

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ВІЙНА: ДЕРЖАВА, СУСПІЛЬСТВО, ОСОБА

Київ 2023

Війна: держава, суспільство, особа. Збірник наукових статей. Гол. ред. акад. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2023. 805 с.

У збірнику наукових статей висвітлюється комплекс проблем воєнної історії ХХ–ХХІ століть. Автори розглядають політичні, ідеологічні, дипломатичні, економічні, соціокультурні, етноконфесійні аспекти війн та збройних конфліктів ХХ–ХХІ століть. Аналізується зовнішня і внутрішня політика різних держав, перебіг воєнних дій, особливості окупаційних режимів, державний терор і геноцидальні практики, стратегії виживання цивільного населення, форми соціальної самодіяльності, гендерні ролі, соціальні акції, міграційні процеси, функціонування громадського сектора та релігійних об'єднань у період воєнних екстрем, політичні, соціально-економічні та психологічні наслідки війн та збройних конфліктів.

*Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України
(Протокол № 4 від 29.06.2023)*

Відповідальні редактори:

член-кор. НАН України *О. Реснт*, д.і.н., проф. *О. Лисенко*

Відповідальні секретарі:

к.і.н., с.н.с. *О. Андрощук*, д.і.н., с.н.с. *Н. Залеток*, к.і.н., н.с. *Д. Ніколайчук*.

Рецензенти:

д.і.н., проф. *І. Патриляк*, д.і.н., проф. *В. Трофимович*, д.і.н., проф. *А. Харук*

ЗМІСТ

<i>Смолій В.</i> Вступне слово.....	5
<i>Реєнт О., Лисенко О.</i> Війна як екзистенційна сучасна реальність.....	8

РОЗДІЛ 1. ПРОБЛЕМАТИКА ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА 20–30-х РОКІВ XX ст.

<i>Реєнт О., Янишин Б.</i> Сучасна українська історіографія Першої світової війни: основні напрямки наукового пошуку	40
<i>Шевченко В.</i> Велика війна 1914–1918 рр. в его-документах пересічних учасників та очевидців.....	78
<i>Андрусишин Б.</i> Питання Першої світової війни (1914–1918 рр.) на сторінках української та світової історичної художньої літератури	100
<i>Любченко В.</i> Війна і геополітика: з історії спроб формування з українців-русофілів монархії Габсбургів військових підрозділів на боці Росії.....	133
<i>Біла К.</i> Воєнна пропаганда на теренах України в умовах Першої світової війни (за матеріалами періодичних видань прифронтових регіонів)	159
<i>Лисенко О.</i> Перша світова війна і українсько-російські взаємини	177
<i>Молчанов В.</i> Вплив Першої світової війни на соціально-економічні умови життя населення України.....	190
<i>Вільшанська О.</i> Цивільне населення у роки Першої світової війни: реалії повсякдення і суспільні настрої	205
<i>Коляда І.</i> Міське населення Правобережної України на початку Першої світової війни: настрої та рефлексії	224
<i>Донік О.</i> Гуманітарна допомога військовим і цивільному населенню в Україні (1914–1918): внесок комітетів Земського союзу	231
<i>Ніколайчук Д.</i> Діяльність страхових об'єднань в Україні в умовах воєнного стану та бойових дій під час Першої світової війни (1914–1915 рр.).....	254
<i>Борчук С., Лизень Є.</i> Польсько-українська війна 1918–1919 рр. у контексті діяльності миротворчих місій Антанти.....	265
<i>Вронська Т., Опанасенко В.</i> Специфіка агентурної розвідки Польщі на території Радянської України (20-ті — перша половина 30-х років XX ст.)	283

РОЗДІЛ 2. ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА

<i>Бажан О., Михайлуца М.</i> Оперативні заходи НКВС УРСР під час приєднання Південної Бессарабії до Радянського Союзу	303
<i>Гула Р.</i> Ідеологічне забезпечення бойових дій Робітничо-селянської Червоної армії при проведенні стратегічних наступальних операцій на території України у 1942–1944 рр.	315
<i>Кашеварова Н.</i> Міністерство окупованих східних територій в системі служб Альфреда Розенберга у Третньому райху: ідеологічний аспект	336

Литвин В. Глобальні наслідки локального бою. Бій за замок Іттер: спроба історичного переосмислення	356
Михайлюк М. Джерела з історії Голокосту в Україні	372
Воронюк О. Зло після Голокосту	392
Заболотна Т. Віддзеркалення Голоду 1932–1933 років на сторінках окупаційних часописів генеральної округи «Київ» (1941–1944 рр.)	402
Смірнова В., Білоус О. Українські повстанці в радянських таборах і тюрмах: джерелознавчий зріз фондової колекції національного музею історії України у Другій світовій війні	442
Лисенко О., Маєвський О. Переслідування нацистських воєнних злочинців та колаборантів у середині 1940-х років (на матеріалах періодичної преси)	460
Ветров І. Радянський економічний менеджмент крізь призму повоєнної відбудови 1940-х — 1950-х років: деякі теоретичні аспекти	488
Ветринський І. Зовнішньополітична стратегія Австралії в умовах «холодної війни»	512

РОЗДІЛ 3. РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА

Лівінська Ю. Аналіз воєнних конфліктів за участю РФ у Придністров'ї (1990–1992 рр.) та Грузії (2008 р.) в українському та російському історіографічних дискурсах	529
Андрощук О. Війна до початку війни: тема збройного конфлікту в Україні у публіцистиці та медійному просторі до 2014 р.	557
Ткаченко В. Бути чи не бути: анатомія російської агресії в дискурсі політиків та аналітиків	589
Падалка С. Торгово-економічні інтереси РФ в Україні як фактор розв'язання війни	619
Веденєєв Д., Сегеда С. Становлення структур інформаційно-психологічного протистояння Збройних Сил України (1991–2021 рр.)	638
Соколюк С. Боротьба за острів Зміїний — героїчна сторінка російсько-української війни (лютий–липень 2022 року)	657
Грицюк В., Руснак Ю., Каптан М. Нормативно-правового врегулювання матеріального стимулювання військовослужбовців до ведення бойових дій з російськими окупантами в АТО та ООС	695
Шульга Т. Участь конфесійних структур у допомозі ВПО та жертвам війни у 2014–2023 рр.	717
Коляда І., Герасимов Т., Романюк І. Українське суспільство у Великій війні та російсько-українській (2014–2022 рр.): моделі поведінки	730
Коляструк О. Вплив російсько-української війни на українське суспільство: ідентичнісні та соціально-психологічні зміни (2014–2016 рр.)	748
Хойнацька Л., Цапко О. Основні вектори еволюції зовнішньої політики країн Центральної Азії в контексті сучасної російсько-української війни	764
Киридон А., Троян С. Військово-технічна допомога Україні: рік протидії повномасштабній російській агресії	784

ВСТУПНЕ СЛОВО

Багатотисячолітня історія людської цивілізації наскрізь пронизана війнами та збройними конфліктами. Ними починалися і завершувалися цілі епохи, вони ставали причиною загибелі мільйонів людей та спричиняли доленосні зміни у різних сферах життя. За весь цей час людство так і не знайшло способів попередження війн та ефективної протидії тим, хто їх розв'язує. Війни спочатку видаються найпростішим і найкоротшим шляхом досягнення політичних та економічних цілей, згодом перетворюються на процес, що складно піддається контролю, і, зрештою, доволі часто завершуються катастрофами не тільки для жертв агресії, а й для самих агресорів. Маючи величезний досвід війн різних поколінь, світова спільнота загалом демонструє дивовижну індіферентність, коли йдеться про вивчення і врахування уроків збройних протистоянь. У той час, коли військові постійно займаються пошуком нових форм і методів ведення війни, а представники «цеху зброярів» винаходять новітні зразки зброї і техніки знищення, цивільний сегмент суспільств в основній своїй масі залишається переважно байдужим до цих «перегонів смерті». Завдяки маніпулятивним технологіям, які також постійно вдосконалюються, політики навчилися переконувати своїх співгромадян у необхідності та неминучості війн і морально мобілізувати їх на участь у них. У такий спосіб відбулася баналізація війни, що з «останнього аргументу королів» перетворилася на звичайну справу для правителів та «роботу» для тих, кого спеціально навчали вбивати. Попри те, що після завершення Першої і Другої світових війн створювалися міжнародні інституції (Ліга Націй, Організація Об'єднаних Націй), а також міжнародно-правові документи, покликані сформувати фундамент стійкого миру та світової безпеки, це не стало надійним бар'єром проти спроб вирішення різних проблем збройним шляхом.

Ми живемо у надзвичайно складний, але доленосний для України час. Нинішнє випробування української політичної нації на здатність відстояти власне право не лише на самовизначення, а й на фізичне існування, постає як чи не найбільший іспит в її історії. Сучасні загрози співмірні хіба-що з тими, які несли Голодомор та Друга світова війна.

Війна Російської Федерації проти України, що у гібридних формах фактично ведеться в останні два десятиліття, має безпрецедентний для

XXI ст. характер. Підстави для такого категоричного твердження дають нові реалії, що формують усі контексти цього протистояння:

по-1, загальноновизнаним є трактування цієї війни як цивілізаційного зіткнення.

по-2, унікальним є прецедент, коли один з гарантів безпеки України розв'язує проти неї агресивні дії.

по-3, ця війна має глобальний характер з огляду на масштаби задіяних сил і ресурсів, військової допомоги Україні, а також за економічними, екологічними та гуманітарними наслідками.

Нарешті, по-4, світ підійшов до прірви ядерної катастрофи, чого не було від часів Карибської кризи.

У зв'язку з існуючими викликами перед науковцями, зокрема, тими, які вивчають воєнно-історичну тематику, постає низка важливих завдань. Представники гуманітарних наук багатьох країнах світу намагаються досягнути причини і передумови цього цивілізаційного протистояння, пояснити мотивації та дії сторін, передбачити можливі сценарії розвитку подій. Дослідники воєнної історії покликані вибудувати логічні ряди складних суспільних явищ, завдяки яким можна зрозуміти історичні витоки антиукраїнської політики Росії, її основні напрями і вияви. Усвідомлюючи той факт, що чимало явищ і процесів, які вже стали предметом уваги дослідників, далекі від завершення, все ж хочеться висловити переконання у тому, що їхнє вивчення має починатися невідкладно. Інша справа, що вчені повинні уникати поквапливих, недостатньо обґрунтованих чи кон'юнктурних висновків та емоційних оцінок.

У цій книзі читач знайде глибокі часові і подієві ретроспективи, в яких простежується еволюція доленосних воєнно-політичних та соціально-економічних процесів. Це видання спрямоване на актуалізацію історичного досвіду, зокрема у сфері військового будівництва і застосування військ/сил під час війн та збройних конфліктів різної інтенсивності та в за різних міжнародних і суспільно-політичних обставин. Такі проекції видаються корисними не лише в теоретичному сенсі, а й з огляду на їхнє практичне значення. Вже тепер ми стали свідками й учасниками, різних форм боротьби проти потужного супротивника, який володіє незрівнянно більшими людськими і матеріальними ресурсами. Як переконують події останніх місяців, глибоко продумане, змодельоване і сплановане застосування добре випробуваних засобів ведення війни з минулих часів, але на якісно новому оперативно-тактичному і технічному рівні, спроможне забезпечити досягнення поставлених цілей і виконання надзвичайно складних завдань. У зв'язку з цим постає необхідність, з одного боку, ретельного вивчення досвіду минулого, з іншого, — генерування нових ідей та їхнього практичного застосування.

Хочеться сподіватися, що ця праця стане не тільки помітним історіографічним явищем, а й дійовим чинником консолідації громадянського суспільства, зміцнення морально-психологічного стану цивільного населення та військовослужбовців ЗСУ і ТРО й обороноздатності нашої держави.

Директор
Інституту історії України НАН України,
академік НАН України,
Валерій СМОЛІЙ

УДК 355.1:122/129"364"

Олександр Реєнт (м. Київ)

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України, заступник директора
Інституту історії України НАН України
e-mail: Reent.O.P@nas.gov.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5141-7445>

Олександр Лисенко

доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу воєнно-історичних досліджень,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), ukr2ww@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>

ВІЙНА ЯК ЕКЗИСТЕНЦІЙНА СУЧАСНА РЕАЛЬНІСТЬ

*Історія вчить, що війни починаються тоді,
коли уряди вважають, що ціна агресії мала.
Р. Рейган.*

Анотація. Метою розвідки є з'ясування впливу великих війн ХХ — початку ХХІ століть на міжнародні відносини, формування нового світопорядку і долі окремих країн і народів; розкрити основні вектори допомоги Україні з боку демократичних держав у війні проти Російської Федерації; окреслити проблему геноциду на території України у її юридичному вимірі; розглянути «больові точки» державного будівництва і формування політичної нації в Україні. **Методологічні** підходи до опрацювання означених проблем базуються на використанні міждисциплінарного дослідницького інструментарію на порубіжжі історії, політології, воєнної справи, правознавства, а також урахуванні концептуальних напрацювань провідних фахівців воєнної історії. **Наукова новизна** визначається проведенням порівнянь та реконструкцією асоціативних рядів між різними війнами; спробою спроектувати події російсько-української війни 2014–2023 років крізь призму міжнародного гуманітарного права як таких, що нерозривно поєднані внутрішньою логікою; спростуванням окремих евфемізмів і некоректних концептів. **Висновки.** Екзистенційний характер війн ХХ–ХХІ століть програмує їхній вирішальний вплив на основні напрями поступу людства, а величезні людські втрати і матеріальні збитки змушують виявляти закономірності та чинники, що спричиняють війни, шукати шляхи уникнення збройних зіткнень та подолання їхніх руйнівних наслідків. Агресія Російської Федерації проти України стала найбільшою війною ХХІ сторіччя й оприявила цілу низку невирішених проблем політичного, правового, економічного, культурного і гуманітарного змісту. Водночас вона дала поштовх для кардинальних змін геополі-

тичної ситуації, рельєфно позначила центри впливу, конфігурацію міжнародних відносин, головним критерієм яких є визнання права народів на самовизначення, дотримання міжнародного права, повага територіальної цілісності інших держав та загальнолюдських цінностей. Війна актуалізувала нерозв'язані проблеми в Україні, пов'язані з негативними явищами: непрофесіоналізмом управлінців, корупцією, кризою судової системи, засиллям олігархату, деякими постколоніальними рудиментами.

Ключові слова: Гібридна війна, Україна, Росія, широкомасштабне вторгнення, окупація, геноцид, санкції, міжнародне право, громадянське суспільство.

В історії людства марно шукати більш насичені руйнівними зусиллями великої кількості людей і цілих держав періоди, ніж ті, що припадають на війни та збройні конфлікти. Змінюються засоби ведення війн, технології, озброєння, тактика і стратегія, форми агресії та окупації, правові регулятори й інституційні форми, покликані запобігти війнам. Однак ніщо не змогло створити дійові інструменти перешкоджання розв'язанню збройних зіткнень і надійні способи мирного вирішення антагонізмів, якими вони спричинені. Не лише на перший погляд видається, що найбільші зусилля людства витрачаються на створення того, що здатне руйнувати вже існуючі набутки та вбивати людей. Насправді, багато хто донині переконаний, що найкращим аргументом у конкуренції та виживанні є збройна сила.

Гібридна війна — новітній вимір протистояння

У війнах XX століття мало місце поєднання суто мілітарних зусиль з економічними та ідеологічними засобами. Друга світова стала першою в історії людства «ідеологічною» війною. Тоталітарні й авторитарні держави позиціонували як ідеологічні підстави війни фашистські, нацистські, більшовицькі ідеологічні концепти, покликані легітимізувати політику експансії, агресії, територіальних зазіхань щодо сусідніх країн, а також ізоляцію та фізичне знищення великої кількості людей за расовими, етнічними, соціальними та політичними критеріями.

Саме у роки Другої світової війни Сталін почав формулювати ідею радянської імперії з її градацією народів (на вершину піраміди ставився російський народ), курсом на русифікацію, специфічною системою економічних зв'язків центру з «національними околицями» і бутафорними атрибутами «суверенітету» УРСР у формі аморфних наркоматів оборони і закордонних справ, створених задля отримання додаткових голосів в ООН.

Путін спробував реанімувати імперську ідею на новому ґрунті, експлуатуючи ресентимент більшості росіян і спираючись на прибуткові нафто- і газовидобувні галузі та вигідну світову кон'юнктуру на вуглеводневій енергоносії.

З моменту постанови суверенної Української держави опрацьовувалися плани її повернення до сфери виняткового впливу Росії. З урахуванням тогочасного стану економічних відносин між двома країнами Москва вдалася до тиску по лінії газопостачання. У лютому 1993 р., посиляючись на заборгованість України в оплаті за газ у розмірі 138 млрд. руб., російська сторона попередила про можливе припинення подачі «блакитного палива». Цей шантаж мав на меті схилити Україну до поступок в інших сферах, зокрема тих, що стосувалися Чорноморського флоту*. З вересня 1993 р. за підсумками переговорів у Масандрі між Україною і Російською Федерацією було підписано 4 міжнародних документи: 1. Протокол про врегулювання проблеми Чорноморського флоту. 2. Основні принципи утилізації ядерних боєзарядів стратегічних ядерних сил, що дислоковані в Україні. 3. Угода між Урядом Російської Федерації та Урядом України про утилізацію ядерних боєзарядів. 4. Угода між Україною та Російською Федерацією про порядок здійснення гарантійного та авторського нагляду за експлуатацією стратегічних ракетних комплексів Стратегічних Сил, розташованих на їхніх територіях.

Газова заборгованість України підживлювала експансіоністські наміри російського керівництва. Ситуація, що склалася була використана для того, аби позбавити Україну суверенітету над Чорноморським флотом і Кримським півостровом. Під час перебування у Криму віце-президент Російської Федерації А. Руцкой зробив відверто провокативну заяву: «Здоровий глузд диктує, аби Крим став частиною Росії. Ті, хто підписав рішення 1954 року, були напевне, з похмілля або після сонячного удару»¹.

Розпочатий у березні 1993 р. амбітний проект «Газпрому» зі спорудження транзитного газогону Ямал — Західна Європа супроводжувався підписанням угоди з Польщею про спорудження гілки через Білорусь та Польщу в обхід України. Відтак 50% російського газу до європейських країн передбачалося транспортувати територією Білорусі, а не України.

Наступним кроком стало припинення подачі газу в Україну у березні 1994 р. «Газпром» припинив подачу газу в Україну, коли її борг становив 1 трлн руб. Москва запропонувала Києву передати їй частину майнових прав на газогінну інфраструктуру та деякі українські підприємства. Учасники російсько-українських перемовин узгодили поступки і в інших питаннях, зокрема у військово-політичній сфері, після чого російська сто-

* Протокол про врегулювання проблем Чорноморського флоту: Україна, Російська Федерація; Протокол, Міжнародний документ від 03.09.1993. Архів оригіналу за 18 червня 2018. Процитовано 31 липня 2015. URL: https://web.archive.org/web/20200204212155/https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_054

¹ Перекл. цит. за: *Независимая газета*. 1992. 7 апреля. С. 1.

рона відновила надходження газу у повному обсязі, навіть не отримавши обіцяного українською стороною графіка виплати заборгованості².

У серпні 1992 р. Б. Єльцин і Л. Кравчук підписали у Ялті угоду про поділ Чорноморського флоту між двома державами^{*}, а 17 червня наступного року — угоду в Москві про поділ флоту за формулою «50/50»^{**}. Нарешті 3 вересня 1993 р. у Масандрі російська делегація нав'язала свою позицію українській і тодішній президент України Л. Кравчук та прем'єр-міністр Л. Кучма прийняли принизливі умови, згідно з якими українська частина ЧФ продавалася Росії у рахунок боргів за газ. Такі капітулянтські дії українського керівництва викликали незгоду і протести військово-службовців, зокрема, тодішнього командувача ВМС України В. Безкоровайного³.

Сторони також домовилися про алгоритм і технології утилізації ядерної зброї, розміщеної на території України, а також гарантійного й авторського нагляду за експлуатацією стратегічних ракетних комплексів. Ці заходи здійснювалися в руслі імплементації Лісабонського протоколу від 23 травня 1992 р., згідно з яким Україна разом з Білоруссю та Казахстаном приєдналися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї й відмовлялися від володіння нею.

15 квітня 1994 р. Російська Федерація та Україна підписали нову міждержавну угоду, за якою до 20% суден відходило Україні, а ВМС України і Чорноморський флот РФ мали базуватися окремо^{***}. У такий спосіб газовий вентиль ще на початку 90-х років став засобом тиску на керівництво нашої держави, змушуючи його йти на принципові поступки, що

² Див.: *Іванова Е.* Газовая промышленность. *Коммерсантъ Власть*. 27.11.2001. № 47. С. 6.

^{*} Угода між Україною і Російською Федерацією про принципи формування ВМС України та ВМФ Росії на базі Чорноморського флоту колишнього СРСР: Україна, Російська Федерація; Угода, Міжнародний документ від 03.08.1992. Архів оригіналу за 12 грудня 2018. Процитовано 3 вересня 2015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_020#Text

^{**} Угода між Україною та Російською Федерацією про невідкладні заходи по формуванню Військово-Морських Сил України та Військово-Морського Флоту Росії на базі Чорноморського флоту: Україна, Російська Федерація; Угода, Міжнародний документ від 17.06.1993. Архів оригіналу за 30 жовтня 2018. Процитовано 13 вересня 2015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_046#Text

³ *Безкоровайний В.* Масандрівський протокол. Джерела і наслідки. *Універсум (Львів)*. 2011. № ¾ (207/208). С. 11–19.

^{***} Угода між Україною та Російською Федерацією про поетапне врегулювання проблем Чорноморського флоту: Україна, Російська Федерація; Угода, Міжнародний документ від 15.04.1994. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_128#Text

суперечили національним інтересам України. І в наступні роки Москва вдавалася до газового шантажу щодо Києва.

Елементи гібридної війни проти України спостерігалися ще в часи президента Єльцина, однак особливо активізувалися в період президентських виборів в Україні 2005 р., що спричинили Помаранчеву революцію. Політична воля більшості громадян нашої держави унеможливила прихід до влади В. Януковича, на команду якого працювали кремлівські політтехнологи. Українське суспільство обрало євроатлантичний вектор, в особі президента В. Ющенка. Намагаючись створити перешкоди на шляху просування України до ЄС, Росія активно застосовувала комбіновані засоби економічного шантажу, політичного і дипломатичного тиску, пропаганди, а також маніпулятивні електоральні політтехнології.

Наступна «газова війна» припала на рубіж 2005–2006 років. Безпідставно звинувачуючи нашу державу у несанкціонованому відборі газу, педалюючи ненадійність українського транзиту, Москва усіляко дискредитувала Україну в очах міжнародних партнерів і водночас просувала ідеї обхідних шляхів транспортування газу. Так з'явилися проєкти Південного, Турецького Північного потоків. Вийшовши переможцем у цій інформаційній війні, РФ заподіяла Україні не тільки колосальної іміджевої шкоди, а й гігантських економічних збитків через втрату основних обсягів транспортованого до європейських країн газу. Як передав Укрінформ, колишній віцепрезидент «Газпромбанку» Ігор Волобуєв розповів у відеоінтерв'ю Денису Казанському, що «Газпром» вклав у дискредитацію України у Європі мільйони доларів. Для цього було найнято спеціальні агенції, які «репутаційно виглядали нормально, але при цьому відпрацьовували певні теми, зручні Кремлю». У піарників, які брали участь у газовій війні з російського боку, стояло завдання — показати, що «українська ГТС аварійна, труби гнилі, що реконструювати систему надто дорого та простіше — від неї відмовитися», а також, що «Україна — несумлінний транзитер російського газу, крадій». Особливо активно ця робота проводилася під час «газових війн» 2004–2005 та 2008–2009 років, підсумував Волобуєв⁴.

2008–2009 роки позначені складними перипетіями довкола ціни на російський газ, проблемою посередників, протиріччями між президентом В. Ющенком та очільницею уряду Ю. Тимошенко, позицією олігархату та іншими чинниками. У перший день 2009 року російський монополіст «Газпром» припинив постачання «блакитного палива» в Україну, а впро-

⁴ Про газові війни Росії проти України розповів колишній топменеджер Газпрому. *Укрінформ*. 27.04.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3469077-pro-gazovi-vijni-rosii-proti-ukraini-rozpoviv-kolisnij-topmenedzer-gazpromu.html>

довж наступних трьох тижнів істотно скоротилося його надходження до інших європейських країн, що спричинило кризу довіри до Росії та України як постачальників і транзитерів.

Одночасно з «газовим краном» керівництво Росії використовувало й інші важелі впливу, аби перешкодити просуванню України до ЄС і НАТО.

На початку квітня 2008 р відбувся 20-й саміт НАТО у Бухаресті, що став до певної міри рубіжним. Члени альянсу санкціонували приєднання України та Грузії до ПДЧ (Плану дій з підготовки до членства). Вже тоді В. Путін заявив у розмові з американським президентом, що «Україна — це навіть не держава» і у випадку вступу до НАТО Росія не виключає можливості «повернення Кримського півострова та відторгнення Східної України»⁵.

За рік до того 10 лютого 2007 року російський президент виступив на Мюнхенській конференції з питань безпеки. Мюнхенська промова Путіна підштовхує до деяких історичних асоціацій. Саме у Мюнхені відбувся відомий «півний путч» нацистів за участю А. Гітлера, який дав поштовх політичній кар'єрі майбутнього фюрера III Райху. У багатьох наступних промовах і опусі «Моя боротьба» лідер німецьких нацистів оприявнив свої погляди на світовий устрій, сповнені несприйняття демократії, гуманізму, міжнаціональної толерантності і релігійної терпимості, поваги до принципів недоторканості кордонів і територіальної цілості інших держав, права вільного вибору шляхів розвитку для різних народів. Через 82 роки російський лідер у цьому ж місті виступив з лицемірною промовою, що продемонструвала всьому світу претензії Росії на те, аби зруйнувати «гегемонію США» і переформатувати «однополярний світ» у такий спосіб, аби Росія стала у ньому другим «полюсом».

Видання *Financial Times* так схарактеризувало наслідки путінського спічу: «Якщо Путін збирався розколоти НАТО, його виступ мав зворотний ефект. Уперше, як мінімум, за десять років високопоставлені політики, дипломати та міністри оборони союзних держав НАТО зуміли об'єднатися проти спільного ворога». Газета *The Guardian* навела слова сенатора Джона Маккейна про те, що виступ Путіна був «найагресивнішою промовою російського лідера з часів холодної війни, а деякі його зауваження межували з параноєю»⁶.

⁵ Блок НАТО разошелся на блокпакеты. *Коммерсант*. 07.04.2008. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/877224>; Путін — Бушу: «Україна — це не держава». *Українська правда*. 07.04.2008. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2008/04/7/3410762/>

⁶ Мюнхен — 2007: 15 років тому Путін почав світовий біполярний розлад. *Укрінформ*. 10.02.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3401293-munhen2007-15-rokiv-tomu-putin-pocav-svitovij-bipolarnij-rozlad.html>

Увесь цей час російська пропагандистська машина, у яку вливаються мільярди рублів, транслювала на Росію і зарубіжжя антиукраїнський контент, що спотворював реальний стан справ, формував у масовій свідомості негативний образ Української держави і народу, які, нібито, не спроможні вирішувати нагальні справи державного будівництва й адекватно реагувати на виклики часу. Насправді Кремль готував ментальне підґрунтя для легітимації своєї геополітичної стратегії, в якій «українське питання» перебувало на одному з чільних місць.

Війна РФ проти України: спроба інсталяції у світові контексти

Аналізуючи війни в Іраку, Афганістані та Югославії, інші збройні конфлікти, фахівці військової справи узагальнюють їхній досвід та уроки⁷. Формулюються загальні тенденції розвитку війн майбутнього, багато елементів яких ми спостерігаємо вже в сучасних збройних протистояннях. Вважається, що головною метою війни є отримання певної користі, для чого вживаються всі заходи, аби заволодіти територією супротивника, по можливості уникаючи її руйнування, політично знищити його і позбавити можливості чинити опір. При цьому передбачається широке застосування зброї на основі «штучного інтелекту» (нанотехнології, роботизовані комплекси, зброя на нових фізичних принципах — інформаційна, психотропна, біологічна, генетична, кліматична, геофізична та інші не силові засоби впливу). Вже нині суттєво зростає роль та значення військ, сил та засобів, які діють у космічній сфері (театром воєнних дій може стати будь-яка країна, регіон чи вся планета, а також систем протилітакової, протиракетної, протикосмічної оборони. В один з самостійних напрямів трансформується інформаційна складова бойових дій (широке застосування інформаційних технологій на всіх засобах ВОТ, швидкодіюча система розвідки, глобальна мережа АСУ, синхронізація дій). Помітно змінюються часові параметри війни та збройних конфліктів (скорочення періоду підготовки до бойових дій за рахунок використання мобільних сил, сил швидкого реагування; зростає швидкоплинність бойових дій завдячуючи використанню сил швидкого реагування, застосування ВТЗ). Воєнні дії можуть вестися на всіх можливих ТВД і найрізноманітнішими засобами: на морі, суходолі, у повітрі й космосі. Розвинені держави працюють над створенням єдиної інформаційно-комунікаційної мережі управління за принципом «від всіх до всіх»). Очікується

⁷ Пендзей Р. Сучасні війни та військові конфлікти. Їх психологічні особливості та вплив на поведінку і стан людини. URL: <https://vseosvita.ua/library/konspekt-uroku-na-temu-tsucasni-vijni-ta-vijskovi-konflikti-ih-psihologichni-osoblivosti-ta-vpliv-na-povedinku-i-stand-ludini-214554.html>

ширше використання спецпідрозділів (розвідувально-диверсійні дії, підтримка опозиційних та сепаратистських сил, партизанського руху, дезінформаційні дії тощо)⁸.

Війна Росії проти України триває вже 9-й рік, що створює підстави для її характеристики і типологізації.

По-1, у цій війні поєднуються елементи війн 4, 5 і 6-го поколінь. Не вдаючись до розлогого розгляду усіх цих елементів, зазначимо, що у цій війні застосовуються звичайні види озброєння; високоточна зброя з метою ураження державних, військових, економічних, комунікаційних об'єктів, транспортної мережі і систем управління; системи протиповітряної і протиракетної оборони; всебічне й неперервне забезпечення воєнних дій упродовж заданого періоду (російські плани 30 д і 60 д); система управління усіма видами і способами воєнних дій, а також інформаційного протистояння; сучасні системи акумуляції, обробки та використання інформації, навігації, управління і контролю за всіма сферами сектору оборони і державної безпеки. Окремі риси війн 5-го покоління виявляються у застосуванні військами РФ хімічної зброї та постійних погрозах Кремля застосувати тактичну й інші види ядерної зброї.

По-2, у цій війні виразно простежуються елементи **тотальної війни**. Зважаючи на дискусійний характер цього твердження (у науковому середовищі не вироблено однозначної дефініції тотальної війни і продовжуються дискусії з приводу тотальних війн в історії людства), варто принаймні назвати ті її іманентні риси, які спостерігаються нині в Україні.

Першим компонентом вважається **подвійна участь цивільних осіб** — як активно діючих суб'єктів, так і жертв, що виявляється через їхню участь у воєнних діях та веденні таких дій проти них. Сприйняття правлячим класом РФ української політичної нації та української державності як екзистенційної загрози одразу надавало цій так званій «спецоперації» статусу війни проти всього українського народу.

Наступною складовою тотальної війни спеціалісти позиціонують **тотальні методи** її ведення. Радикалізація методів ведення бойових дій та терору проти цивільного населення спостерігається в Україні практично з самого початку повномасштабного вторгнення російської армії. Грубе порушення положень Гаазької та Женевської конвенцій, застосування хімічної зброї, жорстоке поводження з військовополоненими (їхнє катування і вбивство, починаючи з 2014 р.), взяття заручників, тактика «випаленої землі», характер бомбардувань житлових кварталів, а також зниження

⁸ *Льяшов О. А.* Війни майбутнього як об'єкт наукових досліджень. *Наука і оборона*. 2008. № 2. С. 36–40.

порогу застосування усіх інших доступних засобів є безпосереднім чи опосередкованим свідченням тотального характеру війни. Спротив російській агресії чинить весь народ України, що також кваліфікується як ознака тотальної війни.

Ще одним елементом тотальної війни прийнято вважати тенденцію до **тотальної мобілізації**. Існують підстави констатувати тотальну мобілізацію держави і суспільства в Україні (політичну, економічну, юридичну, морально-психологічну) у зв'язку з війною. У середовищі аналітиків до властивостей тотальної війни відносять саме надмірні, критичні витрати ресурсів та енергії на ведення війни. На думку фахівців, загальну військову повинність, що реалізується завдяки масовому призову в регулярні збройні сили, не варто ототожнювати з тотальною мобілізацією. Однак до такого стану речей наближає те, що в Україні з 2014 р. до регулярних військ додалися добровольчі формування, а в 2022 р. підрозділи територіальної оборони, які фактично стали резервом ЗСУ, сотні тисяч активістів. Переконливим доказом високого рівня мобілізації суспільства можна вважати те, що одночасно з ТРО існує потужний волонтерський рух, який охопив увесь український соціум.

У РФ також не проводиться загальна мобілізація. Та це пояснюється насамперед її безсенсовістю: велетенський мобілізаційний ресурс Росії важко навчити тактиці сучасної збройної боротьби і належним чином озброїти й матеріально забезпечити. Нинішні мобілізаційні заходи в Росії вказують на те, що через великі втрати відтворення особового складу російської армії все більше ускладнюється. Крім того, можна припустити, що з якогось часу кількість військовозобов'язаних, згодних підписувати контракт і воювати в Україні, стане помітно скорочуватися.

Четвертий компонент — це **тотальний контроль**. Штіг Фьорстер наголошує: «Політика тотальної війни означала не що інше, як підпорядкування практично усіх сфер людського існування централізованому контролю керівництва». Одним із його структурних елементів є тотальна цензура і пропаганда. Нинішня ситуація в РФ цілком уможлиблює її накладання на цю матрицю.

Що стосується України, то тут під час війни посилюються тенденції до централізації управлінських функцій, що диктується необхідністю оперативного вирішення пріоритетних завдань, пов'язаних зі зміцненням обороноздатності держави та підтриманням усіх сфер її життєдіяльності — політичної, дипломатичної, економічної, соціальної.

Усі наведені параметри тотальної війни представлені у цій війні різною мірою і, можливо, для когось не слугують зразком ідеальної тотальної війни. Однак існуючі тенденції неможливо ігнорувати і вони мають бути враховані у відповідних юридичних дефініціях, зокрема, і тих

що будуть покладені в основу звинувачень РФ та Білорусі у воєнних та інших злочинах.

По-3, керівництво РФ цілеспрямовано і свідомо здійснює **політику геноциду** в Україні, про що окремо буде згадано далі.

По-4, усвідомлюючи всю дискусійність проблеми, можна висунути гіпотезу якщо не про **світовий**, то **всесвітній** характер цієї війни. Якщо не замикатися у суворо обмежених рамках класичних I і II світових війн, то слід зважати на такі чинники, що вказують на глобальний вимір цього протистояння:

а) безпосередньо у воєнних діях беруть участь три держави, сумарна територія яких становить більшу частину Європейського континенту і близько 1/5 земної кулі;

б) опосередковано до цього протистояння долучилися десятки країн, зокрема членів НАТО, які сприяють боротьбі народу України проти агресорів зброєю, боєприпасами, логістичними, розвідувальними, іншими матеріальними засобами, підготовкою військового персоналу, фінансовою допомогою тощо;

в) практично всі міжнародні організації у той чи інший спосіб відреагували на агресію Росії проти України політичними заявами та рішеннями, що мають міжнародно-правовий зміст;

г) десятки країн і тисячі найбільших бізнесових та фінансових структур приєдналися до санкцій проти Росії та Білорусі, що перетворило їх на системний чинник економічного тиску;

д) вже під час війни, до її завершення, стає зрозумілим невідворотне, кардинальне, безпрецедентне за масштабами переформатування світового енергетичного ринку, що є визначальним чинником економічного розвитку на середню й віддалену перспективу;

е) з великим ступенем вірогідності можна припустити, що після завершення війни світова спільнота стане задіяною у відродженні України в масштабах, співставних з тими, які спостерігалися після I та II світових війн. При цьому з РФ та Білорусі мають стягуватися репарації в обсягах, достатніх для відшкодування матеріальних збитків Української держави, недержавних інституцій та окремих громадян;

є) принципи справедливості ставлять на порядок денний засудження воєнних та інших злочинів РФ та Білорусі не лише на рівні національної, а й міжнародної юрисдикції, а бажано — за допомогою спеціально створеної судової інстанції — міжнародного трибуналу на зразок Нюрнберзького чи Токійського;

ж) нарешті, війна має спричинити суттєву зміну конфігурації балансів у світі, центрів глобального впливу та системи міжнародної безпеки. Нині для всіх очевидними стали недосконалість «нюрнберзького» способу мис-

лення, згубність європейської «реальної політики», що фактично збилася на практику умиротворення агресивної імперії — Росії, невинуваті поступки і запобігання перед нею через економічні рації та вигоди. Світ зможе обійтися без Росії, Росія без світу — ні. З усією очевидністю поставала проблема рудиментарності Ради Безпеки ООН принаймні у тій частині, що стосується статусу постійних членів цього органу та права вето, а також ефективності інструментів регулювання міждержавних конфліктів міжнародними організаціями (ООН, ОБСЄ, НАТО, міжнародних судових інституцій, багатосторонніх міждержавних угод — Будапештського меморандуму, Мінських угод та інших)⁹.

Проблема військово-економічної підтримки воюючих сторін

Досвід Другої світової війни продемонстрував вирішальне значення співпраці членів Антигітлерівської коаліції у перемозі над наці-фашизмом у Європі. Реалізація надходжень зброї, боєприпасів, техніки, амуніції, продовольства та інших матеріалів за програмою ленд-лізу США уможливили підтримання обороноздатності СРСР на рівні, що забезпечив стратегічний злам на Східному фронті. Цей унікальний процес створив прецедент взаємодії союзників у рамках Антигітлерівській коаліції у небачених до того масштабах і мав вражаючий ефект. Як би нині російські пропутінські історики не паплюжили зусилля західних демократій, слід визнати, що Радянському Союзу було б надзвичайно складно без цієї допомоги встояти проти військово-промислового комплексу Німеччини та союзних держав і економічного потенціалу окупованих країн. Загальний обсяг надходжень з-за кордону упродовж війни становив 15 млн т і оцінювався у 12,38 млрд. дол. (у цінах 2000 р. — 107,1 млрд. дол.): на США припадало 11,32 млрд. дол., Велику Британію — 1,01 млрд. дол., Канаду — 0,05 млрд. дол.¹⁰ Це становило від 10 до 12% валового продукту СРСР¹¹. Встановлюючи роль та місце ленд-лізу в економіці СРСР,

⁹ Див.: Лисенко О. Феноменологія війни Росії проти України як об'єкт гуманітарних досліджень. *Вісник НАН України*. 2022. № 7. С. 85–98.

¹⁰ За іншими даними, загальна сума канадських поставок лише до 30 квітня 1944 р. оцінюється у 355 млн американських доларів (3,07 млрд. дол. у цінах 2000 р.). *Мамяченков В. Н.* Ленд-лиз в цифрах: поводи к размышлению. *Пятое Татищевские чтения. Духовность и нравственность на Урале в прошлом и настоящем: тезисы докладов и сообщений*, Екатеринбург, 22–23 апреля 2004 г. Екатеринбург: ИИиА УрО РАН, 2004. С. 303. URL: https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/39269/1/vtch_2004_81.pdf

¹¹ Див.: *Herring G. C.* Aid to Russia. 1941–1946: Strategy, Diplomacy, the Origins of the Cold War. N.Y.; L., 1973. Рр 12, 286; *Бюффа Дж.* История Советского Союза: В 2 т. Пер. с итал. Т. 2. Москва: Международные отношения, 1994. С. 132; *Goldsmith R. W.* Power of Victory: Munitions Output in World War II. *Military Affairs*. 1946. Vol. 10. Iss. 1. P. 757;

фахівці наводять такі дані: поставки за цією програмою становили (від рівня виробництва у Радянському Союзі у період війни) за вагонами залізничними — близько 1000%, паровозами — 240%, автомобілями — 160%, снарядами — 142%, алюмінієм — 125%, мотоциклами — 120%, рейками залізничними — 92%, електровозами — 90%, рафінованою міддю — 82%, радіолокаційною апаратурою — понад 80%, спиртом вищого очищення — 80%, вибуховими речовинами — 53%, авіаційним бензином — понад 50%, автомобільними покришками — близько 50%, бойовими кораблями — 32%, порохом — 25%, металорізальними верстатами — 23%, тракторами — 21%, зенітною артилерією — 18%, танками і САУ — 16%, літаками — 15%¹². До липня 1941 р. з 13,5 тис. танків РСЧА 2,2 тис. були імпортними (16%). За рахунок отриманої у рамках Першого протоколу про ленд-ліз авіатехніці було компенсовано 40% втрат ВПС Червоної армії¹³.

Завдяки надходженням за ленд-лізом вдалося дещо нівелювати гостру нестачу обмундирування і спорядження для особового складу діючої армії, спричинену втратою низки підприємств, що займалися їхнім виготовленням. До листопада 1944 р. Радянський Союз отримав 11 млн пар армійських черевиків, 97 млн ярдів бавовняних тканин, 50 млн ярдів шерстяних виробів¹⁴.

Сучасна війна Росії проти України почалася за умов величезної різниці у військово-економічному потенціалі двох держав. Успадкувавши гігантський ВПК від СРСР, Кремль упродовж останніх десятиліть усіляко розширював і розвивав його. Імперські геополітичні амбіції путінської верхівки вилилися у мілітаризацію країни, армія якої, на думку аналітиків, стала другою за потужністю і бойовими можливостями у світі. Натомість Україна через асиметричні економічні відносини з РФ, «газові війни», диктат Москви, не могла вибудувати збалансований господарський організм. Втрата значної частини української території, зокрема

Jones R. H. The Roads to Russia. App., tab. 1; Sowjetunion. Außenpolitik 1917–1955, Osteuropa-Handbuch / Hrsgg. v. D. Geyer. Koeln; Wien, 1972. S. 306; *Верт А.* Россия в войне. Пер. с англ. Москва: Прогрес, 1967. С. 451; Wielka Internetowa Encyklopedia Multimedialna. URL: <http://wiem.onet.pl/wiem/006fl6.html>; *Smith B. F.* The war's long shadow: The Second World War and Its Aftermath China, Russia, Britain, America. N.Y., 1986. P. 84; *Паперно А. Х.* О ленд-лизе и тихоокеанской транспортной эпопее. *Отечественная история*. 1997. № 2. С. 109.

¹² *Мамяченков В. Н.* Ленд-лиз в цифрах: поводы к размышлению. С. 304. URL: https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/39269/1/vtch_2004_81.pdf

¹³ *Кубатько И., Кубатько О.* Охота на флагманов. Смоленск: Русич, 2002. С. 257.

¹⁴ *Рыжков Н. И.* Великая Отечественная: ленд-лиз. Москва: Экономическая газета, 2012. С. 414–415.

Донбасу, вкрай негативно позначилася на економічній та оборонній спроможності України. За таких умов без допомоги ззовні Україна була приречена на поразку у протистоянні з неспівмірною за силою російською армією. Саме на це і розраховувало російське військово-політичне керівництво, плануючи свій «бліцкриг», скромно названий «воєнною спецоперацією». Очевидно, ці плани спиралися на оцінку можливого погляду впливових країн світу на майбутнє широкомасштабне вторгнення, що враховував досвід 2014 р. Однак мужність і стійкість українського суспільства, рішучість керівництва України дати відсіч агресору, повною мірою виявлені у перші тижні вторгнення, переконали колективний Захід у тому, що за певних умов Збройні Сили України здатні гідно протистояти російській воєнній машині.

Оскільки значна частина статистичних даних про надходження з-за кордону воєнного спорядження, техніки, зброї, боєприпасів не розголошується, обмежимося кількома заувагами. Якщо проводити паралелі з Другою світовою війною, то напрошуються такі міркування. По-перше, ленд-ліз 1941–1945 рр. здійснювався у рамках Антигітлерівської коаліції, коли союзники на різних театрах воєнних дій (ТВД) протистояли Вермахту і його союзникам та сателітам. Україна де-юре одна стримує натиск найбільшої країни світу з монструальним ВПК, а її підтримка не пов'язана з дією якихось міжнародних угод чи союзних зобов'язань третіх держав. Таким чином підтримка України є актом доброї волі демократичних держав, для яких Росія також становить цілком реальну загрозу як ядерна держава, що сповідує відверто експансіоністський і агресивний курс.

По-друге, ленд-ліз періоду Другої світової війни став єдиною і основною формою допомоги Радянському союзу з боку союзників. Нині ухвалений у Сполучених Штатах Америки закон про ленд-ліз відкриває лише один з можливих каналів постачання товарів воєнного призначення до України. До останнього часу він де-факто не використовувався, оскільки поки-що у держав, які стоять на боці України, вистачає ресурсів на те, аби робити це здебільшого у формі безоплатної допомоги, або продавати Україні певні види озброєння. Частина таких поставок здійснюється у рамках модернізації технічного оснащення армій деяких країн та компенсується США у різний спосіб.

По-третє, на відміну від Другої світової війни, коли західні союзники СРСР одразу почали надсилати всю номенклатуру необхідної техніки та озброєння, після широкомасштабного вторгнення російської армії в Україну західні партнери дуже обережно обирали перелік зброї, яка спрямовувалася в нашу країну. Однак від нелетальної, «оборонної» зброї західні країни еволюціонували до наступальних систем, крок за кроком долаючи

побоювання можливої реакції Кремля у формі ескалації протистояння. Значною мірою цю стриманість спричинив ядерний шантаж Москви. Та як тільки колективний Захід вказав Путіну і його оточенню на загрози для них самих у разі ядерної атаки, шантаж різко вщух. На переконання багатьох західних політиків та експертів, стратегія «step by step» суттєво скорочує ризики ескалації і дає змогу з часом нарощувати бойові можливості ЗСУ до того критичного рівня, який забезпечить перевагу над супротивником і кінцеву перемогу на полі бою.

Агресивні дії Російської Федерації, систематичне порушення нею численних міжнародно-правових актів та зобов'язань, варварські способи ведення війни проти України, воєнні злочини та злочини проти людяності, вчинені російськими військовослужбовцями під час широкомасштабного вторгнення спричинили акції солідарності з народом України у багатьох регіонах світу. Одночасно з волонтерськими акціями уряди багатьох країн ухвалили рішення про допомогу Україні. Небачені до того масштаби вимушених міграцій підштовхнули керівництво європейських держав до створення спеціальних програм, пов'язаних з прийомом та обласштуванням майже 7 млн біженців з України*.

Що стосується невійськової підтримки, Європейська Комісія координує свою найбільшу операцію з невійськової підтримки України в рамках механізму цивільного захисту ЄС. У рамках цього механізму всі 27 країн ЄС, а також Норвегія та Туреччина запропонували допомогу в натуральній формі, починаючи від медичних товарів і предметів для притулку до транспортних засобів та енергетичного обладнання. Інші міжнародні організації — Міжнародний валютний фонд, Світовий банк та інші — підтримали Україну фінансово. У межах Інструменту швидкого фінансування МВФ Україні надано екстрену допомогу в розмірі 1,4 млрд дол. У березні 2022 р. Аргентина надіслала в Україну 1500 т продовольства, медикаментів та одягу, а Австралія — понад 70 т¹⁵.

Одночасно з гуманітарною допомогою чимало європейських країн виявили готовність надати Україні техніку, військове обладнання, зброю, боєприпаси. Члени НАТО та інші країни стали постачати в Україну оборонну летальну зброю та системи озброєння, зокрема протиповітряні та протитанкові системи, нічні оптичні прилади, бронежилети, шоломи, інші

* Аналітична доповідь до щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України». URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-12/ad-nisd-do-poslannya-prezidenta-ukraini-2022.pdf>

¹⁵ Clarke M. We haven't set a limit on this': Scott Morrison announces visas for Ukrainians *ABC-news*. 2022. URL: <https://www.abc.net.au/news/2022-03-20/scott-morrison-visas-ukraine-military-humanitarian-aid/100925064>

амуніцію, а також пальне, польові пайки та різне військове майно і медичні засоби. Серед держав-постачальників перебувають і держави, які історично дотримувалися нейтралітету — Швеція, Норвегія, Данія та Фінляндія.

У зв'язку з надходженням військових засобів від низки держав до України виникло питання про те, чи слід країни, які допомагають Україні, вважати співвоюючими сторонами, а отже, стороною конфлікту, оскільки такі дії є порушенням закону нейтралітету. На думку деяких аналітиків, «один зі способів, завдяки яким держава може стати співвоюючою стороною є систематичні або значні порушення своїх обов'язків відповідно до закону про нейтралітет»¹⁶. Інші спеціалісти вважають, що порушення законів нейтралітету не призводить до спільної війни. Отже факт надання військової допомоги є недостатнім, для того, щоб трактувати його як співучасть у війні. Поки немає прямої військової участі держави, ця держава не стає стороною конфлікту¹⁷.

Нинішню війну проти України спільно підготували і ведуть Російська Федерація та васальна Білорусь. Однак в експертному середовищі відсутня консолідована позиція щодо оцінки місця і ролі Республіки Білорусь у цьому зіткненні. Фахівці з міжнародного права керуються чинними нормативно-правовими актами і не виявляють схильності до широкого трактування деяких дефініцій, що мають принципове значення для характеристики ситуації, в яку потрапила Білорусь. Така позиція вступає в суперечність з реальним станом справ. На території Білорусі упродовж тривалого часу відпрацьовувалися дії російських військ, сценарій яких, зрештою, втілений у лютому 2022 р. Білорусь не просто надала свою територію, повітряний простір, відповідну інфраструктуру російській армії, а надає максимальне логістичне сприяння, безпосередньо долучається до розвідувальної діяльності, інформаційного, морально-психологічного, дипломатичного протистояння, кібератак проти України. На білоруських аеродромах базуються російські літаки, які завдають ракетних ударів по розташуваннях ЗСУ та цивільних об'єктах. У визначенні агресії (резолюція Генеральної Асамблеї ООН 3314 від 1974 р, у ст. 3 (f) наголошується: «Дії держави, які дозволяють використовувати свою територію, яку вона надала в розпорядження іншої держави, цією іншою державою для вчинення акту агресії проти третьої держави»). З цього постає, що Білорусь здійснює акт агресії проти України. Однак довкола питання про те, чи можна вважати Білорусь стороною міжнародної угоди проти Росії, точаться дискусії. Так, у коментарі Міжнародного Комітету Червоного

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

Хреста до статті 2, який є спільним для Женевських конвенцій, ідеться про те, що «поняття збройного конфлікту згідно зі статтею 2(1) передбачає вороже застосування збройної сили за участю двох або більше держав». Натомість деякі сучасні фахівці вважають достатньою підставою для кваліфікації як агресії надання території певної країни для вчинення збройного нападу проти третьої держави. Поки-що домінує така оцінка: дозволяючи Росії використовувати свою територію, Білорусь не є стороною конфлікту. Ця позиція узгоджується з мажоритарним підходом, згідно з яким між МГП і *jus ad bellum* існує суворе відокремлення¹⁸.

Поступове вичерпання арсеналів Росії змусило Кремль шукати канали постачання зброї та боєприпасів за кордоном. Широкого вибору при цьому не існувало: потенційними спонсорами могли виступити Північна Корея, Іран та Китай. Враховуючи напругу у відносинах між Пекіном та Вашингтоном і можливі санкції за допомогу Росії озброєнням, можна припустити, що китайське керівництво утримається від таких кроків. Візит Сі Цзяньпіня до Москви 20–23 березня 2023 р. продемонстрував бажання Китаю відіграти роль миротворця, то ж план мирного урегулювання «конфлікту» з 12 пунктів позиціонується як найпродуктивніша платформа для припинення вогню та початку переговорів. Такий варіант приносить Піднебесній чималі дипломатичні, політичні, економічні та моральні дивіденди, позбавляючи ризиків, пов'язаних з військовою підтримкою Путіна. Водночас це створює серйозні труднощі для українського керівництва, яке в разі відмови пристати на китайський план може звинувачуватися Росією та її прихильниками в небажанні врегулювати «кризу» дипломатичними засобами.

Натомість контакти Москви і Тегерана видалися результативнішими. Іран надав безпілотники та військових інструкторів у Криму, які допомагають російським збройним силам керувати цими апаратами. Іранські БПЛА використовуються для нанесення ударів по об'єктах критичної інфраструктури України і спричиняють значні руйнування та людські втрати.

На відміну від війн ХХ ст. нині для стримування чи припинення агресії міжнародні організації та окремі країни застосовують щодо певних держав, які розв'язують та ведуть війни, економічні санкції. Це — порівняно новий інструмент стримування, однак він уже продемонстрував свою ефективність, наприклад, у випадку з Північною Кореєю чи Іраном, керівництво якого будь-що прагне володіти ядерними технологіями в обсязі, достатньому для створення власної атомної зброї.

¹⁸ Там само.

Європейський Союз запровадив 10 пакетів санкцій у відповідь на військову атаку Росії проти України і готує наступні пакети. Санкції спрямовані по-перше, на обмеження можливості пересування та користування майновими та фінансовими правами за кордоном для осіб, які безпосередньо долучилися до підготовки і ведення війни. По-друге, ЄС заборонив імпорт товарів з непідконтрольних уряду територій Донецької та Луганської областей, надання туристичних послуг, експорт певних товарів і технологій, наклав обмеження на торгівлю та інвестиції, пов'язані з певними секторами економіки. Також запроваджено фінансові обмеження, галузеву заборону на фінансування Російської Федерації, її уряду та Центробанку. Принципово важливо, що до санкційних списків потрапили президент РФ Путін, міністр закордонних справ Лавров, інші одіозні політики, банкіри й бізнесмени. Головне вістря санкцій спрямоване на провідні сектори економіки Росії (транспорт, енергетика, фінанси), а також медіа, долучені до інформаційної війни тощо.

Лідери G7 узгодили односторонні санкції, серед іншого, заборону та поступове припинення імпорту російської нафти, а також цілеспрямовані економічні санкції проти російського економічного та фінансового секторів. США запровадили санкції проти двох найбільших фінансових установ Росії: публічних акціонерних товариств «Сбербанк Росії» та «ВТБ Банк» і ще трьох великих російських фінустанов — «Відкриття», «Новиком» і «Совком». Також було накладено заборону на боргові та акціонерні права великих державних і приватних компаній. 5 лютого 2023 р. європейські країни заборонили імпорт російського дизельного пального та інших нафтопродуктів.

Орієнтуючись на США та ЄС, деякі держави також запровадили санкції проти Росії. Для прикладу, Японія та Канада повторили свої санкції щодо російських банків, тоді як Швейцарія приєдналася до санкцій ЄС щодо Росії.

Санкційний тиск помітно послаблює ВПК Росії та об'єктивно сприяє успішній боротьбі України проти армії вторгнення. Водночас ризики, пов'язані з можливим застосуванням вторинних санкцій з боку США та Євросоюзу до країн та компаній, які підтримують економічні відносини з РФ чи приховано постачають їй підсанкційну номенклатуру товарів, помітно обмежують можливості нівелювання дефіциту низки стратегічних товарів в державі-агресорі. Так, підприємство OOCL Logistics, що співпрацює з керівництвом КНР, одразу після візиту Сі Цзіньпіня до Москви відмовилося відправляти велику партію одягу та взуття з Шанхаю до Владивостока, незважаючи на його попередню оплату. Китайська сторона так пояснила російському покупцю свої дії у листі: «Світова спільнота недружніх країн продовжує тиснути на міжнародних експедиторів і

транспортні компанії, що працюють з РФ»¹⁹. Саме небезпека потрапити під санкції стримує чимало країн, банків та фірм, охочих до активізації операцій з Росією. Цей самий фактор обрізає канали отримання зброї та боєприпасів з-за кордону, у чому російська армія відчуває все більшу потребу.

Геноцид як найодіозніший вияв війни

Геноцидальні практики супроводжували багато війн та збройних конфліктів, хоча сама по собі війна не є обов'язковою умовою геноциду. Геноциди стають можливими завдяки дії чинників, що не завжди співпадають з тими, які спричиняють війни. Саме до таких випадків геноциду можна віднести геноцид ірландців та Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. Водночас війни та збройні конфлікти формують умови, сприятливі для реалізації геноцидальних програм.

Масштаби геноциду в період Другої світової війни виявилися такими, що фахівці права постали перед необхідністю формулювання спеціальних юридичних дефініцій для фіксації цього явища. Запропоноване Р. Лемкіним визначення геноциду було офіційно закріплене Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 9 грудня 1948 р. у «Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього», є міжнародно визнаним та використовується у Римському статуті Міжнародного кримінального суду. З того часу геноцид кваліфікується як найважчий злочин проти людяності і воєнний злочин.

Геноцидом вважаються будь-які з перелічених далі дій, в основі яких лежить намір повністю або частково знищити національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку:

- убивство;
- нанесення тяжких тілесних або психічних ушкоджень;
- навмисне створення життєвих умов, які розраховані на повне або часткове знищення;
- дії, розраховані на унеможливлення народження дітей;
- насильницька передача дітей цієї групи іншій.

Принципово важливим при цьому є те, що кількість жертв для визнання таких дій геноцидом не має значення. Натомість необхідною умовою вважається цілеспрямований намір знищення.

¹⁹ Удар у спину від Китаю: РФ вже не відвантажують навіть оплачені товари. 2023. *PROZORO*. URL: <https://prozoro.net.ua/ua/2023/03/25/udar-u-spinu-vid-kitayu-rf-vzhe-ne-vidvantazhuyut-navit-oplachen-tovari/>

Найвідомішими випадками геноциду в останні часи є масові убивства людей у Кампучії (Камбоджі) «червоними кхмерами», етнічні вбивства у Руанді і Сомалі.

Навіть за першого наближення до проблеми заперечення геноцидних політики і практики російської сторони під час вторгнення в Україну видається неможливим, хоча можна припустити: російські юристи зроблять усе, аби нівелювати це звинувачення.

Зарубіжні юристи також стверджували невдовзі після перших актів геноциду, вчинених російськими військовими на території України, що для повноцінного застосування дефініції «геноцид» для таких дій бракує принципово важливого компонента — наміру і попереднього планування сторони, на адресу якої висуваються такі звинувачення. Але незабаром такі докази з'явилися.

У ідеологію рашизму закладено місію знищення українства як явища. На думку рашистів Україна, українці, українська культура мають штучне походження і природу, що позбавляє їх «повноцінності» і права на існування. О. Дугін у книзі «Основи геополітики: геополітичне майбутнє Росії» стверджував, що Україна повинна бути анексована Росією. Його однодумець Тимофій Сергєйцев у статті «Що Росія має зробити з Україною?» закликає до цілковитого знищення України як держави та етноциду українців²⁰.

Те, що керівництво РФ цілеспрямовано і свідомо здійснює політику геноциду в Україні, засвідчують відомі фахівці. Так, очільник розвідслужби Міністерства закордонних справ Великої Британії (МІ-6) Річард Мур заявив у Twitter, що до планів президента РФ Путіна входили сумарні страти, які мали чинитися російськими військовими та розвідувальними службами на окупованій території України. В аналітичній доповіді Британського королівського об'єднаного інституту Збройних сил зазначалося, що після завершення активної фази вторгнення в Україну, на яку відводилося близько 10 днів, планувалося передати функцію контролю за окупованими територіями окупаційним адміністраціям, у складі яких перебуватимуть представники Росгвардії та ФСБ. У документі стверджується: Кремль виходив з того, що українські урядовці в разі успіху «бліцкрига» або втечуть, або будуть схоплені, а суспільство не встигне мобілізуватися для спротиву вторгненню. Окремо ставилося завдання захо-

²⁰ Дугин А. Основы геополитики: геополитическое будущее России. Москва: Арктогея, 1997. 599 с.; Сергєйцев Тимофей. Какая Украина нам не нужна. *РИА Новости*. 26.05.2021. URL: <https://ria.ru/20210410/ukraina-1727604795.html>; Сергєйцев Т. Что Россия должна сделать с Украиной. *РИА Новости*. 05.04.2022. URL: <https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html>; Никифорова В. За что Россия борется на Украине. *РИА Новости*. 06.04.2022. URL: <https://ria.ru/20220406/ukraina-1781956559.html>

пити чи стратити людей, причетних до Революції Гідності. На ФСБ покладалося затримання місцевих функціонерів та здійснення фільтрації населення за 4 групами: 1) «непримиренні» — вони підлягали фізичній ліквідації; 2) «нелояльно налаштовані», яких передбачалося переконати чи залякати; 3) «нейтральні», яких планувалося схилити до співпраці; 4) «цілком лояльні» — готові до співпраці з окупаційною адміністрацією. Британські аналітики акцентують увагу на тому, що ФСБ з залученням підрозділів Повітряно-десантних військ РФ проводила навчання з захоплення чи знищення «вкрай нелояльних» до Росії елементів. Частину нелояльних передбачалося депортувати на територію Російської Федерації²¹.

Той факт, що керівництво РФ готувалося до масових депортацій та вбивств громадян України, засвідчує ухвалення Державною Думою (грудень 2021 р.) у третьому читанні двох законів: «Про примусову евакуацію» та «Про масові поховання». У такий спосіб формувалося нормативно-правове підґрунтя і «легітимне» поле майбутніх злочинних дій російських окупантів на території України²².

Від 2014 р. понад 300 тис. громадян України загинули від дій російських агресорів та окупантів.

У виступі на засіданні Ради Безпеки ООН 14 березня 2023 р. відомий історик Т. Снайдер проаналізував природу російської геноцидальної політики щодо України: «Постійне навчання росіян переконанню, що геноцид — це нормально. Ми бачимо це в неодноразових заявах президента Росії про те, що України не існує. Ми бачимо це у фантазіях про геноцид у російських державних ЗМІ. Ми бачимо це упродовж року, коли державне телебачення кожного дня виходить на мільйони чи десятки мільйонів громадян Росії. Ми бачимо це, коли російське державне телебачення представляє українців свиньми. Ми бачимо це, коли російське державне телебачення представляє українців паразитами. Ми бачимо це, коли російське державне телебачення представляє українців черв'яками, бачимо це, коли російське державне телебачення представляє українців сатаністами чи вурдалаками. Ми бачимо це, коли російське державне телебачення заявляє, що українських дітей треба топити. Ми бачимо це, коли російське державне телебачення заявляє, що українські будинки треба спалювати разом з людьми всередині. Ми бачимо це, коли люди з'явля-

²¹ Методами Гитлера и Сталина — настоящая цель фильтрации украинцев российскими захватчиками. *Вікна*. 23 июня, 2022. URL: <https://vikna.tv/ru/video/nastoyashhaya-czel-filtraczii-ukrainczev-rossijskimi-zahvatchikami/>

²² Алексей Иванов. Володин внезапно берёт под личный контроль повестку. *Завтра. РУ*. 26 ноября, 2021. URL: https://zavtra.ru/events/volodin_vnezapno_bergot_pod_lichnij_kontrol_povestku.

ються на державному російському телебаченні і кажуть: «Їх взагалі не повинно бути. Ми повинні їх розстріляти». Ми бачимо це, коли хто-небудь з'являється на російському державному телебаченні і каже: «Ми вб'ємо 1 мільйон, ми вб'ємо 5 мільйонів, ми можемо знищити вас усіх», — маючи на увазі українців»²³. Однак ні такі заяви, ні детально задокументовані факти геноциду в Україні, здійснюваного російськими військовими, донині не стали достатньою підставою для правової кваліфікації таких дій відповідними міжнародними судовими інституціями. Лише 17 березня 2023 р. Міжнародний кримінальний суд видав ордер на арешт президента Російської Федерації В. Путіна, а також уповноваженої з прав дитини М. Львової-Белової, яким висунута підозра у депортації українських дітей до Росії. За словами головного прокурора МКС Каріма Хана, ордер на арешт Путіна довічний. Що стосується усіх інших випадків геноциду на території нашої країни, їхня належна кваліфікація наштотується на юридичні перепони і розбіжності у трактуванні деяких положень міжнародного гуманітарного та права.

Схоже на те, що проблема переходить з суто правової у політичну площину. Міжнародні судові інстанції мають продемонструвати волю і твердий намір покарати воєнних злочинців згідно з чинним міжнародним правом. Певні кроки у цьому напрямі вже зроблено.

Міжнародні судові інстанції займаються фіксацією таких злочинів та збиранням доказів і свідчень з метою притягнення винних у їхньому скоєнні до кримінальної відповідальності.

26 лютого 2022 р. Україна подала до Міжнародного Суду (ICJ) заяву про порушення справи проти Російської Федерації. Цей спір стосувався тлумачення, застосування та виконання Конвенції 1948 р. про попередження злочину геноциду та покарання за нього. У зверненні України до Міжнародного суду міститься клопотання ухвалити рішення про те, що Росія не має правових аргументів згідно з Конвенцією про геноцид, аби стверджувати, що її «спеціальна воєнна операція» проти України є законною і проводиться, нібито з метою запобігання й покарання за ймовірний геноцид. Насправді саме Росія планує акти геноциду. Україна як позивач звернулася до Міжнародного суду з проханням ужити заходів, «щоб запобігти непоправній шкоді правам України та її народу та уникнути загострення чи розширення суперечки між сторонами за Конвенцією про геноцид». Міжнародний суд у своєму наказі від 16 березня 2022 року, не висловлюючись по суті, вказав на необхідність негайного призупинення

²³ *Тимоти Снайдер*. Виступлення Тимоти Снайдера на засіданні Совбеза ООН. 15 марта, 2023 года. URL: <https://meduza.io/feature/2023/03/15/kogda-imperiya-napadaet-ona-vystavlyayet-sebya-zhertvoy>

Російською Федерацією військових операцій, які вона розпочала 24 лютого 2022 року на території України. Росію зобов'язали гарантувати, що будь-які військові чи нерегулярні збройні формування, якими вона може керувати або підтримувати, а також будь-які організації та особи, які можуть підлягати її контролю чи керівництву, не вживали жодних заходів для сприяння військовим операціям. Кремль проігнорував це рішення.

23 червня 2022 року Україна подала до Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) заяву про відкриття справи проти Росії щодо її звинувачення «у масових і грубих порушеннях прав людини, вчинених Російською Федерацією та її військовими операціями на території України з 24 лютого 2022 року». 28 лютого 2022 року Суд отримав від України запит про застосування тимчасових заходів, після чого він попросив Росію «утриматися від військових нападів на цивільних осіб і цивільні об'єкти, включаючи житлові приміщення, транспортні засоби швидкої допомоги та інші цивільні об'єкти, які особливо захищаються, такі як школи та лікарні, а також негайно забезпечити безпеку медичних закладів, персоналу і транспортних засобів швидкої допомоги на території, яка піддається атаці чи облозі російських військ». Однак і в цьому випадку у Москві не відреагували належним чином²⁴.

У вересні 2022 року 23 уряди та один недержавний суб'єкт — Женевська академія міжнародного гуманітарного права та прав людини — звернулися з проханням про дозвіл виступити третьою стороною у провадженні в ЄСПЛ. Хоча Російська Федерація припинила бути учасником ЄСПЛ 16 вересня 2022 року, Суд має юрисдикцію щодо фактів, які мали місце до цієї дати, як це встановлено статтею 58 Конвенції. Нині в Європейському суді з прав людини триває низка справ щодо України, зокрема п'ять міждержавних справ та декілька індивідуальних заяв.

17–24 лютого 2023 р у Гаазі відбувся неформальний трибунал над президентом РФ В.Путіним за злочини, скоєні починаючи з 24 лютого 2022 р. Метою цього процесу визначено підтримку ідеї про те, що має існувати цілком уповноважений суд для розгляду таких звинувачень. У неформальному судовому процесі йшлося про реальні вбивства, позбавлення волі, катування, зґвалтування, примусові переміщення і насильницькі зникнення.

²⁴ УКРАЇНА VS РОСІЯ: ЮРИДИЧНА БОРОТЬБА В ЄСПЛ ЗА ПРИТЯГНЕННЯ КРАЇНИ-АГРЕСОРКИ ДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОРУШЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ. Міністерство юстиції України. 2023. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/ukraina-vs-rosiya-yuridichna-borotba-v-espl-za-prityagnennya-kraini-agresorki-do-vidpovidalnosti-zaporushennya-prav-lyudini>

Під час брифінгу генерального прокурора України А. Костіна 23 лютого 2023 р. повідомлено про те, що з початку широкомасштабного вторгнення військ РФ в Україну зареєстровано понад 68 тисяч воєнних злочинів російських військовослужбовців і 952 факти застосування заборонених засобів ведення війни. Втім, реальна кількість подібних злочинів значно більша, адже нині зафіксовано не всі такі дії на тимчасово окупованих росіянами територіях. За словами генерального прокурора, «знищення цивільного населення України — навмисна стратегія Росії», що охоплює вбивства, тортури та сексуальне насильство, що вчиняються проти тих, хто ідентифікує себе як українці, депортацію дітей та обстріли критичної інфраструктури. Зокрема зареєстровано понад 2600 воєнних злочинів проти дітей: напади на установи і заклади для дітей, викрадення та депортації неповнолітніх²⁵.

Поки-що міжнародні судові органи спромоглися лише на один рішучий крок: Міжнародний кримінальний суд у Гаазі кваліфікував як злочин проти людяності депортацію українських дітей до Російської Федерації.

Однак і цей факт дипломат П. Клімкін трактує як «фундаментальне підняття ставок» тією частиною світового співтовариства, яке засуджує агресію та окупацію російською армією українських територій та обстоює справедливе покарання воєнних злочинів і злочинів проти людяності.

17–24 лютого 2023 р. у Гаазі відбувся неформальний трибунал над президентом РФ В. Путіним за злочини, скоєні починаючи з 24 лютого 2022 р. Метою цього процесу визначено підтримку ідеї про те, що має існувати цілком уповноважений суд для розгляду таких звинувачень. У неформальному судовому процесі йшлося про реальні вбивства, позбавлення волі, катування, зґвалтування, примусові переміщення і насильницькі зникнення.

Зарубіжні юристи також стверджували невдовзі після перших актів геноциду, вчинених російськими військовими на території України, що для повноцінного застосування дефініції «геноцид» для таких дій бракує принципово важливого компонента — наміру і попереднього планування сторони, на адресу якої висуваються такі звинувачення. Але незабаром такі докази з'явилися.

У ідеологію рашизму закладено місію знищення українства як явища. На думку рашистів Україна, українці, українська культура мають штучне походження і природу, що позбавляє їх «повноцінності» і права на існування. О. Дугін у книзі «Основи геополітики: геополітичне майбутнє

²⁵ «Убивства, зґвалтування, тортури»: скільки воєнних злочинів російської армії вже підтвердили в Україні і які перспективи трибуналу? *Радіо Свобода*. 01 березня, 2023. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-trybunal-haaha-putin/32292306.html>

Росії» стверджував, що Україна повинна бути анексована Росією. Його однодумець Тимофій Сергійцев у статті «Що Росія має зробити з Україною?» закликає до цілковитого знищення України як держави та етноциду українців²⁶.

Керівництво РФ цілеспрямовано і свідомо здійснює політику геноциду в Україні. Так, очільник розвідслужби Міністерства закордонних справ Великої Британії (МІ-6) Річард Мур заявив у Twitter, що до планів президента РФ Путіна входили сумарні страти, які мали чинитися російськими військовими та розвідувальними службами на окупованій території України.

Російсько-українська війна крізь призму державного будівництва і розвитку громадянського суспільства

Сьогодні фахівці окреслюють два можливі варіанти перебігу і закінчення війни: військово-політична і дипломатична перемога, деокупація усієї території України, або, (якщо межі критичних можливостей країни виявляться недостатніми для реалізації першого сценарію) перехід війни у фазу затяжного регіонального конфлікту, переговорного процесу під диктат Кремля з усіма обтяжливими наслідками для України і втратою територіальної цілісності та незалежності на довгі десятиліття. Знаючи схильність деяких впливових держав Заходу до компромісів за чужий рахунок, другий сценарій видається таким же вірогідним, як бажаний другий.

Історія боротьби за суверенну державність сповнена багатьох драматичних і навіть трагічних сторінок. Сучасний етап цих змагань дає змогу кристалізувати деякі закономірності та виокремити особливості. Серед позитивних тенденцій, оприявнених цією війною, головною слід вважати вітальність української національної ідеї, що упродовж віків живила внутрішні творчі сили українського народу. В останні десятиліття свідченням цього стали самосприйняття громадян України, зацікавлення власним минулим, поширення української мови як ідентифікаційного маркера. Друга тенденція пов'язана зі здатністю українців до самозреченої боротьби за власну свободу і право на вибір шляхів цивілізаційного поступу, що передається через багато поколінь. Готовність протистояти ворогам Української держави, спроможність гуртуватися у потрібний час і демонструвати високі зразки соціальної самоорганізації та солідарності стала не-

²⁶ Дугин А. Основы геополитики: геополитическое...; Сергійцев Тимофей. Какая Украина нам... URL: <https://ria.ru/20210410/ukraina-1727604795.html>; Сергійцев Т. Что Россия должна... URL: <https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html>; Никифорова В. За что Россия борется... URL: <https://ria.ru/20220406/ukraina-1781956559.html>

від'ємною рисою ментальності українців і нині знаходить вияв у різних формах волонтерського руху та доброчинності, добровільної мобілізації в лави ЗСУ і тероборони, допомоги біженцям та переміщеним особам тощо. Власне, це дає підстави констатувати новий етап формування української політичної нації і громадянського суспільства. Ще однією позитивною тенденцією стало зростання ролі «четвертої влади» — засобів масової інформації у суспільно-політичних процесах. Поки-що лише ЗМІ виступають у ролі Давида, який вийшов на прю з Голіафом корупції, засилля олігархату та закритої, затхлої атмосфери недоторканої судової мафії. Однак журналістські розслідування — це лише окремі цеглинки, фрагменти найодіозніших виявів негативної симптоматики у політичній та економічній сферах. Цілісну картину спроможні відтворити тільки представники гуманітарних дисциплін і насамперед історики.

На жаль, тут позитивні моменти закінчуються. Однією з іманентних властивостей воєнних екстрем є те, що вони до межі загострюють та оголюють хронічні проблеми й антагонізми, що латентно «тліють» у мирний час.

У медицині існує термін «анальгезія» для позначення нечутливості до болю. Цю симптоматику в метафоричній формі можна застосувати до характеристики зворотного зв'язку між суспільством і владою. Вона виявляється у тому, що уповноважені народом здійснювати законодавчі та виконавчі функції бюрократичні групи вживають спеціальних заходів задля відчуження суспільства від влади і не реагують чи реагують неадекватно на його запити й інтерпеляції. У такий спосіб формуються закриті когорти, що неправомірно присвоюють собі статуси еліт, а насправді обстоюють вузькі кланові майнові інтереси. Завдяки цьому корупція перетворилася на основний чинник загрози для національної безпеки України. Криза довіри до органів влади та судової системи в умовах війни є одним з елементів такої загрози.

Останні два десятиліття з усією очевидністю постулюють неспростовний факт: українське суспільство з наростаючою прогресією випереджає державні структури в усвідомленні власної місії, відповідальності, функціональності, дієвості, мобільності, результативності й ефективності та прагненні до кращих світових зразків. Припускаю, що це звучатиме як непереконлива гіпотеза, але з великою часткою вірогідності можна передбачити, м'яко кажучи, негативні тенденції, якщо не погані перспективи держави Україна у випадку, коли громадянське суспільство не посяде у тріаді «державна — суспільство — індивід» гідне місце і не поставить державні структури під належний контроль. Нині ж т.зв. політичні еліти намагаються пролонгувати існуючий порядок речей (що особливо переконливо засвідчує небажання докорінним чином реформувати судову

гілку влади і поставити надійний заслін корупції) у той час, коли суспільство, найвірогідніше, не захоче знову «вступати у ту саму воду» і вимагатиме реальних, а не декларативних трансформацій.

Війна оголила усі вади системи, вибудованої на угоді між великим бізнесом і державною бюрократією. Складний симбіоз олігархату і політикуму витворив химерну конфігурацію, в якій громадяни залишилися без дійових важелів впливу на політичні та соціально-економічні процеси у державі. Її іманентною рисою стала корупція — ракова пухлина, здатна роз'їсти всі креативні зусилля суспільства. Британський історик Р. Колінгвуд для позначення певних ментальних і поведінкових явищ увів поняття «корупція свідомості». Симптоматика цього згубного феномену сьогодні перетворилася на чинник екзистенційного вибору й актуалізувала питання про саме існування української державності. Історикам ще належить реконструювати картину того, як агенти впливу Росії та місцеві корупціонери своїми діями цілеспрямовано руйнували сектор безпеки і оборони України, її військово-промисловий комплекс і суспільно-політичну стабільність. Це уможливить адекватніше розуміння причин і перебігу війни та її наслідків для України.

У внутрішньому логічному зв'язку з попередньою проблемою перебуває інший аспект розбудови держави — засади функціонування політичної системи та недержавних інституцій. Ідеться про межі легітимної демократії в умовах воєнного стану. Саме історикам належить відстежувати основні тенденції еволюції державного механізму й алгоритму управління та виявляти авторитарні й інші девіантні відхилення на певних хронологічних відрізках. Це має слугувати сигналом перестороги для суспільства і влади і перешкоджати сповзанню до авторитаризму під претекстом урахування реалій воєнного стану.

Певний науковий і прикладний інтерес становлять порівняльні характеристики режиму воєнного стану в сучасній Україні та під час інших війн у різних країнах. У цьому розрізі також добре «просвічуються» рівень дотримання демократичних засад в управлінні державою, з одного боку, та невикористані можливості мобілізації суспільства і бюрократичного апарату, — з іншого.

На відміну від воєнного стану як системи режимних заходів, стан війни, у якому перебуває суспільство, творить всеосяжний подієвий простір для представників різних наукових дисциплін з істориками включно. Цю категорію слід не плутати зі станом війни як юридичною дефініцією, що окреслює характер збройного конфлікту з іншою державою. Воєнне повсякдення як зона взаємодії/протидії різних політичних і соціальних когорт, міжнародних акторів, індивідуальної та колективної волі, організованої і спонтанної активності володіє неосяжним евристичним потенціалом.

Аби зрозуміти специфіку гібридної війни Російської Федерації проти України, неминуче доведеться студіювати потаємні механізми формування «п'ятої колони» в Україні. І тут не вдасться обмежитися тонким зрізом на рівні правлячих еліт, оскільки це — не феномен елітарного порядку. «П'ята колона» — це соціально, ментально, ідеологічно, етнічно, конфесійно структурований конгломерат, об'єднаний чи споріднений за однією ознакою: несприйняття України як суверенної держави і українців як народу, що має природне право на самовизначення. Іншими словами, це ті, хто у той чи інший спосіб перешкоджав зшиванню регіонів у єдину, соборну країну та протидівав кристалізації української політичної нації з усіма її реальними й усе ще очікуваними атрибутами і продовжує робити це зараз.

Ще одна складова цього кейсу — явища, які впродовж кількох десятиліть мали місце у секторі безпеки та оборони. Російська сторона закидає Україні те, що вона перебуває під зовнішнім управлінням, маючи на увазі США. Та при цьому жодного слова не сказано про те, що упродовж усього радянського і пострадянського періоду Україна перебувала у потужному, всепроникному силовому полі Кремля, що охоплював політичну, економічну, етноконфесійну, медійну, мовну та інші сфери. Нас очікує тривала і складна робота з реконструкції системних заходів Росії, спрямованих на утримання України в орбіті власної гравітації. Посилання на утаємничення багатьох джерельних комплексів не мають зупиняти дослідників. Історія СБ ОУН була написана через 85 років після завершення Другої світової війни. Ми маємо з часом написати історію КДБ та ФСБ та про їхні антиукраїнські операції. А для початку варто підготувати такий собі «новий курс» «Історії Комуністичної партії», без чого декомунізація залишатиметься «пісочним майданчиком» для кон'юнктурних політиків.

На порядку денному, даруйте за авіаційний сленг, — «розбір польотів» у релігійній сфері, яка традиційно вважається доволі делікатною. Звичка російських правителів усіх епох тримати Церкву на короткому повідку і використовувати її як державну структуру, транспонувалася у політичну технологію «русского міра». Інерція процесів у цьому секторі є надзвичайно тривалою, а з урахуванням специфіки віри та сприйняття оточуючого світу вірянами і духовенством відомі проблеми у православному полі України потребуватимуть особливого ставлення і зусиль. І вирішити їх одним адміністративним ресурсом, очевидно, не вдасться.

Нарешті, ще про одне коло проблем, які вже тепер потребують невідкладних зусиль науковців. Наприкінці січня — на початку лютого 2023 року у науково-освітнянському середовищі бурхливо дискутувалися наміри Міністерства освіти і науки України скасувати обов'язковий тест з

історії України у закладах освіти, а ще раніше — відмова від викладання історичних курсів на всіх негуманітарних факультетах вишів. Одним з найвагоміших аргументів проти таких кроків слугують твердження про те, що дефіцит історії в суспільному та освітянському просторі вже породив чимало проблем (з Донбасом і Кримом включно), а тепер лише посилить свій негативний вплив на процеси самоідентифікації громадян України та консолідацію суспільства. Поділяючи ці тривоги, все ж варто поглянути на проблему з іншого ракурсу. Саме знання історії сприяє складанню відповідної структури світогляду і моделі поведінки у порівняно незначної частини соціуму. Аналог можна знайти у культурних практиках, які автоматично не роблять індивіда високоморальним і громадсько активним. Справжній патріотизм у широкому розумінні формують не стільки підручники історії та культурно-просвітницькі акції, скільки вивірена соціально-економічна політика керівництва держави, його відкритість, відповідальність і чесність перед суспільством. Оптимальним варіантом є поєднання таких дій влади та увага до власної історії у всіх можливих форматах.

Нині ж залишається чимало складних проблем історичної політики, розв'язання яких державі дається складно. Існують розумні і перспективні альтернативи тому способу, в який тепер відбувається монументальна декомунізація і дерусифікація. Існує прибалтійський, угорський та інший досвід музеєфікації та депозитарію такої суперечливої комуністичної та імперської спадщини. За бажання та участі як вітчизняних так і зарубіжних недержавних інституцій можна було би витворити власні оригінальні рішення експлуатації цих пам'яток з культурно-просвітницькою метою у спеціально створених рекреаційних зонах. Чи то байдужість, чи некомпетентність вищих чиновників сформували стихійну музеєфікацію сучасної російсько-української війни, появу кількох музейних проєктів, які важко сумістити на одному тематичному полі. Небажання влади залучати експертне середовище до вироблення зважених рішень у комеморативній політиці спричиняє ляпсуси на кшталт присвоєння знання «місто-герой» кільком українським населеним пунктам, що стали символом спротиву російській агресії. Те, що це — радянський наратив, у вищих ешелонах чомусь не подумали. Таке ж погане знання історії продемонстрували й ті, хто присвоїв одній з гірсько-стрілецьких частин ЗСУ назву «Едельвейс», що було використано російською пропагандою для ілюстрації серед світової громадськості тези про «нацизм в Україні». Можна навести й інші приклади того, як незнання історії обертається неадекватними політичними рішеннями, прикрими конфузами, що шкодять іміджу держави і нашого народу. Історія — не лагідна мати чи вишколена гувернантка, це — швидше злісна мачуха, яка час від часу жорстоко карає за зневагу до неї.

Наше сьогодні вже стало детонатором зацікавлення світової спільноти Україною. Полишаючи всі інші виміри, звернемося лише до історії. Один з найпопулярніших нині дослідників Т. Снайдер виступає глобальним популяризатором історичного знання про українську історію. Нового змісту набуває діяльність багатьох міжнародних організацій та інституцій історичного профілю, зокрема, Німецько-української комісії істориків, у рамках якої минулого року проведено кілька наукових форумів та реалізуються цікаві проєкти солідної ваги і широкого резонансу.

Нам випало жити на переломі, глибинне наповнення і глобальні наслідки якого, очевидно, стануть співмірними двом світовим війнам, руйнуванню соціалістичного табору і розпаду Союзу РСР. З одного боку, ідеться про момент істини для Української держави й української нації, з іншого, — про формування новітнього пізнавального материка, освоєння якого потребує нового пошукового й інтерпретаційного інструментарію, продуктивної міждисциплінарної співдії, а часом і громадянської мужності.

Як підсумок слід зазначити, що, по-перше, перетин людством рубежу між другим і третім тисячоліттями не зняв загрози війн як засобу кардинального розв'язання антагонізмів. Екзистенційна природа війни визначає її вплив на всі сфери та рівні політичного, соціально-економічного, етноконфесійного життя багатьох народів і держав, а подолання наслідків збройного протистояння і спричинених ним гуманітарних катастроф потребує багато зусиль і часу. Еволюція війн, гібридні форми її ведення, поява новітніх засобів боротьби набагато випереджають зусилля, спрямовані на створення надійних перешкод на шляху до збройних зіткнень та інструментів мирного врегулювання конфліктів.

По-друге, війна Російської Федерації проти України має низку схожих рис з попередніми світовими та іншими війнами і локальними збройними конфліктами. Водночас вона характеризується багатьма специфічними рисами, як то: гібридний характер протистояння, що хронологічно виходить за рамки воєнних дій і тимчасової окупації окремих регіонів нашої країни, безпрецедентні обсяги допомоги Україні з боку багатьох демократичних країн, масштаби вимушених і примусових міграцій наших співгромадян, геноцидальні дії РФ, санкційний тиск на Кремль та інші.

По-третє, воєнна екстрема оголила чимало внутрішніх проблем в Україні. Насамперед це стосується рудиментів кланово-олігархічних форм управління державою, аморфності окремих її інститутів, кризи судової гілки влади і корупції, інерція мислення частини політичного класу і брак відповідальності за долю держави і суспільства. За цих умов вирішальне слово має сказати громадянське суспільство, що формується одночасно з українською політичною нацією. Саме з їхньою здатністю

долати вказані виклики і загрози, впливати на політичні та соціально-економічні процеси в державі пов'язані майбутні перспективи України.

REFERENCES

1. (2008). Putin — Bushu: «Ukraina — tse ne derzhava». *Ukrainska pravda*. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/news/2008/04/7/3410762/> [in Ukrainian].
2. (2022). Metodami Gitlera i Stalina — nastoyashhaya cel' fil'tracii ukraincev rossijskimi zahvatchikami. *Vikna*. Retrieved from <https://vikna.tv/ru/video/nastoyashhaya-czel-filtraczii-ukrainczev-rossijskimi-zahvatchikami/> [in Russian].
3. (2022). Miunkhen — 2007: 15 rokiv tomu Putin pochav svitovi biopoliarni rozlad. *Ukrinform*. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3401293-munhen2007-15-rokiv-tomu-putin-pocav-svitovij-bipolarnij-rozlad.html> [in Ukrainian].
4. (2022). Pro hazovi viiny Rosii proty Ukrainy rozpoviv kolyshnij topmenedzher Hazpromu. *Ukrinform*. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3469077-pro-gazovi-vijni-rosii-proti-ukraini-rozpoviv-kolisnij-topmenedzer-gazpromu.html> [in Ukrainian].
5. (2023). UKRAINA VS ROSIIa: YuRYDYChNA BOROTBA V YeSPL ZA PRYTIaHNENNIa KRAINY-AHRESORKY DO VIDPOVIDALNOSTI ZA PORUSHENNIa PRAV LIuDYNY. *Ministerstvo yustytzii Ukrainy*. Retrieved from <https://minjust.gov.ua/news/ministry/ukraina-vs-rosiya-yuridichna-borotba-v-espl-zaprityagnennya-kraini-agresorki-do-vidpovidalnosti-za-porushennya-prav-lyudini> [in Ukrainian].
6. (2023). "Ubyvstva, zgvaltuvannia, tortury": skilky voiennykh zlochyniv rosiiskoi armii vzhe pidtverdyl v Ukraini i yaki perspektyvy trybunalu? *Radio Svoboda*. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-trybunal-haaha-putin/32292306.html> [in Ukrainian].
7. (2023). Udar u spynu vid Kytau: RF vzhe ne vidvantazhuiut navit oplacheni tovary. *PROZORO*. Retrieved from <https://prozoro.net.ua/ua/2023/03/25/udar-u-spinu-vid-kitayu-rf-vzhe-ne-vidvantazhuyut-navit-oplacheni-tovari/> [in Ukrainian].
8. Bezkorovainyi, V. (2011). Masandrivskyi protokol. Dzherela i naslidky. *Universum (Lviv)*, 3/4 (207/208), 11–19. [in Ukrainian].
9. Blok NATO razoshelsya na blokpakety. *Kommersant*. 07.04.2008. Retrieved from <https://www.kommersant.ru/doc/877224> [in Russian].
10. Boffa, Dzh. (1994). *Istoriya Sovetskogo Soyuzu: V 2 t.* (Vol. 2, p. 132). Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniya. [In Russian].
11. Clarke, M. (2022). We haven't set a limit on this': Scott Morrison announces visas for Ukrainians *ABC-news*. Retrieved from <https://www.abc.net.au/news/2022-03-20/scott-morrison-visas-ukraine-military-humanitarian-aid/100925064> [in Ukrainian].
12. Dugin, A. (1997). *Osnovy geopolitiki: geopoliticheskoe budushhee Rossii*. Moskva: Arktogeya. [in Russian].
13. Goldsmith, R. W. (1946). Power of Victory: Munitions Output in World War II. *Military Affairs*. 1, (10), p. 757.

14. Herring, G. C. (1973). *Aid to Russia. 1941–1946: Strategy, Diplomacy, the Origins of the Cold War*. N. Y.; L. [In English].

15. Iliashov, O. A. (2008). Viiny maibutnoho yak ob'iekt naukovykh doslidzhen. *Nauka i oborona*, 2, 36–40. [in Ukrainian].

16. Ivanova, E. (2001). Gazovaya promyshlennost'. *Kommersant' Vlast'*, 47, 6. [in Russian].

17. Ivnov, A. (2021). Volodin vnezapno beryot pod lichnyj kontrol' povestku. *Zavtra.RU*. Retrieved from https://zavtra.ru/events/volodin_vnezapno_beryt_pod_lichnij_kontrol_povestku [in Russian].

18. Jones, R. H. (1972). The Roads to Russia. App., tab. 1. V. Geyer, D. (Hrsg.), *Sowjetunion. Außenpolitik 1917–1955, Osteuropa-Handbuch*. Köln, Wien. (p. 306). [In German].

19. Kubat'ko, I., & Kubat'ko, O. (2002). *Oxota na flagmanov*. Smolensk: Rusich. [in Russian].

20. Lysenko, O. (2022). Fenomenolohiia viiny Rosii proty Ukrainy yak ob'iekt humanitarnykh doslidzhen. *Visnyk NAN Ukrainy*, 7, 85–98. [in Ukrainian].

21. Mamyachenkov, V. N. (2004). Lend-liz v cifrax: povody k razmyshleniyu. Abstracts of Papers '2004: Pyatye Tatishhevskie chteniya. Duxovnost' i нравstvennost' na Urale v proshlom i nastoyashhem. (pp. 303–304). Ekaterinburg. Retrieved from https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/39269/1/vtch_2004_81.pdf [in Russian].

22. Nikiforova, V. (2022). Za chto Rossiya boretsya na Ukraine. *RIA Novosti*. Retrieved from <https://ria.ru/20220406/ukraina-1781956559.html>

23. Paperno, A. X. (1997). O lend-lize i tixookeanskoj transportnoj e'popee. *Otechestvennaya istoriya*, 2, (109). [In Russian].

24. Pendzei, R. Suchasni viiny ta viiskovi konflikty. Yikh psykholohichni osoblyvosti ta vplyv na povedinku i stan liudyny. Retrieved from <https://vseosvita.ua/library/konspekt-uroku-na-temu-tsucasni-vijni-ta-vijskovi-konflikty-ih-psiologichni-osoblivosti-ta-vplyv-na-povedinku-i-stan-ludini-214554.html> [in Ukrainian].

25. Ryzhkov, N. I. (2012). *Velikaya Otechestvennaya: lend-liz*. Moskva: E'konomicheskaya gazeta. [in Russian].

26. Sergejcev, T. (2021). Kakaya Ukraina nam ne nuzhna. *RIA Novosti*. Retrieved from <https://ria.ru/20210410/ukraina-1727604795.html> [in Russian].

27. Sergejcev, T. (2022). Chto Rossiya dolzhna sdelat' s Ukrainoj. *RIA Novosti*. Retrieved from <https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html> [in Russian].

28. Smith, B. F. (1986). *The war's long shadow: The Second World War and Its Aftermath China, Russia, Britain, America*. N. Y. [In English].

29. Snajder, T. (2023). Vystuplenie Timoti Snajdera na zasedanii Sovbeza OON. Retrieved from <https://meduza.io/feature/2023/03/15/kogda-imperiya-napadaet-ona-vystavlyaet-sebya-zhertvoy> [in Russian].

30. Vert, A. (1967). *Rossiya v vojne*. Moskva: Progres. [in Russian].

31. *Wielka Internetowa Encyklopedia Multimedialna*. Retrieved from <http://wiem.onet.pl/wiem/006f16.html> [In Polish].

Oleksandr Reient

Doctor of Historical Sciences (Ph.D., Dr. hab.), Professor,
Corresponding member of the NAS of Ukraine,
Deputy Director, Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine (Kyiv),
e-mail: Reent.O.P@nas.gov.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5141-7445>

Oleksandr Lysenko

Doctor of Historical Sciences (Ph.D., Dr. hab.), Professor,
Head of the Department of Military Historical Research,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine
(Kyiv) Ukraine, ukr2ww@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>

WAR AS AN EXISTENTIAL CURRENT REALITY

Abstract. *The goal of intelligence is to find out the impact of the great wars of the 20th and early 21st centuries on international relations, the formation of a new world order and the fate of individual countries and peoples; reveal the main vectors of assistance to Ukraine from democratic states in the war against the Russian Federation; outline the problem of genocide on the territory of Ukraine in its legal dimension; consider the "pain points" of state building and the formation of a political nation in Ukraine. Methodological approaches to the study of these problems are based on the use of interdisciplinary research tools on the border of history, political science, military affairs, jurisprudence, as well as taking into account the conceptual work of leading specialists in military history. Scientific novelty is determined by comparisons and reconstruction of associative series between different wars; an attempt to project the events of the Russian-Ukrainian war of 2014–2023 through the prism of international humanitarian law as inextricably linked by internal logic; refutation of certain euphemisms and incorrect concepts. Conclusions. The existential nature of the wars of the 20th — 21st centuries program their decisive impact on the main directions of human progress, and the huge human losses and material damage force us to identify the patterns and factors that cause wars, to look for ways to avoid armed conflicts and overcome their destructive consequences. The aggression of the Russian Federation against Ukraine became the biggest war of the 21st century and revealed a number of unresolved problems of political, legal, economic, cultural and humanitarian content. At the same time, it gave impetus to radical changes in the geopolitical situation, marked the centers of influence, the configuration of international relations, the main criterion of which is the recognition of the right of peoples to self-determination, compliance with international law, respect for the territorial integrity of other states and universal human values. The war actualized unresolved problems in Ukraine related to negative phenomena: the unprofessionalism of managers, corruption, the crisis of the judicial system, the power of the oligarchy, and some post-colonial vestiges.*

Keywords: Hybrid war, Ukraine, Russia, large-scale invasion, occupation, genocide, sanctions, international law, civil society.

РОЗДІЛ 1

ПРОБЛЕМАТИКА ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА 20–30-х РОКІВ ХХ ст.

УДК 930.1(477):94(477)"1914/1918"

Олександр Реєнт (м. Київ)

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України, заступник директора
Інституту історії України НАН України
e-mail: Reent.O.P@nas.gov.ua
ORCID: <https://orcsd.org/0000-0001-5141-7445>

Богдан Янишин (м. Київ)

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ історії України XIX — початку ХХ ст.,
Інститут історії України НАН України
email: bogdanyanyshyn@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0386-2530>

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ОСНОВНІ НАПРЯМКИ НАУКОВОГО ПОШУКУ

***Анотація.** У статті розглянуто основні напрямки дослідження Першої світової війни в українській історіографії 1991–2022 рр. З'ясовано дослідницькі проблеми, котрі привертають найбільшу увагу дослідників: економічна, соціальна, політична, воєнного полону, зовнішньополітична, історії легіону Українських січових стрільців та перебігу бойових операцій, біженства і громадських організацій, російської окупації Галичини й Буковини, регіоналістики, «культури війни». Виокремлено регіональні центри дослідження Великої війни. Запропоновано перспективні вектори наукового пошуку: еволюція міжнаціональних відносин на українських територіях, питання військово-історичної антропології та вплив війни на всі сфери життя українського суспільства (освіту, виховання, сімейні відносини, пресу і книгодрукування, релігію, форми колективного й індивідуального побуту, цінності).*

Ключові слова: *Перша світова війна, сучасна українська історична наука, наукові проблеми, історіографічні напрямки.*

Перша світова війна стала своєрідним вододілом у розвитку людства: вона підсумувала «довге» XIX ст. і водночас значною мірою визначила основні вектори розвитку світу впродовж наступних десятиліть. Симптоматично, що майже 120 років після її початку знову заговорили про загрозу світового протистояння, у можливість якого ще донедавна ніхто не вірив, а українські землі, як і сто років тому, опинилися в епіцентрі світових подій. Згадані обставини помітно актуалізували для українських інтелектуалів і громадськості, загалом, переосмислення досвіду першого в історії людства воєнного протистояння, котре для їх західних колег мало здебільшого лише ювілейний резонанс та історіографічний інтерес. У підсумку, протягом останніх тридцяти років з'явилася значна за обсягом різнопланова наукова література (монографії, статті, дисертаційні дослідження, збірники документів, рецензії), в якій українські дослідники намагалися стереоскопічно переосмислити феномен Першої світової війни. Ця розлога література, створена за період української незалежності (1991–2023 рр.), складає важливий етап наукового осмислення військових подій столітньої давності та потребує історіографічного підсумування.

У працях сучасних українських істориків, котрі займаються проблематикою Великої війни, постає ціла низка питань, які можна умовно звести до кількох дослідницьких напрямів: орієнтаційного, економічного, соціального, політичного, воєнного полону, зовнішньополітичного, історії легіону Українських січових стрільців (далі — УСС) та перебігу бойових операцій, біженства і громадських організацій, російської окупації Галичини й Буковини, регіоналістики, «культури війни»¹.

Як і в попередній радянський період, чимало уваги автори приділяють розкриттю цілей, що їх ставили перед собою учасники конфлікту, що-правда концептуально не змінюючи зроблених раніше висновків та практично не вводячи в обіг нових документів. На відміну від представника української радянської історіографії І. Теодоровича², який п'ятдесят років тому вперше розглянув німецькі плани стосовно українських земель в усій їх неоднозначності та еволюції, сучасні дослідники аналізують головним чином лише пангерманську складову, без зазначення відмінностей від проєктів ліберальної течії німецького політикуму. Традиційно

¹ Реснт О., Янишин Б. Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз. *Український історичний журнал*. 2004. № 4. С. 3–37.

² Теодорович И. М. Разработка правительством Германии программы завоеваний на Востоке в 1914–1915 гг. *Первая мировая война. 1914–1918*. Москва, 1968. С. 108–120.

наголошується на прагненні Німеччини перетворити українські землі на свою «колонію», а також повторюється зроблений ще в попередній історіографічний період висновок про те, що німецька експансія розпочалася задовго до війни через економічні важелі впливу — сільськогосподарську колонізацію, капіталовкладення тощо³.

Значно детальніше на сучасному етапі розвитку історіографії зазначеної проблеми дослідники аналізують австро-угорські плани щодо українських земель. Австрійські ідеї «Серединної Європи» (нім. «Mitteleuropa») розглянув С. Троян, виокремивши, зокрема, серед їхніх творців представників німецьких національних прагнень та прихильників католицько-консервативних ідей, які сприймали ці плани як результат «католицького культурного руху» та «визначну державну місію Австрії»⁴.

У новітніх дослідженнях австрійської політики стосовно українського питання даного періоду переконливо показано намагання віденського уряду активізувати український національний рух напередодні війни в австрофільському напрямі. С. Попик, зокрема, зазначає, що «епоха Штюрґка» була сприятливою як для цього, так і для справи реалізації ідеї коронного краю. Австрійський міністр-президент був чи не єдиним в урядовій еліті габсбурзької монархії, хто дійсно планував після закінчення війни запровадження у Східній Галичині національної автономії⁵. Проект української автономії у частині Галичини підтримали й угорські урядові кола. Однак остаточно створення українського коронного краю залежало від способу вирішення польського питання. Лише через невдалий перебіг воєнних дій, складну внутрішню- й зовнішньополітичну ситуацію та під тиском Берліна австрійський уряд змушений був у 1916 р. прийняти німецьку концепцію розв'язання польської проблеми та відмовився від ідеї української автономії⁶.

Український фактор у політиці Берліна й Відня під час Першої світової війни підсумував у своїй монографії київський дослідник О. Кураєв⁷. На основі аналізу, головним чином німецьких документів, автор

³ Ветров І. Україна в експансіоністських планах Німеччини під час першої світової війни. *Перша світова війна і слов'янські народи*. Київ, 1998. С. 41–48.

⁴ Троян С. Австрійські ідеї «Міттельєвропи» напередодні та під час першої світової війни: культурно історичний вимір. *Перша світова війна і слов'янські народи*. Київ, 1998. С. 12–17.

⁵ Попик С. Українці в Австрії 1914–1918: Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. Київ; Чернівці, 1999. С. 107.

⁶ Трофимович В. Український і польський чинники в політиці Австро-Угорщини у 1914 році. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». 2015. Вип. 24. С. 144–152.

⁷ Кураєв О. О. Українська проблема у політиці Берліна й Відня у Першій світовій війні (1914–1918). Київ, 2006. 247 с.; Його ж. Політика Центральних держав щодо

стверджує про відсутність у цієї країни конкретних планів щодо українського питання до початку конфлікту. Формування власного політичного курсу щодо цього чинника Берлін розпочав у другій декаді серпня 1914 р. у контексті можливого українського повстання в тилу російських військ за взірцем революції 1905–1907 рр. Своєю чергою, ідею українського державотворення від самого початку війни вища влада Австро-Угорщини відкидала, розглядаючи її винятково в контексті політики обіцянок (у цьому зв'язку в уряді не знайшла підтримки концепція реорганізації Цислейтанії, запропонована бароном Андріаном, яка передбачала створення провінції Рутенія).

Українські історики більш одностайні щодо планів і мотивації дій російського уряду стосовно українських земель у Першій світовій війні. Успішний розвиток українського національного руху в Галичині та Буковині, поширення громадсько-політичних зв'язків із Наддніпрянщиною дедалі виразніше перетворювалися на серйозну загрозу для імперських інтересів Росії. Тож знищення бази українського відродження в Галичині, на думку сучасних дослідників, було однією з основних причин вступу цієї країни у війну⁸.

Українське питання, унаслідок зацікавлення ним європейських урядів, стало, як вважає М. Литвин, «об'єктом міжнародної політики»⁹. На нашу думку, таким воно не переставало бути фактично впродовж усього ХІХ ст. Адже, як ще в 1934 р. влучно зауважував із цього приводу польський публіцист Л. Василевський, «уже сам факт, що на українській етнографічній території влада належала двом державам, мав міжнародне значення і породжував можливість, якщо не потребу, використання української справи у цілях закордонної політики»¹⁰. Із початком війни і значною мірою під її впливом це питання актуалізувалося й поступово стало суб'єктом у системі дипломатичних відносин того часу, що підтвердила участь українських делегацій у мирних конференціях, налагодження двосторонніх дипломатичних відносин та підписання Брестського

українського чинника у Першій світовій війні. *Київська старовина*. 2006. № 1. С. 73–87; *Idem*. Український чинник у системі політичних інтересів Австро-Угорщини і Німеччини (1843–1914). *Український історичний журнал*. 2006. № 1. С. 43–61.

⁸ Яремчук В. Я. Державотворчий процес у Західній Україні та перша світова війна. *Перша світова війна і слов'янські народи*. С. 90–96.

⁹ Литвин М. Український та польський істеблїшменти у період «Великої війни» і національно-демократичних революцій (1914–1918). *Історіографічні дослідження в Україні*. Вип. 13: У 2 ч.: Україна Польща: історія і сучасність: 36. наук. праць і спогадів пам'яті П. Калениченка (1923–1983). 2003. Ч. 1. С. 157.

¹⁰ Wasilewski L. Kwestia ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe. Warszawa, 1934. С. 43.

мирного договору. Ці питання й сьогодні перебувають у полі зору істориків. Г. Стрельський наголошує, що саме акт від 9 лютого 1918 р. «засвідчив міжнародне визнання України як незалежної держави, проголосив вигідний для неї мир без анексій і контрибуцій, визначив її західні кордони»¹¹.

Серед монографічних публікацій останніх років виділяється спільна праця В. Солдатенка та В. Головченка, в якій автори підсумували проблему «українського питання» в роки Першої світової війни¹². Формування позицій політичних партій у воєнні роки проаналізовано у студіях В. Зорик та А. Зорик¹³. О. Морушко у низці статей та дисертаційному дослідженні розглянула військовий аспект діяльності польських партій¹⁴. Сучасну історіографію про сутність і зміст «українського питання» напередодні Першої світової війни стисло підсумував А. Лозинський¹⁵.

Однією з найпопулярніших тем у сучасній українській історіографії Першої світової війни став аналіз різних політичних орієнтацій еліти українського суспільства протягом 1914–1918 рр., що частково пояснюється доступністю джерел та наявністю значної літератури з цього питання¹⁶. Однак політичні течії того часу розглядаються здебільшого у суто українському аспекті, без порівняння з аналогічними процесами, які паралельно відбувалися в інших центральноєвропейських суспільствах,

¹¹ Стрельський Г. Брестський мир 9 лютого 1918 р.: тріумф чи трагедія? Аналіз мемуарних джерел. *Перша світова війна і слов'янські народи*. С. 69–76.

¹² Головченко В. І., Солдатенко В. Ф. Українське питання в роки Першої світової війни. Київ: Парламентське вид-во, 2009. 448 с.

¹³ Зорик А. С. Политические партии России и Украины в годы Первой мировой войны (1914 февраль 1917). Харків: Основа, 2002. 256 с.; Зорик В. А., Зорик А. С. Політичні партії України та Росії в роки Першої світової війни (1914 — лютий 1917 рр.). Харків: ХДУХТ, 2011. 216 с.

¹⁴ Морушко О. О. Військовий аспект діяльності польських партій Королівства Польського і Галичини напередодні та на початку першої світової війни: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2009.

¹⁵ Лозинський А. Сучасна історіографія про сутність і зміст «українського питання» напередодні Першої світової війни. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Серія Історія. 2016. № 38. С. 150–165.

¹⁶ Литвин М. Український та польський істеблїшменти у період «Великої війни» і національно-демократичних революцій (1914–1918); Литвин В. Україна: доба війн і революцій (1914–1920). Київ: Альтернативи, 2003. 488 с.; Горбань Ю. А., Шпаченко В. П. Український політичний вибір в контексті першої світової війни. *Перша світова війна і слов'янські народи*. С. 48–51; Андрусишин Б. Україна в роки першої світової війни. *Ibidem*. С. 17–23; Реєнт О. П. Світова війна і загострення суспільної кризи в Україні. *Ibidem*. С. 7–12; Сарбей В. Національне відродження України. Київ: Альтернативи, 1999. С. 299–300.

що могло б стати основою для суджень про своєрідність чи типовість власне української ситуації, певною мірою пояснити невдачі революції 1917–1921 рр. Зрештою, серед тих політичних «орієнтацій» української еліти часів Великої війни, що їх виокремлюють сучасні дослідники, доволі глибоко проаналізовано лише діяльність Союзу визволення України¹⁷ (далі — СВУ) та частково Головної (згодом — Загальної) української ради (далі — ГУР/ЗУР)¹⁸. Так, різним аспектам взаємодії СВУ із західноукраїнськими політичними, громадськими та культурними інституціями присвячено дисертаційне дослідження С. Адамовича¹⁹. Автор слушно зауважив, що «активна робота СВУ на засіданнях ЗУР, реалізація спільних проєктів, виважена позиція в конфліктах керівництва ради та опозиційних груп свідчили про вагомий вплив емігрантів з Наддніпрянщини на суспільно-політичні процеси у західноукраїнських землях у 1915–1916 рр.»²⁰. Однак, додаткової аргументації потребує ствердження ним «невисокого рівня професіоналізму» галицьких політиків того часу.

Натомість, на сьогодні доволі схематично та фрагментарно показано позицію українських політичних груп у Російській імперії²¹. Трапляються навіть різні оцінки політичної позиції провідних громадсько-політичних сил на початку війни. Так, Б. Андрусишин розглядає статтю тогочасного українського громадського діяча С. Петлюри «Війна і українці» як декларацію «проросійської позиції» Товариства українських поступовців²², хоч

¹⁷ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. Львів, 2000. 344 с.; Корольов Б. І., І. С. Михальський. Союз визволення України (1914–1918): До історії створення та діяльності. Луганськ: Вид-во Луганського ін-ту, 1996. 44 с.

¹⁸ Попик С. Українці в Австрії 1914–1918: Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. Чернівці: Золоті литаври, 1999. 236 с.; Мазур О. Я. Східна Галичина у роки Першої світової війни (1914–1918): Автореф. дис.... канд. іст. наук. Львів, 1997; Добржанський О. Українські депутати австрійського парламенту та місцевих сеймів у роки Першої світової війни. *Перша світова війна і слов'янські народи*. С. 42–46; Заполовський В. М. Буковина у роки Першої світової війни (воєнні дії та їх вплив на населення): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Чернівці, 2001; *Idem*. Буковина у останній війні Австро-Угорщини: 1914–1918. Чернівці, 2003.

¹⁹ Адамович С. Українсько-турецьке військове співробітництво в роки Першої світової війни. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка*: Серія «Історія». 2002. Вип. 2. С. 114–118; *Idem*. Наддніпрянська політична еміграція в суспільно-політичному житті західноукраїнських земель (1914–1918 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Чернівці, 2003.

²⁰ *Ibidem*. С. 14.

²¹ Машкін О. М. Легітимістський рух на Східній Наддніпрянщині в лютому жовтні 1917 р.: нариси української радянської історіографії. *Проблеми історії України XIX початку XX ст.* 2002. Вип. 4. С. 220–256.

²² Андрусишин Б. Україна в роки першої світової війни. С. 17–18.

насправді останнє зайняло нейтральне становище й доволі критично поставилося до згаданої публікації.

У сучасній українській історичній науці спостерігається справжній бум у галузі дослідження різних соціальних аспектів Першої світової війни в Україні. Це, безперечно, викликане кардинальною зміною умов історіографічного процесу на початку 1990-х рр. Дослідники, ознайомившись з основними векторами студіювань даної проблематики європейськими істориками, активно сприйняли парадигму соціальної історії та мікроісторії, які основний наголос роблять, власне, на вивченні проблем людини (національних, соціальних, ментальних тощо) у Великій війні, звертаючи значно меншу увагу на макропроцеси, бойові дії, міжнародні відносини. Такий підхід обіцяє стати особливо продуктивним для дослідження історії українських земель воєнного періоду, оскільки, унаслідок того, що вони опинилися в епіцентрі подій, суспільні процеси тут характеризувалися значною різновекторністю, динамізмом і певною своєрідністю.

Однією з основних тем у цьому контексті у працях сучасних авторів стала проблема біженців. Дослідники намагаються комплексно підійти до вивчення цієї групи воєнного соціуму, зокрема, певним чином структурувати, з'ясувати фактори, які призвели до появи такого феномену, визначити приблизну чисельність та динаміку, географічне розміщення, особливості національного й соціального складу²³. О. Сердюк, розглядаючи біженство на українських землях, що входили до складу Російської імперії, слушно зауважив вплив публікацій у тогочасній пресі про «німецьку кровожерність» на масову свідомість населення²⁴. За такого інформаційного нагнітання ситуації проблема переміщених осіб уже з самого початку війни мала своєрідне психологічне підґрунтя. До цього також додалася природна реакція людей на наближення театру бойових дій, зокрема артилерійські обстріли, руйнівна сила яких та вплив на непередбачену свідомість були дуже великими.

Біженство — це не тільки наслідок паніки, спроба втекти від жахів війни, це також і примусова депортація. Тотальність Першої світової війни проявлялася, зокрема, у тому, що при відступі військ територію плановано перетворювали на пустку. Це означало виселення людей, вивезення або знищення продовольчих запасів, матеріальних і духовних цінностей. Тих, хто підпав під подібні заходи, називали «вигнанцями» або

²³ Лазанська Т. І. Становище біженців України в роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* 2009. Вип. 16. С. 196–240.

²⁴ Сердюк О. В. Біженство в Україні під час першої світової війни. *Ibidem*. Вип. 4. С. 111–132.

«виселенцями», і умовно виокремлювали у спеціальну групу біженців. Відповідний наказ у червні 1915 р. віддало російське військове командування²⁵. Відтак значна частка виселенців була саме серед біженців із Галичини, а також прифронтових українських губерній Російської імперії. Лише величезні видатки з державної скарбниці та небезпека заселення німецькими колоністами знелюднених територій загальмували депортаційну акцію.

Одну з найбільших груп виселенців становили німецькі колоністи, яких унаслідок широко розгорнутої боротьби з так званим «німецьким засиллям» примусово переселили у віддалені закутки Російської імперії. С. Шевченко²⁶, Т. Лазанська²⁷, І. Татаринов²⁸ та В. Адамовський²⁹, ґрунтовно проаналізувавши перебіг цієї кампанії на українських землях, яскраво проілюстрували анархію та свавілля з боку місцевої влади під час проведення депортаційних акцій. Згадані автори справедливо зазначили, що ліквідаційні закони, які мали мобілізувати дух народу, покращити матеріальне становище солдатів, окрім шкоди нічого не дали ані суспільству, ані уряду. Подібне дослідження стосовно єврейського населення на території Російської імперії під час Першої світової війни здійснила Л. Білоус³⁰. В свою чергу, вплив депортаційних акцій на зміни в етнічному складі населення південноукраїнського регіону у роки Першої світової війни дослідив Ф. Турченко³¹.

Л. Жванко на основі значного масиву досліджень попередників, а також широкого кола джерельних матеріалів підбила певний підсумок вивченню проблем біженства в імперії Романових³². Інша харківська дослідниця — Т. Лихачова — у низці статей, результатом яких стала дисер-

²⁵ *Ibidem*. С. 114–115.

²⁶ Шевченко С. І. Становище німців на Єлисаветградщині у 1915–1917 роках. *Вопросы германской истории*: Сб. научных статей. Днепропетровск, 2000. С. 122–126.

²⁷ Лазанська Т. І. Німці-виселенці українських губерній у роки першої світової війни. *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* 2009. Вип. 16. С. 84–110.

²⁸ Татаринов І. Німецьке населення Бессарабії напередодні та в роки Першої світової війни. *Етнічна історія народів Європи*. 2013. Вип. 41. С. 74–79.

²⁹ Адамовський В. І. Депортації населення України за національними ознаками в роки Першої світової війни. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка*. Історичні науки. 2016. Вип. 9. С. 219–232.

³⁰ Білоус Л. В. Депортація єврейського населення на території Російської імперії під час Першої світової війни. *Український історичний журнал*. 2011. № 2. С. 65–79.

³¹ Турченко Г. Ф. Зміни в етнічному складі населення південноукраїнського регіону у роки Першої світової війни. *Культура народів Причорномор'я*. 2003. № 43. С. 202–207.

³² Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914–1918 рр.). Харків: ХНАМГ, 2009. 360 с.; *Idem*. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.), Харків: Віровець А.П. «Апостроф», 2012. 568 с.

таційна праця, вивчила долю польських біженців у Росії в 1914–1917 рр.³³ Загалом, обидві авторки наголошують на неузгодженості дій владних органів Російської імперії щодо біженців, неповороткості бюрократичного апарату, недостатньому фінансуванні, однак відзначають, що, попри численні вади, державі все ж удалося за сприяння громадських і національних організацій провести велику роботу з допомоги біженцям. Таким чином, можемо говорити про формування у Харкові певного осередку вивчення проблем біженства періоду війни та революції.

Західний вектор українського біженства під час Першої світової війни розглянув С. Попик. Швидкий наступ російських військ восени 1914 р. спричинив появу численних біженців із Галичини та Буковини на, власне, австрійських землях. Цивільне населення покидало обжиті місця й перебиралося у центральні та західні регіони габсбурзької монархії, головним чином, унаслідок наближення фронту та зі страху перед російською окупацією. Серед українських біженців в Австрії, як і в Росії, крім добровільних, були й примусові виселенці. Аналогічно до дій російського командування, австро-угорські військово-адміністративні органи зі стратегічних мотивів також проводили депортаційні заходи.

С. Попик детально висвітлив «політику опіки» австрійського уряду щодо біженців, визнаючи її виправданою й ефективною. Вона полягала, насамперед, у створенні спеціальних таборів, в яких ці люди забезпечувалися всім необхідним для більш-менш нормального життя³⁴. Слід також зауважити, що табори служили місцями концентрації робочої сили, яку використовували на різноманітних роботах. Водночас, С. Попик наголошує на жаклих умовах табору Талергоф, в якому опинилися інтерновані галицькі українці³⁵. Цим виразно продемонстровано подвійність стандартів у підході австрійського уряду до різних етнічних груп біженців.

Основною вадою сучасних праць, в яких аналізуються проблеми біженства, безперечно стало те, що автори концентрують свою увагу суто на східному, або ж на західному векторах цього явища. Натомість, доцільно та продуктивно було б провести комплексне дослідження, базоване на використанні компаративістського інструментарію. Уже загальний огляд його можливих ключових напрямів на основі опублікованих праць переконує у значному евристичному потенціалі такої студії.

³³ Лихачова Т. М. Польські біженці в Росії (серпень 1914 — листопад 1917 р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2010.

³⁴ Попик С. Українці в Австрії 1914–1918: Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. С. 75.

³⁵ *Ibidem*. С. 85–98.

Приміром, порівняння факторів, що призвели до переселення українців як у західному, так і у східному напрямках, свідчить про їх ідентичність. Дуже подібна й структура українських біженців в Австро-Угорській і Російській імперіях, основними групами серед яких були добровільні біженці та виселенці. Особливістю, щоправда, стала наявність більшої частки інтернованих галицьких українців в Австрії, ніж у Росії (тут відповідну групу становили так звані «закладники»). В аспекті цієї проблеми значний пізнавальний інтерес становить порівняння біженського фольклору, щоденного побуту й чисельності українських біженців в Австро-Угорщині та Росії, реконструкція «образу» біженця в баченні різними групами суспільства тощо. Також окремого компаративного дослідження як у хронологічному, так і в географічному вимірах вимагають демографічні зміни в українських землях, зокрема, національної й соціальної структур унаслідок депортацій та біженства. Іноді ці питання висвітлюються в публікаціях останніх років, але здебільшого фрагментарно, без глибоких зіставлень та висновків³⁶.

Біженство й війна, загалом, викликали значне зростання громадської активності в усіх країнах — учасниках конфлікту. Уже від початку бойових дій стало зрозумілим, що самим урядам не впоратися зі складним комплексом соціальних проблем. Відтак постали організації з допомоги біженцям, пораненим воякам, сім'ям фронтовиків і т.д.³⁷ Водночас, як слушно зауважив О. Сердюк стосовно Російської імперії, ставлення органів влади до організації допомоги біженцям було суперечливим. З одного боку, діяльність благодійних організацій заохочувалась, оскільки цим демонструвалося своєрідне єднання тилу й армії, солідарність влади з народом, однак, з іншого боку, «правляча бюрократія з підозрою ставилася до посилення впливу громадськості навіть в організаціях, які займалися благодійністю. В усякій справі, а тим більше в такій, що мала етнічні відтінки, влада намагалась утримувати ініціативу та контроль у своїх

³⁶ Низку розвідок причинкового характеру на цю тему опубліковано за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції, яка відбулася в Луцьку 23–26 жовтня 1994 р. (див.: *Пясецький В.* Волинські біженці у спогадах галичан. Документально-художня проза про першу світову війну. Луцьк, 1994. С. 140–141; *Савич Р., Савич З.* Біженці Холмської та Волинської губерній 1915 р. *Ibidem.* С. 142–145; *Онуфрійчук М.* Наше біженство в Росію (спогади моїх батьків). *Ibidem.* С. 146–148).

³⁷ *Донік О. М.* Гуманітарна складова діяльності Всеросійського союзу міст в Україні в роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* 2014. Вип. 23. С. 163–173; *Idem.* Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.). *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* 2002. Вип. 4. С. 155–182; *Сулига І. Г.* Південно-західні комітети Всеросійського земського союзу в Україні на початку першої світової війни. *Ibidem.* 2001. Вип. 3. С. 234–239.

руках»³⁸. Це твердження, на нашу думку, справедливе не лише щодо російського досвіду, але й стосовно урядів Австро-Угорщини та Німеччини.

Українські історики чимало уваги приділяють діяльності різноманітних громадських організацій із допомоги воякам і населенню загалом під час Першої світової війни, а також благодійності окремих осіб, щоправда, головним чином, у Російській імперії, тоді як західноукраїнські інституції аналогічного типу вивчено значно менше. Проаналізувавши діяльність різноманітних благочинних товариств і комітетів, Ф. Ступак робить висновок, що на початку ХХ ст. в Російській імперії відбувався процес формування згори централізованих добродійних об'єднань, без певної спроектованої моделі, у відповідь на назрілі потреби, які мали відносно тимчасовий характер³⁹. О. Донік, у цілому розглянувши структуру російських громадських благодійних організацій і товариств у роки війни, особливо глибоко дослідив масштаб допомоги військовим та цивільному населенню з боку міських і земських органів самоврядування в Україні — підрозділів Всеросійського земського союзу і Всеросійського союзу міст⁴⁰.

Основна дискусія сьогодні ведеться навколо визначення ролі благодійних товариств у загальних обсягах допомоги населенню. Деякі дослідники зазначають, що у справі підтримки біженців «усе взяла на себе держава», а благодійність — «це буквально крихти, мінімальні часточки»⁴¹. Із цим не погоджується О. Сердюк, який вважає, що «допомога громадськості України жертвам війни була не тільки помітною, але в ряді питань навіть величезною»⁴². На нашу думку, до цього питання слід підходити зважено. Як слушно зауважив О. Донік, «досить обмежені власні фінансові можливості провідних добродійних організацій не давали можливості сповна забезпечити розгалужену діяльність своїх комітетів», а тому «уряд змушений був спрямовувати на безперебійне функціонування

³⁸ Сердюк О. В. Біженство в Україні під час першої світової війни. С. 123.

³⁹ Ступак Ф. Я. Благочинна діяльність на початку ХХ ст. *Перша світова війна: історичні долі народів Центрально-Східної Європи*. Чернівці, 2003. С. 153–154; *Idem*. З історії соціальної опіки громадських спілок і органів самоврядування в Україні під час Першої світової війни. *Проблеми історії України ХІХ — початку ХХ ст.* 2015. Вип. 24. С. 135–144.

⁴⁰ Донік О. М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918). С. 155–182.

⁴¹ Дискуссія, *Россия и Первая мировая война (Материалы международного colloquium)*, Санкт-Петербург (1999). С. 438.

⁴² Сердюк О. В. Біженство в Україні під час першої світової війни. С. 124–125.

закладів громадських організацій багатомільйонні суми»⁴³. Тим самим вони потрапляли в певну залежність від владних органів, набуваючи деякою мірою офіційного характеру, що відповідало інтенціям влади. Підсумували феномен благодійності українства в роки війни у своїй монографії Н. Загребельна та І. Коляда⁴⁴.

Суттєву допомогу жертвам війни надавала церква. Напрями діяльності парафіяльних опікунських рад та церковних братств в Україні, їх масштаби детально проаналізувала А. Степаненко. Простеживши динаміку розвитку опікунських рад, авторка зазначила певний спад в їх діяльності впродовж 1916 р., що пояснювалося «загальним послабленням патріотизму і появою антивоєнних настроїв у суспільстві», а також погіршенням матеріального становища населення, за рахунок якого ця благодійна діяльність, власне, і велася⁴⁵. Загалом, історію церкви на українських землях 1914–1918 рр., окрім лише кількох аспектів, майже не висвітлено, а без аналізу цього базового елементу «культури війни», безперечно, не можна розкрити всю гаму суспільних настроїв того часу, зміни в духовному світі людей.

Змінились акценти дослідників, які працюють у традиційному напрямі воєнної історії⁴⁶. Вони дедалі більше уваги звертають на соціальні аспекти й наслідки бойових дій, ментальність і мотивацію вчинків солдатів. Проте, досліджень із військово-історичної антропології все ж недостатньо. Зусиллями І. Срібняка⁴⁷, Н. Сидоренко⁴⁸, Т. Мінаєвої⁴⁹, І. Патера⁵⁰ та

⁴³ Донік О. М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918). С. 165.

⁴⁴ Загребельна Н., Коляда І. Велика війна: українство і благодійність (1914–1917 рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2006. С. 193.

⁴⁵ Степаненко А. В. Благотворительность православной церкви в Украине в период первой мировой войны. *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* Вип. 4. С. 133–154.

⁴⁶ Заполовський В. Вплив Горлицької операції на активізацію бойових дій на фронтах Східної Галичини та Буковини (травень–червень 1915). *Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи. Матеріали міжнародної наукової конференції. Чернівці, 2000.* С. 31–39.

⁴⁷ Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920). Київ: Київський державний лінгвістичний університет, 1999. 296 с.; *Idem.* Культурно-просвітницька і організаційна діяльність СВУ у багатонаціональних таборах царської армії в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1917). *Проблеми історії України XIX початку XX ст.* Вип. 3. С. 198–221; *Idem.* Табір полонених українських старшин у Кассіно (Італія) в 1918–1920 рр. *Перша світова війна і слов'янські народи.* С. 96–100; Вішка О., Карпус З., Срібняк І. Останній шлях УГА: Обставини перебування та культурно-

О. Лейберова⁵¹ на сьогодні добре досліджено історію воєнного полону, а саме культурну діяльність у таборах для військовополонених українців в Австро-Угорщині, Німеччині та Італії, їхній побут, прагнення, духовну еволюцію. Активна популяризаторська робота Є. Сенявської⁵², а також намагання дослідників знайти людське в такому, за визначенням, антигуманному феномені, як війна, зумовили зростання інтересу до проблематики та методики військово-історичної антропології. Водночас, надалі домінує вивчення історії легіону УСС та перебігу бойових дій на українських землях, щоправда, автори мало вносять нового до вже існуючої джерельної та історіографічної бази з даної теми⁵³. Так, новаційністю позначена лише розвідка А. Гречила стосовно впливу УСС на становлення та поширення української військової символіки⁵⁴.

Серед сучасних досліджень окремих аспектів передодня війни й періоду Першої світової війни в руслі власне воєнної історії новизною проблематики відзначаються праці В. Сідака⁵⁵, де висвітлюється протиставлення австрійських і російських військових розвідок, розглядається їх організаційна структура, оперативно-пошукова діяльність. Також оригінальністю підходів позначено студії П. Усенка на флотську тематику⁵⁶.

просвітницька діяльність полонених старшин УГА в таборі Тухоль (Польща) у 1920–1922 рр. Київ–Торунь, 1999. С. 46.

⁴⁸ Сидоренко Н. М. Національно-духовне самоствердження. Ч.1: Українська таборна періодика часів Першої світової війни. Київ, 2000. С. 202.

⁴⁹ Мінаєва Т. В. Особливості адаптації російських військовополонених до умов перебування в таборах в роки Першої світової війни, Історична панорама, 2013, вип. 16. С. 18–39.

⁵⁰ Патер І. Г. Галичани на сербському та італійському фронтах і в таборах військовополонених. З історії західноукраїнських земель. 2013. Вип. 9. С. 39–60.

⁵¹ Лейберов О. Військовополонені на Ніжинщині в роки Першої світової війни. Ніжинська старовина: Науковий історико-культурологічний збірник. 2006. Вип. 2 (5). С. 92–97.

⁵² Сенявская Е. С. Психология войны в XX веке: исторический опыт России. Москва, 1999. 383 с. та ін.

⁵³ Див.: Макаруч С. Українська республіка галичан: Нариси про ЗУНР. Львів, 1997. С. 26–40; Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецтва. Львів, 1991. 200 с. та ін.

⁵⁴ Гречило А. Перша світова війна та українські національні символи. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2015. Вип. 26. С. 99–106.

⁵⁵ Сідак В. С. Діяльність спецслужб Австро-Угорщини й Німеччини на українських землях Російської імперії (кінець XIX — початок XX ст.). Український історичний журнал. 1997. № 6. С. 45–58; Idem. Українські землі кінця XIX — початку XX ст. арена таємної боротьби провідних європейських країн (історико-правовий аналіз діяльності спецслужб). Київ, 1997. 39 с. та ін.

⁵⁶ Усенко П. Г. З історії Великої війни 1914–1918 рр. на Чорному морі. Український історичний журнал. 2005. № 6. С. 73–88; Idem. Дарданелли–Босфор–Одеська затока:

В наш час триває вивчення економічних процесів і соціальних відносин в Україні у зазначений часовий відрізок, хоч і менш інтенсивно, ніж у радянській історіографії. Критично проаналізувавши доробок дослідників історії селянства, В.Шевченко дійшов висновку, що у сучасній українській історичній науці фактично відсутні достовірні відомості про реальні масштаби селянського руху впродовж 1914–1917 рр., а відтак це питання «вимагає подальшого дослідження, перш за все за рахунок більш глибокого вивчення матеріалів місцевих архівів»⁵⁷. Загалом, студії з історії економічного розвитку українських земель у роки Першої світової війни не вносять принципових поправок до висновків радянських істориків: традиційно наголошується на зниженні продуктивності праці, дефіциті робочої сили, зростанні інфляції та фінансовій, паливній і продовольчій кризі, незадовільній роботі залізниць, скороченні посівних площ, значних матеріальних втратах у прифронтових районах та зоні бойових дій, що призводило до загальної суспільної кризи в державах-учасниках конфлікту⁵⁸. Водночас, як позитивне явище, відзначимо появу студій над життєвим рівнем населення українських земель у роки війни⁵⁹ та особливостями функціонування податкового апарату у тогочасній Російській імперії⁶⁰.

шлях чорноморської ескалації Великої війни (1914 р.). *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* 2012. Вип. 20. С. 236–250.

⁵⁷ Шевченко В. М. До питання про кількісну характеристику селянського руху в Україні періоду першої світової війни (липень 1914 — лютий 1917 рр.). *Перша світова війна і слов'янські народи*. С. 66.

⁵⁸ Пивоваров С. В. Нумізматичні матеріали про грошовий обіг Буковини в роки Першої світової війни. *Перша світова війна: історичні долі народів*. С. 82–88; Сердюк Н. З історії економічного розвитку України в роки імперіалістичної війни (липень 1914 — лютий 1917). *Перша світова війна і слов'янські народи*. С. 56–60; Мазур О., Мороховський В. Наслідки війни для села Східної Галичини. *Ibidem*. С. 101–108; Григорчук П., Романюк І. Соціально-економічне становище Поділля в роки першої світової війни. *Ibidem*. С. 67–69; Мазур О. Східна Галичина у роки Першої світової війни (1914–1918): Автореф. дис. ... канд. істор. наук. Львів, 1997; Бернадський Б. В. Волинь у роки Першої світової війни: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 1999; Толокнєв І. В. Залізничний транспорт України в умовах Першої світової війни (серпень 1914 — лютий 1917). *Вісник Київського університету: Історія*. Вип. 42. С. 16–18; *Idem*. Залізничний транспорт України в період Першої світової війни (1914–1918 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2001.

⁵⁹ Молчанов В. Б. Вплив Першої світової війни на життєвий рівень населення України. *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* 2014. Вип. 23. С. 92–102.

⁶⁰ Головка О. М. Місцевий податковий апарат Російської імперії на українських землях у роки Першої світової війни. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2011. № 1 (52). С. 49–59; Годунова Л. В. Імперський податковий апарат у Наддніпрянській Україні напередодні та в роки Першої світової війни: в працях тогочасних дослідників. *Проблеми історії України XIX початку XX ст.* 2014. Вип. 23. С. 103–113.

У цілому, сьогодні спостерігається згасання інтересу до вивчення соціальних відносин на макрорівні, натомість, зростає зацікавлення до перебігу соціальних процесів на мікрорівні. О. Мінгазутдінов за матеріалами періодичних видань намагався відтворити основні риси щоденного побуту та громадсько-політичну ситуацію в Києві на початку війни⁶¹. Функціонування видавничого ринку крізь призму цензурної політики російського самодержавства у роки Першої світової війни з'ясовано у праці О. Кириєнко⁶². Соціально-психологічний вплив воєнних подій на дітей проаналізував О. Олієвський⁶³. Н. Нечаєва-Юрійчук у компаративному ключі вивчила вплив війни на психологічний стан українського та польського суспільств⁶⁴. Н. Ротар та В. Милько спробували окреслити загальні тенденції розвитку освіти в Україні у зазначений період, наголосивши на їх детермінованості воєнними потребами⁶⁵. Натомість, на свого дослідника чекає ще ціла низка проблем із життя воєнного соціуму — історія повсякденності, сім'ї, жінки, різноманітних груп робітників, молоді і т.д.

Однією з найважливіших сторін суспільного життя є також міжнаціональні відносини, розвиток яких у 1914-1918 рр. на українських землях вивчено надто фрагментарно й вибірково. Системний підхід вимагає розглядати українське питання не відірвано, а в тісній взаємодії з іншими елементами складної системи, якою можна вважати тогочасне суспільство, у тому числі й у вимірі національних відносин. Дослідники здебільшого аналізували взаємостосунки різних еліт у контексті національної політики імперських урядів, або ж розглядали міжнаціональні відносини загально, на макрорівні. Так, В. Мустеца характеризує Першу світову війну як початок нового етапу в українсько-єврейських відносинах.

⁶¹ Мінгазутдінов О. Громадсько-політична обстановка в Києві на початку першої світової війни (на матеріалах періодичної преси). *Перша світова війна і слов'янські народи*. С. 51–56.

⁶² Кириєнко О. Ю. «Українське питання» у діяльності військово-цензурних органів Російської імперії (1914–1917). *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* 2010. Вип. 17. С. 165–170.

⁶³ Олієвський О. Діти під час Першої світової війни: 1914–1918 рр.: соціально-психологічний аспект. *Перша світова війна: історичні долі народів*. С. 297–299; *Idem*. Велика війна: час відчуження і жорстокості. *Питання історії нового та новітнього часу*. 1999. Вип. 6. С. 248–254.

⁶⁴ Нечаєва-Юрійчук Н. Вплив першої світової війни на політичне становище та психологічний стан польського та українського суспільств. *Перша світова війна і слов'янські народи*. С. 178–183.

⁶⁵ Ротар Н. Система вищої жіночої освіти в Україні у роки Першої світової війни. *Перша світова війна: історичні долі народів*. С. 137–140; Милько В. І. Управління навчальними округами України напередодні та в роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* 2014. Вип. 23. С. 77–91.

Незважаючи на спільні риси в долі двох народів — участь у бойових діях з обох сторін, прагнення національної автономії та спільний ворог у вигляді чорносотенства — співпраця впродовж 1914–1916 рр. не вдавалася, і лише після Лютневої революції почали налагоджуватися тісніші взаємини⁶⁶. Водночас, революційні події 1917–1921 рр. призвели до появи нових стереотипів, міфів, відповідно й упереджень, які ще чекають на ґрунтовне дослідження. Проаналізовано також вплив польського фактору на українське питання в Галичині під час світової війни⁶⁷.

З огляду на сказане, на сьогодні доцільно перейти від розгляду між-національних взаємин на рівні еліт до рівня ментальності «простих обивателів», тобто розглянути конкретні риси образу представника певної національності в очах осіб інших націй, які проживали на спільній території. На матеріалах преси, листування, певних фольклорних жанрів, мемуарної літератури можна простежити зміни, еволюцію цих образів під впливом війни.

В останні десятиліття одним із найбільш перспективних напрямів європейської історіографії Першої світової стало дослідження «культури війни». Це нове для української історіографії поняття охоплює широкий спектр різноманітних аспектів духовного життя, що виникли або зазнали трансформацій унаслідок всеохоплюючого впливу війни на буття європейців — освіту, виховання, сімейні відносини, пресу і книгодрукування, релігію, форми колективного та індивідуального побуту, очікування, цінності. «Культура війни» — більш вузьке поняття щодо «культури», однак включає у себе низку традиційних елементів останнього — літературу, мистецтво та ін.⁶⁸ Дослідження цього аспекту історії Першої світової війни насамперед вимагає застосування компаративістського підходу, погляду за межі лише національної перспективи. Як уважає один із провідних європейських фахівців Ж.-Ж. Бекер, вивчення «культури війни» на основі широких міжнародних зіставлень дасть можливість історикам проникнути у саму суть світового конфлікту, дійсно по-новому осмислити війну⁶⁹.

⁶⁶ Мустеца В. Вплив першої світової війни на українсько-єврейські відносини 1917–1921 рр. *Перша світова війна: історичні долі народів*. С. 220–229.

⁶⁷ Плекан Ю. В. Вплив польських чинників на українське питання в Галичині: 1914–1915 рр. (політичний аспект). *Перша світова війна і слов'янські народи*. С. 161–165; Трофимович В., Романюк Р. Українсько-польська проблематика в політиці Австро-Угорщини на початку Першої світової війни. *Ibidem*. С. 24–30.

⁶⁸ Бекер Ж.-Ж. Новое в изучении истории Первой мировой войны во Франции. *Новая и новейшая история*. 1999. № 2. С. 49–51.

⁶⁹ *Ibidem*. С. 50.

На сьогодні українська історіографія ще не вийшла на рівень системних досліджень у зазначеній новій концептуальній площині, її теоретичного осмислення, а пошуки у цьому напрямі йдуть здебільшого інстинктивно, принагідно, що призводить до фрагментарності та поверховості. Одними з перших у контексті даної проблематики почали працювати літературознавці: чимало доповідей на проведеній у Луцьку у жовтні 1994 р. конференції було присвячено саме питанням літератури, мистецтва, ментальностей, публіцистики, загалом — сприйняття війни її сучасниками (зокрема, через праці літераторів С. Васильченка, О. Кобця, У. Самчука, В. Винниченка)⁷⁰. Образи Першої світової війни в художньо-публіцистичному осмисленні І. Франка дослідив Б. Тихолоз⁷¹. Цікавий компаративістський аналіз образу ворога в публіцистиці Першої світової війни запропонували М. Моклиця⁷² та Н. Нечаєва-Юрійчук⁷³.

Найбільше уваги дослідників сьогодні привернули стрілецькі пісні, поезія та епістолярій рядових учасників бойових дій⁷⁴. Особливо динамічно вивчається відображення подій 1914–1918 рр. в українських співанках-хроніках — важливому джерелі для розуміння солдатської менталь-

⁷⁰ Документально-художня проза про першу світову війну (Матеріали і тези доповідей та повідомлень міжнародної науково-практичної конференції 23–26 жовтня 1994 р.). Луцьк, 1994.

⁷¹ Тихолоз Б. Під знаком Марса: Перша світова війна в художньо-публіцистичному осмисленні Івана Франка. *Вісник Львівського університету*. Серія: Журналістика. 2015. Вип. 40. С. 192–198.

⁷² Моклиця М. Образ ворога в публіцистиці про першу світову війну. *Документально-художня проза про першу світову війну (Матеріали і тези доповідей та повідомлень міжнародної науково-практичної конференції 23–26 жовтня 1994 р.)*. Луцьк, 1994. С. 105–106.

⁷³ Нечаєва-Юрійчук Н. В. Художня література як засіб пропаганди (на прикладі Першої світової війни). *Медіафорум: аналітика, прогнози, інформаційний менеджмент*. 2014. Вип. 2. С. 239–247; Нечаєва-Юрійчук Н. В. Використання політичних стереотипів у пропаганді: від Першої світової війни до сучасних подій в Україні. *Ibidem*. 2016. Вип. 3–4. С. 179–192.

⁷⁴ Павловська Г. Стрілецька пісня в контексті військового фольклору часів першої світової війни. *Документально-художня проза про першу світову війну (Матеріали і тези доповідей та повідомлень міжнародної науково-практичної конференції 23–26 жовтня 1994 р.)*. Луцьк, 1994. С. 176–177; Кузьменко О. Стрілецька пісенність: фольклоризм, фольклоризація, фольклорність. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2009; Хобзей Н. У просторах воєнного часу. Про Першу світову війну в записках для «Атласу української мови». *Українська мова в Галичині: історичний вимір*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. С. 267–310; Zayarnyuk A. «The War Is as Usual»: World War I Letters to a Galician Village. *Ab Imperio*. 2010. Issue 4. С. 197–224.

ності, аналізу фронтових буднів⁷⁵. Щоправда, наразі відповідні праці більше описові, ніж аналітичні, і відзначаються літературо- й мистецтвознавчою, а не історичною спрямованістю.

Пам'ятки мемуарної літератури як джерело до історії Першої світової війни проаналізували І. Петрій⁷⁶, І. Пасюк⁷⁷ та Г. Папакін⁷⁸. Як слушно зауважили ці автори, тут можна віднайти інформацію, котра не потрапляла в поле зору тогочасної преси, недостатньо повно відображена в офіційній документації. Спомини особливо важливі при написанні праць із військової антропології, «культури війни», яких так не вистачає сучасній українській історіографії. Певним чином цю прогалину намагається заповнити Й. Саєвич, досліджуючи побут військовополонених українців у таборах Австро-Угорщини й Німеччини періоду Першої світової війни⁷⁹.

Як один із аспектів «культури війни» можна розглядати проблему «спадщини» та історичної пам'яті про неї у сучасному соціумі. Це, насамперед, пам'ятники загиблим, воєнні поховання, місце Першої світової війни в історичному календарі пересічного українського громадянина наших днів. Осмислюючи дану проблему, В. Горбик і Г. Денисенко цілком справедливо зауважили: «На жаль, не лише в науці, а й у суспільній свідомості наших співвітчизників майже повністю стерлася пам'ять про війну»⁸⁰. За радянських часів фактично не проводилося дослідження

⁷⁵ Вишпінська Я. Відображення трагічних подій Першої світової війни в українських співанках-хроніках. *Перша світова війна: історичні долі народів*. С. 280–286; Голик Р. Сльози й кості: Перша світова війна у текстах та уявленнях галицьких селян. *Народознавчі зошити*. 2014. № 3 (117). С. 494–501; Zayarnyuk A. Peasant Activists Reflect on World War I: War Poems by Ukrainian Peasant Soldiers from Habsburg Galicia. *Canadian Slavonic Papers*. 2013. Vol. 55. № 1–2. С. 71–98.

⁷⁶ Петрій І. Облога та здобуття Перемишля російськими військами у 1914–1915 рр. (За матеріалами преси та спогадами сучасників). *Наукові зошити історичного факультету: Львівський національний університет імені Івана Франка*. 2006. Вип. 8. Ч. 1. С. 213–222; *Idem*. Пам'ятки мемуарної літератури як джерело до історії Східної Галичини періоду Першої світової війни: Автореф. дис. ... канд. іст. Наук. Львів, 2010.

⁷⁷ Пасюк І. М. Воєнні дії на Волині 1916–1919 рр. в спогадах Маннергейма та його сучасників. Луцьк: Волинські старожитності, 2011.

⁷⁸ Папакін Г. В. Перша світова війна в рефлексії П. Скоропадського (за матеріалами приватного листування). *Український історичний журнал*. 2013. № 3. С. 80–97.

⁷⁹ Саєвич Й. Й. Українські військовополонені в таборах Німеччини: фінансово-господарська і культурно-освітня діяльність (1914–1918 рр.). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: «Держава та армія»*. № 571. С. 244–250; *Idem*. Військовополонені українці в таборах Австро-Угорщини і Німеччини в період Першої світової війни: вишкіл та організація побуту: Автореф. дис. ... канд. іст. Наук. Львів, 2007.

⁸⁰ Горбик В. О., Денисенко Г. Г. Воєнна історія України в пам'ятках. Київ, 2003. С. 63–64.

некрополів періоду Великої війни, тоді як поховання Другої світової привертати значну увагу дослідників. Лише у 1990-х рр. в Україні зусиллями, головним чином, низки громадських організацій розшукано й упорядковано сотні могил наших співвітчизників та іноземних вояків 1914–1918 рр. Як певний поступ у цьому напрямку, слід відзначити появу перших досліджень, в яких проаналізовано проблеми формування і збереження історичної пам'яті українців про Першу світову війну⁸¹. Важливу роль у створенні повноцінного монументального літопису України 1914–1918 рр. відіграють регіональні історичні дослідження, зокрема, підготовка зводу пам'яток історії та культури України⁸².

Серед регіонів України найкраще вивчено воєнні сторінки історії Галичини, Буковини та Волині. Тут, насамперед, слід згадати дисертації О. Мазура, В. Заполовського, Б. Бернадського, монографії С. Попика та російської дослідниці А. Бахтуріної, статті В. Любченка. Ці дослідники, насамперед, звертали увагу на політику австрійської й російської адміністрацій, щоправда, так і не провівши компаративістського аналізу. Так, А. Бахтуріна виокремила два основних завдання місцевої російської влади в регіоні — утілення імперських державних інтересів і запобігання міжнаціональним конфліктам, зазначивши, що «вирішити ці завдання фактично не вдалося»⁸³.

Більш відверто про характер російського адміністрування в Галичині говорить О. Мазур: «Політика російських властей на окупованих українських землях у 1914–1915 рр. полягала у забороні й знищенні всього українського, перетворенні краю на одну із внутрішніх губерній “єдиной и неделимой” імперії. Діяльність російських чиновників різних рангів і політичних мастей, релігійних фанатиків, очолюваних архієпископом Євлогієм, спричинила погром українського національного життя й пограбування Галичини. В такий спосіб царизм вирішив покінчити з ненависним для нього “українським питанням”»⁸⁴.

⁸¹ Соляр І. Я. Перша світова війна в національній пам'яті галичан (1923–1939). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2015. Вип. 26. С. 211–218.

⁸² Денисенко Г. Г. Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини. Київ, 2011; Грінченко В. Увічнення пам'яті полеглих у Першій світовій війні в російській церковній архітектурі. *Наукові записки. Серія : Історичні науки*. 2014. Вип. 19. С. 102–107.

⁸³ Бахтуріна А. Ю. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. Москва, 2000. С. 81.

⁸⁴ Мазур О. Я. Східна Галичина у роки Першої світової війни (1914–1918): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. С. 11.

Натомість, А. Бахтуріна виступає проти однозначно негативної оцінки дій російської влади в Галичині та Буковині. Доволі глибоко розглянувши зв'язок внутрішньоімперської ситуації з планами щодо Галичини напередодні війни, а також заходи з русифікації краю в 1914–1918 рр. (примусове впровадження російської мови в освітню, адміністративну, судову та інші сфери), авторка водночас наголошує на спробах адміністрації проводити ліберальну політику у судочинстві та міжконфесійних відносинах, намаганнях надавати допомогу потерпілим від війни місцевим жителям. Більш одностайними є дослідники в негативній оцінці діяльності представників місцевих органів влади, культурний рівень і методи діяльності яких були надто далекими від ідеалу⁸⁵.

Доволі неоднозначно характеризується роль генерал-губернатора Г. Бобринського у визначенні загального напрямку політики в Галичині, зокрема, його стосунки з представниками російської православної церкви. Намагаючись, насамперед, запобігти загостренню міжконфесійних, а отже й міжнаціональних стосунків, він прагнув до тимчасового утримання статус-кво у цій сфері, виступав проти активного насадження православ'я у краї. У зв'язку з цим часто виникали непорозуміння з ієрархією, найбільше — з єпископом Євлогієм. О. Мазур акцентує насильницький характер процесу переведення греко-католиків на православ'я⁸⁶. Натомість, А. Бахтуріна намагається виправдати діяльність російського церковника, переклавши всю провину за примусовість навернення у православ'я на місцеві органи влади та «російських націоналістів»⁸⁷. Утілюючи у життя програму одного з їх лідерів графа В. Бобринського, єпископ Євлогій часто видавав православним ієреям дозволи на ті парафії, де ще служив греко-католицький священик, а населення не підтримувало змін. У результаті це викликало навіть опір органів російської адміністрації, які почали перевіряти відповідні дозволи. Таким чином, розгляд процесу переходу на православ'я в Галичині дає змогу виявити основні його тенденції та можливі наслідки. Водночас, слушним вважаємо зауваження А. Бахтуріної про те, що релігійна проблема у краї перетворилася на політичну, яка зачепила як внутрішньо-, так і зовнішньополітичні інтереси Російської імперії⁸⁸.

⁸⁵ Орлик С. В. Організація фінансового управління російською окупаційною владою на теренах Галичини і Буковини в період Першої світової війни. *Карпатський край*. 2017. № 1 (9). С. 5–21.

⁸⁶ Мазур О. Я. Східна Галичина у роки Першої світової війни (1914–1918): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. С. 15.

⁸⁷ Бахтуріна А. Ю. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. С. 162–177.

⁸⁸ *Ibidem*. С. 180.

Політику австрійського уряду та місцевих органів влади в Галичині й на Буковині ґрунтовно проаналізував С. Попик. Він, зокрема, зазначив, що недовіра до українців у перші місяці війни була надзвичайно сильною, у результаті чого розпочався «превентивний арешт політично підозрілих москвофілів». Однак ця акція майже відразу переросла в масовий терор проти українців загалом, тисячі людей було вбито та інтерновано в концентраційних таборах. Автор підсумовує: «Абсолютно обґрунтовані превентивні заходи перетворилися з вини як центрального уряду, так і крайової адміністрації Галичини й Буковини [...] у відвертий геноцид проти українського населення», а «методи боротьби з москвофільством, як і сама урядова політика у цьому напрямку, заслуговують якнайсерйознішої критики та всебічного засудження»⁸⁹. Торкаючись цієї проблеми, В. Заполовський підтверджує факт терору зі сторони австрійської адміністрації проти місцевих жителів і наголошує також на тому, що «джерела зафіксували також чималу кількість випадків нещадних розправ над особами, які підтримували росіян, не з боку влади, а саме з боку населення»⁹⁰.

Зазначені процеси актуалізують перед дослідниками проблему колабораціонізму у Першій світовій війні, яка на сьогодні фактично не розроблена. Недостатньо вивчено й роль москвофілів у встановленні російської влади в Галичині та їх доволі неоднозначні стосунки з новою місцевою адміністрацією. Більш глибокого опрацювання вимагає політика австрійської адміністрації на Волині, яку частково розглянули Б. Бернадський⁹¹ та О. Дем'янюк⁹². Заслугою авторів було намагання показати перебіг політичних, міжнаціональних, економічних і соціальних процесів на волинських землях під час Першої світової війни в більш широкому контексті.

Впродовж останніх років серед усіх регіонів України вже традиційно найбільше досліджень, у тому числі 7 дисертаційних праць, присвячено Галичині. Політику російської окупаційної адміністрації у східній її частині в 1914–1917 рр. дослідила І. Кучера⁹³. Слідом за своїми попередниками, на основі широкої джерельної бази, авторка аналізує три періоди російської окупації західноукраїнських земель, однак не вносить якихось

⁸⁹ Попик С. Українці в Австрії 1914–1918: Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. С. 98.

⁹⁰ Заполовський В. М. Буковина у роки Першої світової війни (воєнні дії та їх вплив на населення). С. 8–9.

⁹¹ Бернадський Б. В. Волинь у роки Першої світової війни.

⁹² Дем'янюк О. Й. Військово-політичні аспекти розвитку Волинської губернії у 1914–1921 роках. Луцьк: Твердиня, 2011.

⁹³ Кучера І. В. Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині у 1914–1917 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Чернівці, 2005.

принципових уточнень до висновків попередників. Наголошується на репресивному характері російського політичного режиму, розкриваються його антиукраїнські заходи, спроби нав'язати галичанам православне віросповідання. І. Кучера доводить, що в умовах воєнного часу російська окупаційна влада намагалася стабілізувати ситуацію у сільському господарстві, промисловості, транспортній, продовольчій, фінансовій та інших сферах. Проте внаслідок поразок 1915 р. регіон зазнав численних реквізицій матеріальних цінностей, руйнувань важливих промислових об'єктів, масовим явищем стало біженство й виселенство.

Особливістю студій І. Береста стало висвітлення історії Східної Галичини та Західної Волині крізь призму людських втрат у час війни, намагання з'ясувати умови виживання населення в ті роки. Також уже традиційно розглядалися різні аспекти репресивної політики російської та австро-угорської влад щодо місцевого населення, біженська проблема, ступінь руйнації економіки. Оцінюючи втрати регіону, І. Берест наголошує на тому, що «десяткам тисяч жінок Галичини й Волині випала доля вдів та одиначок. Це призвело до появи великої кількості сімей неприродної структури, в яких діти у своєму вихованні були позбавлені батьківського догляду та ласки, і в яких порушеною виявилася передача етнічної традиції»⁹⁴.

В свою чергу, І. Баран, намагаючись виокремити наукову новизну своєї праці, акцентує увагу на аналізі бойових дій між військами Центральних держав і Російської імперії на території Галичини в 1914–1915 рр.⁹⁵ Однак, поза тим, завдання його дисертаційного дослідження повторюють попередників — визначити матеріальні та людські втрати, діяльність російських властей, причини й масштаби біженства та депортаційних акцій тощо. Певне здивування (особливо ж з огляду на те, що автор принаймні зазначає праці своїх попередників), викликає його висновок про те, що «недостатньо розробленими залишилися такі важливі питання, як людські та матеріальні втрати серед мирного населення краю, політика щодо нього австрійської та російської влади, руйнації у про-

⁹⁴ *Берест І. Р.* Соціальне становище населення Східної Галичини і Західної Волині в роки Першої світової війни: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2009; *Idem.* Виселенці та біженці з Галичини та Волині в роки Першої світової війни. *Вісник національного університету «Львівська політехніка»: «Держава та армія»*. 2006. № 571. С. 201–207.

⁹⁵ *Баран І. В.* Воєнні дії та руйнування на території Східної Галичини (серпень 1914 — червень 1915 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2010; *Idem.* Вплив бойових дій на становище міст і сіл Східної Галичини на початку Першої світової війни. *Вісник національного університету «Львівська політехніка»: «Держава та армія»*. 2009. № 652. С. 46–55.

мисловій сфері та занепад сільського господарства, проблеми біженців під час відступу російських військ»⁹⁶. І. Баран акцентує увагу лише на політиці Російської імперії щодо Східної Галичини й повністю оминає, принаймні в авторефераті дисертації, аналогічну політику австрійської влади, тим самим звужуючи й без того надто обмежену тему свого дослідження. Це призводить до повного замовчування проблем українських біженців на власне австрійських територіях (сумнозвісний Талергоф та інші табори), хоч цьому й присвячено на сьогодні вже чималу літературу. У результаті не вдалося виявити подібні й відмінні риси в політиці обох імперій, ступінь завдання шкоди економіці краю, що мало стати ключовою проблемою дисертації. Однак найбільш проблемним моментом, на нашу думку, стало звуження автором хронологічних рамок дослідження, адже активні бойові дії велися й після 1915 р. (чого вартий лише так званий «брусиловський прорив»), а суттєві зміни в політиці російської влади на окупованих територіях, власне, і вимагають оцінки з сучасних позицій як безпосередньо військової, так і політичної та соціальної історій.

На відміну від попередніх авторів, І. Лозинська навіть не намагалася якимось чином виокремити в темі дисертаційного дослідження певну «свою» проблемну нішу⁹⁷. Аналізуючи діяльність російських генерал-губернаторств у Галичині в період Першої світової війни, вона фактично повторила висновки, уже зроблені раніше у працях І. Кучери, О. Мазура, І. Береста, що зумовлено спільністю джерельної та історіографічної баз цих досліджень.

Поряд із згаданими вище українськими територіями, охопленими військовою, увагу дослідників дедалі частіше привертають воєнні будні інших українських регіонів. На сьогодні, фактично, кожний український регіон має більшу чи меншу історію того часу. Наприклад, політичні, соціальні та економічні процеси на Вінниччині в роки Великої війни розкрили О. Мельничук та І. Романюк⁹⁸. Життя мешканців Черкаського регіону дослідив Т. Клименко⁹⁹ і автори колективної монографії «Черкащина: історія

⁹⁶ *Idem.* Воєнні дії та руйнування на території Східної Галичини (серпень 1914 — червень 1915 рр.). С. 6.

⁹⁷ *Лозинська І. Г.* Російські воєнні генерал-губернаторства у Галичині в період Першої світової війни: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2010; *Сухий О. М., Лозинська І. Г.* Становище українського населення в Галичині на початку Першої світової війни та репресії австрійської влади. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2010. Вип. 28. С. 135–139.

⁹⁸ Народи світу і Велика війна 1914–1918 рр.: матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3–4 квітня 2015 р. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛІТД», 2015.

⁹⁹ *Клименко Т. А.* Черкащина в роки Першої світової війни. *Архіви України*. 2014. № 4–5. С. 5–23.

краю та його людності»¹⁰⁰. Особливості становища Чернігівщини протягом 1914–1918 рр. з'ясували О. Коваленко та О. Рахно¹⁰¹. У праці В. Купченко та Ж. Серги йдеться про життя Київщини у роки Першої світової війни¹⁰². У працях цих та інших авторів, здійснених на підставі вивчення місцевих архівів, здебільшого йдеться про гостроту соціальних суперечностей та стагнацію економічних процесів у досліджуваних регіонах — оскільки господарка регіонів першочергово забезпечувала потреби фронту, то дедалі гостріше відчувався дефіцит товарів широкого споживання.

Підсумовуючи дослідження регіональних образів війни відзначимо, що саме при їх вивченні доречним і навіть необхідним видається застосування методів соціальної історії. Так, цікаво було б реконструювати основні риси щоденного побуту пересічного сучасника Першої світової війни — міщанина, селянина, урядовця — їх буденні турботи, звичаї, світ переживань і уявлень. Досвід різних українських регіонів у відбудові зруйнованих війною господарств шляхом швидкого відновлення довоєнної мережі комунікацій та створення самопомогових товариств перспективно розглядати крізь призму зародження основ громадянського суспільства і його ролі на українських землях перших десятиліть ХХ ст.

Значною віхою в розвитку української історіографії Першої світової стала низка публікацій співробітників Інституту історії Академії наук України. Проведена у 2004 р. з нагоди 90-річчя початку війни всеукраїнська наукова конференція «Велика війна і Україна» підбила підсумки здійсненої роботи та надала принципово нового імпульсу в дослідженні українського соціуму того часу. Слід відзначити монографію О. Ресента та О. Сердюка з наголосом на вивченні соціально-економічного життя України зазначеного часового відтинку¹⁰³. Автори слушно наголосили на ролі високорозвиненої промисловості, сільського господарства, транспорту сторін у визначенні характеру й ходу війни. Водночас, затяжний її характер поволі спрямовував економічний розвиток у суто мілітарне русло, посиливши втручання держави в господарське життя. Правлячі кола Російської імперії виявилися нездатними підтримати бодай мінімальну рівновагу в економіці. Армія стала головним споживачем як промислової, так і сільськогосподарської продукції, а тил було кинуте напризволяще.

¹⁰⁰ Черкашина: історія краю та його людності / За ред. В. В. Масненка, В. Т. Поліщука. Черкаси: Видавець Чабаненко Ю. А., 2017. С. 333–362.

¹⁰¹ Коваленко О., Рахно О. Чернігівщина в роки Першої світової війни. *Сіверянський літопис*. 2018. № 6. С. 141–157.

¹⁰² Купченко В. П., Серга Ж. І. Київ у Першій світовій війні (за документами Державного архіву міста Києва). *Архіви України*. 2014. № 4–5. С. 24–34.

¹⁰³ Ресент О. П., Сердюк О. В. Перша світова війна і Україна. Київ, 2004.

Виникли вкрай небезпечні диспропорції, які негативно впливали на зростання цін і прибутків, посилювали спекуляцію й дорожнечу, розривали економічні зв'язки міста з селом, промисловості з сільським господарством. У книзі подано чималий масив статистичних даних, згрупованих у таблиці, головним чином щодо українських губерній Російської імперії. Вони можуть стати хорошою основою для подальших компаративістських досліджень воєнних економік, необхідність чого сьогодні дедалі більш очевидна з огляду на часто протилежні висновки, що їх роблять представники різних історіографічних шкіл. У цьому контексті корисними будуть також інформативно насичені дисертаційні дослідження Т. Тканко (присвячене діяльності військово-промислових комітетів¹⁰⁴) та Л. Синявської (сфокусоване на дослідженні важкої промисловості Сходу і Півдня України в роки війни¹⁰⁵).

Протягом останніх років уперше в сучасній історіографії дослідники почали звертати увагу на вплив воєнних подій початку ХХ ст. на становище української діаспори на інших континентах. Так, О. Сухобокова проаналізувала вплив Першої світової війни на політичні процеси в українській громаді США, зокрема, її консолідацію та інституалізацію. Значну увагу дослідниця приділила взаємодії представників діаспори з владою США з інформаційної, політичної та дипломатичної підтримки українського народу у 1914–1919 рр.¹⁰⁶ Подібне дослідження стосовно діаспори в Австралії здійснила О. Савченко¹⁰⁷.

Нагромаджений масив праць уможливив появу історіографічних узагальнень проблеми «Перша світова війна й Україна». Одними з перших стали статті М. Зеркаля¹⁰⁸, Л. Гуцало¹⁰⁹, О. Реєнта та Б. Янишина¹¹⁰.

¹⁰⁴ Тканко Т. В. Діяльність військово-промислових комітетів українських губерній Російської імперії в роки Першої світової війни: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2009.

¹⁰⁵ Синявська Л. І. Важка промисловість Сходу і Півдня України під час Першої світової війни. Ніжин : ПП Лисенко М. М. Київ: Видавництво Інституту історії України НАН України, 2014.

¹⁰⁶ Сухобокова О. Перша світова війна як чинник консолідації української діаспори США. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2014. № 4. С. 51–54.

¹⁰⁷ Савченко О. І. Перша світова війна у висвітленні газет російських емігрантів в Австралії. *Проблеми політичної історії України*. 2015. Вип. 10. С. 85–92.

¹⁰⁸ Зеркаль М. М. Перша світова війна і Україна: історіографія проблеми. *Історичний архів*. 2015. Вип. 14. С. 158–166.

¹⁰⁹ Гуцало Л. В. Перша світова війна і Україна у сучасній українській історіографії. *Інтермарум: історія, політика, культура*. 2017. № 4. С. 119–131.

¹¹⁰ Реєнт О., Янишин Б. Велика війна 1914–1918 рр. у сучасній українській історіографії. *Український історичний журнал*. 2014. № 3. С. 4–21.

Згадані дослідники з різною повнотою охоплення проблеми підсумували доробок своїх попередників та, що важливо, спробували окреслити найбільш перспективні напрямки дослідження цієї складної теми. Поряд із спробами цілісного історіографічного узагальнення, з'явилися також численні історіографічні огляди найбільш значних подій Першої світової війни — битв, військових операцій, договорів тощо. В цих працях також підсумовується стан наукового знання та визначаються перспективні напрямки дослідницького пошуку.

Проблема історіографічного узагальнення досліджень з проблематики Першої світової війни була досліджена і на дисертаційному рівні Б. Кривошиною та В. Великочисем¹¹¹. Здекларована Б. Кривошиною тема дослідження ширша, ніж викладений у праці матеріал. Так, автор оминув цілі напрями, такі, як економічний, соціальний (біженство, діяльність громадських організацій, церкви), регіональний, «культури війни», звівши все до аналізу праць про бойові дії на українських землях, позицію щодо війни різних політичних сил, а також українське питання в політиці воюючих держав. Зауважимо, що порушені автором проблеми характерні більше для української історіографії міжвоєнного періоду та 1990-х рр., і віднайти в них нові, евристично перспективні сюжети доволі важко. Сьогодні українські історики значно більше цікавляться соціальними аспектами, що відповідає тенденціям розвитку європейської історіографії другої половини ХХ ст., адже війна — це не лише бойові дії, але й життя соціуму в режимі екстремального часу, глибокі соціальні, економічні, психологічні, ментальні зрушення.

У праці В. Великочия ґрунтовно проаналізовано основний масив української історіографії суспільно-політичних процесів у Галичині 1914–1919 рр., визначено проблематику з високим рівнем опрацювання. Можемо погодитися з автором, що «продуктивним є науковий дискурс навколо проблеми впливу війни на розгортання українського національного руху та з'ясування його ролі як самостійного суб'єкта історії. Подальше вивчення цієї теми потребує адекватного врахування комплексу факторів, які визначали політику панівних державних еліт та життєдіяльність людності Галичини. Відмова від показу іноземних режимів як винятково “деструктивних” має супроводжуватися демонстрацією заходів

¹¹¹ Кривошина Б. М. Україна в Першій світовій війні: вітчизняна історіографія: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2004; Великочий В. С. Українська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині 1914–1919 рр.: умови становлення, етапи розвитку, особливості: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 2010.

імперських чинників із налагодження функціонування різних сфер суспільного розвитку краю»¹¹².

Відзначення століття початку та закінчення бойових дій значно активізувало національні історіографії країн-учасниць тієї війни, що мало також наслідком проведення багатьох наукових конференцій. У рамках цих заходів історики знову порушували «старі» питання про ініціаторів світового конфлікту, нерідко намагаючись покласти відповідальність за його наслідки на якусь одну сторону. Усе це актуалізувало необхідність створення українського наукового синтезу проблеми «Велика війна та Україна». Першою спробою цього стала двотомна колективна монографія, підготовлена співробітниками Інституту історії України Національної академії наук України та провідними українськими фахівцями із зазначеної проблеми, де, власне, робиться наголос на дослідженні складних процесів у житті воєнного українського соціуму¹¹³.

Перша книга складається з кількох десятків ґрунтовних розвідок, об'єднаних у сім розділів. Тут, зокрема, розглянуто соціальне становище та повсякденне життя українського суспільства в роки війни (соціально-економічні процеси, добробут, біженство, повсякдення, настрої, становище жінок та дітей), функціонування громадських організацій і релігійне життя в українських губерніях Росії та на західноукраїнських землях. Не оминули автори й більш традиційних тем: бойові дії (кампанії Чорноморського флоту, легіону УСС, діяльність розвідок, військової цензури, російської окупаційної адміністрації в Галичині та на Буковині), міжнародні відносини (вплив війни на народи Центрально-Східної Європи, українське питання в політиці європейських урядів, українсько-турецькі взаємини, москвофільський фактор), політичні питання (націєтворчі процеси, легітимістський рух, СВУ, західноукраїнська інтелігенція в роки війни, діяльність депутатів російської Державної думи, аналіз регіональної преси). Завершується колективна праця аналізом гетьманату П. Скоропадського та створенням Західноукраїнської Народної Республіки, тим самим долаючи традиційне для української історіографії хронологічне роздвоєння при розгляді подій Першої світової війни на українських землях у складі Російської та Австро-Угорської імперій.

Друга книга містить різноплановий документальний матеріал, що походить з багатьох українських архівних колекцій. Весь масив документів поділено на три частини. Перша містить 346 малознані дослідникам

¹¹² *Idem*. Українська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині 1914–1919 рр. Івано-Франківськ, 2009. С. 35.

¹¹³ Велика війна 1914–1918 рр. і Україна: У 2 кн., кн. 1: Історичні нариси. Київ: Кліо, 2014.

офіційні документи, котрі проливають світло на міжнародні відносини напередодні розгортання світового воєнного конфлікту, бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни, діяльність спецслужб, функціонування російської окупаційної адміністрації у Галичині та Буковині, загострення «українського питання» напередодні та в роки війни, соціально-економічні аспекти війни, воєнне повсякдення та духовне життя. В другій частині опубліковано документи, що показують війну очима пересічної людини. Упорядники опублікували щоденники та мемуари рядових споглядачів війни, а також розлогий епістолярій. Зрештою, третя частина документального тому містить візуальні джерела, здебільшого — фронтові фотографії¹¹⁴.

Важливо, що до процесу збагачення джерельної бази дослідження Першої світової війни, поряд із співробітниками НАН України, долучилися також представники регіональних наукових осередків. Для прикладу, згадаємо книгу Буковина в роки Першої світової війни 1914–1918 рр. Документи¹¹⁵. В ній упорядник В. Ботушанський опублікував 454 документи, з них 118 незнаних для українських дослідників, з Австрійського державного архіву у Відні. Підібраний документальний матеріал дозволяє доволі повно реконструювати перебіг подій Великої війни на Буковині.

Таким чином, сучасна українська історіографія на сьогодні налічує кілька сотень праць, присвячених різноманітним аспектам проблеми «Перша світова війна й Україна», написаних часто з різних методологічних позицій, у формі монографій, дисертацій, статей чи повідомлень, із більшою чи меншою науковою вартістю та новизною. Як показав наш аналіз, для багатьох із них характерні вузькість (подекуди фрагментарність) у виборі предмета дослідження, а отже, відсутнє охоплення всієї складності проблематики Першої світової війни. Відповідно, першочергово потребують подальших студіювань розвиток міжнаціональних відносин на українських територіях, особливо на рівні ментальності «простих» обивателів, питання військово-історичної антропології, широкий спектр різних аспектів духовного життя, що виникли або зазнали змін унаслідок усеосяжного впливу війни на різноманітні сфери життя українського суспільства, у тому числі освіту, виховання, сімейні відносини, пресу і книгодрукування, релігію, форми колективного й індивідуального побуту, очікування, цінності, що відноситься до одного з найбільш перспективних напрямів європейської історіографії Першої світової війни

¹¹⁴ Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х кн., кн. 2: Мовою документів і свідчень. Київ: Кліо, 2015.

¹¹⁵ Буковина в роки Першої світової війни 1914–1918 рр. Документи / Упорядник В. М. Ботушанський, Чернівці: Технодрук, 2014.

— «культури війни». Ґрунтовнішого осмислення потребує також низка проблем із життя воєнного соціуму — історія повсякденності, гендерний і віковий аспекти тощо. При цьому як згадані, так і багато інших проблем доцільно розглядати в широкому компаративному ключі — із залученням не лише матеріалів з різних українських регіонів, але й інших охоплених війною європейських країн.

Збройна агресія російської федерації проти України актуалізувала й виразно продемонструвала сучасникам усі ті проблеми, з якими зіткнулися люди й у роки Першої світової війни — біженство, переміщені особи, життя на передовій, спектр емоційно-психологічних аспектів впливу воєнних дій на соціум та ін. Особливо гостро й боляче перед нашими очима постає усвідомлення проблеми дитини, й дитинства загалом, в умовах війни, примусових депортацій, полону. Як і щодо Першої світової війни, сьогодні також точаться дискусії щодо визначення ролі громадських організацій/волонтерства та держави у загальних обсягах допомоги населенню (біженцям, армії, прифронтовим районам). А зазначені нами вище висновки дослідників щодо економічного становища українських земель у роки Великої війни 1914–1918 років можна майже стовідсотково екстраполювати на сучасну ситуацію. Водночас, слід наголосити й на принципових відмінностях — сьогодні Україна постає суб'єктом міжнародних відносин з потужною підтримкою союзників, а українське суспільство згуртованим і рішучим у своїй боротьбі за незалежність.

REFERENCES

Adamovych, S. (2002). Ukrainsko-turetske viiskove spivrobotnytstvo v roky Pershoi svitovoi viiny. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni V.Hnatiuka: Seriiia «Istoriia»*, 2, 114–118. [in Ukrainian].

Adamovskyi, V. I. (2016). Deportatsii naseleennia Ukrainy za natsionalnymy oznakamy v roky Pershoi svitovoi viiny. *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu im. Ivana Ohienka. Istorychni nauky*, 9, 219–232. [in Ukrainian].

Adamovych, S. (2003). Naddnyprianska politychna emihratsiia v suspilno-politychnomu zhytti zakhidnoukrainskykh zemel (1914–1918 rr.): Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk. Chernivtsi. [in Ukrainian].

Andrusyshyn, B. (1998). Ukraina v roky pershoi svitovoi viiny. *Persha svitova viina i slovianski narody*. Kyiv. [in Ukrainian].

Bakhturyana, A. Yu. (2000). Polytyka Rossyiskoi ympery v Vostochnoi Halytsyy v hody Pervoi myrovoi voyny. Moskva. [in Russia].

Baran, I. V. (2010). Voienni dii ta ruinuвання na terytorii Skhidnoi Halychyny (serpen 1914 — cherven 1915 rr.): Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk. Lviv. [in Ukrainian].

Baran, I. V. (2009). Vplyv boiovykh dii na stanovyshe mist i sil Skhidnoi Halychyny na pochatku Pershoi svitovoi viiny. *Visnyk natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika»: «Derzhava ta armiia»*, 652, 46–55. [in Ukrainian].

Bilous, L. V. (2011). Deportatsiia yevreiskoho naselennia na terytorii Rosiiskoi imperii pid chas Pershoi svitovoi viiny. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 65–79. [in Ukrainian].

Bernadsky, B. V. (1999). Volyn u roky Pershoi svitovoi viiny: Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk. Lviv. [in Ukrainian].

Berest, I. R. (2009). Sotsialne stanovyshe naselennia Skhidnoi Halychyny i Zakhidnoi Volyni v roky Pershoi svitovoi viiny: Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk. Lviv. [in Ukrainian].

Berest, I. R. (2006). Vyselentsi ta bizhentsi z Halychyny ta Volyni v roky Pershoi svitovoi viiny. *Visnyk natsionalnoho universytetu «Lvivska politehnika»: «Derzhava ta armii»*, 571, 201–207. [in Ukrainian].

Botushanskyi, V. M. (Upor) (2014). Bukovyna v roky Pershoi svitovoi viiny 1914–1918 rr. Dokumenty. Chernivtsi: Tekhnodruk. [in Ukrainian].

Beker, Zh-Zh. (1999). Novoe v yzuchenii ystoryi Pervoï myrovoi voïny vo Frantsyi. *Novaia y noveishaia ystoryia*, 2, 49–51. [in Ukrainian].

Demianiuk, O. Y. (2011). Viiskovo-politychni aspekty rozvytku Volynskoi hubernii u 1914–1921 rokakh. Luts'k: Tverdynia. [in Ukrainian].

Denysenko, H. H. (2011). Voienna istoriia Ukrainy v konteksti doslidzhennia i zberezhennia kulturnoi spadshchyny. Kyiv. [in Ukrainian].

Dokumentalno-khudozhnia proza pro pershu svitovu viinu (Materialy i tezy dopovidei ta povidomlen mizhnarodnoi naukovy-praktychnoi konferentsii 23–26 zhovtnia 1994 r.). Luts'k, 1994. [in Ukrainian].

Dobrzhanskyi, O. Ukrainski deputaty avstriiskoho parlamentu ta mistsevykh seimiv u roky Pershoi svitovoi viiny. *Persha svitova viina i slovianski narody*. Kyiv, 42–46. [in Ukrainian].

Donik, O. M. (2014). Humanitarna skladova diialnosti Vserosiiskoho soiuzu mist v Ukraini v roky Pershoi svitovoi viiny. *Problemy istorii Ukrainy XIX — pochatku XX st.*, 23, 163–173. [in Ukrainian].

Donik, O. M. (2002). Diialnist hromadskykh orhanizatsii i tovarystv u spravi dopomohy viiskovym ta tsyvilnomu naselenniu v Ukraini u roky Pershoi svitovoi viiny (1914–1918 rr. *Problemy istorii Ukrainy XIX pochatku XX st.*, 4, 155–182. [in Ukrainian].

Dyskussiya, Rossiia y Pervaia myrovaia voïna (Materyaly mezhdunarodnoho kollokviuma) (1999). Sankt-Peterburh. [in Russian].

Holyk, R. (2014). Slozy y kosti: Persha svitova viina u tekstakh ta uiavlenniakh halytskykh selian. *Narodoznachni zoshyty*, 3 (117), 494–501. [in Ukrainian].

Holovko, O. M. (2011). Mistsevyi podatkovyi aparat Rosiiskoi imperii na ukrainskykh zemliakh u roky Pershoi svitovoi viiny. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu vnutrishnikh sprav*, 1 (52), 49–59. [in Ukrainian].

Holovchenko, V. I., Soldatenko, V. F. (2009). Ukrainske pytannia v roky Pershoi svitovoi viiny. Kyiv: Parlamentske vyd-vo. [in Ukrainian].

Hodunova, L. V. (2014). Imperskyi podatkovyi aparat u Naddniprianskii Ukraini naperedodni ta v roky Pershoi svitovoi viiny: v pratsiakh tohochasnykh doslidnykiv. *Problemy istorii Ukrainy XIX pochatku XX st.*, 23, 103–113. [in Ukrainian].

Horban, Yu. A., Shpachenko, V. P. (1998). Ukrainskyi politychnyi vybir v konteksti pershoi svitovoi viiny. *Persha svitova viina i slovianski narody*. Kyiv, 48–51. [in Ukrainian].

Horbyk, V. O., Denysenko, H. H. (2003). Voienna istoriia Ukrainy v pamiatkakh. Kyiv, 63–64. [in Ukrainian].

Hryhorchuk, P., Romaniuk, I. (1998). Sotsialno-ekonomichne stanovyshe Podillia v roky pershoi svitovoi viiny. *Persha svitova viina i slovianski narody*, 67–69. [in Ukrainian].

Hrechylo, A. (2015). Persha svitova viina ta ukrainski natsionalni symvoly. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 26, 99–106.

Hrinchenko, V. (2014). Uvichnennia pamiaty polehlykh u Pershii svitovii viini v rosiiskii tserkovnii arkhitekturi. *Naukovi zapysky. Seriya : Istorychni nauky*, 19, 102–107. [in Ukrainian].

Hutsalo L. V. (2017). Persha svitova viina i Ukraina u suchasni ukrainskii istoriohrafii. *Intermarum: istoriia, polityka, kultura*, 4, 119–131. [in Ukrainian].

Kuraiev, O. O. (2006). Ukrainska problema u politytsi Berlina y Vidnia u Pershii svitovii viini (1914–1918). Kyiv. [in Ukrainian].

Kuraiev, O. O. (2006). Polityka Tsentralnykh derzhav shchodo ukrainskoho chynnyka u Pershii svitovii viini. *Kyivska starovyna*, 1, 73–87. [in Ukrainian].

Kuraiev, O. O. (2006). Ukrainskyi chynnyk u systemi politychnykh interesiv Avstro-Uhorshchyny i Nimechchyny (1843–1914). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 43–61. [in Ukrainian].

Korolov, B. I., Mykhalskyi, I. S. (1996). Soiuz vyzvolennia Ukrainy (1914–1918): Do istorii stvorennia ta diialnosti. Luhansk: Vyd-vo Luhanskoho in-tu. [in Ukrainian].

Kyriienko, O. Yu. (2010). «Ukrainske pytannia» u diialnosti viiskovo-tsenzurnykh orhaniv Rosiiskoi imperii (1914–1917). *Problemy istorii Ukrainy XIX pochatku XX st.*, 17, 165–170.

Klymenko, T. A. (2014). Cherkashchyna v roky Pershoi svitovoi viiny. *Arkhivy Ukrainy*, 4-5, 5–23. [in Ukrainian].

Kovalenko, O., Rakhno, O. (2018). Chernihivshchyna v roky Pershoi svitovoi viiny. *Siverianskyi litopys*, 6, 141–157. [in Ukrainian].

Kupchenko, V. P., Serha, Zh. I. (2014). Kyiv u Pershii svitovii viini (za dokumentamy Derzhavnoho arkhivu mista Kyieva). *Arkhivy Ukrainy*, 4-5, 24–34. [in Ukrainian].

Kuzmenko, O. (2009). Striletska pisennist: folkloryzm, folkloryzatsiia, folklor-nist. Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Khobzei, N. (2011). U prostorakh voiennoho chasu. Pro Pershu svitovu viinu v zapysakh dlia «Atlasu ukrainskoi movy». Ukrainska mova v Halychyni: istorychnyi vymir. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 267–310. [in Ukrainian].

Kuchera, I. V. (2005). Polityka rosiiskoi okupatsiinoi administratsii v Skhidni Halychyni u 1914–1917 rr.: Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk. Chernivtsi [in Ukrainian].

Kryvoshyna, B. M. (2004). Ukraina v Pershii svitovii viini: vitchyzniana istoriohrafii: Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk. Lviv. [in Ukrainian].

Lazanska, T. I. (2009). Nimtsi-vyselentsi ukrainskykh hubernii u roky pershoi svitovoi viiny. *Problemy istorii Ukrainy XIX pochatku XX st.*, 16, 84–110. [in Ukrainian].

Lazanska, T. I. (2009). Stanovyshche bizhentsiv Ukrainy v roky Pershoi svitovoi viiny. *Problemy istorii Ukrainy XIX pochatku XX st.*, 16, 196–240. [in Ukrainian].

Leiberov, O. (2006). Viiskovopoloneni na Nizhynshchyni v roky Pershoi svitovoi viiny. *Nizhynska starovyna: Naukovyi istoryko-kulturolohichniy zbirnyk*, 2(5), 92–97. [in Ukrainian].

Lozynska, I. H. (2010). Rosiiski voenni heneral-hubernatorstva u Halychyni v period Pershoi svitovoi viiny: Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk. Lviv. [in Ukrainian].

Lozynskiy, A. (2016). Suchasna istoriohrafiiia pro sutnist i zmist «ukrainskoho pytannia» naperedodni Pershoi svitovoi viiny. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Serii Istoriiia*, 38, 150–165. [in Ukrainian].

Lykhachova, T. M. (2010). Polski bizhentsi v Rosii (serpen 1914 lystopad 1917 r.): Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk. Kharkiv. [in Ukrainian].

Lytvyn, M. (2003). Ukrainskyi ta polskyi isteblishmenty u period «Velykoi viiny» i natsionalno-demokratychnykh revoliutsii (1914–1918). *Istoriografichni doslidzhenia v Ukraini*. Kyiv, 13(1), 155–173. [in Ukrainian].

Lytvyn, M. (2003). Ukraina: doba viin i revoliutsii (1914–1920). Kyiv: Alternatyvy. [in Ukrainian].

Lytvyn, M., Naumenko, K. (1991). Istoriiia halytskoho striletstva. Lviv. [in Ukrainian].

Mazur O., Morokhovskiy, V. (1998). Naslidky viiny dla sela Skhidnoi Halychyny. *Persha svitova viina i slovianski narody*, 101–108.

Mazur, O. (1997). Skhidna Halychyna u roky Pershoi svitovoi viiny (1914–1918): Avtoref. dys. ... kand. istor. nauk. Lviv. [in Ukrainian].

Mashkin, O. M. (2002). Lehitymistyskyi rukh na Skhidnii Naddniprianshchyni v liutomu zhovtni 1917 r.: narysy ukrainskoi radianskoi istoriohrafii. *Problemy istorii Ukrainy XIX pochatku XX st.*, 4, 220–256.

Makarchuk, S. (1997). Ukrainska respublika halychan: Narysy pro ZUNR. Lviv, 26–40. [in Ukrainian].

Masnenka, V. V., Polishchuka, V. T. (Red) (2017). Cherkashchyna: istoriiia kraiu ta yoho liudnosti. Cherkasy: Vydavets Chabanenko Yu. A. [in Ukrainian].

Minaieva, T. V. (2013). Osoblyvosti adaptatsii rosiiskykh viiskovopolonenykh do umov perebuvannia v taborakh v roky Pershoi svitovoi viiny, *Istorychna panorama*, 16, 18–39. [in Ukrainian].

Minhazutdinov, O. (1998). Hromadsko-politychna obstanovka v Kyievi na pochatku pershoi svitovoi viiny (na materialakh periodychnoi presy). *Persha svitova viina i slovianski narody*, 51–56. [in Ukrainian].

Morushko, O. O. (2009). Viiskovy aspekt diialnosti polskykh partii Korolivstva Polskoho i Halychyny naperedodni ta na pochatku pershoi svitovoi viiny: Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk. Lviv. [in Ukrainian].

Mylko, V. I. (2014). Upravlinnia navchalnymy okruhamy Ukrainy naperedodni ta v roky Pershoi svitovoi viiny. *Problemy istorii Ukrainy XIX pochatku XX st.*, 23, 77–91. [in Ukrainian].

Mustetsa, V. (1998). Vplyv pershoi svitovoi viiny na ukraïnsko-yevreïski vidnosyny 1917–1921 rr. *Persha svitova viina: istorychni doli narodiv*, 220–229. [in Ukrainian].

Molchanov, V. B. (2014). Vplyv Pershoi svitovoi viiny na zhyttievyi riven nase-lennia Ukrainy. *Problemy istorii Ukrainy XIX pochatku XX st.*, 23, 92–102. [in Ukrainian].

Moklytsia, M. (1994). Obraz voroha v publitsystytsi pro pershu svitovu viinu. Dokumentalno-khudozhnia proza pro pershu svitovu viinu (Materialy i tezy dopovidei ta povidomlen mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii 23–26 zhovtnia 1994 r.). Luts'k, 105–106. [in Ukrainian].

Narody svitu i Velyka viina 1914–1918 rr.: materialy Vseukraïnskoï naukovoï konferentsii 3–4 kvitnia 2015 r. (2015). Vinnytsia: TOV «Nilan-LTD». [in Ukrainian].

Nechaieva-Yuriichuk, N. V. (2014). Khudozhnia literatura yak zasib propahandy (na prykladi Pershoi svitovoi viiny). *Mediaforum: analityka, prohnozy, informatsiinyi menedzhment*, 2, 239–247. [in Ukrainian].

Nechaieva-Yuriichuk, N. (1998). Vplyv pershoi svitovoi viiny na politychne stanovyshe ta psykholohichniy stan polskoho ta ukraïnskoho suspilstv. *Persha svitova viina i slovianski narody*, 178–183. [in Ukrainian].

Nechaieva-Yuriichuk, N. V. (2016). Vykorystannia politychnykh stereotypiv u propahandi: vid Pershoi svitovoi viiny do suchasnykh podii v Ukraini. *Mediaforum: analityka, prohnozy, informatsiinyi menedzhment*, 3–4, 179–192. [in Ukrainian].

Oliievskyi, O. (1998). Dity pid chas Pershoi svitovoi viiny: 1914–1918 rr.: sotsialno-psykholohichniy aspekt. *Persha svitova viina i slovianski narody*, 297–299. [in Ukrainian].

Oliievskyi, O. (1999). Velyka viina: chas vidchuzhennia i zhorstokosti. *Pytannia istorii novoho ta novitnoho chasu*, 6, 248–254. [in Ukrainian].

Onufriichuk, M. Nashe bizhenstvo v Rosiiu (spohady moikh batkiv). *Ibidem*, 146–148. [in Ukrainian].

Orlyk, S. V. (2017). Orhanizatsiia finansovoho upravlinnia rosiiskoïu okupatsiinoïu vladoïu na terenakh Halychyny i Bukovyny v period Pershoi svitovoi viiny. *Karpatskyi kraj*, 1 (9), 5–21. [in Ukrainian].

Pasiuk, I. M. (2011). Voienni dii na Volyni 1916–1919 rr. v spohadakh Man-nerheima ta yoho suchasnykiv. Luts'k: *Volynski starozhytnosti*. [in Ukrainian].

Papakin, H. V. (2013). Persha svitova viina v refleksii P. Skoropadskoho (za materialamy pryvatnoho lystuvannia). *Ukraïnskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 80–97. [in Ukrainian].

Pater, I. (2000). Soiuz vyzvolennia Ukrainy: problemy derzhavnosti i sobornosti. Lviv. [in Ukrainian].

Pater, I. H. (2013). Halychany na serbskomu ta italiïskomu frontakh i v taborakh viiskovopolonenykh. *Z istorii zakhidnoukraïnskykh zemel*, 9, 39–60. [in Ukrainian].

Pavlovska, H. (1994). Striletska pisnia v konteksti viiskovoho folkloru chasiv pershoi svitovoi viiny. Dokumentalno-khudozhnia proza pro pershu svitovu viinu (Materialy i tezy dopovidei ta povidomlen mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii 23–26 zhovtnia 1994 r.). Luts'k, 176–177. [in Ukrainian].

Piasetskyi, V. (1994). Volynski bizhentsi u spohadakh halychan. Dokumentalno-khudozhnia proza pro pershu svitovu viinu. Luts'k, 140–141. [in Ukrainian].

Plekan, Yu. V. (1998). Vplyv polskykh chynnykiv na ukrainske pytannia v Halychyni: 1914–1915 rr. (politychnyi aspekt). *Persha svitova viina: istorychni doli narodiv*, 161–165. [in Ukrainian].

Petrii, I. (2006). Obloha ta zdobuttia Peremyslia rosiiskymy viiskamy u 1914–1915 rr. (Za materialamy presy ta spohadamy suchasnykiv). *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu: Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka*, 8. Ch. 1, 213–222. [in Ukrainian].

Petrii, I. (2010). Pamiatky memuarnoi literatury yak dzherelo do istorii Skhidnoi Halychyny periodu Pershoi svitovoi viiny: Avtoref. dys. ... kand. ist. Nauk. Lviv. [in Ukrainian].

Popyk, S. (1999). Ukraintsi v Avstrii 1914–1918: Avstriiska polityka v ukrainskomu pytanni periodu Velykoi viiny. Chernivtsi: Zoloti lytavry. [in Ukrainian].

Pyvovarov, S. V. (1998). Numizmatychni materialy pro hroshovy obih Bukovyny v roky Pershoi svitovoi viiny. *Persha svitova viina: istorychni doli narodiv*, 82–88. [in Ukrainian].

Reient, O., Yanyshyn, B. (2014). Velyka viina 1914–1918 rr. u suchasnii ukrainskii istoriohrafii. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 4–21. [in Ukrainian].

Reient, O. P. (1998). Svitova viina i zahostrennia suspilnoi kryzy v Ukraini. *Persha svitova viina i slovianski narody*. Kyiv, 7–12. [in Ukrainian].

Reient, O., Yanyshyn, B. (2004). Ukraina v period Pershoi svitovoi viiny: istoriohrafichniy analiz. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 3–37. [in Ukrainian].

Rotar, N. (1998). Systema vyshchoi zhinochoi osvity v Ukraini u roky Pershoi svitovoi viiny. *Persha svitova viina: istorychni doli narodiv*, 137–140. [in Ukrainian].

Reient, O. P., Serdiuk, O. V. (2004). *Persha svitova viina i Ukraina*. Kyiv. [in Ukrainian].

Sarbei, V. (1999). *Natsionalne vidrozhennia Ukrainy*. Kyiv: Alternatyvy. [in Ukrainian].

Savych, R., Savych, Z. Bizhentsi Kholmiskoi ta Volynskoi hubernii 1915 r. *Ibidem*, 142–145. [in Ukrainian].

Saievykh, Y. Y. (2006). Ukrainski viiskovopoloneni v taborakh Nimechchyny: finansovo-hospodarska i kulturno-osvitnia diialnist (1914–1918 rr.). *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika»: «Derzhava ta armii»*, 571, 244–250. [in Ukrainian].

Saievykh, Y. Y. (2007). Viiskovopoloneni ukraintsi v taborakh Avstro-Uhorshchyny i Nimechchyny v period Pershoi svitovoi viiny: vyshkil ta orhanizatsiia pobutu: Avtoref. dys. ... kand. ist. Nauk. Lviv. [in Ukrainian].

Soliar, I. Ya. (2015). Persha svitova viina v natsionalnii pamiaty halychan (1923–1939). *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 26, 211–218. [in Ukrainian].

Sulyha, I. H. (2001). Pivdenno-zakhidni komitety Vserosiiskoho zemskoho soiuзу v Ukraini na pochatku pershoi svitovoi viiny. *Ibidem*, 3, 234–239. [in Ukrainian].

Stupak, F. Ya. (2003). Blahochynna diialnist na pochatku XX st. Persha svitova viina: istorychni doli narodiv Tsentralno-Skhidnoi Yevropy. Chernivtsi, 153–154. [in Ukrainian].

Stupak, F. Ya. (2015). Z istorii sotsialnoi opiky hromadskykh spilok i orhaniv samovriaduvannia v Ukraini pid chas Pershoi svitovoi viiny. *Problemy istorii Ukrainy XIX pochatku XX st.*, 24, 135–144. [in Ukrainian].

Serdiuk, O. V. (2009). Bizhenstvo v Ukraini pid chas pershoi svitovoi viiny. *Problemy istorii Ukrainy XIX pochatku XX st.*, 4, 111–132. [in Ukrainian].

Shevchenko, S. I. (2000). Stanovyshe nimtsiv na Yelysavethradshchyni u 1915–1917 rokakh. *Voprosy hermanskoï ystoryi: Sb. nauchnykh statei*. Dnepropetrovsk, 122–126. [in Ukrainian].

Sribniak, I. (1999). Poloneni ukraintsi v Avstro-Uhorshchyni ta Nimechchyni (1914–1920). Kyiv: Kyivskyi derzhavnyi lnhvistychnyi universytet. [in Ukrainian].

Sribniak, I. (2001). Kulturno-prosvitnytska i orhanizatsiina diialnist SVU u bahatonatsionalnykh taborakh tsarskoi armii v Avstro-Uhorshchyni ta Nimechchyni (1914–1917). *Problemy istorii Ukrainy XIX pochatku XX st.*, 3, 198–221. [in Ukrainian].

Sribniak, I. (1998). Tabir polonenykh ukrainskykh starshyn u Kassino (Italiia) v 1918–1920 rr. *Persha svitova viina i slovianski narody*. Kyiv, 96–100. [in Ukrainian].

Strelskyi, H. (1998). Brestskiy myr 9 liutoho 1918 r.: triumf chy trahediia? Analiz memuarnykh dzherel. *Persha svitova viina i slovianski narody*. Kyiv, 69–76. [in Ukrainian].

Stepanenko, A. V. (2009). Blahotvorytelnost pravoslavnoi tserkvy v Ukrayne v peryod pervoi myrovoi voyny. *Problemy istorii Ukrainy XIX pochatku XX st.*, 4, 133–154. [in Ukrainian].

Sydorenko, N. M. (2000). Natsionalno-dukhovne samostverdzhennia. Ch. 1: Ukrainska taborova periodyka chasiv Pershoi svitovoi viiny. Kyiv. [in Ukrainian].

Seniavskaia, E. S. (1999). Psykholohyia voyny v XX veke: ystorycheskyi opyt Rossyy. Moskva. [in Russia].

Sidak, V. S. (1997). Diialnist spetssluzhb Avstro-Uhorshchyny y Nimechchyny na ukrainskykh zemliakh Rosiiskoi imperii (kinets XIX — pochatok XX st.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 6, 45–58. [in Ukrainian].

Sidak, V. S. (1997). Ukrainski zemli kintsia XIX pochatku XX st. arena taiemnoi borotby providnykh yevropeiskykh krain (istoryko-pravovy analiz diialnosti spetssluzhb). Kyiv. [in Ukrainian].

Shevchenko, V. M. (1998). Do pytannia pro kilkisnu kharakterystyku selianskoho rukhu v Ukraini periodu pershoi svitovoi viiny (lypen 1914 — liuty 1917 rr.). *Persha svitova viina i slovianski narody*, 66. [in Ukrainian].

Serdiuk, N. (1998). Z istorii ekonomichnoho rozvytku Ukrainy v roky imperialistychnoi viiny (lypen 1914 — liuty 1917). *Persha svitova viina i slovianski narody*, 56–60. [in Ukrainian].

Sukhyi, O. M., Lozynska, I. H. (2010). Stanovyshe ukrainskoho naselennia v Halychyni na pochatku Pershoi svitovoi viiny ta represii avstriiskoi vлады. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 28, 135–139. [in Ukrainian].

Syniavska, L. I. (2014). Vazhka promyslovist Skhodu i Pivdnia Ukrainy pid chas Pershoi svitovoi viiny. Nizhyn: PP Lysenko M.M. Kyiv: Vydavnytstvo Instytutu istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Sukhobokova, O. (2014). Persha svitova viina yak chynnyk konsolidatsii ukrainskoi diaspory SShA. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriiia*, 4, 51–54. [in Ukrainian].

Savchenko, O. I. (2015). Persha svitova viina u vysvitleni hazet rosiiskyykh emigrantiv v Avstralii. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*, 10, 85–92. [in Ukrainian].

Tkanko, T. V. (2009). Diialnist viiskovo-promyslovykh komitetiv ukrainskykh hubernii Rosiiskoi imperii v roky Pershoi svitovoi viiny: Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk. Cherkasy. [in Ukrainian].

Teodorovych, Y. M. (1968). Razrabotka pravytelstvom Hermanyy prohranny zavoevanyi na Vostoke v 1914–1915 hh. *Pervaia myrovaia voina. 1914–1918*. Moskva, 108–120. [in Russia].

Troian, S. (1998). Avstriiski idei «Mittelievropy» naperedodni ta pid chas pershoi svitovoi viiny: kulturno istorychnyi vymir. Persha svitova viina i slovianski narody. Kyiv, 12–17. [in Ukrainian].

Trofymovych, V. (2015). Ukrainskyi i polskyi chynnyky v politytsi Avstro-Uhorshchyny u 1914 rotsi. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiiia». Seriiia «Istorychni nauky»*, 24, 144–152. [in Ukrainian].

Tatarynov, I. (2013). Nimetske naselennia Bessarabii naperedodni ta v roky Pershoi svitovoi viiny. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, 41, 74–79. [in Ukrainian].

Turchenko, H. F. (2003). Zminy v etnichnomu skladi naselennia pivdenno-ukrainskoho rehionu u roky Pershoi svitovoi viiny. *Kultura narodov Prychernomoria*, 43, 202–207. [in Ukrainian].

Toloknov, I. V. (1999). Zaliznychnyi transport Ukrainy v umovakh Pershoi svitovoi viiny (serpen 1914 — liutyi 1917). *Visnyk Kyivskoho universytetu. Istoriiia*, 42, 16–18. [in Ukrainian].

Toloknov, I. V. (2001). Zaliznychnyi transport Ukrainy v period Pershoi svitovoi viiny (1914–1918 rr.): Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk. Kyiv. [in Ukrainian]

Trofymovych, V., Romaniuk, R. (1998). Ukrainsko-polska problematyka v politytsi Avstro-Uhorshchyny na pochatku Pershoi svitovoi viiny. *Persha svitova viina: istorychni doli narodiv*, 24–30. [in Ukrainian].

Tykholog, B. (2015). Pid znakom Marsa: Persha svitova viina v khudozhno-publitsystychnomu osmysleni Ivana Franka. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia: Zhurnalistyka*, 40, 192–198. [in Ukrainian].

Vietrov, I. (1998). Ukraina v ekspansionistskykh planakh Nimechchyny pid chas pershoi svitovoi viiny. *Persha svitova viina i slovianski narody*. Kyiv, 41–48. [in Ukrainian].

Vishka, O., Karpus, Z., Sribniak, I. (1999). Ostannii shliakh UHA: Obstavyny perebuvannia ta kulturno-prosvitnytska diialnist polonenykh starshyn UHA v tabori Tukholia (Polshcha) u 1920–1922 rr. Kyiv–Torun. [in Ukrainian].

Vyshpinska, Ya. (1998). Vidobrazhennia trahichnykh podii Pershoi svitovoi viiny v ukrainskykh spivankakh-khronikakh. *Persha svitova viina: istorychni doli narodiv*, 280–286. [in Ukrainian].

Velykochoyi, V. S. (2010). Ukrainska istoriografia suspilno-politychnykh protsesiv u Halychyni 1914–1919 rr.: umovy stanovlennia, etapy rozvytku, osoblyvosti: Avtoref. dys. ... d-ra ist. nauk. Kyiv. [in Ukrainian].

Velykochyi, V. S. (2009). *Ukrainska istoriohrafia suspilno-politychnykh protsesiv u Halychyni 1914–1919 rr.* Ivano-Frankivsk. [in Ukrainian].

Velyka viina 1914–1918 rr. i Ukraina (2014). U 2 kn., kn. 1: *Istorychni narysy.* Kyiv: Klio. [in Ukrainian].

Velyka viina 1914–1918 rr. i Ukraina (2015). U 2-kh kn., kn. 2: *Movoiu dokumentiv i svidchen.* Kyiv: Klio. [in Ukrainian].

Usenko, P. H. (2005). Z istorii Velykoi viiny 1914–1918 rr. na Chornomu mori. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, 73–88. [in Ukrainian].

Usenko, P. H. (2012). Dardanelly-Bosfor-Odeska zatoka: shliakh chornomorskoj eskalatsii Velykoi viiny (1914 r.). *Problemy istorii Ukrainy XIX pochatku XX st.*, 20, 236–250. [in Ukrainian].

Wasilewski, L. (1934). *Kwestia ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe.* Warszawa. [in Poland].

Yaremchuk, V. Ya. (1998). Derzhavotvorchy protses u Zakhidnii Ukraini ta persha svitova viina. *Persha svitova viina i slovianski narody.* Kyiv, 90–96. [in Ukrainian].

Zapolovskyi, V. M. (2001). Bukovyna u roky Pershoi svitovoi viiny (voienni dii ta yikh vplyv na naselennia): Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk. Chernivtsi. [in Ukrainian].

Zapolovskyi, V. M. (2003). Bukovyna u ostannii viini Avstro-Uhorshchyny: 1914–1918. Chernivtsi. [in Ukrainian].

Zhvanko, L. M. (2009). Bizhenstvo Pershoi svitovoi viiny v Ukraini: Dokumenty i materialy (1914–1918 rr.). Kharki: KhNAMH. [in Ukrainian].

Zhvanko, L. M. (2012). Bizhentsi Pershoi svitovoi viiny: ukrainskyi vymir (1914–1918 rr.), Kharkiv: Virovets A.P. «Apostrof». [in Ukrainian].

Zahrebelna, N., Koliada, I. (2006). Velyka viina: ukrainstvo i blahodiinist (1914–1917 rr.). Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, Nats. ped. un-t im. M.P. Drahomanova. [in Ukrainian].

Zapolovskyi, V. (2000). Vplyv Horlytskoi operatsii na aktyvizatsiiu boiovykh dii na frontakh Skhidnoi Halychyny ta Bukovyny (traven–cherven 1915). *Persha svitova viina ta istorychni doli narodiv Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy. Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii.* Chernivtsi, 31–39. [in Ukrainian].

Zayarnyuk, A. (2010). «The War Is as Usual»: World War I Letters to a Galician Village. *Ab Imperio, Issue 4*, 197–224.

Zayarnyuk, A. (2013). Peasant Activists Reflect on World War I: War Poems by Ukrainian Peasant Soldiers from Habsburg Galicia. *Canadian Slavonic Papers*, 55 (1–2), 71–98.

Zapolovskyi, V. M. (2001). Bukovyna u roky Pershoi svitovoi viiny (voienni dii ta yikh vplyv na naselennia): Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.02. Chernivtsi. [in Ukrainian].

Zerkal, M. M. (2015). Persha svitova viina i Ukraina: istoriohrafia problemy. *Istorychnyi arkhiv*, 14, 158–166. [in Ukrainian].

Zoryk, A. S. (2002). Polytycheskye partyy Rossyy y Ukrainy v hody Pervoi myrovoi voyny (1914 — fevral 1917). Kharkiv: Osnova. [in Ukrainian].

Zoryk, V. A., Zoryk, A. S. (2011). Politychni partii Ukrainy ta Rosii v roky Pershoi svitovoi viiny (1914 — liutyi 1917 rr.). Kharkiv: KhDUKhT. [in Ukrainian].

Oleksandr Reient

Doctor of Historical Sciences (Ph.D., Dr. hab.), Professor,
Corresponding member of the NAS of Ukraine,
Deputy Director, Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine (Kyiv),
e-mail: Reent.O.P@nas.gov.ua
ORCID: <https://orcsd.org/0000-0001-5141-7445>

Bogdan Yanyshyn

Candidate of Historical Sciences (Ph.D.)
Senior Researcher,
Department of the History of Ukraine XIX-early XX century,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine (Kyiv),
e-mail: bogdanyanyshyn@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0386-2530>

**MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY OF THE FIRST WORLD WAR:
MAIN DIRECTIONS OF SCIENTIFIC RESEARCH**

Abstract. *The article examines the main directions of research into the First World War in Ukrainian historiography 1991–2022. The research problems that attract the greatest attention of researchers are clarified: economic, social, political, war prisoners, foreign policy, the history of the legion of Ukrainian snipers and the course of combat operations, refugees and public organizations, Russian occupation of Galicia and Bukovyna, regional studies, "culture of war". Regional centers of Great War research are singled out. Prospective vectors of scientific research are proposed: the evolution of inter-ethnic relations on Ukrainian territories, issues of military-historical anthropology and the impact of the war on all spheres of life in Ukrainian society (education, upbringing, family relations, the press and printing, religion, forms of collective and individual life, values).*

Keywords: *World War I, modern Ukrainian historical science, scientific problems, historiographic trends.*

Валентина Шевченко

кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця
відділу історії України XIX — початку XX ст.,
Інститут історії України НАН України
(м. Київ, Україна), shev_valy@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8681-7999>

ВЕЛИКА ВІЙНА 1914–1918 рр. В ЕГО-ДОКУМЕНТАХ ПЕРЕСІЧНИХ УЧАСНИКІВ ТА ОЧЕВИДЦІВ: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Анотація. Мета публікації — привернути увагу до проблеми цінності приватних писемних документів періоду Першої світової війни, наголосити на важливості залучення его-джерел до наукового обігу, показати їхню унікальність та значимість для осмислення подій 1914–1918 р. в Україні. Для виявлення та опрацювання таких джерел використано методи евристики, джерелознавчого пошуку, відбору і синтезу інформації, структурно-функціонального і контент-аналізу, визначення історичної й наукової цінності его-документів. Методологія ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, системності, а також на засадах історії ментальності. Наукова новизна: представлено інформацію про его-документи, зокрема спогади та щоденники, як частину джерельної бази для дослідження періоду Першої світової війни; наголошено на необхідності та важливості опрацювання матеріалу на мікроісторичному рівні, з погляду «історії повсякденності» та антропологічного підходу, де об'єктом є не «знелюднені» соціальні структури, а конкретні учасники історичних подій. Визначено та схарактеризовано ключові тематичні блоки, які фігурують у мемуарних творах: сприйняття війни, ставлення до солдатів з боку офіцерів, їхні взаємовідносини, побут та харчування вояків, конфлікти та способи їх вирішення, питання дезертирства, самопоранення тощо. Основні результати. Наративні документи періоду Великої війни 1914–1918 рр. є багатоплановими та важливими історичними джерелами, у яких зафіксовано не лише хронологію події, але й, насамперед, яскраво представлено індивідуальне, суб'єктивне ставлення до них представників різних прошарків населення. Важливість его-документів полягає у відображенні в них унікальних психологічних моментів, поглядів, реакцій тих чи інших людей на сучасні для них події, їхньому сприйнятті та осмисленні історичної миті. Серед таких документів виділяється пласт мемуарних творів, авторами яких є звичайні люди — селяни, солдати, медсестри, вчителі та інші — тобто ті, хто сприймав війну «знизу». Саме це допомагає відчутти глибину людської трагедії, яку принесло перше глобальне збройне протистояння, дає змогу розширити межі вивчення ролі людського фактора в історії, соціальній психології та масовій свідомості.

Ключові слова: *Перша світова війна, его-документи, щоденник, мемуари, спогади, фронтове повсякдення, сприйняття війни.*

Новітні дослідження українських істориків характеризуються значним розширенням не тільки тематичних напрямів, а й джерельної бази, зокрема й через активне залучення документів особового походження. Це унікальна група історичних джерел, які об'єднані спільною ознакою походження. У них є автор, їхній зміст є відображенням безпосереднього сприйняття індивідом навколишнього світу, історичних подій та явищ. Документи особового походження, зазвичай, відображають паралельний життєвий досвід їхніх авторів, тоді як основним видом діяльності є служба, військова чи громадська. Цінність таких джерел полягає у тому, що вони є носіями, з одного боку, особливої соціально-психологічної інформації, а з іншого — конкретних історичних відомостей, не представлених в інших видах джерел. Їхнє використання дає змогу дослідникові докладніше відтворити окремі події та особливості того чи іншого історичного періоду.

Поява в сучасному вітчизняному історіографічному просторі нових, хоча і не достатньо чисельних, его-документів пов'язана з соціально-культурними подіями кінця ХХ — початку ХХІ ст. в Україні, насамперед — зі зміною ідеологічної парадигми, дослідницьких акцентів в історії як науці, актуалізації ролі приватних архівів тощо. Наш дослідницький інтерес лежить у площині вивчення одного із пластів таких джерел — документів звичайних людей, які проживали на українських землях і були втягнуті у вир першого глобального збройного протистояння. Его-документів (щоденників, спогадів, листів, мемуарів тощо) періоду 1914–1918 рр., авторами яких були не представники політики чи культури, а пересічні громадяни — цивільні й солдати, збереглося в Україні не так вже й багато, а виявлених і оприлюднених — надзвичайно мало.

Поділяючи погляди частини українських історіографів, зауважуємо про етапність у вивченні мемуарної літератури періоду 1914–1918 рр., започаткованого монографією радянського історика А. Санцевича¹. Саме він запропонував розширити горизонти дослідження документів особового походження, долучивши до нього авторів небільшовицької спрямованості. У радянський період науковці працювали над проблемами джерелознавчої критики таких документів (жанри, форми, аналіз змісту, автори). Тоді ж з'явилися перші класифікації: за жанровою, типологічною, видовою ознаками, за соціальною ознакою автора, за професійною

¹ Санцевич А. В. Джерелознавство з історії Української РСР, 1917–1941. Київ: Наук. думка, 1981. 206 с.

ознакою тощо. У межах українського історіографічного простору сформувалася когорта дослідників, які вивчають документи особового походження як джерела з історії повсякденності, аналізують напрацювання закордонних колег щодо проблеми психологізму та суб'єктивності его-документів, а також впливу цих компонентів на доречність їхнього використання як історичних джерел.

Серед українських науковців, які в той чи інший спосіб досліджують его-документи, виділяємо праці Н. Любовець², О. Коляструк³, А. Торопцевої⁴, С. Плохія⁵, В. Чопа⁶, В. Мільчева⁷ та інших. Варто відзначити комплексні колективні праці, створені під егідою Інституту історії України НАНУ, до складу яких увійшли також спогади та приватне листування рядових солдатів, пересічних жителів прифронтової зони й тилу⁸.

Утім лідерство у розробленні его-документів належить зарубіжним науковцям, зокрема голландцям. Так, термін «его-документ» уперше застосував у своїх працях ще в 1950-х роках історик, професор Амстердамського університету Жак Прессер. Він визначив его-документи як «історичні джерела, в яких дослідник стикається з “я” (голосом автора. — *Авт.*), що постійно присутнє у тексті як суб'єкт письма та опису». Згодом Ж. Прессер дав стисліше формулювання цього поняття як «документів,

² Любовець Н. І. Вивчення мемуарів як історичного та біографічного джерела: до історіографії проблеми // Українська біографістика. 2010. Вип. 7. С. 66–104; *Її ж.* Мемуари (спогади) як джерело біографічних досліджень // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. 2009. Вип. 24. С. 277–291.

³ Коляструк О. А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності // Український історичний журнал. 2008. № 2. С. 145–153.

⁴ Торопцева А. Проблема психологізму та суб'єктивності его-документів як джерел з історії у поглядах зарубіжних науковців // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки. 2018. № 2. С. 91–95; *Її ж.* Українське питання в європейських мемуарах часів Першої світової війни // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Київ, 2015. Ч. 26/27. С. 305–312; *Її ж.* Військово-політична історія України у мемуарах іноземних авторів (1914–1918 рр.) // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки. 2015. № 4 (293). С. 85–92.

⁵ Плохій С. Селянська Кліо: історична пам'ять та національна ідентичність в радянській Україні // Мемуари та щоденники. Частина 1 / упоряд.: А. Бойко, С. Плохій. Запоріжжя: Тандем-У, 2005. (Джерела з історії Південної України; Т. 5, кн. 1). С. 12–32.

⁶ Чоп В. Селянські рукописи Південної України як історичне джерело // Мемуари та щоденники. Частина 1. С. 47–73.

⁷ Мільчев В. Мемуари та щоденники селян Південної України в археографічному вимірі // Мемуари та щоденники. Частина 1. С. 74–96.

⁸ Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х кн. Кн. 2: Мовою документів і свідчень. Київ: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2015. 658 с.

у яких его навмисно чи випадково розкриває або ховає себе»⁹. Відтоді концепт «его-документи» поступово ширився у науковому просторі, породжуючи дискусії, які тривають і донині, щодо права вважатися повноцінним джерелом для історичної для соціологічної наук. Водночас виокремилася когорта фахівців, зацікавлених у докладному вивченні таких джерел, зокрема й тих, що стосуються періоду 1914–1918 рр. Частина з них звертає увагу на такі ознаки его-джерел як психологізм, суб'єктивність, наявність емоційного компоненту, включаючи їх до категорії «визначальні характеристики». Серед дослідників, чії праці відображають новітні концепції у зазначеній площині виділяємо П. Барка, Р. Деккера, Дж. Воллек, П. Фесса, М. Говелла, М. Леное, М. ван дер Валь, Г. Руттена¹⁰ та інших.

Водночас зауважимо, що в науковому середовищі має місце дискусія щодо окремих характеристик его-документів, як-от: їхньої надійності як історичного джерела, специфіки їхнього критичного розгляду, визначення місця у сучасному джерелознавстві та історіографії.

Вважаємо за необхідне наголосити на важливості его-документів не лише для історичної, але і для суміжних наук, наприклад, філологічної. Адже тексти дають уявлення про автентичність мови автора, зокрема про особливості проголошення голосних та приголосних звуків, різне написання однакових слів в їх діалектному та літературному варіантах, написання з великої букви назв родичів, використання кліше та мовних зворотів тощо.

Виходячи із актуалізації проблеми, мета дослідження полягає у тому, щоби наголосити на важливості введення его-джерел до наукового обігу,

⁹ Цит. за: *Dekker R. Jacques Presser's Heritage: Egodocuments in the Study of History // Memoria y Civilización (MyC). 2002. № 5. P. 14.*

¹⁰ *Burke P. Representations of the Self from Petrarch to Descartes // Roy Porter (ed.). Rewriting the Self Histories from the Middle Ages to the Present. London: Routledge, 1997. P. 17–28; Dekker R. Jacques Presser's Heritage: Egodocuments in the Study of History. P. 13–37; Wallach J. J. Building a bridge of words: the literary autobiography as historical source material // Biography. Honolulu: University of Hawai'i Press, 2006. Vol. 29, № 3. P. 446–461; Idem. Remembering Jim Crow: The literary memoir as historical source material (Doctoral Dissertation). University of Massachusetts: Amherst, 2004. 282 p.; Fass P. S. The memoir problem // Reviews in American history. Baltimore, Maryland: The Johns Hopkins University Press, 2006. Vol. 34. № 1. P. 107–123; Howell M. C., Prevenier W. From reliable sources: an introduction to historical methods. Cornell University Press, 2001. 207 p.; Lenoe Matthew E. Letter-writing and the State. Cahiers du monde russe. 1999. 40/1–2. P. 140. URL: <http://journals.openedition.org/monderusse/8>; DOI: 10.4000/monderusse.8; Touching the Past: Studies in the historical sociolinguistics of ego-documents / Edited by Marijke J. van der Wal and Gijsbert Rutten. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2013. 279 p.*

показати їхню унікальність та значимість для осмислення подій 1914–1918 р. в Україні. Залучення приватних документів як частини джерельної бази для дослідження періоду Першої світової війни необхідне і важливе з погляду опрацювання матеріалу на мікроісторичному рівні, «історії повсякденності» та антропологічного підходу, де об'єктом є не «знелюднені» соціальні структури, а конкретні учасники історичних подій.

Українська історикиня Н. Любовець стверджує, що «мемуари є особливим, емпіричним і до певної міри теоретичним джерелом, що несе в собі цінний культурологічний матеріал (що неможливо знайти в інших джерелах), який є незамінним у дослідженні ментальності тієї чи іншої епохи, групи людей, окремої особи»¹¹. Такої ж думки був і дослідник А. Тартаковський, який наголошував, зокрема, на специфічній соціальній функції его-документів, а саме — реалізації на папері історичної само-свідомості автора¹².

Саме тому нечисельні приватні документи періоду Великої війни 1914–1918 рр. авторства різних за соціальним статусом осіб є особливо цінними для сучасних наукових історичних досліджень. Серед таких его-документів насамперед виділяємо писемні свідчення, залишені «пересічними» людьми, яких так чи інакше торкнулася війна. Тобто, наш інтерес складають візії на війну не державних чи громадських діячів, офіцерів вищого командного складу, а солдатів та очевидців подій, які сприймали історичні перипетії «знизу», аналізували їх та оцінювали, виходячи зі своєї безпосередньої суспільної ролі у цій війні. Цілковитим усвідомлюємо наявність пласту суб'єктивності у сприйнятті дійсності, який мають такі его-документи. Проте, окрім характеристик нерепрезентативності, відсутності офіційного статусу, непублічності та інших, ці документи є незамінним джерелом для дослідження «невійськової» історії війни, а, отже — складовою всього комплексу джерел періоду 1914–1918 рр. За словами О. Колястрок «література факту», наративні документи (щоденники, листи, спогади, мемуари) «мають виразний відбиток індивідуальності автора, його особистісного розуміння і бачення світу, його ставлення до описуваних подій»¹³. Значимим є саме суб'єктивний виклад подій, оскільки вивчення різних его-документів, автори яких не контактували між собою, дає змогу значно розширити наше уявлення про минуле і реконструювати його на рівні буденного життя. Важливо виявити і почути «свідків

¹¹ Любовець Н. І. Вивчення мемуарів як історичного та біографічного джерела: до історіографії проблеми. С. 98–99.

¹² Тартаковский А. Г. 1812 год и русская мемуаристика. Опыт источниковедческого изучения. Москва: Наука, 1980. С. 2–24.

¹³ Колястрок О. А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності. С. 145.

повсякденності», які б представляли думки і почуття «маленьких, але справжніх агентів історичного процесу»¹⁴. Саме вони в усій палітрі особистісного переосмислення реальності найповніше розкриваються в епістолярній творчості — щоденниках, мемуарах, записниках, нотатках і листах.

Водночас американський дослідник М. Леноє зауважує, що використання его-джерел, зокрема листів, як історичного джерела не буде ефективним без знання того, хто їх написав, із якою метою/наміром та в яких умовах¹⁵. У цьому контексті важливо вивчати не тільки зміст приватного документу, а й бачити того, хто та що за ним стоять, тобто якомога уважніше подивитися на автора, його походження, середовище, освіту, зайнятість, комунікації, наміри тощо. Також треба розуміти в яких обставинах створювалося его-джерело та які чинники могли вплинути на його зміст.

На початку ХХ ст. ведення щоденників все ще залишалося нормою для освіченої людини, продовжуючи традицію ХІХ ст. щодо фіксації саморефлексії на папері. Не став винятком і період Першої світової війни, під час та після якої з'явилося чимало щоденникових записів і мемуарів представників державної влади, вищого командного складу, громадських та культурних діячів. Водночас письмові свідчення про цей кривавий катаклізм «простих» людей є вкрай рідкісним явищем, а, відтак, і цінним історичним джерелом. Здебільшого вони зберігаються у рукописному вигляді у родинних документах, приватних архівах або колекціях, а їхньому оприлюдненню на загал завдячуємо ініціативі нащадків.

Унікальною групою таких документів є рефлексії селян на тогочасні події, зокрема щоденники та мемуари учасників і свідків Великої війни, зібрані в археографічно-етнографічних експедиціях Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького селами Запорізької, Дніпропетровської, Херсонської та Донецької областей у 1999–2004 рр. під керівництвом нині покійного доктора історичних наук, професора А. Бойка. Це твори сільських жителів — «Історія 667» Василя Рубеля, «Записки» Михайла Єгоровича Алексеєва за 1914–1917 рр., «Заповіт своєму поколінню» Олександра Онисимовича Замрія, «Щоденник» Івана Ярошенка за 1915–1917 рр.¹⁶ У всіх зазначених джерелах найбільше уваги приділено

¹⁴ Яницкий О. Н. Расширение исторического горизонта: Рудницкая Е. Л. Лики русской интеллигенции. Научные труды / Е. Л. Рудницкая. М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2007. 624 с. // Социологический журнал. 2008. № 4. С. 151.

¹⁵ Lenoë Matthew E. Letter-writing and the State. P. 140.

¹⁶ Мемуари та щоденники. Частина 1 / упоряд.: А. Бойко, С. Плохій. Запоріжжя: Тандем-У, 2005. 484 с. (Джерела з історії Південної України; Т. 5, кн. 1).

саме подіям Великої війни, адже вона була першою історичною катастрофою, яку пережили автори, і справила на них глибоке враження.

Рукопис Василя Дмитровича Рубеля (1898–1966? рр.) — це два зошити по 100 сторінок історії селянської родини с. Мала Білозерка Запорізької області від середини XVIII ст. до 1930-х років. Автор назвав свій твір «Історія 667», підрахувавши, що саме 667 відгалужень мав рід Андрія Рубеля — запорозького козака. Період Першої світової війни постає в «Історії...» як особиста і сімейна трагедія — порушене розмірене хліборобське життя степового краю, мобілізація брата Андрія на фронт і його загибель¹⁷.

Власні переживання, рефлексії на події 1914–1918 рр. відображені на сторінках «Заповіту своєму поколінню» мешканця того ж таки села Олександра Онисимовича Замрія — учасника Першої світової війни, феєрверкера 8-ї Сибірської стрілецької артилерійської бригади. Він походив із заможної землеробської родини. У 1912 р. був призваний на військову службу, звідки і потрапив у вир війни. Перебував на фронті до 1917 р., а повернувшись додому, намагався не бути активним у період революційних потрясінь. Пріоритетними для нього були хліборобство й господарство. Вести щоденник і писати нотатки О. Замрій почав ще під час перебування на фронтах Першої світової війни. Періодично матеріал частково губився, автор його поновлював і, зрештою, наприкінці 1950-х рр. упорядкував усе написане на 96 аркушах у 4 умовні частини, одна з яких повністю присвячена подіям 1914–1917 рр.¹⁸ За типологією мемуарної літератури — це автобіографія. В. Чоп характеризує твір О. Замрія як неупереджений «голос полеглого покоління солдатів Російської імперії», оскільки зі складу діючої армії на початку війни так званих кадровиків станом на 1917 р. серед живих залишилося 4–5%¹⁹. Ця обставина багато у чому визначає наукову цінність нотаток Олександра Онисимовича, адже, за словами історика, мемуари учасників Великої війни, опубліковані після її завершення, здебільшого характеризуються заідеологізованістю, спричиненою пристосуванням авторів до нових життєвих реалій²⁰.

Перша світова війна, вир національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.: участь у махновському загоні Зубка, ув'язнення врангелівцями та інші події — усе це постає у записках селянина с. Петрівка Херсонської області М. Алексєєва, що теж належать до жанру мемуарів-авто-

¹⁷ Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х кн. Кн. 2. С. 523.

¹⁸ Там само. С. 523–524.

¹⁹ Чоп В. Селянські рукописи Південної України як історичне джерело. С. 49.

²⁰ Там само. С. 49–50.

біографій. Перший варіант нотаток було створено у 1917 р., але того ж року і втрачено. Одразу потому була спроба відновлення записів і продовження фіксації навколишніх подій. Утретє до узагальнення життєвого досвіду Михайло Єгорович приступив уже в 1950-х роках. Результат цього — шість зшитків спогадів, на сторінках яких містяться враження та оцінки різних історичних моментів, аналіз подій та роздуми українського селянина²¹.

Окремої наукової ваги набуває «Щоденник» Івана Івановича Ярошенка, знайдений у с. Канцерівка Запорізької області, який він вів із 1915 до 1943 рр. Насамперед, за формою і стилем викладу матеріалу в рукописі поєднуються щоденникові, мемуарні та інші записи. Твір складається зі вступної частини, в якій автор намагається викласти основні події свого життя від народження до 1915 р., далі інформацію подано у хронологічній послідовності за роками, а з 1916 р. — ретельні, майже щоденні, нотатки. Текст автентичний, без слідів вторинного переписування, доповнень та авторських правок²².

Одним із неординарних его-документів цієї категорії є спогади про дитячі роки Михайла Зварича (1903–1992 рр.), котрий проживав у місцевості, де відбувалися бої — с. Тетильківці на Бродівщині (Бродівський район Львівської області)²³. Цей твір важливий із кількох причин: по-перше — це дитячо-юнацькі спогади про період 1914–1918 рр., по-друге — це спогади не військовика, а цивільної особи, яка безпосередньо опинилася в епіцентрі бойових дій. Михайло Зварич передає і описує події, які бачив на власні очі, трактуючи їх відповідно до свого розуміння ситуації. Зокрема він зафіксував у своїй дитячій пам'яті день, коли було оголошено мобілізацію до війська, передаючи своє емоційне сприйняття ситуації так: «був день субота і в годині 10 рано було усьо оголошено. В 10 годині по сіх селах почали дзвонити дзвони на гвалт так, як на пожар, сумно-сумно, і люди, котрі були на полях, бігли до села. Що за новина, пожару не видно, а дзвони дзвонять протяжно в одну сторону?

²¹ Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х кн. Кн. 2. С. 524–525.

²² Мільчев В. Мемуари та щоденники селян Південної України в археографічному вимірі. С. 82.

²³ Зварич М. Родинні спогади / упоряд.: Т. М. Зварич, А. М. Корчак. Броди: Бродівський краєзнавчий музей, 2011. 64 с.; Зварич Т., Корчак А. Перша світова війна на Бродівщині у спогадах очевидця Михайла Зварича // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі. Науковий збірник. Випуск 58. Матеріали 58 Міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю подій Першої світової війни на Волині, смт. Маневичі, 5–6 липня 2016 року / Упоряд. Г. Бондаренко, А. Силук, П. Хомич. Луцьк, 2016. С. 14–17. URL: http://volyn-kray-mus.at.ua/publ/vidannja/minule_i_suchasne_volini_ta_polissja_persha_svitova_vijna_na_volini_ta_volinskому_polissi_naukovij_zbirnik_vipusk_58/4-1-0-372

Припинилася уся робота»²⁴. У спогадах закарбувалося все нехарактерне для звичного життя українського селянина: «треба було прощатися, бо йдеш на війну», «усі мобілізовані з мішками, торбами вийшли під церкву», «і почався плач і лемент жінок і дітей», «і хто був, той плакав, бо там відходили тати, чоловіки, брати і сини», «усьой караван возів з плачем від'їхав до Бродів. Остало сумне село» тощо.

Водночас спогади перемежуються інформацією загального змісту про події Першої світової війни. І тут уже доволі складно відокремити набуті М. Зваричем знання від тих, першопочаткових, якими він володів безпосередньо в період 1914–1918 рр.

Важливою, у негативній конотації, подією для сільського хлопчика стала зміна релігійної юрисдикції під час російського окупаційного режиму — «почався релігійний перестрій» — коли на зміну «священникам, котрі належали до Львова і до Риму та Папи римського» прийшли «священники з Почаєва православної віри». Також зафіксовано наслідки тактики «випаленої землі», застосованої російською армією під час відступу з Галичини: «знов повстали страшні дні і ночі. Повстали пожежі в селі Накваші. Був зібраний хліб на полях і зложений в стирти. Всьо було спалено»²⁵.

Спогади Михайла Зварича містять також і рефлексії юнака на події 1917–1918 рр. — від падіння монархії у Російській імперії, стану ситуації на фронтах до самовизначення української нації. Зокрема знаковими є такі спогади: «почали виділяти нації, котрих скоріше ніхто не чув. Так що і я вперше почув, що українців почали звати хахлами, а ті хахли почали скупчувати між собою»²⁶.

Поділяємо думку О. Коляструк про те, що під час читання й аналізу щоденників важливо не тільки збагнути смисл тексту, а й опанувати його внутрішній простір²⁷. Майже всі автори досліджуваних мемуарних творів були селянами за походженням, вирости в українському селі, здобули базову початкову освіту і, відповідно, тією чи іншою мірою зберегли риси селянської свідомості, яку, у свій спосіб, перенесли на папір. На сторінках его-документів відображено не тільки їхнє особисте розуміння навколишньої дійсності, але і ставлення всього селянського прошарку України до

²⁴ Зварич М. Родинні спогади. С. 26.

Тут і далі цитати подано мовою оригіналу задля збереження тональності тексту, як експресивно забарвленої лексики, так і емоційного оцінювання подій авторами его-документів.

²⁵ Там само. С. 27.

²⁶ Там само. С. 29.

²⁷ Коляструк О. А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності. С. 147.

соціальних змін та потрясінь початку ХХ ст. Подібним чином характеризує селянські мемуари й В. Чоп, зазначаючи, що їхні автори «далеко не завжди розуміють важливість тих подій, свідками яких вони ставали й історичну значимість тих місць, в яких вони побували», а відтак у матеріали селянських рукописів потрібно «зариватися», відшукувати «під шаром пустої породи дріб'язкових проблем ... величезні інформативні можливості»²⁸.

Отже, селянський наратив — важлива група джерельної бази вивчення Великої війни 1914–1918 рр. на мікрорівні. Також це своєрідний інформаційний пласт, який дає уявлення про світоглядні імперативи та ціннісні орієнтири українського селянина початку ХХ ст. Один із висновків істориків, які працювали з цим матеріалом полягає у тому, що у подібних творах зафіксовано трансформації, яких зазнавало українське селянство у той період: «війна супроводжувалася кардинальними змінами у свідомості вчорашніх селян, досить своєрідно сприяла їхньому “осучасненню”, модернізації»²⁹.

Нині в українській історіографії порушено питання про можливість трактування та оцінки селянського наративу не лише як елементу побутового життя, а й як культурного явища епохи. Адже всі автори зазначених его-джерел — вихідці з сільської місцевості. У нових для себе умовах (фронт, повстанські загони, окупація тощо) вони зберегли риси селянської ментальності й у свій спосіб ретранслявали ставлення селянства до подій першого глобального побоїща.

Які ж чинники спонукали звичайних українських селян братися за написання щоденників, заміток та спогадів? На думку деяких дослідників, потреба у фіксації щоденних подій загалом була викликана бажанням «відтворити певний культурний сенс з культурних розвалин та соціального безладу перших десятиліть ХХ-го століття»³⁰. Водночас прийнято розрізняти мотивацію створення спогадів/мемуарів та щоденників. Якщо перші пишуть, зазвичай, наприкінці життя з наміром підбити своєрідні підсумки та дати настанови нащадкам, то другі — постали як результат соціально-культурних перетворень у селянському середовищі на початку ХХ ст. Зокрема С. Плохій виділяє такі причини появи селянського наративу: 1) виникнення і розширення мережі церковнопарафіяльних шкіл у другій половині ХІХ ст., що сприяло набуттю селянами основ грамот-

²⁸ Чоп В. Селянські рукописи Південної України як історичне джерело. С. 51.

²⁹ Турченко Г. Ф. Соціально-економічні процеси в південноукраїнському регіоні // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х кн. Кн. 1: Історичні нариси. Київ: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2014. С. 409.

³⁰ Плохій С. Селянська Кліо: історична пам'ять та національна ідентичність в радянській Україні. С. 12.

ності; 2) військові події поєднали долі офіцерів, інтелігенції та селян, посилюючи їхню комунікацію; 3) війна та революції склали той драматичний життєвий досвід, який, з погляду авторів, був вартий, щоб його закарбували на папері³¹.

Цілком погоджуючись із запропонованим переліком, вважаємо за доцільне доповнити його ще одним чинником — психологічним, позаяк письмо (зокрема ведення щоденника, листування) вважають одним із найбільш доступних і дієвих інструментів самопомоги та проживання психотравми в стресових/екстремальних ситуаціях³², якими були Перша світова війна й революційні потрясіння 1917–1921 рр.

У контексті викладеного вище значну цікавість становлять матеріали авторства старшин і рядових вояків, які фіксували свої рефлексії на щоденні події. За результатами контент-аналізу солдатських мемуарних творів можна виокремити основні тематичні лінії щодо відображення та осмислення тогочасної навколишньої дійсності, а саме: сприйняття війни; специфіка підготовки новобранців; широкий діапазон емоційних стосунків між солдатами та офіцерами; особливості матеріального забезпечення солдатів та умови фронтового життя; мародерство; ставлення до представників різних етносів, взаємодія між земляками; негативні психологічні прояви, як-от бажання «втекти» з фронту (навчальні команди, відпустки, самопоранення, дезертирство тощо); ставлення до противника, братання; сприйняття смерті як факту війни.

Одним із таких солдатських автобіографічних творів є «Щоденник» вихідця з Волині Г. Климчука, що зберігається у фондах Торчинського народного історичного музею. У ньому на перший план виступає інформація не про перебіг військових дій, а опис місцевості в якій перебував автор, особливості побуту тамтешніх мешканців, а також специфіка фронтового життя. Водночас Г. Климчук фіксує панічні настрої в солдатському середовищі, висловлює своє негативне ставлення до війни та розмірковує про майбутнє життя: «невже настане час, коли всі, розкидані по світу, знову зберемося у родинне гніздо. А чи буде цілим це гніздо? Всепожираюча війна, можливо давно лишила його нас»³³. Солдатські записи є чи не єдиним джерелом, у якому зафіксовано побут армійського

³¹ Там само. С. 14.

³² Див., наприклад: Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій: методичний посібник / З. Г. Кісарчук, Я. М. Омельченко, Г. П. Лазос, Л. І. Литвиненко... Царенко Л. Г.; за ред. З. Г. Кісарчук. Київ: ТОВ «Видавництво “Логос”», 2015. С. 8–10, 17.

³³ Скакальська І. Перша світова війна: історична пам'ять (із спогадів генерала, солдата, священика) // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі. С. 46.

низу без прикрашань та перебільшень: «візьмусь за свою вечерю. П'ю стакан чаю, це єдина страва сьогоднішньої моєї трапези»³⁴.

Загалом війна і спричинені нею наслідники, селяни сприймали вкрай негативно. Наприклад, В. Рубель так зафіксував свої відчуття: «знов розвал, ніщета, убійство мільйонів ні в чом невинних людей. По капризу маленької кучки ситих і бездушних людей. Це війна 1914 р., яка почалась в іюлі з німцем (Германією, вірніш Австро-Германією)»³⁵; «за що і чого каються селяни не мусили панімать, кому і яке зло зробили; несли голови в бойню не знаючи кого треба захищать, де той ворог, що так на[...]вав один на одного. І тільки душе ридали в церкві та грі[...] поклони. Наймають молебні, правлять панахиди, моляться за “воїна”, щоб не вбило. Але ж війна нічого не слуха, вона сліпе, глухе, бездушне существо, що нікого нещадить [...] попав на неї — на те вона війна. ...Цього ж року не минула і нас лиха година. Збирались виражать [...] державсь він твердо, все чудив, — підєм німця воювать. [...] пісьмо, що Парфентія вбило, другого зкалічило, [...] безвісті пропав, то це все його страшенно мучило, Андрія, як і всіх. Збирались родичі, сусіди [...], понімали, що виражаєм навіки. Однак [...] новобранця за живота, послі як зд[...] [...] все переносить. Тут поцілунки і за день не обберешся; плаче сім'я, а люди глядя і собі і получивсь концерт, що й він засміявсь (він ніколи не плакав)....»³⁶. М. Алексєєв у свій спосіб розумів війну: «война — гибель молодому люду. Война началась промеж Австро-Венгрии и Сербии, убийство Принца Австро-Венгрии в Сербии. Виноватых требовала Австро-Венгрия. Сербия не выдала и получила мясорубка народа»³⁷.

Селянські документи є безцінним джерелом для вивчення та аналізу ситуації, що виникла на селі після того, як чоловіки полишили його внаслідок мобілізації. Одна справа — звіти та статистичні дані повітових, земських чи губернських органів опіки, інша — рефлексія самих селян: «та бач треба звернути увагу до Лиді, що там вона робе, сама зіставшись в молотьбу пізньої осені (без свекра і Павла). А діла було до греця, щось коней троє і вівці та інше, а робить нікому, свекруха з дочкою (дівкою) тіко і старались її попобить добре. Ціле пекло було їй там, а не жизнь, та вона терпіла...»; «багато добрих хлопців уже і в нашій Білозірці недосчитувалось. Що ден то і гуде дзвін по мертвому. Нарід притих, зігнувсь у купу, і на кожному обличчі щось нерозгадане. А діждав неділі, цілі валки

³⁴ Там само.

³⁵ «Історія...» Василя Рубеля // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х кн. Кн. 2. С. 526.

³⁶ Там само. — С. 527.

³⁷ Записки Михайла Єгоровича Алексєєва за 1914–1917 рр. // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х кн. Кн. 2. С. 553.

йдуть дівчат, молодиць та матерів у церкву. Там всі новини, і помолися, поплачеш, почуєш кого вбило, або скалічило»³⁸.

Важливим тематичним аспектом у селянських спогадах є їхній психологізм щодо оцінення нових явищ, які впливали на щоденне життя. Це, зокрема, мобілізація, отримання «похоронок», повернення покалічених та поранених солдатів-селян додому тощо. Ось як це відображено в одному зі спогадів: «аж ось і на людей мобілізація, а потім друга. А далі одна за однією. Все якось притихло, щось гнітило селян. Вже появились на пошті п'єсьма з червоними хрестами (червоний хрест означав раненого солдата), а далі і із чорними хрестами. Вже не одна стара мати мліла, падала в церкві, одправляючи панахиду по синові, коли півча виспівує “Вічная пам'ять”. Багато вдів, багато й сиріт зісталось. Та і дівчата сумують. Рідко почуєш співи на улиці. Вже не одна і не одну ніч просиділа над вікном, втираючи густі дрібні сльози рукавом вишитої сорочки. Чому б-то їй плакати, а ось прислав їй товариш, що вбито того, кого кохала. Беруть не в очередь і новобранців два набори вряд в однім році. Вже й товаришів забрали Андрієвих, сусіду Парфентія Гришка. Та і до його ряд доходе, вже і він некрутує, хоч йому настав ще тіко 19 рік»³⁹; «1915 рік, война в разгарі, мобілізаціям казалось і кінця не буде. Людей гонють як у прорву, вже і стариків забрали; з ними і Лідиного свекра. Вже й гульнів немає, зберуться, поплачуть та й додому; вже в кожного єсть свій каліка, вбитий, або родич...»⁴⁰.

Характерною тенденцією в перші місяці після оголошення війни в суспільному житті, зокрема й серед українства в межах Російської імперії, було піднесення патріотичних почуттів у різних проявах: добровільному записі до лав армії, збільшенні кількості членів Товариства Червоного Хреста, поява волонтерського руху тощо. Маємо фіксацію цих явищ і у досліджуваних джерелах: «стали меня провожать родители. Мать достала икону Божьей Матери, стали меня благословлять, но я сразу не хотел, взял, ушел с хаты. Мать плакала. Мне стали говорить, что ты делаешь, но мне так хотелось идти в армию и все это я пускал мимо ух, что это нас призывают к горю на нашу голову»⁴¹.

Також у селянському наративі періоду Великої війни простежується тенденція до активізації серед солдатів, що перебували на фронтах, почуттів земляцтва, дружби чи прихильності за регіональною ознакою. З погляду С. Плохія, групова лояльність у цьому контексті вибудовува-

³⁸ «Історія...» Василя Рубеля. С. 532, 546.

³⁹ Там само. С. 526.

⁴⁰ Там само. С. 527.

⁴¹ Записки Михайла Єгоровича Алексєєва за 1914–1917 рр. С. 554–555.

лася за формулою: родина (спершу близька, а потім і дальша), село, повіт, губернія, і, зрештою, понаднаціональна (державна або загальноімперська) ідентичність⁴². На сторінках зазначених вище рукописів така лінія визначається чітко — своїми спочатку йдуть односельці: «вечером нас там переписали, и попал я в 6 роту. Со мной много было томаковских», «мы попали в 3 батальон — все петровцы», «что на практике показало — все односельчане как овечки гуртом, и они гибнут. Вот поэтому и нам сказали — если с одного села, то сбиваются в кучи»⁴³. Потім солдати з того ж повіту, наприклад, Мелітопольського: «я нашел знакомых, которой были моим родителям знакомы в Мелитополе», «в Аткарский полк попали все Мелитопольского уезда»⁴⁴, далі — вихідці з однієї губернії («потому что там были большинство Таврические»⁴⁵.

Іншим означенням земляцтва слугувало протиставлення «своїх» «чужим», базоване саме на територіальному розмежуванні⁴⁶. Так, вихідців з інших регіонів або губерній (причому навіть українських) Російської імперії ідентифікували як «не своїх», називаючи «екатеринославскими», «сибиряками», «москвичами», «пензенцами», «пермяками» тощо. В. Рубель зафіксував таке розуміння земляцтва: «при разбивке, в Киеве Андрия выделили и зачислили в гренадери — и зовсім из чужими людьми направили на Австро-германский фронт (своих товарищей ни одного)»⁴⁷. Водночас на сторінках щоденників та мемуарів майже не простежується окреслення протиставлення по лінії «свій-чужий» за етнічною в контексті земляцтва. Своїм для солдатів-українців цілком міг бути «земляк-євреї».

Перебування на фронті й участь у бойових діях суттєво позначилися й на психологічному стані вояків. Такі зміни виявлялися в надмірній набожності, прагненні оточити себе будь-якими «охоронними силами», приступах панічних атак, вчиненні навмисного каліцтва, добровільному полоні тощо. Зокрема характерними є такі враження з фронту: «під війну вообще солдаты (і особливо руські) увлікались молитвами, то так і тепер. То як і не помолитесь, як воно кожную хвилинку грозить бути убитим або розірваним на шматки. Говорили сучасники, коли доліта свистячи снаряд,

⁴² *Плохій С.* Селянська Клію: історична пам'ять та національна ідентичність в радянській Україні. С. 17–18.

⁴³ Щоденник Івана Ярошенка за 1915–1917 рр. // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х кн. Кн. 2. С. 643; Записки Михайла Єгоровича Алексєєва за 1914–1917 рр. С. 560.

⁴⁴ Записки Михайла Єгоровича Алексєєва за 1914–1917 рр. С. 555, 560.

⁴⁵ Там само. С. 587.

⁴⁶ *Плохій С.* Селянська Клію: історична пам'ять та національна ідентичність в радянській Україні. С. 17–18.

⁴⁷ «Історія...» Василя Рубеля. С. 530.

то солдатик і шепче побілівшими губами: “Пронеси його свята Богородице”. А коли перелітав, то він з сміхом: “А... мать твою... не попав” — це дійсно факти). Багато і тепер було всяких молитов позашивано на шнурках біля хрестика, щоб “не вбило”»; «шагов в 100 от меня разорвался снаряд. Я испугался — это я в первый раз видел как снаряды летают, видел товарищей раненных»; «и когда я смотрел и слышал все это, у меня все скоплялось — за что мы воюем, все глубже входило в мою голову»; «тут я сам себя не берег — я хотел, чтобы простудиться, но оно ничего не брало»⁴⁸.

Окреме питання, яке також заслуговує на докладний аналіз — повсякдення солдатів, забезпечення їх одягом і провіантом, санітарно-гігієнічний стан тощо. Майже в усіх мемуарах змальовано однакова картина — злиденні умови фронтового життя рядового складу діючої армії, зокрема найбільшої її частини — піхоти. «Посмотрел на життя пехотинцев, их обстановку. И действительно. Жизнь при таких условиях, как говорят, собачья. Проходя по окопу, я встречал солдат в виде чертей, как их рисуют. Но только черта рисуют обыкновенно голым, а это в шинели. И та шинель не была похожа на шинель» — згадував О. Замрій⁴⁹. «Все новобранцы, учились в своей одежде и обуви. Я за сапоги получил 7 рублей, а за одежду ничего не платили»; «и всю ночь ишли, уже были как куры мокрые от слабости. Раз, что не спавши, голодные. Вот тут я кузькину маму узнал, что это за война»; «увидели — картошка была не копана. Мы побегли и давай копать. Тут же развели огни, уже было видно, и наварили картошки. Все это сделал мой друг — Сорокин Димитрий, и чаю он сварил, а я был возле вещей. Когда было готово, мы с таким аппетитом поели»; «и утром рано Сорокин пошел чаю согрел и у нас от вечера суп гречный остался, он его разогрел»; «он обижається на службу, а потом и на пищу, что нас кормят — мясо с червями, селедка» — так описували своє повсякдення рядові вояки⁵⁰.

Дещо кращим було становище кулеметників та артилеристів. Вони мали змогу регулярніше харчуватися й облаштувати надійніші укриття: «пулеметным я себя стал я чувствовать лучше. При переходе я мог сесть на двуколку и ехать ... Здесь в пулеметной выдают в сухом продукты и мы сами готовим себе, что мы хотим»; «окопы хорошие. Здесь было сделано хорошее убежище для взвода. Внизу тоннель, выдолблена тон-

⁴⁸ Там само. С. 536; Записки Михайла Єгоровича Алексєєва за 1914–1917 рр. С. 571, 578; Щоденник Івана Ярошенка за 1915–1917 рр. С. 646.

⁴⁹ «Заповіт своєму поколінню» Олександра Онисимовича Замрія // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х кн. Кн. 2. С. 630.

⁵⁰ Записки Михайла Єгоровича Алексєєва за 1914–1917 рр. С. 557, 560, 565; «Заповіт своєму поколінню» Олександра Онисимовича Замрія. С. 624.

нель, и оббита в середине досками, а сверху два пулемета стоят»; «возле орудий мы вже вырыли окоп более просторный, чтобы можно было лечь и простянуться. Достали чугунную печку, был у нас печник, Филимонов с Васильевки, хорошо устроил. В окопе было тепло, даже тогда, когда наступила настоящая зима. Это уже называется окопная война ... И так, мы стояли благополучно, но нам давали кушать два раза в сутки, хотя кормили хорошо — мясо, крашонка утром и вечером»⁵¹.

Щодо особистої гігієни, то її стан залежав від тих умов, у яких у той чи інший момент перебував солдат. Зазвичай через деякий час перебування в окопах воякам доводилося «знайомитися» зі шкірними паразитами: «прошло еще несколько время, несколько дней. 24-го сентября уже у нас стали заводиться паразиты и не дают покою, потому что все время одеты, при полном боевом»; «когда я улегся, не успел уснуть, и меня на ура поднимают не то вши, нето блохи. Вдруг загорелась шея. Когда я провел ладоней по шее, то почувствовал сплошные пиявки». Тому для них надзвичайно великою радістю була можливість побувати в лазні та змінити натільну білизну: «прибыл поезд с банею, и что вошь уничтожает, и белье отдаешь, и там дают готовое, стираное. Все скидаешь верхнее, одежду выжаривают. И трохи жить стало легче, хоть не стали воши есть, как ели нас в 1916 году»; «кроме блиндажей мы устроили себе баню и хорошую...Баня была занята. Каждного дня в ней купалась вся батарея, в том числе и офицеры»⁵².

Одним із тематичних блоків, які можна виокремити в змісті егоджерел, є бажання полишити фронт. Серед причин, що його викликали, найчастіше трапляються такі: 1) тяжкі умови фронтового життя — «вот тут тогда я понял всю суть жизни ... Вот тут я кузькину маму узнал, что это за война»; 2) відсутність військового вишколу — «на військовій службі, звичайно, я не був, військового строю і поведження з гвинтівкою не розумію, а чому зарахований у стрій — не розумію», «не знаючи ні строю, ні поведження з гвинтівкою, служу доброю мішенню для ворога», «вчили новобранців скоро, аби взнав ружейні прийоми і аля на позицію...»; 3) скрутне матеріальне становище родини — «дружина пише і плаче, що не отримує платні і що я залишив не таке, як потрібно, доручення. Цей стан гірше всякого вітру пронизує мене ... Вірю, що сім'я моя не буде викинута на вулицю»⁵³.

⁵¹ Записки Михайла Єгоровича Алексєєва за 1914–1917 рр. С. 587; «Заповіт своєму поколінню» Олександра Онисимовича Замрія. С. 617.

⁵² Записки Михайла Єгоровича Алексєєва за 1914–1917 рр. С. 563, 570; «Заповіт своєму поколінню» Олександра Онисимовича Замрія. С. 628.

⁵³ Скальська І. Перша світова війна: історична пам'ять (із спогадів генерала, солдата, священика). С. 60; «Історія...» Василя Рубеля. С. 529; Записки Михайла Єгоровича Алексєєва за 1914–1917 рр. С. 560.

Усе це спонукало багатьох солдатів до пошуку різних варіантів «утечі» з фронту. Частина з них намагалася скористатися законними способами. Дехто за першої-ліпшої нагоди записувався до навчальної команди⁵⁴, як-от М. Алексєєв: «и вот при штабе дивизии организовали учебную команду. И вот спросили, — кто желает в учебную команду? Я сразу пошел, а в Одессе не хотел. А когда покушал “кузькину маму”, покормил вошей, увидел страху и когда сказали — на 6 месяцев, я подумал — от зимы уйду, вошей кормить не буду»⁵⁵. Інші домагалися відпустки, щоб хоч ненадовго потрапити додому і побачитися з рідними: «в начале декабря был разрешен отпуск воинам нам на фронте. Когда я узнал, что есть такой приказ, я, как кадровик 1912 года, обратился к командиру батареи с просьбой. Предъявил ему, что могу доставить белого хлеба... И так командир батареи тогда согласился и я первый поехал в отпуск. Какая была для меня радость!»⁵⁶. Проте нерідко у солдатів виникали думки про самопоранення чи дезертирство — «и я в эти кусты и думал сам себя ранить», «как только меня разжаловали, то я думал из окопов бежать в тыл», «сегодня один себя убил — постановил неразорванный снаряд и хотел выстрелом из винтовки его разорвать. И он разорвался и убил его. Такие случаи частые, много стреляют себя, много уходят из окопов надолго...»⁵⁷. Утім від учинення подібних дій багатьох стримував, з одного боку, страх за власне життя, а з іншого — передбачене в законодавстві суворе покарання у вигляді позбавлення всіх станових прав та заслання на каторжні роботи⁵⁸.

У щоденникових і мемуарних записах також є фіксація мотивації свідомого обрання солдатами полону. Наприклад, М. Зварич згадує це так: «тато мої були в Перемишлі і там, коли уже були ізпотребляні усі харчові запаси і з'їли усі коні, і люди були змучені, товді здали Перемишель. А хто був живий, той пішов у плін. І мої Тато пішли у плін»⁵⁹. Тут автор напряду пов'язує незадовільний фізичний та моральний стан вояків із неможливістю подальшого продовження бойових дій.

Селянська мемуаристика сповнена рефлексіями щодо (не)розуміння тієї ролі, яку відігравав солдат-селянин на фронті, а, відповідно, і (не)винагороди за його службу. Традиційними були такі судження: «нема сміш-

⁵⁴ Навчальна команда — своєрідна школа підготовки молодшого командного складу (унтер офіцерів) у сухопутних військах російської імператорської армії.

⁵⁵ Записки Михайла Єгоровича Алексєєва за 1914–1917 рр. С. 566–567.

⁵⁶ «Заповіт своєму поколінню» Олександра Онисимовича Замрія. С. 626.

⁵⁷ Записки Михайла Єгоровича Алексєєва за 1914–1917 рр. С. 565, 582; Щоденник Івана Ярошенка за 1915–1917 рр. С. 651.

⁵⁸ Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х кн. Кн. 2. С. 655.

⁵⁹ Зварич М. Родинні спогади. С. 27–28.

ного; а тіко бачиш безнадійне життя людини. Видно неширо молила “дорогая з детками”, неумолили вони Бога війни... Скоро після получились чутки, що весь його полк, а особливо рота, попали під артилерійській огонь, з якого мало вернулось, то і він з писавшим письмо без вісти пропали. Та так і із полка послі відповідали — без вісти пропав. Так дорожать у воєнне время солдатом; пропав і баста, немов скотина яка»; «якими копійошними наградами дарили солдат, воодушевляя його “геройзм”. Але ж кінець кінцем, героям награда — дерев’яний хрест, а більш ніякого. Звірі та птиця розкльовує їхні тіла»; «Лідя відповідь получила коротко: “Твой муж, П. Т. Б. без вести пропал” — так дорожили солдатом прямо “пропав”, як скотина, або і що друге, (та воно як ставили нас за скот, такими і остались). Отака відповідь за його “геройську” службу»⁶⁰.

Глибокий сум у авторів мемуарів викликало споглядання величезної кількості поранених і скалічених товаришів по зброї. «Боже мой, как много и как много было тяжело раненых, как тяжело было на них смотреть» — занотував у своєму щоденнику І. Ярошенко після одного з запеклих боїв на Румунському фронті⁶¹. Ще гнітючіші враження залишало по собі ставлення до загиблих вояків, які сотнями, або й тисячами, лишалися на полях боїв під відкритим небом, і яких доволі часто ніхто й не хоронив: «я увидел одного и другой недалеко от того лежали убитые ... был убит у голову и уже и черви были на нем. Я только подумал, как живой — то нужен, а то и тело валяется, теперь не нужен. И попа нема, чтобы тело не валялось похоронить»; «там ужасная панорама — поле услао трупами. Немец, русский — вперемешку, и края не видать»⁶².

До его-джерел Великої війни 1914–1918 рр. належать також записи, залишені служителями релігійного культу, котрі побували на фронті. Одним із таких є багатотомні мемуари-спогади священника з Волині Ю. Шумовського «Зруйноване гніздо, чи Історія однієї священицької родини на Волині»⁶³. Юрій Шумовський був військовим капеланом, і разом зі своїми солдатами-вірянами відчув на собі всі перипетії війни. Окрім описів побуту, фіксації свого ставлення до окремих життєвих ситуацій, його спогади важливі в аспекті роздумів над тим, чому українці опинились у різних окопах та чому протистояли один одному.

Унікальність наративних джерел полягає у їхньому змісті, в оригінальних трактуваннях, аналізі й оцінках сучасних для авторів подій. Такі

⁶⁰ «Історія...» Василя Рубеля. С. 537, 541, 546.

⁶¹ Щоденник Івана Ярошенка за 1915–1917 рр. С. 646.

⁶² Записки Михайла Єгоровича Алексєєва за 1914–1917 рр. С. 578; «Заповіт своєму поколінню» Олександра Онисимовича Замрія. С. 615.

⁶³ Скакальська І. Перша світова війна: історична пам’ять (із спогадів генерала, солдата, священика). С. 47.

документи виступають одночасно джерелами як для дослідження загального перебігу Першої світової війни на українських землях, так і для докладнішого вивчення окремих регіональних аспектів. Его-документи, в яких у той чи інший спосіб відображено події Великої війни 1914–1918 рр., є історичною й колекційною цінністю, оскільки в українських архівосховищах, музейних фондах та приватних зібраннях їх збереглося зовсім мало. Упродовж тривалого часу ці документи були недоступні в Україні, відомості про авторів та їхніх сучасників, відповідно, не потрапляли в історіографічне поле. На сучасному етапі відбуваються поступові зміни у цьому напрямі — подібні джерела відшуковують, аналізують, а почасти й оприлюднюють у вигляді археографічних публікацій. Важливість мемуарних творів полягає у відображенні психологічних моментів, поглядів, реакцій тих чи інших людей на сучасні для них події, їхньому сприйнятті та осмисленні історичної миті, особливо в контексті вивчення подій першого глобального збройного конфлікту, який на думку С. Плохія став найважливішою, формативною подією для багатьох авторів наративів⁶⁴. Визначальна характеристика его-документів як історичного джерела полягає у їхньому суб'єктивізмі. Власне, саме ця ознака доволі тривалий час викликала у дослідників сумніви щодо незалежності та надійності приватних документів як історичних джерел. Однак у сучасній українській історичній науці спостерігаємо посилення уваги до такого виду джерел. Критичний аналіз змісту его-документів дає дослідникам змогу розширити межі вивчення проблем ролі людського фактора в історії, соціальної психології, масової свідомості. Попри те, що неодмінними рисами мемуарів є суб'єктивізм і егоцентризм, більшість авторів не зосереджується на власному «я», приділяючи значну увагу розповідям про своїх друзів, сподвижників та опонентів. Водночас не потрібно перебільшувати значення его-документів і штучно надавати їм пріоритет над традиційними видами джерел. Будучи зафіксованим свідченням приватного/індивідуального сприйняття дійсності автором, вони можуть вивести історика на висновки, які підтвердять або, навпаки, спростують, типові характеристики часу, а психолого-суб'єктивні риси доповнять дослідження окремими деталями.

REFERENCES

1. Burke, Peter. (1997). *Representations of the Self from Petrarch to Descartes*. In Roy Porter (Ed.), *Rewriting the Self Histories from the Middle Ages to the Present* (pp. 17–28). London: Routledge. [in English].

⁶⁴ Плохій С. Селянська Клію: історична пам'ять та національна ідентичність в радянській Україні. С. 14.

2. Chop, V. (2005). Selians'ki rukopysy Pivdennoi Ukrainy iak istorychne dzherelo. In A. Boiko, & S. Plokhii (Comps.), *Memuary ta schodennyky. Chastyna 1. Dzhherela z istorii Pivdennoi Ukrainy* (Vol. 5, Kn. 1, pp. 47–73). Zaporizhia: Tandem-U. [in Ukrainian].

3. Dekker, R. (2002). Jacques Presser's Heritage: Egodocuments in the Study of History. *Memoria y Civilización (MyC)*, 5, 13–37. [in English].

4. Fass, P. S. (2006). The memoir problem. Reviews in American history. Baltimore, Maryland: The Johns Hopkins University Press, (34 (1)), 107–123. [in English].

5. Howell, M. C., & Prevenier, W. (2001). *From reliable sources: an introduction to historical methods*. Cornell University Press. [in English].

6. Kisarchuk, Z. H. (Ed.). (2015). *Psykhologichna dopomoha postrazhdalym vnaslidok kryzovykh travmatychnykh podij: metodychnyj posibnyk*. Kyiv: Logos. [in Ukrainian].

7. Koliastruk, O. A. (2008). Dokumenty osobovoho pokhodzhennia iak dzherela z istorii povsiakdennosti. *Ukrains'kij istorichnij žurnal*, 2, 145–153. [in Ukrainian].

8. Lenoe, Matthew E. (1999). Letter-writing and the State. *Cahiers du monde russe* [Online], 40/1–2, 139–170. Retrieved from <http://journals.openedition.org/monderusse/8>; DOI: 10.4000/monderusse.8 [in English].

9. Liubovets, N. I. (2009). Memuary (spohady) iak dzherelo biohrafichnykh doslidzhen'. *Naukovi praci Nacional'noi biblioteki Ukraini imeni V.Ġ. Vernads'kogo*, 24, 277–291. [in Ukrainian].

10. Liubovets, N. I. (2010). Vyvchennia memuariv iak istorychnoho ta biohrafichnogo dzherela: do istoriohrafii problemy. *Biographistica Ukrainica*, (7), 66–104. [in Ukrainian].

11. Milchev, V. (2005). Memuary ta schodennyky selian Pivdennoi Ukrainy v arkhеоhrafichnomu vymiri. In A. Boiko, & S. Plokhii (Comps.), *Memuary ta schodennyky. Chastyna 1. Dzhherela z istorii Pivdennoi Ukrainy* (Vol. 5, Kn. 1, pp. 74–96). Zaporizhia: Tandem-U. [in Ukrainian].

12. Plokhii, S. (2005). Selians'ka klio: istorychna pam'iat' ta natsional'na identychnist' v radians'kij Ukraini. In A. Boiko, & S. Plokhii (Comps.), *Memuary ta schodennyky. Chastyna 1. Dzhherela z istorii Pivdennoi Ukrainy* (Vol. 5, Kn. 1, pp. 12–32). Zaporizhia: Tandem-U. [in Ukrainian].

13. Reient, O. P. (Ed.). (2015). *Velyka vijna 1914–1918 rr. i Ukraina* (Vol. 2: Movoiu dokumentiv i svidchen'). Kyiv: Klio. [in Ukrainian].

14. Santsevych, A. V. (1981). *Dzhhereloznavstvo z istorii Ukrains'koi RSR, 1917–1941*. Kyiv: Nauk. dumka. [in Ukrainian].

15. Skakalska, I. (2016). Persha svitova vijna: istorychna pam'iat' (iz spohadiv henerala, soldata, sviaschenyka). In H. Bondarenko, A. Syliuk, & P. Khomych (Comps.), *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Persha svitova vijna na Volyni ta Volyns'komu Polissi. Naukovyj zbirnyk. Vypusk 58. Materialy 58 Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii, prysviachenoi 100-richchiiu podij Pershoï svitovoï vijny na Volyni, smt. Manevychi, 5–6 lypnia 2016 roku* (pp. 44–47). Lutsk. Retrieved from http://volyn-kray-mus.at.ua/publ/vidannja/minule_i_suchasne_volini_ta_polissja_persha_svitova_vijna_na_volini_ta_volinskomu_polissi_naukovij_zbirnyk_vipusk_58/4-1-0-372 [in Ukrainian].

16. Tartakovskii, A. G. (1980). *1812 god i russkaia memuaristika. Opyt istokovnikovedcheskogo izucheniia*. Moscow: Nauka. [in Russian].
17. Toroptseva, A. (2015). Ukrains'ke pytannia v ievropejs'kykh memuarakh chasiv Pershoi svitovoi vijny. *Speciāl'nì istorični disciplini: pitannâ teoriï ta metodiki*, (26/27), 305–312. [in Ukrainian].
18. Toroptseva, A. (2015). Vijs'kovo-politychna istoriia Ukrainy u memuarakh inozemnykh avtoriv (1914–1918 rr.). *Visnik Lugans'kogo nacional'nogo universitetu imeni Tarasa Ševčenka. Īstorični nauki*, (4 (293)), 85–92. [in Ukrainian].
19. Toroptseva, A. (2018). Problema psykholohizmu ta sub'iektivnosti ehodokumentiv iak dzherel z istorii u pohliadakh zarubizhnykh naukovtsiv. *Naukovij visnik Mikolaïvs'kogo nacional'nogo universitetu imeni V.O. Suhomlins'kogo. Īstorični nauki*, 2, 91–95. [in Ukrainian].
20. Turchenko, H. F. (2014). Sotsial'no-ekonomichni protsesy v pivdenno-ukrains'komu rehioni. In O. P. Reient (Ed.), *Velyka vijna 1914–1918 rr. i Ukraina* (Vol. 1: Istorychni narysy, pp. 408–433). Kyiv: Klio. [in Ukrainian].
21. van der Wal, Marijke J., & Rutten, Gijsbert (Eds.). (2013). *Touching the Past: Studies in the historical sociolinguistics of ego-documents*. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. [in English].
22. Wallach, J. J. (2004). *Remembering Jim Crow: The literary memoir as historical source material (Doctoral Dissertation)*. University of Massachusetts: Amherst. [in English].
23. Wallach, J. J. (2006). Building a bridge of words: the literary autobiography as historical source material. *Honolulu: University of Hawai'i Press*, (29 (3)), 446–461. [in English].
24. Zvarych, M. (2011). *Rodynni spohady*. (T. M. Zvarych, & A. M. Korchak, Comps.). Brody: Brodivs'kyj kraieznavchyy muzej. [in Ukrainian].
25. Zvarych, T., & Korchak, A. (2016). Persha svitova vijna na Bidschyni u spohadakh ochevydtsia Mykhajla Zvarycha. In H. Bondarenko, A. Syliuk, & P. Khomych (Comps.), *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Persha svitova vijna na Volyni ta Volyns'komu Polissi. Naukovyj zbirnyk. Vypusk 58. Materialy 58 Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii, prysviachenoi 100-richchiiu podij Pershoi svitovoi vijny na Volyni, smt. Manevychi, 5–6 lypnia 2016 roku* (pp. 14–17). Lutsk. Retrieved from http://volyn-kray-mus.at.ua/publ/vidannja/minule_i_suchasne_volini_ta_polissja_persha_svitova_vijna_na_volini_ta_volinskomu_polissi_naukovij_zbirnik_vipusk_58/4-1-0-372 [in Ukrainian].

Valentyna Shevchenko

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History),
Senior Research Fellow of the Department of the History of Ukraine XIX –
early XX century,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), shev_valy@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8681-7999>

THE GREAT WAR OF 1914–1918 IN THE EGO-SOURCES OF ORDINARY PARTICIPANTS AND EYEWITNESSES: THE UKRAINIAN CONTEXT

Abstract. *The purpose of the publication is to draw attention to the problem of the value of private written documents of the First World War, emphasize the importance of ego-sources in scientific circulation, show their uniqueness and significance for understanding the events of 1914–1918 in Ukraine. Methods of heuristics, source research, selection and synthesis of information, structural-functional and content analysis, determination of historical and scientific value of ego-documents were used to identify and study such sources. The methodology is based on the principles of historicism, objectivity, systematics, as well as the principles of the history of mentality. Scientific novelty: information about ego documents, including memoirs and diaries, is presented as part of the source base for the study of the First World War; the necessity and importance of elaborating the material on a micro-historical level, from the point of view of "everyday history" and anthropological approach, where the object is not "depopulated" social structures, but specific participants in historical events. The key thematic blocks that appear in the memoirs are identified and characterized: the perception of war, the attitude of officers to soldiers, their relationships, life and nutrition of soldiers, conflicts and ways to resolve them, issues of desertion, self-harm and more. The main results. Narrative documents of the Great War period of 1914–1918 are multifaceted and important historical sources, which record not only the chronology of events, but also, above all, clearly present the individual, subjective attitude of representatives of different segments of the population. The importance of ego-documents is to reflect in them the unique psychological moments, views, reactions of certain people to contemporary events, their perception and understanding of the historical moment. Among such documents is a layer of memoirs, the authors of which are ordinary people — peasants, soldiers, nurses, teachers and others — that is, those who perceived the war "from below". This is what helps to feel the depth of the human tragedy brought about by the first global armed confrontation, allows us to expand the boundaries of the study of the role of the human factor in history, social psychology and mass consciousness.*

Keywords: *First World War, ego-documents, diary, memoirs, reminiscence, everyday life on the front, perception of war.*

УДК 94:821(100) “1914/1918”

Богдан Андрусишин

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри теорії та історії держави і права,
навчально-наукового інституту права,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова (м. Київ)
ORCID: <https://orcsd.org/0000-0002-5490-6874>
E-mail: abihorse@ukr.net

ПИТАННЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914–1918 рр.) НА СТОРІНКАХ УКРАЇНСЬКОЇ ТА СВІТОВОЇ ІСТОРИЧНОЇ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Стаття присвяченна дослідженню окремих основних проблем Першої світової війни 1914–1918 рр. на сторінках української та світової художньої історичної літератури. З величезного масиву історичної художньої літератури автор виокремлює проблематику, яка дає можливість через призму морально-психологічного сприйняття простої людини, здебільшого солдата, проаналізувати основні протиріччя тогочасного світу, побачити саму людину, оцінити мотиви її дій, думки, надії, сподівання. Для розгляду основних сюжетних ліній творів автор звернувся до пошуків низки наукових методів, серед яких історичні методи, при допомозі чого через призму художніх текстів реконструюються реальні процеси минулого. Основні результати дослідження знайшли відображення у розкритті змісту таких проблем, як причини і мотиви початку війни, стратегії виживання різних верств населення, геополітичний склад воюючих блоків, феномен січового стрілецтва, москвофільства, мілітаризму, окупаційного режиму, державного терору і геноциду; проблеми біженців, переселенців, військового полону. У роботі проведена оцінка чинників, які були визначальними для братання на фронтах, з'ясовано роль зростання національної свідомості. Автор показує, що психологічна травма війни у творах письменників різних країн була однаковою (сум, тривога та чекання), розкриває висвітлення на сторінках художніх творів «геройства» російської царської армії, прощання з надією західноукраїнського населення на «єдинокровних» братів-слов'ян. Звертається увага на людські і матеріальні втрати, захворюваність під час війни, сирітство і вдовство. Розглянуто трагедію «втраченого покоління», наслідки війни загалом, проблему історичної пам'яті за полеглими на фронтах. Накреслено перспективи для подальших наслідувань означеної проблематики як у змістовому так і у хронологічному контекстах, серед яких один з пріоритетних є втрата культурних цінностей, вивезення до Росії бібліотечних та архівних фондів, фабричного та заводського обладнання тощо.

Ключові слова: Перша світова війна, художня історична література, Західна Україна, Наддніпрянщина, окупаційний режим, національна свідомість, братання, полон.

«Виробляйте у собі звичку і потребу читати художні історичні романи й повісті, — робив свої мудрі настанови нам — студентам історичного факультету Київського державного педагогічного інституту імені О. М. Горького, декан Іван Хомич Ганжа (1923–2002 рр.). — Художня література хоч не є історичним джерелом, але вона формує базисне панорамне мислення, створює художні образи, викликає до життя емоційне сприйняття і дає кращу можливість осмислити минуле». Побажання наставника десь спонукали мене до підготовки навчального посібника для учнів 7–8 класів і вчителів «Історія України в художньо-літературних образах», який побачив світ у співавторстві з професором В. Й. Борисенком (1942–2022 рр.) у 2000 р. у видавництві «Генеза» і був допрацьований і доповнений, перевиданий у 2015 р.

Постановка проблеми. Художня історична література на відміну від академічної, яка часто оперує сухими числами і фактами про кількість військ і озброєнь тощо, дає можливість побачити живу людину у круговерті воєнного буревію, оцінити її моральні якості, показати, щоб конкретні художні образи, історичні постаті, змальовані у творах, які мають духовний заряд, сприймалися не лише розумом, а й серцем.

Виклад основного матеріалу дослідження. Чотири роки світової завірюхи, як поетично називають період Першої світової війни 1914–1918 рр., — цей героїчно-трагічний час — дали поштовх багатьом письменникам створити самобутні художні твори, що певною мірою доповнюють драматичну сторінку української та світової літератури. Грізний молох кривавої війни, який пожер 10 млн людських життів і залишив пораненими та контуженими 20 млн осіб, не міг залишити байдужим нікого з українських та зарубіжних письменників, багато з яких були безпосередніми учасниками світової бойни.

Напередодні цих подій у громадській думці багатьох найрозвиненіших країн вкоренилося переконання, що в умовах, коли світ став єдиним економічно, при тогочасному розвитку науки й техніки майбутнє належить взагалі лише так званому «мирному змагання» народів і війна неможлива. Але вийшло навпаки: економічна єдність світу послужила підґрунтям для всесвітнього побоїща.

Всі воюючі країни послідовно втовкмачували у голови своїх громадян тезу про необхідність захисту своєї батьківщини. Ніхто не хотів бути агресором. Росія оголосила війну національною. Основним для неї став лозунг допомоги слов'янським братам. Багатьом війна здавалася «священною битвою» або за «германську культуру», чи то за «європейську демократію». Хвиля патріотизму захлинула не лише Росію. У Франції, пише А. Барбюс у романі «Ясність», оповиті націоналістичною пропагандою і шовіністичним чадом молоді люди йдуть на фронт, прагнучи

реваншу. Таким виявився і конторський службовець Симон Полен, який з тисячами таких же молодих людей придушений лавиною кровавих подій і безконечних страждань бродить полями війни¹.

«— Буде війна, — сказав в один липневий вечір Бенуа, з'являючись біля воріт.

— Ні, не буде, — сказав Крильон. — Звичайно, війна коли-небудь буде, я це знаю. З того часу як світ існує, війни завжди були, а значить і будуть. Але зараз ось, на днях, така велика подія як війна?... Ні! Це неправда. Ні!»

«Пройшло декілька днів, спокійних, подібних на всі дні. І ось страшна звістка знову пронеслася, зростаючи, розповсюджуючись повсюди: Австрія, Сербія, ультиматум, Росія. Невдовзі думка про війну відтіснила все. Вона зупиняла людей на вулицях, відволікала від роботи. Вона чатувала за дверима і вікнами будинків».

«Не дивлячись на різні назви, всі газети писали одне і теж; ми читали, що однодушний порив наелектризував Францію, і наше маленьке зібрання також охопив порив ентузіазму і рішучості. Переглядаючись, блискаючи очима, заохочували один одного. Я сам кричав: “Нарешті!” Увесь патріотизм вплив назовні»².

Соціалісти всіх країн, які в Штутгарті (1907 р.) та Копенгагені (1910 р.) винесли антивоєнні рішення, відреклися від них. Марксисти з їхнім лозунгом солідарності трудящих усього світу зазнали жорстокої поразки. «Жупел міжнародної солідарності в серпні 1914 р. цілком вивітрився з голів німецького робітничого класу, — писав Адольф Гітлер у книзі “Майн кампф”. — Вже через декілька тижнів згодом американські шрапнелі стали посилати німецьким робітникам такі відчутні “братські привітання”, що останні залишки інтернаціоналізму почали випаровуватися»³.

Не маючи власної державності, щоб захистити свої корінні інтереси, українці зазнали у війні особливо відчутних втрат. Вони знаходилися по обидва боки ворогуючих таборів, змушені були вбивати один одного, воюючи за імперії, які ігнорували їх національні інтереси. Наддніпрянська, або Російська Україна, де наприкінці XIX ст. проживали 23,5 млн українців, дала до російської армії 4,5 млн солдатів, що становило 35% останньої, які проявили дисциплінованість і стійкість, захищаючи рідні домівки, розташовані в ближньому тилу, а із Західної або Австрійської України з 6,5 млн українців було мобілізовано 300 тис. Війна готувала

¹ *Анри Барбюс*. Ясність. М., 1960. С. 7.

² Там само. С. 83–84.

³ *Гітлер А.* Моя боротьба. М., 1998. С. 141.

Україні величезні страждання та руїни, оскільки воєнні дії велися безпосередньо на її території.

Спробуємо подивитися на одні й ті ж події очима письменників, які також опинилися по різні сторони фронту.

Вбивство сербським студентом Гаврилом Принципом 15 (28 червня) 1914 р. Франца Фердинанда під час візиту останнього до столиці Боснії — Сараєво потрясло Австро-Угорську імперію і весь світ. Письменник Роман Купчинський, очевидець та співучасник цих подій, у своїй історичній повісті «Заметіль» (1928 р.) писав: «При кінці червня грянула громом несподівана вістка: наслідника престолу вбито!.. Стряслася від цієї вістки ціла Австрія від Трієста до Підволочеська. Принишкла, причаїлася і кожна палата, і кожна ліп'янка, вслухаючись у мертву тишу, яка запанувала після того, — тишу, яка робить завсіди бурю. Галицькі села вслухувалися у цю тишу не менш від других. Хто з часописів, хто з поголосу довідувався про ультиматум до Сербії, про недалеку мобілізацію...»⁴. Знаменитий «бравий солдат Швейк», коли довідався про вбивство Франца Фердинанда, сказав, що буде війна з турками, які, на його думку, вбили дядька імператора через те, що Австрія забрала в них Боснію й Герцєговину. «Сербія та Росія у цій війні нам допоможуть, — міркував Швейк. — Буде бійка. Якщо тепер що-небудь розв'яжеться, — бравірував він, — піду добровольцем і буду служити царю імператору до останньої краплі крові!»⁵.

Люди намагалися пов'язати історичні події з Всесвітом. Активно обговорювалися затемнення Сонця, незвичайні інші природні явища, зокрема, появу комет, що знаменували катаклізми, як було перед війною з Наполеоном та ще раніше — під час походу князя Ігоря на половців, Хмельниччини тощо. Р. Купчинський описав, як «ясної липневої ночі спускалась по синяві небес комета. Старі люди тлумачили її появу з незвичайним урожаєм і з цього пророкували війну. Вечорами стояли гурти селян на вулицях і з острахом дивилися на небесне явище, слухаючи набожно пояснення старих дідів. А ті розказували, що і за їх пам'яті, і за пам'яті їхніх батьків та дідів комета все була вісником війни»⁶. Моя 96-річна бабуся Андрусишин (Мороз) Марія Оносимівна — свідок цих подій — згадувала, що у невеличкій річечці села Хоростець на Тернопільщині перед війною кишіло піскурами й був небачений урожай вишень, від яких аж вгиналося віття.

⁴ Купчинський Р. Заметіль. Курилася доріженька: повість із стрілецького життя. Львів, 1991. Т. 1. С. 15.

⁵ Гашек Я. Похождения бравого солдата Швейка. Х., 1980. С. 22, 29.

⁶ Купчинський Р. Назв. праця. С. 16.

Автори багатьох художніх творів зробили соціально-психологічний зріз сприйняття населенням країн-учасниць оголошення війни. Р. Купчинський показує це на прикладі жителів галицького села Бужани з-під Золочева. «Стоуюстою птахою понеслась звістка понад галицьку землю. Летіла понад подільські ниви, понад підгірські ліси аж до підхмарних вершків Чорногори. Бистріша від розставних коней, голосніша від весняного грому, забігала в кожний куток... Війна!...»⁷

Улас Самчук у романі «Волинь» (1932–1937 рр.) писав про те, як переживали початок війни в Підросійській Україні: «Війна, війна! — побігло полями. — На магазинському чорному зрубі приліплена широка “бамага-об’явлення”. Така сама “бамага” на церковних воротах і коло Гершка на перехресті до паркана старого Соловія тістом приліплена.

Дядьки збивають коси, кладуть серпи. У кожного вираз непевності. Вулицями, якими проїхали комонники, пішли селяни. Пішли поважні дядьки, пішли їх жінки, їх діти. Коло “шкальні” збори. Старшина читає вголос царський наказ. Дехто кашкета стягнув і цупко тримає його в задубілій від напруження долоні»⁸.

Зробивши ймовірні припущення про можливих союзників у війні, населення Західної України дуже засмучувалося тим, що треба буде воювати з Російською імперією. «Вістка про Росію понизила бадьорий настрій. Знали про ту Росію люди небагато, бачили стільки, скільки можна побачити, перекладаючись до Почаєва на прощу, але чули про неї дивні речі. Це така країна велика й багата, якої другої в світі нема. Народ, щоправда, темний, але скільки його там є, і якого різного. А скільки там війська: солдатів і козаків? Недобре, щоб Росія пішла би проти нас...», — міркували люди⁹.

Р. Купчинський передав передвоєнні настрої населення Галичини стосовно суспільно-політичної ситуації у Росії. Воно було обізнане про масове казнокрадство, зокрема під час недавньої російсько-японської війни. «В Росії крадуть, як круки», — твердила попада пані Керницька. Зловживання бюрократії, її відірваність від народних мас формувало у галицькому суспільстві суперечливі думки про Росію: з одного боку, як про могутню державу, з якою не можна «зачіпатися», а з другого, — як про «велике дерево, але підгниле, спорохнявіле», яке «перша-ліпша буря» переверне¹⁰.

⁷ Там само.

⁸ Самчук У. Волинь. К., 1993. С. 268.

⁹ Купчинський Р. Назв. праця. С. 24, 29.

¹⁰ Там само. С. 29.

Водночас громадська думка схвально відносилася до вступу Австро-Угорщини у війну проти Сербії, «щоби сербам трохи втерти носа»¹¹.

В Західній Україні ще напередодні війни було вирішено підтримувати Австрію. За образним виразом відомого українського правозахисника Валентина Мороза, це був вибір між чумою та холерою. Мотивами такого вибору було те, що габсбурзький уряд гарантував українцям імперії деякі конституційні права на відміну від Росії, яка цілком відповідала визначенню «тюрми народів». В Австрії конституція, «де рівні права для всіх, якби не перешкоди з боку поляків...» — твердив герой повісті директор золочівської гімназії Породюк. — «...Ми все-таки маємо і школи, і свободу зборів, і свободу слова, і право вживати своєї мови...»¹².

Тому реакція на початок війни була відповідною: «На першу звістку про війну з Росією Золочів ударив маніфестацією. Населення усяких полів, літ, національностей і переконань рушило з співом австрійського гімну визволяти міста, щоб дати вислів своїй вірності для держави»¹³.

Вірнопіддані по обидва боки кордону сподівалися на військо своїх держав, яке захистить їх від неприятеля. Населення Західної України надіялося на австрійське військо, яке пожене російську армію, а стрільці, серед яких переважали студенти та інтелігенція, підуть позаду й будуть займатися просвітництвом наддніпрянських українців.

«Драгуни! — сказав хтось у гурті шепотом. Кіннота їхала кроком, спокійно і велично. Розкішні коні махали головами, фуркаючи, підтанцювуючи. В заходячій сонці горіли золоті шоломи на головах драгунів, виблискували пояси старшин... Зварич дивився на кінноту і дихати забув. Така була в тім краса, така сила, що серце вискакувало з грудей, очі від радощів розширялися..., здавалося, наче це не звичайні люди, вбрані в драгунські однострої, а казочні лицарі, що вирушили з засвітів на бій з ворогами. Як же ж можна остатися в запічку, коли все живе, що бадьоре, рушило на війну по побіду і славу. Бо що Австрія з Німеччиною розіб'ють Росію — про це не було в нікого, а тим менше в Зварича, сумніву»¹⁴.

Подібні переживання та хвилювання були властиві й жителям Великої України. З цього приводу У. Самчук писав: «Виривається з сотень уст розлогий вояцький спів. Здорові, з загорілими обличчями люди. На плечах у кожного мішок — “вещевой”. Через плечі навскіс згорнута калачем “шинеля” з підв'язаним до неї “котьолком”. На голові кашкет з овальною

¹¹ Там само. С. 28.

¹² Там само. С. 38.

¹³ Там само. С. 44.

¹⁴ Там само.

трибарвною “кокардою”. На поясі патронташі, лопатки, келепи, сокири. Все нове, все щойно одягнене»¹⁵. Через близький час обидва війська зійдуться в смертельному бою.

Але дуже швидко близький тил австрійської армії охопила страшна паніка, яка живилася неперевереними чутками. Особливо багато чуток було про звірства російської армії. «Це були не люди п’ять миль звідтілля, із-за російської границі, це були якісь для всіх невидимі ества, що зі зброєю в руках йшли на Австрію, били її військо страшними гарматами, підпалювали села, насилували жінок, відрізали раненим австрійцям язика, носи і вуха, горожан брали на муки, а дітей настромлювали на списи, як куропатву на рожен»¹⁶.

По-різному формувалося почуття національної свідомості у представників різних соціальних верств галицького населення.

Р. Купчинський описав діалог студента-правника Зварича з селянином, який довідується, що той іде добровільно до Українських січових стрільців, щоб «від москаля відбити Україну». В нього починається свій процес національного прозріння.

«— То в москаля є також Україна?

— Є в москаля Україна. І то багато більша, як у нас...

— Та дав би Бог, щоб там Україна була велика. Недовго москаль воював би з нами...

— І не буде довго воювати, — запалився Зварич — Ми як тільки ввійдемо тамтуди, зараз народ стане за нами...

— Проти царя ніби?! — перебив недовіжливо селянин.

— А ви як гадали!? Певно, що так. Досить їм москальської неволі. Чекають там на нас, і ми підемо до них»¹⁷.

Означену тему поетично відбито в пісні С. Чарнецького «Червона калина» словами:

«Виступають наші добровольці у кривавий тан,
Визволяти братів-українців з московських кайдан.
А ми тую червону калину підіймемо,
А ми нашу славу Україну розвеселимо»¹⁸.

Ще один типовий образ повісті Р. Купчинського «Заметіль» — Безкоровайний. Українському патріоту треба прожити немало важких воєнних днів, щоб сказати собі: «Ми є! Є український народ! Ми вже не бездушна маса, з якої можна ліпити, що кому заманеться». Зварич теж

¹⁵ Самчук У. Назв. праця С. 269.

¹⁶ Купчинський Р. Назв. праця. С. 50–51, 94.

¹⁷ Там само. С. 104.

¹⁸ Українські січові стрільці. 1914–1920. Львів, 1991. С. 18.

зазнає певної еволюції. Тільки його мислення, можна сказати, на іншому витку політичної свідомості. Він дивиться глибше, в корінь проблеми. Поняття патріотизму та національного обов'язку для нього самі собою зрозумілі, зрозуміла й роль стрілецтва, яка полягала у тому, що січові стрільці мусять іти «освідомлювати російських українців» в їх українстві та причинах їхньої неволі. Але поки що, розуміє герой твору, зайти як зі сходу, так і з заходу наступають на Україну, нищать та толочать її, маючи при цьому свій розрахунок. Він бачить, чому австрійський уряд дозволив утворити легіон Українських січових стрільців тільки з 2500 бійців. Тому, побачивши масу добровольців до української армії, Зварич не може просто тішитися тим, що «ми є! Є український народ!». Він вражений тим, що патріотам, які «рішаються на найтяжчу долю», доводилося ще всіляко виборювати собі можливість «бути народом», а у разі потреби — офірувати Україні своє життя: «Один стрілець купив від другого місце в сотні з правом іти на війну і евентуально бути забитим. Продавцем був маломістечковий купчик, що під впливом надмірного романтизму пішов до стрільців, а покупцем — учень торговельної школи, що під впливом купецьких наук навчився купувати романтику за гроші»¹⁹.

Як бачимо, пізнаючи феномен духу українського стрілецтва, Р. Купчинський приглядається до нього з усіх боків. Він його не ідеалізує, хоча й не оминає того, як важко було тим першим молодим українським лицарям, що без вагань зголосилися вступати у ряди стрільців, але не потрапили до них.

«Скільки-то ще було таких, які б купили право йти на війну?!.. Тисячі молодих хлопців, що рвалися до рідного війська, що днями і ночами марширували до Стрия, тепер стояли сумні, забуті, принижені... Навіть надії ніхто їм не продав, що колись, може, зміниться, може, побільшиться число стрільців і вони знову вернуться у ряди. Дивилися з заздрістю на тих, яким усміхнулася доля, на тих, які знайшлися між вибраними.

Дві тисячі п'ятсот стрільців відходило з майдану на стоянки, тринадцять тисяч п'ятсот розходилося зі Стрия домів.

Тобто, молоді люди рвалися визволяти “братів-українців з московських кайдан” та “освідомлювати російських українців”»²⁰.

Ідучи на війну, галичани розуміли, що вони ідуть воювати не за царя, а за Україну. Старий Максим, герой твору Василя Стефаника «Сини» (1922 р.) послав двох своїх синів воювати за Україну. «Землю нашу ідем від ворога відбирати», — вимовив старший син Андрій. Тоді батько

¹⁹ Салига Тарас. Бо заметілями курилися дороги // Купчинський Р. Г. Заметіль. Т. 3. Львів, 1991. С. 94.

²⁰ Там само.

Максим сказав взяти на це діло і молодшого сина Івана, «най вас обох закопаю у цю нашу землю, аби воріг з цього коріння її не віторгав у свій бік». Обидва сини пропали на війні, невідомо де поховані. Згорьований батько взивав до Всевишнього: «— Ех, сини мої, сини мої, де ваші голови покладені!? Не землю всю, але душу би-м продав, аби-м кровавими ногами зайшов до вашого гробу ... покажи гроби, най я ляжу коло них...»²¹.

«Романтику війни навиворіт» зобразив Ерих Марія Ремарк у романі «На західному фронті без змін», в якому він писав про сприйняття останньої молодим поколінням німців. Його герой Пауль Боймер говорить таке: «Ми не мали ніяких певних планів на майбутнє, зате нас переповнювали неясні ідеї, що надавали життю і навіть війні в наших очах ідеалізованого, майже романтичного сяйва»²². Таке сприйняття війни було викликане мілітаристським духом, який насаджувався у школах кайзерівської Німеччини. Подібні погляди зустрічаються в основному на перших сторінках роману, коли жорстока і без сенсу війна ще не встигла розвіяти ілюзії у юних німецьких солдатів.

Значне місце на сторінках художніх творів відведено проблемі москвофільства, яку австрійські власті використовували на свою користь.

Причини невдач першого періоду війни габсбурзьке командування шукало в чому завгодно, тільки не у власних прорахунках. Преса рясніла повідомленнями про безконечні перемоги австрійського війська і про нечувані бешкети й жорстокості напівдиких солдатів, висланців білого царя. Водночас відступаючи з фронту розбиті полки імператорської армії справляли гнітюче враження. «Адже не могла російська солдатня побити австрійських вояків! Мусимо тут знайти щось несподіване, а страшне щось, що залізні війська Австрії перемолото в мілкий пісок, гнаний вітрами воєнної хуртовини. Львів довідався нарешті про “правдиву” причину військових невдач. Причини подавалися офіційно в пресі на мовах усіх народів Австро-Угорщини. Москвофіли — селяни і неселяни — були в усьому винні. Задля них Росія почала війну, і за поміччю суне навала, як весняна повінь, трубіла австро-угорська пропаганда, тому зразу ж під час російського наступу розпочалися арешти Австрією галицьких москвофілів»²³.

²¹ Стефаник В. Твори / за ред. упорядника І. Юрчук-Снятин; Чернівці: Друк Арт, 2019. С. 163–164.

²² Ерих Марія Ремарк. На Західному фронті без змін. Повернення. Три товариші. Романи. Клуб Сімейного Дозвілля. Харків, 2014. С. 23–24.

²³ Купчинський Р. Назв. праця. С. 46–47.

Ситуація воєнного стану давала австро-польській адміністрації у Галичині підривати якомога більше українські позиції під проводом боротьби з русофільством. З іншого боку, габсбурзьке командування, щоб виправдати свої поразки на фронті, посилаючись на звинувачення польської адміністрації, пояснювала ці поразки «зрадою українців», їх москвофільством. Західну Україну захлеснув масовий терор. Тисячі українських селян, священників, інтелігентів загинули невинно на шибеницях та в казематах австрійських тюрем. Десятки тисяч їх було кинуте у концтабори Талергоф, Інав, Імюнді, Терезенштадт, де вони утримувалися в жахливих умовах, тисячами гинули від хвороб і варварського поводження австро-польської влади. Історик Ісидор Нагаєвський навів загальну цифру втрат українців внаслідок габсбурзького терору, яка становила 36 тис. цивільних людей, у тому числі старих та жінок, розстріляних або повішених, та стільки ж в'язнів загинули в австрійських таборах²⁴. «Серединою вулиці плелися арештовані. Чвірками, як військо. Прибиті, виснажені, запорошені — робили страшно прикре і болюче враження. Священики, інтелігенти, селяни і робітники, жінки і підростки — все те уставлене в суміш і посковуване разом за руки. Дехто з них ішов мов на заріз. Голова похилена, ноги ледве волочилися. Але було багато таких, що, гордо випростувані, з піднесеним чолом, ішли назустріч невідомій та страшній долі. Тих у першу чергу досягало обурення товпи. Падали на їх голови цілі жмути образ, проклять і прозвищ, а вслід за тим і каміння. Товпа прискакувала, як згряя собак, і біла, штовхала та плювалася на них. Нерідко підносились і жіноча парасолька та, як могла, нищила зрадників. Товпа рівночасно бісилась і раділа, проклинала і хвалила, реготалася і скреготіла зубами.

А ряди арештованих сунули тяжким, повільним кроком у сторону “Бригідок”... Зварич стояв на тротуарі і через голови других переглядав арештованих. Всі суспільні верстви були там заступлені, але тільки одного народу. Про арешти поляків не було ніде й чутки, а про арешти євреїв ніхто й не припускав. Ці останні від перших початків війни робили себе такими гарячими патріотами, стільки при кожній нагоді давали на це доказів, що аж забагато було»²⁵.

На початку війни російська армія досягла успіхів, захопивши майже всю українську частину Галичини по Карпати і аж поза Сян. Було створене Галицьке генерал-губенаторство. В Галичину прибула російська

²⁴ Андрусішин Б. І. Україна в роки Першої світової війни // Перша світова війна і слов'янські народи. Матеріали міжнародної наукової конференції. 14–15 травня 1998 року. К., 1998. С. 22–23.

²⁵ Купчинський Р. Назв. праця. С. 68–69.

адміністрація, головним завданням якої стояло знищити «мазепенське гніздо» на західних українських землях, в Галичині і Буковині. Російські шовіністи і чорносотенці звинувачували населення Галичини в проавстрійській орієнтації. Російські урядові кола не таїлися, що тепер настав найзручніший момент, щоб знищити український національний рух. Царські «доблесні» воїни нищили українські установи, українську культуру загалом, закривали бібліотеки, школи, руйнували читальні «Просвіти».

Українці мали підстави боятися «визвольної» армії російської солдатні. З самого початку окупаційна влада почала арешти «підозрілих» і небезпечних українських політичних діячів і провідників, між ними митрополита Андрея Шептицького. Через київські тюрми перевезено в глиб Росії на Сибір понад 12 тисяч осіб, серед яких були професори університету, священники, ченці, жінки, діти, гірські гуцули та ін.²⁶

Перша світова війна вплинула на всі аспекти життя воюючих країн, болісно зачепила суспільні відносини, залишила слід особливо в економіці тих регіонів, де вирували воєнні дії — Галичині, Буковині, Волині, Поділлі. Міста і села цих регіонів або попали у безпосереднє пекло боїв, або були прифронтовою зоною, де дислокувалися велика кількість війська й матеріальне забезпечення фронтів, шпиталі, госпіталі, військові, які ставали об'єктом артобстрілів, бомбардувань, сухопутних наступів, що вело до масштабних руйнувань.

Війна породила проблему біженців, переселенців. У творі В. Стефаника «Вона — земля» (1916 р.) показана трагедія сім'ї буковинця Данила, яку «война вігнала ... із дому». Біженець від російської армії нарікає господареві, батькові В. Стефаника, який погодився прихистити на ніч родину Данила:

«— Бадю Семене, на вороні коні та на вози ковані я склав свої діти, аби їх на наругу не подати. Як попа з попадею скували та повезли в гори, як професора взяли вночі Бог вість кудя, а віта повісили серед села і поклали жовніря, аби хто не поховав, то я відрікси землі та й кров свою наклав на ковані вози, аби ніхто єї не споганив. Цар православний, а ми православні, та й зрада. Це раз; а другий раз — москаль іде і сонце залягає. І Хина, і Сибір, та дикий нарід з цілого світа; старих ріжуть, молоді жінки гвалтують та цицки відрубують, а малі діти ведуть у колію та розкидають по пустих землях у далекім царстві... Та вікна в селі посліпли, а дзвони заніміли. Кара Божа спустилася на нас за гріхи цілого світа. І від тяжкої руки Господа милосердного я пробував кров свою, діти

²⁶ Андрусишин Б. На шляху до свободи. Нариси з історії української державності та права. Вибране. До 60-річчя від дня народження. Київ: Видавництво «Людмила», 2019. С. 234.

мої, забрати в мир хрещений». Семен пояснив Данилові, що селянин не сміє покидати землю, після чого біженець Данило з родиною вирішує повернутися додому з словами: «Най си діє Божа воля»²⁷.

Українські міста і села зазнали від війни великої шкоди. Коли на землях Західної України закріпилася Польща, влада почала описувати військові втрати. В. Стефаник на прикладі однієї родини подає збитки, які, правда, ніхто не збирався відшкодовувати («Воєнні шкоди», 1925 р.). Українців грабували обидві воюючі сторони: «Ну, начальнику, яка шкода? — запитав комісар.

— Та пара коний, та віз ще на початку війни австріяки взели, коні з возом тисечу корон. Москалі взели корову і телицу; за обоє рахую вісімсот корон.

— Що ще?

— Ще мадяри заробували два пацюки, що варті триста корон.

— І ще що?

— Та брали подушки, та верені, та ціле сало вхопили, та сани, та дрова з-під хати; де я все то годе збагнути?»

Разом шкода пана Вахнюка становила дві тисячі шістьсот золотих корон, і цим коштом на думку комісара, він мав «жити до кінця віку». Та платити Польська держава не збиралася: «Чорта в зуби!»²⁸

У кожному своєму творі В. Стефанник говорить про втрати українських людей на війні: «Їх було вже небагато в селі, що держалися Тимка, бо одні помирали, а другі пропали на війні» («Morituri», 1925 р.)²⁹.

Жахливі картини зруйнованих галицьких і буковинських населених пунктів змалював у своїх творах Марко Черемшина. В циклі оповідань «Село за війни» автор показав безпосередній вплив бойових дій на українські села та їхніх жителів. Наведемо характерний фрагмент з оповідання «Після бою»:

«Очі видять, що москаль переміг штурмом, бо вранці займив свого неприятеля горами навперед себе, як ровта недострілену звірину. Лишилися шанці ззаду, гей покинені гроби довгі.

Серед покаліченого села, серед перевалених лісів смерть собі палі вибила, своє поле відгородила, свою землю мерцями вкрила.

А помежи вояками лежить обочама Гуцулія й текучими очима мухи годує. Виходить з потайників та печер недобите село і чупер собі миче. Йде челядь на побоевище і розпізнає вбиту Гуцулію. Лупаються гори від

²⁷ Стефаник В. Назв. праця. С. 150–151.

²⁸ Там само. С. 166.

²⁹ Там само. С. 167.

жіночих плачів, здригається земля під мерццями, шепоче ліс молитву над мерццями»³⁰.

А ось картина галицького села з оповідання Марка Черемшини «Село вигибає»: «Вже нама села, лиш цвинтар. Край цвинтаря трупарня під високою пелехатою смеречиною схована. Глуха і німа стая гроби пасе... Мерці з гробів вибігають, вітром на дах сідають, високої смеречини ловляться, за селом банують. Були хати тесані, побої гонтові, вишневі сади, були повні перебійці, повні цари... Оті печі, що село вигрівали, лежать тепер перевалені на снігу, як непоховані велетні з роззявленими ротами. Ворон там сідає, хаба звір там навертає. Бідне те наше галицьке село! Недавно, що орали його австрійські гармати, а тепер скородять російські. І хіба якесь чудо, що досі ще стоять хати та стодоли, тільки десь-не-десь купа руйновищ чи останки згарищ. Та це ще не найбільше лихо, яке стрінуло село. Нема села, лиш цвинтар, а край цвинтаря одноока трупарня деба дише на морозі...А мороз тріщить»³¹.

М. Черемшині вторить сучасний український письменник Левко Різник у повісті «Усусуси на Лисоні»³².

Про людські й матеріальні втрати галицьких сіл можна простежити на прикладі села Августівка на Тернопільщині, які наводить о. Павло Олійник у своїх спогадах:

«Якщо зробити зіставлення, які безповоротні втрати понесло село Августівка під час Першої та Другої світових воєн, то вони будуть такі:

В 1914–1920 рр. загинуло:

1. в австрійській армії	26
2. в УГА	9
3. від холери	30
4. під час фронту 1915–1917 рр.	25
5. від іспанки і тифу 1919–1920 рр.	50
6. діти при розбиранні гранат	8
Всього	148» ³³ .

За зиму 1916–1917 рр. «москалі на спілку з місцевими людьми зрізали на опал 500 столітніх лип, а також громадський сад», — писав отець П. Олійник³⁴.

³⁰ Черемшина М. Твори. К., 1978. С. 121–123.

³¹ Там само. С. 123–136.

³² Різник Левко. Усусуси на Лисоні. Повість. Літопис червоної калини // Історико-літературний часопис. № 4–6 (103–105), 2000. Львів, 2000. С. 25.

³³ Підраховано за: Бережанщина в спогадах емігрантів. Тернопіль, 1993. С. 42.

³⁴ Див.: о. Павло Олійник. Зошити // Автор вступу, коментарів та упорядник Б. Андрусишин. К., 1995. С. 28, 120.

Події Великої війни на західноукраїнських землях відтворювали Марко Черемшина (за період війни створив вісім новел, під назвою «Село вигибає»), страждання мирного населення, братання на фронті показав С. Васильченко (оповідання «Чорні маки», «Отруйна квітка», «З оконного щоденника»). Дещо пацифістське спрямування мають твори О. Кобилянської (новели «Лист засудженого жовніра», «Сниться», «Назустріч долі»). Засуджували братовбивчу війну, реалістично зображали породжене нею горе народне О. Маковей, Н. Кобринська та ін.

У творах О. Кобилянської, М. Черемшини, О. Маковей та інших знаходимо малюнки жорстокої поведінки «австро-польської влади в Галичині та австрійсько-мадярської під час воєнних дій в 1914–1916 роках». «В. Стефаник заторкує цю проблему тільки мимоходом...»³⁵.

Сповнені трагізму, пройняті глибоким ліризмом емоційні нариси про війну Осипа Маковей, що склали збірку «Кроваве поле». В них знайшли відображення й переживання автора у роки останньої. Ці нариси мають багато спільного з антивоєнними творами О. Кобилянської, В. Стефаника, М. Черемшини. В них виражено протест проти війни, показано, скільки горя завдала вона народу.

У картинах «Кроваве поле», «Інвалід», «Мертве місто», «На окопах», «Братання» О. Маковей відтворив страхітливі картини народного горя, розорення, руїни, каліцтво, смерть. Письменник не розкривав справжніх причин війни, не бачив тих суспільних сил, які були зацікавлені в розв'язанні та веденні її. Проте він реалістично зображував страждання широких народних мас. Ось доля солдата-інваліда, описана О. Маковеем у картині «Інвалід»:

«І почав чоловік оповідати своє горе. На війні втратив ногу, а голову і руку йому тяжко поранило. Рани погійлися і його пустили додому. Вдома нужда. Він коваль. Сили до роботи нема. Потім занедужав тифом. Рана відновилася... Взяли його до шпиталю... Коли пустять із шпиталю, то хіба з моста та в воду! Чому його не вбило на смерть на війні?» «Епідемія в цілім краю. — Дорожнеча росте. Голод, голод, голод!

Годі! Цілий світ — інвалід, а такий самий як сей, що пішов до шпиталю з хлібом у мішку. Доборовся!...»³⁶. Страждали не лише солдати на війні. Каліками ставали діти в прифронтовій смузі. У картині «На окопах» зустрічаємо хлопчика-пастушка, якому гранат, що влучив у хату, відірвав руку, маму і сестру вбило³⁷.

³⁵ Луців Л. Василь Стефаник — співець української землі. Видавництво «Свобода». Нью-Йорк–Джерзі Сіті, 1971. С. 280.

³⁶ Маковей О. Вибрані твори. К., 1979. С. 204–205.

³⁷ Там само.

Під час війни економіка України зазнала значних втрат, особливо сільське господарство. Життєздатність селян залежала від розміру їх земельних площ та відповідної кількості робочої худоби. Не вдалося їм зібрати врожай 1914 року, засіяти в 1915 і 1917 рр. Через реквізиції австрійських та російських військ селяни залишалися без тяглової сили, кормів для худоби, насіннєвого матеріалу. У прифронтовій смузі під час позиційної війни мирні селяни не могли орати свої наділи. Лише за два її роки посівна площа в губерніях Правобережної України зменшилася на 15,9%, а на Півдні — на 12,3%³⁸. «Поле, яке родило картоплю, повинно було стати полем честі, полем слави!, але, — писав О. Маковей у нарисі “Кроваве поле”, — “з поля честі, з поля слави на котрім ти погіб, нема нікому ні честі, ні слави, ні навіть картоплі, бо ніхто його не оре і не засаджує”, “лише це поле п’ять років неоране червоніє від мільйонів польних маків, з яких, на думку хіміка, можна зробити прегарний опій”, а, на думку поетів, роздати цей опій “між нещасний народ, нехай він у чарах мріє про червоне поле честі, про червоне поле слави і забуде біль”³⁹.

Велика війна залишила після себе не лише незліченні економічні негаразди, злидні, а й, найстрашніше, сирітство, вдовство.

Найбільший трагізм страхіть війни передається через дитяче світосприйняття. В «Діточій пригоді» (1916 р.) В. Стефаником відтворено трагічну подію, як мати, втікаючи від війни важко поранена в груди. Смерть матері передано трьома словами: «Сіла, дуже боліло і лягла». Дівчинка Настя, ще зовсім мала, навіть говорити не вміє. Старший від неї Василько солідно пояснює сестрі, що саме з її вини загинула мама.

«— Видиш, Насте, куля брінькнула та й убила маму, а ти винна: чого ти ревіла, як той жовнір хотів маму обійняти? Це тобі що вадило? Утікали-м, а куля свиснула... А тепер вже не будеш мати маму, підеш служити...».

З розмов хлопчика довідуємося, що батько на фронті, може вже також загинув. Діти не усвідомлюють всієї повноти нещастя, що трапилося. Василька захоплює картина нічного бою — війна, «яка вона файна».

«— Ади, гармата, гу, гу, гу, але вона в люди не стріляє, лиш у церкви, або в хати, або в школу». Коли дівчинка захотіла їсти, діти знайшли наскрізь промоклий кров’ю матері «хліб у пазусі». Під рев снарядів і світло ракет діти вмостилися біля мертвої маму спати, «щоб вовк не з’їв»⁴⁰.

³⁸ Реснт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. К., 2004. С. 123.

³⁹ Маковей О. Назв. праця. С. 208–209.

⁴⁰ Василь Стефаник. Твори. С. 158–159.

Михайло Стельмах у романі «Чотири броди» показує трагедію подільської родини, яка втратила на війні батька, а згодом від непосильної праці й матір. Автор порівнює хлопця-сироту з молодим погоничем-птахом, який, ще не навчившись літати, покидає батьків і «робить свої перші кроки в житті». «Отак і він, Данило, ще неоперений, залишився без батька-матері. Батька на далекій Золотій Липі забрала війна, коли йому, Данилові, було вісім років, а мати ще кілька літ і на шляхах, і на торжищах, і в спілому сріблї жита, і коло бродів допитувалась у людей: чи десь не бачили, чи, бува, не чули... Та й, не допитавшись на цьому світі, пішла на той, мов стеблина сивого жита, а на землі не стало ще однієї жниці, а на небі зажеврїла ще одна зірка»⁴¹.

Згадується річка Золота Липа і у стрілецькому фольклорі. У пісні Романа Купчинського «Як з Бережан до Кадри» співається про січового стрільця хоружного Осипа, який прощається з коханою дівчиною:

Як з Бережан до Кадри
січовики манджали,
То краялось серденько.
Із горя та печали.
Кервавилось серденько
в хорунжого Осипа,
Як нам з очей зникала
Та Золотая Липа.
Кервавилось серденько,
Не тихло на хвилину,
Бо в Бережанах кидав
Хорошую дівчину.
«Прощай, моє Олетко,
Дівчино чорнобрива,
Нас нині розлучає
Та доля нещаслива.
Як прийде час великий,
Чи прийде зла година,
Я все тебе згадаю,
Що ти моя єдина»⁴².

Можливо у «злу годину» для українців обох воюючих імперій на Золотій Липі і зійшлися в бою батько малого Данила і хоружний Осип...

⁴¹ Михайло Стельмах. Чотири броди. Роман. Частина перша. Серія «Романи й повісті». К.: Дніпро, 1979. С. 5–6.

⁴² Ой у лузі червона калина. Пісні Українських Січовх Стрільців. Львів: Видавництво «Світ», 2016. С. 99.

Нешадну правду про те, як люди різних націй, але однаково розумні, знищують одні одних, руйнують віковічні плоди своєї каторжної й прекрасної праці, перетворюючи в купи сміття храми, палаці, будинки, знищуючи до тла міста, села, виноградники, як вони зіпсували сотні тисяч десятин землі, прекрасно обробленої їхніми предками і сьогодні надовго засміченої осколками заліза та отруєної гнилим м'ясом безневинно вбитих людей, за словами Максима Горького, виклав у своєму романі «Вогонь (щоденник взводу)» в 1915 р. Анрі Барбюс⁴³.

У романі А. Барбюса «Ясність» читаємо, як у музеї, з метою пропаганди під склом виставлено листа, знайденого у кишені вбитого ворога, і поряд — переклад, підкреслені рядки: «Коли ж закінчиться ця проклята війна?» Лист від дружини: вона турбується з приводу зростання розходів на утримання маленького Іоганна⁴⁴.

У громадській думці західних країн, та й Росії культивувалася думка, що причиною війни є німецький мілітаризм. Але автор міркує, що змішування мілітаризму і Німеччини є помилкою. «Так ототожнюють неправду з істиною і заважають нам розглядати, що мілітаризм існує всюди, більш чи менш лицемірний, або неусвідомлений але готовий зжертви все, що можна пожертви». Підбурюють громадську думку, твердячи: «Злочином є думати про щось, крім перемоги над ворогом — Німеччиною». Але безпристрасний повинен відповісти: «Злочинно думати про це, тому що ворог не Німеччина, а мілітаризм»⁴⁵.

Про вплив мілітаризму на солдатів і родини воюючих пише Е. Хемінгуей. У романі «Прощавай, зброє» (1948 р.) у одному з діалогів між офіцерами італійської армії про можливість закінчити війну Е. Хемінгуей розмірковує, що панували настрої відмовитися воювати, нехотіння йти в наступ: «— Якби всі не схотіли, то й, війна скінчилася б, — сказав Маньєра». Мова йшла про небажання гренадерів йти в атаку, у результаті чого сержант застрелив двох офіцерів-відмовників, які були із знаті, а карабінери розстріляли кожного десятого гренадера, як робили ще в Стародавньому Римі. Традиції були живі у італійській армії. «— Там розстріляли й одного хлопця з мого містечка, — сказав Пассіні. — А тепер біля їхнього дому поставили вартового з багнетом, і нікому не можна провідати його батька, матір, і сестер. А батька позбавили всіх громадянських прав, навіть голосувати йому заборонено. Вони всі тепер

⁴³ Горький М. Предисловие // Барбюс А. Огонь (дневник взвода). М., 1982. С. 3.

⁴⁴ Анри Барбюс. Ясность. С. 224.

⁴⁵ Там само. С. 226.

поза законом, не мають ніякого захисту. Кожному вільно забрати у них що завгодно»⁴⁶.

На сторінках художніх творів багато місця відводиться, формуванню почуття національної свідомості.

Після одного з боїв у Карпатах австрійські частини відступили, й під мостом через невеличку річку заховалися двоє вояків — січовий стрілець Зварич та ополченець з-під Стрия. Епізод з повісті «Заметіль» Р. Купчинського:

«До моста підходили кілька людей і голосно розмовляли.

Врешті виступили на міст...

— Кажу тобі, що ти дурак, та ще й форменний...

— Хіба ти. Сказано: Венгрія, так Венгрія.

— Сказано: Венгрія, а виходить не так. Балакають же зовсім по-нашому.

— Зовсім не зовсім, — обізався третій голос, — а приблизительно.

— Хай тобі буде приблизительно, але не по-венгерському. Наш народ таки православний.

— А мені все равно. Сказано: Венгрія, так Венгрія.

— Сказано: дурак, так і останешся до смерті...

Перейшли.

— По-нашому балакають, — шепнув ополченець.

Зварич гірко посміхнувся:

— На мості українці і під мостом українці».

Але найбільше австрійських вояків вразила пісня про Сагайдачного, яка доносилася з боку російської сторони. «Дивні почування ворухилися у душі Зварича. Ось недавно розмова, тепер пісня, і все це разом — вороги. Стільки разів перша сотня співала цю пісню! Розкішна вона, широка, як ті степи, на яких уродилася, задля яких і повстали Українські січові стрільці. Може саме в цю хвилину десь біля ватри чи на стоянці співають його товариші ту саму пісню про Сагайдачного, галичанина з-під Самбора, що став гетьманом цілої України.

Ой, вернися Сагайдачний,

Ой, вернися, необачний...».

Ще один епізод з безконечного воєнного безумства: «Ранений солдат лежить над потоком і зойкає:

Не вбивайте, братці, у мене жінка, дітки!

А хто ж би тебе вбивав! — відповідають стрільці. — А де ранений?

Показує на ногу. Перев'язали швидко рану.

⁴⁶ Хемінгуей Е. Твори в 4-х томах. Том 1. Романи та цикли оповідань. Перекл. з англ. К.: Дніпро, 1979. С. 509–510.

- Спасибі вам, панове, то ви не мадяри?
- Ні, ми українські січові стрільці. А ти звідки?
- З Чернігівщини. Хведір Гаєвий звуся.
- Хіба Гаєвий?
- Ну да, дома Гаєвий, а в полку Гаєвой»⁴⁷.

З цього діалогу видно, як ішла русифікація українців у царській армії, й водночас, як відбувалося взаємне пізнання на фронті українців — «австріяків» та «москалів».

Ще в дитинстві мені довелося чути розповідь свого батька Андрусишина Івана Петровича (1932–2019 рр.), яку він чув від діда Петра (1900–1954 рр.) про епізод на фронті, що проходив на захід від нашого села Хоростець, де в шалених багнетних атаках з криками «ура» сходилися австрійські й російські солдати. «Був веселий солдат-москаль, який квартирував у нашої бабусі, — згадував батько. — Він усе співав пісень, грав на гармошці, жартував. Одного разу пішов у чергову багнетну атаку і заколов австріяка (очевидно, українця — *А.Б.*), який кричав, молив: “Брате, даруй життя, маю жінку та четверо дітей”. Але російський солдат усе-таки вбив противника. Потім ходив сумний, молився, сповідався військовому священикові, нудився, не знаходив собі місця й казав, що у вухах його звучить весь час фраза-благання того австріяка. Розповідали, що в боях він шукав смерті, потім його кудись перевели».

На Західному фронті подібні випадки описує А. Барбюс, повторюючи історії, які розповідають про себе марокканці, і «всі майже у тих же виразах і з однаковими жестами: “Німець підіймає руки: “Камрад! Камрад!” — “Ні, не камрад!”. І по-мімічному зображує багнетний удар: як багнет всаджується у живіт зверху: витискується знизу, підкидаючи ногою»⁴⁸.

Сум, тривога та чекання посилились в українських селах. У. Самчук писав: «Ніде нема радості в ті дні. Ні на землі, ні на небі. Отже, і дзвони дзвонили, але звуки їх, мов тінь від густого лісу, мов траур від чорного серпанку. На цвинтарі дівки не виводять “кривого танку”, ані пісень не співають. Голови, як і завжди, барвінком та паперовими квітами квітчані, але сміху не чути, вивіскувань нема, парубків чубатих нема. Є недолітки, що тягнуться догори, на пальці спинаються і плачуть від міцної затяжки тютюном.

Там десь у Карпатах парубки. “Ой, по горах, по горах австрійських солдатів кості під снігом лежать”, — виспівують дівки.

⁴⁷ Купчинський Р. Назв. праця. Т. 3. С. 39–40, 120.

⁴⁸ Барбюс А. Огонь. С. 51.

— А чий кості? Пішов Василь, Петро, Данило... Скільки їх пішло. Все в Карпати, все під Варшаву, все у Мазурські багна, засипали гори... І звідки візьметься радість?»⁴⁹. На полі бою, в окопах на фронті гинули молоді, здорові люди, цвіт нації. У романі «Волинь» читаємо:

«Ходили в Польщу, боронили Варшаву, грузили в Мазурських багнах, гинули в Августовських лісах. Ех, і полки ж були. Сибіряки, “стрілкових полків”, латиші, китайці, черкеські полки, кубанські сотні, донці.

Можна все зрозуміти. Можна зрозуміти, чому китаєць носить косу, але зрозуміти цей шматочок часу...

Володько все це не зовсім так розуміє, але приблизно так. В його голові колотиться туманна думка, повна гострих протиріч. Чув, що губить “отечество”. Його ім’я відходить від нього, стає іноді чужим, туманіє. Переставав вірити в непереможність “руськава оружія”. Свята Русь, що в “красе царственной по ліцу землі пораскінулась”, тратить привабу, і він все менше й менше боліє її поразкою. До отих “галіціянів-австріяків” чує більше притягливої сили, ніж до кацапів, татарів, гирян, калмиків, які все ж таки були “рускіми”»⁵⁰.

Там же на передовій, на фронті відбувалося взаємопізнання українців з різних імперій, зокрема галичан з кубанськими козаками, які називали себе нащадками давніх запорожців, а не москалями. «Ми, українці, такі самі, як ви, “хохли”, як кажуть москалі», — писав Р. Купчинський. Письменник закінчив свою повість «Заметіль» описом спільного святкування Різдва у Карпатах, на яке січові стрільці запросили полонених кубанських козаків і співали разом з ними колядки та українські пісні.

Про «геройства» царської російської армії читаємо у новелі В. Стефаника «Марія» (1922 р.), присвяченій пам’яті Івана Франка. Для українців російська армія сприймалася як окупаційна, чума: «Кілько переходило війська — всі нас не любять. А кілько вони напсували народу! Аби де було: чи в місті, чи на дорозі, чи вже в своїм-таки селі, все чужі і чужі ми, і ніхто нам не дає віри. — Їй, чого ж ви хочете від них? Це ж не наше військо. Вони такі, як у книжках писано здавна або мальовано на образах, як вони ще наші були. А тепер вони московські»⁵¹.

З наведеного видно, як західноукраїнське населення прощалося з ілюзіями про «єдинокровних» братів-слов’ян, практика яких у ті часи нічим не відрізняється від сьогоденної агресивної політики щодо українців з початку повномасштабної російсько-української війни. В. Стефаник зображує тугу матері за синами, двоє з яких пішли добровольцями в легіон

⁴⁹ Самчук У. Назв. праця. С. 294.

⁵⁰ Там само. С. 334.

⁵¹ Василь Стефаник. Твори. С. 157.

Українських січових стрільців на захист України, на заклик українського проводу, а найменшого «взяли москалі на Сибір!», «бо напастував російського царя», за те, що мучить український народ. Забрала російська армія і чоловіка Марії «на підводу», і слух за ним пропав⁵². У патріотичному пориві перед війною у багатьох місцевостях насипали могили на честь пам'яті Великого Кобзаря Тараса Шевченка. Сипали таємно ночами. «Москалі прийшли та могилу розкидали, гроший шукали, чи чого, та й за ту могилу і мій Михайло пропав», — говорила жінка у своєму співчутті Марії.

«— А хочби й на віки пропав ваш Михайло, то люди ніколи його не забудут. Не боявси він москалів, а казав їм правду: «Ви — каже — цілу Україну перерили, як свині, та ще й до нас прийшли рити?»

Вражаюча картина зустрічі Марії, яка втратила трьох синів, з українськими козаками у складі російської армії, які виявили глибоку шану до пам'яті Тараса Шевченка, українських пісень, що російські солдати знищили у «Просвіті». Портрет Шевченка був у неї як святиня. І один з козаків сказав їй: «Матусенько, я ж за свято Шевченка сидів довго в тюрмі»⁵³. Так портрет Шевченка поєднав Марію з козаками. Одна з жінок, Катерина, звернулася до козаків, щоб вони, коли є серед них письменні, написали, «аби світ знав, як нас москалі в ярма випрегають». Тут наблизилася Катерина козакові майже до вуха і шептала:

«— Ваші пісні такі самі, як Марієних синів. Тому не будіть єї, най їй здаєси, що це єї сини співають»⁵⁴.

У «Марії» В. Стефаник показав «царську визвольну армію», яка «визволяла західних українців від могил на пошану Шевченкові, дівчат від їхньої чистоти, а жінок від подружньої вірности», — зазначає дослідник творчості письменника Лука Луців⁵⁵.

У новелах (1926–1933 рр.) Василь Стефаник порушує тему позашлюбних дітей від російських солдатів і офіцерів. «Думає собі Касіяниха, що то буде, — читаємо у новелі “Гріх” (1927 р.) — Чоловік вчери вернув з фронту, напився води і спить. Чути від нього сажу і з колійного вугля. На горні блимає каганчик. Коло неї з одного боку раз по раз розкривається виличенька дівчинка шлюбна, зперед війни. А московський байстрюк раз по раз шукає грудей». Нестерпні муки мучать молоду жінку і вона готова вбити свою дитину, щоб змити ганьбу перед людьми і чоловіком, своїм батьком. Піп у церкві послав на її голову прокляття, щоб люди

⁵² Там само.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Луців Л. Назв. прац. С. 268.

минали її. Жінка була готова до помсти з боку свого чоловіка, але солдат погодився годувати байстрюка. Проте жінка залишає чоловікові старшу доньку і йде «геть з своєю дитиною». «Вона йшла вулицею з дитиною, за нею мати і батько і сестри і сусіди всі кричали: не йди, не йди».

«— Гріху, мій гріху. Я тебе відпокутую, і ти в мене виростеш великий, мій сину»⁵⁶.

Жінка-матір рятувала своє дитя і честь чоловіка навіть ціною втрати родини, власної домівки, втікши з села.

Війна породила цілі родинні драми, сімейні розбрати. У новелі «Пістунка» (1922 р.) через дитячу свідомість змальовано сімейну кризу. Діти граються у похорон, готуючись до вбивства і поховання незаконно народженої від москаля дитини... «Я чула, — каже дівчинка Парася, — що мої тато вночі казали, аби ця дитина не находилася в хаті, бо вона не наша дитина, а москаля, то кажуть тато до мами, або ти її вбий, або закопай, а я її не хочу». А мама кажуть: «А як я закопаю живу дитину?» — «То ти вперед убий, а потім закопай»⁵⁷.

У новелі В. Стефаника «Мати» (1927 р.) стара Верижиха звинувачує свою дочку Катерину за зв'язок з російським офіцером, який засипав її подарунками і щодня возив як паву бричками по селу і народження позашлюбної дитини в той час як її «чоловік тепер витягає гармату з болота»⁵⁸. У результаті людського осуду Катерина повісилася.

«Кохайтесь, чорнобриві,

Та не з москалями,

Бо москалі — чужі люди,

Роблять лихо з вами», — кров'ю свого серця застерігав українських жінок у поемі «Катерина» великий Кобзар. Подібні сюжети звучать і у фелетоні В. Стефаника «Вовчиця» (1927 р.)⁵⁹. Загалом твори В. Стефаника повні патріотизму і вболівання за Україну.

Іноді страх голодної смерті родини був сильнішим за християнські і морально-етичні норми. Петро Панч описує побут артилерійської батареї, яка стояла на позиціях під Обринчовим лісом у Галичині. «Обходячи батарею, — пише автор, — я помітив в одній землянці світло. Це мене здивувало, що хтось не злякався нужі, блощиць і ще всякої нечисті, залишеної нам у спадщину попередньою військовою частиною. Але могло бути, що солдати завели в землянку яку-небудь дівчину з села. А траплялося і так, що голодні матері самі приводили своїх дочок, аби дістати

⁵⁶ Василь Стефаник. Твори. С. 181–182.

⁵⁷ Там само. С. 160.

⁵⁸ Там само. С. 181–182.

⁵⁹ Там само. С. 178–179.

хоч скоринку хліба. З цього користалися деякі розпутні солдати, не думаючи, що і німецька розвідка вживає таких методів»⁶⁰.

Не обходили письменники увагою й такого феномена на фронтах, як братання. Очевидно, що ця проблема дуже непокоїла австро-німецьке й російське командування. Іноді воно проводилося з метою розвідки. «Нічого так старшина не лякалася, як братання своїх вояків з противником», — писав Осип Маковей у одноіменному оповіданні. «Під час війни в станах се доходило справді до смішного. Тут стріляли до себе кілька тижнів, а тут, дивись, почали сходитися на якімсь затишнім місці, балакати та торгувати. Листи передавали до полонених, часописи, тютюн, — ціла пошта ішла між ворогами». «Коли ж приходило якесь більше свято, — Різдво або Великдень, — то вже обі сторони були майже певні, що в той день буде. Се була якась тиха, неписана умова, сперта на добрім людським почуванні, котре всі хотіли пошанувати, тільки старшина не хотіла». Вояки міняли горілку на тютюн, газети, часописи. «Чи ми всі не однакові, говорили українці з обох боків фронту? Нащо ми воюємо? Ми люди однієї віри, мова в нас одна. За що ми мордуємо себе! Адже світ широкий — помістимося всі...»⁶¹.

Командування по-всякому боролось проти братання. Відомий факт, коли під час Брусиловського прориву росіяни відкрили вогонь по своїх солдатах, які браталися з противником. Петро Панч у творі «На калиновім мості» описує настрої у російської армії після повалення царизму: «Того ж року батарея “Л” системи “Вікерс”, в якій я був старшим офіцером, прибула на Південно-Західний фронт, який з кожним днем все більше розвалювався. Офіцери опинилися в скрутному становищі: як командному складу їм треба було домагатися від солдатів воювати “до переможного кінця”, а настрої солдатської маси підказував, що краще не заважати їхньому братанню з німецькими солдатами... Солдати воювати не хотіли, і ми, втративши батареї “Вікерс”, були відтягнуті з фронту в Конотоп для доформування»⁶².

Німецьке й австрійське командування найчастіше вдавалося до заміни українських і слов'янських частин на Сході на власні та відправки їх на італійський, сербський, албанський fronti, де вони гинули або потрапляли в полон...

Про долю українських вояків на сербському фронті писав у своїй повісті «Поза межами болю» Осип Турянський. Вона стала першим і,

⁶⁰ *Петро Панч*. На калиновім мості. Повісті. К.: Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1976. С. 83.

⁶¹ Братання // Маковей Осип. Вибрані твори. К., 1979. С. 214.

⁶² *Петро Панч*. Назв. прац. С. 70.

мабуть, кращим твором воєнної тематики, сколихнула читацький загал. Лірико-психологічна книжка — майже надривна, часом аж патетична сповідь про війну. Повість «Поза межами болю» націлювала не одне покоління прислухатися до чужого болю, вдивлятися в правду фронтових буднів. О. Турянський не одягає смерть у романтичні шати. «У нього книга захлинається кровію, скапує вдовиними сльозами, дерев'яніє страхом», — зазначав Роман Федорів у передмові до повісті О. Турянського, наголошуючи на залученні до твору величезного невігаданого матеріалу, пережитого, перебореного та перемученого в короткій книзі⁶³. У передмові до неї сам О. Турянський писав: «Судилося нам пройти за життя пекло, яке кинуло нас поза межі людського болю — у країну божевілля й смерті». Цей патетичний твір повен попереджень про те, що робить з людиною війна. Але книга повна сили людського духу. Навіть у найскладніший час, поки героям твору довелося обирати між очевидною смертю та виродженням, канібалізмом, вони обрали останню, не опустили до звирячого самозахисту. «Хай згину, але людського не буду їсти й ніхто з вас не їстиме, — злебедів тремтячим голосом Ніколич. Його вчинок звільнив всіх від якогось несамовитого важкого гніту. І їхнє глибоке мовчання висушила якась дивна святешна хвиля, наче промінь світла прошив темні нетрі душі; як усе діється, коли дух перемиг тіло»⁶⁴. Вони перемогли себе навіть тоді, коли надія на спасіння, яка доводила людей до божевілля, вже кидала їхніх товаришів у вир хижацьких крайнощів — канібалізму.

«Невже ж ти не бачив учора, як наші товариші, прості жовніри, їли тіло свого товариша? Невже ти міркуєш, що твій шлунок створений з божеської амброзії, а не з тої самої поганої глини, що мій і кожної другої людини?

— О ти, дітваку!

Подивися на себе і на мене й на всіх товаришів!

Що побачиш?

Правда? Сама шкура і кості!

А хто з'їв наше тіло?

Ну, скажи, небоже! Хто?

— Нужда, — відповів Ніколич.

— Звідкіля нужда?

Чи ж нам тут дуже зле ведеться?

Хіба ти вже забув наш нинішній обід і папіроски?

⁶³ Федорів Роман. Повернення Осипа Турянського // Турянський О. В. Поза межами болю К., 1989. С. 9.

⁶⁴ Там само. С. 98.

А свіжий воздух, яким нам тут вільно дихати?..

Це нічо? Як?

Отже, я тобі скажу:

Наше тіло пожерли найбільші пани світу: царі і грошовладці, а нам оставили тільки шкур'яний мішок з душею і кістками всередині...

Але це наша власна вина.

Навіщо ми, люди, вбивали людей?

Хто смів нас вести на різню брата?

Чому ми слухали волю темних сил?

Ми здерли з себе людське обличчя і стали сліпим, бездушним, жорстоким оруддям убивства.

Де ж була наша душа й наша людська достойність?

Ми самі стоптали її власними ногами.

І це наш злочин.

І за цей злочин мусимо вмерти»⁶⁵.

О. Турянський зобразив війну як пекло. Він, доктор філософії, був мобілізований до австрійської армії у 1914 р., а в 1915 р. на сербському фронті потрапив у полон. Відступаючи, серби повели із собою в мороз, хуртовину через албанські гори 60 тисяч полонених, живими з яких залишилось 15 тисяч. У хвості цієї колони пленталося семеро приречених на смерть. Серед них і майбутній автор повісті «Поза межами болю». Пройшовши фронтові та полонянські університети, він збагнув, що майбутнє людства у здруженні народів. Тому не випадково, мабуть, вивів він на «дорогу смерті серба, словака, угорця, німця, українця, поляка...». Всі вони різні в своїх стражданнях, але однакові у своїх прагненнях вижити. Один із них говорить: «Ось тут між нами заступлені народи, котрі так себе ненавидять і поборюють. А краще ми, їх сини, відчуваємо себе тут наче брати. Ми тут уже здійснили ідеал братської прихильності і любові»⁶⁶.

Через різню, біль, страждання прийшли вони до любові. Вони всі замерзли біля погаслого вогнища посеред гірської пустки і тільки чудом врятувався автор майбутньої повісті «Поза межами болю», щоб повторити Шевченкове: «Обніміться, брати мої!».

Російська армія несла величезні втрати. Зокрема так звані «криваві втрати» (вбиті і поранені) були у межах від 15 до 43%, в той час як у італійської армії від 1,2 до 5%. Кількість полонених російських солдатів лише у Німеччині складала 1400000 осіб.

⁶⁵ Турянський О. Поза межами болю. К., 1989. С. 80, 88.

⁶⁶ Там само. С. 94–98.

Рівень «захворюваності» в тому числі і самоскалічення у 1917 р. в порівнянні з 1914–1916 рр. зріс у 21,5 рази⁶⁷.

Про захворюваність солдатів писали багато письменників, зокрема, Е. Хемінгуей зазначав у романі «Прощай, зброє»: «На початку зими дощі полили не вщухаючи, а з дощами прийшла холера. Та її скоро перепинили, і зрештою у війську від неї померло всього сім тисяч чоловік», «тут тільки й того діла, що обмороження, жовтяниця, гонорея, самопоранення, запалення легень, тверді і м'які шанкри. Щотижня когось утриває уламком скелі. Є кілька справжніх пораних»⁶⁸.

Війна поставила нові виклики перед системою охорони здоров'я і збереження життя воїнів. Хвороби і пошесті, які поширювалися в Європі протягом всієї війни як серед мирного населення так і у війську, докотилися і до України. Найбільше від хвороби, епідемії страждала Українська Армія пише у романі «Маруся» В. Шкляр: «Денікінців Антанта так спорядила, що нам би того добра хоч децицію. У них найновіша зброя, добірна кавалерія, муніція, харчі, теплий одяг і ... ліки. Ліки нині важніші за гармати. Маєм ще одного смертельного ворога. Тиф. Уже й наш курінь зачепила пошесть. Бракує і ліків, і лікарів, і лічниць. Щодень помирають...». Але життя брало своє. Молоді люди закохувались і створювали нові сім'ї, щоб іскра життя не погасла: «Добре! — сказав Осип. — Жиємо весело! Щодень помирають десятки людей, зате щонеділі в Липовці, Барі, Вінниці, Жмеринці стрільці йдуть під вінець!..» «Війна війною, а життєжиттєм, — пожвавішав Осип. — Якщо ся женят, то мають вигляд на майбутнє»⁶⁹.

До кінця війни нечувано зросло дезертирство в російській армії. На три чини діючої армії припадало не менше одного дезертира⁷⁰. Сотні тисяч українців у складі воюючих армій страждали у полоні. Умови, в яких перебували полонені українці російської армії також були важкі. Намагаючись полегшити їхнє становище, СВУ⁷¹, заснований 4 серпня 1914 р. у Львові емігрантами з Росії, розгорнув широку діяльність, зокрема, користуючись підтримкою Німеччини, домогся доступу до таборів військовополонених, організовував окремі з них для полонених українців з російської армії (у них утримувалося до 50 тисяч останніх), а всього союз опікувався 80 тис. їх. В українських таборах функціонували школи,

⁶⁷ Образцов И. Сила и дух // Родина. 1993. № 8–9. С. 67.

⁶⁸ Хемінгуей Е. Твори. С. 478.

⁶⁹ Шкляр В. Маруся: роман / Василь Шкляр. Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2014. С. 230–231.

⁷⁰ Образцов И. Назв. праця. С. 67.

⁷¹ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності // Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2000. С. 346.

театри, хори, виходили часописи, які будили національну свідомість. Культурно-освітню роботу серед полонених вели представники української інтелігенції Галичини. Одним з них був письменник Б. Лепкий, мобілізований до австрійської армії 1915 р. Результатом перебування там останнього стала поява оповідання «У таборі», в якому він описав зустріч у німецькому полоні батька Петра Мальованого з Таращі із сином Іваном, який поїхав на заробітки до США, був мобілізований до американського війська і потрапив у полон під Реймсом. Петро Мальований порівнює умови утримання російських полонених та в'язнів країн Антанти. «Я вже отес в третьому таборі перебуваю. Був із французами, був із англічанами, а отес між своїх попав, — міркував Петро Мальований. — Тамтих ненавидять, а мають їх за людей, а наших ніби люблять так якось, як господар своїх собак любить. Добрі собаки, а все таки собаки. Їм і помий досить»⁷².

Хотілося б привернути увагу до ще одного немаловажного моменту, що знайшов відображення на сторінках художніх творів, — пам'яті про загиблих вояків. Перша світова війна «не винувата», що за нею була Друга світова, яка затьмарила ту «імперіалістичну» війну і своїми масштабами й жертвами. Зараз з'явилася думка, що ці дві війни — це, власне, одна Велика війна в Європі та світі, лише з перервою. Про повагу до мертвих писав, зокрема, О. Маковей у нарисі «Вічна пам'ять» (1919–1920 рр.). Мова йшла про вісім кладовищ з двох боків мосту, за який нещодавно відбувалася жорстока боротьба. «Покійники лежать довгими рядами, як на муштрі, мають хрести, написи і числа — ох, які числа! Поза 20000! — і мають пам'ятники. Солодко і славно за вітчизну вмирати, але треба її мати...»⁷³. Товариші полеглих поставили загиблим воякам «сильних христів з дошками, щоб дощ не споліскував написів. Сердечні слова відзивалися з дощочок: “Прощай, товаришу!”. “Вічна пам'ять”. Обвели кладовище дротом і пішли собі. А коли вдарили морози, місцеві селяни “запалили собі хрестами печі. Покійникам нащо хрести? Хто їх знає і хто їх тут буде шукати? “Вічна пам'ять тривала всього три роки”»⁷⁴.

Перша світова війна породила таке соціальне явище, яке прийнято називати «втраченим поколінням», найбільш повно і завершено розкрито у творах трьох авторів, які з'явилися майже одночасно: «На західному фронті без змін» (1928 р.) Е. М. Ремарка, «Прощавай, зброє» (1929 р.) Е. Хемінгуей та «Смерть героя» Р. Олдінгтона. Втраченим поколінням називали на Заході молодих фронтовиків часів Великої війни 1914–1918 рр., тяжко травмованих нею, які не змогли знайти свого місця у повоєнному

⁷² Лепкий Б. Вибране. Львів, 1990. С. 144.

⁷³ Маковей О. Вибрані твори. К., 1979. С. 193–194.

⁷⁴ Там само.

лицемірному, бездушному світі. Сама назва запроваджена Е. Хемінгуєм. Про духовне виснаження майже усього покоління учасників Великої війни на Заході писали Ф. С. Фіцджеральд, Е. Каммінгс, Дос Пассос, О. Гакслі, Селін Л.-Ф. (романи «Жовтий кром» (1921 р.), «Танок блазнів» (1923 р.), «Мертвенна плоть» (1930 р.), «Подорож на край ночі» (1932 р.) та ін.). У цих творах підсумовується результат участі молодого покоління європейців, які чесно воювали і після війни не змогли знайти свого місця у житті.

«Дехто дивується, чому це люди настільки заклопотані й одержимі війною, але тепер, після 1933 року, мабуть, уже всім стало ясно, чому будь-якого письменника повинен хвилювати цей тривкий, страхітливий, смертоносний і брудний злочин — війна. Я бачив забагато воєн і ставлюся до них упереджено. Але автор цієї книги переконано вірить у те, що на війнах б'ються найкращі з кращих, або, скажімо так, просто добрі люди, бо що ближче ви опиняєтеся до лінії фронту, то кращих людей ви там зустрічаєте; але всі ці війни розпалюються, провокуються й оголошуються свинями, котрі конкурують між собою економічно й отримують від воєн зиск. Я переконаний, що тих людей, які провокують війну з метою нажитися на ній, необхідно розстрілювати першого ж дня, коли спалахує війна, і це мають робити ті довірені представники лояльних країн громадян, які згодом братимуть участь у боях».

«Автор, цієї книги з великою втіхою керував би цим розстрілом, якби його на це легально вповноважили ті, хто воюватиме. Якщо ж урешті-решт виявиться, що я якимось чином спровокував нову війну або недостатньо коректно виконав доручені мені обов'язки, я буду готовий, хоч і не надто втішений, щоб мене відправила на той світ та сама розстрільна команда»⁷⁵.

Українці шукали і знаходили моральних авторитетів нації. У новелі «Дід Гриць» (1925 р.) Стефанік з великою любов'ю показує сприйняття простими людьми Івана Франка: «Встає Франко з таким ясным чолом, як сонце, спокійно вчить нас, бо він все знає». Дід Гриць оцінює втрати на війні: «Ми росли, діти наші множилися, всі одного духа, та війна багато їх поклала в сиру землю, а всі, що залишилися, яких ми вигодували і що їх Франко навчив, зробили одну команду українську, а команда, каже, має бути Україна». Далі дід Гриця оповідає, що його внуки пішли будувати Україну під час національно-визвольних змагань. «Внуки пішли, а я ще і внуку відпровадив, аби в шпиталях ходила за хорими. Ані одно не вернуло. Стара здуріла, мене лихословила, Україну проклинала. Ходив ти,

⁷⁵ Ернест Гемінгвей. «Прощай, зброе», з англійської переклав Віктор Морозов // Львів: Видавництво «Старого Лева», 2021. С. 11.

каже, ціле жите по вічах, та й діти заказив, та й пустив їх стрімголов. А діти нібито нічого не кажуть, обминають, що я кості їх дітий порозкидав по всьому світу». Готуючись до смерті дід-патріот висловив бажання поєднатися з воїнами, полеглими за Україну, лишив букату поля для того, хто, «як будут згортати кістки наших стрільців у купи, то аби і за мене хто там згорнув кілька лопат. Але високо, бо на тих костях зацвіте наша земля»⁷⁶.

Діти доктора Драгомирецького у романі Юрія Смолича «Мир хатам, війна палацам», обрали свої шляхи. Син доктора Ростислав, «замість іти в політехнікум і стати інженером шляхів він мусив зробитися авіатором і літати, Господи, Боже мій, — літати! — під виття снарядів і вибухи бомб!». Другий син, «Олександр, — він же навіть не закінчив гімназії! З сьомого класу, в нападі надмірного патріотизму, пішов у школу прапорщиків і два роки потому наражався на небезпеку на тих вошивих позиціях. І все через ту ідіотську війну! Війну доктор Драгомирецький заперечував у принципі: він був пацифіст, і батько його теж був пацифіст. Добре, що пощастило тепер, після поранення і Георгія, влаштувати Олександшу тут, у Києві, одним з ад'ютантів при командуючому військовою округою»⁷⁷. Інші ставали офіцерами проти своєї волі, коли після катастрофічних втрат кадрових командирів російської армії її склад поповнювався з нижчих командирських чинів чи студентів цивільних навчальних закладів. У романі «На калиновім мості» П. Панч пише: «Офіцер, мовляв. А чому я став офіцером, поцікавились? Бо я зовсім не хотів цієї війни і був певний, що, доки скінчу прискорений випуск військового училища, буде вже по війні. Не так сталось. Тож не моя вина! Ну, а не пішов би в артилерійську школу, все одно мобілізували б до війська, тільки на шість місяців раніше. Зразу ж після закінчення землемірного училища»⁷⁸.

За радянської доби, керуючись насамперед ідеологічними критеріями, про учасників Великої війни воліли не згадувати, тим більше нікого не хвилював їхній морально-психологічний стан. Особливо на тлі голодоморів 1921–1922, 1932–1933 рр. ... Потім Друга світова війна своїми ще численнішими жертвами затьмарила події і пам'ять про ту війну, «імперіалістичну».

У радянській українській художній літературі історичних творів про Першу світову війну небагато. Проте й ті, що висвітлювали події через марксистко-ленінську методологію, акцентували головну увагу на питаннях загострення соціально-класових протиріч, тоді як інші пласти життя

⁷⁶ Василь Стефаник. Твори. С. 172.

⁷⁷ Смолич Ю. К. Мир хатам, війна палацам: роман. К.: Всесвіт, 2013. С. 33.

⁷⁸ Петро Панч. Назв. праці. С. 85.

та діяльності широких народних мас залишалися не описаними. Типовим твором з цієї когорти є роман А. Шияна «Гроза», в якому на прикладі хлопця Якова Македона показано втягування солдатської маси у більшовицьке підпілля в армії, а згодом у революцію, партизанську боротьбу з ворогами останньої, принесення у жертву їй особистого почуття до дівчини Софії, в якій Яків розпізнав непримиренного класового ворога та в результаті шаблею зарубав ту, яку колись кохав⁷⁹. У перемозі Македона над Софією радянська літературна критика вбачала перемогу нового над старим. Мотиви людей, їхні почуття, внутрішній світ, переживання розглядалися лише через соціально-політичну вмотивованість.

Крім згаданого роману А. Шияна «Гроза», на глибокий історико-психологічний аналіз заслуговують твори М. Шолохова «Тихий Дон», О. Толстого «Ходіння по муках», Ю. Смолича «Меживладдя», «Мир хатам, війна палацам», П. Панча «На калиновім мості», М. Казакова «Крушение империи» та ін.

Про ставлення різних верст українського населення до війни на її завершальній стадії знаходимо у романі Ю. Смолича «Мир хатам, війна палацам». Селянин дядько Оксентій, власник двох десятин землі. Мав двох синів. «Софрон і зараз сидів на батьківському хазяйстві...» і був за викуп землі у поміщиків «по-справедливості, по-божеському...», а «молодший же, Дем'ян, воював зараз на позиціях, зроду був крові гарячої і особливо розпалився, як дістав двох Єгоріїв за відвагу, дві рани і одну контузію. Він написав тепер батькові з фронту листа, в якому повідомляв, що живий, здоровий, чого і всім бажає, що прийде ще правда у світ, а землю від поміщиків треба брати відразу і неодмінно — задурно. Так, мовляв, пишуть і в газеті «Окопна правда». І запитував у останніх рядках листа — якої з приводу цього думки «вольні» у тилу і, взагалі, що чути про те, щоб з цією анахтемською війною швидше кінчати?»⁸⁰.

Революційно-налаштована молодь виступала проти війни, виходячи на демонстрації протесту: «Чотирнадцятого року — коли, з початком війни, царським урядом були закриті останні видання українською мовою, а Данило, Харитон та Флегонт на той час вже співали в просвітянському хорі, ще в дискантах та альтах, — вони втрьох опинилися й собі в лавах демонстрантів біля редакції української газети “Рада” разом з колоною печерських робітників. Флегонт тоді свистів на поліцаїв, заклавши два пальці до рота; Харитон поцілів у білий кітель жандармського вахмістра кізяком; а Данило знову відзначився особливо: встромив голову

⁷⁹ Шиян А. Твори в 2-х томах. Т. 1. Гроза. К., 1996. С. 385.

⁸⁰ Смолич Ю. К. Назв. праці. С. 28.

у вікно Старокиївського поліцейного участку і заверещав простісінько в пику переляканому приставу: “Дядінька, ви сатрап!!!”⁸¹

Висновки дослідження та перспективи подальших розвідок. Викладене не претендує на наукове дослідження, але воно є поштовхом для вивчення багатьох соціально-психологічних, ментальних, національних, духовних, морально-етичних елементів історії Першої світової війни, оскільки документальні джерела або зовсім не торкаються їх, або в силу специфіки це відображення є вузьким, однобічним, документально-офіційним. Тому вивчення проблеми повинно проводитись при широкому, творчому залученні української та світової історичної літератури, яка може й повинна стати поштовхом до багатьох нових, оригінальних, цікавих наукових праць.

Водночас не ставилося за мету зробити повний огляд літературних художніх творів. Поза увагою залишилися чимало останніх як української, так і світової літератури. Серед них твори О. Кобця «Записки полоненого», Ф. Дудка «Чорторий», «Квіти і кров», «На згарищах», Ю. Шкрумеляка «Чета крилатих», М. Матіос «Майже ніколи не навпаки: сімейна сага в новелах», повість В. Лопушанського «Перемога», нариси Максима Брилинського «Хрестний вогонь», повість Олега Бабія «Перші стежки», М. Матвієва-Мельника «Стрілецька Голгофа», онтологія Тараса Салиги (90-ті рр.), твори «пізнього» Франка. Сюди ж слід віднести твори авторів світової літератури, серед яких С. Цвейг, Б. Шоу, Е. Юрген, Я. Ульсон, В. Фолкнер, К. Фоллет, Мате Залка та ін.

Воїни-українці після закінчення Великої війни 1914–1918 рр. зразу ж були втягнені у нові воєнні випробування. Почалася війна за незалежність України, національно-визвольні змагання у яких вояки колишньої російської і австро-угорської армій вже воювали пліч-о-пліч проти спільних ворогів. Українцям просто ніколи було потрапляти у категорію «втраченого покоління», треба було продовжувати боротьбу за державність і волю у складі армії УНР, УГА, формації Українських Січових Стрільців, повстанських загонах Холодного Яру та ін.

Викладений матеріал, на наш погляд, дає можливість визначити окремі напрями майбутніх історичних досліджень. Пріоритетними вважаємо вивчення участі воїнів російських і австро-угорських армій у боях по обидва боки фронту та їх братання; роль галицьких москвофілів у проведенні розвідувальної роботи російською армією; українізація військових частин на фронтах; еволюція соціально-психологічного й національного портрета воїна і його вплив на хід бойових дій; роль та місце різних

⁸¹ Там само. С. 43.

націй і етносів у війні; втрати культурних цінностей, вивезення в Росію бібліотечних, архівних фондів тощо.

Отже, зрозуміло, що запропонований матеріал не є літературною критикою, що відноситься до царини філології й літературознавства, а радше спробою подивитися на відомі чи маловідомі події Першої світової війни через призму художньої історичної літератури.

«Те, що книга описувала трагічні події, мене не засмучувало, адже я знав, що життя — це трагедія, фінал якої завжди однаковий», — резюмував Е. Хемінгуей у передмові до роману «Прощавай, зброе!»⁸²

Такі слова можна віднести до більшості творів історичної художньої літератури про події Першої світової війни 1914–1918 рр., яка започаткувала нову епоху в історії людської цивілізації.

REFERENCES

1. Andrusyshyn B. (1998). *Ukrayina v roky Pershoyi svitovoyi viyny. Persha svitova viyna i slov"yans'ki narody. Materialy mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiyi. 14–15 travnya 1998 roku*. Kyiv.
2. Andrusyshyn B. (2019). *Na shlyakhu do svobody. Narysy z istoriyi ukraïns'koyi derzhavnosti ta prava. Vybrane. Do 60-richchya vid dnya narodzhennya*. Kyiv: Vydavnytstvo "Lyudmyla".
3. Lutsiv L. (1971). *Vasyl' Stefanyk — spivets' ukraïns'koyi zemli* — Vydavnytstvo «Svoboda». New-York–Dzhersi-City.
4. Reyent O., Serdyuk O. (2004). *Persha svitova viyna i Ukrayina*. Kyiv.

Bohdan Andrusyshyn

Doctor of Historical Sciences (Ph.D., Dr. hab.), Professor,
Head of the Department of theory
and history of the state and law
educational and scientific institute of law,
Ukrainian State University named after M. Drahomanova (Kyiv)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5490-6874>
E-mail: abihorse@ukr.net

ISSUES OF THE FIRST WORLD WAR (1914–1918) ON THE PAGES OF UKRAINIAN AND WORLD HISTORICAL FICTION LITERATURE

The article is devoted to the study of certain main problems of the First World War of 1914–1918 on the pages of Ukrainian and world fiction and historical

⁸² Ернест Гемінгвей. «Прощавай, зброе», з англійської переклав Віктор Морозов // Львів: Видавництво «Старого Лева», 2021. С. 8.

literature. From a huge array of historical fiction, the author singles out issues that make it possible through the prism of the moral and psychological perception of an ordinary person, mostly a soldier, to analyze the main contradictions of the contemporary world, to see the person himself, to evaluate the motives of his actions, thoughts, hopes, and expectations. To examine the main plot lines of the works, the author turned to the search for a number of scientific methods, including historical methods, with the help of which real processes of the past are reconstructed through the prism of artistic texts. The main results of the study were reflected in the disclosure of the content of such problems as the causes and motives of the start of the war, the survival strategies of different sections of the population, the geopolitical composition of these warring blocs, the phenomenon of sniper shooting, Muscophilism, militarism, the occupation regime, state terror and genocide; problems of refugees, displaced persons, prisoners of war. The work evaluated the factors that were decisive for fraternization at the fronts, clarified the role of the growth of national consciousness. The author shows that the psychological trauma of the war in the works of writers of different countries was the same (sadness, anxiety and expectation), reveals the coverage on the pages of artistic works of the "heroism" of the Russian tsarist army, farewell to the event of the Western Ukrainian population about "one-blood" Slavic brothers. Attention is drawn to human and material losses, morbidity during the war, orphanhood and widowhood. The tragedy of the "lost generation", the consequences of the war in general, the problem of historical memory for those who died on the fronts were considered. Prospects for further follow-up of the mentioned issues in both content and chronological contexts are outlined, among which one of the priority ones is the loss of cultural values, the export to Russia of library and archival funds, factory and factory equipment, etc.

Keywords: *First World War, fiction and historical literature, Western Ukraine, Dnipro region, occupation regime, national consciousness, brotherhood, captivity.*

УДК: 94(100) “1914/1920”

Володимир Любченко

науковий співробітник,
відділ історії України XIX початку XX ст.,
Інститут історії України НАН України
(м. Київ, Україна), zds5025@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-7207-6637>

ВІЙНА І ГЕОПОЛІТИКА: З ІСТОРІЇ СПРОБ ФОРМУВАННЯ З УКРАЇНЦІВ-РУСОФІЛІВ МОНАРХІЇ ГАБСБУРГІВ ВІЙСЬКОВИХ ПІДРОЗДІЛІВ НА БОЦІ РОСІЇ

Спроби використання підданих ворожої сторони (ідеологічних та національних дисидентів) у війні шляхом формування з них військових підрозділів (з біженців та військовополонених) не є унікальним явищем. Пропоновану статтю присвячено дослідженню не зовсім вдалим спроб формування з українців-русофілів монархії Габсбургів добровольчих загонів, що діяли б на боці Російської імперії у роки Першої світової війни та реально воювали на боці Збройних сил на Півдні Росії — у війні Громадянській. Встановлено, що первісна ініціатива формування таких загонів виходила від політичної репрезентанти радикального русофільського руху серед українців Австро-Угорщини — «Русского народного совета Прикарпатской Руси» й знайшла підтримку у штабі верховного головнокомандувача Російської імператорської армії. Застосовуючи компаративний метод, з'ясовано, що підставою для формування «Карпато-руського добровольческого отряда» мала стати правова база, розроблена у Російській імперії станом на весну 1915 р. для створення чеських добровольчих дружин, які розглядалися як основа збройних сил майбутньої держави чехів і словаків, що мала постати у разі перемоги країн Антанти у війні. Зрозуміло, що аналогічного мотиву були позбавлені проєктовані до створення добровольчі загони, що мали складатися з українців-русофілів монархії Габсбургів. Попри, на перший погляд, цілковиту спільність стратегічних інтересів, що мали втілитися в інкорпорацію заселених українцями теренів Австро-Угорщини (Східної Галичини, Північної Буковини, Угорської Русі) до складу Росії (імперії — до лютого 1917 р., нової демократичної, а далі «єдинонеподільної» білої — опісля), повної «симфонії» між російською владою та політичними провідниками радикального русофільства (зокрема, й його військового крила) серед українців монархії Габсбургів — не було. Перша повинна була враховувати реалії геополітики, зокрема — інтереси союзників, котрі внаслідок таємних домовленостей фактично змусили її відмовитися на користь Румунії (як платню останній за вступ 1916 р. у війну на боці Антанти) від планів анексії більшої частини Північної Буковини включно з Чернівцями, а навесні 1919 р. — остаточно поступитися на користь

відродженої Польщі своїми планами щодо Східної Галичини. Цілком очевидно, що такі вимушені сепаратні поступки російської влади (не про всі з них провідники «Русского народного совета Прикарпатской Руси» взагалі були поінформовані) йшли врозріз із інтересами русофільських кіл серед українців монархії Габсбургів і були джерелом потенційних конфліктів.

Ключові слова: Перша світова війна, Громадянська війна, геополітика, Російська імперія, українці-русофіли монархії Габсбургів, «Карпато-русский добровольческий отряд», «Русский народный совет Прикарпатской Руси», Збройні сили на Півдні Росії.

Війна Російської Федерації проти України, розпочата як гібридна 2014 р., з її трансформацією 24 лютого 2022 р. у повномасштабну — поставила на порядок денний широкий комплекс питань, пов'язаних із залученням супротивниками до ведення бойових дій на своєму боці громадян ворожої у війні сторони на добровільній або примусовій (шляхом мобілізації) основі у складі окремих «титовських» підрозділів або штатних регулярних частин, що є важливим як з практичної, так і з пропагандистської точок зору. Якщо російська сторона після 24 лютого 2022 р. робить спроби поширити масову мобілізацію українських громадян із захоплених ще 2014 р. теренів ОРДЛО та тоді ж анексованого Криму на мешканців тимчасово частково окупованих з початком повномасштабного вторгнення територій Півдня та Сходу України (поки що обмежуючи свої апетити колом осіб, що отримали добровільно або вимушено російські паспорти), то українська — надає можливість ідеологічним противникам путінського режиму із російськими паспортами брати участь у війні на боці України у складі окремих добровольчих російських частин, втім — повністю інтегрованих у питаннях підпорядкування і командування до структури ЗСУ.

Загалом, подібний досвід не є чимось унікальним — він має чимало історичних прецедентів і одним з найбільш промовистих та наближених як за театром воєнних дій, так і за складом учасників є приклад Першої світової та Громадянської (в яку Велика війна 1914–1918 рр. переросла на своєму завершальному етапі на теренах однієї шостої світового суходолу) воєн, коли було зроблено спробу формування і використання у воєнних діях на боці Росії (імперії, а після її розвалу — білої Росії) добровольчих військових підрозділів, що складалися з українців-русофілів монархії Габсбургів (як її, так і українського національного руху ідеологічних супротивників).

Дослідженню спроб формування та використання у війні на боці Росії «карпато-русских» добровольчих частин на тлі інтересів задіяних у процесі сторін, що не завжди співпадали з огляду на геополітику, а також аналізу правової для цього підставової бази у порівнянні з аналогічною,

що застосовувалася для добровольчих чеських (чехословацьких) підрозділів — присвячено дану статтю.

Імператорська Росія. Опосередковано вперше гіпотетична можливість використання підданих Австро-Угорщини — українців русофільської орієнтації у війні на боці Російської імперії була закладена у маніфесті верховного головнокомандувача російської армії генерал-ад'ютанта, великого князя Миколи Миколайовича до «русского народа Подъяремной Руси» від 5¹ серпня 1914 р. Про це свідчать наступні слова маніфесту: «Освобождаемые русские братья! Всем вам найдется место на лоне матери-России. Не обижая мирных людей, какой бы они ни были народности, не полагая своего счастья на притеснении иноземцев, как это делают швабы, обратите меч свой на врага, а сердца свои к Богу, с молитвой за Россию и за русского царя»².

Заклик повернути зброю проти ворога, під яким розумілися супротивники країн Антанти у війні, міг бути адресований як мобілізованим до австро-угорської армії українцям-русофілам, яких заохочували здаватися у полон, натякаючи на можливість в подальшому виступити зі зброєю в руках проти країни, підданими якої вони були, так і цивільному населенню на територіях, що, як очікувалося, будуть зайняті російськими військами, серед якого, вірогідно, розраховували знайти бажаних збройно виступити на боці Російської імперії. Проте жодної конкретики та механізмів реалізації заклику текст маніфесту верховного головнокомандувача не містив.

Варто зазначити, що для сучасників не був таємницею факт безпосередньої участі членів заснованого ще 29 липня 1914 р. у Києві за сприяння штабу Київського військового округу галицькими політичними біженцями-русофілами «Карпато-русского освободительного комитета» (КРОК, голова — Юліан Яворський) у підготовці тексту згаданого вище маніфесту великого князя Миколи Миколайовича³. Текст же відозви «Многострадальный русский народ Галицкой земли!», з якою сам КРОК у день свого заснування звернувся до українського населення Австро-Угорщини, хоч і заохочував українців до дезертирства з армії монархії Габсбургів, проте ще не містив прямого заклику збройно виступити проти неї: «Кидай оружие и отдавайся православному воинству, которое примет тебе не как военного пленника, а как родного брата вертающего с

¹ Тут і далі дати подаємо за «старим стилем» — Юліанським календарем.

² Петрович [Крип'якевич] І. Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 — червень 1915. Б.м., 1915. С. 12.

³ Там само.

неволи под стрехи родной хаты. Кидай оружие, чтобы в велику хвилю освобождения Галицкой Руси не лилась кровь брата от руки брата»⁴.

Хоча поки що не вдалося знайти документального підтвердження практичних заходів з боку КРОК у короткий період його існування (9 вересня 1914 р. він склав свої повноваження у Львові перед РНСПР — «Русским народным советом Прикарпатской Руси» — головним політичним репрезентантом галицького русофільства) щодо спроби формування добровольчого загону з галицьких втікачів і емігрантів, свого часу І. Крип'якевич, спираючись на інформацію, якою володів, констатував, що КРОК «пробував — безуспішно — організувати дружину добровольців»⁵. Надалі головним модератором ідеї формування добровольчого загону виступав вже РНСПР.

Довгий час (до кінця весни 1915 р.) найбільшим і єдиним здобутком на цьому напрямку був початок підготовки офіцерського складу з тих галичан-русофілів, що, будучи студентами у Російській імперії, з початком війни спромоглися перейти у російське підданство. 13 січня 1915 р. «Прикарпатская Русь» надрукувала замітку з гучною назвою «Галицко-русские добровольцы», в якій сповіщалося, з посиланням на дописи з Петрограда, що «недавно несколько галицко-русских студентов, живших в последнее время в России и принявших до войны православие, а с объявлением войны и русское подданство, поступили добровольцами в военные училища». Прізвища галичан-юнкерів газета не назвала з міркувань безпеки членів їхніх родин в Австро-Угорщині, проте відзначила, що посвячення юнкерів в офіцери відбудеться навесні⁶. Певна річ, що РНСПР, переслідуючи мету створення добровольчої дружини, був зацікавлений в якомога ширшій підставовій базі для вступу галичан до військових училищ Російської імперії.

Навесні 1915 р. РНСПР звернувся до тимчасового воєнного генерал-губернатора Галичини графа Г. Бобринського із клопотанням про дозвіл на формування «особого галицко-русского добровольческого отряда» та про відкриття дверей російських військових училищ для навчання в них «галицко-русской учащейся молодежи». 27 травня 1915 р., незадовго до полишення російськими військами більшої частини Галичини, начальник штабу верховного головнокомандувача генерал від інфантерії М. Янушкевич сповістив листом за номером 7210 воєнного генерал-губернатора Галичини, що «верховный главнокомандующий не встречает препятствий

⁴ Там само. С. 8.

⁵ Там само. С. 12.

⁶ *Милонег*. Галицко-русские добровольцы // Прикарпатская Русь. 1915. 13 (26) янв. № 1526. С. 1.

к сформированию добровольческой галицко-русской дружины *на одинаковых основаниях с чешской* [курсив наш — *В. Л.*], если к сему не встретится возражений со стороны главнокомандующего армиями Юго-Западного фронта». Щодо другої частини клопотання РНСР генерал від інфантерії М. Янушкевич, посилаючись на відгук воєнного міністра, повідомив, що для задоволення цього прохання перешкод також немає «при условии окончания полных курсов среднеучебных заведений (не только галицийских, но и вообще заграничных) без всяких дополнительных (на время войны) испытаний, но при условии такого владения русским языком, которое позволяло бы следить за курсом»⁷. «Что же касается решения этого вопроса со стороны вакансий, — провадив далі М. Янушкевич, — то к приему указанных лиц в трехклассные военные училища, надо полагать, препятствий не встретится; прием же их в двухклассные и особенно в кавалерийские, наплыв ищущих поступления в которые превышает число имеющихся вакансий, может состояться для добровольцев-галичан на общих с коренным населением основаниях, то есть — по конкурсу. По вопросу о приеме галичан в специальные училища (артиллерийские и инженерные) — сообщу дополнительно по получении уведомления о сем военного министра»⁸.

Оскільки верховний головнокомандувач знайшов можливим дозволити формування «добровольческой галицко-русской дружины на одинаковых основаниях с чешской», важливо встановити, на яких саме засадах було створено останню станом на травень 1915 р. Це необхідно зробити й для того, аби стало зрозуміло, чому, попри зовнішню подібність обставин і процесів, чеську добровольчу дружину було оперативно сформовано не лише на папері, тоді як у випадку з дружиною «галицко-русской» сам дозвіл на її формування (так і нереалізований на практиці до розпаду Російської імперії) був даний лише наприкінці травня 1915 р. — через десять місяців після початку Великої війни.

З ініціативою створення чеської добровольчої дружини, що діяла б спільно з російською армією, вже на самому початку війни виступили чеські товариства Російської імперії (обох столиць та Києва). Зокрема, московський «Чеський комітет» вже 22 липня 1914 р. подав на розгляд Военного министерства проект організації особливих військових частин з чехів-добровольців, а київський «Чеський комітет допомоги жертвам війни» 27 липня закликав до створення так званих гуситських підрозділів

⁷ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису (тут і далі — НБУ ІР). Ф. XXI. Од. зб. 661. Арк. 1–1 зв.

⁸ Там само.

з чеських добровольців віком від 16 до 45 років⁹. На своєму засіданні 30 липня Рада міністрів Російської імперії одноголосно схвалила «предположение о сформировании особых чешских войсковых частей»¹⁰. 7 серпня 1914 р. Військова рада Російської імперії затвердила поданий на її розгляд 5 серпня головним управлінням Генерального штабу (відділ устрою і служби військ) порядок формування таких частин, про що останнє того ж дня повідомило за номером 2871/293 начальника штабу Київського військового округу для виконання¹¹.

Отже, затверджений 7 серпня 1914 р. порядок формування чеських військових частин передбачав наступне:

1) формування чеських військових частин з чехів-добровольців, причому добровольців, котрі колись були офіцерами іноземних армій, дозволялося приймати на офіцерські посади згідно з їхніми чинами, але на правах офіцерів російського ополчення;

2) місцем формування чеських добровольчих частин мав стати Київ як найцентральніший з пунктів з більш-менш значним чеським населенням, саме ж формування мало відбуватися за розпорядженням штабу Київського військового округу;

3) вся діяльність з набору добровольців для означених формувань покладалася на чеські товариства Петербурга, Москви, Києва та Одеси, причому головним з них за своїми функціями визнавалося Київське товариство;

4) видатки на формування та утримання чеських добровольчих частин покладалися на рахунок воєнного фонду¹².

Надзвичайно важливим для чеських військових формувань на теренах Російської імперії було ще одне рішення верховного головнокомандувача, про яке 4 грудня 1914 р. командира «Ческе дружини» підполковника Созентовича сповістив своїм розпорядженням за номером 9502 черговий генерал штабу 3-ї Армії. З огляду на політичне значення привернення симпатій чеського населення Австро-Угорщини до Російської імперії, а також беручи до уваги настійливе клопотання провідних чеських діячів, верховний головнокомандувач визнав за можливе «разрешить поступление в «Чешскую дружину», сформированную в Киеве, также и желающих чехов-военнопленных», причому приймати їх було дозволено «тотчас по взятии в плен». Дві обов'язкові умови, що їх було чітко окреслено —

⁹ Чехословацьке військо в Україні під час Першої світової війни. Короткий історичний нарис. Прага: Чехословацька громада легіонерів, 2002. С. 4.

¹⁰ Драгомирецький В. С. Чехословаки в России: 1914–1920. Париж; Прага, 1928. Док. № 3. С. 208.

¹¹ Там же. С. 207–208.

¹² Там же. С. 208.

повна добровільність при вступі та письмове поручительство за кожного з боку командира дружини¹³.

Ще одним принциповим моментом для розуміння особливостей формування та статусу як чеських, так і проєктованих «галицько-руських» військових частин було роз'яснення верховного головнокомандувача від 3 березня 1915 р., відповідно до якого «чешские добровольческие дружины не являются частями русской армии», на підставі чого було визнано можливим дозволити запровадити у чеських частинах чеську командну мову¹⁴. Певна річ, що галичани-русофіли, відстоюючи «единство русского народа», на відміну від чехів, не потребували іншої командної мови, окрім російської, але статус їхнього проєктованого загону мав бути таким же як і у чехів — йшлося про окремих добровольчий військовий підрозділ, що структурно не входив би до складу російської армії.

Після травня–червня 1915 р. у питанні формування чеських підрозділів, які зі сформованої у Києві в серпні–вересні 1914 р. дружини розрослися станом на січень 1916 р. у полк, серпень 1916 р. — у бригаду, вересень 1917 р. — в армійський корпус, що на кінець того року нараховував понад 38 тисяч бійців і офіцерів¹⁵, було видано ще багато наказів, розпоряджень та прийнято рішень, але правовою базою в усій її сукупності для формування «галицько-руської дружини» слугували лише вище розглянуті нами.

Таким чином, проєктована до створення «галицько-русская дружина» від самого початку свого існування мала б формуватися з декількох джерел — дуже невеликої групи уродженців українських теренів Австро-Угорщини, що вже перебували у російському підданстві (натомість, російськوپідданих чехів були десятки тисяч), військовополонених (вочевидь — головне джерело) та на той момент з кожним днем все зростаючого числа біженців (певна річ, лише тих з них, як і у випадку з військовополоненими, що мали стійкі русофільські погляди чи симпатії). Видатки на організацію дружини мали здійснюватися за рахунок державного воєнного фонду. В організаційному плані дружина не становила б собою підрозділу російських військ.

Згода головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту на формування з галичан добровольчого загону була дана вже після евакуації російськими військами Львова й несла на собі відбиток скептичних настроїв, спричинених відступом. 22 червня 1915 р. начальник канцелярії головного начальника постачань армій Південно-Західного фронту

¹³ Там же. Док. № 4. С. 209.

¹⁴ Там же. Док. № 6. С. 210.

¹⁵ Див.: Чехословацьке військо в Україні... С. 11, 24.

Д. Сергієвський повідомив листом за номером 17980 начальника штабу тимчасового воєнного генерал-губернатора Галичини К. Новогребельського, що головнокомандувач арміями фронту генерал-ад'ютант М. Іванов поставив наступну резолюцію на копії вже згадуваного листа від 27 травня 1915 р. за підписом начальника штабу верховного головнокомандувача генерала М. Янушкевича: «Препятствовать не следует, но едва ли теперь найдется много желающих»¹⁶.

Як би там не було, попри формально позитивне розв'язання клопотання РНСПр, до практичної реалізації задуму так і не приступили ні того, ні наступного, 1916, року. На часі були більш нагальні проблеми, спричинені відступом, зокрема біженська¹⁷, які потребували негайного розв'язання, до того ж і сам РНСПр, що після евакуації, транзитом через Київ, у вересні 1915 р. осів у Ростові-на-Дону й переживав серйозну внутрішню кризу, на деякий час втратив інтерес до висунутої ним же ідеї.

Новий спалах активності навколо питання про формування добровольчого загону з галичан-українців русофільської орієнтації припадає на кінець 1916 — початок 1917 рр. На той час російські війська, внаслідок «Брусиловського прориву», вдруге за роки Великої війни міцно закріпилися на більшій частині Східної Галичини та Буковини.

Ініціатива, як і раніше, виходила від РНСПр. З детального «Проекта программы Карпато-русского съезда, имеющего быть в сентябре 1916 г. в Москве»¹⁸ (є підстави вважати, що з'їзд не відбувся через зумовлену умовами воєнного часу відсутність дозволу на його проведення) видно, що під VI-м (з загальних IX-ти) параграфом порядку денного з'їзду стояло питання «Карпато-русский добровольческий отряд», яке мав представити увазі делегатів особисто голова РНСПр В. Дудикевич¹⁹.

¹⁶ НБУ ІР. Ф. XXI. Од. зб. 661. Арк. 1 зв.

¹⁷ Серед планів облаштування понад 300 тис. галицьких біженців і виселенців, які циркулювали восени 1915 р., можна навести і такий екзотичний як проєкт завідуючого «Главного краевого благотворительного комитета во Львове» (одна з офіційних структур в системі органів російської окупаційної влади в Галицькому тимчасовому воєнному генерал-губернаторстві) ротмістра Данилова, що передбачав утворити з біженців та вигнанців військово-господарську структуру у формі «Галицького козачого війська» з осадженням останнього на Південному Кавказі — на півдні сучасної Аджарії вздовж тодішнього російсько-турецького кордону. Див.: Любченко В. Б. Нереалізований проєкт створення на Південному Кавказі «Галицького козацтва» як один із способів розв'язання проблеми біженців, породженої весняно-літніми 1915 р. поразками російської армії на Південно-Західному фронті // Проблеми історії України XIX — поч. XX ст. Вип. IV. К., 2002. С. 45–51.

¹⁸ НБУ ІР. Ф. XXI. Од. зб. 1201. Арк. 1–1 зв.

¹⁹ Там само. Арк. 1 зв.

В січні 1917 р. керівництво РНСПР, судячи зі всього без попереднього нового узгодження зі штабами верховного головнокомандувача та головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту, знову повернулося до питання про формування добровольчого загону, який складався б із галичан-українців русофільської орієнтації й міг би брати участь у війні на боці Російської імперії. Маючи на руках формальний дозвіл на формування такого загону, виданий попередніми верховним головнокомандувачем та головнокомандувачем арміями Південно-Західного фронту ще у травні й червні 1915 р., про який, вочевидь, всіма вже було забуто, РНСПР опублікував 20 січня 1917 р. у Ростові-на-Дону «Объявление» за номером 162, в якому, посилаючись на дозвіл верховного головнокомандувача, проте не називаючи його дати, оголосив, що приступає до складання списків бажаючих стати добровольцями й закликає земляків-галичан як біженців, так і військовополонених негайно записуватися у добровольці. Відповідно до тексту «Объявления», підписаного головою (В. Дудикевичем), секретарем (М. Сохоцьким) та начальником канцелярії (Г. Мальцем) РНСПР, попередній запис добровольців мав вестися у начальника канцелярії та в усіх уповноважених РНСПР. За наявності достатньої для сформування окремої військової частини кількості бажаючих стати добровольцями, РНСПР планував звернутися до верховного головнокомандувача з клопотанням про визначення місця для формування загону та про призначення офіцерів-інструкторів²⁰. Нагадаємо, що саме за такою схемою у серпні–вересні 1914 р. відбувалося формування у Києві «Ческе дружини» — військового підрозділу, що складався з добровольців-чехів — мешканців Російської імперії.

Особливо важливу роль у справі формування добровольчого загону як з причини значної кількості біженців-галичан у Київській губернії, так і з огляду її наближеності до місця розташування штабів верховного головнокомандувача та головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту, що полегшувало зносини з ними, відігравав член РНСПР й водночас його уповноважений з облаштування «карпато-руських» біженців у Києві та Київській губернії Ю. Яворський. Вже 29 січня 1917 р., з посиланням на нього та на його прохання, «Киевская мысль» опублікувала на своїх шпальтах майже ідентичну за змістом виданому у Ростові-на-Дону «Объявлению» замітку «Карпато-русский добровольческий отряд». Відмінність полягала лише в конкретизації національної належності, а по суті — національної орієнтації уродженців Карпатської Русі, які закликалися, «кто только может», записуватися у добровольці — звичайно, лише за умови, що вони «русской национальности». Запис добровольців у

²⁰ Там само. Од. зб. 661. Арк. 10.

Києві мав відбуватися в канцелярії Ю. Яворського за адресою: вулиця Львівська, 45²¹.

Кількома днями пізніше, з датою «1 февраля 1917 г.», київська «Славянская типография» видала масовим накладом у вигляді окремого звернення і за тією ж назвою майже повний текст згаданої газетної замітки²². Прикметно, що по офіційний дозвіл публікувати оголошення та проводити попередній запис до добровольчого загону Ю. Яворський звернувся лише 11 лютого 1917 р., надіславши відповідне прохання на ім'я головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту — вже після початку практичних дій у цьому напрямку²³.

Отримавши клопотання Ю. Яворського й не володіючи жодною інформацією по суті піднятого у ньому питання, генерал-квартирмейстер штабу головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту генерал-лейтенант М. Духонін звернувся за роз'ясненнями до штабу верховного головнокомандувача. Яким же мало бути його здивування, коли черговий генерал штабу верховного головнокомандувача протелеграфував йому, що штабу «ничего неизвестно по названному вопросу»! Це змусило генерала М. Духоніна звернутися 25 лютого 1917 р. до начальника штабу Київського військового округу, аби той з'ясував у Ю. Яворського, коли було дано дозвіл верховним головнокомандувачем на формування добровольчої дружини²⁴. Того ж дня відповідний запит було відправлено Ю. Яворському²⁵.

Лютневий демократичний переворот у Російській імперії та викликані ним зміни у країні на місяць затримали відповідь Ю. Яворського й подальші кроки РНСР у спробах приступити до формування добровольчого загону, про що йтиметься далі.

Демократична Росія. Попри традиційну орієнтацію на консервативні монархічні сили з правої частини політичного спектру Російської імперії та довголітні тісні зв'язки з їхніми численними представниками, бажання й в очах новопосталої влади далі залишатися виразником інтересів Галицької Русі та репрезентантом кількасоттисячної маси її уродженців — біженців та військовополонених змусило РНСР в кількаденний термін після Лютневого демократичного перевороту публічно визначити своє ставлення до змін, що відбулися, аби не розділити долі своїх колишніх покровителів. Вже 4 березня 1917 р. РНСР зібрався на своє

²¹ Там само. Арк. 11.

²² Там само. Арк. 12.

²³ Там само. Арк. 13.

²⁴ Там само. Арк. 14.

²⁵ Там само. Арк. 14 зв.

екстрене засідання, на якому ухвалив текст привітання до Виконавчого комітету Державної думи та до Тимчасового уряду. Відзначивши в ньому, що «подъяремный русский народ возлагает все свои надежды на братский державный русский народ, чаёт своего освобождения и объединения с ним», і привітавши центральні органи нової влади, РНСР далі заявив про «готовность русского народа Прикарпатья принять посильное участие в народном строительстве земли русской» і побажав «верховной народной власти и народному правительству России успешно исполнить принятую на себя великую задачу, с помощью геройского непобедимого русского воинства доставить России скорую, решительную и окончательную победу над врагами, завершить великий и святой завет собирания русской земли воедино, великую и могучую Русь сделать свободной и счастливой»²⁶. Можливо, саме завдяки такому швидкому орієнтуванню у політичній кон'юктурі РНСР вдалося уникнути у взаєминах з новою центральною владою тавра «чорносотенний», зберігши становище одного із її контрагентів на галицькому напрямку політики взагалі та у сфері широкого кола питань, пов'язаних із біженцями та військовополоненими, зокрема.

З кінця березня й до початку червня 1917 р. навколо питання про формування «карпато-русского добровольческого отряда» знову розгорталися події, значний вплив на перебіг яких мала несталість складу вищого командування на рівнях верховного головнокомандувача, головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту та головного начальника Київського військового округу. На раніше згадуваний запит начальника штабу Київського військового округу від 25 лютого 1917 р. щодо того, коли було дано дозвіл верховним головнокомандувачем на формування добровольчого загону, Ю. Яворський подав відповідь лише 28 березня 1917 р., відіславши до старих і добре вже нам знайомих розпоряджень від 27 травня та 22 червня 1915 р.²⁷

Наприкінці квітня, після надання пояснень, справа формування добровольчого загону несподівано зрушила з місця, оскільки її підтримав верховний головнокомандувач генерал від інфантерії М. Алексєєв. 30 квітня 1917 р. начальник штабу верховного головнокомандувача генерал-лейтенант С. Сухомлин у секретній телеграмі на ім'я головного начальника Київського військового округу повідомив, що «ГЛАВКОВЕРХ признал желательным поддержать идею формирования карпато-русской дружины и, если Яворский вполне лояльный, приказал приступить к формированию таковой распоряжением ГЛАВКОЮЗ». В той же час у

²⁶ Там само. Арк. 4–5.

²⁷ Там само. Арк. 15.

телеграмі зазначалося, що «для широкого развития формирований не имеется материальной части»²⁸.

Чи був за цим виданий відповідний наказ головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту генерала від кавалерії О. Брусилова — достеменно невідомо, хоча вірогідно, що так, оскільки вже 2 травня 1917 р. Ю. Яворського запросили для розмови на квартиру головного начальника Київського військового округу²⁹. Треба думати, ступінь лояльності Ю. Яворського не викликав жодних сумнівів, бо 11 травня 1917 р. він надіслав на ім'я голови РНСПР В. Дудикевича телеграму такого змісту: «Получил спешное предложение штаба немедленно приступить к организации дружины. Немедленно обсудите вопрос, сообщите срочной телеграммой решение, предположения, шансы»³⁰.

Коли, здавалось би, у справі формування загону все остаточно вирішилось на її користь, за підтримки київських демократичних громадських організацій загальноросійської орієнтації відбулася зміна головного начальника Київського військового округу. Замість прихильного до ідеї формування добровольчої дружини генерал-лейтенанта М. Ходоровича, на чолі Київського військового округу було поставлено члена партії есерів полковника К. Оберучева, який на своїй посаді вкрай негативно ставився до будь-яких національних тенденцій в армії. Цілком природно, що взаємини у нього з Ю. Яворським не склалися від самого початку, до того ж останній, належачи до консервативного табору, не міг викликати довіри в очах представника революційної демократії. 22 травня 1917 р., після зустрічі з полковником К. Оберучевим, Ю. Яворський надіслав В. Дудикевичу повну розпачу телеграму: «Новый начальник Киевского военного округа Оберучев решительно заявился против образования нашего отряда, с которым — по его словам — русской демократии не по пути, так как поднимание национальных штыков ныне нежелательно вообще, освобождение Карпатской Руси — недопустимая аннексия, отвлечение военнопленных от тыловых работ — вредно»³¹.

За таких обставин Ю. Яворський не склав рук, вирішивши діяти в обхід головного начальника Київського військового округу. Того ж 22 травня 1917 р. він звернувся телеграмою до головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту з проханням дозволити прибути й особисто доповісти у справі формування добровольчого загону, на що

²⁸ Там само. Арк. 16.

²⁹ Там само. Арк. 17.

³⁰ Там само. Арк. 18.

³¹ Там само. Арк. 19.

наступного дня отримав дозвіл від начальника штабу головнокомандувача арміями фронту генерал-лейтенанта М. Духоніна³².

Саме в ці дні відбулися зміни на посадах верховного головнокомандувача та головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту. Звільнивши посаду головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту для генерал-лейтенанта О. Гутора, верховним головнокомандувачем став генерал від кавалерії О. Брусилов. Тож не дивно, що в умовах зміни головнокомандування Ю. Яворський, прибувши в штаб Південно-Західного фронту, так і не зміг дістати чітких інструкцій. 30 травня 1917 р. він телеграфував В. Дудикевичу: «В ШТАЮЗ встретили полное сочувствие, однако, вследствие происшедшей перемены главнокомандования, окончательно выяснить вопрос не могли. Сегодня же едем в ставку верховного главнокомандующего»³³.

Зустріч з верховним головнокомандувачем не дала бажаних Ю. Яворському та РНСПР результатів і підвела ризику під справою формування з біженців та військовополонених галичан-українців русофільської орієнтації добровольчої дружини. 2 червня 1917 р. Ю. Яворський телеграфував з цього приводу В. Дудикевичу: «В связи с общими неблагоприятными условиями и настроениями настоящего момента верховный главнокомандующий считает теперь образование нашего отряда несвоевременным и нежелательным, ввиду чего приходится окончательно ликвидировать все дело»³⁴. Аналогічну за змістом телеграму Ю. Яворський того ж дня надіслав на ім'я начальника штабу головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту³⁵.

Таким чином, так і не було до початку входження колишньої Російської імперії в період дезінтеграції і розпаду реалізовано бажання РНСПР щодо формування з австро-угорських українців русофільської орієнтації, що перебували як біженці та військовополонені на території Російської держави, військових підрозділів, що діяли б спільно з російською армією, тоді як, наприклад, чехословацькі військові частини успішно формувалися. Якщо останні розглядалися російською владою як проросійськи налаштована основа збройних сил майбутньої держави чехів і словаків, що мала постати у разі перемоги у війні країн Антанти, то у випадку з ідеєю РНСПР цей мотив був відсутній, оскільки як російська офіційна влада, так і проводирі москвофільства декларували бажання бачити заселені українцями землі Австро-Угорщини у складі спочатку Російської

³² Там само. Арк. 20, 21.

³³ Там само. Арк. 22.

³⁴ Там само. Арк. 23.

³⁵ Там само. Арк. 24.

імперії, а після Лютневого 1917 р. перевороту — демократичної Росії. Окрім того, до падіння у Російській імперії самодержавного ладу представники вищого командування, треба думати, були не схильні переоцінювати ступінь поширення серед українського населення Австро-Угорщини русофільських настроїв і тому, остерігаючись проникнення українофільства у військове середовище і не знаходячи широкої людської ресурсної бази у цій справі, не квапилися з практичною реалізацією проєктів формування «карпато-руських» добровольчих частин.

Біла Росія. Те, що так і не вдалося зробити протягом 1914–1917 рр. — почасти було зреалізовано в 1918–1920 рр. під час Громадянської війни на теренах колишньої Російської імперії.

Перші організаційні кроки з формування «Карпато-руського отряда» у складі Добровольчої армії (ДА) були зроблені в січні 1918 р. у Ростові-на-Дону на той час заступниками голови РНСПР Г. Мальцем та Л. Алексєєвичем, які досягли домовленості з генералом від інфантерії М. Алексєєвим щодо умов формування загону та стратегічної співпраці між РНСПР і командуванням ДА. У викладі В. Ваврика — члена загону і певний час його командира, сторони зійшлися на наступних п'яти пунктах:

- «1) Совет имеет право выбрать себе командира для отряда;
- 2) офицеры-галичане сохраняют чин, какой они имели в рядах австрийской армии;
- 3) Добровольческая армия и затем русское правительство будут поддерживать Совет в его стремлениях;
- 4) вольноопределяющиеся будут приниматься в военные училища на правах русских подданных;
- 5) отряд будет подчиняться командованию Добровольческой армии и уставам, которые обязывали русскую армию до революции»³⁶.

Звісно, РНСПР у реальному житті не «обирав» командира загону, його призначало командування Добровольчої армії. Перший пункт домовленостей радше означав, що РНСПР в особі своїх очільників мав право висловлювати побажання щодо таких призначень, протегуючи бажаним для нього кандидатам або, навпаки, подаючи клопотання, щодо заміни на посаді командира загону певних осіб, що не виправдали сподівань чи дискредитували себе.

21 січня 1918 р. у Ростові-на-Дону було оприлюднено відозву до земляків із закликом записуватися в «Карпато-руський отряд». За час до 9 лютого 1918 р., коли Добровольча армія під командуванням генерала від інфантерії Л. Корнилова вирушила у свій 1-й Кубанський («Крижа-

³⁶ Ваврик В. Карпатороссы в Корниловском походе и Добровольческой армии // Вестник Юго-Западной Руси. 2008. № 1. С. 103.

ний» похід), до складу загону встиг записатися 41 галичанин — переважно це були гімназисти, а також студенти, селяни і кілька військовиків (серед останніх і прапорщик Туркестанського полку Богдан Яців, якого й було призначено першим командиром загону). З огляду на недостатню кількість добровольців-галичан для формування з них самостійної бойової одиниці організаторам загону довелося домовитися з командуванням Чехо-словацького інженерного батальйону про входження до його складу «Карпато-русского отряда» на правах окремої роти. На той момент чехів та словаків у батальйоні було біля сотні бійців³⁷.

Залишивши позаду Ростов-на-Дону і здолавши відстань у 18 верст, Добровольча армія зупинилась для триденного перепочинку у донській станиці Ольгинській. Саме тут, за станицею біля млина, з ініціативи Г. Мальця, зібранням усіх галичан було обрано громадський комітет, що мав відати усіма справами «Карпато-русского отряда» та репрезентувати його у зносинах з командуванням Добровольчої армії й зовнішнім світом. Головою комітету було обрано Г. Мальця, його помічником — В. Колдру, секретарем — В. Ваврика, членами — В. Охничя і А. Хому. На цьому ж зібранні було прийнято рішення відправити кілька осіб до Москви через Ростов-на-Дону та Харків, а також в станиці для вербування в загін червонорусів, що там перебували³⁸. Г. Малець очолював «Комитет по организации Карпато-русского отряда» включно до евакуації військ генерал-лейтенанта П. Врангеля з Криму наприкінці 1920 р. Практично не маючи коштів, увесь цей час він провадив роботу з організації загону, репрезентуючи його в штабах та різних відомствах, готував від імені загону записки, меморандуми, мапи, а коли перебував у загоні — разом з іншими зі зброєю в руках йшов у бій³⁹.

Справжнє бойове хрещення «Карпато-русский отряд» як складова на той час Чехо-словацького батальйону прийняв 9 березня 1918 р. під час драматичного багатогодинного бою при хуторі Филиппівському на Кубані, де галичани, зазнавши значних втрат, зіграли особливо важливу роль у прориві армії генерала від інфантерії Л. Корнилова з більшовицького оточення. Пораненого в цьому бою прапорщика Б. Яцева на посаді командира загону замінив В. Ваврик⁴⁰.

Після невдалого наприкінці березня 1918 р. штурму Катеринодара і смерті там генерала від інфантерії Л. Корнилова «Карпато-русская рота» разом з Добровольчою армією з боями і значними втратами повернулася

³⁷ Там же. С. 103–104.

³⁸ Там же. С. 104.

³⁹ Там же. № 2. С. 109.

⁴⁰ Там же. № 1. С. 105–107.

на Дон. Коли в червні 1918 р. Добровольча армія зупинилася для перепочинку та поповнення особового складу неподалік від Ростова-на-Дону в станиці Мечетинській, користуючись близькістю головного на Півдні Росії осідка галицьких біженців, свій склад зміг поповнити і «Карпато-русский отряд», довівши його до 100 осіб. За бойові заслуги 16 бійців загону отримали тут свій перший офіцерський чин⁴¹.

Влітку і восени 1918 р. «Карпато-русский отряд» брав участь у запеклих боях навколо Ставрополя — біля Малої і Великої Джалги, Пелагіади, станиць Борсуковської і Невинномиської, в яких зазнав значних втрат. Замість В. Ваврика, який, захворівши на «іспанку», вибув на деякий час з лав загону, ним тимчасово командував поручик Матоглина⁴².

Тоді ж план широкого використання «карпато-русских» військових формувань задля оволодіння українськими теренами Австро-Угорщини, що розвалювалася на очах після поразки у Великій війні, запропонував командуванню О. Геровський, який 26 жовтня 1918 р. подав у Катеринодарі на розгляд голови Особливої наради при головнокомандувачу Збройними силами на Півдні Росії генерала від кавалерії А. Драгомирова спеціальну записку⁴³. Констатувавши у ній початок гострої боротьби за Галичину між українцями та поляками, О. Геровський закликав «пока не поздно, привести разгорающееся червенно-русское движение в согласие с общерусскими интересами, которые не допускают ни образования новой «украинской державы», ни, тем более, присоединения искони русских областей, Галичины и Холмщины, к Польше»⁴⁴. На думку автора записки, це завдання міг виконати «только особый Червенно-русский отряд, так как вмешательство такого отряда в дела зарубежной Руси, с одной стороны, не отвлечет сил Добровольческой армии, с другой стороны, не будет противоречить программе Вильсона»⁴⁵. Очолити цей загін повинен був «один из популярных русских генералов, имя которого известно в Червенной Руси», що мало забезпечити широкий притік добровольців від самого початку його формування⁴⁶. О. Геровський був певен, що при появі такого загону в межах Червоної Русі «можно с полной уверенностью рассчитывать на присоединение существующих уже на месте галицко-русских отрядов» (треба думати — галицьких українських вій-

⁴¹ Там же. С. 111.

⁴² Там же. С. 112.

⁴³ Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф. Р-446. Оп. 2. Д. 85. Лл. 3–4 об.

⁴⁴ Там же. Лл. 3 об.–4.

⁴⁵ Там же. Л. 4.

⁴⁶ Там же.

ськових частин), а далі не виключав проведення мобілізації⁴⁷. Мабуть, вже тоді не зовсім переконливо мала виглядати теза автора записки про те, що «всю материальную часть, оружие и боевые припасы отряд будет иметь возможность получить, не обременяя Добровольческой армии»⁴⁸. У питанні підпорядкування проєктованого ним загону О. Геровський виходив з того, що «преследуя те же цели, что и Добровольческая армия, и стремясь к соединению Червонной Руси с Россией, Червонно-русский отряд должен формироваться с одобрения главнокомандующего Добровольческой армии и находится под его верховным командованием»⁴⁹.

Немає нічого дивного у тому, що генерал від кавалерії А. Драгомиров, ознайомившись з текстом цитованої записки, 29 жовтня 1918 р. залишив на ній наступну резолюцію: «Словесно разъяснить Геровскому несвоевременность такого формирования и отсутствие практической пользы при настоящем международном положении»⁵⁰.

В ще одній записці⁵¹, поданій ним того ж таки 26 жовтня 1918 р., О. Геровський, звернувши увагу командування Добровольчої армії на спроби «Омської української громади» формувати українські військові частини шляхом вилучення червонорусів зі складу сибірських, чехословацьких та сербських частин, висловив занепокоєння, що «чешское командование и Сибирское правительство могут согласиться и даже оказывать содействие таким формированиям»⁵². З огляду на цю загрозу, він просив «сообщить Сибирскому правительству и чешскому командованию, что формирование «украинских» частей недопустимо, и что, в частности, в случае выделения русских галичан, буковинцев и угророссов из них могут формироваться только червонно-русские части, стоящие в политическом отношении под руководством червоннорусов, признающих национальное и культурное единство русского народа»⁵³. В даному разі генерал від кавалерії А. Драгомиров визнав слушність пропозиції О. Геровського, накресливши 29 жовтня 1918 р. наступну резолюцію: «Внести в памятку о возбуждении этого вопроса, когда будем сноситься с Уфимским правительством»⁵⁴.

Із закінченням Великої війни та в умовах підготовки до Паризької мирної конференції тиск на командування Добровольчої армії з боку

⁴⁷ Там же.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Там же. Л. 4 об.

⁵⁰ Там же.

⁵¹ Там же. Лл. 1–1 об.

⁵² Там же. Л. 1.

⁵³ Там же. Л. 1 об.

⁵⁴ Там же.

червонорусів русофільської орієнтації, що перебували на Півдні Росії, та співчуваючих їм російських політичних діячів було посилено. 29 листопада 1918 р. до головнокомандувача Збройними силами на Півдні Росії генерал-лейтенанта А. Денікіна в Катеринодарі звернулися листовно представники ініціативного комітету зі створення «Червонно-русского общества» (В. Кашкаров, Г. Малець, О. Геровський, Б. Будилович та М. Львов) з проханням прийняти під своє покровительство проєктоване до створення товариство, що мало за головну мету діяльності пропаганду «идеи воссоединения с Россией Червонной Руси (Галицкой, Буковинской и Угорской)», а також сприяння «всяким начинаниям, стремящимся к этой цели»⁵⁵. Поверх листа, в якому були викладені аргументи на користь прилучення Червоної Русі до відроджуваної Росії, генерал-лейтенант А. Денікін наклав свою резолюцію: «Особому совещанию. Вопрос Червонной Руси во всем его объеме надлежит поднять на мирной конференции»⁵⁶. Саме цей, дипломатичний, а не військовий напрямок в боротьбі за встановлення контролю над українськими теренами колишньої монархії Габсбургів було визнано командуванням Добровольчої армії за єдино можливий за тих умов, що склалися. Звичайно, це жодним чином не означало, що очільники галицько-буковинсько-угроруського русофільства на теренах білої Росії зовсім відмовляться від планів використання «карпато-русских» військових частин для дій поза Збручем. До цієї ідеї, як засвідчили події, вони ще не раз повертались надалі.

Отримавши відпочинок у Новоросійську, «Карпато-русский отряд» згодом переїхав до Таганрога, звідки, на межі 1918/1919 рр., був переміщений до Волновахи на Донбасі, біля якої, а також Єленівки, Валеріяновки, Благодатного та Маріуполя брав участь у жорстоких боях з більшовицькими військами. В той час загоном командував штабс-капітан Піаццо, а згодом — підпоручик О. Брояковський. У відрізаному більшовиками від Донської області Маріуполі «Карпато-русскому отряду» разом з незначними силами добровольців довелося витримувати тривалу облогу. Саме тут, в Маріуполі, розійшлися до цього спільні шляхи галичан, що залишилися з Добровольчою армією, з одного боку, і чехів зі словаками, які скористалися можливістю організовано евакуюватися на французьких військових кораблях, з іншого. З огляду на цю обставину, за наказом генерала Єльчанінова, «Карпато-русский отряд» було перейменовано в «Отдельный Карпато-русский батальон», що вперше надало йому статусу самостійної військової одиниці. Командиром батальйону було призначено капітана Ускова. Змушені врешті-решт здати більшови-

⁵⁵ Там же. Лл. 5–5 об.

⁵⁶ Там же. Л. 5.

кам Маріуполь, добровольці на пароплавах відпливли до Керчі, а далі — у Таганрог⁵⁷.

25 січня 1919 р. РНСПР в особі виконуючого обов'язки голови Костецького, члена РНС і організатора «Карпато-русского добровольческого отряда» Г. Мальця та секретаря д-ра Гумецького після попередньої наради з представниками громадських організацій і установ звернувся до головнокомандувача Збройними силами на Півдні Росії генерал-лейтенанта А. Денікіна з сформульованим у чотирьох пунктах проханням щодо нагальних політичних і військових питань, причому останній пункт прямо торкався необхідності формування «карпато-руських» військових підрозділів⁵⁸. Так, РНСПР просив головнокомандувача:

1) вважати Прикарпатську Русь — Галичину, Буковину і Угорську Русь складовою частиною російської держави;

2) доручити представникам Росії на Мирному конгресі захист Прикарпатської Русі як частини Росії;

3) поширити на уродженців Прикарпатської Русі всі права і обов'язки громадян Росії;

4) «в случае мобилизации формировать из новомобилизованных уроженцев Прикарпатской Руси и добровольцев Карпато-русского добровольческого отряда при Чехо-словацком отдельном пехотном батальоне отдельные карпато-русские части»⁵⁹.

Вочевидь, питання щодо можливості формування з галичан-українців, що опинилися в роки Великої війни на теренах колишньої Російської імперії, військових частин на основі масової мобілізації розглядалося у той час доволі серйозно і мало підтримку щонайменше з боку Дипломатичного відділу Особливої наради при головнокомандувачу Збройними силами на Півдні Росії. Так, керуючий Дипломатичним відділом А. Нератов, підтримуючи клопотання РНСПР, подав головнокомандувачу доповідну записку щодо «желательности составить из 500 тыс. выходцев из Галиции и Угорской Руси армии для борьбы с большевиками». 1 лютого 1919 р. начальник Політичної канцелярії Особливої наради полковник Генерального штабу Чайковський надіслав А. Нератову негативну резолюцію головнокомандувача А. Денікіна. Останній, беручи до уваги досвід з поляками та чехо-словаками, військові частини яких «тянут и крепко тянут на родину, как только открываются пути», вважав, що «теперь,

⁵⁷ Ваврик В. Указ. соч. № 1. С. 112.

⁵⁸ ГАРФ. Ф. Р-446. Оп. 2. Д. 86. Лл. 2–4 об.

⁵⁹ Там же. Лл. 4 об.

когда... Галиция и Червонная Русь свободны от австрийцев, ничего из этого дела не выйдет»⁶⁰.

В одеський період (січень–квітень 1919 р.) діяльності створеної з ініціативи В. Шульгіна «Подготовительной по национальным делам комиссии», котра, зокрема, мала готувати для Особливої наради при головнокомандувачу Збройних сил на Півдні Росії пропозиції з національних питань для відстоювання інтересів Росії на Паризькій мирній конференції, особливо плідною була праця «Малорусского отдела» комісії, який, серед іншого, спромігся підготувати до друку збірник доповідей «по малорусскому вопросу». Як видно з доповіді «Прикарпатская Русь» природного галичанина проф. Д. Вергуна, у той час ще не було жодних спущених згори обмежень (вони з'явились пізніше) щодо сміливості будування планів інкорпорації заселених українцями теренів Австро-Угорщини до складу Росії. Констатувавши, що політична репрезентанта русофільських кіл Прикарпатської Русі зосереджена в РНСР у Ростові-на-Дону, а військова — в «Карпато-русских» добровольчих загонах при Добровольчих арміях генерала А. Денікіна та адмірала О. Колчака, проф. Д. Вергун широкими мазками накреслив програму створення з Прикарпатської Русі у складі єдиної Росії автономної області у складі п'яти губерній: «Прикарпатская Русь должна быть... воссоединена с вновь объединяющейся Россией. После присоединения из нее могла бы быть образована новая Червоннорусская область. В состав ее следовало бы включить и Холмскую губ., которая этнически наиболее тождественна с Галицкой Русью, особенно, если бы она была целесообразно расширена прилегающим к ней Владимиро-Волынским уездом Волынской губернии.

Пять губерний: 1) расширенная Холмская, 2) Перемышльская с Лемковщиной, 3) Львовская с “бойками” и 4) Буковинская (Черновецкая, к которой следовало бы присоединить т.н. Покутский уезд, Коломью и друг.), населенную “гуцулами”, и 5) Угдорусская (Закарпатская) составили бы особый в малорусских областях России Карпато- или Червоннорусский край. Этот край должен бы быть устроен по образцу Новороссийского края и других, на особых автономных началах»⁶¹.

У Таганрозі, замість капітана Ускова, командиром батальйону призначили полковника Писаренка, проте останнього за аморальну поведінку, за поданням Г. Мальця, усунули від командування і замінили на Генерального штабу генерал-майора П. Віцентьєва, якому в помічники надали полковника Ярошевського⁶². Станом на середину травня 1919 р., як це

⁶⁰ Там же. Л. 1.

⁶¹ Там же. Д. 110. Лл. 34, 41.

⁶² Ваврик В. Указ. соч. С. 113.

відомо з доповіді Г. Мальця, «Отдельный Карпато-русский батальон», що перебував у складі Добровольчої армії, нараховував вже понад 800 бійців⁶³. У Таганрозі ж батальйон було розгорнуто у полк, але, всупереч попереднім домовленостям про його найменування — «Карпато-русский», у штабі, за свідченням В. Ваврика, з якихось «вищих» міркувань (вочевидь — дипломатичних) дали йому назву — «Славянский», що викликало невдоволення з боку галичан. Натомість, в якості певної компенсації, головнокомандувач Збройних сил на Півдні Росії генерал-лейтенант А. Денікін задовольнив ряд інших вимог, поданих на його розгляд Г. Мальцем, віддавши відповідні доручення міністру закордонних справ С. Сазонову та воєнному міністру генерал-лейтенанту В. Вязьмитінову⁶⁴.

9 серпня 1919 р. «Славянский стрелковый полк» вирушив з Таганрога до Олександрівська, де отримав змогу поповнити свій склад галичанами, що прибули з Києва та Галичини. З нестроєвою ротою він тоді нараховував біля 2-х тисяч особового складу. Планувалося навіть розгорнути його у бригаду, другий полк якої мав отримати назву «Карпато-русского полка». До української армії було скеровано емісарів з метою схилити уродженців Карпатської Русі у її складі до переходу під його прапори⁶⁵.

17 серпня 1919 р., коли генерал-майор П. Віцентьєв давав в Олександрівську прощальний вечір місцевому товариству перед запланованою передислокацією полку до Єлисаветграда, ним було отримано телеграму про появу загонів Нестора Махна. О п'ятій ранку наступного дня «Славянский полк» у складі 1200 штиків з піснями рушив їм назустріч, не передчуваючи сумного фіналу. Біля Кичкаського мосту та станції Мирової відбувся бій з махновцями, в якому полк було розбито вщент. У бою загинули помічник командира полку, командири чотирьох його батальйонів і трьох рот, а також значна кількість галичан. Решта (переважно рядові бійці), кому вдалося вціліти, майже в повному складі потрапили до махновців у полон. Командиру полку генерал-майору П. Віцентьєву пощастило врятуватися разом з дружиною у човні⁶⁶.

24 вересня 1919 р., в період найбільших військових успіхів Збройних сил на Півдні Росії, від імені «Главного совета объединенных карпато-русских комитетов» до Політичної канцелярії Особливої наради було

⁶³ Белый архив: Сборники материалов по истории и литературе войны, революции, большевизма, белого движения и т.п. / Под ред. Я. Лисового. Т. 1. Париж, 1926. С. 165–173. Подаємо за: Ковальчук М. Невідома війна 1919-го року: українсько-білогвардійське збройне протистояння. К., 2006. С. 57.

⁶⁴ Ваврик В. Указ. соч. С. 113.

⁶⁵ Там же.

⁶⁶ Там же. № 2. С. 105.

подано доволі розлогий (на чотирьох аркушах) документ — «Общий план работ по Галицкому делу»⁶⁷. Серед іншого, план передбачав широку участь «карпато-руських» військових підрозділів (що, за планом, мали продовжувати формуватися) у війні проти більшовиків як до звільнення першими вже на той час зайнятої польськими військами Галичини, так і після: «До перехода карпато-руських частей из Малороссии в Галичину они будут сражаться с большевиками наравне с прочими частями армии генерала Деникина. По освобождении Галичины в этой борьбе примет участие все вновь сформированное русско-галицкое войско»⁶⁸. Прикметно, що авторам «Общего плана...» оволодіння Галичиною здавалося тоді більш швидкою перспективою, ніж перемога у війні проти більшовицької Росії.

Певна річ, що пропозиції «Главного совета объединенных карпато-руських комитетов», принаймні у частині військово-політичної стратегії, не мали жодних шансів бути схваленими, оскільки командування Збройних сил на Півдні Росії не було зацікавлене у відкритті ще одного фронту воєнних дій — цього разу проти відродженої Польщі. Окрім того, останнє, як і центральна російська влада в особі «Верховного правителя Росії» адмірала О. Колчака, однією з умовов визнання і підтримки з боку країн Антанти мусили відмовитися від територіальних претензій на Галичину, що й було зроблено у червні 1919 р., в той час як Вища рада держав Антанти 25 червня дала дозвіл відродженій Польщі окупувати всю Галичину⁶⁹. Востаннє Російська політична нарада, що діяла у Парижі як дипломатичне представництво всіх білогвардійських армій, окреслювала територіальні претензії Росії на Галичину у меморандумі, поданому ще 10 травня 1919 р. на ім'я голови Паризької мирної конференції, запропонувавши тоді встановити східний кордон Польщі по річці Буг, вважаючи Галичину «російською землею»⁷⁰.

Зазначимо, що відмова у червні 1919 р. білогвардійської Росії від збройної боротьби за Галичину, викликана геополітичними реаліями — це був не перший приклад «зради» центральною російською владою інтересів політичної репрезентанти радикального русофільства — РНСР. Свого часу останній навряд чи взагалі був поінформований про підписані 17 серпня 1916 р. між Російською імперією, Великобританією, Францією та Італією, з одного боку, і Румунією — з іншого, таємні політичні домовленості, відповідно до яких платнею останній за вступ до війни на

⁶⁷ ГАРФ. Ф. Р-446. Оп. 2. Д. 86. Лл. 13–16.

⁶⁸ Там же. Лл. 15–16.

⁶⁹ Див.: Ковальчук М. Вказ. праця. С. 20, 22, 23.

⁷⁰ Там само. С. 17.

боці Антанти мала стати лінія майбутнього російсько-румунського розмежування на Буковині по річці Прут, що гарантувала Румунії більшу частину Буковини включно з Чернівцями⁷¹.

З огляду на згадане рішення Вищої ради держав Антанти та на відмову очільників російського білого руху змагатися за Галичину, провідникам радикальних русофільських кіл серед українців колишньої монархії Габсбургів не залишалось нічого іншого як самотійно, не покладаючись на російське дипломатичне представництво у Парижі, протестувати перед Паризькою мирною конференцією та апелювати «ко всем карпатороссам» і «ко всем русским людям», марно стрясаючи повітря. В ухваленій 18 серпня 1919 р. у Ростові-на-Дону розлогії резолюції (поданій російською і французькою мовами) представницького за складом «Собрания карпатороссов», що відбулося під головуванням д-ра К. Глушкевича, зібрання склало протест перед Вищою радою держав Антанти за санкціоноване нею захоплення поляками Східної Галичини та Лемківщини, а також проти захоплення румунами Буковинської Русі, а угорцями — Угорської з вимогою «воссоединения всей этнографической территории Прикарпатской Руси (Восточной Галичины с Лемковщиной, Северной Буковины и Северо-Восточной Венгрии) с вновь объединяющейся единой и неделимой Русью»⁷².

У Криму «Славянский полк» (те, що від нього залишилося) було розформовано. Галичанами, що врятувалися, а також новоприбулими з Чехословаччини та Італії став командувати полковник Маркович. Після того як делегація «Карпато-русского комитета» на чолі з Г. Мальцем відвідала у Севастополі із доповіддю генерал-лейтенанта П. Врангеля і заручилася його підтримкою, галичани були переведені у «Сводно-стрелковый полк», де утворили «2-й Карпато-русский отдельный батальон», командиром якого було призначено галичанина, поручика (невдовзі — штабс-капітана) Володимира Гнатика. По Арабатській Стрілці батальйон переїхав з Феодосії на позиції навпроти Генічеська, де зміг поповнитися прибулими з Новоросійська студентами-галичанами. Після розформування «Сводно-стрелкового полка» «Карпато-русский батальон» було влито до складу 49-го Брестського полку, що входив у 13-у дивізію 2-го корпусу, щоправда, майже одразу батальйон було зведено в

⁷¹ *Благодатских И. М.* Проекты русско-румынского разграничения в Буковине в годы Первой мировой войны // Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе / Отв. ред. Л. Е. Горизонтов. М., 2005. С. 125, 128.

⁷² ГАРФ. Ф. Р-446. Оп. 2. Д. 86. Лл. 18, 18 об.

«4-ю Карпато-русскую роту» на чолі з штабс-капітаном В. Гнатиком та начальником кулеметної команди поручиком Л. Пелехом⁷³.

20 травня 1920 р. «Карпато-русская рота» в складі значного врангелівського десанту, що відплив з Феодосії на 42-х пароплавах, висадилася в степах півдня України біля Кирилівки. Вона рухалася в авангарді Брестського полку і змогла відзначитися у боях біля Кизіарки (неподалік від Мелітополя), Лісного (Вальдгейма) та при взятті Великого Токмака. Пізніше вона брала участь у розгромі значних більшовицьких сил Д. Жлоби корпусом генерала від інфантерії О. Кутепова, згодом була передислокована у район Каховської переправи через Дніпро, що стала пасткою і кінцем врангелівського наступу, а також місцем загибелі багатьох галичан. В подальшому вцілілі бійці роти розділили долю врангелівських військ⁷⁴.

Таким чином, формування «карпато-руських» військових підрозділів у складі російської Добровольчої армії стало наслідком збігу низки факторів, обставин та інтересів зацікавлених у цьому сторін. Варто згадати, що значна частина біженців-українців русофільської орієнтації та примусових виселенців з українських теренів монархії Габсбургів, а також їхня політична репрезентанта в особі РНСПР — перебували у Ростові-на-Дону (згодом — у Катеринодарі) і навколо нього — цьому серці білого руху. Це полегшувало комунікацію між РНСПР, який у попередній період розробив ідеологічне обґрунтування та набув певний організаційний досвід зі спроб формування «Карпато-русского добровольческого отряда», з одного боку, і командуванням Добровольчої армії на Півдні Росії, що особливо в період її становлення гостро потребувала людських ресурсів, з іншого. Ідеологічне підґрунтя, на якому було засновано «Карпато-русский отряд», виразно промовляло девізом «Освобождение Родины и единство русского народа» з бойового прапора, пронесеного загоном в його різномірних організаційно-структурних формах через усі випробовування Громадянської війни⁷⁵.

Ініціаторами формування «карпато-руських» військових підрозділів виступали РНСПР (як колективний орган) та окремі особливо діяльні його члени — такі як Григорій Малець і Олексій Геровський, що найчастіше за інших зносилися у цьому питанні з командуванням Добровольчої армії. Останнє, у відповідності з власними інтересами, йшло назустріч частині ініціатив, що виходили від керманичів галицького політичного русофільства. А інтереси сторін збігалися далеко не в усьому.

⁷³ Ваврик В. Указ. соч. С. 107.

⁷⁴ Там же. С. 107–108.

⁷⁵ Там же. С. 109.

Якщо в середовищі РНСР формування «карпато-руських» військових підрозділів розглядалося як важливий чинник не лише внутрішньої, «російської», політики, а й у тогочасних геополітичних реаліях — зовнішньої, «галицької» (виношувалися плани використання цих військових загонів для оволодіння українськими теренами колишньої монархії Габсбургів), то командування російської Добровольчої армії намагалося уникнути втягування у збройну боротьбу за Східну Галичину, Північну Буковину та Угорську Русь, обмеживши себе на цьому напрямку тільки діями з арсеналу дипломатії (покладаючись після поразки у Великій війні країн Четверного союзу на сприятливі рішення Мирної конференції у Парижі), а тому розглядало «карпато-руские» військові формування лише як один з чинників у «внутрішній», Громадянській, війні на теренах колишньої Російської імперії.

REFERENCES

1. Blagodatskikh, I. M. (2005). Proekty russko-rumynskogo razgranicheniya v Bukovine v gody Pervoi mirovoi voyny. *Regiony i granitsy Ukrainy v istoricheskoi retrospektive*. 116–131. Moscow. [in Russian]
2. Dragomiretskii, V. S. (1928). *Chekhoslovaki v Rossii: 1914–1920*. Paris; Prague. [in Russian].
3. Koval'chuk, M. (2006). *Nevidoma vijna 1919 roku: ukrajins'ko-bilohvardijs'ke zbrojne protystojannia*. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
4. Liubchenko, V. B. (2002). Nerealizovanyj proekt stvorennia na Pivdenному Kavkazi “Halyts'koho kozatstva” jak odyn iz sposobiv rovjazannia problemy bizhentsiv, porodzhenoji vesniano-litnimy 1915 r. porazkamy rosijs'koji armiji na Pivdenno-Zakhidnomu fronti. *Problemy istoriji Ukrajin XIX — pochatku XX st.* (4), 45–51. [in Ukrainian].
5. Miloneg. (1915). Galitsko-russkie dobrovol'tsy. *Prikarpat'skaya Rus', 1526, 13 (26) Jan.*, 1. [in Russian].
6. Petrovych [Krypjakovyč], I. (1915). *Halychyna pid chas rosijs'koji okupatsiji. Serpen' 1914 — cherven' 1915*. Place not stated. [in Ukrainian].
7. Vavrik, V. (2008). Karpatorossy v Kornilovskom pokhode i Dobrovol'cheskoi armii. *Vestnik Yugo-Zapadnoi Rusi, 1*, 103–113. [in Russian].

Volodymyr Liubchenko

Research Fellow,

Department of the History of Ukraine XIX — early XX century,

Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine

(Kyiv, Ukraine), zds5025@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-7207-6637>

WAR AND GEOPOLITICS: FROM THE HISTORY OF ATTEMPTS TO FORM MILITARY UNITS SUPPORTING RUSSIA FROM THE RUSSOPHILE UKRAINIANS OF THE HABSBURG MONARCHY

Abstract

Efforts to use enemy combatants by creating military units composed of refugees and prisoners of war (who in some or many cases were ideological dissidents in their country and had own national agenda) are not a unique phenomenon in war conflicts. The proposed article is the study of mostly unsuccessful attempts to form volunteer units from Russophile Ukrainians of the Habsburg monarchy, who would have fought on the side of the Russian Empire during World War I. Eventually, they became a small fraction of the Military Forces in the South of Russia (Russian White Army) during the Civil War.

The original initiative to form such units came from the "Russian People's Council of Carpathian Rus" — political representation of the radical Russophile movement among Ukrainians in Austria-Hungary and found support in the headquarters of the Supreme Commander-in-Chief of the Russian Imperial Army. From the very beginning of WWI and till the spring of 1915, the legal basis was developed in the Russian Empire for the creation of Czech volunteer detachments, which were considered as the foundation of the armed forces of the future state of the Czechs and Slovaks as an outcome of the victory of the Entente countries in WWI. The same approach was used for the formation of the "Carpathian-Russian volunteer unit". However, the planned volunteer units, which were also based of ethnical components — Russophile Ukrainians of the Habsburg monarchy, were deprived of a motive of the statehood. Although they shared the strategic goal of incorporating Ukrainian-populated territories of Austria-Hungary (Eastern Galicia, Northern Bukovina, Hungarian Rus) into Russia, there was no complete ideological unity between the Russian administration, the Ukrainians of the Habsburg monarchy, and the political leaders of radical Russophiles, including its military wing. The Russian authorities had to consider the realities of geopolitics, including the interests of the Allies, who, because of secret agreements, forced them to abandon plans for the annexation of Northern Bukovina in favor of Romania (as payment for the latter entering the war on the side of the Entente in 1916). In the spring of 1919 Russians accepted that a new resurrected Poland incorporated the Eastern Galicia. The leaders of the "Russian People's Council of Carpathian Rus" were informed only partly about political games of Russian authorities and considered Russian political maneuvers counterproductive to the interests of Russophile circles of the Ukrainians of the Habsburg monarchy.

Keywords: *World War I, Civil War, Geopolitics, Russian Empire, Russophile Ukrainians of the Habsburg Monarchy, "Carpathian-Russian Volunteer Unit", "Russian People's Council of Carpathian Rus", Military Forces in the South of Russia.*

Катерина Біла

доктор філософії, молодший науковий співробітник,

Інститут історії України НАН України (Київ)

E-mail: katerynamelnychuk92@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4732-6695>

ВОЄННА ПРОПАГАНДА НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ В УМОВАХ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ ПРИФРОНТОВИХ РЕГІОНІВ)

Анотація. Одним із «винаходів» минулого століття, кривавої епохи двох світових воєн, стала «інформаційна війна». Цілком закономірним видається те, що саме на початку ХХ ст. зародився новий метод боротьби з противником — інформаційний. У цей час з'явилися та набули популярності не доступні раніше способи поширення інформації, що призвело до розширення та урізноманітнення аудиторії на яку здійснювався вплив. Масштаби поширення інформації дозволили перетворити пропаганду на «інформаційну зброю», а її методичне використання на дієву «інформаційну військову кампанію». В умовах «Великої війни», що сколихнула світ, чи не вперше в історії була проведена масштабна пропагандистська робота країнами обох таборів протистояння. Тому воєнна пропаганда Російської імперії періоду Першої світової війни постає окремим об'єктом дослідження. Основною трибуною пропаганди була преса, як найбільш доступне і популярне джерело інформації. У даному дослідженні проаналізована періодика прифронтових регіонів Південно-Західного фронту, де пропаганда мусила враховувати специфіку краю, його поліетнічність, релігійну строкатість, наближеність до фронту тощо. Загалом пропаганда мала на меті підтримувати інтерес населення до війни, сформувати у суспільстві позитивне ставлення до воєнних заходів, у тому числі до запровадження воєнного стану та мобілізації. Задля цього війна поставала як необхідний захід, а провина за її початок перекладалася на противника. Ідеологічні наративи царської пропаганди стосовно війни зводилися до ідеї «об'єднання» слов'ян, їхнього «визволення», «воз'єднання» земель Русі, поширення і захисту православ'я. На тлі таких «благородних» місій, які фігурували у пропагандистській риторичі різко вирізнялися тези про відродження віри у «велич» і військову могутність Російської імперії, яка похитнулася після російсько-японської війни. У статті проаналізовано воєнна пропаганда Російської імперії періоду Першої світової війни, що ширилася в періодичних виданнях прифронтових губерній, а саме Київській, Подільській та Волинській.

Ключові слова: воєнна пропаганда, війна, Південно-Західний фронт, Російська імперія, Австро-Угорська імперія, інформаційна війна, періодика, преса, образ ворога.

Значення воєнної пропаганди при підготовці суспільства до війни важко переоцінити. Чим краще буде «опрацьована» тема війни, пояснена її необхідність для країни, значення для громадян, тим більшою буде підтримка воєнної політики населенням. Насправді саме від останніх залежить успіх воєнної кампанії, адже цивільні надають мобілізаційний і трудовий ресурс, забезпечують роботу економіки країни в умовах воєнного стану, зрештою легітимізують дії влади і розраховуються за наслідки при будь-якому результаті війни — перемозі, чи програвші. В умовах сучасної російсько-української війни протистояння на інформаційному фронті стало звичним явищем, а заходи дезінформації противника, його інформаційно-психологічні операції, методи глорифікації війни, «демонізації» ворога, «героїзації “своїх”» постали повноцінною зброєю. Методика воєнної пропаганди, що використовується сьогодні Російською федерацією у протистоянні з Україною, ідеологічні наративи та кліше значною мірою запозичені з воєнної риторики, яку використовувала Російська імперія напередодні та на початку Першої світової війни. Так маски «визволителів», «захисників братніх народів», борців за православну віру були такі ж як і в нинішніх загарбників, а фанатична віра в справедливість війни, розмови про її невідворотність, популяризація смерті, «честі» померти за вітчизну, принесення на «вівтар вітчизни» життя своїх дітей та чоловіків, що фігурували у пропагандистських наративах понад сотню років тому по суті лягли в основу нинішньої воєнної пропаганди Російської федерації. Метою даного дослідження є аналіз та простеження специфіки воєнної пропаганди Російської імперії напередодні і під час Першої світової війни, яка ширилася в пресі в прифронтових регіонах Південно-Західного фронту, а саме в Київській, Подільській та Волинській губерніях. Наукова новизна полягає в аналізі воєнної пропаганди висвітленої на сторінках місцевих періодичних видань Подільської губернії, комплексний аналіз якої на здійснювався досі.

Історіографія дослідження. До теми воєнної пропаганди періоду Першої світової війни неодноразово зверталися історики досліджуючи різноманітні аспекти «Великої війни» як в Україні так і за її межами. Діяльності преси, як головного інформаційного майданчика пропаганди на теренах українських губерній у контексті військової цензури на Південно-Західному фронті торкнувся О. Кирієнко (2016)¹. Як зображувалася війна на сторінках газети «Киевлянин» у 1914–1917 рр. дослідила історикня А. Ісаєва (2018), зокрема науковиця звернула увагу на характерну для правого видання ідеології, якій у газеті приділяли найбільше уваги

¹ Кирієнко О. Військова цензура в українських губерніях Російської імперії (липень 1914 р. — жовтень 1917 р.). Київ: Інститут історії НАН України, 2016. С. 188.

при висвітленні війни². Досліджуючи волинську періодику XIX — початку XX ст. історикиня О. Біла (2017) зупинилася й на специфіці зображення на шпальтах волинських газет подій «Великої війни». Дослідниця вказала на поширення у регіональній пресі характерної для всіх офіційних періодичних видань того часу пропагандистської риторики, а також відмітила особливості волинських газет, які в результаті перенесення на територію Волині у 1915 театру бойових дій ретельно відстежували та відображали події з фронту³. Першим в сучасній українській історіографії комплексним дослідженням пропаганди років Першої світової війни в Україні стала дисертаційна робота О. Мосієнка (2019)⁴. Автор розглянув інформаційне протистояння між Російською та Австро-Угорською імперіями, проаналізувавши риси та характер пропаганди ворогуючих країн. Дослідник дійшов висновку, що підготовка цивільного населення до війни в обох імперіях відбувалася десятиліттями раніше, ніж почалася Перша світова війна, і, на його думку, саме вдало створений «образ ворога» у свідомості мирного населення дозволило владі обох імперій на тривалий час заручитися підтримкою жителів імперій на продовження воєнних дій. Розглянувши волинську пресу, як джерело російської пропаганди дослідник визначив головні її тематичні напрямки, такі як виправдання війни, перекладання провини за розв'язання війни на противника, звернення до релігійних мотивів при виправданні війни, створення образу ворога «чужого», жорстокого і підступного⁵. Із здійсненого історіографічного аналізу помітно, що тема пропаганди періоду Першої світової війни на сторінках періодики прифронтових регіонів слабо розкрита, зокрема дослідники оминули увагою пресу Подільської губернії. Таким чином, в основу джерельної бази дослідження лягли періодичні видання Київської та Подільської губерній, а саме газети «Киевлянин», «Подолія», «Подольские известия», «Подольянин».

У інформаційному полі напередодні «Великої війни» відчувалася напруга. Преса як центральна, так і регіональна відображала антинімецькі та антиавстрійські настрої влади. У свою чергу місцеві газети посилювали відчуття підозрілості в суспільстві короткими інформаційними замітками

² Ісаєва А. Перша світова війна на сторінках газети «Киевлянин». *Краєзнавство*. 2018. № 4. С. 16–25.

³ Біла О. Історико-краєзнавчі публікації на сторінках Волинської періодики XIX — поч. XX ст. канд. дис. іст. наук. К., 2017. С. 134–135.

⁴ Мосієнко О. Російська та австро-угорська пропаганда на південно-західному фронті в 1914–1917 рр. канд. дис. Житомир, 2019. 240 с.

⁵ Мосієнко О. Пропаганда в умовах Першої світової війни (аналіз періодичних видань Волині). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Історія. 3/121. 2014. С. 29–32.

про невідомих осіб, що намагалися нелегально перетнути кордон з Австро-Угорщиною, про затриманих подорожуючих австрійських підданих, хоча в мирний час такі події у прикордонних містах були доволі звичними та не привертали особливої уваги⁶. У переддень «Великої війни» регіональна періодика також віддзеркалювала тривожні настрої місцевих жителів серед яких ширилися різні чутки, до прикладу про австрійських шпигунів на повітряній кулі, яких начебто бачили поблизу Кам'янця-Подільського вночі з 15 на 16 липня 1914 р.⁷ Про ймовірну небезпеку з повітря у липні 1914 р. писала й київська преса, характеризуючи можливості німецького повітряного флоту, зокрема дерижаблів та труднощі боротьби з ним⁸.

З метою запобігання поширенню чуток, обговорення тем, що провокували панічні настрої серед населення, а також для запобігання поширенню неправдивої інформації стосовно бойових дій чи будь якої інформації яка могла б бути використана противником у фронтових і прифронтових регіонах, де було оголошено воєнний стан, 31 липня 1914 року запроваджується військова цензура. Робота з пресою стала окремим напрямком діяльності органів військової цензури. Як зазначає О. Кирієнко, регіональні періодичні видання часто поширювали відомості про стан доріг, мостів, переправ, хід мобілізації, самовільно публікували деталі про хід бойових дій, зокрема такі видання як «Жизнь Волини», «Юго-Западный вестник», «Наша Волинь», «Ровенский уездный вестник» були відмічені як порушники заборонених або не погоджених військовою цензурою тем⁹. Звісно військова цензура дбала не лише про запобігання витоків інформації, що загрожувала успішному виконанню військових завдань, а й про недопущення публікації матеріалів, які б дискредитували армію чи владу.

Офіційна періодика, яка ще до війни працювала на забезпечення авторитету влади, продовжила виконувати ті ж функції з її початком. Воєнна пропаганда царської Росії переслідувала характерну для воєнного стану ціль — забезпечення широкої підтримки населенням війни. Воєнна тематика не зникала з інформаційного поля, газети рясніли заголовками про хід бойових дій на різних фронтах, перевага надавалася опису тактичних успіхів власних та союзницьких сил, військові успіхи противника замовчувалися або применшувалися. Досить часто джерелом такої інфор-

⁶ При с. Ляшковцы... (Местная хроника). *Подолія*. 6 червня 1914 р. С. 4; 16 іюля в гостиннице «Гранд Отель»... (Местная хроника). *Подолія*. 18 липня 1914 р. С. 4.

⁷ В ночь с 15 на 16 июля... (Местная хроника). *Подолія*. 18 липня 1914 р. С. 4.

⁸ В случае войны. *Киевлянин*. № 187. 9 липня 1914 р. С. 2.

⁹ Кирієнко О. Вказана праця. С. 188.

мації для регіональної преси слугували центральні видання, вони ж і задавали ідеологічний тон в якому варто було зображувати «перемоги» і «поразки». Аби зусилля пропаганди не були даремними і «друковане слово» дійшло свого адресата на допомогу закликали духовенство. Російська православна церква з її широко розгалуженою мережею приходів була і залишалася в період війни рупором влади у найвіддаленіших селах губерній. Впливовим був авторитет духівника і сказане ним слово на недільній проповіді. До проведення патріотично-роз'яснювальних робіт священників закликали як високопоставлені представники єпархій, так і не байдужі священнослужителі. Окремі пастирі, зокрема священник і дописувач церковно-громадської газети «Подоліє» Г. Мельницький вважав, що проповіді в храмі для донесення селянам інформації про війну не достатньо. Він рекомендував священникам проводити бесіди та обговорювати військові події, зачитувати газетні статті і пояснювати значення окремих, не відомих хліборобам термінів¹⁰.

З аналізу періодичних видань прифронтових губерній бачимо, що завдання пропаганди корегувалися відносно змін у військово-політичній кон'юктурі. У липі-серпні 1914 року актуальною була тема мобілізації і її популяризація серед населення. Через день після проголошення указу «Про призов нижніх чинів...» (18 липня 1914 р.) у пресі стали з'являтися заклики до мобілізації. Так, єпископ Подільський та Брацлавський Митрофан наказував священникам пояснювати прихожанам, що участь чоловіків у війні є їхнім обов'язком перед «батьківщиною, царем, Богом та законом». Зокрема, єпископське звернення стосувалося жіноцтва і мало на меті заспокоїти матерів та дружин, щоб ті не «смущали» своїм плачем та тугою призваних солдат¹¹. Розміщувалися повідомлення про радісну зустріч жителями Петербургу звістки про початок війни, мітинг, що відбувся у столиці, виголошені на ньому патріотичні прокламації¹². Детально описувалися мітинги в губернських центрах: Києві, Житомирі, Кам'янці-Подільському. Газета «Подолія» сповіщала, що «звістку про мобілізацію в Кам'янці-Подільському прийняли з повним ентузіазмом», а по місту вулицям проходили велелюдні маніфестації¹³. Водночас у місцевій хроніці не згадувалося ні про випадки ухилення від мобілізації, ні про невдоволення, що виникли в наслідок введення військового стану.

¹⁰ Мельницький Г. О религиозно-патриотическом чтении. *Подолія*. № 110. 19 жовтня 1914 р. С. 1–2.

¹¹ Єпископ Митрофан. Пастырям Подольской епархии. *Подолія*. № 86. 20 липня 1914 р. С. 1.

¹² В Петербурге известие о начале войны встречено с энтузиазмом (Последние известия). *Подолія*. № 87. 23 липня 1914 р. С. 4

¹³ Вести о мобилизации войск... *Подолія*. № 87. 23 липня 1914 р. С. 4.

Навпаки, описувалися приклади підтримки мобілізації в повітах, окрему увагу приділяли патріотичним маніфестаціям, що відбувалися у містечках краю¹⁴. Таким чином створювалася ілюзія всенародного піднесення, що мало на меті посилити підтримку населенням війни та воєнних заходів.

Пропаганда виправдовувала війну за допомогою тези про відновлення «історичної справедливості» через «повернення» територій Русі до складу Російської імперії. Розмови про так зване «воз'єднання» поставали в пресі при коментуванні ледь не кожного кроку російської армії на території Австро-Угорської імперії. Поверненням «свого» у російській пропаганді називали окупацію Російською армією Галичини у 1914 р. Коментарі щодо подій навколо Галицької битви та її результатів зводилися до прославлення «блискучої» перемоги російських воїнів, які наблизили століттями очікуваний час «воз'єднання Червоної Русі з матір'ю Росією». Не ставлячи за мету вивчити справжню реакцію жителів західних регіонів України на прихід російських військ, у вересні 1914 р. автор однієї з пропагандистських заміток стверджував, що «найбільш багаточисельна група населення», розуміючи під цим означенням україномовних жителів краю православного віросповідання, буде зустрічати з радістю та молитвою на устах своїх «визволителів». Характерною рисою офіційної преси того часу було уникання термінів «українці», «українець» при описі українського населення Австро-Угорської імперії. Як влучно зазначила дослідниця А. Ісаєвич характеризуючи термінологічні звороти, які використовувалися в газеті «Киевлянин» щодо означення українців Галичини, Буковини і Закарпаття, редакція газети допускала лише такі етноніми, як: «православне руське населення Галичини», «руські галичани», «угроруси», «руське населення»¹⁵. Повторюючи риторику центральних імперських газет про завершення справи «Івана Калита — великого збирача земель Русі», у місцевій пресі розповідали про необхідність звільнити всі території Червоної Русі, а також «угорську Русь», а за нею Хорватію, Чехію, Далмацію, Боснію і Герцеговину¹⁶. Не соромлячись і не піддаючи сумніву легітимність таких територіальних зазіхань, царська пропаганда висувала центральною ідеєю «Великою війни» завершення справи «звільнення» слов'ян задля привнесення «миру» і «блага», яке їм могла запропонувати лише Російська імперія.

¹⁴ 15 июля состоялась патриотическая манифестация (Последние известия). *Подолія*. № 85 18 липня 1914 р. С. 4; Манифестация в Каменце. *Подолія*. № 86. 20 липня 1914 р. С. 3; Янович А. с. Метановка Гайсинского уезда... *Подолія*. № 87. 23 липня 1914 р. С. 4; 20 июля происходило у нас отправление первого отряда запасных. *Подолія*. № 89. 31 серпня 1914 р. С. 4.

¹⁵ Ісаєва А. Вказана праця. С. 21.

¹⁶ Взятие Львова и Галича. *Подолія*. № 90. 3 вересня 1914 р. С. 2.

Як і сторіччям раніше, коли Російська імперія анексувала Поділля та Волинь, на Галичині розпочалася боротьба з Греко-католицькою церквою. Однак тепер окупантам довелося пояснювати свої репресивні заходи щодо духовенства, зокрема арешти і переслідування. На допомогу агресивній політиці прийшла пропаганда, яка провела «чітку» межу між «своїми» і «чужими», де останніми були українська інтелігенція та греко-католицьке духовенство, їх оголошували сепаратистами і австрійськими підданими. Тема греко-католицької церкви використовувалася пропагандою для формування ворожого образу не лояльних до російської влади іновірців, які проживали на Галичині. Загалом акцент на вірі допомагав підтримувати у суспільстві думку про «велику» місію Російської імперії у цій війні, а саме відновлення та пошири православ'я, як єдино правильної релігії. Арешт митрополита Андрея Шептицького преса «смакувала», як ще одну перемогу після захоплення російськими військами Львова. У одному з дописів вказувалося, що окупаційна влада спершу проявили «великодушність» та дозволила митрополиту Шептицькому продовжувати служити, однак після його проповіді, у якій він назвав загарбників «гвалтівниками» і висловив сподівання на швидке звільнення Галичини від росіян, митрополита Шептицького арештувати та відправили у заслання¹⁷.

Особливою цинічністю відрізнявся напрямок пропаганди направлений на «галицьких поляків» та поляків Російської імперії загалом. Так, врахувавши характерну для Правобережної України поліетнічність, де третьою за чисельністю групою населення були поляки, царська пропаганда вирішила попрацювати й на цю категорію населення. Не дивлячись на тривалу антипольську політику в Російській імперії у офіційній пресі від високопосадовців та громадських діячів звучали заклики до поляків жителів Південно-Західного краю допомагати російській армії і до поляків Галичини співпрацювати з російськими військами та окупаційною владою¹⁸.

«Воз'єднаною» частиною Червоної Русі у пресі постала й Буковина, про її завоювання йшлося як про один з важливих етапів в «історичному» процесі «об'єднання» слов'янських народів¹⁹. Окупація Буковинського коронного краю, як і на Галичині, супроводжувалася не лише стягненням контрибуції, а й наступом ідеологічним. Усі об'єднання громадян, товариства були розпущенні, німецька мова у діловодстві скасована, а під

¹⁷ К аресту униатского митрополита графа Шептицкого. *Подолія*. № 104. 5 жовтня 1914 р. С. 4.

¹⁸ Голос русских поляков к полякам галицким. *Подолія*. № 89. 31 серпня 1914 р. С. 3.

¹⁹ Восоидинение Буковины. *Подолія*. № 95. 14 вересня 1914 р. С. 3–4.

загрозою арешту та великого грошового штрафу заборонялося читати німецькомовні книги та пресу. Та окупаційна влада не погребувала натиснути й на місцеву православну церкву, інтереси якої російська армія начебто прибула захищати. Використавши адміністративний ресурс та шантажуючи заручниками, новопризначений губернатор так званої Чернівецької губернії С. Євреїнов примусив митрополита Буковини і Далмації Володимира фон Репту 18 вересня 1914 р. під час богослужіння згадувати ім'я імператора Миколи II. Як пригадував сучасник описуваних подій Юліус Вебер на прихожан учасників літургії така зміна справила особливо гнітюче враження²⁰. Звісно на щойно приєднаних територіях імперській пропаганді було не легко вклинитися у місцевий інформаційний фон, тим паче без підтримки церкви. Даремними й були пропагандистські зусилля спрямованні на появу доброзичливих і щирих почуттів у місцевого населення до окупаційної влади, особливо на тлі тих репресій та грабежів, що вчиняли російські війська відносно цивільних.

Популяризувати війну з кожним роком ставало все важче, царська воєнна пропаганда наполегливо працювала на підтримувannya в інформаційному просторі образу війни «справедливої», «оборонної» та врешті «визвольної». Ця риторика була присутня у пресі як центральній, так і регіональній. Показовою може слугувати пропагандистська стаття розміщена на шпальтах газети «Подолія», головні тези якої зводилися до необхідності для Російської імперії стати на захист «менших», пригнічених братів, передовсім сербів та інших православних народів, об'єднаних з росіянами «ідеєю слов'янства». Щоправда про саму ідею слов'янства у статті не йдеться, а більше уваги відведено ідеї «смерті», а точніше честі померти за мету «визволення братніх народів», яку автор називає «прекрасною» нагодою для російської молоді. Російських жінок пропаганда зображувала фанатиками, які з радістю відпускали своїх дітей на війну, щиро вірячи у її справедливість. На тлі такої «священної» місії «визволення», дещо марнославно видаються репліки пропагандистів про нагоду відродити репутацію Російської імперії, велич якої була підірвана її «гіркою» поразкою в російсько-японській війні. Врешті з усім попереднім текстом різко дисонує у заключній частині статті висновок про те, що «миролюбна Русь» насправді не хотіла війни²¹. Однак подібна не послідовність, не логічність викладення матеріалу та окремих думок, що подекуди суперечать одна одній загалом не заважали пропаганді ефективно працювати та заповнювати інформаційний простір потрібними наративами.

²⁰ Вебер Ю. Російська окупація Чернівців. Чернівці. 2016. С. 56–57.

²¹ К моменту. *Подолія*. № 89. 31 серпня 1914 р. С. 1–2.

Окрім «глюорифікації» війни, формувався «образ» царя-месії, який був покликаний захистити від «приниження» Росію і від знищення «братню слов'янську державу». Імператор уособлював у собі «російського богатиря», що мав звільнити світ від «грубої сили, жорстокості і чванства тевтона» і дати людству «священні ідеали добра, правди і справедливості»²². У публікаціях стосовно особи царя використовуються епітети «вождь», «державний вождь», до прикладу: «Вся Росія буде усвідомлено нести на собі усі наслідки, які б вони не були, і твердо йти туди, куди поведе її Державний Вождь»²³. Російський імператор на сторінках пропаганди постає як священний символ «неминучої перемоги». Його приїзди в окуповані та прифронтові міста викликали в місцевій пресі шквал патріотичних памфлетів, газети рясніли деталізованими описами зазвичай короткотривалого перебування Миколи II. Так приїзд імператора у 1915 році 13 квітня до Кам'янця-Подільського описувався в місцевій пресі не лише як велика честь для містян, а й як знак швидкої перемоги, створювалася відчуття безпеки, адже виникало риторичне запитання, чи їздив би цар тут (у прифронтових містах), якби в них було небезпечно, якби не відчував за собою сили перемогти ворога. Газети детально описували запровадженні губернською владою урочистості, дійства які тривали й опісля від'їзду імператора²⁴.

Багато зусиль докладала пропаганда й для створення «образу ворога», аби в уяві населення швидше і легше формувалася щонайменше антипатія, а найкраще — ненависть до противника. Основним «ворогом», відповідно до пріоритетів російської пропаганди, поставала Німецька імперія та Австро-Угорська імперії, Османській в інформаційному площині приділялося порівняно менше уваги. Ймовірно акцентування уваги на антинімецькій пропаганді було пов'язане з тривалим дружніми контактами, у тому числі економічними і культурними, між Російською та Німецькою імперіями. Пропаганда застосовувала метод протиставлення «собі», тобто народу Російської імперії, «іншого», ментально «чужого» німецького народу. Заздалегідь продукувалося вороже ставлення до «чужого», а саме осіб німецької національності, будь якого «продукту» німецького походження, в тому числі й культурного. З цією метою здійснювалося так зване «викриття», «розвінчування міфу» про високий культурний рівень німецького народу і західної цивілізації загалом. Як писали у одній з пропагандистських статей: «Рухнула віра в захід і західництво,

²² В дни тяжких испытаний (окончание). *Подолья*. № 91. 5 вересня 1914 р. С. 2.

²³ В дни тяжких испытаний. *Подолья*. № 90. 3 вересня 1914 р. С. 1–2.

²⁴ После высочайшего посещения. *Подольскія известія*. № 88. 15 квітня 1915 р. С. 3–4; Патриотическая манифестация. *Подольскія известія*. № 88. 15 квітня 1915 р. С. 4.

який визначав світогляд ...найбільш впливової частини російської інтелігенції починаючи від часів Петра Великого»²⁵. Хоча як би це твердження не дисонувало з тим, що союзницями Російської імперії були дві провідні країни Західної Європи, пропаганда засуджувала запозичення з заходу, а термін «західництво» поставав виключно в негативній канотації. Звісно головний акцент при знеціненні західної культури робився саме на німецькій. Німцям правобережних губерній, зокрема жителям німецьких поселень півдня Подільської губернії та Північного Причорномор'я закидали негативний вплив їхніх аграрних традицій на усталений в регіоні сільськогосподарський устрій. Водночас пропаганда не деталізувала в чому саме проявлялося конкурування двох землеробських традицій і не конкретизувала яку ж саме шкоду завдавали німецькі аграрії українським хліборобам²⁶.

Таким чином «інший» у ідеологічно нетерпимій Російській імперії завжди сприймався як «ворог». В умовах війни царська пропаганда вміло спекулювала на темі «іншого», якщо стояло завдання заручитися підтримкою чисельної групи населення, як то євреїв чи поляків, які після українців на Правобережжі становили відповідно другу і третю за чисельністю групу населення. Так з метою закликати до співпраці представників «інших» національностей та віросповідань пропаганда не акцентувалася на національних, релігійних відмінностях, політичних суперечностях, а риторика в пресі стосовно них набувала нейтральної тональності. Та коли змінювалися обставини пропаганда активно «жонглювала» такими штампами як «інородець», «іновірець», «штундист» відносно об'єктів, що мали постати в образі «ворога», вони звинувачувалися у шпигунстві, на них частково перекладали провину за військові невдачі. В умовах війни передусім дісталось «штундистам», до яких зараховували осіб, що сповідували християнство однієї з протестантських конфесій, цей термін набув не лише негативного, а й ворожого сенсу зважаючи на те, що головними носіями та поширювачами протестантизму на теренах Російської імперії були німці. Проповідників та представників протестантських течій у пресі називали шпигунами, агентами, що пропагували «пангерманізм»²⁷. Священник В. Чеботарський у статті «Німці і штунда» називав селян, що стали проповідникам «штундизму» ворогами навіть для їхніх односельчан, звинувачував їх у політичній не благонадійності. Він вказував, що з Балтського повіту Подільської губернії, а саме з сіл Богопіль, Журавлінка, Плоско-Забузьке було багато вихідців «політичних агітаторів —

²⁵ Война, Россия и славянство. *Подолья*. № 113. 25 жовтня 1914 р.

²⁶ Немцы колонисты. *Подольянин*. № 1180. 11 грудня 1914 р. С. 4.

²⁷ Сектанство и война. *Подолья*. № 127. 28 листопада 1914 р. С. 3–4.

«штундистів»»²⁸. Будучи переконаним у існуванні антиросійської світової «теорії змови», автор у статті «Штунда «врывчатое вещество» немцев» закидав протестантським релігійним об'єднанням намір здійснити релігійну та політичну реформацію в Російській імперії. Пастирів священник називав «вовками в овечій шкурі», що намагалися відвернути православних жителів півдня імперії від віри їхніх «дідів які воювали» «за віру» проти турків та поляків²⁹.

Отже багато зусиль витрачалося пропагандистами для характеристики «ворога» внутрішнього, однак найбільше уваги особливо в розпал військової кампанії приділялося саме зовнішньому ворогу. Стосовно нього використовувалися методи «демонізації» та «дегуманізації» противника. Задля цього в пресі поширювалися чутки про звірства ворожих військ вчинені стосовно цивільних на окупованих територіях. Зокрема короткостроковий контакт між австро-угорськими військами та цивільними підданими Російської імперії відбувся на Подолі на початку війни у серпні 1914 року. Форсувавши річку Збруч 5-та кінна дивізія гонведських гусарів під командуванням фельдмаршала-лейтенанта Ернеста фон Фрорайха Сабо увійшла до містечка Сатанів 3 серпня 1914. Тут залишилися лише піхотні частини для охорони переправи, основні сили наступного дня вирушили через с. Лісоводи в напрямку містечка Городок, де й відбулася відома для того часу Городоцька битва в результаті якої австро-угорські війська зазнали нищівної поразки та змушені були поспіхом відступити за р. Збруч³⁰. У щільний «графік» австро-угорських солдат, що перебували у Сатанові та його околицях не більше двох днів і швидше за все були заклопотані форсуванням річки, облаштуванням табору та охороною переправи, пропагандисти закинули ще й грабежі, насильство та усілякі звірства вчинені стосовно цивільних³¹. Хоча зважаючи на катастрофічний розгром військ у битві біля Городка та їхній поспішний відступ, а точніше панічну втечу, складно уявити, що солдати австро-угорської армії рятуючи своє життя мали час на знущання над мирними жителями. Навпаки, тимчасове перебування військових австро-угорської армії на окупованих територіях Російської імперії відзначалося щонайменше стриманістю у стосунках з місцевим населенням. Так, окупація м. Кам'янця-Поділь-

²⁸ Чеботарський В. Немцы и штунда. *Подолія*. № 123. 19 листопада 1914 р. С. 1.

²⁹ Чеботарський В. Штунда «врывчатое вещество» немцев. *Подолія*. № 131. 7 грудня 1914 р. С. 2–3.

³⁰ Полюхович Д. Бій під Городком — трагедія з елементами оперетки. *Збруч*. 17 серпня 2014. [Електронний ресурс]. URL: <https://zbruc.eu/node/25708> (дата звернення: 03.03.2023).

³¹ Переход австрийцами границы у м. Сатанова. *Подолія*. № 89. 31 серпня 1914 р. С. 3–4.

ського австрійськими військами не відзначилася особливими експесами. Містяни більше були налякані тим, що російські війська не стали захищати губерньський центр і задля збереження сил відступили до м. Нової Ушиці. Уже за три дні після вступу в місто 6 серпня австрійці покинули Кам'янець-Подільський, відходячи командування повернуло міському голові зібрану з місцевих контрибуцію, цісарські солдати добросовісно розраховалися за витрати понесені місцевими на утримування коней³².

У пропагандистських публікаціях неодноразова згадується, що ворожі солдати вчиняли насильство як над російськими полоненими солдатами, так і над загиблими воїнами, зокрема йшлося про відрізання частин тіла, розпорювання животів, відрубання кінцівок, проте джерела інформації зазвичай не вказувалися, тому достовірність цих злочинів сумнівна³³. Особливо недовіру викликають оповіді про розпинання угорськими військовослужбовцями на хрестах селянок дець у карпатських селах, відрубання їм кінцівок. Тут же у цій колонці йдеться про безчинства німців на території Франції, де ворожі війська викопали на кладовищі покійників, аби в їхніх могилах облаштувати шанці³⁴. Повідомлення такого змісту наводили жах на читачів і, за відсутності альтернативних джерел інформації, переважно сприймалися як істина. З-за допомогою створеного образу «ворога», який поставав «нелюдом», пропаганда формувала агресивне ставлення не лише до армії противника, а й до військово-полонених. Не вдаючись до особливих маніпулятивних хитрощів, у публікаціях відкрито закликали владу та військових жорстоко поводитися з полоненими. На сторінках газети «Киевлянин», з посиланням на французьке видання, описано як нещадно себе поводять німці з французькими військово-полоненими і виправдовують рішення французів поводитися з німецькими полоненими відповідно³⁵. На прикладі цих аналогій російська пропаганда закликала громадськість відкинути будь які співчуття до полонених ворожих армій та застосувати до них найсуворіші обмеження. На сторінках газет закликали органи громадського самоврядування не соромитися та використовувати працю військовополонених, якщо випадала така нагода³⁶. Водночас інформація про умови перебування російських солдат у ворожому полоні в пресі не оприлюднювалася, допустимими були лише описи «звірств». Те, що таке рішення було не випадковим, а надходило саме від влади свідчить цікава публікація у волинській пресі,

³² Пагор В. Битви за Кам'янець. Кам'янець-Подільський, 2020. С. 87.

³³ Подвиги русских и жестокость немцев. *Подолья*. № 95. 14 вересня 1914 р. С. 3–4.

³⁴ Отголоски войны. *Подолья*. № 120. 12 листопада 1914 р. С. 3.

³⁵ Принцип взаимности. *Киевлянин*. 2 січня 1915 р. № 2. С. 1.

³⁶ Земства и пленные. *Подольянин*. № 1277. 13 квітня 1915 р. С. 3.

на яку звернула увагу дослідниця О. Біла. Так, у газетній замітці «Листи російських військовополонених (Занепокоєння російського уряду)» йдеться про необхідність перехоплювати листи російських солдат, у яких ті не скаржилися на умови в полоні, а навпаки відзначали гідне до себе ставлення³⁷. Адже подібні заяви шкодили не лише руйнуванню образу «ворога-дикуна», а й підривали бойових дух солдат, що могли у вирішальний момент бою скласти зброю.

Противнику, що поставав у образі «вандала-дикуна» протиставлявся образ «благородного російського воїна». У одній із заміток читаємо: «під вилощеною зовні культурною оболонкою німця приховувався вандал-дикун... з озлобленим серцем і збоченою психікою», його автор порівнював з російським солдатом — «богатирем». Романтичний образ російського воїна творився за допомогою епітетів про благородство «широкої російської душі», йому приписувалося «рицарське» ставлення до мирного населення, «ласку та добродушність» проявлену до переможеного та полоненого ворога³⁸. «Героїзація» російської армії загалом та окремих її представників стала у періодичних виданнях окремим напрямком, як різновид літературного твору. Часто такі описи не мали посилань на джерело, замовчувалися прізвиська головних героїв, місце подій, тому все більше подібні оповіді скидалися не на статтю кореспондента, а на повість (новелу) письменника-фантаста. Так, у одній зі статей йшлося про випадок, коли російський солдат за невідомих обставин беззбройний забрів у стан ворога, вступив у сутичку з п'ятьма німецькими солдатами, убив трьох, а двох інших узяв у полон та привів у місце розташування російських військ. Ні героя, ні місце «бойової слави» автор оповіді не назвав³⁹. У іншій статті під назвою ««Они» и «Мы»» автор порівнював військових російської та німецької армії, де останні поставали безчесними боягузами, а росіяни, навпаки, під страхом смерті будучи в полоні відмовлялися викрикувати прославляння «Хай живе Германія». Знову ж таки, ні місця події ні учасників випадку протистояння, ні джерело, що повідомляло про інцидент кореспондентом не вказано⁴⁰. Така героїзація російських службовців мала надихати суспільство, підживлювати віру в нього у швидку перемогу. Пропагандою навіювалося переконання про те, що вся російська армія складається з героїв, відповідно «армія героїв» не могла потерпіти поразку.

³⁷ Біла О. Вказана праця. С. 136.

³⁸ В дни тяжких испытаний (окончание). *Подолья*. № 91. 5 вересня 1914 р. С. 1–2.

³⁹ Подвиги русских и жестокость немцев. *Подолья*. № 95. 14 вересня 1914 р. С. 3–4.

⁴⁰ «Они» и «Мы». *Подольянин*. № 1180. 11 грудня 1914 р. С. 4.

Посилювала авторитет власної армії пропаганда не лише за допомогою методу «героїзація» окремих осіб чи групи солдат, а й способом «ідеалізації» постатей російських військовослужбовців. Шляхом не складних маніпуляцій з повідомленнями з життя і побуту солдат на фронті створювався образ віруючого православного християнина, вірного чоловіка та батька, гідного громадянина, милосердного, доброзичливого, щедрого, хороброго і водночас скромного воїна. Так, описуючи службовців козацького кубанського з'єднання, що квартирувалися у жовтні 1914 р. у с. Баранівка Зіньківської волості Летичівського повіту Подільської губернії автор статті звернув увагу на те, що козаки розпитували в селян про устрій їхнього господарства, цікавилися селянами, які пішли до війська, становищем їхніх сімей. Дописувач вказав на бажання козаків взяти участь у літургії і зроблені ними пожертви на храм⁴¹. Позитивний досвід спілкування кубанських козаків з українськими селянами, обговорюванні ними теми швидше вказував на їхню ментальну близькість. Автор публікації, маніпулюючи отриманою інформацією, спроектував цей позитивний досвід на все російське військо. З прочитаної статті навіювався висновок, що звичайні людські, сімейні, християнські цінності були характерною рисою кожного російського солдата. Однак про окремі випадки «благородства» російських військових жителі прифронтових регіонів дізнаватися або з власного трагічного досвіду, або з чуток, що ширилися з-за лінії фронту.

Характерною особливістю воєнної пропаганди прифронтових губерній була залежність її інформаційної повістки від подій, що безпосередньо впливали на життя населення краю. Ігнорувати проблеми, пов'язані з ростом цін, потоком біженців, поранених, полонених, загрозою наближення лінії фронту пропаганда не могла. Потік біженців, які втікали від бойових дій або з-під окупації подекуди призводив до гуманітарної катастрофи. Сторінки місцевих видань рясніли замітками про зусилля які докладала влада задля забезпечення прибулих осіб роботою, помешканням, наданням їм матеріальної допомоги⁴². Хоча, як відомо з низки досліджень, допомога біженцям, евакуація населення та майна з територій, яким загрожувала окупація у середині 1915 р. були слабо організовані. Так, подекуди в результаті поспішної евакуації органів державної

⁴¹ Копилов А. Облик русского воина. *Подолія*. № 112. 24 жовтня 1914 р. С. 4.

⁴² Герасимов Т. «Принесені війною»: прийшли люди в містах Правобережної України, 1914–1917. *Україна модерна*. 5 квітня 2019. [Електронний ресурс]. URL: <https://uamoderna.com/md/gerasymov-ww1> (дата звернення: 10.02.2023).

влади, самоврядування та поліції на місцях підтримкою порядку та організацією біженців опікуватися було нікому⁴³.

Особливої уваги на сторінках преси набувала тема поранених солдат, які масово поступали у прифронтові регіони від початку бойових дій на Південно-Західному фронті. У містах, містечка та навіть селах Подільської та Волинської губерній під госпіталі облаштовували державні та громадські приміщення, школи⁴⁴. Місцевих жителів закликали надавати допомогу пораненим, до збору пожертв долучалося духовенство. Поруч із повідомленнями про відкриття у губернських центрах чи великих містах госпіталів, пожертвування на них коштів від земств, страхових товариств у газетах наводилися приклади того, як жертвували для поранених військових селяни. У одній із таких статей читаємо: «...ось бідний каліка, опираючись на милиці, поспішно підходить і кладе полтину, там дружина призваного на війну чоловіка... кладе полтину, витираючи крадькома сльозу»⁴⁵. Такий пропагандистський прийом дозволяв сформувати враження, що навіть найбідніша категорія населення, яка чи не найбільше постраждала через запровадження мобілізації і воєнного стану, підтримує війну, розуміє її цілі. На темі поранених військових вдавалося краще спекулювати, ніж на ідеї патріотизму, адже поранені солдати викликали звичайне людське співчуття. Пропаганда активно використовувала цю емоційну складову задля підживлення інтересу населення до війни та підтримки армії.

Місцева преса не оминула увагою й сімей мобілізованих, які потрапили у скрутне становище у результаті втрати годувальника. Відправивши чоловіка, чи сина до війська найбільше збитків зазнавали саме селянські сім'ї. Допомогати їм закликали громаду зі сторінок місцевих газет, наводячи позитивні приклади такої допомоги в громадах губерній. Подекуди сім'ям мобілізованих допомагали зі збором врожаю, виділяли паливні матеріали, видавали продовольчі пайки із громадських магазинів⁴⁶. Кореспонденти торкалися теми несправедливого розподілу допомоги між сім'ями мобілізованих, подібні ексцеси набували розголосу в пресі, зловживання службовим становищем органів селянського самовря-

⁴³ Кліщинський П. Примусова евакуація населення і майна з прифронтових губерній Правобережної України у червні–жовтні 1915 р. *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* Вип. XVI. С. 155–156.

⁴⁴ В Ольгопольском уезде открыт лазарет; В д. нижнем, Летич. Уезда открыт лазарет (Местная хроника). *Подолія*. № 102. 1 жовтня 1914 р. С. 4; На помощь раненым церковно-приходские школы. *Подолія*. № 102. 1 жовтня 1914 р. С. 4.

⁴⁵ Танашевич І. Сбор в пользу раненых. *Подолія*. № 95. 14 вересня 1914 р. С. 4.

⁴⁶ Односельчан ушедших на войну запасных. *Подолія*. № 90. 3 вересня 1914 р. С. 4; Внутриние известия. Общая хроника. *Подолія*. № 91. 5 вересня 1914 р. С. 2.

дування, що відповідали за видачу пайків, засуджувалося, прирівнювалося до мародерства. Однак пропаганда дозволяла собі критикувати лише найнижчі ланки управління. Натомість помилки губернської чи центральної влади на сторінках газет не обговорювалися і тим паче не критикувалися їхні рішення чи бездіяльність, що призводили до погіршення соціально-економічного становища в регіоні.

На основі проведеного аналізу преси прифронтових регіонів Південно-Західного фронту встановлено, що головною аудиторією цих видань виступали місцеві жителі. Тому на шпальтах газет описувалися як регіональні проблеми, що постали в краю з запровадженням воєнного стану, так і обговорювалися питання внутрішньої і зовнішньої політики загалом. Торкаючись теми війни, видання орієнтувалися на ідеологічну тональність, яку демонстрували центральні видання імперії. Вони ж часто слугували й джерелом інформації про більшість подій, що відбувалися на інших ділянках фронту, у тому числі й на дипломатичному. Використавши пресу як основну трибуну, пропаганда намагалася забезпечити підтримку населенням війни і воєнних заходів. Цьому слугували ідеї «слов'янства», «православ'я», «воз'єднання Русі», «визволення братніх народів». Звісно відповідальними за розв'язання війни оголошувався противник. Використовувалися такі методи пропаганди, як створення образу ворога, який поставав ментально «чужим». У результаті чого жертвами пропаганди стали будь які особи, об'єкти, явища, що прямо чи опосередковано асоціювалися з ворогом у середині держави. Таким чином «ворогами» оголошувалися жителі німецьких поселень Волині, Поділля та Північного Причорномор'я, особи, що сповідували протестантизм. Образ противника «дегуманізувався» та «демонізувався», ворожі солдати на сторінках газет поставали дикунами, вандалами, водночас їм протиставлялися «героїзовані» та «ідеалізовані» образи солдатів російської армії. Характерною ознакою пропагандистських статей, що повідомляли події з фронту, була відсутність будь яких відомостей про місця «бойової слави» росіян чи «військового злочину» німців/австрійців/турків, переважно у таких оповідях посилялися на випадкових свідків події, або узагалі не вказували джерела інформації. Апелюючи до християнського милосердя, у пресі закликали співчувати та надавати допомогу пораненим солдатам, потік яких у прифронтових містах та містечках не припинявся з перших днів війни. Таким чином пропаганда намагалася всіляко підтримувати інтерес населення до війни, переконувати його у її справедливості, підтримувати віру у «швидку» і не відворотну перемогу Російської імперії.

REFERENCES

1. Bila, O. (2017). *Istoryko-kraieznnavchi publikatsii na storinkakh Volynskoi periodyky XIX — poch. XX st.* Kyiv. [in Ukrainian].
2. Herasymov, T. (2019). «Pryneseni viinoiu»: pryshli liudy v mistakh Pravoberezhnoi Ukrainy, 1914–1917. *Ukraina moderna*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Isaieva, A. (2018). Persha svitova vina na storinkakh hazety «Kyevliany». *Kraieznnavstvo*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Kyriienko, O. (2016). *Viiskova tsenzura v ukrainskykh huberniiakh Rosiiskoi imperii (lypen 1914 r. — zhovten 1917 r.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Klishchynskyi, P. (2009). Prymusova evakuatsiia naselennia i maina z pry-frontovykh hubernii Pravoberezhnoi Ukrainy u chervni–zhovtni 1915 r. *Problemy istorii Ukrainy XIX — pochatku XX st.* Kyiv. [in Ukrainian].
6. Mosiienko, O. (2014). Propahanda v umovakh Pershoi svitovoi viiny (analiz periodychnykh vydan Volyni). *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Mosiienko, O. (2019). *Rosiiska ta avstro-uhorska propahanda na pivdenno-zakhidnomu fronti v 1914–1917 rr.* Zhytomyr. [in Ukrainian].
8. Pahor, V. (2020). *Bytvy za Kamianets*. Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].
9. Poliukhovych, D. (2014). *Bii pid Horodkom — trahediia z elementamy operetky*. Zbruch. Lviv. [in Ukrainian].

Kateryna Bila

Candidate of Historical Sciences (Ph.D.), Research Assistan,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine),
katerynamelnychuk92@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4732-6695>

**MILITARY PROPAGANDA ON THE TERRITORY OF UKRAINE UNDER
THE CONDITIONS OF THE FIRST WORLD WAR
(BASED ON THE MATERIALS OF THE PERIODIC PUBLICATIONS
OF THE FRONTLINE REGIONS)**

Abstract. *One of the "inventions" of the last century, the bloody era of two world wars, was the "information war". It seems quite natural that precisely at the beginning of the 20th century, a new method of fighting the enemy was born — informational. At this time, previously unavailable methods of information dissemination appeared and gained popularity, which led to the expansion and diversification of the audience that was influenced. The scale of information dissemination made it possible to turn propaganda into an "information weapon", and its methodical use into an effective "information military campaign". In the conditions of the "Great War", which shook the world, not for the first time in history, large-scale propaganda work was carried out by the countries of both camps of confrontation. Therefore, the military propaganda of the Russian Empire during the First World War becomes a separate object of research. The main platform of propaganda was the press, as the most accessible*

and popular source of information. In this article, periodicals of the front-line regions of the South-Western Front were investigated and analyzed, where propaganda had to take into account the specifics of the region, its polyethnicity, religious variety, proximity to the front, etc. In general, the purpose of propaganda was to maintain the population's interest in the war, to form a positive attitude in society towards military measures, including the introduction of martial law and mobilization. For this reason, the war was seen as a necessary measure, and the blame for its initiation was shifted to the enemy. The ideological narratives of the tsarist propaganda regarding the war were reduced to the idea of "unification" of the Slavs, their "liberation", "unification" of the lands of Russia, the spread and protection of Orthodoxy. Against the background of such "noble" missions, which appeared in the propaganda rhetoric, theses about the revival of faith in the "greatness" and military power of the Russian Empire, which faltered after the Russo-Japanese War, stood out sharply. The article analyzes the military propaganda of the Russian Empire during the First World War, which was spread in the periodicals of the front-line provinces, namely Kyiv, Podil and Volhynia.

Keywords: *military propaganda, war, South-Western Front, Russian Empire, Austro-Hungarian Empire, information war, periodicals, press, image of the enemy.*

УДК 94(477) «1914/1918»

Олександр Лисенко (м. Київ)

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ історії України XIX — початку XX ст.,
Інститут історії України НАН України
E-mail: lyssenko_@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4399-6082>

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА І УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВЗАЄМИНИ

Анотація. У статті показано, як події Першої світової війни вплинули на світосприйняття українців і на розуміння того, хто є другом, а хто ворогом. Напередодні війни серед східних українців, по-перше, більшість сприймала росіян, як єдиновірців та єдинокровних братів, а по-друге, більше переважали проантантівські настрої, бо в англійцях та французях вони бачили союзників в боротьбі проти бюрократичної системи, яка асоціювалася з російськими пронімецькими силами. В Галичині ж, де з одного боку, було немало москвофілів, все ж, навпаки, переважали проавстрійські настрої, бо Відень тут підтримував українців намагаючись нацькувати їх на поляків, котрих багато галичан вважали ворогами. Але події Першої світової війни, зокрема антиукраїнський погром росіян в Галичині у 1914–1915 рр. та більшовицький антиукраїнський погром у січні 1918 р. у Києві суттєво підірвали промосковські настрої, як в східній, так і в західній Україні. Австро-Угорська імперія зникла, натомість українці разом з поляками разом успішно боронили Львів проти більшовицьких банд. Тобто події Першої світової війни стали своєрідним прологом до подій сьогоденних, коли знову поляки, як найкращі друзі, усіляко допомагають українцям відбивати нову навалу московитської орди і захистити своє європейське майбутнє.

Ключові слова: українці, росіяни, німці, Антанта, кооперативні організації, освіта, культура, бюрократія, мародерство.

Події нинішньої Українсько-російської війни спростували різного роду теорії кабінетних стратегів про так звані безконтактні війни, коли противники воюють безпілотниками та авіацією на великій відстані один від одного, не вступаючи між собою в прямий вогневий артилерійський контакт. Здавалося, що вивчення Першої світової війни, яка великою мірою зводилася до артилерійських дуелей та хвильових атак піхоти, що роками гнила в окопах по коліно в крижаній воді, втратило свою практичну цінність для військової науки.

Проте життя показало, що у ХХІ ст. ведення військових дій повернулося навіть не в середину, а на початок ХХ ст., і тому сьогодні

досвід Першої світової війни знову став надзвичайно актуальним. Його вивчення допоможе українцям у майбутньому уникнути тих помилок, котрі понад сто років тому завадили їм захистити свою незалежність від Московії, котра завжди, але особливо починаючи з часів німкені Катерини II, цілеспрямовано перетворювала Україну на свою колонію. За її правління був остаточно ліквідовано Гетьманат, зруйнована Запорізьку Січ, покріпачено українське селянство. Крім того, Катерина II завдала значної шкоди українській економіці, коли порушила товарообіг між Україною та Туреччиною, створивши на півночі Чорного моря справжні осередки піратства. Її злочинну політику згодом продовжили й наступні російські правителі. Різного роду потьомкіни, ушакови, корнілови та нахімови не лише грабували торгові та рибальські судна, шкодячи міжнародній торгівлі, але й плюндрували прибережні турецькі міста, безжалісно вбиваючи мирних жителів. У 1853 р., коли російські пірати за потурання й підтримки українофоба імператора Миколи I в черговий раз пограбували та спалили турецький торговий порт Синоп, убивши при цьому багатьох його мирних жителів, терпець західним державам урвався. Військова коаліція в складі Англії, Франції, Туреччини та італійського П'ємонту, використовуючи передову на той час зброю, змусили росіян затопити свій флот та знищити свою воєнну, а фактично піратську базу в Севастополі.

Поразка Росії значною мірою була зумовлена тим, що союзна їй Австрія не лише не допомогла, але й погрожувала завдати удар у спину російським військам, що наступали на Стамбул. Це змусило росіян відступити, і, як результат, вони не встигли перекрити Босфор до прибуття англо-французького флоту. Ця зрада австрійського монарха і викликана нею важка військова поразка змусили Росію у 80-х роках XIX ст. переорієнтуватися на союз з Англією і Францією, поступово лібералізуючи своє економічне та суспільно-політичне життя.

Це відразу ж позитивно позначилося на соціально-економічному житті України. Так, у Катеринославі істотні зрушення відбулися наприкінці 70-х — протягом 80-х рр. XIX ст., коли через місто пролягла Катерининська залізниця й був споруджений міст через Дніпро. На кінець XIX ст. це місто перетворилося на важливий індустріальний центр Півдня Російської імперії, куди широким потоком вливалися капітали російських та особливо іноземних промисловців і банкірів. У 1897 р. у Катеринославі бельгійське товариство проклало одні з перших в Україні трамвайні колії, на початку XX ст. тут електрифікуються і телефонізуються вулиці та будинки. Відповідно стрімко зростало населення. Так, приміром, в 1910 р. у Катеринославі вже проживало 195 577 осіб п'ятдесяти національностей. З останньої чверті XIX ст. Катеринослав та прилеглий до нього промис-

ловий регіон, з огляду на їх бурхливий індустріальний розвиток, сучасники не випадково називали «новою Америкою»¹.

Німеччина, ясна річ, не збиралася миритися з утратою свого впливу на шосту частину суші і почала протидіяти російсько-антантівському зближенню, опираючись передусім на ту частину імперської бюрократичної верхівки, яка багато втратила в економічній та фінансових сферах від певної лібералізації життя в Росії, хоча й зберегла значні важелі впливу на суспільство, передусім в силових структурах та армії. Ці реакційні, пронімецькі сили спробували дискредитувати прогресивні зрушення в країні, пускаючи в хід демагогічні заяви на кшталт «а чому не ще краще». Для цього вони використовували, зокрема, фінансовану німецьким Генеральним штабом більшовицьку партію, котра дуже агресивно втрутилася у суспільно-політичне життя південно-східних регіонів України, проводячи агітацію серед робітників і провокуючи їх на страйки та погроми, що могло нести особливу загрозу під час війни. Більшовики мали тут певний успіх, бо діяли серед переважно пришого російського люмпен-пролетаріату. Так, О. Реєнт зазначав з цього приводу: «Про перевагу пришого російського пролетаріату в складі робітництва України наприкінці XIX ст. свідчить Всеросійський перепис населення 1897 р. На території 9 українських губерній було зафіксовано 243 тис. робітників родом не з України. Цікаво, з яких же районів імперії прийшло це робітництво? Майже 70% їх, або 163 тис. чол., прибуло з 32 губерній Росії. Це насамперед Воронежська, Курська, Орловська, Пензенська, Рязанська, Саратовська, Симбірська, Тамбовська і Тульська губернії»². Важливо відзначити, що ця антидержавна діяльність більшовицької партії майже не зустрічала спротиву з боку царської жандармерії та поліції, в яких дуже сильними були пронімецькі настрої. Натомість, царська охрнка усіляко паралізувала спроби українців поширити свій вплив на робітництво.

У таких умовах українська інтелігенція головну увагу перенесла на роботу в сільській місцевості. Цьому сприяло те, що у відповідності з усталеними нормами розвинутих капіталістичних суспільств саме до інтелігенції від церкви поступово почала переходити функція виховання підростаючого покоління в дусі патріотизму. Це було особливо важливо з огляду на те, що молодь завжди одночасно являє собою як найбільш схильну до революційних потрясінь частину суспільства, так і основний контингент здатних до військової служби людей. Тому антантівці, зацікавлені в тому, щоб українська молодь у випадку війни з Німеччиною не бунтувала, як це було під час Російсько-японської війни, а йшла на фронт,

¹ Донік О. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). К., 2008. С. 85.

² Реєнт О. Українська революція і робітництво. К., 1996. С. 30.

тиснули на уряд Миколи II в питанні лібералізації освіти та діяльності різного роду культурних та економічних товариств.

Цим скористалися представники української верхівки, котрі в сільській місцевості шляхом національної освіти та культури зуміли зацікавити національним рухом значні верстви селянської молоді. Завдяки цьому національна ідея почала проникати в найширші верстви українського селянства, мобілізуючи його на активні соціально-економічні та громадські дії. Це водночас вело до початку справжнього об'єднання між українськими «верхами» та «низами», бо тільки практична діяльність в економічній, видавничій чи будь-якій іншій галузі сприяла стиранню психологічних бар'єрів між українською інтелігенцією та трудящими, давала можливість найбільш обдарованим робітникам та селянам виходити на перші ролі в українському національному русі. Це був цілком закономірний і правильний розвиток подій, що мав забезпечити прихід нової генерації національної еліти, яка б переважно складалася із талановитої селянської молоді, здатної керувати в нових ринкових соціально-економічних та суспільно-політичних умовах. Ті керівні кадри, котрі формувалися в кооперативах, були чужими імперській бюрократії не лише за метою своєї діяльності, але й за ментальністю. Якщо бюрократія все робила, аби лише догодити вищому начальству, зовсім не дбаючи про інтереси народу, то нова українська еліта, котра лише народжувалася на початку XX ст., навпаки, діяла, виходячи із реальних інтересів простих українців і лише перед ними почувала себе підзвітною.

Тому й не дивно, що після початку Першої світової війни влітку 1914 р. реакційні прони́мецькі сили в російській владі швидко продемонстрували, що війна їм потрібна не тільки для досягнення зовнішньополітичних цілей, як-от здобуття Босфору та Дарданеллів, але і для вирішення таких внутрішньополітичних завдань, як знищення самодіяльної, непідконтрольної імперській бюрократії української економічної інфраструктури, діячі котрої були ідейними противниками закріпленої російської системи управління. Використовуючи як привід воєнний стан, російський уряд відразу розпочав репресії проти української преси та найбільш активних діячів. Не маючи юридичних підстав, щоб закрити у зв'язку із воєнним станом українські економічні інституції, царизм все ж спромігся суттєво обмежити їхню здатність до успішної діяльності, заборонивши такі українські періодичні видання, як «Рілля» та «Наша кооперація»³.

³ Сельскохозяйственная пресса на Украине // Украинская жизнь. 1915. № 11–12. С. 164.

Своїми злочинними діями пронімецькі сили підривали економіку у прифронтовому регіоні, котрим була Наддніпрянщина. Як результат, од ним із перших почало не витримувати навантажень військового часу саме українське село з його екстенсивним веденням виробництва, тим більше, що російська армія знову воювала числом, зазнаючи при цьому колосальних людських утрат, котрі поповнювалися все новими і новими мобілізаціями, переважно з числа селян. Українські історики О. Реєнт та О. Сердюк зазначають: «Війна спричинила занепад сільського господарства України. Вона відірвала від землі мільйони робочих рук, порушила всі галузі сільськогосподарського виробництва. Чисельність мобілізованих в армію чоловіків перевищила всі критичні рівні. Село зuboжило: не вистачало сільськогосподарської техніки, коней, великої рогатої худоби, домашнього скарбу. ... З торговельної мережі зникли товари й предмети широкого вжитку. Порушення еквівалентного обміну між містом та селом спричинило перерозподіл національного прибутку на користь банків і торгового капіталу»⁴.

Знищуючи український кооперативний рух, пронімецьки налаштовані росіяни, котрі переважали в силових структурах, разом із тим, вимагали від його представників воювати на полях Першої світової війни, мовляв, хотіли зближення з антантівцями, то і вмирайте за них. Тому, на жаль, український кооперативний рух зазнавав великих утрат. Так, 3 вересня 1915 року в бою під Перемишлем загинув смертю героя видатний кооперативний діяч П.Брага, котрий спочатку займав посаду інструктора по кооперації на Волині, а пізніше — в рідному Поділлі⁵.

Отже, російська пронімецька бюрократична система та силові структури, як-от армія, поліція та жандармерія, з одного боку, не боролися з відверто кримінальними елементами типу Й. Сталіна та Я. Свердлов, із яких переважно складалася більшовицька партія, а з другого — посилала на забій законотрусливих громадян під приводом військового обов'язку. Щоправда, подекуди, аби зберегти обличчя, російська охоранка імітувала боротьбу з більшовиками, засуджуючи їх, як, приміром, відвертого садиста Ф. Дзержинського, до страти, але потім неодмінно милуючи. Це створювало бандитам ореол героїв та мучеників, які нібито мали моральне право звинувачувати законотрусливих громадян у службі царизму.

Отже, спостерігалася різка відмінність між Росією та її антантівськими союзниками в безпековій та соціальних сферах. Так, у Франції поліція відразу після початку війни знищила весь кримінальний контингент, аби солдати в окопах були спокійними за своїх жінок та дітей.

⁴ Реєнт О, Сердюк О. Перша світова війна і Україна. К., 2004. С. 183.

⁵ Смерть на позиціях // Украинская жизнь. 1915. № 2. С. 86.

Очевидець цих подій, тодішній російський військовий аташе в Парижі О. Ігнат'єв зазначав: «Ось і Венсенський ліс, колись найпопулярніше місце відпочинку парижан, ось і зелені схили Венсенського форту, в глибоких ровах якого були розстріляні ще кілька днів тому сотні професійних зломщиків, злодіїв і хуліганів; поліція давно була з ними знайома і використала облогове становище для очищення столиці від подібних елементів, особливо небезпечних у воєнний час»⁶.

Ці начебто протиправні дії французької влади у 1914 р. не лише не викликали осуду, а, навпаки, отримали повну підтримку в населення. В Росії ж, як бачимо, влада посиляла на фронт добropорядних громадян, а поліція за гроші потурала тому, щоб карні злочинці грабували беззахисні сім'ї мобілізованих солдатів. Отже, більшовизм у Росії зародився як союз корумпованих правоохоронців зі злочинцями проти добropорядних, законслухняних громадян і залишався таким до самого свого кінця, коли, під час розвалу комуністичної системи та СРСР в 1991 р., аби зберегти владу в Україні, росіяни намагалися просунути на владні позиції різного роду раніше засуджених чи таких, що були під слідством, пройдисвітів та відвертих бандитів, представляючи їх як людей, що начебто постраждали від тоталітаризму, та знову ж таки створюючи їм ореол мучеників. І це Росії певною мірою вдалося, внаслідок чого різного роду медведчуки, януковичі, рабіновичі та їм подібні 30 років отруювали життя в незалежній Україні та спотворювали саму ідею її самостійності.

Величезні втрати на фронті Першої світової ставили східноукраїнський національний рух у дуже неоднозначне й складне становище. З одного боку, прогресивні українці справді бажали перемоги Антанті, справедливо вбачаючи в ній шлях до нового демократичного життя, і готові були за це воювати. Але, з другого боку, вони зовсім не були готовими гинути в безглуздох лобових атаках на добре укріплені позиції ворога, куди свідомо кидали їх російські генерали. Крім того, негативний вплив на весь український національний рух справляв той факт, що він, як і російська верхівка, виявився розділеним на проантантівську та пронімецьку частину. Перші переважали на Сході, другі на Заході України. Важливо відзначити, що пронімецькі сили в Росії та Галичині не мали між собою нічого спільного. Якщо перші являли собою суміш із реакційних чиновників, силовиків та кримінальних злочинців-більшовиків, то другі, навпаки, виступали за цивілізований, демократичний шлях розвитку і самоврядування.

Тому, окупувавши Галичину, російська воєнщина, в якій особливо сильними були пронімецькі настрої, відразу ж почали репресії проти

⁶ *Игнат'ев А. 50 лет в строю. Москва, 1959. Т. 2. С. 27.*

західних українців, особливо місцевої інтелігенції. Ось як описує насильницькі дії росіян у Галичині український історик Г. Хоткевич: «Всі українські газети й видавництва припинено, книгарні, читальні й взагалі культурно-освітні установи позакривано. Скасовано рівноправність української мови в школі й уряді, а всіх видатніших українських діячів заарештовано і вислано вглиб Росії. Поміж засланнями був і галицький митрополит Шептицький. Мов чорне гайвороння злетіло на українські села чорносотенне попівство, яке підступом і силою захоплювало українські парафії та силувалося перевести їх на православ'є... Особливо тяжко приходилося переживати галичанам безупинні жандармські труси, арешти і заслання. Місцями поголовно арештовано й заслано вглиб Росії українських священників, всю інтелігенцію, маси свідоміших селян та міщан»⁷. Під час боїв у Галичині дуже яскраво проявилися відмінності між одягненими в одну військову форму українцями та росіянами, котрі нещадно грабували місцеве населення, займалися мародерством.

Узагалі в цей час всі прогресивні українці, особливо члени катеринославської «Просвіти», спрямували свої зусилля на допомогу інтернованим галичанам. Так, коли у червні 1915 р. у Катеринославі почали прибувати маси біженців із Галичини, Холмщини, Волині, то їдальня «Просвіти» виявилася однією з перших організацій, що підтримали галичан у цей скрутний час. Діяльність катеринославської «Просвіти» в справі матеріальної підтримки галицьких біженців знайшла повне розуміння серед найширших верств українського суспільства. Навіть небагаті люди масово жертвували досить великі суми, відмовлялися на користь їдальні від грошових надбавок, активно і безкоштовно виконували будь-які допоміжні роботи⁸. Це показує, що вже на початку ХХ ст. свідомі українці як серед наддніпрянців, так і галичан вважали себе представниками однієї української нації. Позитивні зрушення у свідомості наддніпрянців стосовно своєї національної спільності з галичанами потрібно було закріпити широкою пропагандистською діяльністю. З цією метою 15 листопада 1914 р. бібліотечно-лекційна комісія катеринославської «Просвіти» влаштувала публічну лекцію «Про Галичину», яку прочитав Д. Дорошенко, що прибув із Києва. У січні 1915 р. була прочитана доповідь «Про Галичину» П. Горецького, в лютому — «Яке значення мала Галичина в історії нашого народу» Є. Вирового, «Про Буковину» П. Щукіна та «Угорська Русь»

⁷ Хоткевич Г. Велика історія України. Т. 2. К., 1993. С. 319.

⁸ Деятельность екатеринославской «Просвиты» в 1915 г. и ее закрытие // Украинская жизнь. 1916. № 2. С. 42.

Л. Зубновської⁹. Як результат, у свідомості дедалі більшої кількості східних українців почало укорінюватися переконання, що їхніми братами є не їхні начебто співвітчизники, а саме галичани, котрі формально вважалися ворогами.

Як бачимо, події Першої світової війни посприяли зміцненню єдності між східними та західними українцями, але водночас російська жорстокість щодо галичан викликала ще більший розкол всередині східноукраїнського руху. Так, С. Петлюра відкрито підтримав дії царизму і, висловлюючи переконання в непереможності Російської імперії, котра, на його думку, мала приєднати до себе Галичину, заявив: «Кожен крок, слово і акція, направлені до того, щоб створити обставини на російській Україні, ворожі до цілісності Російської держави, для знесилення її під цю пору строго осуджуються в Україні, бо вважаються ворожими для інтересів України»¹⁰. Подібна позиція С. Петлюри в той час, як російський уряд утискав кооперацію й позакривав усі україномовні газети та журнали, сприймалася українцями далеко не однозначно.

В 1917 р. у Російській імперії також почали поширюватися антивоєнні настрої. Ура-патріотизм зразка 1914 р. у солдатів швидко змінився на бажання вбивати тих, хто послав їх на війну, і винними в цьому були перш за все російські генерали та офіцери, котрі завжди були неуками й уміли лише обкрадати своїх підлеглих та кидати їх у непідготовані лобові атаки. Усе це несло загрозу військової поразки Росії і повернення її в політичну орбіту Німеччини, що для українців означало вимушений розрив стосунків з англійцями, згортання всіх політичних та національно-культурних свобод і повернення темних часів Катерини II та Миколи I. Незадоволені бездарним командуванням українці, котрі складали більшість в Петроградському гарнізоні, підняли збройне повстання навіть не стільки проти нікчемного Миколи II, скільки проти його пронимецького оточення, котре вело Російську імперію, а разом з нею й Україну до катастрофи. Успішно виконавши це завдання, українці допустилися трагічної помилки і передали владу начебто демократичному й проантантівському так званому «Тимчасовому урядові» на чолі з таким же нікчемним, як і Микола II, О. Керенським, який бездарно її втратив. Новоспеченим російським «демократам» не допомогло навіть перейменування Росії з імперії на республіку, бо хоч як би називали себе представники російської верхівки, по суті вони лишалися такими ж казнокрадами, як і при царизмі. Тому, як тільки в Петрограді через їхнє злодійство виникли

⁹ Деятельность екатеринославской «Просвиты» в 1915 г. и ее закрытие // Украинская жизнь. 1916. № 2. С. 37.

¹⁰ Петлюра С. Статті, листи, документи. Нью-Йорк, 1956. С. 188–190.

труднощі з продовольством, більшовики штовхнули людей на державний переворот і досить легко захопили владу спочатку в столиці, а потім і в усій Росії. До речі, після захоплення влади більшовиками ситуація з продовольством в Пітері значно погіршилась і люди почали голодувати по справжньому.

Заради справедливості потрібно зазначити, що труднощі з хлібом у Петрограді в 1917 р. й близько не наближалися до ситуації в Ленінграді під час Другої світової війни, коли люди масово помирали з голоду. Однак тут свою роль зіграв професіоналізм більшовицьких пропагандистів, котрі в 1917, штовхнули в принципі не таких уже й голодних людей на збройний виступ проти війни, а потім, в 1940-х, змусили ленінградців помирати страшною голодною смертю задля вдоволення своїх ідеологічних і політичних амбіцій, бо військового значення утримання Ленінграда не мало. Однаковим у діях більшовиків і в 1917 р. і в 1941–1944 рр. було лише те, що самі вони в цей час ні в чому самі собі не відмовляли.

Після захоплення влади в 1917 р. більшовики, відпрацьовуючи німецькі гроші, відразу ж розірвали союзницькі відносини з Антантою і почали сепаратні перемовини з німцями. У результаті ленінці як контрибуцію віддали їм майже весь російський золотий запас, чим спровокували в державі небачену інфляцію, колапс економіки, злидні та громадянську війну. Одночасно разом із палкими промовами про оновлення суспільного життя більшовики почали відбудовувати стару адміністративну вертикаль влади.

Тим часом Україна, котра в 1917 р. на правах автономії входила до складу Росії, залишилася вірною як демократичним принципам, так і своїм союзникам, передусім англійцям. Якщо мільйони російських солдатів тікали з фронту, грабуючи вже власне населення, то українізовані полки колишньої царської армії залишилися вірними союзницькому обов'язкові і мужньо відбивали атаки переважаючого ворога. Ому, аби змусити українців до сепаратного миру, німці скоріш за все натиснули на своїх більшовицьких прислужників, і вже 30 грудня 1917 р. останні розпочали проти України відкриту військову агресію. Ця перша за двісті років україно-російська війна великою мірою стала боротьбою двох світоглядів — рабського російського і волелюбного українського, тобто на території колишньої Російської імперії почалось протистояння між двома непримиренними системами — бюрократичним апаратом який під новими гаслами намагалися зберегти та посилити більшовики, та місцевим самоврядуванням, яке було розвинутим в Україні. Тому чимало етнічних росіян, котрі жили в Україні і перейнялися волелюбним українським духом, також билися з російськими загарбниками у лавах новоствореного

Вільного Козацтва. На жаль, цей порив народних мас не був достатньо підтриманий новою українською владою.

Водночас частина етнічних українців потрапила під вплив лєнінців, яким на руку зіграв той факт, що після повалення самодержавства владу в Україні захопили місцеві соціалісти, чії невмілі дії призвели до розвалу економіки. Це особливо болісно вдарило по південно-східному регіону України, де масово закривалися великі промислові підприємства й багато робітників залишалися без засобів до існування. Тому тут було чимало люмпенів як російського, так і українського походження, котрі бажали перемоги більшовикам, що брехливо обіцяли забрати фабрики, заводи та землю в багатих і віддати бідним. У своїх діях більшовики опиралися на власних агентів, котрі напередодні вступу червоних до Катеринослава, Павлограда й Олександрівська вчиняли там заколоти.

Переважна більшість боєздатного українського війська, вірна своєму союзницькому обов'язку, в цей час міцно тримала свої позиції на німецькому фронті, а ті тиллові частини, що перебували на російському кордоні, на жаль, також підпали під більшовицьку агітацію і відмовлялися захищати Україну. Тому Центральна Рада змушена була послати проти більшовиків патріотично налаштовану, але необстріляну і нечисленну студентську та гімназичну молодь. У результаті більшовики вже в січні 1918 р. змогли захопити Київ і влаштували там криваву різанину, тисячами знищуючи українську інтелігенцію і просто тих, хто розмовляв українською мовою чи носив вишиванку. Цей цілеспрямований антиукраїнський погром з боку росіян показав тепер уже мільйонам східних українців, що росіяни не є ніякими братами, а жорстокими вбивцями та окупантами.

Аби врятувати українське мирне населення від більшовицького терору, українська Центральна Рада в січні 1918 р. змушена була підписати Брестський мир із німцями, які вже в березні вигнали росіян з України, а наприкінці квітня силовим методом повалили Центральну Раду, поставивши на чолі держави гетьмана П. Скоропадського. Окупаційна німецька влада виявилася значно прихильнішою до українців, ніж російські пронимецькі сили. Вони зовсім не заперечували проти розвитку українського самоврядування, кооперації, культури та освіти — головне, щоб Україна постачала продовольство для голодуючого німецького населення, за що кайзерівці пунктуально розраховувалися як твердою валютою, так і потрібними українцям промисловими товарами. Завдяки українському продовольству від голоду, а можливо, і гідної смерті було врятовано багато німецьких жінок, дітей та літніх людей. Разом із тим це зіпсувало стосунки українців з антантівцями, котрі сподівалися заморити Німеччину голодом. Як результат, антантівці розірвали стосунки з Україною і почали активно співпрацювати з українцем за походженням та україно-

фобом за переконаннями російським генералом А. Денікіним, котрий попри гучні заяви про вірність союзницькому обов'язку на практиці не гребував отримувати німецьку зброю через генерала Краснова.

Часи правління гетьмана П. Скоропадського були дуже неоднозначними. З одного боку, була відновлена українська економіка. Так, на відміну від більшовицької Росії, у Києві магазини були переповнені промисловими та продуктовими товарами. Це стало можливим тому, що дуже плідно запрацювали українські економічні та культурні установи. Кредитові товариства та союзи товариств, об'єднуючись у банки, такі, приміром, як «Українбанк» та «Союзбанк», а також найбільш фінансово потужні союзи споживчих товариств, такі, як «Дніпросоюз», не лише забезпечували у 1918 і навіть частково у 1919 роках порівняно високий рівень життя на Наддніпрянщині, але й проявляли постійну турботу про розвиток науки, культури та особливо освіти. Адже українські кооператори не просто вкладали гроші в шкільництво, вони таким чином отримували кваліфікованих працівників, вітчизняних спеціалістів. Тому для України в цей час характерними були великі успіхи саме у забезпеченні та піднесенні культурно-освітнього рівня суспільства — відкривалися національні школи, університети, мільйонними тиражами виходили українські книги.

З другого ж боку, ті українські й російські дворяни, які складали оточення П. Скоропадського, були виховані в затхлому імперському середовищі й увібрали в себе багато з його негативу. Найбільш яскравим підтвердженням цього були дії гетьманського уряду на чолі з колишнім земцем Ф. Лизогубом, котрий усупереч наказам П. Скоропадського проігнорував земельну реформу, бо вона зачіпала матеріальні інтереси старої української верхівки, котра, незважаючи на загрозу більшовизму, не бажала пожертвувати хоча б частиною своїх статків. Тобто на прикладі Ф. Лизогуба ми бачимо, що земські та кооперативні діячі старого гатунку вже не встигали за життям, яке стрімко змінювалося. Нові часи потребували нових методів роботи та нових людей, і такою людиною, що добре розбиралася в кооперації, виявився соціаліст С. Петлюра, який напередодні та під час Першої світової війни видавав у Москві російськомовний журнал «Украинская жизнь». Враховуючи те, що всі україномовні видання були закриті самодержавною владою, «Украинская жизнь» виявилася єдиним часописом, що висвітлював події на Наддніпрянщині, в тому числі й розвиток тут земського та кооперативного руху, яким редакція приділяла достатньо велику увагу. Цим С. Петлюра завоював велику повагу в українських земців і кооператорів.

З огляду на це С. Петлюра разом з іншими соціалістами вирішив, використовуючи свій авторитет, очолити кооперативний рух і поступово перетворити його з прогетьманського на соціалістичний. У цьому він

проявив неабиякий організаторський хист і фанатичну цілеспрямованість. Навіть його опоненти з сумом констатували, що С. Петлюра значно перевищував П. Скоропадського за своїм організаторським талантом. Так, в основному через значну інфляцію, але й не в останню чергу завдяки організаційним талантам С. Петлюри згадуваний уже «Дніпросоюз» збільшив свої обігові капітали з 5 до 70 мільйонів карбованців і влітку-восени 1918 р. став головним донором соціалістичної опозиції. Під контроль соціалістів поступово перейшов й Український Народний Кооперативний банк (Українбанк)¹¹, що забезпечувало їм міцний фінансовий ґрунт. Крім того, саме завдяки кооперації заклики С. Петлюри досягали народних мас набагато швидше, ніж розпорядження П. Скоропадського з його адміністративно-бюрократичним апаратом. Як результат, влада поступово вислизала з рук гетьмана і переходила до соціалістів, котрі прикривалися земською і кооперативною діяльністю.

Губернські та повітові земства, що налічували близько 10 тисяч діячів і контролювали майже весь кооперативний рух з усіма його фінансовими активами, під впливом С. Петлюри почали перетворюватися із опори гетьмана на його противників. Тому вже в травні 1918 р. влада розіграла за антидержавну агітацію кілька повітових і міських земств на Київщині, Одещині та Катеринославщині і заарештувала найбільш соціалістично налаштованих їхніх членів¹². Переслідування авторитетних серед українців земських організацій, звичайно ж, не покращували імідж П. Скоропадського. Використовуючи як прорахунки влади, так і власні успіхи у сфері кооперації, С. Петлюра та В. Винниченко восени 1918 р. почали повстання проти гетьмана та його оточення.

У вирішальній битві під Мотовилівкою у грудні 1918 р. російські офіцери, які служили в П. Скоропадському рятуючи власні життя, під ударами повстанців ганебно кинули фронт і, увірвавшись до Києва, котрий вони мали захищати, вчинили новий антиукраїнський погром, співставний із більшовицьким. Тодіще більша кількість українців переконалось, що росіяни без різниці чи вони білі, чи червоні є лютими ворогами українства.

Захопивши владу в Києві, С. Петлюра відразу ж змушений був розпочати нову боротьбу з російським більшовизмом, в якій він опирався на дружню нововідтворену Польщу, що стало початком кінця навіюваної московськими попами та імперськими вченими ідеологеми, буцімто росіяни українцям православні брати, а поляки вороги-католики. Кульмінацією україно-польського зближення стала битва під Львовом, де були зупинені відбірні більшовицькі банди Будьоного, що дало можливість Й. Пілсудському вцент розбити червоних на Віслі.

¹¹ *Гай-Нижник*. Два перевороти. К., 2019. С. 113.

¹² Там само. С. 111.

Отже, роблячи короткий висновок, можемо констатувати, що події Першої світової війни мали кардинальний вплив на українсько-російські взаємини. Якщо раніше українці сприймали росіян як своїх визволителів від поляків і в XIX ст. активно брали участь у придушенні польських повстань, то тепер багато українців, особливо східних, почали дивитися на московитів як на окупантів, а на поляків, і англійців як на союзників.

REFERENCES

1. Reient O. (1996). *Ukrainska revoliutsia I robitnytstvo*. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Lazanska T. (1999). *Istoria pidpriemnytstva v Ukraini*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Vitanovych I. (1964). *Istoria ukrainskoho kooperatyvnoho rukhu*. New York. [in Ukrainian].
4. Osaulenko L., Zasiakin V. (2003). *Hetman Ukrainy Pavlo Skoropadskyj*. Lutsk. [in Ukrainian].
5. Gay-Nygyk P (2019). *1918. Dva perevorjty*. Kyiv. [in Ukrainian].

Oleksander Lysenko (Kyiv)

Candidate of Historical Sciences (Ph. D.), Senior Research,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine,

E-mail: lyssenko_@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4399-6082>

THE FIRST WORLD WAR AND UKRAINE-RUSSIANS RELATIONS

Annotation. *The article shows how the events of the First World War affected the worldview of Ukrainians and their understanding of who is a friend and who is an enemy. On the eve of the war, the majority of eastern Ukrainians perceived the Russians as co-religionists and blood brothers. In addition, in the East, pro-Entente attitudes prevailed more, because the Ukrainians saw the British and French as allies in the struggle against the bureaucratic system, which was associated with Russian pro-German forces. In Galicia, despite the large number of Moscophiles, pro-Austrian sentiments prevailed, because Vienna supported the Ukrainians, trying to turn them against the Poles, whom many Galician-Ukrainians considered enemies. But the events of the First World War, in particular the anti-Ukrainian pogrom committed by the Russians in Galicia in 1914–1915, and the Bolshevik anti-Ukrainian pogrom in Kyiv in January 1918, significantly undermined pro-Moscow sentiments in both Eastern and Western Ukraine. The Austro-Hungarian Empire disappeared, instead Ukrainians together with Poles successfully defended Lviv against Bolshevik gangs. That is, the events of the First World War became a kind of prologue to the events of today, when the Poles, as best friends, once again help the Ukrainians to repel the new invasion of the Muscovite horde and protect their European future.*

Keywords: Ukrainians, Russians, Germans, Entente, cooperative organizations, education, culture, bureaucracy, looting.

Володимир Молчанов

кандидат історичних наук,

старший науковий співробітник

Інститут історії України НАН України (Київ)

e-mail: yakudza68@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3521-487X>

ВПЛИВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ УМОВИ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Анотація. У статті на основі широкого кола джерел та наукової літератури досліджується вплив Першої світової війни на соціально-економічні умови життя населення України. Відмічається, що радянська історична наука як військові дії воюючих сторін на території України так і їх наслідки розглядала виключно під кутом зору пануючої у ті часи ідеології котра засновувалася на обґрунтуванні неминучості і закономірності повалення царського режиму і встановленні радянської влади. Сучасні українські вчені аналізують історичні події з точки зору національних інтересів України та розгортання процесів українського національного державотворення. Метою дослідження визначається вивчення змін соціально-економічних умов життя населення України напередодні та під час Першої світової війни. Кропіткий аналіз історичних джерел та наукової літератури засвідчує, що напередодні Першої світової війни безробіття поступово скорочувалось, а тривалість робочого дня в головних галузях народного господарства була різною і залежала від багатьох чинників, проте вона набувала все більшого законодавчого оформлення. Заробітна плата у важкій індустрії та інших нових галузях виробництва була вищою порівняно зі старими галузями і мала більш високі темпи зростання. Крім того, реальна заробітна плата поступово скорочувала своє відставання від номінальної. Разом з початком Першої світової війни та загальною воєнною мобілізацією чоловічого населення, тривалість робочого дня стала збільшуватися в той час коли швидкість зростання реальної заробітної плати уповільнювалася. У сфері споживання населенням України різних товарів і послуг напередодні війни завдяки розвитку ринкових процесів та прискоренню темпів науково-технічного прогресу ситуація поступово покращувалась. Однак, після початку бойових дій військове командування все частіше і ширше почало застосовувати конфіскації та реквізиції необхідних для армії споруд, товарів і послуг у цивільного населення що негативно відобразилося на його соціально-економічних умовах життя. У висновках доводиться, що результатом військових дій став занепад добробуту широких верств мешканців українських земель через прискорення темпів інфляції, швидке зростання цін, уповільнення темпів зростання зарплати в різних галузях народного господарства, скорочення споживання як продуктів харчування так і товарів побуту та предметів довгострокового

вжитку. Причиною цих негативних явищ була урядова політика жорсткого адміністративного втручання в ринкові процеси.

Ключові слова: соціально-економічні умови життя, добробут, ціни, споживання, Перша світова війна, Україна, зарплата.

Події Першої світової війни увійшли однією з найтрагічніших сторінок до історії минулого українського народу. Радянська історична наука як військові дії воюючих сторін на території України так і їх наслідки розглядала виключно під кутом зору пануючої у ті часи ідеології котра засновувалася на обґрунтуванні неминучості і закономірності «Великої Жовтневої Соціалістичної революції». На думку сучасних українських учених: «Факти падіння життєвого рівня населення й економічного занепаду в роки війни використовувалися для обґрунтування тези про закономірність і неминучість переходу суспільства від капіталізму до соціалізму»¹.

Загалом категорію соціально-економічні умови життя населення слід розглядати як сукупність показників котрі характеризують ступінь задоволення фізичних, духовних та соціальних потреб людей, загальним обсягом споживання продовольчих та непродовольчих товарів і послуг, реальними доходами населення, житловими умовами, умовами праці, тривалістю робочого дня та вільного часу, розміром заробітної плати, громадських фондів споживання, наявністю та доступністю закладів охорони здоров'я, розвитком освіти, наявністю та достатністю рівня побутового та комунального обслуговування, торгівлею, транспортом, зв'язком і системою комунікацій, культурою обслуговування населення та ін.

Зважаючи на вищесказане, метою даної студії є вивчення змін соціально-економічних умов життя населення України напередодні та під час Першої світової війни.

Як напередодні, так і під час Великої війни наймані робітники поділялись на промислових, та поденників². Зайнятість робітників була вищою у промислово-розвинених містах, особливо в Києві, а там, де промисловість не була розвинена, кількість незайнятих залишалась досить значною. Г. Наумов, напередодні війни зазначав, що з 572 чол., які відповіли на опитувальну анкету, протягом року без роботи залишився 1 або 0,38% від загальної кількості опитуваних, від 1 до 2 тижнів —

¹ Ресент О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. Київ, 2004. С. 7.

² Крузе Э. Э. Положение рабочего класса России в 1900–1914 гг. Ленинград, 1976. С. 17.

11 (4,18%), від 2 тижнів до 1 місяця — 52 (19,77%), від 1 до 3 місяців — 147 (55,9%), понад 3 — 52 (19,77%)³.

Аналізуючи тривалість робочого дня у промисловості Ю. І. Кір'янов вказував, що напередодні війни він тривав у різних галузях від 9 до 12 год. на добу⁴. Уряд намагався регламентувати його законодавчо, однак здебільшого підприємці індивідуально домовлялися про робочий час із робітниками на взаємовигідних умовах. Спостерігалася закономірність у тому, що робочий день був більшим у харчовій та легкій промисловостях, набагато коротшим — у паперовій, металургійній, поліграфічній, гірничо-видобувній та машинобудівній промисловостях. Необхідно виділити і той факт, що на кустарних виробництвах, в умовах жорсткої конкуренції, підприємці змушені були збільшувати робочий день іноді до 15 год. на добу⁵.

У період війни фабрично-заводське законодавство було зведено нанівець в галузі законодавчого обмеження тривалості робочого часу. Почали широко застосовувалися понадурочні роботи. Війна вимагала постійної мобілізації робітничого населення чоловічої статі, що неминуче призвело до зростання частки жіночої і дитячої праці. Особливо важке становище склалося на підприємствах видобувної промисловості. Зменшення робочої сили тут було настільки значним, що багато рудників і шахт, зайнятих видобуванням вугілля та залізної руди, опинилися перед загрозою закриття. Тому царський уряд, піклуючись про безперерйну роботу у підприємств гірничозаводської промисловості, прийняв 9 березня 1915 р. закон «Про допущення осіб жіночої статі і малолітніх, які не досягли п'ятнадцятирічного віку, до нічних і підземних робіт на кам'яновугільних копальнях Європейської Росії». У законі, крім вказівки на тимчасовий (до закінчення війни) характер цього правового акту відзначалося зокрема, що робочий день малолітніх не може перевищувати вісім, а у нічний час шість годин на добу. Для допущення жінок і малолітніх до нічних і підземних робіт вимагався медичний огляд рудничними, а де таких не було — земськими і міськими лікарями.

19 жовтня 1915 р. імператор затвердив положення, яким надавалося право міністру торгівлі і промисловості дозволяти нічну і передсвяткову роботу не тільки жінок і підлітків, а й малолітніх дітей на фабрично-заводських, гірничих і гірничозаводських підприємствах, що виготовляли предмети, необхідні для воєнних потреб.

³ Наумов Г. Бюджеты рабочих города Киева (По данным анкеты). Киев, 1913. С. 3.

⁴ Кирьянов Ю. И. Жизненный уровень рабочих России. Москва, 1979. С. 29.

⁵ Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. Київ, 1962. Ч. 2. С. 373, 374, 383.

Поширення дитячої і підліткової праці допускалося законодавством і в подальшому. Наприклад, 21 квітня 1916 р. своїм наказом міністр шляхів сполучення в умовах воєнного часу і відсутнього для судноплавства браку робочих рук визнав можливим надати судновласникам право допускати до виконання обов'язків кочегарів при судових котлах осіб, які досягли 15-річного і, як виняток, 14 річного віку⁶.

Аналізуючи заробітну плату та доходи представників різних соціальних верств в Україні напередодні війни бачимо, що людей з великими доходами в ті часи було небагато. Так, найвищий рівень доходів (від 15 до 72 тис. руб. на рік) мали представники вищої адміністрації з числа акціонерів, яких нараховувалося на кожному підприємстві від 5 до 10 осіб⁷. Кількість великих підприємців була незначною, проте на людей такого ґатунку попит на ринку праці неухильно зростає⁸. Дещо іншим було становище у сфері землеволодіння. У процесі становлення ринкових відносин вони подрібнювалися, що призводило до скорочення великих землеволодінь⁹.

Набагато більшим у кількісному відношенні був середній клас з річним доходом від 1 до 10 тис. руб. на рік. Такий рівень доходів мали середні та вищі офіцери, значні чиновники, високе духовенство, середні власники нерухомості та невеликі торговці¹⁰. Загалом структура торгово-промислової буржуазії губернських міст України перед війною характеризувалася помітним переважанням середньої її групи, питома вага якої за підрахунками В. В. Крутікова становила 94,7% від загальної кількості підприємців.

Нижчу соціальну верству складали робітники, до складу яких входили і промислові робітники, і кустарі, і поденники. Їх кількісний склад залежав від урожайності сільськогосподарських культур, адже в неврожайні роки до міст на заробітки приходило набагато більше селян і, щоб прогодуватися, суттєво поповнювали ряди робітництва. Напередодні Першої світової війни середньорічна заробітна плата в українського фабрично-заводського робітника мала стійку тенденцію до зростання і під-

⁶ Тацій В. Я., І Рогожин А. Й., Гончаренко В. Д. Історія держави і права України. Київ, 2003. Т. 1. С. 622–631.

⁷ Лебедь-Юрчик Х. А. Сахарная промышленность в России. Киев, 1909. С. 46, 49.

⁸ Коммерческая газета. 1912. № 9. С. 2.

⁹ Кулініч І. М. Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII ст. — 1917 р.) // Український історичний журнал. 1990. № 9. С. 19.

¹⁰ Крутіков В. В. Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905–1907 рр. // Український історичний журнал. 1992. № 3. С. 58; Машикін О. М. Російське дворянство іноземного походження в промисловості України другої половини XIX — початку XX ст. // Український історичний журнал. 1998. № 2. С. 83–91.

нялась з 215 крб. 6 коп. у 1904 р. до 241 крб. 9 коп. у 1913 р., тобто на 12%¹¹.

Цікаво те, що одночасно зі зростанням заробітної плати значно зменшилась кількість штрафів, які стягувались з робітників адміністрацією¹². Якщо порівняти зростання цін зі зростанням середньої заробітної плати робітника, то можна побачити, що незначною мірою (лише на 2%) зростання цін випереджало зростання зарплати¹³.

Заробітна плата чиновників земських установ мала надзвичайно широкий діапазон в залежності від посади та виконуваної роботи (від 120 до 3000 крб. на рік)¹⁴. Крім основної зарплати існувала ціла система «наградних» виплат і надбавок за вислугу років. Не високим було грошове утримання пожежників, яке становило лише від 15 до 25 крб. на місяць¹⁵. Дещо вищим порівняно з ними було утримання поліцейського апарату¹⁶. Крім грошей та різноманітних доплат ці категорії населення мали ще й натуральне довольство та ін. Посадові оклади офіцерів, військового духовенства та військових лікарів царської армії мали надзвичайно широку градацію. До їх основного заробітку завжди доплачували столові, а іноді й додаткові гроші. У понадстроковиків утримання було нижчим, а найнижчим — у солдатів строкової служби. Загалом спектр грошового утримання в армії становив від 3201 крб. на рік у генерала до 18 крб. у рядового¹⁷.

Грошове утримання як шкільних вчителів так і викладачів університетів та інститутів також мало значну диференціацію і становило від 360 до 3400 крб. на рік і залежало від освіти, посади та стажу роботи¹⁸.

Узагальнюючи дані по заробітній платі та доходам населення України перед Великою війною, бачимо, що людей з великими статками в ті часи було небагато. Спостерігалися процеси зростання кількості представників середнього класу з середніми доходами. Більш сприятливі умови оплати праці були на державних підприємствах та установах. Робітники отри-

¹¹ Лавров П. А. Робітничий рух на Україні в період нового революційного піднесення 1910–1914 рр. Київ, 1967. С. 197.

¹² Лось Ф. Є. Робітничий клас України в 1907–1913 рр. Київ, 1962. С. 125.

¹³ Там само.

¹⁴ Державний архів Житомирської області (Держархів Житомирської обл.). Ф. 183. Оп. 1. Спр. 1421. Арк. 118, 149, 150.

¹⁵ Там само. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 1221. Арк. 44, 57, 60.

¹⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 442. Оп. 638. Спр. 1. Ч. II. Арк. 11, 12.

¹⁷ Анфимов А. М., Корелин А. П. Россия. 1913 год. Санкт-Петербург, 1995. С. 289, 290, 291.

¹⁸ Сучков И. В. Учительство России в конце XIX — начале XX века // Отечественная история. 1996. № 6. С. 55.

мували заробітну плату залежно від умов наймання, виду професії та ін. Доходи інтелігенції були досить диференційованими і значно перевищували зарплату робітників.

Разом з початком бойових дій, для фінансування війни уряд звернувся до посиленого випуску паперових грошей, які не були покриті золотим запасом. Цей ресурс призвів до потрясінь фінансової системи внаслідок насиченості ринку знеціненими папірцями. На початку війни в обігу перебувало кредитних білетів на 1633 млн. крб., на 1 січня 1916 р. — 5616 млн. крб., на 1 березня 1917 р. — 9949 млн. крб.¹⁹ Такі високі темпи знецінення паперових грошей негативно відобразилися на сфері оплати праці і надзвичайно боляче вдарили по обсягах і асортименту споживання різноманітних товарів і послуг населенням України.

На думку вітчизняних авторів під час війни заробітна плата істотно відставала від неухильного зростання цін на продовольство і товари повсякденного попиту. Так, приміром, зростання денної заробітної плати в робітників основних професій Харкова становило за 2,5 роки війни від 140 до 263,6%. В абсолютних цифрах денна заробітна плата робітників становила в лютому 1917 р. від 4 до 6 крб.²⁰

На вугільних шахтах Донецького басейну під час війни ціни на вугілля зростали, а заробітна плата часто залишалась без змін. Так, на Любенському руднику Російського акціонерного товариства антрацитових і кам'яновугільних копалень середній заробіток за упряжку коливався від 2 до 2,37 крб. аж до лютого 1917 р. На інших рудниках антрацитового району денна номінальна заробітна плата до 1917 р. виросла приблизно вдвічі.²¹

Доволі повільним був темп зростання заробітної плати в металургії Донбасу й Придніпров'я. Через нестачу палива, сировини і кваліфікованих робітників металургія працювала з небувалими раніше перебоями. Номінальна заробітна плата на різних металургійних підприємствах Донбасу й Придніпров'я в січні 1917 р. зросла від 47 до 136% порівняно з передвоєнним 1913 р.²²

Значно вищими були заробітки на підприємствах машинобудування й металообробки, на яких виконувалися військові замовлення. Якщо в 1913 р. середня місячна плата робітника на фабрично-заводських підприємствах Донбасу й Придніпров'я становила близько 35,5 крб., то в роки війни

¹⁹ *Реснт О. П.* Україна у Першій світовій війні (1914–1917) / Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. Київ, 2011. Т. 2. С. 68.

²⁰ *Реснт О., Сердюк О.* Зазнач. твір. С. 376.

²¹ Там само. С. 377.

²² Там само. С. 378.

вона істотно зросла. На суднобудівних заводах Херсона основна маса робітників мала заробітну плату понад 100 крб. на місяць. Робітники високої кваліфікації отримували заробітну плату від 180 до 300 крб. на місяць. У ще складнішому становищі опинилися в роки війни службовці, а також представники освіти, медичних і культурних закладів, які отримували невелике жалування. Міська дума Одеси, наприклад, тільки за кошторисом на 1917 р. підвищила оплату працівникам управи від 20 до 60%²³.

Ключовим показником який характеризує умови соціально-економічні умови життя є сфера споживання. Чільне місце в ньому займає вживання харчових продуктів. Саме тому дослідження обсягів і якості споживання населенням України продовольства напередодні та під час війни вимагає особливо прискіпливої уваги.

Слід зазначити, що на початку ХХ ст. Україна була одним із найбільших світових виробників і експортерів хліба. Щорічний обсяг виробництва чотирьох головних зернових культур — пшениці, жита, ячменю і вівса значною мірою перевищував загальноросійський показник на душу населення. За цим показником Україна знаходилась на чільному місці серед європейських країн-виробників хліба. Крім того, їй належало визначне місце у виробництві цукру, забезпеченні населення продуктами тваринництва, олією, овочами, фруктами тощо²⁴. Головним чинником доволі високих показників загального економічного зростання та поліпшення добробуту населення в губерніях підросійської України напередодні війни було проведення аграрної реформи П. А. Столипіна. Оскільки реформа мала на меті знищення селянської общини і впровадження високотоварних селянських господарств фермерського типу її наслідками стало значне зростання товарно-грошових відносин, розширення високотоварного виробництва у сільському господарстві, що у свою чергу спричинило до збільшення експортного потенціалу країни і поліпшення забезпечення місцевого населення як продуктами харчування так і товарами широкого вжитку та предметами довгострокового використання. Останній передвоєнний 1913 р. став піком піднесення економічної могутності імперії Романових, адже саме в цей період країна виходить на перші місця в світовому економічному розвитку за переважною більшістю показників.

Найбагатші люди харчувались в місцях їх проживання, де страву для них готували власні кухарі з найкращих і найдорожчих продуктів, а

²³ Там само.

²⁴ Шапошнікова Н. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 — лютий 1917 рр.). Київ, 2002. С. 3.

також у ресторанах вищого класу. Переважна частина середнього класу харчувалась теж вдома (страву для них готували домогосподарки), а також у трактирах та інших закладах громадського харчування; незможні міщани — за місцем проживання, готуючи їжу самотужки. Дехто знімав квартиру разом «із столом» або користувався «домашніми обідами» у домогосподарок.

Якість харчових продуктів, які споживалися небагатими людьми, повністю залежала від їх платоспроможності та від урожайності різних сільськогосподарських культур. В центрі українських земель знаходився високоврожайний район зернових культур. Лише у північній частині України траплялися неврожаї зернових²⁵. Особливістю харчування робітників було те, що більшість з них харчувались самостійно, інші ж отримували харчі у господаря у вигляді частини заробітної плати²⁶. Напередодні війни у раціонах харчування незаможних міщан істотно зросла частка білого хліба та цукру, що зумовлювалося зниженням цін на ці види продуктів²⁷. Цікаво й те, що у переважної більшості міщан на час постів видатки на харчування були на 7–8% нижчі, ніж на християнські свята, адже протягом постів люди менше купували дорогих продуктів.

Беззаперечним є той факт, що коливання цін на продукти харчування не впливало на раціон їжі заможних міщан, котрі мали високі доходи. Найкраще і стабільне харчування було у офіцерів та солдат царської армії та флоту, адже офіцери отримували, відповідно, столові гроші, а солдати отримували гроші на продукти або готову страву, коли перебували на котловому довольстві²⁸.

Менш заможні верстви населення харчувались не так якісно, як заможні міщани. Характер задоволення їхніх потреб у їжі повністю залежав від спроможності населення придбати той чи інший вид продукту на ринку, тобто від ціни на цей продукт та її відповідності величині зарплати чи доходу. Крім того, збільшення експорту хліба призводило до зростання цін на внутрішньому ринку, а з початком війни вони почали зростати ще швидше²⁹.

Задоволенню потреб людей у продуктах харчування істотно сприяли товариства споживчої кооперації. Так, приміром, на Київщині у 1914 р. їх

²⁵ Самбикин М. М. Недороды на Украине, их районы, частота и размеры. Харьков, 1931. С. 112.

²⁶ Нестеренко О. О. Знач. твір. С. 272.

²⁷ Кирьянов Ю. И. Указ. соч. С. 86.

²⁸ Анфимов А. М., Корелин А. П. Указ. соч. С. 326.

²⁹ Китанина Т. М. Хлебная торговля в России в 1875–1914 гг. (Очерки правилъственной политики). Ленинград, 1978. С. 252; *Ее же*. Война, хлеб и революция (Продовольственный вопрос в России 1914 — октябрь 1917 гг.). Ленинград, 1985. С. 324.

нараховувалось 914, а на Поділлі — 797³⁰. Збільшення споживчих кооперативів істотно сприяло задоволенню потреб населення України у харчових продуктах і позитивно впливало на загальне покращання добробуту. Ці товариства захищали своїх членів від кон'юнктури ринку, протистояли монополіям, які штучно створювали дефіцит, обмежуючи виробництво та надходження на внутрішній ринок тих чи інших харчових продуктів, наприклад, риби³¹.

Кон'юнктура ринку не завжди позитивно впливала на загальний добробут споживачів. Свавільно торгівців міські органи влади протиставляли систему такс. Такса як інструмент економічної політики являла собою ведення міською владою верхньої межі цін на ті чи інші товари й послуги. Слід зазначити, що підприємці й торговці постійно порушували й саботували виконання такси. За це влада вживала проти них відповідні санкції³². Разом з початком війни зниження продовольчого постачання в містах України прискорило заходи з регулювання цін. У Києві харчові продукти були піддані таксуванню 23 січня 1915 р., причому ціни на пшеничне борошно й овес були підвищені на 4%. В Житомирі ще восени 1914 р. була встановлена такса на цукор: за один пуд першого сорту — 6,05 крб., другого сорту — 5,85 крб., цукрового піску — 4,5 крб. за пуд. Нерідко таксування продуктів здійснювалося внаслідок масового незадоволення міського населення дорожнечою й під тиском громадськості³³.

У ті часи економічний розвиток України залежав від стану всеросійського ринку. Саме тому важливе значення мають загальноросійські показники споживання. Картина середнього річного споживання харчових продуктів у Російській імперії на душу населення напередодні війни була такою: споживання м'яса, сала, птиці — 29 кг у рік; риби та рибних продуктів — 6,7; цукру — 8,1; картоплі — 114; овочів та баштанних культур — 40; фруктів та ягід — 11; хлібопродуктів — 200³⁴.

Важливу роль у харчуванні відігравали хлібопродукти. У 1914 р. на внутрішніх ринках України на душу населення було реалізовано: пшениці — 118,4 кг; ячменю — 76,8; жита — 107,2; вівса — 70,4³⁵. Отже, якщо

³⁰ Аліман М. В., Бабенко С. Г., Гелей С. Д. Історія споживчої кооперації України. Львів, 1996. 384 с.

³¹ Кругляк Б. А. Внутренняя торговля в России (в конце XIX — начале XX вв.). Самара, 1992. С. 85.

³² Держархів Житомирської обл. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 940. Арк. 3; Там само. Спр. 1230. Арк. 2–13.

³³ Рєснт О., Сердюк О. Знач. твір. С. 389–390.

³⁴ Анфимов А. М., Корелин А. П. Указ. соч. С. 305.

³⁵ Попов О. Хлібна торгівля України. Харків, 1927. С. 116.

підрахувати, то в середньому добове споживання зернових на душу населення становило 1,02 кг.

На початку війни у вересні 1914 р. ціни на продовольство й товари широкого вжитку стали підніматися. У грудні 1914 р. ціна одного пуда пшениці зросла до 1,48 крб., на овес — до 1,3 крб. Загалом ціни в Києві за даними міської управи, зросли на 30-40%. До січня 1916 р. біржові ціни в Європейській частині Російської імперії значно перевищували середню ціну 1913 р.: на пшеницю — на 57%, пшеничне борошно — на 58%, жито — на 72,8%, житнє борошно — на 86,6%, ячмінь — 35,4%, овес — на 104,7%, гречану крупу — на 130,3%, пшоно — 101,9%, м'ясо — на 33,5%, цукор-пісок — на 47%, вершкове масло — 96,4%, курячі яйця — на 22,6%, сіль — на 162,7%. Загалом ціни на продовольчі товари виросли в середньому на 75,7%³⁶.

До харчового раціону населення України входили також напої. Вони поділяються на безалкогольні, слабоалкогольні та алкогольні. За даними Ю. І. Кір'янова, робітники, які перебували на артільному харчуванні, вживали чай тричі на день. Місячною нормою споживання ними було 100–200 г чаю та 800 г цукру на одного чоловіка³⁷. Вживали також соки, кваси, узвари тощо. Серед слабоалкогольних напоїв найбільш улюбленим було пиво. Асортимент цього напою був досить значним, а ціни на нього доступними.

Вживали також і алкоголь у вигляді горілки, яку настоювали на травах: звіробої, м'яті, полині, гвоздиці, перці та ін.³⁸, загалом вартість питного спирту поступово знижувалась. Найнижчі ціни на нього були на Волині у 1911 р. — 55 коп. за відро³⁹. Станом на 1913 р. найбільше споживали алкоголь у Київській губернії, а найменше — на Волині. З початком війни продаж алкоголю спершу було обмежено, а згодом заборонено взагалі.

Так, 22 серпня 1914 р. було оголошено «Височайше веління» про заборону продажу спиртних напоїв до закінчення війни. Відповідно до цього рішення уряду багато земських і міських органів самоврядування прийняли обов'язкові постанови про припинення торгівлі виноградними винами. Ці заходи негативно вплинули на життєвий рівень населення під російської України і значно підірвали дохідну частину бюджету, бо казенний продаж горілки вилучав у населення країни надзвичайно велику кіль-

³⁶ Рєснт О., Сердюк О. Знач. твір. С. 379.

³⁷ Кирьянов Ю. И. Указ. соч. С. 36.

³⁸ Наулко В. И., Миронов В. В. Культура и быт украинского народа. Киев, 1977. С. 62.

³⁹ Общий очерк экономической жизни Юго-Западного края. Киев, 1913. С. 35.

кість грошей, даючи скарбниці величезний чистий дохід, що обчислювався сотнями мільйонів рублів щорічно. Напередодні війни чистий дохід від казенної винної монополії становив 700 млн крб., що майже втричі перевищувало суму всіх прямих податків⁴⁰. Під час Першої світової війни держава штучно обмежувала пропонування спиртних напоїв, мотивуючи це воєнним станом. Свідченням цього є «Прохання господарів ресторану першого розряду Києва дозволити продавати виноградне вино й відповідь генерал-губернатора з відмовою в 1914 р.»⁴¹. Через нестачу спиртного дехто починав вживати сурогати, наслідком чого були отруєння. Влада реагувала на це, та її заходи не поліпшували ситуацію⁴².

Крім продуктів харчування, важливим показником соціально-економічних умов життя населення є споживання одягу та взуття. Напередодні війни в побуті міщан все більше утверджувались готові фабричні вироби. Загалом по Російській імперії у 1913 р. на одну душу населення було випущено 13,4 м² тканини⁴³. Ціни на текстиль були помірними. Приміром, у Житомирі в 1912 р. 1 аршин сукна коштував 2-3 крб., а 1 аршин бумазеї — 20–30 коп.⁴⁴

Військовим, поліції та пожежникам видавали взуття, уніформу або матерію безкоштовно. Командування приділяло суттєву увагу забезпеченню цими предметами своїх службовців. Загалом, витрати на одяг не займали значної частки бюджетів міщан. Так, у 1913 р. київський робітник витрачав на одяг близько 13,9% його річного бюджету, а сімейний вчитель — 15⁴⁵.

У цілому, напередодні війни, одночасно із збільшенням асортименту предметів першої необхідності та товарів довгострокового вжитку поступово покращувалась їх якість і одночасно знижувались ціни на них завдяки політиці таксування.

Важливою потребою було житлове забезпечення. Характеризуючи цей параметр слід відзначити, що порівняно з іншими верствами населення України у більш кращих умовах житлового забезпечення перебували чиновники. Річ у тім, що держслужбовці на винаймання житла та його утримання отримували додаткові грошові виплати⁴⁶.

⁴⁰ Тацій В. Я., Рогожин А. Й., Гончаренко В. Д. Зазнач. твір. С. 622–631.

⁴¹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 630. Спр. 271. Арк. 1–7.

⁴² Там само. Ф. 285. Оп. 1. Спр. 553. Арк. 16.

⁴³ Анфимов А. М., Корелин А. П. Указ. соч. С. 305.

⁴⁴ Держархів Житомирської обл. Ф. 62. Оп. 1 дод. Спр. 154. Арк. 56.

⁴⁵ Наумов Г. Указ. соч. С. 36; Сучков И. В. Социальный и духовный облик учительства России на рубеже XIX–XX веков // Отечественная история. 1995. № 1. С. 75.

⁴⁶ Держархів Житомирської обл. Ф. 62. Оп. 3. Спр. 4. Арк. 9; Державний архів м. Києва. Ф. 163. Оп. 51. Спр. 18. Арк. 2–6.

Аналогічні пільги мали службовці цукрових заводів України. Власники підприємств забезпечували їх не тільки квартирами, а й опаленням та освітленням⁴⁷. У сфері оренди житла і власники квартир, і квартиронаймачі створювали свої громадські організації⁴⁸. Ринок житла набирав усе більше цивілізованих форм. Для найбільш вразливих людей благодійники засновували безкоштовні квартири⁴⁹. Але незважаючи на ці благодійні акції в містах дешевого житла катастрофічно не вистачало. Так, за даними Г. Наумова, щорічні витрати робітника на оренду житла становили приблизно 20–30% його бюджету⁵⁰. Поступово, в процесі економічного розвитку, все більше втілювались в життя такі комунальні зручності, як водогін, каналізація, електричне освітлення, телефон та ін. Однак, разом з початком бойових дій значна частина житла та комунікацій була пошкоджена внаслідок артилерійських обстрілів.

У цілому ж забезпечення населення України житлом було недосконалим через його високу вартість та відсутність державної політики в галузі житлового забезпечення робітників. На низькому рівні залишалось забезпечення побутовими вигодами. Разом з початком Першої світової війни житлове забезпечення істотно погіршилось, адже через брак фінансування призупинилось спорудження нового житла. Крім того, для військових потреб використовувались громадські будівлі, а солдат та офіцерів розміщували у місцевих жителів на постій, що створювало додаткові незручності.

Невід'ємною складовою частиною соціально-економічних умов життя кожної людини є забезпечення засобами пересування. Найпоширенішим видом міського транспорту залишався гужовий. Вартість послуг візників поступово зростала. Особливо дорого (3 крб.) коштували поїздки за межі міста⁵¹. У процесі економічного розвитку все більшої ваги набували трамваї та велосипеди. У м. Житомирі, починаючи з 1912 р., встановлювалась такса на проїзд трамваєм вартістю 11 коп. за одну поїздку. Для учнів та студентів передбачався пільговий проїзд цим видом транспорту⁵². Разом з початком військових дій як громадські засоби пересування так і приватні нерідко реквізовувались для військових частин створюючи додаткові незручності в галузі транспортного забезпечення населення України.

⁴⁷ Лебедь-Юрчик Х. А. Указ. соч. С. 108.

⁴⁸ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 636. Спр. 647. Арк. 27–36.

⁴⁹ Там само. Ф. 442. Оп. 661. Спр. 273. Арк. 27.

⁵⁰ Наумов Г. Указ. соч. С. 21.

⁵¹ Держархів Житомирської обл. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 69. Арк. 38.

⁵² Там само. Спр. 1249. Арк. 1, 2.

Невід'ємною складовою частиною соціально-економічних умов життя населення українських земель у складі імперії Романових перед війною було медичне забезпечення. В цілому справа охорони здоров'я була підвідомча міністерству внутрішніх справ⁵³. Цікаво те, що держслужбовці (військові, поліцейські та пожежники) мали змогу безкоштовно лікуватись у державних медичних закладах⁵⁴. У менш захищеному стані перебували приватні особи. За лікування вони розраховувалися з власної кишені або звертались до благодійних організацій⁵⁵.

У підсумку варто відмітити, що соціально-економічні умови життя населення України напередодні Першої світової війни у зв'язку з розвитком ринкових процесів мали сталу тенденцію до покращання. Після початку воєнних дій ситуація у цій сфері для мешканців українських земель імперії Романових почала стрімко погіршуватись. Головними чинниками які спричинили таке погіршення були: активне адміністративне втручання держави в ринкові процеси котрі спричинили до розбалансування ринку і значної невідповідності між попитом та пропозицією; поширення практики реквізицій і конфіскацій на користь армійських підрозділів армії Романових; зростання спекуляцій котре призвело до прискорення збільшення цін як на продовольство так і товари широкого вжитку та ін.

REFERENCES

1. Aliman M. & Babenko S. (1996). *Istoriia spozhyvchoi kooperatsii Ukrainy*. L'viv. [in Ukrainian].
2. Anfymov A., & Korelyn A. (1995). *Rossyia. 1913 hod*. Sankt-Peterburh. [in Russian].
3. Kytanyina T. (1978). *Khlebnaia torhovlia v Rossyy v 1875–1914 hh. (Ocherky pravytel'stvennoj polytyky)*. Lenynhrad. [in Russian].
4. Kytanyina T. (1985). *Vojna, khleb y revoliutsyia (Prodovol'stvennyj vopros v Rossyy 1914 — oktiabr' 1917 hh.)*. Lenynhrad. [in Russian].
5. Kruhliak B. (1992). *Vnutrenniaia torhovlia v Rossyy (v kontse XIX — nachale XX vv.)*. Samara. [in Russian].
6. Krutikov V. (1992). Sotsial'na struktura mis'koi burzhuazii Ukrainy naperedodni revoliutsii 1905–1907 rr. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*. 3. 58. [in Ukrainian].
7. Kruze E. (1976). *Polozhenye rabocheho klassa Rossyy v 1900–1914 hh*. Leninhad. [in Russian].

⁵³ Анфимов А. М., Корелин А. П. Указ. соч. С. 320.

⁵⁴ Держархів Житомирської обл. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 846. Арк. 1–6.

⁵⁵ Там само. Спр. 1081. Арк. 5.

8. Kulinich I. (1990). Nimets'ki kolonii na Ukraini (60-ti roky XVIII st. — 1917 r.) *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*. 9. 19. [in Ukrainian].
9. Kyr'ianov Yu. (1979). *Zhyznennyj uroven' rabochoykh Rossyy*. Moscow. [in Russian].
10. Lavrov P. (1967). *Robitnychyj rukh na Ukraini v period novoho revoliutsijnoho pidnesennia 1910–1914 rr.* Kyiv. [in Ukrainian].
11. Lebed'-Yurchyk Kh. (1909). *Sakharnaia promyshlennost' v Rossyy*. Kyiv. [in Russian].
12. Los' F. (1962). *Robitnychyj klas Ukrainy v 1907–1913 rr.* Kyiv. [in Ukrainian].
13. Mashkin O. (1998). Rosijs'ke dvorianstvo inozemnoho pokhodzhennia v promyslovosti Ukrainy druhoi polovyny XIX — pochatku XX st. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*. 2. 83–91. [in Ukrainian].
14. Naulko V., & Myronov V. (1977). *Kul'tura y byt ukraynskoho naroda*. Kyiv. [in Russian].
15. Naumov H. (1913). *Biudzhety rabochoykh horoda Kyeva (Po dannym ankety)*. Kyiv. [in Russian].
16. Nesterenko O. (1962). *Rozvytok promyslovosti na Ukraini*. Kyiv. [in Ukrainian].
17. Popov O. (1927). *Khlibna torhivlia Ukrainy*. Kharkiv. [in Ukrainian].
18. Reient O., & Serdiuk O. (2004). *Persha svitova vijna i Ukraina*. Kyiv. [in Ukrainian].
19. Reient O. (2011). *Ukraina u Pershij svitovij vijni (1914–1917)/Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia: v 2 t.* Kyiv. [in Ukrainian].
20. Sambykyn M. (1931). *Nedorody na Ukrayne, ykh rajony, chastota y razmery*. Kharkiv. [in Russian].
21. Shaposhnikova N. (2002). *Prodovol'che stanovysche v Ukraini v roky Pershoi svitovoi vijny (lypen' 1914 — liutyj 1917 rr.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
22. Suchkov Y. (1995). Sotsyal'nyj y dukhovnyj oblyk uchytel'stva Rossyy na rubezhe XIX–XX vekov. *Otechestvennaia ystoryia*, 1. 75. [in Russian].
23. Suchkov Y. (1996). Uchytel'stvo Rossyy v kontse XIX — nachale XX veka. *Otechestvennaia ystoryia*. 6. 55. [in Russian].
24. Tatsij V., & I Rohozhyn A., Honcharenko V. (2003). *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy*. Kyiv. [in Ukrainian].

Volodymur Molchanov

Candidate of Historical Sciences (Ph. D.),

Senior Research,

Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine,

e-mail: yakudza68@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3521-487X>

INFLUENCE OF THE FIRST WORLD WAR ON THE SOCIO-ECONOMIC LIVING CONDITIONS OF THE POPULATION OF UKRAINE

Based on a wide range of sources and scientific literature, the article examines the impact of the First World War on the socio-economic living conditions of the population of Ukraine. It is noted that Soviet historical science considered both the military actions of the warring parties on the territory of Ukraine and their consequences exclusively from the point of view of the prevailing ideology at that time, which was based on the justification of the inevitability and regularity of the overthrow of the tsarist regime and the establishment of Soviet power. Modern Ukrainian scientists analyze historical events from the point of view of Ukraine's national interests and the unfolding of Ukrainian national state-building processes. The purpose of the research is to study the changes in the socio-economic conditions of life of the population of Ukraine on the eve of and during the First World War. A painstaking analysis of historical sources and scientific literature proves that on the eve of the First World War, unemployment was gradually reduced, and the length of the working day in the main branches of the national economy was different and depended on many factors, but it was becoming more and more legislated. Wages in heavy industry and other new industries were higher than in older industries and had higher growth rates. In addition, the real wage gradually narrowed its gap with the nominal wage. With the start of World War I and the general military mobilization of the male population, the length of the working day began to increase while the rate of real wage growth slowed. In the sphere of consumption of various goods and services by the population of Ukraine on the eve of the war, thanks to the development of market processes and the acceleration of the pace of scientific and technical progress, the situation gradually improved. However, after the start of hostilities, the military command increasingly and widely began to use confiscations and requisitions of buildings, goods and services necessary for the army from the civilian population, which negatively affected their socio-economic living conditions. The conclusions prove that the result of the military operations was the deterioration of the well-being of the broad strata of the inhabitants of the Ukrainian lands due to the acceleration of the rate of inflation, the rapid growth of prices, the slowdown of the rate of growth of wages in various branches of the national economy, and the reduction of consumption of both food and household goods and items of long-term use. The reason for these negative phenomena was the governments policy of strict administrative intervention in market processes.

Keywords: socio-economic living conditions, welfare, prices, consumption, World War I, Ukraine, salary.

О.Л. Вільшанська

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ історії України XIX — поч. XX ст.,

Інститут історії України НАН України
(м. Київ, Україна), o.vilshanska@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9378-2667>

ЦИВІЛЬНЕ НАСЕЛЕННЯ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: РЕАЛІЇ ПОВСЯКДЕННЯ І СУСПІЛЬНІ НАСТРОЇ

У статті розглянуто становище цивільного населення України, повсякденні практики та суспільні настрої під час Першої світової війни. Висвітлено зміни в суспільній свідомості, що відбулися в Україні в зв'язку з початком війни, а саме, патріотичне піднесення, згуртованість суспільства. Організація грошової та продовольчої допомоги біженцям та родинам мобілізованих, посилки на фронт, масовий запис у добровольці — стали реаліями життя країни.

Показано, як під впливом офіційної пропаганди суспільство охопили антинімецькі настрої, неприйняття всього німецького на побутовому рівні, формувався образ ворога з усіма негативними атрибутами, поширювалося таке негативне явище, як шпигуноманія.

У середовищі цивільних виникає зацікавлення військовою справою, інтерес до подій на фронті, але цензура та брак достовірної інформації призвели до надзвичайного поширення чуток.

У зв'язку з мобілізацією на фронт чоловіків, серед цивільного населення збільшується відсоток жінок та дітей. Часто саме жінкам у таких умовах доводилося брати на себе відповідальність за власне життя і дбати про добробут родини, опановуючи нові соціальні ролі.

Антиалкогольний закон, сперишув схилено сприйнятий у суспільстві, врешті мав негативні наслідки і для населення, і економіки країни.

Подальший перебіг війни призводив до все більших перетворень у повсякденному житті. Цивільне населення потерпало від здороження продуктів харчування, дефіциту пального, нестачі вільних помешкань. В суспільстві назрівала криза.

Стаття ґрунтується на свідченнях з особових джерелах і матеріалах періодичної преси.

Ключові слова: Перша світова війна, повсякденне життя, суспільні настрої, антинімецькі настрої, шпигуноманія, антиалкогольне законодавство, кватирне питання.

Протягом останнього десятиліття історія повсякдення належить чи не до найпопулярніших напрямків історичної науки в Україні. Вочевидь, особливий інтерес викликає повсякденне життя цивільного населення в екстремальних умовах в часи Першої світової війни.

Перша світова війна стала важким випробуванням для суспільства, безпосередньо чи опосередковано, торкнувшись всіх і кожного, змінивши звичний плин життя і пріоритети, змістивши акценти, створивши нові потреби, трансформувавши суспільні уявлення.

Після оголошення мобілізації, населення різко поділилося на цивільних та військових, у зв'язку з мобілізацією чоловіків на фронт змінилася і роль жінок у суспільстві¹. Цивільне населення, яке поступово затягувалося у вир подій, з часом гостро відчувало весь тягар війни, яка врешті повністю змінила весь уклад життя. Зміни виявилися незворотними.

Не ставлячи за мету повністю відтворити картину повсякденного життя, зупинимо увагу на певних характерних та знакових реаліях повсякдення, розглянемо динаміку й тенденцію цих змін у зв'язку з війною.

Найбільш інформативними та показовими є особові джерела, створені сучасниками, де не лише безпосередньо викладені факти та події, але й відображено їх сприйняття у тодішньому контексті. Важливим джерелом є періодичні видання, які щодня фіксували зміни в житті суспільства та їх динаміку.

Зазначимо, що в даному випадку не йдеться про повсякденне життя цивільних, що опинилися у зоні бойових дій, а також і про населення окупованих російськими військами територій. Мешканці українських міст і сіл піддавстрійської України, яким довелося пережити по декілька періодів окупації, щоразу фактично перетворювалися на заручників, потерпали від грабунків та збиткувань. Зокрема, про ситуацію в захоплених російськими військами Чернівцях, Львові, Коломиї знаходимо у свідченнях Юліуса Вебера², Ольги Кобилянської, Миколи Галагана³, В. Глинського, Є. Побігушого-Рен⁴. Так само окремою є тема біженства, адже йде мова

¹ Під час Першої світової війни соціальні ролі жінок і їх становище у суспільстві змінилися не тільки в Російській імперії, але й в багатьох інших країнах по обидва боки фронту. Перша світова війна врешті сприяла розвитку жіночого руху і стала поштовхом для подальших кардинальних змін і нових можливостей для жіноцтва. *Байдак М.* Війна як виклик і можливість: українки в роки Першої світової війни. Львів, 2021. 319 с.; «Претерпевший до конца спасен будет»: женские исповедальные тексты о революции и гражданской войне // Сост. Демидова О. Р. СПб., 2013. 260 с.

² *Вебер Ю.* Російська окупація Чернівців. упоряд. пер. С. Осачук. Харків, 2016. С. 63–64, 77, 115–118.

³ *Галаган М.* З моїх споминів (1880-ті — 1920 р.). К.: «Темпора», 2005. С. 158–163.

⁴ *Хрестоматія з історії Коломиї.* упоряд. І. Монолатій. Коломия, 2016. С. 132–135.

про виняткові, часом нелюдські умови існування людей, зрушених війною⁵⁶.

Початок Першої світової війни, яку в той час називали в пресі «Великою», «Європейською» або «Другою Вітчизняною», ознаменувався дивовижною згуртованістю суспільства без огляду на соціальну чи національну приналежність та навіть політичні погляди⁷.

На початку війни загальне прагнення перемоги проявилось у суспільних настроях, і у суспільній практиці. Населення почало щедро жертвувати на перемогу гроші, речі, жінки готові були відмовитися від своїх коштовностей. В «Полтавських єпархіальних відомостях» було опубліковано звернення сільської матушки до дружин священників. Вона закликала пожертвувати золоті обручки — свої та чоловіків. Адже священники, за правилами церкви, не носять обручок і вони зберігаються, як родинна реліквія. А за це золото можна за кордоном закупити зброю. Вона наголошувала, що, мовляв, німкені несуть мідний посуд для виготовлення снарядів⁸.

Разом з тим після постанови ради міністрів про призупинення розміну кредитних білетів на золоті монети, населення відразу ж почало їх приховувати про всяк випадок на «чорний день».

В Одесі у липні 1915 р. поширилися чутки, що влада має наміри конфіскувати усі золоті, срібні та бронзові речі, які зберігаються в ломбардах. Надійшло офіційне спростування, але городяни були збурені пові-

⁵ Лазанська Т. І. Становище біженців України в роки Першої світової війни. Проблеми історії України XIX — поч. XX ст. К., 2009. Вип. XVI. С. 196–240; Стороженко М. В. З мого життя. К.: «Либідь». 2005. С. 300–302; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки). К.: «Темпора». 2007. С. 29.

⁶ Микола Стороженко, тоді директор Першої київської гімназії, якому разом з іншими київськими посадовцями тодішнім тимчасовим генерал-губернатором Галичини графом Г. О. Бобринським було доручено попіклуватися про прибулих влітку 1915 р. до Києва біженців-галичан (всього тоді було зареєстровано 87 тис. осіб), писав: «Чим керувалася російська влада в Галіції при евакуації з неї населення, мені не відомо, можливо, були в них якісь відомості стосовно неблагонадійності деяких осіб, їх привозили під конвоем і розміщали для подальшого переміщення вглиб країни». Набагато жорсткіше і, вочевидь, реалістичніше змалював ситуацію з біженцями Дмитро Дорошенко: «київські участки і тюрми переповнились вивезеними галичанами... професори університету, поважні старі священники, інтелігенти всіх професій, жінки, діти, селяни, гірські гуцули, ... все це вихоплене з хати зненацька, без грошей, часто-густо напіводягнене, залякане до смерті, і що їх везуть до Томської, Іркутської, Архангельської, й Астраханської губерній без засобів, невідомо на яку долю, на який час...».

⁷ Вільшанська О. Л. Повсякденне життя і суспільні настрої населення // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У двох книгах. Книга 1. Історичні нариси. К.: ТОВ «Видавництво “КЛІО”», 2014. С. 441.

⁸ Полтавские епархиальные ведомости. 1916. 1 січня. С. 15.

домленням в газеті «Маленькие одесские новости» про те, що в Німецькій імперії у населення вже конфіскують золоті речі⁹.

Згодом, коли війна затягнулася, перший запал від переможного просування військ минув, почало переважати бажання подбати про своє майбутнє і свою родину.

Впевненість у справедливості війни, а відтак, у неминучій перемозі співіснувала з переконанням у швидкому її завершенні. Переможна війна мала тривати зовсім недовго, можливо, до кінця жнив, чи кілька місяців. Подальший перебіг подій позбавляв такого оптимізму і продемонстрував всю марність цих сподівань. Разом з тим у суспільстві зросла цікавість до віщувань різноманітних провидців, які публікувалися у газетах. Однак, вже 1 січня 1916 р. у статті «Предсказания о войне в 1915 году»¹⁰ з гіркою говорилося: «Всі провидці брешуть, адже паризька ворожка пані де-Теб¹¹ обіцяла мир вже декілька разів, а італійський провидець Уго Бачієрі називав дату 27 квітня 1915 р. Газета «Фігаро», виходячи з «таємної мови цифр», заявляла, що мир буде підписано 11 листопада 1915 р.

Передбачення щодо ходу і завершення війни подекуди ґрунтувалися на підставі різних, цілком довільно притягнутих цифр і недолугих розрахунків. Наприклад, після вступу у війну заговорили, що між 1248 р., коли Олександр Невський піддався Орді і 1914 р. минуло рівно 666 років тобто «число звіра», отже війна є хибним кроком¹². Могли бути і зовсім несподівані підстави для припущень та розрахунків. Наприклад, персонаж відомого твору Я. Гашека бравий солдат Швейк був переконаний що війна триватиме п'ятнадцять років, мотивуючи це безглузде твердження тим, що після «Тридцятилітньої війни ми стали наполовину розумнішими, а тридцять поділити на два — п'ятнадцять»¹³.

Завершення війни пов'язували і з очікуваною смертю Вільгельма II, оскільки ходили чутки про хворобу німецького імператора. За однією з версій у нього був наріз у мозку, за іншою — сифіліс, за третьою — психічний розлад на базі манії величчя. Газета «Последние новости» з

⁹ Джумига С. Ю. Чутки як ментальна складова повсякденного життя мешканців Одеси в період Першої світової війни (1914–1917 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2013. Вип. XXXV. С. 100.

¹⁰ Маленькие одесские новости. 1916. 1 січня.

¹¹ В статті з приводу смерті пані де-Теб (13 грудня 1916 р.) зазначається, що вона не була шахрайкою, більшість зроблених нею пророцтв таки справджувались і до її думки прислухались всі «великі світу сього». Маленькие одесские новости. 1916. 18 грудня.

¹² Синдаловский Н. Династия Романовых в зеркале городского фольклора. М., 2011. С. 282.

¹³ Гашек Я. Похождения бравого солдата Швейка во время мировой войны. Роман. М.: «Художественная литература», 1977. С. 446–447.

гумором писала, що душевне становище верховного вождя Німецької імперії викликає серйозні побоювання та «справу імператора Вільгельма» доведеться розглядати не європейським конгресам, а консилиуму психіатрів¹⁴. Такі помилкові уявлення та прогнози щодо тривалості і результату війни, обумовили подальшу хибну стратегію виживання населення.

Від початку «Велика війна» позиціонувалася, як протистояння «світового слов'янства тевтонській навалі», як варіант — «гунський».

Такі наративи поширювалися зверху і успішно засвоювалися суспільством, незважаючи на те, що впродовж довгих років перед тим Німеччина сприймалася як союзник, ворожим був скоріше, англо-саксонський світ. Дмитро Дорошенко зазначив у своїх спогадах «Швидко і несподівано зникали в поглядах і практиці культурних людей в культурних державах усі, здавалось, такі міцні здобутки цивілізації, несподівано вибухнула національна ворожнеча і озлоблення поміж народами, які бозна від якого часу мирно жили у сусідстві»¹⁵.

Невпинно запрацювала пропагандистка машина, у засобах масової інформації друкувалися лозунги, агітаційні картинки, змальовувалися «німецькі звірства», німцям закидалося «варварство»¹⁶. Слід зазначити, що і в Німеччині провадилася така сама пропаганда щодо супротивників, особливо росіян.

Пропаганда впроваджувала у свідомість народу образ ворога, апелюючи до патріотизму, національних почуттів та упереджень. На формування антинімецьких настроїв всередині країни була спрямована ціла низка офіційних розпоряджень і заходів. Антинімецька істерія захопила суспільство на всіх рівнях, долучилася й інтелігенція. Н. Полонська-Василенко згадувала про скандал, що відбувся на початку війни в професорській лекторії університету Св. Володимира. Професор Флоринський не подав руку професору Кнауеру і в патетичній промові висловив своє обурення проти нього та інших німців, які тепер перейшли на бік Німеччини: «Мій син, — казав він, — воює за Росію і там на фронті зустрінеється з Вашим сином як з ворогом. Як я можу після того дружньо тиснути Вашу руку?». Річ в тім, що проф. Кнауер мав подвійне мав

¹⁴ Джумига Є. Вказана праця. С. 100.

¹⁵ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки). К.: Темпора, 2007. С. 17–19.

¹⁶ Як не дивно, у пізніший час у спогадах про прихід німців, наприклад, до Києва, до Криму у 1918 р., особливо у порівнянні з пануванням росіян-більшовиків, асоціювалася у цивільних із цивілізованістю та порядком. «Претерпевший до конца спасен будет»: женские исповедальные тексты о революции и гражданской войне // Составитель Демидова О. Р. СПб., 2013. С. 184–185.

подвійне підданство, і своїх синів вписав у німецьке громадянство, отже вони брали участь у війні на боці німецьких військ^{17,18}.

Німецькі піддані почали масово переходити у російське громадянство. Російські піддані німецького походження намагалися дистанціюватися, змінивши прізвище, наприклад, Шварц — на Чернова, Шмидт — на Кузнецова, втім це було нелегко зробити, зважаючи на бюрократію.

Юрій Шевельов у своїх спогадах писав: «Батько боляче відчував, вірою і правдою служачи Росії, підозри, які спадали на нього в армійських колах за його німецьке походження. Запало рішення змінити прізвище і навіть по батькові. Шукали прізвище, що починалось б на «Ш», щоб не перемічувати рушники, серветки, носовики, воно мало б бути виразно російським, без крамоли і зради. (Був Шнейдер Володимир Карлович — став Шевельов Володимир Юрійович). За особистим дозволом царя новий паспорт батько отримав лише на початку 1916 р., тоді ж йому було присвоєно звання генерал-майора. Новий паспорт було прислано і матері. Рівно за рік до лютневої революції»¹⁹.

В. В. Шульгін згадував, що невдачі на фронті громадська думка пов'язувала саме з тим, що деякі генерали мали німецькі прізвища²⁰. Взагалі, багато офіцерів у російській армії були німцями, або мали німецьке походження. Здебільшого вони були потомками тих німців, які приїхали в Росію при правлінні Катерини II. Для знаті німецька культура була близькою. Знання німецької мови, як й інших європейських мов було загальноприйнятим.

Однак, коли через рік війни, радість від перемог минула, на фронті почалися поразки, збільшилася кількість загиблих, з фронту прибувало все більше ешелонів з пораненими, а в тилу цивільне населення повною мірою відчуло на собі тягар спаду економіки, в суспільстві почалися розмови про «зраду у верхах».

Відомий політичний та громадський діяч, киянин Василь Шульгін з цього приводу написав: «Звісно, шпигуноманія — це огидна і неймовірно дурна зараза. Я особисто не вірю ні в які «зради», а «боротьбу з німецьким засиллям» визнаю безглуздом, небезпечним заняттям. Не можна всякого німця в Росії мати за шпигуна лише тому, що він німець,

¹⁷ Полонська-Василенко Н. Спогади. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. С. 205–206.

¹⁸ Професора Ф. І. Кнауера як й інших німців, що опинилися в такому становищі було заслано до Сибіру. Так само відправлено до Сибіру Ф. Л. Ернста — у подальшому відомого історика та мистецтвознавця.

¹⁹ Шевельов Ю. (Юрій Шерех) Я—мене—мені...(і довкруги). Спогади. Т. 1 В Україні. Видавець Олександр Савчук. Харків—Нью-Йорк, 2017. С. 60–61.

²⁰ Шульгін В. В. Дни. 1920. М.: Современник, 1990. С. 127.

пам'ятаючи про принцесу Алісу Гіссенську, яка у нас є государинею. Не можна з цим не рахуватися, коли всі схибнулися на шпигуноманії»²¹. Втім, саме царицю Олександрю Федорівну і вважали німецькою шпигункою, називали її «Гессенською мухою»²², вона так і не здобула народної любові. Тепер цариці пригадали, що вона як дружина Миколи II вперше дісталася Петербургу, супроводжуючи гроб з Олександром III «вона прийшла за гробом, і принесла нещастя»²³. В народі поширювався анекдот, в якому йшлося, що, мовляв, «цісаревич був збентежений, бо коли тікають німці — плаче мати, а коли росіяни — плаче батько». На цей час загострилася і внутрішньо політична ситуація.

Французький історик Марк Блок свого часу досконально вивчив та роз'яснив цей механізм виникнення вигадок, коли публіка вводилася в оману, та вірила будь-ким нісенітницям²⁴. Він відзначив вражаюче відродження усної традиції поширення новин протягом Першої світової війни і зауважив, що «...ці чотири роки [1914–1918] були надзвичайно врожайними на брехливі відомості, особливо серед тих, хто воював»²⁵.

У пересічних громадян від початку війни відразу з'явилася цікавість і смак до міжнародних політичних відносин та військової стратегії. Деякі з них почали виявляти неабияку обізнаність у військовій справі, у військових операціях. Події на фронті описувались на перших шпальтах газет, вони стали основною темою для розмов цивільного населення. В театрах перед виставою зачитували телеграми з воєнними зведеннями. Надзвичайний успіх у публіки мав водевіль Е. А. Миновича «Вова пристосувався», де з гумором були змальовані пригоди студента, який потрапив на службу в армію і зміг впоратися з усіма складнощами. Ще більшої популярності набув однойменний фільм, знятий за цією п'єсою у 1916 р., назва якого перетворилася на крилатий вислів, зараз би сказали — мем. Взагалі воєнна тематика ставала матеріалом для масової комунікації. Між тим, військова цензура, що була знову запроваджена з початком війни ретельно контролювала поширення інформації не лише коли йшлося безпосередньо про військові дії чи плани, а втручалася буквально в усі сфери життя, контролюючи настрої в суспільстві.

У «Тимчасовому положенні про військову цензуру» від 20 липня 1914 р. йшлося про те, що її завданням є запобігання оприлюдненню планів мобілізації, оголошенню і поширенню періодичними виданнями,

²¹ Шульгин В. В. Зазнач. твір. С. 126–127.

²² Синдаловский Н. Династия Романовых в зеркале городского фольклора. М., 2011. С. 277.

²³ Синдаловский Н. Зазнач. праця. С. 258.

²⁴ Блок М. Апология истории или ремесло историка. М.: «Наука», 1986. С. 57–58.

²⁵ Блок М. Там само. С. 62.

поштово-телеграфними засобами, в публічних виступах інформації, яка може зашкодити інтересам держави. Вся друкована продукція, поштово-телеграфна кореспонденція, тексти доповідей, фотографії мали розглядатися військовою цензурою й, якщо їхній зміст, якимось чином, міг завдати шкоди зовнішній безпеці Росії, її збройним силам та оборонним об'єктам, вони заборонялися²⁶.

З одного боку людей цікавив перебіг подій на фронті, мобілізація, накази уряду тощо, оскільки від цього безпосередньо залежало їх життя, а, з іншого боку, цензура та військові умови таємничості не давали можливості отримати повну інформацію про новини на фронті та всередині країни²⁷.

Держава під час війни намагалася контролювати періодичну пресу. Тому за відсутності неконтрольованих новин цивільне населення поверталось до тих джерел інформації, які вважало більш надійними — до усних свідчень²⁸. Втім Головне управління Генерального штабу закликає родичів військових не обговорювати в громадських місцях, по телефону та в листах інформацію, отриману з фронтових листів або від поранених в лазаретах, тобто не з газет або офіційних повідомлень²⁹, проте, саме чуткам надавалась перевага. Те саме відбувалось і в інших воюючих країнах. Згідно до циркуляру від 18 лютого 1915 р., заборонялося розмовляти по телефону німецькою, угорською та турецькою мовами³⁰. Цікаво, що головним поліцеймейстером Вінниці до заборонених мов в цьому місті та повіті додана і єврейська мова. Телефоністок зобов'язано не допускати розмов цими мовами, а про порушників повідомляти³¹. Газети, провокуючи поширення в суспільстві шпигуноманії, неодноразово нагадували, наскільки досконало володіють німці мистецтвом шпіонажу. Деякі «шпигунські справи» набули публічного розголосу, отримали суспільний резонанс та самі стали предметом обговорення³². Нерідко мали місце випадки, коли «старанні обивателі хапали на вулицях і на дорогах незнайомих їм проїжджих та перехожих і за підозрою в шпигунстві тягли їх до полі-

²⁶ *Кириєнко О. Ю.* Приватна кореспонденція в полі зору російської військової цензури (1914–1917 рр.). Проблеми історії України XIX — поч. XX ст. К., 2009. Вип. XVI. С. 109.

²⁷ *Джумиґа Є. Ю.* Зазнач. праця. С. 98.

²⁸ *Джумиґа Є. Ю.* Там само. С. 98.

²⁹ Юго-западный край. 1915. 10 березня.

³⁰ Юго-западный край. 1915. 24 лютого.

³¹ Юго-западный край. 1915. 10 березня.

³² *Милько В. І.* Людина у центрі уваги спецслужб та поліції: шпигуноманія в українських губерніях у роки Першої світової війни. Проблеми історії України XIX — поч. XX ст. К., 2020. Вип. 30. С. 147–150.

цейських ділень». Поліція почала отримувати від населення численні повідомлення про ймовірних іноземних агентів³³. Таким чином, після патріотичного піднесення та згуртованості на початку війни, суспільство поступово занурювалося в атмосферу напруженості і підозрілості.

Під час війни листування стало чи не головним засобом комунікації між тилом і фронтом. Розлучені війною люди у листах повідомляли одне одному новини, ділилися турботами, особистими переживаннями, виявляли і своє ставлення до подій. Листи на фронт, як і листи з фронту, перлюструвала військова цензура. Перлюстрація приватної кореспонденції проводилася дуже ретельно. Це пояснюється не тільки піклуванням про збереження військової таємниці, а й прагненням влади контролювати умонастрої у суспільстві³⁴. Листи, написані не за правилами, чи незрозумілою мовою, чи ті, в яких містилися двозначна інформація, вилучалися і знищувалися. Були встановлені певні правила, за якими слід надсилати листи до армії. Обов'язково мало бути зазначено: «в діючу армію», далі — назва частини, ім'я та прізвище адресата. Вказувати відомості стосовно місцезнаходження військової частини або армії заборонялося³⁵.

2 березня 1915 р. начальником Головного управління пошт та телеграфів було видано циркуляр про недопущення до пересилання поштових карток із зображеннями очільників держав, що воюють з Росією³⁶.

Традиція листування була досить широко вкорінена в суспільстві. З початком військових дій навантаження на пошту суттєво збільшилось.

З нагоди всіх свят було прийнято поздоровляти одне одного відкритими листами. З цього приводу в грудні 1916 р. Міністерство внутрішніх справ навіть видало спеціальну постанову: «У зв'язку з надзвичайним перевантаженням пошти, під час війни забороняється надсилати поштою оплачені за бандерольною таксою візитні та вітальні картки, ті, що продовжуватимуть надходити, будуть знищуватись»³⁷. З часом нестача паперу позначилась на листах, які тепер стали писати на маленьких, щільно списаних аркушиках, використовуючи й поля. В той же час реклама типографії-фабрики штемпелів в Одесі пропонувала за 50 коп. отримати комплект з 24-х конвертів та 24 аркушів паперу із власною монограмою³⁸. З 1 січня 1917 р. було підвищено вартість поштових відправлень, введено таксу для продажу штемпельних знаків поштової оплати: трикопієчні штемпельні конверти продаються за 4 коп., 5-ти — за

³³ Там само. С. 143.

³⁴ *Кириєнко О. Ю.* Зазначена праця. С. 109.

³⁵ *Маленькие одесские новости.* 1916. 8 квітня.

³⁶ *Юго-западный край.* 1915. 6 березня.

³⁷ *Маленькие одесские новости.* 1916. 30 грудня.

³⁸ *Маленькие одесские новости.* 1916. 24 грудня.

6 коп. і т.д. Так само збільшилася на 1 коп. вартість штемпельних бланків для листів, а двокопійсні штемпельні бандеролі коштують 3 коп.³⁹

Суттєво вплинуло на повсякденне життя і отримало значний суспільний резонанс прийняття так званого антиалкогольного закону. З моменту мобілізації зачинилися всі винні крамниці і лавки. Спершу передбачалось обмежити заборону казенного продажу спиртових напоїв лише періодом мобілізації, але 22 серпня Микола II вирішив продовжити її на весь час війни. Гаряча підтримка цих заходів в суспільстві підштовхувала його до рішення у вересні 1914 р. відмовитися від продажу горілчаних виробів, а також вина та пива назавжди. Адже країна зустріне війну тверезою і переможе. Схвально поставилася до антиалкогольного руху й інтелігенція, яка переймалася тим, що простий народ зловживав спиртним і спивався. І справді на перших порах відзначалися позитивні зміни — селяни стали відвідувати церкву замість шинка, більше працювати. За свідченнями місцевих священиків, особливо були задоволені закриттям монополій жінки з родин гірких пияків.

Але вже через рік війни ситуація кардинально змінилась. Виник чорний ринок з продажу алкоголю. Неодноразово зустрічалися випадки шахрайства. У ресторанах з'явився новий вид посуду — емальовані чайники, в яких подавали розведений спирт, ступінь концентрації напою залежала від платоспроможності відвідувача⁴⁰. Серед нижчих верств населення, яке не могло собі дозволити купівлю горілки по спекулятивним цінам, збільшилася кількість отруєнь політурою, денатуратом, спиртовим лаком та ін.. Причиною цих отруєнь було поширення хибної думки, що політуру можна вживати, процідивши її крізь кусень житнього хліба, лак очистити з допомогою солі, а денатурат — опустивши в нього сиру цибулину. Тому в газетних рубриках «події дня» все частіше стали з'являтися повідомлення про нещасних, що втрачали свідомість, напившись «ханжі» (денатурат) або «палітури», й були підібрані каретами швидкої допомоги. Траплялися і смертельні випадки.

Для запобігання самогеноварінню було запроваджене підвищення акцизів на дріжджі, що привело до погіршення матеріального становища тієї частини населення, яка випікала хліб вдома.

Одними з наслідків антиалкогольної кампанії стало повсюдне захоплення картковими та іншими азартними іграми. «Оковиту замінили карти, оскільки інших розваг немає», — писав батюшка з с. Тишки, Лубенського повіту⁴¹. «Робітники програють в карти 25 руб. і більше, влазять у борги.

³⁹ Маленькие одесские новости. 1916. 27 грудня.

⁴⁰ Григор'єв Г. У старому Києві. К.: Радянський письменник, 1961. С. 265.

⁴¹ Полтавские епархиальные ведомости. 1917. 1 березня.

— скаржилася у листі до газети дружина робітника. — Раніше із заробітної плати пропивались не такі великі суми»⁴². Головна причина проблеми вбачалася у відсутності цікавого дозвілля для народу, яке б могло стати альтернативою пияцтву, оскільки тверезість була запроваджена примусово.

Також результатом антиалкогольної кампанії стало збільшення відсотку курців тютюну, а також вживання кокаїну, що особливо набуло поширення серед студентської молоді та в артистичному середовищі. Кокаїн розповсюдився за лаштунками театрів, в шантанах, ресторанах, чайних будиночках. Захопилась цим наркотиком і «золота молодь». У Києві, в одній з кав'ярень, містився клуб кокаїністів, відвідувачами якого були переважно студенти. Це відкрилося коли одному з них стало погано і до нього викликали карету швидкої допомоги⁴³. Кокаїн офіційно не був дозволений до продажу і коштував дорого, але ним підторгували власники дрібних аптек. Кокаїністу доводилося витрачати 10–15 руб. на день⁴⁴.

В інших сферах щоденного життя в перший рік війни зміни не були так помітні, вони відбувалися поступово, проте, неупинно.

Дочка І. Франка Анна, яка напередодні війни приїхала до Києва погостювати в родині тітки і не мала можливості повернутися до Львова, змальовувала життя в Києві як цілком мирне, спершу вона не відчувала тягар війни, родичі та друзі ...так само ходили з візитами, на театральні вистави, на концерти в Купецькому саду. Але вже згодом, закінчивши курси сестер милосердя, вона почала працювати у новоствореному шпиталі, як, власне багато інших жінок і дівчат⁴⁵. В перші місяці війни ціни, як не дивно, впали нижче рівня середніх цін попередніх років. Це пояснювалось перш за все припиненням вивозу закордон багатьох продуктів, які Росія традиційно експортувала. У суспільстві ніяк не очікували ускладнень в продовольчій сфері. В засобах масової інформації висловлювалася впевненість, що Російська імперія, завдяки невичерпним сільськогосподарським ресурсам, вийде з війни з найменшими економічними втратами⁴⁶. Проте, вже з листопада 1914 р. почалося підвищення цін, у тому числі й на предмети експорту, а з грудня 1914 р. почали різко зростати ціни на продукти харчування, особливо на яйця та масло, на

⁴² Маленькие одесские новости. 1916. 10 грудня.

⁴³ Маленькие одесские новости. 1916. 2 жовтня.

⁴⁴ Маленькие одесские новости. 1916. 9 жовтня.

⁴⁵ Анна Франко-Ключко Іван Франко та його родина. Спомини. Торонто, Ліга визволення України. 1956. С. 101–103.

⁴⁶ Реснит О. П. Соціально-економічні та політичні трансформації в Україні (кінець XVIII — перші десятиліття XX століття). Нариси. Кн. 2. К., 2021. С. 208.

паливо, на проїзд, при цьому механізм ціноутворення був незрозумілим. Навіть економісти не могли зрозуміти чому найдорожче борошно є в тих містах, де найдешевше зерно. У підвищенні цін не було ніякої системи⁴⁷.

Традиційними заходами міських управ стало таксування цін, а також закупка та продаж населенню за заготівельними цінами борошна, дров, вугілля, гасу та ін. У Києві такси на продукти першої необхідності введені з 23 січня 1915 р.

Загальне подорожчання життя неоднаково вплинуло на різні верстви населення. Здебільшого це залежало від того, фіксованим чи нефіксованим був отримуваний прибуток сім'ї. У кращому становищі було сільське населення, особливо, коли родини мобілізованих почали отримувати допомогу від казни. Селяни мали власні продукти, а квартплата, плата за воду, електрику, проїзд по місту тощо не входили до їх видатків. Крім того, на думку вченого-економіста К. Воблого, частина селянського бюджету звільнилась через припинення вживання алкоголю, що дало можливість селянам залишати для власного домашнього вжитку частину тих продуктів, які традиційно вивозились на продаж до міста (яйця, молочна продукція, птиця, овочі), що, в свою чергу, спричинило їх дефіцит у містах.

Більш-менш непогане існування було забезпечене службовцям великих іпотечних банків. Наприклад, наприкінці 1915 р. Співробітники Російського, Російсько-Азіатського, Міжнародного, Азовського, Торговельно-Промислового банків отримали додатково до жалування по 20–25% на дорожнечу і зайвих 2 місяці нагородних⁴⁸.

Несприятливо відбилося зростання цін на добробуті дрібних службовців установ. Показовим є опублікований у газеті лист чиновника урядового закладу, де він змалював злиденне становище своєї родини, в якій було четверо малолітніх дітей і непрацююча дружина, що мусила їх доглядати. Маючи щомісячне жалування 35–40 руб., він сплачував за квартиру 18 руб. на місяць, дрова обходилися в 10 руб., а на харчування та одяг для шести осіб залишалося 6–12 руб., на які прожити неможливо. Отже, він змушений був ходити пішки, в літньому пальті, а діти його давно не бачили білого хліба⁴⁹. Черкаська дума у березні 1916 р., зазначивши, що життя подорожчало на 100% і більше, постановила підняти жалування міським службовцям всього на 20%.

⁴⁷ Козеренко М. Обзор состояния товарных рынков в городах губерний Киевской, Подольской, Вольнской, Полтавской, Черниговской // Известия Киевской городской думы. 1916. № 10. С. 50.

⁴⁸ Маленькие одесские новости. 1916. 1 січня

⁴⁹ Юго-западный край. 1915. 28 лютого.

Дефіцит продуктів і підвищення попиту неодмінно призводить до розвитку спекуляції, яка відтепер стала однією з тяжких реалій життя населення. Подекуди деяким промисловим фірмам закидали приховування продукції з метою провести спекулятивну аферу, створивши попередньо штучний дефіцит⁵⁰.

В умовах дефіциту зросли норми закупівлі продуктів, оскільки населення намагалося зробити запаси. Проблемою збереження продуктів, очевидно, пояснюється більша ціна на сало, порівняно, як з свининою, так і телятиною і яловичиною⁵¹.

Однією з причин дорожнечі стало порушення товарообміну всередині країни, загальний розлад господарського життя, підвищення старих та введення нових податків. Вже на початок 1915 р. наявне збільшення податку на залізничні квитки на 25%, квартирного податку на 50%. Податок на вантажообіг зріс з $\frac{1}{4}$ коп. до 15 коп. з пуда. У деяких містах вводилися додаткові побори, наприклад, одноденний збір з кінематографів, в Києві було запроваджено копійчаний податок на трамвайні квитки, що приносило в міську казну щоденно 1 тис. руб. При регулярному користуванні трамваєм це незначне, здавалося б, підвищення стало для пасажирів досить відчутним і лягло, головним чином, на малозабезпечені верстви⁵². Невпинно підвищувалися ціни на товари першої необхідності. При цьому роздрібні ціни завжди зростали значно швидше у порівнянні з оптовими, отже, основний тягар витрат лягав на споживачів.

З кінця 1915 р. у ряді міст стає відчутною нестача м'яса. Проблеми з забезпеченням населення м'ясом посилювались недостатньою кількістю спеціально обладнаних холодильників, які дали б можливість зберігати його. У Київській думі навіть виник скандал у зв'язку із псуванням м'ясних продуктів.

Міська рада Києва висловила за введення трьох пісних днів на тиждень і запровадження карткової системи⁵³. Як відомо, характер харчування в Російській імперії, країні з переважно християнським населенням, визначався системою постів. За церковними канонами православ'я перед Великоднем належало постити сім тижнів, 3-6 тижнів — Петрівський, два — Спасівський, шість — Пилипівський пости. Крім того, у

⁵⁰ Реснт О. П. Вказана праця. С. 416.

⁵¹ Наприклад, в січні 1915 р. фунт сала 1-го ґатунку в Києві коштував 30 коп., свинини 1-го ґатунку — 16–18 коп., яловичини 1-го ґатунку — 18–20 коп. // Известия Киевской городской думы. 1915. № 5. С. 22.

⁵² Воблый К. К вопросу о причинах современной дороговизны // Известия Киевской городской думы. 1915. № 1.

⁵³ Известия Киевской городской думы. 1916. № 1–2. С. 201.

м'ясоїд слід було постити у середу та п'ятницю. Отже на пости припадало близько половини календарного року. В умовах зростаючого дефіциту продуктів харчування державні органи та місцева влада запровадили заходи для його пом'якшення. Зокрема, встановлювалися м'ясопустні дні. Традиційно в ці періоди потреба у білкових продуктах задовольнялась за рахунок вживання риби, грибів, бобових⁵⁴. Протягом трьох днів на тиждень не дозволялось вживання м'яса і м'ясних продуктів. У ці дні закривались бойні, заборонявся продаж м'яса в лавках, ресторанах та ін. У такий спосіб влада намагалася скоротити споживання м'яса і зберегти худобу⁵⁵. Проте очікуваних результатів це не дало. Досить скоро стало ясно, що впровадження м'ясопустного закону призвело до того, що по-перше, ціна на м'ясо зросла вдвічі, по-друге, в м'ясні дні худоби стали забивати удвічі більше, а нереалізовані надлишки зберігали і продавали вже не свіжими, по-третє, після обмеження продажу м'яса збільшилося споживання яєць, сиру, масла, риби, картоплі, і, відповідно, ціни на ці продукти значно підвищились⁵⁶.

Відзначається взагалі погіршення якості продуктів. Набула поширення практика додавання у борошно для випікання хліба різного роду домішок, зокрема картопляного борошна. А ще лише на початку 1915 р. в газетах насміхалися над німцями, які споживали картопляний хліб і рослинне м'ясо, що «на смак майже не відрізняється від справжнього» та твердили про корисність таких продуктів.

Напередодні Великодня 1916 р. у ряді міст виникла проблема з купівлею дріжджів, без яких неможливо було випікати паски. В Одесі в магазинах утворилися такі черги за дріжджами, що для нагляду за порядком довелося відкомандирувати поліцейських чинів і обмежити кількість для кожного покупця $\frac{1}{4}$ фунта. Ціну на дріжджі піднімати було заборонено, тим не менш, публіка з черги, купивши їх за ціною 1 руб. 20 коп. за фунт, тут же перепродувала по 2 руб. за фунт.

Часто в продаж надходив неякісний жовтий цукор, який в народі називали «ханжею», як і денатурат. У ряді міст спостерігався цукровий дефіцит. Міська влада в Одесі прийняла рішення з 1 серпня 1916 р. ввести продуктові картки на цукор — норма становила $2\frac{1}{2}$ фунта цукру на одну особу. Були заготовлені картки терміном на шість місяців з відривними талонами на кожен місяць. Але оскільки це нововведення було відкладене до вересня, градоначальник розпорядився вилучити з карток зайвий талон

⁵⁴ Артюх Л. Пости // Українська минувшина. Ілюстрований етнографічний довідник. К.: «Либідь», 1994. С. 101–102.

⁵⁵ Маленькие одесские новости. 1916. 25 січня.

⁵⁶ Маленькие одесские новости. 1916. 8 жовтня.

за серпень. Цим довелося займатися студентам та курсисткам (всього 69 осіб), які працювали в Центральному бюро по складанню карток⁵⁷. А вже з 1 лютого 1917 р. картки на цукор мали бути змінені, через те, що їх часто підробляли. Картки нового взірця планувалось друкувати літографським способом і захищати штемпелями та підписами⁵⁸.

В грудні 1916 р. було видано спеціальну постанову про заборону випікати піріжки, тістечка і торти, оскільки вони є невинуватеною розкішшю, яку мало хто може собі дозволити, адже одне тістечко коштує 15 коп.⁵⁹. Втім, як згадував Г. Григор'єв, кияни їздили в Деміївку, яка тоді не входила до складу Києва і там купували тістечка за завищеною ціною, адже постанова не поширювалася за межі міста⁶⁰.

У містах також загострилось квартирне питання. Біженці, переселенці і взагалі маса людей, зрушених війною, намагалася осісти саме у великих містах, сподіваючись знайти там роботу і житло. Значна частина квартир реквізувалась військовими відомствами для розквартирування офіцерів та інших потреб. Крім того велика кількість новоутворених фондів, комітетів та інших установи потребували приміщень. У випадку, коли будинки учбових закладів займали під лазарети чи військові училища, виникала потреба наймати додаткові приміщення під гуртожитки для учнів або й під класні кімнати⁶¹. Все це посилювало квартирну кризу і викликало різке підвищення цін за найм помешкання. Влада системою заходів намагалась вирішити це питання.

Наприклад, було запропоновано для зменшення квартирної голоду евакуювати з великих міст поранених, заборонити переведення до великих міст промислових підприємств з евакуйованих місцевостей, а також відкриття тут нових підприємств, які б могли привабити маси фабричного люду⁶². Був прийнятий новий квартирний закон, який дозволяв домовласникам підвищити квартирну плату не більше, ніж на 10% порівняно з довоєнною ціною, або ціною до грудня 1914 р. Між тим, у домовласників значно збільшилися видатки у зв'язку із здороження водопостачання, освітлення, опалення тощо.

Між тим вже через рік війни в п'яти губерніях Південно-Західного Краю став відчутним брак палива. Так, згідно даних, отриманих на запитання анкети, у 27 містах не вистачало вугілля, у 21 місті — дров, у 19 містах — гасу, переважно це стосувалось Київської, Подільської, та

⁵⁷ Маленькие одесские новости. 1916. 14 серпня.

⁵⁸ Маленькие одесские новости. 1916. 22 грудня.

⁵⁹ Маленькие одесские новости. 1916. 16 грудня.

⁶⁰ Григор'єв Г. У старому Києві. К.: Радянський письменник, 1961. С. 271

⁶¹ Полтавские епархиальные ведомости. 1916. 1 лютого.

⁶² Известия Киевской городской думы. 1914. № 12.

Волинської губерній⁶³. У Житомирі в 1916 р. майже все населення міста потерпало без палива. В приватній торгівлі ціна дров дійшла до 65 коп. за пуд, ціна гасу доходила до 1 руб. за фунт. Жителі користувалися свічками, лампадами, вазеліновим маслом. В Одесі за розпорядженням міської влади, в одні руки продавали не більше 10 фунтів гасу, а за відсутності спирту та дорожнечі дров їжу готували переважно за допомогою гасу⁶⁴.

Крім всього перед міськими обивателями постала проблема пересування по місту. Перебої з електропостачанням спричинили нерегулярний рух трамваїв. Візники суттєво збільшили плату за проїзд, мотивуючи це подорожчанням вівса, через що стало дорого утримувати коней. У цьому випадку не допомогло і введення міською владою такси на проїзд⁶⁵.

Проблемою для цивільних стало також дістати новий одяг і особливо, взуття, ціни на нього швидко зросли, адже вся шкіра була реквізована на військові потреби, а шевці були задіяні на виконання термінових військових замовлень. Між тим, у суспільстві, зокрема у вищих верствах поширюється ідея боротьби з розкошами. Світські жінки, відмовившись від дорогих і модних нарядів, вбралися в одяг сестер милосердя. Крім того, київські дами, щоб не хвилювати «населення та військо» вирішили жалоби не носити⁶⁶. Тим не менше, журнали мод пропонували актуальні моделі жалібних токів⁶⁷, а в газетних рекламах щоразу зустрічалися пропозиції жалібного жіночого вбрання як готового, так і пошиття на замовлення, адже жалоба надовго стала реалією повсякдення.

Відзначається поширення різного роду шахрайств, зокрема так званого прожектерства, що ґрунтувалося на людському бажанні швидко розбагатіти. Шахраї розсилали обивателям листи, в яких пропонували стати компаньйоном або вкласти гроші в «надзвичайно вигідну справу». Почастішали випадки виявлення підроблених паспортів, їх виготовляли в усіх великих містах. Зростала хвиля службових злочинів, пов'язаних із бажанням людей уникнути військової повинності, що все більш поширювалося в суспільстві.

Люди звикли до війни, втомилися реагувати і на погані, і на добрі вісті з фронту. Поступово в суспільстві назрівала економічна й політична

⁶³ Дороговизна и борьба с ней в городах пяти губерний нашего края по данным областной анкеты // Известия Киевской городской думы. 1915. № 7.

⁶⁴ Маленькие одесские новости. 1916. 6 жовтня.

⁶⁵ Київська міська Дума вже на зборах 20.07.1914 р. вирішила підняти таксу для візників на 25% і більше, відповідно введено такси на овес не вище 1 руб. 20 коп. і сіна не більше 50 коп.

⁶⁶ Киевлянин. 1914 р. 5 вересня

⁶⁷ Головний жорсткої форми, убір без полів, міг доповнюватися вуаллю.

криза, посилювалося протиріччя між державою та населенням, наростали розбіжності серед цивільних громадян, руйнувалася суспільна єдність, що виникла на хвилі патріотизму. На початку війни грошові надходження з різних фондів, підтримували нужденних, насамперед, родини мобілізованих. Втім, вже на кінець 1914 р. приватна благодійність, яка перші два-три місяці надавала підтримку в боротьбі зі злиднями, значно зменшила свій обсяг. З середини 1915 р. і у більшості фондів вичерпались джерела фінансування.

Продовження військових дій кардинально змінило життя суспільства й кожного мешканця країни. Намагання влади поліпшити спосіб життя, пом'якшити проблему нестачі предметів першої необхідності, запобігти розрусі й сповзанню в безлад не давали сподіваних результатів. Більше того, газетні матеріали яскраво демонструють, як дії центральної чи міських і земських властей, спрямовані на покращення і упорядкування ситуації, дивним чином мали протилежні наслідки. Так, антиалкогольні заходи викликали до життя такі явища, як чорний ринок спиртного, вживання сурогатів, що призводило до масових отруєнь, зростання тютюнопаління, захоплення кокаїном, поширення азартних ігор. Результатом таксування цін на продукти першої необхідності стало їх зникнення з прилавків та підвищення цін. Запроваджені продуктові картки успішно підроблялися. Так само, як і введення м'ясопустних днів, не виправдало себе намагання міських управ в умовах дефіциту централізовано регулювати споживання гасу та дров. Воно спричинило тисячні черги, в яких раз у раз спалахували сварки. Обивателі змушені були у важких умовах здобувати засоби для існування. Тому однаково зрозумілі нарікання й взаємні звинувачення хазяїв і найманих робітників, постачальників товарів і послуг та клієнтів, візників і пасажирів, домовласників і квартиронаймачів, торговців і покупців. В умовах війни і загальної кризи поглиблювався конфлікт між державою та громадянами. На фоні суцільного зубожіння основної маси населення розквітали правопорушення й злочинність. Преса раз у раз сповіщала про випадки зловживання службовим становищем, дезертирство, підробку документів, спекуляцію, укривання прибутків, ошуканство, а також про різке зростання числа крадіжок та грабунків. Війна ставала дедалі важчою буденністю, тлом повсякденного важкого життя, у втомленому суспільстві нарізала криза⁶⁸.

Весь хід подій невпинно штовхав суспільство до змін. Загальна напруженість суспільної ситуації, непевність становища всіх і кожного

⁶⁸ Вільшанська О. Л. Повсякденне життя і суспільні настрої населення // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У двох книгах. Книга 1. Історичні нариси. К.: ТОВ «Видавництво “КЛІО”», 2014. С. 465.

примушували бажати змін, прискорювати їх. Але, безперечно, пересічна людина, як втім, і ніби втаємничені у реальний стан речей політики того часу не могли уявити всього масштабу очікуваних зрушень, їх стрімкість і невідворотність.

REFERENCES

1. Bajdak, M. (2021). *Vijna iak vyklyk i mozhlyvist': ukrainky v roky Pershoi svitovoi vijny*. L'viv. [in Ukrainian]
2. Blok, M. (1986). *Apolohiia istorii ili remeslo istoryka*. Moskva. [in Russian]
3. Demidova, O.R. (2013). "Preterpevshyj do kontsa spasen budet": zhenskije ispovedal'nye teksty o revoliutsyi i hrazhdanskoj vojne. Sankt Peterburh. [in Russian]
4. Dzhumyha, Ye.Yu. (2013). Chutky iak mental'na skladova povsiakdennoho zhyttia meshkantsiv Odesy v period Pershoi svitovoi vijny (1914–1917 rr.) // *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu*. Zaporizhzhia. Vyp. XXXV. [in Ukrainian]
5. Dzhumyha, Ye.Yu. (2015). *Vplyv Pershoi svitovoi vijny na povsiakdenne zhyttia naselennia Odesy (1914 — liutyj 1917 rr.). Na pravakh rukopysu*. Dysertatsiia na здобуття наукового ступеня кандыдата istorychnykh nauk za spetsial'nistiu 07.00.01 istoriia Ukrainy. Odes'kyj natsional'nyj universytet imeni I. I. Mechnykova. Odesa. [in Ukrainian]
6. Kyriienko, O.Yu. (2009). *Pryvatna korespondentsiia v poli zoru rosijs'koi vijs'kovoi tsenzury (1914–1917 rr.). Problemy istorii Ukrainy XIX — poch. XX st.* Kyiv. Vyp. XVI. [in Ukrainian]
7. Lazans'ka, T.I. (2009). *Stanovysche bizhentsiv Ukrainy v roky Pershoi svitovoi vijny*. *Problemy istorii Ukrainy XIX — poch. XX st.* Kyiv. Vyp. XVI. [in Ukrainian]
8. Myl'ko, V.I. (2020). Liudyna u tsentri uvahy spetssluzhb ta politysii: shpyhunomaniia v ukrains'kykh huberniakh u roky Pershoi svitovoi vijny. *Problemy istorii Ukrainy XIX — poch. XX st.* Kyiv Vyp. 30. [in Ukrainian]
9. Reient, O.P. (2021). *Sotsial'no-ekonomichni ta politychni transformatsii v Ukraini (kinets' XVIII — pershi desiatylittia XX stolittia. Narysy. Kn.2.* Kyiv. [in Ukrainian]
10. Syndalovskyj, N. (2011). *Dynastiia Romanovykh v zerkale horodskoho fol'klora*. Moskva. [in Russian]
11. Vil'shans'ka, O.L. (2014). *Povsiakdenne zhyttia i suspil'ni nastroi naselennia // Velyka vijna 1914–1918 pp. i Ukraina. U dvokh knykh. Knyha 1. Istorychni narysy*. Kyiv: TOV Vydavnytstvo "KJIIIO". [in Ukrainian]

O.L. Vilshanska

Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher,
Department of History of Ukraine XIX — early XX century.,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), o.vilshanska@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9378-2667>

CIVILIANS DURING THE FIRST WORLD WAR: REALITIES OF EVERYDAY LIFE AND PUBLIC SENTIMENT.

Abstract

The article considers the situation of the civilian population of Ukraine, everyday practices and public sentiments during the First World War.

The changes in the public consciousness that occurred in Ukraine in connection with the outbreak of war, namely, the patriotic rise, the cohesion of society, are highlighted.

The organization of financial and food assistance to refugees and families mobilized, parcels to the front, mass registration as volunteers — became the realities of the country's life.

It is shown how, under the influence of official propaganda, society embraced anti-German sentiments, rejection of everything German at the household level, the image of the enemy with all negative attributes was formed, such a negative phenomenon as spy mania spread.

Among civilians, there is interest in military affairs, interest in events at the front, but censorship and lack of reliable information led to an extraordinary spread of rumors.

In connection with the mobilization of men to the front, the percentage of women and children among the civilian population is increasing. Often it was women in such conditions who had to take responsibility for their own lives and take care of the welfare of the family, mastering new social roles.

The anti-alcohol law, initially welcomed in society, ultimately had negative consequences for both the population and the economy of the country.

The subsequent course of the war led to more and more transformations in everyday life. The civilian population suffered from food shortages, fuel shortages, lack of free housing. A crisis was brewing in society.

The article is based on testimonies from personal sources and materials of the periodic press.

Keywords: *the First World War, everyday life, public moods, anti-German moods, spy mania, dry law, housing issue.*

Ігор Коляда

професор, доктор історичних наук,
професор кафедри методики навчання
суспільних дисциплін і гендерної освіти
факультету історичної освіти
Українського державного педагогічного університету
ім. М. П. Драгоманова (м. Київ)
Email: kolyada.i.a.1968@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3802-9082>

МІСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: НАСТРОЇ ТА РЕФЛЕКСІЇ

Анотація. У статті висвітлено суспільні настрої в містах Правобережної України на початку Першої світової війни. На підставі аналізу вітчизняної історіографії радянського та сучасного періоду підкреслено, що порушена автором проблема є малодослідженою та суспільно і науково значимою і тому потребує переосмислення й сучасної наукової інтерпретації. Обрані автором географічні межі дослідження зумовлені важливим стратегічним значенням Правобережної України, одна частина якої за воєнної доби опинилася у прифронтовій зоні, а друга — районом тилового забезпечення російських армій на Південно-Західному фронті. Автором встановлено, що настрої населення міст визначалися тісним поєднанням почуттів ейфорії і страху, й інтенсивність останнього залежала від розташування населеного пункту щодо лінії фронту, а їхнє загострення пов'язано було з участю в масових заходах: мобілізації, патріотичних маніфестаціях, молебнях тощо.

Ключові слова: Перша світова війна, Правобережна Україна, міста, суспільні настрої, мобілізація.

Велика війна стала першим акордом кривавого ХХ століття, спричинивши крах старого світопорядку, поширивши практику втручання держав у раніше недоторкані сфери повсякденного життя й сформувавши нові уявлення про війну в тогочасному й наступних поколіннях. Актуальність дослідження суспільних настроїв населення, насамперед, міського, на самому початку Першої світової війни обумовлена тенденцією до переосмислення так званого «феномену 1914 р.» у сучасній українській історіографії, зокрема у регіоналістиці¹. Наукова ретроспектива зазначе-

¹ Verhey J. The spirit of 1914. Militarism, Myth, and Mobilization in Germany / J. Verhey. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 284 pp.; Capital cities at war: Paris,

них подій потребує критичного опрацювання першоджерел, залучення широкого методологічного базису та ознайомлення з теоретичними напрацюваннями провідних фахівців з історії Першої світової війни.

У 1914 р. Правобережна Україна за своїм військово-стратегічним значенням посідала одне із важливих місць серед регіонів Російської імперії. Це зумовлювалося рядом чинників. Серед яких варто виділити такі, як прикордонне розташування Волинської та Подільської губерній та наявність великого економічного, політичного і культурного центру — м. Києва, в якому розміщувалися Штаб Київського військового округу і чисельний військовий гарнізон. Тому у майбутній війні регіону відводилася ключова роль у здійсненні тилового забезпечення Південно-Західного фронту².

На сьогодні суспільні настрої міського населення Правобережжя і України загалом на початку воєнної доби 1914–1918 рр. залишаються маловідомою сторінкою в українській історії. Так, у наукових працях радянської історіографії акцентувалося на проблематиці сприйняття робітничим класом світової війни як «імперіалістичної війни». Сформульована В. Леніним ідеологема про наявність у робітників «імунітету проти шовінізму» була домінуючою в радянській історіографії³, хоча критичне переосмислення її було започатковано незадовго до розпаду СРСР⁴. У сучасній українській історіографії порушена нами проблема є малодослідженою. Здебільшого, акцентується увага на атмосферу, коли патріотичними настроями була охоплена переважна частина населення, які суттєво похитнулися через поразки російської армії в 1915 р. й спричинені війною економічні труднощі⁵.

London, Berlin, 1914–1919 / ed. By J. Winter & J.-L. Robert. Cambridge: Cambridge University Press, 1997. 622 pp.; Chickering R. The Great War and urban life in Germany. Freiburg, 1914–1918 / R. Chickering. Cambridge: Cambridge University Press, 2009. 648 pp.

² Герасимов Т. Ю., Романюк І. М. Подільські міста на порозі Першої світової війни // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXVII Всеукраїнської Вінницької історико-краєзнавчої конференції 7–8 жовтня 2016 р. Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2016. С. 199.

³ История Киева. В 3-х т., 4-х кн. Т. 2. Киев периода позднего феодализма и капитализма / Под ред. В. Г. Сарбей. К.: Наукова думка, 1983. С. 377.

⁴ Комаренко О. Ю. Ставлення пролетаріату України до Першої світової / О. Ю. Комаренко // Український історичний журнал. 1989. № 8. С. 68.

⁵ Джумига С. Ю. Вплив Першої світової війни на повсякденне життя населення Одеси (1914 — лютий 1917 рр.) / С. Ю. Джумига: автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. «Історія України». Одеса, 2015. С. 10; Вільшанська О. Л. Повсякденне життя і суспільні настрої населення / О. Л. Вільшанська // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. К.: ТОВ «Видавництво “Кліо”» 2013. С. 441.

У ставленні до війни авторитетний історик і політолог Оксфордського університету М. Сідел пропонує п'ять основних типів: «мілітаризм» (війна — соціальне благо саме по собі), «пацифізм» (війна — абсолютне зло, якому необхідно усіляко протистояти), «мирність» (війна — зло, яке можна уникнути, якщо це взагалі можливо), «дефенсизм» (війна — зло, прийнятне як менше зло, щоб захистити себе або свої життєві інтереси), «хрестовий похід»⁶ (війна — моральний обов'язок). Якщо перші дві позиції є чітко вираженими, повністю протилежними, сталими і як правило перебувають у меншості, то три останні — характеризуються нестабільністю, часто накладаючись під час війни одна на одну, та чисельною більшістю⁷.

У репортажі кореспондента житомирської газети «Наша Волинь», зробленому в перші дні війни, ми можемо виділити зазначені М. Сіделом типи: «Мирне сонне життя провінції сколихнулося: тихі вулиці наповнилися шумом та дзвоном, люди, що звикли повільно брести, позіхати годинами біля вітрин, тепер мчать вулицями з гарячковою швидкістю. Багато хто не знає, куди, навіщо біжить, але всі стурбовані. Зустрічають один одного, запитують якісь новини і тут же виникають, чи, точніше, імпровізуються незчисленні фантастичні чутки. З'явилися свої пророки та провісники — оптимісти та песимісти, одні передбачають усілякі жахи, інші кажуть, що війна — необхідна дезінфекція народів. Менше людей — легше жити буде! Така формула тих панів! Але таких, власне кажучи, мало. Більшість дивиться на світ Божий крізь копчене скло песимізму та зневіри! «Що день прийдешній мені готує?», — ось що читаєш в очах у кожного. Величезний натовп заповнив вулиці! Тут були матері, батьки, дружини, сестри та брати, що чекали своїх рідних із Військового Присутствія! Весь цей натовп знав, що йти на війну необхідно: б'ють наших братів-сербів. Маленька держава стогне в лапах величезного хижака! Але егоїстичне почуття все ж сильніше за свідомість справедливості! І всі ті матері, батьки скрикували, ламали руки, коли дізнавалися, що забирали їхніх синів!»⁸. Зазначимо водночас, що зображена кореспондентом атмосфера перших воєнних днів у Житомирі тісно перегукується з мотивом малюнку відомого німецького художника «Мобілізація», яка

⁶ Переклад з англійського слова «Crusade».

⁷ Gregory A. The last Great War. British Society and the First World War / A. Gregory. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 364 pp. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: https://books.google.com.ua/books?id=VfjZAQAAQBAJ&pg=PT51&hl=ru&source=gbs_toc_r&cad=4#v=onepage&q&f=false

⁸ За последние дни (Из городских скитаний) // Наша Волинь. 1914. 22 июля. С. 3.

передає настрій занепокоєння і відчаю серед людей, а не ентузіазм щодо вступу у війну їхньої держави⁹.

Якщо екстраполювати житомирський репортаж на інші міста регіону, можемо також констатувати про амбівалентне ставлення більшої частини міського населення до початку війни: це був своєрідний симбіоз ентузіазму і паніки. При цьому, останнє почуття було лише формою вираження хвилювання¹⁰ і воно, як справедливо зауважив С. Цвейг¹¹, слугувало потужним об'єднуючим чинником, посилюючи загальний ентузіазм¹².

Очевидно, паніка й тривога оминули лише глибоко аполітичних городян (байдужість до початку війни була поширеною, але не типовою)¹³, і тих, хто мав міцне переконання у нетривалості війни з огляду на тогочасні досягнення в розвитку військової техніки. Представники цієї категорії вірили в міць гуманістичних ідеалів у християнських країнах Старої Європи, які не наважилися б на досягнення своїх політичних цілей ціною життя багатьох людей. Про існування таких «толстовських» настроїв¹⁴ серед інтелігенції, перебуваючи в ті дні у Вінниці, писала в спогадах С. Русова¹⁵. Ця впевненість ґрунтувалася також на тому, що на початку ХХ ст. великі європейські держави кілька разів упритул наближалися до військового зіткнення, але щоразу дипломатичними зусиллями вдавалося уникнути світового конфлікту¹⁶.

Серпень 1914 р. у державах Троїстого союзу і Антанти пройшов під акомпанементом проурядових акцій. Вуличні марші зазвичай йшли за одним і тим же маршрутом: урядові чи адміністративні будівлі, союзні консульства, будинок мера або місцевого воєначальника¹⁷. Європейська і

⁹ State, society and mobilization in Europe during the First World War / Ed. by J. Horne. — Cambridge: Cambridge University Press, 1997. P. 23.

¹⁰ Verhey J. The spirit of 1914. Militarism, Myth, and Mobilization in Germany / J. Verhey. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. P. 89.

¹¹ Австрійський письменник назвав це «колективним першим переляком від війни».

¹² Цвейг С. Вчорашній мир / пер. с нем., Предисл. Д. Затонского; вступ. стаття К. Федина. М.: Радуга, 1991. С. 211.

¹³ Gregory A. The last Great War. British Society and the First World War / A. Gregory. — Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 364 pp. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: https://books.google.com.ua/books?id=VfjZAQAAQBAJ&pg=PT51&hl=ru&source=gbs_toc_r&cad=4#v=onepage&q&f=false

¹⁴ Письменник Л. Толстой вважав, що ХХ ст. може стати століттям без воєн, оскільки війна суперечила людській природі. Див: Война и общество в XX веке: в 3 кн. Кн. 1: Война и общество накануне и в период Первой мировой войны. М.: Наука, 2008. С. 21.

¹⁵ Русова С. Мемуари. Щоденник. К: «Поліграфкнига», 2004. С. 169.

¹⁶ Ferro M. La Grande Guerre 1914–1918 / M. Ferro. Paris: Gallimard, 1969. P. 73.

¹⁷ Verhey J. The spirit of 1914. Militarism, Myth, and Mobilization in Germany / J. Verhey. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. P. 36.

преса Правобережної України, зокрема, повідомляли, що в тих заходах брали представники усіх соціальних верств^{18,19}. І хоча створена газетами атмосфера войовничого ентузіазму через пошук спрощень та сенсацій призвела до міфологізації «духу 1914 р.»²⁰, той факт, що міські вуличні акції справили велике враження на сучасників з різних країн, дозволяє говорити про їхню масовість, принаймні в тих містах, в яких вони проходили. Киянину В. Шульгіну, наприклад, вони здалися нез'ясовним дивом, оскільки суперечили добре знайомій йому соціальній поведінці місцевого населення. Тому побачене він назвав не інакше, як «маревом»²¹. С. Хафнер причину масової ейфорії в Берліні пояснював тим, що в ті дні пересічний міський мешканець мав можливості отримувати набагато більше розваг і емоцій, ніж у мирний час²². Прозаїк С. Цвейг згадував, як на початку війни мешканці Відня щиро вірили в те, що «переживають історичний момент, неповторну мить і кожен покликаний привести своє крихітне «я» в цю запалену масу, щоб очиститися від усякого себелюбства»²³.

Характерною рисою масових патріотичних акцій у містах Правобережної України, особливо в тих, що були наближені до лінії фронту, було панування невизначеності та страху перед майбутнім над войовничим ентузіазмом. Так, у перші ж дні війни в Житомирі серед демонстрантів ширилися чутки щодо можливої військової загрози місту. Для заспокоєння натовпу волинський губернатор змушений був звернутися до нього із заспокійливою промовою, у якій наголошувалося, що «немає

¹⁸ Вільшанська О. Повсякденне життя і суспільні настрої населення / О. Л. Вільшанська // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. К.: ТОВ «Видавництво “Кліо”» 2013. С. 441.

¹⁹ Як наслідок, деякі західноєвропейські історики ставлять під сумнів як репрезентативність, так і зміст вуличних акцій липня і серпня 1914 р., стверджуючи, що лише невелика меншість городян брала участь у публічних демонстраціях. Див.: Cities into Battlefields. Metropolitan scenarios, experience and commemorations of Total war / Ed. by S. Goebel & D. Keene. Farnham: Ashgate, 2011. 256 pp. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://books.google.com.ua/books?id=PIMcEt_F6rMC&pg=PA12&hl=ru&source=gbs_toc_r&cad=3#v=onepage&q&f=false

²⁰ Verhey J. The spirit of 1914. Militarism, Myth, and Mobilization in Germany / J. Verhey. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. P. 20.

²¹ Шульгин В. Последний очевидец: Мемуары. Очерки. Сны. М.: «ОЛМА-ПРЕСС», 2002. С. 238.

²² Хафнер С. История одного немца. Частный человек против тысячелетнего рейха. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://e-libra.su/read/318995-istoriya-odnogo-nemtca.html>

²³ Цвейг С. Вчерашний мир / пер. с нем., Предисл. Д. Затонского; вступ. статья К. Федина. М.: Радуга, 1991. С. 211.

жодних підстав для хвилювань»²⁴. Драматизмом був сповнений молебень у Кам'янці-Подільському, проведений 4 серпня 1914 р. Перед його початком Подільський та Брацлавський єпископ Митрофан зачитав Височайший маніфест щодо оголошення Німеччиною війни Росії. Далі він розповів кам'янчанам про те, з яким «безмежним схваленням» стотисячний натовп на площі в Петербурзі відреагував на появу імператорського подружжя, а також висловив сподівання на втілення в життя слів з промови Миколи II: «Не укладу миру, поки жодного ворога не буде в моїй країні». Проте наприкінці молебню губернатор О. Ігнат'єв під час промови попросив у священнослужителів благословення на «сумний виїзд» із міста. Це посилювало панічні настрої серед присутніх кам'янчан, які й до того усвідомлювали високу ймовірність австро-угорської окупації. Утеча з міста очільника губернії для багатьох послугувала прикладом²⁵.

Таким чином, настрої населення міст Правобережної України на початку Першої світової війни відзначені значним емоційним сплеском, в якому поєднувалися взаємообумовлені патріотичне піднесення й панічні почуття невизначеності і страху перед труднощами, які породжує будь-яка війна. Аналіз зарубіжної історіографії засвідчує, що ці тенденції були визначальними для цивільного населення всієї Європи. У містах Правобережної України, розташованих у відносній близькості щодо фронту, де військова загроза становила як реальний, так і уявний характер, такі панічні настрої серед пересічних міщан вирізнялися особливою гостротою.

REFERENCES

Verhey J. (2004). *The spirit of 1914. Militarism, Myth, and Mobilization in Germany*. Cambridge: Cambridge University Press. [in English].

Winter J. & Robert J.-L. [Ed.] (1997). *Capital cities at war: Paris, London, Berlin, 1914–1919* / Cambridge: Cambridge University Press, 1997. [in English].

Chickering R. (2009). *The Great War and urban life in Germany. Freiburg, 1914–1918*. Cambridge: Cambridge University Press. [in English].

Gerasymov T., Romaniuk I. (2016). Podilski mista na porozi Pershoi svitovoi viiny. *Vinnychchyna: mynule ta sohodennia. Kraieznavchi doslidzhennia. Materialy XXVII Vseukrainskoi Vinnytskoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii 7–8 zhovtnia 2016 r.* Vinnytsia: FOP Korzun D. Yu., 198–205. [in Ukrainian].

Sarbey V. (1983). *Istoriya Kieva. V 3-h t., 4-h kn. T.2. Kiev perioda pozdnego feodalizma i kapitalizma*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Komarenko O. (1989). Stavlennia proletariatu Ukrainy do Pershoi svitovoi. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 8, 68–76. [in Ukrainian].

²⁴ Патріотическа манифестация // Жизнь Вольни. 1914. 21 июля. С. 3.

²⁵ Во вторник... // Подолия. 1914. 23 июля. С. 3.

Reient O. [Ed.] (2013). *Velyka viina 1914–1918 rr. i Ukraina*. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo “Klio”». [in Ukrainian].

Gregory A. (2008). *The last Great War. British Society and the First World War*. Cambridge: Cambridge University Press. [in English].

Horne J. (1997). *State, society and mobilization in Europe during the First World War*. Cambridge: Cambridge University Press. [in English].

Cvejg S. (1991). *Vcherashnij mir*. Moskow: Raduga. [in Russian].

Ferro M. (1969). *La Grande Guerre 1914–1918*. Paris: Gallimard. [in French].

Hafner S. Istorija odnogo nemca. Chastnyj chelovek protiv tysjacheletnego rejha. [Jelektronnyj resurs]. Rezhim dostupa : <http://e-libra.su/read/318995-istoriya-odnogo-nemtca.html>. [in Ukrainian].

Ihor Koliada

Doctor of Historical Sciences (Ph.D., Dr. hab.), Professor,
Ukrainian State University Dragomanova (Kyiv)

Email: kolyada.i.a.1968@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3802-9082>

THE URBAN POPULATION OF THE RIGHT-BANK OF UKRAINE AT THE BEGINNING OF THE FIRST WORLD WAR: ATTITUDES AND REFLECTIONS

Abstract. *The article highlights the public mood in the cities of the Right Bank of Ukraine at the beginning of the First World War. On the basis of the analysis of the domestic historiography of the Soviet and modern periods, it is emphasized that the problem raised by the author is poorly researched and socially and scientifically significant and therefore needs rethinking and modern scientific interpretation. The geographical boundaries of the study chosen by the author are due to the important strategic importance of Right-Bank Ukraine, one part of which was in the front-line zone during the war, and the other part was the rear support area of the Russian armies on the South-Western Front. The author established that the mood of the urban population was determined by a close combination of feelings of euphoria and fear, and the intensity of the latter depended on the location of the settlement in relation to the front line, and their aggravation was associated with participation in mass events: mobilization, patriotic demonstrations, prayers, etc.*

Keywords: *World War I, Right-Bank Ukraine, cities, public sentiment, mobilization.*

УДК 94.477 «1914/1918»

Олександр Донік (м. Київ)

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
відділ історії України XIX — початку XX ст.,
Інститут історії України НАН України
Email: donnik@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1155-161X>

ГУМАНІТАРНА ДОПОМОГА ВІЙСЬКОВИМ І ЦИВІЛЬНОМУ НАСЕЛЕННЮ В УКРАЇНІ (1914–1918): ВНЕСОК КОМІТЕТІВ ЗЕМСЬКОГО СОЮЗУ

Анотація. *Мета дослідження* — висвітлити діяльність комітетів Всеросійського земського союзу (ВЗС) в Україні у роки Першої світової війни по наданню гуманітарної допомоги військовим і цивільному населенню. З'ясувати структуру цього добродійного об'єднання, напрями роботи його підрозділів на фронті і в тилу, та зацікавити увагу на результатах його зусиль у вирішенні найнагальніших гуманітарних проблем українського населення в умовах війни. **Методологія** дослідження базується на принципах історизму і системності. Використано такі методи, як історико-системний, історико-генетичний, статистичний, ретроспективного аналізу, порівняльно-історичний. **Основні результати дослідження.** З'ясовано, що на українських етнічних територіях у роки Першої світової війни серед усіх гуманітарних громадських об'єднань Земський союз мав найбільші обсяги і багатовекторність діяльності відповідного спрямування. Його губернські і повітові комітети та, особливо, Комітет ВЗС Південно-західного фронту надавали армії і цивільному населенню, насамперед біженцям, суттєву допомогу, покривши усю територію України, в тому числі прифронтові райони, густою мережею медичних, санітарно-епідемічних, харчовальних, виробничих, транспортних, будівельних, навчально-виховних та інших закладів і підприємств. Істотна державна фінансова підтримка ВЗС, посилення його впливу в суспільстві зробили Земський союз конкурентом урядових структур не лише у справі організації медично-санітарної допомоги як фронтовикам, так і цивільному населенню, а й у політичній сфері, як опозиційна структура до існуючої влади. Діяльність комітетів ВЗС в Україні, які спиралися на місцеві органи самоврядування й земських активістів, в цілому виявилася досить ефективною, стала важливою складовою у вирішенні найнагальніших гуманітарних проблем українського населення в умовах Першої світової війни та яскравим прикладом згуртування суспільства на гуманістичних засадах. **Перспективи подальших досліджень.** Потребує більш ґрунтовного наукового аналізу діяльність комітетів Земського союзу в Україні у 1917 р. в умовах утвердження влади Української Центральної ради. **Практичне значення**

досягнутих результатів. З'ясування досвіду роботи комітетів ВЗС по наданню гуманітарної допомоги військовим і цивільному населенню в умовах Першої світової війни має непересічне значення в справі гуманітарного захисту наших співвітчизників в сучасних умовах російської агресії проти України.

Ключові слова: *Земський союз, Перша світова війна, громадська організація, доброчинність, гуманітарна допомога, біженці.*

Перша світова війна неабияк сприяла формуванню та активізації у Російській імперії громадських рухів і інституцій гуманітарного спрямування. Масштаби і якісно новий характер збройного конфлікту спонукали владу й суспільство до максимальної мобілізації матеріальних і людських ресурсів. Без прямої підтримки громадянського суспільства, яке зароджувалося, ведення «тотальної» війни на початку XX ст. було неможливим. Цей час вирізнявся ще більшою активізацією громадської доброчинності в імперії Романових, розгалуженістю різних об'єднань та товариств у справі допомоги як військовим, так і різним групам цивільного населення, котрі постраждали в результаті кровопролитних боїв на фронті та соціально-економічних негараздів усередині країни.

В умовах воєнного конфлікту гігантських масштабів самодержавний уряд Миколи II об'єктивно був нездатний власними силами перебудувати всі галузі суспільного життя для успішного ведення війни. Відбувалося стрімке зростання впливу громадських об'єднань, серед яких провідне місце посів Всеросійський земський союз допомоги хворим і пораненим воїнам (далі — ВЗС або Земський союз) — найбільша громадська організація гуманітарного спрямування в роки Першої світової війни.

Незважаючи на широку джерельну базу, більш-менш ґрунтовні історіографічні напрацювання діяльності ВЗС в Україні у вітчизняній історичній науці з'явилися тільки в останні три десятиріччя. Натомість перші загальні нариси й огляди про діяльність Земського союзу, які мали описовий характер, побачили світ ще під час Першої світової війни¹. В радянській історичній науці питання благодійності й гуманітарної допомоги у роки Великої війни вивчалися досить поверхово². Дослідники значну

¹ Загряцков А. Д. Всероссийский земский союз. (Общие принципы организации и юридическая природа). Петроград, 1915. 29 с.; Казимиров Н. Я. Земство и Всероссийский земский союз. Москва, 1914. 39 с.; Краткий очерк деятельности Всероссийского земского союза. Январь 1916 г. Москва, Б. г. 52 с.; Огляд діяльності Київського губернського земства за 1914–1917 роки. Ч. III: По задоволенню потреб, виниклих в зв'язку з війною. К., 1918. 33 с.; Очерк деятельности Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза за 1915 год. К., 1916. 27 с. та ін.

² Страшун И. Д. Русская общественная медицина между двумя революциями. 1907–1917 г. Москва, 1964. 206 с.; Лотова Е. И. Земский союз и Союз городов в борьбе с

увагу приділяли діяльності Всеросійського земського союзу в іншому аспекті, акцентуючи на його вагомості як органу політичної консолідації буржуазії і ліберальних поміщиків у 1917 р., у формуванні Тимчасового уряду³.

Після розпаду СРСР стало логічним, що серед науковців відроджується інтерес до проблеми громадської опіки постраждалих військово-службовців і цивільного населення в умовах Першої світової війни, насамперед це стосувалося Російського товариства Червоного Хреста⁴. Окремі епізоди діяльності на українських етнічних територіях, особливо у найбільших міських центрах, різноманітних громадських благодійних організацій і товариств у роки Великої війни, в тому числі комітетів Земського союзу, були висвітлені у публікаціях О. Доніка, І. Сулиги, Н. Загребельної, І. Коляди та ін.⁵.

Значний доробок сучасні науковці мають у розробці біженської проблематики на українських теренах у вказаний період, які приділили також увагу участі громадських об'єднань у справі опіки біженців і виселенців, серед яких важливе місце посідав ВЗС⁶. Зокрема, комплексний аналіз біженства — однієї з ключових соціогуманітарних проблем Першої світо-

эпидемиями в годы первой мировой войны (1914–1918) // Очерки истории русской общественной медицины: Сб. ст. / Под. ред. П. И. Калью. Москва, 1965. С. 111–148.

³ *Думова Н. Г.* Кадетская партия в период первой мировой войны и Февральской революции. Москва, 1988. 245 с.; *Юрий М. Ф.* Буржуазные военно-общественные организации в период Первой мировой войны. 1914–1918 гг. (ВЗС, ВСГ, Земгор, Центральный военно-промышленный комитет). Москва, 1990. 358 с.; *Ерошкин Н. П.* История государственных учреждений дореволюционной России. 3-е изд., перераб. и доп. Москва, 1983. 352 с. та ін.

⁴ *Ореховський В. О.* Діяльність Російського товариства Червоного Хреста у роки Першої світової війни (1914–1917 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. Чернівці, 1997. 247 с.; *Кармалюк С. П.* Діяльність організацій Червоного Хреста в Україні в 1867–1920 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. Кам'янець-Подільський, 1998. 183 с.

⁵ *Донік О. М.* Діяльність громадських організацій у справі допомоги армії й цивільному населенню // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х кн. Кн. 1: Історичні нариси. К., 2013. С. 536–562; *Його ж.* Громадська благодійність в Україні у роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. Вип. IX. К., 2005. С. 61–86 та ін.; *Сулига І. Г.* Південно-Західні комітети Всеросійського земського союзу в Україні на початку Першої світової війни // Там само. Вип. III. К., 2001. С. 234–239; *Загребельна Н. І., Коляда І. А.* Велика війна: українство і благодійність (1914–1917 рр.). К., 2006. 193 с.

⁶ *Бернадський Б. В.* Волинь у роки Першої світової війни: Дис. ... канд. іст. наук. Луцьк, 1999. 197 с.; *Сердюк О. В.* Біженство в Україні під час Першої світової війни // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. Вип. IV. К., 2002. С. 111–132; *Лазанська Т. І.* Становище біженців в роки Першої світової війни // Там само. Вип. XVI. К., 2009. С. 196–240; *Її ж.* Проблема біженства в українських губерніях Російської імперії // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. Кн. 1. С. 481–511.

вої війни, розкриття його цілісної картини, діяльність різних благодійних об'єднань і товариств та громадського загалу, в тому числі комітетів Земського союзу, здійснила харківська дослідниця Л. Жванко⁷.

Таким чином, історія діяльності Всеросійського земського союзу в Україні у роки Першої світової війни досліджувалася в окремих її аспектах та напрямках — у справі опіки воїнів і цивільного населення, особливо це стосується біженців. Є нагальним реконструювання цілісної картини функціонування комітетів Всеросійського земського союзу в Україні, з'ясування структури, форм, основних напрямів та результатів його діяльності.

Відомо, що перші звістки про початок воєнних дій влітку 1914 р. викликали патріотичне піднесення в суспільстві, навіть серед робітництва і селянства. Про ті дні голова Державної думи М. Родзянко пафосно згадував: «На моє питання, чим пояснюється зміна настрою, я отримав відповідь (від робітників — *О. Д.*): Учора була сімейна справа; ми палко боролися за свої права, для нас реформи, які проектувалися в законодавчих установах, здійснювалися надто повільно, і ми вирішили самі добитися свого. Але тепер, сьогодні, справа торкається усієї Росії. Ми прийдемо до царя, як нашого стягу, і підемо за ним в ім'я перемоги над німцями.

Аграрні й усілякі заворушення на селі відразу затихли в ці тривожні дні, і яким великим було піднесення національного почуття, красномовно засвідчують цифри: до мобілізації з'явилися 96% усіх призовників, з'явилися без відмови і воювали згодом на славу... Без національної різниці всі зрозуміли, що війна ця народна, що вона повинна бути такою до кінця і що поразка нестерпного німецького мілітаризму буде, безумовно, неминучою»⁸.

В умовах широкомасштабних воєнних дій, невпинно зростаючих військових потреб, чималих жертв серед фронтовиків правляча верхівка Російської імперії дедалі більше усвідомлювала, що державні структури без значної підтримки громадськості не здатні забезпечити усім необхідним російську армію, у першу чергу опікуватися хворими і пораненими військовослужбовцями. Водночас належної уваги потребувало ци-

⁷ Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.): монографія. Харків, 2012. 568 с.; *Її ж.* Правове регулювання соціального захисту біженців Першої світової війни в Російській імперії (1914–1915 рр.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. Вип. XIV. К., 2008. С. 233–246; *Її ж.* Харківська губернія у роки Першої світової війни: становлення системи органів допомоги біженцям // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. К., 2006. Вип. 33. С. 341–361 та ін.

⁸ Мировые войны XX века: В 4 кн. Кн. 2: Первая мировая война. Документы и материалы. Москва, 2002. С. 246.

вільне населення, насамперед родини мобілізованих до армії, біженці та мешканці прифронтових районів, які прямо чи опосередковано страждали від наслідків кровопролиття. Тому офіційна влада відразу зосередила увагу на більш тісній співпраці з земствами та міськими органами самоврядування. В умовах війни значної ваги як на місцевому, так і державному рівнях набувала суспільна активність буржуазії, яка разом із представниками інших соціальних груп, у першу чергу з інтелігенцією та ліберально налаштованими поміщиками, організовувалася в загальноросійські об'єднання, спираючись на органи місцевого самоврядування.

Завдання об'єднати свої зусилля у справі допомоги армії перед земствами постали з першими звітками про війну. Наразі вже був позитивний досвід такої роботи загальноземського союзу на чолі з поміщиком князем Г. Львовим під час російсько-японської війни 1904–1905 рр. (із 1909 р., коли земський рух опинився в опалі влади, ця організація згорнула свою роботу)⁹. Із початком нової війни, 25 липня 1914 р., за ініціативи Московської земської управи було засновано Всеросійський земський союз допомоги хворим і пораненим воїнам. Такий почин одразу був підтриманий земствами в майже усіх регіонах Російської імперії, які направили своїх уповноважених до Москви на установчий з'їзд. 30 липня останній засвідчив створення ВЗС¹⁰. До цього об'єднання приєдналися органи самоврядування 41 губернії (в європейській частині Росії виняток становили Курське губернське земство, в якому переважали чорносотенці, котрі вирішили діяти самостійно, й Область Війська Донського (за спеціальним розпорядженням воєнного міністра))¹¹. Провідну роль у Земському союзі відігравали представники ліберальної буржуазії і дворянства.

Вищим розпорядчим органом ВЗС було зібрання уповноважених від губернських земств, до складу якого входило по три представника від кожного з них. Виконавчий орган — головний комітет — відав справами Земського союзу між з'їздами уповноважених. Головноуповноваженим ВЗС було обрано наближеного до кадетів Г. Львова. Головний комітет розробляв організаційні питання, завідував усіма справами загального характеру (евакуація поранених до розподільчих пунктів у внутрішніх губерніях, організація госпіталів, улаштування центральних складів та ін.),

⁹ Краткий очерк деятельности Всероссийского земского союза. Январь 1916 г. С. 6; Думова Н. Г. Кадетская партия в период мировой войны и Февральской революции. С. 33.

¹⁰ Загряцков А. Д. Всероссийский земский союз. (Общие принципы организации и юридическая природа). С. 13; Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России. С. 292.

¹¹ Очерк деятельности Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза за 1915 год. С. 3.

здійснював нагляд за діяльністю підвідомчих закладів, розподіляв між окремими земствами доручення та кошти для їх виконання, створював виконавчі органи, обирав уповноважених для виконання особливих доручень, представників в урядових, громадських, судових, а також у різних господарських установах¹².

Гасло «священного єднання» влади та суспільства на хвилях патріотичного піднесення зумовило спочатку «співчуття» імператора Миколи II новому об'єднанню (12 серпня 1914 р. діяльність ВЗС була визнана офіційно), як і аналогічній громадській організації — Всеросійському союзу міст допомоги хворим і пораненим (далі — ВСМ), в якій провідну роль відігравала міська буржуазія на чолі з представниками партії кадетів¹³. Побоюючись, у першу чергу, політичного зростання буржуазії і підприємницьких структур у країні, уряд спочатку дозволив ВЗС і ВСМ, які підпорядковувалися військовому міністерству та Російському товариству Червоного хреста (далі — РТЧХ), займатися лише медично-санітарною справою. Згідно з урядовим задумом діяльність Земського союзу мала обмежуватися допомогою хворим та пораненим фронтовикам у внутрішніх губерніях імперії, що передбачало евакуацію поранених солдатів і офіцерів із подальшим їх лікуванням у тилкових медичних закладах, участь у забезпеченні армії ліками, перев'язочними матеріалами, інструментарієм, провізією та іншими речами¹⁴.

Утім з осені 1914 р., під тиском вимог воєнного часу та за значної фінансової підтримки держави, ВЗС розширив коло своєї діяльності, спрямувавши зусилля на різнобічну допомогу військовослужбовцям у районі бойових дій, на облаштування, лікування і забезпечення роботою біженців у прифронтовій смузі та в тилу, на боротьбу з епідеміями, на виконання підрядів по забезпеченню армії предметами першої необхідності, на опіку скалічених фронтовиків та ін.

Земський союз оперував великими коштами, які склалися з асигнувань органів земського самоврядування, приватних пожертвувань, спеціальних зборів та надходжень від державної казни. Зокрема, вже на час створення ВЗС земства асигнували в його розпорядження 6 млн руб. (загальна сума внесків українських губернських органів земського самоврядування перевищила 1 млн руб.)¹⁵. Усього з початку війни і до липня 1915, тобто майже за рік, земства 42 губерній Російської імперії асигну-

¹² Учреждения Всероссийского земского Союза. Октябрь 1916 г. Москва, 1916. С. 7; Загряцков А. Д. К вопросу о юридической природе Всероссийского земского союза. Москва, 1916. С. 5.

¹³ Краткий очерк деятельности Всероссийского земского союза. Январь 1916 г. С. 7.

¹⁴ Там же. С. 8.

¹⁵ Киевская земская газета. 1914. 8 августа.

вали на різні потреби, викликані війною, понад 32 млн руб. Губернські та повітові органи земського самоврядування 9-ти українських губерній виділили до того часу 12 млн 047 тис. руб., або 37,58% від їх загальної суми¹⁶.

Однак уже з самого початку існування ВЗС головним джерелом фінансування його роботи були кошти, які асигнувала казна, — багатомільйонні суми у вигляді безповоротної допомоги. Так, на 1 липня 1915 р. до каси головного комітету Земського союзу було перераховано урядом 71 350 050 руб., військовим міністерством — 6 743 604 руб., із фонду загальноземської організації надійшло 641 702 руб., від земств — 4 742 036 руб., від продажу матеріалів і готових виробів — 1 287 998 руб., різні пожертвування та інші джерела становили відповідно 658 978 і 391 735 руб. У підсумку сума коштів становила 85 711 104 руб.¹⁷ Через півроку, на 1 січня 1916 р., загальна сума асигнувань на користь ВЗС з усіх джерел подвоїлась і досягла майже 187 млн руб., із них через особливу нараду при головному управлінні генерального штабу (тобто кошти з державного бюджету) надійшло 152 млн 500 тис. руб.¹⁸

Земському союзу підпорядковувалися губернські й повітові комітети, діяльність яких була спрямована насамперед на організацію медично-санітарної й іншої допомоги армії, перш за все по влаштуванню стаціонарних госпіталів й керівництву їх роботою, та опікування різними категоріями цивільного населення. В українських регіонах, які входили до складу Російської імперії, губернські комітети ВЗС були створені уже протягом першого місяця війни в усіх 9-ти губерніях. Серед найбільших за обсягами такої роботи були Харківський, Київський та Катеринославський губернські комітети.

Порядок їх організації визначався постановами земських зібрань. Зокрема, окремі комітети складалися лише з гласних цих зібрань, членів управи у повному складі, представників повітових комітетів, губернської санітарної ради, як це було у випадку з Волинським губернським комітетом ВЗС¹⁹. В інших їхній склад було розширено представниками від

¹⁶ Підраховано за: Ассигнования губернских и уездных земств на нужды, вызванные войной. Москва, 1916. С. 26–31, 43, 47.

¹⁷ Мошкин А. А. Обзор отчетов Всероссийских союзов земств и городов и военно-промышленных комитетов. Москва, 1916. С. 28.

¹⁸ Думова Н. Г. Кадетская партия в период мировой войны и Февральской революции. С. 34; Краткий очерк деятельности Всероссийского земского союза. Январь 1916 г. С. 47.

¹⁹ Отчет Волынского губернского комитета Всероссийского земского союза по отделению оказания помощи больным и раненым воинам за период с 7 октября 1914 по 1 января 1916 г. Житомир, 1916. С. 270.

міського самоврядування, різних громадських установ та приватними особами. Так, Київський губернський комітет ВЗС (містився по вул. Володимирській, 33), який відав лікувальними закладами, у січні 1916 р. мав у своєму складі 12 гласних губернського земського зібрання, 22 земських працівника та 57 спеціально запрошених членів (14 уповноважених, 25 попечительниць, 17 головних лікарів госпіталів та завідуючого їх медичною частиною). Для розгляду поточних справ зі складу членів комітету було створено малий комітет, а для об'єднання діяльності госпіталів і їх господарської частини був обраний особливоуповноважений²⁰. Основна частина коштів для фінансування губернських комітетів надходила безпосередньо від головного комітету ВЗС, тому вони мали звітувати перед ним.

Повітові комітети ВЗС засновувалися, як правило, за ініціативи представників земств з урахуванням місцевої специфіки. Безпосереднім осередком діяльності такого комітету були земські лікарні, навколо яких об'єднувалася громадськість у справі допомоги пораненим і хворим воїнам. При лікувальних закладах часто виникали різні комітети, котрі організовували збір пожертвувань, займалися пошуком приміщень для догляду за потерпілими фронтовиками, забезпечували їх одягом, харчами та ін.²¹ Таким чином, повітовий комітет Земського союзу, який отримував кошти від відповідного губернського об'єднання і звітувався перед ним, спрямовував та регулював роботу різних громад при лікувальних закладах, залучав до справи допомоги хворим і пораненим кооперативи, попечительства й приватних осіб.

Зокрема, на 1 липня 1916 р. в українських губерніях комітети ВЗС облаштували й утримували 44,7 тис. ліжок-місць. За три наступні місяці їх кількість зросла до 47,2 тис. (усього в лікувальних закладах Земського союзу у межах країни налічувалося 193 тис. ліжок-місць). Таким чином, наприкінці 1916 р. в Україні губернськими й повітовими комітетами ВЗС утримувалося майже 25% госпітальних ліжок-місць від їх загальної кількості в усіх лікувальних закладах Земського союзу. З них третина (відповідно 15,8 тис.) містилася в лікувальних закладах Харківської губернії²².

Київ, що знаходився достатньо близько до лінії Південно-Західного фронту, як важливий військово-адміністративний центр, а також завдяки наявності тут значного числа медичного персоналу та лікувальних закла-

²⁰ Огляд діяльності Київського Губернського земства за 1914–1917 роки. Ч. III: По задоволенню потреб, викликаних в зв'язку з війною. С. 7.

²¹ Загряцков А. Д. Всероссийский земский союз. С. 15–16.

²² Підраховано за: Учреждения Всероссийского земского союза. Октябрь 1916 г. С. 27.

дів, був опорним пунктом для евакуації хворих та поранених фронтовиків. За короткий час він став одним із найбільших у Російській імперії госпітальних центрів. Уже наприкінці серпня 1914 р. тут містилися 7 госпіталів Київського губернського комітету ВЗС, в яких налічувалося 1655 ліжок. Через місяць кількість госпіталів зросла до 12 (2667 ліжок), а ще через місяць — до 19 (3181)²³. 1915 р. до Києва навіть переїхала імператриця Марія Федорівна (мати Миколи II), де активно опікувалася воїнами під егідою РТЧХ, який вона очолювала з 1880 р.²⁴

1916 р. у місті діяло 95 госпіталів, лазаретів та патронатів, заснованих громадськими організаціями й окремими особами, що перебували під егідою Червоного Хреста (разом мали у своєму розпорядженні 16 825 ліжкомісць). Зокрема, тут знаходилися найбільший серед київських лікувальних закладів госпіталь РТЧХ на 700 ліжок (розташовувався у приміщеннях Політехнічного інституту), 9 госпіталів ВСМ на 6495 ліжок. У розпорядженні Київського губернського комітету ВЗС перебували 20 лікувальних закладів на 3642 ліжка, кількість яких не мінялася аж до їх ліквідації у 1918 р.²⁵. Вісім найбільших лікувальних закладів цього комітету, в яких налічувалося 3187 ліжок, утримувалися повністю на кошти останнього, а решта — різними організаціями та окремими заможними особами. Так, лазарет № 8 опікувався Польським товариством, № 10 — Бактеріологічним інститутом, № 11 — Товариством дитячих лікарів, № 13 — Клубом домовласників м. Києва, № 14 — Клубом націоналістів, № 15 — Товариством службовців управління залізницею Одеса–Бахмач, № 16 — Товариством повсюдної допомоги постраждалим на війні солдатам і їх сім'ям та ін.²⁶ Кожний госпіталь мав свого уповноваженого і даму-попечительницю. Декілька лазаретів через фінансову скруту своїх засновників із часом були передані повністю на утримання Комітету ВЗС, як № 3, 9, 12, інші ж — закриті, а їхні ліжка розподілені між госпіталями останнього.

Лікувальні заклади Київського губернського комітету ВЗС мали відповідну спеціалізацію, зокрема 7 із них мали надавати допомогу важко-

²³ Огляд діяльності Київського Губернського земства за 1914–1917 роки. С. 4.

²⁴ Кудина Ю. В. «Ужасно думать, что это только начало» (Война глазами вдовствующей императрицы Марии Федоровны) // Первая Мировая война: Пролог XX века. Москва, 1998. С. 448.

²⁵ Донік О. М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.). С. 170.

²⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України). Ф. 719, оп. 1, спр. 2070, арк. 5–10; Огляд діяльності Київського Губернського земства за 1914–1917 роки. С. 4.

пораненим і хворим, а 8 — легкопораненим. Госпіталь № 3 (на 28 ліжок) був влаштований для солдат із пораненнями, пов'язаними з ураженням нервової системи, які вимагали хірургічного втручання; № 12 (130 ліжок) мав відділення для лікування складних щелепних поранень, де також виготовлялися протези; № 17 (96 ліжок) надавав допомогу хворим на туберкульоз, а № 19 (400 ліжок) у Клінічному містечку — інфекційним хворим²⁷. У 1916 р. цей комітет також улаштував й обслуговував два перев'язочні пункти (розрахованих на 3260 осіб) для легкопоранених воїнів, дві перев'язочні палати на 57-му тиловому евакуаційному пункті для надання допомоги пораненим. Усього лікувальні заклади Київського губерньського комітету ВЗС, за даними 1917 р., були здатні одночасно розмістити 7 тис. хворих і поранених фронтовиків, яких обслуговували 1630 лікарів, санітарів, різної прислуги та службовців. Для прохарчування цього числа людей лише за один тиждень потребувалося 45 650 кг муки, 8064 кг крупи, 1008 кг жирів, 530 кг олії і 10 370 кг м'яса²⁸. Витрати на одне ліжко-місце становили не менше 3,5 руб. на добу, а норма на харчування одного пацієнта була встановлена на початку війни у 40 коп. і доведена в 1917–1918 рр. до 90 коп. Розмір витрат лише на закупівлю продуктів із серпня 1914 р. по 1 січня 1917 р. становив 1 390 615 руб.²⁹

Із часу відкриття госпіталів, що підпорядковувалися Київському губерньському комітету ВЗС, і до 1 вересня 1917 р. тут лікувалося 148 тис. хворих і поранених, які загалом перебували 2 985 089 діб. Їм було зроблено 39 831 операцію і 1 590 808 перев'язок. Пацієнти, які потребували тривалого лікування, потім евакуюювалися або переводилися в інші госпіталі й лазарети за межі Київщини³⁰.

Поряд із цим, однією з найбільш значних форм діяльності комітетів Земського союзу були санітарно-епідемічні заходи по боротьбі з інфекційними хворобами як серед військовослужбовців, так і цивільного населення. Вони взялися також за організацію різнобічної допомоги скаліченим воїнам, кількість яких із кожним місяцем бойових дій невпинно зростала. Земські комітети разом з іншими громадськими організаціями та товариствами, окремими благодійниками з початком війни відкривали й утримували на власні кошти заклади з опіки таких фронтовиків. Із часом вони почали засновувати для скалічених воїнів майстерні, створювати спеціальні виробничі артілі, кооперативні товариства, де останні виконували нескладну роботу, головним чином шили одяг і взуття для

²⁷ Там само. С. 4–6.

²⁸ ЦДІАК України. Ф. 1069, оп. 1, спр. 720, арк. 1 зв.–2.

²⁹ Огляд діяльності Київського Губерньського земства за 1914–1917 роки. С. 6, 11.

³⁰ Там само. С. 6.

армії. Особливо багато притулків і патронатів для інвалідів було влаштовано при госпіталях. Так, у Єлисаветграді повітовий комітет ВЗС організував патронат для тих фронтовиків, яких було комісовано, і вони потребували продовження лікування та відповідного догляду. В Харкові завдяки зусиллям губернського комітету ВЗС було створено протезну майстерню. При ній також функціонував притулок для скалічених воїнів, які чекали на виготовлення протезів³¹.

На території Правобережної України також функціонував окремий Південно-Західний обласний земський комітет допомоги хворим і пораненим воїнам, що був заснований на початку серпня 1914 р. за ініціативи Подільського та за підтримки Волинського і Київського губернських земств. Комітет складався з шести представників земств краю (по два від кожної губернії), а також одного від уряду³². Його головноуповноваженим був член Державної думи від Подільської губернії П. Балашов. До весни 1915 р. Південно-Західний обласний комітет формально вважався складовою частиною Всеросійського земського союзу як такий, що був заснований згідно з положеннями, виробленими з'їздом уповноважених у Москві 30 липня 1914 р. Після того, як Південно-Західний обласний земський комітет не погодився з вимогою головного комітету передати всі свої капітали до загальної каси ВЗС, той легалізував свою діяльність як земської організація, незалежної від останнього³³.

Діяльність Південно-Західного обласного земського комітету була значною мірою обумовлена близькістю до району бойових дій, що передбачала перш за все надання медичної допомоги пораненим на передових позиціях, їх харчування та переміщення до найближчих етапних пунктів, а також перевезення передовими санітарними поїздами на евакуаційні пункти, і потім далі у глиб країни тилowymi санітарними поїздами. Наприкінці 1915 р. у розпорядженні комітету було 5 передових перев'язочно-харчувальних загонів і 4 військово-санітарні поїзди, які перебували на Південно-Західному фронті, 3 великі евакуаційні лазарети та склад у Києві, вагон-склад, медична лабораторія у Харкові та санаторій для хворих фронтовиків в Алупці³⁴. Зокрема обладнання й забезпечення пере-

³¹ Учреждения Всероссийского земского союза. Октябрь 1916 г. С. 31–32.

³² Сулига І. Г. Південно-Західні комітети Всеросійського земського союзу в Україні на початку Першої світової війни. С. 234–235.

³³ Собрание уполномоченных губернских земств в Москве 5 июня 1915 г. Журнал заседания. Москва, 1915. С. 15, 34.

³⁴ Статистический отчет о деятельности комитета Юго-Западной областной земской организации по оказанию помощи больным и раненым воинам с 25 августа 1914 г. по 1 ноября 1915 г. С. 4, 7–9; Сулига І. Г. Південно-Західні комітети Всеросійського земського союзу в Україні. С. 235.

в'язочно-харчувальних загонів усім необхідним здійснювалося за рахунок асигнувань Подільського губернського земства. Починаючи з листопада 1914 р., за рік діяльності усі п'ять перев'язочно-харчувальних загонів перев'язали 46 368, нагодували 223 705 та евакуювали 104 367 поранених³⁵. Їх направляли, насамперед, у три київські евакуаційні лазарети, розраховані на 2200 ліжок-місць, які разом із медичним персоналом і командами санітарів були передані військовим міністерством у розпорядження Південно-Західного обласного земського комітету наприкінці грудня 1914 р. Тиловими санітарними поїздами з Києва поранені й хворі перевозилися далі у глиб країни до лікувальних закладів Харкова, Полтави, Катеринослава, Миколаєва, Конотопа, Курська, Москви та інших міст. Лише з вересня 1914 р. по листопад 1915 р. чотирма воєнно-санітарними поїздами, які перебували у віданні Південно-Західної обласної земської організації, було транспортовано 98 687 осіб³⁶.

Для керівництва закладами Земського союзу у діючій армії та в місцевостях, наближених до районів бойових дій, були створені особливі фронтові комітети в складі уповноважених головного комітету, представників місцевих органів самоврядування, громадських організацій та установ. Свою діяльність на Південно-Західному фронті ВЗС розпочав восени 1914 р., коли ще була чинною урядова заборона працювати його підрозділам далі на захід від лінії Москва–Харків, хоча потреба в медично-санітарних закладах на фронті стала нагальною з перших днів війни. Як зазначав на той час командуючий 8-ю армією Південно-Західного фронту О. Брусилов, «уже на самому початку війни, коли наша армія швидко просувалася вперед, мене дуже бентежив її тил і зв'язок, який необхідно було підтримувати штабу армії як з передовими підрозділами, так і зі штабом фронту. Тилові установи не зовсім були сформовані, автомобілів було дуже мало, іншого транспорту й телеграфних колон недостатньо; що ж до санітарної частини, то вона перебувала в самому зародку, і... під час перших битв становище було дуже важким... Довелося мені самому втрутитися в санітарну справу, щоб її хоча б якимсь чином впорядкувати на майбутнє. Вважаю обов'язком сумління згадати добрим словом багатьох представників земства й окремих осіб із найближчих до колишнього кордону місцевостей. Окрім усілякої адміністрації, вони за власною ініціативою надали величезні послуги пораненим і хворим воїнам. Було створено багато летючих загонів, перев'язочних пунктів і лаза-

³⁵ ЦДІАК України. Ф. 715, оп. 1, спр. 3319, арк. 24, 33.

³⁶ Статистический отчет о деятельности комитета Юго-Западной областной земской организации по оказанию помощи больным и раненым воинам... С. 40.

ретів. І все це — з енергією й розпорядливістю, воістину гідними історії»³⁷.

Отримавши дозвіл влади працювати на фронті, головний комітет ВЗС в січні 1915 р. затвердив положення про Галицький комітет, який містився у Львові (головою став С. Шлікевич, а його заступником — Ф. Гаярін)³⁸. Улітку того ж року він отримав нову назву — Комітет Всеросійського земського союзу Південно-Західного фронту (Комітет ВЗС ПЗФ), управління якого перебувало у Києві. Комітет було мілітаризовано, його співробітники носили однострій та зброю. У своїй діяльності на фронті, крім загальних директив уповноважених, вони виконували розпорядження військової влади. 24 листопада 1915 р. для розгляду поточних справ було створено малий комітет, рішення якого мали силу рішень Комітету ВЗС ПЗФ, але за останнім зберігалось право їх перегляду й відміни³⁹.

Із розгортанням діяльності Галицького комітету ВЗС на Південно-Західному фронті навесні 1915 р. при ньому були створені відділи, які поділялися на галузеві й функціональні, тобто пов'язані з відповідною галуззю господарства або з виконанням конкретних функцій. У цілому Комітет із самого початку своєї роботи мав досить складну структуру, що постійно зазнавала змін. У вересні 1915 р., поряд із управлінням Комітету ВЗС ПЗФ у Києві, було створено інститут уповноважених при великих армійських з'єднаннях для координації й контролю за діяльністю численних закладів, що працювали в районах розташування окремих армій⁴⁰.

Із літа 1915 р., після поразки російської армії на Південно-Західному фронті, діяльність Комітету ВЗС ПЗФ полягала в задоволенні нагальних потреб армії, наданні різноманітної допомоги місцевому населенню й біженцям, обслуговуванні робітників, зайнятих на фортифікаційних, будівельних, ремонтних та інших роботах. Його робота розгорнулася в районі, до якого ввійшли Галичина, Волинь, Поділля, Буковина, Київщина, Чернігівщина, Полтавщина, Бессарабія та деякою мірою суміжні з ними інші регіони України, а також Росії й Білорусії⁴¹.

Медично-санітарна справа, як і у внутрішніх районах, залишалася однією з найголовніших у діяльності Земського союзу на фронті, до того ж вона була набагато ширшою за напрямками надання відповідної

³⁷ Брусилов А. А. Мои воспоминания. Москва, 1983. С. 68, 82.

³⁸ ЦДІАК України. Ф. 715, оп. 1, спр. 17, арк. 3–4.

³⁹ Там само. Спр. 7, арк. 1.

⁴⁰ Там само. Спр. 10, арк. 29, 46, 95.

⁴¹ Донік О. М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.). С. 164.

допомоги. Зокрема, така робота Комітету ВЗС ПЗФ зосереджувалася в трьох відділах: спеціальному медично-санітарному, етапному й окопних робітників. Якщо наприкінці січня 1916 р. перший відділ налічував 168 закладів, то на 1 вересня того ж року — вже 323, що становило майже 75% усіх медично-санітарних закладів Комітету ВЗС ПЗФ⁴². Для більш чіткої роботи відділ був розділений на 8 спеціалізованих підрозділів: епідемічні, дезінфекційні, банні, щепельні й санітарно-технічні загони, стоматологічні і хіміко-бактеріологічні кабінети та санітарне бюро. На 1 березня 1916 р. персональний склад закладів медично-санітарного відділу на фронті становив 1190 осіб⁴³.

Із початком активного руху біженців на схід влітку 1915 р. поряд із медично-санітарними заходами Комітет ВЗС ПЗФ активно взявся за організацію харчувальних пунктів, які об'єднувалися в окремі загони. Харчувальні заклади для біженців облаштовувалися вздовж шляхів, якими вони рухалися, на пароплавних пристанях і залізничних вокзалах, у місцях тимчасового проживання. Особливо посилилася робота в цьому напрямку після заснування спеціального відділу допомоги біженцям Комітету ВЗС ПЗФ, що розпочав свою діяльність 21 серпня 1915 р. (згодом був перейменований у відділ допомоги населенню, яке постраждало від війни)⁴⁴.

У Києві формувались і направлялись у різні місцевості харчувальні загони, які відкривали пункти, розраховані на тисячу й більше осіб. Так, у серпні 1915 р. відділ допомоги біженцям Комітету ВЗС ПЗФ утримував 20 харчувальних загонів, а на початку жовтня їх налічувалося вже 43⁴⁵. Зі зменшенням біженського потоку загони годували осілих біженців і розорене війною місцеве населення. На 1 січня 1916 р. таких загонів налічувалося 25, котрі мали свої заклади в 60 населених пунктах. Усього у 1915 р. відділом допомоги населенню Комітету ВЗС ПЗФ було видано 9 320 484 обіди, з них біженцям — 4 747 562, а місцевому населенню — 4 112 941⁴⁶.

Серед біженців першочергової допомоги потребували діти-сироти та ті, котрі загубили батьків. Комітет ВЗС ПЗФ одним із перших почав відряджати в місця скупчення біженців своїх працівників, які відшукували серед них таких дітей і відправляли їх у ясла-притулки. Зокрема

⁴² Список учреждений Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза на 1-е сентября 1916 г. К., 1916. С. 103–104; Российский государственный военно-исторический архив (далі — РГВИА). Ф. 12 568, оп. 1, д. 80, л. 21.

⁴³ ЦДІАК України. Ф. 715, оп. 1, спр. 3324, арк. 42.

⁴⁴ Там само. Спр. 1576, арк. 67.

⁴⁵ Там само. Спр. 1742, арк. 2, 4, 5, 7; Спр. 1612, арк. 7–8.

⁴⁶ РГВИА. Ф. 12 568, оп. 1, д. 80, лл. 3, 23 об.

відділ допомоги населенню цього комітету під час активного руху біженців на схід відкрив 35 таких закладів, з яких більша частина знаходилась у внутрішніх губерніях, у місцях компактного розташування біженців. Згодом вони перейшли у відання місцевих доброчинних організацій, а Комітет ВЗС ПЗФ опікувався тільки тими, які знаходилися поблизу фронту. Восени 1916 р. у Галичині й на Волині він утримував 12 притулків-ясел та ще 36 денних шкіл з їдальнями. У притулках частина дітей перебувала постійно, а решта — протягом дня⁴⁷. Всього ж за час активного руху біженців ці заклади відвідали понад 100 тис. дітей. Протягом першої половини 1916 р. в усіх притулках-яслах Комітету ВЗС ПЗФ дітьми було проведено 198 тис. днів, а число тих, які одночасно перебували в них, становила 3–3,5 тис.⁴⁸ Зокрема, один із таких постійних закладів на 85 осіб містився у Києві на Сирці. По вул. Володимирській, 63 було відкрито гуртожиток для підлітків та два карантинних будинки, в яких здійснювався постійний медично-санітарний нагляд за дітьми. Перш ніж потрапити до притулку, вони перебували від 14 до 18 днів у карантинних приміщеннях, які вміщували 120–130 осіб. Звідси вони переходили не тільки до притулку Комітету ВЗС ПЗФ, а й до тих закладів, які утримувалися Комітетом ВСМ ПЗФ, місцевим відділенням Тетянинського комітету та іншими громадськими благодійними об'єднаннями⁴⁹.

Після Брусиловського прориву 1916 р., коли російські війська знову окупували значну частину Східної Галичини й Буковини, політика адміністрації на чолі з Г. Бобринським на цих територіях стала більш ліберальною стосовно українства, що створювало певні умови для розширення терену діяльності національної інтелігенції в громадських організаціях гуманітарного спрямування, насамперед у комітетах Земського союзу й аналогічного за структурою Союзу міст Південно-Західного фронту⁵⁰.

Їх працівники влітку 1916 р. відразу спрямували свої зусилля на розшук дітей-сиріт та напівсиріт, які втратили своїх батьків під час воєнних дій. Щоб не вивозити дітей з рідної землі, для них було влаштовано мережу спеціальних притулків-інтернатів у різних частинах краю. Завдяки зусиллям фронтових комітетів ВЗС і ВСМ уже протягом того літа вдалося майже відновити початкову народну освіту в окупованій російськими військами Галичині, де навчання велося українською мовою

⁴⁷ Список учреджений Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза на 1-е сентября 1916 г. С. 75–78.

⁴⁸ Учреждения Всероссийского земского Союза. Октябрь 1916 г. С. 43.

⁴⁹ Список учреджений Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза на 1-ое апреля 1916 г. К., 1916. С. 11.

⁵⁰ *Сердюк О. В.* Біженство в Україні під час Першої світової війни. С. 128.

і «було вільне від того присмаку австро-польської рутини, що панувала по школах за австрійських часів»⁵¹. За кошти комітетів були закуплені й транспортовані з підросійської України до Галичини й Буковини десятки тисяч примірників шкільних підручників українською мовою, а також книжки для позашкільного читання, які були написані кращими фахівцями й відповідали педагогічним вимогам.

Відчуваючи потребу біженців і населення, котре постраждало від воєнного лихоліття, у різнобічній юридичній допомозі, Комітет ВЗС ПЗФ заснував мережу постійних правничих установ. У середині листопада 1915 р. він організував спеціальний юридичний підвідділ, якому підпорядковувалося відповідне бюро, що знаходилося у Києві. Уже за перші шість місяців роботи його фахівці надали 1300 усних консультацій та здійснили 1350 окремих розглядів по справах⁵².

Відтоді, як робота відділу допомоги населенню Комітету ВЗС ПЗФ почала розгортатися ближче до фронту, довелося все більше допомагати розореному війною населенню: сприяти працевлаштуванню, підвозити до місць проживання необхідні продукти та продавати їх за заготівельними цінами, забезпечувати посадковим насінням тощо. Протягом 1916 р. Комітет розвинув такий необхідний різновид допомоги солдатам і цивільному населенню (особливо це стосувалося прифронтових територій), як організація торгівлі. Загальна дорожнеча й труднощі в підвезенні товарів приватними торговцями на фронт змусили його працівників організувати лавки для продажу найуживаніших продуктів за собівартістю: хлібобулочних виробів, цукру, чаю, паперу, тютюну, сірників та ін. Крім цього, спеціальні фургони підвозили товари безпосередньо на передові позиції⁵³.

Відділ допомоги населенню Комітету ВЗС ПЗФ, намагаючись забезпечити біженців необхідною кількістю білизни, одягу і взуття, організував у Києві трикотажну, ткацьку, взуттєву й іграшкову майстерні (усі розміщувалися по вул. Володимирській, 92), а також майстерню з виготовлення білизни й одягу по вул. Миколаївській, 4 (тепер — В. Гордецького), та магазин із продажу кустарних виробів на Хрещатику, 25. Спочатку ці підприємства задовольняли потреби тільки відділу допомоги населенню. Проте з часом вони розвинулися настільки, що стали обслуговувати інші відділи Комітету, виконувати замовлення військового відомства, ВСМ та різних організацій. Майстерні працювали в дві зміни

⁵¹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918). Ч. 1: Галицька Руїна 1914–1917 років. Львів, 1923. С. 58–60.

⁵² Список учреждений Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза на 1-ое апреля 1916 г. С. 11.

⁵³ Учреждения Всероссийского земского союза. Октябрь 1916 г. С. 46–47.

цілодобово. Зокрема, влітку 1916 р. необхідну людям продукцію тут виготовляли близько 450 робітників⁵⁴. На розміри виробництва тільки ткацької та взуттєвої майстерень указують такі показники: з 27 серпня 1915 р. по 20 липня 1916 р. ними було виготовлено продукції на 991 тис. руб.⁵⁵. Крім того, з метою забезпечення населення заробітком, Комітет ВЗС ПЗФ до осені 1916 р. організував 18 невеликих майстерень — ремонтних, швейних, взуттєвих, вишивальних та рукодільних, які були розкидані по всьому Південно-Західному фронту. Зокрема, у Сарнах і Шумську Волинської губернії знаходилися майстерні по ремонту білизни і взуття, які виконували замовлення банних загонів, а в Тернополі — вишивальна майстерня. 1917 р. відділ допомоги населенню мав у своєму розпорядженні також 4 лісопильні заводи та стільки ж млинів⁵⁶.

У губернських і багатьох повітових містах органи місцевого самоврядування створювали бюро праці, які стали активними посередниками між роботодавцями й робітниками. Перші кроки до створення бюро праці для біженців при Комітеті ВЗС ПЗФ були зроблені на початку вересня 1915 р. Його працівники часто самі намагалися, не чекаючи запитів від роботодавців, знайти роботу для біженців, більшість з яких були селянами, відірваними від власного господарства. Для цього, крім анкет, розісланих по земських установах, економіях і цукрових заводах, були відкриті пункти бюро праці комітету в різних населених пунктах. Їхні агенти формували бригади з селян, які направлялися на промислові підприємства й, особливо, в економії. Восени 1915 р. у Києві, в розпал руху біженців, розрізнене існування в одному місті близько десятка однотипних закладів спонукало бюро праці при Комітеті ВЗС ПЗФ вдатися до їх об'єднання в окрему установу — Київське центральне бюро праці, яке управлялося радою з представників окремих бюро. У першій чверті 1916 р. центральним бюро праці щотижня на роботу в середньому направлялося до 600 осіб⁵⁷.

Комітети Земського союзу взяли на себе завдання мобілізації дрібної промисловості, оживили деякі її галузі. Розвиток власного виробництва набув особливого значення в справі виготовлення різних предметів спорядження й обладнання як для безпосереднього вжитку своїми закладами, які позбавляли їх залежності від центральних органів ВЗС, примх ринку, так і для забезпечення армії та деякою мірою й населення. Найбільших

⁵⁴ Список учреждений Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза на 1-е сентября 1916 г. С. 55, 106.

⁵⁵ Учреждения Всероссийского земского союза. Октябрь 1916 г. С. 49.

⁵⁶ РГВИА. Ф. 12 568, оп. 1, л. 82, л. 9.

⁵⁷ Список учреждений Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза на 1-ое апреля 1916 г. С. 12; ЦДІАУК. Ф. 715, оп. 1, спр. 1576, арк. 98.

успіхів у цьому напрямку досяг Комітет ВЗС ПЗФ. Зокрема, в липні 1916 р. йому підпорядковувалося 99 виробництв, із них 67 припадали на різні ремонтно-технічні майстерні⁵⁸. Найбільш значні з них перебували у відомстві двох відділів Комітету — механічних майстерень і заводському.

Згідно з даними, які ми маємо, у вересні 1916 р., коли Комітет ВЗС ПЗФ досяг великих обсягів роботи, він складався з наступних відділів: медично-санітарного (323 заклади), етапів (відповідно 134), передових загонів (25), допомоги населенню, яке постраждало на війні (257), окопних робітників (530), механічних майстерень (23), шкіряного (93), автомобільної тяги (14), заводського (6), солдатських лавок (40), по заготівлі худоби й збору врожаю (28), збереження й експлуатації коней (9), будівельного (13), заготівельного (41), закупівельної і приймальної комісій. Усього Комітету підпорядковувалося 23 відділи, в яких налічувався 1571 заклад (із них на фронті знаходилося 1297, а в тилу — 274)⁵⁹. У квітні 1917 р. особовий склад працівників Земського союзу на Південно-Західному фронті становив 49 тис. осіб⁶⁰.

Отже, комітети Земського союзу надавали армії і населенню суттєву допомогу як гуманітарного, так і господарського спрямування, а вагоме державне фінансування настільки зміцнило ВЗС, що він став конкурувати з урядовими структурами в справі допомоги воїнам і цивільному населенню, особливо це стосувалося організації медично-санітарної допомоги. Відповідно ставлення уряду Миколи II до Земського союзу було двоїтим. Використовуючи його можливості для потреб фронту, він водночас продовжував із настороженістю ставитися до будь-якої громадської самодіяльності, в тому числі й з боку лояльно налаштованих представників інтелігенції, буржуазії та поміщиків. Створення ВЗС не було закріплене в законодавчих актах, відповідно його правове становище залишалося невизначеним. Земський з'їзд (7–9 вересня 1915 р.) ухвалив рішення направити до російського імператора делегацію з пропозицією ввести до складу уряду свого представника. Самодержець не прийняв представників Земського союзу, водночас уряд звинуватив ВЗС в розтраті державних коштів. Із другої половини 1915 р., коли почала проглядатися тенденція до обмеження наданих прав Земському союзу, останній перейшов в опозицію до офіційної влади. Так, представники керівних органів

⁵⁸ Учреждения Всероссийского земского союза. Октябрь 1916 г. С. 51–52.

⁵⁹ Список учреждений Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза на 1-е сентября 1916 г. С. 101–108.

⁶⁰ Россия в мировой войне 1914–1918 годов (в цифрах). Москва, 1925. С. 25.

ВЗС входили до складу «Прогресивного блоку», створеного в серпні 1915 р. як міжпартійна організація Державної думи⁶¹.

Після падіння самодержавства Земський союз, як й інші загально-російські громадські організації — Союз міст, Земгор⁶² та Центральний ВПК, стали опорою Тимчасового уряду в державному керівництві, отримавши широкі повноваження й права, а їхні діячі опинилися коло керма влади. Зокрема, голова Земського союзу і співголова Земгора Г. Львов очолив Тимчасовий уряд першого скликання. У травні останній затвердив пропозицію головного комітету ВЗС від 29 березня 1917 р. про об'єднання паралельно працюючих на європейському воєнному театрі Земського союзу, Союзу міст та Червоного Хреста. Представник ВЗС В. Вирубов, котрому було доручено реалізувати це рішення, став комісаром Тимчасового уряду. Головний комітет Земського союзу уже 1 червня 1917 р. розробив основні заходи щодо передачі своїх закладів «відповідним відомствам»⁶³. Таким чином, відбувалось «одержавлення» громадських структур буржуазії та тісно пов'язаних з ними інших суспільних груп, цілком закономірне в нових умовах. Уже з перших днів діяльності нової влади Земський союз звернувся до населення із закликом підтримати Тимчасовий уряд та вести війну до «переможного кінця». Зокрема, Комітет ВЗС ПЗФ неодноразово закликав усіх своїх працівників підтримати новий уряд, якому вони мали скласти присягу⁶⁴.

Після приходу до влади в Росії більшовиків діяльність Земського союзу почала згортатися. Проіснував він до липня 1918 р., коли Рада народних комісарів (РНК) видала декрет про його ліквідацію і передачу майна Вищій раді народного господарства та її місцевим органам⁶⁵. Зі свого боку Рада міністрів УНР у квітні 1918 р. ухвалила рішення про ліквідацію губернських комітетів і Комітету ПЗФ ВЗС, інших аналогічних громадських організацій та передачу їхнього майна у відання господарського департаменту⁶⁶. Натомість в еміграції деякий час Земський союз продовжував діяти.

⁶¹ Думова Н. Г. Кадетская партия в период первой мировой войны и Февральской революции. С. 52, 55.

⁶² В липні 1915 р. Земський союз і Союз міст створили комітет з мобілізації дрібної і кустарної промисловості для забезпечення армії зброєю, спорядженням та обмундируванням — Земгор, а в серпні 1915 р., під час інтенсивного руху біженців, заснували Об'єднаний комітет із влаштування біженців (Собеж).

⁶³ РГВИА. Ф. 12 642, оп. 1, д. 75, л. 28.

⁶⁴ ЦДІАК України. Ф. 715, оп. 1, спр. 182, арк. 3.

⁶⁵ Акимов Г. С. Российская буржуазия в годы Первой мировой войны (Деятельность Земгора) // Вопросы истории. 1974. № 10. С. 78–79.

⁶⁶ ЦДІАК України. Ф. 721, оп. 3, спр. 60, арк. 3–4 зв.

Таким чином, на українських етнічних територіях серед усіх громадських об'єднань у роки Першої світової війни Земський союз мав найбільші розміри діяльності гуманітарного спрямування. Його губернські і повітові комітети та, особливо, Комітет ВЗС ПЗФ надавали армії і цивільному населенню, насамперед біженцям, суттєву допомогу, покривши усю територію України, в тому числі прифронтові райони, густою мережею медичних, санітарно-епідемічних, харчувальних, виробничих, транспортних, будівельних, навчально-виховних та інших закладів і підприємств. Істотна державна фінансова підтримка ВЗС й посилення його впливу в суспільстві зробили Земський союз конкурентом урядових структур не лише у справі організації медично-санітарної допомоги як фронтовикам, так і цивільному населенню, а й політичній сфері, як опозиційна структура до існуючої влади. Діяльність комітетів Земського союзу в Україні, які спиралися на органи місцевого самоврядування і земських активістів, в цілому виявилася досить ефективною, стала важливою складовою у вирішенні найнагальніших гуманітарних проблем співвітчизників в умовах Першої світової війни та яскравим прикладом згуртування суспільства на гуманістичних засадах.

REFERENCES

1. Akimova, G. (1974). Rossijskaya burzhuaziya v gody Pervoj mirovoj vojny (Deyatel'nost' Zemgora). *Voprosy istorii*, 10, 78–79. [in Russian].
2. Bakumenko, O. (2022). Humanitarna diial'nist' zemstv Kharkivs'koi hubernii v roky Pershoi svitovoi vijny (1914–1917 rr.). *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Serii «Istoriia»*, (61), 27–46. [in Ukrainian].
3. Bernads'kyj, B. (1999). *Volyn' u roky Pershoi svitovoi vijny*. (Candidate's thesis). Luts'k. [in Ukrainian].
4. Brusilov, A. A. (1983). *Moi vospominaniya*. Moskva. [in Russian].
5. Donik, O. M. (2002). Diial'nist' hromads'kykh orhanizatsij i tovarystv u spravi dopomohy vijs'kovym ta tsyvil'nomu naselenniu v Ukraini u roky Pershoi svitovoi vijny (1914–1918 rr.). *Problemy istorii Ukrainy XIX — pochatku XX st.*, (IV), 155–182. [in Ukrainian].
6. Donik, O. M. (2013). Diial'nist' hromads'kykh orhanizatsij u spravi dopomohy armii j tsyvil'nomu naselenniu. *Velyka vijna 1914–1918 rr. i Ukraina. V. 1: Istorychni narysy*. Kyiv, 536–562. [in Ukrainian].
7. Donik O. M. (2005). Hromads'ka blahodijnist' v Ukraini u roky Pershoi svitovoi vijny. *Problemy istorii Ukrainy XIX — pochatku XX st.*, (IX), 61–86. [in Ukrainian].
8. Doroshenko, D. (1923). *Moi spomyny pro nedavnie mynule (1914–1918), Ch. 1: Halyts'ka Ruina 1914–1917 rokiv*. L'viv, 58–60. [in Ukrainian].
9. Dumova, N. G. (1988). *Kadetskaya partiya v period pervoj mirovoj vojny i Fevral'skoj revolyucii*. Moskva. [in Russian].

10. Eroshkin, N. P. (1983). *Istoriya gosudarstvennykh uchrezhdenij dorevolucionnoy Rossii, 3-e izd.* Moskva. [in Russian].
11. Gerasimenko, G. A. (1990). *Zemskoe samoupravlenie v Rossii.* Moskva. [in Russian].
12. Karmaliuk, S. P. (1998). *Diial'nist' orhanizatsij Chervonoho khresta v Ukraini v 1867–1920 rr.* (Candidate's thesis). Kam'ianets'-Podil's'kyj. [in Ukrainian].
13. Kazimirov, N. Ya. (1914). *Zemstvo i Vserossijskij Zemskij soyuz.* Moskva. [in Russian].
14. Koval's'ka, H. B. (2017). Vserosijs'kyj zems'kyj soiuz u pershi misiatsi pislia Liutnevoi revoliutsii 1917 r. *Ukrains'kyj selianyn*, (17), 41–47. [in Ukrainian].
15. Kudina, Yu. V. (1998). «Uzhasno dumat', chto e'to tol'ko nachalo» (Vojna glazami vdovstvuyushhej imperatricy Marii Fedorovny). *Pervaya Mirovaya vojna: Prolog XX veka.* Moskva, 446–462. [in Russian].
16. Kuz'mina, I. V. (2013). Diial'nist' Komitetu Pivdenno-Zakhidnoho frontu Vserosijs'koho Soiuzu mist pid chas holovuvannia Fedora Shtejnhelja (1915–1917 rr.). *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia poshuky*, (22), 329–348. [in Ukrainian].
17. Lazans'ka, T. I. (2009). Stanovysche bizhentsiv v roky Pershoi svitovoi vijny. *Problemy istorii Ukrainy XIX — pochatku XX st.*, (XVI), 196–240. [in Ukrainian].
18. Lazans'ka, T. I. (2013). Problema bizhenstva v ukrains'kykh huberniakh Rosijs'koi imperii. *Velyka vijna 1914–1918 rr. i Ukraina. V. 1: Istorychni narysy.* Kyiv, 481–511. [in Ukrainian].
19. Lotova, E. I. (1965). Zemskij soyuz i Soyuz gorodov v bor'be s e'pidemiyami v gody pervoj mirovoj vojny (1914–1918). *Ocherki istorii russkoj obshhestvennoj medicyny.* Moskva, 111–148. [in Russian].
20. Orekhovs'kyj, V. O. (1997). *Diial'nist' Rosijs'koho Tovarystva Chervonoho Khresta u roky Pershoi svitovoi vijny (1914–1917 rr.).* (Candidate's thesis). Chernivtsi. [in Ukrainian].
21. Serdiuk, O. V. (2002). Bizhenstvo v Ukraini pid chas Pershoi svitovoi vijny. *Problemy istorii Ukrainy XIX — pochatku XX st.*, (IV), 111–132. [in Ukrainian].
22. Strashun, I. D. (1964). *Russkaya obshhestvennaya medicina mezhdv dvumya revolyuciyami. 1907–1917 gg.* Moskva. [in Russian].
23. Sulyha, I. H. (2001). Pivdenno-Zakhidni komitety Vserosijs'koho zems'koho soiuzu v Ukraini na pochatku Pershoi svitovoi vijny. *Problemy istorii Ukrainy XIX — pochatku XX st.*, (III), 234–239. [in Ukrainian].
24. Yuryj, M. F. (1990). *Burzhuaznye voenno-obschestvennye orhanyzatsyy v peryod Pervoj myrovoj vojny. 1914–1918 hh. (VZS, VSH, Zemhor, Tsentral'nyj voenno-promyshlennyj komitet).* Moskva. [in Russian].
25. Zhvanko, L. M. (2012). *Bizhentsi Pershoi svitovoi vijny: ukrains'kyj vymir (1914–1918 rr.).* Kharkiv. [in Ukrainian].
26. Zhvanko, L. M. (2008). Pravove rehuliuвання sotsial'noho zakhystu bizhentsiv Pershoi svitovoi vijny v Rosijs'kij imperii (1914–1915 rr.). *Problemy istorii Ukrainy XIX — pochatku XX st.*, (XIV), 233–246. [in Ukrainian].
27. Zhvanko L. M. (2006). Kharkivs'ka huberniia u roky Pershoi svitovoi vijny: stanovlennia systemy orhaniv dopomohy bizhentsiam. *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty*, (33), 341–361. [in Ukrainian].

28. Zagryackov, A.D. (1915). *Vserossijskij Zemskij Soyuz. (Obshhie principy organizacii i yuridicheskaya priroda)*. Petrograd. [in Russian].

29. Zahrebel'na, N. I., Koliada, I. A. (2006). *Velyka vijna: ukrainstvo i blahodijnist' (1914–1917 rr.)*. Kiev. [in Ukrainian].

Oleksand Donik

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Senior Research Fellow, Department of the History of Ukraine
XIX — Early XX Century,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), donnik@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1155-161X>

HUMANITARIAN AID TO THE MILITARY AND CIVILIAN POPULATION IN UKRAINE (1914–1918): CONTRIBUTION OF COMMITTEES OF THE ZEMSTVO UNION

Abstract. *The purpose of the study is to highlight the activities of the committees of the All-Russian Zemstvo Union (VZS) in Ukraine during the First World War in providing humanitarian aid to the military and civilian population. To find out the structure of this benevolent association, the directions of work of its units at the front and in the rear, and to focus attention on the results of its efforts in solving the most urgent humanitarian problems of the Ukrainian population in the conditions of war. The research methodology is based on the principles of historicism and systematicity. Such methods as historical-systemic, historical-genetic, statistical, retrospective analysis, and comparative-historical were used. The main results of the study. It was found that in the Ukrainian ethnic territories during the First World War, among all humanitarian public associations, the Zemstvo Union had the largest volume and multi-vector activity of the corresponding direction. Its provincial and district committees and, especially, the Committee of the Zemstvo Union of the South-Western Front provided substantial assistance to the army and the civilian population, primarily refugees, covering the entire territory of Ukraine, including the front-line areas, with a dense network of medical, sanitary-epidemic, food, production, transport, construction, educational and other institutions and enterprises. Substantial state financial support of the Zemstvo Union and the strengthening of its influence in society made the Zemstvo Union a competitor of government structures not only in the matter of organizing medical and sanitary assistance for both front-line soldiers and the civilian population, but also in the political sphere, as an opposition structure to the existing government. The activities of the committees of the Zemstvo Union in Ukraine, which relied on local self-government bodies and Zemstvo activists, turned out to be quite effective in general, became an important component in solving the most urgent humanitarian problems of the Ukrainian population in the conditions of the First World War and a vivid example of social cohesion on humanistic principles. Prospects for further research. The activities of the committees of the Zemstvo Union*

*in Ukraine in 1917, in the conditions of the approval of the authorities of the Ukrainian Central Council, require a more thorough scientific analysis. **Practical significance of the achieved results.** Clarifying the work experience of the Zemstvo Union committees in providing humanitarian aid to the military and civilian population in the conditions of the First World War is of unparalleled importance in the humanitarian protection of our compatriots in the modern conditions of Russian aggression against Ukraine.*

Keywords: *the Zemstvo Union, First World War, public organization, charity, humanitarian help, refugees.*

Дмитрій Ніколайчук

кандидат історичних наук, науковий співробітник,
відділ історії України XIX — початку XX ст.,
Інститут історії України НАН України (Київ)
Email: nikolaychuk800@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4836-1070>

ДІЯЛЬНІСТЬ СТРАХОВИХ ОБ'ЄДНАНЬ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ ТА БОЙОВИХ ДІЙ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914–1915 рр.)

***Анотація.** У статті на основі архівних джерел, української та дорадянської літератури розкрито питання функціонування та діяльності об'єднань акціонерних страхових товариств в українських губерніях Російської імперії упродовж перших років Першої світової війни. Метою статті є висвітлення особливостей діяльності страхових об'єднань акціонерних страхових товариств у перші роки війни. Дослідницькі завдання полягають у аналізі: змін у роботі страхових об'єднань (постійні комісії інспекторів страхових товариств) з початком Першої світової війни; функціональних повноважень страхових об'єднань в умовах воєнного стану; дієздатності постійних інспекторських комісій в нових соціально-економічних та військово-політичних реаліях. Для виокремлення окремих сфер діяльності страхових об'єднань автором використовувався конкретно-проблемний метод, структурно-функціональний аналіз допоміг більш широко проаналізувати повноваження та функціональні обов'язки як страхових об'єднань періоду Першої світової війни, так і окремих її членів. У статті вперше розглянуто питання функціонування одних дієвих страхових об'єднань Наддніпрянської України модерної доби. З початком Першої світової війни страхові товариства опинилися у ситуації, коли частина їхніх страхувальників перебували або перебувають поблизу зони бойових дій, до того ж майже всі правобережні губернії (Волинська, Подільська, Київська) знаходилися у небезпечній зоні, що вимагало від страхових об'єднань вирішення актуальних заходів із зменшення страхових ризиків й прийняття спільних дієвих антикризових заходів. Таким чином, з початком Першої світової війни, керівний склад постійних інспекторських комісій прийняв рішення проводити щотижневі засідання з метою координації роботи акціонерних страхових товариств у режимі реального часу, до стабілізації військово-політичної ситуації. При цьому керівництвом комісії постійно отримувало актуальну інформацію щодо перебігу бойових дій, що відображається на миттєвому впровадженні тих чи інших кроків із стабілізації страхової справи у відповідному районі (Київський). Варто зауважити що у зв'язку із знаходженням Київського страхового району поблизу бойових дій саме Київська комісія інспекторів акціонерних страхових*

товариств зарекомендувала себе під час Першої світової війни, як дієва об'єднана організація, рішення якої дотримувалися всі її члени, а у випадку недотримання постанов комісії, після внутрішнього розслідування, застосовувалися кроки із стабілізації ситуації.

Ключові слова: війна, воєнний стан, страхування, комісія, об'єднання, страхувальник, товариство.

Соціально-економічний розвиток кінця XIX — початку XX ст. став підґрунтям для зростання страхового ринку. Створення у Російській імперії об'єднання страховиків, яке координувало дії своїх членів для сприяння спільній роботі, в умовах державного контролю над соціально-економічним життям, було прогресивним для свого часу, а в умовах воєнного стану та активних бойових дій під час Першої світової війни набуває нових форм взаємодії, що під час російсько-української війни набуває все більшої актуальності.

Варто зауважити, що заявлена проблематика практично не висвітлена у історіографії. Окремі дореволюційні автори, які були дотичними до страхування на початку XX ст., частково описують поточне становище страхового ринку та страхування в умовах війни у своїх статтях-оглядах¹. Нині практично немає фахівців, які у переважній більшості займалися дослідженням історії страхування в Україні. Праці українських дослідників із заявленої проблеми — це роботи про вивчення дотичних до страхування тем: пожежна безпека, соціальне забезпечення населення тощо. Але разом з тим ми не можемо заперечити того факту, що ці праці мають високий науковий рівень, а окремі наукові студії повноцінно розкривають окремі питання функціонування та становлення страхової справи в Україні, але при цьому немає наукових студій у яких піднімалося питання функціонування страхових об'єднань. Загальні аспекти роботи акціонерних страхових товариств висвітлені на працях О. Поплавського², Р. Толстова³. Водночас досить інформаційними є для обраної тематики архівні джерела. Зокрема це протоколи засідань постійних інспекторських комісій страхових товариств, інша внутрішня документація,

¹ Белоусов И. Страхование и война. Пермь: Типо-лит. [Перм.] губ. правления, 1914. 12 с.; Шахт А. Труд, война, страхование. СПб., 1915. 167 с.

² Поплавський О. Аналіз діяльності акціонерних страхових товариств у Російській імперії кінця XIX — початку XX ст. // Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу. Серія: Бухгалтерський облік, контроль і аналіз. 2015, Вип. 2. С. 271–282.

³ Толстов Р. Страхова справа і страховий ринок Росії та України (XIX — початок XX ст) // Історія народного господарства та економічної думки України. 2005, Вип. 37–38. С. 160–169.

листування з страховими агентами, що зберігається у Державному архіві Київської області та частково у Державному архіві м. Києва.

Модернізаційні процеси у сфері страхування розпочалися в українських губерніях Російської імперії у другій половині XIX ст. Саме тоді, створені раніше згідно з розпорядженням уряду, страхові товариства та організації розгорнули активну діяльність з надання послуг для убезпечення рухомого і нерухомого майна, життя, здоров'я людини. Реформи 1860–1870 рр., зростання промисловості, будівництво залізниці, розвиток телеграфного та телефонного зв'язку, урбанізація, розбудова нових індустріальних регіонів — все це створило підґрунтя для приросту страхового ринку.

Друга половина XIX ст. характеризується зростанням значення страхування у економічному житті імперії. У цей період розпочинають роботу великі страхові компанії, зароджується земське страхування. Таким чином станом на початок XX ст. в українських губерніях Російської імперії існувало два види товариств: взаємне (яке не мало комерційної складової) і корпоративне (акціонерне, приватне). Саме страхові товариства акціонерної (приватної) форми власності з метою розвитку страхового ринку, страхової справи почали створювати спільні об'єднання для координації діяльності у страховій сфері.

У великих містах та економічних центрах України діяли представництва великих акціонерних страхових товариств, саме там і почали створюватися постійні інспекторські комісії, які підпорядковувалися Загальним зборам голів акціонерних страхових товариств, що входили до складу конкретної комісії. Відомо, що на початку XX ст. в Україні діяло дві постійні комісії інспекторів: київська та одеська. Вони опікувалися не лише сферою страхування, а й дотичними до неї (пожежною, облаштування територій тощо).

У Державному архіві Київської області збереглася загальна інструкція постійним інспекторським комісіям акціонерних страхових товариств. Тому на прикладі «Інструкції Київської комісії інспекторів», для розуміння функціональних обов'язків комісій й спроможностей впливати на стан страхової справи, коротко відтворимо структуру та принципи роботи такого типу комісій.

Київська комісія інспекторів страхових товариств (далі — ККІ) утворилася (1903 р.) для попереднього розгляду питань з упорядкування та розвитку акціонерної страхової справи через: а) налагодження, по можливості, однакових заходів роботи страхових товариств; б) обговорення й вивчення питань пов'язаних із страхуванням від вогню. Територіально діяльність ККІ поширювалася на Київську, Подільську, Волинську, Полтавську та Чернігівську губернії, але також у внутрішній документації

київської комісії ми знаходимо справи щодо визначення стану справ і у інших губерніях (Катеринославській, Херсонській)⁴.

Діяльність ККІ будувалася на ринкових засадах зростання здорової конкуренції. Зокрема, до компетенції комісії входило⁵: 1) нагляд за діяльністю конкуруючих страхових організацій (тарифи, страхові правила, статистичні матеріали, інша інформація щодо діяльності страхових установ); 2) розробка заходів щодо ліквідації у разі виникнення надмірного підвищення пожежонебезпеки й збитковості акціонерного страхування у районах (губерніях) діяльності комісії; 3) усунення прояви неправомірної конкуренції агентів страхових товариств між собою (порушення тарифів і тарифних правил, перебільшення при здійсненні оцінок, тощо). До складу ККІ входили по одному представнику від кожного акціонерного страхового товариства, які перебували у комісії. Всі рішення комісії приймалися більшістю голосів (таємним голосуванням, якщо цього вимагав хоча б один член). Інструкцією ККІ визначалося також і розподіл функціональних обов'язків. Контроль за виконанням рішень комісії покладался на голову комісії. Під час засідання комісії кожному його члену призначалися доручення/завдання, звільнення від якого останній міг отримати лише за клопотанням правління страхового товариства у якому він перебував. У такому разі члени комісії могли перенаправити доручення іншому інспектору товариства або його помічнику⁶. Дієвою формою самоорганізації об'єднання страховиків була «субкомісія», яка створювалася із членів інспекторської комісії для виконання окремих доручень, а також для попереднього розгляду різного роду питань. Подібні постійні комісії інспекторів страхових товариств проводили різносторонню громадську діяльність: від координування роботи у сфері страхування до облаштування пожежних частин тощо⁷.

Зміни у суспільно-політичному та військовому житті держави на пряму впливали на функціонування та вибір підприємницької стратегії страхових товариств, що потребувало швидкого прийняття управлінських рішень для уникнення надмірної збитковості. Ще до висування Австро-Угорщиною ультиматуму Королівству Сербія (23 липня 1914 р.) 21 та 22 липня 1914 р. відбулося екстрене засідання ККІ, на якому було прийнято ряд заходів для «охорони інтересів страхових товариств київського

⁴ Держархів Київської обл., ф. 483, оп. 1, спр. 16 «Общая инструкция постоянным инспекторским комиссиям акционерных страховых обществ «Россия», инструкции киевской комиссии инспекторов», 1913 г., арк. 2.

⁵ Там же, арк. 2–2 зв.

⁶ Там же, арк. 2 зв.–3.

⁷ Там же, арк. 3–3 зв.

району», що вимагало негайного впровадження без підтвердження правлін товариств таких кроків: 1) прийом нових і поновлення існуючих страхових операцій здійснювати лише готівковою, а страхові збори мають надсилатися одночасно із розрахунковим листом; 2) у Київській, Подільській та Волинській губерніях при страхуванні сільськогосподарської продукції залишати 25% на власні ризики страховика; 3) урегулювати різницю між надходженнями і витратами; 4) проводити щотижневі засідання комісії для обговорення поточної ситуації⁸. А з початком бойових дій на території України та з появою уже прямої загрози знищенню застрахованого майна, страховим товариствам потрібно було вирішувати ряд функціональних питань для подальшого безперервного надання послуг (умови страхування у зоні бойових дій, страхування у кредит, страхування с/г продукції, тощо).

З початком Першої світової війни всі страхові акціонерні товариства Російської імперії намагаються активно співпрацювати між собою. Одним із першочергових та головних питань яке об'єднує «акціонерників»⁹ в умовах активних бойових дій — надання кредитів і здійснення виплат за страхування частинами. Спільне рішення щодо питання припинення надання кредитів мало для всіх акціонерних товариств важливе значення, адже у іншому разі ті чи інші товариства отримували б перевагу над конкурентами.

У серпні–вересні 1914 р. з метою обговорення нагального питання та створення спільної стратегії Київська, Одеська, Віленська комісії інспекторів страхових товариств, Московський та Петроградський комітети акціонерних страхових товариств висловили бажання скликати в Петрограді (Санкт-Петербурзі) з'їзд інспекторів страхових товариств імперії, на яких будуть враховані особливості окремих страхових районів, всіх видів страхування¹⁰. Але організація з'їзду затягувалася, тому уже 14 жовтня 1914 р. Одеська комісія інспекторів страхових товариств підняла питання про проведення у Києві обласного з'їзду із представників Київської, Одеської та Віленської комісій¹¹. Інспектори Віленської комісії відстоювали позицію відмови від страхування у кредит, що на погляд інспекторів з Києва неприпустиме у страховому бізнесі: «страхова справа — справа комерційна і без кредиту розвиватися не може»¹². Зі сторони Київської

⁸ Там же, спр. 18 «Протоколы заседаний Киевской комиссии инспекторов страховых обществ», 1914 г. арк. 33–33зв.

⁹ «Акціонерники» — назва акціонерних страхових товариств наприкінці XIX — на початку XX ст. у соціальному чи професійному середовищі.

¹⁰ Там же, арк. 49–49 зв.

¹¹ Там же, арк. 53.

¹² Там же, арк. 53 зв.

комісії також не було зроблено практичних кроків до організації з'їзду, до того ж на загальних зборах комісія висловила позицію про недоцільність єдиних правил для всіх регіонів, хоча заявила підтримку щодо розгляду «дуже складного питання» лише з резолюції керівників страхових товариств членів комісії¹³.

Така позиція Київської комісії щодо страхування у кредит цілком зрозуміла — регіон страхування комісії знаходиться безпосередньо у зоні бойових дій, а подальші заходи щодо налагодження страхової справи тому підтвердження — Київська комісія не могла дозволити надавати всім без винятків страхування у кредит, але і відмовитися від напружених роками методів роботи теж не була готова, а тому повинна була гнучко діяти в умовах війни й діяльності інших страхових установ. Тим більше в умовах, коли губернські земства заявили про їхню відповідальність за пожежні збитки, які відбулися у зоні військових дій¹⁴, вимагало від акціонерних страхових товариств чий район діяльності знаходиться поблизу бойових дій вживати практичних кроків для утримання клієнтів.

Намагання страхових товариств вибудувати спільну стратегію в умовах воєнного стану фактично зазнало невдачі. Страхування, будучи поза державним управлінням, у більшій мірі розвивалося за принципами ринкової економіки й, створюючи однакові «правила гри» для всіх компаній під час складної військово-політичної ситуації, могло призвести до порушення цих норм і як наслідок конфлікту інтересів, що досить добре усвідомлювалося як членами комісій, так і керівниками страхових товариств. При цьому варто відзначити, що бути осторонь від поточної ситуації у краї інспекторські страхові комісії не могли, а тому кожна комісія окремо запроваджувала як дієві, так і хибні заходи із стабілізації страхової справи у своєму регіоні діяльності.

Через рік після початку Першої світової війни (29 липня 1915 р.), на засіданні ККІ було рекомендовано на власний розсуд кожного страхового товариства вирішувати питання щодо страхування у кредит та інших умов прийому об'єктів на «страх» й запропонувала наступні варіанти дій¹⁵: 1) страхувати виключно за готівку лише за окремими категоріями ризиків (лісопильні, лісові матеріали, млини і товари їхнього виробництва); 2) здійснювати страхування виключно за готівковий розрахунок; 3) припинити прийом і відновлення страхування у місцевостях де відбуваються бойові дії; 4) продовжувати страхування у всіх регіонах, у тому числі які уже окуповані. З переліку рекомендованих дій є такі, які

¹³ Там же, арк. 75 зв.

¹⁴ Там же, арк. 118.

¹⁵ Там же, арк. 93.

суперечать один одному, що засвідчує неоднозначність у поглядах членів комісії щодо існуючої ситуації. Але уже на наступному засіданні, 20 серпня 1915 р., в умовах загострення бойових дій й втрати позицій Російської імператорської армії, ККІ заявила, що «потрібно встановити більш прості взаємини між страховими товариствами і страховиками, а надання страхування у кредит, як звична форма торгово-промислового обігу у мирний час, не відповідає умовам життя військового часу, що знаходиться поряд з театром бойових дій¹⁶», і у зв'язку із цим комісія прийняла рішення про обов'язкове здійснення страхових операцій виключно за готівковий розрахунок у Волинській губернії, Подільській губернії (Вінницькому, Кам'янець-Подільському, Могилів-Подільському, Проскурівському, Летичівському, Літинському, Новоушинському повітах), Київській губернії (Бердичівський та Радомишльський повіти)¹⁷.

Через 6 днів (26 серпня 1915 р.) ККІ знову проводить засідання (третє за останній місяць) і циркулярно заявляє про неухильне виконання страховими агентами і представниками товариств рішення щодо здійснення страхових операцій виключно за готівковий розрахунок, а в умовах зниження кредитоспроможності споживачів розривати договори (за готівковими розрахунками), які були оплачені не в повному розмірі з поверненням страхових премій за пропорційним розрахунком. Проте у разі евакуації органів державної влади з регіону, страхові агенти повинні були зупинити прийом нових і відновлення попередніх страхових операцій до зміни військової ситуації¹⁸.

Акціонерні страхові товариства миттєво реагували на зміну військово-політичної ситуації у своєму регіоні діяльності, і намагалися дотримуватися зобов'язань перед страхувальниками. Цікаво, що попри військову загрозу, високі страхові ризики страхові товариства до «останнього» не залишали територію яка була наближена до театру бойових дій, але потребували від своїх представників фінансової звітності, вчасного переказу отриманих від страхувальників коштів і лише через офіційні способи перевезення (переказ поштою, через Державний банк або Казначейство)¹⁹. Акціонерні страхові товариства Києва, попри початок часткової евакуації з міста у серпні 1915 р., на прохання міського голови І. Дякова, продовжили свою роботу і прийняли рішення про не виїзд із міста не раніше евакуації банківських установ, але просили міського голову

¹⁶ Там же, арк. 94.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же, арк. 95.

¹⁹ Там же.

виділити для оренди вільний пароплав на якому страхові товариства могли негайно виїхати у разі повної евакуації²⁰.

Окремої уваги потребує аналіз роботи інспекторських комісій щодо страхування с/г майна та с/г продукції акціонерними страховими товариствами під час Першої світової війни. Упродовж 1900–1912 рр. страхування с/г сегменту був найбільш збитковим для страхових товариств, що в умовах активних бойових дій особливо загострювало ситуацію (страхові ризики). З початком війни значно зменшилися, а в окремих районах Правобережної України взагалі припинилися торгові операції з купівлі-продажу с/г продукції, як наслідок збіжжя залишилося зберігатися у «економіях», що вимагало від страхових товариств особливої уваги під час укладання договорів, адже нерідко відбувалися підпали складів з метою отримання компенсації внаслідок пожежі. Тому до стабілізації на зерновому ринку страхові товариства члени ККІ здійснювали страхування с/г продукції за умови взяття страхувальником на себе покриття 40 % вартості пошкодженої продукції²¹.

Питання санкційної політики щодо страхових установ в умовах Першої світової війни є досить цікавим з точки зору сучасності, адже нині російські компанії «наступили на ті ж граблі», що і Німеччина 100 років тому. Так, у 1914–1915 рр. окремі країни (Франція) забороняють будь-які економічні та комерційні зв'язки із німецькими чи айстро-угорськими компаніями. Із зростанням антинімецьких настроїв і у Російській імперії почали гучно лунати заклики до розірвання зв'язків з «ворогом», у тому числі і у страховій справі, де більшість товариств перестраховувало свої операції у німецьких компаніях. Але на початку ХХ ст. у Російській імперії боротьба із так званими «колаборантами» у страхуванні мала й іншу мету — посіяти недовіру до акціонерних страхових товариств, які практично всі перестраховувалися у іноземних компаніях, й витіснити «акціонерників» з страхової справи²².

Упродовж 1914–1915 рр. комісії інспекторів страхових товариств значно багато уваги приділяли питанням адаптації до роботи в умовах війни (близько 60 % питань), але як показав аналіз протоколів засідань комісій не залишалися поза увагою комісій і конфлікти між товариствами-членами комісії або ж іншими страховими установами, поточні робочі питання, які переважали у довоєнний час (встановлення тарифів, робота суб-комісій, тощо).

²⁰ Там же, арк. 96.

²¹ Там же, арк. 102–104.

²² Белоусов И. Страхование и война. Пермь: Типо-лит. [Перм.] губ. правления, 1914. С. 4–12.

З початком Першої світової війни, акціонерні страхові товариства, зустрілися також із досить цікавим явищем — збільшення кількості страхувальників, які систематично ухиляються від сплати страхових зборів. З однієї сторони нічого дивного — війна стала причиною банкрутства багатьох підприємств, але таке явище було поширене не лише серед збанкрутілих чи неблагонадійних осіб, а й серед забезпечених категорій населення. Нерідко такі страхувальники, не виплачуючи борг одному страховому товариству, підписували договір з іншим. У зв'язку з цим ККІ прийняла рішення надавати до комісії інформацію щодо таких боржників, і приймати на страхування майно лише за готівковий розрахунок, без надання відстрочок і будь-яких компромісів²³. Такі кроки до врегулювання внутрішніх взаємин засвідчують про сформованість та дієвість корпоративної культури серед акціонерних страхових товариств, довіру один до одного навіть в умовах гострої конкуренції.

Отже, вибудовані за довоєнні роки принципи та правила функціонування постійні інспекторські комісії страхових товариств зуміли повноцінно пристосуватися до роботи в умовах воєнного стану та бойових дій. Рівність, взаємоповага — це ті основи на яких будувалося прийняття рішень та взаємин всередині кожної такої інспекторської комісії і саме вони виявилися ефективними у нових військово-політичних та соціально-економічних реаліях. Відпрацьований у довоєнний час принцип прийняття рішень, який випереджав свій час, засвідчив дієздатність та прогресивність, а певні прорахунки або ж невизначеність щодо прийняття ти чи інших питань могли бути фактором некомпетентності керівництва як самої комісії так і очільників страхових товариств які входили до її складу. Варто зауважити, що об'єднання акціонерних страхових товариств своєчасно, а іноді випереджаючи події (до початку офіційного оголошення війни) надавали рекомендації або ж обов'язкові до виконання постанови для забезпечення зайвої збитковості, стабілізації страхової справи у визначеному районі діяльності. Побудована на демократичних принципах, діяльність об'єднань страховиків не піддажувала основи монархії, а навпаки сприяла стабільності у регіоні, коли йшлося про підтримку пожежників, облаштування міст, охорону майна населення. З іншої сторони успішна робота акціонерних страхових товариств, їхня відкритість, професійність, на відміну від земського страхування, по своїй сутті державного, ставала підставою для недовіри державним, місцевим чиновникам.

²³ Держархів Київської обл., ф. 483. оп. 1. спр. 18 арк. 116–116 зв.

REFERENCES

Belousov Y. (1914). *Strakhovanye y voyna*. Perm: Typo-lyt. [Perm.] hub. Pravlenyya. [in Russian].

Poplavs'kyi O. (2015). Analiz diyal'nosti aktsionernykh strakhovykh tovarystv u Rosiys'kiy imperiyi kintsya XIX — pochatku XX st. // *Problemy teorii ta metodolohiyi bukhhaltens'koho obliku, kontrolyu i analizu. Seriya: Bukhhalters'kyy oblik, kontrol' i analiz*. (2), 271–282. [in Ukrainian].

Tolstov R. (2005). Strakhova sprava i strakhovyy rynek Rosiyi ta Ukrayiny (XIX — pochatok XX st.) // *Istoriya narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoyi dumky Ukrayiny*. (37–38), 160–169. [in Ukrainian].

Shakht A. (1915). *Trud, voyna, strakhovanye*. Saint Petersburg. [in Russian].

Dmytrii Nikolaichuk

Candidate of Historical Sciences (Ph.D.), Research,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine),

Email: nikolaychuk800@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4836-1070>

**ACTIVITIES OF INSURANCE ASSOCIATIONS IN UKRAINE UNDER THE
CONDITIONS OF THE STATE OF MARTIAL AND COMBAT DURING
THE FIRST WORLD WAR (1914–1915)**

Abstract. *The article, based on archival sources, Ukrainian and pre-Soviet literature, reveals the issue of the functioning and activity of associations of joint-stock insurance companies in the Ukrainian provinces of the Russian Empire during the first years of the First World War. The purpose of the article is to highlight the specifics of the activities of insurance associations of joint-stock insurance companies in the first years of the war. The research tasks consist in the analysis of: changes in the work of insurance associations (permanent commissions of inspectors of insurance companies) with the beginning of the First World War; functional powers of insurance associations under martial law; effectiveness of permanent inspection commissions in new socio-economic and military-political realities. The author used a specific problem-solving method to single out certain spheres of activity of insurance associations, the structural-functional analysis helped to more widely analyze the powers and functional duties of both insurance associations during the First World War and individual members. In the article, for the first time, the issue of the functioning of some effective insurance associations of the Dnipro Ukraine of the modern era is considered. With the beginning of the First World War, insurance companies found themselves in a situation where some of their policyholders were or are near the war zone, in addition, almost all the right-bank provinces (Volynsk, Podilsk, Kyiv) were in a dangerous zone, which required insurance associations to solve actual measures to reduce insurance risks and adoption of effective joint anti-crisis measures. Thus, with the beginning of the First World War, the leadership of the permanent inspection*

commissions decided to hold weekly meetings in order to coordinate the work of joint-stock insurance companies in real time until the military-political situation stabilized. At the same time, the leadership of the commission constantly received up-to-date information on the course of hostilities, which is reflected in the immediate implementation of certain steps to stabilize the insurance business in the relevant district (Kyiv). It is worth noting that in connection with the location of the Kyiv insurance district near hostilities, it was the Kyiv commission of inspectors of joint-stock insurance companies that proved itself during the First World War as an effective unifying organization whose decisions were followed by all its members, and in case of non-compliance with the commission's resolutions, after an internal investigation, steps were taken to stabilize the situation.

Keywords: war, martial law, insurance, commission, association, policyholder, society.

УДК 94(477.86)

Борчук Степан

доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії,
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ), Україна
borchuk_s@ukr.net
ORCID: 0000-0001-7494-7369

Лизень Євген

доктор філософії з історії та археології,
Центр українсько-європейського наукового співробітництва,
(Івано-Франківськ), Україна
luge82@ukr.net
ORCID: 0000-0002-3621-5922

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА 1918–1919 рр. В КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ МИРОТВОРЧИХ МІСІЙ АНТАНТИ

Анотація. Запропонована стаття присвячена комплексному дослідженню діяльності миротворчих місій Антанти під час польсько-української війни 1918–1919 рр. Ґрунтовно вивчено маловідомі аспекти діяльності різноманітних миротворчих місій під егідою Антанти у Східній Галичині. Проаналізовано основні геополітичні чинники, що впливали на формування політики Антанти щодо Польщі та Західно-Української Народної Республіки (далі — ЗУНР). Досліджено походження та діяльність основних дипломатичних місій щодо врегулювання польсько-українського військового конфлікту 1918–1919 рр. Розкрито методологічний інструментарій наукової публікації. Охарактеризовано загальнонаукові та спеціальнонаукові методи дослідження, принципи наукового пізнання, яких дотримувалися автори при написанні статті. Використовуючи науково-теоретичні методи пізнання, у роботі всесторонньо висвітлено ключові аспекти військово-дипломатичної політики Антанти щодо ЗУНР та Польщі. Зокрема, вдалося уточнити низку ключових фактів щодо перших військово-дипломатичних місій Антанти, вивчено політичні погляди членів цього блоку, їхнє ставлення до польсько-українського протистояння у Східній Галичині та уявлення про майбутнє спірних територій цього регіону. Вивчено роль перших офіційних військово-дипломатичних місій країн Антанти в справі врегулювання польсько-українського військового конфлікту. Означено позицію урядів ЗУНР та Польщі у справі оцінки визначення статусу Східної Галичини іноземними делегатами. Висвітлено зміст рекомендацій антантівських делегацій щодо унормування польсько-українського військового протиборства. Зокрема, детально проаналізовано діяльність першої офіційної місії на

теренах Галичини під проводом англійського полковника Гаррі Вейда. Досліджено, що дана місія прибула до Галичини для з'ясування ситуації у краї, а також у справі встановлення польсько-українського перемир'я під егідою Антанти шляхом встановлення демаркаційної лінії між ворогуючими сторонами. Охарактеризовано вплив політики Франції, Великої Британії та США щодо Східної Галичини. Прослідковано політичні погляди представників цих держав та їхнє ставлення до польсько-українського військового протистояння у Галичині на початковій стадії конфлікту. Досліджено напрями діяльності місій на чолі з французьким генералом Жозефом Бартелемі. Уточнено часові рамки перебування двох окремих місій на початку 1919 р. у м. Львові, очолювані французьким генералом. З'ясовано, що зазначені місії відрізнялися між собою як кількісним складом та підпорядкуванням, так і завданнями і повноваженнями. Також встановлено, що ключовими завданнями першої місії Ж. Бартелемі було вивчення обставин єврейського погрому в листопаді 1918 р. у м. Львові, реального ступеня польсько-українського протистояння та можливостей військової допомоги Польщі урядом Франції. На противагу, головним завданням другої місії Ж. Бартелемі було якнайшвидше припинення бойових дій між ворогуючими сторонами, встановлення тимчасового перемир'я та демаркаційної лінії. Наукова новизна отриманих результатів зумовлена сукупністю поставлених завдань та засобами їх розв'язання. У статті здійснено комплексне дослідження діяльності миротворчих місій періоду польсько-української війни 1918–1919 рр.; впорядковано часові рамки перебування і діяльності та систематизовано відомості про персональний склад місій Антанти під керівництвом Ж. Бартелемі в Східній Галичині.

Ключові слова: Східна Галичина, Польща, ЗУНР, Антанта, миротворча місія, Г. Вейд, Ж. Бартелемі.

Постановка проблеми. На сучасному етапі Україна знаходиться в активному процесі розбудови власної державності в умовах повномасштабної російської агресії. Цей процес ґрунтується на зв'язках із іншими державами цивілізованого світу та міжнародними організаціями й інституціями. В цьому контексті надзвичайно актуальною є розробка проблематики діяльності миротворчих місій під час польсько-української війни 1918–1919 рр. Зважаючи на це, варто детальніше зупинитися на розгляді проблеми вирішального впливу політики Антанти щодо припинення польсько-українського військового конфлікту в зазначений період. Адже досвід минулого неоціненно важливий для України в сучасних реаліях російсько-української війни та діяльності міжнародних інституцій у її припиненні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Першими висвітлювали означене питання безпосередні учасники подій: М. Лозинський, М. Омелянкович-Павленко, В. Кучабський, А. Крезуб, Л. Шанковський, І. Карпинець, С. Шухевич та ін. Характерною рисою цих досліджень стало

поєднання у них ознак наукової праці, таких як посилення на історичні джерела та цитати із них, із власними спогадами та рефлексіями автора, аргументацією або виправданнями його політичних поглядів чи вчинків. Зокрема, аналізуючи польсько-українську війну 1918–1919 рр. та діяльність місій Г. Вейда та Ж. Бартелемі член УНРади М. Лозинський у праці «Галичина в рр. 1918–1920» аргументував, «на жаль трагедія лежала в тім, що ні Антанта, ні більшовики не хотіли допустити до державної самостійності України: тому не думали сповняти тих надій, які на них покладено»¹. Серед великого масиву досліджень особливо вирізняються воєнно-історичні нариси старшини УГА Л. Шанковського, зокрема, у праці «Українська Галицька Армія», де на основі власного пройденого бойового шляху у ході польсько-української війни 1918–1919 рр. окрім детального опису питання організації та стратегії боротьби УГА, автор коротко проаналізував діяльність місій Антанти та їхній вплив у вирішенні польсько-українського військового конфлікту.

На зорі незалежності української історіографії побачили світ синтетичні праці М. Литвина та К. Науменка «Історія ЗУНР», М. Литвина «Українсько-польська війна 1918–1919 рр.». Тематика їхніх наукових робіт охоплювала широкий спектр проблем, які неможливо було ґрунтовно та досконало висвітлити, зважаючи на невеликий обсяг вказаних праць. Попри те, згадані автори, торкнулись таких проблем як поява першого делегата Антанти під час львівських боїв 1–22 листопада 1918 р. французького поручника Анрі Віллема, діяльності місій під керівництвом Ж. Бартелемі та роботи комісії Л. Боти в рамках Паризької Мирної Конференції (далі — ПМК) тощо.

У новітній українській історіографії проблематика діяльності миротворчих місій Антанти відображена у працях О. Реєнта, В. Великочого, О. Красівського, Є. Лизня, С. Борчука, І. Дацківа та ін.

В контексті вивчення даної проблеми в українській історіографії, то особливої уваги заслуговує дисертація львівської історикині Ганни-Меланії Тички, яка у своїй дисертації «Східна Галичина у політиці Франції (1918–1923)» зуміла значно заповнити цю прогалину. Автор запропонувала розрізняти дві окремі — місії Ж. Бартелемі, перша з яких діяла у Львові у січні–лютому, а друга — наприкінці лютого початку березня 1919 р. Вона обґрунтувала, що коло зацікавлень представників місій Ж. Бартелемі не обмежувалося виключно польсько-українським конфліктом. Іноземні делегати жваво цікавилися політичними подіями у Варшаві, боєздатністю польського війська, єврейськими погромами у Галичині, залученням військ УНР до боротьби з більшовиками і навіть

¹ Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. Відень, 1922. С. 36.

повсякденним життям львів'ян. Тож з впевненістю можна стверджувати, що зазначена робота є першим ґрунтовним дослідженням в розробці даної проблематики в українській історіографії.

Серед польських вчених, слід відзначити праці М. Клімецького та Т. Кісілевського.

Джерельною базою дослідження є матеріали Центрального державного історичного архіву України, м. Львів (ЦДІАЛ України) та Державного архіву Львівської області (Держархів Львівської обл.), а також спогади сучасників окреслених подій. Зокрема, найкраще мемуарно-аналітичне дослідження, на нашу суб'єктивну думку, вийшло з під пера командувача УГА М. Омеляновича-Павленка «Українсько-польська війна». Попри невеликий обсяг праці генералові вдалося покроково описати перемовини військового керівництва УГА з другою місією під головуванням Ж. Бартелемі, що проходили 22 лютого 1919 р. у м. Ходорові. Досить велика кількість матеріалів, які допомагають простежити діяльність другої миротворчої місії Ж. Бартелемі міститься у таких тогочасних польських та українських періодичних виданнях: «Gazeta Lwowska», «Chwila», «Републіка», «Наша мета» та «Стрілець».

Стан наукової розробки проблеми свідчить про актуальність її комплексного вивчення й потребу залучати нові джерела для висвітлення діяльності миротворчих місій у контексті визначального впливу держав Антанти стосовно вирішення польсько-українського військового конфлікту 1918–1919 рр.

Мета дослідження — всебічно проаналізувати діяльність миротворчих місій Антанти у ході польсько-української війни.

Реалізація мети передбачає вирішення наступних **завдань**:

- висвітлити основні тенденції формування та діяльності перших миротворчих місій Антанти крізь призму військово-політичних подій під час першого етапу польсько-української війни;

- дослідити деталі візиту місії під керівництвом Г. Вейда в Східну Галичину;

- окреслити основні напрямки діяльності та структуру місій Ж. Бартелемі.

Автори статті використовують системний підхід і принцип історизму, які дають їм змогу комплексно відтворити всі аспекти діяльності миротворчих місій Антанти. Достовірність і повноту інформації забезпечили методи джерелознавчого й історіографічного аналізу та синтезу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Події Першої світової війни 1914–1918 рр. спричинили катастрофічні наслідки для польсько-українських відносин. Ця війна яскраво продемонструвала, що польське й українське питання тісно між собою пов'язані, і розв'язання одного з них

без уваги до факторів впливу з боку іншого практично не можливе. Адже всі воюючи сторони (країни Антанти і Четверного блоку) мали свої власні політичні амбіції і стратегічні комбінації щодо майбутнього Центрально-Східного регіону Європи. Російська та Австро-Угорська імперії, до складу яких входили польські й українські землі, робили все можливе, щоб схилити поневолені ними народи на свій бік. У цей період значною мірою активізувалися національно-визвольні рухи поневолених народів Центрально-Східної Європи і радикалізувалися їхні державотворчі програми. В умовах воєнних поразок і під внутрішнім тиском антигабсбурзьких сил розпалася поліетнічна Австро-Угорщина. На її руїнах відновилися колись незалежні держави, щоправда в інших кордонах, виникли також нові. Зокрема, суб'єктами міжнародного права ставали Австрія, Угорщина, Чехословаччина, Держава Словенців, Сербів і Хорватів, Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР) та інші².

В ніч з 21 на 22 листопада 1918 р. під натиском переважаючих сил, та після важких тритижневих боїв, українські війська змушені були залишити столицю ЗУНР м. Львів. Надалі відбуваються різноманітні військові та політичні події, в яких досить цікаву, а в деяких випадках і вирішальну роль відігравала Антанта. Велика Британія, Франція, Італія та США, які як переможці в Першій світовій війні, мали вирішити долю східноєвропейських народів та сформувати нову політичну карту Європи. Вже під час боїв у м. Львові було зрозуміло, що Антанта має на меті втрутитись в польсько-український конфлікт, а її симпатії вже тоді були на боці Польщі. Уряди Великої Британії і особливо Франції активно підтримували панівні кола відродженої Другої Речі Посполитої, бо й самі проявляли неабияку економічну зацікавленість західноукраїнськими землями³.

Вже у листопаді 1918 р. держдепартаментом США було створено спеціальне бюро в Європі на чолі з керівником американської місії у Європі Арчибальдом Куліджем, яке займалося організацією агентурної роботи в усіх європейських країнах, в тому числі і в Східній Галичині⁴.

² Лизень Є. Дипломатична діяльність уряду ЗОУНР під час перебування в Станиславові (січень–травень 1919 р.). Матеріали Міжнародної наукової конференції «Станиславів і Станиславівщина в 1918–1923 рр. Політика — Військо — Господарство — Адміністрація» / упоряд. М. Кардас, А. Останек, П. Семкув. Том 1. Варшава–Івано-Франківськ, 2018. С. 30.

³ Лизень Є. Вплив миротворчих місій Антанти на перебіг польсько-української війни (листопад–червень 1918–1919 рр.). Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. 2020. Ч. 22. С. 57.

⁴ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference, 1919. Vol. III. United States Government Printing Office Washington: 1963. P. 194–197.

Тоді ж на території Східної Галичини було відкрито низку агентурних центрів Антанти⁵.

Незабаром на територію ЗУНРу проникали вже цілі групи її посланців, таємно і з дипломатичними паспортами та повноваженнями. У листопаді 1918 р. у м. Львові побував член французької місії в Яссах Анрі Віллем у супроводі польського агента М. Сокольницького⁶. Про його приїзд поляки заздалегідь були повідомлені листом від 7 листопада 1918 р. французьким консульством у м. Кишиневі⁷. По приїзді А. Віллема до м. Львова, вже за його посередництва українці погодилися продовжити перемир'я на додаткові 24 години — «угода заключена дня 19 листопада 1918 р. година 6. вечером у Львові між сотником УСС-ів О. Букшованим, як представником Начальної Команди українського війська з одної сторони, поручником де Ляво, як представником Начальної Команди польського війська з другої сторони, в справі 24-годинного примиря на цілому львівському фронті, щоб дати делегатові французького уряду змогу порозумітися з обома воюючими сторонами. Умови примиря приймаються ті самі як з дня 17. листопада 1918 р. з тим, що теперішнє примиря продовжується до дня 21. листопада 1918 р., 6 год. Рано»⁸. Про появу А. Віллема у м. Львові пише сучасний польський історик М. Козловський. Передусім він відзначає, що приїзд француза збігся з прибуттям до м. Львова значної польської підмоги з м. Перемишля (бронепоїзд і 5 вагонів війська — 140 офіцерів, 1228 жовнірів, 8 гармат), про що не знало українське командування м. Львова. А. Віллем мав забезпечити продовження перемир'я на день з тим, щоб краще підготувати штурм м. Львова поляками⁹.

22 листопада 1918 р. у Торгово-промисловій палаті відбулося зібрання польської громади м. Львова. А. Віллем виголосив промову й попросив польську інтелігенцію надати йому меморіали про події в Галичині¹⁰. У зв'язку з цим польські члени Тимчасового правлячого комітету (далі — ТПК) отримали проєкт директив для ведення подальших переговорів з А. Віллемом від Польської ліквідаційної комісії (ПЛК) в

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 2192, оп. 1, спр. 2, арк. 84.

⁶ Лозинський М. Галичина на Мировій конференції в Парижі. Кам'янець-Подільський, 1919. С. 8.

⁷ Державний архів Львівської області (ДАЛО), ф. 257, оп. 1, спр. 43, Арк. 1–2.

⁸ Кузьма О. Листопадові дні 1918р. Львів: Червона Калина, 1931. С. 381.

⁹ Kozłowski M. Między Sanem a Zbruczem. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią, 1918–1919. Krakow, 1990. S. 206.

¹⁰ Тичка Г.-М. Східна Галичина у політиці Франції (1918–1919): дис. канд. іст. наук : 07.00.02, 07.00.03. ЛНУ ім. Івана Франка: Львів, 2018. С. 67.

м. Кракові¹¹. 29 листопада 1918 р. А. Віллем покинув м. Львів, перетнувши лінію фронту в с. Давидові. Крім нього та водія, у машині перебував також його помічник Фердинанд Едон¹².

Через деякий час свого переїзду територією, контрольованою ЗУНР, А. Віллем та Ф. Едон були арештовані УГА та етаповані спочатку з м. Ходорова до м. Бережан, а потім з м. Бережан, а потім — до тимчасової столиці ЗУНР м. Тернополя, де А. Віллем перебував під наглядом української військової команди впродовж декількох тижнів. 10 грудня 1918 р. військовий комендант м. Тернополя написав листа до французького посольства в м. Яссах, у якому пояснив причини утримання А. Віллема під вартою. Причиною для затримання стало те, що номер машини, на якій він їхав зі м. Львова до м. Ясс, не співпадав з номером машини, вказаним у його паспорті¹³. Так закінчилась діяльність першої миротворчої місії Антанти на чолі з французьким поручником А. Віллемом.

13 грудня 1918 р. до м. Тернополя з м. Ясс прибула британська місія в складі капітана Джонсона і поручника Бідермана. Як бачимо з повідомлень преси й архівних джерел, вона мала завдання прискорити окупацію Східної Галичини Польщею, вивчити «відносини та настрої в нашій державі і дослідити справу розвитку більшовизму»¹⁴. 15 грудня 1918 р. місія прибула до м. Львова. Вона запропонувала ТПК просити Антанту про негайну інтервенцію її військ у Східну Галичину¹⁵. Цю ж ідею мусувала тоді й британська преса¹⁶. А щоб прискорити дії урядів Антанти, газети ширили різноманітні плітки про становище в Східній Галичині. Так, у грудні 1918 р. — січні 1919 р. майже щоденно на своїх сторінках вони сповіщали про перебування більшовицьких військ під м. Львовом, навіть про наступ на м. Львів загонів Червоної армії¹⁷. Дійшло до того, що маршал Ф. Фош 12 січня 1919 р. запропонував Найвищій раді Антанти надіслати в Польщу антантівські війська під командуванням американських генералів¹⁸. Голова спеціальної місії США у Варшаві В. Келлог у телеграмі від 9 січня 1919 р. також наполягав на

¹¹ Державний архів Львівської області (ДАЛО), ф. 257, оп. 1, спр. 43, арк. 5.

¹² *Тичка Г.-М.* Східна Галичина у політиці Франції (1918–1919): дис. канд. іст. наук : 07.00.02, 07.00.03. ЛНУ ім. Івана Франка: Львів, 2018. С. 68.

¹³ Там само С. 69.

¹⁴ Вперед. 1918. 17 грудня. Вівторок. Рік III. Ч. 15. С. 1.

¹⁵ ДАЛО, ф. 257, оп. 1, спр. 43, арк. 8.

¹⁶ *Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Історія / кер. авт. кол й відп. ред. О. Карпенко. Івано-Франківськ: Сівестрія, 2001. С. 400.*

¹⁷ Там само. С. 401.

¹⁸ Там само. С. 402.

негайній відправці в Польщу союзних військ¹⁹. В. Келлог особисто виїхав до Східної Галичини і 14 січня 1919 р. в супроводі трьох офіцерів уже вів переговори з представниками польських властей у м. Львові²⁰.

На початку січня 1919 р., на думку сучасного польського дослідника Яна Пісулінського, керівництво Антанти розпочало здійснювати реальні дії щодо припинення польсько-українського військового протистояння у Східній Галичині²¹. 17 січня 1919 р. до м. Львова прибув британський військовий аташе полковник Гаррі Вейд. Крім польського командування у м. Львові, члени місії провели зустрічі з українськими військовиками, зокрема з І. Омеляновичем-Павленком, командиром групи «Наварія» під Львовом та рідним братом командувача УГА М. Омеляновича-Павленка²².

Варто зауважити, що прибувши на початку січня 1919 р. до м. Варшави, Г. Вейд провів переговори з Ю. Пілсудським, І. Падеревським і начальником Генштабу С. Шептицьким (рідним братом митрополита Андрея Шептицького). Г. Вейд обіцяв полякам поставки воєнних матеріалів з Великої Британії, але наполегливо радив їм порозумітися з чехами (з якими поляки вели збройні сутички за Сілезію) і з українцями у Східній Галичині, пропонуючи в цих останніх переговорах своє посередництво. Він навіть пропонував ввести у Східну Галичину антантівські війська, зокрема, у Дрогобицько-Бориславський нафтовий басейн, припинити бої, встановивши демаркаційну лінію по р. Буг–с. Куровичі–м. Ходорів–м. Стрий–р. Дністер²³.

19 січня 1919 р. голова британської місії під час переговорів між представниками ЗОУНР і Польщі виступив із заявою, у якій прямо заявив: «Антанта вимагає, щоб військова демаркаційна лінія була прийнята по р. Буг, через Куровичі, Ходорів, Стрий, а нафтові райони передаються англо-американській комісії»²⁴. Ця заява засвідчує справжню мету місії у Східній Галичині. Встановлення демаркаційної лінії було розраховане не на припинення воєнних дій чи примирення, а на загострення взаємин між

¹⁹ Там само С. 403.

²⁰ Вперед. 1919. 16 січня. Вівторок. Рік IV. Ч. 41. С. 1.

²¹ *Pisuliński J.* Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1923. Toruń: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2013. S. 114.

²² *Klimecki M.* Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919. Warszawa, 2000. S. 166.

²³ *Idem.* S. 175

²⁴ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Історія / кер. авт. кол й відп. ред. О. Карпенко. Івано-Франківськ: Сівестрія, 2001. С. 403.

польським і українським народами, оскільки ця лінія розділяла західноукраїнську землю на дві частини.

Перемовини між поляками та українцями, ініційовані Г. Вейдом, зупинила поява в Східній Галичині наприкінці січня 1919 р. скерованої Антантою місії, яка прибула сюди з м. Салонік через Угорщину під керівництвом французького генерала Ж. Бартелемі з інформаційною метою, щоб на місці розглянути перебіг та перспективи польсько-української війни²⁵. Це була перша поява Ж. Бартелемі на теренах Галичини. До складу даної місії також входили: три французькі офіцери — майор де л'Итуаль і поручники Ламарк та Дельпеш, два британські офіцери — полковник Генрі Сміт і майор Фордхем, а також супровід із шести солдатів охорони²⁶. Загалом місія Ж. Бартелемі мала інформативний характер і отримала широкомасштабне завдання досконало вивчити політичне, економічне й військове становище, національно-культурні відносини в Галицькому регіоні та підготувати змістовний і вичерпний звіт Найвищій раді Антанти.

Та все ж перше, безпосереднє втручання Антанти в польсько-українську війну відбулося в дуже критичний момент для поляків, тоді, коли війська УГА у так званій Вовчухівській офензиві, що розпочалася 17 лютого 1919 р. з метою опанувати залізничну лінію м. Львів–м. Перемишль і таким чином замкнути герметично м. Львів з усіх сторін, досягла такого успіху, що українські частини підійшли до цієї залізниці впритул. Вже наступного дня, 18 лютого полковник Віктор Курманович отримав від Найвищої ради Антанти телеграму з вимогою припинити вогонь у районі залізниці м. Львів–м. Перемишль з тим, щоб пропустити до м. Львова нову миротворчу місію на чолі з Ж. Бартелемі. Командування УГА категорично відмовилося припинити операцію в момент її найвищого піднесення. Та уряд ЗОУНР і Є. Петрушевич особисто продовжували вірити у справедливість Антанти²⁷.

20 лютого 1919 р. генерал Ж. Бартелемі вже зі м. Львова надіслав М. Омеляновичу-Павленку вимогу: негайно припинити бойові дії і забезпечити проїзд його місії до командування УГА в м. Ходорові; при тому було зазначено, що будь-яке відкинення цієї вимоги розглядатиметься як акт ворожого вчинку проти Антанти²⁸. Таким чином, у вирішальній фазі боротьби за м. Львів місія Ж. Бартелемі зажадала припинення бойових

²⁵ Chwila. 1919. 26 stycznia. Rok I. Nr. 14. S. 3.

²⁶ Słowo Polskie. 1919. 21 stycznia. Wtorek. Rok XXIV. Nr. 20. S. 1–2.

²⁷ Литвин М. Проект «Україна». Галичина в Українській революції 1917–1921 рр. Харків: Фоліо, 2015. С. 191.

²⁸ Шанковський Л. Українська Галицька Армія: воєнно-історична студія. Вінніпег, 1974. С. 122.

дій на польсько-українському фронті, щоб вона мала можливість провести перемовини з обома сторонами військового конфлікту.

До складу місії входили майор де Летоїле, майор Вікер, капітан Ламарк — від Франції, професор Р. Лорд, поручник Ч. Фостер і журналіст Басс — від США, генерал Картон де Віарт, полковник Г. Сміт, капітан Моуль — від Великої Британії, майор Джуппе Стабіле і поручник Порголессі — від Італії, а також 67 офіцерів і солдатів. Дану делегацію супроводжували делегат польського уряду Станіслав Ванькович, професор С. Домбровський, поручник С. Щепановський. Від польського військового командування: майор А. Хемпель, ротмістр С. Коцановський, поручник Є. Потоцький, підпоручники Р. Міхаловський, З. Мицельський, Б. Залеський, Ю. Балабан і З. Бусат. Від польського пресового бюро — Зигмунд Лемпівський²⁹.

22 лютого 1919 р. зі своєї резиденції в палаці Потоцького Ж. Бартелемі звернувся до поляків і українців із закликом припинити бої і розпочати переговори. Українцям обіцялась опіка і визнання Антантою³⁰. Зважаючи на складнощі, пов'язані з веденням дистанційних переговорів з українською стороною, чи, так би мовити, взагалі їхньою відсутністю, члени місії Ж. Бартелемі вирішили особисто навідатися до штабу УГА, що на той час знаходився у м. Ходорові³¹. Про прибуття місії Антанти до ставки НК УГА М. Омелянович-Павленко згадував: «22 лютого о 12 годині дня я й полковник В. Курманович із старшинами штабу зустріли на двірці заступників всемогутньої в той час спілки держав»³². Генерал Ж. Бартелемі виклав пропозиції щодо припинення бойових дій. Він заявив, що держави Антанти бажають порозуміння між супротивниками, для чого необхідно припинити війну й встановити тимчасову демаркаційну лінію. Згідно з нею, українському війську пропонували відійти на схід за лінію, що проходила вздовж р. Буг, західних кордонів Львівського, Перемиського, Бібрського повітів, далі — вздовж р. Стрий. У такий спосіб до Польщі відходили Львів, Дрогобицько-Бориславський нафтовий район та велика частина Східної Галичини³³. Як справедливо визначав

²⁹ *Gazeta Lwowska*. 1919. 22 lutego. Rok 109. Nr. 44. S. 1.

³⁰ *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918–1920. Відень, 1922. С. 14.

³¹ *Тичка Г.-М.* Східна Галичина у політиці Франції (1918–1919): дис. канд. іст. наук : 07.00.02, 07.00.03. ЛНУ ім. Івана Франка: Львів, 2018. С. 95.

³² *Омелянович-Павленко М.* Українсько-польська війна 1918–1919. Прага, 1929. С. 44.

³³ *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів: Інститут українознавства НАНУ, Інститут Центрально-Східної Європи, 1998. С. 265.

М. Лозинський, це було «одностороннім диктатом, який комісія на основі порозуміння з поляками рішила накинати українцям»³⁴.

Всупереч військовим, Є. Петрушевич дав розпорядження керівникам галицької делегації у м. Львові полковнику М. Тарнавському та Л. Бачинському підписати договір про перемир'я. 23 лютого 1919 р. проведено підготовчу працю, а вже 24 лютого читаємо в повідомленні газети «Републіка», що «о 12.25 годин було підписано умову між українськими і польськими військами, яка складалася з семи точок», та що «всі воєнні акції припиняються 25 лютого о 6 годині ранку»³⁵.

25 лютого 1919 р. переговори з місією Ж. Бартелемі продовжились у м. Львові, куди прибула делегація ЗОУНР, яка складалася з цивільних державних діячів, дипломатів та військовиків. Членами делегації були: О. Бурачинський, С. Витвицький, М. Лозинський, В. Темницький, полковники К. Слюсарчук і В. Фідлер, отаман Теодор Рожанковський, перекладач о. Франц Ксаверій Бонн; загальне керівництво здійснював В. Охримович³⁶.

27 лютого 1919 р. дипломатична місія Антанти, дізнавшись про перебування С. Петлюри в Східній Галичині, вирішила зустрітись в м. Ходорові з ним, а також з делегатами ЗОУНР Є. Петрушевичем та С. Голубовичем. С. Петлюра погодився підтримати Ж. Бартелемі за умови, що Антанта визнає УНР і ЗОУНР і надасть допомогу українцям у боротьбі з більшовиками. Членам галицької делегації С. Петлюра радив прийняти пропозиції генерала Ж. Бартелемі, бо це відкриє шлях до визнання УНР в Європі та дасть змогу отримати допомогу амуніцією та військовими товарами для продовження боротьби за незалежність України³⁷. «Вже тоді Петлюра готовий був на поступки коштом Східної Галичини, — стверджував М. Лозинський, — щоб за них одержати мир з Польщею і визнання Антанти»³⁸. С. Петлюра наполягав на тимчасовій територіальній поступці полякам, що давало шанс визнання УНР державами Антанти та створювало сприятливі умови для надання останньою допомоги. Такі його кроки були зумовлені критичним становищем на фронті з головним ворогом українців — у середині лютого 1919 р. більшовицьке військо розгорнуло широкомасштабний наступ проти Дієвої армії.

³⁴ Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. Відень, 1922. С. 81.

³⁵ Републіка. 1919. 26 лютого. Рік І. Ч. 21. С. 2.

³⁶ Стрілець. 1919. 5 березня. Рік. І. Ч. 10. С. 5.

³⁷ Лизень Є. Вплив миротворчих місій Антанти на перебіг польсько-української війни (листопад–червень 1918–1919 рр.). Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. 2020. Ч. 22. С. 59.

³⁸ Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. Відень, 1922. С. 77.

28 лютого 1919 р. о 15.40 коаліційна місія викликала польську та українську делегації і продиктувала їм умови перемир'я, відповідь на які повинна була бути надана до 5 березня 8.00³⁹. Генерал Ж. Бартелемі представив демаркаційну лінію, за якою майже третина Східної Галичини включно з м. Львовом і Дрогобицько-Бориславським нафтовим басейном, мала відійти до Польщі. Представники Антанти запевняли, що це тимчасова лінія розмежування, а остаточний кордон встановить ПМК. Своєю чергою представник США Р. Лорд вказував, що поляки краще керуватимуть нафтовим басейном і більш раціонально використовуватимуть його родовища. Водночас антантівська місія обіцяла, що якщо галицький уряд на неї погодиться, то Антанта визнає ЗОУНР та надасть усіляку допомогу⁴⁰. Незважаючи на тиск місії Ж. Бартелемі й бажання керівництва ЗОУНР зберегти добрі відносини з Антантою, зазначені умови українці відкинули. Делегація ЗОУНР, їдучи зі м. Львова через м. Ходорів, у порозумінні з урядом ЗОУНР та командуванням УГА, вирішила денонсувати угоду про перемир'я від 25 лютого 1919 р. та доручила НК УГА відновити бойові дії на фронті⁴¹.

Найвища рада Антанти будь-що хотіла припинити польсько-українську війну і мирним шляхом ліквідувати один з східноєвропейських конфліктів. Провідні очільники ПМК вперто намагалися примирити ворогуючі сторони та сконцентрувати їхню військову міць проти більшовицької Росії. З цією метою, 27 березня 1919 р. в окупованому поляками м. Хирові пройшли перемовини між делегаціями ЗОУНР (генерал В. Генбачев, підполковник В. Фідлер, майор К. Долежаль, лейтенант С. Малецький, М. Лозинський та отець Ф.-К. Бонн як перекладач) і Польщі (граф А. Скарбек як політичний представник, полк. Мечислав Кулінський, майор Ян Мар'янський, капітан Ян Розвадовський, лейтенант К. Короткевич). На засіданні також були присутні члени комісії Ж. Камбона американці генерал Ф. Кернан і капітан Евеллі. Полковник М. Кулінський від імені поляків заявив, що вони готові підписати перемир'я лише за однієї умови; якщо українці підтвердять протягом трьох днів з моменту його підписання готовність прийняти як базовий мінімум для продовження переговорів щодо перемир'я, умови, запропоновані 28 лютого 1919 р. місією Ж. Бартелемі. А. Скарбек погрожував, якщо українці не дадуть згоду перемир'я, то за місяць у розпорядженні поляків буде армія

³⁹ Ukraine and Poland in Documents. 1918–1922. Edited by Taras Hunczak. Part I. New-York–Paris–Sydney–Toronto, 1983. P. 86.

⁴⁰ Ярославин С. Визвольна боротьба на Західно-українських землях у 1918–1923 рр. Філадельфія: Америка, 1956. С. 36.

⁴¹ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів: Інститут українознавства НАНУ, Інститут Центрально-Східної Європи, 1998. С. 269.

Ю. Галлера, в результаті чого УГА буде викинута з Галичини. Також польська сторона зажадала переходу під польський контроль залізничної лінії Стрий–Лавочне. У відповідь М. Лозинський заявив, що українці готові негайно припинити вогонь, але переговори повинні відбутися в рамках Мирної конференції у м. Парижі, відповідно до депеші президента В. Вільсона від 19 березня 1919 р. На це, полковник М. Кулінський відповів, що дискусію неможливо проводити на такій основі, тому що їхня делегація не має достатніх повноважень; відповідно їм потрібно проконсультуватися зі своїм урядом й Варшаві і тільки після цього буде повідомлено українцям рішення польської сторони. Тож підписання перемир'я було неможливим, оскільки польські делегати відмовилися брати на себе відповідальність визнати принципи депеші від 19 березня 1919 р.⁴²

У червні 1919 р. на Галицькому фронті перебувала чергова коаліційна місія в складі французького полковника Де Ренті, англійського майора Кінга й американського капітана Форстера. Її головною метою був огляд ситуації на польсько-українському та польсько-більшовицькому фронті в Галичині. Місію Антанти супроводжував польський генерал Роберт Ламезан як представник Верховного командування війська польського⁴³. 11 червня 1919 р. об 11.00 дана місія прибула до окупованого поляками Станиславова. На зустрічі біля міської ратуші Де Ренті виголосив промову, в якій віддав честь польському війську та вільній Польщі, а також вислухав скарги на українську владу. Опісля члени місії Антанти мали урочистий обід у ресторані «Уніон», а вже о 18.00 після бенкету покинули місто — очевидно, у зв'язку з швидким наближенням УГА в ході Чортківської офензиви⁴⁴.

Висновки з дослідження та перспективи подальших розвідок. Таким чином, відчайдушні спроби вищого керівництва ПМК примирити ворогуючі сторони за допомогою різноманітних миротворчих місій не мали бажаних результатів, польсько-українська війна продовжувалась з усіма її трагічними наслідками. Обидві сторони протиборства на дипломатичному рівні невпинно звинувачували одна одну в недотриманні тих чи інших домовленостей, пропонованих делегатами Антанти, що своєю чергою не давало можливості очільникам Антанти залагодити військовий конфлікт у Східній Галичині мирним шляхом.

Не змогла примирити ворогуючі сторони польсько-українського військового протиборства й англо-американська миротворча місія на чолі з Г. Вейдом, оскільки Антанта на той час не могла запропонувати спра-

⁴² ЦДІАЛ, ф. 581, оп. 1, спр. 43, арк. 6.

⁴³ Gazeta Lwowska. 1919. 11 czerwca Rok 109. Nr. 133. S. 3.

⁴⁴ Gazeta Lwowska. 1919. 14 czerwca Rok 109. Nr. 136. S. 5.

ведливого виходу зі складної ситуації та замирити сторони воєнного конфлікту, а навпаки, ще більше розсварила поляків та українців.

Обидві місії очолювані французьким генералом Ж. Бартелемі були найважливішими військово-дипломатичними акціями ПМК щодо ЗОУНР, попри здійснений величезний обсяг роботи, не виконали свого основного завдання, а саме тимчасового припинення польсько-української війни. Разом з тим, Ж. Бартелемі та інші члени місій тенденційно вивчали польсько-українську проблему. Ж. Бартелемі зумів у викривленому світлі представити ситуацію на ПМК, що викликало жорсткішу політику Антанти, особливо Франції у вирішенні українського питання. Франція пропагувала концепцію відновлення політичної рівноваги у Європі в умовах політичного краху Росії за рахунок створення сильної Польщі як противагу Німеччині.

Політика керівних кіл США, Великої Британії, Франції, Італії щодо ЗУНР-ЗОУНР загалом була подвійною. З одного боку, ці держави всіляко підтримували Польщу в її війні проти ЗОУНР, а з іншого — не бажали негайного розгрому УГА, розраховуючи тимчасово примирити ворогуючі сторони, щоб потім використати їхні збройні сили у війні проти більшовицької Росії. Кінцева мета західних держав на ПМК стосовно галицької проблеми зводилася до того, щоб домогтися угодами між ЗОУНР та Польщею на користь останньої.

Антанта де-юре так і не визнала ЗУНР-ЗОУНР, надаючи велику допомогу Польщі, що воювала проти українців. Зрештою, Антанта санкціонувала польську окупацію Східної Галичини. Водночас Антанта, а з нею і весь світ, змушені були рахуватись з фактичним існуванням ЗОУНР, визнавати її представників, висилати різні місії на переговори до Східної Галичини, утворювати комісії для вивчення і роз'язання польсько-українського воєнно-політичного протистояння. Таким чином, можна впевнено стверджувати, ЗУНР-ЗОУНР стала на той момент вагомим фактором міжнародних відносин.

Причиною невизнання Антантою та військової поразки українців від поляків було те, що державне та військове керівництво ЗОУНР у війні з Польщею не використало момент, коли в польсько-українському протистоянні українська сторона мала більше шансів на перемогу і силою доконаного факту ще до приїзду місій Ж. Бартелемі змусити Антанту, а також уряд Варшави піти на підписання миру з усіма можливими для ЗОУНР умовами. Для цього галицький уряд та командування УГА повинні були діяти революційніше, розумніше і цілеспрямованіше, оперативніше і забезпечити вирішальну перевагу військової сили, ще до січня-лютого 1919 р. опанувати м. Львовом та ліквідувати польський контроль над залізницею м. Перемишль-м. Львів, не допустивши таким чином

зв'язку з містами Краковом та Варшавою. Натомість, незлагодженість дії керівників УНР та ЗОУНР не були достатньо зрозумілими для головних держав Антанти, що в деякій мірі спричинило вирішення польсько-українського військового конфлікту нею на користь Польщі.

Важливою причиною уваги учасників ПМК до східногалицької проблеми було прагнення припинити широкомасштабну війну між Польщею й ЗОУНР — безперечно, на вигідних для Варшави й Антанти умовах, залишивши за Польщею Львів і Дрогобицько-Бориславський нафтовий басейн — об'єкт французьких і британських капіталовкладень.

На основі вивчених документів та матеріалів слід констатувати, що подальше дослідження діяльності миротворчих місій Антанти в контексті польсько-української війни 1918–1919 рр. матиме не лише важливе пізнавальне значення, а й прагматичний відтінок, набуваючи нового змісту в умовах сучасної російсько-української війни.

REFERENCES

Borchuk S., Lyzen Ye. (2022). Myrotvorcha misiia Antanty pid holovuvanniam Zh. Bartelemy (20 liutoho — 3 bereznia 1919 r.). Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii: Istorychni nauky. № 1. S. 150–161. [in Ukrainian].

Velykochyi V. (2003). Dzherela do vyvchennia derzhavnoho budivnytstva ZUNR. Ivano-Frankivsk : Plai. 278 s. [in Ukrainian].

Vpered. 1918. 17 hrudnia. Vivtorok. Rik III. Ch. 15. 1 s. [in Ukrainian].

Vpered. 1919. 16 sichnia. Vivtorok. Rik IV. Ch. 41. 1 s. [in Ukrainian].

Datskiv I. (2009). Dyplomatiia ukrainskykh derzhavnykh utvoren u zakhysti natsionalnykh interesiv 1917–1923 rr.: Monhrafii Ternopil: Aston, 520 s. [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti, f. 257, op. 1, spr. 43, ark. 1–8. [in Ukrainian].

Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika. 1918–1923. Istoriia / ker. avt. kol y vidp. red. O. Karpenko. 2001. Ivano-Frankivsk : Sivistriia. 628 s. [in Ukrainian].

Republika. 1919. 26 liutoho. Rik I. Ch. 21. 2 s. [in Ukrainian].

Karpynets I. (2005). Halychyna: Viiskova istoriia 1914–1921 rokiv. Lviv. 376 s. [in Ukrainian].

Krasivskyi O. (1998). Skhidna Halychyna i Polshcha v 1918–1923 rr.: Problemy vzaiemovidnosyn. K.: vyd-vo UADU. 304 s. [in Ukrainian].

Krezub A. (1966). Narys istorii ukrainsko-polskoi viiny, 1918–1919. Niu-York: Oko. 179 s. [in Ukrainian].

Kuzma O. (1931). Lystopadovi dni 1918 r. Lviv : Chervona Kalyna. 448 s. [in Ukrainian].

Kuchabskyi V. (2005). Zakhidna Ukraina u borotbi z Polshcheiu ta bilshovyzmom u 1918–1923 rokakh. Lviv: Doslidno-vydavnychiy tsentr Naukovoho tovarystva im. Shevchenka. 448 s. [in Ukrainian].

Lyzen Ye. (2020). Vplyv myrotvorchykh misii Antanty na perebih polsko-ukrainskoi viiny (lystopad–cherven 1918–1919 rr.). Litopys Volyni. Vseukrainskyi naukovyi chasopys. Ch. 22. S. 57–62. [in Ukrainian].

- Lytvyn M. (2015). Proekt «Ukraina». Halychyna v Ukrainskii revoliutsii 1917–1921 rr. Kharkiv : Folio. 379 s. [in Ukrainian].
- Lytvyn M. 1998. Ukrainsko-polska viina 1918–1919 rr. Lviv : Instytut ukrainoznavstva NANU, Instytut Tsentralno-Skhidnoi Yevropy. 488 s. [in Ukrainian].
- Lytvyn M., Naumenko K. (1995). Istoriia ZUNR. In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha. Lviv: Olir. 362 s. [in Ukrainian].
- Lozynskyi M. (1922). Halychyna v pp. 1918–1920. Viden. 236 s. [in Ukrainian].
- Lozynskyi M. (1919). Halychyna na Myrovii konferentsii v Paryzhi. Kamianets-Podilskyi. 31 s. [in Ukrainian].
- Omelianovych-Pavlenko M. (1929). Ukrainsko-polska viina 1918–1919. Praha. 72 s. [in Ukrainian].
- Reient O. (2016). Ukrainski vyzvolni zmahannia 1917–1921 rokiv. Kyiv: Arii. 280 s. [in Ukrainian].
- Strilets. 1919. 5 bereznia. Rik. I. Ch. 10. 5 s. [in Ukrainian].
- Tychka H.-M. (2018). Skhidna Halychyna u politytsi Frantsii (1918–1919): dys. kand. ist. nauk : 07.00.02, 07.00.03. LNU im. Ivana Franka: Lviv. 285 s. [in Ukrainian].
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyschychk orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy, f. 2192, op. 1, spr. 2, 84 ark. [in Ukrainian].
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v misti Lviv, f. 581, op. 1, spr. 43, 12 ark. [in Ukrainian].
- Shankovskyi L. (1974). Ukrainska Halytska Armii: voienno-istorychna studiia. Vinnipeh. 396 s. [in Ukrainian].
- Shukhevych S. (1924). Spomyny z Ukrainskoi Halytskoi Armii (1918–1920). Ch. 1. Lviv. 176 s. [in Ukrainian].
- Yaroslavyn S. (1956). Vyzvolna borotba na Zakhidno-ukrainskykh zemliakh u 1918–1923 rr. Filadelfiia: Ameryka. 183 s. [in Ukrainian].
- Chwila. 1919. 26 stycznia. Rok I. Nr. 14. s. 3. [in Polish].
- Gazeta Lwowska. 1919. 22 lutego. Rok 109. Nr. 44. 1 s. [in Polish].
- Gazeta Lwowska. 1919. 11 czerwca Rok 109. Nr. 133. s. 3. [in Polish].
- Gazeta Lwowska. 1919. 14 czerwca Rok 109. Nr. 136. s. 5. [in Polish].
- Klimecki M. (2000). Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919. Warszawa. 291 s. [in Polish].
- Kozłowski M. (1990). Między Sanem a Zbruczem. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią, 1918–1919. Krakow. 297 s. [in Polish].
- Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference, 1919. 1963. Vol. III. United States Government Printing Office Washington. 1062 p. [in English].
- Pisuliński J. (2013). Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1923. Toruń: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. 480 s. [in Polish].
- Słowo Polskie. 1919. 21 stycznia. Wtorek. Rok XXIV. Nr. 20. 1–2 s. [in Polish].
- Ukraine and Poland in Documents. 1918–1922. Edited by Taras Hunczak. Part I. New-York–Paris–Sydney–Toronto, 1983. 456 p. [in English].

Borchuk Stepan

Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of All-World History,
Precarpathian National University named after Vasyl Stefanyk
(Ivano-Frankivsk), Ukraine
borchuk_s@ukr.net
ORCID: 0000-0001-7494-7369

Lyzen Yevhen

Doctor of Philosophy in History and Archeology,
Center of Ukrainian-European Scientific Spreading,
(Ivano-Frankivsk), Ukraine
luge82@ukr.net
ORCID: 0000-0002-3621-5922

**POLISH-UKRAINE WAR 1918–1919 IN CONTEXT OF ACTIVITY
OF PEACEMAKING MISSIONS OF THE ENTENTE**

Abstract. *The proposed article is dedicated to the comprehensive follow-up of the activity of the peacekeeping missions of Entente during the hour of the Polish-Ukrainian war of 1918–1919. Thoroughly embroidered small aspects of the activity of various peacekeeping missions under the auspices of the Entente near Eastern Galicia. The main geopolitical officials who poured into the formation of the Entente policy in Poland and the Western-Ukrainian People's Republic (hereinafter — WUPR) are analyzed. The progress of the main diplomatic missions regarding the regulation of the Polish-Ukrainian military conflict of 1918–1919 was studied. It is exposed methodological tool of scientific publications. It characterizes the deep scientific and special scientific methods of research, the principles of scientific knowledge, which the authors used when writing the article. Using scientific and theoretical methods of knowledge, the robot comprehensively displays the key aspects of the military-diplomatic policy of the Entente to WUPR and Poland. In particular, in the distance to clarify the key facts about the first military-diplomatic missions of Entente, it was shown politically to look at the members of this bloc, which was put before the Polish-Ukrainian confrontation near Eastern Galicia, and the announcement about the future spiral territories of the region. The role of the first official military-diplomatic missions of the Entente countries in the right to regulate the Polish-Ukrainian military conflict has been shown. The position of the units of the WUPR and Poland was marked with reference to the assessment of the status of Eastern Galicia by foreign delegates. The recommendations of the Entente delegations on how to standardize the Polish-Ukrainian military confrontation were made. In particular, analyzed in detail the activity of the first official mission on the territory of Galicia under the wire of the English Colonel Harry Wade. It was reported that the mission was given to Galicia to clarify the situation at the edge, as well as to the right, the establishment of the Polish-Ukrainian truce under the legislature of the Entente by the way of the establishment of a demarcation line between the opposing sides. The influence of the policy of France, Great Britain and the USA towards the Eastern*

Galicia is characterized. It was traced the political look of the representatives of these powers and their appointment to the Polish-Ukrainian military confrontation near Galicia at the beginning stage of the conflict. Reported directly to the activities of missions in the country with the French General Joseph Barthelemy's. The clock frame for rebuking two separate misses on the cob 1919 has been specified near metro Lvov, enchanted by a French general. It was agreed that the appointed missions were brought together as a warehouse and sub-orders, as well as orders and renewals. It has also been established that the key leaders of the first mission of J. Barthelemy were the ones who set the stage for the Jewish pogrom in the leaf fall of 1918 near the metro station Lvov, the real stage of the Polish-Ukrainian resistance and the possibilities of the military help of Poland by the French order. On the contrary, the main taskers of the other mission of J. Barthélemy were clearly pinned down by the fighting between the opposing sides, the establishment of a timely truce and a demarcation line. The scientific novelty of separate results predefined by totality set task and the means of their development. The article contains a comprehensive record of the activities of peacekeepers during the period of the Polish-Ukrainian war of 1918–1919; arranged the hours of change and the duty and systematized the information about the personal warehouse of the city of Entente under the ceramics of J. Barthelemy in Eastern Galicia.

Keywords: Eastern Galicia, Poland, WUPR, Entente, peacekeeping mission, H. Wade, J. Barthelemy.

Тамара Вронська

докторка історичних наук, старша наукова співробітниця,
провідна наукова співробітниця відділу воєнно-історичних досліджень,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), vronska_tamara@ukr.net
<https://orcid.org/0009-0009-3898-5662>

Володимир Опанасенко

кандидат психологічних наук, доцент;
заступник начальника другої кафедри
Першого навчально-наукового інституту
Воєнна академія імені Євгенія Березняка;
(Київ, Україна), grand68@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-4808-3488>

СПЕЦИФІКА АГЕНТУРНОЇ РОЗВІДКИ ПОЛЬЩІ НА ТЕРИТОРІЇ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (20-ті — перша половина 30-х років XX ст.)

Анотація. У статті на основі аналізу широкого кола архівних джерел, зарубіжної та вітчизняної історіографії розкрито специфіку співпраці польських та українських еміграційних спецслужб з метою отримання секретних матеріалів про військовий потенціал і соціально-політичне життя радянської України у міжвоєнний період. **Метою статті є висвітлення** характерних особливостей створення та функціонування агентурної мережі польської військової розвідки на території УСРР. Зумовлені метою **дослідницькі завдання** полягають в аналізі особливостей організації агентурної розвідки, підстав залучення до конфіденційної співпраці представників української еміграції, умов діяльності оперативних співробітників польських спецслужб з позиції використання їх легального прикриття у дипломатичних представництвах, недержавних організаціях та у прикордонні, а також узагальненні причинно-наслідкових зв'язків між стратегічними і оперативно-тактичними завданнями розвідки Державного Центру УНР в екзилі й відповідної спецслужби Польської Республіки. **Методологія дослідження** поєднує інструментарій порівняльно-історичного, історико-правового та структурно-функціонального аналізу. **Наукова новизна та практичне значення** дослідження полягають у розширенні знання про масштаби, специфіку партнерства поляків і українців на різних історичних відтинках, збагаченні наративів стратегічних комунікацій України, спрямованих на протидію маніпулятивним тезам російської пропаганди навколо проблематики українсько-польських відносин. Консолідація ключових союзників у протидії деструктивній зовнішній політиці рф, забезпечення вітчизняної національної безпеки, збереження суверенітету і територіальної цілісності держави

залишається пріоритетним напрямом взаємодії з партнерськими спецслужбами. Розробка нових форматів спільної роботи передбачає й врахування історичного досвіду, набутого у минулому.

Ключові слова: розвідка, контррозвідка, агентурно-розвідувальна діяльність, Другий відділ генштабу Війська Польського, двуйка, експозитура, пляцувка, агентура.

«Партнерство заради миру». Ця спеціальна програма військової співпраці НАТО з 23 європейськими державами, та Україною зокрема, ухвалена ще у січня 1994 р., сьогодні — в умовах повномасштабної війни російської федерації проти України набула нового звучання та змісту. Визначено нові напрямки співробітництва у короткостроковій та довгостроковій перспективі. У 2022 р. Верховна Рада України ратифікувала Меморандум про домовленість між українським урядом та НАТО із зв'язку та інформації щодо співробітництва з питань консультацій, управління, розвідки тощо.

З огляду на сучасні реалії, як ніколи раніше, актуалізувалися дослідження, пов'язані з вивченням історичного досвіду співпраці з розвідувальними органами іноземних держав. Це стосується й агентурної розвідки, яку Польська Республіка проводила в радянській Україні та у прикордонні у 20–30-ті роки ХХ ст. спільно з українцями, згуртованими за межами рідної землі під прапором Державного Центру УНР в екзилі. Вивчення накопиченого досвіду у жодному разі не передбачає можливості механічного запозичення форм і методів конкретної практики з одних історичних умов в інші. Проте, використовуючи сучасну наукову «оптику», видається корисним проаналізувати підстави та різні складові згаданого партнерства.

За часів існування СРСР і Польської Народної Республіки особливості діяльності спеціальних служб II Речі Посполитої в радянських республіках за цілком зрозумілих причин не досліджувалися об'єктивно. Перші суттєві зрушення у підходах до вивчення згаданої тематики стали помітними, передусім у Польщі, наприкінці минулого століття. Останні два десятиліття польська історіографія збагатилася великою кількістю публікацій, серед яких є й ті, що містять ґрунтовний аналіз агентурно-розвідувальної діяльності (АРД) польських спецслужб на території радянської України. Авторами цього наукового історіографічного доробку стали такі польські вчені як: J. Bruski, R. Czarnecka, K. Danielewicz, A. Miśiuk, A. Repłoński¹ та ін. Проте, слід зауважити, що у цих працях через

¹ Bruski, J. J. Między prometeizmem a Realpolitik. II Rzeczpospolita wobec Ukrainy Sowietkiej 1921–1926, Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, Kraków, 2010. 416 s.; Czarnecka Regina. Oddział II Sztabu Głównego (Generalnego) w latach 1921–1939

різні причини об'єктивного та суб'єктивного характеру не висвітлено низку важливих аспектів, які становлять неабиякий інтерес для всебічного розкриття теми. Ідеться, зокрема, про особливості співпраці військових розвідок II Речі Посполитої та Державного Центру УНР (ДЦ УНР) в екзилі на теренах радянської України, низку інших дуже важливих складових цієї утаємниченої сфери.

Останнє стосується і доробку українських істориків у цій тематичній ніші. Специфіка АРД польської військової розвідки щодо УСРР/УРСР лише фрагментарно висвітлювалася у окремих наукових працях вітчизняних науковців В. Комара, В. Окіпнюка, В. Сідака та ін.² Більш предметно та сфокусовано цей науковий аспект розглянуто у монографіях і статтях Т. Вронської і Т. Осташко³, які присвячені історичному аналізу діяльності різних гілок української еміграції та співпраці польської розвідки з українською еміграцією. У 2020 р. з'явилося перше дисертаційне дослідження В. Шевченка⁴, присвячене діяльності польської розвідки на території радянської України у міжвоєнний період. Щоправда, в ньому не було використано матеріали багатьох архівів, зокрема й Російського державного архіву Російської Федерації (РДВА), де зберігаються документи польської розвідки.

Існуючі тематичні лакуни, зокрема й ті, що стосуються особливостей діяльності агентурної розвідки, можна заповнити матеріалами із фондів

Regina Czarnecka — Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej nr 28 z 2006 r. // URL: Oddział II Sztabu Głównego (Generalnego) w latach 1921–1939 (zbfso.pl); *Danielewicz K.* Lwowska Ekspozytura wywiadu. Działalność Ekspozytury nr 5 SG we Lwowie w latach 1921–1939. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałe. 2017. 414 s.; *Misiuk A.* Służby specjalne II Rzeczypospolitej / Andrzej Misiuk. Warszawa: Bellona, 1998. 338 s.; *Peplowski A.* Wywiad Polski na ZSRR 1921–1939. Warszawa, 1996: Wydawnictwo Bellona. 392 s.

² *Комар В.* Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.). Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. 360 с.; *Окіпнюк В.* Генеральне консульство II Речі-посполитої в Києві: трагічний епілог восени 1939 р. // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2013. № 1/2 (40/41). С. 193–215; *Сідак В.* Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії). К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. 320 с. та ін.

³ *Вронська Т.* Діяльність польської розвідки на теренах УСРР у 20-ті роки XX ст. / Україна–Полоніка. Київ–Житомир–Варшава, 2005. С. 90–103; *Її ж.* Співпраця уенерівської та польської розвідок у міжвоєнний період / Zrodla w badaniach historii wojskowej VII ogolnopolskie forum historykow wojkowosci Zrodla w badaniach historii wojskowej Siedlce 17–18 wrzesnia 2003 r. Torun. Wydawnictwo Adam Marszalek 2004. Р. 541–556; *Осташко Т.* Польська військова спецслужба (dwojka) про український монархічний рух // *Ucrainica Polonica*. Київ–Житомир, 2004. С. 249–256.

⁴ *Шевченко В.* Діяльність польських розвідувальних служб на території УСРР (1921–1932 рр.). Дис. на здобуття наукового ступеня доктора філософії (032 Історія та археологія). К., 2020. 183 с.

вищезгаданого архіву, які, на жаль, лише на короткий час стали доступними для дослідників; а також документами Державного галузевого архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ). Наявність двох альтернативних джерел — документів радянських і польських спецслужб сукупно з історіографічним доробком науковців дають підстави сподіватися на неупереджений розгляд досліджуваної теми.

Восени 1918 року, після 123 років перебування під владою Австрії, Пруссії та Росії, Польща здобула омріяну незалежність. У Генеральному штабі Війська Польського було створено Інформаційний відділ, згодом перейменований на Другий відділ, на який покладались розвідувальні та контррозвідувальні функції. Цей структурний підрозділ отримав неофіційну назву «двуйка», а його співробітники відповідно іменувалися «двуйкарями».

Польські спецслужби від самого початку свого заснування здійснювали активну АРД в інтересах з'ясування військового потенціалу своїх політичних опонентів як у прикордонних, так і у віддалених районах Радянського Союзу. Особливий інтерес у них викликала УСРР, зокрема її Правобережжя, оскільки певна частина тамтешнього населення зберігала католицьке віросповідання та антирадянські настрої і могла бути використана як вербувальний контингент та бойовий ресурс у разі збройного конфлікту.

Протягом 1920–1921 рр. польська розвідка досить активно співпрацювала на теренах радянської України з Повстансько-партизанським штабом (ППШ) Державного Центру Української Народної Республіки в екзилі, який від самого початку свого утворення забезпечував союзників інформацією службового та розвідувального характеру. «Двуйка» цілеспрямовано делегувала своїх оперативних співробітників до канцелярії, розвідувального та контррозвідувального підрозділів Штабу, які здійснювали підготовку та інструктували агентів, що перекидалися (виводилися) на радянську територію. Польська розвідка пильно контролювала поточну роботу контрольно-розвідувальних пунктів ППШ поблизу радянського кордону (у Рівному, Дубно, Корці, Тернополі, Кременці та ін.)⁵.

Вплив польської розвідки позначився не лише на практичній діяльності ППШ. Навіть його організаційно-штатна побудова відповідала аналогічним польським структурним підрозділам. Втім головним у контактах польської «двуйки» з ППШ все ж було активне використання українців для перекидання на радянський бік з метою подальшої АРД та створення розвідувальних пунктів — «пляцуків».

⁵ Сідак В. Названа праця. С. 225.

Співпраця поляків і українців викликала серйозне занепокоєння у очільника наркомату внутрішніх справ більшовицької Росії, етнічного поляка Фелікса Дзержинського. Про це він написав 19 січня 1921 р. у листі до начальника Особливого відділу ВЧК Південного (Південно-Західного) фронту В. Манцева: «... За нашими даними поляки звернули особливу увагу на Київ та на Правобережну Україну. Їхня співпраця з Петлюрою йде повним ходом ... Польська розвідка на Правобережжі працює прекрасно. Інформація у неї точна і така, що отримується доволі оперативно...»⁶.

Припинення радянсько-польської війни змусило польське керівництво у 1921 р. здійснити реорганізацію своїх спецслужб. 23 червня вийшов наказ за підписом виконуючого обов'язки начальника генерального штабу (ПГШ) збройних сил Польської Республіки генерал-лейтенанта Владислава Сікорського, який визначив першу чітку організаційну структуру 2-го відділу ПГШ у мирний час. До його основних функціональних завдань входили: організація розвідувальної служби, підготовка фахового персоналу, обробка та аналіз отриманої інформації, надання її військовим та цивільним органам влади, модернізація методів, способів, сил і засобів агентурної розвідки⁷. Аналізуючи організаційні перетворення того часу, тактику і стратегію АРД польської військової розвідки в УСРР, аналітики радянських спецслужб зауважували: «Двуйка переходить до [організації] менш вразливої мережі шпигунських осередків та окремих резидентур з необхідними технічними інстанціями»⁸.

10 серпня 1921 р. у надрах ПГШ була підготовлена «Інструкція організації розвідки в Росії» (назва документу засвідчила, що Польща усвідомлювала факт поглинання незалежної України Росією. — *Авт.*), відповідно до якої всі осередки роботи проти більшовиків були поділені на типи «А» та «В». Перший з них об'єднував ті, що діяли з території суміжних держав, другий — резидентури на підрадянських теренах. На території УСРР з групи «А» діяли: експозитура 5, що відповідала за розвідку на теренах Київського військового округу (КВО); а також розвідувальний пункт дислокований у Кишиневі, сектор відповідальності якого включав південну частину КВО, і такий самий пункт у Константинополі, котрий фокусував свої розвідувальні зусилля на південній частині України⁹.

⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). Ф. 13, спр. 603, арк. 71.

⁷ *Czarnecka Regina*. Названа праця.

⁸ ГДА СБУ. Ф. 13, спр. 445, арк. 2 зв.

⁹ *Peplowski A.* Названа праця. С. 83.

Упродовж наступних років тривала оптимізація організаційної структури «двуйки». Розвідувальною діяльністю опікувалися шість експозитур, яким були присвоєні порядкові номери і визначалися території, на яких вони здійснювали АРД. Географічні межі їхньої компетенції не були сталими. Вони дещо змінювалися у ході реформування і реорганізації Другого відділу генштабу збройних сил Польської Республіки. Приміром, вже згадувана експозитура № 5, дислокована у Львові* та сфокусована у своїх розвідувальних інтересах на радянській Україні, від самого початку своєї діяльності займалася як глибинною, так і тактичною розвідкою. Іноді вона виходила й за межі визначених 250 км від польсько-радянського кордону. Експозитура № 2 зосереджувалася на вивченні та оперативній розробці різних гілок української еміграції в Польщі, встановленні контактів з ними. Підвищеною увагою були охоплені уенерівці, гетьманці, оунівці та представники інших політичних течій, які мали свої осередки в різних країнах Європи.

Принагідно слід зауважити, що інтереси польської та уенерівської спецслужби співпадали не лише у часи існування Повстансько-партизанського штабу, про що вже йшлося вище, а й пізніше. Наприкінці 1926 р. за схваленням голови відродженої польської держави Ю. Пілсудського був створений Генеральний штаб екзильного уенерівського Військового міністерства з відповідним структурним підрозділом (II секція) для виконання завдань розвідувального характеру та підтримання безпосередніх зв'язків зі своїми прибічниками в Україні.

Головними напрямками діяльності обидвох розвідок були: агентурне проникнення до урядових та партійних структур радянської України з метою вивчення напрямів політики і способів її реалізації; здобування інформації про боєздатність, технічне оснащення, розвиток та реформування окремих родів військ, тактику дій великих армійських з'єднань; з'ясування оперативної обстановки у прикордонні задля успішного перекидання агентів¹⁰.

Поляки надавали спецслужбі УНР організаційну та матеріальну допомогу, активно взаємодіяли з нею, використовуючи базу розвідувальних пунктів, які дислокувалися на кордоні Польщі та УСРР та спільну агенуру.

* Головний офіс експозитури № 5 розташовувався у Львові по вул. Оссолінського (зараз — вул. Стефаника) на другому поверсі звичайного будинку у дворі. Своїх агентів, які приїздили з радянської України, її співробітники приймали у готелі «Рояль».

¹⁰ Російський державний військовий архів (далі — РДВА). Ф. 461, оп. 1, спр. 1, арк. 61.

Партнерство уенерівської та польської розвідок у різні часи мало як свої характерні особливості, так і свої позитивні й негативні сторони. Треба відверто визнати, що за об'єктивними реаліями тієї доби екзильна спецслужба не могла бути цілком самодостатньою. ДЦ УНР в екзилі змушено шукав надійних союзників, інакше саме його існування, не кажучи вже про якусь практичну діяльність, було б неможливе. Поляки у свою чергу вбачали в українцях надійних партнерів, не лише з огляду на спільні завдання, а й як джерело для пошуку кандидатів для оперативної розробки та подальшого вербування агентури з метою перекидання на радянський бік і ведення активної АРД у прикордонні.

Останнє не було таємницею і для радянських спецслужб. Державне політичне управління (ДПУ) УСРР у 1926 році, констатуючи професійність польської розвідки, виокремлювало сприятливі обставини, які полегшували діяльність останньої на теренах УСРР:

«1. Велика кількість на Україні представників польського населення (цілі колонії), які у деякій своїй частині тяжіють до Польщі...

2. Розвиток дипломатичних, економічних, поштово-телеграфних, транспортних та інших стосунків України з Польщею й присутність на території України ряду місій, комісій, консульств, окремих представників[,] дипломатичних кур'єрів тощо.

3. Концентрація в Польщі української та іншої еміграції, яка має на Україні зв'язки, а також зв'язки частини населення зі своїми родичами і знайомими, які мешкають у Польщі.

4. Велика довжина і природні умови кордону, що полегшують проникнення польських розвідників та агентів на нашу територію.

5. Масові переходи на наш бік з Польщі перебіжчиків і політемігрантів.

6. Обмін [громадянами], що здійснюється між Польщею та СРСР»¹¹.

Вивчення архівних документів і опублікованих матеріалів дозволяють переконатися, що польські розвідоргани уважно спостерігали не лише за уенерівською еміграцією в Польщі та інших країнах світу, а й представниками інших політичних угруповань змушених вигнанців.

Об'єктом ретельного вивчення польських спецслужб упродовж міжвоєнного періоду залишалися гетьманці — прихильники гетьмана П. Скоропадського, діячі Організації українських націоналістів та ін. Про це свідчать навіть назви справ, датовані 1929–1939 рр., які зберігаються в архіві «двуйки»¹².

¹¹ ГДА СБУ. Ф. 13, спр. 445, арк. 2.

¹² РДВА. Ф. 308, оп. 19, спр. 153, арк. 4–5, 28–31.

Маючи у своєму розпорядженні велику кількість агентів, глибинну розвідку в УСРР проводила 5-та експозитура*. До її структури входило два відділи (пастерунки) — розквартировані у Тернополі і Ровно. Перший відповідав за Одеську, Київську і Подільську губернії та мав у своїй організаційно-штатній структурі 3 пляцувки: у Підволочиську, Скалаті і Гусятині; другий відповідно — колишню Волинську губернію і частково Лівобережну Україну, мав 4 пляцувки: у Здолбунові, Острозі, Корці і Рокитному¹³.

Організаційно-штатна побудова польської розвідки, що діяла на теренах УСРР у міжвоєнний період, зазнаючи певних змін, в цілому зберігала свою структуру, як зрештою, і методи діяльності. Пляцувки (локальні розвідувальні центри, найнижча ланка польської розвідки), організовані на території радянської України й контрольовані референтурою «Схід»¹⁴, протягом всього досліджуваного періоду залишалися головними її дієвими осередками, хоча від середини 20-х років більшість з них знаходилась, як свідчать документи радянського походження, під «ковпаком» ДПУ УСРР.

У перші роки діяльності в УСРР польська розвідка мала свої пляцувки у Вінниці, Жмеринці, Києві та Харкові, а вже з 1923 р., коли «двуйка» активізувала свою діяльність, їх чисельність значно зросла**. Не

* Польська дослідниця Регіна Чарнецька, яка в Центральному військовому архіві (Відділ II Головного штабу (Генерального штабу) у Варшаві уважно вивчила цю складову у діяльності польської розвідки в УСРР, чітко виокремила сферу зацікавлення 5-ї експозитури: «оснащення Українського військового округу, дислокація частин Червоної армії, прикордонних загонів, центрів зв'язку, стратегічних укріплень, діяльність ДПУ/ОДПУ, розвиток промисловості, концентрація населення у різних регіонах; місця концентрації різних гілок української еміграції в Польщі. Окрім цього, згадана дослідниця виявила в архіві 5-ї експозитури списки прикордонників і дезертирів Червоної армії, протоколи допитів біженців з радянської України, аналітичні матеріали про національну політику СРСР, боротьбу з католицькою і православною церквою; переклад інструкцій для радянських агентів та інших документів, отриманих розвідкою; огляди російської та української преси // *Czarnecka Regina. Oddział II Sztabu Głównego (Generalnego) w latach 1921–1939 Regina Czarnecka — Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej nr 28 z 2006 r. // URL: Oddział II Sztabu Głównego (Generalnego) w latach 1921–1939 (zbfso.pl).*

¹³ ГДА СБУ. Ф. 13, оп. 1, спр. 445, арк. 3.

¹⁴ РДВА. Ф. 308, оп. 3, спр. 20, арк. 8.

** Польський учений Анджей Пеплонський, узагальнюючи розгляд діяльності польської розвідки в СРСР і на теренах УСРР, на підставі архівних матеріалів підрахував, що протягом 1927–1939 рр. в Україні функціонувала 21 пляцувка, з них — 8 у Харкові, 12 — у Києві та ще одну під назвою «Гетьман» з агентурою у кількох містах УСРР // *Peplonski Andrzej*. Вказ. праця. С. 126.

в останню чергу це було пов'язане із зростанням бюджету фінансування пляцувок, що діяли в Україні.

За узагальненими підрахунками, проведеними працівниками НКДБ СРСР у 1945 р. на підставі документів польської спецслужби, захоплених радянськими спецпідрозділами у визволеній від нацистів Польщі, щомісячний бюджет референтури «Схід» становив у 1928–1929 рр. 8 500 злотих і 5 300 доларів. Пізніше щомісячне фінансування корегувалося у бік збільшення. У 1935 р. воно становило 100 000 злотих¹⁵.

Важко дати відповідь на питання, чи всі ці гроші витрачалися на реальні потреби агентурної розвідки, чи безвідповідально розкрадалися функціонерами. Так само важко оцінити, чи достатнім було фінансування. З урахуванням споживчих цін на Волині (найбіднішому регіоні II Речі Посполитої), де в 1935 році шафа коштувала 30–40 злотих, костюм від 40–80 злотих, заробіток кравця від 25 до 45 злотих на тиждень, 1 кілограм масла на львівському ринку коштував 4–5,60 злотих, 1 літр сметани чи 1 кілограм сиру від 1 до 1,40 злотих¹⁶, сума в 100 000 злотих виглядає досить переконливо. Однак без розуміння всього спектру завдань, на які витрачалися асигновані кошти, важко стверджувати, що їх дійсно було достатньо.

Накопичена у 2-му відділі польського Генштабу розвідувальна інформація дозволила його аналітикам у 1923 р. видати у Варшаві для службового користування довідник «Розвідувальна служба в СРСР». У ньому чітко визначили головне завдання — збирання інформації щодо:

- дислокації, структури і чисельності складу Червоної армії та її командирів;

- радянської промисловості, передусім військової;
- транспорту (кількість залізниць, їх пропускна спроможність тощо);
- економічного стану СРСР і УСРР, зокрема.

Окрема увага була приділена актуалізації (використанню) карт й інших відомостей, які здебільшого можна було отримати агентурним та не агентурним способами, з використанням різних сил і засобів польської військової розвідки¹⁷.

Серйозним здобутком польської агентурної розвідки тієї доби можна вважати отримання інформаційних зведень ДПУ за січень 1922 р. —

¹⁵ РДВА. Ф. 453, оп. 1, спр. 7, арк. 14.

¹⁶ Маланій О. Становлення і еволюція трудового права на території Східної Галичини у складі Другої Речі Посполитої (1918–1939 рр.). Дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр.наук. 12.00.01 — теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Львів, 2018. С. 52.

¹⁷ РДВА. Ф. 453, оп. 1, спр. 7, арк. 11, 12.

липень 1923 р., а також розвідзведень розвідупра штабу військ Західного фронту, складені резидентурою «Горін»¹⁸.

Від польських резидентур «Віттег», «О/5» та інших до «двуйки» потрапили накази реввоєнрад РСФРР, щотижневі зведення розвідупра РСЧА та інформаційного відділу ДПУ про дислокацію армійських частин в УСРР. Не менш важливі відомості містилися у текстах перехоплених радянських телеграм та телефонних переговорів радянського посла у Варшаві та представника наркому іноземних справ про боротьбу з повстанським рухом на Україні, репатріацію військовополонених з Польщі та Чехословаччини¹⁹.

Для отримання необхідної інформації перед польською агентурою ставилося завдання щодо впровадження до найбільш важливих радянських відомств. При цьому їм пропонувався й певний алгоритм дій. Приміром, оперативні співробітники, агенти (під виглядом «добročесних, пильних громадян») повинні були добровільно з'являтися в органи ДПУ, пропонуючи свої послуги для участі в контррозвідувальній діяльності з виявлення польських агентів. Таким чином декому з них вдавалося «працевлаштуватися» в радянських органах держбезпеки і не лише із середини вивчати методи діяльності місцевої та закордонної агентури, а й здобувати цінні розвідувальні відомості. Подібним чином відбувалося проникнення й до лав радянських збройних сил²⁰.

Доволі активною була розвідувальна діяльність поляків, яка розгорталася у 20-ті роки ХХ ст. під «дахом» дипломатичних установ, розташованих в Україні*, торговельних представництв, недержавних місій тощо.

Взаємини польського дипломатичного та військового відомств у питаннях розвідувальної діяльності були достатньо складними, а інколи, навіть напруженими. Причиною таким непорозумінням, за твердженням В. Шевченка, крилися й у невизначеності ієрархії МЗС Польщі та «двуйки» щодо цінної інформації зовнішньо-політичного та військового характеру²¹.

Військовий аташе за інструкцією другого відділу польського генштабу не вів АРД, але йому були відомі всі співробітники відділу «Схід»,

¹⁸ Там само. Ф. 308, оп. 3, спр. 20, арк. 21.

¹⁹ РДВА. Ф. 308, оп. 3, спр. 20, арк. 21.

²⁰ ГДА СБУ. Ф. 13. оп. 1, спр. 445, арк. 4.

* Детально про це див.: «Україна і Польща 1920–1939 рр.». З історії дипломатичних відносин УСРР з Другою Річчю Посполитою: Документи і матеріали. НАН України. Інститут історії України; упорядкування, коментарі, вступна стаття: Н. С. Рубльова, О. С. Рубльов. К.: Дух і літера, 2012. 624 с.

²¹ Шевченко В. Названа праця. С. 140.

які працювали в офіційних польських представництвах на території СРСР. Він допомагав їм у фаховій діяльності, надавав поради тощо. Окрім того, до кола завдань військового аташе входила співпраця в галузі розвідки з військовими аташе інших держав, акредитованих, зокрема, і в Москві, а також ведення неагентурної аналітичної діяльності розвідки, що здійснювалася на підставі вивчення відкритих джерел²².

Більшість з резидентів польської розвідки, які здійснювали свою діяльність в Україні, перед її початком проходили короткотермінове спеціальне навчання у референтурі «Схід», або у 5-й експозитурі 2-го відділу Генштабу у Львові і лише потім направлявся до місця призначення з відповідною легендою.

Керівники резидентур перебували в Україні під своїми справжніми прізвищами, хоча деякі з них (переважно, офіцери «двуйки»), працюючи у польських дипломатичних представництвах, користувалися псевдонімами. Основним каналом оперативного зв'язку було листування, яке здійснювалося через дипломатичну пошту Міністерства закордонних справ Польщі з дотриманням відповідної системи конспірації, прописаної в спеціальній інструкції Другого відділу ПГШ. Листи із резидентур вкладалися у два конверти (іноді навіть у три) і адресувалися співробітникам, які були спеціально уповноважені їх отримувати. Зворотні листи зовні практично не відрізнялися від іншої консульської пошти. З метою конспірації конверти прошивалися нитками спеціального кольору. Колір печатки також відрізнявся, залежно від дня відправлення. Для дипломатичних посадовців встановлювалися кодові назви. Так, консул у Києві іменувався «амурчиком», а сама польська дипломатична установа в цьому місті — «павільйоном», відділ «Схід» — «будка» (у листах російською — «конура»)²³.

Для зв'язку використовували дипломатичних кур'єрів, а також зв'язкових — офіцерів 2-го відділу Генштабу, які пересувалися територією СРСР під іншими прізвищами. У термінових випадках деяким резидентам дозволялось надсилати телеграми умовного змісту на адреси конспіративних квартир «двуйки» у Варшаві.

Штатні офіцери «двуйки», які здійснювали глибинну розвідку, працювали й у складі іноземних місій, що опікувалися поверненням на Батьківщину біженців, колишніх військовополонених, а також у низці іноземних недержавних організацій, які здійснювали в УСРР гуманітарну

²² РДВА. Ф. 453, оп. 1, спр. 7, арк. 7.

²³ Там само. Арк. 16–17.

діяльність («АРА»*, міжнародний комітет допомоги голодуючим «Помгол»).

Польський історик Ян Яцек Бруський зауважує, що розвідувальна мережа, яка діяла у 1923 р. під «дахом» польської оптаційної місії** в Одесі, а від 1924 р. — у Харкові (для безпосереднього зв'язку із новоутвореним Генеральним консульством) «була одним із найкорисніших джерел інформації на Сході»²⁴.

Підтверджують ці висновки польського вченого і документи радянських спецслужб. В інформаційному зведенні контррозвідувального відділу Київського губернського відділу ДПУ, зокрема у розділі «Аналіз ситуації, пов'язаної з польським шпигунством» від 15 жовтня 1923 року, йдеться про польську репатріаційну делегацію, яка, на переконання чекістів, «грала роль об'єднуючої ланки місцевої і закордонної польської “громадськості”»²⁵. В іншому документі ДПУ, датованому січнем 1924 року, йшлося про співпрацю польських оптаційної і репатріаційної місій з 2-м відділом польського Генштабу. Серед іншого наголошувалося, що ці установи активно долучалися до створення пляцувок в Україні, а також «використовували оптантів, які оптували (обрали. — *Авт.*) польське громадянство» для збирання розвідувальної інформації, оскільки ці особи обіймали відповідальні посади у Червоній армії та радянських державних установах²⁶.

Однією з головних проблем резидентур було належне конспірування своєї діяльності, оскільки ДПУ здійснювало невсипущий контроль та зовнішнє спостереження за офіційними польськими представництвами. Тому більшій частині співробітників — офіцерам «двуйки», як і військовим аташе, не дозволялось займатися агентурною діяльністю. Вони обмежувалися особистими спостереженнями і фотографуванням, збиранням інформації серед своїх знайомих та відвідувачів консульств, а також вивченням преси, особливо провінційної (районних періодичних видань) і газет військових частин тощо²⁷.

* Американська адміністрація допомоги (АРА) — добродійна організація США у 1919–1923 рр. Офіційним її завданням було подання допомоги (речі, харчі, ліки) нужденним категоріям осіб. Угода з урядом УСРР була підписана 10 січня 1922. Представництва АРА працювали в Одесі, Катеринославі та ін. містах.

** До осені 1923 р. в УСРР працювали польські місії по оптації та репатріації, передбачені Ризькою мирною угодою.

²⁴ *Bruski, J. J.* Названа праця. С. 127–128.

²⁵ ГДА СБУ. Ф. 13, оп. 1, спр. 162, т. 7, арк. 2.

²⁶ Там само. Спр. 193, арк. 27.

²⁷ РДВА. Ф. 453, оп. 1, спр. 7, арк. 9.

Якщо ж резиденти особисто й вербували агентів, то робили це вкрай обережно. Залучення до конфіденційної співпраці відбувалося поетапно. Спочатку списки кандидатів переправлялися для узгодження з керівництвом розвідки до Центру (керівництва пляцувки — *Авт.*) а вже потім до експозитури у Львові. Зустрічі із завербованою агентурою відбувалися, переважно, у службовому приміщенні консульств, оскільки співробітники резидентури скаржилися на те, що через «щільне» зовнішнє спостереження робити це в інших місцях практично неможливо. І лише у виключних випадках кваліфікованим польським оперативним співробітникам дозволялося зустрічатися з агентурою (стосовно якої не було жодних підозр у зв'язках з ДПУ. — *Авт.*) за межами службових приміщень офіційних представництв польської держави²⁸.

Архівні джерела свідчать, що до 1929 року агентура вербувалася не лише серед згаданих осіб і української еміграції, а й серед членів так званих контрреволюційних організацій на теренах радянської України. Хоча, ймовірно, що останні були «контррозвідувальною підставою» ДПУ, оскільки відомо, що саме у другій половині 20-х років активізувалася робота радянських органів держбезпеки зі створення міфічних (фіктивно-провокативних) «антирадянських» організацій з використанням методу легендування, метою яких було, насамперед, виявлення реальної та потенційної опозиції серед громадян УСРР.

Робота польської розвідки в Україні за підтримки консульських установ у Києві та Харкові тривала більш-менш організовано аж до літа 1926 року. Але вже на початку серпня того ж року референтура «Схід» інформувала керівництво «двуйки» про труднощі своєї діяльності, пов'язані із небажанням керівників польських консульств займатися розвідувальними справами і тим наражати себе на небезпеку. Так, ще у липні 1925 року керівник польської дипломатичної установи у Харкові Костянтин Скрижинський неодноразово надсилав скарги до Міністерства закордонних справ. Апелюючи до свого керівництва, він наголошував, що дії 2-го відділу Генштабу, зокрема розвідувальна діяльність за допомогою дипломатів, використання приміщення і каналів консульства, не лише створює небезпеку для його персоналу, яким активно цікавилися радянські спецслужби, а й негативно впливає на «налагодження українсько-польських стосунків». Під тиском МЗС Польщі 2-й відділ змушений був ліквідувати цю харківську пляцувку²⁹.

²⁸ Там само. Арк. 11.

²⁹ *Stephen Dorril*. MI 6 Inside the Covert World of Her Majesty's Secret Intelligence Service: A Touchstone Book Published by & Schuster New York London Toronto Sydney Singapore, 2002. P. 90, 91, 102.

Ще одним каналом передачі розвідувальної інформації до Польщі й у зворотному напрямку — до УСРР служив радянсько-польський кордон. Даний канал підтримувався зусиллями спеціальної агентури, «кур'єрів-ходоків» та «агентів-маршрутників», серед яких було багато українців, котрі направлялись групами та поодинокі за допомогою відділень польського корпусу охорони кордону (КОП)*. Ці відділення постачали кур'єрів та агентів одягом і предметами особистого користування радянського походження, а також фальшивими документами, виготовленими в оперативно-технічному відділі «двуйки». В окремих випадках зв'язок агентів з центром підтримувався через радянську пошту листами без підпису, в яких містилася розвідувальна інформація³⁰.

У 1926 році розпочався процес консолідації розвідки Експозитури 5 та КОП. Протягом всього періоду свого існування згадані структурні підрозділи мали проблеми з пошуком агентури, які намагалися вирішити і за рахунок залучення представників української еміграції. Брак агентури став однією з причин значного зниження активності польських спецслужб в УСРР у 1926–1932 рр.³¹

Нелегальний перетин польського кордону із використанням спільної агентури здійснювався по 3-х «коридорах»: поблизу села Біловіжжя Сарненського повіту (20–25 км від Рокитного); Варшава–Львів, Чортків, Скалат; Варшава–Львів, Рівне–Острог і далі — радянська Україна. Для цієї ж мети призначалась діяльність контрольно-розвідувального пункту на Волині (м. Рівне), який підпорядковувався військовій спецслужбі Державного Центру УНР в екзилі, і мав такі ж пункти у Корці (створений у серпні 1927 року), Лановцях (створений у червні 1927 року, функціонував до весни 1930 року), Могилянах (заснований у 1927 році, діяв до 1931 року), Костополі (працював з червня 1927 року до березня 1928 року), Острозі (діяв упродовж 1931–1933 рр.)³². Розвідувальні пункти ДЦ УНР з 1928 року діяли і у м. Гусятин та с. Барсуки³³. Практично всі вони фінансувалися польською військовою спецслужбою.

* Корпус охорони кордону (Польська: *Korpus Ochrony Pogranicza*, КОП) — військове формування Другої Речі Посполитої створене в 1924 році для захисту східних кордонів країни від збройних вторгнень. Наприкінці листопада того ж року була розпочата робота з розробки моделі розвідувальної служби КОП. Розвідувальний відділ КОП мав виконувати передусім службову та допоміжну функцію щодо Другого відділу Генерального штабу Збройних Сил Польщі. У другій половині 1920-х — першій половині 1930-х років тривало реформування КОП, зокрема і в частині розвідки.

³⁰ РДВА. Ф. 308, оп. 3, спр. 20, арк. 19–20.

³¹ ГДА СБУ. Ф. 13, спр. 301, арк. 28–29.

³² Там само. Спр. 445, арк. 2–3 зв; Ф. 5, спр. 10418, арк. 105.

³³ Архів Управління СБУ у Хмельницькій області. Спр. П-29303, арк. 71, 88.

Як вже підкреслювалося, польська розвідка та її агентура не уникла серйозних провалів у досліджуваний період, пов'язаних насамперед з ефективною протидією радянської контррозвідки.

Констатуючи це, треба все ж зауважити, що до середини 20-х років розвідувальна інформація, яка надходила від польської агентури, мала здебільшого об'єктивний характер, оскільки в цей час радянські спецслужби ще не розгорнули належним чином дезінформаційну роботу. У подальшому радянська контррозвідка почала досить активно протидіяти польським спецслужбам.

Вербування агентури радянськими органами державної безпеки здійснювалося серед відвідувачів консульств, які приходили туди для вирішення своїх особистих питань, а також серед іноземних спеціалістів, що отримували у цій дипломатичній установі транзитні візи для перетину території Польщі. Матеріали, які підтверджують це, можна знайти серед документів радянських спецслужб 1929 року, зокрема у доповідних контррозвідувального відділу Київського окрввідділу ДПУ від 6 липня 1929 року «Про оперативну роботу» у розділі «Фіктивно-провокаційні організації ДПУ по польські лінії»³⁴.

У квітні 1929 року було проведено чергове переакцентування польської агентури зі справ військових у політично-економічний бік, спричинене, вочевидь, з усвідомленням нових геополітичних реалій у світі та ситуації всередині СРСР. Узявши гору над своїми політичними опонентами, Й. Сталін зняв з порядку денного ідею світової революції зовнішньої політики СРСР, а тим — принаймні на рівні пропаганди — зменшив загрозу експорту революції до Другої Речі Посполитої. Незважаючи на те, що ідею світової революції було закріплено у Конституції СРСР 1924 року (розділ 1), міжнародна та внутрішня риторика та політика Й. Сталіна вже від середини 1920-х років ґрунтувались на ідеї «побудови соціалізму в одній окремій країні»³⁵. Це відкладало загрозу чергового наступу на Польщу, принаймні на деякий час.

Наприкінці 1920-х рр. польська військова розвідка досить результативно вивчала відкриті джерела — радянську пресу, статистичні звіти народногосподарських органів, окремі публікації, що давали їй можливість складати аналітичні огляди з економічних, політичних і військових

³⁴ ГДА СБУ. Ф. 13, оп. 1, спр. 445, т. 4, арк. 25.

³⁵ Fischer R.; John C. Leggett John C. Socialism in one country. *Stalin and German Communism: A Study in the Origins of the State Party*. Social Science Classics (вид. 2nd reprint). Transaction Publishers. 2006. 264 p. P. 471–496.

питань. Не менш предметно вивчався і стан української науки, діяльність радянської політичної еліти та української еміграції³⁶.

У загальному контексті аналізу специфіки АРД польської військової розвідки на території радянської України окремої уваги заслуговує питання партнерства «двуйки» зі спецслужбами інших держав. Цьому аспекту її функціонування спеціальний розділ своєї праці присвятив Анджей Пеплонський, який зосередився на взаєминах польських спецслужб з відповідними відомствами країн Балтії, Румунії, Франції, Великобританії, США.

І якраз в цьому сенсі дещо дивний вигляд має позиція англійських авторів, які заперечують співпрацю англійської спецслужби (МІ-6) з польськими спецслужбами³⁷. Існують неспростовні факти, які вказують на існування контактів між цими двома розвідками. Так, зокрема, очолюваний Польщею у міжвоєнний період прометейський рух (діяльність еміграційних організацій народів колишньої Російської імперії задля спільної боротьби проти СРСР за створення своїх національних держав. — *Авт.*) існував за активної фінансової підтримки і МІ-6, і «двуйки». Цього не заперечують і самі англійці. У драматичній історії, пов'язаній з підготовкою вбивства Євгена Коновальця, також чітко відстежуються партнерські контакти цих двох спецслужб.

В одній із справ польської спецслужби під загальною назвою «Полуведько Кіндрат» містяться донесення агента, що висвітлював діяльність цього радянського агента, впровадженого до середовища української еміграції паралельно з П. Судоплатовим. В одному з них, датованому 29 жовтня 1934 року, зокрема, зазначалося: «...Полуведько агент ДПУ із розвідувальним завданням з Росії. Про це попереджає і англійська розвідка...»³⁸. Вже пізніші донесення 1935 року вказують на те, що польські «колеги» належним чином проінформували екзильну спецслужбу УНР, підтвердивши таким чином її підозри щодо цієї постаті. Проте уенерівські провідники навіть не натякнули про це оунівцям! Навіть знаючи про, м'яко кажучи, прохолодні взаємини різних гілок української політичної еміграції, які часом переростали у справжню ворожнечу, важко зрозуміти байдуже споглядання уенерівцями за тим, як в Організації українських націоналістів, серед їхніх провідників «комфортно» легалізувався агент радянської спецслужби.

У другій половині 1930-х років польська розвідка на теренах УСРР/УРСР була практично паралізована, оскільки радянські спецслужби не

³⁶ РДВА. Ф. 308, спр. 200, 201, 216, 217; Оп. 7, спр. 300, 304, 359, 494.

³⁷ *Stephen Dorril*. Р. 185.

³⁸ РДВА. Ф. 308, оп. 7, спр. 363, арк. 10.

залишали щонайменших шансів для її ефективної діяльності, а від вересня 1939 року вона взагалі припинила свою діяльність, оскільки почалася Друга світова війна. Польща була окупована гітлерівською Німеччиною.

Короткий історичний екскурс у минуле польських спецслужб дає змогу стверджувати, що від самого початку своєї діяльності на різних етапах і з різною ефективністю вони здійснювали як стратегічну, так і оперативну агентурну розвідку на території радянської України.

У 20-ті роки ХХ ст. діяльність польської спецслужби пережила декілька етапів організаційних перетворень, що супроводжувалися активізацією або сповільненням розвідувальної діяльності на теренах СРСР в цілому та УСРР, зокрема.

Агентурна мережа спецслужб Польщі у міжвоєнний період була доволі розгалуженою. Агентурно-розвідувальну діяльність здійснювали одразу кілька відомств: Другий відділ Генерального Штабу Війська Польського та підпорядковані йому місцеві експозитури та пляцувки, розвідувальні частини Корпусу охорони пограниччя, співробітники дипломатичних установ і недержавних органів та ін. Цей паралелізм мав як позитивний ефект, так і вносив певний дисбаланс та розкоординованість у загальну систему діяльності агентурної розвідки. Глибинна розвідка була суттєво обмежена як за обсягом, так і якістю інформації, яку вона отримувала від дипломатичних установ — Генерального консульства II Речі Посполитої в Харкові та консульства у Києві.

Від початку створення і упродовж всього міжвоєнного періоду шляхом численних «реформувань» і «оптимізацій» польські спецслужби намагалися вдосконалити свою агентурну розвідку та зміцнити її апарат. Спільні інтереси зумовили тісну співпрацю «двуйки» зі спецслужбами ДЦ УНР в екзилі.

Не перераховуючи всі проблеми та недоліки агентурної розвідки Польщі, варто наголосити, що більшість з них були пов'язані з ефективною роботою радянської контррозвідки, посиленням контррозвідувального режиму всередині СРСР, зокрема й запровадженням паспортної системи та «санациєю» великих мегаполісів і прикордоння, а також кадровими проблемами польських спецслужб.

Але, задля справедливості, слід наголосити, що, незважаючи на в цілому не високу результативність агентурної розвідки «двуйки», спецслужби Другої Речі Посполитої упродовж досліджуваного періоду залишалися найуспішнішими з поміж інших держав, які здійснювали свою АРД на території радянської України.

У нинішніх умовах пошуку нового формату налагодження співпраці розвідки з партнерами НАТО та ЄС перспективи подальших досліджень

історії партнерства союзницьких спецслужб на різних історичних відтинках абсолютно очевидні. Потреба в продовженні студіювання цієї теми зумовлена й необхідність додаткової аргументації вагомості «українського театру» таємної війни а отже й України як центральної складової європейської політики, осердя зіткнення інтересів диктатур, цивілізацій — «фронтиру», стан якого був та є ключем до європейської безпеки.

REFERENCE

Bruski, J. J. (2010). *Między prometeizmem a Realpolitik. II Rzeczpospolita wobec Ukrainy Sowieckiej 1921–1926*. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”. [in Polish].

Czarnecka, Regina. (2006). Oddział II Sztabu Głównego (Generalnego) w latach 1921–1939 *Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej*, 28. Retrieved from Oddział II Sztabu Głównego (Generalnego) w latach 1921–1939 (zbfsop.pl). [in Polish].

Danielewicz, K. (2017). *Lwowska Ekspozytura wywiadu. Działalność Ekspozytury nr 5 SG we Lwowie w latach 1921–1939*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałe. [in Polish].

Fischer, R. (2006). *Socialism in one country. Stalin and German Communism: A Study in the Origins of the State Party*. (Social Science Classics) (2nd ed). New Jersey: Transaction Publishers. [in English].

Komar, V. (2011). *Kontsepsiia prometeizmu v politytsi Polshchi (1921–1939 rr.)*. Ivano-Frankivsk: Misto NV. [in Ukrainian].

Malanii, O. (2018). *Stanovlennia i evoliutsiia trudovoho prava na terytorii Skhidnoi Halychyny u skladі Druhoi Rechi Pospolytoi (1918–1939 rr.)*. (Candidate's thesis). Lviv. [in Ukrainian].

Misiuk, A. (1998). *Służby specjalne II Rzeczypospolitej*. Warszawa: Bellona. [in Polish].

Okipniuk, V. (2013). Heneralne konsulstvo II Rechipospolytoi v Kyievi: trahichnyi epilog voseny 1939 r. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, 1/2 (40/41), 193–215. [in Ukrainian].

Ostashko, T. (2004). Polska viiskova spetssluzhba (dvojka) pro ukrainskyi monarkhichnyi rukh *Ukraina–Polonika*, 1, 249–256. [in Ukrainian].

Pepłoński, A. (1996). *Wywiad Polski na ZSRR 1921–1939*. Warszawa: Wydawnictwo Bellona. [in Polish].

Rublova, N. S., & Rublov O. S. (Comps.). (2012). *Ukraina i Polshcha 1920–1939 rr.: Z istorii dyplomatychnykh vidnosyn USSR z Druhoiu Richechiu Pospolytoi: Dokumenty i materialy*. Kyiv: Dukh i litera. [in Ukrainian].

Shevchenko, V. (2020). *Diialnist polskykh rozviduvalnykh sluzhbb na terytorii USSR (1921–1932 rr.)*. (Doctor's thesis). Kyiv: Kyivskyi natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka [in Ukrainian].

Sidak, V. (1998). *Natsionalni spetssluzhby v period Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rr. (nevidomi storinky istorii)*. Kyiv: Vydavnychy dim “Alternatyvy”. [in Ukrainian].

Stephen, Dorril. (2002). MI 6: Inside the Covert World of Her Majesty's Secret Intelligence Service: A Touchstone Book. New York, London, Toronto, Sydney, Singapore: Published by & Schuster. [in English].

Vronska, T. (2004). Spivpratsia uenerivskoi ta polskoi rozvidok u mizhvoiennyi period. Abstracts of Papers '04: Zrodla w badaniach historii wojskowej VII ogolnopolskie forum historykow wojkowosci (pp. 541–556). Torun: Wydawnictwo Adam Marszalek. [in Polish].

Vronska, T. (2005). Diialnist polskoi rozvidky na terenakh USRR u 20-ti roky XX st. *Ukraina–Polonika*, 1, 90–103. [in Ukrainian].

Zdanovich, A. (2017). Polskij krest sovetskoj kontrrazvedki. *Polskaya liniya v rabote VChK–NKVD 1918–1938*. Moskva: Kraft. [in Russian].

Tamara Vronska

Doctor of Historical Sciences (Ph.D., Dr.hab.), Senior Research Associate,
Leading Researcher at the Department of Military Historical Research,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine,
(Kyiv, Ukraine), vronska_tamara@ukr.net
<https://orcid.org/0009-0009-3898-5662>

Volodymyr Opanasenko

PhD in Psychology, Associate Professor;
Deputy Head of the Second Department
of the First Educational and Research Institute
Yevhenii Berezniak Military Academy;
(Kyiv, Ukraine), grand68@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-4808-3488>

THE SPECIFICS OF THE ACTIVITIES OF THE AGENT INTELLIGENCE OF THE POLISH REPUBLIC ON THE TERRITORY OF SOVIET UKRAINE (20S — FIRST HALF OF 30S OF THE XX CENTURY)

Abstract. *The article, based on the analysis of a wide range of archival sources, foreign and domestic historiography, reveals the specifics of cooperation between Polish and Ukrainian emigration special services in order to obtain secret materials on the military potential and socio-political life of Soviet Ukraine in the interwar period. The purpose of the article is to highlight the characteristic features of the creation and functioning of the Polish military intelligence network in the Ukrainian SSR. The research objectives are to analyze the peculiarities of the organization of agent intelligence, the grounds for involving representatives of Ukrainian emigration in confidential cooperation, the conditions of activity of operatives of Polish special services in terms of using their legal cover in diplomatic missions, non-governmental organizations and at the border. In addition, it is necessary to summarize the cause-and-effect relationships between the strategic and tactical intelligence tasks of the State Center of the UPR in Exile and the relevant special services of the Republic of Poland. The research methodology combines the tools of comparative historical,*

historical and legal, and structural and functional analysis. The scientific novelty and practical significance of the study is to expand knowledge about the scope and specifics of the partnership between Poles and Ukrainians at different historical junctures, to enrich the narratives of Ukraine's strategic communications aimed at countering the manipulative theses of Russian propaganda around the issue of Ukrainian-Polish relations. Consolidation of key allies in counteracting Russia's destructive foreign policy, ensuring national security, preserving the sovereignty and territorial integrity of the state remains a priority area of cooperation with partner intelligence services. The development of new formats of joint work also involves taking into account the historical experience gained in the past.

Keywords: *intelligence, counterintelligence, intelligence activities, Second Division of the General Staff of the Polish Army, dwójka, exposition, placówka, agents.*

РОЗДІЛ 2

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА

УДК 94(477.74)

Олег Бажан

кандидат історичних наук, доцент,
старший науковий співробітник відділу історії
державного терору радянської доби,
Інститут історії України НАН України (Київ),
Україна, bazhancio@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-2328-4512>

Микола Михайлуца

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри українознавства,
історико-правових та мовних дисциплін,
Одеський національний морський університет (Одеса),
Україна, michailuca@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-4896-0580>

ОПЕРАТИВНІ ЗАХОДИ НКВС УРСР ПІД ЧАС ПРИЄДНАННЯ ПІВДЕННОЇ БЕССАРАБІЇ ДО РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

***Анотація.** У статті на основі архівних документів та матеріалів розглядається діяльність радянських органів державної безпеки на території Південної Бессарабії (з моменту приєднання смуги Кагул-Ізмаїл-Болград до складу Української РСР), спрямована на побудову політичної системи радянського зразка в регіоні, боротьбу з «антирадянськими проявами та антирадянськими елементами», репресії різних категорій громадян, зокрема й православного духовенства. У дослідженні приділяється увага функціонуванню спеціальних груп, укомплектованих офіцерами з різних управлінь Наркомату внутрішніх справ СРСР, які розгорнули діяльність в містах Північної Буковини та Бессарабії. Опираючись на документи радянських спецслужб змальовано суспільно-політичну та економічну ситуацію в Аккерманському та Ізмаїльському повітах в другій половині 1940 року, розкрито репатріацію до Німеччини німців Бессарабії, розкрито реакцію населення Української РСР на прийняття Верховної*

Радою СРСР Закону «Про включення Північної частини Буковини і Хотинського, Аккерманського та Ізмайльського повітів Бессарабії до складу УРСР».

Для розкриття теми застосовувалися як загальнонаукові, так і спеціально-історичні методи: хронологічний, порівняльно-історичний, синхронний, діахронний (періодизації), статистичний.

Висновки. У ході військової операції, проведеної Червоною армією з метою примусової передачі Румунією Південної Бессарабії до складу СРСР було знищено колишню політичну систему і розпочато процес утвердження радянського тоталітаризму, який супроводжувався розгортанням політичних репресій у межах смуги Кагул–Ізмайл–Болград. Основу репресивного апарату склали оперативно-чекістські групи, які були створені НКВС УРСР. За допомогою силової інституції (НКВС) проведено «зачистку» приєднаної до СРСР території, а саме здійснено арешти колишніх румунських урядовців, представників соціально чужих прошарків населення, активістів буржуазно-націоналістичних партій. Радянізація регіону супроводжувалася виселенням неблагонадійного елементу та боротьбою з релігією та церквою.

Ключові слова: *Південна Бессарабія, анексія, Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР, репресії, Православна церква, німці Бессарабії.*

Історія Південної Бессарабії початкового періоду Другої світової війни перебуває у фокусі уваги вітчизняних та зарубіжних істориків. Характеристика нормативно-правових та організаційно-структурних основ формування, діяльності та функціонування органів НКВС на території Бессарабії на початку 1940-х років представлена у статті одеської дослідниці Євгенії Бурової¹ Особливий інтерес становить збірник документів з архіву Федеральної служби контррозвідки, в якому на підставі розсекречених наказів, орієнтувань, інструкцій розкриваються різноманітні сторони діяльності радянських органів державної безпеки у 1938–1940-х роках². Важливі проблеми суспільно-політичного життя в Бессарабії й міжнародних відносин на початку 1940-х років порушується у дослідженнях молдавського історика Валерія Пасата³. Проте у зазначених працях діяльність радянських органів державної безпеки на території Південної Бессарабії подається у загальних рисах.

¹ Бурова Є. Д. Формування і становлення органів НКВС в Південній частині Бессарабії після її входження до складу УРСР (серпень 1940 — лютий 1941 рр.) // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. / за ред. С. В. Ківалова. Одеса, 2011. Вип. 41. С. 345–346.

² Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : сб. док. : в 2 т. / ред. С. В. Степашин [и др.]. Москва: Книга и бизнес, 1995. Т. 1, кн. 1. Накануне (ноябрь 1938 г. — декабрь 1940 г.). 464 с.

³ Пасат В. И. Эвакуация немецких колонистов с территории Бессарабии и Северной Буковины в 1940 году // Отечественная история. 1997. № 2. С. 87–106.

Приєднанню Бессарабії та північної частини Буковини до складу СРСР у червні–липні 1940 року передувала ретельна підготовча кампанія в масштабах загальносоюзного державного і партійного керівничого центру та карально-силових структур і відомств. Для вирішення «бессарабського питання» сталінським керівництвом СРСР були задіяні політико-дипломатичні важелі та військово-пропагандистські заходи. Посилаючись на незаконні збройні обстріли радянських територій, командування Червоної армії (РСЧА) з квітня 1940 року почало концентрувати війська вздовж кордонів з Румунією. У першій декаді червня 1940 р. Військовим радам Київського Особливого військового округу (КОВО) та Одеського військового округу (ОВО) була надіслана директива Наркома оборони СРСР, яка зобов'язувала територіальні загальновійськові оперативно-стратегічні об'єднання привести війська у стан бойової готовності і сконцентрувати їх на кордоні з Румунією, розробити операцію вторгнення на територію Бессарабії. На базі частин Київського Особливого та Одеського військових округів генеральним штабом Червоної армії був сформований Південний фронт на чолі з генералом армії Г. Жуковим. Військові політичні органи стали активно готуватися до майбутньої пропагандистської роботи на анексованих територіях Румунії — створювалися редакції газет румунською мовою, організовувалися концертні бригади, виготовлювалися агітаційні плакати про «визвольну місію» Червоної армії та портрети партійного та державного керівництва СРСР. Разом з тим Кремль зобов'язав Комінтерн долучитися до реалізації політичних акцій, спрямованих на приєднання Північної Буковини та Бессарабії. На кінець червня 1940 р. Виконавчим комітетом Комуністичного інтернаціоналу на адресу першого секретаря ЦК КПУ Микити Хрущова було підготовлено списки членів Комуністичної партії Румунії з числа «бессарабців та буковинців», які знаходилися в СРСР та Румунії і можуть бути використані на партійній роботі в Бессарабії та Буковині, а також перелік «провокаторів та осіб, які співпрацюють із сигуранцею»⁴.

У ході підготовки «визвольної місії» Червоної армії наркоматом внутрішніх справ УРСР було сформовано кілька оперативно-чекістських груп, які мали сприяти насадженню радянського тоталітарного режиму на «визволених» територіях. Оперативна група капітана держбезпеки Олександра Мартинова отримала вказівку розгорнути свою роботу у містах Північної Буковини (Хотинський, Чернівецький та Бельцький повіти). Група спеціального призначення під керівництвом старшого лейтенанта держбезпеки Миколи Казіна мала увійти з регулярними радянськими військами та закріпитися у містах Кишинів, Оргіїв, Сороки (на території

⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 7376, арк. 4.

майбутньої Молдавської РСР). Команда майора держбезпеки Миколи Сазикіна мала взяти під контроль південний напрямок територій Бессарабії, а саме Аккерманського та Ізмаїльського районів (Аkkerман, Бендери, Комрат, Кагул, Болград, Ізмаїл)⁵. Особовий склад спеціальних оперативних груп перед початком військової операції 28 червня 1940 р. зібрали в Києві для ознайомлення з оперативною обстановкою в районах майбутньої дислокації та переліком завдань, які вирішуватимуться у ході оперативно-розшукових заходів: встановлення осіб колишніх жандармів, поліцейських, агентури сигуранци; виявлення агентів іноземних розвідок; боротьба зі шпигунською, диверсійною, терористичною та іншою контрреволюційною діяльністю на підконтрольній території. Після завершення наради оперативні підрозділи відправили до західного кордону з Румунією.

О 22.00 годині 26 червня 1940 року нарком закордонних справ СРСР В. Молотов вручив румунському посланнику Г. Давидеску ультимативну ноту, в якій ставилася вимога повернення Бессарабії і передачі СРСР Північної Буковини. Офіційний Бухарест, за відсутності підтримки з боку провідних держав Заходу, був змушений погодитися на евакуацію своїх військ щоб у такий спосіб уникнути військового конфлікту з СРСР.

28 червня 1940 р. радянські війська перетнули Дністер і вступили на територію Бессарабії та північної частини Буковини та без бою зайняли Чернівці, Хотин, Кишинів, Аккерман. На ранок 29 червня 1940 року керівництво НКВС УРСР телеграфом поінформувало комісара держбезпеки 1 рангу Л. Берія про реагування жителів столиці України на анексію Бессарабії. У спеціальному донесенні йшлося про підйом почуття гордості киян за країну Рад та «відчуття сили» у зв'язку з приєднанням до СРСР «без краплі крові» придунайських земель. Радянські спецслужби звертали увагу наркома внутрішніх справ СРСР на потужну мілітаристську ейфорію, яка охопила мешканців головного міста Української РСР: «Замечательный успех. Теперь нужно получить Закарпатскую Украину» (коректор видавництва «Коммунист» Кошельник); «Теперь очередь за Турцией... Мы должны окружить себя государствами типа Литвы, Латвии и Эстонии. Главное сейчас, чтоб война на Западе не так скоро кончилась, мы должны занять еще некоторые куски» (службовець Головного управління у справах літератури та видавництва І. Орлянд); «Теперь с нашего разрешения Болгария потребует от Румынии Добруджу... Хорошо жить в такой стране как наша. Сколько силы и уверенности чувствуется

⁵ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : сб. док. : в 2 т. / ред. С. В. Степашин [и др.]. Москва: Книга и бизнес, 1995. Т. 1, кн. 1. Накануне (ноябрь 1938 г. — декабрь 1940 г.). С. 205–208.

в ноте Молотова: «Немедленно очистить» и все» (завідувач кабінетом молодого автора Державного видавництва національних меншин УРСР О. Шапіро); «... Сколько ума и мудрости в нашем поведении. Какой блестящий успех. Нам теперь нужны Дарданеллы, только это обеспечит нас со стороны Черного моря» (літературний співробітник газети «Дер Штерн» Квітний)⁶.

Позитивні відгуки на адресу керівництва радянської держави переможувалися і з репліками негативного характеру, що неодмінно відображалось інформаторами спецслужб: «Занятие нашими войсками Бессарабии и северной части Буковины есть акт агрессии со стороны Советского Союза, отчего в свое время Советский Союз отказался» (співробітник інституту харчування Будзиновський); «Мы получили Бессарабию потому что Гитлер нам помог в разгроме Польши и Франции. Фактически все наши завоевания следует считать подарками Гитлера» (колишній есер Керкіс); «Опять будут слезы и горе. После занятия Бессарабии начнут очищать от чужих элементов, а это принесет страдания людям» (співробітниця станції санітарної освіти Гайдман)⁷.

Одразу на новоприєднаних територіях запрацювали оперативні підрозділи НКВС. Відповідно до доповідної записки НКВС УРСР № 2135/СН в НКВС СРСР «Про роботу оперативно-чекістських груп на території Бессарабії» від 3 липня 1940 р. оперативною групою М. Сазикіна, що діяла на південному напрямку території Бессарабії, було заарештовано 227 осіб, з них у містах: Аккерман — 38, Бендери — 47, Комрат — 42, Кагул — 53, Болград — 11, Ізмаїл — 36⁸. Однак нарком внутрішніх справ УРСР Іван Серов був незадоволений агентурно-оперативними заходами майора М. Сазикіна в густонаселених пунктах Аккерманського, Бендерського, Кагульського, Ізмаїльського повітів і запропонував Луб'янці посилити оперативну групу додатково ще 150 співробітниками НКВС⁹. У ході організаційних заходів, які припали на першу декаду липня 1940 року оперативно-чекістська група М. Сазикіна була розбита на 4 сектори: Бендерський повіт (начальник повітового відділу, молодший лейтенант держбезпеки Лінев); Аккерманський повіт (начальник повітового відділу, лейтенант держбезпеки Бобров); Кагульський повіт (начальник повіто-

⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 1, оп. 1, спр. 401, арк. 266–268.

⁷ Там само, арк. 269, 276.

⁸ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: сб. док.: в 2 т. / ред. С. В. Степашин [и др.]. М.: Книга и бизнес, 1995. Т. 1, кн. 1. Накануне (ноябрь 1938 г. — декабрь 1940 г.). С. 207–208.

⁹ Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 1, оп. 1, спр. 401, арк. 74–75.

вого відділу, лейтенант держбезпеки Сорокін); Ізмаїльський повіт (начальник повітового відділу, молодший лейтенант держбезпеки Долгов). У складі повітового відділу НКВС налічувалося від 15 до 20 оперативних співробітників, які у свою чергу були розбиті на агентурно-оперативну та слідчу групи. Крім того в кожному повітовому відділі за рахунок НКВС УРСР розгорнули роботу: начальник повітової міліції з необхідним штатом співробітників, начальник тюрми зі штатом наглядачів, начальник пожежної охорони.

З приходом у Бессарабію одним з найголовніших завдань для повітових підрозділів НКВС було взяття під контроль та охорона банків, електростанцій, підприємств, хлібопекарень, водонапірних станцій, складів з продовольчими та промисловими товарами. Одночасно із вжиттям заходів з попередження розкрадання державного та приватного майна, сталінські спецслужби та їхні підрозділи на місцях розгорнули роботу по вилученню зброї у населення. Лише за період з 28 липня по 3 липня 1940 року Оперативною групою М. Сазикіна було вилучено 3 тис. екземплярів вогнепальної зброї та майже 200 ручних гранат, полишених напризволяще румунською армією¹⁰.

З перших днів анексії тривав активний розшук оперативними підрозділами НКВС румунських урядовців, членів Націонал-цараністської та Національної ліберальної партій, жандармів, поліцейських, агентів сигуранци, колишніх білогвардійців та вояків Армії Української Народної Республіки на підставі матеріалів, зібраних заздалегідь 3 та 5 відділами НКВС УРСР. На 9 липня 1940 р. кількість заарештованих по повітам розподілялася наступним чином: Аккерманський повіт — 113 осіб; Ізмаїльський — 64; Кагульський — 193, а також м. Болград — 40 та м. Рені — 57¹¹. На середину липня 1940 р. оперативним групами О. Мартинова, М. Казіна та М. Сазикіна було заарештовано 1542 особи та проведено вербовку 957 агентів. Підлеглими майора держбезпеки М. Сазикіна у місті Ізмаїл було «викрито» філію міжнародної монархічної організації. За задумом спецслужб, її «очолював» та здійснював організаційне керівництво з сербського міста Белграда генерал-майор царської армії Інокентій Зибін. Разом з тим, було «виявлено» й фашистське угруповання з числа німців-колоністів у с. Шабо Аккерманського повіту¹².

Дійсно, німецьке населення Бессарабії становило найбільший оперативний інтерес для радянських спецслужб. Народний комісар внутрішніх справ УРСР Іван Серов зобов'язав підлеглі структурні підрозділи у

¹⁰ Там само, спр.409, арк. 97.

¹¹ Там само, арк. 98–99.

¹² Там само, арк. 81, 201.

Буджаку взяти у розробку організацію «Німецька народна рада Бессарабії» з центром у селищі Тарутине. 10 липня 1940 року з центру на периферію було надіслане орієнтування НКВС УРСР про нібито використання дипломатами III Райху німецьких громадських організацій на території Бессарабії та Північної Буковини в якості прикриття розвідувальної діяльності проти СРСР¹³. Як свідчать архівні документи в останній декаді липня 1940 року у Південній Бессарабії набула розгортання чекістська операція по вилученню ворожого елементу з числа «поміщиків, волосних старшин, збирачів податків, які здійснювали на селі політику румунського уряду»¹⁴.

Маючи неабиякий досвід боротьби з «релігійним мракобіссям» у 1920–1930-ті роки, комуністична влада у передвоєнний рік щосили вдарила по Церкві, яка, зберігаючи свою давню традицію, звичайно ж не вписувалася в атеїзоване суспільство. Репресивна радянська система розпочала підступну боротьбу зі священниками та іншими служителями культу вже у червні 1940 р., тобто зразу ж після вступу радянських військ у приєднані землі. Радянські спецслужби обрали духовенство регіону об'єктом нищівного удару, оскільки саме душпастири були носіями іншої, не марксистської ідеології й моралі. А відтак, апріорі ворожої, бо до того обслуговували румунську владу упродовж значного відрізка часу (з 1918 р. до літа 1940-го року).

Були звинувачені у «фашистській діяльності», «шпигунстві», «контрреволюції», «антирадянській діяльності», причетності до румунських політичних партій («кузистів», «цараністів», «жоржистів», «Фронту національного визволення») і репресовані майже усі священники та інші представники кліру. З різних причин залишається не визначеним й до сьогодні загальне число репресованого духовництва Південної Бессарабії. Проте масштаби злочину радянської влади проти пасторів і пастви виразно простежуються. Так, жертвами антицерковної кампанії стали: о. Георгій Мунтяну, священник церкви с. Нерушай, викладач Ізмаїльської духовної семінарії, якого у липні 1940 р. заарештувала оперативна група УДБ НКВС, разом з багатьма представниками бессарабської інтелігенції (засуджений за ст. 54-13 КК УРСР до 8 років виправно-трудових таборів (далі — ВТТ)¹⁵. З 6 липня по 1 серпня 1940 р. опергрупою Болградського УНКВС були заарештовані 12 членів партії «цараністів» (селянська

¹³ Там само, арк. 179.

¹⁴ Там само, арк. 203.

¹⁵ Одеський мартиролог: Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади : іст.-мемор. вид. [у 4 т.] / [уклад. : Л. В. Ковальчук, Г. О. Разумов]. Одеса: ОКФА, 1997–2006. Т. 3. 2005. С. 874.

партія) — переважно прихожани православних храмів м. Болград. Серед церковних активістів був ув'язнений і регент церковного хору Василь Агура. За постановою особливої наради при НКВС СРСР від 5 червня 1941 р. В. Агуру, як і всіх дванадцять православних, за груповим звинуваченням засудили до 8 років ВТТ¹⁶. Засуджені відбували термін ув'язнення в різних місцях: Карагандинському (Казахська СРСР), Північно-Східному, Інтинському та Воркутинському (Комі АРСР) таборах НКВС. 28 квітня 1941 р. священник с. Хаджи-Курда (зараз — село Камишове) о. Афанасій Кострицький також був заарештований (за ст.ст. 54-10 ч. 1 та 54-13 КК УРСР) управлінням НКВС в Ізмайльській області¹⁷. У червні 1941 р. Саратовський районний відділ НКВС без будь-якого звинувачення заарештував Антона Вустяна, священника с. Матроска Ізмайльського району й етапом направив до Вологодської області¹⁸. Тоді ж опергрупою Татарбунарського райвідділу НКВС за ст. 54-10 ч. 1 КК УРСР було заарештовано священника с. Борисівка Татарбунарського району Пилипа Белінського. У зв'язку з наближенням фронту клірика вислали до Східного Сибіру¹⁹. Така ж ситуація на початку війни у червні–липні 1941 р. була типовою для тисяч заарештованих.

Переслідування комуністичною владою і органами НКВС представників духовенства та віруючих у краї були не поодинокі. Як не були поодинокими репресивні заходи щодо південнобессарабських селян, інтелігенції та інших верств суспільства, які завинили лише тим, що мешкали до приходу радянської тиранії в іншому суспільно-політичному та релігійному соціумі.

Стрімке просування румунсько-німецьких військ у глиб радянської території приводило до здачі населених пунктів ворогові і з цієї причини рішення трибуналів переважно зводилися до самосуду, а часом і самі рішення були відсутні. Так, з 27 червня до 3 липня 1941 р. в тюрмі Ізмаїла було розстріляно 13 осіб (між датою арешту і датою розстрілу було 2–3 дні), з них двоє — розстріляні без судових рішень²⁰.

Соціалістичні перетворення, ідеологізація і «зачистка» від «буржуазно-поміщицького та церковного елементу» впродовж літа 1940 р. — літа 1941 р. в цілому привели до жахливих наслідків. Вони боляче вдарили по неоднорідній громаді південнобессарабського краю, і згодом

¹⁶ Там само. С. 876.

¹⁷ Архів УСБУ в Одеській області, спр. 17968-п. [Кострицький А. В.], 79 арк.

¹⁸ Там само, спр. 11340-п., т. 1–2 [Вустян А. Т.], 221 арк.

¹⁹ Там само, спр. 10519-п. [Белинский Ф. И.], 44 арк.

²⁰ Список громадян, розстріляних органами НКВС у в'язницях міст Києва та Ізмаїла на початку Великої Вітчизняної війни подано у публікації І. Бухаревої і П. Кулаковського (див.: 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2003. №1 (20). С. 438–439).

спричинили різко полярну реакцію на війну нацистів проти СРСР і викликали відповідні рефлексії окремих суспільних страт, визначивши їхню поведінку в умовах війни.

Активізація планомірної репресивної роботи радянських спецслужб у Буджаку прискорила на той час вже назрілу проблему реформування органів НКВС у південній частині Бессарабії. На початку серпня 1940 року керівництвом органів державної безпеки СРСР було прийнято рішення про ліквідацію спеціальних чекістських груп в новоприєднаних регіонах. Натомість на підставі таємного наказу НКВС СРСР № 00964 від 9 серпня 1940 р. було утворено управління НКВС Аккерманської області УРСР. У додатку до таємного наказу НКВС СРСР містився перелік місцевих органів НКВС, які підпорядковувалися Управлінню НКВС в Аккерманській області: Ізмаїльський райвідділ НКВС, Ренійський РВ НКВС, Болградський РВ НКВС, Кілійський РВ НКВС, Новотроянський РВ НКВС, Петровський РВ НКВС, Делжилерський (зараз — с. Дмитрівка) РВ НКВС, Шабський РВ НКВС, Саратський РВ НКВС, Старокозацький РВ НКВС, Волонтирівський РВ НКВС, Стурдзенський РВ НКВС, Тарутинський РВ НКВС²¹. Начальником Управління НКВС в Аккерманській області було призначено колишнього заступника начальника Управління НКВС в Тернопільській області старшого лейтенанта держбезпеки О. Седова. За твердженням дослідниці Є. Бурової, особовий склад Аккерманського обласного управління НКВС формувався не лише з українських «чекістів», але й з вихідців з інших регіонів Радянського Союзу і на початок 1941 р. був укомплектований лише на 83%. Прикметно, що майже 50% кадрового складу Управління НКВС Аккерманської області були переважно малограмотними, оскільки мали лише початкову освіту²².

До широкого спектру специфічної роботи, яку виконували радянські спецслужби у Південній Бессарабії, у розпал літа 1940 р. додалися завдання по забезпеченню процесів, пов'язаних з обміном населенням між Українською РСР і нацистською Німеччиною та Румунією. 20 липня 1940 р., сталінське керівництво погодилося на евакуацію румунських чиновників, військовослужбовців та цивільного населення, яке мало

²¹ НКВД–МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике (1939–1956) / Сборник документов. Составители: Владимирцев Н. И., Кокурин А. И. М.: Объединенная редакция МВД России, 2008. С. 28–29.

²² Бурова Є. Д. Формування і становлення органів НКВС в Південній частині Бессарабії після її входження до складу УРСР (серпень 1940 — лютий 1941 рр.) // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. / за ред. С. В. Ківалова. Одеса, 2011. Вип. 41. С. 345–346.

бажання виїхати до Румунії. Загалом таких бажаючих виявилось 13750 осіб²³.

5 вересня 1940 р. було укладено радянсько-німецьку угоду про евакуацію з Бессарабії та Північної Буковини етнічних німців. Робота по переселенню (репатріація тривала з 23 вересня по 13 листопада 1940 р., в ході якої 133 138 осіб німецької національності полишили території, які відійшли від Румунії до СРСР²⁴) була відразу взята під контроль органами держбезпеки СРСР. На виконання секретного наказу Л. Берії співробітники Аккерманського обласного управління НКВС спрямували свої зусилля на вербування агентури серед німців, які переселялися до Німеччини. Разом з тим органи держбезпеки здійснювали контроль за внесками грошей німецьких господарств в радянський банк, зокрема виручених за продаж майна. Така прискіплива увага радянських спецслужб до фінансових оборудок німецьких колоністів була викликана обставиною, що нерухоме майно переміщених осіб підлягало націоналізації. У численних докладних записках, які було підготовлено працівниками місцевих підрозділів НКВС, зокрема йшлося про факти попередження стосовно негласної купівлі майна німецьких колоністів місцевим населенням, військовослужбовцями та наводилися конкретні приклади «боротьби зі спекулятивним елементом, діяльність якого активізувалась в німецьких поселеннях»²⁵.

Тоталітарна сутність Радянської держави знайшла вираження у проведенні підступної зовнішньої політики щодо сусідніх держав, як то Фінляндія, Польща, Румунія та інші країни. У цій анексіоністській політиці, часом вельми схожій з гітлерівською, сталінське керівництво СРСР широко використовувало спецслужби — органи НКВС у досягненні своєї політики, спрямованої на розширення комуністичних кордонів. Формування розгалуженої мережі місцевих органів внутрішніх справ, їх активне використання у карально-репресивних заходах проти різноманітних соціальних груп, у депортації німецького населення з регіону тощо, стало основою у реалізації сталінсько-комінтернівської мети на теренах анексованої СРСР Бессарабії.

²³ Макаруч В. С. Обмін населенням при врегулюванні післявоєнних кордонів Української РСР (за підсумками Другої світової війни 1939–1945 рр.) // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки: збірник наукових праць. 2016. № 850. С. 455.

²⁴ Пасат В. И. Эвакуация немецких колонистов с территории Бессарабии и Северной Буковины в 1940 году // Отечественная история. 1997. № 2. С. 87–106.

²⁵ Там само. С. 97.

REFERENCES

1. Burova, Y. (2011). Formuvannia i stanovlennia orhaniv NKVS v Pivdennii chastyni Bessarabii pislia yii vkhodzhennia do skladu URSR (serpen 1940 — liutyi 1941 rr.). *Aktualni problemy polityky*, 41, 345–346. [In Ukrainian].
2. Makarchuk, V. (2016). Obmin naseleнням pry vrehuliuvanni pisliavoiennykh kordoniv Ukrainskoi RSR (za pidsumkamy Druhoi svitovoi viiny 1939–1945 rr.). *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politehnika»*. Serii: *Yurydychni nauky: zbirnyk naukovykh prats*, 850, 455. [In Ukrainian].
3. Pasat, V. (1997). Эвакуация немескыkh колонистов с территории Бессарабии в Севернoй Буковины в 1940 году. *Otechestvennaia ystoriia*, 2, 87–106. [In Russian].
4. NKVD–MVD SSSR v borbe s bandytyzmozom y voorozhennym natsyonalysty-cheskyz podpozem na Zapadnoi Ukraïne, v Zapadnoi Belorussy y Prybaltyke (1939–1956) / Sbornyk dokumentov. Sostavlytely: Vladymyrtsev N. Y., Kokurny A. Y. (2008). M.: Ob'edynennaia redaktsyia MVD Rossyy. [In Russian].
5. Odeskyi martyrolozh: Dani pro represovanykh Odesy i Odeskoi oblasti za roky radianskoi vlady : ist.-memor. vyd. [u 4 t.] [uklad. : L. V. Kovalchuk, H. O. Razumov]. T. 3. (2005). Odesa: OKFA. [In Ukrainian].
6. Орханы госуларсвеннои безопасности СССР в Велькой Оtechestvenнои воине: сб. док.: в 2 т. / ред. S.V. Stepashyn [y dr.] T. 1, kn. 1. Nakanune (noiabr 1938 h. — dekabr 1940 h.) (1995). M.: Knyha y byznes. [In Russian].
7. Spysok hromadian, rozstrilianykh orhanamy NKVS u viaznytsiakh mist Kyieva ta Izmaila na pochatku Velykoi Vitchyznianoï viiny podano u publikatsii I. Bukhariyevoi i P. (2003). *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, 1 (20), 438–439. [In Ukrainian].

Oleh Bazhan

Candidate of Historical Sciences (Ph.D.), Associate Professor,
Senior Researcher of the Department of History of state terror of the Soviet Era,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv),
Ukraine, bazhancio@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-2328-4512>

Mykola Mykhailutsa

Doctor of Historical Sciences (Ph.D., Dr. hab.), Professor,
Head of the Department of Ukrainian Studies, historical,
legal and linguistic disciplines,
Odesa National Maritime University (Odesa),
Ukraine, michailuca@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-4896-0580>

**OPERATIONAL MEASURES OF THE PEOPLE'S COMMISSARIAT
OF INTERNAL AFFAIRS OF THE USSR DURING THE ANNEXATION
OF SOUTHERN BESSARABIA TO THE SOVIET UNION**

Abstract. *This article examines the activities of Soviet state security agencies in the territory of Southern Bessarabia (since the annexation of the Kagul–Ismail–*

Bolgrad strip to the Ukrainian SSR), aimed at building a Soviet-style political system in the region, combating "anti-Soviet manifestations and anti-Soviet elements", and repressing various categories of citizens, including Orthodox clergy, based on archival documents and materials. The study focuses on the functioning of special groups staffed by officers from various departments of the USSR Ministry of Internal Affairs, which carried out activities in the cities of Northern Bukovina and Bessarabia. Drawing on documents from Soviet intelligence agencies, the article depicts the socio-political and economic situation in the Akkerman and Izmail districts in the second half of 1940, reveals the peculiarities of the repatriation of Bessarabian Germans to Germany, and examines the reaction of the population of the Ukrainian SSR to the adoption by the Supreme Soviet of the USSR of the law "On the inclusion of the northern part of Bukovina and the Akkerman and Izmail districts of Bessarabia in the Ukrainian SSR".

The topic was explored using both general scientific and special historical methods, such as chronological, comparative-historical, synchronous, diachronic (periodization), and statistical methods.

Conclusions. *During the military operation carried out by the Red Army to forcibly transfer Southern Bessarabia from Romania to the USSR, the former political system was destroyed and the process of establishing Soviet totalitarianism was initiated, which was accompanied by the unfolding of political repression within the region of Kagul–Izmail–Bolgrad. The repressive apparatus was based on operational and security groups that were created by the NKVD of the Ukrainian SSR. The use of the security institution (NKVD) facilitated the "cleansing" of the annexed territory, namely the arrests of former Romanian officials, representatives of socially alienated strata of the population, and activists of bourgeois-nationalist parties. The Sovietization of the region was accompanied by the deportation of unreliable elements and the struggle against religion and the church.*

Keywords: *Southern Bessarabia, annexation, People's Commissariat for Internal Affairs of the USSR, repression, Orthodox Church, Germans of Bessarabia.*

Руслан Гула

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри філософії,
Харківський національний університет Повітряних сил
імені Івана Кожедуба (Полтава),
Україна, rslnhula1@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-8177-1565>

ІДЕОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БОЙОВИХ ДІЙ РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКОЇ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ ПРИ ПРОВЕДЕННІ СТРАТЕГІЧНИХ НАСТУПАЛЬНИХ ОПЕРАЦІЙ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ У 1942–1944 рр.

***Анотація.** Метою статті автор визначає висвітлення особливостей співвідношення національного та інтернаціонального в системі ідеологічного забезпечення в діяльності партійно-політичного апарату Робітничо-Селянської Червоної армії у період ведення стратегічних операцій на території України у 1942–1944 рр.*

В основі методології покладені принципи історизму, об'єктивності та діалектичності. До загальнонаукових підходів, які були використані в дослідженні належать ціннісний та синергетичний. Автор у статті спирався на сукупність загальнонаукових методів — дедукції та індукції, аналізу та синтезу, історичного та логічного та роздвоєння єдиного на протилежності. У статті використані також і спеціальні історичні методи дослідження: хронологічний, історико-генетичний, історико-порівняльний.

***Основні результати дослідження.** Проаналізовано роль та місце ідеологічного забезпечення бойових дій РСЧА у цей період. Розкрито сутність «російськоцентричної» складовій у побудові нової концепції радянського патріотизму. Висвітлені особливості та тенденції домінування національної та інтернаціональних констант під час ведення бойових дій у 1942–1944 рр. та спроб витримання балансу цих складників у процесі агітаційно-пропагандистської роботи. Розглянуто складник патріотизму в ідеологічній роботі формувань, які воювали у лавах нацистського вермахту. Розкриті основні протиріччя, форми та особливості виховного процесу воїнів-українців на конкретному історичному матеріалі.*

***Перспективи подальших студіювань** дозволяють виокремити основні світоглядні константи роботи партійно-політичного апарату РСЧА та розкрити їхній генетичний зв'язок з ключовими складниками воєнно-політичної роботи російської армії у період масштабного вторгнення у Україну з 24.02.2022.*

***Практичне значення** досягнутих результатів може бути використане у діяльності національних структур інформаційно-психологічних операцій у протидії та нейтралізації впливу ворога на українське суспільство.*

Оригінальність дослідження. Вивчення проблеми у системі діалектичних протиріч.

Ключові слова: ідеологічне забезпечення, агітаційно-пропагандистська робота, пролетарський інтернаціоналізм, російський націоналізм, партійно-політична робота, український радянський патріотизм.

Широкомасштабне збройне вторгнення рф в Україну 24.02.2022 р. актуалізувало **проблему** вивчення особливостей виховного процесу у збройних силах ворога, характерною рисою якого є майже повне копіювання форм і методів партійно-політичної роботи часів Другої світової війни у практиці сучасних структур воєнно-політичної роботи російської армії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про те, що на жаль, тематика діяльності структур ідеологічного забезпечення РСЧА у 1942–1944 рр. в останній час знаходиться на периферії наукового дискурсу. Водночас слід визнати ґрунтовну, фундаментальну розробку вітчизняним дослідником В. А. Гриневичем упродовж 2000–2010-х рр. участі партійно-радянської та творчої еліт у формуванні ідеологічної моделі українського радянського патріотизму. Дослідник уперше ввів у науковий обіг величезну кількість нових архівних документів. Вивчення питань морально-психологічного стану військ і населення у період 1941–1942 рр., як складнику формування ідеологічних засад характерне для наукової діяльності Ю. Ніколайця. Його розвідкам притаманний високий рівень аргументації до формування власного бачення проблеми виявів патріотичних (або антипатріотичних) настроїв військ і населення, виходячи із складного спектру їх ставлення до радянської влади, партизанського та підпільного руху, окупаційного режиму. Виважений та збалансований підхід визначає наукову позицію істориків В. Іваненка, А. Чайковського, В. Якуніна, які поряд з критичним осмисленням та розвінчанням міфів радянського періоду, одночасно зберігають у своїй дослідницькій діяльності фундаментальні напрацювання історіографії того часу.

З метою вирішення та розв'язання даної проблеми **основним завданням** статті є розкриття на фактичному матеріалі особливостей формування та розвитку ідеологічного забезпечення РСЧА у 1942–1944 рр. та розглянути форми агітаційно-пропагандистської роботи структур партполітапарату армії при веденні бойових діях у ході стратегічного наступу на теренах України.

Виклад основного матеріалу. Особливе місце в ідеологічному забезпеченні бойових дій Робітничо-селянської Червоної армії (РСЧА) займає період від 18 грудня 1942 р., з моменту визволення від німецько-фашистських загарбників першого українського населеного пункту — с. Півнівки Міловського району Ворошиловградської (тепер Луганської)

області до 8 жовтня 1944 р., коли був відбитий у вермахту останній населений пункт на території УРСР — с. Лавочне Дрогобицької області.

Характерними рисами системи ідеологічного забезпечення в РСЧА у цей період можна вважати наступні:

- зміну сил та засобів ідеологічної й агітаційно-пропагандистської роботи в армії внаслідок організаційно-штатних заходів;
- панування «великоруської» тенденції в системі ідеологічного забезпечення до 1944 р.;
- цілеспрямована робота серед військовослужбовців неслов'янських національностей щодо виховання на принципах дружби народів та приоритетного значення у союзі братських націй російського народу;
- відродження «союзної теми» та повернення до постулатів «пролетарського інтернаціоналізму» з 1944 р.;
- врахування «українського фактору» у ідеологічному забезпеченні при організації партійно-політичної роботи у військах;
- наявність проблеми західноукраїнського контингенту в лавах РСЧА.

Формування засад ідеологічної роботи в армії відбувалося на принципово новій основі діалектичного заперечення. Це викликало прояву системних протиріч між:

- врахуванням необхідності ефективного використання великоруської патріотичної складової в армії та інтернаціональним складом РСЧА;
- домінуванням теми пролетарського інтернаціоналізму в ідеологічному забезпеченні процесу військового виховання неслов'янських національностей та утилітарно-практичному використанню національних констант при його класовому обмеженні;
- розвитком українського радянського патріотизму в політичному вихованні воїнів-українців РСЧА та його запереченням у вигляді націоналістичних засад патріотизму серед західноукраїнського призовного контингенту;
- гуманістичними цілями визволення України від німецьких загарбників та жорстокими методами мобілізації населення.

Організаційно-штатна структура ідеологічного забезпечення у РСЧА в період підготовки до ведення стратегічних наступальних операцій на українських землях зазнала кардинальної реорганізації. 9 жовтня 1942 р., згідно указу Президії Верховної Ради СРСР в армії та на флоті вводилося повне єдиноначальство. Згідно директиви ГоловПУ РСЧА № 158 від 10 жовтня 1942 р. «Про встановлення повного єдиноначальства та скасування інституту воєнних комісарів» зазначено, що оргштатні зміни не зменшують значення партійно-політичної роботи та її складової — ідеологічного забезпечення, а навпаки, створюють принципово нові умови

для конкретизації виховного процесу у РСЧА. Серед основних завдань армійського партполітапарату визначені боротьба за зміцнення військової дисципліни, підвищення авторитету командира¹. Діяльність партійно-політичного апарату зорієнтовано на підвищення рівня військової майстерності. «Не будучи військово підготовленим, — зазначає «Красная Звезда», — неможливо вести політичну роботу, неможливо бути ватажком червоноармійських мас»².

З початком наступальних бойових дій на території України у 1942 р. система ідеологічного забезпечення у РСЧА остаточно скорегована на формування ідеї російського патріотизму з урахуванням класової складової радянської ідеологічної парадигми. Пропаганда російських національних (особливо воєнних) традицій, історичного минулого Росії визначала усі пріоритети ідеологічної й агітаційно-пропагандистської роботи в армії у цей період війни.

Актом відродження російських національних традицій стало затвердження Президією Верховної Ради СРСР 29 липня 1942 р. орденів Суворова, Кутузова та Олександра Невського³. Як зазначено у передовій органу НКО СРСР: «У військових орденах, ... втілені славні традиції могутньої російської зброї. Імена безсмертних захисників землі російської надихають їх героїчних нащадків, які відстоюють свободу та незалежність батьківщини»⁴.

Утилітарне-практичне використання російського складнику ідеологічного забезпечення обумовлено особливостями розвитку воєнно-політичної ситуації. К. М. Симонов так оцінив причини введення іменних орденів російських історичних постатей, Сталін «...При затвердженні орденів Суворова, Кутузова, Ушакова, Нахімова, як орденів полководських, на перше місце були поставлені не ті, хто більш залишився у народної пам'яті — Кутузов та Нахимов, а ті, хто вів війну та одержував блискучі перемоги на кордонах та за кордонами Росії...»⁵.

¹ Русский архив. Главные политические органы Вооруженных Сил СССР в годы Великой Отечественной войны: документы и материалы, 1941–1945 гг. / [под общей редакцией генерал-майора В. А. Золотарева]. М.: ТЕРРА, 1996. с. Том 17–6 (1–2). С. 180.

² Военные знания политработника // Красная Звезда. 1942. № 296 (5360). 18 декабря. С. 1.

³ Указы Президиума Верховного Совета СССР об учреждении орденов и медалей СССР (май 1942 г. — июнь 1943 г.). М.: Тип. «Известий Сов. депутатов трудящихся СССР», 1943. 63 с.

⁴ Первые ордена Александра Невского // Красная Звезда. 1942. № 272 (5336). 19 ноября. С. 1.

⁵ Симонов К. М. Глазами человека моего поколения [Електронний ресурс]. — Режим доступу до сайта: http://www.hrono.ru/libris/lib_s/simonov12.php.

Крім вказаних, існували проекти орденів Дениса Давидова, Петра Великого, Дмитрія Донського, Ломоносова, Багратіона, медалей «За визволення Орла», «XXV років РСЧА», «патріотичного ордену імені Зої Космодем'янської, яка є неперевершеним прикладом справжнього патріотизму та відданості своєму народу, це ім'я... вже слугує героїчним прикладом... будь-якому патріоту нашої країни». На основі історичного досвіду Російської імперії запропоновані зміни у нагородну систему з введенням відзнак за вислугу років на військовій та цивільній службі⁶. Ці пропозиції не були враховані, але факт їх появи свідчить про існування домінуючих у суспільній свідомості імперативно сформованих постулатів історичної пам'яті.

Нацистський пропагандистський апарат, досить об'єктивно оцінював прагматичне використання персоналій російської історії. У донесенні уповноваженого міністерства рейху з окупованих територій Сходу при групі військ «Південь» від 22 жовтня 1943 р. зазначено: «Такі імена, як Пьотр І, Олександр Невський, Суворов стали підсилювальним підґрунтям для більшовицької пропаганди. Більшовики добре знають російську душу, тому і борються Червона армія за честь російської зброї»⁷.

Пропаганда російських воєнних традицій є й в Указі Президії Верховної Ради СРСР від 6 січня 1943 р. «Про введення нових знаків розрізнення для особового складу» погонів, як елементу військової форми одягу. Наказом НКО СРСР № 25 від 15 січня 1943 р. особовий склад РСЧА з 1 по 15 лютого 1943 р. був зобов'язаний перейти на носіння нових зразків форми одягу⁸. За свідченнями Д. Ортенберга, Й. Сталін, після вирішення питання щодо введення погонів в армії зазначив: «Треба сказати, що погони не нами вигадані. Ми нащадки російської воєнної слави. Від неї не відмовляємося»⁹. Головне політичне управління РСЧА (ГоловПУ РСЧА) в системі ідеологічного виховання в армії активно використовувало тему введення погонів, як відродження традицій російської армії. Генерал-лейтенант РСЧА (колишній генерал-лейтенант російської

⁶ *Иванов С. А.* «Орден должен иметь глубоко патриотическое по своему значению содержание» // Исторический архив. 2009. № 2. С. 86–87.

⁷ *Косик В. М.* Україна в Другій світовій війні : [збірник німецьких архівних документів / упоряд. В. М. Косик]. — Л.: Жовківська книжкова друкарня вид-ва оо. Васильян «Місіонер», 1998. Т. 2. С. 295.

⁸ *Русский архив: Великая Отечественная: Приказы Народного комиссара обороны СССР. 1943–1945 гг.* / [под общей редакцией генерал-майора В. А. Золотарева]. — М.: ТЕРРА, 1997. Т. 13 (2–3). С. 24, 30–31.

⁹ *Ортенберг Д. И.* Сорок третий: Рассказ-хроника [Електронний ресурс]. — М.: Политиздат, 1991. 414 с. — Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/russian/ortenber_di3/index.html.

імператорської армії) О. О. Ігнат'єв у статті «Рядовий» підкреслює факт введення погонів в російській армії у 1801 р. та робить наступний висновок: «Вони (погони — *авт.*) нагадують бійцям Червоної Армії про велике значення цієї традиційної емблеми військової честі»¹⁰.

8 листопада 1943 р. за постановою Президії Верховної Ради СРСР своєрідним аналогом Георгіївського хреста стає орден Слави з майже повним повтором кольорів георгіївської стрічки орденської колодки. Письменник Б. Горбатов підкреслив патріотичне значення цієї відзнаки, в якій відобразилася: «слава зброї нашої, слава предків наших... уся багатовікова слава російської зброї»¹¹. Згідно постанови Ради Народних комісарів СРСР від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні міри відродження господарства в районах, які визволені від німецької окупації», відбувається відкриття суворовських воєнних училищ за аналогом кадетських корпусів, куди у першу чергу приймаються діти загиблих військовослужбовців. На території УРСР сформовано Харківське суворовське училище (з 1947 р. — Київське)¹².

Також активно використовуються історичні аналогії та паралелі з подіями російсько-пруської війни 1756–1763 рр.: «Приклад предків, які штурмували Берлін...буде невідступно перед нами, перед кожним офіцером та бійцем Червоної Армії»¹³.

Але особливе значення у ідеологічній роботі того періоду займає війна 1812 р.¹⁴, яка «пояснюють» «воєнний геній вождя народів» та його «стратегічну мудрість» у провалах 1941 р. У 1943 р. закінчені зйомки фільму «Кутузов»¹⁵. Тему війни 1812 р. у масовій свідомості та вихованні червоноармійців культивували виданням монографії Є. Тарле, мемуарів А. Коленкура та масою драматичних п'єс, у яких центральною фігурою був М. І. Кутузов¹⁶.

Відбувається офіційне визнання спадкоємності бойових традицій російської та Робітничо-Селянської Червоної армій. У публікаціях журналу

¹⁰ *Игнат'єв А. А.* Рядовой // Красноармеец. 1943. № 1. С. 3.

¹¹ *Горбатов Б.* Орден Славы // Красноармеец. 1944. № 1. С. 14.

¹² КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК : [в 16 т.]. 9-е доп. и испр. М.: Политиздат, 1985. Т. 7. 1938–1945. С. 459.

¹³ *Вишиневский Вс.* Разгром немцев и взятие Берлина в войне 1756–1763 // Красноармеец. № 13–14. С. 16–17.

¹⁴ *Берков Е.* Стойкость русских воинов (Бородинский бой, сентябрь 1812 года) // Спутник агитатора. 1942. № 17. С. 18–22; *Тарле Е.* Михаил Илларионович Кутузов // Красноармеец. 1943. № 8. С. 1–2.

¹⁵ «Кино на селе» // Правда. 1944. 14 марта. С. 1

¹⁶ *Дацишина М. В.* Тема Наполеона и войны 1812 г. в советской и нацистской пропаганде в ходе Великой Отечественной войны // Вопросы истории. 2011. № 6. С. 150–151.

«Огонек» зазначено, що «Червона Армія...виправдала надії та довіру народу, примножила славу та велич російської зброї»¹⁷.

В рази збільшується обсяг друкованої продукції, присвяченої героїчному минулому російської армії. У військах масово розповсюджують видання з науково-популярних серій «Великі люди російського народу», «Великі борці за російську землю», «Великі російські полководці». За неповними даними Всесоюзної книжкової палати, накладі брошур з даної тематики складають 7248685 прим.¹⁸

Об'єктивно пропаганда російських військових традицій та героїв спровокувала зростання інтересу офіцерів РСЧА до життя російського офіцерства. В офіцерському середовищі набули популярності саморобні «порадники» про поведінку офіцера у побуті та правила етикету. Причому масштаби розповсюдження цього примітивного «самвидаву» викликали занепокоєння політапарату РСЧА¹⁹. ГоловПУ РСЧА у 1945 р. видало книгу О. Кривицького «Традиції російського офіцерства», де висвітлені, у тому числі, й правила поведінки офіцера в побуті²⁰.

Пропаганда бойових традицій російської армії, звернення до традицій російського воєнного патріотизму у РСЧА мали ще й антиколабораціоністську спрямованість, пов'язану з агітаційно-пропагандистською діяльністю Комітету визволення народів Росії (КВНР) та Російській визвольній армії (РВА) генерала А. А. Власова. Основою патріотичного виховання у КВНР була ідея заперечення основ радянського патріотизму. Учасник власівського руху професор Ф. П. Богатирчук так сформулював причини неприйняття радянських патріотичних постулатів: «Більшовизм витравив із нас будь-який патріотизм, перетворив ...батьківщину в країну, де звеличують чекістів, які стріляють у потилицю нашим братам і сестрам, і де ставлять пам'ятники павликам морозовим, які виказують своїх батьків на розправу своїм кремлівським катам»²¹. Основою агітаційно-пропагандистської та виховної роботи була теза про те, що лише РВА може

¹⁷ Слава Красной Армии // Огонек. 1944. № 5–6 (870–871). февраль. С. 2.

¹⁸ Разраханки за: Патриотизм советского народа в годы Великой Отечественной войны: Методические рекомендации к курсам: «Отечественная история» и «Судьбы русской интеллигенции»: [сост. И. В. Родионова]. — М.: Московский гос. ин-т электроники и математики, 2010. С. 19.

¹⁹ Русский архив. Главные политические органы Вооруженных Сил СССР в годы Великой Отечественной войны: документы и материалы, 1941–1945 гг. / [под общей редакцией генерал-майора В. А. Золотарева]. — М.: ТЕРРА, 1996.с. Том 17–6 (1–2). С. 271–272.

²⁰ Кривицкий А. Традиции русского офицерства. — М.: Военное издательство народного комиссариата обороны, 1945. С. 71–80.

²¹ Ермолов И. Три года без Сталина. Оккупация: советские граждане между нацистами и большевиками. 1941–1944. М.: Центрполиграф, 2010. С. 45.

виступати у якості «законної спадкоємиці кращих традицій російської армії», у якій «діють принципи, традиції російського війська, яке стяжало багатовікову славу». Начальник штабу РВА генерал-майор Ф. І. Трухін у наказі від 18 листопада 1944 р. вимагав від командного складу армії зробити «той здоровий патріотизм, на якому так сильно спекулюють більшовики, справжньою силою» збройних сил. «Тільки чесні патріоти, — казав він, — у змозі розглядати себе як спадкоємців великих справ і військової слави великих полководців Росії — Петра І, Суворова, Кутузова, Багратіона, Скобелева та Брусилова»²².

У виданні козаків-білоемігрантів «На казачьем посту» (з 1944 р. в історичних дослідженнях позиціонується як офіційний орган Головного управління козацьких військ вермахту) було персоналізовано свій «пантеон героїв» козацтва та історичних особистостей — С. Разіна, О. Пугачова, К. Булавина, отамана М. Платова, генерала П. Краснова²³.

Характерною рисою історичних розвідок РВА й антирадянського козацького руху є використання видатних персоналій російської історії з претензією на остаточну істину в трактуванні їхніх ролі та місця в історії та прагматично-утилітарне використання в системі ідеологічної роботи (до речі, ця тенденція простежується і у роботі партійно-політичного апарату РСЧА).

Принциповим чинником організації ідеологічної роботи у РСЧА було його класове обмеження. Підтвердження спадкоємності бойових традицій російської імператорської армії неодмінно компенсувалося нав'язуванням класового характеру РСЧА з директивно проголошеним новим, на думку ідеологів більш високим, рівнем радянського патріотизму на основі сконструйованої інтернаціональної єдності радянських народів. У доповіді начальника ГоловПУ РСЧА О. Щербакова 21 січня 1943 р. на урочисто-траурному засіданні, яке було присвячене ХІХ річниці з дня смерті В. І. Леніна зазначено: «Історія Росії знає багато прикладів патріотизму, коли передові представники народу жертвували усім заради Батьківщини. Але історія ще не знала такого масового героїзму, такої єдиної думки всіх народів СРСР, котрі ми маємо зараз, у дні визвольної війни з німецькими імперіалістами»²⁴.

Характерною рисою ідеологічної й агітаційно-пропагандистської у цей період була також і відсутність відкритої пропаганди російського

²² Гофман І. Власов против Сталина. Трагедия Русской Освободительной армии. М.: Астрель, 2005. С. 43, 131–132.

²³ Павлов С.В. Рыцари вольности // На казачьем посту. 1943. № 15. С. 16.

²⁴ Щербаков А. Под знаменем Ленина-Сталина мы победим // Пропагандист. 1943. № 2. С. 10–11.

патріотизму у керівних документах ГоловПУ РСЧА. Немає жодної директиви, де б у імперативному порядку зазначалися засади російської національної складової системи радянського військового виховання. Але, месіанська роль російського народу, як «старшого брата у сім'ї народів СРСР», розкривалася через систему ідеологічного впливу відносно воїнів неросійських національностей.

З втратою призовного контингенту європейської частини СРСР перед початком ведення бойових дій на українських теренах, виникла проблема роботи з призовниками із середньоазійських та закавказьких республік. Директивою ГоловПУ РСЧА № 012 від 17 вересня 1942 р. «Про виховну роботу з червоноармійцями та молодшими командирами неросійської національності» визначена мета патріотичного виховання: організація «роз'яснювальної роботи з питань дружби народів СРСР та ролі великого російського народу як старшого брата народів СРСР»²⁵.

З другої половини 1942 р. активно використовують в ідеологічному забезпеченні бойових дій тезу єдності всіх народів СРСР. В статті «Сини Радянського Союзу» Колишній командувач 2-ої Кінної армії О. Городовиков зазначав: «Росіяни, українці, білоруси, грузини, узбеки, туркмени, казахи, киргизи, таджики — усі ми діти цієї великої Батьківщини... У вогні Вітчизняної війни все міцніше загартується дружба багатонаціонального радянського народу, котрий братською сім'єю, на чолі з великим російським народом, народом-визволителем пригнічених націй, знищує німецьких окупантів та виганяє їх за кордони нашої Батьківщини»²⁶.

Таким чином, перед початком ведення бойових дій на теренах України в системі ідеологічного забезпечення РСЧА домінуючі позиції займали питання російського патріотизму з визначенням особливого місця російського народу в СРСР. Наявність переважно російського, середньоазійського та закавказького призовного контингенту вимагала відповідної корекції виховної роботи з військовослужбовцями неросійської національності..

Слід наголосити, що керівництво держави та армії визнавало ключову значущість України у воєнно-стратегічних, політичних, економічних планах Кремля. Це підтверджує склад військ, який був задіяний для проведення стратегічних операцій на українських теренах. На момент

²⁵ Русский архив. Главные политические органы Вооруженных Сил СССР в годы Великой Отечественной войны: документы и материалы, 1941–1945 гг. / [под общей редакцией генерал-майора В. А. Золотарева]. — М.: ТЕРРА, 1996.с. Том 17–6 (1–2). С. 171–173.

²⁶ *Городовиков О.* Сыны Советского Союза // Красноармеец. 1943. № 11. С. 2.

апогею битви за Україну ділянка фронту складала 800–850 км. В її межах була зосереджена майже половина військ діючої армії. В склад стратегічних об'єднань, які визволяли Україну входило 6 фронтів (1-й, 2-й, 3-й, 4-й Українські та 1-й та 2-й Білоруські), Чорноморський флот. Із оперативних об'єднань до бойового складу фронтів та флоту були включені 30 загальновійськових, 10 танкових, 7 повітряних армії та 3 військові флотилії²⁷.

13 грудня 1942 р., з початком бойових дій на території України, директивою № 182 ГоловПУ РСЧА «Про організацію заходів на честь 25-ої річниці УРСР» був визначений цикл заходів ідеологічної роботи. Особливо наголошено на присутність у виступах та пресі основних положень українського радянського патріотизму: демонстрація успіхів, яких досягнув український народ за допомогою великого російського народу під керівництвом партії Леніна-Сталіна за чверть століття; розкриття жажливого стану українського народу при окупаційному режимі; констатація зростання масштабів партизанського руху в Україні; постулювання священного обов'язку швидкого звільнення України від німецьких окупантів²⁸.

Провідною була теза про визвольну місію РСЧА в боях за Україну. «Червона Армія — армія-визволюниця — визволила Радянську Україну від німецько-фашистських окупантів, врятувала український народ від пригноблення його гітлерівськими загарбниками»²⁹.

Український радянський патріотизм пропагувався серед воїнів-українців з використанням відповідних класових обмежень, які були апробовані на його російському аналозі. Характерною є розповідь Ю. Яновського «Українка», яка надрукована в журналі «Красноармеец» під час розпалу наступальних боїв в Україні. В творі розкрита доля української дівчини, яка втекла з ешелону мобілізованих на роботу в Німеччину. Аргументуючи свої дії, вона проголошує наступну тираду: «Не для того виховав нас вільний народ. Не для того ростили нас Ленін і Сталін. Не для того Шевченко «Кобзар» писав»³⁰. Отже, можна стверджувати, що це спроба штучного поєднання поезії Т. Шевченка, з його досить неодно-

²⁷ Лисенко О. Є. Методологічні дослідження Другої світової // Черкащина в контексті історії України. Черкаси, 2005. С. 14.

²⁸ Русский архив. Главные политические органы Вооруженных Сил СССР в годы Великой Отечественной войны: документы и материалы, 1941–1945 гг. / [под общей редакцией генерал-майора В. А. Золотарева]. М.: ТЕРРА, 1996.с. Том 17–6 (1–2). С. 196–197.

²⁹ Пичета В. Книга о борьбе украинского народа за воссоединение в едином украинском советском государстве // Пропагандист. 1944. № 22. С. 47.

³⁰ Яновский Ю. Українка // Красноармеец. 1943. № 5–6. С. 17.

значним ставленням до трактування подій та постатей російської історії з догматикою марксизму-ленінізму на фоні історичного вільнолюбства українського народу.

Початок бойових дій на теренах України вніс кардинальні зміни у свідомість населення³¹. З другої половини 1943 р., армії, які воювали на території УРСР, почали отримувати поповнення мобілізаційними ресурсами республіки. До середини травня 1944 р. особовий склад фронтів поповнився більш ніж 2 млн українців. На початок 1944 р. на 1-му Українському фронті нараховувалося більш ніж 200 тис. воїнів-українців, причому на середину 1944 р., у ряді оперативних об'єднань українці складали 60–80% особового складу (5 гв.А, 27А, 60А). На 2-му Українському фронті — 66 352 (наприклад у 4 гв.А українці складали 57%, росіяни — 35%, білоруси — 0,8%, татари — 1,3%, євреї — 1,5%, закавказькі національності — 1,4%, середньоазійські — 1,7%, інші — 1,3%). На 3-му Українському фронті воювало 140 882 військовослужбовців української національності. На другу половину 1944 р. відсоткова частка українців по РСЧА складала 33,9%³².

Слід зазначити, що з бойових дій на українських землях, існувало протиріччя між гуманістичними цілями звільнення країни від загарбників і методами організації та проведення мобілізації. Це використання щойно звільненого населення у боях у період тактичних операцій РСЧА у січні–березні 1943 р.; залучення нового поповнення для вирішення стратегічних завдань у ході форсування Дніпра та Київської наступальної операції в серпні–листопаді 1943 р.

Характерною рисою проведення мобілізації в цей період був впроваджений в умовах війни подвійний принцип комплектування військ. Право на проведення мобілізаційних заходів отримали також і військові об'єднання.

Особливості проведення мобілізації в період визволення України ґрунтовно розкрито в дослідженнях В. А. Гриневича³³. Визнаючи величезну роботу дослідника з питань введення в науковий обіг нової

³¹ Україна і Росія в історичній ретроспективі [Електронний ресурс] / В. А. Гриневич, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко. К.: Наукова думка, 2004. Том 2. — 2. 9. У пошуках українського радянського патріотизму. 531 с. — Режим доступу до сайта: <http://pulib.if.ua/part/11407>.

³² Артемьев А. П. Братский боевой союз народов СССР. М.: Мысль, 1975. С. 58–59.

³³ Гриневич В. Військові мобілізації в Україні 1943–1944 років. «Ви повинні змити власною кров'ю провину перед Батьківщиною і її великим вождем товаришем Сталіним» [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. 2005. № 34. — Режим доступу до сайта: http://dt.ua/SOCIETY/viyskovyi_mobilizatsiyi_v_ukrayini_19431944_rokiv_vi_povinni_zmiti_vlasnoyu_krovyu_provinu_pered_batk-44410.html

джерельної бази та свідчень усної історії, можна відзначити елементи декілька спрощеного підходу до цієї специфічної проблеми, без урахування дій командування щодо припинення проїзволу командирів ланки полк–дивізія–корпус³⁴. Одночасно зі збільшенням відсоткового відношення українців у особовому складі фронтів, загострюється проблема західноукраїнського призовного контингенту. З'являються факти масового ухилення призовників від мобілізацій у РСЧА.

Причинами негативного ставлення західноукраїнського призовного контингенту до мобілізації були: реакція на терористично-репресивні міри з боку комуністичної влади; культивування російського патріотизму з ігноруванням національних традицій західноукраїнського регіону; негативний історичний досвід наслідків встановлення радянської влади в 1939–1941 рр.; вплив греко-католицької церкви на населення та її світоглядне антогоністичне ставлення до радянської влади; зрив мобілізаційних планів РСЧА з боку Української Повстанської армії.

За агентурними даними НКДБ УРСР від 5 листопада 1944 р. священник УГКЦ о. Г. Костельник так визначив проблему ставлення західноукраїнського населення до більшовиків: «Наші селяни не люблять більшовиків... Вони — чудові дипломати, але... голодранці, все беруть, все деруть, на усе дивляться з заздрістю»³⁵.

Негативне сприйняття Червоної армії було об'єктивоване і відверто кримінально-розбійницькими діями військовослужбовців³⁶. Так, за результатами виконання рішень Військової ради 1-го Українського фронту № 0017 «Щодо боротьби з пияцтвом та мародерством серед військовослужбовців Червоної Армії», тільки за період з 1 квітня по 15 травня 1944 р. у 60-ій армії зафіксовано 78 випадків мародерства та пияцтва, засуджено за мародерство 47 осіб, розстріляно за рішеннями трибуналів — 15, залучено до партійної та комсомольської відповідальності — 34; селянам повернули 647 коней і 24 корови³⁷.

³⁴ Гула Р. В. Витоки та роль радянського патріотизму у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. (на матеріалах України): монографія. Дніпропетровськ: Герда, 2012. С. 200–203.

³⁵ Митрополит Андрій Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) / [упоряд. С. Кокін, Н. Сердюк, Ст. Сердюк]. К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. С. 384.

³⁶ Гриневич В. А. Суспільно-політичні настрої населення України у роки Другої світової війни (1939–1945): монографія. К.: Інститут національних відносин і політології НАН України, 2007. С. 406–410.

³⁷ Центральний архів Міністерства Оборони Російської Федерації, м. Подольськ Московської обл. (ЦАМО РФ). Ф. 417 «Политотдел 60-ой армии 1 Украинского фронта». Оп. 10595. Дело 92 «Политдонесения политотделов армии о работе с местным

Імперативні методи пропаганди російського патріотизму в умовах західноукраїнського регіону призводили до відвертого його неприйняття населенням. Той же о. Г. Костельник констатував: «На сьогодні більшовики стали більш російськими імперіалістами, ніж це було у 1939 році. Усе ... російською та польською мовами. Української мови начебто не існує»³⁸.

Ухилення від призову до лав Червоної армії набуло масового характеру. Наприклад у Волинській області, за повідомленням секретаря обкому КП(б)У І. Профатілова, свідомо ухилилися від мобілізації 1695 осіб³⁹.

Керівництво РСЧА, насамперед ГоловПУ, реально оцінювало стан призову із Західної України. Директива № 42080 від 23 березня 1944 р. «Про організацію виховної роботи з воїнами, призваними із західних районів України» охарактеризувала призовний контингент, як нездатний, перейняти постулати радянської ідеології, внаслідок малого терміну перебування у складі СРСР. Ці призовники виокремлювалися в особливий розряд з специфічними напрямками проведення виховної роботи: визнання нагальної потреби інтенсифікації процесу ідеологічного виховання з призовним контингентом із західних областей УРСР; ретельне вивчення особового складу; не допустити появи у лавах РСЧА німецьких шпигунів; спрямовування роботи на роз'яснення інтернаціональної політики ВКП(б) у національному питанні, доведення керівних документів партії та уряду; боротьба з проявами у свідомості бійців наслідків нацистської та буржуазно-націоналістичної пропаганди, роз'яснення зв'язної сутності німецького нацизму; для проведення політичних занять розробити специфічну тематику та призначити для їх проведення найбільш підготовлених офіцерів, які знають українську мову; забезпечення усіма видами постачання та створення задовільних побутових умов служби⁴⁰.

населением, о воспитательной работе с рядовым и сержантским составом нерусской национальности. 15.05.1944 г.–08.10.1944 г.». Л. 222.

³⁸ Митрополит Андрій Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) / [упоряд. С. Кокін, Н. Сердюк, Ст. Сердюк]. К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. С. 384–385.

³⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), м. Київ. Ф. 1 «Центральний комітет Компартії України, 1917–1991 рр.». Оп. 23 «Особливий сектор ЦК Компартії України (таємна частина) 1941–1946 рр.». Спр. 920 «План ліквідації вооружених банд українських націоналістів, діявавших в Житомирской, Ровенской, Тернопольской и Каменец-Подольской областях. Март 1944 г.». Арк. 2.

⁴⁰ Русский архив. Главные политические органы Вооруженных Сил СССР в годы Великой Отечественной войны: документы и материалы, 1941–1945 гг. / [под общей редакцией генерал-майора В. А. Золотарева]. М.: ТЕРРА, 1996. Том 17–6 (1–2). С. 263–264.

Важливість та складність виховного процесу з західноукраїнським контингентом визначена також директивою ГоловПУ РСЧА № 3 від 18 квітня 1944 р. «Про посилення виховної роботи серед червоноармійців, призваних із визволених районів Західної України». Вимоги директиви збільшували удвічі кількість політичних занять з військовослужбовцями цієї категорії⁴¹. Політуправління об'єднань та політвідділи з'єднань ретельно аналізували морально-психологічний стан західноукраїнського призовного контингенту⁴².

Але ефективність цих заходів була майже нульова. За підрахунками В. А. Гриневича, у Західній Україні за період війни було мобілізовано понад 600 тис. осіб. При цьому ухилилося від призову та воювало у складі УПА — 300 тис. осіб (50%).

Слід навести дані, які можуть пояснити появу цифри 300 тис. повстанців УПА. На засіданні Президії ЦК КПРС від 26 травня 1953 р. зазначено: «З 1944 по 1952 рр. у західних областях України зазнали різного роду репресій до 500 тис. чоловік, у тому числі заарештовано більше 134 тис., вбито більше 153 тис., вислано за межі УРСР більше 203 тис. чоловік»⁴³. Таким чином, можна погодитися з тезою, що впродовж 1944–1953 рр. активно боролися проти радянської влади в лавах УПА, підпільному русі майже 300 тис. осіб.

Крім зриву мобілізаційних заходів, УПА активно проводила роботу серед військовослужбовців РСЧА з метою їх деморалізації⁴⁴.

З метою удосконалення системи ідеологічного забезпечення в армії активно використовували вплив соціокультурних інститутів. Система ідеологічної роботи РСЧА містила розгалужену мережу сил і засобів агітаційно-пропагандистського та культурно-виховного впливу. Вказана система давала можливість командуванню збройних сил пропагувати ціннісні орієнтири та нормативно-практичні регулятори поведінки воїнів. На фронті у 1944 р. друкували близько 800 газет регулярної армії та 270 партизанських газет. Під час війни, в якості воєнних кореспондентів, в пропагандистській та воєнно-патріотичній роботі брали участь приблизно 1 тис. літераторів. За звітами профспілки робітників мистецтв, на початок 1944 р. до воєнної пропаганди з метою патріотичного виховання

⁴¹ Там само. С. 272.

⁴² Там само. С. 117–119.

⁴³ Лаврентий Берия: 1953 г. : [стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и другие документы / под ред. ак. А. Н Яковлева; сост. В. Наумов, Ю. Сигачев]. Международный фонд «Демократия». Серия: Россия XX век. Документы. С. 47.

⁴⁴ Гриневич В. А. До питання діяльності ОУН у Червоній армії в роки Другій світовій війни / Владислав Анатолійович Гриневич // Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей. К., 1997. С. 201–217.

було залучено більш ніж 3 тис. бригад діячів мистецтв, було проведено 280 тис. концертів у шпиталях та 24 тис. концертів в резервних частинах. В період з 1942 по 1943 рр. давали вистави 115 театральних бригад. У 1943 р. Телеграфне агентство Радянського Союзу (ТАРС) забезпечувало відкритою та таємною інформацією близько 4 тис. газет та 240 локальних організацій. В штаті агентства були 44 фотокореспонденти⁴⁵.

Інтенсифікувалася робота з виховання ненависті воїнів до окупантів. Згідно вимог директиви ГоловПУ РСЧА № 16 від 30 березня 1943 р. «Про проведення мітингів помсти за фашистські злочини в окупованих районах», проводили мітинги за тематикою: «Червона Армія — армія месників за гвалтування та приниження, які чинять німецько-фашистські покидьки нашим братам та сестрам на окупованій території». Рекомендовано використати у якості ораторів свідків фашистських звірств та доводити до бійців листи родичів червоноармійців з описом нацистських злочинів⁴⁶.

Новою формою виховання ненависті до ворога була організація показових страт колаборантів. Згідно наказу НКО СРСР № 0283 від 19 квітня 1943 р. форма страти цієї категорії визначалася виключно через повішання. Причому, «приведення до виконання приговорів воєнно-польових судів при дивізіях — повішання засуджених до смертної кари — проводити публічно, при народі, а тіла повішених залишати на шибениці на протязі декількох днів» з метою виховного впливу на воїнів та цивільне населення⁴⁷. Зауважимо, що у грудні 1944 р. існував проект постанови Президії Верховної Ради Союзу РСР про повішання засуджених до смертної кари оунівців публічно за місцем скоєння засудженими злочину⁴⁸.

У 1943–1945 рр. органами держбезпеки УРСР було заарештовано 84 190 осіб. Співвідношення щодо звинувачень, за розрахунками В. Нікольського, виглядає наступним чином: 45027 осіб (53,5%) арештовані за зраду та співпрацю з окупантами, 20465 (24,3%) — за повстанство, 8467 (10,1%) — за ведення розвідувальних дій проти РСЧА, 3410 (4%) — за

⁴⁵ Байрау Д. Пропаганда как механизм самореабилитации // Отечественная история. 2008. № 1. С. 95.

⁴⁶ Русский архив. Главные политические органы Вооруженных Сил СССР в годы Великой Отечественной войны: документы и материалы, 1941–1945 гг. / [под общей редакцией генерал-майора В. А. Золотарева]. М.: ТЕРРА, 1996. Том 17–6 (1–2). С. 211–212.

⁴⁷ Русский архив: Великая Отечественная: Приказы Народного комиссара обороны СССР. 1943–1945 гг. / [под общей редакцией генерал-майора В. А. Золотарева]. М.: ТЕРРА, 1997. Т. 13 (2–3). С. 130–131.

⁴⁸ «Особые папки» Сталіна і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944–1948 рр. : [збірник документів / упоряд. Ярослав Шашкевич, Василь Кук]. Л.: Літературна агенція «Піраміда», 2010. С. 111.

ведення антирадянської пропаганди, 2817 (3,3%) — за перехід на бік ворога, 1934 (2,3%) — за дезертирство та посадові злочини. Інші види злочинів складали менш 1% у загальній кількості звинувачень⁴⁹. Загалом у 1943–1945 рр. за матеріалами органів держбезпеки в УРСР було засуджено на смерть 2.663 осіб., що становило близько 5% від кількості осіб, справи яких були розглянуті. У 1944 р. засудили до вищої міри покарання у шість разів (на 1.244 ос.) більше, ніж у попередньому році. У 1945 р. кількість засуджених до розстрілу та повішання зменшилася у 1,6 рази (на 557 осіб.). Усього в УРСР з 1943 р. по 1957 р. за зв'язки з окупантами було заарештовано 93 960 осіб⁵⁰.

В цей період активно працює так звана «пропаганда ненависті», яка пов'язана, насамперед, з іменами письменників та публіцистів О. Толстого, М. Шолохова, І. Еренбурга, Д. Ортенберга. Характерною є у цьому контексті публіцистична творчість І. Еренбурга. Так, у статті «На Берлін!», яка була надрукована в журналі «Красноармеец», відверто культивуються принципи тотальної помсти німецькому населенню. «Ми повинні прийти у Берлін, щоб німці та німки пізнали що таке війна. Їх не можна проїняти настановами, їх можна перевиховати страхом»⁵¹. Закликаючи червоноармійців до помсти, він прямо наголошує: «Ні, не люди перед нами ... Як можна пробачити німців?». Цікаво, що єврея І. Еренбурга роздратувала жалість російських жінок («глупая русская баба!») до полонених німців під час їх конвоювання вулицями Москви⁵². За даними НКВС, під час проходження колон німців вулицями Москви та Києва деякі кричали: «розстріляти їх усіх потрібно», «наволочи, щоб вони усі передохли». Жінки ж та діти зі сльозами на очах протягували ним хліб, хтось кидав у стрій німців яблука та тютюн⁵³.

Процес поступової інтернаціоналізації особового складу та вихід РСЧА на кордони Європи, у 1944 р. спрямовується на інтернаціональну, «союзну» тему.

Відбувається повернення термінології пролетарського інтернаціоналізму, як синоніму дружби народів СРСР. У 1944 р. у директивах ГоловПУ РСЧА фактично відсутня російська тематика — акцентовано на

⁴⁹ Никольский В. Н. Обвинения репрессированных органами госбезопасности в УССР в годы Великой Отечественной войны // Историчні і політологічні дослідження: [збірн. наук. праць / гол. ред. П. В. Добров]. 2011. № 1–2 (47–48). С. 60–62.

⁵⁰ Семиряга М. И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявление в годы Второй Мировой войны. М.: РОССПЭН, 2000. С. 508.

⁵¹ Эренбург И. На Берлин! // Красноармеец. 1944. № 13–14. С. 4.

⁵² Эренбург И. В Берлин! // Красноармеец. 1944. № 17–18. С. 2.

⁵³ Синицын Ф. Л. Политика СССР в отношении немцев (1937–1945 гг.) // Российская история. 2012. № 1. С. 108.

інтернаціонально-класовій складовій патріотичного виховання, організаційно-партійну та комсомольську роботу у військах⁵⁴. Пріоритетного значення набуває роль партійного керівництва збройними силами, роль Сталіна у перемогах війни⁵⁵.

Повертається марксистсько-ленінська догматика. У виступі начальника ГоловПУ РСЧА О. С. Щербакова «Під прапором Леніна–Сталіна радянський народ йде до Перемоги» на урочисто-траурному засіданні, присвяченому XX річниці з дня смерті В. І. Леніна 21 січня 1944 р. наголошено на тому, що «перемога Червоної Армії — це перемога радянського ладу над кривавим фашистським режимом». У порівнянні з аналогічним виступом 1943 р. — повна відсутність посилянь на Росію та російський народ⁵⁶.

«Реанімовано» (майже скасовану у 1941–1942 рр.) кампанію сакралізації «воєнного генія» Й. Сталіна. В журналі «Красноармеец» академік М. Мітін перейшов усі етичні норми визнання заслуг «вождя світового пролетаріату». Завдяки «геніальному керівництву свого вождя, найвеличнішої людини нашої епохи...», на думку автора, здобуті перемоги нашої країни⁵⁷.

Отже, можна зробити **висновок** про те, що під час 1942–1944 рр. в системі ідеологічного забезпечення активно використовували концепцію радянського патріотизму з урахуванням національної специфіки. В умовах імперативного проведення виховних заходів у армії, ідеологічна робота набула рис дивного поєднання національно-патріотичних та революційно-інтернаціоналістських тенденцій. Домінування тієї або іншої тенденції не виключало одночасного існування своєї протилежності.

Безпрецедентне використання пропагандистським апаратом РСЧА російських бойових традицій у 1942–1943 рр. не мало аналогів ні в минулому, ні у майбутньому в радянській історії. Прагматичне використання цього ідеологічного продукту ставило за мету досягнення стратегічного результату — перемоги над нацизмом. Комуністична верхівка, вже не перший раз, тактично поступилася догматами пролетарського інтернаціоналізму та соціалістичного вчення.

⁵⁴ Русский архив. Главные политические органы Вооруженных Сил СССР в годы Великой Отечественной войны: документы и материалы, 1941–1945 гг. / [под общей редакцией генерал-майора В. А. Золотарева]. М.: ТЕРРА, 1996.с. Том 17–6 (1–2). С. 261–262; 292–295.

⁵⁵ Там само. С. 314.

⁵⁶ Щербаков А. С. Под знаменем Ленина–Сталина советский народ идет к Победе // Пропагандист. 1944. № 2. С. 9.

⁵⁷ Митин М. Могучий Советский Союз // Красноармеец. 1943. № 21–22. С. 2.

Система ідеологічного забезпечення в військовому вихованні воїнів-українців ґрунтувалася на визнанні провідної ролі російського народу, інтернаціоналізму, боротьбі з проявами буржуазного націоналізму. Варто відзначити і специфіку процесу патріотичного виховання західноукраїнського контингенту з урахуванням національної та соціальної специфіки регіону.

Таким чином, ідеологічне забезпечення бойових дій у 1942–1944 рр. було багатоплановим та складним явищем. Провідну роль у вихованні воїнів і формуванні суспільної свідомості відігравав вплив держави із застосуванням потужного агітаційно-пропагандистського апарату армії та флоту.

REFERENCES

1. Artem'ev, A. P. (1975). *Bratskyj boevoj soiuz narodov SSSR*. Mysl. [in Russian].
2. Bajrau, D. (2008). Propaganda as a mechanism for self-rehabilitation. *Otechestvennaia ystoryia*, 1, 91–98. [in Russian].
3. Berkov, E. (1942). *Stojkost' russkykh voynov (Borodynskyj boj, sentiabr' 1812 goda)*. *Sputnyk ahytatora*, 17, 18–22. [in Russian].
4. Datsyshina, M. V. (2011). The theme of Napoleon and the War of 1812 in Soviet and Nazi propaganda during the Great Patriotic War. *Voprosy istorii*, 6, 149–156. [in Russian].
5. Erenburg, I. (1944). Na Berlin. *Krasnoarmeets*, № 13–14, 4. [in Russian].
6. Erenburg, I. (1944). V Berlin! *Krasnoarmeets*, № 17–18, 2. [in Russian].
7. Ermolov, I. (2010). *Try hoda bez Stalyna. Okkupatsiya: sovetskiye hrazhdane mezhdru natsystamy y bol'shevykamy. 1941–1944*. Tsentrpolihraf. [in Russian].
8. Gorbatov, B. (1944). Orden Slavy. *Krasnoarmeets*, № 1, 14. [in Russian].
9. Hrynevych, V. A. (1997). Regarding the activity of the OUN in the Red Army during the Second World War. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy. Zbirnyk naukovykh statej*. Kyiv, 201–217. [in Ukrainian].
10. Hrynevych, V. A. (2005). Military mobilizations in Ukraine in 1943–1944. "You must wash away the guilt before the Motherland and its great leader Comrade Stalin with your own blood". *Dzerkalo tyzhnia*, № 34. http://dt.ua/SOCIETY/viyskovi_mobilizatsiyi_v_ukrayini_19431944_rokiv_vi_povinni_zmiti_vlasnoyu_krovyu_provinu_pered_batk-44410.html [in Ukrainian].
11. Hrynevych, V. A. (2007). *Suspil'no-politychni nastroi naselennia Ukrainy u roky Druhoi svitovoi vijny (1939–1945)*. Instytut natsional'nykh vidnosyn i politolohii NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
12. Hula, R. V. (2012). *Vytoky ta rol' radians'koho patriotyzmu u roky Velykoi Vitchyznianoi vijny 1941–1945 rr. (na materialakh Ukrainy)*. Herda. [in Ukrainian].
13. Hofman, Y. (2005). *Vlasov protyv Stalyna. Trahedyia Russkoj Osvoboditel'noj armyy*. Astrel', AST. [in Russian].

14. Ivanov, S. A. (2009). "The Order must have a deeply patriotic content in its meaning". *Istorycheskij arkhiv*, № 2, 82–89. [in Russian].
15. Ignat'ev, A. A. (1943). Riadovoj. *Krasnoarmeets*, № 1, 2–3. [in Russian].
16. Kino na sel'e (1944, March 1). *Pravda*, 1. [in Russian].
17. KPSS v rezoliutsiakh y resheniakh s'ezdov, konferentsij y plenumov TsK : [v 16 t.]. 9-e dop. y yspr. (1985). Polytyzdat. Vol. 7. 1938–1945. [in Russian].
18. Krivitskij, A. (1945). *Traditsii russkogo ofitserstva*. Voennoe izdatel'stvo narodnogo komissariata oborony. [in Russian].
19. Kosyk, V. M. (1998). *Ukraina v Druhij svitovij vijni* : [zbirnyk nimets'kykh arkhivnykh dokumentiv. Lviv : Zhovkvivs'ka knyzhkova drukarnia vyd-va oo. Vasyliian «Misioner». Vol. 2. [in Ukrainian].
20. Lysenko, O. Ye. (2005). Methodological studies of the Second World War. *Cherkaschyna v konteksti istorii Ukrainy*, 10–21. [in Ukrainian].
21. Lavrentij Beriia: 1953 g. (1999): [stenohramma iul'skogo plenuma TsK KPSS y drugie dokumenty / pod red. ak. A. N. Yakovleva; sost. V. Naumov, Yu. Syhachev]. *Mezhdunarodnyj fond "Demokratyia" Seryia: Rossia XX vek. Dokumenty*. Moskva : MFD. [in Russian].
22. Mitin, M. (1943). *Mohuchij Sovetskij Soiuz*. *Krasnoarmeets*, № 21–22, 1–2. [in Russian].
23. Mytropolyt Andrij Sheptyts'kyj u dokumentakh radians'kykh orhaniv derzhavnoi bezpeky (1939–1944 rr.) (2005). *Ukrains'ka Vydavnychyha Spilka*. [in Ukrainian].
24. Nikol's'kyj, V. M. (2009). Arrests and prosecutions of repressed people in the Ukrainian SSR in 1943–1945. *Istorychni i politolohichni doslidzhennia*, 1 (49), 227–230. [in Ukrainian].
25. Nikol'skij, V. N. (2011). Accusations of those repressed by state security agencies in the Ukrainian SSR during the Great Patriotic War. *Istorychni i politolohichni doslidzhennia*, 1–2 (47–48), 58–64. [in Russian].
26. Ortenberg, D. Y. (1991). *Sorok tretyj: Rasskaz-khronyka*. Polytyzdat http://militera.lib.ru/memo/russian/ortenberg_di3/index.html [in Russian].
27. «Osobyje papky» Stalina i Molotova pro natsional'no-vyzvol'nu borot'bu v Zakhidnij Ukraini u 1944–1948 rr. *Literaturna ahentsiia «Piramida»*. [in Ukrainian].
28. *Patryotyzm sovetskogo naroda v gody Velykoj Otechestvennoj vojny: Metodicheskie rekomendatsii k kursam: «Otechestvennaia istoriya» y «Sud'by russkoj intellihentsii»*: (2010). *Moskovskij gos. yn-t elektroniki i matematiki*. [in Russian].
29. *Pervye ordena Aleksandra Nevskogo* (1942, November 19). *Krasnaia Zvezda*, № 272 (5336), 1. [in Russian].
30. Picheta, V. (1944). *Knyga o bor'be ukaynskogo naroda za vossoedinenie v edinom ukaynskom sovetskom gosudarstve*. *Propahandist*, № 22, 45–48. [in Russian].
31. *Russkij arkhiv: Velikaia Otechestvennaia: Prikazy Narodnogo komissara oborony SSSR. 1943–1945 gg.* (1997). *TERRA*. Vol. 13(2–3). [in Russian].
32. *Russkij arkhiv. Glavnoe politicheskoe orhany Vooruzhennykh Sil SSSR v gody Velykoj Otechestvennoj vojny: dokumenty y materialy, 1941–1945 gg.* (1996). *TERRA*. Vol. 17–6 (1–2). [in Russian].
33. Semiriaga, M. Y. (2000). *Kollaboratsionizm. Priroda, tipologiya y proiavlennie v gody Vtoroj Mirovoj vojny*. ROSSPEN. [in Russian].

34. Simonov, K. M. *Hlazamy cheloveka moeho pokoleniya*. http://www.hrono.ru/libris/lib_s/simonov12.php [in Russian].
35. Scherbakov, A. S. (1943). Pod znamenem Lenina-Stalina my pobedim. *Propahandist*, № 2, 3–12. [in Russian].
36. Scherbakov, A. S. (1944). Pod znamenem Lenina-Stalina sovetskij narod idet k Pobede. *Propahandist*, № 2, 4–12. [in Russian].
37. Sinitsyn, F. L. (2012). USSR policy towards the Germans (1937–1945). *Rossijskaia istoriya*, № 1, 105–116. [in Russian].
38. Slava Krasnoj Armii (1944, February). *Ogonek*, № 5–6 (870–871), 2. [in Russian].
39. Tarle, E. (1943). Mykhail Illarionovich Kutuzov. *Krasnoarmeets*, № 8. 1–2. [in Russian].
40. *Ukazy Prezidyuma Verkhovnogo Soveta SSSR ob uchrezhdenii ordenov y medalej SSSR (maj 1942 g. — yun' 1943 g.)*. (1943). Tip. Izvestiia Sov. deputatov trudiaschikhsia SSSR. [in Russian].
41. Vishnevskij, Vs. (1943). Razghrom nemtsev y vziatye Berlyna v vojne 1756–1763. *Krasnoarmeets*, № 13-14, 16–17. [in Russian].
42. Voennye znania polytrabotnyka (1942). *Krasnaia Zvezda*, № 296 (5360), 1. [in Russian].
43. Yanovskij, Yu. (1943). Ukrainka. *Krasnoarmeet.*, № 5-6, 16–17. [in Russian].

Ruslan Hula

Doctor of Historical Sciences (Ph.D., Dr. hab.), Professor,
Professor of the Department of Philosophy,
Ivan Kozhedub Kharkiv National Air Force University (Poltava),
Ukraine, rslnhula1@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-8177-1565>

IDEOLOGICAL SUPPORT OF COMBAT ACTIONS OF THE WORKER- PEASANT RED ARMY DURING THE STRATEGIC OFFENSIVE OPERATIONS IN UKRAINE IN 1942–1944

Abstract. *The purpose of this article is to highlight the peculiarities of the relationship between national and international aspects in the system of ideological support of the political apparatus of the Worker-Peasant Red Army during the period of strategic operations in Ukraine in 1942–1944.*

The methodology of the research is based on the principles of historicism, objectivity, and dialectics. The value and synergistic approaches were used in the study. The author relied on a combination of general scientific methods such as deduction and induction, analysis and synthesis, historical and logical methods, and the division of a unity into opposites. The research also employed specific historical methods such as chronological, genetic, and comparative methods.

Main research findings. *The role and place of ideological support for the combat operations of the USSR during this period have been analysed. The essence of the*

"Russian-centric" component in the construction of a new concept of Soviet patriotism has been revealed. The peculiarities and trends of the domination of national and international constants during the conduct of military operations in 1942-1944 and attempts to balance these components in the agitational-propaganda work have been highlighted. The collaborationist component of patriotism in the ideological work of formations that fought in the ranks of the Nazi Wehrmacht has been considered. The main contradictions, forms, and peculiarities of the educational process of Ukrainian soldiers on specific historical material have been revealed.

Prospects for further study make it possible to identify the main worldview constants of the party-political apparatus of the USSR and to reveal their genetic connection with the key components of the military-political work of the Russian army during the period of a massive invasion of Ukraine from February 24, 2022.

The practical significance of the achieved results can be used in the activities of national structures of information-psychological operations to counter and neutralize the enemy's influence on Ukrainian society.

The originality of the study lies in the examination of a problem that is considered in the system of dialectical contradictions.

Keywords: ideological support, agitational-propaganda work, proletarian internationalism, Russian nationalism, party-political work, Ukrainian Soviet patriotism.

УДК: 329.17:94(477):35(430)"1939/1945

Наталія Кашеварова

кандидатка історичних наук,
старша наукова співробітниця,

Інститут історії України
Національної академії наук України
(Київ, Україна)

e-mail: nataliya.kashevarova@gmail.com

ORCID: 0000-0003-2426-0440

МІНІСТЕРСТВО ОКУПОВАНИХ СХІДНИХ ТЕРИТОРІЙ В СИСТЕМІ СЛУЖБ АЛЬФРЕДА РОЗЕНБЕРГА У ТРЕТЬОМУ РАЙХУ: ІДЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

***Мета** дослідження — охарактеризувати ідеологічну складову діяльності Міністерства окупованих східних територій (1941–1945) Третього райху (далі — Міністерство) як однієї зі структур, яку очолював Альфред Розенберг, у зв'язку зі створеними ним службами у НСДАП. **Методологія** дослідження базується на загальнонаукових принципах і методах наукових досліджень — на принципах історизму та об'єктивності, методах структурно-функціонального та порівняльного аналізу і синтезу, проблемно-тематичному, хронологічному методах. **Новизна** дослідження полягає у тому, що досі у дослідженнях, присвячених Міністерству, не висвітлений його зв'язок з іншими службами, створених Розенбергом у структурі НСДАП. **Основні результати** дослідження свідчать, що ця тема є мало висвітленою у науковій літературі, в той час як Міністерство, хоча й було органом цивільної окупаційної влади, у своїй діяльності було пов'язане з партійними службами Розенберга, наприклад, зі службою Уповноваженого фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП і Оперативним штабом Розенберга. Серед основних форм співпраці між ними була підготовка видань, присвячених антибільшовицькій пропаганді та історії окупованих країн Східної Європи, організація спільних культурних заходів. Цій співпраці сприяло те, що частину посад як у Міністерстві, так і у Службі Уповноваженого обіймали одні й ті ж самі особи. Тому серед перспективних напрямків подальших досліджень є вивчення діяльності цих осіб. Також внаслідок діяльності цих структур було створено кілька комплексів документів, які пов'язані між собою, тому ще одним напрямком подальших досліджень є джерелознавча реконструкція комплексу документів Міністерства, що сприяло б розширенню джерельної бази історії Другої світової війни та збагаченню дослідницької тематики.*

***Ключові слова:** Друга світова війна, націонал-соціалізм, ідеологія, Третій райх, Альфред Розенберг, Міністерство окупованих східних територій, Уповноважений фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП.*

У тематиці дослідження Другої світової війни та окупації, незважаючи на існування великої кількості наукових досліджень за різними напрямками, досі є теми, що з часом не лише не втрачають актуальності, а й потребують подальшого поглибленого дослідження та переосмислення. Однією з таких тем є дослідження діяльності Міністерства окупованих східних територій (нім. Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete, далі — Міністерство), створеного нацистською Німеччиною для управління окупованою нею територією СРСР.

В історіографії як дослідження діяльності Міністерства в цілому, так і дослідження його місця в системі нацистської цивільної окупаційної адміністрації існує багато лакун. Міністерство згадується у дослідженнях істориків різних країн, але водночас є дуже мало розвідок, присвячених самому Міністерству, і практично немає публікацій, які висвітлювали б його місце серед нацистських установ, створених або керованих Альфредом Розенбергом (Alfred Rosenberg), одним з провідних партійних функціонерів Третього райху, у їхньому взаємозв'язку, а також ідеологічного аспекту цієї взаємодії.

Більшість цих структур, які ми об'єднуємо під сукупним терміном «служби А. Розенберга», входила до складу Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (нім. Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, далі — НСДАП). Серед них були такі: Зовнішньополітичне відомство (нім. Außenpolitisches Amt der NSDAP), Служба Уповноваженого фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП (нім. Beauftragter des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP, далі — Служба Уповноваженого), Вища школа НСДАП (нім. Hohe Schule der NSDAP), що за ідеєю Розенберга мала стати партійним університетом, Оперативний штаб райхслайтера Розенберга (нім. Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, далі — Оперативний штаб), Східна бібліотека Розенберга (нім. Ostbücherei Rosenberg), яка комплектувалася, в основному, зібраннями щодо Радянського Союзу, та ін. У вузькому значенні терміном «Служба Розенберга» в історіографії позначають Службу Уповноваженого, яка ближче до 1940-х років стала основною у цій системі, і при якій у 1940 р. був створений Оперативний штаб Розенберга.

Тому метою дослідження є охарактеризувати ідеологічну складову діяльності Міністерства як однієї зі структур, яку очолював А. Розенберг, в системі створених ним служб. Міністерство як орган цивільної окупаційної адміністрації перебувало поза групою служб Розенберга у складі НСДАП, але воно втілювало у своїй діяльності ідеологію, пропаговану А. Розенбергом.

При цьому передбачається розв'язання таких основних завдань: окреслити місце даної теми у в історіографії і ступінь її вивчення; охарактеризувати загальний склад документів Міністерства та пов'язаних з ним служб А. Розенберга та їхні зв'язки з документальними комплексами інших нацистських структур у сфері ідеології; висвітлити ідеологічний компонент у функціонуванні Міністерства як органу окупаційної адміністрації через призму його зв'язків з партійними службами Розенберга; окреслити напрямки подальших досліджень.

На сьогодні наукові дослідження, пов'язані з темою функціонування Міністерства, можна умовно поділити на кілька основних груп. Перша група представлена дослідженнями Міністерства як установи і органу влади, серед іншого його адміністративного апарату — створення, структури, реорганізацій, фінансування тощо. Ця група найменш чисельна, і досі представлена, по суті, однією магістерською роботою 1990-х років¹ та монографією А. Цельгубера із назвою «Наше управління веде до катастрофи: Імперське міністерство окупованих східних територій та німецька окупаційна влада у Радянському Союзі, 1941–1945» 2006 р.² На даний момент ця книга — єдине системне дослідження Міністерства, де розглянуті історія його створення, структура, адміністративні і організаційні питання. При цьому автор побіжно висвітлює погляди А. Розенберга і частину дослідження приділяє відносинам Міністерства з іншими органами влади у Третньому райху в світлі політичної конкуренції А. Розенберга з низкою інших осіб в оточенні А. Гітлера.

Другу групу представляють дослідження, присвячені життю і діяльності самого А. Розенберга або роботі окремих його служб. Але у більшості з них Міністерство також детально не розглядається. Серед основних публікацій тут слід назвати, передусім, монографію Е. Піпера «Альфред Розенберг: головний ідеолог Гітлера»³, що, на нашу думку, на сьогодні є найкращим дослідженням життя А. Розенберга⁴. Крім ретель-

¹ *Blum-Minkel, Ch.* Alfred Rosenberg als Reichsminister für die besetzten Ostgebiete: Wissenschaftliche Hausarbeit zur Erlangung des akademischen Grades eines Magister Artiums der Universität Hamburg. Hamburg, 1995.

² *Zellhuber, A.* "Unsere Verwaltung treibt einer Katastrophe zu ...": das Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete und die deutsche Besatzungsherrschaft in der Sowjetunion 1941–1945. München: Ernst Vögel Verlag, 2006. 414 S.

³ *Piper, E.* Alfred Rosenberg. Hitlers Chefideologe. München: Karl Blessing Verlag, 2005. 831 S.

⁴ Див. також, наприклад: *Cecil, R.* The Myth of the Master Race: Alfred Rosenberg and Nazi Ideology. New York: Dodd, Mead, 1972. 266 p.; *Nova F.* Alfred Rosenberg: Nazi Theorist of the Holocaust, New York: Hippocrene Books, 1986. 264 p.; *Molau A.* Alfred Rosenberg: Der Ideologe des Nationalsozialismus. Eine politische Biografie. Koblenz: Bublies, 1993. 194 S.; *Koop, V.* Alfred Rosenberg: Der Wegbereiter des Holocaust — eine Biographie.

ного аналізу його політичної кар'єри із залученням всіх доступних історичних джерел та історіографії автор багато уваги приділяє аналізу пропагованих Розенбергом поглядів і тому, як вони знайшли своє втілення у діяльності всіх створених ним органів. Тут слід також відмітити зроблений автором акцент на проголошеній Розенбергом ідеологічній боротьбі проти більшовизму. Загалом щодо постаті А. Розенберга, а також написаної ним книги «Міф ХХ століття: Оцінка духовно-інтелектуальної боротьби нашого часу»⁵ існує багато різних публікацій авторів різних країн⁶.

До цієї групи також належать комплексні дослідження, присвячені іншим структурам Розенберга, де згадується Міністерство. Серед них, передусім, книга Р. Больмуса із назвою «Відомство Розенберга та його противники: дослідження боротьби за владу у націонал-соціалістичній системі влади»⁷ та монографія В. Буханова «Гітлерівський «новий порядок» у Європі та його крах (1933–1945)»⁸, де перше є дослідженням відносин служби Уповноваженого з іншими структурами НСДАП та органами влади, а друге є дослідженням, написаним із залученням документів партійних служб Розенберга, де один з акцентів зроблений на значенні Розенберга та його служб у системі нацистської ідеології.

Слід також звернути увагу на дослідження, присвячені іншим нацистським діячам, які роками працювали або безпосередньо з А. Розенбергом, або у створених ним структурах. У німецькій літературі їх іноді згадують під сукупною назвою «люди Розенберга». У цих виданнях автори теж в тій чи іншій мірі торкаються Міністерства. Серед них, наприклад,

Köln/Wien: Böhlau Verlag, 2019. 346 S.; *Баринов И.* Альфред Розенберг: жизнь как миф. [Москва]: Indie Science Press, 2017. 375 с., та ін.

⁵ *Rosenberg, A.* Der Mythos des 20. Jahrhunderts: Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit. München: Hoheneichen Verlag, 1930. 670 S. Найвідоміша книга А. Розенберга, що перевидавалася кілька разів і мала бути у бібліотеці кожного члена НСДАП як і книга А. Гітлера «Моя боротьба». Крім неї авторству Розенберга належить низка брошур різної пропагандистської тематики, що вийшли друком у 1920–1930-х роках.

⁶ Певний сплеск наукових зацікавлень щодо постаті А. Розенберга спостерігався після знайдення частини його щоденників, які вважалися зниклими після Нюрнберзького процесу. Хоча перші видання його нотаток мали місце у перші післявоєнні роки, і зазнавали перевидань, вони були вибічковими. Див.: *Alfred Rosenberg. Die Tagebücher von 1934 bis 1944* / Bajohr F., Matthäus J. (Hrsg.). Frankfurt am Main: S. Fischer, 2015. 650 S.; *Политический дневник Альфреда Розенберга, 1934–1944 гг.* / под ред. И. Петрова. М.: Фонд «Историческая память», 2015. 448 с., та ін.

⁷ *Bollmus, R.* Das Amt Rosenberg und seine Gegner: Studien zum Machtkampf im nationalsozialistischen Herrschaftssystem. München: R. Oldenburg Verlag, 2006. 373 S.

⁸ *Буханов В. А.* Гитлеровский «новый порядок» в Европе и его крах (1933–1945). Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2013. 466 с.

публікація Г.-Ю. Пріамуса «Меср: між вірністю кайзеру та співучастю у націонал-соціалістичних злочинах: біографічні нариси життя одного німецького бюргера», присвячена А. Месру⁹, заступнику Розенберга на посаді міністра окупованих східних територій, або дослідження Е. Гершке «Еліта Розенберга та її життя у спогадах: академіки¹⁰ у Третньому райху та після 1945 р.»¹¹, де викладені елементи біографії Г. Ляйббрандта¹², персонального референта А. Розенберга В. Кьоппена¹³, археолога Г. Райнерта¹⁴ (Служба Уповноваженого та Оперативний штаб), В. Дайца¹⁵ (Зовнішньополітичне відомство) та інших.

⁹ *Priamus, H.-J.*: Meyer. Zwischen Kaisertreue und NS-Täterschaft. Biographische Konturen eines deutschen Bürgers. Essen: Klartext Verlag, 2011. 525 S. Альфред Меср (Alfred Meyer) (1941–1945) — заступник А. Розенберга у Міністерстві окупованих східних територій, державний секретар Міністерства, багаторічний гауляйтер Північної Вестфалії.

¹⁰ Тут під словом «академіки» розуміються особи, що мали зв'язок з академічною освітою.

¹¹ *Henschke, E.* Rosenbergs Elite und ihr Nachleben: Akademiker im Dritten Reich und nach 1945. Köln: Bohlau Verlag GmbH & Cie, 2020. 378 S.

¹² Георг Ляйббрандт (Georg Leibbrandt) (1899–1982) — політичний та партійний діяч. Народився у німецькій колонії Гоффнунгсфельд (нім. «Hoffnungsfeld») неподалік від Одеси (нині с. Торосове у Роздільнянському районі Одеської області). Вчився в Одесі та у Дерпті (нині Тарту). З 1933 р. працював у Зовнішньополітичному відомстві НСДАП, де очолював Східний відділ і готував тематичні серії з більшовизму. У 1941 р. очолив головний відділ політики у Міністерстві. У Федеральному архіві зберігається фонд Г. Ляйббрандта — фонд 1851, що крім особистих документів містить його статті, матеріали доповідей тощо.

¹³ Вернер Кьоппен (Werner Körpen) (1910–1994) — особистий референт А. Розенберга та керівник його канцелярії як райхслайтера. Півтора роки провів у ставці Гітлера «Вовче лігво» (нім. Wolfsschanze) як зв'язковий Розенберга. У Міському архіві Мюнхена зберігається його особовий фонд, але одна справа з його нотатками щодо «східної політики» А. Розенберга зберігається у фонді Кьоппена (фонд N 1719) у Федеральному архіві у Кобленці.

¹⁴ Ганс Райнерт (Hans Reinerth) (1900–1990) — археолог, голова Імперського союзу давньої історії і видавець кількох серійних видань, наприклад, щомісячника «Germanen-Erbe» (укр. «Спадок германців»), з 1939 р. — керівник відомства «Давня історія» Служби Уповноваженого. Після Другої світової війни був директором Музею під відкритим небом «Пфальбаутен» в Унтерулдігнені (нім. Pfahlbaumuseum Unteruhldingen), присвяченого поселенням кам'яного віку та доби бронзи на озері Бодензее, де зараз діє Дослідницький інститут до- і ранньої історії (нім. Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte).

¹⁵ Вернер Дайц (Werner Daitz) (1884–1945) — німецький підприємець, партійний діяч. У 1920–1930-х рр. був генеральним директором кількох великих фірм, серед яких був концерн у галузі гірничодобувної промисловості. Також вкладав кошти у виробництво сталі, хімічну промисловість, мав патенти і наукові публікації. У 1939 р. заснував Товариство європейського економічного планування та економіки великих територій (нім. «Gesellschaft für europäische Wirtschaftsplanung und Großraumwirtschaft»), був

Деякі відомості про роботу Міністерства також можна знайти у наукових публікаціях широкої тематики, присвячених історії націонал-соціалізму та історії Третього райху в цілому. Прикладом подібних видань може бути книга О. Даллена «Німецьке панування в Росії. Дослідження окупаційної політики»¹⁶ або дослідження Д. Ребентіша «Держава фюрера та управління у Другій світовій війні: конституційний розвиток та адміністративна політика»¹⁷. Загалом існує багато подібних публікацій, що виходили друком ще з 1950-х років і до сьогодення¹⁸, але їх аналіз перебуває поза межами предмету нашого дослідження, як й аналіз публікацій ще однієї групи, присвячених питанням функціонування регіональних, територіально-адміністративних структур Міністерства — райхскомісаріатів, генеральних округ (або генералкомісаріатів) та округ (або гебітскомісаріатів) на окупованій території СРСР. Передусім це дослідження місцевих дослідників тих країн, на території яких у часи Другої світової війни було створено райхскомісаріати. Наприклад, у студіях більшості українських дослідників діяльність Міністерства розглядається, в основному, через призму функціонування райхскомісаріату «Україна». Серед напрямів, що досліджуються — адміністративний аспект, право, соціальна політика, господарство, примусова праця, політика в галузі культури, освіти, церкви тощо¹⁹. І при цьому є мало досліджень, присвячених безпосередньо Міністерству, й іноді вони значною мірою мають довідковий або компілятивний характер²⁰.

Не можна обійти увагою й архівні джерела, на які у своїй більшості спираються дослідники різних країн у своїх дослідженнях Міністерства. Серед архівних документів — матеріали самого Міністерства, передусім його офіційні службові видання, наприклад, «Інформаційний бюлетень

директором Інституту Європи у Дрездені. Вважається одним з теоретиків концепції єдиного європейського економічного простору.

¹⁶ *Dallin, A. The German Rule in Russia, 1941–1945. A Study of Occupation Policies*, London, 1957. 727 p.

¹⁷ *Rebentisch, D. Führerstaat und Verwaltung im Zweiten Weltkrieg: Verfassungsentwicklung und Verwaltungspolitik, 1939–1945*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden GmbH, 1989. 587 S.

¹⁸ Див., наприклад, також: *Reitlinger, G. Ein Haus auf Sand gebaut: Hitlers Gewaltpolitik in Rußland 1941–1944*. Hamburg: Rütten & Loening, 1962. 543 S. та ін.

¹⁹ Див., наприклад, публікації О. Лисенка, Нестеренка, І. Левченка, О. Гончаренка, І. Ветрова, В. Коваля, В. Кучера, Т. Пастушенко, Т. Заболотної, Т. Себти та ін.

²⁰ *Кашиєварова Н. Міністерство окупованих східних територій* // Енциклопедія історії України у 10 т. К.: Наук. думка, 2009. Т. 6. Ла–Мі. С. 742–744; *Тарнавський І. С. Рейхсміністерство окупованих східних територій та підпорядковані йому місцеві органи: історія створення, структура та діяльність (1941–1945 pp.)* // «Наука. Релігія. Суспільство». 2013. № 1. С. 51–61.

міністра окупованих східних територій»²¹, матеріали канцелярії А. Розенберга як райхсляйтера²², документи державної канцелярії²³. Також джерелами з історії Міністерства є спогади його колишніх співробітників, видані у 1950–1970-х рр., наприклад Отто Бройтігама (Otto Bräutigam)²⁴, а також щоденники самого Розенберга та інших провідних партійних функціонерів, наприклад, Й. Гьоббельса²⁵. Нерідко джерелами виступають і матеріали Нюрнберзького процесу. Загалом документи з архіву Міністерства залучалися фрагментарно, а комплексних архівознавчих і джерелознавчих досліджень документів Міністерства досі немає.

Більшість документів Міністерства зберігається у Федеральному архіві Німеччини (нім. Bundesarchiv), у складі окремого фонду R 6. Нинішній його склад був створений шляхом об'єднання кількох груп документів, хоча частина документів Міністерства була знищена ще під час Другої світової війни. Одна з найбільших частин документів, що збереглися, після війни була вивезена до США і повернута до ФРН у 1963 р. а друга зберігалася у НДР, у Центральному державному архіві у Потсдамі і увійшла до складу фонду вже після об'єднання Німеччини²⁶. У фонді зберігається 886 справ, зокрема, організаційні документи основних від-

²¹ Haase Ph. „Nur für den Dienstgebrauch bestimmt“ — Das „Mitteilungsblatt des Reichsministers für die besetzten Ostgebiete“ als Quelle zur Erforschung der Beamten des Ostministeriums. *Beamte nationalsozialistischer Reichsministerien*. URL: <https://ns-reichsministerien.de/2018/05/08/nur-fuer-den-dienstgebrauch-bestimmt-das-mitteilungsblatt-des-reichsministers-fuer-die-besetzten-ostgebiete-als-quelle-zur-erforschung-der-beamten-des-ost/> (дата звернення: 01.04.2023).

²² Райхсляйтер (нім. Reichsleiter) — партійне звання, друге після звання «фюрер», яке мав лише А. Гітлер. Надавалося провідним членам керівництва НСДАП, які відповідали за конкретний напрямок. Коло з 18-ти райхсляйтерів утворювало партійне керівництво (нім. Reichsleitung).

²³ Тут — канцелярія А. Гітлера, що відповідала за зв'язок Гітлера з державним апаратом Третього райху. Слід не плутати її з канцелярією НСДАП, якою керував Мартін Борман.

²⁴ Bräutigam, O. Überblick über die besetzten Ostgebiete während des 2. Weltkrieges. Tübingen: Institut für Besatzungsfragen, 1954, 177 S. *Idem*. So hat es sich zugetragen ... Ein Leben als Soldat und Diplomat. Würzburg: Holzner Verlag, 1968, 723 S.; Heilmann, H.D. Aus dem Kriegstagebuch des Diplomaten Otto Bräutigam // Biedermann und Schreibtischtäter. Materialien zur deutschen Täter-Biographie, Institut für Sozialforschung in Hamburg: Beiträge zur nationalsozialistischen Gesundheits- und Sozialpolitik 4. Berlin: Rotbuch Verlag. 1987. S. 123–187. У Федеральному архіві Німеччини зберігається невеликий фонд О. Бройтігама, а саме фонд № 1721.

²⁵ Тексти щоденників Й. Гьоббельса, датовані 1923–1945 рр., були майже повністю опубліковані протягом 1992–2008 рр. Інститутом новітньої історії у Мюнхені у серії із назвою «Die Tagebücher von Joseph Goebbels» (понад 20-ти томів разом із покажчиками).

²⁶ Детальніше щодо історії фонду див. історичну довідку фонду на сайті Федерального архіву Німеччини у довідково-пошуковій системі Invenio.

ділів, листування та інформаційно-аналітичні матеріали Міністерства, присвячені політиці на окупованій території СРСР.

Документи Міністерства також можна знайти у низці інших фондів Федерального архіву, передусім, наприклад, у фондах R 2 (Reichsfinanzministerium, укр. «Імперське міністерство фінансів»), R 55 (Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda, укр. «Імперське міністерство народної просвіти і пропаганди») R 43 (Reichskanzlei, укр. «Імперська канцелярія»), R 3101 (Reichswirtschaftsministerium, укр. «Імперське міністерство економіки»), NS 8 (Kanzlei Rosenberg, укр. «Канцелярія Розенберга»), NS 30 (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg), NS 19 (Persönlicher Stab Reichsführer-SS, укр. «Особистий штаб райхсфюрера СС») та ін.²⁷

Крім цього, окремі документи Міністерства можна переглянути також в архіві Інституту новітньої історії у Мюнхені (нім. Institut für Zeitgeschichte München), поза її межами — у Російській Федерації²⁸, у Франції — у Центрі сучасної єврейської документації (фр. Centre de Documentation Juive Contemporaine), у США — в Інституті єврейських досліджень (англ. YIVO, Institute for Jewish Research), в Ізраїлі тощо. Окремі документи райхскомісаріатів зберігаються на території в Україні, Білорусії, країнах Балтії (Литва, Латвія, Естонія), є відповідні фонди й у Федеральному архіві Німеччини.

Окремо слід зазначити, що у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України у Києві у складі німецьких матеріалів часів Другої світової війни та окупації крім фонду райхскомісаріата «Україна» (фонд 3206) мікрофотокопії документів Міністерства, які були вивезені до США, і у 1960-х роках повернуті до Федерального архіву Німеччини, можна знайти у складі фонду КМФ-8. Ці копії були також куплені СРСР і таким чином потрапили до тодішнього Центрального державного архіву Жовтневої революції (нині Центральний державний архів вищих органів влади та управління України)²⁹.

Хоча Міністерство не було органом, який мав займатися, передусім, пропагандою, а опікувався, в основному, регулюванням життя на окупо-

²⁷ Слід також зазначити, що частина документів Міністерства у складі документів фондів інших установ не відображена в описах, їх можна знайти лише шляхом перегляду справ.

²⁸ Деякі з документів Міністерства, що зараз зберігаються з Центральному архіві Міністерства оборони РФ, були оцифровані у рамках німецько-російського проекту з дигіталізації так званого «фонду 500» та розміщені у відкритому доступі на німецькому сервері проекту за адресою: <https://germandocsinrussia.org/ru/nodes/1-rossiysko-germanskii-proekt-po-otsifrovke-trofeinyh-kollektsiy> (останній перегляд 01.04.2023).

²⁹ Яковлева Л. В., Шевчук А. Й. Колекція мікрофільмів фашистської окупаційної адміністрації і командування вермахту в ЦДАЖР УРСР // УІЖ. 1989. № 1. С. 155–157.

ваних територіях СРСР, воно виступало зв'язковою ланкою між партійними службами Розенберга і окупованими територіями СРСР, втілюючи погляди А. Розенберга щодо бачення майбутнього окупованих територій³⁰. Його створення стало логічним піком політичної кар'єри Розенберга, чому передумало поступове зміцнення його позиції у НСДАП у 1930-х роках, коли з метою поширення свого впливу Розенберг заснував кілька служб у складі НСДАП.

Однією з перших служб Розенберга у НСДАП стало Зовнішньополітичне відомство, створене у 1933 р. з метою поширення націонал-соціалістичних ідей, підтримки націонал-соціалістичного руху у різних країнах, налагодження зв'язків, від особистих до офіційних, співробітництва в сфері економіки, торгівлі, науки³¹. У ньому працювало, в середньому, лише бл. 70 співробітників, але воно мало розгалужену мережу контактів, а його створення відображало зростання значення А. Розенберга серед партійної верхівки — з другої половини 1930-х більшого поширення набували ідеї антибільшовицького змісту, і сам Розенберг вбачав можливим для Німеччини створення блоку чотирьох країн антирадянського спрямування (Німеччина, Британія, Італія, Румунія), і пропонував її А. Гітлеру. Але після того, як ця ідея зазнала невдачі, Розенберг зосередився на ідеях обґрунтування доцільності майбутньої Другої світової війни, і напередодні неї він обговорював з Гітлером можливість того, що майбутнє Міністерство може стати центром боротьби з більшовизмом³². Цьому сприяло також і те, що у Зовнішньополітичному відомстві збирали різні матеріали щодо СРСР, а ближче до вторгнення допомагали у підготовці кадрів для майбутньої цивільної адміністрації на захоплених територіях³³.

У 1941 р. значення Зовнішньополітичного відомства почало зменшуватися, а діяльність — згортатися. Частина його співробітників було переведено до штату Міністерства окупованих східних територій. Серед них був і Георг Ляйббрандт, який очолив відділ політики. Окремих співробітників було мобілізовано до лав Вермахту, і на межі 1942–1943 рр. воно припинило свою роботу³⁴.

³⁰ Погляди самого Розенберга щодо управління окупованими територіями не співпадали з поглядами низки інших провідних діячів району та НСДАП з найближчого оточенні Гітлера.

³¹ *Organisationsbuch der NSDAP*. München: Zentralverlag der NSDAP. 1936. S. 310–311.

³² *Piper, E. Alfred Rosenberg. Hitlers Chefideologe...* S. 426; Политический дневник Альфреда Розенберга... С. 290.

³³ Буханов В. А. Гитлеровский «новый порядок» в Европе... С. 299.

³⁴ Його документи зберігаються у Федеральному архіві Німеччини, в окремому фонді NS 43. Див.: *Kuusisto S. Alfred Rosenberg in der nationalsozialistischen Aussenpolitik*,

У 1934 р. А. Гітлер призначив Розенберга Уповноваженим фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП, і того ж року Розенберг створив у складі НСДАП відомство з однойменною назвою³⁵. Так він прагнув не лише контролювати сферу ідеології та пропаганди у НСДАП, навчання її членів та контроль за їхніми поглядами, а через партійну систему планував поширити свій вплив та контроль на сферу культури і гуманітарного знання і певною мірою — на державне управління.

Кількість основних підрозділів Служби сягала 15-ти, а число співробітників в середньому складало 150. Серед них були підрозділи, що відповідали за історію, нацистський світогляд, літературу і видавничу справу, мистецтво, питання партійної освіти, її організації і забезпечення тощо. Вона відповідала за низку серійних партійних видань, наприклад, «Націонал-соціалістичні щомісячники» (нім. «Nationalsozialistische Monatshefte») (1930–1944), де після 1941 р. друкувалися матеріали щодо СРСР, підготовлені співробітниками Міністерства. У 1940 р. до сфери її діяльності також додалося ідеологічне забезпечення Вермахту.

У 1940 при Службі було створено Оперативний штаб Розенберга, який мав займатися конфіскаціями культурних цінностей під гаслом порятунку від військових дій, у Західній Європі — конфіскації майна так званих ворогів, передусім, єврейства та масонства³⁶. У 1942–1943 рр. співробітники Служби Уповноваженого, а також низка науковців і викладачів Німеччини, що діяли від її імені, увійшли до штату окремих тематичних підрозділів при Оперативному штабові, для того, щоб представляти інтереси Служби Уповноваженого на окупованих територіях, передусім на території СРСР.

У своїй діяльності Міністерство активно співпрацювало зі Службою Уповноваженого. Частина співробітників Служби обіймала посади в обох

1933–1939. Helsinki. 1984. 435 S.; *Кашеварова Н.* Зовнішньополітичне відомство НСДАП (1933–1942) у розробці стратегії «нового європейського порядку» // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 2022. Вип. 65. С. 54–71.

³⁵ *Kashevarova N.* Documents of the Commissioner of the Fuehrer for the supervision of the entire intellectual and ideological schooling and training of the NSDAP (1934–1945) of Alfred Rosenberg in the Federal Archives of Germany: a source study aspect. Manuscript and book heritage of Ukraine, (29), 2022, 281–299.

³⁶ Саме щодо Оперативного штабу, крім постаті самого А. Розенберга, на сьогодні існує чи не найбільше наукових публікацій. Вони присвячені не лише актуальній проблемі переміщення культурних цінностей, а й дослідженням ідеологічного підґрунтя його роботи. Див. публікації, передусім, таких дослідників і дослідниць як П. К. Грімстед (P.K. Grimsted), В. Айхведе (W. Eichwede), У. Гартунг (U. Hartung), А. Ридел (A. Rydell), А. Гойс (A. Heuss), Т. Себга, Н. Кашеварова, Ю. Геніна, Н. Гуцул та багато інших.

структурах одночасно, що забезпечувало постійний зв'язок та обмін матеріалами, необхідними не лише для ведення адміністративної роботи, а й для пропаганди. Наприклад, Служба Уповноваженого та Міністерство спільно готували матеріали пропагандистського змісту, які ставали основою для видань, що виходили друком у видавництвах НСДАП «Franz-Eher-Verlag» та «Hoheneichen-Verlag»³⁷. Публікації у цих серійних виданнях були присвячені не лише ідеологічній складовій окупаційної політики на території СРСР, а окремим моментам історії різних державних утворень, що передували Радянському Союзові, питанням державотворення у народів у його складі. Ці матеріали активно поширювалися у райхс-комісаріатах³⁸.

Іншою формою співпраці була участь співробітників Міністерства у публічних заходах пропагандистського змісту, організованих Службою Уповноваженого. Найбільш показовим прикладом подібного заходу є так зване «Засідання німецьких вчених з питань Сходу» (нім. «Osttagung deutscher Wissenschaftler»³⁹), що відбулося 24–27 березня 1942 р. Воно було організоване Службою Уповноваженого, Міністерством та службою керівника Імперського союзу викладачів вищої школи (нім. Reichsdozentenführer)⁴⁰. У програмі заходу була низка доповідей, які були названі науковими, їх обговорення, культурна програма, а також відвідання книжкової виставки, присвяченої СРСР і організованої Службою Уповноваженого. Більшість доповідачів були співробітниками Міністерства, а про заполітизований, пропагандистський зміст цього заходу свідчить тематика доповідей. Так, Міністерство представляли: Г. Ляйббрандт із доповіддю «Політичні завдання для науки на окупованих східних територіях», Г. Шлоттерер⁴¹ — «Освоєння та відбудова економіки на Сході»,

³⁷ Це видавництво було засноване у 1915 р. Д. Екартом, одним з ідеологів раннього націонал-соціалізму, у 1929 р. було придбано видавництвом Franz-Eher-Verlag, але зберегло свою назву. Ще до 1919 р. воно спеціалізувалося на виданні праць Розенберга, а з 1930-х років публікувало й серійні матеріали його партійних служб.

³⁸ Переглянути ці матеріали, в основному, у формі машинописного рукопису, а також листування щодо них, можна у складі фондів R 6, NS 15 та NS 8 Федерального архіву.

³⁹ Слід зазначити, що термін «вчені» тут об'єднував не лише буквально вчених, що займалися виключно наукою, а й викладачів закладів вищої освіти.

⁴⁰ Bundesarchiv (далі — BArch), NS 8/241/2, 19–23. Тут і далі посилання на архівний документ подається у форматі, рекомендованому Федеральним архівом Німеччини (архів, фонд, справа, аркуш). У випадку, коли порядкову наскрізну нумерацію аркушів у справі порушено, посилання подається лише на справу.

⁴¹ Густав Шлоттерер (1906–1989) — один з провідних співробітників Міністерства окупованих східних територій та Міністерства економіки, спеціаліст з перебудови економіки у зв'язку із захопленням нацистами території Східної Європи. Брав участь у

О. Бройтігам — «Питання власності на окупованих східних територіях», Й. Ріке⁴² — «Завдання сільського господарства», Г. Вегнер⁴³ «Проблеми управління галуззю охорони здоров'я на окупованих східних територіях», Г. фон Менде⁴⁴ — «Питання народностей на Сході». Серед запрошених доповідачів з інших установ були В. Маркерт⁴⁵ із доповіддю «Історико-рушійні сили на Сході», Г. Кох⁴⁶ (Відень) із доповіддю «Психологічні наслідки більшовизму», д-р Грауе із доповіддю «Дослідницькі завдання хімії та фізики на Сході», Шайдт із доповіддю «Завдання культурної політики у східному просторі» та ін.

Службу Уповноваженого представляв керівник її Головного відомства «Наука» Г. Гертле⁴⁷ із доповіддю «Політика більшовизму в галузі

діяльності різних нацистських організацій, причетних до експлуатації економічних ресурсів окупованої території СРСР, наприклад, Господарського штабу «Схід».

⁴² Ганс-Іоахім Ріке (Hans-Joachim Riecke) (1899–1986) — фахівець у галузі сільського господарства, депутат НСДАП у рейхстазі (1933–1938). З 1936 р. працював у Міністерстві продовольства та сільського господарства. Водночас очолював відділ «Продовольство та сільське господарство» Міністерства окупованих східних територій, був керівником одного з підрозділів Господарського штабу «Схід».

⁴³ Едуард Гаральд Вегнер (Eduard Harald Waegner) (1908–1982) — політичний і партійний діяч часів націонал-соціалізму, лікар. Народився та виріс у м. Харкові. У липні 1941 р. очолив у Східному міністерстві відділ, який відповідав за охорону здоров'я, одночасно був представником відповідної структури у керівництві НСДАП, у його Східному відділі.

⁴⁴ Герхард фон Менде (Gerhard von Mende) (1904–1963) — сходознавець, тюрколог, фахівець з кавказьких меншин СРСР, советолог. З початком Другої світової війни працював у Службі Уповноваженого спеціалістом з національних та релігійних меншин у СРСР, у Міністерстві окупованих східних територій очолював службу «Кавказ» при Головному відділі «Політика».

⁴⁵ Вернер Маркерт (Werner Markert) (1905–1965) — німецький історик. Працював у Ляйпцизькому університеті, у 1935–1939 рр. видавав журнал «Східна Європа», який видається і нині. Після війни працював в університеті міста Гьюттінген, де 1951 р. заснував Товариство з вивчення історії Східної Європи (нім. Arbeitsgemeinschaft für Osteuropaforschung), приєднане до створеного у 1953 р. Інституту історії та регіональних студій Східної Європи (нім. Institut für Osteuropäische Geschichte und Landeskunde) при університеті міста Тюбіген.

⁴⁶ Ганс Кох (Hans Koch) (1894–1959) — історик і теолог, дійсний член НТШ з 1949 р. Народився неподалік Львова в німецькій родині, навчався у Відні. Під час Першої світової війни воював на Галичині, після війни вступив до лав УГА. З 1937 р. очолив кафедру історії Східної Європи в університеті Бреслау (Вроцлавський університет). Під час війни — зв'язковий офіцер Міністерства при групі армій «Південь». Мав завдання від А. Розенберга налагоджувати відносини з українськими націоналістами у питанні створення українського державного утворення під німецьким керівництвом, тому постать Ганса Коха є однією з найбільш досліджених з огляду на його роль в українсько-німецьких відносинах та зв'язки з ОУН.

⁴⁷ Гайнріх Гертле (Heinrich Härtle) (1909–1989) — письменник, публіцист. До 1939 р. очолював один з відділів управління Німецького трудового фронту, пізніше

науки». Пізніше ці доповіді були опубліковані окремим виданням із назвою «Східні завдання науки: доповіді «Східного» засідання німецьких науковців», підготовленим Головним відомством «Наука» Служби Уповноваженого 1943 р.⁴⁸ а також в одному з випусків серії видань з питань окупованих територій СРСР із назвою «Бібліотека східного простору» (нім. *Bücherei des Ostraumes*), яку готував Г. Ляйббрандт, працюючи у Міністерстві⁴⁹.

Крім співпраці зі Службою Уповноваженого Міністерство займалося розбудовою власних структур для виконання завдань, діяльність яких мала ідеологічне підґрунтя, передусім Центра дослідження Сходу (нім. *Zentrale für Ostforschung*) та Центральної служби з обліку та охорони культурних цінностей (нім. *Zentralstelle zur Erfassung und Bergung von Kulturgütern in den besetzten Ostgebieten*, далі — Центральна служба). Центр дослідження Сходу було засновано у грудні 1942 чолі з Лео фон цур Мюленом⁵⁰, хоча офіційне створення мало місце восени 1943 р.⁵¹ Серед його завдань було наукове планування та керівництво дослідженнями, що стосувалися окупованих східних територій⁵², при чому Центр мав би бути зв'язковою ланкою між Міністерством та Імперською науковою радою (нім. *Reichsforschungsrat*), органом, підпорядкованим Г. Гьорінгу як Уповноваженому з чотирирічного плану⁵³. Він мав бути допоміжним органом Міністерства, щоб його відділи через Центр розподіляли відповідні наукові завдання в галузі суспільних наук, вирішення яких було потрібне для управління окупованими територіями.

перейшов до Служби Уповноваженого. Підготував серію брошур і окремих статей ідеологічного змісту, але найбільш відомим його виданням є книга «Ідеологічні засади більшовизму: марксизм, ленінізм, сталінізм»: *Härtle, H. Die ideologischen Grundlagen des Bolschewismus. Marxismus, Leninismus, Stalinismus. München: Hoheneichen-Verlag. 1944. 175 S.*

⁴⁸ *Ostaufgaben der Wissenschaft: Vorträge der Osttagung deutscher Wissenschaftler, herausgegeben vom Hauptamt Wissenschaft der Dienststelle Rosenberg. 1943. 152 S.*

⁴⁹ *Probleme des Ostraumes* / [Hrsg. v. Georg Leibbrandt]. Berlin: Stollberg. 1942. 202 S.

⁵⁰ Лео фон цур Мюлен (Leo von zur Mühlen) (1888–1953) — німецький геолог, науковець, викладач. З 1934 по 1945 рр. викладав у Берлінській вищій технічній школі (зараз Берлінський технічний університет), з 1937 по 1942 рр. очолював факультет гірничої справи та металургії. Є автором багатьох наукових праць, частина яких присвячена геології СРСР, Німеччини, Польщі. У роки війни співпрацював з Міністерством окупованих східних територій.

⁵¹ *Zellhuber, A. "Unsere Verwaltung treibt einer Katastrophe zu..." ... S. 128.*

⁵² BArch, NS8/241.

⁵³ Ця рада була створена у 1937 р., спочатку при Імперському міністерстві освіти, а пізніше була підпорядкована Г. Гьорінгу та переведена до Міністерства озброєнь та боєприпасів.

Документи цієї служби можна знайти у Федеральному архіві Німеччини у складі фонду R 6⁵⁴, наприклад, у справах 33, 233, 605 та ін., та у фонді NS 8. Окремі документи зберігаються у складі фондів R 4901 (Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung, укр. «Імперське міністерство науки, виховання та народної освіти»), R 153 (Publikationsstelle Berlin-Dahlem, укр. «Служба публікацій при [Прусьському таємному архіві] у Берліні-Далемі»), R 90 (Reichskommissar für das Ostland, укр. «Райхскомісар Остланда») та ін., у ЦДАВО України — у фондах 3206 та 3676.

Документи Центру висвітлюють питання, пов'язані із його заснуванням, завданнями, плануванням, підбором кадрів, щоправда розгорнути повноцінну діяльність Центр не встиг у зв'язку із згортанням діяльності Міністерства у 1944 р. Але навесні 1943 р. Центр вже працював, і його завданням було збирання даних радянських науковців і викладачів та залучення їх до вирішення наукових задач. Також через райхскомісаріати спеціальні референти від Міністерства мали збирати для Центра дані про «всі заклади культури, бібліотеки, музеї та архіви, їхню організацію та діяльність, а також про всіх придатних науковців і дослідників»⁵⁵. При цьому особливу увагу слід було приділяти співробітникам закладів вищої освіти та наукових установ. Було розроблено і поширено по райхскомісаріатах форму облікової картки науковця, яка мала містити особисті дані, наукову і політичну характеристики⁵⁶.

Ця картотека вчених і викладачів була пов'язана з двома іншими — картотекою, яку укладав Оперативний штаб з метою поточного обліку закладів культури та наукових установ під час війни, а також їхніх культурних і наукових цінностей⁵⁷, та картотекою установ культури, освіти і науки, яка паралельно мала укладатися Центральною службою з обліку та охорони культурних цінностей на окупованих східних територіях. Передбачалося, що ці картотеки стануть єдиною базою установ і кадрів окупованих територій СРСР.

⁵⁴ У складі цих документів можна знайти матеріали щодо заснування, звіти про діяльність, робочі матеріали, наприклад, щодо опитування осіб, переміщених до Німеччини з окупованої території СРСР. Див., наприклад, справу 33.

⁵⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 142. Арк. 57–58.

⁵⁶ Там само. Арк. 50–59 зв.

⁵⁷ Частина цієї картотеки була опублікована. Див.: *Бойцов М. А., Васильева Т. А.* Картотека «Z» Оперативного штаба «Рейхсляйтер Розенберг». Ценности культуры на оккупированных территориях России, Украины и Белоруссии. 1941–1942. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1998. 352 с.

Центральну службу було створено 27 квітня 1943 р. за наказом Розенберга у складі Головного відділу «Політика» Міністерства. Вона мала займатися плануванням всіх робіт, пов'язаних з обліком та охороною культурних цінностей на окупованих східних територіях, і працювати у цій сфері вона мала за погодженням з Оперативним штабом. Завдання останнього у цій сфері були орієнтовані на облік культурних цінностей в умовах війни, а робота Центральної служби мала б здійснюватися на постійних засадах і після війни. Саме з огляду це на всі посади у керівництві Центральної служби при Міністерстві було призначено співробітників Управління Оперативного штабу. Її керівником став Г. Утікаль⁵⁸, керівник Управління Оперативного штабу, його заступником — заступник по Управлінню штабу Г. Ебелінг⁵⁹. Для кращого управління і координації роботи при райхскомісарах створювалися філіали Центральної служби. При цьому культурні цінності мали залишатися там, де їх було знайдено, переміщення дозволялося лише у випадку прямої небезпеки, а переміщення їх на територію райху було заборонено. Так Розенберг намагався встановити контроль над обліком культурних цінностей, хоча на той момент велика їх кількість вже була втрачена внаслідок бойових дій, крадіжок, або ж при евакуації. Хоча це подавалося як захист культурних цінностей, насправді це було пограбуванням історико-культурної спадщини окупованих країн. Сам Оперативний штаб зміг встановити контроль лише над частиною культурних цінностей, у першу чергу, здебільшого над зібраннями бібліотек та історико-краєзнавчих музеїв⁶⁰.

Окреме місце у діяльності Міністерства посідало й налагодження прямих зв'язків з НСДАП, і сприяти цьому мало створення так званого Східного відділу у партії⁶¹, співробітники якого через апарат Розенберга і

⁵⁸ Утікаль Герхард (Gerhard Utikal) (1912–1982) — представник керівної ланки Служби Уповноваженого, де працював з 1936 р. У 1937 р. був керівником відділу служби підтримки німецької літератури, а у 1940 р. став співробітником Оперативного штабу в окупованій Франції. З квітня 1941 р. очолив Управління штабу в Берліні. Водночас Утікаль був референтом у Міністерстві окупованих східних територій. Див.: *Hartung U. Verschleppt und verschollen: eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948)*. Bremen: Edition Temmen. S. 29.

⁵⁹ Ганс-Вольфганг Ебелінг (Hans-Wolfgang Ebelnig) (1905–?) — уповноважений з питань письменства Головного відомства «Письменство» служби Уповноваженого у Гамбурзі. При Оперативному штабові працював з липня 1940 р. Див.: BArch, NS 8/263/17–19.

⁶⁰ ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 142. Арк. 24–26, 34.

⁶¹ Назва цієї структури перекладена приблизно, оскільки в українській мові немає точного еквіваленту терміну «Arbeitsbereich» (дослівно з нім. «сфера задач») у назві окремої структури.

Міністерство були уповноважені представляти НСДАП на окупованих східних територіях. Цю структуру було створено наказом Гітлера від сьомого квітня 1942 р., у якому було зазначено, що «створенням Східного відділу буде забезпечено політично-світоглядне керівництво та забезпечення імперських німців (на окупованих східних територіях), які не належать до Вермахту»⁶². Вона вважалася однією з вищих служб партійного управління. Урочисте оголошення щодо створення Східного відділу на окупованій території СРСР мало місце у травні 1942 р. у приміщенні Ризького університету, де було також оголошене призначення Розенберга головою цього відділу НСДАП. Райхскомісара України Е. Коха було призначено представником Східного відділу НСДАП на території райхскомісаріату «Україна», Г. Льозе, райхскомісара Остланда, — його представником на території райхскомісаріата «Остланд»⁶³. Його структура в цілому була схожою зі структурою Міністерства, і водночас відповідала структурі самої НСДАП (з центром в Берліні і її територіальними осередками у гау)⁶⁴. При Розенбергові як райхслайтері у Берліні було створено окрему службу Східного відділу, де співробітники берлінського апарату Міністерства знову ж таки обійняли різні посади для кращої координації роботи⁶⁵.

Оскільки одним з основних завдань Східного відділу було ведення пропаганди серед членів НСДАП на окупованих територіях, він діяв у тісній співпраці з відомством керівника пропаганди НСДАП (нім. Reichspropagandaleiter der NSDAP), передусім, у питаннях організації ведення пропаганди серед німців на окупованих східних територіях, наприклад, забезпечення їх радіоприймачами, фотоапаратами, кінофільмами тощо, плакатами, газетами тощо. Також було заплановано зміцнювати зв'язки у німецькій спільноті на окупованій території СРСР шляхом організації зібрань з тематичними доповідями, спільного перегляду кінофільмів, прослуховування виступів провідних партійних функціонерів по радіо, проведення свят⁶⁶.

Але цим самим створювалася ще одна структура у сфері пропаганди, що вело не лише до посилення конкуренції, а й до бюрократичної плутанини, адже це мало слугувати задоволенню амбіцій самого Розенберга. Так, як свідчать його вказівки від першого вересня 1942 р., видані на

⁶² BArch, NS 18/90/4.

⁶³ Reichsminister Rosenberg eröffnete Arbeitsbereich Osten der NSDAP. Deutsche Zeitung im Ostland, Sonntag, 17. Mai 1942, Riga, № 134, Jahrg. 2. URL: <https://dega.digar.ee/page/deutschezeitungimostland/1942/05/17/1> (дата звернення: 01.04.2023).

⁶⁴ BArch, NS 18/389/1.

⁶⁵ BArch, NS 8/268.

⁶⁶ BArch, NS 18/190/4–5; NS 18/1389/14.

доповнення наказів Гітлера про створення Східного відділу, Розенберг прагнув до того, щоб всі партійні служби, так чи інакше пов'язані з пропагандою, не могли діяти на окупованих східних територіях без відомості Східного відділу, навіть управління пропаганди НСДАП, у складі якого був окремий підрозділ «Схід» (нім. Amt Osten)⁶⁷.

Загалом повоєнні оцінки Міністерства як органу управління та його діяльності, поширені в науковій літературі, перебувають в тіні оцінок постаті самого А. Розенберга, які базуються на тому, яку оцінку йому давали інші представники вищого керівництва райху та партії, зокрема, найбільш наближені до Гітлера — Й. Гьоббельс та Г. Гімmlер. Але, на нашу думку, таку оцінку не слід вважати об'єктивною, тому що Гьоббельс боровся з А. Розенбергом у сфері впливу на управління ідеологією та пропагандою, а Г. Гімmlер мав конфлікт інтересів з Розенбергом у галузі історії та археології. Свою роль відіграли також конфлікт з райхс-комісаром України Е. Кохом, який підпорядковувався безпосередньо А. Гітлеру, і розбіжності у поглядах на управління окупованими територіями СРСР. Але при цьому, з іншої сторони є свідчення низки колишніх партійних функціонерів на Нюрнберзькому процесі, які виступили на захист Розенберга як міністра, та спогади його колишніх співробітників. До цих свідчень, на жаль, звертаються набагато рідше. Але, все ж таки, не слід зневажати той факт, що, хоча іноді Міністерство позначають як слабку і маловпливову структуру, Розенбергові вдалося налагодити його діяльність у стислі терміни, в умовах, коли управління перебувало у Берліні, а підпорядковані йому території — у Східній Європі, вибудувати його адміністративний апарат чисельністю в понад 1000 осіб, організувати співпрацю з різними нацистськими службами. Тому серед подальших напрямків досліджень має бути дослідження співпраці Міністерства з іншими структурами і перегляд існуючих оцінок його діяльності.

Крім цього, Міністерство було тісно пов'язане з партійними службами, передусім, у царині створення та поширення нацистської ідеології на окупованій території СРСР, і запорукою співпраці мав стати той факт, що одні й ті ж особи обіймали посади різних його структурах, як на окупованій території СРСР, так і на території райху, а також налагоджена координація між Міністерством та Службою Уповноваженого включно з Оперативним штабом, що, свідчило про спроби охопити різні галузі — культуру, освіту і науку, ті сфери, де існував потужний ідеологічний компонент. Тому ще одним перспективним напрямком досліджень, на нашу думку, є також дослідження діяльності чиновників, які працювали у

⁶⁷ BArch, NS 18/155, 207, 414.

Міністерстві на ключових посадах, а також запровадження до наукового обігу створених ними джерел, пов'язаних з історією України та СРСР.

У результаті діяльності різних служб Розенберга та їхньої співпраці було створено кілька комплексів документів, більша частина яких зберігається у Федеральному архіві Німеччини. Ці комплекси, хоча й систематизовані у межах фондів за походженням, тісно і всебічно пов'язані між собою, тому надзвичайно актуальною для подальших досліджень є реконструкція загального документального архіву Міністерства. Це сприяло б запровадженню до наукового обігу нових документів, розширенню джерельної бази досліджень історії Другої світової війни та окупації і збагаченню тематики досліджень.

REFERENCES

1. (1936). *Organisationsbuch der NSDAP*. München: Zentralverlag der NSDAP. [in German].
2. Buhanov, V. A. (2013). *Gitlerovskij "novyj porjadok" v Evrope i ego krah (1933–1945)* [Hitler's "new order" in Europe and its collapse (1933–1945)]. Ekaterinburg : Izd-vo Ural'skogo un-ta. [in Russian].
3. Iakovleva L. & Shevchuk A. (1989). Koliktsiia mikrofilmiv fashistskoï okupatsiinoï administratsii I komandyvannia vermakhtu v TsDAZhR URSR. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 155–157. [in Ukrainian].
4. Bajohr F.&Matthäus J. (Hrsg.) (2015). *Alfred Rosenberg. Die Tagebücher von 1934 bis 1944*. Frankfurt am Main: S. Fischer. [in German].
5. Bollmus, R. (2006). *Das Amt Rosenberg und seine Gegner: Studien zum Machtkampf im nationalsozialistischen Herrschaftssystem*. München: R. Oldenburg Verlag. [in German].
6. Hartung U. (2000). *Verschleppt und verschollen: eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948)*. Bremen: Edition Temmen. [in German].
7. Henschke, E. (2020). *Rosenbergs Elite und ihr Nachleben: Akademiker im Dritten Reich und nach 1945*. Köln: Bohlau Verlag GmbH & Cie. [in German].
8. Kashevarova N. (2022). Documents of the Commissioner of the Fuehrer for the supervision of the entire intellectual and ideological schooling and training of the NSDAP (1934–1945) of Alfred Rosenberg in the Federal Archives of Germany: a source study aspect. *Manuscript and book heritage of Ukraine*, 29, 281–299. [in English].
9. Kuusisto, S. (1984). *Alfred Rosenberg in der nationalsozialistischen Ausenpolitik, 1933–1939*. Helsinki. [in German].
10. Piper, E. (2005). *Alfred Rosenberg. Hitlers Chefideologe*. München: Karl Blessing Verlag. [in German].
11. Priamus, H.-J. (2011). *Meyer. Zwischen Kaiserstreue und NS-Täterschaft. Biographische Konturen eines deutschen Bürgers*. Essen: Klartext Verlag. [in German].

12. Rosenberg, A. (1930). *Der Mythos des 20. Jahrhunderts: Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit*. München: Hoheneichen Verlag. [in German].

13. Zellhuber, A. (2006). "Unsere Verwaltung treibt einer Katastrophe zu ...": das Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete und die deutsche Besatzungsherrschaft in der Sowjetunion 1941–1945. München: Ernst Vögel Verlag. [in German].

Nataliia Kashevarova

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),

Senior Researcher,

Institute of History of Ukraine,

National Academy of Sciences of Ukraine

(Kyiv, Ukraine)

e-mail: nataliya.kashevarova@gmail.com

ORCID: 0000-0003-2426-0440

THE MINISTRY OF OCCUPIED EASTERN TERRITORIES IN THE SYSTEM OF THE ALFRED ROSENBERG STATE AUTHORITIES: AN IDEOLOGICAL ASPECT

The purpose of the research is to characterize the ideological component of the activity of the Ministry of the Occupied Eastern Territories (1941–1945) of the Third Reich (hereinafter — the Ministry) as one of the structures headed by Alfred Rosenberg, in connection with the services he created in the NSDAP. The research methodology is based on general scientific principles and methods of scientific research — on the principles of historicism and objectivity, methods of structural-functional and comparative analysis and synthesis, problem-thematic, and chronological methods. The novelty of the research lies in the fact that, until now, in the studies devoted to the Ministry, its connection with other services created by Rosenberg in the structure of NSDAP has not been covered. The main results of the research show that this topic is little covered in the scientific literature, while the Ministry. However, it was an organ of the civilian occupation authority, it was connected in its activities with Rosenberg's party services, for example, with the service of the Commissioner of the Fuehrer for the Supervision of the Entire Intellectual and Ideological Schooling and Training of the NSDAP and Reichsleiter Rosenberg Taskforce. Among the main forms of cooperation between them was the preparation of publications devoted to anti-Bolshevik propaganda and the history of the occupied countries of Eastern Europe, the organization of joint cultural events. This cooperation was facilitated because some of the positions in both the Ministry and the Commissioner's Office were held by the same persons. Therefore, among the promising areas of further research is the study of the activities of these persons. Also, as a result of the activities of these structures, several sets of documents were created, which are interconnected, so another direction of further research is the source-

research reconstruction of the set of documents of the Ministry, which would contribute to the expansion of the source base of the history of the Second World War and the enrichment of research topics.

Keywords: *World War II, National Socialism, ideology, the Third Reich, Alfred Rosenberg, the Ministry of the Occupied Eastern Territories, the Commissioner of the Fuehrer for the Supervision of the Entire Intellectual and Ideological Schooling and Training of the NSDAP.*

Володимир Литвин

Студент, Національний університет
«Києво-Могилянська академія» (Київ),
Україна, litvin.190902@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-4198-0768>

ГЛОБАЛЬНІ НАСЛІДКИ ЛОКАЛЬНОГО БОЮ. БІЙ ЗА ЗАМОК ІТТЕР: СПРОБА ІСТОРИЧНОГО ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ

Анотація. У статті досліджуються наслідки бою за замок Іттер (травень 1945), що мали прямий вплив на локальний перебіг бойових дій на території Австрії та, певною мірою, повпливали на повоєнний устрій Європи. **Мета дослідження.** Прослідкувати вплив наслідків бою за замок Іттер, під час якого американські та німецькі військові об'єдналися заради порятунку VIP-в'язнів, що утримувалися нацистами у замку, на локальний театр бойових дій — територію Австрії та на роль колишніх в'язнів замку в устрої повоєнної Європи. **Методи дослідження.** Метод соціальної сітки дозволив дослідити основні віхи біографії учасників бою за замок Іттер; історико-антропологічний підхід сприяв кращому та більш виваженому розумінню впливу особистісних чинників на рішення головних героїв дослідження; ретроспективний метод допоміг встановити причинно-наслідкові зв'язки між діями учасників бою за Іттер та їх наслідками в майбутньому. **Наукова новизна.** Автор статті намагається сконцентруватися не суто на перебігу, без перебільшень, унікального бою за замок Іттер, а на його прямих та опосередкованих наслідках. Вперше в українській та зарубіжній історіографії робиться спроба зміни історичної візії цього бою не як суто локальної події, що мала місце в Північному Тіролі на завершальному етапі Другої світової війни, а бою, наслідки якого були значно глобальнішими, ніж це було прийнято вважати дотепер. **Висновки.** Усталений погляд на бій за замок Іттер потребує тотальної ревізії, адже його наслідки, з точки зору історичної ретроспективи не можна вважати суто локальними. Завдяки успішному перебігу спільної німецько-американської військової операції було збережено важливі мости через гірську річку Інн, забезпечено швидке просування підрозділів 36-ї піхотної та 12-ї бронетанкової дивізії армії США вглиб Австрії, нівельовано військову загрозу з боку окремих підрозділів 17-ї панцер-гренадерської дивізії СС «Гьотц фон Берліхінген», а також врятовано визначних французьких політичних діячів, які після свого повернення до Франції, впливали не тільки на устрій своєї Батьківщини, але й брали участь в формуванні політичного курсу повоєнної Європи. Таким чином, абсолютно локальний, на перший погляд, бій, що відбувся в Австрійських Альпах в травні 1945 року мав вплив не тільки на повоєнний устрій Франції, але й, певною мірою, Європи.

Ключові слова: замок *Іттер*, *VIP-в'язні*, *Австрія*, *Рух Опору*, *завершальний етап війни в Європі*, *Леон Жуо*, *Поль Рейно*.

Бій за замок Іттер, що стався у травні 1945 року, є одним з двох офіційно підтверджених випадків, коли американські та німецькі військові вели бойові дії на одному боці¹. У ході цього бою об'єднаний німецько-американський загін під командуванням капітана Джона Лі, майора Йозефа Гангля та гауптштурмфюрера СС Зигфріда Шредера захистив VIP-в'язнів замку Іттер від військовослужбовців 17-ї панцер-гренадерської дивізії СС «Гьотц фон Берліхінген», що мали на меті вбити в'язнів замку.

Станом на травень 1945 року у замку Іттер знаходилися французькі високопоставлені в'язні, серед яких: экс-прем'єр-міністри Франції Едуард Даладье та Поль Рейно (зі своєю секретаркою Крістіною Мабайр); головнокомандувачі французької армії Максим Вейган (з дружиною Жозефіною) та Моріс Гамелен; очільники правих та лівих партії Франсуа де Ля Рок та Леон Жуо (зі своєю секретаркою Августою Бруклен); співробітник французької розвідки та підприємець Мішель Клемансо; зірка тенісу Жан Боротра (більш відомий загалу за своїм прізвиськом «стрибучий баск»²); сестра Шарля де Голля Агнес Кайо зі своїм чоловіком Альфредом; дітяк французького Руху Опору в Тунісі Марсель Гранджер³.

Для кращого розуміння того, що власне відбулося в замку Іттер, доцільно буде почати з невеликого історичного екскурсу. 4 травня 1945 року німецький комендант замку Себастьян Віммер разом з охороною з числа військовослужбовців СС дезертирували та полишили напризволяще VIP-в'язнів. Теоретично, французи отримали свободу, однак у лісах, прилеглих до замку, перебували залишки 17-ї панцергренадерської дивізії СС «Гьотц фон Берліхінген», які мали наказ знищити в'язнів⁴. Тож, фактично, про жодну справжню свободу йтися не могло — в'язні перебували на території ворожої держави та були оточеними військами армії супротивника. Завдяки майору Йозефу Ганглю, який станом на квітень 1945

¹ Іншим випадком прийнято вважати операцію «Ковбой», в ході якої німецько-американський підрозділ протистояв загонам СС та Червоної армії. Див. *Felton M. Ghost Riders: When US and German Soldiers Fought Together to Save the World's Most Beautiful Horses in the Last Days of World War II*. New York: Da Capo Press.

² *Smyth J. Jean Borotra: The Bounding Basque*. Paul, 1974.

³ Крім «особливо важливих в'язнів», у замку також перебували Андреас Кробот та Звонимир Кукович, а також кілька жінок з концентраційного табору Равенсбрюк, що виконували господарчу роботу у замку.

⁴ *Reynaud P. In the thick of the fight*. New York: Simon and Schuster, 1955. P. 655.

року мав зв'язки з австрійським Рухом Опору⁵, захист в'язнів мали взяти на себе солдати його підрозділу (які також поділяли антинацистські погляди свого командира) та бійці австрійського Руху Опору. Дізнавшись про те, що американські війська вже зайняли місто Куфштайн, що знаходилося на відстані 23 кілометрів від Іттера, майор Гангль вирішив піти з ними на контакт і заручитися підтримкою для захисту в'язнів замку. Капітан американської армії Джон Лі погодився допомогти німецькому майору, хоч той і носив мундир ворожої армії. Пізніше, до об'єднаного загону приєднався гауптштурмфюрер СС Зигфрід Шредер, який мешкав у містечку Іттер та встиг познайомитися з VIP-в'язнями особисто, під час своїх візитів до замку.

Саме завдяки хитросплетінням вищезгаданих подій, було сформовано феноменальний німецько-американський альянс задля захисту французьких VIP-в'язнів. Упродовж 4-5 травня в ході оборони замку від, як мінімум, ста військовослужбовців СС, об'єднаний загін, виявив неабияку мужність, хоробрість та стійкість. Особливим героїзмом відзначився майор Гангль, який пожертвував власним життям, намагаючись захистити Поля Рейно від кулі німецького снайпера. У підсумку, об'єднаному загону вдалося протриматися достатньо довго для того, щоб дочекатися підкріплення у вигляді передових загонів 142-го полку 36-ї піхотної дивізії.

Водночас, незважаючи на всю унікальність цього бою, ґрунтовних досліджень з цієї проблематики нараховується вкрай мало. В більшості своїй, вже існуючі наукові праці та розвідки трактують цей бій виключно, як локальне явище, випускаючи з поля зору його далекосяжні наслідки, які, можуть бути не помітними під час поверхневого аналізу результатів бою. Серед всіх досліджень варто виділити працю Стівена Хардінга «Останній бій»⁶, яка надає найбільш вичерпну інформацію не тільки про основний перебіг бою, але й історію замку Іттер та біографії його в'язнів.

Спільна праця членів військового-історичного об'єднання Людвігсбургу⁷, вступне слово до якої написав син Йозефа Гангля, доктор Норберт Гангль, висвітлює не тільки перебіг самого бою з точки зору перспективи німецької частини об'єднаного загону захисників замку, але й дозволяє

⁵ Major Josef «Sepp» Gangl — Ein Ludwigsburger Soldat im Widerstand, (Militär-geschichtliche Gesellschaft Ludwigsburg (MGLB) e.V., Garnisonmuseum Ludwigsburg, 2020). P. 266.

⁶ Ця праця стала одним з найкращих бестселерів на американському книжковому ринку. Див. Harding S. The Last Battle: When U.S. and German Soldiers Joined Forces in the Waning Hours of World War II in Europe. Boston: Da Capo Press, 2013.

⁷ Major Josef «Sepp» Gangl — Ein Ludwigsburger Soldat im Widerstand, (Militär-geschichtliche Gesellschaft Ludwigsburg (MGLB) e.V., Garnisonmuseum Ludwigsburg, 2020).

краще дослідити особистісний чинник майора Гангля, а також передумови участі загону майора в «операції Іттер»⁸.

Групове дослідження здійснене «Charles Rivers Editors»⁹ проявляє увагу до деталей бою, однак має невеликий обсяг та відрізняється дещо позитивістськими твердженнями щодо повоєнної ролі звільнених VIP-в'язнів замку, що, однак не заперечує факту певної наукової новизни цієї праці.

Наостанок варто згадати дослідження, наукова сфокусованість яких напряму не стосується бою за замок Іттер, однак дозволяє з'ясувати достаточні до нього окремі аспекти. Так, праця Ганса-Гюнтера Ріхарді¹⁰ стосується високопоставлених в'язнів Третього Райху, які утримувалися в Австрійському Тіролі й дозволяє поглянути на Іттер, як на складову частину цілої системи в'язниць для VIP-в'язнів.

Дев'ятитомний довідник авторства Джона Мура¹¹, присвячений офіцерам зв'язку у структурі СС, дозволяє краще зрозуміти особистісний чинник одного з учасників бою — гауптштурмфюрера СС Зигфріда Шредера.

Інші ж дослідження та статті, які можна знайти у вільному доступі в мережі Інтернет є або відвертим плагіатом, або простою компіляцією вже опублікованих раніше текстів¹².

Таким чином, можна сміливо зауважити той факт, що обсяг доступної літератури та джерел щодо бою за замок Іттер є доволі обмеженим. Значною мірою, це можна пов'язати з тим, що серед західних істориків в більшості своїй побутує думка про те, що цей, на перший погляд, локальний епізод вже повністю досліджений в праці Стівена Хардінга, яку прийнято вважати еталонною. Однак той факт, що дослідження бою за Іттер продовжують з'являтися у 2022 та 2023 роках, може нівелювати вищезгадане твердження та наочно продемонструвати перспективи здійснення подальших наукових розвідок та ґрунтовних досліджень.

⁸ У своїх записках один з членів загону майора Гангля Еріх Блехсшмідт, зазначає, що вони називали бій за Іттер саме так. Див. Ibid, p. 267, 271.

⁹ *Charles Rivers Editors*. The Battle of Castle Itter: The History of World War II's Strangest Skirmish, 2021.

¹⁰ *Richard H-G*. SS-Geiseln in der Alpenfestung. Die Verschleppung prominenter KZ-Häftlinge aus Deutschland nach Südtirol. Bozen: Edition Raetia, 2015.

¹¹ *Moor J*. Signals officer of the Waffen-SS. Portland: J. P. Moore Publishing, 1995.

¹² Вже після закінчення написання статті автор дізнався про те, що 19 січня 2023 року вийшла нова книга про бій за замок Іттер. Її ще немає в онлайн бібліотеках, тому про її якість нічого сказати не можна. Див.: *Sandler L*. The Incredible Battle of Castle Itter! Independently published, 2023.

Метою цієї статті є концентрація на створенні нової візії бою за Іттер та в умовному його переміщенні з площини локального у вимір глобального. Іншими словами, замість того, щоб зосередитися на, беззаперечно цікавих для дослідника, «білих плямах» передумов та перебігу бою за Іттер¹³, автор спробує виокремити та проаналізувати наслідки цього бою, які вплинули не тільки на перебіг бойових дій в Австрії, але й, певною мірою, опосередковано повпливали на устрій повоєнної Європи.

Почати варто з найбільш непомітних, під час поверхневого аналізу, **воєнних** наслідків бою за замок Іттер.

Першим з них можна вважати провокацію **просування підрозділів** 12-ї бронетанкової та 36-ї піхотної дивізії армії США **вглиб Австрії**. Якби не ситуативний союз майора Гангля та капітана Лі, то підрозділи цих дивізій продовжували б рух з повільною швидкістю або взагалі б припинили його через звістку про самогубство Гітлера, що сталося 30 квітня 1945 року¹⁴ та загальну думку про те, що війна вже майже добігла свого кінця. Зокрема, саме таку думку поділяли солдати роти Б 23-го бронетанкового батальйону, що знаходилися у Куфштайні, під командуванням капітана Лі. Більше того, за іронією долі, він повідомив своїм людям, що їх війна закінчена всього за пару годин перед прибуття майора Гангля та, як наслідок, початком їх операції з порятунку VIP-в'язнів. Таким чином, цей підрозділ Лі, як авангард 12-ї бронетанкової дивізії мав всі шанси залишитися в містечку Куфштайн у якості гарнізону, а не вирушити на південь до містечка Воргль, а вже звідти до замку Іттер.

У свою чергу, таке швидке просування підрозділу капітана Лі на південь спровокувало рух основних сил 12-ї бронетанкової дивізії до Куфштайна, а звідти далі вздовж річки Інн і, як наслідок, вже 6 травня підрозділи дивізії повністю контролювали відведений їм район окупації¹⁵.

Вже під час фази активних бойових дій загону Гангля та Лі із захисту замку Іттер та його, якщо можна так сказати, «жителів», їм на допомогу вирушив 142-ий батальйон 36-ї піхотної дивізії, якому, у підсумку, вдалося зняти облогу замку¹⁶.

¹³ Не виключено, що спроба проаналізувати ці «білі прямі» буде зроблена автором на сторінках збірника «Сторінки воєнної історії».

¹⁴ В американській пресі того часу ця новина була досить розтиражованою через газети. Див. The stars and stripes May 2, 1945 [Extra]. Vol. 1. № 279. Hitler dead.

¹⁵ United States Army, A history of the United States Army Twelfth Armored Division, 15 September, 1942 — 17 December, 1945, World War Regimental Histories, 1947. P. 94.

¹⁶ Texas Military Forces Museum. 36th division in World War II. French leaders freed. [Електронний ресурс] URL: <https://www.texasmilitaryforcesmuseum.org/36division/archives/seigfri/freed.htm>

Підсумовуючи, можна зазначити, що альянс майора Гангля та капітана Лі прямо призвів до просування вглиб Австрії підрозділів як мінімум двох дивізій та, певною мірою пришвидшив просування військ 6-ї та 7-ї армій США, що мали завдання наступати на територію Австрії¹⁷.

Другим прямим наслідком бою можна вважати забезпечення **збереження ключових мостів** через річку Інн. Під час свого руху до замку, загін капітана Лі, що на початку налічував 7 танків¹⁸ знешкодив вибухівку на мостах через річку Інн, які вже були готові підірвати німецькі солдати. Варто наголосити на тому, що Інн — це швидкоплинна гірська річка, тож спорудження нового мосту або ж штучного понтонного могло зайняти немалу кількість часу. У якості прикладу можна згадати, що американським інженерам для побудови переправи через Рейн знадобилося 10 годин 11 хвилин¹⁹.

Враховуючи той факт, що німецькі підрозділи навряд чи б дозволили американським саперам безперешкодно будувати переправу, а також відсутність в американців плацдармів (як це було у випадку з переправою через Рейн) на іншому березі річки Інн, можна дійти до висновку, що контроль над неушкодженими мостами давав військам союзників, що наступали на територію Австрії, неабияку перевагу над супротивником.

Цінність збереження мостів через Інн важко переоцінити, адже поглянувши на атлас провінції Тіроль, стає зрозумілим той факт, що шлях від Куфштайна до Воргля, а потім до Іттера неможливо подолати не перетнувши цю річку хоча б один раз²⁰. Як мінімум, факт знищення мостів значно б ускладнив шлях наступу окремим підрозділам 12-ї бронетанкової дивізії, а, як максимум, сповільнив би наступ усього 21-го корпусу 7-ї армії США, що, судячи з оперативної карти поданої Американським Центром Дослідження Військової Історії, мав завдання взяти під контроль район Іннсбрука²¹ (за 69 кілометрів від Іттера).

Фактично, мости через Інн стали одними з небагатьох мостів через гірські річки, що були захоплені американськими військами неушкодженими та змогли експлуатуватися в подальшому. Так, наприклад, в

¹⁷ *MacDonald C.* The last offensive. Washington: Center of military history United States Army, 1993. P. 408–409.

¹⁸ *Harding S.* The Last Battle: When U. S. and German Soldiers Joined Forces in the Waning Hours of World War II in Europe. Boston: Da Capo Press, 2013. P. 123–124.

¹⁹ *Куровски Ф.* Битва за Рейх. Последние бастионы Гитлера 1944–1945. Москва: Центрполиграф, 2015. С. 126.

²⁰ *Geographie Innsbruck. Tirol Atlas.* [Електронний ресурс] URL: <https://tirolatlas.uibk.ac.at/maps/interface/topo.py/index?lang=en>

²¹ *Bedessem Ed.* Central Europe. The U.S. Army campaigns of World War II. CreateSpace Independent Publishing Platform, 2015. P. 28–29.

районі Хошштадта німці підірвали єдиний міст²², в передмісті Шлендорфа висадили у повітря 7 мостів²³, а вцілілих мостів через річку Айш взагалі не залишилося²⁴.

Загін капітана Лі не тільки знешкодив вибухівку й таким чином врятував від руйнування, як мінімум, 4 мости через Інн та її притоку Брикзенталь Ахе, але й виставив поблизу них охорону, свідомо послабивши бойову силу власного загону, що мав рухатися до замку Іттер ворожою територією. Можна також небезпідставно припустити, що Лі свідомо поступився тактичною перевагою у силі, заради подальшою стратегічної вигоди для всієї 12-ї дивізії та 21-го корпусу.

Третім важливим наслідком бою за Іттер можна вважати **капітуляцію залишків 17-ї дивізії СС**. Військовослужбовці саме цієї дивізії виконували наказ про вбивство VIP-в'язнів замку Іттер. Одразу варто сказати, що більша частина дивізії СС «Гьотц фон Берліхінген» капітулювала в Баварії перед армією США²⁵, однак найбільш фанатично налаштована частина військовослужбовців, близько 150 осіб, відступили на територію Австрії. Очевидно, подібний дисонанс можна пояснити тим, що тільки частина військовослужбовців дивізії були німцями, натомість інша частина була набрана з фольксдойче²⁶. Найбільш ймовірним видається те, що саме фольксдойче не мали бажання продовжувати боротьбу до останнього та капітулювали на території Баварію, в той час, як фанатично налаштовані німці відступили на територію Австрії.

Припущення щодо фанатичності військовослужбовців дивізії можна підтвердити американськими даними, про їх участь у контрнаступі в Арденнах. Згідно з ними, в ході операції «Вахта на Рейні», останнього потужного контрнаступу вермахту на Західному фронті, атаки 17-ї дивізії були агресивними, а настрої солдатів — фанатичним, зокрема, наблизившись до американських позицій вони провокували ворога, викрикуючи всілякі образи²⁷. Наступ дивізії був настільки потужним, що американському командуванню довелося ввести в бій резервний батальйон

²² United States Army, A history of the United States Army Twelfth Armored Division, 15 September, 1942 — 17 December, 1945, World War Regimental Histories, 1947. P. 93.

²³ Ibid, p. 94.

²⁴ Ibid, p. 93.

²⁵ Rikmenspoel M. Waffen SS: the encyclopedia. Garden City, N.Y.: Military Book Club, 2002. P. 38.

²⁶ Michaelis R. Insignia of the Waffen-SS: Cuff Titles, Collar Tabs, Shoulder Boards & Badges. China, 2016. P. 61.

²⁷ Defense Technical Information Center ADA149117: Battle of the Vosges Mountains: Defense, Winter, 1–10 January 1945. P. 32.

піхоти²⁸. Врешті, завдяки перевазі в артилерійській підтримці, американським військовим вдалося втримати оборону²⁹.

Відштовхуючись від цієї інформації, можна припустити, що саме важкі втрати в ході наступу сприяли погіршенню морального духу військовослужбовців дивізії, що, згодом й призвело до капітуляції основної її частини в Баварії. Враховуючи той факт, що частину військовослужбовців дивізії було рекрутовано на Балканах³⁰, а, як показав досвід, ісламські добровольці мали дуже низький рівень дисципліни³¹, можна припустити, що саме етнічний фактор став причиною низького морального духу та поганої дисципліни в дивізії наприкінці війни.

В той же час, не можна виключати того, що більшість ветеранів дивізії та фанатично налаштованих вояків загинула в ході вищезгаданої операції, тож, цим можливо пояснити те, чому саме меншість дивізії відступила до Австрії.

Таким чином, об'єднаному німецько-американському загону у бою за замок Іттер протистояли справжні ветерани Західного фронту. Якби бій так і не відбувся і залишки дивізії не капітулювали б перед 142-им батальйоном 36-ї дивізії, що прийшов на допомогу гарнізону замку, є всі підстави припускати, що фанатично налаштовані військовослужбовці СС могли залишитися на території Тіролю та вдатися до партизанських бойових дій.

За всім критеріями сучасної військової топографії, австрійську гірську місцевість Північного Тіролю можна класифікувати, як важкопрохідну³². Досвід партизанських дій загонів УПА в лісистій та гористій місцевостях доводить, що загін досвідчених бійців може успішно вести бойові дії навіть з переважаючими силами супротивника. Подібний варіант розвитку подій можна припустити й щодо залишків 17-дивізії СС. Це припущення можна вважати реальним хоча б тому, що в той час, як більша частина підрозділів німецької армії мислила реалістично й готувалася до капітуляції перед військами союзників, військовослужбовці з 17-ї дивізії СС сконцентрували свої зусилля на знищенні VIP-в'язнів замку Іттер. Ця дія точно не принесла б їм вигоди у повоєнному світі, зокрема, у тому разі, якщо б німецькі дивізійники опинилися у таборі для

²⁸ Ibid, p. 34.

²⁹ Ibid, p. 33.

³⁰ Quarrie B. Hitler's Teutonic Knights: SS panzers in action. Wellingborough: P. Stephens, 1986. P. 142, 144.

³¹ Bishop C. Hitler's foreign divisions: foreign volunteers in the Waffen-SS, 1940–1945. London: Amber Books, 2005. P. 103–104.

³² Кривошеев А., Приходько В., Петренко Р. Сергієнко Військова топографія. Суми: СумДУ, 2010. С. 90.

інтернованих, тож, можна припустити, що вони не збиралися припиняти боротьбу та добровільно складати зброю.

Не можна залишати поза увагою той факт, що на озброєнні військовослужбовців СС знаходилася, як мінімум, одна 88мм зенітна гармата Flak 37 (яку, за потреби, можна було використати, як протитанкову) 20мм зенітний автомат Flak 38 (що підходила для боротьби з живою силою та легкоброньованою технікою) та 75 мм протитанкова гармата Pak 40. У разі розміщення закамуйфльованої артилерійської позиції у гористо-лісистій місцевості, вогонь таких гармат міг виявитися напрочуд ефективним, що й було продемонстровано в ході їх використання під час бою за замок Іттер³³. Враховуючи той факт, що більшість доріг у Північному Тіролі є гірськими, можна сміливо припускати, що використання подібної тактики створило б значні ускладнення для логістики військ союзників.

Більше того, перебування такого підрозділу саме у гористо-лісистій місцевості значно б ускладнило його локалізацію та подальше знешкодження військами союзників. До того ж, подібний тип місцевості нівелиював би перевагу союзників в авіації та бронетехніці, забезпечивши СС-івцям надійне укриття.

Таким чином, з огляду на вищезазначені факти можна сміливо припустити, що загроза партизанських дій щодо військ союзників з боку окремих загонів

17-ї панцергренадерської дивізії СС була цілком реальною. Враховуючи їх досвід ведення бойових дій, матеріальне забезпечення та ступінь фанатизму можна стверджувати, що завдяки бою за Іттер війська 21-го корпусу армії США позбулися сильного супротивника.

Після аналізу воєнних наслідків бою за замок Іттер, доцільно буде перейти до **політичних**, які мали вплив на життя та устрій повоєнної Європи і, мабуть, одним з найбільш очевидних наслідків бою є те, що в результаті феноменального альянсу німецьких та американських військових (з допомогою членів австрійського Руху Опору) було врятовано визначних французьких політичних діячів. Серед них ми спробуємо виокремити тільки двох найбільш важливих, чий внесок дійсно мав прямий вплив на життя та устрій повоєнної Європи.

Почати варто з **Леона Жуо**. Після свого повернення до Франції, він очолив Робітничу спілку³⁴ та відіграв ключову роль у створенні Між-

³³ *Harding S.* The Last Battle: When U.S. and German Soldiers Joined Forces in the Waning Hours of World War II in Europe. Boston: Da Capo Press, 2013. P. 148–150.

³⁴ Мова йде про CGT — Force ouvrière, що була створена після того, як минула робітнича спілка, головою якої Жуо був у довоєнний час, потрапила під вплив

народної асоціації торгівлі³⁵. Іншими словами, післявоєнна діяльність Жуо була зосереджена на створенні робітничих та торгівельних об'єднань, які, за його задумом, мали стерти кордони між країнами та сприяти об'єднанню (більшість, якщо не всі «дітища» Жуо були інтернаціональними) робітників у боротьбі за свої права. Варто окремо підкреслити той факт, що Жуо ніколи не вирізнявся симпатіями до комунізму, а його симпатія до робітничого класу та пасіонарність у боротьбі за його права продиктована виключно особистісним чинником³⁶.

У 1949 році французький політик отримав посаду Президента Європейського Руху. Це дало йому можливість продовжувати свої спроби об'єднання повоєнного світу, що, в свою чергу, зробило його одним з найбільш палких прихильників ідеї створення Сполучених Штатів Європи. Своє бачення повоєнного світу він описав так: «Ми хочемо, щоб Європа була мирною та єдиною, незважаючи на все різноманіття, у своїх потугах проти людських злиднів та всіх страждань і небезпек, які їх спричиняють. Ми не хочемо робити з Європи велику, добре укріплену та озброєну фортецю»³⁷. Таким чином можна говорити про те, що в результаті бою за Іттер було врятовано одного з ідейних «хрещених батьків» сучасного нам Європейського Союзу.

Однак Леон Жуо займався активною діяльністю не тільки в сфері робітничого руху та європейського об'єднання. Будучи соціалістом, він брав участь у допомозі населенню країн, які постраждали внаслідок війни. Однією з таких країн виявилася Австрія, на території якої Жуо, за іронією долі, і перебував в ув'язненні у замку Іттер.

Повоєнна ситуація в Австрії була доволі кризовою і в політичному, і в гуманітарному плані, а особливо нагального вирішення потребувало продовольче питання³⁸. З огляду на велику кількість біженців, що знахо-

комуністичної партії. Див. Irvin A. The Nobel Peace Prize and the laureates : an illustrated biographical history, 1901–1987. Boston: G. K. Hall, 1988. P. 157.

³⁵ Ibid.

³⁶ Батько французького політичного діяча осліп, внаслідок поганих умов праці на сірниковій фабриці, тож молодий Леон Жуо мусив працювати замість нього для того, щоб прогодувати родину. Таким чином, він на власному досвіді відчув важку долю робітників та негуманні умови праці в тогочасній Франції. Див.: *Harding S. The Last Battle: When U. S. and German Soldiers Joined Forces in the Waning Hours of World War II in Europe*. Boston: Da Capo Press, 2013. P. 37.

³⁷ Irvin A. The Nobel Peace Prize and the laureates : an illustrated biographical history, 1901–1987. Boston: G. K. Hall, 1988. P. 157.

³⁸ See Lytvyn V. Regarding the question of the Soviet occupation of Austria. The main directions of the activities of the Red Army's occupation policy in the late war and early post-war period (April–July 1945) // Pages of Military History of Ukraine, Kyiv, 2023. № 26. P. 170-173..

дилися в країні, а тільки з одних Судет в Австрію мігрувало близько 2 мільйонів осіб³⁹, та недостатній аграрний потенціал країни, ситуація загрожувала стати критичною.

Особливо важка ситуація склалася у Відні. Населення столиці Австрії споживало всього 500 кілокалорій в день на людину⁴⁰. Саме в умовах таких трагічних для австрійців обставин, Леон Жуо видав заклик до всіх членів Робітничої Спільноти про допомогу жителям нещодавно створеної Другої Республіки⁴¹.

Потуги Жуо у забезпеченні мирного та справедливого устрою повоєнного світу призвели до того, що 1951 року йому було присуджено Нобелівську премію миру⁴². Цього б ніколи не сталося, якби не бій за замок Іттер, в результаті якого майбутньому Нобелівському лауреатові було врятовано життя.



Рис. 1. Августа Бруклен, Леон Жуо та Едуард Даладьє разом з офіцером 36-ї Техаської дивізії після закінчення бою за замок Іттер. Фото Еріка Шваба

³⁹ Там само.

⁴⁰ Воцелка К. История Австрии: культура, общество, политика. Москва: Весь Мир, 2007. С. 403.

⁴¹ Там само, С. 404. Великий об'єм допомоги повоєнній Австрії надала ООН, у рамках плану Маршалла, свого часу Жуо робив все, щоб утвердити цей план. Див.: *Léon Jouhaux*. Nobel Lecture, December 11, 1951. [Електронний ресурс] URL: <https://www.nobelprize.org/prizes/peace/1951/jouhaux/lecture/>

⁴² The Nobel Prize 1951. Léon Jouhaux. Biographical [Електронний ресурс] URL: <https://www.nobelprize.org/prizes/peace/1951/jouhaux/biographical/>

Ще один учасник бою за Іттер, чия діяльність сприяла формуванню французької та європейської політики це **Поль Рейно**. Після повернення до Франції на борту особистого літака Шарля де Голля⁴³, він одразу поринув у вихор великої політики. Очевидно, що незважаючи на свою нездатність протидіяти німецькому вторгненню на територію Франції 1940 року, Рейно все ж вдалося зберегти популярність серед народу, адже вже 1946 року, за результатами виборів, його було обрано до Палати Депутатів⁴⁴.

Поль Рейно пробув депутатом до 1962 року — вельми непоганий результат для політика, чия кар'єра почалася ще в 1919 році⁴⁵.

З 1949 року — член організації, створеної в рамках Ради Європи для забезпечення колективних гарантій дотримання прав людини⁴⁶. Навіть той факт, що в свої 70 років Поль Рейно регулярно відвідує засідання Ради Європи та бере активну участь у політичному житті Франції говорить про те, що він був помітною та важливою фігурою в європейській політиці.

У 1952 та 1953 роках Поль Рейно намагався створити власний уряд, однак сучасними дослідниками ці спроби визнані невдалими⁴⁷, тож можна припустити, що французький політик повторив помилки 1940 року, коли слабкий уряд не зміг втримати під контролем політичну ситуацію в країні.

Водночас, Поль Рейно продовжує свою діяльність у Раді Європи. Зокрема, активно пропагує ідею створення Сполучених Штатів Європи. В 1950 році, у зв'язку з подіями у Кореї, Рейно виступає з пропозицією про створення Військового Міністерства Європи, як одного з органів Ради Європи⁴⁸. У далекоглядність подібних пропозицій Рейно можна переконатися занурившись в історію 21-го століття, яке довело, що існування однієї лише Ради Безпеки Європи є вкрай недостатньо для практичного вирішення нагальних проблем європейської безпеки.

⁴³ Reynaud P. In the thick of the fight. New York: Simon and Schuster, 1955. P. 656.

⁴⁴ Harding S. The Last Battle: When U.S. and German Soldiers Joined Forces in the Waning Hours of World War II in Europe. Boston: Da Capo Press, 2013. P. 166–167.

⁴⁵ Britannica. Paul Reynaud premier of France. [Електронний ресурс] URL: <https://www.britannica.com/biography/Paul-Reynaud>

⁴⁶ Parliamentary Assembly. Mr Paul Reynaud [Електронний ресурс] URL: <https://pace.coe.int/en/members/148/reynaud>

⁴⁷ Britannica. Paul Reynaud premier of France. [Електронний ресурс] URL: <https://www.britannica.com/biography/Paul-Reynaud>

⁴⁸ Council of Europe - Consultative Assembly. Reports. Second session. 7th–28th August 1950. Part I. Sittings 1 to 12. 1950. Strasbourg: Council of Europe. "Speech by Paul Reynaud", p. 63–68. [Електронний ресурс] URL: https://www.cvce.eu/content/publication/2003/10/10/cbcd690-ee27-4965-a460-6931f7ee9bc6/publishable_en.pdf

Також у своїй промові французький політик зазначає, що обираючи між Європою та Радою Європи, що відмовляється розвиватися, депутати мають обрати перше та покинути Раду⁴⁹.

Незважаючи на свій вік, Поль Рейно бере активну участь у політичному житті Франції та входить в число палких прихильників генерала де Голля. Однак, 1962 року Рейно був змушений припинити свою співпрацю з генералом, через те, що запідозрив його у намаганні маніпулювати Конституцією Франції, задля власних політичних цілей.



*Рис. 2. Поль Рейно та Крістіна Мабайр демонструють саморобний національний прапор Франції американським солдатам після закінчення бою за замок Іттер.
Фото Еріка Шваба*

⁴⁹ *Harding S.* The Last Battle: When U.S. and German Soldiers Joined Forces in the Waning Hours of World War II in Europe. Boston: Da Capo Press, 2013. P. 167.

Підсумовуючи, можна сказати, що в результаті бою за Іттер було врятовано французького політика, який не тільки брав активну участь у повоєнному політичному житті Франції та Європи, але й висував окремі ідеї, які випередили свій час.

Висновок: бій за Іттер є прикладом унікального локального бою, під час якого стався феноменальний ситуативний альянс німецьких та американських військових. Однак, з точки зору принципу об'єктивності є принципово неправильним те, що більшість дослідників залишають поза увагою його глобальні наслідки. Зокрема, у результаті бою було відвернено загрозу підризу мостів через річку Інн, забезпечено швидке просування загонів 36-ї піхотної та 12-ї бронетанкової дивізій армії США вглиб території Австрії та знешкоджено окремі підрозділи 17-ї панцер-гренадерської дивізії СС «Гьотц фон Берліхінген» у лісисто-гірській місцевості Північного Тіролю.

Більше того, у результаті бою було врятовано політичних діячів, які брали активну участь в політичному житті повоєнної Франції та Європи. Серед них особливо вирізняються постаті Леона Жуо та Поля Рейно — Нобелівського лауреата та депутата Ради Європи, які, кожен по своєму, обстоювали необхідність створення Сполучених Штатів Європи. Іншими словами, об'єднаний німецько-американський загін врятував ідейних натхненників сучасного Європейського Союзу.

Кожен з політиків також займався й пластом інших важливих для повоєнного світу питань. Так, наприклад, під час своєї професійної діяльності Леон Жуо досяг неабияких успіхів у допомозі жертвам війни, а Поль Рейно у захисті прав людини.

Таким чином, бій за Іттер не тільки мав важливий вплив на перебіг війни на австрійському театрі бойових дій, але й повпливав на устрій повоєнної Європи.

Підсумовуючи все сказане, можна резюмувати, що потреба історичної ревізії та переосмислення бою за Іттер є доцільною та цілком науково обґрунтованою. Принаймні, моя стаття мала на меті це довести.

REFERENCES

1. Bedessem, Ed. (2015). *Central Europe. The U.S. Army campaigns of World War II*. CreateSpace Independent Publishing Platform. [in English].
2. Bishop, C. (2005). *Hitler's foreign divisions: foreign volunteers in the Waffen-SS, 1940–1945*. London: Amber Books. [in English].
3. Charles Rivers Editors. (2021). *The Battle of Castle Itter: The History of World War II's Strangest Skirmish*. [in English].
4. Defense Technical Information Center ADA149117 (1984). Battle of the Vosges Mountains: Defense, Winter, 1–10 January 1945. [in English].

5. Felton, M. (2018). *Ghost Riders: When US and German Soldiers Fought Together to Save the World's Most Beautiful Horses in the Last Days of World War II*. New York: Da Capo Press. [in English].

6. Harding, S. (2013). *The Last Battle: When U.S. and German Soldiers Joined Forces in the Waning Hours of World War II in Europe*. Boston: Da Capo Press. [in English].

7. Irvin, A. (1988). *The Nobel Peace Prize and the laureates: an illustrated biographical history, 1901–1987*. Boston: G.K. Hall. [in English].

8. Kryvosheiev, A. *Prykhod'ko V. Petrenko R. Serhiienko (2010). Vijs'kova topohrafiia*. Sumy: SumDU. [in Ukrainian].

9. Kurovsky, F. (2015). *Bytva za Rejkh. Poslednye bastiony Hytlera 1944–1945*. Moskva: Tsentropolihraf. [in russian].

10. Lytvyn V. (2023) Regarding the question of the Soviet occupation of Austria. The main directions of the activities of the Red Army's occupation policy in the late war and early post-war period (April–July 1945) // Pages of Military History of Ukraine, Kyiv. № 26. [in English].

11. Lytvyn, V. (2023). Peculiarities of the final stage of the Second World War on the territory of Austria: anthropological, political and military aspects. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*, 25. [in English].

12. MacDonald, C. (1993). *The last offensive*. Washington: Center of military history United States Army. [in English].

13. Major Josef «Sepp» Gangl — Ein Ludwigsburger Soldat im Widerstand (2020), Militärgeschichtliche Gesellschaft Ludwigsburg (MGLB) e.V., Garnison-museum Ludwigsburg. [in Deutch].

14. Michaelis, R. (2016). *Insignia of the Waffen-SS: Cuff Titles, Collar Tabs, Shoulder Boards & Badges*. Printed in China. [in English].

15. Moor, J. (1995). *Signals officer of the Waffen-SS*. Portland: J. P. Moore Publishing. [in English].

16. Quarrie, B. (1986). *Hitler's Teutonic Knights: SS panzers in action*. Wellingborough: P. Stephens. [in English].

17. Reynaud, P. (1955). *In the thick of the fight*. New York: Simon and Schuster. [in English].

18. Richardi, H-G. (2015). *SS-Geiseln in der Alpenfestung. Die Verschleppung prominenter KZ-Häftlinge aus Deutschland nach Südtirol*. Bozen: Edition Raetia. [in Deutch].

19. Rikmenspoel, M. (2002). *Waffen SS: the encyclopedia*. Garden City, N.Y.: Military Book Club. [in English].

20. Smyth, J. (1974). *Jean Borotra: The Bounding Basque*. Paul; 1st edition. [in English].

21. United States Army, A history of the United States Army Twelfth Armored Division, 15 September, 1942 — 17 December, 1945, World War Regimental Histories, 1947. [in English].

22. Votselka, K. (2007). *Ystoryia Avstryi: kul'tura, obschestvo, polytyka*. Moskva: Ves' Myr. [in russian].

Volodymyr Lytvyn

Student,

National University «Kyiv-Mohyla» Academy (Kyiv),

Ukraine, litvin.190902@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-4198-0768>

GLOBAL CONSEQUENCES OF A LOCAL FIGHT. THE BATTLE FOR CASTLE ITTER: AN ATTEMPT OF HISTORICAL RECONCEPTION

Abstract. *The article examines the consequences of the battle for the castle Itter (May 1945), which had a direct impact on the local course of hostilities on the territory of Austria and, to some extent, influenced the post-war system of Europe. **The aim of the study.** To trace the impact of the aftermath of the battle for castle Itter, during which the American and German military united to rescue VIP prisoners held by the Nazis in the castle, on the local theater of war — the territory of Austria and on the role of the former prisoners of the castle in the system post-war Europe. **Research methods.** The social network method made it possible to study the main milestones of the biography of the participants in the battle for the castle Itter; the historical-anthropological approach contributed to a better and more balanced understanding of the influence of personal factors on the decisions of the protagonists of the study; the retrospective method helped establish cause-and-effect relationships between the actions of the participants in the battle for Itter and their consequences in the future. **Scientific novelty.** The author of the article tries to concentrate not only on the course, without exaggeration, of the unique battle for the castle Itter, but on its direct and indirect consequences. For the first time in Ukrainian and foreign historiography, an attempt is made to change the historical vision of this battle not as a purely local event that took place in North Tyrol at the final stage of the Second World War, but as a battle whose consequences were much more global than it was believed until now. **Conclusions.** The established view of the battle for the castle Itter needs a total revision, since its consequences, from the point of view of historical retrospect, cannot be considered as local. Thanks to the successful course of the joint German-American military operation, important bridges across the mountain river Inn were preserved, the rapid advance of units of the 36th Infantry and 12th Armored Divisions of the US Army deep into Austria was ensured, and the military threat from individual units of the 17th SS Panzergrenadier Division "Götz von Berlichingen" was eliminated and prominent French political figures who, after their return to France, influenced not only the structure of their Motherland, but also participated in the formation of the political course of post-war Europe, were saved. Thus, at first glance, the completely local battle that took place in the Austrian Alps in May 1945 had an impact not only on the postwar system of France, but also, to a certain extent, on Europe.*

Keywords: castle Itter, VIP prisoners, Austria, Resistance Movement, the final stage of the war in Europe, Léon Jouhaux, Paul Reynaud.

Марина Михайлюк

кандидатка історичних наук, наукова співробітниця,
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України (Київ),
Україна, m.mykhayluk77@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-8357-4744>

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ В УКРАЇНІ

Анотація. Спеціалізованих публікацій з вивчення джерельної бази з історії Голокосту в Україні немає. Сучасні дослідники геноцидальних студій займаються збором і обробкою бібліографії Голокосту, частково аналізуючи історіографічні напрацювання. Проте донині відокремленню джерел в окремий предмет дослідження належної уваги не приділялося. Тому мета дослідження полягає в огляді та аналізі опублікованих спогадів, інтерв'ю, збірників архівних документів тощо. Методологія статті базується на структурному і проблемно-хронологічному методах дослідження з широким залученням методів логічного аналізу, класифікації та систематизації матеріалу, узагальнення. Основні результати викладені у висновках. Огляд та аналіз джерельної бази не є абсолютно вичерпаним, проте демонструє певну тенденцію щодо вивчення й осмислення подій Голокосту в Україні. Джерела різнопланові. Здебільшого представлені спогадами та інтерв'ю зі свідками знищення єврейського населення, вижившими жертвами Шoa. Спогади євреїв, що видані окремими книжками, найбільше охоплюють територію дистрикту «Галичина». Переважна більшість спогадів, що стосуються інших регіонів подана у загальних збірниках в контексті вивчення окупаційних зон. Опубліковані збірники документів повідомляють про події на Хмельниччині, Вінниччині, Черкащині, Дніпропетровщині, Чернігівщині, Одещині. В Україні протягом незалежності найбільше видано джерел, які присвячені ситуації в дистрикті «Галичина», на території рейхс-комісаріату «Україна», в румунській окупаційній зоні. Найменша кількість джерел спостерігається щодо прифронтової зони Східної України, а також щодо подій на Закарпатті у 1944 р. Серед перспектив подальших досліджень зберігається потреба в опрацюванні інтерв'ю з євреями та свідками Голокосту в Україні, які вже давно зібрані різними міжнародними фондами та науковими установами світу, зокрема в США, Франції, Ізраїлі тощо, і переважно розміщені у відкритому доступі на спеціалізованих сайтах. Подібна робота вже розпочата харківськими дослідниками усної історії, але її варто продовжити і розширити до видання окремої джерелознавчої збірки.

Ключові слова: Голокост в Україні, опубліковані джерела, дистрикт «Галичина», рейхскомісаріат «Україна», німецька військова окупаційна зона, румунська окупаційна зона, Закарпаття.

Постановка проблеми. Історія Голокосту донині викликає посилений інтерес у дослідників у зв'язку з її глибоким впливом на історію і пам'ять європейського соціуму, в тому числі українського. В Європі та Україні встановлені чисельні пам'ятні знаки про загиблих євреїв. За період незалежності України студії Голокосту поступово стали предметом спеціальної уваги істориків, журналістів, громадських діячів тощо. На сьогодні вже накопичено значний матеріал щодо подій Голокосту в Україні. Проте більшість опублікованих праць присвячена вивченню регіональних особливостей Голокосту, міжетнічних відносин напередодні та під час війни. Найбільш суттєву увагу привертає джерельна база, яка дозволяє відчувати біль та страждання як виживших євреїв, так і неєвреїв-свідків геноциду часів Другої світової війни.

Аналіз останніх досліджень. Спеціалізованих історіографічних публікацій з вивчення джерельної бази з історії Голокосту в Україні немає. Сучасні дослідники геноцидальних студій зосереджені на зібранні та обробці бібліографії Голокосту, частково аналізуючи історіографічні напрацювання своїх колег. Водночас донині відокремленню джерел в окремий предмет дослідження належної уваги не приділялося.

Мета статті полягає в огляді та аналізі джерелознавчої бази з вивчення подій Голокосту в Україні — спогадів, інтерв'ю, збірників архівних документів, які були видані в Україні протягом 1991–2022 рр.

Територіальні межі охоплюють всі області України, які належали їй станом на 1991 рік. Нині частина з них є тимчасово окупованими територіями.

Виклад основного матеріалу. В ході опрацювання джерел було зібрано, проаналізовано та систематизовано різноманітні за походженням, характером, призначенням, змістом і жанровою специфікою джерела з історії Голокосту в Україні. Наративна база представлена опублікованими писемними джерелами, що були видані в Україні, переважно українською та російською мовами. Польськомовні, німецько- та англomовні джерела подані у перекладі на українську або російську мови. Джерела поділяються на: 1) особового походження (спогади, листи, щоденники, роздуми про пережите). Насамперед це публікації євреїв, поляків, українців, росіян, які розповідають про пережите під час Голокосту; 2) інтерв'ю зі свідками Голокосту, які здебільшого представлені спогадами євреїв та українців; 3) збірники документів і матеріалів німецького, радянського, угорського, румунського походження і стосуються різних територій, які входили в німецьку, румунську, угорську окупаційні зони.

Джерела особового походження та збірки архівних матеріалів надають можливість здійснити порівняльно-історичне дослідження політики геноциду щодо єврейського населення в окупованих європейських краї-

нах. В огляд джерельної бази також увійшли публікації, які не напряду, а опосередковано пов'язані з Голокостом, розповідають про ситуацію, що склалася в регіонах напередодні єврейської трагедії.

Джерела загальноукраїнського наративу. Специфіка Голокосту в окупованій Україні широко представлена у збірниках нацистських і радянських архівних документів. Перші були зібрані, перекладені та видані О. Кругловим у співпраці з різними єврейськими інституціями, зокрема з Інститутом Голокосту «Ткума» (м. Дніпро)¹, другі — зібрані та опрацьовані науковими співробітниками Інституту історії України НАН України². Документи нацистського та сталінського періодів досить суттєво різняться між собою, адже по різному передають події Голокосту в Україні. В них можна знайти різні показники числа жертв і причини винищення єврейського населення.

Іншим важливим джерелом є спогади євреїв, поляків, українців, росіян. Про загальну ситуацію в Україні повідомляють спогади членів Всеукраїнської асоціації малолітніх в'язнів таборів і гетто, зібрані і опубліковані головою асоціації, колишнім в'язнем Шаргородського гетто Б. Забарко. Його збірники спогадів як євреїв, так і неєвреїв з різних куточків України витримали не одне перевидання і доповнення, тому залишаються одними з основних джерел про події Голокосту в Україні³. В Україні були перекладені з французької мови та видані в Києві матеріали перших усноісторичних експедицій команди отця П. Дебуа, які здебільшого стосуються західних і південних регіонів⁴. Цікавими та інформативними є опубліковані матеріали учасників українсько-німецького проекту, зібрані

¹ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 гг. / Сост. А. Круглов. Киев: Институт иудаики, 2002. 486 с.; *Его же*. Без жалости и сомнения: документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. Днепропетровск: Ткума, Лира, 2008–2010. Часть 1. 240 с.; Часть 2. 312 с.; Часть 3. 284 с.; Часть 4. 304 с.

² Насилля над цивільним населенням України. Документи спецслужб. 1941–1944 рр. / Авт.-уклад.: В. Васильєв, Н. Кашеварова, О. Лисенко, М. Панова, Р. Подкур. Інститут історії України НАНУ; Гейдельберзький університет ім. Рупрехта і Карла; Галузевий державний архів СБУ. Київ: Видавець В. Захаренко, 2018. 751 с.

³ Живыми остались только мы...: Свидетельства и документы / Сост. Б. Забарко. Киев: Задруга, 1999. 578 с.; *Его же*. Живыми остались только мы...: Свидетельства и документы. 2-е изд. Киев: Задруга, 2000. 578 с.; *Его же*. Жизнь и смерть в эпоху Холокоста. Свидетельства и документы: в 3-х кн.: Кн. 1. Киев: [б. и.], 2006. 523 с.; Кн. 2. Киев: Дух и Литера, 2007. 539 с. Кн. 3. Киев: Дух и Литера, 2007. 699 с.; *Его же*. Мы хотели жить. Свидетельства и документы: в 2-х кн. Киев: Дух и Литера, 2013–2014: Кн. 1. 2013. 592 с.; Кн. 2. 2014. 792 с.

⁴ *Дебуа П.* Хранитель спогадів. Кривавими слідами Голокосту / Отець Патрік Дебуа; [пер. з фр.]. Київ: Дух і Литера, 2011. 336 с.

у збірку «Бути людиною»⁵. Не всі вони стосуються тематики Голокосту, але тим не менш викликають певний науковий інтерес.

Дистрикт «Галичина». Антисемітські заходи окупаційної влади в дистрикті «Галичина» відомі зі спогадів і щоденникових записів сучасників, переважно єврейського походження: М. Феллера (власні спогади переплетені з історичним аналізом подій)⁶, Д. Кахане⁷, Б. Арсена⁸, Е. Баумвальда і Ф. Фрідмана (свідчення яких проаналізувала і опублікувала Ж. Ковба)⁹, К. Левіна¹⁰, Ш. Редліха¹¹, Ю. Фоєрмана¹², Я. Гешелес¹³, М. Дойч¹⁴, С. Стерлінга¹⁵, К. Хігер¹⁶, М. Вінтер¹⁷, М. Гауптмана¹⁸, К. Крамер¹⁹. Усі спогади різнопланові і охоплюють події на Львівщині, Тернопіллі, Івано-Франківщині (Станіславщині): від переслідування євреїв протягом окупації, погромів влітку-восени 1941 р., запроторення в гетто до порятунку і допомоги жертвам Голокосту. Частину з цих спогадів видав Український центр вивчення історії Голокосту (УЦВІГ, керівник —

⁵ Бути людиною: Друга світова війна в сучасній документальній прозі / Упор. Ю. Бедрик, Л. Харченко. Київ: Легенда, 2019. 264 с.

⁶ Феллер М. Пошуки, спогади, роздуми єврея, який пам'ятає своїх дідів, про українсько-єврейські взаємини, особливо про нелюдське і людяне в них. Дрогобич: Відродження, 1998. 375 с.

⁷ Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане / Упор. Ж. Ковба; [пер. з англ.]. Київ: Дух і Літера, 2003. 267 с.

⁸ Арсен Б. Моя гірка правда. Я і Холокост на Прикарпатті. Надвірна: [б.в.], 2004. 384 с.

⁹ Ковба Ж. Едмунд Баумвальд — свідетель гибелі львовських євреїв. *Голокост і сучасність*. 2005. № 1. С. 63–73; Йі ж. Філіп Фрідман — свідок загибелі львівських євреїв. *Проблеми історії Голокосту*. 2006. Вип. 3. С. 176–189.

¹⁰ Левін К. Мандрівка крізь ілюзії: про діяльність братів Шептицьких / Курт Левін; [пер з англ.]. Львів: Свічадо, 2007. 478 с.

¹¹ Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах. Поляки, євреї та українці, 1919–1945 рр. / Шимон Редліх; [пер. з англ.]. Київ: Дух і Літера, 2007. 289 с.

¹² Фоєрман Ю. Щоденник зі Станіслава (1941–1943) / Юліуш Фоєрман; [пер. з польс.]. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. 56 с.

¹³ Гешелес Я. Очима дванадцятирічної дівчинки / Яніна Гешелес; [пер. з польс.]. Київ: Дух і Літера, 2011. 96 с.

¹⁴ Дойч М. Історія Міні. Спогади лікаря про Голокост. Київ: Дух і Літера, 2011. 184 с.

¹⁵ Світло в темряві: Розповідь Сімона Стерлінга, який пережив Голокост, розказана ним Філіс Стерлінг Якобс / Сімон Стерлінг; [пер. з англ.]. Київ: УЦВІГ, 2012. 120 с.

¹⁶ Хігер К. Дівчинка у зеленому светрі: життя у мороці Голокосту / Кристина Хігер, Даніель Пейснер; [пер. з англ.]. Київ: КМ-БУКС, 2016. 256 с.

¹⁷ Донечка, про яку ми завжди мріяли. Історія Марти. Київ: УЦВІГ, 2016. 110 с.

¹⁸ Гауптман М. Забуті могили / Мікаель Гауптман; [пер. з польс.]. Київ: Фенікс, 2017. 175 с.

¹⁹ Крамер К. Війна Клари: правдива історія дівчини про дивовижний порятунок від нацистів / Співавтор. Стівен Гланц; [пер. з англ.]. Київ: УЦВІГ, 2020. 348 с.

А. Подольський), що є суттєвим внеском в розвиток студій Голокосту та осмислення трагічних подій.

Спогади українців Є. Наконечного та О. Ковалю про переслідування євреїв Галичини дещо виділяються на фоні інших, оскільки демонструють не єврейський, а український погляд на події і цим є унікальні²⁰. Становище та опір євреїв Янівського табору у Львові відображені в джерелознавчій публікації О. Гогун та Ж. Ковби²¹. Згадки про долю євреїв Східної Галичини містяться у збірці спогадів «Das ist Brot»²², зокрема про них розповідала М. Касперська, Л. Васюк, К. Лукачович та інші респонденти. Як окрему категорію джерел можна виділити опубліковані листи і послання до вірян очільника УГКЦ А. Шептицького, збірник документів і матеріалів про діяльність митрополита, відомого як рятівника львівських євреїв. Матеріали видані Інститутом Голокосту «Ткума», українською дослідницею Голокосту Ж. Ковбою²³.

Рейхскомісаріат «Україна». Протягом зазначеного періоду опубліковано чимало спогадів, документів і матеріалів про початок нацистської окупації, проблеми з евакуацією радянських громадян, прихід частин Вермахту та СС, Голокост на: Волині і Поділлі²⁴, Рівненщині²⁵, Хмельниччині²⁶, Києві (переважно матеріали про Бабин Яр)²⁷ та загалом Київ-

²⁰ Наконечний Є. «Шоа» у Львові: спогади. Вид. 2-е. Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2006. 286 с.; Коваль О. Спомини мого життя: Львів–Аушвіц–Брюссель / Упор. М. Посівнич. Львів: Галицька видавнича спілка, 2016. 240 с.

²¹ Гогун О., Ковба Ж. Збройний виступ євреїв у Янівському таборі в інформаційних звітах українських і польських націоналістів. *Голокост і сучасність*. 2010. № 1 (7). С. 143–153.

²² Голод Б. *Das ist Brot*. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2013. 216 с.

²³ Лист А. Шептицького до Папи Пія II. *Проблеми історії Голокосту*. Дніпропетровськ, 2007. Вип. 4. С. 152–157; Послання А. Шептицького «Про злочин чоловікоубійства». *Там само*. С. 157–159; Митрополит Андрей Шептицький: Документи і матеріали. 1941–1944 / Упор. Ж. Ковба. Київ: Дух і Літера, 2003. 313 с.

²⁴ Деко О. Кедойшім: Повість-хроніка Шепетівського гетто. Київ, 1995. 110 с.; Дімент М. Самотній вигнанець. Щоденник про Свинохи та гетто в Локачах / Майкл Дімент; за ред. Шмуеля Ягалома (Дімента); [пер. з англ.]. Київ: УЦВІГ, 2016. 200 с.; Подоляни в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945): збірник документів, матеріалів та світлин / Упор. В. Г. Байдиш [та ін.]. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2013. 492 с.

²⁵ Гон М. Голокост на Рівненщині (документи та матеріали). Дніпропетровськ: Центр «Ткума»; Запоріжжя: Прем'єр, 2004. 120 с.; Криваві жорна війни. Трудова повинність на Рівненщині у 1941–1944 рр. Спогади, документи, факти / Ред.-уклад. С. Ситай. Рівне: О. Зень, 2013. 160 с.

²⁶ Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині у 1941–1944 рр.: документи і матеріали. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. 574 с.; Насильство над цивільним населенням. Хмельницька область. Документи органів держбезпеки. 1941–1944 / Авт.-упор: В. Васильєв, О. Лисенко, С. Маркова, Р. Подкур, А. Хоптяр, Ю. Хоптяр. Київ: Видавець В. Захаренко, 2022. 456 с.

щині²⁸, Вінниці та Вінниччини²⁹, Полтаві³⁰, Черкащині³¹, Дніпрі та Дніпропетровщині³², Кіровоградщині³³, Миколаївщині³⁴.

²⁷ Київський процес: Документи та матеріали / Упор. Л. Абраменко. Київ: Либідь, 1995. 208 с.; Память Бабьего Яра: Воспоминания, документы / Авт.–сост. И. Левитас. Киев: Еврейский совет Украины, 2001. 256 с.; Бабий Яр: человек, власть, история: Документы и материалы: В 5-ти кн. / Общественный комитет по увековечению памяти жертв Бабьего Яра и др. Киев: Внешторгиздат, 2004. Кн. 1: Историческая топография. Хроника событий; сост. Т. Евстафьева, В. Нахманович, 2004. 597 с.; *Кравчук А.* Бабий Яр. Киев: Вета-кописервис, 2004. 38 с.; *Круглов А.* Трагедия Бабьего Яра в немецких документах. Днепропетровск: Ткума, 2011. 140 с.; *Рыбина-Косова Е.* Нас всех могло не быть! Бабий Яр. Очерк. Свидетельства очевидцев. Документы. Киев: Поэзия, 2012. 112 с.; *Круглов А., Уманский А.* Бабий Яр: жертвы, спасители, палачи. Днипро: Ткума; Лира ЛТД, 2019. 280 с.; Київ 1941 р. Бабин Яр: Спогади сучасників / Упор. С. Кот. Київ: Інститут історії України, 2019. 53 с.; Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян / Упор. М. Боровик, Н. Дробкова, Т. Пастушенко. Київ: Саліт-книга, 2020. 352 с.; *Ярова С.* Моє життя в період окупації. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2022. 70 с.

²⁸ Невідомі сторінки історії Білої Церкви під час нацистської окупації: документи і свідчення: Науково-документальне видання / Упор. С. Бурлака, О. Беник, О. Литвинчук, М. Яременко. Біла Церква, 2016; Діти війни. Спогади очевидців з України та Німеччини. Київ: Фенікс, 2018. 352 с.

²⁹ *Тарлов Е., Додик С.* Холокост. Два свідчення. Трагедія єврейської общини міста Бар. Запоріжжя: ЧП Резникова, 2003. 110 с.; Винокурова Ф. Спротивлення євреїв політиці геноциду: Наум Монастирський — узник Жмеринського гетто і учасник підпольної групи. *Голокост і сучасність*. 2008. Вип. 2 (4). С. 81–105; *Прищукер Б.* Вінницькі мстителі. Холокост. Werwolf і блюстителі. Вінниця: Вінницька обласна типографія, 2010. 128 с.; *Куликов В.* Окупація Вінниці. Свідчення очевидця. Київ: ПАРАПАН, 2012. 384 с.; У лещатах «нового порядку»: населення Вінниччини під нацистським окупаційним режимом: збірник документів і матеріалів / Авт.-упор.: С. Гальчак, В. Чехівський. Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2013. 336 с.; Забуті жертви. Вінниччина в роки нацистської окупації 1941–1944 рр.: збірник документів / Упор. П. Кравченко, О. Мельничук, Т. Пастушенко. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 98 с.; Насильство над цивільним населенням. Вінницька область. Документи органів держбезпеки. 1941–1944 / Авт.-упор.: В. Васильєв, С. Гула, П. Кравченко, Р. Подкур, В. Шнайдер. Київ: Видавець В. Захаренко, 2020. 564 с.

³⁰ *Дмитренко В.* Полтава в окупаційний період (1941–1943): спогади та свідчення очевидців / Віктор Дмитренко. Полтава: АСМІ, 2017. 119 с.

³¹ Не підлягає забуттю: нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941–1944): збірник наукових статей, документів, матеріалів та спогадів / Упор. В. Мельниченко, Т. Клименко, Г. Голиш. Черкаси: Вертикаль, 2013. 366 с.; *Хаврус С.* Як була війна: нариси, документи, листи, щоденники, спогади очевидців. Черкаси: Інтеграл-Техно-імпекс, 2014. 185 с.; Насильство над цивільним населенням. Черкаська область. Документи органів держбезпеки. 1941–1944 / Авт.-упор.: В. Васильєв, С. Гула, Т. Клименко, Р. Король, Р. Подкур. Київ: Видавець В. Захаренко, 2022. 408 с.

³² Возрождение памяти: воспоминания свидетелей и жертв Холокоста. Вип. 1–8. Днепропетровск: Ткума, 2008–2017, 2021; *Расновский Н.* Мои воспоминания. Днепропетровск: Ткума, Лира, 2011. 322 с.; Кривий Ріг: Пам'ять міста 1941–1945 рр. у

Матеріали про генеральний округ «Волинь-Поділля» представлені спогадами євреїв про перебування в гетто, збірником документів і матеріалів про нацистський окупаційний режим на Поділлі, в тому числі про знищення єврейського населення. Голокост на Рівненщині детально вивчав історик та політолог М. Гон, підготувавши спеціалізоване видання. Про залучення євреїв до трудової діяльності можна дізнатися зі збірника «Криваві жорна війни». Голокост на Хмельниччині представлений матеріалами зі збірників німецьких і радянських документів, підготовлених кам'янець-подільськими та київськими науковцями. Становище євреїв Києва та Київщини відображено у збірнику документів «Київський процес», «Невідомі сторінки історії Білої Церкви під час нацистської окупації», спогадах українців-дітей війни, С. Ярової, інших киян.

Подобиці знищення євреїв Вінниччини відображені у спогадах євреїв та українців С. Додіка, Є. Тарлова, Б. Пріцкера, Є. Монастирського, В. Кулікова та інших. Німецькі та радянські документи окупаційного періоду вивчали вінницькі та київські дослідники, опублікувавши відповідні збірники «У лещатах нового порядку», «Забуті жертви», серії документів спецслужб «Насильство над цивільним населенням». В цих збірниках події Голокосту відображені в окремих розділах і подані в загально-підкупаційному контексті.

Полтавщина та Кіровоградщина, переважно, представлена збірниками спогадів, Черкащина — доповнена серією німецьких та радянських документів, підготовлених до друку черкаськими та київськими дослідниками під назвами «Не підлягає забуттю», «Насильство над цивільним населенням», «Як була війна». Дніпропетровський регіон досліджують як дніпровські, так і криворізькі науковці, публікуючи збірники спогадів євреїв та неєвреїв, документи про Голокост на Дніпропетровщині в рамках загальної тематики дослідження нацистського окупаційного режиму. Єврейська тематика на Миколаївщині в джерельній базі представлена слабо і недостатньо, здебільшого — це історіографічні напрацювання миколаївських колег.

документах і матеріалах / Упор. В. Стецкевич, В. Шайкан, Р. Шляхтич [та ін.]. Кривий Ріг: КНУ, 2018. 480 с.; Голокост у Дніпропетровській області: Документи та свідчення / Упоряд. В. Рибалка, Є. Врадій. Дніпро: Ткума, 2020. 220 с.

³³ Ми це пережили. Кіровоградщина і кіровоградці в роки Голокосту / Авт.-упор. М. Михайлюк. Кіровоградський інститут розвитку людини ВНЗ ВМУРолі «Україна». Кіровоград: КОД, 2011. 211 с.

³⁴ Еврейское население на Николаевщине: Документы и материалы / Сост. Л. Левченко [и др.]. Том 2. Николаев: Атолл, 2004. 160 с.; Пам'ятати заради майбутнього: спогади свідків Голокосту / Упор. Л. Круглик, Т. Тіторенко. Врадіївка: Вид-во Коваленка А. Г., 2011. 28 с.

Військова зона окупації Східної України та Крим. Дослідженням становища євреїв у прифронтовій зоні займаються харківські та київські дослідники, переважно в рамках вивчення довоєнного періоду та окупаційної політики. Найбільше матеріалів зібрано відносно подій у Харкові (особливо про знищення євреїв у Дробицькому Яру³⁵), частково на Харківщині³⁶ і Чернігівщині³⁷, а також в Криму³⁸. Так, Кіра Солоннінкіна про перебування євреїв у тимчасовому харківському таборі-гетто свідчила: «Важко описати місце, куди фашисти зігнали десятки тисяч людей. Це були напівзруйновані покинуті після завершення будівництва заводу бараки з вибитими вікнами, без пічного опалення, без води, без елементарних умов для життя. Скупченість, голод, холод, антисанітарія швидко привели до кишкових захворювань, завошивленості. У приміщення для 7–8 осіб набивалося по 70–80 осіб. Після 16.00 год. заборонялося виходити з бараків, але люди не витримували і виходили справити нужду, а вранці їх находили вбитими на снігу. Щодня по 20–30 трупів. Вечорами німецькі солдати і поліцаї зходили в бараки і вимагали годинники, золоті речі, їжу, гроші. Якщо люди не збирали, скільки треба, розстрілювали на місці»³⁹. На жаль, поки що джерельна база регіонального плану відсутня по Сумщині, Луганщині, Донеччині.

Північна Буковина і «Трансністрія». Антисемітська політика Румунії і становище євреїв у «Трансністрії» докладно відтворено у спогадах церковного і громадського діяча О. Шафрана⁴⁰. Доля північно-буковин-

³⁵ Скажи, Дробицкой Яр: Очерки, воспоминания, документы, стихи / Авт.-сост. В. Лебедева, П. Сокольский. Харьков: Прапор, 1991. 203 с.; *Ляховицкий Ю.* Пережившие Катастрофу: Спасшиеся, спасители, коллаборанты. Мартиролог: свидетельства, факты, документы. Харьков-Иерусалим, 1996. 203 с.; Книга пам'яті Дробицького Яру: Спогади. Нариси. Документи. Харків: Прапор, 2004. 208 с.; *Радченко Ю.* Нацистская оккупация и Холокост в Харькове: Воспоминания Киры Солоннинкиной. *Голокост і сучасність*. 2010. № 1 (7). С. 154–164.

³⁶ Харківщина у роки Великої Вітчизняної війни: документи і матеріали / Укл. О. Дьякова. Харків: САГА, 2010. 386 с.

³⁷ Насильство над цивільним населенням. Чернігівська область. Документи органів держбезпеки. 1941–1943 / Авт.-упор.: В. Васильєв, Т. Гапінєнко, О. Лисенко, Р. Подкур. Київ: Видавець В. Захаренко, 2019. 538 с.

³⁸ Холокост в Криму. Документальные свидетельства о геноциде евреев Крыма в период нацистской оккупации Украины (1941–1944) / Материалы ко Второму научно-методическому семинару «Голокост — минуле і сучасне». Симферополь: БЕЦ «Хесед Симон», 2002. 164 с.

³⁹ *Радченко Ю.* Нацистская оккупация и Холокост в Харькове. Воспоминания Киры Солоннинкиной. *Голокост і сучасність*. 2010. № 1 (7). С. 159.

⁴⁰ *Шафран А.* Евреи, христиане и наследие Холокоста: Главы из книги / Александр Шафран; [пер. с фр.]. Одесса: Студия «Негоциант», 2005. 146 с.

ських євреїв під час війни відображена у спогадах Г. Дроздовського⁴¹, серії «Люди залишаються людьми»⁴², частково у документальних збірках⁴³. Спогади про побут і виживання євреїв у концтаборах вінницької «Транснїстрії», зокрема «таборі смерті» с. Печора зібрані у збірці «Рама»⁴⁴.

Знищення, депортація і виживання одеських євреїв в Одесі та таборах одеської «Транснїстрії» відображені у спогадах українських й іноземних євреїв, в тому числі мігрантів і репатріантів⁴⁵; у німецьких документах, підготовлених до друку О. Кругловим⁴⁶; збірках документів, упорядкованих директором одеського Музею Голокосту П. Козленко⁴⁷. Зокрема, спогади тих, хто опинився у Слобідському гетто Одеси яскраво демонструють антисемітську налаштованість місцевої влади, її намагання якнайшвидше очистити місто від «небезпечного елемента». Попри те, що у спогадах існують значні розбіжності кількості тих, хто перебував в гетто і був депортований, все ж виходить, що більшість одеських євреїв була вивезена з міста і залишена в таборах одеської «Транснїстрії» на загибель.

⁴¹ Дроздовський Г. Тоді в Чернівцях і довкола. Спогади старого австрійця / Георг Дроздовський; [пер. з нім.]. Чернівці: Молодий Буковинець, 2001. 254 с.

⁴² Люди остаются людьми: свидетельства очевидцев. Вып. 1. Черновцы: Прут, 1991. 108 с.; Вып. 2. Черновцы: Прут, 1992. 117 с.

⁴³ Буковина 1918–1940-х рр.: зовнішні впливи та внутрішній розвиток (Матеріали і документи) / Упор.-ред. С. Осачук. Чернівці: Зелена Буковина, 2005. 328 с.; Буковинці в трагічні роки Другої світової війни: статті, спогади та документи / Авт.-упор.: П. Брицький [та ін.]. Чернівці: Технодрук, 2013. 207 с.

⁴⁴ Рама. Свидетельства семнадцати евреев, выживших в концлагере «Мертвая Петля» в с. Печора [1941–1944] / Сост.: Кор Роос; [пер. с голланд.]. Винница: Виндрук, 2017. 111 с.

⁴⁵ Стародинский Д. Одесское гетто: Воспоминания. Одесса: ТПП «Хайтех», 1991. 112 с.; Сушон Л. Транснистрия: евреи в аду. Черная книга о Катастрофе в Северном Причерноморье (по воспоминаниям и документам). Одесса, 1998. 432 с.; Фишер Ю. Транснистрия. Забытое кладбище / Юлиан Фишер; [пер. с англ.]. Одесса: Друк, 2002. 128 с.; Дорога смерти: очерки и воспоминания. Одесса: Друк, 2003. 96 с.; Думер Л. День массового террора и его первая жертва (по материалам домашнего музея «Холокост в Одессе») / История Холокоста в Одесском регионе. Сборник статей и документов; сост. М. Рашковецкий. Одесса: Студия «Негоциант», 2006. С. 91–95; Дусман Л. Как мы боролись и выживали / Там же. С. 140–154; Калика Л. Одесса. 820 дней в подземелье / Там же. С. 96–110; Фридьонг П. «Мы просто хотели, чтобы был рай на земле». Воспоминания еврейской коммунистки с Буковины / Приве Фридьонг; [пер. с нем.]. Львов: Екоинформ, 2005. 300 с.

⁴⁶ Круглов А. Истребление одесских евреев: «сообщение Вальдика». Голокост і сучасність. 2008. № 2 (4). С. 106–117.

⁴⁷ Козленко П. Одесса: документи і свідчення (1941–1944). Одесса: Симекс-принт, 2015. 402 с.; Герман Пынтя — торжество справедливости. Мое досье / Ред.-сост. П. Козленко. Одесса: Феникс, 2019. 264 с.

Закарпаття. Після передачі земель Угорщині угорськомовні євреї почали сприйматися як неблагонадійний елемент, оскільки в країні діяло антисемітське законодавство. Відтак антиєврейська політика угорського уряду широко відображена в опублікованих спогадах закарпатських євреїв і неєвреїв. Про складну долю закарпатських євреїв підготувала спеціалізовану збірку А. Рейдер⁴⁸. На відмінності становища євреїв у чехословацький і угорський періоди наголошують К. Лустіг⁴⁹, старожил Берегового Ю. Ріхтер⁵⁰ та інші євреї Закарпаття.

Так, Я. Голлендер (с. Кам'янське Іршавського району) пригадував, як в угорській школі, де він вчився до обіду, а ввечері в хедері, однокласники тягали його за пейси і ображали⁵¹. Ю. Ріхтер свідчив, що за Чехословаччини євреї були невдоволені великими податками, але відкритого антисемітизму не відчувалося. На свята Рош-га-Шана, Йом Кіпур біля центральної синагоги чергував поліцейський, щоб уникнути провокацій. На той час хлопець вчився в чеській народній школі, вдома спілкувалися німецькою, на вулиці — угорською. На їдиші розмовляли в хедері, молитви вчили на івриті, так що з дитинства добре знав кілька мов. Існували також івритомовні школи «Таме Тоер» для бідних єврейських дітей, за навчання яких меламедам платила община. У чеські часи дуже чекали на угорців, але, коли вони прийшли — зрозуміли, що помилилися. Відразу з'явилися розпорядження, які обмежили права й свободи євреїв: дітей не приймали в гімназію, а в середні навчальні заклади на 100 абітурієнтів брали лише 6 осіб. Тоді Ріхтер вже вчився в угорській школі щоденно, крім четверга. У четвер єврейські діти прибирали подвір'я учбового закладу, мили й чистили все, що наказували вчителі, а неєврейські діти займалися військовою підготовкою. Євреї сприймали це як приниження⁵².

Окрема категорія спогадів пов'язана з існуванням Підкарпатської Русі / Карпатської України, діяльності урядових установ, ставленням чиновників до єврейської громади Закарпаття. Ці джерела напряду не пов'язані з Голокостом, але демонструють антисемітські настрої, які панували в регіоні до нацистської окупації. Джерела представлені мемуарами україн-

⁴⁸ Еврейская община Закарпатья. XX век: события, судьбы, документы / Сост. А. Рейдер. Ужгород: Издательство В. Падяка, 2004. 192 с.

⁴⁹ Лустиг К. Время и люди. Ужгород: Изд-во В. Падяка, 2007. 92 с.

⁵⁰ Воспоминания Юлия Рихтера / Еврейская община Закарпатья. XX век: события, судьбы, документы; упор. А. Рейдер. Ужгород: Издательство В. Падяка, 2004. С. 91–95.

⁵¹ Голлендер Я. Спогади. URL: <https://www.jewish.uz.ua/index.php/destinies/12-memories-of-jacob-hollander>

⁵² Ріхтер Ю. Спогади. URL: <https://www.jewish.uz.ua/index.php/destinies/21-memories-of-juli-richter>

ських націоналістів Є. Стахіва⁵³, В. Гренджи-Донського⁵⁴, В. Бірчака⁵⁵, В. Филоновича⁵⁶, М. Вінча⁵⁷. Так, член генерального штабу Національної оборони Карпатської України В. Филонович у своїх спогадах щодо подій березня 1939 р. навіть не приховував своєї ненависті до закарпатських євреїв. «Село Нересниці прийняло нас мовчки. Вулиці майже цілком пусті — все поховалося. — писав він. — Жиди і мадяри повивішували мадярські прапори. Сховався десь і мадярсько-жидівський відділ, який перед тим обеззброював малі групи українців. Віддаю наказ зірвати мадярські прапори, бо там, де є січовики, не може бути окупантського прапору. Жиди намагаються їх ховати. Жиденята з позаплітуваними в свої жидівські пейси мадярськими триколорами підняли вереск. Та за хвилину всі окупантські прапори були зірвані». Далі зазначає, що його група дійшла до с. Апшиць, де більшість домівок належало євреям, які тримали корчму та крамнички. У Хусті євреї підтримали угорську окупацію краю і разом з «русинами» і «мадярами» радо роздягали вбитих січовиків, вкинутих до р. Тиси, щоб забрати уніформу⁵⁸. В Ужгороді та Києві видано кілька документальних збірок, в яких можна знайти інформацію щодо становища закарпатських євреїв⁵⁹.

Висновки. Огляд та аналіз джерельної бази не є абсолютно вичерпаним, проте демонструє певну тенденцію щодо вивчення подій напередодні та під час Голокосту в Україні. Проаналізовані джерела різнопланові. Здебільшого представлені спогадами та інтерв'ю зі свідками знищення єврейського населення, вижившими жертвами Шоа. Спогади євреїв, що вийшли окремими виданнями, найбільше охоплюють територію дистрикту «Галичина». Переважна більшість спогадів, що стосуються інших регіонів подана у загальних збірниках в контексті вивчення

⁵³ Стахів Є. Кризь тюрми, підпілля й кордони: повість мого життя. Київ: Рада, 1995. 318 с.

⁵⁴ Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України. Щоденник. Мої спогади. Ужгород: Вид-во «Закарпаття», 2002. 514 с.

⁵⁵ Бірчак В. Карпатська Україна: Спогади й переживання. Ужгород: Гражда, 2007. 198 с.

⁵⁶ Филонович В. Березневі дні Карпатської України. Суми: ФОП Наталуха, 2009. 100 с.

⁵⁷ Вінч М. «Одноденна держава»: свідчення англійського очевидця про події Карпатської України. Київ: Темпора, 2012. 348 с.

⁵⁸ Филонович В. Березневі дні Карпатської України. Суми: ФОП Наталуха, 2009. С. 38, 51.

⁵⁹ Між життям і смертю. Невільницькі спомини / Упор. М. Грицак, М. Машура. Ужгород: Карпати, 2006. 252 с.; Тернистий шлях до України: Збірник архівних документів і матеріалів «Закарпаття в європейській політиці 1918–1919, 1938–1939, 1944–1946 рр.» / Упор. О. Довганич, О. Корсун. Ужгород: Закарпаття, 2007. 751 с.

окупаційних зон. Опубліковані збірники документів повідомляють про події на Хмельниччині, Вінниччині, Черкащині, Дніпропетровщині, Чернігівщині, Одещині. В Україні протягом періоду незалежності найбільше видано джерел, що стосуються ситуації в дистрикті «Галичина», на території РКУ, в румунській окупаційній зоні. Найменша кількість джерел спостерігається щодо прифронтової зони Східної України, а також щодо подій на Закарпатті у 1944 р.

Серед перспектив подальших досліджень зберігається потреба в опрацюванні інтерв'ю з євреями та свідками Голокосту в Україні, що зібрані різними міжнародними фондами та науковими установами світу, зокрема в США, Франції, Ізраїлі тощо, і розміщені у відкритому доступі на спеціалізованих інтернет-ресурсах. Подібна робота вже розпочата харківськими дослідниками усної історії, але її варто продовжити і розширити до видання окремої джерелознавчої збірки.

REFERENCES

1. Abramenko, L. (Comp.). (1995). *Kyivskyi protses: Dokumenty ta materialy* [Kyiv Process: Documents and Materials]. Kyiv: Lybid, 208 s. [in Ukrainian].
2. Arsen, B. (2004). *Moya hirka pravda. Ya i Holokost na Prykarpatti* [My bitter truth. I and the Holocaust in Prykarpattia]. Nadvirna, 384 s. [in Ukrainian].
3. Baidych, V. (Comp.). (2013). *Podolyany v roky Velykoi Vitchyznyanoi viyny (1941-1945): zbirnyk dokumentiv, materialiv ta svitlyn* [Podolians during the Great Patriotic War (1941–1945): a collection of documents, materials and photos]. Kamianets-Podilskyi: Axioma, 492 s. [in Ukrainian].
4. Bedryk, Yu. & Kharchenko, L. (Comp.). (2019). *Buty lyudynoyu: Druha svitova viyna v suchasniy dokumentalniy prozi* [To be a person: the Second World War in modern documentary prose]. Kyiv: Legenda, 264 s. [in Ukrainian].
5. Birchak, V. (2007). *Karpatska Ukraina: Spohady i perezhyvannya* [Carpathian Ukraine: Memories and experiences]. Uzhhorod: Grazhda, 198 s. [in Ukrainian].
6. Borovyk, M., Drobkova, N. & Pastushenko, T. (Comp.). (2020). *Druha svitova viyna ta natsyistska okupatsia u spohadakh kyan* [The Second World War and the Nazi occupation in the memories of Kyivans]. Kyiv: Salit-knyga, 352 s. [in Ukrainian].
7. Brytskyi, P. (Comp.). (2013). *Bukovyntsi v trahichni roky Druhoi svitovoi viyny: statti, spohady ta dokumenty* [Bukovyntsi in the tragic years of the Second World War: articles, memories and documents]. Chernivtsi: Technoprint, 207 s. [in Ukrainian].
8. Burlaka, S., Benyk, O., Lytvynchuk, O. & Yaremenko, M. (Comp.). (2016). *Nevidomi storinky istoriyi Biloi Tserkvy pid chas natsyistskoi okupatsii: dokumenty i svidchennya: Naukovo-dokumentalne vydannya* [Unknown pages of the history of the White Church during the Nazi occupation: documents and testimonies: Scientific-documentary edition]. Bila Tserkva. [in Ukrainian].

9. Debois, P. (2011). *Khranytel spohadiv. Kryvavymy slidamy Holokostu* [Keeper of memories. In the bloody traces of the Holocaust]. (trans. from French). Kyiv: Duh i Litera, 336 s. [in Ukrainian].

10. Deko, O. (1995). *Kedoyshim: Povist-khronika Shepetivskoho hetto* [Kedoyshim: A story-chronicle of the Shepetiv ghetto]. Kyiv, 110 s. [in Ukrainian].

11. Deutsch, M. (2011). *Istoriya Miny. Spohady likarya pro Holokost* [History of Mina. Memories of a doctor about the Holocaust]. Kyiv: Duh i Litera, 184 s. [in Ukrainian].

12. Diment, M. (2016). *Samotniy vyhnanets. Shchodennyk pro Svynyuhy ta hetto v Lokachah* [A lonely exile. Diary of Pigs and the ghetto in Lokachy]. (trans. from English). Kyiv: UTSVIH, 200 s. [in Ukrainian].

13. Dity viyny. *Spohady ochevydtsiv z Ukrainy ta Nimechchyny (2018)* [Children of war. Memories of eyewitnesses from Ukraine and Germany]. Kyiv: Phoenix, 352 s. [in Ukrainian].

14. Dmytrenko, V. (2017). *Poltava v okupatsiynnyy period (1941–1943): spohady ta svidchennya ochevydtsiv* [Poltava during the 6 occupation period (1941–1943): memories and eyewitness accounts]. Poltava: ASMI, 119 s. [in Ukrainian].

15. Donechka, pro yaku my zavzhdy mriyaly. *Istoriya Marty (2016)* [The daughter we always dreamed of. Martha's story]. Kyiv: UTSVIH, 110 s. [in Ukrainian].

16. *Doroga smerti: ocherki i vospominaniya (2003)*. [Road of death: essays and memoirs]. Odessa: Druk, 96 s. [in Russian].

17. Dovganych, O. & Korsun, O. (Comp.). (2007). *Ternystyi shlyah do Ukrainy* [Thorny road to Ukraine: Collection of archival documents and materials «Transcarpathia in European politics 1918–1919, 1938–1939, 1944–1946»]. Uzhhorod: Zakarpattia, 751 s. [in Ukrainian].

18. Drozdovsky, G. (2001). *Todi v Chernivtsyah i dovkola. Spohady staroho avstriytsya* [Then in Chernivtsi and its surroundings. Memories of an old Austrian]. (trans. with German). Chernivtsi: Molodiy Bukovynets, 254 s. [in Ukrainian].

19. Dumer, L. (2006). *Den massovogo terrora i ego pervaya zhertva (po materialam domashnego muzeya «Holokost v Odesse»)* [The Day of Mass Terror and Its First Victim (Based on the Materials of the Home Museum «Holocaust in Odessa»)]. History of the Holocaust in the Odessa region. Collection of articles and documents. Odessa: Studio «Negotiant», 91–95 [in Russian].

20. Dusman, L. (2006). *Kak my borolis i vyzhivali* [How we fought and survived]. History of the Holocaust in the Odessa region. Collection of articles and documents. Odessa: Studio «Negotiant», 140–154 [in Russian].

21. Dyakova, O. (Comp.). (2010). *Kharkivshchyna u roky Velykoi Vitchyznyanoi viyny: dokumenty i materialy* [Kharkiv region during the Great Patriotic War: documents and materials]. Kharkiv: SAGA, 386 s. [in Ukrainian].

22. Evstafieva, T. & Nakhmanovich, V. (Comp.). (2004). *Babiy Yar: chelovek, vlast, istoria: Dokumenty i materialy* [Babi Yar: man, power, history: Documents and materials. Book 1: Historical topography. Chronicle of events]. Kyiv: Vneshtorgizdat, 597 s. [in Russian].

23. Feller, M. (1998). *Poshuky, spohady, rozdumy evreya, yakyi pamyatae svoih didiv, pro ukrayinsko-evreyski vzaemyny, osoblyvo pro nelyudske i lyudyane v nyh*

[Searches, memories, reflections of a Jew who remembers his grandfathers, about Ukrainian-Jewish relations, especially about the inhuman and the human in them]. Drohobych: Revival, 375 s. [in Ukrainian].

24. Feuerman, Ju. (2009). *Shchodennyk zi Stanislava* [Diary from Stanislav, 1941–1943] (trans. from Pols.). Ivano-Frankivsk: Lileya-NV, 56 s. [in Ukrainian].

25. Filonovych, V. (2009). *Bereznevi dni Karpatskoi Ukrainy* [March Days of Carpathian Ukraine]. Sumy: FOP Natalukha, 100 s. [in Ukrainian].

26. Fisher, Yu. (2002). *Transnistria. Zabytoe kladbishche* [Transnistria. Forgotten Cemetery]. (trans. from English). Odessa: Druk, 128 s. [in Russian].

27. Fridjung, P. (2005). «*My prosto khoteli, chtoby byl ray na zemle*». *Vospominaniya evreyskoy kommunistki s Bukoviny* [«We just wanted heaven on earth». Memoirs of a Jewish communist from Bukovina]. (trans. with German). Lvov: Ecoinform, 300 s. [in Russian].

28. Galchak, S. & Chekhivskyi, V. (Comp.). (2013). *U leshchatah «novoho poriadku»: naselenniya Vinnychchyny pid natsyystskym okupatsiynym rezhymom: zbirnyk dokumentiv i materialiv* [In the grip of the «new order»: the population of Vinnytsia under the Nazi occupation regime: a collection of documents and materials]. Vinnytsa: Mercury-Podillia, 336 s. [in Ukrainian].

29. Gogun O., & Kovba, Zh. (2010). Zbroyny vystup evreiv u Yanivskomu tabori v informatsiynykh zvitakh ukrayinskykh i polskykh natsionalistiv [The armed demonstration of Jews in the Yaniv camp in the information reports of Ukrainian and Polish nationalists]. *Holocaust and Modernity*, 1(7), 143–153 [in Ukrainian].

30. Grenja-Donsky, V. (2002). *Shchastya i hore Karpatskoi Ukrainy. Shchodennyk. Moi spohady* [Happiness and grief of Carpathian Ukraine. Diary. My memories]. Uzhhorod: Zakarpattia Publishing House, 514 s. [in Ukrainian].

31. Hauptman, M. (2017). *Zabuti mohyly* [Forgotten graves]. (trans. from Pols.). Kyiv: Feniks, 175 s. [in Ukrainian].

32. Havrus, S. (2014). *Yak bula viyna: narysy, dokumenty, lysty, shchodennyky, spohady ochevydtsiv* [How the war was: essays, documents, letters, diaries, memories of eyewitnesses]. Cherkasy: Integral-Technoimpex, 185 s. [in Ukrainian].

33. Heseles, Ya. (2011). *Ochyma dvanadtsyatyrichnoi divchynky* [Through the eyes of a twelve-year-old girl]. (trans. from Pols.). Kyiv: Duh i Litera, 96 s. [in Ukrainian]

34. Higer, K. (2016). *Divchynka u zelenomu svetri: zhyttya u morotsi Holokostu* [The Girl in the Green Sweater: Life in the Darkness of the Holocaust]. (trans. from English). Kyiv: KM-BUKS, 256 s. [in Ukrainian].

35. Hollander, Ya. *Spogady* [Memories]. URL: <https://www.jewish.uz.ua/index.php/destinies/12-memories-of-jacob-hollander>

36. Holod, B. (2013). *Das ist Brot*. Ivano-Frankivsk: Misto NV, 216 s. [in Ukrainian].

37. Hon, M. (2004). *Holokost na Rivnenshchyni (dokumenty ta materialy)* [The Holocaust in the Rivne region (documents and materials)]. Dnipropetrovsk–Zaporizhzhia: Tkuma, Premier, 120 s. [in Ukrainian].

38. Hrytsak, M. & Mashura, M. (Comp.). (2006). *Mizh zhyttyam i smertu. Nevilnytski spomyny* [Between life and death. Slave memories]. Uzhhorod: Karpaty, 252 s. [in Ukrainian].

39. Kalika, L. (2006). *Odessa. 820 dney v podzemelye* [Odessa. 820 days in the dungeon]. The history of the Holocaust in the Odessa region. Collection of articles and documents. Odessa: Studio «Negotiant», 96–110 [in Russian].

40. *Knyha pamyati Drobytskoho Yaru: Spohady. Narysy. Dokumenty* (2004). [Book of memory of Drobytskyi Yar: Memories. Essays. Documents]. Kharkiv: Prapor, 208 s. [in Ukrainian].

41. Kot, S. (Comp.). (2019). *Kyiv 1941. Babyn Yar: Spohady suchasnykiv* [Babyn Yar: Memories of contemporaries]. Kyiv: Institute of the History of Ukraine, 53 s. [in Ukrainian].

42. Koval, O. (2016). *Spomyny moho zhyttya: Lviv — Aushvits — Bryussel* [Memories of my life: Lviv–Auschwitz–Brussels]. Lviv: Galician Publishing Union, 240 s. [in Ukrainian].

43. Kovba, J. (Comp.). (2003). *Shchodennyk Lvivskoho hetto. Spohady rabyna Davyda Kahane* [Diary of the Lviv ghetto. Memoirs of Rabbi David Kahane]. (trans. from English). Kyiv: Duh i Litera, 267 s. [in Ukrainian].

44. Kovba, J. (Comp.). (2003). *Mytropolyt Andrey Sheptytskyi: Dokumenty i materialy* [Metropolitan Andrey Sheptytskyi: Documents and materials. 1941–1944]. Kyiv: Duh i Litera, 313 s. [in Ukrainian].

45. Kovba, J. (2005). Edmund Baumvald — svydetel hybely lvovskykh evreev [Edmund Baumwald — a witness to the death of Lviv Jews]. *Holocaust and Modernity*, 1, 63–73 [in Russian].

46. Kovba, J. (2006). Filip Fridman — svidok zahybeli lvivskykh evreiv [Philip Friedman — a witness to the death of Lviv Jews]. *Problems of the history of the Holocaust*, 3, 176–189 [in Ukrainian].

47. Kozlenko, P. (Comp.). (2015). *Odessa: dokumenty i svidetelstva* [Odessa: documents and testimonies (1941–1944)]. Odessa: Simeks-print, 402 s. [in Russian].

48. Kozlenko, P. (Comp.). (2019). *German Pyntya — torzhestvo spravedlivosti. Moe dosye* [Herman Pyntya — the triumph of justice. My dossier]. Odessa: Phoenix, 264 s. [in Russian].

49. Kramer, K. (2020). *Viyna Klary: pravdyva istoriya divchyny pro dyvovyzhnyy poryatunok vid natsystiv* [Clara's war: the true story of a girl about a miraculous rescue from the Nazis]. (trans. from English). Kyiv: UTSVIH, 348 s. [in Ukrainian].

50. Kravchenko, P., Melnychuk, O. & Pastushenko, T. (Comp.). (2017). *Zabuti zherty. Vinnychchyna v roky natsytskoi okupatsii 1941–1944 rr.: zbirnyk dokumentiv* [Forgotten victims. Vinnytsia during the Nazi occupation of 1941–1944: a collection of documents]. Vinnytsa: Nilan-LTD LLC, 98 s. [in Ukrainian].

51. Kravchuk, A. (2004). *Babiy Yar* [Babi Yar]. Kyiv: Veta-copysservice, 38 s. [in Russian].

52. Kruglov, A. (Comp.). (2002). *Sbornik dokumentov i materialov ob unichtozhenii natsistami evreev Ukrainy v 1941–1944 gg.* [Collection of documents and materials about the destruction of the Jews of Ukraine by the Nazis in 1941–1944.]. Kyiv: Institute of Jewish Studies, 486 s. [in Russian].

53. Kruglov, A. (2008–2010). *Bez zhalosti i somneniya: dokumenty o prestupleniyakh operativnykh grupp i komand politsii bezopasnosti i SD na vremennno okkupirovannoy territorii SSSR v 1941–1944 gg.* [Without Pity and Doubt: Documents on

the Crimes of Operational Groups and Commands of the Security Police and SD in the Temporarily Occupied Territory of the USSR in 1941–1944]. (in 4 books). Dnepropetrovsk: Tkuma, Lira [in Russian].

54. Kruglov, A. (2008). *Istreblenie odesskih evreev: «soobshchenie Valdika»* [Extermination of the Odessa Jews: «Valdik's Message»]. *Holocaust and Modernity*, 2(4), 106–117 [in Russian].

55. Kruglov, A. (2011). *Tragedia Babyego Yara v nemetskih dokumentah* [The tragedy of Babi Yar in German documents]. Dnepropetrovsk: Tkuma, 140 s. [in Russian].

56. Kruglov, A. & Umansky, A. (2019). *Babi Yar: zherty, spasiteli, palachi* [Babi Yar: Victims, Saviors, Executioners]. Dnipro: Tkuma; Lira LTD, 280 s. [in Russian].

57. Kruglyk, K. & Titorenko, T. (Comp.). (2011). *Pamyataty zarady maybutnoho: spohady svidkiv Holokostu* [To remember for the sake of the future: memories of Holocaust witnesses]. Vradiivka: Kovalenko Publishing House, 28 s. [in Ukrainian].

58. Kulikov, V. (2012). *Okkupatsia Vinnitsy. Cvidetelstvo ochevidtse* [Occupation of Vinnitsa. Eyewitness testimony]. Kiev: PARAPAN, 384 s. [in Russian].

59. Lebedeva, V. & Sokolsky, P. (Comp.). (1991). *Skazhi, Drobitskoy Yar: Ocherki, vospominaniya, dokumenty, stikhi* [Say, Drobitskoy Yar: Essays, memoirs, documents, poems]. Kharkov: Prapor, 203 s. [in Russian].

60. Levin, K. (2007). *Mandrivka kriz illyuzii: pro diyalnist brativ Sheptytskyh* [Journey through illusions: about the activities of the Sheptytskyi brothers]. (trans. from English). Lviv: Svichado, 478 s. [in Ukrainian].

61. Levitas, I. (Comp.). (2001). *Pamyat Babyego Yara: Vospominania, dokumenty* [Memory of Babi Yar: Memoirs, documents]. Kyiv: Jewish Council of Ukraine, 256 s. [in Russian].

62. Levchenko, L. (Comp.). (2004). *Evreyskoe naselenie na Nikolaevshchine: Dokumenty i materialy* [Jewish population in Mykolaiv region: Documents and materials]. (Vol. 2). Nikolaev: Atoll, 160 s. [in Russian].

63. Lustig, C. (2007). *Vremya i lyudi* [Time and people]. Uzhgorod: Publishing House of Padyak, 92 s. [in Russian].

64. Lyakhovitsky, Yu. (1996). *Perezhivshie Katastrofu: Spasshiesya, spasiteli, kollaboranty. Martirolog: svidetelstva, fakty, dokumenty* [Catastrophe Survivors: Survivors, Rescuers, Collaborators. Martyrology: evidence, facts, documents]. Kharkov–Jerusalem, 203 s. [in Russian].

65. Lyst A. Sheptytskoho do Papy Piya II [Andrei Sheptytskyi letter to Pope Pius II]. *Problems of the history of the Holocaust*, 2007, 4, 152–157 [in Ukrainian].

66. *Lyudi ostayutsya lyudmi Svidetelstva ochevidtsev* [People remain people: testimonies of eyewitnesses]. (1991–1992). Chernivtsi: Prut, 108 s., 117 s. [in Russian].

67. Melnychenko, V., Klymenko, T. & Golysh, G. (Comp.). (2013). *Ne pidlyhae zabuttu: natsystskyy okupatsiynyy rezhym na Cherkashchyni (1941–1944): zbirnyk naukovykh statey, dokumentiv, materialiv ta spohadiv* [Not to be forgotten: the Nazi occupation regime in Cherkasy region (1941–1944): a collection of scientific articles, documents, materials and memories]. Cherkasy: Vertical, 366 s. [in Ukrainian].

68. Mykhailiuk, M. (Comp.). (2011). *My tse perezhlyly. Kirovohradshchyna i kirovohradtsi v roky Holokostu* [We survived it. Kirovohrad Region and the people of Kirovohrad during the Holocaust]. Kirovohrad: KOD, 211 s. [in Ukrainian].

69. Nakonechny, Ye. (2006). «Shoa» u Lvovi: *spohady* [Shoah in Lviv: memories]. Lviv: Literaturna ahentsiya «Piramida», 286 s. [in Ukrainian].

70. *Natsystskiy okupatsiyniy rezhym na Khmelnychchyni u 1941–1944 rr.: dokumenty i materialy* (2009) [The Nazi occupation regime in Khmelnytskyi region in 1941–1944: documents and materials]. Kamianets-Podilskyi: Oium, 574 s. [in Ukrainian].

71. Osachuk, S. (Comp.) (2005). *Bukovyna 1918–1940-h rr.: zovnishni vplyvy ta vnutrishniy rozvytok (Materialy i dokumenty)* [Bukovyna 1918–1940s: external influences and internal development (Materials and documents)]. Chernivtsi: Zelena Bukovyna, 328 s. [in Ukrainian].

72. Poslannya A. Sheptytskoho «Pro zlochyn cholovikoubiystva» [Message of A. Sheptytskyi «On the crime of manslaughter»]. *Problems of the history of the Holocaust*, 2007, 4, 157–159 [in Ukrainian].

73. Pritsker, B. (2010). *Vinnitskie mstiteli. Kholokost. Werwolf i blyustiteli* [Vinnitsa Avengers. Holocaust. Werwolf and Guardians]. Vinnitsa: Vinnitsa Regional Printing House, 128 s. [in Russian].

74. Radchenko, Yu. (2010). Natsistskaya okkupatsiya i Kholokost v Kharkove: Vospominaniya Kiry Solonninkinoy [Nazi occupation and the Holocaust in Kharkov: Memoirs of Kira Solonninkina]. *Holocaust and Modernity*, 1(7), 154–164 [in Russian].

75. Rasnovsky, N. (2011). *Moi vospominania* [My memories]. Dnepropetrovsk: Tkuma, Lira, 322 s. [in Russian].

76. Redlich, Sh. (2007). *Razom i narizno v Berezhnakh. Polyaky, evrei ta ukrayintsi* [Together and separately in Berezhany. Poles, Jews and Ukrainians, 1919–1945]. (Shimon Redlich; trans. from English). Kyiv: Duh i Litera, 289 s. [in Ukrainian].

77. Reider, A. (Comp.). (2004). *Vospominaniya Yuliya Rihtera* [Memoirs of Julius Richter]. Jewish Community of Transcarpathia. XX century: events, destinies, documents. Uzhgorod: Padyak Publishing House, 91–95 [in Russian].

78. Reider, A. (Comp.). (2004). *Evreyskaya obshchina Zakarpattya. XX vek: so-bytiya, sudby, dokumenty* [Jewish community of Transcarpathia. XX century: events, destinies, documents]. Uzhgorod: Padyak Publishing House, 192 s. [in Russian].

79. Roos, K. (Ed.). (2017). *Rama. Svidetelstva semnadtsati evreev, vyzhivshikh v kontslagere «Mertvaya Petlya» v s. Pechora* [Frame. Testimonies of seventeen Jews who survived the Dead Loop concentration camp in the village of Pechora [1941–1944]]. (trans. from Dutch). Vinnitsa: Windruk, 111 s. [in Russian].

80. Rybalka, V. & Vradiy, E. (Comp.). (2020). *Holokost u Dnipropetrovskiy oblasti: Dokumenty ta svidchennya* [The Holocaust in the Dnipropetrovsk region: Documents and Testimonies]. Dnipro: Tkuma, 220 s. [in Ukrainian].

81. Rybina-Kosova, E. (2012). *Nas vseh moglo ne byt! Babii Yar. Ocherk. Svidetelstva ochevidtsev. Dokumenty* [All of us could not be! Babi Yar. Feature article. Eyewitness accounts. Documentation]. Kyiv: Poetry, 112 s. [in Russian].

82. Shafran, A. (2005). *Evrei, hristiane i nasledie Holokosta: Glavy iz knigi* [Jews, Christians and the Legacy of the Holocaust: Chapters from a Book]. (trans. from French). Odessa: Studio «Negotiant», 146 s. [in Russian].

83. Sitay, S. (Comp.). (2013). *Kryvavi zhorna viyny. Trudova povynnist na Rivnenshchyni u 1941–1944 rr. Spohady, dokumenty, fakty* [Bloody millstones of war. Labor obligation in the Rivne region in 1941–1944. Memoirs, documents, facts]. Rivne: Zen, 160 s. [in Ukrainian].

84. Souchon, L. (1998). *Transnistria: evrei v adu. Chernaya kniga o Katastrofe v Severnom Prichernomor'ye (po vospominaniyam i dokumentam)* [Transnistria: Jews in Hell. Black book about the Catastrophe in the Northern Black Sea region (according to memoirs and documents)]. Odessa, 432 s. [in Russian].

85. Stakhiv, E. (1995). *Kriz tyurmy, pidpillya i kordony: povist moho zhyttya* [Through prisons, underground and borders: the story of my life]. Kyiv: Rada, 318 s. [in Ukrainian].

86. Starodinsky, D. (1991). *Odesskoe getto: Vospominania* [Odessa Ghetto: Memoirs]. Odessa: «Khaitekh», 112 s. [in Russian].

87. Sterling, S. (2012). *Svitlo v temryavi: Rozpovid Simona Sterlinha, yakyy perezhyv Holokost, rozkazana nym Fillis Sterlinh Yakobs* [Light in the Darkness: The Story of Simon Sterling, a Holocaust Survivor, as Told by Phyllis Sterling Jacobs]. (trans. from English). Kyiv: UTSVIH, 120 s. [in Ukrainian].

88. Stetskevich, V., Shaikan, V., & Shlyakhtych, R. (Comp.). (2018). *Kryvyi Rih: Pamyat mista 1941–1945 rr. u dokumentah i materialah* [Kryvyi Rih: Memory of the city 1941–1945 in documents and materials]. Kryvyi Rih: KNU, 480 s. [in Ukrainian].

89. Tarlov, E. & Dodik, S. (2003). *Holokost. Dva svidetelstva. Tragedia evreyskoi obshchiny goroda Bar* [The Holocaust. Two testimonials. The tragedy of the Jewish community of the city of Bar]. Zaporozhye: ChP Reznikova, 110 s. [in Russian].

90. Tyahly, M. (Comp.). (2002). *Holokost v Krymu. Dokumentalnye svidetelstva o genotside evreev Kryma v period natsistskoi okkupatsii Ukrainy* [Holocaust in Crimea. Documentary evidence of the genocide of the Jews of Crimea during the Nazi occupation of Ukraine (1941–1944). Materials for the Second Scientific and Methodological Seminar «The Holocaust — past and present»]. Simferopol: BEC «Hesed Shimon», 164 s. [in Russian].

91. Vasiliev V., Kashevarova N., Lysenko O., Panova M. & Podkur R. (Comp.). (2018). *Nasyllya nad tsyvilnym naseleennyam Ukrayiny. Dokumenty spetssluzhb* [Violence against the civilian population of Ukraine. Documents of special services. 1941–1944]. Kyiv: Zakharenko, 751 s. [in Ukrainian].

92. Vasiliev, V., Gapienko, T., Lysenko, O. & Podkur, R. (Comp.). (2019). *Nasylstvo nad tsyvilnym naseleennyam. Chernihivska oblast. Dokumenty orhaniv derzhbezpeky* [Violence against the civilian population. Chernihiv region. Documents of state security agencies. 1941–1943]. Kyiv: Publisher Zakharenko, 538 s. [in Ukrainian].

93. Vasiliev, V., Gula, S., Kravchenko, P., Podkur, R., & Schneider V. (Comp.). (2020). *Nasylstvo nad tsyvilnym naseleennyam. Vinnytska oblast. Dokumenty orhaniv derzhbezpeky* [Violence against the civilian population. Vinnytsia region. Documents of state security agencies. 1941–1944]. Kyiv: Zakharenko Publisher, 564 s. [in Ukrainian].

94. Vasiliev, V., Lysenko, O., Markova, S., Podkur, R., Khoptyar, A. & Khoptyar, Yu. (Comp.). (2022). *Nasylstvo nad tsyvilnym naseleennyam. Khmelnytska oblast. Dokumenty orhaniv derzhbezpeky* [Violence against the civilian population. Khmelnytskyi region. Documents of state security agencies. 1941–1944]. Kyiv: Zakharenko Publisher, 456 s. [in Ukrainian].

95. Vasiliev, V., Gula, S., Klymenko, T., Korol, R. & Podkur, R. (Comp.). (2022). *Nasylstvo nad tsyvilnym naseleennyam. Cherkaska oblast. Dokumenty orhaniv derzhbezpeky* [Violence against the civilian population. Cherkasy region. Documents of state security agencies. 1941–1944]. Kyiv: Zakharenko Publisher, 408 s. [in Ukrainian].

96. Vinch, M. (2012). «Odnodenna derzhava»: *svidchennya anhliyskoho ocheyvydtsya pro podii Karpatskoi Ukrainy* [«One-day state»: testimony of an English eyewitness about the events of Carpathian Ukraine]. Kyiv: Tempora, 348 s. [in Ukrainian].

97. *Vozrozhdenie pamyati: vospominania svideteley i zhertv Kholokosta (2008–2017, 2021)* [Resurrection of Memory: Memoirs of Witnesses and Victims of the Holocaust]. (Vol. 1–8). Dnepropetrovsk: Tkuma [in Russian].

98. Vynokurova, F. (2008). Soprotivlenie evreev politike genotsida: Naum Monastyrskiy — uznik Zhmerinskogo getto i uchastnik podpolnoy gruppy [Jewish resistance to the policy of genocide: Naum Monastyrsky, a prisoner of the Zhmerinsky ghetto and a member of an underground group]. *Holocaust and Modernity*, 2(4), 81–105 [in Russian].

99. Yarova, S. (2022). *Moe zhyttya v period okupatsii* [My life during the occupation]. Kyiv: Dmytro Burago Publishing House, 70 s. [in Ukrainian].

100. Zabarko, B. (Comp.). (1999). *Zhivymi ostalis tolko my...: Svidetelstva i dokumenty* [Only we remained alive...: Evidence and documents]. Kyiv: Zadruga, 578 s. [in Russian].

101. Zabarko, B. (Comp.). (2000). *Zhivymi ostalis tolko my...: Svidetelstva i dokumenty* [Only we remained alive...: Evidence and documents]. (2nd ed). Kyiv: Zadruga, 578 s. [in Russian].

102. Zabarko, B. (Comp.). (2006–2007). *Zhizn i smert v epokhu Holokosta. Svidetelstva i dokumenty* [Life and Death in the Age of the Holocaust. Certificates and documents]. (In 3 books). Kyiv: Duh and Litera [in Russian].

103. Zabarko, B. (Comp.). (2013–2014). *My khoteli zhit. Svidetelstva i dokumenty* [We wanted to live. Certificates and documents]. (In 2 books). Kyiv: Duh and Litera [in Russian].

Maryna Mykhailiuk

Candidate of Historical Sciences (Ph.D.), Researcher,
Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies named after
M. S. Hrushevsky National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv)

Ukraine, m.mykhayluk77@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-8357-4744>

SOURCES OF HOLOCAUST HISTORY IN UKRAINE

Abstract. *There are no specialized publications on the study of the source base of Holocaust history in Ukraine. Modern researchers of genocide studies are engaged in collecting and processing the bibliography of the Holocaust, partially analyzing historiographical developments. However, until now, the identification of sources as a separate subject of study has not been given due attention. Therefore, the purpose of the research is to review and analyze published memoirs, interviews, collections of archival documents, and more. The methodology of the article is based on structural and problem-chronological methods of research, with a wide range of logical analysis, classification, systematization of materials, and generalization. The main results are presented in the conclusions. The review and analysis of the source base are not completely exhaustive, but demonstrate a certain trend in studying and understanding the events of the Holocaust in Ukraine. The sources are diverse. Mostly represented by memoirs and interviews with witnesses of the destruction of the Jewish population and surviving victims of the Shoah. Memoirs of Jews, published in separate books, cover mostly the territory of the «Galicia» district. The vast majority of memories related to other regions are presented in general collections in the context of studying the occupation zones. Published collections of documents report on events in Khmelnytskyi, Vinnytsia, Cherkasy, Dnipropetrovsk, Chernihiv, and Odesa. During independence, Ukraine has published the most sources dedicated to the situation in the «Galicia» district, within the territory of the Reichskommissariat «Ukraine» and in the Romanian occupation zone. The smallest amount of sources is observed regarding the frontline zone of Eastern Ukraine and events in Transcarpathia in 1944. Among the prospects for further research, there is a need to process interviews with Jews and witnesses of the Holocaust in Ukraine, which have already been collected by various international funds and scientific institutions around the world, including in the United States, France, Israel, and others, and mainly placed in open access on specialized websites. Such work has already been started by oral history researchers in Kharkiv, but it should be continued and expanded to publish a separate source collection.*

Keywords: *Holocaust in Ukraine, published sources, «Galicia» district, Reichskommissariat «Ukraine», German military occupation zone, Romanian occupation zone, Transcarpathia.*

Олександр Воронюк

кандидат філософських наук,
науковий співробітник відділу воєнно-історичних досліджень,
Інститут історії України НАН України (Ірпінь)
Україна, oleksandr.voronuk1@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0007-1409-6858>

ЗЛО ПІСЛЯ ГОЛОКОСТУ

Анотація. Метою пропонованої статті є аналіз універсалії Зла в ситуації, яку постмодерна думка описує як «після Аушвіцу». Завданням статті є осмислення трьох форм сучасного зла, які постали після Голокосту: банальне зло, плинне зло, прозоре зло. Здійснюється генеалогія цих форм зла від практик Голокосту до сучасної культурної та політичної ситуації у зв'язку із повномасштабним вторгненням Росії до України. Банальне зло аналізується в контексті роздумів Ганни Арендт про фігуру Адольфа Аїхмана як репрезентанта зла, що не має жодних трансцендентних цілей та цілком поглинуте самим собою (зло заради зла). Банальність вказує на граничну іманентність зла, що відрізняє його від зла в парадигмі романтизму. Прозоре зло (концепт Жана Бодріяра) породжене втомою від великої ідеї Історії, кінець якої було урочисто проголошено з падінням комунізму на початку 1990-х років. Постісторичний простір, визначений прозорим злом, уникає його артикуляції, породжуючи натомість симулякри політкоректності та гламуру. В основі цих симулякрів лежить страх перед Іншим. Як наслідок цього страху постає моральна сліпота й розмивання зла як неспроможність розпізнати його в закликах «зберегти йому обличчя». Моральна сліпота веде до форми плинного зла (Леонідас Донскіс та Зигмунт Бауман), яке знецінює будь-яку альтернативу панівному стану речей. Небажання впізнавати себе у викликах сучасності об'єднує Росію та західний світ — першу як культуру без совісті, другу як культуру тиранії каяття (Паскаль Брюкнер). Як підсумок російське вторгнення в Україну остаточно знецінило західний імператив історичної пам'яті «Ніколи знову».

Результати дослідження дозволяють зрозуміти становище Заходу, який опинився у позиції «тиранії каяття» та Росії, яка, скориставшись таким становищем, розпочала найбільшу після Другої світової, війну в Європі, та повернути проблематику зла до наукового дискурсу. В українській гуманітаристиці таке дослідження здійснюється вперше.

Ключові слова: зло, банальність, плинність, прозорість, геноцид, теодицея

Постановка проблеми. Згідно формулювання теоретика постмодерну Жана-Франсуа Ліотара, сучасність є епохою «після Аушвіцу». Голокост визнається граничною подією, яка вимагає не лише вузько-

фахових досліджень, а й переосмислення та перевідкриття метафізичних категорій, однією з яких є зло. Подібне переосмислення неможливе без звернення до історичного контексту його функціонування.

Зло постає як одне з вічних джерел пізнання — як наукового, так і філософського — адже воно занурює нас у подив та невлаштованість, раз по раз породжуючи фундаментальне філософське питання стосовно свого існування. Нас дивує, зводить з розуму парадоксальна двоїстість зла: з одного боку, воно складає звичну канву нашого життя, з іншого — вибиває з-під нашого існування опору. Не менше нас дивує його живучість: кожного разу, оголошуючи хрестових похід проти зла, з подивом виявляється, що його неможливо перемогти остаточно або ж закласти етичними закликами на кшталт «ніколи знову» чи зміною політичного порядку (міжнародне право). Воно постійно повертається, викликаючи людство та людину на двобій.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Оскільки метафізичне запитування не відповідає сучасним науковим трендам, годі дивуватися, що дослідженням зла приділялось небагато уваги. Винятком слугує класичне дослідження Ганни Арентт, яке ввело в обіг поняття банального зла як особливої форми зла у XX столітті. Кінець століття породив рефлексії про зло у дослідженні Жана Бодріяра та книзі діалозів Зигмунта Баумана та Леонідаса Донскіса. Проте, в цілому, ми змушені констатувати, що думка Арентт про зло як найважливішу політичну проблему сучасності, залишилась на маргінесі.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Вказані дослідження не осмислювались у вітчизняній науці цілісно, а ігнорування проблеми зла у західній культурі стало одним із загальнокультурних факторів, які уможливили російську агресію проти України.

Формулювання цілей статті. Наша стаття є спробою інтегрувати банальне, прозоре та плинне зло як симулякри одного універсального феномена, підґрунтя якого варто шукати в Голокості, а прояви якого присутні як у західній, так і в російській культурі. Ми спробуємо здійснити деконструкцію основних меседжів сучасного зла та розкрити його спокусливість.

Виклад основного матеріалу дослідження. Голокост є історичною та метафізичною подією, оскільки окрім його емпіричної суті (геноцид євреїв Європи), він проблематизував основні підвалини культури (Голокост як катастрофа). Сучасне зло виводиться із зла Аушвіцу та Бабиного яру. Спробуймо його охарактеризувати.

Зло Голокосту — це зло, яке не виходить за межі наявного стану речей і тим не менш є таким, яке неможливо уявити. До Голокосту зло мало трансцендентний, «диявольський» характер, його коїть надзвичайна

особистість у надзвичайних обставинах (філософія та література романтизму). Воно виводило за межі міщанської суєти і тим спокушало європейських та російських обивателів. Зло ж Аушвіца та Бабиного яру абсолютно приземлене, тут немає ані спокусливого, ані піднесеного виміру. Воно замикає світ у абсолютній фактичності, що не вимагає питань, не викликає подиву в аристотелівському сенсі (подив як основа пізнання). Це світ без сенсу, надмірності значень. Тут все є лише тим, чим воно є. Межі між позначником та позначуваним, сутністю та явищем, оманною та істиною більше немає, світ зла герметичний та уникає вторгнень ззовні у вигляді запитування чи мистецької практики, наприклад, поезії як гри з надмірністю значень. Жан Америкі згадував, як намагався у таборі викликати в себе емоційний та духовний підйом декламацією віршів Гьольдерліна. Але все було марно, поетичний твір, який ґрунтується на надмірності значення, звівся лише до буквального сенсу слів та перетворився на суху констатацію¹.

Іманентність зла тісно пов'язана із тео- та історіодицеєю. Загалом відповідь класичної філософії та теології на прокляте питання як примирити всемогутність, благість Бога з існуванням зла, була такою: зло є нестачею добра і слугує необхідним відтінком останнього (Ляйбніц). Що є злом у частинах, то є благом для цілого. На цьому виросла історіодицея Гегеля: розум Історії хитрий, він не викорінює зло, а використовує його для благих цілей. Історичний поступ, відповідно, може виправдати будь-які дії.

Голокост засвідчив банкрутство цих побудов. Голокост — це подія зла такого масштабу, який жодна перспектива та мета не здатна вписати у поступ. Маємо випадок не виправданого нічим страждання, де зло коїться задля самого зла і не піддається жодним раціоналізаціям. Страждання більше не виступає обмінним ресурсом на блага Прогресу. Еманюель Левінас пише: «Диспропорція між стражданням і всією теодицеєю виявилася в Аушвіці з ясністю, яка разить зір. Її можливість ставить під сумнів традиційну, багатотисячолітню віру. Може, слова Ніцше про смерть Бога набули в таборах знищення значення майже емпіричного факту?»². Продовжити питання Левінаса можна таким чином: якщо страждання більше не виправдовує досягнень прогресу як фетиша модерної цивілізації, то чи не закінчили тим самим нацисти саму модерну історію прагненням «остаточно вирішити єврейське питання»?

¹ *Americi J. Jenseits von Schuld und Sühne: Bewältigungsversuche eines Überwältigten.* Munich: Szczesny. 159 s.

² *Левінас Е. Між нами: Дослідження. Думки-про-іншого* — Київ: Дух і Літера: Задруга, 1999. С. 113.

Зло Голокосту є злом, яке проблематизує фігури жертв і катів, покладаючи на перших подвійну провину — за своє вбивство та за своє виживання. Механізм Голокосту був влаштований так, щоб частину роботи з убивства євреї робили самі, щоб винищення перетворилось на самовинищення, в якому жертва катує сама себе. Юденрати, єврейська поліція, що була залучена до селекції жертв, зондеркоманди в'язнів таборів смерті, які займались спаленням задушених у газових камерах одноплемінників, які могли бути їхніми дружинами, дітьми, родичами, сусідами. Провина переживає сам акт знищення та продовжує жити у вцілілих, переносючи травму в наступні покоління.

Відповідно, зло Голокосту прагне абсолютизувати жертву, поставити її на один щабель із катом. Саме в цьому місці відбувається принципова інверсія: кат легко міняється місцями з жертвою, заявляючи, що саме він і є найголовнішою та найнещаднішою жертвою режиму (дискурс німців як головних жертв нацизму сьогодні продовжують росіяни як «головні жертви путінського режиму»). Голокост стає чимось на кшталт світської релігії (Е. Дюркгайм), яка закликає до примирення жертв і злочинців, за яким приховується зрівнювання, а, отже, нівелювання, позицій катів і жертв, злочинів перших та страждань других. Цинізм такого підходу українці сьогодні відчують сповна, наприклад, на Хресній ході, влаштованій католицькою церквою у 2022 році, де росіянка та українка разом несли хрест.

Абсолютизація фігури жертви призводить до звернення провини за злочин на неї саму (феномен віктимблеймінгу). Через це зло уникає своєї артикуляції, залишаючись безіменною «потойбічною силою».

Зло Голокосту вимагає пам'яті, яка не прощає. Прощення, за Левінасом, можливе лише в межах спільноти «своїх», які заради солідарності жертвують справедливістю, вилучаючи зі свого кола того, хто був підданий масовому знищенню і буде підданий забуттю (подвійне вбивство). Мова про зло такого роду, в якому будь-яке прощення буде або самовиправданням або позірною ідентифікацією себе з жертвами, яка, втім, ані попереджає наступні ексцеси зла, ані дозволяє прояснити та зрозуміти контекст скоєного. Гасло «ніколи знову» стало не більше ніж заколисуванням західного сумління та маніпуляцією трендом жертвності. Сучасний світ раптом виявив, що замовляння не працюють, і політика пам'яті «ніколи знову» виявилася безсилою перед Камбоджею, Руандою, Сребреницею та Бучею.

Отже, зло Голокосту є злом без диявола. Зло переходить із сфери трансценденції у сферу іманентності, що вписує Голокост в загальну логіку історії західного світу як історії нігілізму (за Фрідріхом Ніцше — «Бог помер»), чи історії як процесу розчаклування світу згідно Макса

Вебера. Цей новий образ зла сьогодні розмножився у трьох ключових симулякрах: банальності, плинності та прозорості.

Авторкою концепту банального зла є політична філософія Ганна Арендт. Як відомо, головним персонажем однойменної книги мислительки виступає есеївець Адольф Айхман, найвищий на час суду живий посадовець Третього Райху, який брав участь у «остаточному вирішенні єврейського питання». Фігура Айхмана для нас важлива не лише як приклад психологічної посередності, а і як зла, замкнутого на самому собі: Айхман не коїть злочинів з ідейних міркувань, він виконавець, для нього зло є самоціллю. Самоціль же передбачає відсутність рефлексії — основна риса «простої» людини. «За винятком надзвичайної старанності, виявленої задля особистого підвищення, він не мав жодного іншого мотиву»³.

Отже, зло більше не є привілеєм еліти, показником бунтарства та спокусливою формою боротьби проти Бога. Зло стало рутинним адміністративним актом, який може скоїти кожен. Необхідна умова цього: переконання в тому, що ти не коїш жодного зла. Це знали вже середньовічні схоласти, які стверджували, що диявол тріумфує тоді, коли переконує нас в тому, що ніякого диявола не існує.

Банальне, замкнуте на собі зло породило втому від Історії, великих розповідей (метанаративів за Ліотаром), що сповна проявилось у постмодерній культурі кінця ХХ століття. Доповненням до банальності зла стало плинне зло, проаналізоване у однойменному дослідженні французького соціолога Жана Бодріяра. Прозоре зло байдуже до усіх великих тем історії: емансипації, прав людини, прогресу, справедливості, зрештою, самого зла (як і добра). Воно нівелює напругу між усіма великими дихотоміями, яка живила машину модерної історії. Іntenцією прозорого зла стає іронічна байдужість, його риторичною формою політкоректність як симулякр філософського заклику називати речі своїми іменами. Спробуйте назвати речі своїми іменами, кинути виклик сором'язливому страху перед Іншим і для вас уже приготований термін — фундаменталізм. Бодріяр констатує: «ми битком набиті евфемізмами, щоб уникнути позначення Іншого»⁴. Очевидний приклад — найменування російською владою війни «спеціальною воєнною операцією».

В дискурсі політкоректності зло не називається злом, це надто радикально, йому придумуються евфемізми дискомфорту, токсичності, нега-

³ Арендт Х. Банальність зла. Суд над Айхманом в Єрусалимі / пер. з англ. А. Котенко. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2013. С. 333

⁴ Baudrillard J. The Transparency of Evil. Essays of Extreme Phenomena / trans. by J. Benedict. London: Verso, 1993. 83 p.

тиву. Простір такого дискурсу не має зворотної, темної, проклятої сторони, вона гранично релятивізована. Його замовляння риторичними фігурами робить простір сучасної культури матовим. В етичному плані наслідком такої релятивізації стає моральна сліпота, яка переконує нас, що можна знайти спільну мову навіть з «дияволом» — саме на це спрямовані обережні заяви про необхідність «зберегти Путіну обличчя». В основі моральної сліпоти лежить невпізнавання себе в іншому. Захід уперто не впізнавав себе в Україні, як і до цього у країнах Центрально-Східної Європи, відвівши їм нішу «посткомуністичних держав», або, як до цього, начепивши ярлик «Східної Європи». В кращому випадку це пізнання опосередковувалось російською оптикою, що є серйозним викликом сучасній українській гуманітаристиці.

«Це не моя проблема», «це не наша війна» — таким є квазіімператив моральної сліпоти. Останню репрезентує сьогодні не лише Європа, а й Росія як без-совісна культура, що відмовляється визнавати та засуджувати злочини минулого, видаючи тим самим санкцію на їх здійснення у сьогоднішній настанові «мені не соромно». Сором виступає маркером приниження «великого минулого», тому його потрібно позбутись. Сором позбавляє жаху перед скоєним, переводячи акти вбивства у розряд стоїчного «виконання обов'язків».

Прозоре зло використовує абсолютну подію зла — Голокост — для нечутливості до інших, менших проявів зла. Породжується нарцисична бездумність, яка посилається на компромісну формулу «обрати менше зло», небезпека якої, як попереджала Г. Арендт, у тому, що укладаючи угоду з меншим злом, забуваєш, що це зло. Іронічна байдужість прозорого зла паразитує на меседжі «не все так однозначно», «варто мислити складніше», яку транслюють як західні лідери думок на кшталт Джордана Пітерсона, так і деякі українські. Ось чому запобіжник «Ніколи знову» не спрацьовує. На позір прирівняний за масштабами зла до нацизму, комуністичний режим не був засуджений та належним чином осмислений, що і видало санкцію Росії на розв'язання війни. Дане позірне зрівнювання іронічно обернулось сутнісним міметизмом сучасних лівих та правих рухів у Європі, яскравим свідченням чого є політичне життя сучасної Німеччини⁵.

Так Захід усуває себе від проблеми відповідальності за злочини російського тоталітаризму, ховаючись за ще однією гламурною формою прозорого зла — подивом «і це трапилося в Європі ХХ сторіччя», «і це

⁵ *Ткаченко К.* Праві двері зліва: Німецька радикальна лівиця і революція та війна в Україні. Київ: Критика, 2019 [Український науковий інститут Гарвардського університету; Інститут Критики]. 208 с.

зробив народ Гьоте і Вагнера», «як це може коїти нація Толстого, Пушкіна і Достоевського». Звідси ще один парадокс — безвідповідальність поєднується з трендом позірною каяття, акценти на тематиці жертвності та провини тільки поглиблюють сліпоту щодо того, що відбувається на кордонах Європи та із самою Європою. Цей феномен Паскаль Брюкнер називає тиранією каяття, переконливо показуючи, що насправді одержимість покайням є зворотним боком того ж самого європоцентричного нарцисизму, такий собі расизм та дискримінація навиворіт: «В західній самоненависті іншому немає місця. Це нарцисичні відносини, до яких африканця, індійця, араба запрошують як статистів у безкінечному зведенні рахунків: ось чому ми спостерігаємо поєднання докорів сумління і расизму, скорботи і найчерствішого егоїзму»⁶. Каяття стає самоціллю, яка робить проблематичною політику як простір спільності, буття-разом. Моральна сліпота ж артикулюється як аполітичність, ідіотія (у давньогрецькій термінології) — «моя хата скраю». Вона приглушує пориви спільності, з підозрою ставлячись до самої ідеї, що ще існують речі, за які варто боротись і захищати, а не «враховувати думку Іншого» у безкінечному «діалозі», який насправді є відлунням монологу.

Плине зло досліджують у своїй книзі діалогів Леонідас Донскіс та Зигмунт Бауман. Гаслом та аббревіатурою плинного зла, згідно їх роздумів, є «TINA» — «There's no alternative», вжитий Маргарет Тетчер стосовно неолібералізму. Маніфестація плинного зла полягає у неможливості альтернатив, знецінення утопічного виміру існування, руйнації будь-яких форм спільності (можна згадати ще один відомий вислів Тетчер: суспільства не існує). Плинному злу Бауман дає й інше ім'я — оксамитовий тоталітаризм — квазіімперативом якого стає «Just do it» (дія як те, що є можливим поза етичним рішенням, просто тому, що це можливо). Маємо справу зі свого роду нігілізмом, проте не як негацією, а як із ціннісною нейтралізацією, що розмиває усі базові культурні коди: політику («ми поза політикою»), релігію («релігія це особиста справа кожного»), мораль («яка з цього вигода?»), діалог (культ «особистої думки», ІМНО на Інтернет-жаргоні). Аморальність плинного зла проявляється у «інакомисленні» як «хайпі», спробі епатажу та етичного релятивізму. Оскільки тепер його чинять посередності на усіх доступних публічних майданчиках, то опиратись йому стає важче. Фігурою усередненого плинного зла стає експерт: «"Розрідження" зла — його розрегулювання, розсіювання, приватизація — затаврувало собою геть усі різ-

⁶ Брюкнер П. Тиранія каяття / пер. з фр. П. Тарашук. К.: Темпора, 2013. С. 97.

новиди зла і всі категорії злочинства, при цьому чинити опір злу стало важче, а брати активну участь у його репродукуванні — доступніше»⁷.

Культура, перебуваючи в парадигмі плинного зла не помітила, як у пароксизмі тиранії каяття, злилася з Іншим у повній сліпоті стосовно цього злиття. Бауман розглядає цей процес на прикладі Східної Європи, конструкт якої постав у образі «темної» сторони «світлого» Заходу. Міметизм обох сторін в сучасному житті проявляється у зростанні популізму, цинізму, корупції, неконтрольованому насиллі, кризі ідей. Україна стала вістрям фундаментальної проблеми: як країнам «Східної Європи» стати повноправною частиною західного світу, якщо останній уподібнюється до тієї Східної Європи, яку ж він і сам вигадав?

Висновок. Зло після Голокосту являє собою іманентний профанний феномен, що проявляється у подобах банальності, прозорості, плинності. Кожен з цих симулякрів несе власний меседж: «Я/ми нічого не знав/ли, а лише виконували наказ» (банальне зло), «Жодного зла не існує» (прозоре зло), «Just do it», «There's no alternative» (плинне зло). Ці три взаємосуперечливі меседжі зло поєднує згідно ситуації класичного «подвійного послання» за Грегорі Бейтсоном⁸:

1. Жодного зла не існує.
2. Альтернативи злу не існує.

Остання спокуса зла після Голокосту полягає в історицистській омані шукати новим формам зла нові форми опору. Парадокс тут полягає в тому, що опір сучасному злу в цілому полягає в тому, в чому ж і завжди. Назвемо цей опір моральним вчинком у кантіанському сенсі: безпідставній трансценденції. На нашу думку, вона може носити такі інтенції.

Мужність називати речі своїми іменами. Замість оксамитового тоталітаризму, що згладжує відмінності між мною та Іншим (особою, культурою), наважитись впустити Іншого так, щоб упізнати в ньому себе. Філософія Іншого від Сократа до Мартина Бубера та Емануеля Левінаса ставить нас перед ще одним, екзистенційним парадоксом: пізнати себе можна лише у радикально Іншому, не накидаючи йому власних проєкцій та не намагаючись його захопити.

Трансформація історичності. «Після Аушвіцу», як було показано вище, історіодицея збанкрутувала, отже, підходячи до історії, варто спиратись не на хитрість історичного розуму, а на марне (безґрунтовне, невиправдане) страждання Іншого, в якому я утверджую і себе як самість,

⁷ Бауман З., Донскіс Л. Плинне зло. Життя без альтернатив / пер. з англ. О. Буценка. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2017. С. 53-54.

⁸ Bateson G. Steps to an Ecology of Mind: Collected Essays in Anthropology, Psychiatry, Evolution, and Epistemology. Chicago: University Of Chicago Press. 1972. 361 p.

та Іншого як іншого (попередня форма). Це дозволяє перетворити історію з цинічного підручника з макіавелізму в захист життя ближнього, а життя з біологічного факту, керованого жагою до виживання, у наповнену етичним сенсом присутність. Левінас пише: «Людське — це повернення до... хворої свідомості, до її здатності боятися несправедливості більше смерті, віддавати перевагу несправедливості, що потерпає, над спричиненою несправедливістю...»⁹

Історичність після Голокосту не виправдовує, не створює нового метанаративу, її завдання інше — свідчити про досвід події (подій), в якій дегуманізація, практики перетворення людини в голий біологічний факт стали засадничим фактом сучасної культури. Свідчення уникає будь-яких спроб сакралізації, піднесення катастрофи — як із боку тих, хто намагається «викрити обман» (ревізіонізм), тих, хто пропонує німотно утриматися від осмислення, так і тих, хто паразитує та заробляє капітал на жертвовності. Свідчення вислизає від усіх форм наративного патосу, його письмо є парадоксальним письмом, в якому продукується можливість не говорити, уникати артикуляції перших і останніх істин. Прикладом свідчення можуть слугувати твори Прімо Леві, Варлама Шаламова, кіномова Клода Ланцмана.

Пам'ять, яка не прощає. Такою має бути нова формула сумління та справедливості, на протигагу тиранії каяття, якій байдуже до страждання інших. Поєднавши ці дві інтенції (пам'ять та непростення), свідчення опирається інструменталізації страждання та виводить зло на світло.

REFERENCES

1. Amery, J. (1966). *Jenseits von Schuld und Sühne: Bewältigungsversuche eines Überwältigten* (p. 159). Munich: Szczesny [in German].
2. Arendt, Kh. (2013). *Banal'nist' zla. Sud nad Ajkhmanom v Yerusalymi* (p. 367). Kyiv: DUKH I LITERA [in Ukrainian].
3. Bateson, Gregory (1972). *Steps to an Ecology of Mind: Collected Essays in Anthropology, Psychiatry, Evolution, and Epistemology* (p.361). Chicago: University Of Chicago Press [in English].
4. Baudrillard J. *The Transparency of Evil. Essays of Extreme Phenomena* (p. 174). London: Verso [in English].
5. Bauman, Z., & Donskis, L. (2017). *Plynne zlo. Zhyttia bez al'ternatyv* (p. 216). Kyiv: DUKH I LITERA [in Ukrainian].
6. Briukner, P. (2013). *Tyraniia kaiattia* (p. 216). Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
7. Levinas, E. (1999). *Mizh namy: Doslidzhennia. Dumky-pro-inshoho* (p. 312). Kyiv: DUKH i Litera [in Ukrainian].

⁹ Левінас Е. Між нами... С. 168.

8. Tkachenko, K. (2019). *Pravi dveri zлива: Nimets'ka radykal'na livytsia i revoliutsiia ta vijna v Ukraini* (p. 208). Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].

Oleksandr Voroniuk

Candidate of Historical Sciences (Ph.D.),
Researcher at the Department of Military Historical Research,
Institute of the History of Ukraine of The National Academy
of Sciences of Ukraine (Irpın),
Ukraine, oleksandr_voronuk1@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0007-1409-6858>

EVIL AFTER HOLOCAUST

Abstract. *The article deals with analysis of the concept of Evil in the situation «after Auschwitz» according to the postmodern discourse. The task of the article is to understand three modern forms of evil: banal evil, liquid evil, transparent evil. The attempt of genealogy of these forms of evil is carried out from the Holocaust practices to modern cultural and political situations towards the Russia full-scale invasion in Ukraine.*

The banal evil is analyzed in the context of Hanna Arendt thinking of Adolph Eichmann's figure as an evil representative which has no transcendent goals and is fully absorbed by itself (evil in the name of evil). Banality points to the total immanence of evil which distinguishes evil after Holocaust from the evil in the paradigm of romanticism. The transparent evil (Jean Baudrillard's concept) born from the big ideas of History fatigue, the end of which was solemnly announced after the communism fall in the beginning of 1990s. Posthistorical space, defined by the transparent evil, avoids its articulation, generating simulacra of political correctness and glamor instead. In the ground of these simulacra lies fear before Other. Moral blindness and blurring of evil as inability to recognize it in the appeals to «save its face» are the consequences of this fear. Moral blindness leads to the form of liquid evil (Leonidas Donskis and Zigmunt Bauman), which depreciates any alternative to the dominant things. Unwilling to recognize itself in modern challenges unites Russia and Western world: the first one as culture without consciousness, the second one as culture of tyranny of guilt (Pascal Bruckner). As a result Russian full-scale invasion in Ukraine finally depreciates the Western historical memory imperative «Never again».

Research results give the opportunity for better understanding of the West position, which is in “tyranny of guilt”, and Russia, which used this position to begin the biggest war in Europe after World War II and get back the evil problematic to the scientific discourse. In Ukrainian humanitarian studies such research is carried out for the first time.

Keywords: *evil, banality, liquidity, transparency, genocide, theodicy.*

УДК (477) «1932/1933»:(054) «1941/1944»

Тетяна Заболотна

кандидатка історичних наук,
наукова співробітниця відділу воєнно-історичних досліджень
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
zabten@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-6300-8286>

ВІДДЗЕРКАЛЕННЯ ГОЛОДУ 1932–1933 РОКІВ НА СТОРІНКАХ ОКУПАЦІЙНИХ ЧАСОПИСІВ ГЕНЕРАЛЬНОЇ ОКРУГИ «КИЇВ» (1941–1944 рр.)

Анотація. В даній статті проаналізовано пропагандистський потенціал окупаційної періодики генеральної округи «Київ» щодо формування негативного образу радянської влади. **Мета дослідження** полягає в з'ясуванні тематики Голоду 1932–1933 рр. у дискурсі нацистської окупаційної преси Київщини про злочини радянського режиму. **Завдання дослідження:** проаналізувати історіографію проблематики, схарактеризувати регіональну специфіку окупаційних часописів, виявити газетні публікації про обрану для дослідження тему; проаналізувати їх контент та пропагандистський потенціал, вивчити жанрове різноманіття. Застосовані ретроспективний, історико-типологічний, порівняльний **методи історичних досліджень**, загальнонауковий метод індукції, зі спеціальних методів використано моніторинг та систематизацію. **Основні результати дослідження:** Тема голоду активно експлуатувалася німецькими пропагандистськими службами для посилення антирадянських настроїв у населення окупованої України шляхом вміщення статей відповідної тематики у періодичних виданнях. Часописи генеральної округи «Київ» віддзеркалювали загальні тенденції періодичного друку в райхскомісаріаті «Україна» — короткочасність їх існування, зміна редколегій та назв видання, низький якісний рівень публікацій внаслідок незначного відсотка професійних журналістів і редакторів у редколегіях. Кореспонденції про Голод 1932–1933 рр. відрізнялися жанровою різноманітністю. Найбільший сегмент складала публіцистичні статті з означеної тематики. Доволі незначною була кількість аналітично-статистичних публікацій, натомість їх характеризував науковий підхід до написання. Для посилення антирадянських і антисемітських настроїв серед місцевого населення у періодичних виданнях друкували спогади очевидців про радянську систему. Не відзначалися особливою активністю часописи Київщини в оприлюдненні художніх творів про голод. Народний фольклор, представлений на шпальтах окупаційних видань регіону, висміював найбільш болючі проблеми радянського суспільства, які спричинили голод. В частівках і анекдотах проявлявся народний гнів і ненависть до радянського уряду й Сталіна. Такі твори використовувалися нацистськими пропагандистами для підкреслення недоліків в радянській сільськогос-

подарській політиці, наслідком якої став Голод 1932–1933 років. Однак через посилення нацистського терору та нещадної експлуатації місцевої людності окупаційні газети поступово втрачали свій пропагандистський потенціал у формуванні антирадянських настроїв. **Перспективи подальших досліджень** полягають у з'ясуванні впливу пропагандистських продуктів окупаційної періодики на тогочасне населення. Однак такі розробки більш придатні для психологічної науки.

Ключові слова: окупаційна преса, нацистська пропаганда, Голод 1932–1933 років, генеральна округа «Київ».

Сучасний науковий і комеморативний дискурс актуалізує ті періоди минулого, які пов'язані з історичними трагедіями в історії різних народів світу. Для поліетнічної української політичної нації особливого значення набувають трагічні сторінки складного ХХ століття: Голодомор 1932–1933 рр., «Великий терор» 1930-х років, Голокост, депортація кримських татар, геноцид нацистського й радянського тоталітарних режимів у часи Другої світової війни, а тепер ще додалася російсько-українська війна, яка затьмарила все інше. Вище означена проблематика упродовж тривалого періоду перебуває не лише у полі наукових студій, а й у центрі ідеологічного протистояння, виступаючи одним з основних засобів міфологізації історичних подій і явищ в окремих державах на пострадянському просторі. З огляду на це особливим чином зростає значення фундаментальних досліджень у формуванні знань та уявлень громадян багатьох країн світу про ці трагічні події, а також подоланні пропагандистських схем та політично заангажованих історичних наративів.

Однією з характерних рис утвердження тоталітарних режимів є максимальне застосування мобілізаційних засобів щодо власних громадян, провідне місце серед яких посідають засоби пропаганди. Надзвичайно потужний вплив на масову свідомість спрямований на досягнення однорідності в політичних та світоглядних орієнтаціях, керованості суспільства загалом та кожного його члена зокрема. Підкріплений системними примусово-репресивними засобами він у багатьох випадках забезпечує лояльність значної частини населення та реалізацію всіх інших політичних, соціальних, економічних цілей.

Тема голоду в СРСР експлуатувалася німецькими пропагандистськими службами ще в середині 1930-х років у процесі формування власної інформаційної політики. Встановивши жорстокий окупаційний режим на українських землях, нацистська Німеччина та її союзники вдалися до створення розгалуженої мережі пропагандистських засобів. Серед їхніх завдань визначальне полягало у формуванні позитивного образу «нового порядку» в інформаційному просторі окупованої України, схилення місцевого населення до лояльного ставлення до окупаційної влади й не-

ухильного виконання її рішень. Одним з найефективніших пропагандистських інструментів на окупованих східних територіях стала періодична преса. Саме на останню нацисти покладали широкі завдання у сфері ідеологічної обробки населення окупованої України. Адже за підрахунками І. Щупака з 400 окупаційних газет 300 видавали саме на теренах України (тоді як, наприклад, у Росії тільки 60), а їхній загальний наклад перевищив 1 млн примірників¹. Наприклад, на шпальтах київських часописів окупаційного періоду вміщувалися різноманітні дописи, статті, кореспонденції, головним лейтмотивом яких стало звинувачування радянської влади в організації Голоду 1932–1933 рр. та свідомому знищенні населення УРСР. Нацистська пропаганда посилено формувала образ ворога українства загалом, й українського селянства зокрема.

Використання окупаційної преси з ідеологічною метою, пропагандистським впливом на місцеве населення вивчали українські історики — К. Курилишин², М. Михайлюк³, О. Салата⁴, Д. Титаренко⁵, Б. Черняков⁶, В. Яременко⁷. Окремі дослідження присвячені характеристиці київських

¹ Щупак І. Нацистська антисемітська пропаганда серед місцевого населення України. *Проблеми історії Голокосту*: Науковий журнал. 2006. Вип. 3. С. 148, 152.

² Курилишин К. М. Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матеріалами україномовної легальної преси: монографія. Львів: Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника, 2010. 328 с.; *Його ж.* Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944): Історико-бібліографічне дослідження / НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника. Відділ україніки. Відділення «НДЦ періодики»; Відп. ред. Л. В. Снічарчук: У 2 т. Львів: Нац. наук. б-ка ім. В. Стефаника, 2007. Т. 1: А–М. 640 с.; Т. 2: Н–Я. 592 с.

³ Михайлюк М. А. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941–1944 рр.): Автореф. дис. ... к.і.н. Київ: Нац. ун-т «Києво-Могилян. Акад.», 2006. 20 с.; *Йї ж.* Нацистська пропаганда в окупованому Києві. *Український історичний журн.* 2006. № 1. С. 131–144.

⁴ Салата О. О. Формування німецького інформаційного простору в Рейхс-комісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації (червень 1941–1944 рр.). Монографія. Донецьк: Норд-Прес, 2010. 361 с.

⁵ Титаренко Д. Звіти батальйону пропаганди У як джерело з питання про вплив нацистської пропаганди на населення окупованої України. *Друга світова війна і доля народів України: Матер. Всеукр.наук.конф.* Київ: Сфера, 2005. С. 165–171; *Його ж.* Діяльність батальйону У щодо організації роботи періодичних видань на окупованій території України (1941–1944 рр.). *Українська періодика: Історія і сучасність. Доп. і повід. IX Всеукр.наук.-теорет. конф.*, Львів, 28–29 жовт. 2005 р. Львів: Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника НАН України, 2005. С. 220–223.

⁶ Черняков Б. І. Окупаційна і легальна періодична преса в Україні 1941–1944 рр.: Джерела дослідження. Бібліографія. Київ: АН ВШ України, 2005. 256 с.

⁷ Яременко В. М. Політика німецького окупаційного режиму щодо преси в рейхс-комісаріаті «Україна» (1941–1944 рр.): автореф. дис. ... к.і.н. Київ: Київський націо-

часописів 1941–1943 рр.⁸ У кількох розвідках проаналізовано висвітлення Голоду 1932–1933 рр. в окупаційній періодиці⁹.

Мета дослідження — висвітлити місце Голоду 1932–1933 рр. у дискурсі нацистської окупаційної преси Київщини про злочини радянської влади. Для досягнення поставленої мети застосовувалися наступні методи дослідження: ретроспективний (сприяв виявленню причинно-наслідкових зв'язків між подіями та фактами, особливостей їх перебігу, з'ясуванню процесів, які впливали на ці події; для відтворення інформаційного простору, в якому використовувалися періодичні видання); історико-типологічний (для групування часописів за видовою однорідністю та для виділення жанрових різновидів статей про Голод 1932–1933 рр.); порівняльний (для характеристики пропагандистського потенціалу періодичних видань), індукції (для формулювання висновків на основі узагальнень щодо проаналізованого матеріалу). Зі спеціальних методів застосовано моніторинг (для формування вибірки газетних публікацій), систематизацію газетних текстів за жанрами. Вибірково здійснено наскрізний перегляд періодичних видань (наприклад, «Бориспільські вісті», «Звільнена Україна» (Богуслав), «Нове українське слово», «Літературна газета», «Українське слово» (Київ), «Уманський вісник») на предмет виявлення публікацій про українське село 1930-х років загалом, та 1932–1933 рр. зокрема. Щодо інших часописів обраного для дослідження регіону застосовувався пошук за ключовими словами.

У роки нацистської окупації Київщина входила до генеральної округи «Київ», створеної 20 жовтня 1941 року на території правобережної частини довоєнної Київської області УРСР. Власне округа поділялася на округи (гебіти)¹⁰, названі за їхніми адміністративними центрами: Біла

нальний університет, 2008. 19 с.; *Її ж.* Періодика рейхскомісаріату «Україна» як засіб впливу на свідомість населення окупованих територій. *Національна та історична пам'ять : зб. наук. пр.* 2012. Вип. 2. С. 276–294.

⁸ Гедз Віталій. Окупаційна преса Києва (на основі фондової колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал.* 2014. Вип. 3 (5). С. 83–97.

⁹ Нестеренко В. А. Тема Голодомору на сторінках окупаційної преси Сумщини 1941–1943 рр. *Сумська старовина.* 2017. № L. С. 80–86; Титаренко Д. М. Публікація «Правда про голод на Україні в 1932–1933 роках» як чинник інформаційно-пропагандистського впливу під час німецької окупації. *Українська періодика: історія і сучасність : доп та повідомл. десятої Всеукр. наук.-теорет. конф.* (Львів, 31 жовт. — 1 лист. 2008 р.). Львів: Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника НАН України, 2008. С. 443–452.

¹⁰ При цьому зберігався радянський адміністративно-територіальний поділ на райони.

Церква, Васильків, Звенигородка, Іванків, сільська округа Київ, міська округа Київ, Корсунь, Сміла, Тараща, Умань та Хабне. У зв'язку з просуванням нацистських військ на схід углиб європейської частини СРСР, від 1 вересня 1942 року до Генеральної округи «Київ» були приєднані розташовані на Лівобережжі частини тогочасної Київської області та вся тодішня Полтавська область з одночасним утворенням 14-х нових округ: Бориспіль, Гадяч, Золотоноша, Карлівка, Кобеляки, Кременчук, Лохвиця, Лубни, Миргород, Опішня, Переяслав, Пирятин, Полтава та Хорол. Формально генеральна округа існувала до 1944 року. Зважаючи на такий територіальний поділ ми проаналізуємо часописи, які друкувалися у цьому регіоні.

За нашими підрахунками, здійсненими на основі періодичних видань, представлених в архіві української періодики «Libraria»¹¹, в обраному для дослідження регіоні упродовж нацистської окупації видавалося 46 назв часописів, 9 газет були перейменовані, тобто фактично було 38 газет. Вказані часописи не були однаковими за призначенням, періодичністю, тиражем, обсягом. Серед усієї вказаної кількості існувало тільки три щоденні газети «Українське слово» (Київ) / «Нове українське слово», «Голос Полтавщини»¹² та «Нова Україна» (Полтава)¹³, натомість більшість — 18 часописів, виходили двічі на тиждень. Трапляються газети, про які дуже мало інформації або відомо тільки про кілька випусків «Вільна Україна» (Тетіїв), «Літаври»¹⁴, «Література й мистецтво», «Літературна газета» (Лохвиця), «Рідне слово» (Київ), «Сурма» (Біла Церква), «Часопис» (Поліське). Натомість щоденна київська газета «Нове українське слово» (до 13 грудня 1941 р. — «Українське слово») мала найбільшу кількість номерів — 543.

Ситуація з друком газет була доволі нестабільною. Доцільно виокремити два етапи, під час яких були масові зміни редакцій окупаційних часописів. Перший етап — кінець 1941 р. — початок 1942 р. характеризувався арештами працівників редакцій часописів. Так як багато хто з

¹¹ Головна — LIBRARIA — Цифровий архів періодики URL: <https://libraria.ua>

¹² Від часу появи газета «Голос Полтавщини» виходила двічі на тиждень, від червня 1942 р. була щоденним виданням, від жовтня 1942 р. — тричі на тиждень, від січня 1943 р. — двічі на тиждень, від 29 січня 1943 р. — знову тричі, а від середини лютого й до середини вересня 1943 р. — щоденно.

¹³ Газета «Нова Україна» (Полтава) була по суті часописом «Нова Україна» (Харків), редакція якого через наступ радянських військ на Харків переїхала в м. Полтава й продовжила свою роботу там.

¹⁴ Газета «Літаври» була недільним додатком до газети «Українське слово». Відповідальним редактором був Іван Рогащ, редактором — Олена Теліга. Всього вийшло чотири номери газети. Вихід тижневика припинився на початку грудня 1941 р. у зв'язку з арештом гестапо всіх співробітників «Українського слова».

них належав до ОУН, то репресії щодо останніх суттєво позначилися на перетурбаціях в окупаційних виданнях, а нерідко й вплинули на подальший їх контент. Найбільш відомим у цьому сенсі є київський часопис «Українське слово». Працівники редакції (О. Теліга, П. Олійник, О. Череминський, І. Ірлявський), на чолі з Іваном Рогачем, а також 27 співробітників Київської міської управи були заарештовані 12–13 грудня 1941 року. І вже 14 грудня газета вийшла під назвою «Нове українське слово», її редактором став Костянтин Штепа. Навесні 1942 р. було розстріляно редактора газети «Дніпрова хвиля» (Кременчук) Михайла Щепанського. Другий етап трансформацій газет був пов'язаний так само з переслідуваннями за проукраїнські погляди працівників редакції. Стосувалося це окремих газет, що видавалися у населених пунктах, які від 1 вересня 1942 року були приєднані до Генеральної округи «Київ». Після входження нових територій до райхскомісаріату «Україна» змінилося керівництво пресових органів, посилилися вимоги до змісту періодики. Зокрема, низка газет змінила назву: часопис «Дзвін» (Біла Церква) від 11 травня 1942 р. був перейменований на «Дзвін волі», «За краще життя» (Хорол) — на «Хорольські вісті», «Рідне слово» (Лубни) від 20 вересня 1942 р. — на «Лубенський вісник», «Відродження» (Миргород) — з вересня 1942 р. на «Миргородські вісті», «Українське життя» (Бориспіль) — від початку 1943 р. на «Бориспільські вісті», «Українське слово» (Золотоноша) — з 1 жовтня 1942 р. на «Золотоніські вісті». Перейменування стосувалося тих видань, назви яких мали національні чи патріотичні ознаки. Згодом вони отримали нейтральні топонімічні назви.

Так само зміни торкнулися періодичності видань. Так, «Миргородські вісті» та «Лубенський вісник» стали виходити двічі на тиждень замість чотирьох разів, «Рідна нива» (Пирятин) чотири замість шести, «Дніпрова хвиля» (Кременчук) та «Золотоніські вісті» — двічі замість трьох разів, «Голос Полтавщини» тричі замість шести разів. Були зменшені накладі окремих видань: «Дніпрова хвиля» (Кременчук) — з 20 тис. до 10 тис.; «Голос Полтавщини» — з 50 тис. до 20 тис.; «Лубенський вісник» — з 7 тис. до 5 тис. Натомість наклад «Бориспільських вістей» зріс від 1,5 до 5 тис., «Хорольських вістей» — від 3,5 до 4,5 тис., «Гадяцької газети» — від 3,5 до 5 тис.¹⁵ Отже, упродовж всього періоду перебування загарбників на території окупованої України кількість періодичних видань, їх наклад, періодичність та форма не були сталими. Часописи Полтавщини,

¹⁵ Черняков Б. І. Окупаційна преса Райхскомісаріату Україна: розбудова і функціонування 1941–1943 рр.). *Наукові записки. Збірник. Серія «Політологія і етнологія»*. Київ: Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2006. Вип. 31. С. 55–56.

на відміну від Київщини відзначилися більшою активністю у публікаціях літературних творів та спогадів про Голод 1932–1933 рр. А періодика Київщини містила більше публіцистичних оглядових матеріалів та окремі статті з претензією на аналітичний аналіз.

Місцева періодична преса Київського регіону загалом віддзеркалювала загальні тенденції в райхскомісаріаті «Україна»: короточасність існування часописів, зміна редколегій та назв видання, низький якісний рівень (невисокий відсоток журналістів серед дописувачів); наявність в редколегіях симпатиків самостійницького руху, які до певного часу намагалися транслювати свою позицію на шпальтах періодичних видань. Починаючи від 1942 р. увага окупаційної влади до часописів посилювалася¹⁶, що позначилося ретельним цензуруванням; обов'язковим передруком знакових статей (як, наприклад, промов Гітлера, Гімmlера), повідомленнями про успіхи вермахту на фронтах, військовими репортажами прес-референтів, критикою лідерів країн антигітлерівської коаліції, наявність дописів військово-політичного, ідеологічного, соціально-економічного і культурно-просвітницького характеру тощо. Однак найбільш пильна увага приділялася критиці Радянського Союзу. Поширеним явищем окупаційної періодики стало багаторазове просування одних і тих ідей в інформаційний простір Київщини. При цьому для легкого сприйняття та засвоєння необхідного окупантам матеріалу застосовувалося максимальне спрощення газетних повідомлень, нічим не підкріплені факти, для посилення впливу — вигадані сюжети.

Основний сегмент для нашого дослідження становлять публікації безпосередньо присвячені Голоду 1932–1933 рр. Виявленні нами кореспонденції написані у різних жанрах, тому проаналізуємо окремо кожний з них.

Здійснений нами перегляд газетних публікацій з обраної для дослідження тематики дозволив зробити висновок, що найбільшу кількість

¹⁶ Особливо після появи розпорядження райхскомісара Еріха Коха від 20 листопада 1941 р. (опубліковано в газеті «Волинь» 22 січня 1942 р., № 6 (34), с. 4) про «Тимчасове зарядження охорони порядку в пресових справах», згідно якого передбачалася обов'язкова цензура усіх передбачених до публікації в окупаційній пресі матеріалів. Будь-які зміни у функціонуванні видання (редколегія, обсяг, тираж тощо) дозволялися після погодження з райхскомісаром Е. Кохом. Одним зі свідчень посилення цензури став той факт, вже у березні 1942 р. був заарештований У. Самчук за статтю проукраїнського характеру «Так було, і так буде» (Волинь. 22 березня 1942 р., № 23 (51), с. 1), а 21 тисячу примірників газети «Волинь» знищили. Серед іншого в цій статті згадується й про Голод 1932–1933 рр. як злочин радянської влади проти українського селянства. Завдячуючи заступництву впливових німецьких друзів, Самчука вже незабаром звільнили, висувавши йому умову — працювати в Німецькому Пресовому Бюро (ДНБ), виконувати щотижня не менше двох дописів неполітичного змісту за самостійно обраними темами.

становлять *публіцистичні статті*. Нерідко це були доволі розлогі статті, часто передовиці, написані на вимогу часу. Вони серед іншого фіксували тогочасні події та явища, своєрідним чином відбиваючи дух епохи з високим рівнем суб'єктивізму, їх автори намагалися сформулювати певні узагальнення з метою впливу на громадську думку й суспільну свідомість. Цим дописам притаманна звинувачувально-викривальна риторика на адресу радянського режиму, натомість замовчування болючих проблем нацистської окупації (тероризування місцевого населення, жорсткий окупаційний режим з покараннями за найменші провини, проблеми з харчуванням, санітарно-епідемічним станом, охороною здоров'я тощо). Не всі виявлені кореспонденції безпосередньо присвячені Голоду 1932–1933 рр., однак саме ця трагедія згадується у більшості з них як найжахливіший злочин радянської влади.

Найбільшу частку серед них становлять статті, в яких саме євреї («жиди») звинувачувалися в усіх проблемах українського народу. За підрахунками М. Ковалю з 700 номерів періодичного видання «Нове українське слово» 576 містили антисемітські публікації¹⁷. У таких кореспонденціях зауважувалося, що саме євреї були очільниками та функціонерами радянського уряду, вони ініціювали та долучилися до всіх радянських злочинів, у тому числі й проти українців. «Український нарід¹⁸ при большевиках мав особливо тяжку долю, він на собі відчув особливе “батьківське” піклування сталінського сміття, віддавши в жертву цьому кривавому режимові життя до 10 мільйонів своїх кращих синів. Основною і вирішальною силою большевизму було жидівство, тому ми і називаємо його “жидо-большевизм”... Український нарід ніколи не міг, примиритися із большевизмом. Україна весь час палала в повстаннях. ... Ця боротьба ніколи не припинялась, тому большевики придумали диавольський план: помститися з українського села, запровадивши штучний голод, і справді, в 1933 році цей голод зробив своє діло: що не могли зробити з українським селянством терор, заслання, фізичне знищення, те марево зробив штучний голод»¹⁹. «Жидо-большевики зробили голод найбільш діючою зброєю в боротьбі проти українців. Голодом вони знищили понад 6 мільйонів люду. Він став у них засобом помсти, засобом “утихомирювання” українців»²⁰.

¹⁷ Коваль М. Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення (1941–1944 рр.). *Український історичний журнал*. 1992. № 2. С. 26.

¹⁸ Тут і скрізь далі збережено орфографію та стилістику окупаційних газет.

¹⁹ *Форостівський Л.* Жидо-большевизм ворог українського народу. *Нове українське слово*. 1943. 11 квіт. № 86 (404). С. 1–2.

²⁰ *Яр Ан.* Большевики прирікали Україну на голод. *Там само*. 1941. 17 груд. № 3. С. 3.

Так само нерідко вістря критики спрямовувалося проти «головного ката українського народу» — Йосифа Сталіна. Багато кореспондентів розвінчуючи українофобську політику радянської влади, все ж головним винуватцем вважали керманича СРСР, не добираючи на його адресу епітетів. У «Новому українському слові» ціла газетна шпальта була присвячена цій темі (рис. 1), де одразу було вміщено кілька статей Криволап «Смерть Сталіна — спасіння Росії», Л. Форостівський «Сталін безсоромно бреше», К. Штепа «Кривавий Сталін», В. Завітневич «Шевченко проти Сталіна»²¹. В одній з цих статей вказувалося: «Червоний бандит Сталін для нас — це саме пекло, сам антихрист... Сталін це кат і вбивця українського народу, найжахливіший тиран усіх часів, який нещадно витравлював у мільйонів православних християн усі духовні й релігійні цінності»²².



Рис. 1. Нове українське слово. 1942. 15 березня. Сторінка 2.

«Поруч з гаслом індустріалізації країни Сталін висунув гасло суцільної колективізації. В ім'я виконання сталінських наказів мільйони трудівників були огольно оголошені куркулями і заслані в концентраційні табори, де багато з них загинуло. ... Решту селянства силою загнали в колгоспи, — при чому виконавці сталінської волі не спинилися перед тим, щоб для виконання цієї мети викликати на селі штучний голод. Багато мільйонів хліборобів померли в 1932–1933 рр. голодною смертю! Ті, що уціліли, пішли працювати в ненависні колгоспи і були перетворені в сталінських кріпаків.

В ім'я чого Сталін пролив стільки крові, прирік наше селянство на горе і страждання? Як заявив він сам, це робилося тому, що робота в колгоспах набагато вигідніша, ніж праця одноосібника. Колгоспи, за словами Сталіна, мали нечувано збагатити населення, прискорити вступ

²¹ Наша відповідь Сталінові. Нове українське слово. 1942. 15 берез. № 59 (74). С. 1–2.

²² Відповідь Сталінові. Там само. 1942. 28 берез. № 70 (85). С. 3.

СССР в соціалістичний рай»²³ (Рис. 2). Саме в роки нацистської окупації в руслі критики радянського режиму почали відкрито писати й про те, що роками у СРСР паралельно існувало уявне й реальне життя. На сторінках радянських газет журналісти із захопленням описували «рай», в якому живуть селяни, в той час як вони масово гинули від голоду. Дописувачі окупаційної преси вважали, що саме Сталін був головним брехуном, на якого орієнтувалися всі інші. *«Сталін же жорстоко лицемірить і обдурює 170 мільйонів протягом всього свого деспотичного панування. Тяжко знайти бо-дай одну промову чи статтю цього жорстокого ката, де б не було брехні й лицемірства. З молодих років почав він брехати і лицемірити, бреше й лицемірить він і нині. Підлість і облуда ввійшли йому в плоть і кров. Він бреше з таким виглядом, ніби говорить святу правду. Він проливає сльози за одну людину і в той же час у тисячі виймає серця. Цією ж брехнею і лицемірством пройнялася і вся советська система, увесь державний і партійний апарат, вся численна бюрократія, всі державні й партійні заходи. Вони ширись, як пошесть, лишаючи свій відбиток на всьому, чи то буде промова, якогось парторга, чи виступи на партійних з'їздах або конференціях, чи зведення інформбюро».* Далі автор цього допису наводить приклади відвертої брехні Сталіна — його статтю «Запаморочення від успіхів»²⁴. *«Кривавою плямою, морем червоної крові замученого народу виділялася на глобусі 1/6 частина земної кулі. І в цім океані народньої крові купався ненажерливий вампір — кровопивець Сталін»*²⁵.



Рис. 2. Нове українське слово. 1942. 1 лютого. С. 2

Одна з передовиць навіть повідомляла про існування спеціальної категорії людей — помічників радянського режиму — наклепників. *«Наклепництвом користувалися большевики, щоб відвести увагу людей від страхіть життя, в яких вони перебували. Наклепництво було у них засобом широкого шпигунства в народі. За нього чіплялась партійна кліка, щоб виловити і знищити своїх противників, захистити себе від*

²³ Рудін Дм. Слова і діла Сталіна. *Нове українське слово*. 1943. 5 січ. № 3 (321). С. 1–2.

²⁴ Андрій Яр. Жорстокий лицемір. *Там само*. 1942. 11 січ. № 7 (22). С. 3.

²⁵ Бджола Остап. Село в «советському раю». *Там само*. 1942. 16 черв. № 136 (151). С. 3.

народньої помсти. Тон і орієнтацію для всіх наклепників завжди давав найбільший брехун світу Сталін. Щороку кликав він їх на нові злочинства, цькував тими нові жертви. Поперегризавши горла “правим”, Сталін кричав кусати “лівих”. Впоравшись з цими, кидався на “примиренців”. Далі на його хижі зуби потрапляли; “перекрутники” колективізації, “винуватці” голоду і т. д. В цьому хаосі, у міжлюдській гризні завжди плавали на поверхні наклепники, що набували фаху так званих “разоблачителей”-викривачів і користувалися всіляким сприянням партійних і советських властей. Наклепництво, як спеціальність, не оплачувалось чистою монетою, але давало своїм фахівцям великі вигоди в чорному безпросвітньому житті. Такі “фахівці” наживали, як говорилось, політичний капітал, створювали собі ім'я викривачів. Прибутковість такого фаху зрощувала і розмножувала на большевицькому ґрунті незліченні зграї наклепників»²⁶.

Не лише розвінчувалася постать Сталіна як головного фальсифікатора радянської дійсності, під нищівне перо дописувачів окупаційної періодики потрапили власне журналісти радянських газет. Наприклад, одна з таких кореспонденцій навіть містила наступне пояснення: «Ми одержали багато нотаток колишніх советських журналістів, які розповідають про вживані советською пресою методи і ще раз викривають фальш і брехливість більшовицької пропаганди». Для ілюстрації різючого контрасту між тим, що писала преса і якою була радянська дійсність зазначалося: «Я ходив босий й обірваний — мені казали, що гарно вбраний; у нас з жінкою серце розривалося від болю, коли голодні діти просили їсти, нас запевняли, що живемо заможньо; смуток панував у селі, яке ніби вигоріло, а в газетах писали, що ніде у світі немає життя щасливішого, ніж у нас...»²⁷.

Безсоромна брехня, криваве насильство, безмежне шахрайство стали повсякденням радянської людини, — вказував автор передовиці в «Новому українському слові». «... брехлива советська пропаганда проголошувала новоствореним рабам і всьому світові, що колективізація проведена за принципом добровільності. І коли сотні тисяч синів українського народу внаслідок цієї “добровільності” вмирали з голоду, советська урядова преса по-жидівському безсоромно запевняла вмираючих, що вони живуть щасливим, заможним життям. Ці “щасливі” люди в голодному розпачі кидалися світ-заочі; спродавши останні манатки, вони їхали до Москви, Ленінграда, бо чули, що хліба там не бракує. Як зголоднілі бездомні пси, блукали кращі українські хазяї попід дверима й на сміт-

²⁶ Наклепники й баламути. Останні вісті. 1941. 1 груд. № 3. С. 1.

²⁷ Медведюк Ігор. Зерна істини. Українське слово (Київ). 1941. 17 жовт. № 33. С. 2–3.

никах, шукаючи шкуринку свого, українського хліба, зметену з столу советських вельмож. А щодня, в ранкових сутінках, по дворах їздили гицлі критими дощатими фірманками і збирали на смітниках задубілі трупи в овечих кожухах і вишитих хрестиком сорочках. Це були документи, які свідчили про те, як насправді виглядала “любов” московських володарів до “братнього” українського народу, до трудячого українського люду»²⁸.

Аби черговий раз дискредитувати радянську владу, кореспонденти окупаційної преси неодноразово писали про «цинічну і нахабну брехню» радянської влади, яка приховували свої злочини²⁹, спотворювала інформацію, подавала її у вигідному для себе сенсі (цей прийом так само застосовувала геббельсівська пропаганда). «Все життя большевицької держави було побудоване на цинічній і нахабній брехні. Хіба була хоч елементарна чесність у поводженні жидівських комісарів, які в часи матеріальних труднощів запевняли, що труднощі ці тимчасові, що це “труднощі росту”, а самі після чергової промови йшли по продукти до закритих розподільників? Хіба можна говорити про найменшу правдивість людей, які заперечували, наперекір явним і відомим усім фактам, нечуване лихо Голоду 1932–1933 років? І це тоді, коли на вулицях наших міст валялися трупи померлих голодною смертю наших селян і їх нещасних дітей! Хіба можна говорити про щирість у советській державі, де слово розходилося з ділом, де речі ніколи не називалися своїми іменами, де владарі нахабно знущалися з приречених на голод і злидні народніх мас?»³⁰. Страшними фактами про Голод 1932–1933 рр. на Харківщині насичена наступна публікація, у якій серед іншого наголошувалося на брехливості радянської періодики: «...штучно бадьорий тон советської преси, що, всупереч фактам, з тупою упертістю брехала про блискучі господарчі успіхи першої п’ятирічки, намагаючись “обробити” громадську думку, і абсолютний занепад суспільного та особистого життя, трагедію селянства, гнаного в колгоспи. Такий був 1933 рік, рік нечуваної, велетенської “тихої війни” в ССРСР, рік розплати за надмірну індустріалізацію, за безглузду колективізацію, за насильницьке “розкуркулювання”»³¹. Так само згадувався голод як один із злочинів радянського режиму у кореспонденції, автор якої навів відоме сталінське гасло:

²⁸ П-ко. Темні шляхи большевизму. *Нове українське слово*. 1943. 21 лют. № 44 (362). С. 2.

²⁹ Н. Ш. Підсумки 26-річного обману. *Таращанські вісті*. 1943. 7 лист. № 86 (244). С. 3.

³⁰ Вчёмось у наших визволителів! *Дзвін (Біла Церква)*. 1942. 8 берез. № 9 (24). С. 1; *Нове українське слово*. 1942. 20 берез. № 63 (78). С. 1.

³¹ Флорін Д. Руїнники нації. *Нове українське слово*. 1942. 8 квіт. № 78 (93). С. 3.

«Одним з найоблудніших проявів брехні, яка просякала все буття країни совєтів, були лозунги про “увагу до людини” і про те, що “людина є найцінніший скарб”, що “вождь і друг трудящих” “наче дбайливий садівник” зберігає цей цінний скарб. Насправді ж країна, яка ніби хотіла збудувати “рай на землі”, запроваджувала жахливий режим утисків і гніту. ... Досить згадати Голод 1932–1933 років на Україні і Північному Кавказі, що знов таки забрав стільки невинних жертв. Про голод, що був організований більшовиками при цілком задовільному врожаї, не можна було розповідати, а “захисники народні” більшовицькі комісари не влаштували тоді жодної їдальні для голодних, жодного пункту допомоги. В цей саме час вони годували населення гаслами про “зростаючий добробут широких мас” та проте, що “жити стало краще, жити стало веселіше”»³².

Аби приховати наслідки колективізації та причини Голоду в СРСР працювала потужна пропагандистська машина, яка вміло перекручувала інформацію в потрібному руслі. Серед міфів створених радянською державою щодо причин голоду застосовувалося твердження про існування «шкідників», «саботажників», «ухильників», які своєю безпосередньою діяльністю викликали голод. Про них неодноразово згадував Сталін у своїх промовах³³. До них застосовувалося покарання згідно статті 58 КК УРСР за «контрреволюційну діяльність» (пункти 7 та 14)³⁴. У постанові політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. наголошувалося на тому, що хліб є і що виконанню плану заважають шкідники-комуністи і колишні петлюрівці: «Оскільки у низці сільпарторганізацій, особливо в період хлібозаготівель, виявилася змичка цілих груп комуністів й окремих керівників партійних осередків з куркульством, петлюрівщиною і т. п., що перетворює такого роду комуністів й парторганізації в агентуру класового ворога і є наочним доказом повного відриву цих осередків й комуністів від бідняцько-середняцьких колгоспних мас, ЦК й ЦКК КП(б)У ухвалює негайно провести чистку низки сільських парторганізацій, які явно саботують виконання плану хлібозаготівель і підривають

³² Увага до людини. *Нове українське слово*. 1942. 22 квіт. № 90 (105). С. 1.

³³ VII. Итоги пятилетки в четыре года в области борьбы с остатками враждебных классов. Из доклада на объединенном пленуме ЦК и ЦКК ВКП(б) 7 января 1933 г. *Сталин И. В. Сочинения*. Т. 13. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1951. С. 207–211. URL: https://c21ch.newcastle.edu.au/stalin/t13/t13_35.htm; О работе в деревне: Речь на объединенном пленуме ЦК и ЦКК ВКП(б) 11 января 1933 г. *Сталин И. В. Сочинения*. Т. 13. С. 216–233. URL: https://c21ch.newcastle.edu.au/stalin/t13/t13_36.htm

³⁴ Справка:Статья 58 УК РСФСР — Открытый список (openlist.wiki).

довіру до партії в лавах трудящих»³⁵. Такою риторикою були наповнені й виступи інших радянських лідерів. «А коли в 1934 році переїздив з Харкова в Київ так званий «український» уряд, на привокзальному майдані виступив Петровський. Він, згадуючи голод, не забув пролити кілька крапель крокодилячих сліз, скинувши всю відповідальність советського уряду на якихось неіснуючих шкідників. І всі, слухаючи цей потворний зразок лицемірства і фарисейства, удавали, що вірять у нього. Удавали, наче забули, як той самий Петровський, як і вся офіційна советська преса, в період самого голоду кричали про брехню і про нечуваний ріст добробуту трудящих»³⁶.

Аби посилити ненависть до радянської влади, на сторінках окупаційної преси підкреслювався різкий контраст між життям партійної верхівки та бідного селянина в 1930-ті роки. «Невеличка згряя обранців, “привілейованих” живе коштом трудящих, що за них працюють і вмирають. До цієї касты “привілейованих” належать усі пролетарські вожді, що вислужилися перед партією, тероризуючи населення. Вони живуть у грандіозних державних будинках та в розкішно устаткованих для іноземців готелях, і їх не цікавить страшне злиденне життя робітників, що мешкають у дерев’яних бараках... Хіба не так само бенкетували, потопавши в розкоші, ці “привілейовані” під час Голоду 1932–1933 року, коли на Україні та в інших країнах СРСР мільйонами вмирали селяни, які без ентузіазму йшли на зустріч колгоспному рабству? Мимоволі спадає на думку відомий мотив про “бенкет під час чуми” життя і нрави советської верхівки завжди цьому відповідали...»³⁷.

Автори статей в підкупаційній пресі не лише намагалися висвітлити трагедію Голоду 1932–1933 рр. в Україні, а й робили спроби проаналізувати становище селянства в СРСР, схарактеризувати політику радянської влади в сільському господарстві, в тому числі перебіг колективізації³⁸. Серед іншого вони вказували, що ніколи робітники та селяни не мали реальної влади в СРСР, їх права були декларовані на папері, а в дійсності всім керували більшовики та євреї. Кореспонденти висміювали

³⁵ Постановление Политбюро ЦК КП(б)У «О мерах по усилению хлебозаготовок». Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: Документы и материалы. В 5-ти т. / Т. 3. Конец 1930–1933 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Москва: РОССПЭН, 2001. С. 545.

³⁶ Салабай А. Коротка пам’ять. Нове українське слово. 1943. 24 січ. № 20 (338). С. 1–2.

³⁷ Шт. К. «Бенкет під час чуми» 12 серпня 1942. Розклад советської верхівки. Там само. 1942. 12 серп. № 185 (200). С. 1–2.

³⁸ Ляшенко С. Що дала нам колективізації. Голос Полтавщини. 1942. 12 квіт. № 30 (48). С. 3; Жахлива сторінка в житті українського народу. Таращанські вісті. 1943. 11 лип. № 52 (210). С. 1.

обіцянки радянської влади, в тому числі й відоме гасло «Земля — селянам», у результаті якого селяни стали рабами в колективних господарствах: *«Нахабна і брехлива большевицько-жидівська демагогія обіцяла селянству Російської держави “землю і волю”, обіцяла задовольнити всі його давні бажання і вимоги. Чого варті ці обіцянки й галасливі лозунги, селянство побачило в 1929 році, коли почалася так звана колективізація»*³⁹. *«Селян позбавили землі, політої потом їх батьків і дідів, землі, яка є для них джерелом добробуту, господарчої незалежності, всіх життєвих радощів. Мільйони селян під виглядом куркулів були знищені в заслання, на каторзі, в концентраційних таборах. Мільйони селян в усій колишній Росії, а найбільше на Україні були буквально виморені голодом, який большевики створили як репресію для непокірних і як стимул до колективізації. Решта селян, що уціліла і від червоного терору і від червоного голоду, перетворена большевиками на рабів, що вдень і вночі мусять працювати на своїх катів»*⁴⁰.

Етапи закріпачення українських селян розкрито у статті «Селянська політика більшовиків». Мова йде про продрозверстку, продподаток, колективізацію 1927–1928 рр., «суцільну колективізацію» і як наслідок — голод, який окремі кореспонденти розглядали як помсту непокірним українським селянам. *«Впоравшись з колгоспами силою зброї, жидо-більшовики і на цей раз не забули помститися над селянами України і знову їх помстою була організація «всеукраїнської голоду». 1932–1933 рр. увійдуть в історію України як найстрашніша її сторінка, як найстрашніша помста Москви і жидів над українським народом. В голодну зиму 1932–1933 р. проходило масово вимирання людності України, але ні один жид не вмер з голоду, не дивлячись на те, що їх на Україні понад 2 мільйони»*⁴¹. Вище згадувана стаття «Руїнники нації» присвячена роковинам Голоду 1932–1933 рр. й містить жахливі картини голодуючих у Харкові в 1933 році. Оповідач наводить факти зубожіння як селян, так і містян, які не гребували нічим аби здобути хоч який-небудь харч. Однак він наголошує, що від голодної смерті гинули не лише українські селяни, а й мешканці інших регіонів СРСР. Підсумовує свій допис автор наступними висновками: *«Ми перегорнули ще раз одну з найтрагічніших сторінок історії українського народу, що його так люто винищував кривавий юдо-большевизм протягом довгих років свого панування... Чи*

³⁹ Новий земельний лад. Дзвін (Біла Церква). 1942. 8 берез. № 9 (24). С. 1; Нове українське слово. 1942. 1 берез. № 47 (62). С. 1.

⁴⁰ Шт. К. Українське селянство під диктатурою пролетаріату. Нове українське слово. 1943. 10 черв. № 135 (453). С. 1–2.

⁴¹ Д. Я. Селянська політика більшовиків. Українське слово (Київ). 1941. 16 жовт. № 32. С. 2–3.

був коли протягом століть розвитку людської культури подібний рік загибелі шести мільйонів — невинних жертв в одній з найродючіших країн світу, в умовах мирного часу, коли на безмежних ланах вистигав багатющий урожай? Ні, подібного злочинного руйнування нації владною партією в історії людства не знайти! Люта, безжальна жорстокість у нищенні вкрай зтероризованого українського селянства не знала меж. Це був рік лютої помсти кремлівського кривавого ката за опір суцільній колективізації. Сталінський голод спустошив безліч сіл в Україні, Центральній чорноземній області, на Кубані, в Криму і на Північному Кавказі»⁴².

Безпосередньо роковинам голоду у 1921–1922, 1927 і 1932–1933 рр. присвячена кореспонденція, в якій аналізувалися зусилля української еміграції з матеріальної організації допомоги голодуючим в радянській Україні: «Українські комітети та філії збирали харчі, одіж, гроші добровільними пожертвами і самооподаткуванням українців та пересилали все через Нансенівський комітет голодуючому населенню». Ретельно описано здійснювані діаспорою заходи з інформаційного розголосу про страшні події, які ретельно приховував СРСР. Зокрема йшлося про лист проф. О. Бочковського до французького журналіста Едварда Ерію, який, відвідавши в 1933 році Київ, Харків та інші місцевості України, заперечував у французькій пресі існування голоду в СРСР. Бочковський йому писав: «Ваш шлях до Москви цим разом вів через Україну. Ви проїхали вздовж цієї долею трагічно переслідуваної країни, але Ви її не бачили. Лише цим я можу пояснити собі те захоплення, з яким Ви говорили в Києві та Харкові про досягнення большевицького ладу... адже у той самий час, коли Ви опинились на Україні, в Європі алярмують громадську думку про оборону загибаючого населення України... Звичайно, Ви цього жаху сучасного стану на Україні не бачили, як не бачили перед Вами цих нелюдських страждань у СРСР чимало видатних європейців, що відвідали цей большевицький «мертвий дім». ...Щоб почути справжній голос українського народу, Ви мусіли б об'їхати та побачити вимираючі села України, Ви мусіли б побувати на Соловках та засланнях совєтської держави, Ви мусіли б відвідати тюрми та льохи большевицького людожерного ГПУ, бо там передусім можна почути живий голос замученого, скатованого червоними катами українського народу. Ви мусіли б відтак оглянути всі цвинтарі, а то просто рови, де закопані тисячі розстріляних або по-звірськи замучених большевиками українських інтелігентів,

⁴² Флорін Д. Руїнники нації. Нове українське слово. 1942. 8 квіт. № 78 (93). С. 3.

селян, робітників»⁴³. Так само роковинам голоду присвячена стаття «Знаменна сталінська дата», в якій критикується традиція більшовиків відзначати різні свята та проводити урочистості пропагандистського характеру з того чи іншого приводу⁴⁴.

На дискредитацію радянської політики у сільському господарстві були спрямовані публікації про новий земельний лад — політику окупантів у сільському господарстві. Оскільки серед українців було чимало селяни, які прагнули мати землю у приватній власності, такі статті потрапляли на поживний ґрунт. Адже ті, хто пережив колективізацію і голод, мав свіжі спогади про ті страхиття, ще незагоєні рани, які не проговорені й неозвучені важким тягарем гнітили психіку селян. Тому, коли в окупаційних часописах про це писали відкрито, до певної міри правдиво, це викликало відповідну реакцію у свідків тих подій. Вони прагнули розказати свою історію і тим самим підтвердити злочини радянської влади проти українського народу. Хтось навіть записав свої думки та надіслав їх у редакцію місцевих газет. *«Ніколи не можу я витрутити із своєї пам'яті враження, яке я виніс із своєї подорожі на село весною 1933 року. Це був рік завершення на Україні "суцільної колективізації" і разом з тим того нечуваного в історії суцільного голоду, який звів у могилу мільйони наших селян. Українське село... обернулося на сумну пустелю. Замовкла пісня, не чути веселого гомону, не видно живої істоти. Садиби спорожніли. Ніхто вже не чепурить хат. Садки позаростали бур'янами. Не чути навіть собак, — їх уже поїли. Люди, що їх зустрічаєш, нагадують собою вихідців з того світу, — змарнілі обличчя, висохлі постаті, надто повільні рухи. А над усім цим панує напівзруйнована і знеславлена церква з стягнутими хрестами, знятими дзвонами. Вона, ця знеславлена большевиками церква, є найвиразнішим символом усього того, що сталося з українським селом: людей не тільки доценту пограбували, обернули на жебраків і злидарів, але позбавили їх душі, позбавили життя, краси і втіхи»*⁴⁵.

У контексті розкриття переваг нового земельного ладу наголошувалося на злочинній сільськогосподарській політиці радянської влади та її наслідках для українського селянина⁴⁶. Зокрема, колективізацію назвали найстрашнішим експериментом, який тільки знала історія людства. *«Щоб*

⁴³ Трагічні роковини голоду на Україні *Українське слово* (Золотоноша). 1942. 31 лип. № 76. С. 1.

⁴⁴ *Ледянський Сергій*. Знаменна сталінська дата. *Нове українське слово*. 1943. 6 лип. № 156 (474). С. 1.

⁴⁵ *Шт. К.* Нове село. *Там само*. 1943. 16 верес. № 218 (536). С. 1–2.

⁴⁶ *Хлібороб на власній землі. Хорольські вісті*. 1943. 19 черв. № 40 (200). С. 2.

загнати людей до ненависного колгоспу, мільйони кращих селян були пограбовані, викинуті з власних батьківських і дідівських хат і заслані до Сибіру. ... Пограбувавши все без винятку селянство в 1932 році, совєти призвели Україну до нечуваного голоду в 1933 році. Щоб уявити собі все страхіття цього голоду, досить пригадати, що цілі села ставали пустою, що матері їли своїх власних дітей. Недарма роки 1932–1933 селяни прозвали страшними роками, а творця «квітучої» України — кривавим Сталіним. ... Останній заклик «батька» Сталіна до своїх вірних слуг перевершив усе найогидніше, на що здатна людина: все, що було збудоване рабською працею селянства протягом десятиліть, з наказу Сталіна було знищено. Так хлібороб України лишився без власного, і без громадського майна. Такі справжні наслідки 23-річного панування жидобольшевиків на Україні»⁴⁷.

Натомість новий земельний лад в окупаційній періодиці подавався як найкраще благо для українських селян. Наприклад, у статті «Земля» йшлося про передачу присадибної землі в приватну власність селянам у с. Біличі Київської області. На цьому заході серед запрошених гостей був присутній голова м. Києва Леонтій Форостівський. У своїй промові він згадав і про голод: «Кривавий кат Сталін, щоб прибрати селянство до своїх рук, створив штучний голод в 1933 році, і цього не має права забути жоден селянин. У цей час протягом кожних 3–5 секунд умирав від голоду селянин. Під час війни 1914–1918 рр. на фронтах гинуло за день 6800 людей, а під час голоду на Україні за день помирало 23.000 селян. Всього загинуло від голоду 7½ млн. селян, або 18,8% населення України»⁴⁸. Більшість статей про новий земельний лад містили сентенції про обов'язок праці для українців. Фізична праця характеризувалася як священна і прирівнювалася до збройної боротьби з «жидо-більшовизмом»⁴⁹.

Важливим сегментом у пропагандистській роботі нацистської Німеччини на території окупованої України стало відволікання уваги від нагальних проблем місцевого люду шляхом аналізу ситуації з продуктами харчування у країні-«визволительці» — Третьому райху та у країні-«гнобительці» — в Радянському Союзі. Так, наприклад, в огляді промови райхсміністра Г. Герінга на святі врожаю йшлося серед іншого про те, що

⁴⁷ Василенко. Радість українського хлібороба. *Нове українське слово*. 1942. 11 берез. № 55 (70). С. 1.

⁴⁸ Дністряк Василь. Земля. *Там само*. 1943. 29 лип. № 176 (494). С. 4.

⁴⁹ Яковенко Д. Праця — священний обов'язок українця. *Українське слово* (Київ). 1941. 6 груд. № 75. С. 1; Священний обов'язок українського селянина. *Дзвін* (Біла Церква). 1942. 13 лип. № 36 (51). С. 1; Я-ський В. Все впорядкувати вимогам війни. *Нове українське слово*. 1943. 3 берез. № 52 (370). С. 1–2; М. К. Священний обов'язок. *Дніпрова хвиля*. 1943. 13 трав. № 56 (181). С. 1–2.

власне німецький народ потерпає від складної продовольчої ситуації. І скорочення пайка для німців здійснювалося кілька разів. Суттєві труднощі з продовольством в Німеччині, зі слів Г. Герінга, виникли через необхідність годувати військовополонених та іноземних працівників, яких на той час вже нараховувалося понад 11 мільйонів (!), що становило 15% від усього населення Третього райху. Аби ще більше підкреслити необхідність українців звести до мінімуму свій раціон, автор статті писав, що йому соромно за українців, які вимагають кращого харчування: *«Коли робітник Симиченко з с. Семиренки, скаржачись на те, що його погано годують, пише в листі, що вранці він дістає тільки 600 г. картоплі, 200 гр. в обід і 600 гр. на вечерю, тобто майже 1½ кг на день, то я мушу визнати, що в Німеччині дійсно не розуміють потреб таких ненажерливих вовків, якщо взяти до уваги, що до останнього часу кожний німець діставав лише 2½ кг картоплі на цілий тиждень. Ще страшнішою стає ця безсоромність, коли ця ненажерлива людина скаржиться ще й на роботу. Вона, мовляв, має працювати 9 годин, стоячи цілий день на ногах, маючи перерву “тільки” з 12 до 1 год., і руки у неї від роботи покрилися мозолями»*. Й далі, як і в більшості статей такого характеру, висловлювалася вдячність німецькому народові за «визволення». При цьому в черговий раз підкреслювалися злочини радянської влади: *«Протягом останніх 20 років ми без кінця, без краю страждали під пануванням большевизму, а в роки [19]33–[19]34 зазнали жахливого голоду, який забрав серед нас мільйони й мільйони людей»*. А далі вже й відверта брехня присутня в статті. Автор наголошував, що ніхто в під-окупаційній Україні не помирав від голоду, і що споживаючи 200 г хліба можна прожити, адже, наприклад, в Італії влітку хлібний пайок становив тільки 150 г. А проблеми з продовольством в Україні списував на спекулянтів, яких автор огляду пропонував розстрілювати, та більшовиків, які все зруйнували відступаючи, й спричинили голод, який саме завдяки німцям вдалося подолати⁵⁰. Публікації такого ґатунку мали переконати українську людність бути готовою до самопожертви та самовідданої праці заради перемоги над більшовизмом. Також у цих дописах підкреслювалися злочини й недбале ставлення радянської влади до українського народу та неодноразово наголошувалося на піклуванні окупаційної адміністрації про потреби українців. Місцеве населення лякали голодом, який би міг статися, якби німецька влада не розпочала відбудову українського краю. *«І що сталося б з цього краю, якби німецька влада не взяла в свої руки ініціативи, щоб відродити завмерле життя на всіх ділянках»*.

⁵⁰ Міркування з приводу промови райхсмаршала. *Нове українське слово*. 1942. 11 жовт. № 237 (252). С. 2.

Можна з повним правом сказати, що серед українського народу запанував би страшний голод, а український нарід уже й за мирних часів досить часто переживав голод. Треба думати, що українці ще не забули голоду 1921–1922 і 1932–1933 років. Німецькій владі вдалося не допустити до такої катастрофи. Німецьке влада мусить, щоправда, вживати суворих заходів, бо цього вимагає закон війни, але ці заходи не тільки конче потрібні, а й справедливі»⁵¹. У будь-яких проблемах з продуктами харчування, які виникали в окупованій Україні, зрозуміло, звинувачувалися більшовики. «Не оглядаючись на своїх колишніх громадян, не побоюючись того, що їх кидається напризволяще, засуджується на голодну смерть, Сталін наказав своїм ордам під час відступу з України нищити засіви і жнива. Жидівсько-московські посіпаки Кремля точно виконували цей найнікчемніший наказ. Українські поля були столочені і сплюндровані». І далі автор цієї статті відверто бреше, стверджуючи, що голоду при німцях не було⁵². Натомість міністр пропаганди Й. Геббельс на початку березня 1942 р. занотував у своєму щоденнику: «Становище з продовольством в окупованих східних областях надзвичайно скрутне. Там помирають від голоду тисячі й десятки тисяч людей, що цілковито нікого не цікавить»⁵³. Найскладнішою була ситуація у великих урбанізованих містах. Тільки у Харкові від другої половини грудня 1941 до першої половини грудня 1942 рр. померли від голоду 13 139 харків'ян, що становило 58,4% всіх померлих за цей період⁵⁴.

За фасадом цього «підкування» окупаційної влади про українського селянина залишалася грабіжницька сільськогосподарська політика Третього райху, який так само як і СРСР викачував з України сільськогосподарську продукцію, встановлював непосильні контингенти, примушував селян до рабської праці, вивозив на примусові роботи до Німеччини тощо. Публікації публіцистичного характеру містили потужний пропагандистський матеріал для викриття злочинів радянської влади проти українського народу, зокрема й про Голод 1932–1933 років.

Аналітично-статистичні кореспонденції призначалися для тієї читаючої публіки, яка не особливо покладалася на емоції, а довіряла аргументам і фактам. У статтях, віднесених до цього жанру, представлені

⁵¹ Наказ часу. *Нове українське слово*. 1943. 12 берез. № 60 (378). С. 2.

⁵² Жнива наближаються! *Бориспільські вісті*. 1943. 15 серп. № 49 (161). С. 3.

⁵³ Цит. за: Мюллер Н. Вермахт и оккупации (1941–1944). О роли Вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории / Пер. с нем. А. Н. Артемова [и др.]. Под ред. А. Ф. Юденкова. Москва: Воениздат, 1974. С. 132.

⁵⁴ *Скоробатов А. В.* Харків у часи німецької окупації (1941–1944). Харків: Прапор, 2006. С. 279.

статистичні дані про втрати в Україні від голоду в 1932–1933 рр., здійснено порівняльний аналіз з іншими катастрофами, внаслідок яких відбулася масова загибель населення. Такі кореспонденції часто супроводжувалися розлогим аналізом економічних та адміністративних чинників, які спровокували Голод 1932–1933 рр. (індустріалізація, колективізація, тощо), відзначався його штучний характер. Однією з перших публікацій цього сегменту стала стаття Степана Соснового «Правда про Голод 1932–1933 рр.», побудована на аналізі доступних радянських статистичних джерел. Упродовж кількох місяців стаття або її реферативні виклади були опубліковані в кількох провідних виданнях окупованої України⁵⁵. Ключовими величинами в обрахунку автора стали поточний облік населення станом на 1 січня 1933 р. та дані перепису населення 1939 р. У кореспонденції вказувалося, що встановити точну кількість загиблих від голоду в Україні складно, позаяк більшовицькі керманічі, аби приховати сліди свого злочину, не тільки не друкували жодних матеріалів, а навіть заборонили лікарям вказувати справжню причину смерті тих, хто помер від голоду. Розкриваючи механізм тотального викачування сільськогосподарської продукції, С. Сосновий нагадував, що у 1932 р. врожай був меншим, ніж у попередні роки. Та, незважаючи на докладну і доволі точну інформацію з місць про те, що хліба у селян не досить, щоб задовольнити «апетити» центру, був затверджений надзвичайно високий план хлібозаготівлі. Спочатку вилучили зерно з хлібних комор, не роздане селянам за вироблені трудовні, потім — фуражний фонд, насіннєвий матеріал і, нарешті, шляхом обшуків обійсть — решту зерна, яке селяни одержали у формі авансу й почали приховувати. Центр звинуватив аграріїв у саботажі хлібозаготівель і наказав місцевим властям ретельніше вишукувати й вилучати зернопродукти. Однак ті швидко переконалися, що селянину вже не було чого приховувати. *«Ще не закінчили по селах України стягати останні відсотки плану хлібозаготівель, ще не встигли уповноважені різних партійних комітетів відрепортувати сталінським сатрапам, що “керуючись мудрими вказівками, наданий план хлібозаготівель не тільки виконано, а й перевиконано”, як почалось щось страшне. На Україні почався голод 1932–1933 року, голод, що своїми розмірами, числом своїх жертв не має прецедентів у світовій історії. ... В усіх селах, на дорогах, на полях України, всюди з обличчями, змученими голодом,*

⁵⁵ Сосновий С. Правда про Голод 1932–1933 рр. *Нова Україна* (Харків). 1942. 8 листопа. № 253 (270). С. 3; *Донецький вестник*. 1943. 31 січ. № 18 (137). С. 2; *Миргородські вісті*. 1943. 3 черв. № 37 (171). С. 3; *Український вісник* (Берлін). 1943. 24 січ. № 2 (101). С. 2–4; *Подільський* (Кам'янець-Подільський). 1943. 3 жовт. № 79 (219). С. 2 та інші.

лежали загиблі від голоду. Земля вкрилася трупами. Не встигали ховати померлих і вони ставали здобиччю здичавілих собак. ... І коли до деякої міри припустити, що большевики “не догледіли”, “помилилися”, взявши у селян хліба більше, ніж вони могли нормально дати, то дальші події не дають ніякої підстави для такого припущення. Бо якраз те, що було далі, не тільки стверджує, що голод було організовано навмисне, а дозволяє зробити додатковий висновок: **большевики вжили всіх заходів, щоб цей, у гігантських розмірах запроваджений терористичний акт проти селянства, був як найефективніший**⁵⁶». Щодо кількості загиблих в Україні від голоду, автор наводить такі дані: «... в кінці 1932 року з голоду на Україні загинуло 1.504.600 душ, ... а в першій половині 1933 року — 3.317.000 душ». Часом автор статті супроводжує свій аналітичний виклад певними емоційними пасажами, звинуваченнями на адресу радянського керівництва. Особливо цікавим для читача, з нашої точки зору, стало порівняння втрат від голоду в 1932–1933 р. з голодом в Індії (1769–1800, 1864–1901, 1918–1919 рр.) та в роки Першої світової війни. У підсумку С. Сосновий наводить наступні вражаючі цифри: останні 2 місяці 1932 року та в першому півріччі 1933 року на Україні помирали щодня з голоду близько 23 тис. людей. Це майже 1000 щогодини, 17 щохвилини, кожні 3,5 секунди вмирала людина⁵⁷. У цій статті уперше на колишніх радянських теренах на офіційному рівні було оприлюднено матеріал, в якому використано опубліковані статистичні джерела, які підтвердили штучний характер голоду у 1932–1933 рр. Степан Сосновий визначив безпосередні втрати від голоду у 4,8 млн осіб й опосередковані у 2,7 млн — від зниження природного населення. Використання статистичних даних, застосування наукових методів для обчислення демографічних втрат надавало кореспонденції аналітичного характеру, а доступність викладу розрахунків і їх показовість зацікавили читачів. Порівнюючи Голодомор із подібними катаклізмами в інших країнах, Сосновий довів, що від природного голоду ніколи і ніде в світі не гинули люди так швидко й у таких масштабах, як в Україні.

Про втрати тваринницької галузі сільського господарства йдеться у кореспонденції «Новий земельний лад». Автор порівнює кількість худоби в 1916 р. та 1938 р. й приходить до висновку, що в роки радянського господарювання ця сільськогосподарська галузь зазнала суттєвих втрат: *«Злочинними є дії большевиків і в галузі тваринництва. Воно не тільки не*

⁵⁶ Виділено в газеті.

⁵⁷ Заходи большевиків до організації голоду. *Миргородські вісті*. 1943. 3 черв. № 37 (171). С. 3; Правда про голод на Україні в 1932–1933 роках. *Нова Україна (Харків)*. 1942. 8 листоп. № 253 (270). С. 3.

розвинулось за 24 роки юдейського панування, а, навпаки, зменшилося трохи не вдвоє: в 1916 році (не забудьмо на третьому році війни!) Росія в цілому мала 35 млн. коней, а в 1938 році їх лишилося тільки 16 мільйонів (на Україні за цей час кількість коней зменшилася з 6,5 до 3 мільйонів). Поголів'я великої рогатої худоби зменшилось за цей час у Росії на 8 мільйонів голів; замість 58,9 млн. голів у 1916 році, в совєтській державі лишилося 50,9 мільйона в 1938 році. Кількість овець зменшилася з 115,2 до 66,6 млн. — майже вдвоє. Ці числа красномовно і переконливо характеризують усе большевицько-юдейське господарювання на селі»⁵⁸. У статті «Десять років тому» так само йдеться про втрати українського села від радянської колективізації. Доповнюючи дані попереднього автора, цей дописувач однак аналізує не тільки втрати сільськогосподарської худоби, а й майна, зосередивши увагу на роках колективізації: «За ті п'ять років було знищено три мільйони коней, 4 мільйони великої рогатої худоби, 5 мільйонів свиней, 6 мільйонів овець! Інакше кажучи, понад 80 проц. всієї селянської худоби геть пропало. Коли ж до цього додати ще поруйнування щось із 70 проц. селянського майна і реманенту, для нас стане зрозумілою правдива причина страшного голоду 1933 року»⁵⁹.

Зустрічалися й інші публікації статистичного характеру, які, однак, порівняно, з розвідкою С. Соснового виглядали дещо аматорськими, як наприклад: «До статистики голоду на Україні»⁶⁰, «Скільки людей має Советський Союз»⁶¹, «Москві бракує людей»⁶², «Чого добилися большевицькі бандити»⁶³, «З совєтської статистики»⁶⁴ та інші. Аналітично-статистичні кореспонденції привернули увагу до теми голоду, означили його причини, вказали на винуватців. З огляду на їх ідеологічно-пропагандистський характер вони змістили акценти на критику радянського режиму. Головним рефреном цих публікацій було те, що голод мав штучний характер і спрямовувався проти українського селянства, аби

⁵⁸ Новий земельний лад. *Нове українське слово*. 1942. 1 берез. № 47 (62). С. 1; Новий земельний лад. *Дзвін (Біла Церква)*. 1942. 8 берез. № 9 (24). С. 1.

⁵⁹ О. П. Десять років тому. *Нова Україна (Полтава)*. 1943. 14 трав. № 93 (407). С. 1–2.

⁶⁰ До статистики голоду на Україні. *Там само*. 1943. 11 трав. № 92 (406). С. 3.

⁶¹ Скільки людей має Советський Союз. *Дзвін волі (Біла Церква)*. 1943. 5 верес. № 71 (167). С. 3. З певними інтерпретаціями стаття була опублікована у різних виданнях: *Нове українське слово*. 1943. 2 верес. № 206 (524). С. 3; *Рідне слово (Звенигородка)*. 1943. 25 серп. № 76 (237). С. 2.

⁶² В. Т. Москві бракує людей. *Дніпрова хвиля (Кременчук)*. 1943. 6 берез. № 27 (152). С. 1–2.

⁶³ Шт. К. Чого добилися большевицькі бандити. *Нове українське слово*. 1943. 16 трав. № 114 (432). С. 1–2.

⁶⁴ М. Г. З совєтської статистики. *Уманський голос*. 1942. 11 жовт. № 82 (116). С. 4.

придушити його опір колективізації. Слід наголосити, що після повернення радянської влади в Україну автори статей такого характеру, якщо вони не виїхали з СРСР, зазнали переслідувань, звинувачувалися у співпраці з окупаційним режимом і були засуджені за зраду батьківщини на тривалі терміни ув'язнення.

Для посилення антирадянських і антисемітських настроїв серед місцевого населення у періодичних виданнях друкували *спогади очевидців* про радянську систему. Власне кореспонденти окупаційної преси відзначали, що ця трагедія міцно вкорінилася в народній пам'яті. *«Нам, українцям, більше ніж якому іншому народові далася взнаки смертоносна колективізація. В нашій пам'яті ніколи не можуть стертися спогади про зруйновані оселі, про довжелезні ешелони товарних поїздів, доценту переповнених недогідними большевикам родинами, що прямували в далекі краї Півночі і Сходу, про ріки селянської крові, про загнаних, наче отара овець, до колгоспів безправних людей, про мільйони людських жертв, загиблих від найстрашнішої смерті — голоду»*⁶⁵.

Серед таких публікацій слід відзначити ті, в яких йшлося безпосередньо про жертви голоду. Більшість з них сповнені трагізмом, викликаються у читача співчуття до постраждалих і породжують ненависть до влади, яка спричинила нечувану народну трагедію — голод⁶⁶. Так допис «Спогади з минулого» розповідає про поїздку студентів на сільськогосподарські роботи на Київщину в 1933–1934 рр. Оповідь ведеться від першої особи. Студента вразила пустка сіл, якими вони проїхали, свіжі могили безпосередньо у дворах, поблизу хат. *«Очевидно, не було сил витягти мерців далі від хати, і так і лежали вони, колишні хазяїни цього привітного куточка в тій землі, яку вони так старанно обробляли й прикрашували»*⁶⁷. Стаття «1933 рік на Полтавщині (Спогади селянина)» присвячені аналізу ситуації в Полтавській області в період Голоду 1932–1933 рр. Однак вона мало нагадує спогади, це радше окремі факти про тогочасні події⁶⁸. Ця ж газета вмістила спогади про одного радянського партійця, який брав участь у весняній компанії 1933 р. на селі, який на власні очі бачив, у яких муках помирали українські селяни від голоду, розповідав про випадки канібалізму, та ставив як на той час крамольні питання: *«Хто вигадав і здійснив цей пекельний плян вигублення най-*

⁶⁵ Ващенко О. Велика народня трагедія. *Нове українське слово*. 1943. 3 лип. № 154 (472). С. 1.

⁶⁶ Юхимець. Осінні ночі 1932 року. *Голос Полтавщини*. 1943. 20 лип. № 86 (266). С. 2.

⁶⁷ Т. С. Спогади з минулого. *Український слово (Київ)*. 1941. 24 жовт. № 39. С. 3.

⁶⁸ Левченко Л. 1933 рік на Полтавщині (Спогади селянина). *Голос Полтавщини*. 1941. 9 лист. № 5. С. 4.

здоровішої, найкращої творчої частини української нації? Не дійсна ж нестача хліба тут завинила? Аджеж я на власні очі бачив гіганти-елеватори повні золотого збіжжя. Значить, тут справа в чомусь іншому. В чому? Кому це потрібно? Коли ці питання додумати до кінця, то можна збожжеволіти. Бо ж для мене ідейний крах»⁶⁹.

Спогади «Село над Дніпром» присвячене опису села Кам'яні Потоки⁷⁰ в радянські час. Оповідач розповідає про розкуркулення, примусову суспільну колективізацію, Голод 1932–1933 рр. «Надійшов 1933 рік... Тяжке, страшне лихо приніс він з собою. ...Цілі села вмирали з голоду. Цією найжахливішою смертю померли і мої рідні батько, мати і брат. “Щасливе” життя принесли нам московські колонізатори!»⁷¹.

Про свої поневіряння у пошуках кращого життя та спроби утекти від голоду та врятувати свою родину розповів Тугаринов у нарисі «Зустріч». Він також акцентує увагу на елеваторах повних хліба, зазначає, що зерном навантажували пароплави і відправляли за кордон, натомість на вулицях люди помирали від голоду, простягали руки й просили в перехожих шматок хліба⁷².

Доволі проникливі спогади про бідування в радянські часи мешканців села Фарбоване Яготинського району представлені у статті «На рідній землі», де серед іншого згадується про роки жахливої трагедії — голоду 1932–1933 рр. «У тридцять третьому четверо діток з голоду Богові душу віддали. Ми з чоловіком попухли були, ледве ноги волочили, бо їли ж одну тую брудну ряску з болота, святою водицею запиваючи та в колгосп на роботу поспішаючи. А ще приїде бувало отой жидюга з Яготина. “Ледарі, — кричить, — я покажу вам, де раки зимують, якщо норми не вироблятимете”. І виробляли. Москву з жидовою годували, а самі мало не все Фарбоване з голоду вимерло»⁷³.

Частина таких публікацій виглядали як відверто пропагандистські статті, виконані на замовлення окупаційної влади, як, наприклад, «Моя мрія»⁷⁴. Так само використовувався цей жанр в окупаційній періодиці і для того, аби реконструювавши страшне буття українських селян у радянських колгоспах, підкреслити «визвольну місію» німецького вермахту, активізувати зусилля мешканців українських сіл як для протистояння

⁶⁹ Гладкова. Вітер із Заходу. *Голос Полтавщини*. 1943. 20 серп. № 113 (293). С. 2.

⁷⁰ Нині село Кам'яні Потоки — це центр Кам'янопотоківської сільської громади Кременчуцького району Полтавської області.

⁷¹ М'якушка П. Село над Дніпром. *Дніпрова хвиля (Кременчук)*. 1941. 1 січ. № 1 (18). С. 3.

⁷² Тугаринов. Зустріч. *Нове українське слово*. 1943. 18 квіт. № 92 (410). С. 4.

⁷³ Хвиля П. На рідній землі. *Українське слово (Київ)*. 1941. 15 жовт. № 31. С. 3–4.

⁷⁴ Негода Віра. Моя мрія. *Нове українське слово*. 1942. 23 січ. № 17 (32). С. 4.

бандитам (саме так в часописах називали партизан), так і для «подолання більшовизму» через трудовий фронт. Зрідка траплялися заклики виступати проти більшовизму зі зброєю в руках, й далі продовжувати терпіти труднощі війни, віддавати найдорожче у жорна війни — своїх дітей⁷⁵.

До цього типу можна так само віднести й листи, які надсилали в редакцію окупаційних газет, частина з них була оприлюднена, як, наприклад, листи полонених українців, в яких йшлося про ненависну їм колгоспну систему, яка призвела до голоду⁷⁶.

Загалом спогади посідають незначне місце серед публікацій про голод в газетах Київської генеральної округи, хоча в інших регіонах цей жанр активно експлуатувався німецькими пропагандистами. Наприклад, видавництво газети «Волинь» навіть оголосило конкурс на тему «Що я пережив за останні два роки більшовицького панування». Усі надіслані матеріали планувалося помістити на сторінках однойменної газети або у збірник «Книга терпінь українського народу під більшовицьким тиранством»⁷⁷.

Натомість діапазон надрукованих *художніх творів* у підкупаційній періодиці доволі широкий: поезія, проза, уривки з драматичних творів українського письменства (як класиків, так і маловідомих літераторів, вилучених з української культури через їх репресування). Серед найвідоміших творів, опублікованих у роки нацистської окупації слід відзначити оприлюднення уривку «Хліб» з роману-хроніки Уласа Самчука «Марія»⁷⁸. Невеликий за обсягом твір оповідав про тяжке життя української селянки на фоні історичних подій, зокрема, війни, насильницької колективізації та Голоду. Справжній викривальний характер мала поема-драма на 4 картини Сергія Кокота-Ледянського «Тисяча дев'яťсот тридцять третій рік»⁷⁹, написана 1942 р. У ній головна героїня — сільська дівчина Галя навчалася в київському інституті, дізналася, що в її рідному селі страшний голод, що її батьки гинуть від голоду, намагалася їх врятувати, за що її виключили з інституту. Наступний герой цього твору — студент Ромашко, якому небайдуже буття українських селян. Однак його

⁷⁵ Шадківська Софія. Здійснення мрії. *Бориспільські вісті*. 1943. 2 лип. № 46 (158). С. 3.

⁷⁶ Серп і молот — смерть і голод. *Останні вісті* (Київ). 1941. 17 листоп. № 1. С. 5.

⁷⁷ Конкурс. *Волинь*. 1941. 7 верес. № 2. С. 4.

⁷⁸ Самчук Улас. З книги про хліб (уривок з роману «Марія»). *Дніпрова хвиля* (Кременчук). 1942. 15 серп. № 51 (68). С. 2.

⁷⁹ Ледянський С. Тисяча дев'яťсот тридцять третій рік. *Нова доба* (Берлін). 1943. 14 лист. № 46 (118). С. 2–4; 21 лист. № 47 (119). С. 3–4; 28 лист. № 48 (120). С. 3–4; *Український вісник* (Берлін). 1943. 17 жовт. № 21 (120). С. 2–5; 31 жовт. № 22 (121). С. 2–7.

особиста доля склалася трагічно. Він покінчив життя самогубством, не в змозі протистояти радянській системі, яка зробила з нього класово-ворожого елемента. Однак з цим твором мешканці Київщини могли ознайомити тільки в інших окупаційних часописах, зокрема «Нова доба» та «Український вісник» (обидва видавалися в Берлін).

Час від часу газети київського регіону також публікували художні твори з цієї тематики. Наприклад, оповідання «Земля» присвячене долі українського селянина Федора з села Сеньківки, який залишив трьох дітей і дружину та поїхав у Росію у пошуках їжі. А тим часом його діти померли від голоду та й він не повернувся у рідне село, захворів і помер⁸⁰. Часом публіцистичні статті містили вкраплення, виконані в художньому стилі з елементами спогадів⁸¹. Оповідання «Подарунок» розповідає про селянську родину, про початок колективізації та про її наслідки⁸². В оповіданні «Земляки» серед іншого йдеться про Голод 1932–1933 рр.⁸³ Нарис «Мати» присвячений жінці, яка мала трьох синів. Старшого — Івана вивезли в Сибір як куркуля, а його дружина та діти померли від голоду в 1933 р., середнього — Василя заарештували в 1937 р., молодшого сина забрали на війну. *«Як худобину ту на бойню, погнали на війну босого, обідраного... Та й за що воювати? Бур'янами позаростали сплюндровані села, люди, як тіні ті, ходять: виснажені, обідрані — дивитись боляче. Чи може за братів своїх, що одного в снігах десь замордували, а другого в НКВД закатували?...»*⁸⁴.

Низка творів про голод була представлена в газеті «Звільнена Україна» (Богуслав). Від 22 жовтня 1941 р. у кількох її випусках було опубліковане оповідання Петра Козаченка «Колгоспне пекло». Головний герой — Володимир повертається у рідне село Мисайлівку, яке в його пам'яті закарбувалося як багате й заможне. Натомість перед ним постає зубожіле та зруйноване село з худими та опухлими людьми. За дві години до його приходу додому помирає від голоду батько. Мати розповідає, яким страшним стало життя в селі, про свавілля представників радянської влади. А потім і сам Володимир зазнає катувань⁸⁵. Наступний твір

⁸⁰ Дегтяр Ю. Земля. Українське життя (Бориспіль). 1941. 10 груд. № 19. С. 2.

⁸¹ Бджола Остап. Село в «совєтському раю»...

⁸² О. Г. Подарунок. Нове українське слово. 1943. 29 серп. № 203 (521). С. 4.

⁸³ Ганніченко І. В. Земляки. Голос Полтавщини. 1942. 9 квіт. № 29 (47). С. 4.

⁸⁴ Головко Іван. Мати. Там само. 7 січ. № 3 (21). С. 4.

⁸⁵ Козаченко Петро. Колгоспне пекло. Звільнена Україна (Богуслав). 1941. 22 жовт. № 18. С. 2; 26 жовт. № 19. С. 2; 29 жовт. № 20. С. 2; 2 лист. № 21. С. 2; 5 лист. № 22. С. 2; 9 лист. № 23. С. 2.

розповідає про високу смертність від голоду в селі Расава та його околицях і про канібалізм його мешканців⁸⁶.

У Лохвиці з 1942 р. місцеве товариство «Просвіта» започаткувало видання «Літературної газети». Вже у першому числі було опубліковане оповідання «Хліб». У ньому йшлося про те, як поступово люди божевільні від голоду, втрачали людську подобу й як за шматочок хліба здатні були на вбивство рідної людини⁸⁷. Інші оповідання в цій же газеті були присвячені створенню колгоспів та розкуркуленню⁸⁸.

Для впливу на широкі верстви населення та легкого сприйняття інформації застосовувалися публікації віршів. Страшна і сумна картина злиднів та голоду постає з наступного вірша.

З минулого

В побиті шибки вітер сипле сніг,
Вже п'ятий день не топлено в печі.
Наш батько на полу в кутку заліг,
І тужно, хрипло кашляє вночі.
Давно уже не бачили ми хліб,
Їмо лише лушпиння й воду п'єм,
Усі хати обходжено в селі,
Але ніхто нічого не дає.
Бо в кожного недоля зла така,
Немає хліба, навіть сухарів,
Маленькі діти й ті без молока
Вмирають на руках у матерів.
Ще вчора батько попередив нас,
Щоб теслю ми покликали скоріш,
Чотири дошки є, то й вистачить якраз,
Для домовини і не треба більш,
Стругає дошку на току тесляр,
І стукіт той сумний, печальний, строгий
В моєму серці, як важкий удар,
Як предчуття протесту і тривоги.

1937 р.⁸⁹

⁸⁶ Безталаний Михайло. Епізод з життя українців. *Звільнена Україна* (Богуслав). 29 жовт. № 20. С. 2.

⁸⁷ Тесленко К. Хліб. *Літературна газета* (Лохвиця). 1942. 3 берез. № 1. С. 3.

⁸⁸ Тесленко Кость. Останнє бажання. *Літературна газета* (Лохвиця). 1942. 5 квіт. № 2. С. 2; Новоселецька Ю. Останній шлях. *Там само*. 1942. 3 берез. № 1. С. 4.

⁸⁹ З минулого. *Література і мистецтво*. 1941. 29 жовт. № 2. С. 2.

Поезія «Тридцять третій» написана до роковин Голоду 1932–1933 рр. Її автор підкреслює, що у пам'яті українців надовго залишиться ця організована більшовицьким режимом трагедія. З рядків вірша проступає бездушність осіб, які вилучали у селян останні харчі та прирікали їх на голодну смерть.

Тридцять третій

Минає зараз десять літ,
Ще пройде скільки, пройде вік,
Ми не забудемо і не забуде світ,
Жахливий тридцять третій рік.
Той рік, як сталінські бригади
Із хати в хату походжали,
І хліб, що був, увесь, — о, гади!
Увесь, до грама забирали.
Ні сльози жон, ні плач дітей,
Ніщо, ніщо їх не зупиняло;
Бо не серце в грудях тих —
Холодний камінь вони мали.
А далі... страшно і казати:
Із сили вибившись, вони
Голодні діти... батько... мати...
Гинули, як мухи восени.
Ледве по вулицях ішли...
І тут же падали.. готові,
А інших під руки вели,
І падали все нові й нові...
Тоді вісім мільйонів поховала
Україна кращих дочок та синів,
В великі їх могили повкидала,
І не лунав над ними похоронний спів.

М. Л.⁹⁰

У стилі літературної критики представлена цікава стаття про творчість Павла Тичини, де серед іншого згадуються його вірші про голод, зокрема «По блакитному степу»:

«Гляне сонце, як дитя,
А в селі голод.

⁹⁰ М. Л. Тридцять третій. *Гадяцька газета*. 1943. 8 черв. № 28 (109). С. 2.

Ходять матері, як тіні, —
Вороний вітер...»
А також вірш «Голод»:
«Прийшли сюди, а голод з нами
Й нема людей поміж людей.
Ти чув?.. недавно десь тут жінка
зварила двох своїх дітей...
Одскочив батько: божевільна!
Мовчи! Мовчи! До чого це?».

Зазначалося, що поет доволі швидко змінив свою орієнтацію та згодом оспівував советську країну, як приклади наводяться збірки його творів «Чернігів», «Партія веде», «Чуття єдиної родини», «Сталь і ніжність»⁹¹. Так само піддавався критиці доробок Лебедєва-Кумача та Дем'яна Бедного, які звеличували «політичну мудрість Сталіна і його соратників», «любимого батька», «друга народів»⁹².

У цій царині часто використовувалися твори надіслані власне письменниками в редакцію, можливо, частина з них була написана ще до війни. Однак, з нашої точки зору, траплялися серед них і виконані на замовлення окупаційної влади. Об'єднував їх потужний емоційний посыл, висвітлення історичних подій в реалістичній формі тощо. Часто головними героями цих творів ставали українські селяни, які пережили голод. Письменники та поети використовували оповідь від першої особи аби посилити вплив на читача, викликати у нього не тільки співчуття й співпереживання, а й ненависть до радянської влади.

Гумористично-саркастичні твори особливо користувалися популярністю в читачів окупаційної періодики. Оскільки у доступній гумористичній формі, засобами тонкої іронії, інколи гострого сарказму висміювалися недоліки радянської політичної та економічної системи, злиднений побут громадян «процвітаючої Країни рад», у потрібному ідеологічному руслі формувався інформаційний простір. Неодмінними персонажами антирадянського гумору ставали, в першу чергу, жиди та партійні функціонери. Автори статей в окупаційній пресі, присвячених фольклору в СРСР повідомляли, що у 1930-ті роки робилися спроби надати народній творчості голос співця, який захоплюється усім радянським, у тому числі його керманичами. З цією метою готувалися до видання збірки радянського фольклору, які однак не мали нічого спіль-

⁹¹ Підгайний М. Шляху у прірву! До еволюції творчості Павла Тичини. *Нове українське слово*. 1942. 5 берез. № 50 (65). С. 3; 6 берез. № 51 (66). С. 3.

⁹² Рудін Дм. *Голос Народу. Там само*. 1943. 7 січ. № 5 (323). С. 3.

ного з справжнім фольклором, який переважно побутував в усній формі. *«Ця усна творчість ховалася десь по закутках. Її не тільки не записували, а, навпаки, переслідували. Проте, вона жила, як жила, не зважаючи на весь гніт і знущення душі нашого народу. У цьому справжньому фольклорі все подавалось без обману, в своєму справжньому вигляді. Народне сумління чутливо реагувало на найрізноманітніші прояви сталінської системи. Тут не боялись авторитетів і не соромились таврувати злою насмішкою найзначніших совєтських осіб, викривати в веселій приказці або частушці найурочистіші сталінські гасла. Ця безіменна справжня народня творчість давала дійсну картину совєтського життя...»*. Особливе значення у цій творчості посідав анекдот або влучний каламбур, як, наприклад, у народному трактуванні звучала пісня Лебедева-Кумача: *«Я такой другой страны не знаю, где так вольно дохнет человек»*⁹³ або наступний вислів: *«Серп і молот — смерть і голод»*⁹⁴.

Нерідко публікації сатиричного продукту українського народу в окупаційній періодиці супроводжувалася відповідними пропагандистськими коментарями, які спрямовувалися на те, або населення не лише посміялося, але й замислилося над прихованим змістом гумористичних творів. Наприклад, частівкам та прислів'ям в «Українському слові» (Золотоноша) передував такий коментар: *«До нашого часопису надходить багато фольклорних матеріалів: пісень, частівок, байок, жартів, анекдотів тощо, які створило селянство й робітництво нашої округи. Одні з них показують справжнє обличчя кремлівських посіпак, другі розкривають хижацьку суть большевицьких колгоспів, ще інші — жидівську продажність та їх експлуаторський характер. Це не сфабриковані совєтськими віршомазами під народні мотиви «твори», це справжня народна творчість. З непідробленим юмором та сарказмом висміює українець, як і його прадід сотні років тому, жидівство, його підступність та продажність, гірко глузує з свого недавнього минулого і радісно вітає зорю нового життя»*⁹⁵. Найчастіше публікувалися частівки, анекдоти, приказки, каламбури. З усього різноманіття публікацій цього жанру варто виокремити кілька провідних тематичних груп.

До першої групи належать частівки про Сталіна. Народна мораль уособлена в антихристиянських епітетах, підібраних на його адресу:

Скрізь неволя, скрізь недоля,
Плач і стогін на селі,

⁹³ Рудін Дм. Голос Народу...

⁹⁴ Серп і молот — смерть і голод...

⁹⁵ Новий український фольклор. *Українське слово* (Золотоноша). 1942. 8 лип. № 47 (66). С. 2.

Бо на царському престолі —
Ірод клятий у Москві.

* * *

Ірод клятий, Сталін лютий,
Із жидами спілку склав, —
Щоб згубити люд християнський, —
Душу чортові, продав⁹⁶.

* * *

Не дивуйте люди добрі,
Що на Вкраїні стало, —
Гинуть, люди, гинуть коні,
Бо панує Сталін⁹⁷.

Так само у народній творчості визначено коло головних винуватців страшного бідування українського селянства. Окрім радянського керманіча висміюють жиди та комуністи:

Есть багато в небі зірок,
В полі більше колосків;
Есть багато у нас друзів,
А найбільше ворогів.
Перший ворог — Сталін клятий,
Другий ворог — то жиди,
Третій ворог — комуністи,
І добра від них не жди⁹⁸.

* * *

На дахові серп і молот,
А у хаті смерть й голод.
Жиди ходять попід хати.
Щоб позику підписати.

* * *

Батько й мати у колхозі.
Діти плачуть на дорозі,
Як побачать гепеу,
Ховаються в кропив⁹⁹.

⁹⁶ *Хвиля П.* На рідній землі. *Українське слово (Київ)*. 1941. 15 жовт. № 31. С. 3–4.

⁹⁷ *Танцюра Юрій.* Большевизм в українському фольклорі. *Дзвін (Біла Церква)*. 1942. 31 трав. № 26 (41). С. 2.

⁹⁸ *Хвиля П.* На рідній землі...

⁹⁹ Там само.

* * *

Не журися, Хайко,
Що ми комуністи,
Мужики хай роблять,
А ми будем їсти¹⁰⁰.

Наступна група присвячена колективізації, колгоспній системі. Влучне народне слово висміювало всі недоліки: систему господарювання, що перетворила багаті українські села на злиденні, а селян — на жебраків; результати форсованої індустріалізації; співвідношення бюрократії і трударів, систему нарахування доходів колгоспників — трудоднів; примусове вилучення у селян продуктів харчування.

* * *

Подивися, Сталін, сам,
Як танцює комнезам:
ноги босі, штани в клітку,
виконує п'ятилітку¹⁰¹.

* * *

Колективно зерно сієм
Колективно і жнемо,
Тільки їсти бігма чого, —
Колективно й помремо.

* * *

Стогне пугач у діброві,
Над селом — нічна пора
Ходить юда з комсомолом
І комори обдира¹⁰².

* * *

Зустрів Сталін Калініна,
Став йому казати,
Що почали всі папери
Миші обгризати.
Повна шафа завелася, —
Ніде голки ткнути;
Ходжу ранком біля неї —
Боюсь відімкнути.

¹⁰⁰ Бджола Остап. Село в «советському раю»...

¹⁰¹ Серп і молот — смерть і голод...

¹⁰² Танцюра Юрій. Большевизм в українському фольклорі...

— Я пораджу тобі, Йосип,
Навіщо лякатся.
Повісь надпис «колгосп Сталін», —
Усі розбіжаться¹⁰³.

У цьому ж руслі побутували анекдоти про колективні господарства: *«Після однієї зі складних нарад Рузвельт, Черчілль і Сталін поїхали кататися парком. Під'їхавши до вузького містка, вони побачили бика, який перегородив увесь проїзд. На окрик Рузвельта тварина й вухом не повела. Підійшов Черчілль і дав бику «копняка» — не допомогло. Настала черга Сталіна, який, нагнувшись щось прошептав бику в саме вухо. Той миттєво зіп'явся на ноги і стрімголов чкурнув навтьоки. Союзники запитали, що він сказав, але Сталін тільки лукаво посміхнувся. А от шофер трохи згодом пояснив: «Сталін сказав, якщо бик не відійде, він віддасть його в колгосп»¹⁰⁴.*

Радянська політика знайшла відображення і в народних прислів'ях та приказках:

Сталінська конституція одна проституція, рай обіцяє, а шкуру здирає.
Наробили «активісти», нема чого людям їсти.
Став партійним, зробився спокійний: тільки пануй та людей грабуй¹⁰⁵.

Третя група гумористичних творів висвітлює важкий матеріальний стан, злиденне існування українського селянства внаслідок «економічних реформ» радянського уряду, що позбавили селян будь-яких економічних і громадянських прав, зрештою, стали одним з інструментів голоду. Окупаційні часописи публікували наступні прислів'я:

Спасибі Ільїчу — голим тілом я свічу.
Жити стало краще, жити веселіше: хліба стало менше, одежа драніша.
Заїли прокляті податки; нема до чого вчепити й латки.
Великі Сталінові перемоги, голі в людей спини й ноги¹⁰⁶.

Тонкою іронією сповнені частівки про бідкування селянства:

¹⁰³ Новий український фольклор. *Українське слово (Золотоноша)*. 1942. 8 лип. № 47 (66). С. 2.

¹⁰⁴ Рудін Дм. Голос народу...

¹⁰⁵ Літературна сторінка. *Уманський голос*. 1941. 26 жовт. № 16. С. 3.

¹⁰⁶ Мельниченко І. Українська народна творчість. *Там само*. 1941. 12 жовт. № 12. С. 3.

Іде голий по дорозі.
Вихваляє життя в СОЗі¹⁰⁷:
Нема штанів, нема гуні —
Славно жити у комуні.

* * *

Приїдь, Сталін, подивися,
Як ми в СОЗі дожилися:
Клуня раком, хата боком —
Троє коней з одним оком¹⁰⁸.

Наслідком примусової колективізації та розкуркулювання населення України не змусили на себе довго чекати — розпочався Голод 1932–1933 рр.

Висить Сталін на стіні,
Нема хліба на столі,
Він показує рукою,
Куди їхать за мукою.

* * *

Батько в СОЗі й мати в СОЗі,
Діти плачуть при дорозі.
Нема, хліба, нема сала,
Бо советська власть забрала.

* * *

Нема сала, молока
Сама заготовка
Замучила мужика хлібозаготовка.

* * *

В Москві славлять перемогу:
Трупом пахнуть всі дороги.
Так спасибі ж, бандит Сталін.
Що «заможними» всі стали.
Ходим босі, ходим голі.
Слізьми зрошуємо поле.
Всі голодні, хочуть їсти —
Зате ситі комуністи.

¹⁰⁷ СОЗ (товариство спільного обробітку землі) — одна з форм колективізації сільського господарства.

¹⁰⁸ Мельниченко І. Українська народна творчість...

* * *

Плачуть діти на печі —
Обіцяю калачі.
А насправді їх нема —
З'їла б хліба і сама¹⁰⁹.

* * *

В тридцять другому году їли люди лободу
В тридцять третьому году стали падать на ходу¹¹⁰.

Гірка іронія щодо голоду уособлена в наступних анекдотах:

«Два советські громадяни сперечалися одного разу про те, хто більший: Гувер, колишній американський президент, чи Сталін.

— Гувер був більший, — сказав один. — Він звільнив своїх громадян від алкоголізму, відучив пити горілку.

— Де не штука, — відповідає йому другий. — Сталін все таки більший; він відучив усіх наших людей їсти»¹¹¹.

«Вморений голодом селянин-колгоспник звертається до “батька” Сталіна з проханням покращити його становище, посилити постачання харчовими продуктами, зокрема жирами, а «Сталін йому відповідає: Соя сало заміняє»¹¹².

Своєрідно відбився у народній частівці і відомий вислів Сталіна «жити стало краще, жити стало веселіше». Після цих слів сумний вигляд підрадянського громадянина почали розглядати мало не як ознаку політичної неблагонадійності, селянські дівчата співали:

Не пойду я за ворота.
Мои милые друзья.
Веселиться неохота,
А печалиться нельзя¹¹³.

У світлих і радісних тонах змальовується майбутнє життя після здобуття перемоги у війні:

¹⁰⁹ Мерега Г. Творчість українського народу. *Українське слово* (Київ). 1941. 7 жовт. № 24. С. 3.

¹¹⁰ Бджола Остап. Село в «советському раю»...

¹¹¹ Новий український фольклор. *Українське слово* (Золотоноша). 1942. 8 лип. № 47 (66). С. 2.

¹¹² Мерега Г. Творчість українського народу...

¹¹³ Рудін Дм. Голос народу...

Зійде сонце, зійде ясне,
Зашовковиться трава:
Скоро згине хижий Сталін
І всесвітня жидова¹¹⁴.

Отже народний фольклор, представлений на шпальтах окупаційних часописів, висміював найбільш болючіші проблеми радянського суспільства, які спричинили голод: форсовану індустріалізацію, розкуркулення, насильницьку колективізацію, матеріальне зубожіння українського села. В частівках і анекдотах проявлявся народний гнів і ненависть до радянського уряду й Сталіна, вони були сповнені тугою і болем через страждання українського народу. Влучні, жартівливі, а частіше саркастичні народні твори були використані нацистськими пропагандистами аби підкреслити значні недоліки в радянській сільськогосподарській політиці, наслідком якої стала загибель 3,8 мільйонів українців від Голоду 1932–1933 років.

Таким чином, ми проаналізували жанрове різноманіття публікацій про Голод 1932–1933 рр. на сторінках окупаційної періодики генеральної округи «Київ». Преса стала важливим пропагандистським інструментом нацистського режиму щодо ідеологічної обробки мешканців цього регіону. Чимала кількість газет та пильна увага німецьких функціонерів до контенту тогочасних часописів, особливо від кінця 1941 р., свідчили про важливі завдання, які на неї покладалися в інформаційному просторі щодо формування негативного образу радянського режиму та його очільників. Здійснений аналіз дозволив зробити кілька висновків: — заборонена в радянські часи будь-яка критика влади, у період окупації стала потужним інструментом нацистської пропаганди; — ідеологічні зусилля нацистських пропагандистів спрямовувалися на формування антибільшовицьких настроїв населення окупованої України через засоби масової інформації, зокрема періодичні видання; — оприлюднення інформації про Голод 1932–1933 рр. здійснювалося в руслі загальної критики радянського режиму та мало значний емоційний вплив на читачів тогочасних газет; — незважаючи на ідеологічну заангажованість чимало фактів про голод, ситуацію в українських селах в 1930-ті роки, політику радянської влади щодо селянства було описано до певної міри правдиво; — жанрове різноманіття було розраховане на різні категорії населення; — найбільший сегмент становили кореспонденції публіцистичного характеру, де тема Голоду 1932–1933 рр. експлуатувалася серед розвінчування інших злочинів більшовицької влади.

¹¹⁴ *Танцюра Юрій*. Большевизм в українському фольклорі...

Публікації про Голод 1932–1933 рр., на думку нацистських ідеологів, мали стати важливим чинником у відволіканні уваги людності від важкої реальності окупаційного повсякдення. Так, кореспонденти періодичних видань пропонували перетерпіти тимчасові труднощі, в тому числі й з харчуванням, самовіддано працювати, допомагати нацистській владі в боротьбі з будь-якими проявами опору тощо. В багатьох статтях підкреслювалася «визвольна місія» німців, які не лише «звільнили» українців від більшовицько-жидівського ярма, а й «врятували» від голоду, який би мав охопити українські поселення. Постійну критику радянської дійсності поєднували з обіцянками кращого майбутнього після завершення війни перемогою Третього райху. У початковий період нацистської окупації такі публікації сприймалися мешканцями генеральної округи «Київ» певною мірою позитивно. Однак поступово через посилення терору щодо населення, нещадну експлуатацію місцевих ресурсів, погіршення економічної ситуації преса перетворилася на суто інформаційне джерело, ідеологічний вплив якого суттєво знизився.

REFERENCES

1. Cherniakov, B. I. (2006). Okupatsiina presa Raikhskomisariatu Ukraina: rozbudova i funktsionuvannia 1941–1943 rr.). *Naukovi zapysky. Zbirnyk. Seriia «Politohiia i etnolohiia»*, 31, 51–69. Kyiv: Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
2. Cherniakov, B. I. (2005). Okupatsiina i lehalna periodychna presa v Ukraini 1941–1944 rr.: *Dzherela doslidzhennia. Bibliohrafiia*. Kyiv: AN VSh Ukrainy. [in Ukrainian].
3. Danilova, V., Manning, R., & Violy, L. (2001). *Tragediya sovetskoj derevni. Kollektivizaciya i raskulachivanie. 1927–1939: Dokumenty i materialy*. (Vol. 3. Konec 1930–1933). Moskva: ROSSPEN. [in Russian].
4. Hedz, Vitalii (2014). Okupatsiina presa Kyieva (na osnovi fondovoi kolektsii Memorialnoho kompleksu «Natsionalnyi muzei istorii Velykoi Vitchyznianoï viiny 1941–1945 rokiv». *Viiskovo-istorychnyi merydian. Elektronnyi naukovi fakhovi zhurnal*, 3(5), 83–97. [in Ukrainian].
5. Koval, M. (1992). Natsystskyi henotsyd shchodo yevreiv ta ukrainske naselennia (1941–1944 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 25–32. [in Ukrainian].
6. Kurylyshyn, K. M. (2007). *Ukrainska lehalna presa periodu nimetskoï okupatsii (1939–1944): Istoryko-bibliohrafichne doslidzhennia*. (Vols. 1–2). Lviv: Nats. nauk. b-ka im. V. Stefanyka. [in Ukrainian].
7. Kurylyshyn, K. M. (2010). *Ukrainske zhyttia v umovakh nimetskoï okupatsii (1939–1944 rr.): za materialamy ukrainomovnoi lehalnoi presy: monohrafiia*. Lviv: Lvivska natsionalna naukova biblioteka imeni V. Stefanyka. [in Ukrainian].
8. Miuller, N. (1974). *Vermaht i okkupatsii (1941–1944). O roli Vermahta i ego rukovodyashchih organov v osushchestvlenii okkupacionnogo rezhima na sovetskoj territorii*. Moskva: Voenyzzdat. [in Russian].

9. Mykhailiuk, M. A. (2006). Natsyistska propahanda v okupovanomu Kyievi. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 131–144. [in Ukrainian].
10. Mykhailiuk, M. A. (2006). *Ahitatsiino-propahandystska diialnist orhaniv nimetskoï okupatsiinoï vlady sered naselennia Ukrainy (1941–1944 rr.)*: PhD thesis abstract. Kyiv: Nats. un-t «Kyievo-Mohylian. Akad.». [in Ukrainian].
11. Nesterenko, V. A. (2017). Tema Holodomoru na storinkakh okupatsiinoï presy Sumshchyny 1941–1943 rr. *Sumska starovyna*, L, 80–86. [in Ukrainian].
12. Salata, O. O. (2010). *Formuvannia nimetskoho informatsiinoho prostoru v Reikhskomisariati «Ukraina» ta v zoni viiskovoi administratsii (cherven 1941–1944 rr.)*. Monohrafiia. Donetsk: Nord-Pres. [in Ukrainian].
13. Shchupak, I. (2006). Natsyistska antysemitska propahanda sered mistsevoho naselennia Ukrainy. *Problemy istorii Holokostu: Naukovyi zhurnal*, 3, 147–175. [in Ukrainian].
14. Skorobahatov, A. V. (2006). *Kharkiv u chasy nimetskoï okupatsii (1941–1944)*. Kharkiv: Prapor. [in Ukrainian].
15. Tytarenko, D. (2005). Diialnist batalionu U shchodo orhanizatsii roboty periodychnykh vydan na okupovanii terytorii Ukrainy (1941–1944 rr.). *Ukrainska periodyka: Istorii i suchasnist. Dop. i povid. IX Vseukr.nauk.-teoret. konf.* (pp. 220–223). Lviv: Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy im. V. Stefanyka NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
16. Tytarenko, D. M. (2008). Publikatsiia «Pravda pro holod na Ukraini v 1932–1933 rokakh» yak chynnyk informatsiino-propahandystskoho vplyvu pid chas nimetskoï okupatsii. *Ukrainska periodyka: istorii i suchasnist : dop ta povidoml. desiatoi Vseukr. nauk.-teoret. konf.* (pp. 443–452). Lviv: Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy im. V. Stefanyka NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
17. Tytarenko, D. (2005). Zvity batalionu propahandy U yak dzherelo z pytannia pro vplyv natsyistskoï propahandy na naselennia okupovanoi Ukrainy. *Druha svitova viina i dolia narodiv Ukrainy: Mater. Vseukr. nauk. konf.* (pp. 165–171). Kyiv: Sfera. [in Ukrainian].
18. Yaremenko, V. M. (2012). Periodyka reikhskomisariatu «Ukraina» yak zasib vplyvu na svidomist naselennia okupovanykh terytorii. *Natsionalna ta istorychna pamiat : zb. nauk. pr.*, 2, 276–294. [in Ukrainian].
19. Yaremenko, V. M. (2008). *Polityka nimetskoho okupatsiinoho rezhymu shchodo presy v reikhskomisariati «Ukraina» (1941–1944 rr.)*: PhD thesis abstract. Kyiv: Kyivskyi natsionalnyi universytet. [in Ukrainian].

Tetiana Zabolotna

Candidate of Historical Sciences (Ph.D.),

Researcher at the Department of Military Historical Research,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

zabten@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-6300-8286>

REFLECTIONS OF THE FAMINE OF 1932–1933 ON THE PAGES OF THE OCCUPATION NEWSPAPERS OF THE KYIV GENERAL DISTRICT (1941–1944)

Abstract. *This article analyzes the propaganda potential of the occupation periodicals of the Kyiv General District to form a negative image of Soviet power. **The purpose** of the study is to clarify the theme of the Famine 1932–1933 in the discourse of the Nazi occupation press in the Kyiv region about the crimes of the Soviet regime. **The objectives of the study** are to analyze the historiography of the issue, to characterize the regional specificity of the occupation magazines, to identify newspaper publications on the topic chosen for the study; to analyze their content and propaganda potential, to study genre diversity. The researcher used retrospective, historical and typological, comparative **methods of historical research**, the general scientific method of induction, and monitoring and systematization as special methods. **The main results of the study:** The topic of famine was actively exploited by German propaganda services to strengthen anti-Soviet sentiments among the population of occupied Ukraine by publishing articles on relevant topics in periodicals. The press of the Kyiv General District reflected the general trends of periodicals in the Reichskommissariat Ukraine: the short duration of their existence, the change of editorial boards and titles, and the low quality of publications due to the small percentage of professional journalists and editors on the editorial boards. The articles about the Famine of 1932–1933 was marked by genre diversity. The largest segment consisted of journalistic articles on the topic. The number of analytical and statistical publications was rather small, but they were characterized by a scientific approach to writing. In order to strengthen anti-Soviet and anti-Semitic sentiments among the local population, periodicals published eyewitness accounts of the Soviet system were published in periodicals. The press of the Kyiv region was not particularly active in publishing works of fiction about the famine. Folklore presented in the occupation publications of the region ridiculed the most painful problems of Soviet society that caused the famine. The ditties and anecdotes reflected people's anger and hatred of the Soviet government and Stalin. Such works were used by Nazi propagandists to emphasize the shortcomings in Soviet agricultural policy, which resulted in the 1932–1933 Famine. However, due to increased terror and the ruthless exploitation of the local population, the occupation newspapers gradually lost their propaganda potential in shaping anti-Soviet sentiment. **Prospects for further research** lie in finding out the impact of the propaganda products of the occupation periodicals on the population of that time. However, such developments are more suitable for psychological science.*

Keywords: *occupation press, Nazi propaganda, the Holodomor of 1932–1933, the Kyiv General District.*

УДК 32:343.261-052(=161.2)]"1940/2010"+069.7(093)

Валентина Смірнова

старша наукова співробітниця,
Національний музей історії України
у Другій світовій війні (Київ),
Україна, smirnovavalentins@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0000-9999-7389>

Олександр Білоус

кандидат історичних наук, завідувач відділу,
Національний музей історії України
у Другій світовій війні (Київ),
Україна, bilouskass@ukr.net
<https://orcid.org/0009-0005-8325-363X>

УКРАЇНСЬКІ ПОВСТАНЦІ В РАДЯНСЬКИХ ТАБОРАХ І ТЮРМАХ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ ЗРІЗ ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

***Анотація.** Боротьба тоталітарного радянського режиму проти українського визвольного руху характеризувалася масовими репресивними заходами щодо його активних учасників, симпатиків і навіть нейтрально настроєного до влади населення. Учораині учасники та свідки українського націоналістичного підпілля тисячами ставали в'язнями виправно-трудоxв таборів, трудових спецпоселень та місць утримання.*

Нині у фондовій колекції Національного музею історії України у Другій світовій війні зберігається понад 130 комплексів персональних матеріалів осіб, які в середині ХХ ст. пройшли через ГУЛАГ. Серед них учасники: антирадянського націоналістичного підпілля 1939–1940 рр.; антирадянського опору в лавах УПА та в запіллі (1941–1944 рр.); боротьби збройного підпілля й повстанців проти внутрішніх військ НКВД та радянської адміністрації на завершальному етапі радянсько-німецької війни (1944–1945 рр.); організованої боротьби з радянським режимом по закінченні Другої світової війни (1945–1954 рр.).

У статті зроблено джерелознавчий огляд фондового зібрання за визначеною тематикою і проаналізовано характерні риси просопографічного портрета представлених персоналій, інформаційно-змістову цінність комплексу музейно-джерельних ресурсів за основними групами зберігання: «Фотодокументи» «Документальні матеріали», «Речі», «Образотворче мистецтво», «Фонодокументи».

Оскільки проблема примусового утримання українського свідомого громадянина російською репресивною системою набула нових реєстрів звучання вже

в умовах нинішньої війни Російської Федерації проти України, такий аналіз дає змогу вивчити індивідуальний досвід від моменту ув'язнення та слідства до моменту звільнення, досвід боротьби в умовах, створених для знищення людини-патріота, а також часто драматичний процес повернення із заслання й реабілітації в суспільстві.

Ключові слова: Друга світова війна, Україна, український визвольний рух, політичні в'язні, система таборів ГУЛАГу.

Об'єктивне вивчення злочинів радянського тоталітарного режиму, зокрема різноманітних підрозділів його репресивного апарату, — щодо учасників українського визвольного руху — це одна з важливих проблем вітчизняної історіографії, що набуває дедалі більшої актуальності. З одного боку, це історія про функціонування імперії таборів і тюрем на території СРСР, з іншого — про тих в'язнів, які своїм опором сприяли початку її руйнації, а значить і про наших співвітчизників.

За підрахунками вітчизняних і деяких закордонних істориків, здійсненими на підставі оприлюднених джерел Державного архіву РФ (м. Москва), зокрема його електронного сегмента, станом на початок 1950-х рр. українці становили п'яту частину в'язнів ГУЛАГу (понад 516 тис. осіб) і, зокрема, майже половину (понад 70 тис.) усього контингенту політв'язнів у особлагах, тобто таборах для «особливо небезпечних державних злочинців»¹. Зазначимо, що в контексті вивчення участі українців у різних акціях табірної боротьби, особливо у найбільших із них — Норильській, Воркутинській (1953 р.) та Кенгірській (1954 р.) — дослідники, окрім вище зазначених архівних першоджерел, активно використовують мемуаристику — пізнавальний потенціал письмових та усних спогадів учасників і свідків подій².

¹ Алланіязов Т. Українці в особливих таборах ГУЛАГ. Український історичний журнал. 2018. № 1. С. 121–147; ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918–1960. Сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров. М., 2000. 888 с.; *Дерев'яний Ігор*. Роль «особлагів» в системі радянських концтаборів (1948–1954). Український визвольний рух. Львів, 2014. С. 298–308; Повстанські колекції. Спогади. Л. Легасова (кер. проекту) та ін. К., 2021. 264 с.

² Бажан О. Г. Кенгірське повстання в'язнів ГУЛАГу 1954. Енциклопедія історії України у 10 т. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін., Ін-т іст. України НАН України. К.: Наук. думка, 2007. Т. 4. С. 171; *Його ж:* Норильське повстання 1953. Енциклопедія історії України у 10 т. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін., Ін-т іст. України НАН України. К.: Наук. думка, 2010. Т. 7. С. 490; *Бондарук Л. В.* Роль українського руху опору в організації Норильського повстання [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://chtyvo.org.ua>.; *В'ятрович В. М.* Історія з грифом «Секретно». Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2012. С. 180–193; *Кліщ М.* Спогади повстанця. Тернопіль, 2005. 166 с.

Усебічному вивченню й неупередженому відтворенню історії перебування учасників боротьби за незалежність України у режимних установах НКВД-МВД та НКГБ-МГБ слугуватимуть і акумульовані у фондозбірні Національного музею історії України у Другій світовій війні їхні особисті комплекси.

Нині в музейній колекції — 133 комплекси персональних матеріалів (понад 1100 од. музейних предметів основного й науково-допоміжного фондів) учасників українського визвольного руху, із яких 98 комплексів — колишніх політичних в'язнів режимних установ радянської тоталітарної системи, загалом близько 600 од. музейних предметів основного й науково-допоміжного фондів із цієї проблематики. Це вагомий результат копіткої пошуково-дослідницької роботи з колишніми учасниками та свідками боротьби, а також із їхніми рідними, зокрема членами родин. Зауважимо й поступове уведення музейних документальних матеріалів за тематикою ГУЛАГу до наукового обігу³.

Розглянемо різні складники зібрання й проаналізуємо характерні штрихи просопографічного портрета представлених персоналій та інформаційно-змістову цінність комплексу музейно-джерельних ресурсів за основними групами зберігання.

Усі презентовані персоналії — вихідці з національно свідомих українських родин, переважно селянських, чиї близькі брали участь у Перших визвольних змаганнях. Загалом — народжені в період від 1890-х і до початку 1930-х рр. Окрім кіровоградця В. Караташа, полтавчанина К. Осмака, кримчанина В. Чермошенцева, усі вони — з Івано-Франківщини, Львівщини, Тернопільщини, Рівненщини, Волині. За польського періоду майже половина — навчалися в українських закладах «Рідної школи», від осені 1939 р. всі перейшли до радянських середніх загальноосвітніх або спеціальних навчальних закладів. Багато хто вступив до осередків Юнацтва ОУН (часто створених у навчальних закладах) і розпочав активну підпільну роботу в 1941–1944 рр., тобто в період нацистської окупації. Близько третини — пройшли підстаршинський або старшинський вишкіл УПА, понад 30% дівчат і жінок причетні до організації та діяльності

³ Смірнова В. Колекція матеріалів українських політв'язнів особлагів: джерелознавчий зріз фондової колекції Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс. Військово-історичний меридіан. № 4 (14), 2016. С. 5–15; Третяк В. Відомості про загиблих або померлих вояків УПА (зокрема, у ВТТ ГУЛАГу), а також членів їхніх родин, мешканців Верховинського району Івано-Франківської області, як джерело вивчення повстанського руху на Гуцульщині. «За край і волю, за нації долю!»: дослідження, документи, свідчення. Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України; редкол.: Л. В. Легасова (кер. проекту) та ін. К.: Аеростат, 2017. С. 117–132.

мережі Українського Червоного Хреста. Переважна більшість — рядові учасники визвольного руху, яких було засуджено від середини 1940-х до початку 1950-х рр. до 10–25 років виправно-трудових таборів (ВТТ) на підставі ст. 58 Кримінального кодексу (КК) СРСР. Зазвичай вирок базувався на варіації таких його пунктів: «зрада Батьківщині», «участь у збройному повстанні», «участь у підготовці контрреволюційних злочинів, у поєднанні з контрреволюційною агітацією і пропагандою» (часто «з конфіскацією майна»). У вироків понад третини представлених персоналій до ВТТ додавалося «позбавлення громадянських прав до 5 років». Отримали вирок: тривалі терміни ув'язнення або «виселення на Сибір» — і члени родин багатьох презентованих осіб.

Варто умовно виокремити всі презентовані персоналії залежно від періоду їхньої активної підпільно-повстанської боротьби на момент арешту й зазначити відомості про місця дислокації виправно-трудових режимних установ НКВД/МВД — КГБ/МГБ (за винятком слідчих, пересильних, штрафних), де вони відбували покарання (за сучасними географічними назвами), й терміни перебування там:

Учасники антирадянського націоналістичного підпілля 1939–1940 рр.: М. Василенко — м. Архангельськ, 1940–1948 рр.⁴; *К. Зарицька* — м. Львів, 1940–1941 рр.⁵; *М. Сорока* — м. Воркута, 1940–1948 рр.⁶; *учасники антирадянського опору в лавах УПА та в заплілі (1941–1944 рр.), боротьби збройного підпілля й повстанців проти внутрішніх військ НКВД та радянської адміністрації на завершальному етапі радянсько-німецької війни (1944–1945 рр.): Д. Аврамчук* — м. Воркута, 1945–1955 рр.⁷; *У. Белешко* — м. Жезказган, 1948–1956 рр.⁸; *Ю. Бойко* — м. Воркута, 1950–1955 рр.⁹; *Я. Вітошинська (Ішук)* — м. Жезказган, 1950–1956 рр.¹⁰; *Ф. Володимирський* — м. Інта, 1945–1954 рр.¹¹; *М. Глюзді́н* —

⁴ Матеріали Миколи Василенка. 1938–1991 рр. Національний музей історії України у Другій світовій війні (НМІУДСВ). КН-233826–233828; НД-27567.

⁵ Матеріали Катерини Зарицької 1952–1960 рр. НМІУДСВ. КН-261090–261092; КН-261096–261097; КН-232534.

⁶ Матеріали Михайла Сороки. 1955–1990 рр. НМІУДСВ. КН-261092; НД-29353–29354.

⁷ Матеріали Дмитра Аврамчука. 1940–1957 рр. НМІУДСВ. НД-27579; КН-234660.

⁸ Матеріали Уляна Белешка. 1953–1995 рр. НМІУДСВ. КН-234679–234686; КН-234688–234689/1–4.

⁹ Матеріали Юрія Бойка. 1955 р. НМІУДСВ. КН-272699–272701.

¹⁰ Матеріали Ярослави Вітошинської (Ішук). 1955–2016 рр. НМІУДСВ. КН-269283–269303; НД-20269–20270.

¹¹ Матеріали Фотія Володимирського. 1993–2007 рр. НМІУДСВ. НД-27529–27532.

м. Магадан, 1945–1955 рр.¹²; С. Голинська (Олешук) — м. Воркута, 1945–1956 рр.¹³; О. Гордійчук — смт Нижня Пойма, 1948–1950 рр., м. Чурбай-Нура, 1950–1951 рр., м. Междуреченськ, 1951 р., м. Воркута, 1951–1956 рр., м. Тайшет, 1956–1961 рр., с. Сосновка (Республіка Мордовія), 1961–1962 рр.¹⁴; Д. Гуменюк — м. Норильськ, 1946–1954 рр., ст. Вихоревка, 1954–1956 рр.¹⁵; В. Демчук (Горчинська) — м. Дудінка, м. Норильськ, 1946–1953 рр., смт Явас, 1953–1956 рр.¹⁶; Г. Зіник — м. Воркута, 1946–1958 рр.¹⁷; В. Караташ — ст. Буреполом, 1945–1949 рр., м. Воркута, 1949–1951 рр., м. Вологда, 1951–1953 рр., м. Жезказган, 1953–1956 рр.¹⁸; О. Колесов — м. Норильськ, 1945–1955 рр.¹⁹; П. Кулик — м. Спаськ, 1945–1955 рр.²⁰; Д. Ласкурійчук — м. Воркута, 1952–1956 рр.²¹; В. Леочко — смт Кадикчан, 1945–1953 рр.²²; Г. Лінько (Ковальчук) — м. Магадан, 1949–1955 рр.²³; І. Лук'янчук — м. Норильськ, 1945–1956 рр.²⁴; Г. Овсіюк (Горбач) — м. Тайшет, м. Братськ, 1945–1956 рр.²⁵; Є. Овсіюк — смт Северськ, 1945–1947 рр., м. Норильськ, 1947–1956 рр.²⁶; З. Онуферко — м. Воркута, 1945–1954 рр.²⁷; М. Онуферко (Гребенюк) — м. Інта, 1948–

¹² Матеріали Миколи Глюздіна. 1945–1993 рр. НМІУДСВ. КН-234466; КН-234468; НД-27673–27574.

¹³ Матеріали Стефанії Голинської (Олешук). 1942–1955 рр. НМІУДСВ. КН-268943–268944.

¹⁴ Матеріали Олександра Гордійчука. 1940–2007 рр. НМІУДСВ. КН-235723–235734; НД-27532.

¹⁵ Матеріали Дмитра Гуменюка. 1955–2012 рр. НМІУДСВ. КН-270190–270195; КН-270205.

¹⁶ Матеріали Ванди Демчук (Горчинської). 1956 р. НМІУДСВ. КН-271441–271444; НД-36021–36024.

¹⁷ Матеріали Ганни Зіник (Кушицької). 1942–1958 рр. НМІУДСВ. КН-272886–272888; НД-30748.

¹⁸ Матеріали Володимира Караташа. 2008 р. НМІУДСВ. КН-264639.

¹⁹ Матеріали Олексія Колесова. 1954–2006 рр. НМІУДСВ. КН-234690–234696; НД-27605.

²⁰ Матеріали Петра Кулика. 1955 р. НМІУДСВ. КН-269994–270003.

²¹ Матеріали Дмитра Ласкурійчука. 1954 р. НМІУДСВ. КН-269005–269006; НД-30205.

²² Матеріали Василя Леочка. 1953–1994 рр. НМІУДСВ. КН-268336–268337; НД-30103.

²³ Матеріали Ганни Лінько (Ковальчук). 1954 р. НМІУДСВ. КН-268941.

²⁴ Матеріали Івана Лук'янчука. 1954–2007 рр. НМІУДСВ. КН-234340–234347; НД-27532.

²⁵ Матеріали Ганни Овсіюк (Горбач). 1955 р. НМІУДСВ. КН-235722.

²⁶ Матеріали Євгена Овсіюка. 1950–2002 рр. НМІУДСВ. КН-235691–235701; КН-253708; КН-235748; КН-258889–258893; КН-258897–258899.

²⁷ Матеріали Зиновія Онуферка. 1955–1991 рр. НМІУДСВ. КН-281002–281003; КН-281007.

1955 рр.²⁸; К. Осьмак — м. Владимир, 1948–1960 рр.²⁹; О. Сінітович — м. Воркута, 1945–1956 рр.³⁰; С. Петраш — м. Воркута, 1945–1954 рр.³¹; Г. Петренко (Кухарчук) — м. Братськ, 1950–1956 рр.³²; Т. Плитка-Сорохан — м. Магадан, 1946–1954 рр.³³; В. Повстанський — ст. Решети, 1947–1948 рр., м. Жезказган, 1948–1956 рр.³⁴; М. Пшеничняк — м. Норильськ, 1945–1956 рр.³⁵; З. Сердюк — м. Воркута, 1945–1954 рр.³⁶; В. Сінітович — смт Шексна, 1945–1956 рр.³⁷; В. Филипець — м. Магадан, 1949–1955 р.³⁸; В. Чав'як — м. Воркута, 1948–1954 рр.³⁹; І. Чайка — м. Солікамськ, 1945–1952 рр.⁴⁰; В. Чермошенцев — м. В'ятка, 1946–1953 рр.⁴¹; В. Шимків — м. Магадан, 1945–1955 рр.⁴²; *учасники організованої боротьби з радянським режимом по закінченні війни (1945–1954 рр.):* Д. Аврамчук (Стефанюк) — м. Воркута, 1946–1955 рр.⁴³; Є. Бабій (Бандура) — м. Кізел, 1950–1955 рр.⁴⁴; М. Баканчук — м. Норильськ, 1948–1956 рр.⁴⁵; В. Безпалько — м. Печора, 1946–1950 рр., м. Норильськ, 1950–1956 рр.⁴⁶;

²⁸ Матеріали Мирослави Онуферко (Гребенюк). 1951–1957 рр. НМІУДСВ. КН-269337; КН-269340; КН-26934–269348.

²⁹ Матеріали Кирила Осьмака. 1944–1960 рр. НМІУДСВ. КН-263906–264059; КН-264077–264081; КН-268091–268094.

³⁰ Матеріали Олексія Сінітовича. 1955 р. НМІУДСВ. КН-270296–270300.

³¹ Матеріали Степана Петраша. 1955–1995 рр. НМІУДСВ. КН-264633; КН-264636; НД-29642–29643.

³² Матеріали Галини Петренко (Кухарчук). 2007 р. НМІУДСВ. НД-27605.

³³ Матеріали Теодозії Плитки-Сорохан. 1944–1956 рр. НМІУДСВ. КН-268439; КН-265199–265205.

³⁴ Матеріали Володимира Повстанського. 1949–2007 рр. НМІУДСВ. КН-235741–235742; КН-235748; НД-27605.

³⁵ Матеріали Михайла Пшеничняка. 2013 р. НМІУДСВ. КН-268947/1–2.

³⁶ Матеріали Зиновія Сердюка. 2013 р. НМІУДСВ. КН-268948/1–2.

³⁷ Матеріали Василя Сінітовича. 1955 р. НМІУДСВ. КН-270302.

³⁸ Матеріали Володимира Филипця. 1956–1991 рр. НМІУДСВ. КН-232641–232642; НД-27462.

³⁹ Матеріали Володимира Чав'яка. 1955–1992 рр. НМІУДСВ. КН-264641; КН-264644.

⁴⁰ Матеріали Івана Чайки. 1954–1955 рр. НМІУДСВ. КН-270444; КН-270446; НД-30402.

⁴¹ Матеріали Володимира Чермошенцева. 1948–2007 рр. НМІУДСВ. КН-250283.

⁴² Матеріали Василя Шимківа. 1955–1992 рр. НМІУДСВ. КН-270012–270020.

⁴³ Матеріали Домни Аврамчук (Стефанюк). 1952–1956 рр. НМІУДСВ. КН-234657; КН-234663–234665.

⁴⁴ Матеріали Євстахії Бабій (Бандури). 1955–2014 рр. НМІУДСВ. КН-270021–270024.

⁴⁵ Матеріали Михайла Баканчука. 1952–2013 рр. НМІУДСВ. КН-267547–267555; КН-267558–267559; КН-268945/1–2; НД-29988–29989.

⁴⁶ Матеріали Василя Безпалька. 1954–2017 рр. НМІУДСВ. КН-270149–270165; КН-270182–270185; НД-30358–30359.

М. Безпалько (Зельман) — м. Інта, 1950–1956 рр.⁴⁷; Т. Беляк — м. Норильськ, 1951–1956 рр.⁴⁸; Б. Берездецький — с. Берьозовка (Томська область), 1950–1955 рр.⁴⁹; М. Бунь — м. Жезказган, 1949–1955 рр.⁵⁰; М. Буртняк — ст. Сухобезводне, 1952–1955 рр.⁵¹; Г. Вівчарук (Флис) — м. Інта, 1948–1950 рр., смт Берикульський, 1950–1956 рр.⁵²; В. Вітошинський — м. Тайшет, 1948–1956 рр.⁵³; І. Гаврилишин — м. Воркута, 1950–1956 рр.⁵⁴; Р. Галицька (Григорчук) — м. Норильськ, 1948–1953 рр., м. Тайшет, 1953–1956 рр.⁵⁵; М. Гасюк — м. Караганда, 1946–1949 рр., м. Норильськ, 1949–1956 рр.⁵⁶; Г. Гідей — м. Жезказган, 1950–1952 рр., м. Ухта, 1952–1955 рр.⁵⁷; В. Гнатів — смт Долинка (Карагандинська область), 1949–1956 рр.⁵⁸; І. Гоман — с. Кучино (Пермський край), 1948–1956 рр.⁵⁹; З. Гоянюк — м. Караганда, смт Спаськ, 1950–1956 рр.⁶⁰; М. Гуменюк — ст. Кочмес, 1946–1948 рр., м. Норильськ, 1948–1950 рр.⁶¹; І. Джоджик — м. Воркута, 1948–1956 рр.⁶²; Г. Дидик — м. Владимир, 1951–1971 рр.⁶³; М. Зеленчук — смт Явас, 1955–1971 рр.⁶⁴; В. Ільків — м. Осинники, 1946–1952 рр.⁶⁵; О. Каменюк — м. Тайшет,

⁴⁷ Матеріали Марії Безпалько (Зельман). 1953–1991 рр. НМІУДСВ. КН-270184; КН-270186.

⁴⁸ Матеріали Теофіла Беляка. 1954–1957 рр. НМІУДСВ. КН-272665–272670.

⁴⁹ Матеріали Богдана Берездецького. 1953–1955 рр. НМІУДСВ. КН-268343–268345.

⁵⁰ Матеріали Михайла Буня. 1955–2002 рр. НМІУДСВ. КН-266674; КН-266677–266679; НД-29839.

⁵¹ Матеріали Михайла Буртняка. 2012 р. НМІУДСВ. КН-268946/1–2.

⁵² Матеріали Ганни Вівчарук (Флис). 1952–1956 рр. НМІУДСВ. КН-236619–236127.

⁵³ Матеріали Володимира Вітошинського. 1954–1964 рр. НМІУДСВ. КН-269298–269299; КН-289304.

⁵⁴ Матеріали Івана Гаврилишина. 1948 р. НМІУДСВ. КН-272964. Ф-34471.

⁵⁵ Матеріали Розалії Галицької (Григорчук). 1955–2015 рр. НМІУДСВ. КН-264661–264662; КН-264665–264666/1–3; НД-29650.

⁵⁶ Матеріали Михайла Гасюка. 1955–2010 рр. НМІУДСВ. КН-272210; НД-30364–30365.

⁵⁷ Матеріали Григорія Гідея. 1952–1955 рр. НМІУДСВ. КН-232552–232555; КН-232557.

⁵⁸ Матеріали Василя Гнатіва. 1951–1963 рр. НМІУДСВ. КН-272682–272696; НД-30727.

⁵⁹ Матеріали Івана Гомана. 1948–1989 рр. НМІУДСВ. КН-261357–261358.

⁶⁰ Матеріали Зеновії Гоянюк. 1950–1995 рр. НМІУДСВ. КН-236104–236105; КН-236106–236107; КН-264675.

⁶¹ Матеріали Марії Гуменюк. 1941–1946 рр. НМІУДСВ. КН-272636–272637.

⁶² Матеріали Івана Джоджика. 2013 р. НМІУДСВ. Акт № 50 від 01.03.2023 р.

⁶³ Матеріали Галини Дидик. 1974–1977 рр. НМІУДСВ. КН-267542; 267544–267546; НД-30688/1–252; НД-29987.

⁶⁴ Матеріали Михайла Зеленчука. 2007 р. НМІУДСВ. НД-27532.

⁶⁵ Матеріали Василя Ільківа. 1952–1953 рр. НМІУДСВ. КН-268350–268351.

1949–1950 рр.; смт Мяунджа, 1950–1954 рр.⁶⁶; М. Кліш — м. Жезказган, 1948–1955 рр., м. Інта, 1955–1956 рр.⁶⁷; А. Книш (Котлярчук) — м. Норильськ, 1946–1954 рр.⁶⁸; Л. Колесова (Гаєвська) — м. Норильськ, 1946–1954 рр.⁶⁹; Д. Корчак (Боровик) — м. Тайшет, 1951–1955 рр.⁷⁰; М. Куделя — смт Омсукчан, 1949–1954 рр.⁷¹; С. Костюк (Процак) — м. Решоти, ст. Камала, 1947–1956 рр.⁷²; Т. Леочко (Барабаш) — м. Магадан, 1949–1956 рр.⁷³; Т. Лінько — м. Магадан, 1947–1956 рр.⁷⁴; П. Мазурик — м. Жезказган, 1950–1956 рр.⁷⁵; М. Майка — м. Воркута, 1951–1956 рр.⁷⁶; Г. Мороз — м. Воркута, 1949–1956 рр.⁷⁷; В. Наконечний — м. Воркута, 1947–1956 рр.⁷⁸; І. Олещук — м. Воркута, 1948–1954 рр.⁷⁹; І. Опаранюк — смт Спаськ, 1948–1953 рр.; м. Владимир, 1953–1958 рр.; м. Житомир, 1958–1962 рр.⁸⁰; С. Петраш (Кульчицька) — м. Воркута, 1946–1955 рр.⁸¹; Я. Петрів — смт Малиновка (Кемеровська область), 1953–1955 рр.⁸²; М. Петрушак — м. Інта, 1949–1956 рр.⁸³; В. Пірус — м. Магадан, 1949–

⁶⁶ Матеріали Оксентія Каменюка. 1949–1955 рр. НМІУДСВ. КН-272159–272161; НД-30687.

⁶⁷ Матеріали Миколи Кліща. 1943–2005 рр. НМІУДСВ. КН-270684–270700; НД-30430–30433.

⁶⁸ Матеріали Агафії Книш (Котлярчук). 1955–2007 рр. НМІУДСВ. КН-30430–30433.239362; НД-27784–27785.

⁶⁹ Матеріали Лідії Колесової (Гаєвської). 1954–2006 рр. НМІУДСВ. КН-234697–234701; НД-27605.

⁷⁰ Матеріали Дарії Корчак (Боровик). 1950–2016 рр. НМІУДСВ. КН-269785; КН-269788–263817; НД-30322.

⁷¹ Матеріали Миколи Куделі. 1939–2001 рр. НМІУДСВ. КН-219328/1–3; КН-219333–219337; НД-26584–26285.

⁷² Матеріали Стефанії Костюк (Процак). 1942–2007 рр. НМІУДСВ. КН-233780–233783; НД-27520; НД-27530.

⁷³ Матеріали Тетяни Леочко (Барабаш). 1950–2005 рр. НМІУДСВ. КН-268331–268339; НД-30102.

⁷⁴ Матеріали Трохима Лінька. 1961 р. НМІУДСВ. КН-268942.

⁷⁵ Матеріали Петра Мазурика. 1955–2007 рр. НМІУДСВ. КН-233788–233790; НД-27523–27524.

⁷⁶ Матеріали Михайла Майки. 2013 р. НМІУДСВ. КН-268950.

⁷⁷ Матеріали Григорія Мороза. 1950–2013 рр. НМІУДСВ. КН-271445–271446; КН-2752449/1–2; КН-268947/1–2.

⁷⁸ Матеріали Василя Наконечного. 1955–2015 р. НМІУДСВ. КН-264652; НД-29649.

⁷⁹ Матеріали Ігоря Олещука. 2013 р. НМІУДСВ. КН-268945–268946.

⁸⁰ Матеріали Івана Опаранюка. 1954–2001 рр. НМІУДСВ. КН-235707–235715; КН-263942.

⁸¹ Матеріали Стефанії Петраш (Кульчицької). 1954–1997 рр. НМІУДСВ. КН-264633; КН-264637; КН-264645; НД-29641.

⁸² Матеріали Ярослава Петріва. 1949–2017 рр. НМІУДСВ. КН-272191–272205; Акт № 50 від 01.03.2023 р.

⁸³ Матеріали Миколи Петрушака. 2015 р. НМІУДСВ. КН-266031.

1956 рр., смт Явас, 1956–1973 рр.⁸⁴; Д. Полюга (Масюк) — м. Інта, 1948–1956 рр.⁸⁵; Л. Полюга — м. Інта, 1948–1955 рр.⁸⁶; М. Романко — м. Воркута, 1946–1955 рр.⁸⁷; Б. Ряпич — м. Жезказган, 1949–1956 рр.⁸⁸; П. Хома — м. Воркута, 1950–1956 рр.⁸⁹; М. Царук — м. Тайшет, 1948–1955 рр.⁹⁰; Р. Царук — м. Воркута, 1948–1950 рр.⁹¹; С. Цебак — Магаданська область, 1948–1956 рр.⁹²; О. Червінська (Стець) — м. Івдель, 1947–1949 рр., м. Інта, 1949–1955 рр.⁹³; А. Чупринчук (Шкрібляк) — Кемеровська область, 1947–1952 рр.⁹⁴

Звільнення більшості з перелічених осіб відбулось у середині 1950-х рр.: окрім О. Гордійчука, Г. Дидик, К. Зарицької, І. Опаранюка, М. Сороки, які після розформування ГУЛАГу в 1960 р. перебували у ВТТ Управління місць ув'язнення МВД СРСР. Варто акцентувати, що 86 осіб пройшли через різні табірні відділення або пункти особлагів, серед яких: № 1 — Мінлаг (м. Інта), № 2 — Горлаг (м. Норильськ), № 3 — Дубравлаг (смт Явас), № 4 — Степлаг (м. Жезказган), № 5 — Берлаг (м. Магадан), № 6 — Речлаг (м. Воркута), № 7 — Озерлаг (м. Тайшет), № 8 — Піщанлаг (м. Караганда), тюрма № 2 особливого режиму МГБ СРСР м. Владимир. Решта відбували покарання на території Красноярського (Краслаг), Пермського (Кізеллаг, Усольлаг) країв, Архангельської, Вологодської (Сєвлаг), В'ятської (В'ятлаг), Іркутської (Ангарлаг), Кемеровської (Південно-кузбаський ВТТ), Магаданської (Сєввостлаг), Нижегородської (Унжлаг), Омської (Омлаг) областей Росії, а також Карагандинської області Казахстану (Карлаг). Ті, хто пройшов через кілька ВТТ, — активні учасники табірної опору. Зокрема, повстань: Норильського (М. Баканчук, В. Безпалько, Р. Галицька, М. Гойсак, Д. Гуменюк, В. Демчук, А. Книш, О. Колесов, І. Лук'янчук, Є. Овсіюк, Р. Шумський); Воркутинського (Ю. Бойко, О. Гордійчук, В. Караташ, С. Петраш, П. Хома); Кенгірського

⁸⁴ Матеріали Василя Піруса. 2001 р. НМІУДСВ. КН-264676.

⁸⁵ Матеріали Дарини Полюги (Масюк). 1949–2014 рр. НМІУДСВ. КН-233763; КН-233766; КН-233769; КН-264068.

⁸⁶ Матеріали Любомира Полюги. 1954–2010 рр. НМІУДСВ. КН-233762; КН-233764–233765; КН-233767–233768; КН-233770–233771; КН-264067.

⁸⁷ Матеріали Марії Романко (Коротій). 1955 р. НМІУДСВ. КН-269988–269991.

⁸⁸ Матеріали Богдана Ряпича. 1947–1956 рр. НМІУДСВ. КН-275954–275958.

⁸⁹ Матеріали Павла Хоми. 1954–1956 рр. НМІУДСВ. КН-270429–270433; НД-30400.

⁹⁰ Матеріали Мирона Царука. 1955–1956 рр. НМІУДСВ. КН-270448–270454.

⁹¹ Матеріали Романа Царука. 1949–1991 рр. НМІУДСВ. КН-270456–270458.

⁹² Матеріали Семени Цебака. 1955–1956 рр. НМІУДСВ. КН-274966–274968.

⁹³ Матеріали Ольги Червінської (Стець). 1948–2017 рр. НМІУДСВ. КН-272955–272962; НД-30788–30789.

⁹⁴ Матеріали Анастасії Чупринчук (Шкрібляк). 1992 р. НМІУДСВ. НД-30123.

(М. Бунь, В. Караташ, І. Опаранюк, М. Сорока). Померли в ув'язненні — М. Гуменюк, К. Осьмак, М. Сорока, Р. Царук.

1. Група «Фотодокументи». Налічує 220 од. знімків (портретні, групові, сюжетні, видові) у 71 комплексі персоналій. Загалом це аматорські фото учасників або свідків подій, датовані переважно початком 1940-х — кінцем 1950-х рр. Крім того, в групі є кілька світлин із середовища репресивних органів — артефактів унікальної документальної цінності. Серед них фото (у профіль та анфас, зроблені під час слідства) «І. Коваля» (1944 р.) — таким вигаданим прізвиськом представився К. Осьмак у Дрогобицький тюрмі.

За специфікою місця зйомки й тематичною спрямованістю — це переважно зображення, що дають наочне уявлення про деякі сторони буття в'язнів в умовах поступової десталінізації ГУЛАГу, а також на засланні в спецпоселеннях (1950-ті рр.). Гадаємо, показово, що в цьому табірному «фотолітописі» першим зафіксований виступ самодіяльного хорового колективу українців у м. Норильськ, учасником якого був і Є. Овсіюк (1950 р.). Загалом представлено кілька десятків групових та сюжетних світлин, на яких виступи учасників української художньої самодіяльності, а також акторів українських табірних драмгуртків (у персональних комплексах Г. Вівчарук, У. Белешка, І. Опаранюка, В. Гнатіва (1955–1960 рр.)). Серед інших важливих фотосвідчень про збереження національної ідентичності за табірними ґратами, безперечно, світлини, що зображують, святкування Різдва або Великодня (комплекси В. Безпалька, О. Гордійчука, Д. Гуменюка, В. Наконечного, 1954–1956 рр.). Іншого характеру — низка видових знімків. Усі вони відрізняються лише «географією» — Республіка Комі, Красноярський край або район р. Колима, — а за тематикою зображеного і психологічним наповненням є однаковими, бо віддзеркалюють загальний сумний вигляд таборів із численними рядами типових бараків, оточених по периметру вежами охоронців, високі табірні огорожі або безмежний простір занедбаних могил в'язнів на табірних кладовищах із номерними табличками замість прізвищ (містяться в комплексах В. Безпалька, М. Кліща, М. Гойсака, Т. Леочка, Л. Полюги, П. Хоми, 1955–1956 рр.). Унікальну цінність має і єдиний у музейній фондозбірні знімок, на якому засвідчено рух колони в'язнів на роботу до шахти (комплекс В. Безпалька, 1955 р.). Найчисленнішою групою знімків є портретні та групові: як чоловіків, так і жінок, — зроблені серед членів своїх робочих бригад у хвилини відпочинку (представлені в комплексах Д. Аврамчук, М. Баканчука, С. Ільківа, І. Лук'янчука, С. Кульчицької, П. Хоми, 1952–1956 рр.). Чудовим наочним підтвердженням збереження справжніх стосунків між табірними підпільниками-однодумцями можна вважати знімки М. Гойсака, Д. Гуменюка, О. Колесова. Усі вони — з

підписом: «Друзі по Норильському повстанню в Тайшеті» (1954 р.). Довгоочікуваний момент звільнення з табору саме з найближчими друзями розділили М. Баканчук, М. Гойсак та Є. Овсіюк. (1956–1957 рр.).

Період перебування на засланні позначений низкою весільних або подружніх фото. На них, зокрема: Дмитро й Домна Аврамчуки, Любомир і Дарина Полюги, Олексій і Лідія Колесови, Василь і Марія Безпальки, Михайло й Софія Баканчуки, Ганна й Михайло Шпити, Ярослава й Володимир Вітошинські, Дмитро й Іванна Гуменюки, Василь і Стефанія Ільківи, Агафія та Андрій Книші, Дарка й Богдан Корчаки, Трохим і Ганна Ліньки, Василь і Дарина Шимківи.

Усі написи на фото з персональних комплексів зроблені українською мовою, деякі мають неабияке змістове навантаження. Наприклад, є кілька фото періоду перебування Г. Флис у Сиблагу (1952 р.) з написами на кшталт: «Найдорожчому татові в дні туги» (батько її на той час відбував покарання в Дубравлагу). Або ось такий розлогий і змістовний напис В. Шимківа на звороті фото групи чоловіків та жінок на теплоході: «Після повернення з колимської каторги депортували до Костромської області Юр'євецького району на сплав деревини по річці Унжа. Фото зроблене під час повернення зі сплаву. Відпливаємо на кораблі до Юр'євецького району до поїзда, а потім — на рідну землю. Після переїзду покращення не було. Василь. Дарина. 1956 р.».

2. Група «Документальні матеріали». Складається із 306 од. зберігання, що містять 38 комплексів. Ураховуючи особливості походження цих джерел, видові ознаки й тематичну спрямованість, варто умовно виокремити такі підгрупи: матеріали зі слідчих справ засуджених (1949–1960 рр.); матеріали з документації адміністрації табірно-тюремних установ, а також спеціальних органів нагляду за колишніми політв'язнями на спецпоселеннях (1948–1962 рр.); особисті документальні матеріали в'язнів та спецпоселенців (1945–1962 рр.); документальні матеріали офіційного характеру та матеріали персоналій у зв'язку з вирішенням проблемних питань соціальної адаптації та реабілітації (1955–2017 рр.); особисті матеріали у вигляді спогадів (2004–2016 р.).

У першій підгрупі варто акцентувати на джерельному потенціалі таких матеріалів: витяг із протоколу Особливої наради при МГБ СРСР (1949 р.) щодо К. Осьмака, який був засуджений до 25 років тюремного ув'язнення з порушенням тогочасного КК СРСР, а також КК УРСР); лист начальника тюрми № 2 Управління МВД Владимирської області військового прокурору Київського військового округу (1955 р.) з переліком 142 допитів К. Осьмака за період слідства (1944–1947 рр.); «картка засудженого» в м. Рівне І. Гомана (1948 р.), у правому нижньому куті якої — відбиток вказівного пальця «злочинця», а поруч дописано (російською

мовою): «Учасник банди УПА»; витяги з вироків Військового трибуналу Прикарпатського військового округу, що були оголошені Я. Петріву з різницею в пів року (1953 р.) — свідчення того, що його початкові «25» років були замінені на «10» завдяки апеляційній скарзі, в якій засуджений прокоментував свій «злочин» як скоєний до настання повноліття.

Серед матеріалів табірної адміністрації чималу інформаційну змістовність мають довідки про звільнення 17 осіб, зокрема У. Белешка, О. Гордійчука, Я. Ішук, В. Вітошинського, М. Глюздіна, Л. Гаєвської, Є. Овсіюка (1953–1962 рр.). Важливо, що це не лише переконливі зразки табірної бюрократії, а й своєрідні докази виконання «нормативів» ГУЛАГу місцевими органами військового та цивільного управління. Усі вони на двобічних номерних друкарських бланках, із рукописними позначками літерного коду центрального табору або його відділення, відомостями про його адресу, підписом начальника, печаткою, а також із вклеєним портретним фото власника та його підписом. На лицьовому боці документа вміщено й основний обсяг «вихідної» інформації: прізвище, ім'я, по батькові, місце народження; національність; термін та місце ув'язнення; на підставі якого рішення судових органів звільнений «зі зняттям засудження»; до якого місця проживання прямує; угорі — штампи з рукописними позначками районного відділу міліції (про дату видачі паспорта і його номер), міського чи районного військкомату (з датою взяття на військовий облік та номером військового квитка). Цікаво, що зворотний бік таких довідок, призначений для питань табірної фінансової частини, майже в жодного власника не заповнений (зокрема, не зазначено суму грошей, виданих на залізничний квиток). Цікаво, що саме на звороті довідки У. Белешка є коротенький напис: «Був 14.VIII.56». Припускаємо, що він зроблений працівником військкомату замість штампу про «облік» та «військовий квиток», а щодо відмітки про отримання паспорта — все «за правилами», вона проставлена відразу за місцем призначення.

Спецоргани ретельно дбали про складання спеціальних «освітнянських» програм для політв'язнів. Це засвідчує учнівська залікова книжка І. Опаранюка, видана «навчально-консультативним пунктом п/я № 21» (у Владимирській тюрмі), за 1957/1958 навчальний рік. Серед предметів навчальної програми позначені лише «російська мова», «літературне читання», «географія» та «історія Стародавнього світу».

Мають важливе інформаційне навантаження й ті особисті документи в'язнів, у яких засвідчено підвищення рівня робітничого фаху на навчальних курсах при таборах. Наприклад, посвідчення М. Глюздіна про отримання технімуму за класифікацією «лебідник» виписано на бланку

«копальні ім. Максима Горького Берегового виправно-трудового табору Головного управління будівництва Далекої Півночі МВД СРСР» (1951 р.), а свідоцтва О. Гордійчука про навчання на курсах машиністів електровозів та шахтних слюсарів — на бланках «навчального комбінату "Воркутауголь" відділу вугільної промисловості СРСР» (1953 р.).

Один із рідкісних прикладів пильного стеження кіл «громадськості» за поведінкою колишніх політичних бранців і бранок на побутовому рівні — це характеристика Д. Аврамчук, видана жіночою радою шахти № 40 із печаткою «Комбінату "Воркутауголь" Раднархозу Комі Економічного району РРФСР» (1958 р.). Загалом її текст не містить негативу: «...мешкає в селищі з 1956 р. За період свого перебування на шахті в побуті веде себе добре, має двох дітей і чоловіка, у квартирі завжди охайно...». Утім, про найголовніше — наприкінці: «Для подання в суд 2-ї дільниці».

Важливу й найчисленнішу складову підгрупи особистих матеріалів персоналій становить епістолярний масив. Це всі листи К. Осьмака (157 од.) до родини (1954–1960 рр.). Листи й вітальні саморобні листівки до днів народження, Різдва або Великодніх свят (із малюнками). Серед них — надіслані рідним або друзям, які теж відбували покарання в таборах ГУЛАГу. Листи, надіслані рідним додому, — наприклад, М. Гуменюк — до старшої сестри (1946 р.) або Р. Царука — до матері (1950 р.). Така сама кількість і листів, отриманих від рідних, друзів або подруг, серед яких колишні політв'язні: зокрема, М. Гребенюк та О. Стець — від подруг (1951–1956 рр.). У всьому цьому епістолярному розмаїтті простежується намагання підтримати одне одного духовно й переконання, що настануть «найкращі часи». Усі вони рідною мовою.

У цій підгрупі й абсолютно різні за характером особисті матеріали. Серед них зошити, записники, блокноти молодих за віком рядових політичних бранців, зокрема В. Безпалька, В. Гнатіва, І. Опаранюка — з переписами відомих поетичних творів українських класиків або текстів українських народних пісень, а також записами власних віршів, присвячених батькам або коханим (1950-ті рр. — початок 1960-х рр.). Вони свідчать про потребу в збереженні власної національної ідентичності, духовності та найдорожчих родинних зв'язків, є цариною виявлення найпотаємніших душевних думок.

Варто акцентувати й на духовній складовій щоденника Д. Гуменюка (1954–1955 рр.), в якому він робив записи під час перебування в тюрмі особливого режиму МВД м. Свердловськ. Майже на кожній його сторінці рядки про тугу за батьківщиною, домівкою, колишніми однодумцями по табору в м. Норильськ. Ось, наприклад, такий красномовний фрагмент запису в Святвечір 1955 р.: «Тяжко на серці, всі мовчали. Кожний

полинув думкою на рідну землю. Згадували. А як там, в Україні?.. Дванадцятий рік жорстокого, несправедливого життя. Молодість закута в кайдани тільки за те, що ми стали на захист рідної України від злочинної окупації...».

Джерельна цінність матеріалів наступної підгрупи в тому, що вони допомагають висвітлити коло життєвих питань та проблем, із якими стикалися майже всі колишні політичні політв'язні, хоча не завжди швидко та успішно їх вирішували. Наприклад, свідоцтво М. Баканчука про отримання кваліфікації електрика четвертого розряду на курсах навчального комбінату тресту «Криворіжбуддеталь» (1959 р.) — одне зі свідчень того, що чимало нещодавніх в'язнів спочатку, не маючи змоги повернутися додому, влаштовувалися на роботу в інших місцях і намагалися здобути робітничі професії. Упродовж тривалого часу добивався справедливості в органів судової влади Є. Овсіюк, отримавши відмову в прописці спочатку в рідному м. Рівне, а потім і в м. Чернівці (1963–1964 рр.). Більшість довідок про реабілітацію, зокрема О. Колесова, Є. Овсіюка, М. Онуферко, С. Петраш, Р. Царука, І. Шимківа, датовані початком 1990-х рр., тобто видані лише після оприлюднення відповідного Закону України в 1991 р.

У презентованій колекції цікавими для дослідника є такі документальні джерела, як спогади. У фондозбірні представлено рукописи записів М. Кліща, М. Гойсака, Р. Шумського. Автори мали різні мотиви, щоб глибоко зануритись у власне минуле й описати все, що залишилося в пам'яті від років боротьби та неволі. У М. Кліща — це фактично третина рукопису його майбутньої відомої книжки «Спогади повстанця», де подано детальний опис періоду ув'язнення та участі в підпільній табірній боротьбі в м. Жезказган та Інта. У М. Гойсака дуже цікавими й змістовними є спогади під назвою «Моя життєва мандрівка» (на жаль, незакінчені). Автор пригадує про перші роки перебування в районі м. Воркута, отримання важкої виробничої травми на шахті, про спробу організації підкопу з метою групової втечі.

Спогади Р. Шумського «ОУН — Дивізія — УПА — каторга (життєвий шлях)». Саме про «каторгу» в цього автора менш ніж половина сторінки тексту, разом із тим його інформаційна змістовність очевидна. Ось, наприклад, такі рядки: «Брав участь у Норильському повстанні — те саме, що в Кенгірі, але без танків. До табору увірвались солдати на ступебекерах, сто двадцять чоловік убили, триста поранили, а решту поклали на плацу і били по спинах палицями. Понабирали для цього кримінальних злочинців, які не одному зламали ребра».

3. Група «Речі». Містить 45 од. предметів у 32 комплексах. За призначенням та видовими ознаками виокремимо такі підгрупи: предмети

табірного одягу — табірні номери «О-912» Д. Масюк та «Э-796» Я. Онуферко; куртка і штани з нашитим номером «М-311» Т. Плитки-Сорохан; побутові речі тюремного й табірної вжитку — саморобна скриня (куферок) родини Петрівих (початок 1930-х рр.), у якій Я. Петрів (у 1952 р. — в радянській армії, а в 1953 р. — в слідчих і пересильній тюрмах м. Львів) тримав свої особисті речі; металевий стакан В. Безпалька із власноруч надряпанним текстом «Грозний 1954 р.» і «К-86» (номер камери), яким бранець користувався у тюрмі особливого режиму № 1 на території Чечні; предмети художньої творчості в'язнів — художній пензель Г. Мороза (1950 р.); предмети одягу та вжитку, пам'ятні подарунки з художньою вишивкою — вишиванка В. Горчинської (1956 р.); рушник О. Гордійчука та вишитий ним портрет Т. Шевченка (1962 р.), вишита квітка та ініціали «К.З.» на обкладинці саморобного записника К. Зарицької (на першому аркуші — дарчий напис: «Стефці на пам'ятку в день ім'янин. Катруся. Володимир 9 1 1958»); декоративна пошивка Д. Боровик, яку вона використовувала як торбинку для зберігання листів із дому (1952–1955 рр.); змайстровані власноруч дерев'яні предмети вжитку, зокрема шкатулка В. Гнатіва (1954 р.), на її внутрішній відкидній кришці — жанровий малюнок української хати з написом «Невже це будуть тільки мрії?...» (1954 р.); предмети вжитку у зв'язку зі звільненням із табору, серед яких дерев'яна валіза В. Шимківа, виготовлена на спецпоселенні (кінець 1950-х рр.).

4. Група «Образотворче мистецтво». До цієї групи належать 4 од. малюнків, виконані за типовими табірними жанрами й призначенням. Серед них портрет «з натури» П. Кулика, виконаний його товаришем-однотабірником, із дарчим написом на звороті: «На довгу пам'ять матусі від сина Петра. 18/IV–55 р. Спаськ». У комплексі Г. Мороза презентовано його автопортрет — погрудне зображення молодого чоловіка із задумливим поглядом, який тримається лівою рукою за скроню (з підписом і написом «Комі. 2.02.1955»). Інші портрети — це погрудні зображення Тараса Шевченка, виконані Г. Морозом та І. Опаранюком.

5. Група «Фонодокументи». Складається із 16 усних історичних свідчень, що були акумульовані у фондозбірні Музею за результатами записів спогадів ветеранів повстанського руху, а також колишніх в'язнів радянських тюрем і таборів, виконаних під час наукових відряджень співробітників Музею в 2015 р. до Івано-Франківської та у 2017 р. до Тернопільської областей, а також із перезаписів спогадів учасників або свідків цих подій, одержаних завдяки співпраці зі співробітниками Івано-Франківського обласного музею визвольної боротьби ім. С. Бандери в 2015 р. й Тернопільського обласного історико-меморіального музею політичних в'язнів у 2017 р.

Це досить вичерпні біографічні оповіді, які містять свідчення про участь у націоналістичному русі чи повстанській боротьбі. Утім, у них усіх рельєфно відображається й цілий спектр драматичного досвіду колишніх політв'язнів, а саме: арешт, тюрма, слідство, допити, етап, утримання в таборі чи в'язниці особливого режиму, «працевлаштування», табірний побут, взаємини, повернення справедливості після звільнення. Гадаємо, серед цих фонодокументів особливо важливі ті, що віддзеркалюють згуртованість українських в'язнів у боротьбі за свої права. Наприклад, у Ю. Бойка, І. Джоджика, М. Майки, Г. Мороза, В. Наконечного, І. Олещука, З. Сердюка йдеться про особистий досвід участі або досвід їхніх товаришів-однотабірників у Воркутинському повстанні, а в М. Баканчука, Р. Галицької, М. Пшеничняка — лише про власний досвід участі в Норильському повстанні. Я. Петрів надав надзвичайно цінну інформацію про активність і згуртованість його земляків-політв'язнів під час акцій протесту в Кемеровській області після смерті Сталіна. До важливих свідчень варто віднести і його згадки про відстоювання власної національної ідентичності та людської гідності в реаліях життя після повернення на батьківщину. Щодо особливостей жіночих оповідей, то в них помітний відхід від подробиць травматичного досвіду (насамперед це стосується слідства та пересилки). Натомість усі колишні бранки охоче згадували про випадки прямої непокори, зумовлені умовами існування або діями табірної адміністрації, а також про вияви взаємодопомоги та солідарності, попри всі табірні табу.

Отже, фондова колекція матеріалів українських повстанців, політичних в'язнів радянських таборів і тюрем, зокрема й системи особлагів, відповідає критеріям унікальності за складом та розмаїттям джерел; вона дає змогу дослідити як трагічний індивідуальний досвід від моменту ув'язнення та слідства до моменту звільнення, так і досвід боротьби в умовах, створених для знищення людини-патріота, а також часто драматичний процес повернення із заслання та реабілітації в радянському суспільстві. Введення до наукового обігу зазначеного тематичного зібрання слугуватиме розширенню й збагаченню джерельної бази досліджень із різних аспектів історії перебування українських бранців у радянських режимних установах, особливо їхньої ролі в розвитку табірної опору.

REFERENCES

1. Allaniiazov, T. (2018). Ukraintsi v osoblyvykh taborakh HULAH. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 1, 121–147. [in Ukrainian].
2. Bazhan, O. (2007). Kenhirs'ke povstannia viazniv HULAHu 1954. *Entsyklopediia istoriii Ukrainy*, Vol. 4, 171. Kyiv: Nauk. Dumka. [in Ukrainian].

3. Bazhan, O. (2010). Noryl's'ke povstannia 1953. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, Vol. 7, 490. Kyiv: Nauk. Dumka. [in Ukrainian].
4. Bondaruk, L. Rol' ukrains'koho rukhu oporu v orhanizatsii Noryl's'koho povstannia. Retrieved from <http://chtyvo.org.ua>. [in Ukrainian].
5. Derevianyj, I. (2014). Rol' "osoblahiv" v systemi radians'kykh kontstaboriv (1948–1954). *Ukrains'kyj vyvol'nyj rukh*, 298–308. L'viv: TsDVR. [in Ukrainian].
6. Klisch, M. (2005). *Spohady povstantsia*. Ternopil'. [in Ukrainian].
7. Kokurin, A.I., Petrov, N.V. (Ed). (2000). *GULAG: Glavnoye upravlenye lagerej. 1918–1960*. Moskva. [in Russian].
8. Legasova, L. (Ed). (2021). *Povstans'ki kolektsi. Spohady*. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Os'mak, Natalka (2014). *Kyrylo Os'mak: avtoportret u lystakh na tli Vladymyrs'koho tsentralu: biohrafichni narysy*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Smirnov, M.B. (Ed). (1998). *Sistemy ispravitel'no-trudovykh lagerej v SSSR*. Moskva. [in Russian].
11. Smirnova, V. (2016). Kolektsiia materialiv ukrains'kykh politviazniv osoblahiv: dzhereloznavchij zriz fondovoi kolektsi. Natsional'noho muzeiu istorii Ukrainy u Druhii svitovii viini. Memorial'nyi kompleks. *Viis'kovo-istorychnyj merydian*, 4 (14), 5–15. [in Ukrainian].
12. Tretiak, V. (2017). Vidomosti pro zahyblykh abo pomerlykh voiakiv UPA (zokrema, u VTT HULAHu), a takozh chleniv iikhnikh rodyn, meshkantsiv Verkhovyns'koho rajonu Ivano-Frankivs'koi oblasti, iak dzherelo vyvchennia povstans'koho rukhu na Hutsul'schyni. *"Za kraj i voliu, za natsii doliu!" : doslidzhennia, dokumenty, svidchennia*, 117–132. Kyiv. [in Ukrainian].
13. Viatrovych, V.M. (2012). *Istoriia z hryfom "Sekretno"*. L'viv. [in Ukrainian].

Valentyna Smirnova

Senior Researcher, National Museum
of the History of Ukraine in the Second World War (Kyiv)
Ukraine, smirnovavalentins@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0000-9999-7389>

Oleksandr Bilous

Candidate of Historical Sciences (Ph.D.),
Head of the Department, National Museum
of the History of Ukraine in the Second World War (Kyiv)
Ukraine, bilouskass@ukr.net
<https://orcid.org/0009-0005-8325-363X>

UKRAINIAN INSURGENTS IN SOVIET CAMPS AND PRISONS: A SOURCE STUDY OF THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF THE HISTORY OF UKRAINE IN THE SECOND WORLD WAR

Abstract. *The struggle of the totalitarian Soviet regime against the Ukrainian liberation movement was characterized by mass repressive measures against its active*

participants, sympathizers, and even the population neutral to the government. Thousands of yesterday's participants and witnesses of the Ukrainian nationalist underground became prisoners of correctional labor camps, labor settlements, and detention centers.

Currently, the collection of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War contains more than 130 sets of personal materials of people who went through the Gulag in the middle of the 20th century.

Among them are participants of the anti-Soviet nationalist underground of 1939–1940; anti-Soviet resistance in the ranks of the UPA (1941–1944); armed underground and insurgent struggle against the internal troops of the NKVD and Soviet administration at the final stage of the German-Soviet War (1944–1945); and the organized struggle against the Soviet regime after the end of World War II (1945–1954).

The article provides a source study review of the collection on a defined topic and analyzes the characteristic features of the prosopographic portrait of the presented personalities. The paper also describes the information and content value of the museum sources by the main storage groups: "Photos", "Documents", "Belongings", "Visual arts", and "Phonodocuments".

In the context of the current war of the Russian Federation against Ukraine, the problem of the forced detention of Ukrainian conscious citizens by the Russian repressive system has gained a completely new meaning. Thus, such an analysis allows us to study the individual experiences from the moment of imprisonment and investigation to the moment of release, the experience of struggle in conditions created to destroy a patriotic person, as well as the dramatic process of returning from exile and rehabilitation in society.

Keywords: *World War II, Ukraine, Ukrainian liberation movement, political prisoners, the Gulag camps system.*

УДК [343.4:343.3]:(070) «1940/1950»

Олександр Лисенко

доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу воєнно-історичних досліджень,
Інститут історії України НАН України (Київ),
Україна, ukr2ww@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>

Олександр Маєвський

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник відділу воєнно-історичних досліджень,
Інститут історії України НАН України (Київ),
Україна, alexandermaievskyi@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-9926-3270>

ПЕРЕСЛІДУВАННЯ НАЦИСТСЬКИХ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНЦІВ ТА КОЛАБОРАНТІВ У СЕРЕДИНІ 1940-х РОКІВ (НА МАТЕРІАЛАХ ПЕРІОДИЧНОЇ ПРЕСИ)

«Війна є біда і злочин, що заключає в себе всі біди і злочини».
Вольтер

*«Лише одиниці, чий підлий добробут залежить
від народного горя, вчиняють війни».*
Е. Роттердамський

Анотація. Метою дослідження визначено з'ясування інформативного потенціалу такого виду історичних джерел, як публікації засобів масової інформації (ЗМІ) у тематичній ніші, пов'язаній з переслідуванням воєнних злочинців та колаборантів після Другої світової війни. Автори також вбачали своє завдання у тому, аби завдяки опрацюванню контенту періодичної преси, повідомлень радіо і телеграфних агентств відтворити процес виявлення і притягнення до кримінальної відповідальності окремих осіб та груп осіб, яким інкримінувалися злочинні дії такого характеру. **Методологічні** підходи засновані на застосуванні міждисциплінарних прийомів історії, правознавства, герменевтики, соціальної психології, а також теоретичних напрацюваннях провідних спеціалістів з цієї проблематики, сучасному термінологічному апараті. **Наукова новизна** публікації полягає у тому, що вперше до студіювання вказаного кола питань обрано такий сегмент джерел як публікації у ЗМІ. Крім того, здійснено спробу співставлення підходів судових інституцій та фахівців юриспруденції різних країн адаптувати існуючі правові системи до здійснення таких специфічних функцій. **Висновки.** Майже у всіх країнах, які були окуповані Вермахтом

чи воювали на боці держав Осі, мало місце переслідування тих, хто вчинив злочини проти людяності та воєнні злочини. На території Німеччини і Японії правосуддя чинила американська окупаційна адміністрація, а в більшості інших країн — судові органи національної юрисдикції. Завдяки інформації, оприлюдненій у ЗМІ, громадяни різних держав переконувалися, що проголошені союзниками по Антигітлерівській коаліції наміри знайти і покарати усіх воєнних злочинців втілювалися в життя. Це слугувало своєрідною сатисфакцією для сотень мільйонів людей, які зазнали фізичних і моральних страждань у роки війни. Крім того, такі публікації дають змогу простежити географію і динаміку цих процесів у різних країнах, встановити ідеологічне і політичне навантаження, яке вони несли. Діяльність судових інстанцій національної юрисдикції демонструє широкий спектр процедурних практик, які застосовувалися для покарання тих, хто у роки війни чинив злочини проти людяності та воєнні злочини. Переслідування воєнних злочинців та колаборантів формувало нове юридичне поле, а також сприяло появі нових юридичних дефініцій (наприклад, «геноцид»), які згодом увійшли до міжнародного гуманітарного права (МГП). Велике значення мало політичне засудження війни як способу розв'язання спірних питань і створення Організації Об'єднаних Націй для врегулювання конфліктів і формування додаткових інструментів міжнародної безпеки.

Ключові слова: Друга світова війна, воєнні злочини, злочини проти людяності, колаборація, кримінальне переслідування, судові процеси.

1937 року Японія вторглася в Китай, де передбачалося силою зброї поставити маріонетковий уряд й повністю узалежнити країну від Токіо. На шляху до реалізації цих планів було вчинено «Нанкінську різню», внаслідок якої в цьому місті лише у перший день на березі р.Янцзи було страчено 57,5 тис. військових китайської армії і цивільних. Упродовж 6 тижнів у Нанкіні чинилися вбивства і гвалтування дівчат і жінок, після чого багато з них вдавалися до самогубства. Жертвами сексуальних насильств та інцесту під страхом смерті стали, за різними оцінками, від 20 до 80 тис. осіб. Американська письменниця китайського походження Айріс Чан збрала документальні свідчення про тисячі подібних злочинів, хоча судові процеси над японськими воєнними злочинцями вже давно пройшли.

Незліченну кількість воєнних злочинів та злочинів проти людяності на окупованих територіях європейських країн скоїли нацисти. Розгалужений механізм знищення людей спеціально створювався для депопуляції захоплених територій та хижачкої експлуатації. Депортації і примусова праця мільйонів громадян інших держав також належить до переліку злочинів правлячої верхівки III Райху. Це спричинило прагнення союзників по Антигітлерівській коаліції організувати кримінальне переслідування і покарати винних у таких діях. Водночас у багатьох людей виникло природне бажання помститися ворогу у будь-який можливий спосіб.

Вояки Червоної армії, більшість з яких втратили своїх рідних і близьких вважали своїм природним правом помститися агресору у будь-який спосіб. Культивоване пропагандистськими структурами гасло «Убий німця!» (І. Еренбург) набуло характеру внутрішньої ментальної установки. Збуджені боєм солдати чи офіцери згарячу могли одразу розстріляти захопленого в полон супротивника. Інколи у бійців «здавали нерви», коли повз них конвоїри вели полонених німецьких, румунських, угорських військовослужбовців, і вони відкривали вогонь з автоматів чи кулеметів по колоні.

Випадки неконтрольованої, надмірно жорстокої помсти зафіксовані і в арміях союзників по Антигітлерівській коаліції. В американській зоні окупації Німеччини діяли т.зв. «ескадрони смерті» майора Н. Беренса, який прагнув помститися за знищених євреїв. Американські історики оцінюють кількість знищених у такий спосіб німецьких військовослужбовців у кілька тисяч. При цьому члени цих формувань вдавалися до «екзотичних» форм страти. Когось під свист і вигуки викидали з вікон, когось топили, підривали гранатами чи різали горло. Найбільше діставалося німецьким танкістам. У 1944 р. в Арденнах 1-й німецький танковий корпус повністю розгромив американські танкові частини. І, хоча сотні німецьких танкістів були розстріляні за вироком військового трибуналу, багатьох піддали приниженням і знущанням, били по головах, деформували статеві органи.

Полонених охоронців таборів смерті примушували без будь-яких засобів захисту переносити і хоронити напіврозкладені трупи в'язнів, унаслідок чого вони заражалися інфекціями чи помирали внаслідок інтоксикації трупною отрутою. Траплялися випадки побиття і страти охоронців концтаборів щойно звільненими в'язнями. Люди забивали до смерті своїх мучителів камінням, лопатами, кирками, душили мотузками, топили у криницях, прибивали до стовпів і били. Жінки, визволені з неволі, виливали свій гнів, розриваючи катів на шматки, влаштовували ексекції у камерах для тортур.

Надзвичайну жорстокість у поводженні з військовослужбовцями противника та їхніми пособниками неодноразово демонстрували радянські партизани. Ті, хто потрапляв у полон до «народних месників», були приречені, адже утримувати їх у розташуванні загонів було складно і ризиковано. То ж після процедури допиту, що здебільшого супроводжувався знущаннями і тортурами, бранців знищували. Партизани часто на власні очі пересвідчувалися у злочинах нацистів та союзних Німеччині військ і їхнє бажання помститися набувало брутальних форм. В одному з документів на адресу М. Хрущова у 1943 р. повідомлялося про особливу жорстокість, яку виявляли до полонених ворожих військовослужбовців

партизани з'єднання О. Федорова. Бранців били, ошпарювали окропом, прив'язували арканами до коней і волочили по землі. Аналогічні випадки зафіксовані у з'єднанні С. Ковпака. У щоденнику партизанського командира Малицького повідомлялося про побиття і страту захоплених ворожих шпигунів, військовослужбовців і колаборантів.

Партизанам, запідозреним у тому, що вони є агентами ворожих спецслужб, підмішували у їжу отруту, або вбивали холодною зброєю уві сні. Та, як правило, фізичному знищенню шпигунів і агентів передували допити з тортурами.

Найчастіше так вчиняли т.зв. «дикі» партизани, які діяли на свій розсуд і не підпорядковувалися ні командуванню РСЧА, ні керівництву Центрального чи Українського штабів партизанського руху. Вони топили бранців у болотах, кололи багнетами, забивали палицями та кулаками.

Італійські антифашисти здійснили привселюдну страту дуче Б. Муссоліні у жорстокий спосіб. У багатьох європейських країнах громадяни вчиняли акти самосуду і публічного приниження місцевих колаборантів та жінок, які під час окупації стали співмешканками гітлерівських офіцерів.

Кримінальне переслідування і засудження тих, хто чинив воєнні злочини та злочини проти людяності під час Другої світової війни, асоціюється у широкого читачького загалу здебільшого з Нюрнберзьким процесом. Історики присвятили цій події численні праці¹. Меншою мірою відомі покарання воєнних злочинців та колаборантів судовими інстанціями національної юрисдикції у різних країнах Європи й Азії.

Ще до закінчення війни в СРСР були проведені публічні судові процеси над нацистськими злочинцями та їхніми пособниками у Харкові та інших містах Радянського Союзу, що мали продемонструвати невідворотність покарання для тих, хто вів варварську війну на сході. Документування воєнних злочинів здійснювалося різними державами і на фінальній стадії війни відповідні структури намагалися виявити місця перебування і затримати всіх причетних до таких дій.

У серпні американські окупаційні органи арештували в Австрії генерала Германа Решні, який очолював СА у Відні. Гітлер призначив його головою «народного суду», який засудив до ув'язнення і страти багатьох

¹ Див.: Ірвінг Д. Нюрнберг. Последняя битва. М: Яуза, 2005; Полторак А. Нюрнбергский эпилог. М.: Юридическая литература, 1983; Рагинский М. Ю. Нюрнберг: перед судом истории. М., 1986; Литвин В., Звягинцев А. Нюрнбергский процесс. Без грифа «Совершенно секретно». Неизвестные документы, исследования, воспоминания. М.: ООО «Издательство Астрель», 2010.

австрійських антифашистів². Майже одночасно англійське командування на території землі Шлезвіг-Гольштейн арештувало маршалів В. фон Браухіча і Е. Манштейна. Останній у момент затримання перебував у шпиталі. Арешти, які охопили понад 100 осіб, здійснювалися з метою перешкодження спробам створення в районі Гамбурга підпільної німецької організації³. Можливо, це була превентивна акція задля «просіювання» затриманих і виявлення серед них осіб, які вчинили воєнні злочини. У грудні в Зальцбурзі затримали есесівського генерала А. Мейснера, який після аншлусу Австрії організовував гестапо у цій країні, а в 1942 р. був призначений начальником поліції у Белграді.

2 вересня 1945 р. ТАРС передрукувала повідомлення угорської газети «Вілат» про арешт есесівського ката, угорця німецького походження Клеберта Ференца, який особисто розстріляв з автомата 18 угорських патріотів⁴.

31 жовтня з американської зони окупації до Братислави доправили колишнього президента маріонеткової Словаччини Й. Тісо, прем'єр-міністра Ш. Тісо, міністра внутрішніх справ А. Маха, міністра шкіл і преси Г. Кошича, міністра фінансів Г. Пружинського, та чиновників канцелярії Карла й Івана Муринів. Усі вони мали постати перед національним судом Словаччини.

Спецслужби союзників по Антигітлерівській коаліції вживали усіх можливих заходів, аби затримати представників нацистської верхівки III Райху. Інформаційний ажітаж довкола цих персон був таким, що час від час з'являлися різні чутки та неперевірені, нічим не підкріплені свідчення про їхнє місцеперебування. Так, 9 вересня кореспондент агентства Рейтер повідомив з Берліна, що напередодні заступник бургомістра Берліна доктор Карл Марон заявив, що на його тверде переконання, А. Гітлер живий. Марон зазначив, що жоден з 5 трупів, виявлених поблизу бомбосховища імперської канцелярії, не був останками фюрера. Кореспондент цього ж агентства з Гамбурга повідомив, що офіцери англійської розвідки, які займалися пошуком Гітлера, впевнені у тому, що він переховується. За свідченням «надійних джерел», фюрера і Бормана бачили у місті. Було здійснено ретельне прочісування місцевості від Кіля до Емдена у пошуках яхти з червоного дерева, у якій, за однією з версій тікали Гітлер і Єва Браун. Згідно зі свідченнями учасника липневої 1944 р.

² Труд. 1945. 30 августа.

³ Труд. 1945. 2 сентября.

⁴ Труд. 1945. 2 сентября.

змови проти канцлера доктора Плевє, Гітлеру перед закінченням війни зробили пластичну операцію, що змінило його обличчя⁵.

Тим часом у середині вересня 1945 р. союзні спецслужби виявили в Гессені головного лікаря табору смерті Бухенвальд Едденбогона. Йому інкримінувалися вкрай жорстокі медичні експерименти над бранцями табору, внаслідок яких загинули тисячі людей⁶.

Наприкінці жовтня лондонське радіо повідомило про затримання у французькій зоні окупації Німеччини поблизу швейцарського кордону колишнього представника III Райху в окупованій частині Франції Абеця.

У середині серпня 1945 р. розпочався гучний процес у Люнебурзі над катями концтабору в Бельзені — начальником табору Йосифом Крамером та 44 підлеглими йому есесівцями-охоронниками. На лаву підсудних також потрапили Петер Вейнгартнер, Георг Крафт, Іоганна Борман, Елізабет Фольфенрат, Ельза Лотте, Хільда Любауер, Ніколас Енцер, Пауль Штейнметц, Карл Франціг, Ладислав Гура, Фріц Маттес, Карл Егерсдорф, Вальтер Отто, Вальтер Мелькієр, Франц Штофель, Вільгельм Дор, Еріх Барш, Еріх Зоддель, Ігнац Шломойвич, Ельза Форстер, Іда Форстер, Клара Опіц, Шарлотта Клейн, Гертруда Зауер, Іоганна Рот, Анна Хемпель та інші. На суді був акредитований спеціальний кореспондент газети «Труд» В. Сисоєв, який регулярно надсилав до редакції свої репортажі. Стиль подача та деякі оцінки журналіста позначені радянськими ідеологічними штампами, однак дають загальне враження про перебіг процесу.

Головними персонажами на цьому суді, окрім Крамера, стали його найближчі підручні — лікар-убивця Клейн, наглядачка Ірма Грезе, які пройшли «практичну школу» в таборі Аушвіц-Біркенау. Через 6 тижнів після того, як британські війська оволоділи територією, на якій розташовувався табір, від тортур, хвороб і виснаження померло 13 тис. колишніх бранців. Ще 11 тис. були шпиталізовані.

Упродовж місяця судді опитували свідків, а потім дійшла черга до головного обвинувачуваного — Крамера. Спочатку на процесі виступив адвокат підсудного — англійський офіцер В. Вінвуд, який намагався сформувати образ «гвинтика» в системі нацистського апарату насильства. У своїй промові він стверджував, що його підзахисний був «дисциплінованим членом нацистської партії, який суворо виконував накази начальників». На підтвердження своїх слів він наів низку законів та нормативно-правових актів, які діяли на території III Райху та окупованих країн. Він висловив дивну для британського офіцера думку про те, що у німецьких концтаборах утримувалися люди, які «за рівнем свого розвитку

⁵ Труд. 1945. 11 сентября.

⁶ Труд. 11.1945. 18 сентября.

потребували суворой дисципліни й інколи заслуговували на покарання за порушення встановлених правил».

Згідно з британською судовою процедурою, першим допит підсудного здійснював захист. Адвокат Крамера ставив запитання таким чином, аби той сам міг постати як жертва нацистського режиму. Кат Аушвіца і Бельзена визнавав тільки те, що неможливо було спростувати, — функціонування газових камер, розстріл і катування бранців тощо. Однак він не визнавав головного — власної участі у злочинах. Крамер уміло виконував роль «папа-відбувайла», визначену йому стратегією захисту. Намагаючись подати свою «діяльність» у позитивному світлі, обвинувачуваний ставив собі у заслугу ранкове шиккування як здорових, так і хворих в'язнів, мотивуючи цей захід необхідністю їхнього «оздоровлення». Він позитивно характеризував підручних, зокрема відому своєю жорстокістю наглядачку Грезе, яка катувала бранців та вбивала їх з пістолета. Кремер називав її «зразком німецької добропорядності», а доктора Кляйна, який задушив у газових камерах не одну сотню в'язнів, — «доволі людяним і таким, який зробив для бранців табору багато доброго».

Однак під тиском неспростовних доказів прокурор полковник Бекгауз змусив Крамера визнати, що той власноруч отруював жінок у газових камерах і спостерігав за їхньою смертю. Доктор Кляйн, який був головним лікарем Аушвіца і Бельзена, також вигороджував себе, запевнюючи присутніх, що до його повноважень належало тільки визначення тих прибулих до таборів людей, які були здатні працювати і непрацездатних, а про те, що коїлося в Аушвіці, він чув тільки «краськом вуха». Усі злочини він перекладав на підопічних — лікарів Шумана, Бера, Глаубеля, Гебеля, Фішера.

Адвокат Ірми Грезе, Ельзи Лотте, Хільди Лобауер і Йозефа Кліппельда майор Гренфілд стверджував у своєму виступі, що до підсудних некоректно застосовувати англійські закони, оскільки вони діяли у німецькому правовому полі. Він став наводити приклади легітимного застосування тілесних покарань у пенітенціарних закладах деяких штатів Америки, Індії та Єгипту, однак судді визнали такі аргументи недоречними.

Зрештою, суд виніс суворі покарання більшості фігурантів цієї справи. На початку грудня 1945 р., згідно з повідомленням агентства Рейтер, фельдмаршал Монтгомері відхилив усі апеляції і затвердив вироки.

Паралельно тривав процес над катами концтабору Дахау. Суд встановив, що, згідно зі свідченнями коменданта табору Гімлер особисто був присутній при знущаннях над в'язнями. Під час його приїзду двох в'язнів помістили у холодну воду і тримали до тих пір, поки вони не втратили свідомість. Однак Вейс намагався зняти про вину з себе і перекласти її на тих, хто надсилав накази про страти бранців з Берліна. Інший

підсудний, оберштурмфюрер СС Ф.Рупперт, який чинив звірства також у Люблінському і Варшавському таборах, визнав факт розстрілу 92 радянських військовополонених. Ще один обвинувачуваний, Е. Маль, зізнався, що спалив трупи 500 французьких партизанів.

13 грудня 1945 р. агентство Асошіейтед Прес та Лондонське радіо повідомили про засудження 36 обвинувачених у цій справі до страти, 1 — до пожиттєвого ув'язнення і 3 — до 10-річного ув'язнення. Того ж дня перші 11 засуджених були повішені.

За повідомленням агентства Рейтер, 8 жовтня 1945 р. у Вісбадені, в американській зоні окупації, почався суд над 7 німцями (6 чоловіків та 1 жінка), яким висунули звинувачення у вбивстві 470 радянських і польських громадян. Після слухань звинувачених у злочинах лікарів Клейна, Руова і його асистента Віллеса (двоє останні вбивали своїх пацієнтів ін'єкціями отрути) засудили до страти, доктора Вальмана до пожиттєвої каторги, начальника канцелярії Веркле — до 35 років тюремного ув'язнення, начальника команди, що закопувала трупи, Блюма — до 30 років каторги, старшу сестру Хубер — до 25 років каторги.

12 жовтня американський військовий суд виніс смертний вирок командирі 75-го німецького корпусу в Італії генералу А. Достлеру, за наказом якого у березні 1944 р. у Спеції були розстріляні 15 полонених американських військовослужбовців.

Улітку 1945 р. шведські газети публікували матеріали про гітлерівців, які осіли в країні. Частина з них — переважно «дрібна сошка» — були інтерновані, а діячі нацистського режиму та військові вищих рангів залишалися на її території. Часопис «Афтонднінген» навів цілий список осіб, першим у якому перебував зондерфюрерн Шуман, до капітуляції Німеччини — начальник бюро розвідки та контррозвідки при німецькій місії у Стокгольмі. Спочатку шведська влада його інтернувала, але згодом звільнила. Натомість був інтернований сторож бюро розвідки й контррозвідки. Інтернування не розповсюджувалося на колишнього німецького консула в Гетеборзі Шротта, також військового атташе при німецькій місії фон Кенігсона, який займався збором розвідувальної інформації про збройні сили Швеції, посланника Томсона, радника місії Данкворта, військового атташе генерала фон Утмана, майора фон Ватцдорфа, військово-морського атташе капітана фон Валлерта, капітан-лейтенанта Ремеля, радника місії Тернера, прес-атташе Хеппа, торгового атташе Беренса, радника місії фон Грольмана, начальника відділу преси Грассмана, генерального консула Пфлейдерера, лісового атташе фон Шуленбурга, генерального консула Кольбе. «Афтонднінген» повідомляла: «До німців, інтернованих у Аксмарі, нещодавно приїхав генеральний консул Пфлейдерер. Він від імені шведського міністерства закордонних справ заявив

інтернованим, що багато з них зовсім ні в чому не винні, але з технічних причин їх неможливо звільнити від інтернування»⁷.

Серед перших резонансних процесів на європейському континенті став суд на головою колаборантським урядом Ф. Петеном. Згідно з повідомленням агентства Франс прес від 24 липня 1945 р., на першому засіданні суду у справі Петена було оголошено обвинувачувальний висновок генерального прокурора Морне. У документі наголошувалося, що наявні документи свідчать про довоєнні зв'язки Петена з провідними діячами товариства кагулярів, які ставили за мету ліквідацію республіканського устрою і встановлення диктаторського режиму на кшталт гітлерівського. Для цього були створені великі склади зброї, доправленої з Німеччини та Італії. Кагуляри отримали від іспанського диктатора Франко фінансову підтримку. Після поразки Франції Петен очолив уряд, який почав переговори про перемир'я з гітлерівською Німеччиною. Уряд Петена копіював законодавство III Райху, видавав расові закони, що ставило поза правове поле цілі категорії французів, організовував їхнє переслідування, передавав на вимогу Німеччини тих, хто боровся проти нацизму. Цей уряд сприяв функціонуванню німецької військової машини, поставляючи їй товари і робочу силу, вдаючись при цьому до справжньої мобілізації.

Далі в обвинувальному акті зазначається, що Петен погодився віддати Індокитай японцям і надав державам Осі у Північній Африці Бізерту і Туніс для постачання їхніх армій у Лівії, а також аеродроми у цій країні. Він дозволив створити призовні пункти для набору контингентів для підрозділів, які у німецькій формі використовувалися на Східному фронті. За його наказом французькі війська відкрили вогонь по союзниках у Сирії та чинили їм спротив у Тунісі. За його особистим розпорядженням було затоплено французький флот у Тулоні замість того, аби дозволити йому вийти в море та приєднатися до вільних французьких чи союзницьких сил. У 1943 р., побоюючись, що французькі судна і літаки, які дислокувалися на Антилських островах, потраплять до рук американців, Петен наказав затопити кораблі і знищити літаки.

Прокурор встановив, що Петен був співником Гітлера, винний у зазіханні на внутрішню безпеку держави і в змові з ворогом з метою сприяння його планам.

У виступі свідка Поля Рейно прозвучала думка про те, що головною метою Петена було знищити республіканський устрій. Але не існуючий режим винен у появі теорій, згідно з якими Франції не потрібні були ні танки, ні штурмова авіація. Причина воєнної поразки Франції вбачалася у

⁷ Труд. 1945. 11 августа.

бездіяльності парламенту. Рейно вважав, що жодна людина не заподіяла Франції стільки шкоди, як Петен.

Наступним свідчив Даладьє, який вказав на те, що від 1918 р. жодне важливе призначення до вищої військової ради чи на важливі військові посади не відбувалося без згоди Петена. Він включився в активне політичне життя у 1934 р. за кабінету Думерга. Це був момент, коли Франція вирішила сама захищати власну безпеку. І цей момент Петен використав для того, аби на 20% скоротити кредитування виробництва військових матеріалів. На посаді генерального інспектора армії він скоротив асигнування для зведення укріплень на півночі та північному заході країни. Перейшовши до подій, що передували і супроводжували перемир'я, свідок висловив переконання про передчасність рішення припинити воєнні дії 17 червня 1940 р. Однак для Петена таке рішення не виглядало дивним, оскільки він говорив про перемир'я вже від 25 травня⁸.

У свідченнях Е. Ерріо прозвучала оцінка петенівського т.зв. «конституційного акту» як державного перевороту. Петен нагородив орденами Почесного Легіону офіцерів, які воювали у німецькій уніформі. Після цього Ерріо відіслав Петену свій орден Почесного Легіону, яким його нагородили перед війною. Кілька тижнів по тому Ерріо арештували.

Після цього присяжний засідатель П'єр Блок запитав, чому запрошують свідків, які фокусуються переважно на обставинах перемир'я і висунув вимогу запросити свідків страт і виселення, здійснених урядом Віші. Голова суду Монжибо пообіцяв задовольнити це прохання. Генеральний прокурор Морне анонсував представлення таких документів у своїй обвинувачувальній промові.

Потім виступили кілька свідків, і серед них пані Сікорн, яка від імені 11 тис. матерів військовослужбовців, які загинули у Північній Африці. «Адмір Дарлан дав наказ цим хлопцям битися проти союзників згідно з наказом, отриманим від Петена, -- сказала вона. — Петен відповідальний за смерть наших дітей. Людина, яка віддала наказ французькій молоді помирати за Німеччину, не може вважатися французом!»⁹.

Поки тривав суд над Петеном, колишній прем'єр-міністр вішістського уряду П'єр Лаваль 31 липня 1945 р. прилетів з дружиною з Іспанії до австрійського Лінца. Американці затримали і передали його до французької зони окупації.

На засідання 2 серпня захист викликав як свідка колишнього французького посла у Варшаві Леона Ноеля. Але він не виправдав сподівання адвокатів, заявивши, що вже з липня 1940 р. німці стали порушувати

⁸ Труд. 1945. 25 июля.

⁹ Труд. 1945. 31 июля.

умови «перемир'я», а вішістський уряд у всьому ішов їм на поступки. Зокрема він погодився сплачувати окупаційні витрати німців. Натомість цей уряд відмовився рятувати французьких біженців, арештованих німцями. Ноель розповів про те, що він запитав Дарлана, чи вжиті заходи для виведення кораблів з Тулона, на що той відповів ствердно. «Я не знав, що цей наказ спричинить загибель одного з найсильніших флотів світу», — зізнався він¹⁰.

Захист викликав як свідка голову муніципальної ради Парижа Шарля Трошю, який стверджував, що Петен не підтримував зв'язків з кагулярами¹¹.

3 серпня в суді як свідок виступав П'єр Лаваль. Очікуючи власного судового процесу, Лаваль усіляко намагався виправдати Петена й у такий спосіб підготувати свій захист. Він обрав тактику замовчування проблем, що стосувалися діяльності Петена, натомість широко розкривав свою зовнішньополітичну лінію. Та все ж він визнав, що відкрито бажав перемоги Німеччини. У своїх відповідях він користувався лексикою, якою користувався під час окупації: деголлівські сили називав «дисидентами», а висадку союзників у Північній Африці — «агресією»¹².

7 серпня до суду з в'язниці Френ доправили колишнього міністра внутрішніх справ вішістського уряду Марселя Пейрутона. Він засвідчив, що Лаваль планував разом з німцями вдарити про французьких військах у районі озера Чад (Центральна Африка). За словами Пейрутона, Петен не був причетним до цих планів. Однак свідок ухилився від прямої відповіді на питання, чи знав Петен про тортури і страти у концтаборах Північної Африки¹³.

Наступного дня суд заслухав свідчення генерала Бержере, адмірала Блео та інших міністрів уряду Віші. Скомпрометовані підтримкою Петена, вони намагалися «вибілити» і його, і себе¹⁴.

11 серпня генеральний прокурор Морне виголосив звинувачувальну промову, що тривала 5 годин. У цьому виступі Петен звинувачувався у зраді батьківщини, спробі підпорядкувати її ворогу, чотирирічній боротьбі проти республіканського устрою і внутрішньої безпеки держави. Він перешкодив французькому флоту боротьбу на боці союзників по Антигітлерівській коаліції і став головним винуватцем його затоплення. Він передав німцям бази в Сирії і наказав французьким солдатам чинити

¹⁰ Труд. 1945. 1 августа.

¹¹ Труд. 1945. 3 августа.

¹² Труд. 1945. 4 августа.

¹³ Труд. 1945. 8 августа.

¹⁴ Труд. 1945. 9 августа.

спротив союзникам у Північній Африці. З волі Петена створювалися спеціальні суди, які засуджували на смерть французьких патріотів і заохочував створення «легіону добровольців» для боротьби на боці Німеччини. На сумлінні Петена — десятки тисяч розстріляних заручників, сотні тисяч висланих французьких робітників, тисячі політичних в'язнів, а також загиблий французький флот і збещений французький народ. «Я вимагаю винесення смертного вироку тому, хто іменується маршалом Петеном», — закінчив промову Морне¹⁵.

Нарешті, на засіданні 13 серпня перед судом виступили захисники Петена. Адвокат Пайсен більшу частину промови присвятив заслугам підсудного під час Першої світової війни і фактично обійшов найскладніші звинувачення на адресу свого підопічного. Адвокат Лемер повторив маневр першого захисника і клопотав суд про зняття звинувачення Петена у змові.

За повідомленням агентства Франс прес від 17 серпня 1945 р., Міністерство юстиції Франції опублікувало таку інформацію: «Верховний суд 15 серпня 1945 року засудив Філіпа Петена до смертної кари з позбавленням громадянських прав і конфіскацією майна. Верховний суд одночасно рекомендував, аби у зв'язку з віком засудженого смертний вирок йому не був виконаний. Декретом від 17 серпня 1945 року очільник французького тимчасового уряду генерал де Голль замінив винесений Філіпу Петену вирок пожиттєвим ув'язненням»¹⁶.

Незабаром відбувся судовий процес над самим П. Лавалем. 9 жовтня 1945 р. агентство Франс прес повідомило про винесення смертний вирок для нього. Клопотання захисту про перегляд справи Лавалю міністр юстиції Франції відхилив. Перед стратою Лаваль спробував отруїтися, однак лікарі попередили самогубство. 15 жовтня у тюрмі Френ його розстріляли.

28 липня у Верховному військовому суді Народно-визвольної армії Югославії почався процес у справі групи керівників Центрального національного комітету на чолі з Драже Михайловичем. Суд мав публічний характер і транслювався по радіо¹⁷.

2 серпня відбувся допит підсудного Лукасевича, який командував загонами Михайловича у Чорногорії, Герцеговині та Сунджаку. Лукасевич зустрівся за кордоном з представником емігрантського уряду Пуричем і той передав Михайловичу рекомендацію інсценізувати кілька сутичок з німецькими підрозділами, аби показати, що вони ведуть

¹⁵ Труд. 1945. 12 августа.

¹⁶ Труд. 1945. 18 августа.

¹⁷ Труд. 1945. 1 августа.

боротьбу проти німців. Підсудний навів слова полковника Наратовича про те, що вони співпрацювали з гітлерівцями. Та й сам Лукасевич на питання суддів відповів, що не було командира четників, який би не співпрацював з німцями. На питання голови суду, чи не вдавався Михайлович до спроб встановити контакти з загонами Зерваса у Греції, підсудний заявив, що Михайлович у 1943 р. направляв до Греції групи, які мали встановити такий зв'язок.

Наступним допитували майора Следчевича, який відкидав звинувачення по багатьох пунктах, але визнав, що керівництво четників співпрацювало з гітлерівцями, чим скоїло зраду. Следчевич свідчив про контакти Михайловича і голови маріонеткового уряду Недича з німцями, зокрема з якимось Штекером улітку 1944 р.¹⁸

13 серпня 1945 р. на засіданні Тимчасової народної Скупщини ухвалене рішення відмовити у клопотанні про помилування групи засуджених керівників четників на чолі з Михайловичем.

Командування союзних сил в Австрії наприкінці серпня 1945 р. оголосило про намір передати А. Павелича югославській владі¹⁹.

У грудні 1945 р. в Белграді постали перед військовим судом чиновник Масалович, полковник старої югославської армії Драгутілович, а також одна жінка — Атанацкович. У листопаді 1943 р. Масалович вступив до загону Лютича, який бився проти югославських партизанів. Згодом, після закінчення курсів диверсантів у Кайзервельде, він під чужим прізвищем нелегально перебрався на звільнену від гітлерівців частину територію країни. Тут, у Куршумлії, Масалович приєднався до групи четників під командуванням Єремича і взяв участь у терористичних акціях проти представників місцевої влади. Восени 1945 р. Масалович і Єремич написали листи М. Гролу та колишньому прем'єр-міністру югославського емігрантського уряду Д. Симовичу, у яких просили надати їм вказівки щодо того, як надалі вести диверсійно-терористичну діяльність. Атанацкович привезла цього листа до Белграда, аби передати листи адресатам через Драгутиновича. За результатами слухань Масаловича засудили до смертної кари, Драгутиновича — до 2 років позбавлення волі з наступним позбавленням громадянських прав на 5 років, Атанацкович — до 5 років позбавлення волі і позбавлення прав на 2 роки²⁰.

1 серпня 1945 р. румунські газети оприлюднили вирок у справі шостої групи військових, звинувачених у масових убивствах бранців табору у Березовському та інших таборах. Загалом різні покарання отримало

¹⁸ Труд. 1945. 3 августа.

¹⁹ Труд. 1945. 23 серпня.

²⁰ 8 грудня.

18 злочинців, зокрема до пожиттєвої каторги засуджені полковник Поп, лейтенант Хергеліу, Константінеску, Лунгу, Пандря, Калиман, Каш і капітан Балачану. Шестеро звинувачених засудили на термін від 10 до 25 років каторги, а трьох виправдали. Майно усіх засуджених конфіскували²¹.

У середині серпня 1945 р. у віденському народному суді почалися слухання у справі нацистських діячів, притягнутих до відповідальності у відповідності з ухваленим австрійським урядом законом про воєнних злочинців. На лаві підсудних опинилося четверо учасників масових розправ в одному з німецьких концтаборів — Рудольф Кронбергер, Алоїз Франк, Вільгельм Нойнтойфель та Поліновський. За даними попереднього слідства, вони по-звірячому замордували 102 в'язні. Перебіг процесу висвітлювали представники американської, британської й австрійської преси²².

Наприкінці серпня мали розпочатися ще 6 судових процесів. П'ятеро так званих «нелегальних» нацистів звинувачувалися у порушенні закону Австрійської республіки про заборону нацистської партії та участі у її діяльності упродовж 1926–1928 рр. і проваджуваному нею терорі. Як активні діячі вони були нагороджені Гітлером спеціальною відзнакою нацистської партії. Суд також мав розглянути справу Ельфріди Лацен, яка працювала в апараті НСДАП і доносила про антигітлерівські висловлювання своїх колег спеціальним службам. За 7 років за її доносами під особливий німецький суд потрапила понад 1 тисяча осіб²³.

Згідно з повідомленням агентства Рейтер з Брюсселя, 15 жовтня 1945 р. у Бельгії спеціальний військовий трибунал виніс смертний вирок зраднику Бормсу. Він був засуджений за співпрацю з німцями ще після Першої світової війни і відбув покарання у в'язниці. У роки Другої світової війни знову надавав сприяння німецьким окупантам.

Прізвище норвезького політика Квіслінга у середині 40-х років стало символом європейського колабораціонізму. З цієї причини судовий процес над ним викликав підвищену увагу світової спільноти. 20 серпня в Осло розпочався відкритий процес над Квіслінгом, на якому були акредитовані понад 250 репортерів, а зал, розрахований на 400 осіб, не міг вмістити всіх бажаних. У складі суду, очолюваного суддею Солемом, налічувалося 9 осіб, 4 з яких були юристами, а 5 — засідателями. Обвинувачення підтримував державний прокурор Ш'едт, захисником за походженням з підсудним призначили адвоката Берга. Обвинувачувальний висновок, який зачитували упродовж 3 годин, зводився до таких положень:

²¹ Труд. 1945. 3 августа.

²² Труд. 1945. 16 августа.

²³ Труд. 1945. 23 августа.

У квітні 1940 р., після вторгнення німецьких військ у Норвегію, Квіслінг сформував маріонетковий уряд. 10 квітня він скасував наказ законного норвезького уряду про мобілізацію в армію та вимагав від військовослужбовців припинити спротив Вермахту і здатися. Під час поїздки до Райху він заздалегідь домовився з Гітлером про окупацію Норвегії німецькою армією і радив, як це найкраще зробити. Квіслінг домагався приєднання Норвегії до «великого германського союзу». Як прем'єр-міністр маріонеткового уряду й лідер фашистської партії «Національне єднання» він допомагав нацистам у придушенні спротиву норвезького народу та всіляко підтримував окупантів. З його санкції створювалися добровольчі загони для боротьби на боці Німеччини як проти самої Норвегії, так і проти її союзників. Захищаючи інтереси III Райху Квіслінг 14 серпня 1943 р. оголосив війну Радянському Союзу. Підсудний завдяки махінаціям присвоював кошти і художні цінності, які належали державі, королівській сім'ї, розпущеним політичним партіям та приватним особам. З державної скарбниці його політична сила отримала 14 млн крон, на власну охорону — 7,5 млн крон, на штурмові загони «Хірда» — 12 млн крон, для боротьби проти СРСР — 1,2 млн крон.

На підставі наведених фактів Квіслінг звинувачувався у зраді батьківщини, переході на службу до ворогів, порушенні конституції, убивствах, розтратах і крадіжках²⁴.

Під час другого засідання відбувався допит обвинувачуваного. На питання голови суду «Чи були ви пов'язані з Гітлером і Розенбергом?» Квіслінг відповів, що зустрічався з обома і вперше це сталося у грудні 1939 р. Після цього підсудний попросив більше не задавати йому питань і дати можливість виступити, на що отримав відмову. Під час допиту з'ясувалося, що ще від 1936 р. посередником між Берліном та Квіслінгом виступав торговий агент фірми Крупп та одночасно німецький шпигун Хегелін, якого Квіслінг призначив міністром свого уряду. Щодо обставин окупації Норвегії обвинувачений визнав: він «вважав можливим просити допомоги у Німеччини». Голова суду зачитав листа, виявленого у німця Шікеданца, який працював у Норвегії й адресованого підлеглому Розенберга Ламмерсу. У ньому йдеться про те, що Квіслінг просить надати йому 6 млн золотих марок для підготовки окупації його країни німцями. Згідно зі свідченнями самого Розенберга американським слідчим, Квіслінг неодноразово нагадував німецьким чинникам про необхідність поспішати з окупацією Норвегії. На питання, чому він допомагав німцям, підсудний відповів, що не допомагав, а намагався підтримувати з ними добрі стосунки, оскільки вважав, що вони переможуть у війні. У суді був

²⁴ Труд. 1945. 21 серпня.

оприлюднений документ, у якому йшлося про те, що Квіслінг пропонував gros-адміралу Редеру свої послуги з оволодіння військовими базами в Норвегії. Після цього присутнім оголосили зміст ще одного документа, в якому німецький агент Шейт стверджував, що ще до окупації передав Квіслінгу 100 тис. марок²⁵.

На четвертому засіданні суддя поставив обвинуваченому таке питання: «Що ви розумієте під словами «великонімецьке співтовариство?» Це питання прозвучало не випадково, адже Квіслінг мріяв підпорядкувати Швецію та Фінляндію і стати скандинавським «фюрером» під протекторатом III Райху.

Розкриваючи ситуацію в Норвегії, підсудний намагався переконати суддів, що він прагнув полегшити долю населення, але під неспростовними доказами змушений був визнати, що всі рішення маріонеткового уряду ухвалювалися після узгодження з німецьким райхскомісаром Тербовеном. У відповідь на питання, чи знав він про арешти, знущання і вбивства норвезьких патріотів, Квіслінг відповів: «Якби мені про це стало відомо, я поскаржився б Гітлеру», що викликало в залі саркастичні посмішки.

6 грудня 1940 р. Квіслінг в одному з послань до Берліна просив дозволу на вступ норвезьких добровольців у німецьку армію. Коли Німеччина напала на СРСР, він вживав усіх можливих заходів, аби надіслати на Східний фронт якомога більше норвезьких солдатів, а на процесі стверджував, що робив це заради оборони Норвегії²⁶.

Кілька наступних засідань суду відводилися для допиту свідків (загалом було викликано 56 осіб). Заступник райхскомісара Тербовена з економічних питань Берхольд розповів про дві зустрічі Квіслінга з Гітлером, які переконали нацистського фюрера в можливості та необхідності окупації Норвегії.

Кілька свідків підтвердили, що 9 квітня 1949 р. Квіслінг віддав наказ про арешт членів уряду Нюгорсвольда. Норвезьким військам, що продовжували чинити спротив німцям, він наказав скласти зброю і здатися і припинив мобілізацію до війська у районах, які ще не зайняли німецькі окупаційні війська.

Восени 1939 р. Квіслінг за завданням німецьких кураторів намагався влаштуватися на службу в апарат головного командування норвезької армії і наполягав на тому, щоб йому, майору, одразу присвоїли звання генерал-майора. Він ще за кілька тижнів до нападу Німеччини на Нор-

²⁵ Труд. 1945. 25 серпня

²⁶ Труд. 1945. 24 серпня.

вегію склав список членів свого уряду²⁷. Інший свідок, квіслінгівець майор Хаммерсен розповів, що його патрон наказав арештувати 250 «грошовитих» офіцерів та відправити їх до Німеччини. Він також мав намір віддати під суд архієпископа Норвегії Берггрова, але, побоюючись збурення релігійної громадськості, відмовився від такого кроку. За його особистим розпорядженням запроваджено примусові роботи на користь німецької армії. Спільно з Тарбовеном Квіслінг планував організацію боротьби німецьких військ проти союзників на території Норвегії вже після капітуляції Німеччини. Коли доля війни була вирішена, Тарбовен пропонував Квіслінгу тікати з Норвегії на підводному човні до Іспанії.

27 серпня 7 суддів оглянули помістя, де мешкав Квіслінг. У палаці за 2 милі від Осло з 20 кімнат, скопійованому з гітлерівського будинку у Берхтесгадені, вони виявили кулемети, радіоапаратуру та запаси продовольства на півроку. Перед цим вони оглянули літню резиденцію підсудного, спорудження якої обійшлося у 1 млн 250 тис. фунтів стерлінгів. Мотивом для цього вояжу суддів стала заява Квіслінга про те, що за німців він жив «скромно».

Допоки засідання суду припинилися через стан здоров'я обвинувачуваного, в Осло виявили документ, датований 1 березня 1944 р., згідно з яким Норвегія постачала до Німеччини уп'ятеро більше продовольства, ніж отримувала товарів від німецьких торговельних партнерів²⁸.

31 серпня 1945 р. з промовою виступив громадський обвинувачувач Ш'єдт, який наголосив на тому, що Квіслінг не тільки допомагав окупувати Норвегію, а фактично підбурював Німеччину до агресії лише заради того, аби стати місцевим фюрером. «Підсудний винен у найбільш невірогідній в історії Норвегії державній зраді»²⁹. Суд виніс вирок про смертну кару Квіслінга. Оскаржуючи рішення суду присяжних, Квіслінг сам виступив у ролі адвоката на засіданні Верховного суду, який розглядав його касаційну скаргу. Однак його просторікування про спроби «порятунку» Норвегії прокурор залишив без уваги і висловився за виконання вироку. У середині жовтня король Норвегії Хокон відхилив клопотання про помилування Квіслінга. 24 жовтня засудженого розстріляли у морській фортеці Акерсхус поблизу Осло.

За повідомленнями норвезьких газет майже в той самий час уряд країни відмовив у помилування Арне Сотведту, який служив у гестапо. Смертний вирок було виконано.

²⁷ Труд. 1945. 25 августа.

²⁸ Труд. 1945. 30 августа.

²⁹ Труд. 1945. 1 сентября.

25 жовтня в газеті «Афтенпостен» з'явилося повідомлення про те, що за співпрацю з нацистами затриманий відомий норвезький письменник Кнут Гамсун. Оскільки існували підозри, що він має психічні відхилення, його помістили у психіатричну клініку для спеціального обстеження, що покладалося на професора Ліангельда. У випадку висновку про психічне здоров'я Гамсуна його мали судити за зраду батьківщини.

У жовтні 1945 р. в Данії розпочався суд у справі колаборанта Гуннара Ларсена. Він керував підприємствами, які здійснювали матеріальне забезпечення німецької окупаційної адміністрації і Вермахту. В обвинувальному вирокі Ларсену інкримінувалися фінансова підтримка (через Кнуда Стюра) газети данських фашистів «Федреландет» і фашистського диктатора Акселя Хойсера, німецького шпигуна Рудольфа Крістіансена³⁰.

Доволі повчальним слід вважати досвід Фінляндії у покаранні винних за розв'язання війни. Фактично це був перший прецедент офіційного за судження злочинів проти миру. Звертає на себе увагу демократична процедура організації усієї акції. Президент Фінляндії у серпні 1945 р. вніс на розгляд сейму законопроект про притягнення до відповідальності призвідників війни. Парламент його ухвалив, а прем'єр-міністр Паасіківі підписав закон у середині вересня³¹. Після цього відбулися вибори 12 членів суду від різних політичних партій, що мали парламентське представництво. 13 серпня Державна рада створила слідчу комісію у справах про винних у розв'язанні війни на чолі з радником юстиції Онні Петяюсом. Він повідомив: «За законом про покарання винних у війні, особа, яка вирішальним чином сприяла вступу Фінляндії у війну в 1941 р. проти Радянського Союзу чи Об'єднаного Королівства Великої Британії і Північної Ірландії, або яка під час війни перешкоджала укладанню миру, присуджується за зловживання своїм службовим становищем до встановленого законом покарання. Державна рада створила слідчу комісію для проведення попереднього розслідування з метою подання позову проти винуватців війни. Це розслідування у першу чергу буде стосуватися періоду між московським миром й угодою про перемир'я.

Комісія у своїй роботі буде користуватися необхідними письмовими матеріалами, а також усним опитуванням тих осіб, які їй можуть дати ті чи інші пояснення у справах винуватців війни. Розслідування проводиться об'єктивно, незалежно від партійної приналежності, і справедливо, на підставі існуючих постанов про попереднє судове слідство та згідно з добрими звичаями судової практики. Розслідування має відбутися над-

³⁰ Труд. 1945. 24 октябрю.

³¹ Труд. 1945. 23 августа.

звичайно швидко, оскільки при цьому необхідно буде звертатися до різних організацій, опитати багатьох осіб та зібрати обширний слідчий матеріал. Усе це не дозволяє заздалегідь встановити день завершення слідства»³². І дійсно, організація і проведення процесу потребували великих зусиль. Головою суду став президент Верховного суду Х. Неовнус, головним обвинувачувачем — Т. Тарянне, 12 суддів були обрані Сеймом країни. До списку підсудних потрапили Рюті, Таннер, Рангле, Лінкомінес, Кукконен, Рейнікка, Ківімякі та інші представники фінського істеблїшменту. Лише у середині листопада 1945 р. суд оприлюднив обвинувальний акт. У ньому містилося кілька пунктів:

1. Залишивши країну частково у воєнному стані після укладання миру в Москві, незважаючи не те, що це впливало на зовнішньополітичну ситуацію, а також не намагаючись укласти угоди, які б належним чином регулювали транзит німецьких військ через Фінляндію, дозволили німецьким військовим силам розташуватися на території країни.

2. Після початку війни між Німеччиною і Радянським Союзом зробили рівносильну оголошенню війни констатацію і залучення Фінляндії у війну проти Радянського Союзу, а також дали збройним силам країни перейти до частково попередньо узгодженої взаємодії з німецькими військами й оволодіти територіями, що відійшли до СРСР за умовами Московського договору, а також територіями, що належали Радянському Союзу у Східній Карелії.

3. Влітку 1941 р., незважаючи на пропозиції Великої Британії про збереження попереднього рівня відносин, розірвали дипломатичні відносини з Великою Британією. У листопаді, після надходження ультиматуму від Лондона, не розглянули це питання у Сеймі, що спричинило оголошення війни Великою Британією Фінляндії.

4. У кабінеті Рангеля негативно сприйняли пропозиції США у серпні та жовтні 1941 р. щодо пошуку контактів з Москвою задля досягнення миру.

5. За часів кабінету Ленкомієса включили у спрямовану до Берліна інформацію зроблену 30 березня 1943 р. США пропозицію про посередництво в укладанні миру з Радянським Союзом і створили таке становище, що ця пропозиція не могла привести до позитивного результату, а надалі втратили й інші можливості для укладання миру.

6. Під час мирних переговорів у Москві наприкінці зими 1943 р. не уповноважили своїх делегатів належними повноваженнями висунути зустрічні пропозиції і своєю пасивною поведінкою спричинили припинення переговорів.

³² Труд. 1945. 16 септєбрія.

7. Влітку 1944 р. запропонували дати уряду Німеччини письмове запевнення у тому, що Фінляндія вестиме з Німеччиною війну проти Радянського Союзу і не укласти без згоди Німеччини сепаратного миру. 26 червня 1944 р. президент Рюті дав таке зобов'язання, підписавши його одноособово.

Згідно з повідомленнями хельсінкської преси, у жовтні 1945 р. вищий військовий суд Фінляндії розпочав слухання у справі генерала К. Оша, полковника Н. Ойнонена, майора І. Суомая, причетних до жорстокого поводження з радянськими військовополоненими. За браком доказів засідання відклали до початку грудня, коли суд отримав нові свідчення та документи про злочинну діяльність обвинувачених.

Тим часом фінська громадськість наполягала на покаранні призвідників війни. Газета «Кансан саномат» вміщувала повідомлення про акції протесту у зв'язку зі звільненням чотирьох обвинувачених з попереднього тримання під вартою. Зокрема, були оприлюднені резолюції народних зборів у районі Каллію (Хельсінкі), м. Кемь, селища Орівесі, районних зборів у Лапінлахті, зборів інвалідів війни та ще 20 зібрань. У цих резолюціях містилися вимоги суворого дотримання ст. 13 угоди про перемир'я, утримання під вартою обвинувачуваних під час судового процесу та їхнього суворого покарання згідно з чинним законодавством та боротьбу проти фашистських елементів у країні.

10 грудня судові засідання поновилися і на них наводилися документи, які неспростовно свідчили про злочинні наміри та дії вищих посадових осіб, що спричинило вступ Фінляндії у війну на боці Німеччини.

Восени 1945 р. відбувся судовий процес над угорськими воєнними злочинцями. Серед головних обвинувачених перебував колишній прем'єр-міністр Угорщини Бардоші. У квітні 1941 р. він обійняв цю посаду після графа Телекі, який, нібито, покінчив життя самогубством. Свою діяльність новий очільник уряду розпочав з оголошення війни Югославії, потім — Радянському Союзу та його союзникам по Антигітлерівській коаліції. Прокурори Ф. Феньєші та Ш. Салаї відкинули спроби підсудного виправдати свої дії тим, що вони були спричинені тиском німців. Йому інкримінувалися масові убивства мешканців м. Нови Сад, антисемітські акції. Бардоші цілковито підтримував режим Салаші і був його активною дійовою особою. Сторона обвинувачення звернулася до членів народного з суду з клопотанням про суворе покарання підсудного.

У середині листопада перед судом постав колишній прем'єр-міністр Угорщини Б. Імреді. Обвинувачення складалося з трьох частин. По першому пункту Імреді інкримінувалося те, що у той період, коли він очолював уряд країни, Угощина приєдналася до держав Осі і була втягнута у війну проти Югославії, СРСР, Великої Британії і США.

28 листопада розпочався процес над одним з очільників угорських фашистів Ф. Райнішем. А в середині грудня народний суд виніс смертний вирок (страту через повішання) міністру юстиції уряду Салаші — Ласло Будінкі.

13 листопада 1945 р. Варшавське радіо повідомило про початок процесу в Любліні над колишнім начальником крематорію табору смерті Майданек Паулем Гофманом. Тиждень по тому кату сотень жертв табору, який убивав бранців києм, вішав, травив у газовій камері та спалював трупи, винесли смертний вирок.

11 грудня 1945 р. агентство Рейтер повідомило про те, що в Гаазі спеціальний трибунал виніс смертний вирок лідеру голландських фашистів Муссерту.

Окремим напрямом діяльності різних американських служб — військових, економічних і спеціальних — стало з'ясування ролі фінансово-економічних груп Німеччини у становленні Гітлера і розв'язанні війни. У жовні 1945 р., за інформацією франкфуртського кореспондента Асошіейтед Прес в американській окупаційній зоні було заарештовано 21 німецького банкіра, які фінансували керівництво III Райху та розв'язану ним війну. За словами заступника директора відділу розслідування справ картелів при американському військовому управлінні Р. Ніксона, 6 банківських установ — Дрезденський банк, Комерційний банк, Німецький банк, Державне кредитне товариство, Банк берлінських торговельних підприємств і Німецький трудовий банк сприяли довоєнному переозброєнню Німеччини, фінансували Нацистську партію, займалися економічним шпигунством, причетні до використання рабської праці на підприємствах, які ними контролювалися. Дрезденський банк перераховував кошти на таємний рахунок «С», яким розпоряджався Гімmlер. Усе це, на переконання американських суддів, давало підстави кваліфікувати їхні дії як воєнні злочини.

Поза межами уваги союзників не залишилося керівництво німецьких корпорацій, що зробили можливим прихід А. Гітлера до влади і розв'язання й тривале ведення війни. Виступаючи у сенатській комісії з питань військової мобілізації, яка 11 грудня 1945 р. почала розслідування діяльності німецьких картелів, насамперед «IG Farbenindustrie», начальник цивільного відділу Міністерства оборони США з питань економіки генерал-майор Хілдрінг заявив про наміри знищити німецькі картелі. Він обумовив це тим, що вони можуть одержати значні кошти за рахунок продажу запатентованих технологій за кордоном. Об'єктом особливої уваги американських слідчих стали фірми, що спеціалізувалися на виробництві продукції сталеливарної, машинобудівної, хімічної, фармацевтичної, електробудівної галузей, а також великі банки. Хілдрінг повідомив,

що 85% документів «IG Farbenindustrie» були вилучені з таємних схованок по всій Німеччині. США планували не тільки припинити роботу окремих підприємств, а й скоротити масштаби науково-дослідних проєктів завдяки обмеженню їх спеціальними ліцензіями, аби перешкодити відновленню військово-промислового потенціалу Німеччини³³.

Колишній керівник відділу з вивчення німецьких картелів і закордонних картелів при Союзній контрольній раді полковник Бернштейн розповів про ті напрями діяльності «IGF», які необхідно розслідувати особливо прискіпливо: промислове шпигунство, використання картельних угод для скорочення виробництва синтетичного каучуку у США та інших країнах, придбання важливих промислових матеріалів та військових таємниць, використання платної реклами для розповсюдження нацистських пропагандистських матеріалів у зарубіжній пресі, накопичення валюти. Наприклад, американська компанія «Стандарт ойл» поставила до Німеччини велику партію авіаційного бензину і мастил, а також тетраетилсвинець. Концерн «IGF» отримав доступ до технологій виробництва ізооктану. Згідно з оцінкою представників цього концерну, після війни залишилося 85% його виробничих потужностей, що перевищувало показники перед початком війни. Саме на його підприємствах випускалося 95% отруйних речовин у Райху. Керівники концерну заохочували випробування, а потім і застосування отруйних речовин для масового убивства бранців таборів смерті, зокрема у Аушвіці. Перед вступом Червоної армії на територію Німеччини вони наказали ліквідувати усі запаси отруйних речовин, які зберігалися на складах. Голова сенатської комісії з розслідування діяльності німецьких картелів Кілгор і Бернштейн висловили спільну позицію з приводу того, що керівництво «IG Farbenindustrie» має нести відповідальність за виробництво і використання отруйних речовин для масових убивств нарівні з нацистською верхівкою Німеччини³⁴. Американські спецслужби затримали 22 представників компанії, але головний експерт з отруйних речовин Амброзе все ще перебував на свободі.

Під час слухань у сенатській підкомісії Бернштейн висловив переконання у тому, що розбіжності між вищими військовими чинами перешкоджають реалізації Потсдамської декларації. Армійський відділ з контролю над виробництвом демонстрував більшу зацікавленість у відновленні виробництва, ніж у знищенні військових заводів на території Німеччини. Один зі співробітників цього відділу запропонував звільнити представників «IGF», аби вони допомогли запустити виробництво і керували заводами. Американці знищили у своїй зоні лише два заводи,

³⁴ Труд. 1945. 15 декабря.

натомість 13 відновили роботу, причому частина з них виробляла вибухові речовини. Бернштейн наголосив, що у Німеччині існує значний людський ресурс, заводи і спеціалісти для швидкого відновлення виробництва і, якщо не здійснити рішучу деіндустріалізацію, то за 5–10 років військове виробництво можна відновити. Більше того, виробничі об'єкти «IG Farbenindustrie» майже не постраждали від бомбардувань. Крім того, з'ясувалося, що між «Стандарт ойл» і «IG Farbenindustrie» існували домовленості щодо приховування приналежності патентів з важливими ноу-хау. Бернштейн як доказ надав листа представника «Стандарт ойл» німецькому Міністерству економіки від 5 жовтня 1939 р., у якому пояснюються заходи, що стосуються патентів. У листі, зокрема, зазначалося, що підготовлено план, який має забезпечити «дружню співпрацю після завершення війни, яку б позицію не посіли США». Бернштейн також заявив, що має чимало доказів німецького економічного проникнення в країни Латинської Америки, але вищі чиновники просили його поки-що не публікувати ці документи.

Активно займалася пошуком і покаранням японських воєнних злочинців та їхніх пособників американська окупаційна адміністрація в Японії. 12 вересня 1945 р. генерал Макартур підписав наказ про розпуск організації «Чорний дракон» та арешт 7 її керівників, зокрема міністра без портфеля Огата. Іосіхіса Кудзу, який очолював організацію «Чорний дракон», був затриманий на околицях Токіо. У ті самі дні Макартур опублікував список японських воєнних злочинців, яких належало арештувати найближчим часом. У цьому документі фігурують прізвища 40 чоловіків та однієї жінки. Злочинцем № 1 вважався колишній прем'єр Японії Тодзіо. Крім нього, до проскрипційного списку потрапили 9 міністрів кабінету Тодзіо, серед яких Того — міністр закордонних справ у кабінеті Судзукі, адмірал Сімада — один з відповідальних за напад на Пірл-Харбор та колишній міністр фінансів Кайя. Крім того до списку внесено прізвища кількох австралійців, філіпінців, індусів та бірманців³⁵.

10 жовтня 1945 р. радіо Сан-Франциско (США) повідомило про початок судового процесу у Манілі над колишнім командувачем японських військ на Філіпінах генералом Ямасіто. Йому висунули звинувачення у порушенні міжнародних законів, оскільки він не лише не вжив заходів для припинення убивств, насильства і грабунків місцевого населення, а й заохочував такі дії.

Наприкінці жовтня американці заарештували командувача японських військ на о. Ява генерала Накамуру. В останній день жовтня Токійське радіо оприлюднило інформацію про те що союзники по Антигітлерівській

³⁵ Труд. 1945. 14, 20 сентября.

коаліції видали наказ про арешт міністра внутрішніх справ Японії Генгі Абе, якого японські власті зобов'язувалися доправити у концентраційний табір.

Наприкінці жовтня у Манілі розпочався суд над командувачем японських військ на Філіпінах генералом Т.Ямасітою. Передбачалося, що перед судом постане і начальник штабу цього угруповання. Йому інкримінувалися злочини японських військовослужбовців, які воювали на островах під його командуванням. Свідки розповіли про «Манільську різанину», коли 4 японських моряків по-звірячому вбили близько 100 цивільних людей на приміській станції у той час, коли американці атакували місцевий японський гарнізон, а також «марш смерті» на Батаані американських військовополонених, який супроводжувався масовою загибеллю бранців. На початку грудня його засудили до смертної кари через повішання.

За повідомленням Лондонського радіо на початку грудня 1945 р. за наказом генерала Макартура було заарештовано 59 японських представників військово-політичного істеблішменту. Серед них — 8 колишніх керівників японської поліції, група генералів, які посідали важливі командні посади на території Китаю і Маньчжурії, два колишніх прем'єр-міністри — Хіроta і Хіранума, а також кілька міністрів кабінету Тодзіо. Окрім того, американські органи затримали генерального директора концерну «Міцубіші» і керівник інформаційного агентства Домей Цусін.

Якщо європейські воєнні злочинці намагалися уникнути покарання, переховуючись від правосуддя, то японські військові та політичні діячі, які відчували відповідальність за розв'язану війну, злочини та багатомільйонні жертви, сповідували власний кодекс честі. Доволі часто вони керувалися самурайськими приписами і надавали перевагу смерті перед безчестям. 12 вересня японське агентство Домей Цусін повідомило, що колишній прем'єр-міністр Японії генерал Тодзіо у своєму помешканні спробував покінчити з собою пострілом з револьвера у той час, коли до нього прибули представники американського військового командування. Американці доправили його у військовий шпиталь в Йокогамі, де йому зробили операцію, що врятувала життя³⁶. Наступного дня агентство розповсюдило інформацію про самогубство головнокомандувача японської армії внутрішньої оборони Сугіяма, який пустив собі кулю у приміщенні штабу. Під час війни фельдмаршал Сугіяма займав посаду військового міністра та начальника генерального штабу армії³⁷. За повідомленням

³⁶ Труд. 1945. 13 сентября.

³⁷ Труд. 1945. 14 сентября.

кореспондента агентства Рейтер, 17 вересня покінчив з собою заступник начальника штабу 18-ї японської армії генерал-лейтенант Хамада Хітоці.

Подібним чином покінчив з життям колишній очільник нанкінського маріонеткового уряду доктор Чень Гунь-бо.

А от міністр торгівлі і промисловості Нобусуке Кісі, який був занесений до списку воєнних злочинців, добровільно з'явився до штабу 8-ї американської армії. Так само вчинили жандармський полковник Сейнці Ота і полковник Хіросі Такеуці³⁸.

Американські й британські правоохоронці здійснювали пошук і притягували до відповідальності власних громадян, які співпрацювали з нацистами у різний спосіб. У вересні 1945 р. центральний кримінальний суд Лондона виніс смертний вирок одному з лідерів англійських фашистів Джойсу, який виступав по радіо з Німеччини під іменем «лорд Хау-Хау»³⁹.

Однак не у всіх випадках пособники нацистських окупантів несли заслужене покарання. 26 листопада 1945 р. грецький суд виніс виправдальний вирок командирі моторизованої поліції Бурадасу, який під час окупації керував облавами і розстрілами патріотичних демонстрацій. У вирокі наголошується, що Бурадас «захищав порядок», а його участь у розстрілах разом з німцями грецьких патріотів трактувалися як «прикрий збіг обставин». Демократична преса Греції виступила з вимогою скасування вказаного присуду і покарання тих, хто його виніс. Газета «Різо-спастіс» вмістила матеріал, у якому вказувалося, що реакційні кола виправдали злочинця, завдавши морального і політичного удару уряду країни. Редакція часопису вимагала негайного очищення судової системи та всього державного апарату: «Зрадники користуються явною прихильністю органів юстиції, внаслідок чого були винесені вироки, які залишаться вічним безчестям для грецького правосуддя. З тієї ж причини були кинуті до в'язниці патріоти за те, що вони у відкритому бою вбивали італійців, німців та грецьких зрадників. Помічником прокурора Верховного суду є колишній генеральний секретар Міністерства юстиції під час окупації. Не дивно, що в суді панує дух ненависті до руху Опору і покровительство зрадникам»⁴⁰.

Наприкінці листопада завершилося слухання справи воєнного злочинця Ф. Кіша. Народний суд визначив йому покарання у вигляді 8 років примусових робіт. Народний прокурор опротестував це рішення і виступив з вимогою суворішого покарання, спростувавши наведені у вирокі

³⁸ Труд. 1945. 19 сентября.

³⁹ Труд. 1945. 20 сентября.

⁴⁰ Труд. 1945. 27 ноября.

обставини, що пом'якшують провину підсудного. Після цього кроку рішення суду мала переглянути громадська рада народних суддів⁴¹.

Як підсумок викладеного вище необхідно констатувати, що у всіх країнах, які були окуповані Вермахтом чи воювали на боці держав Осі, мало місце переслідування тих, хто вчинив злочини проти людяності та воєнні злочини. На території Німеччини і Японії правосуддя чинила американська окупаційна адміністрація, а в більшості інших країн — судові органи національної юрисдикції.

Матеріали тогочасної періодичної преси, радіо і телеграфних агентств різних держав світу розширюють і уточнюють звичні уявлення про переслідування воєнних злочинців та колаборантів під час війни та після її завершення. Завдяки інформації, оприлюдненій у ЗМІ, громадяни різних держав переконувалися, що проголошені союзниками по Антигітлерівській коаліції наміри знайти і покарати усіх воєнних злочинців втілювалися в життя. Це слугувало своєрідною сатисфакцією для сотень мільйонів людей, які зазнали фізичних і моральних страждань у роки війни. Крім того, такі публікації дають змогу простежити географію і динаміку цих процесів у різних країнах, встановити ідеологічне і політичне навантаження, яке вони несли.

Діяльність судових інстанцій національної юрисдикції демонструє широкий спектр процедурних практик, які застосовувалися для покарання тих, хто у роки війни чинив злочини проти людяності та воєнні злочини: від форм спрощеного і прискореного правосуддя (в Угорщині, Італії та деяких інших країнах) до тривалих процесів з дотриманням усіх процесуальних приписів і прав підсудних (як це було у випадку Фінляндії чи Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі).

Розслідування злочинів нацистської Німеччини сприяло оприєвненню невідомих до того документів, що містили свідчення про співпрацю німецького капіталу з окремими американськими компаніями напередодні війни і можливості її продовження у повоєнні роки.

Загалом переслідування воєнних злочинців та колаборантів формувало нове юридичне поле, а також сприяло появі нових юридичних дефініцій (наприклад, «геноцид»), які згодом увійшли до міжнародного гуманітарного права (МГП). Велике значення мало політичне засудження війни як способу розв'язання спірних питань і створення Організації Об'єднаних Націй для врегулювання конфліктів і формування додаткових інструментів міжнародної безпеки.

⁴¹ Труд. 1945. 29 ноября.

REFERENCES

1. Irving, D. (2005). *Nyurnberg. Poslednyaya bitva. per. s angl.* (A. Myasnikova, Trans.). Moskva: Yauza [in Russian].
2. Poltorak, A. (1983). *Nyurnbergskij e'pilog.* Moskva: Yuridicheskaya literatura. [in Russian].
3. Raginskij, M. Yu. (1986). *Nyurnberg: pered sudom istorii: Vospominaniya uchastnika Nyurnberg. processa.* Moskva: Politizdat. [in Russian].
4. Zvyagincev, A. G. (2010). *Nyurnbergskij process. Bez grifa «Sovershenno sekretno».* Moskva: Astrel': ACT. [in Russian].

Oleksandr Lysenko

Doctor of Historical Sciences (Ph.D., Dr.hab.), Professor,
Head of the Department of Military Historical Research,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv),
Ukraine, ukr2ww@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>

Oleksandr Maievskyi

Candidate of Historical Sciences (Ph.D.),
Senior Researcher at the Department of Military Historical Research,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv),
Ukraine, alexandermaievskyi@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-9926-3270>

**PERSECUTION OF NAZI WAR CRIMINALS AND COLLABORATORS IN
THE MID-1940S (BASED ON THE MATERIALS OF PERIODICALS).**

Abstract. *The purpose of the study is to clarify the informative potential of such historical sources as media publications in the thematic niche related to the prosecution of war criminals and collaborators after the Second World War. The authors also saw their task as, thanks to the processing of the content of periodicals, radio and telegraph agencies, to reproduce the process of identifying and bringing to criminal responsibility individuals and groups of persons who were accused of criminal acts of this nature. Methodological approaches are based on the application of interdisciplinary methods of history, jurisprudence, hermeneutics, social psychology, as well as the theoretical work of leading specialists in this field, modern terminological apparatus. The scientific novelty of the publication lies in the fact that, for the first time, such a segment of sources as publications in mass media was chosen for the study of the specified range of issues. In addition, an attempt was made to compare the approaches of judicial institutions and jurisprudence specialists of different countries to adapt the existing legal systems to the implementation of such specific functions. Conclusions. Almost all countries that were occupied by the Wehrmacht or fought on the side of the Axis powers prosecuted those who committed crimes against humanity and war crimes. On the territory of Germany and Japan, justice was administered by*

the American occupation administration, and in most other countries by judicial bodies of national jurisdiction. Thanks to the information published in the mass media, citizens of various states were convinced that the intentions announced by the allies of the Anti-Hitler coalition to find and punish all war criminals were being implemented. It served as a kind of satisfaction for hundreds of millions of people who suffered physical and moral suffering during the war years. In addition, such publications make it possible to trace the geography and dynamics of these processes in different countries, to establish the ideological and political load they carried. The activities of courts of national jurisdiction demonstrate a wide range of procedural practices used to punish those who committed crimes against humanity and war crimes during the war. The prosecution of war criminals and collaborators formed a new legal field, and also contributed to the emergence of new legal definitions (for example, "genocide"), which later became part of international humanitarian law (IHL). Of great importance was the political condemnation of war as a way to resolve controversial issues and the creation of the United Nations Organization for the settlement of conflicts and the formation of additional instruments of international security.

Keywords: *World War II, war crimes, crimes against humanity, collaboration, criminal prosecution, trials.*

Ігор Вєтров

кандидат історичних наук, професор,
проректор з навчально-методичної роботи
гуманітарних факультетів,
УДУ імені М. Драгоманова (м. Київ),
Україна, vetrov@npu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0003-4830-7418>

РАДЯНСЬКИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ КРИЗЬ ПРИЗМУ ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ 1940-х — 1950-х РОКІВ: ДЕЯКІ ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ

Анотація. *Мета* розвідки полягає в характеристиці головних іманентних рис «соціалістичної системи господарювання» сталінського зразка, що міститься у працях провідних вітчизняних і зарубіжних радянологів, економістів та істориків, з'ясуванні особливостей застосування інструментів економічної політики керівництва Радянського Союзу у період відбудови промисловості України після Другої світової війни. **Методологічні підходи** обумовлені змістом статті і базуються на міждисциплінарних прийомах, що поєднують методи історії, економіки, політології, соціальної психології та відповідний понятійний апарат. **Наукову новизну** публікації визначає спроба виокремити з доробку провідних фахівців концептуальні міркування, що дають змогу маркувати основні риси радянського господарського механізму, мотиваційні чинники, стратегічні візії партійно-радянського істеблішменту, практичні кроки на шляху відновлення військово-економічного потенціалу України у повоєнні роки, а також їхні практичні результати. **Висновки.** Сформована більшовиками ще у 30-ті роки командно-адміністративна система поширювалася на всі сфери господарського організму. Феномен радянської економіки став об'єктом аналізу багатьох дослідників у різних дисциплінарних вимірах. Напрацювання у цьому сегменті фундаментального знання рельєфно окреслюють стрижневі властивості господарського організму СРСР, інституційні форми його адміністрування, особливості нормативно-правового регулювання, «вузькі місця» і способи їхнього подолання. Більшість дослідників сходяться у тому, що «соціалістичний спосіб господарювання» еволюціонував лише в напрямі кристалізації централізованого, планового управління економічними процесами. Друга світова війна переконала Кремль у життєздатності такого способу адміністрування і замість кардинальних змін консервувала його з усіма відомими вадами і недоліками. Втративши «вікно можливостей», яке відкривалося після закінчення Другої світової війни, Радянське керівництво продовжувало діяти апробованими методами, ігноруючи закони ринку і тим самим програмуючи технічне і технологічне відставання від розвинених країн світу.

Ключові слова: Друга світова війна, Україна, відбудова індустрії, командно-адміністративна система, планова економіка, централізація.

Осмилення відбудовних процесів у важкій індустрії України у пост-окупаційний період відбувається у двох рівнях. Перший стосується наслідків Другої світової війни, макро-економічних явищ, політичних рішень у цій сфері, загальної стратегії подолання руїни і визначення найближчих та віддалених перспектив розвитку господарської та соціальної інфраструктури, особливостей управління виробництвом, вироблених радянським керівництвом до і в роки війни. Другий — пов'язаний з детальним аналізом ситуації, що склалася у важкій промисловості після окупації та завершення воєнних дій на території республіки, встановлення характеру й масштабів збитків, завданих промисловим гігантам та обслуговуючій інфраструктурі, обрання пріоритетних напрямів відродження і розвитку індустріальних об'єктів, кадрового, фінансового, матеріально-технічного забезпечення цих робіт, вирішення першочергових соціальних проблем, без яких виконання цих завдань було б неможливе.

Для глибокого розуміння алгоритму функціонування економіки більшовицького необхідно звернутися до основних засад, на яких моделювався цей варіант «соціалістичного господарювання», а також мотиваційних чинників, які напряду виходили з тогочасних уявлень керівництва держави про дію економічних законів, проблеми власності, а способи управління господарськими процесами і працевикористання, засоби та джерела формування бюджету і технології його збалансування і використання, стратегічні пріоритети.

Одразу слід зазначити, що спрощене, вульгаризоване трактування марксистських постулатів та ще більш спотворені спроби їхнього практичного втілення спричиняла надмірна, майже патологічна залежність більшовицької правлячої верхівки від ними ж гіперболізованих ідеологічних меседжів, які перетворилися на мало досяжні орієнтири і маркери того, що вони вважали «соціалізмом». Ігноруючи очевидні економічні закони, універсальні чинники, що обумовлюють складну взаємодію учасників виробництва, «кремлівські мрійники» з маніакальною впертістю і послідовністю витравлювали з господарського життя ринкові відносини, почуття власника, матеріальну зацікавленість виробника, підприємницьку ініціативу.

Спираючись винятково на командно-адміністративну систему, що доповнювалася масштабними репресіями і тотальним контролем, радянські правителі витворили суворо централізовану систему управління економікою, що залишала в їхніх руках усі важелі в ухваленні рішень та адмініструванні цією сферою. Відповідним чином формувалася управлін-

ська багатоступінчаста вертикаль. Дещо складнішою виявилася бюрократична горизонталь, де невиправдано дублювалися функції партійних та радянських структур. Те, що одразу виявило би свою непридатність і навіть шкідливість у ранковій економічній системі, в умовах тоталітарної держави вважалося не тільки нормальним, а й життєво необхідним. Для правлячої верхівки абсолютний контроль за всіма сферами життєдіяльності державного організму виявився мало не самоціллю, незважаючи на очевидну витратність й управлінські колізії, які помітно гальмували вирішення нагальних питань організації виробництва.

Один з найвідоміших експертів з проблем радянської економічної моделі Я. Корнаї виокремив кілька стадій її еволюції. Після «революційної» стадії настала черга «класичної», що цілковито співпадає з правлінням Й. Сталіна. «У міру консолідації класичної системи, — зазначає вчений, — її елементи стають все більш узгодженими... Використовуючи аналогію з галузі хімії, можна сказати, що всі елементи набувають спорідненості, притягують один одного і не можуть існувати один без одного»¹.

Для глибокого проникнення в сутність соціалістичного способу виробництва та його мотиваційно-функціональних чинників принципового значення набуває його співставлення капіталістичною економічною моделлю. За словами історіософа Ю. Вільганського, «сучасна політична економія виникла в епоху класицизму і коли не тільки статуї, вази і манери драми вважали єдиним справжнім мистецтвом, а й вишукано викарбувана монета — єдиними справжніми грошми. До цього прагнув і Адам Сміт зі своєю теорією вартості...

Повною протилежністю до цього є економіка західноєвропейської американської цивілізації, яка ґрунтується на такій праці, що характеризується тільки своїм внутрішнім статусом. Недаремно його називають світом економічної динаміки. Праця кожного індивіда тут не просто шумується, як в евклідовій математиці, а перебуває у функціональній залежності. Суто виконана праця, яку тільки й враховував Маркс, — це ніщо інше, як похідна функція від винахідницької, розпорядницької, організаторської діяльності, яка надає їй сенсу і відносної вартості, взагалі створює можливість того, що щось буде виконано». Автор наголошує, що після винайдення парової машини світова економіка стала зоною прикладання зусиль «людей, наділених великим розумом. Їхня праця — це творче мислення, а не просто певна «кількість роботи», і його цінність вимірюється не грошовими знаками. Воно само собою і є гроші, але не

¹ Корнаї Я. Социалистическая система. Политическая экономия коммунизма / Пер. с англ. Москва: НП «Журнал Вопросы экономики», 2000. С. 23, 52–53.

карбовані (аполлонівські), фастівські, що мисляться як центри дії (пульсації) самого життя, чіє внутрішнє значення підносить думку до рангу факту. Грошове мислення породжує гроші — ось у чому таємниця світової економіки».

Вказуючи на кардинальні відмінності комуністичного трактування соціально-економічних процесів, дослідник зазначає, що у результаті «експропріації експропріаторів» із творчого процесу були вирвані особливо обдаровані люди, а разом із ними і душа, і воля економічного прогресу. У цьому розумінні Маркс є таким само класицистом і продуктом римського правового мислення, як і Адам Сміт. Він бачить тільки готову величину, а не функцію. Теоретик комунізму хоче відокремити засоби виробництва від тих, чий дух, завдяки новим технологіям, організації ефективного виробництва, завоюванню ринків збуту перетворює сталеві конструкції і цегляну кладку на фабрику, як центр економічної енергії». Таким чином теоретикам сучасної праці слід брати до уваги фундаментальну засаду; «у будь-якій життєдіяльності існують суб'єкти і об'єкти й різниця тим випукліша, якщо вагомішим і оформленішим є саме життя. Кожний потік існування складається із меншості вождів і абсолютної більшості тих, кого ведуть; будь-який вид економіки, відповідно, складається із управлінської й виконавчої роботи.

Отже, виконавча праця з'являється лише як наслідок управлінської»².

Специфічну роль у всіх економічних процесах в СРСР відігравала Комуністична партія. Її місце в суспільно-політичній системі координат закріплювалося в Конституції СРСР у статусі провідної, керівної сили. Його особливість полягала в тому, що партійний апарат не тільки вивисувався над іншими інституціями і органами, а й охоплював усю владну вертикаль і горизонталь. Ця «все проникність» партійних структур забезпечувала керівництву тотальний контроль за всіма сферами життєдіяльності державного організму.

Більшість радянологів характеризувала таку політичну конфігурацію як «однопартійну систему». Однак таку схему пояснення сприйняли не всі.

Відомий соціолог і філософ О. Зінов'єв висловив переконання, що однопартійної системи насправді не існує. Коли все ж трапляється, що при владі утверджується одна політична сила, знищуючи всі інші й тримаючись «нагорі», вона швидко трансформується з політичної партії на складову частину державного механізму, а частково — на елемент

² Вільчинський Ю. М. Філософія історії: теорія взаємопроникнення часу і вічності. Київ: Поліграфкнига, 2009. С. 318.

«ділових клітин» (під «діловими клітинами» вчений розумів організаційно-виборчі одиниці)³.

Якщо в західному світі система управління має «маніпулятивний» характер, то в комуністичній / соціалістичній — «командний»⁴.

Крім того, будь-якій управлінській системі притаманні публічний і прихований компоненти, хоча у соціалістичній державі домінує останній, набуваючи форми тотальної втаємниченості⁵.

Якщо західна адміністративна система обмежена інститутами самоорганізації то самоврядування, то у комуністичної таких стримувальних чинників немає, вона є повновладною⁶.

О. Зінов'єв характеризує нову фазу розвитку держави у середині ХХ ст., наголосив на тому, що вона позначена розростанням та укладанням сфери влади, поділом завдань та функцій держави на звичайні і стратегічні.

Стратегічний рівень визначався якісно новими завданнями, задіяними ресурсами, масштабами, значенням і тривалістю, залученням величезних мас людей, наукових відкриттів і технічних винаходів⁷.

Централізоване управління економічними процесами, до певної міри виправдане на екстремальних відрізках історії, виявляє свої слабкі сторони у звичайний час. В індустріальну епоху одна з проблем, що постає перед такими централізованими структурами чи одноосібними правителями, полягає у труднощах акумулювання, переробки й використання постійно зростаючого обсягу інформації. Ще в 1945 р. Ф.А. Хайек опублікував у журналі «*American Economic Review*» статтю, в якій з критичних позицій аналізував соціалістичні підходи до управління економічними процесами⁸. Подібні сумніви в доцільності та ефективності централізованої системи висловлював і Л. фон. Мізес⁹.

Ф. Фукуяма з цього приводу зазначає, що авторитарний правитель, аби контролювати все, що йому підлягає, повинен мати інформацію і знання, необхідні для ухвалення рішень. У до індустріальну епоху йому

³ Зиновьев А. Запад. Феномен западнизма. URL: https://istmat.org/files/uploads/29034/westism_a-a-ziniev_2003.pdf

⁴ Зиновьев А. К. Коммунизм как реальность: избранные сочинения. Москва: Астрель, 2008. С. 176–179.

⁵ Зиновьев А. Запад. Феномен западнизма...

⁶ Зиновьев А. К. Коммунизм как реальность... С. 203–207, 230–235. 241.

⁷ Зиновьев А. Идеология партии будущего. URL: <http://gtmarket.ru/laboratory/basis/5623>

⁸ Hayek F. A. The Use of Knowledge in Society. *American Economic Review*. Vol. 35. № 4. (Sep., 1945). Pp. 519–530.

⁹ Mises Ludwig, von. Socialism: An Economic and Sociological Analysis. Indianapolis Liberty Fund, 1981. 565 p.

вистачило порад кількох придворних чи наближених, та коли економіка стала бурхливо розвиватися, вимоги до управління значно зросли. «Сучасне управління потребує технологічної експертизи, яку жоден правитель не може й сподіватися опанувати самостійно, тому він мусить покластися в усьому на технічних експертів, від проектування зброї до управління фінансами. Що більше, переважна частина інформації, яка генерується економікою, є локальною за своєю природою. Якщо постачальник постачає заклепки низької якості, то про це з більшою вірогідністю знатиме клепальник, ніж бюрократ від економіки у централізованому плановому міністерстві чи віце-президент корпорації у правлінні компанії». Але делегування влади вниз, чи то технічним експертам, чи тим, хто генерує і використовує локальні знання, починає послаблювати владу диктатора. Подібний процес відбувався в Радянському Союзі і є однією з причин, чому соціалізм там завалився сам собою. Сталін опинився в ситуації, коли він повинен був покладатися на технічних експертів, так званих «червоних директорів — і на величезну кількість вчених, інженерів та інших спеціалістів»¹⁰.

Детально особливості ієрархічної конструкції управлінському процесі та ролі різних бюрократії описав Г.Д. Міллер¹¹. Він акцентує увагу на тому, як чиновництво і менеджери мотивують та генерують рішення, які важелі впливу при цьому використовуються і які проблеми виникають в управлінському апараті внаслідок зіткнення різних уявлень про доцільність та інтереси.

Значний сегмент наукової продукції присвячений інтерпретації реагування Радянського Союзу на ядерний виклик США. Більшість авторів сходиться в тому, що новий виток мілітаризації економіки спричинив технологічний прорив Сполучених Штатів у галузі атомної зброї. Ю.М. Жуков висловлює переконання, завдяки чому демонстрації ядерної зброї, відмові СРСР допустити СРСР до окупації Японії США, недовозначно дали зрозуміти Москві: бойовим. А разом з ним ставала історією і нещодавня роль Радянського Союзу. Йому знову відводили другорядну роль¹².

І.В. Бистрова також дотримується думки, о «атомний проект» спричинив незворотне рішення про втягування у гонитву озброєнь: «Стурбованість мала під собою підґрунтя: у 40–60-х роках СРСР дійсно

¹⁰ Цит. за: *Azrael J. R. Managerial Power and Soviet Policy*. Cambridge: Harvard University Press, 1966. P. 178.

¹¹ Див.: *Miller G. J. Managerial Dilemmas: The Political Economy of Hierarchy*. New York: Cambridge University Press, 1992. 269 p.

¹² *Жуков Ю. Н.* Тайны Кремля. Сталин, Молотов, Берия, Маленков. Москва: Терра — Книжный клуб, 2000. С. 354.

відставав від США в галузі найновіших озброєнь у середньому на 3–5 років»¹³.

А.А. Фурсенко обстоює думку про те, що нарощування потенціалу ВПК здійснювалося з урахуванням високої вірогідності війни з Америкою, а радянське керівництво розглядало можливість застосування ядерної зброї тільки у випадку неспровокованої агресії проти СРСР¹⁴.

У праці В.А. Шестакова окремий розділ пересвячений повоєнним викликам та «відповідями», які запропонувало сталінське керівництво країни. Автор стверджує, що «Сталін однобоко витлумачив нові історичні виклики і не зміг запропонувати суспільству зрозумілу стратегію реагування на них... Була законсервована існуюча економічна і політична система у всій її цілісності, включаючи багато рудиментарних інститутів і структур»¹⁵. Переможна війна впевнила господарів Кремля у правильності стратегічного курсу, тактичних рішень та інструментів їхньої реалізації. Тому «Сталін і його найближчі соратники знову інтерпретували масштабне завдання всеохоплювальної модернізації краї, як чисто кількісне, звівши її до відповіді на військово-технічний виклик США»¹⁶.

У зв'язку з викладеним вище виникає питання про конверсію промисловості у повоєнний період. Само собою зрозуміло, що завершення бойових дій спричинило різке скорочення високоліквідної продукції воєнного призначення: зброї, боєприпасів, військової техніки. Та якщо в західних державах значна частина виробничих потужностей і в роки війни працювала на задоволення повсякденних потреб громадян, то в СРСР і до війни було сутужно з товарами широкого вжитку. Змінити ситуацію могла різка, масштабна переорієнтація на домінуюче виробництво товарів групи «Б». Однак радянське керівництво й не думало робити такий крок. У повоєнні роки конверсію заступила реконструкція і пошук нових технологічних рішень і сфері озброєнь, продиктовані початком протистояння з колишніми союзниками і «холодної війни».

З урахуванням того, яку роль в політичних процесах в СРСР відігравала одноосібна влада вождя, особливого значення набуває аналіз проєкції постаті Сталіна, його світогляду й переконань, фахових знань на суспільно-економічні процеси. У монографії «Соціально-економічна політика радянської держави у 50 — середині 60-х років» В.А. Шестаков

¹³ Быстрова И. В. ВПК: Теория, история, реальность. *Свободная мысль*. 1997. № 6. С. 37.

¹⁴ Фурсенко А. А. И.В. Сталин: Последние годы жизни и смерть. *Исторические записки*. Москва, 2000. Вып. 3 (121). С. 180–181.

¹⁵ Шестаков В. А. Социально-экономическая политика советского государства в 50-е — середине 60-х годов. Москва: Наука, 2006. С. 37–38.

¹⁶ Там же. С. 53.

наголошує на тому, що радянський лідер сам став заручником сформованої ним системи. Визнаючи видатні його прагматичні здібності, дослідники вказує на те, що у «переломний час історії для правильного політичного вибору одного здорового глузду замало. Щоби вловити у масі суперечливих факторів тенденцію суспільного розвитку, зрозуміти подальший напрям руху величезної країни, необхідний, як показує світова практика, глибокий теоретичний фундамент. Його відсутність — головна причина слабкості Сталіна-політика. Сталін-прагматик перемагав і час, і ворогів. Сталін — теоретик-марксист — програвав». Опинившись у полоні марксистської ортодоксії, він, як і всі інші керівники СРСР, погано знали політичні й економічні реалії в державі. «Закритість сталінського суспільства перешкоджала навіть правлячій верхівці здійснювати адекватний моніторинг стану суспільства і держави, вона ж не давала відповідних інструментів аналізу й прогнозування»¹⁷.

Аналізуючи природу соціалізму радянського зразка і його «родові недуги», М. Хільдермайер, поміж іншими чинниками, що спричинили невдачу більшовицького експерименту, назвав соціалістичну ідеологію, культурне збідніння та належним чином не підкріплені міжнародні амбіції. Коріння глибинної слабкості сформованої правителями СРСР системи він виводить з «політичного рішення» Й. Сталіна, яким започатковано невинуваті п'ятирічні плани, що наперед запрограмували застійні явища¹⁸.

Р. Сервіс головну причину негараздів у радянській адміністративній системі пов'язує з імпровізаційним, глибоко не продуманим способом дій правлячої верхівки, які постійно намагалися подолати проблеми, породжені імпровізаціями попередників та власними невдачними діями. Сам Сталін не мав заздалегідь складного плану, вільного від його «забобон та амбіцій» та зорієнтованого на досягнення особистої диктатури і потужної. Індустріально розвиненої держави¹⁹.

На відміну від тих. Хто вбачає в економічній політиці Кремля «експеримент» (у його ідеологічному сенсі) Р. Суні трактує її як «групу модернізацію відсталого аграрного суспільства. Вважаючи саме Сталіна творцем більшовицького тоталітаризму, вчений вказує на те, що «партія Сталіна звела примус до принципу, замінивши ним переконання», а вся сформована ним система стала «спотвореною імітацією справжньої су-

¹⁷ Там же. С. 55–56.

¹⁸ Hildermeier M. Geschichte der Sowjetunion 1917–1991: Entstehung und Niedergang des ersten sozialistischen Staates. München: C. H. Beck Verlag, 1998. S. 425, 428.

¹⁹ Service R. A History of Twentieth-Century Russia. Cambridge: Harvard University Press, 1997. P. 99, 167, 171, 189.

пільної власності, коли країною править владна еліта з партійних вождів та чиновників-бюрократів»²⁰.

У праці «Радянський Союз: історія влади 1945–1991» Р.Г. Піхоя, аналізуючи радянську політичну систему, торкається і продукуваних нею економічних рішень. На його переконання, всі спроби переконати Й. Сталіна в необхідності кардинальних змін у 40-і роки і реформ у 50-ті роки виявилися без результативними через «унікальне щеплення факторів, що діяли в повоєнні та наступні роки на різних рівнях радянської діяльності: економічному, політичному, соціальному і психологічному». Взаємодія цих чинників надала історичний шанс певним типам політичних лідерів і подавила інші типи, що займали анти реформаторські позиції»²¹.

Порушуючи проблему тривалості існування радянської системи, Р.В. Деніелс висловив міркування про те, що «диво перемоги у Другій світовій набагато більше потребує пояснення, ніж підсумковий крах радянської системи: яким чином цей режим зумів протистояти шаленому натиску нацистів і в результаті упродовж півстоліття користувалися статусом наддержави, притому, що сталінське суспільство було відсталим, бідним і абсолютно, невинуватим-жорстким, про що свідчать усі нові документи? Мали місце досягнення, такі як система соціального забезпечення, піднесення культури, заохочення кар'єрного зростання і кадрові перестановки заради зміцнення дисципліни. Мала місце готовність нести незмірні втрати з волі режиму, який вже був воєнізованим і який вбачав у перемозі виправдання власної суворості, як заявив Сталін у своїй знаменитій промові на «передвиборних» зборах у лютому 1946 р.»²².

Для розуміння особливостей управління економічними процесами в СРСР необхідне з'ясування природи, іманентних рис і компетенції бюрократії.

Управлінський апарат радянського зразка принципово відрізнявся від того, який діяв у розвинених капіталістичних країнах.

Статус управлінців визначався їх належністю до номенклатури й закріплювався посадовими інструкціями різних відомств. Однак існував один принциповий момент, який робив адміністраторів особливим «станом» («кастою») в більшовицькій управлінській системі координат. К. Лефор сформулював його так: легітимність бюрократії в тоталітарній

²⁰ *Suny R. G. The Soviet Experiment: Russia, Soviet Union and the Successor States. New York: Oxford University Press, 1998. P. 484, 505.*

²¹ *Пихоя Р. Г. Советский Союз: история власти. 1945–1991 гг. Москва: РАГС, 1998. С. 185–186.*

²² *Даниелс Р. В. Взлёт и падение коммунизма в России 1917–1991: монография / [пер. с англ. И. Кожановской]. Москва: РОСПЭН, 2011. С. 486.*

державі ґрунтується винятково на авторитеті влади, що дісталася йому від держави, в зникає одразу, щойно представник управлінського корпусу випадає з цієї системи (ієрархії). Після цього його легітимність вже не може базуватися на його знаннях, оскільки вони також належать політичній владі.

Натомість у демократичних адміністративних системах має місце «суміщення» влади і знання, що надає останньому певну автономність. К. Лефор вважає знання тим вододілом, що розмежовує демократію і тоталітаризм²³.

А. Філатов наголошує «опосередкованості дії «об'єктивних економічних законів» через механізми (закономірності) психічної діяльності людини та залежності управління галузями управління від конкретних іманентно властивих цим галузям їх особливостей»²⁴.

Втручання людей у дію цих законів автор вбачав, що вони активно корегували і трансформували економічні процеси. У Радянському Союзі ще в 20–30-ті роки почали формувати власну систему управління економікою. На переконання А. Філатова, «комплекс взаємопов'язаних господарських завдань потребував для свого вирішення використання принципу оптимізації (чи принципу оптимальності)», а «Сталіним — вперше в економічній практиці — був застосований принцип оптимальності» для розв'язання цих завдань. І далі йдеться про те, що «Сталін стихійно володів здібностями, необхідними для системного бачення проблеми перетворення економіки, системного підходу до вирішення цієї проблеми. Не маючи теоретичних передумов та обґрунтування своєї діяльності, він був змушений вирішувати завдання оптимізації функціонування економіки методом спроб і помилок». Автор обстоює «плідність підходу до вивчення змін життя суспільства в епоху діяльності Сталіна з точки зору функціональних систем, теорії катастроф, яку в 60-ті роки розробив французький математик Р. Том, класифікації катастроф російського автора В. Арнольда, принципу оптимальності (за Парето, Бельманом та Розеном) та синергетичних принципів коеволюції складних систем (за С. Курдюмовим)» (с. 175, 176).

Коли заходить мова про певну, ієрархічно вибудовану систему факторів, що визначальним чином впливали на характер соціально-економічного розвитку країни у середині — другій половині 40-х років, за словами В. Шестакова, «слід на перше місце поставити ті з них, котрі

²³ Блюм Ален, Меспуле Мартина. Бюрократическая анархия: статистика и власть при Сталине. Москва: РОССПЭН, 2007. С. 147.

²⁴ Філатов А. В. Экономические проблемы сталинизма в СССР. Калининград: МО «Сенте», 2009. С. 75.

прийнято позначити як «path dependence» — залежність нинішнього стану від траєкторії попереднього процесу». До таких чинників фахівці відносять у першу чергу створювану десятиліттями структуру економіки та управлінські інститут. Дослідник вказує, що для розуміння сутності й провідних тенденцій соціально-економічного розвитку в період відбудови вирішального значення набувають «будова і структура органів влади, взаємодія, окремих частин владного механізму: перш за все КПРС та її апарату, кадрового складу, реальних можливостей і меж компетенції.

Як показує аналіз, влада і в розглядуваний період відзначалася достатньою стабільністю та силою, здатністю нав'язувати народу власні інтереси». Разом з тим, слід мати на увазі, що радянські лідери самі стали заручниками створеної ними системи. Погано знаючи стан справ у державі й народ, яким керували, вони не помічали, що діють механізми соціалістичної системи господарювання помітно відрізнялися від формально проголошеної моделі²⁵.

Одне з питань, що захоплює дослідників, полягає в тому, які відносини склалися у влади і суспільства в роки Другої світової війни та після її завершення. Як це не дивно, першою висунула власну концепцію не історик чи політолог, а літературознавець — Віра Данхем. У 1976 р. вона видала книгу, в якій через призму літературознавчих текстів було сформульовано базове розуміння сутності конфлікту, що виклався одразу по війні між владою і народом. На її переконання, війна сприяла появі «радикальних елементів», чиї прагнення і поведінка спричинили побоювання правлячої верхівки щодо можливого розколу всередині режиму (це знайшло вияв у збільшенні кількості бранців ГУТАБу).

Усвідомлюючи недостатність сили як єдиного інструмента підтримання своєї необмеженої влади, керівництво держави дійшло висновку про необхідність формування т.з. «нового середнього класу» подібно до того, як це відбувалося під час індустріалізації 30-х років, коли велика кількість молоді висувалось до лав керівників промислових об'єктів й інженерно-технічного корпусу. Данхем стверджує, що після війни влада намагалася укласти «велику угоду», створивши для представників цієї соціальної когорти кращі, ніж загалом у суспільстві, життєві стандарти в обмін на їхню лояльність²⁶.

Е. Даскін також обстоює думку, що керівництво держави свідомо й цілеспрямовано підтримувало виокремлення технічної інтелігенції у привілейований соціальний прошарок. Це означало відмову від класових

²⁵ Шестаков В. А. Социально-экономическая политика... С. 9–10.

²⁶ Dunham V. In Stalin's Time: Middleclass Values in Soviet Fiction. Cambridge, 1976. 283 p.

підходів (тобто, обов'язкового робітничо-селянського походження) на користь професійних якостей і компетентності. Такі кроки дали цій групі інтелігенції відчуття підвищення їхнього статусу, ролі в управлінні промисловими об'єктами, а також реальне зростання рівня споживання²⁷.

О. Зубкова, аналізуючи морально-психологічний стан громадян країни, дійшла висновків, що ініціаторами суспільно-економічних трансформацій потенційно могли стати колишні фронтовики та інтелігенція. Однак цього не сталося внаслідок їх неймовірної втоми й бідності, посиленого голодом 1946–1947 років. Стан глибокої депресії соціуму дав тоталітарному режиму перепочинок, після якого почалась нова хвиля репресій, покликана нівелювати будь-які загрози опозиційності. Та не тільки страх, на переконання дослідниці, паралізував волю громадян, — більш вагомим було усвідомлення того, що будь-яка боротьба проти сталінського режиму є безнадійною справою²⁸.

Водночас О. Зубкова наголошує, що режим міг одержати політичну перемогу, однак фундаментальна соціально-економічна криза, з якою зіткнулася країна, нікуди не зникла. Більше того, вона продовжувала загострюватися. Політична енергія населення, що мала слугувати основою для його вирішення, була розмита і перебувала в стані апатії. Тому єдина можливість для змін залишалася всередині самого керівництва держави, але за життя Сталіна очікувати на реформи було неможливо²⁹.

З війни і держава і суспільство виходили ніби «паралельними курсами». Робітники і селяни очікували змін в організації праці, її стимулюванні, а також полегшення податкового тиску. Натомість правляча верхівка прагнула будь-що повернути собі колишні важелі впливу на маси й апробовані до війни методи управління економікою.

Британський вчений Д. Фільцер вказує на те, що війна дестабілізувала всю систему, за допомогою якої правляча еліта доносила свої рішення до нижчих горизонталей влади і домагалася їх виконання. Критичні порушення фізичних та інституційних пропорцій, породжували проблеми не стільки організаційні, скільки політичні. «Для відновлення усієї повноти політичної влади еліті потрібно було швидко відродити виробничу систему, на якій ця влада базувалась. У цьому сенсі повоєнний період можна розглядати як повторення процесу примітивного первісного нагромадження капіталу, що відбувався упродовж перших п'ятирічок у 1929–

²⁷ *Duskin J. E. Stalinist Reconstruction and the Confirmation of a New Elite, 1945–1953. Basingstoke, 2001. 203 p.*

²⁸ *Зубкова Е. Общественная атмосфера после войны (1945–1946). Свободная мысль. 1992. № 6 (Апрель). С. 4–14.*

²⁹ *Зубкова Е. Общественная атмосфера после войны (1948–1950). Свободная мысль. 1992. № 9 (Июль). С. 81–95.*

1937 рр.»³⁰. Заради концентрації капіталу і робочої сили в кількох провідних секторах економіки — і перш за все в гірничодобувній, металургійній та машинобудівній, а також будівництві — уряд під приводом економічної необхідності примусово залучав мільйони селян до роботи на індустріальних об'єктах. При цьому рівень життя громадян також «примусово знизили».

Величезні масштаби міграцій населення, ступінь лояльності якого помітно зменшилася під час війни, породила переконання правлячої еліти в тому, що для досягнення поставлених завдань необхідне встановлення майже безпрецедентного контролю над робочою силою.

Для глибшого розуміння ситуації дослідник співставляє організацію праці у 30-х і другій половині 40-х років. Це підводить його до висновку, що після війни відбувалося стирання межі між рабською та вільною працею. Сама влада чітко розрізняла ці дві категорії працівників. До війни робітники могли переходити з одного місця на інше, а за порушення дисципліни праці їм не загрожували кримінальні санкції. Лише перед самим початком Другої світової війни самовільне залишення та зміна місця роботи стали переслідуватися в кримінальному порядку, а обов'язкова трудова повинність запроваджувалася для сільської молоді.

Мілітаризація праці в роки війни, запровадження воєнного стану дали можливість владі отримати законні підстави для примусового переміщення громадян та їх працевикористання. По завершенню війни нормативно-правові акти, що регулювали цю сферу, не тільки залишалися в силі, а набували ще жорсткішого характеру. Покарання за прогули і самовільна зміну роботи стали не просто кримінальною санкцією, а видом репресалій з елементами залякування інших. Зайнятих на об'єктах важкої індустрії за такі дії засуджували на 5–8 років виправно-трудоих таборів, а водного й залізничного транспорту — на 3–10 років.

Д. Фільцер стверджує, що така практика провокувала велику соціальну напругу, ознакою якого він вважає втечі зі шкіл ФЗН, ремісничих училищ та промислових підприємств, які набули масового характеру.

Іншим проявом напруги він вважає труднощі, які режим відчував з соціалізацією сільської молоді, у насильницький спосіб переміщеної в урбанізоване та індустріальне середовище.

Врешті решт, припускає дослідник, правляча верхівка домоглася свого у поверненні позицій сталінського «способу виробництва», хоча ця перемога далася їй дорогою ціною: «Не меншою мірою, ніж у 1930-ті

³⁰ Фільцер Дональд. Советские рабочие и поздний сталинизм. Рабочий класс и восстановление сталинской системы после окончания Второй мировой войны / [пер. с англ. А. Л. Раскина]. Москва: РОССПЭН. 2011. С. 21.

роки, сталінська система виявилась ураженою полікратичними тенденціями. Це виявилось не лише в надрах найвищого керівництва і в його відносинах з місцевим начальством, а також у відносинах з суспільством загалом, що мало принциповіше значення. Системі, що прагнула до тотального контролю над своїми суб'єктами, дивним чином не вдавалося досягти визначених цілей. Можливо, політична позиція в суспільстві та в середовищі промислових робітників практично була відсутньою. Але репресії і матеріальні утиски, за допомогою яких еліта прагнула деморалізувати країну і в такий спосіб домогтися покірності громадян, провокувала мільйони громадян на спонтанні дії, що підривали процес відновлення економіки, які режим був не спроможний стримати чи проконтролювати. У більш віддаленій перспективі, оскільки структурні економічні проблеми Радянського Союзу на відміну від окремих кризових явищ прямо витікали зі сталінської політичної системи, її торжество обумовило постійну вразливість радянської економіки, нездатної протистояти довготерміновій тенденції спаду»³¹.

Для характеристики особливостей управлінської системи в економічній сфері використано теорію «принципал-агент», що сформувалася на базі інституційних підходів й зосереджувалося на поясненні алгоритму існування складних систем — адміністративної зокрема.

Згідно з цією теорією, між принципалом та агентом встановлюються стосунки, коли перший делегує другому певні права (наприклад, реалізацію якихось проектів, використання ресурсів, організацію виробництва чи сервісу тощо) за винагороду³². Принципал, як правило, неспроможний повністю контролювати агента як суто фізично, так і внаслідок інформаційної асиметрії оскільки останній є більш наближений до об'єкта й краще обізнаний з ситуацією на місці. Ця обставина обумовлює ризик недобросовісного ставлення агентів до виконання своїх зобов'язань, а також «породжує проблему трансакцій та інформаційних витрат ... при перевірці принципалом діяльності агента. Якість системи регулювання в таких умовах залежить від гостроти конфлікту інтересів між принципалом та агентом»³³.

П. Грегорі з цього приводу вказує на те, що агенти не завжди сумлінно виконують вказівки принципала (у радянському форматі це був

³¹ Там же. С. 13–24.

³² Див.: Эггертссон Т. Экономическое поведение и институты / пер. с англ. М. Я. Каждана; науч. ред. А. Н. Нестеренко. Москва: Дело, 2001. 407 с.

³³ Бородкин Л. И. «Вертикаль» управления ГУЛАГОМ: проблема «принципал-агент». История сталинизма: принудительный труд в СССР. Экономика, политика, память: Материалы междунар. науч. конф., Москва, 28–29 октября 2011 г. / [отв. ред.: Л. И. Бородкин, С. А. Красильников, О. В. Хлевнюк]. Москва: РОССПЭН, 2013. С. 19.

«диктатор»)), вони виявляють схильність «до опортуністичної поведінки. У зв'язку з цим диктатор має встановити систему стримування і протидії для обмеження опортунізму, а також розробити адекватну систему винагородження і покарання». Сталінська управлінська модель, як і інші форми диктатур, не зміг уникнути дії цього чинника. Вчений наводить факти, що свідчать про приховування чи затримку промисловими наркоматами інформації, призначеної для Держплану. На переконання П. Грегори, конфлікт по лінії «принципал-агент» визначив зміст дискусії між плановиками і виробничниками про стратегічні вектори економічних реформ, що почалися вже в 1950 рр.³⁴

О. Уільямсон зазначає, що опортуністична поведінка в економічних системах характеризується наданням агентами неповної чи викривленої інформації принципалу (включно з обманом, введенням в оману, спотворенням і приховуванням істини). Така модель поведінки часто призводить до конфлікту інтересів у цій парі³⁵.

Американський радянознавець Р.В. Даніелс у праці «Злет і падіння комунізму в Росії» наголошує на тому, що успіхи індустріалізації 30-х років були «куплені страшною ціною: мова не тільки про економіку та безпосередні людські страждання, а також безперервну інституційну деформацію радянського суспільства. Основа сталінського підходу до модернізації була якою завгодно, лише не сучасною; по суті перед нами відтворення кріпосного права. У цьому Сталін був схожий на Петра Великого, чий «західні» реформи спиралися на ще більший примус і несвободу. Радянська промисловість, реорганізована Сталіним. Набула воєнізованих рис, чи йде мова про командні відносини центру з окремим підприємством, чи про сувору дисципліну, нав'язану трудящими. Профспілки перетворились у додатковий орган тиску згори, а Державні трудові ресурси, що діяли з кінця 1930-х рр. і до смерті Сталіна, звелися до системи трудової мобілізації.

... Цей підхід до мобілізації, вироблений Сталіним з суто політичних міркувань, певною мірою, схоже, виправдав себе вражаючими результатами промислового зростання і технологічних досягнень, причому не тільки у 1930-ті рр., а й починаючи з Другої світової війни — до початку 1970-х».

Однак з часом ця модель господарювання вичерпала свій екстенсивний ресурс і стала давати спочатку збої, а потім трансформувалась у

³⁴ Грегори П. Политическая экономия сталинизма. Москва: РОССПЭН, 2006. С. 22, 23, 183, 184, 319–320.

³⁵ Уильямсон О. Поведенческие предпосылки современного экономического анализа. *THESIS*, 1993. Вып. 3. С. 39–49.

системну кризу. Р.В. Данієлс зазначає: «Сталінська економіка — як один із варіантів розвитку — добре працювала на початковому і середньому етапах індустріалізації, що ж до нових економічних викликів пізніших десятиліть вона зробилася контрпродуктивною».

Характеризуючи тоталітарну природу сталінського режиму вчений констатує: «Повнотою контролю (перш за все економічного життя) сталінський тоталітаризм далеко випередив своїх двійників — правих»³⁶ [нацистську і фашистську модель тоталітаризму].

Більшовицька концепція «соціалістичного ладу» в СРСР. Ще югославський лідер Й. Броз Тіто, в якого виникли гострі суперечності зі Сталіним, назвав витворену в СРСР систему якоюсь формою «етатизму», вказуючи на безпрецедентну роль держави у всіх сферах життя.

Деякі науковці вживають щодо цього явища дефініцію «бюрократичний державний капіталізм» чи «тоталітарна державна економіка» (Рудольф Хільфердінг)³⁷.

Якщо в стрімкому розвитку важкої індустрії та військово-промислового комплексу більшовики досягнули значних успіхів, то в аграрному секторі та споживчій сфері — торгівлі, промислах, системі послуг — все і котилося до катастрофи.

«Що стосується промислового будівництва та усупільнення подібних підприємств, то сталінізм тут виступав не продовженням капіталізму, а альтернативою йому, витісняючи капіталістичний спосіб концентрації ресурсів для розвитку країни та використовуючи для цього всю потужність державного примусу. Сталінський соціалізм здійснив фундаментальну переорієнтацію як своїх цілей, так і методів, відмовившись від традиційного соціалістичного прагнення до справедливого розподілу матеріальних цінностей на користь зосередження економіки на максимальному зростанні виробництва, перш за все в інтересах держави та її військової потужності»³⁸.

Поступальний рух радянської економіки, на переконання Р.В. Данієльса, був заснований на диктатурі держави як у сфері нагромадження капіталу (завдяки системі податків, контролю над зарплатами, обов'язковими поставками сільськогосподарської продукції, вигоди від монопольної державної торгівлі тощо), так і в спрямуванні цього від монопольної державної торгівлі тощо), так і в спрямуванні цього капіталу (за

³⁶ *Данієлс Р. В.* Взлёт и падение коммунизма... С. 243–246.

³⁷ *Horvat B.* The Political Economy of Socialism: A Marxist Social Theory. Armonk, N.Y.: M. E. Sharpe, 1982. 671 p.; *Hilferding R.* State Capitalism or Totalitarian State Economy. *Modern Review*. June, 1947. pp. 266–271.

³⁸ *Данієлс Р. В.* Взлёт и падение коммунизма... С. 248.

допомогою централізованого планування) на спорудження та обладнання об'єктів важкої індустрії. Та поряд з власністю і плануванням вчений звертає увагу на потреби ефективного виробництва, що «дуже швидко змусили радянську владу вдатися майже до всіх відомих капіталістичних, вірніше, бюрократичних, форм, які здатні проявити і корпоративний капіталізм, і держпромисловість: це управлінська ієрархія та індивідуальна відповідальність — замість робітничого контролю й комітетського управління, що було початковим ідеалом комуністів; відмінності в зарплатах, премії та відмова, з урахуванням збитків та прибутків система». Радянське підприємство, на думку Р.В. Даніелса, мало чим відрізнялося від капіталістичної корпорації — за винятком мотиву вигода, яку заступило виконання плану, та відсутність серйозних переговорів між робітниками й адміністрацією підприємств.

Соціалізм більшовицького зразка мав на меті не справедливий розподіл, а пріоритетний розвиток індустріальних галузей виробництва, що зміцнювали військово-економічний потенціал держави. За метафоричним виразом А. Мейсера, він нагадував єдину капіталістичну корпорацію в масштабах національної держави, де вся країна — одне місто утворювальне підприємство (що, безумовно, передбачає страхування і пенсії), а всі громадяни (утримувачі акцій) підлягають маніпулюванню з боку менеджерів на чудово підготовлених зборах»³⁹.

Правлячу верхівку в особі вождя і його найближчого оточення, наркоматів/міністерств та відомств і дирекції підприємств поєднувала доволі складна система зв'язків. Оскільки зразком виконавської дисципліни виступав план, переважна частина управлінських імпульсів оберталася довкола нього. «Керівники підприємств, — зазначає П. Грегорі, — могли виконати свої планові зобов'язання лише за рахунок участі в горизонтальних угодах, які підривали владу диктатора. Стикаючись з подібним виробом, наркомат наполягав на виконанні планових зобов'язань «будь-якими засобами та будь-якою ціною». Ті, хто ігнорував таку пораду, вважалися поганими керівниками». Дослідник вказує на наявність перманентного конфлікту між принципалом (диктаторів) і агентом (наркоматами): «Виробничі потужності приховувалися, заявки на ресурси завищувалися, а інформація приховувалась, навіть незважаючи на те, що трьома найбільшими наркоматами керували члени Політбюро. «Боротьба за план» показує «централізоване управління ресурсами». Постійний перерозподіл ресурсів здійснювався як відповідь на заявки, петиції, скарги, довільних змін планових показників.

³⁹ Meyer A. G. USSR Incorporated. *Slavic Review*. 1961. Vol. 20 (3). P. 369.

Та найслабшою ланкою управлінського механізму виявилось не виробництво, а постачання. «Наркомати та їх відділи постачання не справилися з питанням знаходження матеріального балансу на практиці; кількість працівників наркоматів, задіяних проблемами постачання, не поступалась, а навіть перевищувала кількість службовців, зайнятих питаннями виробництва. По суті широко розрекламовані матеріальні баланси складалися наркоматами, а не Держпланом чи іншими державними органами. Економічні агенти в першу чергу забезпечували самі і лише потім підприємства, що підпорядковувалися іншим главам і наркоматам, якщо до задоволення їх заявок взагалі доходила справа. З подрібненням наркоматів на менші організації проблема постачання «ми — і — вони» посилювалась, змушуючи економічних агентів захищати себе шляхом створення автаркійних виробничих структур»⁴⁰.

Проблема т.зв. «тотального планування» стала предметом спеціального опрацювання У. Ліпмана і Ф.У. Хайєка, які здійснили глибокий аналіз капіталістичного й соціалістичного способу господарювання. Розглядаючи наслідки тотального планування, У. Ліпман вказував на те, що «зменшується гнучкість і пристосовуваність економіки. Спроби попередити нестатки й анархію за допомогою тотального подолання хаосу, викликає ще більший хаос.

Тиск, що здійснюється організацією, переростає в терор, оскільки вибух незадоволення може бути попереджений лише постійно збільшуваним тиском. Тотальне планування пов'язане з озброєнням та війною, це холодна війна, викликана припиненням вільного спілкування між країнами.

Тотальне планування проникає у найдрібніші групи населення. Зростає тенденція ставити всьому межі, безцеремонно проводити різного роду окремі рішення завдяки застосуванню політичної сили»⁴¹.

Ф.Е. Хайєк детальніше схарактеризував ці тенденції:

1. Планове господарство знищує демократію. Демократія передбачає, що завдання держави обмежуються галузями, в яких рішення ухвалюються більшістю в результаті вільної дискусії. Представницький орган не здатен контролювати тотальне планування. Вчений припускав, що за цих умов парламент саморозпуститься, надавши уряду надзвичайні повноваження. (Майже такий сценарій спостерігався в роки Другої світової війни, коли Верховна Рада СРСР фактично не діяла).

2. Планове господарство руйнує правову державу. Правова держава функціонує тільки на підставі законів, непорушних навіть за диктатури

⁴⁰ Грегори П. Политическая экономия сталинизма... С. 230.

⁴¹ Lippmann W. An Inquiry into the Principles of the Good Society. Boston, 1937. 402 p.

більшості, оскільки скасувати їх можна лише законодавчим шляхом. Тотальне ж планування потребує директив, постанов (тобто, підзаконних актів), надзвичайних повноважень, що набувають вигляд якоїсь легальності, а по суті засновані на неконтрольованій сваволі бюрократії і тих, хто перебуває при владі і санкціонує будь-які зміни.

3. Планове господарство веде до абсолютної тотальності. Уявлення про те, що авторитарне управління можна обмежити сферою економіки, не більше, як ілюзія. Вчений вважав, що не існує суто економічних цілей, а завершення тотального планування веде до скасування грошей — цього знаряддя свободи. Якби винагорода за працю здійснювалася не в грошах, а у формі публічних нагород, привілей, посад, що давали владу над іншими, у вигляді кращих житлових умов, кращого харчування, можливості подорожувати чи отримувати освіту, то це зводиться до того, що ви нагороджуваний буде позбавлений права вибору, а винагороджувачий встановлюватиме не тільки ступінь винагороди, а й її конкретну форму»⁴².

4. У тоталітарній держав відбір правлячої еліти здійснюється таким чином, що до влади стають люди, які не мають видатних якостей. Оскільки тоталітарна дисципліна потребує одноманітні й одностайні, перевага надається слухняним та легковірним, що робить їх легко керуваними. Натомість толерантні до інших, духовно незалежні, здатні відстоювати свою думку, та, хто володіє громадянською мужністю і з презирством ставиться до сили, добродійні залишаються осторонь тоталітарного апарату.

5. Тоталітаризм не може обійтися без пропаганди, що базується на апології утопічних ідей та підмінює істину ідеологічними кліше, які слугують його самовиправданню.

6. Тоталітарна система вбиває свободу «Перетворення економічної влади в політичну призводить до того, щоб перетворити владу завжди обмежану у таку, від якої не можна піти»⁴³. Аби зберегти себе, тоталітаризму мусить нищити все, що загрожує його існуванню: істину, вільну науку, справедливі й виважені рішення, незалежність суду, відкрити дискусію, вільну пресу.

К. Ясперс виклав свої думки з цього приводу у такий спосіб: «Влада, що підпорядкувала собі соціалізм, замість того, щоб служити йому, зростає завдяки основному принципу соціалізму — плануванню у тому випадку, коли вона веде до тотального планування.

⁴² Hayek F. A. The Road to Serfdom. Chicago: University of Chicago Press, 1944. P 90.

⁴³ Hayek F. A. The Use of Knowledge in Society...; Hayek F. A. The Road to Serfdom... P. 145.

Планування може бути здійснене тільки владою, тотальне планування — тільки абсолютною владою... Тотальне планування може здійснювати тільки держава, при тому така держава, що володіє абсолютною владою чи набуває її під час тотального планування. Ця влада значно переважає владу окремих монополій у капіталістичному господарстві як за своїм обсягом, так і за своєю винятковою здатністю такого захоплення у свою орбіту усього приватного життя людини, якого ще не знала історія».

К. Ясперс вважав, що «у винятковій ситуації, викликаній війною чи стихійним лихами, тотальне планування в галузі заготівлі й розподілу продуктів харчування є безумовно єдиним засобом встановити справедливість у складних умовах, надавши кожній людині невелику, рівну для всіх частку. Однак те, що тут цілком виправдано здійснюється у винятковій ситуації для реалізації обмеженої мети, переноситься на всю економіку, на всю сферу праці, виробництва й розподілу, більше того, на все існування людини. Форма подолання труднощів у винятковій ситуації стає формою життя як такого» Вчений наголошує, що у тоталітарній державі відсутній імпульс, який створюється змаганням, вона прагне змінити його змаганням за результатами праці. Однак принципу вільного суперництва вже немає.

І ще одна важлива ремарка філософа, що розкриває поступове формування автономності, непроникненості й відносної керованості управлінського механізму: «Бюрократичний апарат стає недоступним як для населення, так і для вищих урядових органів. Він існує завдяки спільності інтересів своїх службовців. Цей стан не змінюється, навіть коли диктатор, застосовуючи всі теоретичні засоби, перетворює бюрократичний апарат у своє знаряддя»⁴⁴.

Цифровим виразом економічних процесів виступають статистичні дані. Вони ж слугують ілюстрацією позитивних і негативних явищ і тенденцій, що дає змогу управлінням вносити відповідні корективи в організацію промислового виробництва. Однак такий алгоритм дій виявляється ефективним лише за двох умов: по-перше, цифри мають точно віддзеркалювати реальний стан справ; по-друге, бюрократія повинна володіти здатністю, відштовхуючись від них, виробляти адекватні рішення.

У Радянському Союзі статистика, окрім своєї прямої функції, відігравала ще й додаткову — політику. А. Блюм і М. Меспуле вбачають у статистичних службах «привілейований спостережний пункт: як головне відомство, де здійснювалися підрахунки, необхідні для управління країною, воно було суттєвим конституюючим елементом історії держави та

⁴⁴ Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. Москва: Политиздат, 1991. С. 193–195.

управлінської практики». На їх переконання, «виготовлення статистичних даних є не формальним виразом державності, воно саме творить реальності...

У випадку з СРСР цей підхід виявляється тим більше доцільним, що мова йде про державу, яка перетворила використання чисел в одну з центральних підстав своєї політичної аргументації. Легітимність більшовицької держави як держави наукової частково ґрунтувалася на твердженні про науковий характер схвалюваних рішень, що надходили від влади. Статистика була джерелом інформації і засобом ухвалення рішень, але вона була також і зняряддям влади, оскільки повинна була підтвердити точність державної політики. Перетворена в доказ ґрунтовності дій держави, вона символічно сприяла будівництву соціально-економічного світу сталінської держави. Ця функція чисел наочним чином виявляється у здійсненні планування: тут одне й те ж число виявляється одночасно і метою, якої необхідно досягти, і доказом дії. Між тим та іншим не повинно бути розбіжності»⁴⁵.

Таким чином створена більшовиками ще у 30-ті роки командно-адміністративна система поширювалася на всі сфери господарського організму. Феномен радянської економіки став об'єктом аналізу багатьох дослідників у різних дисциплінарних вимірах. Напрацювання у цьому сегменті фундаментального знання рельєфно окреслюють стрижневі властивості господарського організму СРСР, інституційні форми його адміністрування, особливості нормативно-правового регулювання, «вузькі місця» і способи їхнього подолання. Більшість дослідників сходяться у тому, що «соціалістичний спосіб господарювання» еволюціонував лише в напрямі кристалізації централізованого, планового управління економічними процесами. Друга світова війна переконала Кремль у життєздатності такого способу адміністрування і замість кардинальних змін консервувала його з усіма відомими вадами і недоліками. Втративши «вікно можливостей», яке відкривалося після закінчення Другої світової війни, Радянське керівництво продовжувало діяти апробованими методами, ігноруючи закони ринку і педалюючи вольові рішення, що виливалися у дисбаланс між різними галузями економіки на користь ВПК. Тим самим на віддалену перспективу закладалося технічне і технологічне відставання від розвинених країн світу.

⁴⁵ Блюм Ален, Меспуле Мартина. Бюрократическая анархия: статистика... С. 7, 8.

REFERENCES

1. Azrael, J. R. (1966). *Managerial Power and Soviet Policy*. Cambridge: Harvard University Press. [in English].
2. Blyum, Alen, & Mespule, Martina. (2007). *Byurokraticheskaya anarxiya: statistika i vlast' pri Staline*. Moskva: ROSSPE'N. [in Russian].
3. Borodkin, L. I. (2013). «Vertikal'» upravleniya GULAGOM: problema «principal-agent». In L. I. Borodkin, S. A. Krasil'nikov, & O. V. Xlevnyuk (Eds.), *Proceedings of the International scientific conf. 2011 Istoriya stalinizma: prinuditel'nyj trud v SSSR. E'konomika, politika, pamyat'*. (p. 19). Moskva: ROSSPE'N. [in Russian].
4. Bystrova, I. V. (1997). VPK: Teoriya, istoriya, real'nost'. *Svobodnaya mysl'*, 6, 37. [in Russian].
5. Daniels, R. V. (2011). *Vzlyot i padenie kommunizma v Rossii 1917–1991: monografiya. per. s angl.* (I. Kozhanovskoj, Trans.). Moskva: ROSPE'N. [in Russian].
6. Dunham, V. (1976). *In Stalin's Time: Middleclass Values in Soviet Fiction*. Cambridge. [in English].
7. Duskin, J. E. (2001). *Stalinist Reconstruction and the Confirmation of a New Elite, 1945–1953*. Basingstoke. [in English].
8. E'ggertsson, T. (2001). *E'konomicheskoe povedenie i instituty. per. s angl.* (M.Ya. Kazhdana; (Ed., per). A.N. Nesterenko, Trans.). Moskva: Delo. [in Russian].
9. Filatov, A. V. (2009). *E'konomicheskie problemy stalinizma v SSSR*. Kaliningrad: MO «Sente». [in Russian].
10. Fil'cer, Donal'd. (2011). *Sovetskie rabochie i pozdnij stalinizm. Rabochij klass i vosstanovlenie stalinskoj sistemy posle okonchaniya Vtoroj mirovoj vojny. per. s angl.* (A.L. Raskina, Trans.). Moskva: ROSSPE'N. [in Russian].
11. Fursenko, A. A. (2000). I.V. Stalin: Poslednie gody zhizni i smert'. *Istoricheskie zapisi*, (3 (121)), 180–181. [in Russian].
12. Gregori, P. (2006). *Politicheskaya e'konomiya stalinizma*. Moskva: ROSSPE'N. [in Russian].
13. Hayek, F. A. (1944). *The Road to Serfdom*. Chicago: University of Chicago Press. [in English].
14. Hayek, F. A. (Sep., 1945). The Use of Knowledge in Society. *American Economic Review*. (35), 4, 519–530. [in English].
15. Hildermeier, M. (1998). *Geschichte der Sowjetunion 1917–1991: Entstehung und Niedergang des ersten sozialistischen Staates*. München: C.H. Beck Verlag. [in German].
16. Hilferding, R. (1947). State Capitalism or Totalitarian State Economy. *Modern Review*. June, 266–271. [in English].
17. Horvat, B. (1982). *The Political Economy of Socialism: A Marxist Social Theory*. Armonk, N.Y.: M.E. Sharpe. [in English].
18. Kornai, Ya. (2000). *Socialisticheskaya sistema. Politicheskaya e'konomiya kommunizma. per. s angl.* Moskva: NP «Zhurnal Voprosy e'konomiki». [in Russian].
19. Lippmann, W. (1937). *An Inquiry into the Principles of the Good Society*. Boston. [in English].

20. Meyer, A. G. (1961). USSR Incorporated. *Slavic Review*. (20 (3)), 369. [in English].
21. Miller, G. J. (1992). *Managerial Dilemmas: The Political Economy of Hierarchy*. New York; Cambridge University Press. [in English].
22. Mises Ludwig, von. (1981). *Socialism: An Economic and Sociological Analysis*. Indianapolis Liberty Fund. [in English].
23. Pixoya, R. G. (1998). *Sovetskij Soyuz: istoriya vlasti. 1945–1991 gg.* Moskva. [in Russian].
24. Service, R. (1997). *A History of Twentieth-Century Russia*. Cambridge: Harvard University Press. [in English].
25. Shestakov, V. A. (2006). *Social'no-e'konomicheskaya politika sovetskogo gosudarstva v 50-e — seredine 60-x godov*. Moskva: Nauka. [in Russian].
26. Suny, R. G. (1998). *The Soviet Experiment: Russia, Soviet Union and the Successor States*. New York: Oxford University Press. [in English].
27. Uil'yamson, O. (1993). Povedencheskie predposylki sovremennogo e'konomicheskogo analiza. *THESIS*, (3), 39–49. [in Russian].
28. Vilchynskiy, Yu. M. (2009). *Filosofii istorii: teoriia vzaiemoprnyknennia chasu i vichnosti*. Kyiv: Polihrafknyha. [in Ukrainian].
29. Yaspers, K. (1991). *Smysl i naznachenie istorii: per. s nem.* Moskva: Politizdat. [in Russian].
30. Zhukov, Yu. N. (2000). *Tajny Kremlya. Stalin, Molotov, Beriia, Malenkov*. Moskva: Terra — Knizhnyj klub. [in Russian].
31. Zinov'ev, A. (n. d.). Ideologiya partii budushhego. Retrieved from <http://gtmarket.ru/laboratory/basis/5623> [in Russian].
32. Zinov'ev, A. (n. d.). Zapad. Fenomen zapadnizma. Retrieved from https://istmat.org/files/uploads/29034/westism_a-a-zinviev_2003.pdf [in Russian].
33. Zinov'ev, A. K. (2008). *Kommunizm kak real'nost': izbrannye sochineniya*. Moskva: Astrel'. [in Russian].
34. Zubkova, E. (1992). Obshhestvennaya atmosfera posle vojny (1945–1946). *Svobodnaya mysl'*, 6 (Aprel'), 4–14. [in Russian].
35. Zubkova, E. (1992). Obshhestvennaya atmosfera posle vojny (1948–1950). *Svobodnaya mysl'*, 9 (Iyul'), 81–95. [in Russian].

Ihor Vetrov

Candidate of Historical Sciences (Ph.D.), Professor,
vice-rector for educational and methodological work of humanities faculties,
Ukrainian State University named after Mykhailo Drahomanov (Kyiv),
Ukraine, vetrov@npu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0003-4830-7418>

SOVIET ECONOMIC MANAGEMENT THROUGH THE PRISM OF POST-WAR RECONSTRUCTION OF THE 1940–1950s: SOME THEORETICAL ASPECTS

Abstract. *The purpose of the investigation is to characterize the main immanent features of the "socialist economic system" of the Stalinist model, contained in the*

works of leading domestic and foreign Sovietologists, economists and historians, to clarify the specifics of the application of the economic policy tools of the leadership of the Soviet Union during the period of reconstruction of Ukraine's industry after the Second World War. Methodological approaches are determined by the content of the article and are based on interdisciplinary techniques that combine the methods of history, economics, political science, social psychology and the corresponding conceptual apparatus. The scientific novelty of the publication is determined by the attempt to separate from the work of leading specialists' conceptual considerations that make it possible to mark the main features of the Soviet economic mechanism, motivational factors, strategic visions of the party-Soviet establishment, practical steps on the way to restoring the military and economic potential of Ukraine in the post-war years, as well as their practical results. Conclusions. The command-administrative system formed by the Bolsheviks back in the 1930s extended to all spheres of the economic organism. The phenomenon of the Soviet economy has become the object of analysis by many researchers in various disciplinary dimensions. Developments in this segment of fundamental knowledge outline in relief the core properties of the economic organism of the USSR, institutional forms of its administration, peculiarities of regulatory and legal regulation, "bottlenecks" and ways to overcome them. Most researchers agree that the "socialist way of managing" evolved only in the direction of crystallization of centralized, planned management of economic processes. The Second World War convinced the Kremlin of the viability of this type of administration and instead of radical changes, it was preserved with all the known flaws and shortcomings. Having lost the "window of opportunity" that opened after the end of the Second World War, the Soviet leadership continued to act with proven methods, ignoring the laws of the market and thereby programming technical and technological lag behind the developed countries of the world.

Keywords: World War II, Ukraine, reconstruction of industry, command-administrative system, planned economy, centralization.

Ігор Ветринський

кандидат політичних наук,
старший науковий співробітник відділу глобальних
і цивілізаційних процесів, Державна установа
«Інститут всесвітньої історії НАН України» (Київ),
Україна, ivietrynskyi@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-2867-291X>

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА СТРАТЕГІЯ АВСТРАЛІЇ В УМОВАХ ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ

Анотація. У статті робиться спроба аналізу геостратегічних передумов Холодної війни, а також особливостей зовнішньополітичних імперативів Австралії в цей період. Витоки та причини Холодної війни слід шукати в прагненні Заходу стримати та протидіяти геополітичній стратегії СРСР, яка полягала у запровадженні силового режиму домінування на території звільнених держав центральної та східної Європи, шляхом встановлення лояльних Москві прокомуністичних політичних режимів та розміщення в цих країнах військових контингентів. Проте загарбницькі плани комуністів не обмежувались згаданим регіоном: сценарій Кремля передбачав покрокове захоплення інших країн та територій, в рамках якого спочатку поширювалися популістичні комуністичні ідеї, потім за фінансової, політичної та дипломатичної підтримки СРСР, встановлювалися лояльні йому режими, які зверталися із запитом на радянську військову присутність. Австралія, не дивлячись на значну географічну віддаленість від західної Європи, є частиною цивілізаційного та соціокультурного простору, який зараз прийнято називати колективним Заходом. Австралія прагнула підкреслити свою відданість цінностям та політиці Західного блоку в контексті Холодної війни, зокрема, шляхом підтримки американської та британської політики в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. Австралія активно долучалася до міжнародних коаліцій, війська п'ятого континенту взяли дієву участь під час протистояння комуністичній експансії, зокрема, у Кореї, В'єтнамі, Малайї тощо. Період Другої світової та Холодної війни співпав з процесом розбудови австралійської зовнішньої політики. Молода дипломатія п'ятого континенту постала перед необхідністю розбудови відносин з союзниками в рамках Західного блоку, а також забезпечення реалізації власних національних інтересів. Вивчення позитивного досвіду Австралії може бути актуальним та доцільним для української дипломатії, особливо зважаючи на специфіку актуальної міжнародно-політичної ситуації в контексті російсько-української війни та стратегії євроатлантичної інтеграції України.

Ключові слова: Австралія, США, Холодна війна, Корейська війна, В'єтнамська війна, геостратегія.

Постановка проблеми. Актуальна геополітична ситуація в світі, особливо в контексті російсько-української війни, спонукає багатьох експертів-міжнародників повернутися до періоду Холодної війни у пошуках відповідей щодо передумов та можливих сценаріїв на майбутнє. До останнього часу серед істориків та політологів було прийнято вважати, що Холодна війна завершилася після падіння Берлінського муру та саміта на Мальті лідерів США та СРСР наприкінці 1989 р., але повномасштабне вторгнення РФ в Україну 24.02.2022 р., так само як російська агресія проти України 2014 р. та проти Грузії у 2008 р. переконливо доводять, що відлуння глобального протистояння двох блоків продовжує нести загрозу міжнародній безпеці. Дехто з дослідників називає Холодну війну Третьою світовою. Подібні погляди не є безпідставними: за більш ніж 40 років боротьби двох блоків з наддержавами на чолі десятки країн були залучені до низки масштабних конфліктів в різних куточках світу. Глобальне протистояння фактично поділило світ навпіл, а інтенсивність бойових дій під час спалахів «вогнищ Холодної війни» в різних країнах призвели до мільйонів жертв та постраждалих. Окрім наддержав СРСР та США активну участь у Холодній війні брали середні та малі держави, що входили до відповідних блоків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти зовнішньої політики Австралії періоду Холодної війни розглянуті в працях таких дослідників як С. Макінтайр, Н. Скоробогатих, Р. Дойла, Е. Карра, Г. Дж. Еванса та ін. Особливу цінність для вивчення зовнішньої політики Австралії у XX ст. мають опубліковані документи уповноважених осіб та установ, а також офіційні сайти австралійських державних установ, музеїв, меморіалів.

В цьому дослідженні ми поглянемо на події Холодної війни крізь призму позиції та участі в ній далекого та маловідомого для багатьох українців п'ятого континенту. Австралія була активним учасником багатьох ключових подій Холодної війни та навіть сама в певних аспектах, часом, була ареною протиборства двох блоків.

Для України, яка зараз знаходиться в самому епіцентрі глобального геополітичного та цивілізаційного протистояння, аналіз подій Холодної війни, а також місця й ролі в них середніх держав, є більш ніж актуальним. Вивчення та врахування досвіду Австралії сприятиме виробленню стратегічних орієнтирів для вітчизняної зовнішньої політики в цілому та в контексті відносин із Західними партнерами зокрема.

Метою статті є аналіз геостратегічних передумов Холодної війни, а також особливостей зовнішньополітичних імперативів Австралії в цей період.

Виклад основного матеріалу дослідження. Цікавим та промовистим є той факт, що автором терміну «Холодна війна» є Дж. Орвелл, ідеї та

праці якого останніми роками все частіше згадують в контексті аналізу внутрішньої та зовнішньої політики РФ. Чимало образів втілених письменником ще в середині XX ст., зокрема у романі «1984», стали справді пророчими. Орвелл вперше використав термін «Холодна війна» для опису протистояння СРСР та США в есе «Ви й атомна бомба» («You and the atomic bomb»), що побачило світ 19 жовтня 1945 р. в газеті «Tribune»¹. На офіційному рівні термін «холодна війна» першим ввів в обіг радник президента США Бернард Барух 16 липня 1947 р. Він використав його для характеристики погіршення відносин між двома наддержавами під час промови перед Палатою представників Південної Кароліни².

Холодною війною називають відкрите, але в певному сенсі обмежене протистояння між СРСР та США, а також державами, що входили до відповідних блоків — Східного (комуністичного) та Західного (капіталістичного). Протиборство відбувалося на політичному, економічному, інформаційному та інших фронтах, але безпосереднього військового зіткнення наддержави уникали. Натомість протягом всього періоду Холодної війни спалахували її «вогнища» — локальні військові конфлікти, де сторони отримували підтримку від США, СРСР та їхніх союзників.

Причини Холодної війни слід шукати в повоєнній геополітичній стратегії СРСР. Після капітуляції Німеччини й перемоги у Другій світовій Кремль встановив режим силового домінування на території звільнених держав центральної та східної Європи. Окрім розміщення в цих країнах військових контингентів, там були встановлені лояльні Москві прокомуністичні політичні режими. Проте згаданим регіоном загарбницькі плани комуністів не обмежувались — Сталін прагнув поширити комуністичну ідеологію в глобальному масштабі й відповідно отримати можливості політичного та військового контролю за якомога більшою кількістю територій. Сценарій Кремля передбачав покрокове захоплення країн та регіонів, в рамках якого спочатку поширювалися популістичні комуністичні ідеї, потім за фінансової, політичної та дипломатичної підтримки СРСР, встановлювався лояльний йому режим, який звертався із запитом на радянську військову присутність. Варіантом реалізації такого підходу є, наприклад, Афганістан. Учораšní союзники СРСР по антигітлерівській коаліції, насамперед США та Велика Британія, швидко усвідомили необхідність протистояння цій стратегії. Взяття Кремлем під

¹ Encyclopedia of modern Ukraine (2023, April). *Orvell Dgordg*. <https://esu.com.ua/article-75622>

² Politico (2023, April). *Bernard Baruch coins term 'Cold War,' April 16, 1947*. <https://www.politico.com/story/2010/04/bernard-baruch-coins-term-cold-war-april-16-1947-035862>

повний військово-політичний контроль звільнених від нацистів країн центральної та східної Європи не залишило жодних сумнівів, що під прикриттям популістичної миролюбної риторики СРСР активно реалізує неоімперську політику зовнішньої експансії.

Захід відповів, насамперед, ідеологічними, політичними та економічними методами, згодом вони доповнилися військовими інструментами. 5 березня 1946 р. В. Черчилль виголосив знамениту Фултонську промову, де підкреслив створення Кремлем «залізної завіси» та констатував зростання загрози для миру й стабільності з боку комуністів³. 12 березня 1947 р. США проголосили доктрину Трумена, в рамках якої анонсували політичну, економічну та військову допомогу всім демократичним країнам, яким загрожують зовнішні або внутрішні авторитарні сили⁴. В березні 1948 р. Конгрес США прийняв закон, щодо виділення більш ніж 12 млрд. доларів на відновлення Західної Європи згідно т.з. плану Маршала⁵. Ці заходи були покликані економічно підтримати демократичні уряди західноєвропейських держав й зменшити шанси комуністів у внутрішньополітичній боротьбі.

Берлінська криза, що почалася в червні 1948 року і полягала в блокаді радянськими військами залізничних, автомобільних та водних шляхів постачання західної частини міста, остаточно переконала країни Заходу в недостатності лише політичних та економічних засобів стримування комунізму. Блокада стала відповіддю на створення ФРН та економічну підтримку західного Берліну, який після капітуляції нацистів знаходився під контролем США, Британії та Франції. Ці дії країн Заходу фактично унеможливлювали об'єднання Німеччини на спільних з СРСР політико-ідеологічних засадах, оскільки в такому випадку був реальний ризик, що в новій німецькій державі з'явиться лояльний Кремлю уряд. Блокаду було подолано шляхом створення «повітряного мосту» яким союзники забезпечували всі потреби міста, тож 11 травня 1949 року Москва зняла блокаду Западного Берліна⁶. Відповіддю Заходу на силові дії Кремля в післявоєнній Європі стало створення у 1949 р. НАТО — військово-політичного альянсу, що об'єднав США та їхніх союзників по боротьбі з СРСР та

³ The National WWII Museum (2023, April). *Winston Churchill's Iron Curtain Speech—March 5, 1946*. <https://www.nationalww2museum.org/war/articles/winston-churchills-iron-curtain-speech-march-5-1946>

⁴ Office of the Historian (2023, April). *The Truman Doctrine, 1947*. <https://history.state.gov/milestones/1945-1952/truman-doctrine>

⁵ Office of the Historian (2023, April). *Marshall Plan, 1948*. <https://history.state.gov/milestones/1945-1952/marshall-plan>

⁶ Office of the Historian (2023, April). *The Berlin Airlift, 1948–1949*. <https://history.state.gov/milestones/1945-1952/berlin-airlift>

поширенням комунізму в цілому. Головною перевагою договору була позиція про колективну безпеку, коли напад на одну країну-члена розглядався як напад на весь блок. Це був єдиний варіант збільшення шансів малих та середніх держав Європи у разі воєнного зіткнення з СРСР, оскільки його військовий потенціал суттєво переважав можливості будь-якої з європейських країн.

Радянський Союз намагався копіювати політику США щодо створення економічних та військово-політичних альянсів. Як наслідок у січні 1949 р. було сформовано Раду економічної взаємодопомоги, покликану стати своєрідною відповіддю на план Маршала. Згодом, у травні 1955 р. з'явилась радянська відповідь НАТО, що отримала назву Організація варшавського договору. Вона складалася з країн соцтабору, а її головною метою проголошувалася взаємодопомога в разі нападу ззовні. Основною відмінністю радянських проектів від Західних альянсів було те, що не дивлячись на схожість зовнішніх атрибутів, Кремль мав справу виключно зі своїми сателітами, тобто країнами, які він контролював насамперед військовими засобами. Водночас США будували партнерські союзницькі відносини, які часто могли бути асиметричними, проте кожен з членів численних альянсів в будь-який момент міг відмовитись від участі в них і такі приклади мали місце.

Хоча прямого зіткнення обидві наддержави усіляко уникали, світ палав від локальних конфліктів, як внутрішніх так і з залученням зовнішніх сил, в яких зазвичай Західний та Східний блоки підтримували протиборчі сторони. Прикладами таких локальних «вогнищ» Холодної війни є громадянська війна в Китаї, військова операція в Малайї, війни в Кореї, В'єтнамі, Афганістані тощо. Один з епізодів Холодної війни впритул підвів світ на межу глобального ядерного конфлікту, він мав місце в жовтні 1962 р. і отримав назву «Карибська криза».

Геостратегічне суперництво СРСР та США, яке отримало назву Холодна війна, стало закономірним проявом принципової різниці політичних систем двох наддержав, а також їхнього ідеологічного фундаменту. Якщо США утворилися в процесі боротьби американського народу проти колоніалізму з опорою на демократичні ідеали й цінності, то СРСР був за своєю природою та структурою управління класичною імперією, що прагне до глобального поширення й домінування шляхом воєнної експансії. Друга світова війна дещо послабила СРСР, проте агресивний та експансіоністський характер його зовнішньої політики вимагав реакції й стримування з боку Заходу, інакше в зону силового домінування Кремля могли швидко потрапити навіть демократичні країни західної Європи. Основою для протидії радянській імперській політиці стало створення низки військово-політичних альянсів за участю США. Ці союзи,

двосторонні або багатосторонні, були покликані утворити єдиний блок або радше глобальну «мережу» для протидії комуністичній експансії в різних куточках світу. Важливою частиною Західного блоку або «мережі» стала Австралія.

Не дивлячись на значну географічну віддаленість від західної Європи, особливості історичного розвитку Австралії зумовили цивілізаційну та соціокультурну єдність п'ятого континенту з групою держав, які зараз прийнято називати колективним Заходом. Австралійців цілком природно й закономірно вважають частиною «англосаксонського світу». Австралія є членом Співдружності Націй, організації що об'єднує держави, які раніше входили до складу Британської імперії. З кінця XVIII до початку XX ст. п'ятий континент був колонією Британії, відповідно знаходився під прямим політичним та культурним впливом Лондона, а також під його воєнною протекцією. Пізніше, вже після отримання незалежності, Австралія стала важливим союзником Заходу та його геополітичною опорою в Азійсько-Тихоокеанському регіоні.

Австралійська політична система структурно нагадує американську, насамперед зважаючи на федеративний устрій держави, проте на відміну від США Австралія має парламентський уряд, тож виконавча влада несе відповідальність перед парламентом. Ці риси характерні для британської моделі управління⁷. Відносини Австралії з Великою Британією в усі періоди історії п'ятого континенту носили конструктивний характер, наприклад, австралійцям не довелося силою виборювати свою незалежність. Більше того, саме Лондон в кінці XIX ст. був ініціатором та активним учасником об'єднання колоній й створення Австралійської Співдружності — федеративної країни, що отримала статус домініону Британської імперії. Хоча рішення про вступ домініонів до Першої світової війни Лондон приймав одноосібно, жодних заперечень чи протестів у населення Австралії це не викликало. Австралійці протягом всієї Великої війни пліч-о-пліч воювали з європейцями в складі королівських сил Великої Британії. За наслідками Першої світової Австралія отримала повну незалежність в тому числі в сфері зовнішньої політики, проте рівень її зв'язків з Лондоном, зокрема у безпековій сфері, залишався на дуже високому рівні. Тож, коли 3 вересня 1939 р. Британія оголосила Німеччині війну, Австралія негайно підтримала Лондон оголосивши, що

⁷ Parliament of Australia (2023, April). *Infosheet 20 — The Australian system of government*. https://www.aph.gov.au/About_Parliament/House_of_Representatives/Powers_practice_and_procedure/00_-_Infosheets/Infosheet_20_-_The_Australian_system_of_government

знаходиться в стані війни з Німеччиною⁸. Представники австралійського уряду чудово розуміли, що Британія потребуватиме допомоги домініонів і були готові підтримати Лондон усіма наявними засобами.

Австралія направила більшу частину своїх військ в розпорядження Лондона та зробила значний внесок в перемогу над країнами Осі, зокрема, у повітряній «битві за Англію». Проте через важку ситуацію на європейському театрі бойових дій, Лондон не міг більше гарантувати безпеку п'ятого континенту в умовах загрози з боку Японії. Рішенням австралійського уряду стала розбудова союзницьких відносин зі США, які направили значний військовий контингент на підтримку Австралії і допомогли їй встояти під час японської агресії в регіоні. Таким чином, внаслідок подій Другої світової війни, ключовим стратегічним союзником Австралії замість Великої Британії стали Сполучені Штати.

Стратегічне союзництво між Австралією і США не обмежилось лише протидією японській агресії, воно мало своє продовження й після Другої світової. Так 1 вересня 1951 р. в Сан-Франциско між цими двома державами, а також Новою Зеландією було укладено Тихоокеанський договір про безпеку, відомий також як пакт АНЗЮС (ANZUS). Згідно договору сторони зобов'язувалися до надання взаємної допомоги у випадку агресії, а також до вирішення суперечностей мирним шляхом. Він вступив в силу у 1952 р. і був покликаний гарантувати безпеку Австралії та Нової Зеландії в рамках стратегії США щодо переозброєння Японії⁹. Зважаючи, що тісні союзницькі відносини між Австралією та США оформилися ще під час Другої світової, цілком закономірною була повна підтримка п'ятим континентом американців з початком Холодної війни.

Варто зауважити, що стратегія стримування комуністичної експансії була важлива для Австралії не лише з точки зору зовнішньої політики, але й безпосередньо стосувалася внутрішньополітичної ситуації. Антикомуністичні настрої в країні призвели у 1949 р. до втрати позицій лейбористської партії в австралійському парламенті та уряді. Вона на десятиріччя опинилася «за бортом». Як зазначає С. Макінтайр «страх перед комунізмом охопив більшість аспектів суспільного життя й змусив уряд зайнятись підвищенням добробуту громадян, одночасно придушуючи всяке інакомислення та творчі нововведення»¹⁰. Необхідність протистояння шпигунській діяльності СРСР на території Австралії спонукали уряд у тісній співпраці зі британськими спецслужбами створити Авст-

⁸ The Australian War Memorial, London (2023, April). *Australians in WWII*. <https://www.awmlondon.gov.au/australians-in-wwii>

⁹ Britannica (2023, April). *ANZUS Pact*. <https://www.britannica.com/event/ANZUS-Pact>

¹⁰ Макінтайр С. Краткая история Австралии. М.: Весь мир, 2011. С. 245.

ралійську Організацію з Безпеки та Розвідки (ASIO). Організацію було створено згідно указу Прем'єр-міністра Бена Чіфлі у 1949 р. З 1950 р. по 1970 р. однією зі знакових операцій ASIO стало ув'язнення лідера Австралійської комуністичної партії¹¹.

У 1954 р. ASIO вдалося переманити на свій бік радянського шпигуна В. Петрова, який з 1951 р. працював під прикриттям радянського посольства. Володимир Петров разом з дружиною Євдокією за легендою були дипломатами посольства СРСР в Канберрі, хоча насправді обидва більше 20 років працювали на радянську розвідку. Володимир мав звання підполковника КДБ, а Євдокія — капітана. Володимир отримував інструкції з Москви та відповідав за формування мережі радянських шпигунів в Австралії, Євдокія виконувала шифрувальну роботу¹². У квітні 1954 р. В. Петров погодився дезертирувати до Австралії, в рамках спецоперації ASIO його було вивезено до Сіднея разом з секретними документами, в результаті чого Австралійська розвідка отримала важливі дані щодо шпигунської мережі СРСР на п'ятому континенті. Тогочасний прем'єр-міністр Р. Мензіс використав шпигунський скандал для боротьби з політичними опонентами з лейбористської партії. Із заяв Петрова стало відомо, що деякі члени апарату лідера лейбористів Г. Еватта працювали на радянську розвідку. Наслідком оприлюднення цієї інформації став розкол всередині партії, частина депутатів вийшли з неї створивши Австралійську лейбористську партію антикомуністів. Популярність Г. Еватта через скандал суттєво впала і Мензіс зберіг пост прем'єра¹³.

Активно підтримуючі зусилля Західного блоку у праві протидії поширенню комунізму, австралійці взяли участь в приборканні комуністичного повстанського руху в Малайї, а також підтримали американців під час війни у Кореї та В'єтнамі. В австралійському уряді вважали, що йдеться про глобальну комуністичну агресію, яка спрямована на весь регіон Південно-Східної Азії та потребує відповідної реакції Заходу. Саме в рамках пошуку такої підтримки, Австралія приєдналася до двох військово-політичних союзів за участі США та інших країн регіону — ANZUS та SEATO.

Австралія прагнула підкреслити свою відданість цінностям та політиці Західного блоку в контексті Холодної війни, зокрема, шляхом підтримки американської політики в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. Тож, коли відбулася ескалація конфлікту на Корейському півострові між

¹¹ Там же, С. 247.

¹² National Museum Australia (2023, April). *Petrov Affair*. <https://www.nma.gov.au/defining-moments/resources/petrov-affair>

¹³ Ibid.

прокомуністичною північною частиною та прозахідним півднем, австралійський уряд без вагань підтримав Західних союзників, надіславши військовий контингент в зону конфлікту. Розуміючи, що Лондон також відправить свої війська на війну в Кореї, австралійці прагнули зробити це раніше британців, щоб продемонструвати високий рівень підтримки союзників зі США. Через кілька днів після вторгнення північно-кореїських військ на територію Південної Кореї у 1950 р., П. Спендер переконав виконувача обов'язки прем'єр-міністра А. Фаддена вступити у війну. Що й було зроблено негайно. Коли Р. Мензіс повернувся з від'їзду, йому було представлено довершений факт і він публічно підтримав це рішення¹⁴.

Потужні антикомуністичні настрої в австралійському суспільстві сприяли широкій громадській та політичній підтримці участі у корейській кампанії. До Південної Кореї було спрямовано 77-му ескадрилью Королівських повітряних сил Австралії, а також фрегат HMAS *Shoalhaven* та есминець HMAS *Bataan*, які на той момент знаходились в Японії. Зважаючи, що корейська війна була насамперед сухопутною, у вересні 1950 р. уряд спрямував туди 3-й батальйон Королівського австралійського полку, а згодом його посилили 1-м та 2-м полками. Не дивлячись на те, що майже всі регулярні піхотні війська Австралії було відправлено до Кореї, уряд не став запроваджувати військову повинність.

Австралійські військові робили свою роботу професійно, демонструючи відвагу та високий рівень військової майстерності. Зокрема під час битви при Кап'юнгі австралійський батальйон, що нараховував близько 800 солдатів, разом з канадським батальйоном розгромили китайську дивізію чисельністю близько 15 000 чоловік, не дозволивши їй взяти Сеул. Обидва батальйони були нагороджені грамотами Президента США. Загалом, участь в Корейській війні взяли майже 18 000 австралійських солдатів, моряків, льотчиків та медсестер. Кількість постраждалих серед австралійського контингенту склала 339 чоловік убитими та 1216 пораненими¹⁵. Підтримка союзників у протистоянні комуністичному блоку була важливим елементом зовнішньої політики Австралії, а участь в Корейській війні стала вагомим проявом солідарності з боку п'ятого континенту. Водночас, австралійське суспільство не розуміло цілей цієї війни через відсутність прямої загрози Австралії. Відповідно, учасників

¹⁴ National Museum Australia (2023, April). *Korean War*. <https://www.nma.gov.au/defining-moments/resources/korean-war>

¹⁵ National Museum Australia (2023, April). *Korean War*. <https://www.nma.gov.au/defining-moments/resources/korean-war>

Корейської війни зустріли вдома досить байдуже, а сам конфлікт нерідко називають «забутою війною».

Політика Австралії щодо підтримки зусиль Заходу у справі стримування комуністичної експансії мала системний та послідовний характер. Після підтримки США під час Корейської війни Австралія взяла участь у врегулюванні т.з. «Надзвичайної ситуації в Малайї», ініціатором якої була Велика Британія. В червні 1948 р. в британській колонії Малайя (сьогодні територія Малайзії) було оголошено надзвичайний стан через напади воєнізованих загонів на плантації, шахти, поліцейські ділянки тощо. Атаки здійснювались силами Малайської Національно-Визвольної Армії (МНВА), що являла собою силове крило Малайської Комуністичної Партії. Заколотники руйнували об'єкти економічної та правоохоронної інфраструктури. Базуючись в джунглях, вони пускали під ухил поїзди та спалювали будинки робітників. Комуністів активно підтримали т.з. «сквоттери» — представники збіднілого під час японської окупації китайського населення, які переселилися з міст до сільської місцевості поряд з джунглями.

Задля врегулювання кризи британці, запровадили надзвичайне законодавство, комендантську годину та обмеження на пересування. Також було збільшено британський військовий контингент в Малайї. Лондон застосував принципово нову тактику, що передбачала не лише жорстке придушення спротиву, а радше усунення його причин та зменшення рівня його підтримки серед населення колонії. Зусилля британців у боротьбі з партизанами-комуністами були зосереджені на двох основних завданнях: ізоляція партизан від джерел підтримки та створення безпечних й комфортних умов життя для лояльного населення. Автором цього підходу був керівник операції генерал-лейтенант сер Г. Бріггс, який зайняв цю посаду у 1950 р.¹⁶

Участь Австралії у врегулюванні Малайської кризи почалася у 1950 р., коли до Сінгапуру було спрямовано літаки й персонал Королівських австралійських повітряних Сил, зокрема, шість бомбардувальників «Lincoln» з 1-ї ескадрильї склали основу повітряних операцій. Зі зростанням кількості наземних сил, потреба в авіації зменшувалась і починаючи з 1952 р. бомбардувальники використовувались як підтримка в рамках комбінованих атак проти партизан-комуністів. Однією з найбільш успішних стала подібна скоординована операція на схід від Іпоха в штаті

¹⁶ National Army Museum (2023, April). *Malayan Emergency*. <https://www.nam.ac.uk/explore/malayan-emergency>

Перак у липні 1954 р.¹⁷ Окрім авіації та піхоти, в рамках допомоги Лондону, Австралія забезпечувала артилерійську та інженерну підтримку, зокрема, аеродромно-будівельна ескадрилья побудувала головну злітно-посадкову смугу для бази ВПС в Баттерворті на узбережжі Малайї. Кораблі Королівського Австралійського Флоту, що знаходились у водах Малайї, забезпечували вогневу підтримку наземних військ. Австралійські сухопутні сили входили до Далекосхідного стратегічного резерву Британської Співдружності, що був створений у 1955 р. насамперед для стримування комуністичної загрози у Південно-Східній Азії, зокрема Малайї та Сінгапурі. За період участі у врегулюванні Малійської кризи загинули 39 австралійських військовослужбовців і 27 отримали поранення¹⁸. 31 липня 1960 р. уряд Малайї офіційно оголосив про завершення Надзвичайного стану. Проте, 1-й батальйон Королівського Австралійського Полку залишався в Малайї до жовтня наступного року, після чого його замінив 2-й батальйон. В серпні 1962 р. австралійці брали участь в операціях проти комуністів у Перлісі та Кадахі, завершивши своє перебування в країні у серпні 1963 р. напередодні проголошення незалежності Малайзійської федерації, яке відбулося 16 вересня 1963 р.

Протистояння глобальній комуністичній агресії було основою зовнішньополітичної стратегії п'ятого континенту протягом всього періоду Холодної війни. Австралія рішуче підтримала Сполучені Штати у наданні допомоги Південному В'єтнаму проти контрольованого комуністами Північного. Проте, на відміну від Малайської кампанії, що враховувала інтереси місцевого населення, дії США у В'єтнамі носили виключно характер геополітичного протистояння з СРСР та комуністичним блоком і закінчилася повним провалом.

Американські уряди Г. Трумена, Д. Ейзенхауера та Дж. Кеннеді під час побудови зовнішньої політики послуговувались, зокрема, «теорією доміно», згідно з якою здобуття комуністами влади в одній країні Індокитаю швидко призведе до захоплення інших країн в Південно-Східній Азії. Найбільшої популярності ця теорія набула в часи президентства Д. Ейзенхауера, Рада Національної Безпеки включила «теорію доміно» до звіту 1952 р. стосовно ситуації в Індокитаї. Пізніше президент Ейзенхауер формулював її також, як принцип «доміно, що падає». Він вважав, що перехід В'єтнаму під контроль комуністів призвів би до аналогічних перемог червоних в інших країнах регіону. На думку американської адміністрації, в такому випадку була пряма загроза насамперед Лаосу,

¹⁷ Australian War Memorial (2023, April). *Malayan Emergency*. <https://www.awm.gov.au/articles/atwar/malayan-emergency>

¹⁸ Ibid.

Камбоджі й Таїланду, а також потенційно Індії, Японії, Філіппінам, Індонезії та навіть Австралії й Новій Зеландії¹⁹.

Зважаючи на жорстку антикомуністичну позицію австралійського уряду, він повністю поділяв американську політику засновану на «теорії доміно». Тож вже з 1962 р. Австралія почала надавати Південному В'єтнаму консультації воєнного характеру, щоб допомогти запобігти його об'єднанню з комуністами Півночі. На початку серпня 1962 р. група австралійських офіцерів й старших унтер-офіцерів прибула до столиці Сайгону. Згодом було сформовано навчальну групу австралійської армії у Південному В'єтнамі, що отримала назву «Команда» або ААТТВ. У 1965 р. США прийняли рішення про введення військ до В'єтнаму і Австралія негайно підтримала свого союзника [2, с. 251]. В червні 1965 р. до провінції Б'єнхоа відбув 1-й батальйон Королівського Австралійського Полку. Вже з серпня 1964 р. в провінції Вунгтау діяли австралійські транспортні літаки у складі 35-ї ескадрильї Королівських Австралійських Повітряних Сил, одночасно вертольоти з 9-ї ескадрильї, що базувалися в Нуї Дат провінції Фуок Туй, надавали матеріально-технічну та тактичну підтримку наземним силам²⁰. В період з квітня по червень 1966 р. у тому ж регіоні було розміщено гарнізон бригади 1-ї австралійської оперативної групи, що зазвичай складалася з двох або трьох батальйонів Королівського Австралійського Полку. Крім того, до складу групи входив артилерійський полк та підрозділи танків, бронетранспортерів та спеціальної повітряної служби²¹. Загальна кількість австралійського контингенту у 1969 р. склала 7672 військовослужбовців. Крім того з 1967 р. оснащена бомбардувальниками 2-га ескадрилья Королівських Австралійських Повітряних Сил виконувала ударні завдання у складі військ армії США. Загалом у в'єтнамській війні в період з 1962 р. до 1973 р. взяли участь близько 60 000 австралійців, 521 військовий загинув та понад 3000 було поранено²². В'єтнамська війна виявилась дуже непопулярною в Австралії, так само як і в США. Після кількох масштабних битв стало зрозуміло, що Південний В'єтнам та союзники не зможуть досягти впевненої перемоги. Австралійський антивоєнний рух набирив обертів і к 1970–1971 рр. сотні тисяч громадян по всій країні брали участь в маршах за мораторій.

¹⁹ History (2023, April). *Domino Theory*. <https://www.history.com/topics/cold-war/domino-theory>

²⁰ Shrine Melbourne (2023, April). *Australia and the Vietnam War*. <https://www.shrine.org.au/australia-and-vietnam-war>

²¹ Australian War Memorial (2023, April). *Vietnam War 1962–75*. <https://www.awm.gov.au/articles/event/vietnam>

²² Shrine Melbourne (2023, April). *Australia and the Vietnam War*. <https://www.shrine.org.au/australia-and-vietnam-war>

Реагуючи на масштабні антивоєнні настрої австралійський уряд почав вивід військ і в грудні 1972 р. останні бойові підрозділи повернулися до дому.

Серед головних пріоритетів своєї зовнішньополітичної стратегії в період Холодної війни Австралія бачила необхідність посилення партнерства з Британською Співдружністю та міжнародними організаціями, зокрема ООН, з метою врівноваження американської домінуючої позиції в Західному блоці. Після невдалої в'єтнамської кампанії зовнішньополітичний курс Австралії було скориговано. Увагу було перенесено на регіональний вимір дипломатії та набуття більшої самостійності в міжнародних відносинах. В рамках цієї стратегії в 1971 р. було засновано Південно-Тихоокеанський Форум, (в 2000 р. назву було змінено на Форум Тихоокеанських Островів) — міжнародну організацію для кооперації держав Океанії. Форум об'єднав 18 держав регіону. Центральною ідеєю Форуму є створення та підтримання в регіоні миру, безпеки, гармонії та процвітання. Для досягнення цих цілей Форум сприяє співробітництву між урядами держав, а також представляє інтереси держав-членів у співпраці з міжнародними агентствами. Австралія і Нова Зеландія під час створення Південно-Тихоокеанського Форуму бачили своєю місією надання фінансової підтримки економікам острівних держав, що розвивалися. З 1989 р. Форум організує щорічні зустрічі на рівні міністрів з ключовими партнерами з діалогу. Зокрема, партнерами з діалогу Форум визнає Канаду, КНР, США, ЄС, Францію, Німеччину, Республіку Корею, Малайзію, Туреччину та ще 9 країн²³.

Австралійська стратегія корегування позиції держави на міжнародній арені торкнулася також сфери національної безпеки, так у 1976 р. було проголошено концепцію «опори на власні сили» (self-reliance defence). В рамках цього підходу передбачалося тісне співробітництво зі США, але водночас стратегічний імператив застосування національних збройних сил змінився: якщо раніше Австралія орієнтувалася на участь у бойових діях за кордоном в складі союзницьких сил, то тепер пріоритетними мали стати оборонні задачі в близьких до Австралії районах. Разом з тим було підтверджено відданість ANZUS, а дію пакту було розширено на Індійський океан, зокрема, для стримування радянських ініціатив в цьому районі. В Індійському океані було збудовано низку військових баз по-

²³ Pacific Islands Forum (2023, April). *The Pacific Islands Forum*. <https://www.forumsec.org/who-we-arepacific-islands-forum/>

близу Австралійської території, а також проведено серію військово-морських навчань²⁴.

В рамках участі в міжнародних організаціях Австралія прагнула утвердження лідерських позицій в регіоні, зокрема, через відстоювання інтересів малих держав Океанії. Завдяки членству в МВФ, СОТ та ООН Австралія могла брати активну участь в програмах надання допомоги малим країнам Тихоокеанського регіону, а також представляти їх інтереси в рамках Всесвітнього банку і Азіатського банку розвитку. Це сприяло збільшенню політичного впливу п'ятого континенту як на ці держави, так і в регіоні в цілому. Особливу роль для Австралії в контексті підтримки регіональної політичної гармонії та стабільності відігравала її участь в АСЕАН. Участь у Регіональному Форумі АСЕАН стала одним з ключових елементів австралійської оборонної стратегії. Водночас в галузі економіки одне з центральних місць займали контакти з АТЕС. Станом на 2000 р. більше половини австралійського експорту припадали на країни АТЕС, туди ж йшла велика доля прямих інвестицій п'ятого континенту²⁵.

Висновки. Міжнародно-політична ситуація в контексті повномасштабної війни між РФ та Україною яскраво демонструє, що дух та політичне мислення періоду Холодної війни, на жаль, не залишилися в минулому, а продовжують існувати й сьогодні. Розпад СРСР не призвів до глибинної трансформації російської політичної культури, ледве дозволило економічне становище, Кремль почав підготовку до продовження гібридного протистояння з Заходом, що В. Горбулін влучно назвав «геостратегією реваншу». Холодна війна ХХ ст. стала результатом стримування агресивної експансіоністської геостратегії СРСР, тож спроби РФ продовжити цей підхід в ХХІ ст. змушує колективний Захід повертатись до інструментів стримування її неоімперських амбіцій.

Як і багато десятиліть тому Австралія стоїть пліч-о-пліч з Заходом у питаннях захисту міжнародної безпеки й існуючого світового порядку. Сьогодні Австралія є надійним партнером України, надаючи в тому числі військову підтримку для захисту від російської агресії. Початок Холодної війни співпав з періодом розбудови австралійської зовнішньої політики. Молода дипломатія п'ятого континенту постала перед складним викликом: необхідно було одночасно підтримати союзників по Західному блоку та забезпечити реалізацію власних національних інтересів. Австралія обрала проактивну позицію, її війська одними з перших долучалися до

²⁴ Parliament of Australia (2023, April). *Australian Defence (1976 Defence White Paper)*. https://www.aph.gov.au/About_Parliament/Parliamentary_Departments/Parliamentary_Library/pubs/rp/rp1516/DefendAust/1976

²⁵ Скоробогатых Н. С. 2015. История Австралии. XX век. Москва. Институт востоковедения РАН, С. 371.

міжнародних коаліцій і взяли дієву участь під час протистояння комуністичній експансії, зокрема, у Кореї, В'єтнамі, Малайї тощо. Маючі тісні союзницькі відносини з США, в тому числі в рамках військово-політичного блоку ANZUS, Австралія активно розвивала прагматичні та взаємовигідні відносини з іншими країнами, в тому числі Великою Британією, Новою Зеландією, Китаєм, Індонезією тощо. Прагнення відігравати значну роль в регіоні спонукали Канберру реалізувати низку ініціатив щодо створення міжнародних організацій в Південно-Тихоокеанському регіоні, серед найбільш успішних проєктів — Рада Тихоокеанського економічного співробітництва та організація Азіатсько-Тихоокеанського економічного співробітництва (АТЕС).

Австралія є ключовим гравцем в контексті забезпечення миру й стабільності в Океанії. Канберра здійснює політичну й фінансову підтримку малих держав регіону, оскільки вбачає в цьому запоруку безпеки самої Австралії. Традиційно серед головних пріоритетів зовнішньої політики п'ятого континенту є підтримка вільної торгівлі на світовому ринку, протидія конфліктам й глобальному тероризму.

REFERENCES

1. Australian War Memorial (2023, April). *Vietnam War 1962–75*. <https://www.awm.gov.au/articles/event/vietnam> [in English].
2. Australian War Memorial (2023, April). *Malayan Emergency*. <https://www.awm.gov.au/articles/atwar/malayan-emergency> [in English].
3. Britannica (2023, April). *ANZUS Pact*. <https://www.britannica.com/event/ANZUS-Pact> [in English].
4. Encyclopedia of modern Ukraine (2023, April). *Orvell Dgordg*. <https://esu.com.ua/article-75622> [in Ukarainian].
5. History (2023, April). *Domino Theory*. <https://www.history.com/topics/cold-war/domino-theory> [in English].
6. Makintayr S. 2011. *Kratkaya istoriya Avstralii*. Moskva: Ves mir. [in Russian].
7. National Army Museum (2023, April). *Malayan Emergency*. <https://www.nam.ac.uk/explore/malayan-emergency> [in English].
8. National Museum Australia (2023, April). *Korean War*. <https://www.nma.gov.au/defining-moments/resources/korean-war> [in English].
9. National Museum Australia (2023, April). *Petrov Affair*. <https://www.nma.gov.au/defining-moments/resources/petrov-affair> [in English].
10. Office of the Historian (2023, April). *The Truman Doctrine, 1947*. <https://history.state.gov/milestones/1945-1952/truman-doctrine> [in English].
11. Office of the Historian (2023, April). *Marshall Plan, 1948*. <https://history.state.gov/milestones/1945-1952/marshall-plan> [in English].
12. Office of the Historian (2023, April). *The Berlin Airlift, 1948–1949*. <https://history.state.gov/milestones/1945-1952/berlin-airlift> [in English].

13. Pacific Islands Forum (2023, April). *The Pacific Islands Forum*. <https://www.forumsec.org/who-we-arepacific-islands-forum/> [in English].
14. Parliament of Australia (2023, April). *Australian Defence (1976 Defence White Paper)*. https://www.aph.gov.au/About_Parliament/Parliamentary_Departments/Parliamentary_Library/pubs/rp/rp1516/DefendAust/1976 [in English].
15. Parliament of Australia (2023, April). *Infosheet 20 — The Australian system of government*. https://www.aph.gov.au/About_Parliament/House_of_Representatives/Powers_practice_and_procedure/00_-_Infosheets/Infosheet_20_-_The_Australian_system_of_government [in English].
16. Politico (2023, April). *Bernard Baruch coins term 'Cold War,' April 16, 1947*. <https://www.politico.com/story/2010/04/bernard-baruch-coins-term-cold-war-april-16-1947-035862> [in English].
17. Shrine Melbourne (2023, April). *Australia and the Vietnam War*. <https://www.shrine.org.au/australia-and-vietnam-war> [in English].
18. Skorobogatykh N.S. (2015). *Istoria Avstralii XX vek*. Moskva: Institut vostokovedenia RAN. [in Russian].
19. The Australian War Memorial, London (2023, April). *Australians in WWII*. <https://www.awmlondon.gov.au/australians-in-wwii> [in English].
20. The National WWII Museum (2023, April). *Winston Churchill's Iron Curtain Speech — March 5, 1946*. <https://www.nationalww2museum.org/war/articles/winston-churchills-iron-curtain-speech-march-5-1946> [in English].

Ihor Vietrynskyi

Candidate of Political Sciences (Ph.D.),

Senior researcher at the Department of Global and Civilizational Processes,
State Institution “Institute of World History of The NAS of Ukraine” (Kyiv),
Ukraine, ivietrynskyi@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2867-291X>

AUSTRALIAN FOREIGN POLICY STRATEGY DURING THE COLD WAR

The article attempts to analyze the geostrategic preconditions of the Cold War, and the specifics of Australian foreign policy imperatives during this period. The Cold War background should be sought in the desire of the West to restrain and counteract the geopolitical strategy of the USSR, which was in the establishing of regime of power domination on the territory of the liberated states in Central and Eastern Europe, by establishing pro-communist political regimes loyal to Moscow and dislocate of military contingents in these countries. However, the aggressive plans of the communists were not limited to the mentioned region: the scenario of Kremlin was in the step-by-step capture of other countries and territories. First of all, populist communist ideas were spread, then with the financial, political and diplomatic support of the USSR, loyal regimes were established, these regimes asked for the Soviet military presence. Australia, despite its significant geographical distance from Western Europe, is a part of the civilizational and sociocultural space, which is now

called the collective West. Australia tried to underline its commitment to Western block values and policies in the context of the Cold War, particularly by supporting American and British policies in the Asia-Pacific region. Australia actively joined international coalitions, the troops of the fifth continent took an active part in the resistance to communist expansion, in particular, in Korea, Vietnam, Malaya, etc. The period of the Second World War and the Cold War coincided with the process of building Australia's foreign policy. The young diplomacy of the fifth continent was faced with the need to build relations with allies within the Western bloc, at the same time with ensuring the realization of its own national interests. Studying positive experience of Australia can be relevant and appropriate for Ukrainian diplomacy, especially considering the specifics of the current international political situation in the context of the Russian-Ukrainian war and Euro-Atlantic integration strategy of Ukraine.

Keywords: *Australia, USA, Cold War, Korean War, Vietnam War, geostrategy.*

РОЗДІЛ 3

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА

УДК 355.48930 (477+470)

Юлія Лівінська

молодший науковий співробітник

науково-дослідної лабораторії

(проблем інформаційно-психологічного протиборства)

Інституту морально-психологічного забезпечення

Національної академії сухопутних військ

ім. гетьмана Петра Сагайдачного

(Львів, Україна) uliviska@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4291-5618>

АНАЛІЗ ВОЄННИХ КОНФЛІКТІВ ЗА УЧАСТЮ РФ У ПРИДНІСТРОВ'І (1990–1992 рр.) ТА ГРУЗІЇ (2008 р.) В УКРАЇНСЬКОМУ ТА РОСІЙСЬКОМУ ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ДИСКУРСАХ

У статті розглядаються різні інтерпретації передумов конфліктів в Придністров'ї та Грузії в українських і російських історичних наративах, проаналізовано поточні дискусії, що сприяє кращому розумінню складної динаміки історичної пам'яті в сучасних Україні та Росії. Методологічну основу дослідження становлять загальнонаукові принципи історизму, наукової об'єктивності, сходження від абстрактного до конкретного, системності, термінологічних принципів. У статті застосовано історичний аналіз, а саме використання первинних і вторинних джерел, зокрема офіційних документів, наукових розвідок. Проаналізовані тематичні дослідження дали можливість узагальнити стратегічні цілі, тактику та результати конкретного конфлікту. Порівняльний аналіз виявив закономірності або тенденційний характер. Статистичний аналіз сприяв виявленню кореляції між такими змінними, як військові ресурси, стратегія та результати конфлікту. Джерельні та історіографічні матеріали статті можуть використовуватись у діяльності відповідних інституцій державної влади, експертних центрів, науково-дослідних установ, при написанні узагальнюючих праць, підручників з історії воєнних конфліктів сучасності. Перспективи подальших студіювань можуть залежати від різних факторів, включаючи академічні дослідження та еволюцію як внутрішніх, так і міжна-

родних відносин. Також важливо враховувати етичні наслідки аналізу воєнних конфліктів та їхнього впливу на життя людей. Зрештою, будь-які подальші дослідження необхідно проводити з чітким розумінням потенційних результатів і керуватися принципами об'єктивності. Практичне значення полягає у розумінні глибинних факторів, які призводять до воєнних конфліктів, у можливості передбачення майбутніх подій, розробці ефективної політики, яка сприятиме миру і стабільності в регіоні, запобіганню подальшої ескалації протистоянь, мінімізуванню їхнього впливу на світову економіку. Вивчення стратегій і тактик, які використовувалися в минулих конфліктах, дозволить розробляти ефективні методи їхньої протидії. Зроблено комплексний аналіз українського та російського історіографічних дискурсів щодо воєнних конфліктів РФ з незалежними державами на пострадянському просторі. З'ясовано гібридний характер протистоянь, який поєднав у собі традиційні (зброю) і нетрадиційні (інформаційний вплив) методи ведення війни, зокрема виявлено, що їх характерною особливістю є інформаційна війна, що має на меті за допомогою маніпулювання інформацією впливати на свідомість людей, які проживають у зоні конфлікту.

Ключові слова: воєнні конфлікти, Україна, РФ, Республіка Молдова, Придністров'я, Грузія, незалежні держави, пострадянський простір, український історіографічний дискурс, російський історіографічний дискурс.

Виникнення воєнних конфліктів на пострадянському просторі, наслідками яких стали численні людські жертви і геополітична нестабільність в регіонах, пов'язане в основному із небажанням РФ, як правонаступниці СРСР, втратити контроль над новоствореними державами.

Воєнні протистояння в Придністров'ї, Грузії та Україні в українській історіографії розглядаються як приклад російських імперських амбіцій та агресивної політики щодо сусідніх держав, зокрема спроби Росії розширити сфери впливу та підірвати суверенітет цих країн.

Причини воєнного конфлікту в Придністров'ї 1990–1992 рр. складні і багатогранні. Однак, на думку українських вчених, першочерговим фактором стали етнічні та територіальні суперечки між молдовським урядом, етнічними росіянами, українцями та молдаванами в Придністров'ї. Крім цього причини воєнного конфлікту в Придністров'ї криються в історичних, етнічних і геополітичних чинниках. Регіон Придністров'я має значну кількість слов'янського та російськомовного населення, тоді як решта Молдови є переважно румуномовним. У 1990 році, під час розпаду СРСР, Придністров'я проголосило незалежність від Молдови, яку не визнала ні Молдова, ні міжнародна спільнота.

На думку різних українських експертів і офіційних осіб, втручання Росії в Придністровський конфлікт кваліфікується як порушення міжнародного права і спроба дестабілізувати ситуацію в регіоні. Вони зазначають, що РФ постачає зброю та військову техніку сепаратистським силам у Придністров'ї, що підриває мирне вирішення конфлікту та створює

потенційну загрозу регіональній безпеці. Українські науковці також вважають, що Москва використовує конфлікт як інструмент для утвердження свого впливу в регіоні та підтримки своїх геополітичних інтересів.

Російські вчені першопричиною конфлікту називають поєднання кількох факторів, зокрема міжнаціональної напруги та політичної нестабільності. В регіоні проживає змішане населення етнічних молдаван та росіян, різного культурного походження та політичних уподобань. Це призвело до зіткнення інтересів, особливо коли Молдова проголосила свою незалежність від Радянського Союзу в 1991 році.

Російсько-молдовський конфлікт — це давня суперечка, яка стосується регіону Придністров'я, який проголосив незалежність від Молдови в 1990 році. Конфлікт так і залишився невирішеним, оскільки РФ відіграла роль посередника між протиборчими сторонами. Це спонукало російських вчених проаналізувати участь Росії в конфлікті та можливі наслідки їхніх дій.

Вже у 1990-х рр. окреслилися певні розходження в подачі інформації та власних роздумів між дослідниками України та РФ. Українська історіографія до 2014 р. (перед анексією РФ АР Крим та частини Донбасу) сприймала події у Придністров'ї нейтрально, ненадаючи переваги якійсь зі сторін та відверто не висуваючи обвинувачення жодній з них. Це сприяло виробленню українськими дослідниками посередньої позиції, за якої, однак, визнавалося російське військове втручання у протистояння, яке в Україні трактували як російсько-молдовський конфлікт. Втім з початком російської агресії проти України у 2014 р., коли чинник Придністров'я міг стати одним із витоків дестабілізації для української державності, ці події оцінювалися в контексті новітнього воєнного конфлікту між офіційними Москвою та Києвом.

Російсько-молдовський конфлікт досліджували: Г. Перепелиця¹, В. Тучинський², С. Пирожков³, О. Садовнік⁴, І. Петрова⁵, Н. Нечаєва-

¹ Перепелиця Г. М. Конфликт в Приднестровье: причины, проблемы и прогноз развития. Київ: Стилос, 2001. 147 с.

² Тучинський В. А. Політичні передумови утворення Молдавської автономної радянської соціалістичної республіки у складі УСРР в 1924 р. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2009. Вип. 15. С. 71–74.

³ Пирожков С. І. Україна та Молдова: від сусідства до партнерства. *Україна дипломатична: наук. щорічник*. Київ. 2007. Вип. 8. С. 550–568.

⁴ Садовнік О. В. Історичні корені виникнення Придністровського конфлікту 1989–1992 рр.: Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка у складі УРСР 1924–1940 рр. як одна із основних передумов конфлікту. *Гілея: наук. вісник*. зб. наук. праць / гол. ред. Вашкевич В. М. Київ: Видавництво «Гілея», 2016. Вип. 110 (7). 432 с.

Юрійчук⁶, В. Пінцак⁷, Т. Ляшенко⁸, Б. Левик⁹, В. Кулик¹⁰, В. Коцур¹¹, О. Картунов¹², Т. Кияк¹³, О. Кава¹⁴, І. Вишня¹⁵, Є. Блажевич¹⁶, О. Алексєйченко¹⁷, О. Звєздова¹⁸ та інші.

Колективний науковий доробок «Придністровська проблема: погляд з України»¹⁹ є однією із перших спроб комплексного розгляду російсько-молдовського протистояння довкола Придністров'я. У книзі зібрано попередні підсумки досліджень із вищеназваної проблеми, визначено шляхи вирішення конфлікту і перспективи міждержавної українсько-молдовської взаємодії.

⁵ Петрова І. В. Зовнішньополітичні чинники врегулювання Придністровського конфлікту: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: 23.00.02: Чернівці, 2007. 22 с.

⁶ Нечаєва-Юрійчук Н. В. До питання про причини виникнення та розвиток Придністровського конфлікту. *Історична панорама*. 2010. Вип. 11. С. 42–53.

⁷ Пінцак В. І. Політика України у врегулюванні Придністровського конфлікту. *Нова політика*. 2002. № 2. С. 25–28.

⁸ Ляшенко Т. М. Молдова на шляху євроінтеграції: взаємовідносини влади та опозиції. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2015. Вип. 4 (78). С. 361–376.

⁹ Левик Б. С. Військова безпека пострадянських республік 1991–2011 рр.: монографія. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2012. 380 с.

¹⁰ Кулик В. А. К вопросу о роли Украины в Приднестровском урегулировании, Приднестровье в геополитической системе координат XXI века. Тирасполь: РИОПГУ, 2002. С. 58–67.

¹¹ Коцур В. В. Етнополітичний конфлікт у Придністров'ї у контексті українсько-молдовських міждержавних відносин: монографія. Київ, 2013. 272 с.

¹² Картунов О. В. Вступ до етнополітології: наук.-навч. пос. Київ: Крок, 1999. 300 с.

¹³ Кияк Т. Р. Молдово-румуно-українські взаємини. *Україна дипломатична*. Вип. 2. Київ: 2002.

¹⁴ Кава О. С. Причини виникнення придністровського конфлікту наприкінці 80-х років ХХ століття. Магістеріум. Київ: НаУКМА, 2004. Вип. 17: *Історичні студії*. С. 74–80.

¹⁵ Вишня І. А. Українсько-молдовські відносини у 1991–2014 рр.: дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук: 07.00.02/ Київ, 2019. 256 с.

¹⁶ Блажевич Е. О. Украина и Молдова: модернизационные вызовы общие, ответы — разные. Країни пострадянського простору: виклики модернізації: зб. наук. праць / за заг. ред. канд. іст. наук. доц. А. Г. Бульвінського. Київ: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2016. С. 194–206.

¹⁷ Алексєйченко О. В. Участь Російської Федерації у Придністровському конфлікті. Отримано з <http://vmv.kyumu.edu.ua/series/vipusk8/16.pdf> (дата звернення: 29.09.2018).

¹⁸ Звєздова О. Л. «Де-факто держави» на пострадянському просторі. Дис. канд. політ. наук (доктора філософії): 23.00.04. Чорноморський національний університет імені Петра Могили, Миколаїв, 2019. Отримано з <https://chmnu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/05/Disertatsiya-Zvezdova.pdf>

¹⁹ Придністровська проблема: погляд з України / Н. В. Бєлицер та ін. Київ, 2009. 272 с.

А. Кіссе²⁰ вивчав шляхи врегулювання російсько-молдовського конфлікту довкола Придністров'я, вперше в українській історіографії розробив методологічні засади аналізу етнічних конфліктів у сучасному світі.

У цьому ж напрямку працювала І. Петрова²¹, яка зазначала, що російсько-молдовське протистояння на рубежі ХХ–ХХІ ст. перетворилося на арену боротьби інтересів не тільки його учасників, а й інших міжнародних гравців — України, Румунії, Європейського Союзу (ЄС), Сполучених Штатів Америки (США) та Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ).

Політика України щодо врегулювання ситуації в Придністров'ї лягла в основу досліджень В. Пінцака²².

Перебування в Придністров'ї російських угруповань вивчають Н. Беліцер²³, Г. Перепелиця²⁴. Ці дослідники відзначають, що з початку 1990-х рр. важливим чинником геополітичного впливу РФ в Придністров'ї є наявні в цьому регіоні склади озброєнь РФ та російський військовий контингент, який, всупереч миротворчому статусу, є гарантом існування самопроголошеної Придністровської Молдавської Республіки (ПМР) як окремого державного утворення. На думку науковців, збалансувати російські геополітичні амбіції в регіоні можуть тільки ЄС та США.

Зокрема, історичний чинник виникнення російсько-молдовського конфлікту досліджує О. Садовнік, який стверджує, що підвалини для майбутнього конфлікту були закладені ще у червні 1940 р., коли до складу СРСР увійшли Бесарабія та Північна Буковина, що безпосередньо вплинуло на формування в тому числі політичної складової протиріч в регіоні²⁵.

Водночас Г. Перепелиця наголошує на тому, що історичний чинник відіграв значну роль у розмежуванні Придністров'я із Молдовою, оскільки згаданий регіон став частиною Республіки Молдова тільки 1940 р., тоді як з 1924 р. до 1940 р. існував як окреме державне утворення у формі Молдовської Автономної Соціалістичної Республіки (МАСР) у складі

²⁰ Кіссе А. І. Політико-правові засади управління етнічним конфліктом: дис. на здоб. д-ра політ. наук: спец.: 23.00.05 «Етнополітологія та етнодержавознавство». Київ, 2006. 362 с.

²¹ Петрова І. В. Зовнішньополітичні чинники... 22 с.

²² Пінцак В. І. Політика України... С. 25–28.

²³ Беліцер Н. В. 2005: Україна і Придністров'я, або чому провалився «План Ющенка». *Євроатлантика*. 2010. № 1. С. 32–43.

²⁴ Перепелиця Г. М. Конфлікт в Придністров'ї... 147 с.

²⁵ Садовнік О. В. Історичні корені... 432 с.

радянської України Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР)²⁶.

Варто зазначити, що саме українські науковці стали першими, хто комплексно узагальнив інструментарії щодо використання зовнішньополітичного чинника у російсько-молдовському воєнному конфлікті. Геополітичні інтереси зовнішніх сил у Придністров'ї лягли в основу праць І.Зварича²⁷, А.Круглашова²⁸, В.Кулика²⁹, В.Твердохліба³⁰, І.Беґея³¹.

О.Садовнік висловлює переконання, що геополітичний фактор початку зазначеного протистояння можна виявити у дослідженні географічного розташування Придністров'я. Науковець відзначає, що територіально Придністров'я перебуває на перетині кордонів різних держав, що перетворює регіон на об'єкт військово-політичного протистояння. На думку О.Садовнік³², це створювало перешкоду у національно-державному та історичному визначенні Придністров'я, що найбільш гостро проявилось вже в період революційних подій та громадянської війни 1917–1920 рр.

Натомість Г.Перепелиця³³ вважає, що протилежні зовнішні геополітичні орієнтації Придністров'я та Кишинєва вплинули на переконання їхнього керівництва у військовій допомозі з боку зовнішніх сил.

О.Алексейченко³⁴ головним геополітичним мотивом участі Кремля у врегулюванні російсько-молдовського конфлікту вважав намагання отримати від провідних держав світу визнання пострадянського простору сферою особливої відповідальності РФ.

²⁶ Перепелиця Г. М. Там же.

²⁷ Зварич І. Т. Етнополітика в Україні: регіональний контекст. Київ: Дельта, 2009. 320 с.

²⁸ Круглашов А. М. Чи допоможуть європейські ліки хронічній кризі Придністров'я? *Політика і час*. 2006. № 4. С. 44–58.

²⁹ Кулик В. А. К вопросу о роли Украины в Приднестровском урегулировании, Приднестровье в геополитической системе координат XXI века. Тирасполь: РИОПГУ, 2002. С. 58–67.

³⁰ Твердохліб В. Молдова не задоволена Україною. *Дзеркало тижня*. 2002. № 28 (27 лип. — 2 серп.).

³¹ Лівінська Ю. Г., Беґей І. І. Причини виникнення російсько-молдовського конфлікту 1992 р. в українському та російському історіографічних дискурсах. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2022. № 22. С. 206–215.

³² Садовнік О. В. Історичні корені... 432 с.

³³ Перепелиця Г. М. «Там же».

³⁴ Алексейченко О. В. Участь Российской Федерации... Отримано з <http://vmv.kyumu.edu.ua/series/vipusk8/16.pdf>.

Н. Беліцер, С. Герасимчук, О. Гриценко, Я. Довгопол, З. Жмінко, Я. Матійчик, О. Сушко, О. Чабала у колективній монографії «Придністровська проблема: погляд із України»³⁵ визначили аспекти геополітичної взаємодії України з Молдовою до та після «гарячої фази» російсько-молдовського конфлікту 1992 р., проблеми української меншини в Молдові та Придністровському регіоні та роль України як перемовника у цьому конфлікті.

О. Картунов³⁶ вивчав стан української етнічної меншини у Молдові та відповідно молдовської в Україні. Водночас В. Коцур³⁷ простежив діяльність українських громадських організацій у Молдові на тлі протистояння довкола Придністровського регіону.

Ідеологічні чинники складають, на переконання українських вчених, наступну групу виникнення російсько-молдовського конфлікту. Так, науковець О. Кава³⁸ зазначає, що за часів СРСР у Придністров'ї існували сторони майбутнього протистояння: з одного боку — молдовська національна частина політиків та інтелігенції, репрезентована переважно націонал-демократами та ультранаціоналістами, а з іншого — консервативна, прорадянськи зорієнтована, номенклатура Придністровського регіону, яка була представлена т. зв. «червоними директорами». За таких обставин, на думку О. Кави, загострення конфлікту між цими силами, із кардинально різними, а точніше абсолютно протилежними ідеологічними та політичними поглядами, була неминучою. Врешті, як стверджує вчений, важливим політичним прецедентом, який давав Придністров'ю можливість сформуванню ідейне підґрунтя для визначення нового державного статусу, за який ця сторона була готовою, заручившись російською підтримкою, навіть воювати, була практика створення в межах СРСР автономних національно-адміністративних утворень³⁹.

Враховуючи вищевказане, слід зазначити, що українські автори в основному аналізують причини, передумови російсько-молдовського конфлікту в Придністров'ї, переговорного процесу та участі у його врегулюванні країн-гарантів, розвитку українсько-молдовських взаємин у політичній, економічній та гуманітарній сферах. Українські дослідники, наслідуючи позиції молдовських та частини західних колег, трактують

³⁵ Придністровська проблема: погляд з України / Н. В. Беліцер та ін. Київ, 2009. 272 с.

³⁶ Картунов О. В. Вступ до етнополітології: наук.-навч. пос. Київ: Крок, 1999. 300 с.

³⁷ Коцур В. В. Джерела етнополітичної ситуації в Придністров'ї як чинник у міждержавних відносинах України і Молдови. *Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2012. Спец. випуск. С. 151–169.

³⁸ Кава О. С. Там само. С. 74–80.

³⁹ Там само.

причини, хід та наслідки подій у Придністров'ї початку 1990-х рр. як прояв сепаратизму та наступ на молдовський суверенітет, звертають особливу увагу на факті підтримки невизнаної ПМР з боку РФ. Водночас російські історики та політологи підтримують у своїх працях офіційну позицію російського державного керівництва та оцінюють процеси у цьому регіоні як абсолютно легітимні, не акцентуючи на російському факторі впливу на процеси в цьому регіоні.

Провідними чинниками виникнення російсько-молдовського конфлікту в українській історіографії визначають воєнно-політичні фактори. Військова присутність росіян мала ключову роль в даному конфлікті, яка, навіть без ведення активних дій, мала істотний психологічний вплив як на владу Молдови, так і на погляди населення⁴⁰.

Так, до прикладу, в українській історіографії ґрунтовними є праці Г. Перепелиці⁴¹, який розкрив проблему європейської безпеки, аналізуючи регіональні та субрегіональні протистояння, а саме причини їх виникнення та способи врегулювання, торкаючись вивчення російсько-молдовського конфлікту.

Низка українських дослідників (Г. Перепелиця⁴², Н. Нечаєва-Юрійчук⁴³, О. Кава⁴⁴, О. Алексєйченко⁴⁵, О. Шкуратенко, Є. Дурнов, В. Щербатюк, О. Анатольєва⁴⁶) висловлювали свої думки щодо перебування на території Молдови озброєних формувань.

Втім, незабаром, на думку більшості науковців, конфлікт став замороженим, але він може стати активним у будь-який момент. Це створює свого роду постійну небезпеку для сусідніх держав, в тому числі для України. З цього приводу український вчений О. Кава⁴⁷ висловлює занепокоєння тим, що базування російських військ у Придністров'ї на сьогодні має безпосередній вплив на загострення конфлікту.

⁴⁰ Лівінська Ю. Г. Збройні конфлікти за участю Російської Федерації в Нагірному Карабасі, Придністров'ї, Грузії та в Україні в українській історіографії. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський зб. наук. праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2022. № 49. Т. 1. С. 31–38.

⁴¹ Перепелиця Г. М. Там же.

⁴² Там же.

⁴³ Нечаєва-Юрійчук Н. До питання про причини... С. 42–53.

⁴⁴ Кава О. С. Причини виникнення придністровського конфлікту наприкінці 80-х років ХХ століття. Магістеріум. Київ: НаУКМА, 2004. Вип. 17: *Історичні студії*. С. 74–80.

⁴⁵ Алексєйченко О. В. Участь Російської Федерації у Придністровському конфлікті. Отримано з <http://vmv.kyumu.edu.ua/series/vipusk8/16.pdf>.

⁴⁶ Шкуратенко О. В. Там само.

⁴⁷ Кава О. С. «Там само». С. 74–80.

О. Алексєйченко⁴⁸ наголошує, що територія Придністров'я є військово-стратегічним плацдармом для Росії. Водночас наявність військової зацікавленості з російської сторони також впливало на посилення пронаціоналістичних настроїв.

Таку ж думку висловлюють О. Шкуратенко, Є. Дурнов, В. Щербатюк⁴⁹ та інші у колективній праці «Анексія в європейському геополітичному просторі XX–XXI століть». Автори відзначають, що уряд Молдови у 2018 р. мав намір запросити міжнародну юридичну фірму для підрахунку збитків, отриманих Придністров'ям внаслідок російської військової присутності протягом 25 років. Дослідники взяли до уваги інтерв'ю спікера Молдовського парламенту А. Канду, який заявив, про те, що у Придністров'ї незаконно перебувають близько 2000 російських військовослужбовців, яких в Кишиневі вважають «окупаційними силами».

Ознаки впливу РФ на ситуацію в Придністров'ї також детально розкриті у монографії А. Бульвінського⁵⁰, в якій автор розглядає такі фактори:

- функціонування на території Молдови військових частин чи військового обладнання РФ;
- участь у воєнному конфлікті громадян РФ;
- військова, економічна, фінансова, політична підтримка, що надається РФ самопроголошеній Придністровській республіці;
- недотримання російськими військовими принципів нейтралітету, замість проведення миротворчих операцій.

О. Неприцький⁵¹ чітко вказує на військову присутність РФ та на розгортання воєнного конфлікту за безпосередньої участі російських військ, а саме 14-ї армії, яка базувалась у Придністров'ї. Політолог зазначає, що припинення військових дій не зупинило протистояння сторін, а п'ятисторонні переговори за участю представників Придністров'я, Молдови, України, Росії та ОБСЄ тривають вже понад 10 років і продовжуються по сьогодні.

Підсумовуючи дослідження української історіографічної думки з питань детермінантів виникнення російсько-молдовського конфлікту, варто

⁴⁸ Алексєйченко О. В. Геополітичні інтереси Російської Федерації у зоні заморожених конфліктів на пострадянському просторі. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2013. Вип. 117 (част. II). С. 8–15.

⁴⁹ Шкуратенко О. В... «Там само».

⁵⁰ Бульвінський А. Г. Доктринальні засади політики війни щодо пострадянського простору: монографія. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАНУ», 2020. С. 306–336.

⁵¹ Неприцький О. А. Придністровський конфлікт: спроби врегулювання на початку XXI ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2006. Вип. 10. С. 328–331.

відзначити схожість позицій науковців. Найбільш ґрунтовними та місткими дослідженнями причин конфлікту вважаємо праці О. Кави⁵², О. Садовніка⁵³, Г. Перепелиці⁵⁴.

У російському історіографічному дискурсі науковці описують відповідні сутички як Придністровську кризу та/чи Придністровсько-молдовський конфлікт. Роль Росії, якщо й трактувалася у цьому контексті, то лише як країни посередника-благодійника, який намагався врегулювати мирними засобами суперечки між конфліктуючими сторонами. Такий підхід цілком відповідав офіційній позиції російської владної верхівки, яка із початком воєнного протистояння на сході Молдови шляхом медіа почала штучно створювати фіктивний образ РФ як «держави-миротворця», чие втручання у конфлікт пояснювалося виключно бажанням його врегулювання, а не задоволенням власних інтересів російського керівництва.

Російські науковці сприймають появу ПМР як цілком легітимний факт, розглядаючи конфлікт довкола Придністров'я через призму геополітичних інтересів РФ в регіоні. Такі думки простежуються у статтях Д. Гордєєва⁵⁵, С. Градіровського⁵⁶, М. Жирохова⁵⁷, Г. Маракуци⁵⁸, В. Пряхіна⁵⁹ та інших.

До інших вчених, які вивчають цю проблему, слід віднести: І. Галинського⁶⁰, Я. Галинського⁶¹, В. Гросула⁶², М. Мединця⁶³, Ю. Неткачева⁶⁴, К. Фролова⁶⁵, Н. Харитонові⁶⁶, П. Шорнікова⁶⁷ тощо.

⁵² Кава О. С. Там само.

⁵³ Садовнік О. В. Там само.

⁵⁴ Перепелица Г. М. Там же.

⁵⁵ Гордеев Д. А. Приднестровье в условиях когнитивного диктата евроатлантической цивилизации. *Ежегодный исторический альманах Приднестровья*. 2004. № 8. С. 68–76.

⁵⁶ Градировский С. М. Малая шахматная доска. *Независимая газета*. 2002. 29 июля.

⁵⁷ Жирохов М. А. Война в стране винограда. *Авиация и время*. 1999. № 4. С. 31–39.

⁵⁸ Маракуца Г. С. Приднестровский конфликт — перспективы урегулирования. *Приднестровье*. 2003. № 3. С. 15–19.

⁵⁹ Пряхин В. Ф. Региональные конфликты на постсоветском пространстве: Абхазия, Южная Осетия, Нагорный Карабах, Приднестровье, Таджикистан. Москва: ООО Изд-во ГНОМ и Д., 2002. 344 с.

⁶⁰ Галинский И. Н., Галинский Я. О. Предпосылки образования и этапы становления непризнанного Приднестровского государства. *Право и современные государства*. 2018. № 1. С. 34–40.

⁶¹ Галинский И. Н., Галинский Я. О. «Там же».

⁶² Гросул В. Я. История Приднестровской Молдавской Республики. Т. 2. Тирасполь: Рионгу, Приднестровский Государственный Университет им. Т. Г. Шевченко, 2001. 448 с.

⁶³ Мединец М. Я. Приднестровская проблема в исторической политике Республики Молдова и Приднестровской Молдавской Республики. автореф. дис.канд. истор. наук.

Проаналізувавши проблеми збалансування інтересів протиборчих сторін, залучених у конфлікт, російські вчені наголошують на тому, що протистояння — це складна справа, яка потребує системного вирішення і вважають, що конфлікт був спровокований рішенням нової незалежної Молдови проголосити румунську мову офіційною та прийняти прорумунську ідентичність. Цей крок розглядався, як загроза для значної частини російськомовного населення Придністров'я, яке вважало, що їхні права будуть ущемлені. Застосування ж сили обома сторонами та відсутність ефективної дипломатії, як вважають в російській історіографії, загострило ситуацію, що призвело до тривалого кривавого конфлікту.

Однією з критичних проблем, які висловлюють російські вчені, є можливий побічний ефект конфлікту. Вони стверджують, що його ескалація може мати катастрофічні наслідки для Молдови, України та Чорноморського регіону з потенціалом дестабілізації ширшого регіону. Це пов'язано з тим, що протистояння включає сепаратистські рухи та тенденції, які можуть становити загрозу територіальній цілісності інших країн регіону. Російські вчені припускають, що втягнення Москви в конфлікт має керуватися її національними інтересами, які вимагають від неї підтримки стабільності в регіоні. Вони пропонують, щоб Росія відіграла більш активну роль у посередництві конфлікту, об'єднуючи сторони для мирних переговорів і пошуку його дипломатичного вирішення.

Науковці РФ описують вищезазначені протистояння як відповідь на передбачувану загрозу російським інтересам, пояснюють їх виникнення відповідними діями, спрямованими на захист російськомовного населення від дискримінації та насильства з боку націоналістичних сил у цих країнах. Загалом інтерпретації конфліктів в українській та російській історіографії часто відображають геополітичну напруженість та історичну ворожнечу між цими країнами.

07.00.02. Казань. 2018. 23 с. Отримано з: <https://dspace.kpfu.ru/xmlui/bitstream/handle/net/154944/2018-260.pdf?sequence=-1> (дата звернення 05.02.2019).

⁶⁴ *Неткачев Ю. М.* Неизвестная правда о Приднестровском конфликте 1992 года: исторический очерк. 2019. 242 с.

⁶⁵ *Фролов К. А.* Приднестровский регион в геополитической системе координат восточно-христианской цивилизации. Приднестровье в геополитической системе координат XXI века. Тирасполь: Науч. изд-во ЦСПИ «Перспектива», 2002. С. 68–70.

⁶⁶ *Харитонова Н. И.* Международно-политическое измерение Приднестровского конфликта: стратегические подходы к урегулированию: автореф. дис. на соиск. уч. степеней докт. полит. наук.: 23.00.04. 2019. Москва. 54 с.

⁶⁷ *Шорников П. М.* Бессарабский фронт (1918–1940 гг.). 2-е изд., перераб. и доп. Тирасполь: Полиграфист, 2011. 288 с.

Автор та співавтор низки історичних праць на тему т. зв. «бессарабської проблеми» В. Гросул⁶⁸ у своїх дослідженнях підтасував джерельну базу, відверто сфальсифікував факти минулого, також «визначав та доводив» своєрідну ідентичність Придністров'я, яка, на його думку, була відмінною від загальномолдовської. Політичну заангажованість ми вбачаємо у т. зв. «журналістських розслідуваннях» С. Гамової⁶⁹, а також у роботах працівників Інституту країн (СНД) (одного із джерел аналітичного забезпечення стратегії РФ у Молдові) В. Журавльова⁷⁰, К. Затуліна⁷¹, К. Фролова⁷². Ці політики-пропагандисти оцінюють протистояння в Придністров'ї з позиції ностальгії за колишнім СРСР.

Основні етапи перебігу російсько-молдовського воєнного конфлікту та переговорного процесу щодо його вирішення, зокрема роль російської сторони у цьому процесі вивчала О. Цуканова⁷³.

Деякі російські вчені намагалися підтвердити у своїх роботах правомірність незалежного державного існування ПМР. Зокрема це простежується у праці А. Мацнева⁷⁴, у якій він пропонував розмежувати поняття «самопроголошена республіка», «невизнана республіка» і «держава de facto». Згідно із його твердженням, ознакою останньої є тривалий період самостійного функціонування, спроможність цього державного утворення розвинути свої інститути влади, встановити суверенітет над певною територією і забезпечити функціонування виборчих процедур. При наведенні своїх аргументів, автор замовчує вплив зовнішніх сил (у даному випадку — РФ) на становлення подібних «державних утворень» та сформованих у них авторитарних владних режимів.

Сучасний російський дослідник А. Здравомислов⁷⁵ вивчав виникнення і розвиток російсько-молдовського (для цього вченого — Придніст-

⁶⁸ Гросул В. Я. История... 448 с.

⁶⁹ Гамова С. Кусок Молдавии уходит в собственность России. *Независимая газета*. 2006. 17 апреля.

⁷⁰ Журавлев В. Легитимация приднестровского государства: структурно-функциональный подход. Тирасполь: науч. изд. ЦСПИ «Перспектива», 2005. 164 с.

⁷¹ Затулін К. Росія може визнати незалежність Придністров'я Отримано з <https://www.unian.ua/world/209455-zatulyn-rosiya-moje-viznati-nezalejnist-pridnistrovyya.html> (дата звернення: 05.08.2019).

⁷² Фролов К. А. Приднестровский регион в геополитической системе координат восточно-христианской цивилизации. Приднестровье в геополитической системе координат XXI века. Тирасполь: Науч. изд-во ЦСПИ «Перспектива», 2002. С. 68–70.

⁷³ Цуканова О. В. Основные этапы переговорного процесса в области урегулирования молдово-приднестровского конфликта. *Бизнес в законе*. 2011. № 3. С. 135–139.

⁷⁴ Мацнев А. А. Этнополитические конфликты: природа, типология и пути урегулирования. *Социально-политический журнал*. 1996. № 4. С. 4–51.

⁷⁵ Здравомыслов А. Г. Межнациональные конфликты в пост-советском пространстве. Москва: Аспект Пресс, 1999. 286 с.

ровського) конфлікту, а також пов'язаних із ним міжнародних відносин. У цій праці особливу увагу присвячено аналізу політичних причин, що призвели до утворення ПМР.

Чинники, хід, варіанти врегулювання протистояння у Придністров'ї, засади існування та взаємовідносин між Молдовою та ПМР дослідила Н. Харитонова⁷⁶, при цьому проігнорувавши наукові здобутки українських істориків.

С. Самуйлов⁷⁷ показав можливі шляхи вирішення т. зв. «придністровського питання».

У роботі В. Матяша⁷⁸ «Придністровський конфлікт: проблеми і перспективи врегулювання» розкрито витоки зародження конфлікту та пошук шляхів мирного вирішення. Водночас А. Мацнев⁷⁹ аналізував протистояння у Придністровському регіоні в контексті характеристики природи, типології та шляхів врегулювання в цілому етнополітичних конфліктів.

О. Вергузь⁸⁰ розглядав варіант миротворчої операції в Придністров'ї як вирішальний чинник підтримки миру та стабілізації ситуації в регіоні [43].

Після підписання Молдовою та Україною Угод про асоціацію з ЄС, відкриття європейських ринків для обох держав, початку російсько-української війни в 2014 р., яка супроводжувалася окупацією Автономної Республіки Крим (АР Крим) та окремих районів Донецької та Луганської областей, російські науковці повернулися до аналізу конфлікту в Придністров'ї.

Дослідження К. М'яло⁸¹, І. Селіванової⁸², Е. Паїна⁸³, А. Девяткова⁸⁴, А. Волкової⁸⁵ написані виключно через призму російських інтересів.

⁷⁶ Харитонова Н. И. Международно-политическое измерение Приднестровского конфликта: стратегические подходы к урегулированию: автореф. дис. на соиск. уч. степени докт. полит. наук.: 23.00.04. 2019. Москва. 54 с.

⁷⁷ Самуйлов С. М. Межнациональные процессы в Европе: содержание, роль Запада и политика России. Москва, 1994. 276 с.

⁷⁸ Матяш В. Н. Приднестровский конфликт: проблемы и перспективы урегулирования. М., 2002. С. 46.

⁷⁹ Мацнев А. А. «Там же».

⁸⁰ Вергузь А. С. Миротворческая операция в Приднестровье — решающий фактор поддержания мира и стабильности в регионе. *Армия и общество*. 2012. № 1. С. 25–30.

⁸¹ Мяло К. Г. Россия и последние войны XX века (1989–2000). К истории падения сверхдержавы. Москва, 2002. 480 с.

⁸² Селиванова И. Ф. Приднестровский конфликт: что за этим стоит? *Обозреватель*. 1994. № 3–4. С. 55.

⁸³ Паин Э. А. Проблемы регулирования политических конфликтов в постсоветском обществе. *Социальные конфликты: Экспертиза. Прогнозирование. Технология разрешения*. 1991. № 2. С. 118–149.

Основна цінність вищеназваних публіцистичних праць полягає у значному фактичному матеріалі, який необхідно критично переосмислити.

Починаючи із 1990-х рр., в російській історіографії розробляється низка науково-теоретичних проблем, щодо визначення термінів «молдовський народ», «молдовська мова», «русифікація», «румунізація». Зазначені питання знайшли своє віддзеркалення у працях А. Волкової⁸⁶, Е. Губогло⁸⁷, В Михайлова⁸⁸.

Таким чином, на підставі опрацьованих наукових доробків можна зробити висновок, що в сучасних українській та російській історіографіях конфлікт у Придністров'ї розглядається як складне соціально-політичне, економічне, культурне та геополітичне явище.

Аналізуючи наукові доробки, присвячені російсько-грузинському воєнному конфлікту, слід зазначити, що між російсько-молдовським конфліктом 1990–1992 років і російсько-грузинським протистоянням у 2008 році є певна схожість, оскільки наявна участь сепаратистських рухів, які підтримували зовнішні сили, причому Росія допомагала Придністров'ю, а Південна Осетія та Абхазія отримували підтримку від Росії в грузинському конфлікті. В обох випадках були заяви про етнічну дискримінацію та прагнення до самовизначення з боку сепаратистських груп. Обидва конфлікти також передбачали військове втручання відповідних урядів, а Молдова та Грузія намагалися відновити контроль над спірними територіями.

Однак між ними є значні відмінності. Російсько-молдовський конфлікт був значною мірою наслідком розпаду Радянського Союзу та бажанням Придністровського регіону залишитися в його складі, тоді як грузинський конфлікт виник через прагнення сепаратистських регіонів Південної Осетії та Абхазії приєднатися до Росії. Крім того, масштаби воєнного конфлікту у Грузії були значно більшими, в ньому були залучені декілька гравців, у тому числі російські війська, тоді як інше протистояння відбулося переважно між Молдовою та Придністров'ям за

⁸⁴ Девятков А. В. Международно-политические последствия «де-факто государственности» Приднестровья. *Вестник ТюмГУ. История*. 2014. 187 с.

⁸⁵ Волкова А. З. Первый опыт молдавской советской государственности на территории Приднестровья: Бессарабская Советская Социалистическая республика, 1919 год. Приднестровская государственность: история и современность. Тирасполь: *Изд-во Придн. ун-та*. 2005. С. 84–89.

⁸⁶ Волкова А. З. Там же.

⁸⁷ Губогло Е. М. Межнациональная напряженность в реальности и в представлениях граждан. *Этническая мобилизация и межэтническая интеграция*. Москва, 1999. С. 180–184.

⁸⁸ Михайлов В. А. Принцип «воронки», или Механизм развертывания межэтнического конфликта. *СОЦИС*. 1993. № 5. С. 58.

участю Росії. Таким чином, хоча між двома конфліктами є певна схожість, вони не є ідентичними за сценаріями.

Причини початку війни в Грузії в 2008 році можна коротко описати так: зусилля Грузії відновити контроль над двома сепаратистськими регіонами — Південною Осетією та Абхазією, які проголосили незалежність на початку 1990-х років і підтримувалися РФ. Напруга між Грузією та Росією наростала за кілька років до війни, головним чином через зусилля Грузії приєднатися до Організації Північноатлантичного договору (НАТО) та Європейського Союзу (ЄС). Росія розцінила це як загрозу своєму впливу в регіоні.

Початком конфлікту став військовий наступ Грузії в Південній Осетії в серпні 2008 року з метою відновлення контролю над територією. Росія у відповідь ввела війська і танки в Південну Осетію і завдала авіаударів по Грузії. Війна тривала п'ять днів, протягом яких російська армія просулулася вглиб Грузії, зайняла кілька міст і сіл за межами сепаратистських регіонів.

Міжнародна спільнота, зокрема ЄС і США, розкритикувала дії Росії та підтримала суверенітет і територіальну цілісність Грузії. Однак Росія визнала Південну Осетію та Абхазію незалежними державами, що більше сприяло напруженості між двома країнами.

Основними здобутками в українській історіографії є праці: А. Алексійченко⁸⁹, П. Артимишина⁹⁰, Н. Шпакової⁹¹, М. Дорошко⁹², О. Задорожнього⁹³, В. Карасьова⁹⁴, А. Киридон⁹⁵, Б. Левики⁹⁶, Н. Нечаєвої-Юрійчук⁹⁷, Г. Соловій⁹⁸, Є. Ярошенко⁹⁹, П. Черника¹⁰⁰, та інших.

⁸⁹ Алексійченко О. В. Геополітичні інтереси Російської Федерації у зоні заморожених конфліктів на пострадянському просторі. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2013. Вип. 117 (част. II). С. 8–15.

⁹⁰ Артимишин П. І. Російсько-грузинський конфлікт 2008 р. у медійному дискурсі України. *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2018. Вип. 23. С. 262–280.

⁹¹ Дорошко М. С., Шпакова Н. В. Зовнішня політика республіки Грузія. Геополітичне середовище та геополітична орієнтація країн СНД. Київ. *Центр учбової літератури*. 2011. С. 95–100.

⁹² Дорошко М. С., Шпакова. Там само.

⁹³ Задорожній О. В. Анексія Криму – міжнародний злочин: монографія. Київ: нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2014. 576 с.

⁹⁴ Карасьов В. Ю. Попри кризу, Грузія тримає марку демократії. Отримано з: <https://ukrainian.voanews.com/a/a-49-2007-11-08-voa4-87046342/227515.html>.

⁹⁵ Киридон А. М. Причини російсько-грузинського конфлікту 2008 року: глобальний вимір. Отримано з <http://vmv.kytmu.edu.ua/v/08/kyrydon.htm>.

⁹⁶ Левик Б. С. Балто-Чорноморський регіон: сучасний потенціал та перспективи: монографія. Маріуполь: *Східний видавничий дім*, 2015. 243 с.

Більшість представників української історіографії, на нашу думку, аналізують власне історичні передумови протистояння, починаючи пояснення передумов із особливостей міжнаціональних відносин у СРСР, зокрема у Грузинській Радянській Соціалістичній Республіці (ГРСР)¹⁰¹.

Відправною точкою грузино-осетино-абхазького конфлікту, на думку І. Габро¹⁰², А. Куріленко¹⁰³, стали 90-ті рр. XX ст., зокрема розпад СРСР, що створювало проблему співіснування громадян країни з іншими національними меншинами, між якими часто виникали бунтарські сутички. Вчені посилаються на висновок Міжнародної слідчої комісії під керівництвом швейцарської дипломатки Хайді Тальявіні щодо причин виникнення російсько-грузинського конфлікту 2008 року, за яким протистояння розпочала Грузія за провокацією РФ.

На думку українських вчених, причин війни в Грузії в серпні 2008 року було декілька. Одним із головних факторів була тривала політична напруга між Грузією, Росією та сепаратистськими регіонами Абхазією та Південною Осетією. Грузія намагалася встановити контроль над цими регіонами, які підтримувалися Росією у військовому та політичному планах.

Більшість українських дослідників виділяють такі фактори початку російсько-грузинського конфлікту: історичні, політичні (в тому числі геополітичні), етнічні (серед них — міграційні), економічні, зокрема енергетичні. Серед них виокремлюються внутрішні соціально-економічні

⁹⁷ Нечаєва-Юрійчук Н. В. До питання про причини та ймовірні наслідки грузино-російського конфлікту у серпні 2008 року. Отримано з <http://politics.ellib.org.ua/pages-4826.html>.

⁹⁸ Соловій Г. Р. Грузино-російська війна на Кавказі: історія, причини, наслідки. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2009. Вип. № 1. 2009. Отримано з: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/3179/Soloviy.pdf;jsessionid=99CA71E76A0141248DFFD8A400E15F61?sequence=1>.

⁹⁹ Ярошенко С. Війна в Грузії: чотири важливих уроки для України. Отримано з <https://apostrophe.ua/article/politics/2017-08-08/voina-rossii-s-gruziye%E2%80%9494chetyire-vajnyih-uroka-dlya-ukrainyi/13777>.

¹⁰⁰ Черник П. П. Грузинсько-російська війна 2008 року — геополітичний реванш Росії. *Держава і право*. 2014. Вип. 53. С. 686–692.

¹⁰¹ Ливинская Ю. Г. Предпосылки и причины возникновения российско-грузинского конфликта в украинском и российском научном дискурсах. *Sdirect* 24. 2019. № 4 (2). С. 159–180. Отримано з: https://docs.wixstatic.com/ugd/527eac_10668738b8e543bb8b0384ce69944bdd.pdf.

¹⁰² Габро І. В., Куріленко А. В. Історичні передумови та причини російсько-грузинської війни 2008 року. *Старожитності Лукомор'я*. 2021. № 3 (6). Отримано з: <http://www.lukomor.mosk.mksat.net/index.php/lukomor/article/view/83>

¹⁰³ Габро І. В., Куріленко А. В. Там само.

проблеми в самій РФ, а також прагнення Грузії вступити до НАТО, проти чого категорично виступала російська владна верхівка¹⁰⁴.

Б. Кушнірчук¹⁰⁵, А. Киридон¹⁰⁶, П. Черник¹⁰⁷, Н. Нечаєва-Юрійчук¹⁰⁸, Є. Ярошенко¹⁰⁹ дотримувалися спільної думки, що серед ключових причин виникнення конфлікту було перешкодження РФ вступу Грузії в НАТО.

Зокрема Б. Кушнірук¹¹⁰ зазначає, що відсутність відкритих воєнних протистоянь відкривало Грузії дорогу в НАТО, а запорукою цього була зацікавленість західноєвропейських країн і США в стабільному транзиті каспійської нафти незалежними від РФ трубопроводами.

Іншими сприяючими факторами були геополітичні інтереси як Росії, так і Заходу. Грузія прагнула тісніших зв'язків з Європейським Союзом і НАТО, які Росія розглядала як загрозу. Тим часом Захід намагався зменшити свою залежність від російського експорту енергоносіїв, що зробило Грузію важливою транзитною країною для нафто- та газопроводів.

Енергетичну причину в основі російсько-грузинського протистояння вбачають Б. Кушнірук¹¹¹, П. Черник¹¹², Н. Нечаєва-Юрійчук¹¹³, А. Киридон¹¹⁴.

П. Черник¹¹⁵ зазначає, що цей фактор найбільше вплинув на «енергетичних тигрів» регіону — Туркменістан, Казахстан і Азербайджан, які шукали нових шляхів експорту висхідних обсягів власних енергоносіїв в обхід традиційних російських коридорів. На думку науковця, в тій ситуації, коли РФ втрачає контроль над транзитом каспійських і цент-

¹⁰⁴ Габро І. В., Куріленко А. В. Там само.

¹⁰⁵ Кушнірук Б. Б. Російсько-грузинська війна: причини та наслідки. УНІАН. 2008. 18 серпня. Отримано з: <http://www.unian.net/ukr/news/news-267814.html>.

¹⁰⁶ Киридон А. М. Причини російсько-грузинського конфлікту 2008 року: глобальний вимір. Отримано з: <http://vmv.kytmu.edu.ua/v/08/kyrydon.htm>.

¹⁰⁷ Черник П. П. «Там само».

¹⁰⁸ Нечаєва-Юрійчук Н. В. До питання про причини та ймовірні наслідки грузино-російського конфлікту у серпні 2008 року. Отримано з: <http://politics.ellib.org.ua/pages-4826.html>

¹⁰⁹ Ярошенко Є. Війна в Грузії: чотири важливих уроки для України. Отримано з: <https://apostrophe.ua/article/politics/2017-08-08/voyna-rossii-s-gruziye%E2%80%9494chetyire-vajnyih-uroka-dlya-ukrainyi/13777>.

¹¹⁰ Кушнірук Б. Б. Там само.

¹¹¹ Кушнірук Б. Б. Там само.

¹¹² Черник П. П. Там само.

¹¹³ Нечаєва-Юрійчук Н. В. Там само.

¹¹⁴ Киридон А. М. Там само.

¹¹⁵ Черник П. П. Там само.

ральноазіатських енергоносіїв, Азербайджан і Грузія стають головними країнами їх транзиту для важливих споживачів енергоресурсів на Заході.

Н. Нечаєва-Юрійчук¹¹⁶ акцентує на тому, що РФ є одним із найбільших експортерів нафти та газу для держав ЄС. Воєнний конфлікт в Грузії продемонстрував також прагнення Росії взяти під свій контроль нафтопровід Баку-Тбілісі-Джейхан і встановити монополію на рух азербайджанської нафти.

Український вчений К. Усатюк¹¹⁷, маючи схожу думку щодо виникнення конфлікту з І. Габро, А. Куріленко, вбачає загальну специфіку участі РФ у грузино-осетинському та грузино-абхазькому протистояннях. Він теж відзначає, що аналіз першопричин виникнення російсько-грузинського конфлікту варто розглядати в контексті подій розпаду СРСР. Водночас К. Усатюк¹¹⁸, посилаючись на погляди М. Дорошко та Н. Шпакової, підкреслює те, що РФ зміцнювала сепаратизм і озброювала населення, сподіваючись на відокремлення цього регіону. При цьому вчений акцентує на тому, що євроатлантичний політичний курс Грузії став безпосередньою передумовою для російського вторгнення на її територію, відзначаючи, що дії Росії важко розцінювати в єдиному ключі, адже існувала спільна вигода у цьому протистоянні для обох сторін. По-перше, РФ відкрито не заявляла про готовність надання будь-якої підтримки Осетії та Абхазії, навпаки публічно говорила про необхідність територіальної цілісності Грузії, хоча керівництво РФ добре розуміло, що її опір Грузії на шляху до НАТО закінчиться фіаско. По-друге, Грузія, як жертва агресії, могла закликати західних партнерів до активізації їхнього включення до розв'язання «грузинського питання» в контексті інтеграції з ЄС та НАТО¹¹⁹.

Б. Левик¹²⁰ стверджує, що на початку 1990-х рр. грузинсько-південно-осетинський та грузинсько-абхазький конфлікти були спровоковані, передусім, інспіраціями радянських (а згодом — російських) спецслужб та військових, які розпалювали у відповідних регіонах сепаратистські настрої, що набували популярності на противагу «безпорадній» політиці першого президента Грузії З. Гамсахурдії.

¹¹⁶ Нечаєва-Юрійчук Н. В. Там само.

¹¹⁷ Усатюк К. Р. Російсько-грузинський конфлікт 2008 року: уроки для України. Отримано з: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/28384/1/124-133.pdf>.

¹¹⁸ Усатюк К. Р. Там само.

¹¹⁹ Дорошко М. С., Шпакова Н. В. Зовнішня політика республіки Грузія. Геополітичне середовище та геополітична орієнтація країн СНД. Київ. Центр учбової літератури. 2011. С. 95–100.

¹²⁰ Левик Б. С. Військова безпека пострадянських республік 1991–2011 рр.: монографія. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2012. 380 с.

Однак обидва протистояння вдалося «заморозити» до серпня 2008 р. Тоді, на переконання Б. Левика, Росія, скориставшись провокаціями Грузії, яка спробувала відновити свій статус на непідконтрольній частині Південної Осетії, вторглась на грузинські терени, зупинивши свій наступ неподалік Тбілісі лише через міжнародний тиск та посередництво тодішнього французького президента Н. Саркозі¹²¹.

На думку українських вчених і військових експертів, участь Росії у війні в Грузії в 2008 році була явним порушенням міжнародного права і загрозою регіональній стабільності. Вони стверджують, що застосування Росією сили було непропорційним і невибірковим, націлене на цивільні райони та спричинило масові руйнування та переміщення. Крім того, науковці зазначають, що російські військові порушили домовленості про припинення вогню та не поважали суверенітет і територіальну цілісність Грузії. Українські експерти також висловлюють занепокоєння щодо довгострокових наслідків дій Росії для регіональної безпеки і стабільності, особливо в світлі продовження експансіоністської політики Росії в регіоні. Вони наголошують на необхідності міжнародного засудження агресії Росії та об'єднаних зусиль для притягнення її до відповідальності за свої дії.

Головний редактор часопису «Ї» Т. Возняк¹²² вважає, що воєнні сутички у Грузії були значно більшим, аніж просто локальний конфлікт, явищем, яке засвідчило зміну світового порядку, за якого РФ остаточно дала знати Заходу, що вона повністю оговталась і вийшла із кризи, до якої призвів розпад СРСР, ставши самостійним політичним гравцем, який хоче повноцінно впливати на свою вчорашню «периферію» — у т. ч. на Україну. Російська інтервенція в Грузії, яка, на думку Т. Возняка, призвела до воєнного конфлікту, була перевіркою РФ того, наскільки далеко західні партнери дозволять їй зайти, руйнуючи норми міжнародного права.

В. Чалий¹²³ із Центру Разумкова стверджує, що дії РФ на Південному Кавказі, зокрема визнання нею незалежності окремих територій Грузії жодним чином не сприяли її посиленню, навпаки викликали негативну реакцію серед країн ЄС та навіть СНД, що могло завершитись певною міжнародною ізоляцією РФ.

¹²¹ Левик Б. С. Там само.

¹²² Возняк Т. С. Грузинська криза і її українські наслідки. *Високий замок* Львів. 2008. № 149 (3798). 13 серпня. С. 2.

¹²³ Чалий В. О. Росія поступила необачно, визнавши незалежність Абхазії та Південної Осетії. Центр Разумкова. 2008. 27 серпня. Отримано з: http://old.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=617.

Протистояння в Грузії в російській історіографії досліджували М. Андріанов¹²⁴, М. Вершиніна¹²⁵, П. Агапов¹²⁶, А. Ідаятов¹²⁷, А. Цыганок¹²⁸.

На думку деяких російських вчених, війна в Грузії була спричинена сукупністю кількох факторів, зокрема територіальних суперечок, етнічної напруги та геополітичних інтересів. Конфлікт почався в 1991 році, коли Грузія проголосила незалежність від Радянського Союзу, і незабаром після цього в сепаратистських регіонах Південної Осетії та Абхазії за підтримки Росії виникли сепаратистські рухи. У 2008 році напруга між Грузією та Росією загострилася після серії військових зіткнень між Грузією та сепаратистськими силами в Південній Осетії. Росія втрутилася, підтримавши сепаратистів, і почалася повномасштабна війна. Деякі російські вчені вважають головними причинами війни прагнення Грузії отримати контроль над сепаратистськими регіонами та прагнення Росії зберегти свій вплив у регіоні. Загалом причини війни в Грузії залишаються складним і суперечливим питанням, з різними поглядами та інтерпретаціями серед науковців та експертів.

Російські науковці назвали участь Росії у війні в Грузії в 2008 році необхідною і виправданою відповіддю на агресію грузинського уряду щодо сепаратистських регіонів Південної Осетії та Абхазії. Вони стверджують, що Грузія тривалий час готувалася до цього воєнного конфлікту, і що у Росії не було іншого виходу, окрім як втрутитися, щоб захистити мирне населення в цих регіонах.

За даними російських експертів, грузинські військові напали на Південну Осетію без будь-якого попередження, вбивши ні в чому не винних мирних жителів і дислокованих у регіоні російських миротворців. Росія була змушена направити свої війська для відбиття нападу та відновлення

¹²⁴ Андріанов Н. С. Грузино-юго-осетинский конфликт: специфика политического урегулирования: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. полит. наук.: 23.00.02. Нижний Новгород, 2012. 26 с.

¹²⁵ Вершинина М. И., Агапов А. В. Конфликты в Южной Осетии и Абхазии и российско-грузинские отношения: проблемы регионального и международного сотрудничества. *Вестник Московского университета. Сер. 18. Социология и политология*. 2010. № 2. С. 115–129. Отримано з: <https://cyberleninka.ru/article/n/konflikty-v-yuzhnoy-osetii-i-abhazii-i-rossiysko-gruzinskie-otnosheniya-problemy-regionalnogo-i-mezhdunarodnogo-sotrudnichestva>.

¹²⁶ Вершинина М. И., Агапов А. В. Там же.

¹²⁷ Идаятов А. К. Медиакратия и ее роль в урегулировании политических конфликтов (на примере российско-грузинского конфликта 2008 г.). дис. на соиск. уч. ст. канд. полит. наук.: 23.00.02 / Москва, 2014. 192 с.

¹²⁸ Цыганок А. Д. Война на Кавказе 2008: русский взгляд. Грузино-осетинская война 8–13 августа 2008 г. Москва, 2011. 340 с.

миру в регіоні. Вони стверджують, що дії РФ відповідали міжнародному праву, оскільки вона діяла в рамках самооборони та захисту своїх громадян і гуманітарних інтересів.

Крім того, російські експерти критикують подання західними засобами масової інформації (ЗМІ) участі Росії в конфлікті, стверджуючи, що воно є упередженим і одностороннім. Науковці зазначають, що західні ЗМІ не помітили звірства, вчинені грузинськими військовими, і не визнали законних причин російського втручання.

Загалом російські вчені та військові експерти виправдовують участь Росії у війні в Грузії, вбачаючи в ній необхідну відповідь на агресію грузинського уряду.

Досліджуючи російську історіографію, варто відзначити, що більша частина науковців зводять чинники, які сприяли виникненню російсько-грузинської колізії, до історичних та етнонаціональних. Причиною суперечки між грузинами та осетинами 2008 р. більшість російських вчених та аналітиків вважають офіційну версію, яка отримала назву «примушення Грузії до миру», тобто у їх викладі означало, що неадекватна політика керівництва Грузії призвела до такого протистояння. Зазначимо, що російська гуманітарна наука перебуває в певній залежності від офіційного трактування подій Кремлем, тому в основі своїх вчені не роблять глибокого аналізу передумов протистояння. Російські дослідники та аналітики, які проживають за межами РФ, ширше з'ясовують причини та передумови цього конфлікту.

Російський науковий дискурс в основному поділяється на дві думки: провладну та опозиційну. Дослідники, які підтримують провладну позицію, мають істотний вплив на формування громадської думки. Використовуючи поширення певних, як правило, вигідних чинній владі, поглядів на ті чи інші події, ЗМІ нав'язують «правильну» точку зору широким верствам населення. Згідно із офіційною версією дії російських військ — відповідь на здійснення нападу на миротворців та мирних жителів, геноцид осетин Грузією, бажання Грузії вступити в НАТО і подальше базування натовських баз біля кордонів з РФ, наміри М. Саакашвілі, спрямовані на силове захоплення і приєднання до Грузії територій, що відкололися.

Представники російського наукового дискурсу, які дотримуються версії влади, стверджують, що дата початку воєнного конфлікту в Грузії — 7 серпня 2008 р., а привід — перетин грузинськими військами кордону повсталі провінції Південної Осетії та збройний напад на її столицю Цхінвалі, під час якого було вбито 2000 цивільних осіб, серед яких — багато громадян РФ і солдатів російських миротворчих сил, що базувалися в Південній Осетії. Після цього Росія ввела свої війська, щоб зупинити протистояння, яке, за її версією, почала Грузія.

Таким чином, російська гуманітарна наука знаходиться у певній залежності від офіційного трактування подій Кремлем, тому деякі її представники не роблять глибокого аналізу передумов цього протистояння. Російські вчені та аналітики, які проживають за межами РФ ширше з'ясовують його причини та передумови.

Загалом дослідження сучасних воєнних конфліктів з Росією вимагає мультидисциплінарного підходу, в основі якого історичні, політологічні, економічні витоки. Вивчення протистоянь сприяє визначенню майбутніх потенційних викликів та загроз, в розробці ефективних стратегії їх вирішення.

Російські вчені першопричиною конфлікту називають поєднання кількох факторів, зокрема міжнаціональної напруги та політичної нестабільності. В регіоні проживає змішане населення етнічних молдаван та росіян різного культурного походження та політичних уподобань. Це призвело до зіткнення інтересів, особливо коли Молдова проголосила свою незалежність від Радянського Союзу в 1991 році.

Можна з упевненістю сказати, що досліджені воєнні конфлікти тривають багато років і мають складний характер — наслідок експансіоністської політики Російської Федерації, а їх вивчення необхідне для розуміння причин, наслідків і виявлення можливої динаміки. Аналізуючи воєнні протистояння, науковці можуть визначити моделі, спільні риси та відмінності, які проливають світло на природу насильства і політику влади, розробити стратегію, спрямовану на запобігання або вирішення конфліктів мирним шляхом.

Перспективи подальших розвідок можуть залежати від різних факторів, включаючи політичні інтереси, академічні дослідження та еволюцію як внутрішніх, так і міжнародних відносин. Зрештою, будь-які подальші напрацювання із зазначеної тематики необхідно проводити з чітким розумінням потенційних наслідків і керуватися принципами об'єктивності.

REFERENCES

Aliexsieichenko, O. V. (2014). *Uchast Rosiiskoi Federatsii u Prydnistrovskomu konflikti*. Retrieved from <http://vmv.kymu.edu.ua/v/p08/16.pdf>. [in Ukrainian].

Andryanov N. S. (2012). *Hruzyno-iuho-oseynskiy konflykt: spetsyfyka politycheskoho urehulyrovaniya* (avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. polyt. nauk) Nyzhnyj Novhorod, Rossyia. [in Russian].

Artymyshyn P. I. (2018). Rosijs'ko-hruzyns'kyj konflikt 2008 r. u medijnomu dyskursi Ukrainy. *Ukraina XX stolittia: kul'tura, ideolohiia, polityka*, (23). 262–280. [in Ukrainian].

Belitser N. V. et al. (2009). *Prydnistrovs'ka problema: pohliad z Ukrainy* Kyiv., 272 s. [in Ukrainian].

Belitser N. V. (2010). 2005: Ukraina i Prydnistrov'ia, abo chomu provalyvsia "Plan Yuschenka". *Yevroatlantyka*, (1). 32–43. [in Ukrainian].

Blazhevych E. O. (2016). Ukraina i Moldova: modernyzatsyonnye vyzovy obschye, otvety — raznye. *Krainy postradians'koho prostoru: vyklyky modernizatsii*. Bul'vins'kuj A. H (ed.) (194–206). Kyiv: Derzhavna ustanova "Instytut vsesvitn'oi istorii NAN Ukrainy". [in Ukrainian].

Bul'vins'kyj A. H. (2020). *Doktrynal'ni zasady polityky vijny schodo postradians'koho prostoru*. Kyiv: DU "Instytut vsesvitn'oi istorii NAN Ukrainy". 306–336. [in Ukrainian].

Chalyj, V. O. (2008, August 27). Rosiia postupyla neobachno, vyznavshy nezalezhnist' Abkhazii ta Pivdennoi Osetii. *Tsentr Razumkova*. URL: http://old.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=617. [in Ukrainian].

Chernyk, P. P (2011). Hruzynsko-rosiiska viina 2008 roku — heopolitychni revansh Rosii. *Derzhava i pravo*, 53, 686–692. [in Ukrainian].

Deviatkov A. V. (2014). Mezhdunarodno-polytycheskye posledstvyia "de-fakto hosudarstvennosti" Prydnestrov'ia. *Vestnik Tjumenskogo gosudarstvennogo universiteta. Istorija*, 2. 51–56. [in Russian].

Doroshko, M., & Shpakova, N. (2011). Zovnishnia polityka respubliky Hruziia. *Heopolitychne seredovyshe ta heopolitychna oriientatsiia krain SND* Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury, 95–100. [in Ukrainian].

Frolov, K. A. (2002). Pridnestrovskij region v geopoliticheskoy sisteme koordinat vostochno-hristianskoj civilizacii. *Pridnestrov'e v geopoliticheskoy sisteme koordinat XXI veka*. Tiraspol': Perspektiva. pp. 68–70. [in Russian].

Habro I. V., Kurilenko A. V. (2021). Istorychni peredumovy ta prychny rosijs'ko-hruzyns'koi vijny 2008 roku. *Starozhytnosti Lukomor'ia*, 3. 128–134 Retrieved from <http://www.lukomor.mosk.mksat.net/index.php/lukomor/article/view/83>. [in Ukrainian].

Halynskij Y. N., Halynskij Ya. O. (2018). Predposylky obrazovanyia y etapy stanovleniia nepryznannoho Prydnestrovskoho hosudarstva. *Pravo y sovremennye hosudarstva*, 1. 34–40. [in Russian].

Hamova S. (2006). Kusok Moldavy ukhodyt v sobstvennost' Rossyy. *Nezavysymaia hazeta*. [in Russian].

Haritonova N. I. (2019). *Mezhdunarodno-politicheskoe izmerenie Pridnestrovskogo konflikta: strategicheskie podhody k uregulirovaniju*. Avtoref. dis. na soisk. uch. stepeni dokt. polit. nauk.: 23.00.04. Moskva. 54 s. [in Russian].

Hordeev D. A. (2004). Prydnestrov'e v usloviakh kohnytyvnoho dyktata evroatlantskoy tsyvylyzatsyy. *Ezhehodnyj ystorycheskij al'manakh Prydnestrov'ia*, 8. 68–76. [in Russian].

Hradyrovskij S. M. (2002, July 29). Malaia shakhmatnaia doska. *Nezavysymaia hazeta*. [in Russian].

Hrosul V. Ya. (2001). *Istoriia Prydnestrovskoj Moldavskoj Respublyky*. T. 2. Tyraspol': Ryopfu, Prydnestrovskij Hosudarstvennyj Unyversytet ym. T. H. Shevchenko. [in Russian].

Hubohlo E. M. (1999). Mezhnatsyonal'naia napriazhennost v real'nosti y v predstavleniakh hrazhdan. *Etnycheskaia mobylizatsiia y mezhetnycheskaia yntehratsiia*, Moskva, 180–184. [in Russian].

Idajatov A. K. (2014). *Mediakratija i ee rol' v uregulirovanii politicheskikh konfliktov (na primere rossijsko-gruzinskogo konflikta 2008 g.)*. Dis. na soisk. uch. st. kand. polit. nauk.: 23.00.02. Moskva, 192 s. [in Russian].

Karasiov V. U (2007, November 8). Popry kryzu, Hruziiia trymaie marku demokratii. *Holos Ameryky*. Retrieved from <https://ukrainian.voanews.com/a/a-49-2007-11-08-voa4-87046342/227515.html>. [in Ukrainian].

Kartunov O. V. (1999). *Vstup do etnopolitologii: nauk.-navch. pos.* Kyiv: Krok. [in Ukrainian].

Kava O. S. (2004). Prychyny vynyknennia Prydnistrovs'koho konfliktu naprykintsi 80-kh rokiv XX stolittia. *Istorychni studii* (17, pp. 74–80). Kyiv: Mahisterium. NaUKMA. [in Ukrainian].

Kisse A. I. (2006). *Polityko-pravovi zasady upravlinnia etnichnym konfliktom* Dys. na zdob. d-ra polit. nauk: spets. Kyiv. [in Ukrainian].

Kotsur V. V. (2013). *Etnopolitychnyi konflikt u Prydnistrovi u konteksti ukraïnsko-moldovs'kykh mizhderzhavnykh vidnosyn*. Kyiv. [in Ukrainian].

Kruhlahov A. M. (2006). Chy dopomozhut' ievropejs'ki liky khronichnij kryzi Prydnistrov'ia? *Polityka i chas*, 4. 44–58. [in Ukrainian].

Kulik V. A. (2002). K voprosu o roli Ukrainy v Pridnestrovskom uregulirovanii, *Pridnestrov'e v geopoliticheskoi sisteme koordinat XXI veka*. Tiraspol': RIOPGU, 58–67. [in Russian].

Kushniruk B. B. (2008, August 18). Rosijs'ko-hruzyns'ka vijna: prychny ta naslidky. *UNIAN*. URL: <http://www.unian.net/ukr/news/news-267814.html>. [in Ukrainian].

Kyiak T. R. (2002). Moldovo-rumuno-ukraïns'ki vzaiemyny. *Ukraina dyplomatychna*, 2. 519–557. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrdip_2002_2_43. [in Ukrainian].

Kyrydon A. M (2009). Prychyny rosijsko-hruzynskoho konfliktu 2008 roku: rehionalnyi vymir. *Visnyk mizhnarodnykh vidnosyn*, 8. Retrieved from <http://vmv.kymu.edu.ua/series/vmv/vipusk8/5.pdf>. [in Ukrainian].

Levyk B. S. (2015). *Balto-Chornomors'kyj rehion: suchasnyj potentsial ta perspektyvy: monohrafiia*. Mariupol': Skhidnyj vydavnychyj dim. [in Ukrainian].

Liashenko T. M. (2015). Moldova na shliakhu ievrointehratsii: vzaiemovidnosyny vlady ta opozytsii. *Naukovi zapysky IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy*. Vyp. 4 (78). 361–376. [in Ukrainian].

Livinska, Yu. & Behei, I. (2022). Causes of the Russian-Moldovan Conflict of 1992 in Ukrainian and Russian Historiographical Discourses. *Skhidnoievropeiskyi istorychnyi visnyk*, 22. 206–215. [in English].

Livins'ka Yu. H. (2019). Predposylky y prychny vznynovenyia rossijsko-hruzynskoho konfliktu v ukraynskom y rossijskom nauchnom diskursakh. *Sdirect* 24. (4 (2)). 159–180. Retrieved from https://docs.wixstatic.com/ugd/527eac_10668738b8e543bb8b0384ce69944bdd.pdf. [in Ukrainian].

Livins'ka Yu. H. (2022). Zbrojni konflikty za uchastiu Rosijs'koi Federatsii v Nahirnomu Karabasi, Prydnistrov'i, Hruzii ta v Ukraini v ukrains'kij istoriohrafii. *Aktual'ni pytannia humanitarnykh nauk: mizhvuzivs'kyj zb. nauk. prats' molodykh vchenykh Drohobys'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka*, 49. Vol. 1. pp. 31–38. [in Ukrainian].

Marakutsa H. S. (2003). Prydnestrovskiy konflikt — perspektivy urehulyrovanyia. *Prydnestrov'e*, 3. 15–19. [in Russian].

Marukhovs'ka-Kartunova O. O. (2005). Pro pryrodu etnopolitychnykh konfliktiv: chomu buntuiut' etnichni hrupy. *Naukovi zapysky IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy*, 27. 49–62. [in Ukrainian].

Matiashev V. N. (2002). *Prydnestrovskiy konflikt: problemy y perspektivy urehulyrovanyia*. Moskva. [in Russian].

Matsnev A. A. (1996). Etnopolitycheskiye konflikti: pryroda, typolohyia y puty urehulyrovanyia. *Sotsyal'no-polytycheskiy zhurnal*, 4. 4–51. [in Russian].

Medynets M. Ya. (2018). *Prydnestrovskaya problema v ystorycheskoy polytyke Respublyky Moldova y Prydnestrovskoy Moldovskoy Respublyky*. Avtoref. dys.kand. ystor. nauk. Kazan'. Retrieved from <https://dspace.kpfu.ru/xmlui/bitstream/handle/net/154944/2018-260.pdf?sequence=-1>. [in Russian].

Mialo K. H. *Rossyia y poslednyye voyny XX veka (1989–2000). K ystoriy padeniya sverkhderzhavy*. Moskva, 2002. 480 s. [in Russian].

Mykhajlov V. A. (1993). Pryntsyp “voronky”, ili Mekhanyzm razvertyvaniya mezhetnycheskoho konfliktu. *SOTsYS*, 5. 57–63. [in Russian].

Nechaieva-Iuriichuk, N. V. (2010). Do pytannia pro prychyny vynyknennia ta rozvytok Prydnistrovskoho konfliktu. *Istorychna panorama*, 11, 42–53. [in Ukrainian].

Nechaieva-Yuriichuk N. V. (2007). Do pytannia pro prychyny ta ymovirni naslidky hruzyno-rosiiskoho konfliktu u serpni 2008 roku. *Istorychna panorama*, 5. Retrieved from <http://politics.ellib.org.ua/pages-4792.html>. [in Ukrainian].

Nepriyts'kyj O. A. (2006). Prydnistrovskiy konflikt: sproby vrehuliuvannia na pochatku KhKhI st. *Naukovi zapysky Vinnyts'koho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhajla Kotsiubyns'koho. Seriya: Istoriia*. Vyp. 10. 328–331. [in Ukrainian].

Netkachev, Yu. M. (2019). *Neizvestnaya pravda o Pridnestrovskom konflikte 1992 goda: istoricheskii ocherk*. Moskva. [in Russian].

Payn E. A. (1991). Problemy rehulyrovanyia polytycheskykh konfliktov v post-sovetskom obschestve. *Sotsyal'nye konflikti: Ekspertyza. Prohnozyrovanye. Tekhnolohyia razresheniya*, 2. 118–149. [in Russian].

Perepelitsa, G. N. (2001). *Konflikt v Pridnestrove: prichiny, problemy i prognoz razvitiya*. Kyiv: Stilos. [in Russian].

Petrova, I. V. (2007). *Zovnishn'opolitychni chynnyky vrehuliuvannia Prydnistrovskoho konfliktu*. Avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand polit. nauk. Chernivtsi. [in Ukrainian].

Pintsak V. I. (2002). Polityka Ukrainy u vrehuliuvanni Prydnistrovskoho konfliktu. *Nova polityka*, 2. 25–28. [in Ukrainian].

Priakhyn, V. F. (2002). *Rehyonal'nye konflikti na postsovetskom prostranstve: Abkhazya, Yuzhnaia Osetiya, Nahornyy Karabakh, Prydnestrov'e, Tadzhikystan*. Moskva: GNOM i D. [in Russian].

Pyrozhekov, S. I. (2007). Ukraina ta Moldova: vid susidstva do partnerstva. *Ukraina diplomatychna: nauk. shchorichnyk*, 8, 557–558. [in Ukrainian].

Sadovnik O. V. Istorychni koreni vynykennia Prydnistrovskoho konfliktu 1989–1992 rr.: Moldavska Avtonomna Radianska Sotsialistychna Respublika u skladi URSR 1924–1940 rr. yak odna iz osnovnykh peredumov konfliktu. *Hileia: nauk. visnyk. zb. nauk. prats / hol. red. Vashkevych V. M.* Kyiv: Vydavnytstvo «Hileia», 2016. Vyp. 110 (7). 432 s.

Samujlov S. M. (1994). *Mezhnatsyonal'nye protsessy v Evrope: sodержanye, rol' Zapada y polytyka Rossyy.* Moskva. [in Russian].

Selyvanova Y. F. (1994). Prydnestrovskiy konflikt: chto za etym stoyt? *Obozrevatel'*, 3–4. 55.

Shkuratenko O. V., Durnov Ye. S., Scherbatiuk V. M. (2020). Aneksiia v ievropejs'komu heopolitychnomu prostori: naukovy dovidkovy vydannia. Kyiv: Liudmyla, 84 s. [in Ukrainian].

Shornykov P. M. (2011). Bessarabskiy front (1918–1940 gg.). Tyraspol': Polihrafist, 288 s. [in Russian].

Solovij H. R. (2009). Hruzyno-rosijs'ka vijna na Kavkazi: istoriia, prychyny, naslidky. *Naukovyy chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. 1.* 101–105. Retrieved from <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/3179/Soloviy.pdf;jsessionid=99CA71E76A0141248DFFD8A400E15F61?sequence=1>. [in Ukrainian].

Tsukanova, O. V. (2011). Osnovnye jetapy peregovornogo processa v oblasti uregulirovaniia moldovo-pridnestrovskogo konfliktu. *Biznes v zakone*, 3. 135–139. [in Russian].

Tsyhanok A. D. (2011). *Vojna na Kavkaze 2008: russkiy vzghliad. Hruzino-oseitinskaia vojna 8-13 avhusta 2008 g.* Moskva. [in Russian].

Tuchyns'kyj, V. A. (2009) Politychni peredumovy utvorennia Moldavs'koi avtonomnoi radians'koi sotsialistychnoi respubliki u skladi USRR v 1924 r. *Naukovi zapysky Vinnyts'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhajla Kotsiubyns'koho. Seriia: Istoriia*, 15. 71–74. [in Ukrainian].

Tverdokhlib, V. M. (2002, July 27 — August 2). Moldova ne zadovolena Ukrainoiu. *Dzerkalo tyzhnia*. [in Ukrainian].

Usatiuk K. (2020). Rosiisko-hruzynskiy konflikt 2008 roku: uroky dlia Ukrainy. *Sotsial'no-politychni studii : nauk. al'manakh*, 4. 124–133. Retrieved from <http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/28384/1/124-133.pdf>. [in Ukrainian].

Verhuz' A. S. (2012). Myrotvorcheskaia operatsiia v Prydnestrov'e — resha-iushchy faktor podderzhanyia myra y stably'nosti v rehyone. *Armiia i obschestvo*, (1). 25–30. [in Russian].

Volkova A. Z. (2005). Perviy opyt moldavskoy sovetskoj hosudarstvennosti na terrytory Prydnestrov'ia: Bessarabskaia Sovetskaia Sotsyalistycheskaia respublika, 1919 hod. *Prydnestrovskaa hosudarstvennost': ystoryia y sovremennost'*. Tiraspol': Yzd-vo Prydn. un-ta. 84–89. [in Russian].

Vozniak T. S. (2008, August 13). Hruzyns'ka kryza i ii ukrains'ki naslidky. *Vysokiy zamok*, (149). 2. [in Ukrainian].

Vyshnia I. A. (2019). *Ukrains'ko-moldovs'ki vidnosyny u 1991–2014 rr* Dys. na zdob. nauk. stup. kand. ist. nauk. Kyiv. [in Ukrainian].

Yaroshenko, Ye. (2017, August 8). Viina v Hruzii: chotyry vazhlyvykh uroky dlia Ukrainy. *Apostrof*. URL: <https://apostrophe.ua/ua/article/politics/2017-08-08/voyna-rossii-s-gruziye-chetyre-vajnyih-uroka-dlya-ukrainyi/13777>. [in Ukrainian].

Zadorozhnii O. (2014). *Mizhnarodne pravo v mizhderzhavnykh vidnosynakh Ukrainy i Rosiiskoi Federatsii 1991–2014*. Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian].

Zatulin K. F. (2009, April 8). Rosiia mozhe vyznaty nezalezhnist' Prydnistrov'ia. *UNIAN*. URL: <https://www.unian.ua/world/209455-zatulin-rosiya-moje-viznati-nezaleznist-pridnistrovya.html>. [in Ukrainian].

Zdravomyslov A. H. (1999). *Mezhnatsyonal'nye konflykty v post-sovetskom prostranstve*. Moskva: Aspekt Press. 286 s. [in Russian].

Zhuravlev V. (2005). *Lehytymatsiya prydnestrovskoho hosudarstva: strukturno-funktsyonal'nyj podkhod*. Tyraspol: Perspektyva, 164 s. [in Russian].

Zhyrokhov M. A. (1999). *Vojna v strane vynohrada. Avyatsiya i vremia*, 4. 31–39. [in Russian].

Zvorych I. T. (2009). *Etnopolityka v Ukraini: rehional'nyj kontekst*. Kyiv. Del'ta. 320 s. [in Ukrainian].

Zvezdova O. L. (2019). “*De-fakto derzhavy*” na postradians'komu prostori. Dys. kand. polit. nauk (doktora filosofii). Mykolaiv: Chornomors'kyj natsional'nyj universytet imeni Petra Mohyly. Retrieved from <https://chmnu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/05/Disertatsiya-Zvezdova.pdf> [in Ukrainian].

Yulia Livinska

Junior Researcher

Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy
(Lviv, Ukraine).

E-mail: uliviska@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4291-5618>

ANALYSIS OF THE MILITARY CONFLICTS INVOLVING RUSSIA IN TRANSNISTRIA (1990–1992) AND GEORGIA (2008) IN UKRAINIAN AND RUSSIAN HISTORIOGRAPHICAL DISCOURSES

SUMMARY

The article considers different interpretations of the preconditions of the conflicts in Transnistria and Georgia in Ukrainian and Russian historical narratives and analyzes current discussions, which contributes to a better understanding of the complex dynamics of historical memory in modern Ukraine and Russia.

The methodological basis of the research is the general scientific principles of historicism, scientific objectivity, the descent from the abstract to the concrete, systematicity, and the terminological principle. The article uses historical analysis, namely the use of primary and secondary sources, in particular official documents, and scientific intelligence. The analyzed case studies made it possible to summarize a specific conflict's strategic goals, tactics, and results. Comparative analysis revealed regularities or trends. The statistical analysis helped reveal correlations between variables such as military resources, strategy, and conflict outcomes.

The source and historiographical materials of the article can be used in the activities of relevant institutions of state power, expert centers, and scientific research

institutions when writing general works and textbooks on the history of modern military conflicts.

Prospects for further studies may depend on various factors, including academic research and the evolution of both domestic and international relations. It is also important to consider the ethical implications of analyzing military conflicts and their impact on people's lives. Ultimately, any further research must be conducted with a clear understanding of potential outcomes and be guided by the principles of objectivity.

The practical importance lies in understanding the deep factors that lead to military conflicts, in the possibility of predicting future events, developing effective policies that will promote peace and stability in the region, preventing further escalation of confrontations, and minimizing their impact on the world economy. Studying the strategies and tactics used in past conflicts will allow us to develop effective methods of countering them.

A comprehensive analysis of Ukrainian and Russian historiographical discourses regarding the military conflicts of the Russian Federation with independent states in the post-Soviet space was made. The hybrid nature of the confrontations, which combined traditional (weapons) and non-traditional (information influence) methods of warfare, was revealed, in particular, it was found that their characteristic feature is the information war, which aims to influence the consciousness of people living in the conflict zone with the help of information manipulation.

Keywords: *military conflicts, Ukraine, the Russian Federation, the Republic of Moldova, Transnistria, Georgia, independent states, the post-Soviet space, Ukrainian historiographical discourse, Russian historiographical discourse.*

УДК 94(477+571): 327.8+32.019.51

Олександр Андросчук

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
сектору новітньої історії та політики,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), E-mail: oleksandrosh@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1402-1035>

ВІЙНА ДО ПОЧАТКУ ВІЙНИ: ТЕМА ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ В УКРАЇНІ У ПУБЛІЦИСТИЦІ ТА МЕДІЙНОМУ ПРОСТОРІ ДО 2014 р.

Анотація.

Мета дослідження: систематизувати та проаналізувати представлення теми збройного конфлікту на території України в аналітичних і публіцистичних текстах, а також медійному просторі, які з'являлися до 2014 року. Просування тези про можливість виникнення збройного конфлікту чи повномасштабної війни на теренах України розглядається як один з інструментів, задіяних як в кампанії з дискредитації держави Україна та і в інформаційній обробці й підготовці колективної свідомості самих росіян до сприйняття війни проти України. Поява подібних текстів до початку реальної збройної агресії Росії проти України може трактуватися як складова інформаційної стадії гібридної агресії, що розпочалась задовго до розгортання «гарячої» стадії війни. За підсумками аналізу низки оприлюднених у 2001–2013 рр. матеріалів з прогнозами розвитку України виокремлено кілька домінантних пропагандистських тез, які в них просувалися: 1) про нежиттєздатність України як повноцінної держави («failed state»); 2) про існування непереборного розколу в українському суспільстві за кількома лініями; 3) про штучність України не лише як державного утворення, але й українського народу як суб'єкта історії аж до повного заперечення існування українців як окремої нації тощо. Основну увагу приділено аналізу публіцистичних текстів і публічних висловлювань, які описували різні варіанти можливого російсько-українського конфлікту задовго до початку гібридної агресії Росії проти України в 2014 р. та широкомасштабного вторгнення 2022 р. Проведено порівняльний аналіз їх сюжетів із реалізованим у 2014–2022 рр. сценарієм війни Росії проти України, особливу увагу звернено на обставини появи та розповсюдження цих текстів, особистості їх авторів. Оприлюднення подібних текстів мало, з одного боку, вплинути на формування думки та позиції читача, з іншого — дозволяло відстежувати реакцію аудиторії на появу таких публікацій. **Перспектива подальших студій** полягає як в розширенні кола залучених до аналізу матеріалів, так і поглиблені аналізу історичного контексту появи такого ґибу текстів, позицій їх авторів та мотивів

до написання, зважаючи при цьому на активність РФ у просуванні вигідних їй наративів та посилів.

Ключові слова: прогноз, сценарій, інформаційна війна, гібридна війна, анексія Криму, війна Росії проти України.

Після емоційного шоку від розгортання активних бойових дій на теренах України внаслідок широкомасштабної російської агресії українське суспільство в перші тижні війни одночасно пережило глибоке психологічного потрясіння і розчарування від реакції російського суспільства на події 24 лютого 2022 р. Досить швидко стала очевидною марність сподівань на те, що громадяни РФ не приймуть закамуфльованої під «СВО» війни проти України, «прокинуться» і почнуть діяти аби зупинити несправедливість. Можна припустити, що такі очікування українців були зумовлені кількома чинниками. Вочевидь, багато хто з громадян України помилково ретранслював на російський соціум риси, притаманні власне українському суспільству: здатність критично сприймати та осмислювати дії політичних акторів, глибоко закорінений плюралізм думок і візій щодо світоглядних чи політичних питань тощо. Водночас українці, ймовірно, не повною мірою розуміли, яким чином працювала ідеологічна/пропагандистська машина РФ та яких результатів вона досягла у впливі на свідомість росіян. Така обробка колективної свідомості російського соціуму, як засвідчили події останніх років, була тривалою, планомірною та наполегливою роботою із залученням широкого арсеналу традиційних і новітніх методів та інструментів пропаганди.

Доводиться констатувати, що в Україні проблеми формування колективної свідомості російського суспільства, власне того, чим є сучасна російська держава і російський соціум, донедавна не досліджувалися фаховою спільнотою істориків настільки глибоко та системно, щоб це дозволило сформуванню чіткого розуміння ситуації. Так само недостатньо вивчалися питання формування образу України та українців в російському політикумі та серед пересічних громадян РФ, хоча проби такого аналізу, безумовно, були. У 2004 р. вийшли нариси у 3-х томах «Україна і Росія в історичній ретроспективі», написані науковцями Інституту історії України та двома запрошеним дослідниками з Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України та Інституту проблем міжнародної безпеки при РНБО України¹. У 2013 р. підготов-

¹ Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х томах / Ред. рада: В. М. Литвин (голова) [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій; НАН України, Ін-т історії України. Т. 1: Українські проекти в Російській імперії / В. Ф. Верстюк, В. М. Горобець, О. П. Толочко. К.: Наукова думка, 2004. 501 с.; Т. 2: Радянський проект для України / В. А. Гриневич, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко. К.: Наукова думка,

лено аналітичну доповідь «Україна в російському історичному дискурсі (кінець XX — початок XXI ст.)», в якій авторитетні науковці Г. Касьянов, В. Смолій та О. Толочко розкрили особливості формування в Росії образу України засобами історичного дискурсу, простежили інституційний розвиток українських студій в РФ, проаналізували представлення українських сюжетів в російській навчальній літературі, а також окремі аспекти історичної політики РФ стосовно України на початку XXI ст.² Фахівці констатували, що в Україні на час підготовки публікації не існувало систематичної, на інституційному рівні, програми російських студій, адекватної за масштабами охоплення ролі РФ в регіоні³.

В контексті означеної теми варто також згадати низку праць, присвячених різним аспектам «українському вектору» російської політики та ідеології: квазіправовому обґрунтуванню та політичній міфології, націлених на обґрунтування легітимності анексії Російською Федерацією Криму⁴, ролі соціальних мереж у підготовці та здійсненні операції з «повернення» Криму в 2014 р.⁵, формуванню концепту «Русский мир», причинами його виникнення й механізмам реалізації в Криму та на Донбасі⁶ тощо. Огляд досліджень західноєвропейських науковців та аналітиків на тему російсько-українського конфлікту підготували фахівці Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України⁷. Укладено першу частину електронного рекомендаційного покажчика публікацій про російсько-українську війну⁸. Від березня 2015 р.

2004. 528 с.; Том 3: Новітній український державотворчий процес / С. В. Кульчицький, Б. О. Парахонський. К.: Наукова думка, 2004. 325 с.

² Касьянов Г., Смолій В., Толочко О. Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації. К.: Інститут історії України НАН України, 2013. 128 с.

³ Там само. С. 4.

⁴ Ідеологічне та квазіправове обґрунтування Російською Федерацією анексії Автономної Республіки Крим / Упоряд.: О. Ф. Белов, С. С. Кудінов, В. М. Гребенюк. К.: Національна академія Служби безпеки України СБУ, 2017. 284 с.

⁵ Демартіно, Андрій. «Криве дзеркало». Роль соціальних мереж в операції Російської Федерації з анексії Криму. К.: Саміт-книга, 2020. 248 с.

⁶ Якубова Л., Головка В., Примаченко Я. Русский мир на Донбасі та в Криму: історичні витоки, політична технологія, інструмент агресії: Аналітична доповідь / Відп. ред. В. Смолій. К.: Інститут історії України НАН України, 2018. 227 с.; Якубова Л. «Русский мир» в Україні: на краю прірви. К.: ТОВ «Видавництво «КЛІО»», 2018. 384 с.; Громенко С. В. #КрымНаш. Історія російського міфу. К., 2017. 208 с.

⁷ Інтерпретація російсько-українського конфлікту в західних наукових і експертно-аналітичних працях / За ред. В. Кулика. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. 328 с.

⁸ Російсько-українська війна. Ч. 1: Неоголошена війна (20 лютого 2014 — 24 лютого 2022): рекомендаційний покажчик [Електронне видання] / Уклад. Ю. І. Левченко. Київ:

в Україні на засадах громадської організації діє «Центр дослідження Росії»⁹.

Після початку широкомасштабного російського вторгнення в Україну в лютому 2022 р. спостерігалось різке зростання інтересу до теми російсько-українських взаємин останніх десятиліть та історії гібридної агресії РФ проти України, що розпочалась у 2014 р. Відбувалося активне осмислення різних аспектів теми у форматі наукових конференцій, семінарів, панельних дискусій¹⁰. Однак чимало проблем, з огляду на незавершеність багатьох подій та процесів, ще не отримали системного аналізу та викладу. Триваюча гостра фаза війни Росії проти України суттєво обмежує можливості глибокого та всебічного аналізу проблеми відносин двох країн впродовж останніх років, залишаючи для дослідників можливість фокусуватись лише на окремих аспектах теми.

Одним із нагальних дослідницьких завдань є вивчення генези політики Росії щодо України та її суспільства. Політичний курс РФ щодо України в кінцевому рахунку призвів, з одного боку, спочатку до прихованої (гібридної), а від 24 лютого 2022 р. і до відкритої, широкомасштабної збройної агресії проти сусідньої держави, а з іншого — забезпечив формування в колективній свідомості більшості росіян образу України як неіснуючої, штучно створеної країни, спричинив до трансформації образу українців із «братнього народу» в головного ворога Росії та росіян. У цьому контексті мають рацію ті дослідники, які помітили, що конфлікти на пострадянському просторі стали наслідком не стільки внутрішніх суперечностей конфліктуючих сторін, скільки дій Росії (пов'язаних із неоімперською політикою Кремля), яка тривалий час маніпулювала конфліктами на пострадянському просторі й продовжує це робити¹¹. Для означення цих процесів науковці послуговуються концептом *конфліктизації*, під яким розуміється процес посилення різними засобами рівня конфліктності у будь-якому соціумі (як на індивідуальному, так і на

Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2022. 149 с. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/38190/Rosiisko-ukrainska%20viina.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

⁹ Див.: Центр дослідження Росії. Офіційний веб-сайт. [Електронний ресурс] URL: http://r-studies.org/cms/index.php?action=category/browse&site_id=8&lang=ukr&category_id=20

¹⁰ Див.: Панельна дискусія «Війна Росії проти України 2014–2022 рр.: історична ретроспектива і спроби наукової рефлексії» (19–20 травня 2022 р.) (уклали: О. Лисенко, О. Маєвський, В. Нахманович). Український історичний журнал. 2022. Число 4. С. 4–54. Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/187251>

¹¹ Орттунг, Роберт, Уокер, Кристофер. «Замороженные конфликты» Путина. 2015. Февраль. [Електронний ресурс]. URL: https://www.inopressa.ru/article/16feb2015/foreignpolicy/putin_ukr_georgia.html

колективному рівні)¹². Конфліктизація стала один з важливих елементів гібридної агресії для створення державою-агресором в державі, обраній для агресії, внутрішніх протиріч та конфліктів з подальшим їх використанням для досягнення політичних цілей. У свою чергу стратегія гібридної агресії (*гібридної війни*) передбачає активний інформаційний супровід воєнного, збройний конфлікту. При цьому інформаційна стадія такого конфлікту може розпочатись задовго до виникнення конфлікту збройного¹³.

У статті зроблено спробу розкрити окремі аспекти інформаційної підготовки РФ до агресії проти України, зокрема, появу та поширення матеріалів про можливе розгортання збройного конфлікту (війни) на теренах України в медійному просторі та публіцистичних текстах до 2014 р., тобто до початку анексії Російською Федерацією Криму та розгортання проксі-війни на Донбасі. До аналізу включені як публічні висловлювання про можливу російсько-українську війну, які за формою можливо віднести до передбачень чи аналітичних прогнозів, так і тексти, де гіпотетичний конфлікт описаний досить докладно і правдоподібно (останнє дозволяє зробити припущення, що такі тексти могли бути своєрідною апробацією сценарію майбутнього конфлікту).

Після широкомасштабного російського вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р. у медіа-просторі з'явилися численні згадки про те, що окремі експерти, політики, громадські діячі задовго до цих подій передбачали можливу російсько-українську війну. Чи не найчастіше ЗМІ трансливали фрагмент інтерв'ю військового та політичний діяча, лідера чеченського визвольного руху в 1990-х роках, першого президента Чеченської Республіки Ічкерія Джохара Дудаєва, яке він дав у 1995 р. телевізійній програмі «Погляд» («Взгляд»). В інтерв'ю, записаному під час першої російсько-чеченської війни, політик говорив про те, що «російський народ, хворий людиноненавистницькою ідеологією» та передбачив територіальні конфлікти на пострадянському просторі, зокрема, щодо Криму: *«В Криму ще буде бійня. Україна ще зіткнеться (рос. “схлестнется”) з Росією на непримиримих [позиціях]?... Далі Литва, Латвія, Естонія та Білорусь...»*¹⁴.

¹² Воронаєва, Тетяна. Конфліктизація культурно-історичного простору українства в умовах сучасних загроз: теорія і практика. *Українознавчий альманах*. 2018. Вип. 25. С. 34–43. Режим доступу: URL: <http://ukralmanac.univ.kiev.ua/index.php/ua/article/view/339>

¹³ Авер'янова, Ніна. Особливості збройного конфлікту в Україні. *Українознавчий альманах*. 2019. Вип. 25. С. 10. Режим доступу: URL: <https://ukralmanac.univ.kiev.ua/index.php/ua/article/view/334/318>

¹⁴ Див.: Youtube.com [Електронний ресурс]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=faDU-znVzkQ>

Схожі тези Д. Дудаєв висловив також в 1995 р. в інтерв'ю естонським кіножурналістам «Exitfilm»¹⁵.

З відео архівів було підняте та розтиражоване в медіа висловлювання російського кінорежисера Олександра Сакурова на одному з творчих вечорів у Москві в лютому 2008 р., де він зазначив: *«Я з великою тривогою дивлюсь на майбутнє батьківщини... Нас чекають великі війни. І на півдні країни (РФ). Нас чекає велика, важка (рос. "тяжелейшая") війна з Україною, і важкий конфлікт, можливо, з Казахстаном»*¹⁶. Фрагмент творчого вечора О. Сокурова був показаний на телеканалі «Культура».

У листопаді 2009 р. російський олігарх і політик Борис Березовський, говорячи про безкарність дій РФ щодо відторгнення частини Грузії, передбачав, що в майбутньому Росія зробить спробу так само агресивно підкорити й Україну. В інтерв'ю виданню Weekly.ua (пізніше текст опублікувало Інформаційне агентство УНІАН) на запитання про те, чого варто Україні очікувати у відносинах з Росією, Б. Березовський відповів: *«Росія завжди намагатиметься агресивно — я наголошую! — підкорити Україну собі, своїм інтересам»*. Також політик підкреслював, що після того, як стало зрозуміло, що Росія веде себе *«неадекватно»*, а Захід не відреагував на агресію проти Грузії, не можна було виключити й надалі подібних дій з боку РФ, зокрема, й прямої військової агресії проти України: *«Росія одержала позитивний досвід в Грузії, коли військовим шляхом вона відвоювала частину території Грузії і визнала ці республіки незалежними, а світ це проковтнув. Не важливо, що незалежність Абхазії і Північної Осетії не визнають. Суть в іншому. У тому, що світ цьому не протистояв, хоча у Заході були всі можливості, щоб не допустити агресії. Така безкарна поведінка не може не викликати азіотажу, ейфорії, і якщо так продовжуватиметься, Росія спробує якщо не політичним і не економічним, то військовим шляхом захопити Севастополь і Крим»*¹⁷.

Вище наведені прогнози майбутньої агресії Росії проти Україною об'єднує те, що вони викладені у формі висловлювань відомих людей, які

¹⁵ Див.: Youtube.com [Електронний ресурс]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=oAh9oPz5lWs>

¹⁶ Див.: Youtube.com [Електронний ресурс]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=XGVTou-jJCQ>

¹⁷ Тетяна Мележик. Хто з відомих людей передбачав війну Росії з Україною. ТСН, 14 березня 2022 р. [Електронний ресурс]. URL: <https://tsn.ua/ato/hto-z-vidomih-lyudey-peredbachav-viynu-rosiyi-z-ukrayinoyu-2009065.html>. Цит. за: Березовський: Кожен провал в Україні російські спецслужби звалюють на мене. Інформаційне агентство УНІАН, 12 листопада 2009 р. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.unian.ua/rights/288302-berezovskiy-kojen-proval-v-ukrajini-rosiyski-spetsslujbi-zvalyuyut-na-mene.html>

раніше за інших змогли вловити суть російської зовнішньої політики та ідеологічної доктрини, передбачити наслідки їх втілення. Чіткіше окресленими виглядали прогнози можливої повномасштабної російсько-української війни, які з'явилися в інформаційному просторі вже після анексії Криму та початку гібридної агресії РФ на Донбасі в 2014 р. Автори таких прогнозів мали вже можливість аналізувати перший досвід російської агресії та розглядати варіанти й сценарії її продовження.

В інтерв'ю виданню «Радіо Свобода», опублікованому 3 вересня 2014 р., опозиційний російський політик Борис Немцов розкрив наміри В. Путіна щодо України. Той, на переконання опозиціонера, прагнув створення маріонеткової держави з назвою «Новоросія», для чого й було сформовано певний плацдарм — зайнято Луганськ і Донецьк. Наступне завдання — спробувати прорватись в Крим (для цього йшла підготовка до штурму Маріуполя і вже було захоплено Новоазовськ). Окрім того Росії ще були потрібні Херсон і Запоріжжя, але реалізація цього задуму на той час здавалась Б. Немцову досить проблематичною¹⁸.

Радник президента Росії В. Путіна в 2000–2005 рр., а в 2006–2021 рр. — науковий співробітник Центру глобальної свободи та процвітання Інституту Катона (США), економіст Андрій Ілларіонов у виступі в Європарламенті 19 листопада 2014 р. під час слухань на тему «Як мати справу з Росією?», характеризуючи Росію, зазначив, що світ має справу з країною, населення якої в значній мірі піддане ідеологічній та психічній обробці (*«промивці мізків»*), схожій до тієї, яка мала місце в Німеччині в 1930-х і 1940-х роках. Політик стверджував, що правлячий російський режим вів інформаційно-психологічну війну не лише проти власного народу, але й проти народів сусідніх країн, країн Центральної та Західної Європи, багатьох країн світу. Вказавши на те, що вторгнення російських військ до Криму, Донецької та Луганської областей не можна вважати «українською кризою», а слід називати «російська криза» і навіть «війна», А. Ілларіонов зазначив: *«Це російсько-українська війна. А, якщо точніше, то — це путінська війна проти України»*¹⁹. Аналітик підкреслював, що війна, яка довгий час готувалась і на той час вже велась 16 місяців, буде тривалою й, що *«деякі аспекти майбутньої війни проти України обговорювалися в російському керівництві ще влітку 2003 р.»*, а в 2004 р. в Кремлі розглядали можливість окупації Криму. Після заяв В. Путіна щодо

¹⁸ Борис Немцов: «Задача Путина — расчленение Украины». *Радіо Свобода*, 3 вересня 2014 р. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.svoboda.org/a/26564404.html>

¹⁹ Андрей Илларионов. Як зупинити війну? Виступ на слуханнях у Європарламенті, Брюссель, 19 листопада 2014 р. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 2015. Число 79 (Росія 2015. Агонія режиму). Режим доступу: URL: http://www.ji.lviv.ua/n79texts/Illarionov_Yak_zupynyty_vijnu.htm

України на саміті НАТО в Бухаресті в квітня 2008 р. в публічний простір була вкинута одна з версій плану ведення гіпотетичної російської війни проти України, описана в статті під назвою «Операція “Механічний апельсин”» в «Русском журнале». Після 2008 р. в Росії вийшло цілий ряд книг, присвячених «майбутній війні з Україною». Андрія Ілларіонова вразила їх кількість, і те, наскільки детально в них ця тема розроблялася.

Більше того, А. Ілларіонов вважав, що війна Росії проти України вже йшла і була офіційно оголошена 27 липня 2013 р. в Києві в промові В. Путін з нагоди 1025-ї річниці хрещення Київської Русі. Цей день аналітик вважав датою оголошення так званої гібридної війни проти України, включаючи інформаційну війну: через два дні після промови Путіна головний санітарний лікар РФ Г. Онищенко оголосив про початок санітарної війни проти України. За нею слідували економічна, фінансова, дипломатична війни, зрештою, «конвенціональна війна проти України (з використанням звичайної зброї) почалася в січні 2014 вбивствами майданівських активістів. Офіційно ж вона стартувала 20 лютого 2014, за чотири дні до того, як пан Янукович втік з України. Ця дата була оприлюднена Міністерством оборони Росії, яке викарбувало медаль “За повернення Криму” і помістило на ній дати військової операції проти України: “20 лютого — 18 березня 2014”»²⁰. Відео з фрагментом виступу А. Ілларіонова в Європарламенті доступне в мережі Інтернет²¹, як і текстовий варіант промови в перекладі російською мовою (сам виступ відбувся англійською мовою)²².

У березні 2019 р. Олексій Арестович, якого ЗМІ називали військовим експертом²³, в інтерв'ю журналістці Інтернет-видання «Апостроф» передбачив вторгнення РФ в Україну, а ще раніше робив припущення про

²⁰ Андрей Илларионов. Як зупинити війну? Виступ на слуханнях у Європарламенті, Брюссель, 19 листопада 2014 р. Незалежний культурологічний часопис «І». 2015. Число 79 (Росія 2015. Агонія режиму). Режим доступу: URL: http://www.ji.lviv.ua/n79texts/Illarionov_Yak_zupynyty_vijnu.htm

²¹ ALDE Conference How to deal with Russia. Youtube.com, 21 листопада 2014 р. [Електронний ресурс]. URL: https://www.youtube.com/watch?v=lgw_ilry_bk

²² Андрей Илларионов. Как остановить войну? Пока Россия остается авторитарной диктатурой, она продолжает оставаться источником угрозы. Каспаров.Ru, 10 декабря 2014 г. Режим доступу: [Електронний ресурс]. URL: <http://www.kasparov.ru/material.php?id=5487D3F471798>

²³ Олексій Арестович до того часу мав досить строкату біографію — актор, блогер, оглядач, психолог, військовий діяч. У жовтні 2020 р. він став радником з інформаційної політики та офіційним спікером української делегації у Тристоронній контактній групі з мирного врегулювання війни на сході України на переговорах у Мінську, а від грудня 2020 р. — позаштатним радником з питань стратегічних комунікацій у сфері нацбезпеки та оборони керівника Офісу Президента України.

можливу анексію Росією Криму та розвиток ситуації на Донбасі. Оскільки ці передбачення є широко цитованими в публічному та медійному просторі (при цьому нерідко подаються вирваними із загального контексту, окремим фрагментом), варто описати докладніше їх основні тези та обставини їх виголошення. На запитання журналістки про можливий вступ України до НАТО О. Арестович окреслив два гіпотетичні варіанти розвитку подій. За одним із них, така подія мала б підштовхнути Росію провести велику військову операцію проти України, аби *«просадити» країну в інфраструктурному сенсі і перетворити її в розвалену територію, щоб таким чином Україна перестала бути цікавою для НАТО»*²⁴. За другим сценарієм, якщо Україна не вступить до НАТО, її очікувало поглинання Росією впродовж 10–12 років. Виходом із цієї «вилки історії» О. Арестович вважав велику російсько-українську війну і вступ України до НАТО в результаті перемоги над Росією. Змальовуючи гіпотетичний сценарій такої війни аналітик частково передбачив дії російських військ, які були реалізовані починаючи з 24 лютого 2022 р.: військову повітряну операцію, вторгнення зосереджених на кордоні російських військ, облогу Києва, спробу оточити військові підрозділи в зоні проведення АТО/ООС, прорив через Кримський перешийок і вихід на Каховське водосховище щоб забезпечити подання води на півострів, наступ Росії з території Білорусі, удари по об'єктах критичної інфраструктури, створення «нових республік» тощо. Ймовірність такої війни у 2020–2022 роках аналітик розцінив у 99%, при цьому жодним чином не пояснивши, на чому ґрунтувалися такі припущення²⁵.

У 2021 р. російський журналіст Олександр Невзоров у своєму аналізі головних новим тижня — програмі «Наповал» за 11 квітня 2021 р. на платформі Youtube.com не лише припустив, що Росія хоче напасти на Україну, але й стверджував, що така *«війна з Україною неминуча»*²⁶. Публіцист скептично оцінював могутність РФ і пророкував, що *«в будь-якому випадку все завершиться страшною поразкою і трагедією Росії»* і перемогою України в обох можливих сценаріях: *«у першому, коли великий, злобний кривавий монстр (Росія) затопче маленьку, але горду сусідню країну; в другому — все з точністю, але навпаки: маленька країна*

²⁴ Повноцінна війна з Росією почнеться через пару років — Олексій Арестович. *Апостроф*, 18 березня 2019 р. [Електронний ресурс]. URL: <https://apostrophe.ua/ua/article/politics/2019-03-18/polnotsennaya-voyna-s-rossiyei-nachnetsya-cherez-paru-let---aleksey-arestovich/24496>

²⁵ Там само.

²⁶ Невзоров. Наповал #43. Будущая война в подробностях, смерть Филиппа, Ким Чен Ын и послание народу. *Youtube.com*, 11 квітня 2021 р. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Ia8RFaElqEk&t=171s>

розтоптала криваву потвору»²⁷. О. Невзоров вважав однаково трагічними для Росії обидва ці варіанти і закликав не слухати тих так званих військових аналітиків, які пророкували, що за потужними ударами грізної військової техніки маршем рушать на Київ колони піхоти («Урагани», «Гради», «Посейдони», «Солнцепоки», «Буратіни» пропалють стратегічні коридори для танкових з'єднань, а за танками колонами на Київ піде піхота»). Такий сценарій він вбачав можливим лише на навчаннях, бо «ніхто з таких горе-експертів не враховував запеклого спротиву українців і повного невміння росіян воювати»²⁸.

Розмірковуючи про те, як виглядатиме можливе російсько-українське збройне зіткнення, опозиційний журналіст з притаманним йому сарказмом стверджував: «все розпочнеться з того, що заблукає пара дивізій, які потраплять під удари самої російської авіації; ВМФ своїми ударами “накриє” кілька пляжів, а заразом з'ясується, що корпуси багатьох суден тримаються купи лише за рахунок товстого шару фарби; на фронтах опиняться невідготовлені строковики й на Росію впаде злива з цинкових домовин, жоден солдат чи офіцер не матиме найменшого розуміння заради чого (якого біса) і за чий яхти і палаци він воює в Україні. В Україні Росія “відхопить” ганьби одразу і в “неперетравних” дозах»²⁹.

Передбачав журналіст і те, що така війна створить купу «кривавих і роздираючих душу прецедентів», але помилився у важливому: подальші події продемонстрували марність сподівань О. Невзорова на потужний антивоєнний рух в самій Росії, який згуртує всіх, хто ненавидів існуючий політичний режим. Іншу небезпеку для правлячого режиму публіцист вбачав у тому, що війна здатна «викувати авторитетів, любимців легіонів, і той з них, хто першим почне “братання” з українцями стане самим крутим і знаменитим». Як підсумок журналіст зазначив: «на шляху на Київ росіян очікували відчайдушні батальйони Яроша, ЗСУ, партизани, вогонь із засідок, міни, снайпери, ганьба і смерть»³⁰.

У січні 2022 р., коли російські війська були сконцентровані вздовж українських кордонів та очікували наказу про наступ, українська редакція журналу «Forbes» взяла коментарі щодо можливого розвитку подій у двох експертів, які висловили протилежні — песимістичні та оптимістичні думки щодо нападу Росії на Україну. Американський військовий ана-

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ Невзоров. Наповал #43. Будущая война в подробностях, смерть Филиппа, Ким Чен Ын и послание народу. *Youtube.com*, 11 квітня 2021 р. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Ia8RFaeIqEk&t=171s>

³⁰ Там само.

літик, директор Програми вивчення Росії Центру військово-морської аналітики (CNA) Михайло Кофман вважав реальною загрозу масштабної російської військової операції проти України, яка могла розпочатися найближчими тижнями. Він передбачав три можливі сценарії розвитку ситуації: 1) Росія піде на Київ, щоб змінити владу; 2) Росія частково захопить східні регіони України та вимагатиме прийняти свої умови миру; 3) відбудеться окупація всієї Лівобережної України³¹. Оптимістичний прогноз іншого експерта — економіста, співзасновника Фонду Бориса Немцова «За свободу» Сергія Алексашенко виявився цілковито хибним. При цьому його розмірковування на тему сценаріїв подальшого розвитку подій виглядали досить цинічними, зокрема, думка про те, що запуск кількох балістичних ракет із Сибіру з метою знищення половини української армії та кількох великих українських міст (щоб тим самим продемонструвати перевагу російської армії над ЗСУ) може бути однією з альтернатив повномасштабній війні. Найбільш ймовірним С. Алексашенко вважав варіант, коли Кремль піде на переговори із Заходом, постійно піднімаючи градус напруги, щоб примусити до переговорів і прискорити їх. Такі переговори, на думку експерта, могли закінчитися за рік (при бажанні всіх учасників) або могли тривати і 20 років³².

Розглянуті вище прогнози і передбачення можливого російсько-українського збройного конфлікту чи його різкої ескалації після вже розпочатої в 2014 р. агресії Росії в Криму та на Донбасі були висловлені здебільшого у формі коментарів, усних суджень, і навіть коротких реплік. У них не подано обґрунтування логіки таких тверджень, розгорнутого та глибокого аналізу закономірності описаних гіпотетичних сценаріїв. Водночас можливо виокремити ще одну групу текстів, в яких прогноз гіпотетичної війни Росії проти України подано більш ґрунтовно, в аналітичному форматі.

У 2017 р. у харківському видавництві «Фоліо» вийшла книга українського вченого, політика і державного діяча Володимира Горбуліна «Хроніки передбачень. 2006–2017 рр.»³³. У ній під однією обкладинкою зібрані тексти, написані автором в різний час, але об'єднані наскрізною темою — місця України в геополітичних реаліях перших десятиліть ХХІ ст. Ще 2009 р. В. Горбулін у спільній публікації з на той час директором Національного інституту стратегічних досліджень О. Литви-

³¹ Буде війна чи ні? Два компетентні експерти висловили протилежні думки щодо атаки Росії. Які їхні аргументи. *Forbes.ua*, 31 січня 2022 р. [Електронний ресурс]. URL: <https://forbes.ua/inside/rossiya-napadet-na-ukrainu-amerikanskiy-strateg-i-byvshiy-ministr-finansov-rossii-smotryat-na-situatsiyu-po-raznomu-31012022-3448>

³² Там само.

³³ Горбулін Володимир. Хроніки передбачень: 2006–2017. Харків: Фоліо, 2017. 255 с.

ненком писав, що попри відсутність у Кремля чіткої, ясно сформульованої програми дій та водночас наявність далекосяжної мети стосовно України, Росія вже вела «політичну війну» проти України. Така війна велася через активізацію проросійських громадсько-політичних структур в Україні, у тому числі парамілітарних козачих формувань, навколоцерковних об'єднань, проросійських організацій у середовищі етнічних меншин, проведення спеціальних інформаційно-психологічних операцій через підконтрольні мас-медіа, підтримання постійного непрямого контролю над так званими проросійськими елітами³⁴. Низка заяв і рішень російських політиків вищого ешелону наприкінці 2008 р. — на початку 2009 р. свідчили про прагнення Росії домогтися режиму «особливих відносин» двох держав, а фактично — до встановлення російського протекторату над Україною. Аналітики при цьому припускали що, *«встановлення протекторату може розглядатися лише як перехідний етап для подальшого територіального розділу України, ймовірно на три частини, за моделлю, оприлюдненою, швидше за все, російською розвідкою в італійському геополітичному журналі “Limes”. Йдеться про пряме включення Півдня і Сходу України до складу РФ, створення маріонеткового уряду на теренах Центральної України та відмежування від Західної як основного “порушника спокою”»*³⁵. Вже після початку збройної агресії Росії на Донбасі В. Горбулін писав про високу загрозу відкриття «другого фронту» на півдні України (зокрема, з півдня Ростовської області) у західному напрямку з метою утворення сухопутного коридору на Крим, а за сприятливих умов — виходу до Придністровської Молдавської Республіки³⁶.

У 2015 р., проаналізувавши досвід російської анексії Криму та збройної агресії в південно-східних районах Донбасу, В. Горбулін описав 5 можливих сценаріїв подальшого розвитку україно-російських відносин, три з яких названо радикальними, а два — проміжними компромісними. Перший радикальний сценарій (*сценарій «тотальної війни»*), на думку аналітика, був можливий у тому випадку, якщо російське керівництво вирішить почати відкриту збройну агресію з метою отримання сухопут-

³⁴ Горбулін В., Литвиненко О. Великий сусід визначився. Що Україні робити далі? *Дзеркало тижня*, 18 вересня 2009 р. [Електронний ресурс]. URL: https://gazeta.dt.ua/POLITICS/velikiy_susid_viznachivsy_scho_ukrayini_robiti_dali.html Цит. за: Горбулін В. Хроніки передбачень: 2006–2017. Харків: Фоліо, 2017. С. 66.

³⁵ Там само. С. 65.

³⁶ Володимир Горбулін. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. *Дзеркало тижня*, 23 січня 2015 р. [Електронний ресурс]. URL: <https://zn.ua/ukr/internal/gibridna-viyna-yak-klyuchoviy-instrument-rosiyskoyi-geostrategiyi-revanshu-.html> Цит. за: Горбулін В. Хроніки передбачень: 2006–2017. Харків, 2017. С. 86.

ного коридору в Крим або безперешкодного доступу до свого військового контингенту в Придністров'ї. У такому разі Україна буде позбавлена вибору можливостей урегулювання конфлікту в Донбасі, а буде змушена захищати свою незалежність. Тут В. Горбулін в цілому мав рацію, за деякими виключеннями: він вважав такий сценарій *«найбільш героїчним і жертвний, хоча й найменш імовірний»*, через небажання воювати як в українського, так і в російського народу³⁷. Другий радикальний сценарій (сценарій *«відтинання»*, або *«стіни»*) передбачав остаточну відмову України від окупованих територій і повний розрив із ними. Третій радикальний сценарій (сценарій *«сателітності»*) передбачав пошук способів сепаратного миру з РФ на вигідних для неї умовах, нехтування інтересами західних партнерів, визнання автономії Донбасу та відмову від повернення Криму. Науковець вважав, що такий сценарій історично самогубним і політично безглуздим. Четвертий сценарій (сценарій *«заморожування»*) полягав у «заморожуванні» конфлікту на кшталт конфліктів у Придністров'ї, Абхазії, Південній Осетії. П'ятий сценарій (сценарій *«ні війни, ні миру»*, або *«обмеженої війни і перманентних переговорів»*) передбачав *«обмежену і стримуючу війну проти Росії та колабораціоністів на Сході з метою завдати їм якомога більше демотивуючих втрат; постійний переговорний процес, однак, без остаточного фіксування результатів у вигляді різних домовленостей і форматів; нарощування військового (насамперед військово-технологічного) потенціалу України і поступовий перехід від блокування противника до його витіснення»*³⁸.

Характеризуючи багатолітню політику РФ щодо України як «геостратегію реваншу» В. Горбулін назвав період 2001–2014 років часом пошуку форм і методів, які допомогли б реалізувати ці геополітичні задуми. Паралельно Росія активно проводила «геополітичну мобілізація» власного населення: нав'язування російському суспільству образів «зовнішнього ворога», відчуття Росії як «оточеної фортеці», відновлення та просування антизахідної (переважно антиамериканської) риторики³⁹.

³⁷ Володимир Горбулін. П'ять сценаріїв для україно-російських відносин. *Дзеркало тижня*, 19 червня 2015 р. [Електронний ресурс]. URL: https://zn.ua/ukr/internal/p-yat-scenariyiv-dlya-ukrayino-rosiyskih-vidnosin_.html Цит. за: Горбулін В. Хроніки передбачень: 2006–2017. Харків, 2017. С. 119.

³⁸ Там само. С. 117–130.

³⁹ Володимир Горбулін. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. *Дзеркало тижня*, 23 січня 2015 р. [Електронний ресурс]. URL: https://zn.ua/ukr/internal/gibridna-viyna-yak-klyuchoviy-instrument-rosiyskoyi-geostrategiyi-revanshu_.html Цит. за: Горбулін Володимир. Хроніки передбачень: 2006–2017. Харків, 2017. С. 83.

У цьому контексті видається доречним не лише визнати прозорливість експертів і політиків, але звернути увагу на інші виміри проблеми. Зокрема спробувати розглянути появу та поширення публіцистичних текстів з описами гіпотетичного російсько-український збройного конфлікту як складників та інструментів інформаційної війни проти України, що передували відкритому збройному вторгненню і значною мірою готували/зумовлювали його. Просування в публічному просторі подібних інформаційних матеріалів було «війною до початку війни». Стратегія такої інформаційної війни на різних етапах мала кілька домінант:

- 1) просування ідеї неспроможності України як держави;
- 2) наголошення на «нездоланному розколі українського суспільства»;
- 3) твердження про штучність України не лише як державного утворення, але як історичного суб'єкта, аж до повного заперечення існування української нації.

Подібні тексти не лише слугували ідеологічним та квазінауковим обґрунтуванням зовнішньополітичних кроків Росії, але й впливали на формування громадської думки, мобілізуючи суспільство на підтримку потрібних владі політичних рішень. Тексти, які добре ілюстрували вище означені ідеологічні прийоми, просували наративи розколу України, протистояння між різними регіонами, ширили ідеї російського іредентизму, були рясно представлені в російській публіцистиці 1990–2014 рр. Систематизація цих текстів, аналіз вживаного в них дискурсу, співставлення описаних сценаріїв з реальним розвитком подій в Україні після 2014 р. дозволяє глибше зрозуміти сучасну ситуацію.

Прогнози можливого кривавого конфлікту на теренах України з'явилися в публічному просторі ще до остаточного розпаду СРСР й, вочевидь, були запущені вищим союзним партійним керівництвом в якості «лякалки», покликаної стримати незворотній процес суверенізації республік. 17 березня 1991 р., у день проведення Всесоюзного референдуму щодо збереження СРСР, газета «Московские новости» опублікувала кілька схематичних карт, позначивши на них 76 потенційних «гарячих точок» — можливих зон конфліктів і територіальних суперечок. Тринадцять із цих точок припадало на територію України і Білорусі. В публікації йшлося про потенційні територіальні суперечки між сусідніми республіками і можливе відокремлення частин кожної з країн, що загрожувало стабільності в цілій Східній Європі⁴⁰.

Помітно зростаюча регіоналізація країни після проголошення Україною незалежності (стимульована політтехнологами), спричинила цілу хвилю прогнозів політичних аналітиків і коментаторів щодо можливого

⁴⁰ Самая политическая карта СССР. *Московские новости*. 1991. 17 марта.

розколу і навіть розпаду країни. Песимістичні прогнози робило чимало зарубіжних експертів, яким бачились можливі конфлікти в порубіжних регіонах України, зумовлені часто змінюваними кордонами та наявністю компактних етнічних меншин, українсько-російськими суперечками за Крим, територіальними претензіями Румунії та Словаччини⁴¹. У травні 1994 р. журнал «*The Economist*» у спеціальному додатку, присвяченому аналізу ситуації в Україні, висловлював побоювання, що економічна криза в Україні спровокує внутрішній конфлікт, який потягне за собою втручання Росії, націленої захищати інтереси етнічних росіян, де б вони не жили, і, зрештою, спровокує велику світову кризу⁴². У 1994 р. науковий співробітник американського аналітичного центру REND Corporation Стівен Ларрабі відзначив посилення регіонального напруження на ґрунті різкого економічного спаду і прогнозував активізацію відцентрових сил і можливу фрагментацію країни, включно з громадянською війною чи інтервенцією Росії та величезними геополітичними наслідками у підсумку⁴³. Теза про можливий розкол України стала особливо популярною в медійному просторі після виходу книги Семюеля Гантінгтона «Зіткненні цивілізацій», в якій Україну віднесено до групи розколотих (поділених) країн (з поділом на уніатський націоналістичний, україномовний Захід та православний російськомовний Схід)⁴⁴. Докладний огляд такого роду матеріалів подано у двох розвідках, опублікованих у науковому збірнику «Історіографічні дослідження в Україні» за 2017 та 2019 роки⁴⁵. Варто лише підкреслити, що саме явище політичної регіоналізації України мало не стільки об'єктивне підґрунтя, скільки було результатом політтехнологій. Про це свідчить, зокрема, хвилеподібний характер активізації регіоналістської чи навіть сепаратистської риторики, який корелю-

⁴¹ Dick C. J., Dunn J. F., and Lough B. K. Potential Sources of Conflict in Post-Communist Europe. *European Security*. 1993. Vol. 2. Issue 3. Pp. 386–406.

⁴² Fault lines: if Ukraine breaks up, there will be violence. (Special Supplement: A Survey of the Ukraine). *The Economist*, May 7–13, 1994; Cowley, Andrew. Ukraine: The Birth and Possible Death of a Country. *The Economist*, May 7–13, 1994.

⁴³ Larrabee, Stephen. Ukraine: Europe's next crisis? *Arms Control Today*. 1994. July/August. P. 14.

⁴⁴ Huntington, Samuel. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon&Schuster, 1997. P. 138.

⁴⁵ Андрущук О. One Ukraine or many? Регіоналізм в Україні в інтерпретаціях зарубіжних. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2017. Вип. 27. С. 384–439. Режим доступу: URL: http://resource.history.org.ua/publ/Idvu_2017_27_20; Андрущук О. Україна на історіографічній мапі етнополітичного регіоналізму 1990–2000-х років. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2019. Вип. 30. С. 150–186. Режим доступу: URL: http://resource.history.org.ua/publ/Idvu_2019_30_11

вався із масштабними політичними, насамперед, виборчими кампаніями в країні.

Згадані публікації були в цілому логічним результатом науково-аналітичної роботи, спрямованої на з'ясування особливостей поточної ситуації та прогнозування її подальшого розвитку. Водночас, читаючи ці тексти, потрібно зважати на контекст та обставини їх появи, розуміти чинники, які могли впливати на позицію їх авторів. На цих важливих аспектах акцентувала увагу Катерина Смаглій в аналітичній доповіді⁴⁶, передрукованій згодом в газеті «День» за 2018 р.⁴⁷ У них дослідниця продемонструвала механізми впливу Росії на формування не лише громадської думки всередині країни, але й на західну аналітику, зауваживши, що результатом реалізації урядом РФ узгодженої та добре скоординованої стратегії перетворення знання на зброю стала поява «гібридної аналітики». Цей концепт запропоновано дослідницею для означення упереджених і маніпулятивних пропагандистських текстів, замаскованих під начебто безсторонній науковий аналіз та «об'єктивні» експертні висновки⁴⁸. Системність такої роботи в самій Росії підтверджена діяльністю не лише окремих науковців, публіцистів⁴⁹, але й створенням та функціонуванням зорієнтованої на відповідні завдання низки інституцій та структур, як то «Русский институт», Федеральне агентство «Россотрудничество», Фонд «Русский мир», Фонд громадської дипломатії Олександра Горчакова. Зусилля таких структур доповнювалися роботою міжнародних PR-платформ Кремля, таких як Дискусійний клуб «Валдай»,

⁴⁶ Smagliy Kateryna. Hybrid Analytica: Pro-Kremlin Expert Propaganda in Moscow, Europe and the U.S. A Case Study of Think-Tanks and Universities. Institute of Modern Russia (October 2018). [Електронний ресурс]. URL: https://imrussia.org/images/stories/Reports/Hybrid_Analytica/Smagliy_HybridAnalytica_10-2018.pdf

⁴⁷ Як працює західна «експертна машина» на службі Кремля. *День*. 2018. 1 листопада. Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/article/den-planety-nota-bene/yak-pratsyuye-zakhidna-ekspertna-mashyna-na-sluzhbi-kremlya>

⁴⁸ Kateryna Smagliy. Hybrid Analytica: Pro-Kremlin Expert Propaganda in Moscow, Europe and the U.S. A Case Study of Think-Tanks and Universities / Institute of Modern Russia (October 2018). [Електронний ресурс]. URL: https://imrussia.org/images/stories/Reports/Hybrid_Analytica/Smagliy_HybridAnalytica_10-2018.pdf. Див. також: Рябчук М. Українські етнополітичні процеси у дзеркалі західної «гібридної аналітики». *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2019. № 3/4. С. 6–34.

⁴⁹ Див.: Ідеологічне та квазіправове обґрунтування Російською Федерацією анексії Автономної Республіки Крим. К., 2017. С. 44–61.

конференція «Діалог для майбутнього» Фонду Горчакова, видання «Ізборський клуб» тощо⁵⁰.

Можемо припустити, що принаймні частина із текстів, створених такого роду «аналітиками» та «експертами», була покликана радше не спрогнозувати, а спроектувати певні процеси та події, підготувати їх в ідеологічному сенсі. Тривалий час однією з таких стратегій інформаційного впливу з метою підважити соборність та єдність країни, було просування ідей федералізації України. Нерідко вже самі назви та візуальне оформлення подібних публікацій провокували негативні образи країни та формували стереотипізацію України як «розколотої країни», «клаптикової держави», що нібито не має спільного історичного підґрунтя та неминуче зазнає розпаду⁵¹. В цей час у Росії великими накладками (частина з них реалізувалась в Україні) видавались книги письменника і публіциста О. Широкограда. Їх назви можуть слугувати квінтесенціями викладених під обкладинкою ідей: «Утерянные земли России. От Петра I до Гражданской войны» (2006), «Утерянные земли России. Отколовшиеся республики» (2007), «Украина: противостояние регионов» (2009, мала кілька перевидань), «Как Малая Русь стала польской окраиной» (2012), «Битва за Крым» (2014), «Битва за Украину: от Переяславской рады до наших дней» (2014) та ін.

Окремим напрямком російської публічної думки стала популяризація міфу про Крим як «подарунок Хрущова» та формування квазіправової бази для просування іредентистських претензій Росії на півострів⁵². Показово, що в 2015 р. на сайті Ради Федерацій Федерального Зібрання РФ з'явилась інформація про зустріч так званого представника Криму в цій структурі С. Цекова із доктором юридичних наук, колишнім депутатом Держдуми РФ Віктором Вішняковим, під час якої наголошувалось

⁵⁰ Див.: Якубова Л. «Русский мир» в Україні: на краю прірви. К., 2018. 384 с.; Якубова Л., Головка В., Примаченко Я. Русский мир на Донбасі та в Криму: історичні витоки, політична технологія, інструмент агресії: Аналітична доповідь. К., 2018. 227 с.

⁵¹ Федерализация Украины: единство нации или распад государства? Москва: Европа, 2006. 90 с.; Восстание меньшинств: Косово, Молдавия, Украина, Грузия, Курдистан. Сборник / Сост. ИА REGNUM. Москва: Европа, 2006. 184 с.; Медведев, Рой. Расколота Украина. Москва: Институт экономических стратегий: Международная академия исследований будущего, 2007. 175 с.

⁵² Крым – Севастополь – Россия. История. Геополитика. Будущее / Шершнева Л. И., Касатонов И. В., Королев С. И., Мочалов Э. А. Чемезов В. И., Щипков В. А. Москва: Фонд национальной и международной безопасности, 2006. 431 с.; Федоров А. Правовой статус Крыма. Правовой статус Севастополя. Москва: Изд-во Московского университета, 1999. 53 с.; Вишняков В. Крым: право и политика. Монография. Москва: ЮРКОМПАНИ, 2011. 620 с.

на важливості написаної ним книги «Крым: право и политика» для справи «повернення Криму» до складу Росії⁵³.

Подібні ідеї, сформульовані й розтиражовані в російській публіцистичній думці 1990–2014 років, в той чи інший спосіб сприяли формуванню ідеологічного підґрунтя для переходу Росії до реалізації відверто експансіоністських зовнішньополітичних завдань, зокрема, анексії Криму та розгортання збройної агресії на Донбасі. Тексти, які розглянуті нижче, не лише описували (часом до дрібниць) такі плани і завдання, але й моделювали варіанти їх втілення на практиці, фактично містили сценарії можливого російсько-українського збройного протистояння чи навіть повномасштабної війни.

Одним із перших передбачив ключові події в російсько-українських відносинах 2014 р. луганський письменник, громадський і політичний діяч Сергій Чебаненко. Він народився 1962 р. в Луганську, писав та публікував твори історичного, детективного та фантастичного жанрів, газетні статті на суспільно-політичну тематику. У 1989–2012 рр. брав участь громадсько-політичному житті Луганщині як політичний технолог і консультант, керував агітаційною та ідеологічною роботою в обласних виборчих штабах кандидатів у Президенти України В. Гриньова (1991 р.) і Є. Марчука (1999 р.). Наприкінці 1990-х був заступником Луганського міського голови, а в 2000-х тривалий час очолював управління внутрішньої політики Луганської міськради⁵⁴. У 2016 р. телеканал Espresso.TV назвав С. Чебаненка одним з видатних сучасних митців України — уродженців Донбасу (поряд із Е. Андрієвською, І. Дзюбою, С. Жаданом та іншими)⁵⁵.

27 грудня 1990 р., ще до розпаду СРСР та проголошення Україною незалежності, в луганській російськомовній газеті «Молодогвардеец» в рубриці «Вільна трибуна» вийшла стаття, в якій С. Чебаненко виклав сценарії можливого конфлікту на Сході України⁵⁶. Зображені в публікації

⁵³ Сергей Цеков: «В книге российского учёного Виктора Вишнякова дана объективная оценка закономерного вызревания предпосылок и причин возвращения Крыма в состав России». Совет Федерации Федерального Собрания Российской Федерации, 21 мая 2015 г. [Електронний ресурс]. URL: <http://council.gov.ru/events/news/55516/>

⁵⁴ Див.: Олена Особова. Кращі мрійники — з Донбасу. Урядовий кур'єр. 2013 23 квітня; Олексій Добров. Передбачити в деталях війну на Донбасі було легко ще 25 років тому — Чебаненко. Радіо Свобода, 15 січня 2016 р. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27490236.html>

⁵⁵ Дар'я Тарасова. Заштамповані в Україні. 10 сучасних митців з Донбасу. Espresso.TV, 14 червня 2016 р. [Електронний ресурс]. URL: https://espresso.tv/article/2016/06/14/zashtampovano_v_ukrayini_10_suchasnykh_mytziv_z_donbasu

⁵⁶ Сергей Чебаненко. У нас это невозможно! Молодогвардеец. 1990. 27 декабря.

гіпотетичні події вражаюче нагадували те, що відбулося в регіоні багатьма роками пізніше, в 2014 р. Письменник-публіцист докладно описав певний алгоритм та умови, за яких могло відбутися відокремлення Луганщини від України. Для цього, на його думку, в країні мало б відбутися щось екстремальне — переворот, захоплення влади, а вже за ним — мало початися формування образу головного ворога для місцевого населення. Як показали подальші події, саме за таким алгоритмом діяла Росія та її маріонетки на Донбасі в 2014 р. Для формування образу ворога, на думку С. Чебаненка, достатньо було «звалити в одну купу такі різні громадські рухи як Рух, Демплатформа чи “Меморіал” й, накривши їх “жовто-блакитним прапором”, назвати будь-яке об’єднання демократів “бандерівсько-петлюрівським заколотом”»⁵⁷. Автор тексту вважав, що у випадку, якщо Росія «прийме Донбас», на неї чекатиме довга і виснажлива війна з 50-мільйонною Україною, підтриманою міжнародним співтовариством⁵⁸. Щоправда С. Чебаненко вбачав можливим також інший сценарій, за якого Росія не наважиться псувати стосунки з Україною і не підтримає сепаратистів.

Наступні песимістичні сценарії російсько-українських взаємин з’явилися наприкінці першої декади ХХІ ст. На той час події Помаранчевої революції 2004 р. продемонстрували рівень сформованості громадянського суспільства та силу самоорганізації в Україні, а головне — прагнення країни і більшості її громадян орієнтуватися на Європу, а в майбутньому — стати частиною загальноєвропейського світу. Відтак, очевидно, не випадково в назві нового тексту, який описував сценарій гіпотетичної війни на українських теренах, була альянція на Помаранчеву революцію, а сам текст редактори розмістили під рубрикою «Сутінки Майдану»: 21 квітня 2008 р. в мережевому виданні «Русский журнал» московського політтехнолога Гліба Павловського вийшла стаття «Операция “Механический апельсин”», в якій було викладено сценарій подій, які в реальності трапилося через шість років у Криму⁵⁹. Окрім відсилки до Помаранчевої революції, назва також містила ще одну альянцію — на роман-антиутопію Ентоні Берджеса «Механічний апельсин» та однойменний фільм Стенлі Кубрика. Про цей доволі знаковий текст пізніше, в 2014–2015 рр., писало українське видання «Ділова столиця»⁶⁰ та низка

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Игорь Джадан. Операция «Механический апельсин». *Русский журнал*, 21 апреля 2008 г. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.russ.ru/pole/Operaciya-Mehanicheskij-apel-sin>

⁶⁰ План оккупации Украины до Киева давно опубликован в Москве: операция «Механический апельсин» в подробностях. *Деловая столица*, 09 марта 2014 г.

російських ЗМІ⁶¹. Текст публікації в «Русском журнале», особистість його автора та обставини появи статті заслуговують більш глибокого аналізу.

Сам текст з описом можливого плану ведення війни проти України з'явився невдовзі після виступу російського президента В. Путіна на саміті НАТО в Бухаресті 4 квітня 2008 р. На тлі небажання європейських членів Альянсу псувати стосунки з Росією й відкладення рішення щодо приєднання України до «Плану дій щодо набуття членства», присутній на саміті В. Путін у своїй заяві фактично виклав ті тези, які згодом стали головними постулатами ідеологічної підготовки агресії проти України. У них йшлося про велику частку росіян в населенні України, про те, що сучасна Україна створена в радянські часи за рахунок територій, приєднаних від сусідніх країн, про «подарований» Крим, і, зрештою, про наявність «законних» інтересів Росії на цих теренах⁶². На взаємозв'язок між заявою В. Путіна в Бухаресті та публікацією статті «Операція “Механічний апельсин”», а також появою великої кількості книг, присвячених «майбутній війні з Україною», вказував достатньо поінформований російський опозиційний політик А. Ілларіонов, виступаючи в Європарламенті в 2014 р.

Цікаво, що стаття зі сценарієм нападу Росії на Україну відразу після оприлюднення не викликала особливого резонансу й була помічена лише згодом, у 2014 р. На появу тексту відреагували хіба що політолог Олексій Гарань, який згадав про це в авторському блозі на сайті «Української правди»⁶³, та політолог і журналіст, редактор відділу політики газети «День» Максим Вознюк. Останній опублікував рецензію, назвавши оприлюднений план свідомою провокацією з боку РФ⁶⁴.

[Електронний ресурс]. URL: <https://www.dsnews.ua/politics/plan-okkupacii-ukrainy-do-kieva-davno-opublikovan-v-moskve-operacija-mehanicheskii-apelsin-v-podrobnostjah>

⁶¹ «Крымскую весну» предсказал обычный врач. *Комсомольская правда*, 17 марта 2015 г. [Електронний ресурс] URL: <https://www.kp.ru/daily/26354/3237228/>

⁶² Виступ Володимира Путіна на саміті НАТО (Бухарест, 4 квітня 2008 року). Інформаційне агентство УНІАН, 18 квітня 2008 р. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.unian.ua/politics/110949-vistup-volodimira-putina-na-samiti-nato-buharest-4-kvitnya-2008-roku.html>

⁶³ Олексій Гарань. Люди, будьте пильні! Що у павловських на язиці... *Українська правда*, 10 травня 2008 р. [Електронний ресурс]. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/haran/4825609c21c3a/>

⁶⁴ Див.: Пост на сторінці Мах Вознюк у мережі «Facebook», датований 23 березня 2022 р. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.facebook.com/mvozniuk/posts/5140370442691992>; Максим Вознюк. План росії із захоплення України. *КиївВлада*, 23 березня 2022 р. [Електронний ресурс]. URL: <https://kievvlast.com.ua/mind/plan-rosii-iz-zahoplennya-ukraini?noredirect=true>

Автором статті «Операція «Механічний апельсин»» вказаний харків'янин Ігор Джадан. У довідці редакції «Комсомольської правди», доданої до опублікованого в березні 2015 р. інтерв'ю з І. Джаданом, його названо дільничним терапевтом і політичним публіцистом з Харкова, який в 2004 р., на хвилі Помаранчевої революції, почав писати публіцистичні статті до різних, переважно російських, видань. У 2014 р. був учасником харківського «Антимайдану»⁶⁵.

Із самого тексту статті можна зрозуміти, що актуалізація теми була пов'язана з активізацією діяльності політичного керівництва України щодо вступу до НАТО, а також інформаційними «витоками» та заявами з цього приводу з боку Росії. Автор статті фактично підштовхував Москву «захистити» російськомовне населення від неминучих, на його думку, «етнічних чисток в Україні». При цьому радив зробити це до того, як Україна стане членом Альянсу, оскільки для Росії таке «*превентивне втручання буде ефективнішим й обійдеться набагато дешевше*»⁶⁶. У згаданому інтерв'ю російському виданню в 2015 р. І. Джадан зазначав, що на той час він розглядав три альтернативні сценарії розвитку ситуації. За першим сценарієм Росія спочатку відокремлювала від України і приєднувала Кримський півострів. За другим — відділявся південний схід України. За третім сценарієм метою військово-політичної операції Росії було оволодіння більшою частиною території України, включно з Києвом. Кожен з цих варіантів мав власну логіку, але всі вони передбачали використання чинника раптовості⁶⁷. Далі автор із вражаючою цинічністю, діловитістю та скрупульозністю описує, якими могли б бути «операція зі звільнення України» та шанси на її успіх.

Найбільш обмежений сценарій передбачав зайняття російськими збройними силами лише Кримського півострова: заявивши про необхідність посилити охорону своїх об'єктів, Росія мала б провести десантну операцію та силами морської піхоти зайняти ключові об'єкти інфраструктури Криму — аеродроми, порти, дорожні вузли. Українські частини в Криму, в разі відмови від опору, не мали бути атаковані. На думку автора статті, через вагання політичного керівництва України та слабкість його позицій в Криму, серйозних перепон для реалізації даного сценарію не існувало. Надалі, якщо Росія не виведе свої війська з якихось політичних

⁶⁵ «Крымскую весну» предсказал обычный врач. *Комсомольская правда*, 17 марта 2015 г. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.kp.ru/daily/26354/3237228/>

⁶⁶ Игорь Джадан. Операция «Механический апельсин». Хочешь мира? *Русский журнал*, 21 апреля 2008 г. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.russ.ru/pole/Operaciya-Mehanicheskij-apel-sin>

⁶⁷ «Крымскую весну» предсказал обычный врач. *Комсомольская правда*, 17 марта 2015 г. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.kp.ru/daily/26354/3237228/>

причин, мав би пройти референдум про незалежність Кримської Республіки, а за кілька років, ймовірно, мало б відбутися утворення союзу Криму з Росією або його входження до складу Росії⁶⁸.

За другим сценарієм зоною втручання РФ мав стати весь південний схід України, включно з Кримом, причорноморськими територіями («Новоросія»), Донбасом, Харковом і Дніпром (на той час — Дніпропетровськом). «Закріплення» за Росією цих територій мало б відбутися або у формі створення «дружнього державного утворення» або шляхом безпосереднього включення до складу РФ. Далі автор докладно і фахово розмірковував про військову складову такого варіанту розгортання подій, описуючи гіпотетичні дії конкретних підрозділів і формувань української армії. Військова операція мала б розпочатися *«з розгрому українського флоту ударами з повітря та протикорабельними ракетами й захоплення місць його базування в Одесі, Очакові, Чорноморському, Новоозерному, Миколаєві, Євпаторії та Феодосії силами 810-го окремого полку, 882-го окремого десантно-штурмового батальйону і 382-го окремого батальйону морської піхоти Чорноморського флоту [РФ], за підтримки перекинутих повітрям з Тихоокеанського флоту чотирьох полків 55-ї дивізії морської піхоти (Владивосток)»*⁶⁹. Дії десанту мали б підтримуватись сухопутними силами механізованих і танкових частин з кінцевою метою — виходом до Придністров'я в районі Первомайська. Автор вважав, що російські війська не матимуть серйозного опору біля Харкова і Дніпра, натомість головні бої мали б відбутися в районі Одеси і Миколаєва, де на стороні України могли б діяти *«союзні “добровольчі” чи навіть регулярні частини таких країн атлантичного блоку, як Польща та Румунія»*. На думку І. Джадана рішучість дій Росії мала б не лише налякати й убезпечити від втручання Німеччину та Францію, але й викликати розкол в НАТО. При цьому Росії достатньо було лише уникнути затягування конфлікту, щоб переможно його завершити, вважав автор публікації⁷⁰.

Третій варіант розвитку подій передбачав, окрім заняття південного сходу України, оволодіння Києвом і центральними областями. В такий спосіб Росія мала б *«повернути собі контроль над найстарішим центром російської духовності та державності»*⁷¹. Автор прогнозував, що в такому випадку вирішальні бої відбудуться на підступах до української

⁶⁸ Игорь Джадан. Операция «Механический апельсин». Русский журнал, 21 апреля 2008 г. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.russ.ru/pole/Operaciya-Mehanicheskij-apel-sin>

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Там само.

столиці й пропонував конкретні кроки з блокування та протидії підрозділам ЗСУ, аж до мобілізації добровольців з числа проросійської молоді південно-західних регіонів, захоплення та утримання Києво-Печерської Лаври і навіть демонстраційного повітряного ядерного удару в районі Прип'ятських боліт⁷². З огляду на дії Росії після початку широкомасштабної агресії проти України в лютому 2022 р. окремі пасажі статті сприймаються не як аналітичний проноз, а скоріш як керівництво до дії: *«Як додатковий захід можна припустити атаки з повітря на транспортні вузли та райони концентрації ворога на захід від Києва із застосуванням касетних боеприпасів, боеприпасів об'ємного вибуху та білого фосфору»*⁷³. З поступовим завершенням військової фази, автор вважав, що Москва зможе зосередитися на дипломатичному фронті, де й очікувалися важкі головні «бої». Проте у підсумку міжнародне становище РФ мало б тільки зміцнитися⁷⁴.

Після ознайомлення з текстом І. Джадана виникає відчуття, що поданий у ньому план ґрунтувався на тверезому та завбачливому розрахунку. Аналіз дій російських військ на території України після 24 лютого 2022 р. лише додає аргументів на користь того, що описане в статті «Операція “Механічний апельсин”» 2008 року була не просто прогнозом, а реально розробленими варіантами сценарію по захопленню України.

За тиждень після появи публікації, журналіст одного з російських видань назвав статтю І. Джадана відвертою провокацією, як по відношенню до українського суспільства, так і до самої Росії. У доданому до журналістського тексту коментарі російський генерал Л. Шершнев ніби й визнавав провокативний характер вище згаданої публікації, але водночас заявляв про готовність РФ «захищати своїх співвітчизників на пострадянському просторі, в Абхазії чи Криму». Коментар військового є достатньо показовим, щоб його процитувати: *«Комментуючи тезу “готуйся до війни”, яку висунув автор статті, хочу сказати, що я зараз перебуваю на війні. Тільки війни зараз стали іншими, зокрема, інформаційними. (...) А що стосується воєн із застосуванням матеріального зброї, то, природно, треба бути готовим і до них. Але такі війни завжди будуть проходити в поєднанні з іншими видами воєн»*⁷⁵.

⁷² Там само.

⁷³ Там само.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ «Русский журнал» Павловского разработал детальный план войны России с Украиной. *Сетевое издание Km.ru*, 29 апреля 2008 г. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.km.ru/glavnoe/2008/04/29/kommentarii-dnya/russkii-zhurnal-pavlovskogo-razrabotal-detalnyi-plan-voiny-rossi>

Певною мірою показовою стала й подальша доля вказаного автора статті «Операція “Механічний апельсин”». За даними Суспільного мовлення України⁷⁶ та інтернет-ресурсу Центру «Миротворець»⁷⁷, Ігор Іванович Джадан був обвинувачений за низкою статей Кримінального кодексу України (посягання на територіальну цілісність України, терористичний акт, створення терористичної групи чи організації, наруга над державними символами) і певний час перебував під вартою. У липні 2019 р. він вийшов під заставу й згодом був переданий представникам самопроголошених республік під час одного з обмінів.

Аналізуючи всі обставини появи публікації зі сценаріями гіпотетичного загарбання України чи частини її територій варто відмітити ще один важливий момент. Низка авторів висловили припущення про те, що проаналізований вище текст був не простим авторським аналізом-передбаченням лікаря-терапевта І. Джадана, а докладно розробленим і деталізованим планом військового захоплення України, створеним російськими політтехнологами⁷⁸. На користь такої гіпотези опосередковано свідчить і те, що окрім подій в Україні після 2014 р., Ігор Джадан також «передбачив» війну Росії проти Грузії та захоплення Південної Осетії. Опис ймовірного розвитку подій на кордоні з Грузією був викладений в його статті «Кавказькі сутінки. Сценарій», опублікованій російським інтернет-виданням «Агентство політичних новин» (АПН) 21 березня 2008 р.⁷⁹, рівно за місяць до появи статті «Операція “Механічний апельсин”» і за декілька місяців до початку реального російсько-грузинського конфлікту⁸⁰. Текст з'явився на сайті видання, яке окрім публікації політичних статей, працювало як аналітичний центр, майстерня стратегій та ідей, майданчик для обговорення теми російського націоналізму. Головним редактором «АПН» тоді був Костянтин Крилов — російський публіцист,

⁷⁶ *Тетяна Федоркова*. Обвинувачені та засуджені: кого відправили на обмін з Харківщини. *Суспільне. Новини*. [Електронний ресурс]. URL: <https://suspilne.media/7195-obvinuvaceni-ta-zasudzeni-kogo-vidpravili-na-obmin-z-harkivsini-grafika/>

⁷⁷ Див.: *Джадан Ігор Іванович*. Матеріали Центру дослідження ознак злочинів проти національної безпеки України, миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку «Миротворець». [Електронний ресурс]. URL: <https://myrotvorets.center/criminal/dzhdan-igor-ivanovich/>

⁷⁸ *Максим Вознюк*. План росії із захоплення України. *КиївВлада*, 23 березня 2022 р. [Електронний ресурс]. URL: <https://kievvlast.com.ua/mind/plan-rosii-iz-zahoplennya-ukraini?noredirect=true>

⁷⁹ *Ігорь Джадан*. Кавказские сумерки. Сценарий. *Агентство Политических Новостей (АПН)*, 21 марта 2008 г. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.apn.ru/publications/article20583.htm>

⁸⁰ «Крымскую весну» предсказал обычный врач. *Комсомольская правда*, 17 марта 2015 г. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.kp.ru/daily/26354/3237228/>

громадський діяч крайніх правих поглядів, який в 2016 р. став одним із учасників руху «Новоросія» та «Клубу 25 січня» — неформального об'єднання активістів російських націонал-патріотичних організацій та прихильників і однодумців Ігоря Стрелкова (Гірка) ⁸¹. У тому ж таки 2008 р. І. Джадан опублікував окрему книгу «П'ятиденна війна. Росія примушує до миру» з коротким описом російсько-грузинського збройного конфлікту в серпні 2008 р. ⁸²

Співставлення описаних прогнозів з історією російської агресії проти України від 2014 р. засвідчує разючу схожість оприлюдненого в 2008 р. сценарію із реальними діями РФ. Схоже, що окупація Криму у 2014 р. відбувалася за алгоритмом першого з описаних сценаріїв. Другий варіант сценарію Росії вдалося реалізувати частково, окупувавши частину південного сходу України, але не спромігшись створити «Новоросію» та пробити коридор до Придністров'я. Зрештою, розпочате 24 лютого 2022 р. широкомасштабне вторгнення російських військ в Україну до дрібниць нагадувало спробу реалізації третього варіанту сценарію, описаного в статті «Операція “Механічний апельсин”» за квітень 2008 р.

Загалом 2008 р. виявився насиченим прогнозами розвитку як політичних процесів в Україні, так і геополітичної ситуації довкола країни. Наприкінці 2008 р. до Києва приїздив авторитетний американський фахівець з української історії, директор Українського наукового інституту Гарвардського університету Роман Шпорлюк. У розлогіму інтерв'ю інтернет-виданню RUor.info, характеризуючи неоімперський зовнішньополітичний курсу пострадянської Росії, професор Р. Шпорлюк зазначив, що «проблема цієї країни не в людях, а у безвідповідальній еліті, яка вирішила знову пограти у світове панування». Науковець вважав, що Росія була на той час цілком здатна атакувати Україну. Відповідаючи на журналістське запитання «Чи здатна Росія напасти на Україну?» Р. Шпорлюк зазначив: *«Однак, хіба що якраз “напасти”. У 1905 році Росія була переконана, що вона зможе перемогти Японію протягом кількох днів чи місяців. Чим усе скінчилося, нам відомо. “Репетицією майбутньої революції”, як назвав це Ленін, і крахом царату. Думаю, щось подібне може бути зараз»* ⁸³.

⁸¹ Максим Вознюк. План росії із захоплення України. *КиївВлада*, 23 березня 2022 р. [Електронний ресурс]. URL: <https://kievvlast.com.ua/mind/plan-rosii-iz-zahoplennya-ukraini?noredirect=true>

⁸² Джадан Игорь. Пятидневная война. Россия принуждает к миру. Москва: Европа, 2008. 184 с.

⁸³ Профессор Шпорлюк: Россияне сделают из Украины захолустную губернию. *Рупор*, 5 декабря 2008 г. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.rupor.info/news/115183/professor-shporljuk-rossijane-sdelajut-iz-ukraini/>

У березні 2009 р. на одному зі спеціалізованих аналітичних сайтів, присвячених українсько-російським взаєминам з'явилась стаття російською мовою «Розпад України — сценарій геополітичної катастрофи для Росії»⁸⁴. Автори публікації, українські аналітики Віктор Небоженко і Олександр Леонов, писали, що для Росії стали «улюбленою розвагою» фантазії про «неминучий розпад України». Експерти не виключали можливості військової інтервенції Російської Федерації в Україну та пов'язували появу подібних текстів з кризою, яка в той час виникла: *«Найстрашніше в тому, що поступово «гра у ворога» перестала бути просто грою. Розпалювання в ЗМІ антиукраїнської істерії і криза, що несподівано звалилися на Росію, зробила її окремих і абсолютно самостійним чинником політики Москви — як внутрішньої, так і зовнішньої»*⁸⁵. Така ненависть до України стала, на думку авторів публікації, чи не єдиним консенсусом, який консолідував на той час (О.А. — як зрештою і згодом) російську еліту. З огляду на такий політичний курс Росії щодо України аналітики розглянули гіпотетичну ситуацію «мирного» розколу України та входження «південно-східних регіонів України до складу Росії». Експерти сфокусувалися переважно на економічних та соціальних аспектах такого гіпотетичного «входження» і прогнозували, що воно спричинить лавиноподібне наростання проблем для Москви. Розмірковуючи про можливість анексії Росією Криму та відторгнення південно-східних областей України, аналітики помилково прогнозували в такому випадку активний спротив татарського населення в Криму, негайне прийняття України в НАТО і дієвість Будапештського меморандуму.

Чим було ближче до 2014 року, тим тема можливої російського агресії проти України та повномасштабної російсько-української війни дедалі частіше звучала в публічному просторі. До прикладу, темі майбутніх дій Росії після анексії Криму було присвячене окреме число Незалежного культурологічного часопису «І», що мало назву «Росія 2015. Агонія режиму». Серед іншого, у ньому опубліковано текст «Сценарії майбутнього для Росії», в якому автор, Валерій Пекар, спробував розібратись, «яким чином Росія перестане бути небезпечною для України». Один із варіантів

⁸⁴ Віктор Небоженко, Олександр Леонов. Распад Украины — сценарий геополитической катастрофы для России. *Флот* — 2017, 23 марта 2009 г. [Електронний ресурс]. URL: <https://old.flot2017.com/item/opinions/4398>. Цит. за: Распад Украины — сценарий геополитической катастрофы для России. *VLASTI.NET*, 25 березня 2009 р. [Електронний ресурс]. URL: <http://vlasti.net/news/40866> (Переклад з рос. мови мій. — О.А.).

⁸⁵ Цит. за: Распад Украины — сценарий геополитической катастрофы для России. *VLASTI.NET*, 25 березня 2009 р. [Електронний ресурс]. URL: <http://vlasti.net/news/40866> (Переклад з рос. мови мій. — О.А.).

розвитку подій автор назвав «Велика війна в Європі». Він описаний дуже побіжно як малоймовірний, проте, з огляду на завдання цієї розвідки, вартий згадки: *«У спробі зберегти свої позиції Кремль може здійснити ескалацію війни в Україні. Це вже малоймовірно, оскільки зрозуміло, що однією лише військовою силою Україну не взяти. Але через відсутність хорошої стратегії її замінює яке-небудь спонтанне рішення. Це доволі кривавий сценарій, в якому загине багато українців і росіян, настільки багато, що можливі різні катаклізми в Росії, від двірцевого перевороту за змовою із Заходом до військової хунти або атаки Заходу на інфраструктуру. (...) Аналогічна історія трапляється, якщо Кремль, остаточно втративши відчуття реальності, намагатиметься шантажувати країни Балтії «зеленими чоловічками» і ядерною загрозою»*⁸⁶.

Підсумовуючи вище викладене доречним буде процитувати українського філософа Сергія Дацюка, чий текст також увійшов до вище згаданого числа часопису «І»: *«У цій війні інформаційна війна стала складовою частиною геноциду українського народу. Інформаційна війна не є безневинною, не є меншим злом, не є просто словами. Інформаційна війна, яка виробляє агресію і ненависть до народу, неминуче закінчується геноцидом цього народу. Інакше кажучи, етноцид, ідентоцид і геноцид завжди існують разом»*⁸⁷.

Історія минулого і прогнозування майбутнього зазвичай виглядають антагоністичними позиціями і підходами. Проте, коли йдеться про прогнози, які давались в минулому і які вже можна розглядати як такі, що виправдались чи ні, то історичний підхід цілком має сенс. Він дозволяє акцентувати увагу на важливих питаннях: на чому базувались такі прогнози, якими була їх обумовленість та чи не було ангажованості їх авторів, чому правдиві прогнози (фактично — застереження) не були вчасно почуті тощо. З іншого боку, глибокий та прискіпливий аналіз біографій авторів таких прогнозів, загальноісторичного контексту та обставин їх появи дозволяє робити попередні припущення чи обґрунтовані висновки, щодо того, чим за своєю суттю були такого роду «пророцтва» — проявом аналітичних талантів їх авторів чи продуктом політичних технологій. У випадку з прогнозами воєнного конфлікту на українських теренах, війни Росії проти України подібні передбачення свідомо чи несвідомо ставали частиною тривалої інформаційної кампанії (інфор-

⁸⁶ Валерій Пекар. Сценарії майбутнього для Росії. Незалежний культурологічний часопис «І». 2015. Число 79 (Росія 2015. Агонія режиму). Режим доступу: URL: http://www.ji.lviv.ua/n79texts/Illarionov_Yak_zupynyty_vijnu.htm

⁸⁷ Сергій Дацюк. Війна Росії проти України: три складові. Незалежний культурологічний часопис «І». 2015. Число 79 (Росія 2015. Агонія режиму). Режим доступу: URL: http://www.ji.lviv.ua/n79texts/Illarionov_Yak_zupynyty_vijnu.htm

маційної війни) проти України як держави та українського суспільства, яку РФ вела із застосування великого арсеналу засобів.

REFERENCES

"Krymskuju vesnu" predskazal obychnyj vrach. (2015, March 17). *Komso-mol'skaja pravda*. Retrieved from <https://www.kp.ru/daily/26354/3237228/> [in Russian].

«Russkij zhurnal» Pavlovskogo razrabotal detal'nyj plan vojny Rossii s Ukrainoj. (2008, April 29). *Km.ru*. Retrieved from <https://www.km.ru/glavnoe/2008/04/29/kommentarii-dnya/russkii-zhurnal-pavlovskogo-razrabotal-detalnyi-plan-voiny-rossi> [in Russian].

Andrej Illarionov: Kak ostanovit' vojnu? Poka Rossiya ostaetsja avtoritarnoj diktaturaj, ona prodolzhaet ostavat'sja istochnikom ugrozy. (2014, December 10). *Kasparov.ru*. Retrieved from <http://www.kasparov.ru/material.php?id=5487D3F471798> [in Russian].

Andriy Illarionov. Yak zupynyty vijnu? Vystup na slukhanniakh u Evro-parlamenti, Briussel', 19 lystopada 2014 r. (2015). *Nezalezhnyj kul'turolohichnyj chasopys «J», 79 (Rosii 2015. Ahoniia rezhymu)*. Retrieved from http://www.ji.lviv.ua/n79texts/Illarionov_Yak_zupynyty_vijnu.htm [in Ukrainian].

Androschuk O. (2017). One Ukraine or many? Rehionalizm v Ukraini v interpretatsiiakh zarubizhnykh doslidnykiv. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*, (27), 384–439. [in Ukrainian].

Androschuk O. (2019). Ukraina na istoriografichnij mapi etnopolitychnoho rehionalizmu 1990-kh — 2000-kh rokiv. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*, (30), 150–186. [in Ukrainian].

Aver'ianova N. (2019). Osoblyvosti zbrojnoho konfliktu v Ukraini. *Ukraino-znavchij al'manakh*, (25), 8–13. Retrieved from <https://ukralmanac.univ.kiev.ua/index.php/ua/article/view/334/318> [in Ukrainian].

Berezovs'kyj: Kozhen proval v Ukraini rosijs'ki spetssluzhby zvaliuiut' na mene. (2009, November 12). *Informatsijne ahentstvo UNIAN*. Retrieved from <https://www.unian.ua/rights/288302-berezovskiy-kojen-proval-v-ukrajini-rosiyski-spetsslujbi-zvaluyut-na-mene.html> [in Ukrainian].

Bielov O. F. ta in. (Comps.) (2017). *Ideolohichne ta kvazipravove obgruntuvannia Rosijs'koiu Federatsiieiu aneksii Avtonomnoi Respubliky Krym*. Kyiv: Nats. akad. SBU. [in Ukrainian].

Boris Nemcov: “Zadacha Putina — raschlenenie Ukrainy”. (2014, September 3). *Radio Svoboda*. Retrieved from <https://www.svoboda.org/a/26564404.html> [in Russian].

Bude vijna chy ni? Dva kompetentni eksperty vyslovyly protylezhni dumky schodo ataky Rosii. Yaki ikhni arhumenty. (2022, Januery 31). *Forbes.ua*. Retrieved from <https://forbes.ua/inside/rossiya-napadet-na-ukrainu-amerikanskiy-strateg-i-byvshiy-ministr-finansov-rossii-smotryat-na-situatsiyu-po-raznomu-31012022-3448> [in Ukrainian].

Chebanenko, Sergej. U nas jeto nevozmozhno! (1990, December 27). *Molodogvardeec*.

Cowley, Andrew. (1994, May 7–13). Ukraine: The Birth and Possible Death of a Country. *The Economist*.

Demartino, Andrij. (2020). “Kryve dzerkalo”. *Rol' sotsial'nykh merezh v operatsii Rosijs'koi Federatsii z aneksii Krymu*. Kyiv: Samit-knyha. [in Ukrainian].

Dick C. J., Dunn J. F. & Lough B. K. (1993). Potential Sources of Conflict in Post-Communist Europe. *European Security*, 2 (3). 386–406.

Dobrov, Oleksij. Peredbachyty v detaliakh vijnu na Donbasi bulo lehko sche 25 rokiv tomu — Chebanenko. (2016, January 15). *Radio Svoboda*. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/27490236.html> [in Ukrainian].

Dzhadan Igor'. Kavkazskie sumerki. Scenarij. (2008, March 21). *Agentsvo Politicheskikh Novostej (APN)*. Retrieved from <https://www.apn.ru/publications/article/20583.htm> [in Russian].

Dzhadan Igor'. Operacija "Mehanicheskij apel'sin". (2008, April 21). *Russkij zhurnal*. Retrieved from <http://www.russ.ru/pole/Operaciya-Mehanicheskij-apel-sin> [in Russian].

Dzhadan, Igor' (2008). *Pjatiletnaja vojna. Rossija prinuzhdaet k miru*. Moskva: Evropa. [in Russian].

Fault lines: if Ukraine breaks up, there will be violence. (Special Supplement: A Survey of the Ukraine). (1994, May 7–13). *The Economist*.

Federalizacija Ukrainy: edinstvo natsii ili raspad gosudarstva? (2006). Moskva: Evropa. [in Russian].

Fedorov A. *Pravovoj status Kryma. Pravovoj status Sevastopolja*. (1999). Moskva: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta. [in Russian].

Haran', Oleksij. (2008, May 10). Liudy, bud'te pyl'ni! Scho u pavlovs'kykh na iazytsi... *Ukrains'ka pravda*. Retrieved from <https://blogs.pravda.com.ua/authors/haran/4825609c21c3a/> [in Ukrainian].

Horbilin, V. (2015, June 19) P'iat' stsenariiv dlja ukraino-rosijs'kykh vidnosyn. *Dzerkalo tyzhnia*. Retrieved from <https://zn.ua/ukr/internal/p-yat-scenariyiv-dlya-ukrayino-rosijskikh-vidnosin-.html> [in Ukrainian].

Horbilin V. & Lytvynenko O. (2009, September 18). Velykyj susid vyznachyvsia. Scho Ukraini robyty dali? *Dzerkalo tyzhnia*. Retrieved from https://gazeta.dt.ua/POLITICS/velikiy_susid_viznachivsya_scho_ukrayini_robiti_dali.html [in Ukrainian].

Horbilin, V. (2015, January 23). “Hibrydna vijna” iak kliuchovyj instrument rosijs'koi heostrategii revanshu. *Dzerkalo tyzhnia*. Retrieved from <https://zn.ua/ukr/internal/gibridna-vijna-yak-klyuchoviy-instrument-rosiyskoyi-geostrategiyi-revanshu-.html> [in Ukrainian].

Horbilin, V. (2017). *Khroniky peredbachen': 2006–2017*. Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].

Hromenko S. (2017). *#KrymNash. Istoriia rosijs'koho mifu*. Kyiv. [in Ukrainian].

Hrynevych V. A., Danylenko V. M., Kul'chyts'kyj S. V. & Lysenko O. Ye. (2004). *Ukraina i Rosiia v istorychnij retrospektyvi: narysy*. Smolij. V. A. (Ed.). NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy. Vol. 2: Radians'kyj proekt dlja Ukrainy. Kyiv: Naukva dumka. [in Ukrainian].

Huntington, Samuel. (1997). *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon&Schuster.

Kulyk V. (Ed.). (2020). *Interpretatsiia rosij's'ko-ukrains'koho konfliktu v zakhidnykh naukovykh i ekspertno-analitychnykh pratsiakh*. Kyiv: Instytut politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I.F. Kurasa. [in Ukrainian].

Kas'ianov H., Smolij V. & Tolochko O. (2013). *Ukraina v rosij's'komu istorychnomu dyskursi: problemy doslidzhennia ta interpretatsii*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Kateryna Smaglyi. (2018, October). Hybrid Analytica: Pro-Kremlin Expert Propaganda in Moscow, Europe and the U.S. A Case Study of Think-Tanks and Universities. Institute of Modern Russia. Retrieved from https://imrussia.org/images/stories/Reports/Hybrid_Analytica/Smaglyi_HybridAnalytica_10-2018.pdf

Kul'chyts'kyj S. V. & Parakhons'kyj B. O. (2004). *Ukraina i Rosiia v istorychnij retrospektyvi: narysy*. Smolij. V. A. (Ed.). NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy. Vol 3: Novitnij ukrains'kyj derzhavotvorchij protses. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Larrabee, Stephen. (1994). Ukraine: Europe's next crisis? *Arms Control Today*, 14.

Levchenko Yu. I. (Comp.) (2022). *Rosij's'ko-ukrains'ka vijna. Ch. 1: Neoholoshena vijna (20 liutoho 2014 — 24 liutoho 2022): rekomendatsijnij pokazhchyk*. [Elektronne vydannia]. Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova. Retrieved from: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/38190/Rosiisko-ukrainska%20viina.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [in Ukrainian].

Medvedev, Roj. (2007). *Raskolotaja Ukraina*. Moskva: Institut ekonomicheskikh strategij: Mezhdunarodnaja akademija issledovanij budushhego. [in Russian].

Melezhyk Tetiana. (2022, March 14). Khto z vidomykh liudej peredbachav vijnu Rosii z Ukrainoiu. *TSN*. Retrieved from <https://tsn.ua/ato/hto-z-vidomih-lyudey-peredbachav-vijnu-rosiyyi-z-ukrayinoyu-2009065.html>. [in Ukrainian].

Nebozhenko, V. & Leonov, A. (2009, March 23). Raspad Ukrainy — stsenaryj heopolytycheskoj katastrofy dlja Rossyy. *Flot — 2017*. Retrieved from <https://old.flot2017.com/item/opinions/4398>. [in Russian].

Nevzorov. (2021, April 11). Napoval #43. Budushhaja vojna v podrobnostjah, smert' Filippa, Kim Chen Yn i poslanie narodu. *Youtube.com*. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=Ia8RFaeIqEk&t=171s> [in Russian].

Orttung Robert, Uoker Kristofer. (2015, February). “Zamorozhennye konflikty” Putina. *Inopressa: Inostrannaja pressa o sobytijah v Rossii i v mire*. Retrieved from https://www.inopressa.ru/article/16feb2015/foreignpolicy/putin_ukr_georgia.html [in Russian].

Osobova, Olena. (2013. April 23). Kraschi mrijnyky — z Donbasu. *Uriadovyj kur'ier*. Retrieved from <https://ukurier.gov.ua/uk/news/kraschi-mrijniki-z-donbasu/> [in Ukrainian].

Plan okkupacii Ukrainy do Kieva davno opublikovan v Moskve: operacija "Mehanicheskij apel'sin" v podrobnostjah. (2014, March 9). *Delovaja stolica. DSNews.ua* Retrieved from <https://www.dsnews.ua/politics/plan-okkupacii-ukrainy-do-kieva-davno-opublikovan-v-moskve-operacija-mehanicheskii-apelsin-v-podrobnostjah> [in Russian].

Povnotsinna vijna z Rosiieiu pochnet'sia cherez paru rokiv — Oleksij Arestovych. (2019, March 18). *Apostrof*. Retrieved from <https://apostrophe.ua/ua/article/politics/2019-03-18/polnotsennaya-voyna-s-rossiey-nachnetsya-cherez-paru-let---aleksey-arestovich/24496> [in Ukrainian].

Professor Shporliuk: Rossyiane sdelaiut yz Ukayny zakholustnuii hubernyi. (2008, December 5). *RUpor.info*. Retrieved from <https://www.rupor.info/news/115183/professor-shporljuk-rossijane-sdelajut-iz-ukraini/> [in Russian].

Riabchuk M. (2019). Ukrains'ki etnopolitychni protsesy u dzerkali zakhidnoi "hibrydnoi analityky". *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy*, 3/4. 6-34. [in Ukrainian].

Samaja politicheskaja karta SSSR. (1991, March 17). *Moskovskie novosti*. [in Russian].

Shershnev L.I., Kasatonov I.V., Korolev S.I., Mochalov Je.A. & Chemezov V.I., Shhipkov V.A. (2006). *Krym — Sevastopol' — Rossija. Istorija. Geopolitika. Budushhee*. Moskva: Fond nacional'noj i mezhdunarodnoj bezopasnosti. [in Russian].

Tarasova Dar'ia. (2016, June 14). Zashtampovani v Ukraini. 10 suchasnykh myttsiv z Donbasu. *Espreso.TV*. Retrieved from https://espresso.tv/article/2016/06/14/zashtampovano_v_ukrayini_10_suchasnykh_mytciv_z_donbasu [in Ukrainian].

Verstiuk V. F., Horobets' V. M. & Tolochko O. P. (2004). *Ukraina i Rosiia v istorychnij retrospektyvi: narysy*. Smolij. V. A. (Ed.). NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy. Vol. 1: Ukrains'ki proekty v Rosijs'kij imperii. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Vishnjakov V. (2011). *Krym: pravo i politika. Monografija*. Moskva: JuRKOMPANI. [in Russian].

Voropaieva, T. (2018). Konfliktyzatsiia kul'turno-istorychnoho prostoru ukrainstva v umovakh suchasnykh zahroz: teoriia i praktyka. *Ukrainoznavchyy al'manakh*. (25). 34–43. Retrieved from <http://ukralmanac.univ.kiev.ua/index.php/ua/article/view/339> [in Ukrainian].

Vosstanie men'shinstv: Kosovo, Moldavija, Ukraina, Gruzija, Kurdistan. Sbornik. (2006). Moskva: Evropa. [in Russian].

Vozniuk, Maksym. (2022, March 23). Plan Rosii iz zakhoplennia Ukrainy. *KyivVlada*. Retrieved from <https://kievvlast.com.ua/mind/plan-rosii-iz-zahoplennya-ukraini?noredirect=true> [in Ukrainian].

Yak pratsiuie zakhidna «ekspertna mashyna» na sluzhbi Kremli. (2018, November 1). *Den'*. Retrieved from <https://day.kyiv.ua/article/den-planety-nota-bene/yak-pratsyuye-zakhidna-ekspertna-mashyna-na-sluzhbi-kremlya> [in Ukrainian].

Yakubova L. (2018). *“Russkyj myr” v Ukraini: na kraiu prirvy*. Kyiv: Klio. [in Ukrainian].

Yakubova L., Holovko V. & Prymachenko Ya. (2018). *Russkyj myr na Donbasi ta v Krymu: istorychni vytoky, politychna tekhnolohiia, instrument ahresii: Analitychna dopovid'*. Smolij V. (Ed.). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Oleksandr Androshchuk

Candidate of Historical Sciences (Ph.D.), Senior Researcher
Department of Contemporary History and Politics,
Institute of History of Ukraine,
National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine),
E-mail: oleksandrosh@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1402-1035>

**A WAR BEFORE THE WAR:
THE TOPIC OF THE ARMED CONFLICT IN UKRAINE
IN ANALITICS, JOURNALISM AND MEDIA BEFORE 2014**

Abstract.

The purpose of the investigation is to analyze the presentation of the topic of armed conflict on the territory of Ukraine in analytical and journalistic texts, which appeared before 2014, as well as in media. The promotion of the thesis that an armed conflict or a full-scale war could occur on the territory of Ukraine is seen as one of the tools used in the campaign to discredit Ukraine, as well as in the information processing and preparation of the collective consciousness of Russians themselves to perceive a war against Ukraine. The appearance of such texts before the start of Russia's actual armed aggression against Ukraine can be interpreted as part of the information stage of hybrid aggression that started long before the "heated" phase of the war. Based on the analysis of a number of materials published in 2001–2013 with forecasts of Ukraine's development, several dominant theses were highlighted: 1) the unsustainability of Ukraine as a full-fledged state ("failed state"); 2) the existence of an irresistible split in Ukrainian society along several lines; 3) the artificiality of Ukraine not only as a state entity, but also of the Ukrainian people as a subject of history, up to a complete denial of Ukrainians' existence as a separate nation, etc. The main attention is paid to the analysis of journalistic texts and public statements describing various variants of a possible Russian-Ukrainian conflict long before the beginning of Russia's hybrid aggression against Ukraine in 2014 and a large-scale invasion in 2022. The author compares their plots with the scenario of Russia's war against Ukraine implemented in 2014–2022, paying special attention to the circumstances of the appearance and distribution of these texts, and the personalities of their authors. On the one hand, the publication of such texts was intended to influence the formation of the reader's opinion and position, and, on the other hand, to track the audience's reaction to the appearance of such publications. Prospects for further research lie in both expanding the range of materials involved in the analysis and in the in-depth analysis of the historical context of the emergence of such texts, the positions of their authors and motives for writing them, taking into account the activity of the Russian Federation in promoting narratives and messages that benefit it.

Keywords: *forecast, scenario, information warfare, hybrid warfare, annexation of Crimea, Russia's war against Ukraine.*

Василь Ткаченко

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАПН України,
головний науковий співробітник
Інституту всесвітньої історії НАН України
(Київ), E-mail: Vasyl.Tkachenko@gmail.com
ORCID:

БУТИ ЧИ НЕ БУТИ: АНАТОМІЯ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ В ДИСКУРСІ ПОЛІТИКІВ ТА АНАЛІТИКІВ

***Анотація.** У статті аналізується перебіг подій, пов'язаних із широкомасштабним вторгненням Російської Федерації в Україну. Викриваються агресивні плани Кремля щодо «остаточного вирішення українського питання», відстежується еволюція у ставленні консолідованого Заходу до Збройних Сил України. Україна сприймається не такою, що просить захисту в НАТО, а такою, що стала на захист західних цивілізаційних цінностей. Розкривається рівень деградації московської стратегії «поділяй і владарюй». У світових ЗМІ були широко розтиражовані плани Росії закінчити цю каральну акцію проти України через декілька днів після початку агресії. Однак внаслідок успіхів Збройних Сил України, провалів Росії на фронті, втрат захоплених агресором населених пунктів у Харківській і Херсонській областях, Кремль уже вимушений уникати згадок про заявлені раніше цілі. Широкомасштабне вторгнення Росії в Україну дає вдосталь матеріалу для осмислення як причин агресії, так і перебігу подальших подій. Констатується, що впродовж 2021 року відбувався складний процес усвідомлення загрози російського вторгнення в Україну.*

***Ключові слова:** Росія, Україна, широкомасштабне вторгнення, бліцкриг, воєнний конфлікт, війна, лінія припинення вогню, ядерний шантаж, переговори, НАТО.*

24 лютого 2022 року Російська Федерація розпочала повномасштабну війну проти України. Очільник Кремля Володимир Путін оголосив про початок спеціальної військової операції (СВО) з метою «денацифікації» і «демілітаризації» України. У світових ЗМІ були широко розтиражовані плани Росії закінчити цю каральну акцію проти України через декілька днів після початку агресії. Однак минув рік, і внаслідок успіхів Збройних Сил України, провалів Росії на фронті, втрат захоплених агресором населених пунктів у Харківській і Херсонській областях, нині Кремль уже уникає нагадувати про заявлені рік тому цілі. Тож, писала впливова італійська газета La Repubblica, звільнення Херсона може стати точкою старту для дипломатії.

У глобальному інформаційному полі з приводу можливих переговорів спостерігається справжній калейдоскоп суджень і прогнозів. Як стверджують оглядачі LIGA.net, в Європі все гучніше лунають голоси, які хочуть підштовхнути Україну до якогось компромісу з Росією. В Україні багато хто усвідомлює, що взагалі «переговорів, які заслуговують на довіру, з режимом Путіна бути не може». З боку американських офіційних кіл лунають запевнення, що «позиція США незмінна: переговори лише на умовах України». Однак дехто із європейських партнерів все ще тримався за ідею такого собі «Мінськ — 3». Та й у самому Вашингтоні до дипломатичного рішення скоріше всього схиляється голова Об'єднаного комітету начальників штабів генерал Марк Міллі. В той же час, стверджують американські ЗМІ, президент США Джо Байден та його головний радник із питань національної безпеки Джейк Салліван не згодні з генералом і вважають, що час дипломатії ще не настав, бо не можна давати Путіну шанс на перепочинок. Втім, колишній міністр закордонних справ України Павло Клімкін допускає: «Схоже, наші західні союзники бачать, що певної миті переговори можуть розпочатися»¹.

Вернімось до подій, що передували агресії. В цілому наприкінці 2021 року склалася парадоксальна ситуація, коли Україна в особі Росії отримала послідовного ворога, але поки що непослідовного союзника в особі Сполучених Штатів. Вашингтон усе ще намагався вибудовувати курс на більш стабільні й передбачувані стосунки з Росією, зокрема не виключав можливість нової зустрічі Байдена із Путіним. Дипломатично витримані заяви з боку Білого дому засвідчували небажання ускладнювати відносини з Кремлем, і президент РФ про це знав. Однак не було зрозуміло, наскільки далеко збирається Путін зайти в експлуатації миролюбності Байдена.

Тож 10 січня 2022 року в Женеві відбулися закриті переговори американської і російської делегацій. На фоні більш ніж стотисячного угруповання російських солдат на кордонах з Україною Росія стала вимагати від США і НАТО юридичних гарантій безпеки. Тон вимог був відверто жорстким: йшлося про нерозширення НАТО на схід і про неприйняття України в альянс; про нерозміщення ракет малої і середньої дальності; про скорочення кількості воєнних навчань. Показово, що глава російської делегації Сергій Рябков попередив: росіяни жодним чином не підуть на поступки, а до компромісів мають готуватися американці. Саме тут прозвучали поради «забирати манатки».

¹ Розбір. У США заговорили про переговори України з РФ. Що це означає і чи можливий «шантаж зброєю». URL: <https://www.liga.net/ua/politics/articles/v-ssha-zagovorili-o-peregovorah-ukrainy-i-rf-chto-eto-znachit-i-vozmogjen-li-shantaj-orujem>

У відповідь Блінкен зауважив, що не очікує проривів від цих переговорів, оскільки важко сподіватися на реальний прогрес, коли Росія, перейнята ідеєю відновлення Радянського Союзу, приставила пістолет до голови України. У підсумку зустріч у форматі Росія-США (11 січня) та Росія-НАТО (12 січня) не принесла жодних результатів. Більше того — перекидання російських військ із регіону Далекого Сходу в Білорусь лише посилює підозру, що Кремль готується розпочати війну проти України².

Врешті-решт вирішальне слово залишалося за президентом США Джо Байденом. Американські журналісти із своїх джерел дізналися, що адміністрація президента США налаштована «дуже песимістично», що вона стурбована нарощуванням російських військ поблизу України, тож американські чиновники й військові стали всерйоз розглядати питання щодо збільшення постачання зброї в Україну. Тим часом, судячи з усього, Джо Байден вважав, що нині Путіну слід ще дати шанс на корекцію його агресивного курсу. Саме тому під час відзначення першої річниці своєї інаугурації 19 січня 2022 року президент США заявив: «я до цих пір вважаю, що Путін не хоче повномасштабної війни, це по-перше. По-друге, чи вважаю я, що Путін хоче перевірити реакцію Заходу, США і НАТО на можливу агресію? Так, я гадаю, він буде перевіряти нашу готовність. Але я знаю, що він заплатить велику і серйозну ціну, якщо він не змінить своїх намірів уже нині. І я думаю, він буде все життя шкодувати за таке рішення»³.

Навряд чи слід дивуватись, що нова спроба переговорів глав МЗС Росії і Держдепартаменту США Сергія Лаврова й Ентоні Блінкена у п'ятницю 21 січня в Женеві з самого початку практично була приречена на неуспіх. Москва стала вимагати «залізобетонних» гарантій відмови від розширення НАТО, але представники США і НАТО ухилились від обговорення цього сюжету. Більше того — Росія і США не змогли навіть узгодити сам предмет подальших переговорів. Щоправда МЗС РФ в грудні опублікував проекти договорів із США та НАТО і зажадав термінової відповіді на них. А йшлося в них: про відмову розширення НАТО на схід; про зобов'язання не приймати в альянс колишні республіки СРСР; про повернення військ НАТО на позиції 1997 року (до вступу в альянс 14-ти країн Центральної і Східної Європи). Немає нічого дивного,

² «НАТО надо собирать манатки»: как должны реагировать Украина и Запад на ультиматум Кремля. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/amerika-rossija-peregovory-ukraina-nato/31647759.html>

³ Я до сих пор верю, что Путин не хочет полномасштабной войны — Байден. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2022/01/19/7321030/>

що Вашингтон і Брюссель відмовилися обговорювати ці вимоги як такі, що суперечать статуту НАТО, де відстоюється принцип «відкритих дверей». Крім того, ці російські вимоги ігнорували суверенітет України, Грузії та інших країн щодо їх права вибору — в тому числі й вибору воєнних союзів⁴.

Драматизм цієї зустрічі передає публікація в газеті The Washington Post від 16 серпня 2022 року під назвою «Три місяці до війни». Йдеться про те, що після півторагодинної безрезультатної бесіди Блінкена і Лаврова перемовини були припинені. Але коли помічники почали виходити із зали, Блінкен затримався і попросив російського міністра поговорити з ним наодинці. Знову повернувшись до ситуації в Україні, Блінкен довірливо запитав: «Сергію, скажи мені, що ви насправді намагаєтесь зробити?». Чи справді все це було пов'язано з проблемами безпеки, які Росія порушувала знову і знову — про «зазіхання» НАТО на Росію та уявну військову загрозу? Чи йшлося про майже теологічну віру Путіна в те, що Україна була й завжди буде невіддільною частиною матінки-Росії? Відповідь стала красномовною: «Лавров нічого не відповів, а відчинив двері і пішов геть». Його супровід, що очікував у коридорі, потягнувся за ним. Це було востаннє, коли високопосадовці національної безпеки Росії та Сполучених Штатів зустрілися особисто перед вторгненням⁵.

За наявності концептуального провалля між позиціями двох сторін, західні експерти спробували запропонувати політикам нові підходи. Самюель Шарап, вже в котрий раз висунув ідею офіційно відмовити Україні і Грузії вступ до альянсу НАТО на найближче майбутнє. Публіцист Пітер Бейнарт запропонував визнати існування сфер впливу, і тим самим надати Росії право вето на вступ України до НАТО. Колишній представник США в НАТО Іво Даалдер наполягав на тому, що лише повна підтримка України з боку Заходу може зупинити Путіна. Так само експерт дослідницького Інституту зовнішньої політики США Роб Лі покладав надії на чим швидше отримання Україною ракет великої дальності, що мало стримати Росію від подальшого нагнітання напруженості.

Аналізуючи висунуті Росією пропозиції, глава Російської ради з міжнародних справ Андрій Кортунів зауважив, що жорсткі й безкомпромісні радикальні вимоги Москви були Заходом почуті, однак «допустимо й доречно було б їх обговорювати в одному випадку — після крупного

⁴ Встреча Лаврова и Блинкена: что ей предшествовало и чего от нее ожидать? BBC News Русская служба. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-59964662>

⁵ Три місяці до війни. Як і коли Зеленський дізнався про вторгнення? Велике розслідування The Washington Post. URL: <https://texty.org.ua/articles/107507/try-misyaci-do-vijny-yak-i-koly-zelenskyi-diznavsya-pro-vtorhnennya-velyke-rozsliduvannya-washington-post/>

збройного конфлікту в Європі, де НАТО зазнало б поразки». А що така ситуація наразі неймовірна, то «Росії ніяк не уникнути корегування зарані заявленого підходу на основі принципу «все або нічого». І тоді необхідно вести перемовини і з США щодо стратегічних озброєнь, і з НАТО щодо ненаближення воєнної інфраструктури, а також із тими сусідами, котрі прагнуть в альянс, щодо альтернативних механізмів забезпечення їхньої безпеки»⁶.

Розмови розмовами, а тим часом 5–6 лютого ряд американських і європейських ЗМІ обнародували серію нових тривожних матеріалів про нарощування сил російської армії до 70% їхньої готовності до воєнної операції проти України. Більше того — йшлося про вірогідність можливого взяття Києва впродовж трьох днів. І то вже були не академічні розумування — йшлося про прогнози, що прозвучали 3 лютого на шестигодинній зустрічі американських конгресменів із представниками адміністрації Джо Байдена і воєнного командування США. Деякі оцінки, що вийшли із цієї аудиторії, були розтиражовані впливовими газетами: *The Washington Post*, *The New York Times*, *Financial Times*, а також на телеканалі *Fox News*. Так що обговорюваним проблемам було забезпечено широкий громадський розголос. Глава Об'єднаного комітету начальників штабів Марк Міллі спрогнозував, що після захоплення Києва воєнні втрати Києва сягнуть 5–25 тисяч військових, втрати Росії — 3–10 тисяч. Число втрат цивільного населення України орієнтовно сягатиме ж 25–30 тисяч людей.

Крім того, 5 лютого німецький таблоїд *Bild* представив громадськості прогноз окупації України, нібито обговорюваний в середовищі російських військовиків. У викладі газети сценарій передбачував капітуляцію під впливом агентурних груп РФ не лише Києва, а й інших великих міст України, скликання фіктивної «Народної Ради» замість Верховної Ради України і створення маріонеткового уряду. Одночасно йшлося про будівництво «табору для утримання проукраїнських активістів», а також запровадження репресивних заходів проти українського спротиву⁷.

Глава МЗС України Дмитро Кулеба закликав українців не вірити апокаліптичним прогнозам і запевнив, що Україна готова до будь-якого розвитку подій. І для цього в міністра були підстави. Взяти хоча б німецький таблоїд *Bild*, котрий давно зажив собі репутації пліткаря. Однак, попри

⁶ Встреча Лаврова и Блинкена: что ей предшествовало и чего от нее ожидать? BBC News Русская служба. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-59964662>

⁷ Семенова И. Мировые СМИ сообщают о готовности России напасть на Украину, обсуждают сценарии взятия Киева и оккупации. Стоит ли верить и волноваться? URL: <https://nv.ua/world/geopolitics/budet-li-voina-rossii-s-ukrainoy-budet-li-voina-v-ukraine-2022-mnenie-expertov-50214562.html>

все, на цей раз газета досить вірно передавала спосіб мислення російських воєнних кіл про Україну: росіяни вже вкотре переоцінювали свої здібності впливати на видуману ними Україну, яку, мовляв, буде легко уговорити. Що ж стосується інших названих видань, то завдяки високим журналістським стандартам вони викликали довіру. Принаймні вони адекватно передавали думки диспутантів — глави Пентагона Ллойда Остіна, держсекретаря США Ентоні Блінкена, директора Національної розвідки США Евріла Хейнса, генерала Марка Міллі — голови Об'єднаного комітету начальників штабів США.

Не претендуючи на пріоритетність у викладі різноманітних сценаріїв російської політики щодо України, скористаюсь матеріалами журналістики Інни Семенової із українського суспільно-політичного тижневика «Новий час країни». За два тижні до широкомасштабного вторгнення Росії в Україну вона зазначала, що сценарій вторгнення з боку агресора залишається поки що одним із гіпотетичних — *аналітики розвідки США до останнього часу не беруться стверджувати, що Путін уже прийняв остаточне рішення*. Крім тотального вторгнення існували ще чотири опції: 1) політичний переворот і повалення Зеленського; 2) обмежене вторгнення на ще не окуповані території сходу України; 3) додаткове введення військ в «Л/ДНР» і визнання Росією їх самопроголошеної «незалежності»; 4) вторгнення в Донбас із наступною спробою анексувати східні регіони України⁸.

На відміну від американців, європейські аналітики й чиновники допускали, що Путін може почати з меншого — з кібератак на електромережі й комунікації — щоб тим самим перевірити реакцію України і Заходу. Зокрема очільник Кремля був заінтересований спровокувати ще більші розбіжності в Європі стосовно запровадження нищівних економічних санкцій. А в цілому представники західних спецслужб висловили сумніви щодо реалізації повномасштабного вторгнення. Їхні аргументи — утримати захоплену територію навряд чи можливо, а народ України не прийме насаджуваний Росією маріонетковий уряд і сформує сильний рух опору.

Також була поставлена під сумнів теза генерала Марка Міллі про здатність Росії захопити Київ впродовж трьох днів. Зокрема його критики зауважили, що неможливо впродовж 72 годин пройти 100 кілометрів від кордону, а потім ще й оточити та взяти штурмом трьохмільйонне місто.

⁸ Семенова И. Мировые СМИ сообщают о готовности России напасть на Украину, обсуждают сценарии взятия Киева и оккупации. Стоит ли верить и волноваться? URL: <https://nv.ua/world/geopolitics/budet-li-voina-rossii-s-ukrainoy-budet-li-voina-v-ukraine-2022-mnenie-expertov-50214562.html>

По-перше, ніколи ще переміщення бронетанкових військ не перевищувало 20 миль за добу. По-друге, на штурм Грозного (а це місто в десять разів менше за Київ) Росії знадобилося півтора місяці. По-третє, якщо столицю не вдасться окупувати, то в Росії немає належного ресурсу щоб зрівняти Київ з землею. Що вже говорити про інші великі міста України. Американський Центр стратегічних і міжнародних досліджень зазначав, що «варіант масштабного вторгнення в Україну дійсно має стати для Росії «щонайбільшою загальновійськовою операцією з часів битви за Берлін в 1945 році»⁹.

Навіть у самій Росії прозвучали виважені судження про неможливість бліцкригу. Взяти хоча б застереження у пресі від 3 лютого 2022 року полковника у відставці, військового аналітика Михайла Ходарьонка, колишнього співробітника Головного оперативного управління Генштабу ЗС РФ. Він зазначав безглуздість деяких суджень про можливість розгрому росіянами українських підрозділів за 30–40 хвилин. Аргументи Ходарьонка були такі: в Україні багато міст із мільйонним населенням; міське середовище допомагає тим, хто обороняється; запаси високоточної зброї в РФ досить обмежені; в Україні велика вірогідність партизанського спротиву; не слід недооцінювати українську бойову авіацію і зенітно-ракетні війська; Захід уже виявляє небувалу консолідовану підтримку України. Насамкінець, зауважував аналітик, найголовніше: «Збройний конфлікт з Україною наразі докорінно не відповідає національним інтересам Росії. Тому деяким перезбудженим російським експертам про свої шапкозакидальні фантазії краще всього забути»¹⁰.

Подальші події засвідчили наскільки адекватним виявився прогноз Ходарьонка. Три місяці по тому 17 травня в російській пропагандистській програмі на телеканалі «Россия 1» цей воєнний експерт заявив, що в українській армії високий моральний рівень і вона готова боротися до перемоги. За його словами, ситуація для російської армії буде погіршуватися, оскільки Україна здатна найближчим часом поставити в стрій до мільйона солдат, а країни Заходу дадуть їм необхідну зброю. Експерт додав, що в остаточному підсумку перемога на полі бою визначається високим моральним духом особового складу, котрий готовий боротися за свої ідеї: «Вони готові захищати свою Батьківщину й мають намір боротися до останньої людини». Крім того, однією із серйозних проблем для РФ, на думку полковника, є становище на міжнародній арені, в котрім

⁹ Там само.

¹⁰ *Михаил Ходоренок*. Война с Украиной легкой прогулкой не будет. URL: <https://glavnoe-in.ua/news/n357079849-mihail-hodorenok-voina-s-ukrainoj-legkoj-progulkoy-ne-budet>

вона не має стратегічних союзників й перебуває у повній політичній ізоляції: «І практично проти нас, як би нам того не хотілось визнавати, увесь світ. І ось із такої ситуації й слід виходити»¹¹.

Український аналітик Микола Сунгуровський допускав ймовірність сценарію російської агресії із великим числом жертв. Не останню роль тут мав зіграти недосконалий рівень стратегічного мислення кремлівських теоретиків, низький рівень взаємодії силових структур, вкрай обмежені ресурси Росії для окупації України, низький моральний дух особового складу. Ще один надзвичайно важливий фактор — недооцінка росіянами сили громадянського суспільства: «в РФ його просто немає, тому й нічого оцінювати». В разі серії поразок Росії, прогнозує Сунгуровський, Путіну рано чи пізно доведеться відмовитися від ескалації конфлікту й вдатися до запасного варіанту: визнати «Л/ДНР» і тим самим вийти із Мінських домовленостей, оголосити про закінчення військових маневрів, відмовитися від ряду ультимативних вимог до США і НАТО тощо. Українській стороні теж доведеться вибирати: «або паніка й хаос — і прощання з мріями про незалежність і кращим майбутнім, або ж спокійна рішучість, напруга сил, волі, терпіння і тоді — заморожений конфлікт із тимчасово окупованими Кримом і Донбасом... і постійна активна робота щодо справжньої перебудови країни»¹².

Отже, за два тижні до широкомасштабного вторгнення Росії в Україну ситуація залишалася вельми неоднозначною. Більш-менш адекватно можна було прогнозувати ситуацію, аналізуючи готовність чи неготовність Кремля вести переговори. З одного боку, в Путіна з'явився шанс зупинитися й представити відмову від воєнної операції як нібито «миролюбну настанову всупереч провокаціям Заходу». Тим більше, що він уже нагадав усім, що Росія є «великою державою», а тому міг потішитися великою увагою до себе з боку широкого дипломатичного корпусу та світової журналістики. Врешті-решт можна було б вдовольнитися тим, що він узгодив комюніке з главою Китаю Сі Цзиньпіном на предмет осудження як процесу розширення НАТО, так і «кольорових революцій». Тобто Путін міг отримати задоволення від пропагандистських успіхів. А до того ж і від реальних досягнень в площині нарощування своїх збройних сил у Білорусі. Тобто, складалось враження, що у Путіна були в

¹¹ «Мир против нас»: советский полковник в отставке дал мрачную оценку войне в Украине. URL: <https://focus.ua/voennye-novosti/515869-mir-protiv-nas-sovetskiy-polkovnik-v-otstavke-dal-mrachnuyu-ocenku-voynе-v-ukraine>

¹² Мировые СМИ сообщают о готовности России напасть на Украину, обсуждают сценарии взятия Киева и оккупации. Стоит ли верить и волноваться? URL: <https://nv.ua/world/geopolitics/budet-li-voyna-rossii-s-ukrainoy-budet-li-voyna-v-ukraine-2022-mnenie-expertov-50214562.html>

наявності шляхи для відступу від воєнної авантюри. Залишалось вирішити: чи по них пройти, а чи знехтувати ситуацією і розпочати війну. Путін вибрав останнє.

Наразі Україна ще не звільнила свої території. Однак вона вже здобула незаперечний міжнародний авторитет, відправила «другу армію у світ» у нижчу лігу й навчила Захід не боятися російського ядерного шантажу. І це викликало справжній пізнавальний шок у російських стратегів. Взяти хоча б колишнього директора московського Карнегі-центру (2008–2022) а нині провідного кремлівського аналітика Дмитра Треніна та його співрозмовника — голову Президії Ради із зовнішньої й оборонної політики Росії (із 2012) Федора Лук'янова, які організували спеціальний диспут-інтерв'ю на тему «Поверніть страх!». Відправна точка їхнього діалогу полягала в тому, що, ядерний удар по території України нікого не зупинить, удар по території Європи теж не буде розглядатися як критично важливий, а значить, мовляв, не залишається нічого іншого, як завдати ядерного удару по території Сполучених Штатів. Але й тут, нагадує Тренін, американський генерал Бен Ходжес пригрозив, що в разі російського ядерного удару Сполучені Штати готові знищити увесь Чорноморський флот. Тож Росії, на думку Треніна, не залишається нічого іншого як хоча б нагнати американцям страху: «єдине, що може зупинити Сполучені Штати в цій ситуації, це страх»¹³.

Логіка нагнітання страху у диспутантів проста як двері. Дмитро Тренін вважає, що американська стратегія нанесення стратегічної поразки Росії заснована на переконанні, що Росія не застосує ядерної зброї: або злякається, або визнає, що все-таки знищення цивілізації — це надто велика ціна за збереження своїх позицій. Ось в цьому, вважає російський теоретик, «приховується фатальний прорахунок для всього людства, тому що у мене фраза Путіна від 2018 р. про те, що “нам не потрібен світ без Росії”, якось засіла. І я її постійно згадую. Але я не думаю, що до неї так же серйозно ставиться багато людей в Сполучених Штатах, наприклад». Отже, міркує Тренін, слід усьому світу нагадати, що Путін так собі слова на вітер не кидає. Всі мають боятися його погроз!¹⁴.

Коли минув рік після вторгнення, можна реально оцінити хвалькувату самовпевненість Путіна. Взяти хоча б його звернення від 24 лютого 2022 року. Тоді, хизуючись, він декларував, що в основі незалежності й суверенітету Росії лежить «сила й готовність до боротьби». З позиції сили прозвучали й попередження Кремля до тих світових акторів, які стали б на захист України: «Декілька слів для тих, у кого може виникнути

¹³ «Верните страх!». URL: <https://globalaffairs.ru/articles/vernite-strah/>

¹⁴ Там само.

спокуса втрутитися збоку в поточні події. Хто б не спробував завадити нам, тим більше створити загрозу для нашої країни, для нашого народу, мають знати, що відповідь Росії буде негайною й приведе вас до таких наслідків, з котрими ви у своїй історії ніколи не стикалися. Ми готові до будь-якого розвитку подій. Усі необхідні у цьому зв'язку рішення були прийняті. Сподіваюсь, я буду почутий»¹⁵.

Рік минув, і від цих слів ніхто не здригнувся. Стало зрозуміло, що неадекватне сприйняття ситуації Путіним було закладено уже в його уявленні про Україну як про суспільство, де нібито немає ні законного уряду, ні національної ідентичності, ні громадянської самосвідомості. В ті перші дні він розраховував скинути український уряд і замінити його маріонетковим, котрий слухняно б «запросив» російські війська для усунення «нацистських узурпаторів». Власне, увесь цей балаганний сценарій нагадував радянське вторгнення в Афганістан 1979 року. А подальша загарбницька ціль Росії була сформульована у тому ж таки зверненні Путіна: «ми будемо прагнути до демілітаризації і денацифікації України. А також притягнути до суду тих, хто здійснив численні криваві злочини проти мирних жителів, в тому числі й громадян Російської Федерації. При цьому в наші плани не входить окупація українських територій. Ми нікому й нічого не збираємось нав'язувати силою»¹⁶.

Ставка Путіна на нагнітання страху не витримала перевірку часом. Рік активного спротиву України агресору довів величезну мужність, неймовірну рішучість й новаторство українських збройних сил. Найперший успіх — ЗСУ вдалося відтіснити агресора від столиці Києва, а далі добитися серйозних успіхів на полі бою з точки зору повернення деяких територій, тимчасово окупованих Росією. Ті невеликі селища, які російським окупантам вдається час-від-часу захопити, не можуть засвідчити, що в стратегічному сенсі агресор здатен добитися якихось значних успіхів. Загальновідомими є проблеми Росії із логістикою, нестачею боєприпасів, а найголовніше — з низьким моральним духом й нікчемним лідерством.

За цей рік війни Україні довелося знаходити порозуміння з друзями й союзниками, долати підступи ворогів та викривати судження й вчинки путінських прихвостнів й проросійських «корисних ідіотів». Жажливі злочини проти людяності, які вчиняє «друга армія у світі», сколихнули громадську думку Заходу, який починає зовсім по-іншому сприймати роль і значення визвольної боротьби українського народу. Досить взяти за

¹⁵ Путин объявил о начале военной операции в Донбассе. Вот расшифровка его речи. URL: <https://paperpaper.ru/hutin-obyavil-o-nachale-voennoj-operac/>

¹⁶ Там само.

приклад слова генерального секретаря НАТО Єнса Столтенберга перед засіданням міністрів закордонних справ країн НАТО в Бухаресті 25 листопада 2022 року: «Так, ми платимо за війну Росії проти України. Проте ми платимо свою ціну грошима. В той час як українці сплачують свою ціну кров'ю. І якщо ми дозволимо Путіну перемогти, усі ми платитимемо набагато більшу ціну ще багато років». Звідси й конкретні настанови до діяльності НАТО: «Більшість воєн завершується переговорами. Але те, що відбувається за столом переговорів, залежить від того, що відбувається на полі бою. Тому найкращий спосіб підвищити шанси мирного розв'язання — це підтримка України. Тому НАТО і надалі стоятиме з Україною так довго, скільки потрібно. Ми не відступимо»¹⁷.

Такою є авторитетна оцінка ролі і значення України в сучасному глобалізованому світі. Московських теоретиків такий стан справ не влаштовує. Їх остання надія — на страх застосування ядерної зброї. Дмитро Тренін і Федір Лук'янов нагадують світовій громадськості, що Захід має зважати на написану кремлівськими теоретиками Доктрину, де йдеться про те, що ядерна зброя може бути використана в тому випадку, коли виникне загроза існування російської держави. І вирішувати про те, чи ця загроза реальна, чи уявна — повинен верховний головнокомандуючий Путін. Взяти хоча б, Херсонську область, яка, мовляв, після включення у склад РФ нічим уже не відрізняється від Курської чи Білгородської областей РФ. От, вважає Тренін, американці повинні знати, що в разі спроби звільнити Херсонщину, «удар буде завданий і по території США».

Херсон був звільнений, удар по США не був завданий, але теоретичні розумування путінських спічрайтерів не вгавають. Досить порівняти одну із тез Треніна, висловлену у вересні 2022 року із подібною тезою з виступу Путіна 14 березня 2023 року в Бурятії. *Тренін*: «Для нас це екзистенційне питання... Для Сполучених Штатів це питання скоріше політичного престижу, питання лідерства, питання становища у світовій системі». *Путін* в Бурятії: «Якщо для Заходу в ситуації з Україною йдеться про покращення геополітичного стану, то для Росії це боротьба за виживання державності»¹⁸.

Так звідки ж іде загроза миру, безпеці та й самій екзистенції Росії з точки зору кремлівських аналітиків? Звідки у них ця ностальгія, «що давно не було великої війни?». Тут їхня відповідь вже затягує на есха-

¹⁷ Прес-конференція перед засіданням міністрів. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_209356.htm?selectedLocale=uk#:~:text=Так%2C

¹⁸ Путін заговорив про боротьбу «за виживання державності» та пожалівся на Захід: «Водили за ніс». URL: https://tsn.ua/svit/putin-zagovoriv-pro-borotbu-za-vizhivannya-derzhavnosti-ta-pozhalivsia-na-zahid-vodili-za-nis-2285413.html?utm_medium=ref

тологію — систему поглядів і вірувань про кінець світу, принаймні про долю людства: «Я думаю, що зникло відчуття страху. Взагалі кажучи, в основі миру — страх, і ніщо інше». «А тому, якщо зникає страх, світ опиняється в небезпеці». І далі Тренін уточнює: «У мене враження, що зараз, принаймні у Європі, ми бачимо людей, котрі заплющили очі та йдуть у напрямі обриву, у напрямі провалля. І це дійсно дуже небезпечно. Так що — поверніть страх!».

Слід зазначити — російські аналітики беруться просвітити заплющені очі колективного Заходу. Так, увесь період після розпаду Радянського Союзу і до наших днів російський надзвичайний і повноважний посол Олександр Крамаренко намагається повністю підпорядкувати фактору війни. Ця війна нібито «була оголошена рішенням Заходу про розширення НАТО в 1994 році. Це неминуче вело відносини Заходу з Росією до кризи — як з'ясувалося, української... Євромайдан, держпереворот в Україні, а потім відкидання російських пропозицій від 15 грудня 2021 р. щодо політико-дипломатичного вирішення європейської безпеки перевели кризу в гостру фазу, розвиток якої ми спостерігаємо з 24 лютого 2022 року. Така передісторія спеціальної воєнної операції [СВО]»¹⁹.

Складається враження, що сам Крамаренко перебуває у осінній фазі загострення свідомості. Його не влаштовує ситуація, коли стратегічне мислення як Заходу, так і Росії, нібито застрягло на позначці недопущення за жодних обставин ядерного конфлікту між Росією і НАТО. Та на щастя, мовляв, досвід широкомасштабної агресії проти України послужив підставою для опрацювання Росією «нової реалістичної стратегії, яка б забезпечила адекватну відповідь на комплексний виклик російській державності. Причому виклик не лише військово-політичний, але й на рівні ідентичності й історії. Її серйозність не варто перебільшувати. Ситуація вимагає від нас відповідного ставлення, задіяння усіх наявних засобів і методів ведення боротьби, недопущення компромісних, договірних рішень»²⁰.

Ось цей войовничий запал чи не найкраще характеризує представників дипломатичного корпусу Росії, які вже віддавна скочуються у своєму професіональному розвитку до рівня відділу агітації і пропаганди. Відправною точкою новітньої російської стратегії вже в котрий раз в історії оголошується месіанське призначення Росії очолити світовий поступ за умов «колоніальної залежності від колишніх метрополій»: «Просто Росія в силу історичного покликання і наявності співмірного з

¹⁹ Крамаренко А. Геополитика новой Тридцатилетней войны: контуры нашей стратегии. URL: <https://globalaffairs.ru/articles/kontury-nashej-strategii/>

²⁰ Там само.

американським потенціалу *ядерного стримування* [а також ресурсної самодостатності] не могла не виявитися «на передовій» цього глобального конфлікту, котрий відбиває перелом у світовому розвитку й політиці». А раз так, то Захід повинен прийняти Росію якраз у іпостасі її месіанського покликання, оскільки «ми стали тестом на інклюзивність західної системи і універсальність її координат»²¹.

Месіанське історичне покликання Росії — надолужити прогаяне й остаточно вирішити українське питання. Цього їй, мовляв, не вдалось після розпаду СРСР, коли Росія перебувала у важкому стані й не мала шансів отримати гору у боротьбі із Заходом з приводу України. Однак це не значить, що питання знято з порядку денного. Російський диктатор Володимир Путін у своєму особистому оточенні особливо цінує тих, хто вторить його риториці про ядерну загрозу для всього світу. Цю істину пильно засвоїв і сповідує кремлівський «блазень» Дмитро Медведєв: «Якщо всерйоз постане питання про існування самої Росії, воно буде вирішене аж ніяк не на українському фронті. А разом з питанням подальшого існування всієї людської цивілізації. І тут не повинно бути ніяких двозначностей. Світ без Росії нам не потрібен»²².

В якому ж ключі планується реалізовувати задекларований курс на здійснення широкого воєнно-політичного маневру на обох взаємозв'язаних геостратегічних напрямках — українському та європейському й євроатлантичному? Тут хотілось би особливо звернути увагу на це положення з боку ревних прихильників «умиротворення Росії»: «Ціль — надійно й передбачувано забезпечити безпеку Росії воєнними засобами, тобто добитися того, чого не вдалося досягти за допомогою проєктів документів від 15 грудня 2021 року. При цьому варто виходити із відсутності на найближчу перспективу [10–15 років] можливості договірного урегулювання як в Україні, так і в цілому в Європі, і, відповідно, необхідності діяти одностороннє»²³.

Отже, згідно писань російських аналітиків, на найближчі 10–15 років ми повинні забути про мирне співіснування на цій землі, допоки російські імперські яструби не реалізують свій агресивний курс за допомогою «воєнних засобів». Тож Крамаренко закликає діяти рішуче і невідкладно, зовсім незважаючи на реакцію з боку Заходу: «Зрозуміло, що завершення СВО на наших умовах не буде прийнято Заходом. Це стимул до транс-

²¹ Там само

²² «Димні завали з радіації»: Медведєв вибухнув новою погрозою про світ «без Росії». URL: <https://www.unian.ua/russianworld/svit-bes-rosiji-nam-ne-potriben-medvedyev-anonsuvav-yaderniy-apokalipsis-dlya-civilizaciji-12160593.html>

²³ Крамаренко А. Геополитика новой Тридцатилетней войны: контуры нашей стратегии. URL: <https://globalaffairs.ru/articles/kontury-nashej-strategii/>

формації країни на основі подолання західноцентризму у зовнішніх справах — так званого «повороту на Схід» у нашому міжнародному позиціюванні. Пріоритет має бути відданий перелому в Україні уже в цьому році. Все інше вторинне, як і наші відносини з Європою, в котрих у будь-якому випадку немає позитивної перспективи — тут нам нічого втрачати, і не наша в тому вина».

Що ж запланував надзвичайний і повноважний посол Крамаренко на грядущий 2023 рік для України, до чого він закликає імперські сили Кремля? Невідкладним завданням Росії у нинішній війні він вбачає у територіально-політичній перебудові усієї сучасної України на новій геополітичній та ідеологічній основі. Йдеться про окупацію, «контроль над територією» всієї України, оскільки «збереження київського режиму на будь-якій урізаній території з виходом на Захід» означало б загрозу для Росії від 300-тисячного українського угруповання, 250-тисячної польської армії, загрозу блокади Калінінградської області, повної блокади флоту на Балтиці, входження в НАТО Швеції і Фінляндії. Такий стан справ прирікав би Росію на ресурсне виснаження і балансування на ядерній ескалції.

Дискутувати із цим шаманським камланням Крамаренка із претензією на «одкровення» нема ніякого смислу. Хіба що слід попередити довірливих симпатиків «русского мира», що вже був один юродивий, котрий у своєму трактаті «Mein Kampf» проголосив «Drang nach Osten» з тим, щоб окупувати нашу Україну як «землю меду й молока». Не перевелися, як бачимо, в сучасній Росії його епігони-послідовники. Тож і Крамаренко закликає нині до «форсування прямого конфлікту з НАТО», до «оголошення країни в стані де-факто війни з НАТО». І слід, мовляв, поспішати, доки розслаблений Північноатлантичний альянс перебуває у «постгеройчному» стані: «Мовиться про перенесення нами конфлікту на простір НАТО, причому на рівні недвозначної загрози застосування ядерної зброї і відкриття воєнних дій в космосі — без цих останніх ми не зможемо вповні скористатися своїм домінуванням в повітрі»²⁴.

Реалізація цього агресивного зовнішньополітичного курсу, пророкує Крамаренко, дозволить Росії «повторити економічний і технологічний прорив радянського взірця перших повоєнних десятиліть, піднесе Росію до рівня культурно-цивілізаційного центру багатополярного світу — візаві не лише США/Захід, але й Китаю. І все це буде досягнуто завдяки «особливому способу ведення зовнішньої політики за допомогою війни»: «Цього разу нашою щонайважливішою перевагою була б індиферентність по відношенню до територій за межами сучасної України: жодних

²⁴ Там само.

наземних операцій. Що стосується решти світу. Підтвердилася б історична істина, що новий світопорядок, включаючи валютно-фінансовий, може бути лише результатом війни»²⁵.

Ось цю маячню — світопорядок як результат війни — надзвичайний і повноважний посол Росії без зайвої скромності називає «творчим вкладом в теорію міжнародних відносин». Як тут не втриматися від привітання російському дипломатичному корпусу — він саме таких «одкровенень» і заслуговує.

Заклики Путіна до України «припинити вогонь та повернутися до переговорів» прозвучали під час виступу в Кремлі 30 вересня 2022 року саме в той час, коли кремлівський зверхник оголошував про анексію тимчасово окупованих територій України. Цим актом він ніби «увіковічив» ці регіони в статусі «російських». Для годиться Путін лукаво промовив безліч слів про необхідність «припинити вогонь та війну», однак тут же наголосив: «підсумки» російських псевдореферендумів на тимчасово окупованих територіях «обговоренню на переговорах не підлягають». Отже, світ, мовляв, має визнати факт територіальної окупації українських земель Росією. І цей факт світ повинен прийняти як даність²⁶.

Звісно, такого роду пропозиції були завідомо неприйнятними для України: президент України Володимир Зеленський неодноразово заявляв, що переговори з Росією можливі лише в тому разі, якщо російські війська покинуть територію України. Назагал українська формула миру передбачає створення трибуналу проти Росії, виплату Києву компенсацію за збитки війни, забезпечення Києву фінансової й воєнної підтримки з боку країн Заходу, обмеження цін на російські ресурси а також відновлення територіальних кордонів України. Що ж стосується можливості переговорів щодо закінчення війни і укладення миру, акцентував увагу Зеленський на засіданні Генасамблеї ООН, то Росія боїться справжніх переговорів і не хоче виконувати будь-які справедливі міжнародні зобов'язання: «Бреше всім, як це типово для агресорів. Для терористів. Ось і зараз, коли Росія каже про переговори, вона хоче лише пригальмувати свій відступ. Росія хоче перезимувати на захопленій території України та підготувати сили для спроби нового наступу. Для нових Буч, нових Ізюмів... Або принаймні забезпечити собі фортифікацію на захопленій землі та військову мобілізацію вдома»²⁷.

²⁵ Там само.

²⁶ Путін заявив, що Росія закликає Україну «припинити вогонь та повернутися до переговорів». URL: <https://news.liga.net/ua/politics/news/putin-zayavil-chto-rossiya-prizyvaet-ukrainu-prekratit-ogon-i-vernutsya-k-heregovoram>

²⁷ Зеленський на засіданні Генасамблеї ООН назвав п'ять передумов миру. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-zelensky-oon/32045685.html>

На що сподівається агресор? Судячи з усього, Росія націлена на капітуляцію України, що могло б дати привід Кремлю заявити про свою перемогу. Звичайно, ці сподівання марні. Віру у стійкість українського народу, у його націленість на відстоювання територіальної цілісності України передає один із провідних аналітиків The Washington Post Девід Ігнатіус: «напад на громадянські об'єкти не зломить їхню свободу. Це просто заставляє їх боротися довше й сильніше. Ось що, здається, відбувається нині з українцями... Рівень відданості й стійкості дійсно надиhaє. Може настати час, коли країна буде виснажена й буде шукати перемир'я, щоб зупинити бойові дії. Але я думаю, що українці хочуть спробувати звільнити більше території, перед тим як вдатись до дипломатії». Щоб ефективно реалізувати це завдання, зазначає Ігнатіус, Збройним Силам України слід зосередитись і розвинути на повну потужність свою бойову міць за допомогою об'єднаних операцій, де представники Пентагону допомагають тренуванням й екіпіруванням зброєю, яка на сьогоднішній день перевершує усі наявні види озброєнь²⁸.

Вслід за проблемою повернення територіального простору України до стану на 1991 рік, чи не найбільш дискусійною залишається ще одна проблема — часу закінчення війни. Аналізуючи темпи мобілізаційних заходів Росії, зарубіжні аналітики висловлюють припущення, що «Кремль не очікує, що війна в Україні триватиме довше, ніж наступні три роки»²⁹.

Із свого боку директор національної розвідки США Авріл Хейнс прогнозує, що в цьому 2023 році російська армія навряд чи зуміє окупувати значні нові території України. Не виключено, що не реалізувавши свої основні цілі за попередній рік війни, Путін зрозумів обмеженість своїх сил. Це не значить, що він відмовиться від поставлених завдань виснаження України. Просто він розтягує їх реалізацію в часі: «Путін, вірогідно, вважає, що продовження війни з періодичними паузами в бойових діях може бути кращим шляхом, котрий лишається, щоб врешті-решт забезпечити російські стратегічні інтереси в Україні, навіть якщо на це знадобляться роки»³⁰.

²⁸ «Путин покинет эту планету неудачником» хоть и планирует уничтожить всю Украину — The Washington Post. URL: <https://zn.ua/article/print/POLITICS/putin-pokinet-etu-planetu-neudachnikom-khot-i-planiruet-unichtozhit-vsju-ukrainu-the-washington-post.html>

²⁹ Путин отказался от полной мобилизации: у Шойгу обмолвились о сроках завершения войны — ISW. URL: https://www.unian.net/war/polnoy-mobilizacii-v-rossii-nebudet-u-shoigu-nazvali-sroki-zaversheniya-voynu-12178446.html?utm_medium=referral

³⁰ В разведке США прогнозировали, сможет ли Россия захватить больше территорий в этом году. URL: https://hvylya.net/news/268836-v-razvedke-ssha-sprognozirovali-smozhet-li-rossiya-zahvatit-bolshe-territoriy-v-etom-godu?utm_medium=referral

Так само не очікує швидкого примирення й радник президента США Джон Салліван. Він орієнтує свою країну бути готовою до тривалої війни Росії проти України: «Скоріш за все, військові дії не закінчаться в 2023 році». Цілі війни, заявлені Кремлем на початку агресії, залишаються тими самими. Йдеться насамперед про так звану «денацифікацію» й «демілітаризацію» України. У ці поняття Путін укладає курс на підкорення українського народу й зміну влади у Києві. Українців він взагалі не вважає за окремий народ. Так само він не визнає демократичної форми влади очолюваної президентом Зеленським. Путін сприймає цю владу як виклик відроджуваному ним імперському варіанту російської державності. І зійти з цього шляху, зазначає Салліван, кремлівський очільник, судячи з усього, не має наміру: «Я не певен, наскільки значними мають бути невдачі на полі бою, щоб він досяг цієї точки, але сьогодні він до неї навіть не близький». Так що напевне «глава Кремля буде збільшувати ставки, допоки не переконається на 100%, що не зможе ніяк реалізувати свої цілі». Тобто, все буде вирішуватися на полі бою³¹.

Агресор сподівається, що укласти мир на російських умовах можна буде не тому, що Україна капітулює, а тому що її західні союзники втомляться від війни й великих затрат, покладених на їхню економіку. Саме тут багато що залежатиме від настанов і переконань консолідованого Заходу, очоленого Сполученими Штатами Америки. І не в останню чергу від того, чи збережеться консолідована точка зору обох політичних партій Сполучених Штатів на повнокровне насичення України усіма видами озброєнь. З цього приводу й серед представників Республіканської партії точиться боротьба, де з'явилася група симпатиків Путіна. Як слідує із заяви колишнього віце-президента США Майка Пенса, сам він теж не підтримує повний «карт-бланш» для України, але при тому розуміє, що «відмова або скорочення підтримки Києва у майбутньому може коштувати для США набагато дорожче». Слід зважати й на те, наполягав Пенс, що «Росію підтримує Китай, а без його політики у Путіна можуть скінчитися гроші вже до 2024 року». Отже, загроза з боку Росії залишається: «якщо дозволити Москві знищити Україну, то вона далі обов'язково атакує країни НАТО, а тоді вже американцям доведеться воювати з росіянами»³².

³¹ «Он никогда не будет доволен»: дипломат США рассказал, как заставит Путина закончить войну. URL: <https://focus.ua/voennye-novosti/551219-on-nikogda-ne-budet-dovolen-diplomat-ssha-rasskazal-kak-zastavit-putina-zakonchit-voynu>

³² «Не збережемо України, будемо воювати самі»: експівцепрезидент США розкритикував противників допомоги Києву. URL: <https://tsn.ua/ato/ne-zberezhemo-ukrainu-budem-voyuvati-sami-eksvicepresident-ssha-rozkritikovav-protivnikiv-dopomogi-kiyevu-2285071.html>

В цілому аналітика представників консолідованого Заходу зводиться до того, що агресивні настанови Володимира Путіна можна буде зупинити хіба що успішною контрнаступальною операцією Збройних Сил України. Цю точку зору поділяє й колишній глава Генштабу Великобританії генерал Ричард Даннат: «якщо Київ отримає ще більше важких танків від Німеччини і США, а також винищувачі та інше необхідне озброєння, війна може закінчитись уже в цьому році»³³.

В цілому питання про переговори, перемир'я і політичну угоду щодо закінчення війни настільки делікатне, що офіційні особи вкрай неохоче говорять, коли ж наступить цей переломний момент. Колишній держсекретар США Кондоліза Райс і экс-міністр оборони Роберт Гейтс на сьогодні менш зв'язані у своїх висловлюваннях від владних структур, а тому можуть дозволити собі більш відверто передати ті думки й судження, які снують в коридорах влади.

Судячи із їхніх слів, фактор часу стає все злободеннішою проблемою. Україна невідкладно має отримати новітню партію озброєнь. І навпаки — Путін вважає, що не гаючи часу він має виснажити українців. Відтак, вважає він, єдність консолідованого Заходу розпадеться і їхня підтримка України розсиплеться, а бойові дії з боку Росії будуть нарощуватися. Від заявлених раніше цілей Путін не відмовився: він прагне якщо не вернути під контроль Росії, то просто знищити Україну. Путін вважає, що саме в цьому полягає його історичне призначення, його месіанське покликання — відродити імперську Росію. Путін переконаний, що всі негаразди життя російський народ перетерпить — в історії, мовляв, переживали й не таке. Тож згадувані вище американські экс-урядовці застерігають: «Якщо він не досягне воєнного успіху в цьому році, він має зберегти контроль над позиціями на сході й півдні України, котрі в майбутньому стануть плацдармами для нового наступу, щоб захопити решту українського побережжя Чорного моря, взяти під контроль увесь Донбас, а потім рушити на захід»³⁴.

Кондоліза Райс і Роберт Гейтс наголошують: замість того, щоб спонукати Україну до переговорів з агресором, Сполученим Штатам та іншим союзникам слід усвідомити, що будь-яке перемир'я зміцнить позиції Росії, а відтак зростатиме загроза того, що агресор зможе відновити вторгнення. Така ситуація недопустима. Єдиний спосіб уникнути

³³ Британский генерал спрогнозировал, когда Путина выметут из Кремля. URL: https://tsn.ua/ru/ato/britanskiy-general-sprognoziroval-kogda-putina-vymetut-iz-kremlya-2278966.html?utm_medium=referral&utm_source=idealm

³⁴ Кондолиза Райс, Роберт Гейтс: наша безопасность под угрозой. Украина должна победить. ORL: <https://www.kavkazcenter.com/russ/content/2023/01/10/121293/>

негативного сценарію — значно збільшити воєнну допомогу Україні. Конгрес виділив на таке підкріплення достатньо коштів — потрібні лиш конкретні кроки щодо реалізації постачання необхідної техніки, насамперед бронетехніки. Країни-члени НАТО також мають надати Україні ракети великої дальності, сучасні безпілотники, значні запаси боєприпасів, додаткові засоби розвідки й спостереження та інше обладнання. Тут фактор часу відіграє особливу роль: економіки світу уже відчувають інфляційний вплив й гальмування росту. Краще зупинити Путіна зараз, поки обставини не склали ще більшої загрози. В особі України, зазначають К. Райс і Р. Гейтс, Захід вбачає рішучого партнера, готового зазнати тягар війни: «Ми згодні з рішучістю адміністрації Байдена уникати прямої конфронтації з Росією. Однак знахабнілий Путін може і не дати нам такого вибору»³⁵.

Тож діяти слід рішуче і невідкладно, допоки не стало надто пізно. Фактор часу невимовний: зволікання смерті подібне. В міру того, як війна затягується, несучи з собою смерть, розруху й страждання, питання про мирні переговори не перестає звучати. Ще наприкінці 2022 року Джо Байден висловився, що готовий «сісти за стіл переговорів з Володимиром Путіним, щоб зрозуміти, що в нього на умі». Однак розмова має розпочатися після звільнення українських територій. Наразі цього не сталося. Тож коли голова Об'єднаного комітету начальників штабів США генерал Марк Міллі висловився за можливість розпочати переговори, його слова викликали справжній шквал застережень щодо недопустимості умиротворення агресора.

Відтоді в адміністрації США утвердилася думка, що Україна сама має визначитися, коли і як їй вести переговори. Це не те питання, про яке Росія і США мають домовитися незалежно від України. На брифінгу в жовтні 2022 року координатор Ради національної безпеки США Джон Кірбі нагадав, що США чітко дотримуються принципу «нічого про Україну без України»: «Коли і якщо прийде час для переговорів про мир, це буде і це має бути рішенням президента Зеленського, на його умовах. Він президент суверенної країни, суверенної держави. Як би це не засмучувало Путіна, він може цього не визнавати, але це суверенна, незалежна нація. Президента Зеленського обрали українці, щоб він говорив від їхнього імені й від імені країни. І саме йому визначати, коли і на яких умовах він буде сідати за стіл переговорів з Путіним з приводу завершення цієї війни. Він вирішує про те, який вигляд має успіх, йому

³⁵ Там само.

вирішувати як вбачається перемога і його рішенням має відбутися визначення умов для переговорів»³⁶.

Звісно, це не значить, що дипломати США чекають склавши руки. Надходять свідчення, що переговори тривають, як це заведено в практиці, через різноманітні канали. В них беруть участь Пентагон і міністерство оборони РФ. По своїх каналах контактує глава ЦРУ Вільям Бернс і його російський візаві Сергій Наришкін. Опрацьовуються вузлові проблеми, розглядаються різні варіанти й сценарії. Наприклад, — що вважати за «повернення до лінії фронту»? Одна справа — вважати за точку відліку 24 лютого 2022 року, а зовсім інша позиція — повернення територій, окупованих Росією в 2014 році.

Назагал складається враження, що розмови навколо початку переговорів все ще далекі від дипломатичного вирішення. Більше того — ще далеко не всі актори включилися до розгляду цього питання. Зокрема ще не визначилася до кінця роль Китаю у вирішенні проблеми російської агресії проти України. Однак уже привертає до себе увагу той факт, що Китай дедалі більше намагається представити себе як нейтрального арбітра у цій війні, опублікувавши мирний план із 12 пунктів і закликаючи до припинення вогню та мирних переговорів. Втім з підключенням Китаю складається парадоксальна ситуація: Пекін стає не так посередником, як старшим партнером Росії і не виключено, що розглядає можливість надання Росії летальної зброї для війни проти України. Принаймні уже зараз США підтвердили використання Росією китайських боєприпасів в Україні, про що свідчить, зокрема, аналіз їхнього хімічного складу. А ще 10 березня 2023 року Сполучені Штати оголосили санкції щодо 5 юридичних і однієї фізичної особи, які базуються в Китаї та «відповідають за продаж і доставку тисяч компонентів, зокрема й тих, що використовуються в безпілотноках “Шахед” Іранської авіаційно-промислової компанії». Іран же є безпосередньо причетним до жертв серед цивільного населення в Україні внаслідок використання Росією іранських дронів в Україні³⁷.

Тим часом міністр закордонних справ Китаю Цінь Ган заявив, що передавання зброї Росії співставне з тим, як США надають військову підтримку Тайваню. Закликаючи якомога швидше розпочати процес мирних переговорів міністр звинуватив якусь «невидиму руку», що викорис-

³⁶ Белый дом: Переговоров между США и Россией по Украине не будет — Москве следует договариваться с Зеленским. URL: <https://zn.ua/article/print/POLITICS/belyj-dom-perehovorov-mezhdu-ssha-i-rossiej-po-ukraine-ne-budet-moskve-sleduet-dogovarivatsja-s-zelenskim>

³⁷ Колишній радник нацбезпеки Джон Болтон застеріг США від бездіяльності щодо Китаю. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/bolton-ssha-kytai/7001383.html>

товує українську кризу для обслуговування певних геополітичних завдань. Досить двозначно звучить і заклик Цінь Гана якнайшвидше розпочати процес мирних переговорів, поважаючи «законні інтереси всіх сторін щодо безпеки». Тобто, декларується рівнозначне ставлення до «законних інтересів» агресора і жертви агресії. І це при тому, що Китай так і не осудив агресію Росії проти України³⁸.

У цій складній і вкрай невизначеній ситуації є сенс прислухатись до оцінки людини компетентної і належно інформаційно забезпеченої — Джорджа Сороса. На його думку, Путін відчайдушно потребує угоди про припинення вогню, але не хоче цього визнавати. Глава КНР Сі Цзіньпін з ним в одному човні. Але президент США Джо Байден навряд чи стрибне до нього, скориставшись цим уявним шансом домовитися про припинення вогню, бо він пообіцяв: Америка не вестиме переговори за спиною у Зеленського. В той же час країни колишньої Радянської імперії, які прагнуть зміцнення своєї незалежності, не можуть дочекатися, коли російська армія буде розгромлена в Україні: «У цей момент мрії Путіна про відродження російської імперії підуть прахом і перестануть створювати загрозу для Європи»³⁹.

Врешті-решт Міжнародний кримінальний суд у Гаазі заявив, що видав ордер на арешт президента Росії Володимира Путіна «у контексті ситуації в Україні»: його підозрюють у скоєнні міжнародного злочину — незаконного примусового переміщення українських дітей. Зрозуміло, що безліч людей хотіли б бачити Путіна на лаві підсудних, але важко уявити це поза безумовною капітуляцією Росії, яка поки що важко прогнозована. Поза всяким сумнівом, Путін програє цю війну. Він і зараз уже не лише нерукоподатний, але й недоговороздатний. Якщо він і уникне тюремної камери, то принаймні уже віднині й навік буде зневажений осудом світової громадської думки і проклятий українським народом. Він піде з цього світу не просто «військовим злочинцем», але й невдахою, що зазнала найбільшої поразки у своєму житті.

У роки Другої світової війни Вінстон Черчилль, коментуючи перші успіхи союзників у Єгипті, зазначав: «Це ще не кінець. Це навіть не початок кінця. Але, може бути, це кінець початку». Оце мудре спостереження надихнуло провідного американського політичного аналітика Фаріда Закарію піднятися над хвилею поточних подій, узагальнити їх та

³⁸ «Конфлікт» затягується: Китай вимагає, щоб Україна та Росія сіли за стіл переговорів. URL: https://tsn.ua/ato/konflikt-zatyaguyetsya-kitay-vimagaye-schob-ukrayina-ta-rossiya-sili-za-stil-peregovoriv-2279863.html?utm_medium=refferal&utm_source=facebook&utm_campaign=konflikt

³⁹ Мій прогноз справджується. Що рішуче змінить хід війни в Україні. URL: <https://nv.ua/ukr/jhinion/putin-hoche-pripinennya-vognyu-shcho-zminit-hid-viyni-v-ukrajini-hrogoz-sorosa-ostanni-novini-50311348.html>

визначитися: де ми перебуваємо нині й висловити свій прогноз щодо фіналу ганебної російської агресії в Україні.

Отже влітку 2022 року Фарід Закарія констатував, що будь-яка війна розпочинається, подібно шаховій партії, з драматичної атаки та захисту. Якщо ці початкові залпи не призводять до вирішальної перемоги, тоді війна переходить у середню фазу, в котрій обидві сторони прагнуть оснажити один одного, щоб отримати врешті-решт перевагу на полі бою. На середньому етапі жодна із сторін не заінтересована в переговорах. Навпаки — кожна сторона намагається отримати перемогу, зміцнити своє становище на полі бою і, таким чином, здобути собі сильнішу позицію для ведення переговорів. Це такий період, коли емоції зашкалюють, й можливості компромісу важко собі уявити.

І ось нарешті в якийсь момент комбатанти вступають у заключну фазу, рухаючись по одній із двох доріг: 1) або хід війни незворотно повертається на користь однієї із сторін і доводить до капітуляції другої (кінець Першої та Другої світової війни); або 2) виникає патова ситуація (як у Кореї в 1951 році). Ось у цей момент обидві протиборчі сторони вступають у ендшпіль і розпочинають боротися за остаточне врегулювання⁴⁰.

На думку Фаріда Закарія як Росія, так і Україна влітку 2022 року вступили у вкрай небезпечну середню фазу, а тому головне їхнє завдання полягає у тому, як підготуватися до головного — фіналу. Позицію України в цей період президент Володимир Зеленський сформулював таким чином: Україна та її громадяни мають бути сильними на полі бою, захищаючи свої території від держави-агресора РФ. Допоки максимально не будуть звільнені тимчасово окуповані українські території, дійти до справжнього миру не вдасться. Україні необхідно бути сильною і під час переговорів. Це допоможе досягти справедливого миру і деокупувати всі захоплені території. Президент України Зеленський також неодноразово заявляв, що готовий до компромісу з РФ та переговорів заради миру. Але він не збирається зустрічатися та вести переговори із Путіним, оскільки словам кремлівського очільника неможливо довіряти⁴¹.

У Кремлі теж у черговий раз заявили, що провести з Україною переговори щодо закінчення війни наразі неможливо. Щоправда на даному етапі Володимир Путін окреслює свою позицію більш цинічно й нахра-

⁴⁰ Путин может начать переговоры — Фридман о том, победит ли Украина в войне — новости Украины. URL: <https://nv.ua/opinion/putin-mozhet-nachat-peregovory-fridman-o-tom-pobedit-li-ukraina-v-voine-novosti-ukrainy-50255405.html>

⁴¹ У Кремлі зробили нову заяву про переговори з Україною. URL: https://informer.ua/uk/u-kremli-zrobili-novu-zayavu-pro-peregovori-z-ukrainoyu?utm_medium=referral&utm_campaign

писто. Уже мова не йде про «ввічливих зелених чоловічків». Наразі Путін заявляє, що Кремль мав намір розпочати широкомасштабне вторгнення в Україну ще у 2014 році. Однак виявилось, що тоді Росія була не готова до агресії такого масштабу: «У нас тоді не було гіперзвукової зброї, а нині є. Є й інші системи, сучасні, а в 2014-му році нічого подібного не було». Також, заявив Путін, тоді російська економіка ще не була готова до західних санкцій, а от після 2014 року Росія змогла провести імпорто-заміщення й зміцнити фінансову систему. Ось це, мовляв, і відбивається на здатності Росії нині фінансувати свою воєнну агресію проти України⁴².

Який же рівень мобілізаційної готовності російського суспільства виявився наприкінці 2022 року? Звернемось до аналітичного матеріалу за авторством Дмитра Треніна. Другом України цю людину не назвеш — в травні 2022 року він підтримав російське вторгнення в Україну. Більше того — боротьбу проти України він охарактеризував як «найважливіше завдання» Кремля. Тим цікавішим для нашого аналізу буде звернутися до його суджень і оцінок становища у самій Росії.

Отже звернемось до статті Дмитра Треніна від 30 листопада 2022 року під промовистою назвою «Спеціальна воєнна операція на Україні як переломна точка зовнішньої політики сучасної Росії». Слово «перелом» у назві вибрано ним свідомо: «Перелом означає безповоротність того, що відбулося». Цей перелом відбувся не відразу, а пройшов певні етапи. Спершу, мовляв, із середини 2000-х років ідею убудування Російської Федерації у новий світовий порядок було піддано корекції. Спроба «перезавантаження» відносин РФ із США та Німеччиною у 2008 році назагал не склалася. Агресія проти України у 2014 році остаточно похоронила ідею інтеграції Росії в західну спільноту. Економічні санкції й політичне суперництво перевели відносини між Росією і колективним Заходом в площину «гібридної війни». Після 24 лютого 2022 року воєнне протистояння змінилося широким збройним протиборством. Перелом став фактом.

Те, що раніше було немислимим при характеристиці російсько-українських відносин, нині, зауважує Тренін, набуло визначального характеру: «Воєнний конфлікт на Україні відкрив зовсім новий етап у внутрішньому розвитку Росії... *Російська Федерація «першого видання» закінчилася*, країна перебуває на переході до якогось нового стану,

⁴² Путин признался, почему не начал полномасштабную войну в 2014 году. URL: https://www.unian.net/war/putin-skazal-pochemu-nachal-polnomasshtabnoe-vtorzhenie-tolkov-2022-godu-12184839.html?utm_medium=referral

контури котрого уже стали проступати... вони означають докорінну зміну зовнішніх умов, а, значить, цілей, завдань, стратегії й тактики гри»⁴³.

За цих принципово нових обставин, зазначає Тренін, Росія зіткнулася з політично мобілізованим колективним Заходом. Ступінь згуртованості консолідованого Заходу набув раніше небаченого якісного рівня. Не лише Великобританія, Польща, Прибалтика, але й Німеччина, Франція, Італія, Іспанія зайняли різко антиросійську позицію. Вперше в історії Росія втратила не лише союзників на Заході, але й підтримки ряду нейтральних країн — Фінляндії, Швеції, Австрії, Ірландії, Швейцарії і навіть Ватикану. У ряді міжнародних політичних інституцій Заходу вдалося ухвалити низку антиросійських резолюцій (ООН, ОБСЄ тощо). Навіть фізична участь російських представників на міжнародних форумах поставлена в залежність від рішення властей США і європейських країн. Ядерне стримування, яке донедавна розглядалось як гарантія реалізації російських інтересів, продемонструвало свою обмеженість: «Застереження президента Росії стосовно серйозних наслідків для країн Заходу в разі їхнього втручання в український конфлікт не завадили активній і дійовій участі США і держав НАТО в озброєнні й навчанні української армії, передачі Києву розвідувальної інформації в режимі реального часу, широкомасштабної фінансово-економічної і технічної допомоги — фактично щонайактивнішому втручання у війну без посилення в Україну власних збройних сил»⁴⁴.

Що збиває з пантелику російських аналітиків — *фактор страху* практично перестав відігравати суттєву роль у суспільній свідомості західних країн. Причини самоочевидні: «рішення російського керівництва нанести ядерний удар по США чи країнах НАТО вважається неймовірним внаслідок відверто самовбивчого характеру такого рішення, а застосування ядерної зброї на Україні буде мати обмежені наслідки і виставить Росію в якості ворога усього людства»⁴⁵.

Як визнає Дмитро Тренін, економічні зв'язки Росії з Заходом зруйновані, а санкційна війна США і ЄС проти РФ, розпочавшись у 2014 році, переросла у 2022 році у тотальну економічну і валютно-фінансову війну. В результаті гео економічна модель взаємодії з Європою виявилася зламаною у своєму щонайважливішому сегменті. Впродовж півстоліття, ще з радянських часів, Москва формувала образ надійного постачальника енергоносіїв у ЄС. Здавалося, що газовий клапан утримає Європу від

⁴³ Специальная военная операция на Украине как переломная точка внешней политики современной России. URL: <https://globalaffairs.ru/articles/perelomnaya-tochka/>

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Там само.

розриву з РФ. Однак нині відбулося заморожування і конфіскація суверенних валютних резервів, активів приватних підприємств і виключення із системи фінансових операцій із західними валютами. Знищення в результаті диверсії у вересні 2022 року газопроводів «Північний потік» стало символом краху торговельно-економічних відносин. Відносини Москви і Берліна знову просякають духом ворожості у німецькій громадській думці щодо Росії.

Широкомасштабна агресія проти України стала своєрідним тестом для формальних союзників на вірність Москві. Із усіх країн Договору про колективну безпеку (ОДКБ) лише Білорусь стала по бік Москви. Так само партнери по Євразійському економічному союзу (ЄАЕС) зайняли нейтральну позицію: «Їх основний мотив полягав у тому, щоб жодним чином не зіпсувати відносини із США й Заходом і скористатися зосередженістю Москви на Україні для подальшої диверсифікації зовнішньої політики і продовження дистанціювання від Росії»⁴⁶.

В ситуації, що склалася, Москва сподівається на прихильність тих держав Азії, Африки й Латинської Америки, які зайняли у протистоянні між Заходом і Росією формально нейтральну позицію. Доводиться тішитися хоч би тим, що цю групу держав, котрі підтримали антиросійські резолюції але не приєдналися до антиросійських санкцій, часто-густо називають у ЗМІ Світовою більшістю (не за показником ВВП, а за чисельністю населення). У них Росія вбачає могутній ресурс на майбутнє. Наскільки це реально — покаже лише час.

Чи загрожує ця ситуація капітуляцією Росії? Дмитро Тренін береться переконати, що це шлях назад, шлях в нікуди. Програш у цій розв'язаній самою ж Росією війні загрожує національною катастрофою, ймовірним хаосом і втратою суверенітету. Неодмінною умовою, щоб посісти в сучасному глобалізованому світі належне місце, «є вирішення проблеми України». Варіант «заморозки» воєнних дій вздовж лінії фронту нікого не влаштовує: всі розуміють, що це буде лише передишка перед відновленням збройної боротьби. Дмитро Тренін ухиляється від пророцтва повної перемоги над Україною у варіанті безумовної капітуляції — очевидно, «не по Сеньке шапка»! Однак і той варіант, який він пропонує, межує із фантастикою: «Стосовно до ситуації в Україні стратегічним успіхом можна було б вважати взяття Росією під свій контроль усієї східної, південної і центральної частини сусідньої країни. Західна частина України, що залишиться поза російським контролем, в принципі не може бути

⁴⁶ Специальная военная операция на Украине как переломная точка внешней политики современной России. URL: <https://globalaffairs.ru/articles/pereljmnyaya-tochka/>

інтегрована в російський цивілізаційний простір; вона стала б в ньому чужорідним тілом, джерелом нестабільності»⁴⁷.

А далі окуповану частину України вбачається перетворити на концентраційний табір для «остаточного вирішення українського питання» — ліквідації української державності, русифікації українців і перетворення їх у демографічного донора «триєдиного російського народу». Тут сподіватися на демократію і право націй на самовизначення не доводиться: «Загальний успіх російської політики на українському напрямі у вирішальній мірі буде залежати від закріплення воєнних досягнень політичною, економічною, ідеологічною інтеграцією контрольованих територій Росією. Цей варіант потребуватиме велетенських ресурсів і цілеспрямованих зусиль впродовж багатьох років і, на жаль, великих жертв, але стратегічно він буде виграшним»⁴⁸.

І знову ми упираємось в одну і ту ж проблему: чи є якась ймовірність знаходження компромісу, щоб хоч би полегшити людські страждання і вселити надію на краще? Якщо вірити Дмитру Треніну, то ситуація з точки зору Кремля складається така: перелом у відносинах Росії і Заходу уже «не зростеться»; «поразка Росії в цій боротьбі несе в собі національну катастрофу»; а *«усталене компромісне рішення на рівних практично виключене»*.

Отже, Росія не здатна сприйняти Україну «на рівних» — так було в минулому, так є сьогодні, так, судячи з усього, залишиться в осяжному майбутньому. В ситуації цього трагічного 2022 року, суть стратегії Заходу, в розумінні згадуваного вище Фаріда Закарія, назагал зводилася до двох напрямів: забезпечити Україну зброєю, надати бойову підготовку й належні фінанси, а щодо Росії — ввести масштабні санкції. Ця ідея в основі своїй має сенс, але, як показує життя, вимагає корекції. Стало очевидно, що економічна війна проти Росії спрацьовує далеко не так добре, як передбачалося. Президента РФ Володимира Путіна обходить те, як санкції впливають на рядових громадян. Насамперед він переймається тим, як санкції впливають на воєнну міць держави. А тут призупинення широкої закупівлі нафти і газу країнами Європи Росія поки що компенсує зростанням цін на енергоносії. Потрапивши в небезпечну для себе залежність від російських поставок, Європа також не зможе швидко змінити ситуацію, не поринувши при тому в затяжну рецесію.

Між тим, позначилася реальна вразливість Путіна на воєнному фронті. Зважаючи на успіхи українських Збройних Сил, Фарід Закарія

⁴⁷ Специальная военная операция на Украине как переломная точка внешней политики современной России. URL: <https://globalaffairs.ru/articles/pereljmnyaya-tochka/>

⁴⁸ Там само.

закликав західних лідерів вагомо посилити воєнну підтримку України і тим самим вплинути на подальші зрушення на фронті: «Російська армія дещо розширила зону контролю на Донбасі, але ціною великих втрат. Загинули тисячі російських солдат, армійське постачання виснажується, і що найважливіше — стає все важче рекрутувати новобранців... Росія несе велетенські втрати у озброєнні, яке буде важко замінити, особливо якщо це вимагає складних технологій — а майже всі із них країна імпортувала у Заходу і його союзників... Міністр торгівлі США Джіна Раймондо повідомила, що в захопленій російській техніці виявлені комп'ютерні чіпи, що вилучені із холодильників та посудомийних машин»⁴⁹.

Настанова українців у цій переломній фазі агресії — виключення можливості будь-яких територіальних компромісів з Росією в обмін на мирний договір. І в цьому запорукою виживання українців є їхня єдність і однастайність у несприйнятті компромісів, тим більше із Путіним, до якого немає жодної довіри.

REFERENCES

“Dymni zavaly z radiatsii”: Medvediev vybukhnuv novoiu pohrozoiu pro svit “bez Rosii”. (2023, February 27). *UNIAN*. URL: <https://www.unian.ua/russianworld/svit-bes-rosiji-nam-ne-potriben-medvedyev-anonsuvav-yaderniy-apokalipsis-dlya-civilizaciji-12160593.html> [in Ukrainian].

“Konflikt” zatiahuiet'sia: Kytaj vymahaie, schob Ukraina ta Rosiia sily za stil perehovoriv. (2023, March 7). *TSN*. URL: https://tsn.ua/ato/konflikt-zatyaguyetsya-kitay-vimagaye-schob-ukrayina-ta-rossiya-sili-za-stil-peregovoriv-2279863.html?utm_medium=refferal& [in Ukrainian].

“Mir protiv nas”: sovetskij polkovnik v otstavke dal mrachnuju ocenku vojne v Ukraine. (2022, May 17). *FOCUS.UA*. URL: <https://focus.ua/voennye-novosti/515869-mir-protiv-nas-sovetskij-polkovnik-v-otstavke-dal-mrachnuyu-ocenku-voyne-v-ukraine> [in Russian].

“NATO nado sobyrat' manatky”: kak dolzhny reahyrovat' Ukrayna y Zapad na ul'tymatum Kremlia. (2022, January 10). *Radio Svoboda*. URL: <https://www.radio-svoboda.org/a/amerika-rossija-peregovory-ukraina-nato/31647759.html> [in Russian].

“Ne zberezheмо Ukrainy, budemo voiuvaty sami”: eksvitseprezydent SShA rozkrytukuvav protyvnykiv dopomohy Kyievu. (2023, March 14). *TSN*. URL: <https://tsn.ua/ato/ne-zberezheмо-ukrainu-budem-voyuvati-sami-eksvicepresident-ssha-rozkritikuvav-protivnykiv-dopomogi-kiyevu-2285071.html> [in Ukrainian].

“On nikogda ne budet dovolen”: diplomat SShA rasskazal, kak zastavit' Putina zakonchit' vojnu. (2023, February 22). *FOCUS.UA*. URL: <https://focus.ua/voennye->

⁴⁹ Фарид Закария. Почему стратегия Запада в Украине может провалиться. URL: <https://sapere.online/farid-zakariya-pochemu-strategiya-zapada-v-ukraine-mozhet-provalitsya/>

novosti/551219-on-nikogda-ne-budet-dovolen-diplomat-ssha-rasskazal-kak-zastavit-putina-zakonchit-voynum [in Russian].

“Putin pokyne tsiu planetu nevdakhoiu” khoch i planuie znyschyty vsiu Ukrainu — The Washington Post. (2022, December 20). *Dzerkalo tyzhnia*. URL: <https://zn.ua/ukr/POLITICS/putin-pokine-tsju-planetu-nevdakhoju-khoch-i-planuje-znishchiti-vsju-ukrajinu-the-washington-post.html> [in Ukrainian].

“Vernite strah!”. Interv’ju. (2022, September 26). *Rossija v global'noj politike*. URL: <https://globalaffairs.ru/articles/vernite-strah/> [in Russian].

Bilyj Dim: Perehovoriv mizh SShA ta Rosiieiu schodo Ukrainy ne bude — Moskvi slid domovliatys' iz Zelens'kym. (2022, October 28). *Dzerkalo tyzhnia*. URL: <https://zn.ua/ukr/POLITICS/bilij-dim-perehovoriv-mizh-ssha-ta-rosiyeju-shchodo-ukrajini-ne-bude-moskvi-slid-domovljatis-iz-zelenskim.html> [in Ukrainian].

Brytans'kyj heneral sprohnozuav, koly Putina “vymetut' iz Kremlija”. (2023, March 6). *TSN*. URL: <https://tsn.ua/ato/britanskiy-general-sprognozuav-koli-putina-vimetut-iz-kremlya-2278966.html> [in Ukrainian].

Dzhordzh Soros. Mij prohnos spravdzhuiet'sia. Scho rishuche zminyt' khid vijny v Ukraini. (2023, March 18). *NV.UA*. URL: <https://nv.ua/ukr/jhinion/putin-hoche-pripinennya-vognyu-shcho-zminit-hid-viyni-v-ukrajini-hrognos-sorosa-ostanni-novini-50311348.html> [in Ukrainian].

Farid Zakarija: Pochemu strategija Zapada v Ukraine mozhet provalit'sja. (2022, August 24). *Shkola grazhdanskogo prosveshhenija. Sapere Aude*. URL: <https://sapere.online/farid-zakariya-pochemu-strategiya-zapada-v-ukraine-mozhet-provalitsya/> [in Russian].

Kolyshnij radnyk natsbezpeky Dzhon Bolton zasterih SShA vid bezdiial'nosti schodo Kytai. (2023, March 12). *Holos Ameryky*. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/bolton-ssha-kytai/7001383.html> [in Ukrainian].

Kondoliza Rajs, Robert Gejts: Nasha bezopasnost' pod ugrozoi. Ukraina dolzhna pobedit'. (2023, January 10). *Kavkazcenter.com*. URL: <https://www.kavkazcenter.com/russ/content/2023/01/10/121293/> [in Russian].

Kramarenko A. Geopolitika novoi Tridcatiletnej vojny: kontury nashej strategii. (2023, February 21). *Rossija v global'noj politike*. URL: <https://globalaffairs.ru/articles/kontury-nashej-strategii/> [in Russian].

Lourens Fridman. Najholovnishe pytannia. Chy peremozhe Ukraina u vijni? (2022, Yuly 11). *NV.UA*. URL: <https://nv.ua/opinion/putin-mozhet-nachat-peregovory-fridman-o-tom-pobedit-li-ukraina-v-voine-novosti-ukrainy-50255405.html> [in Ukrainian].

Mihail Hodorenok: Vojna s Ukrainoj legkoj progulkoj ne budet. (2022, February 22). *Holovne v Ukraini*. URL: <https://glavnoe-in.ua/news/n357079849-mihail-hodorenok-voina-s-ukrainoj-legkoj-progulkoj-ne-budet> [in Russian].

Pres-konferentsiia pered zasidanniam ministriv. (2022, November 25). *North Atlantic Treaty Organization*. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_209356.htm?selectedLocale=uk#:~:text=Tak%2C [in Ukrainian].

Putin vidmovyvsia vid povnoi mobilizatsii: u Shojhu obmovylysia pro terminy zavershennia vijny — ISW. (2023, March 14). *UNIAN*. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/putin-mozhe-rozpochati-peregovori-fridman-pro-te-chi-peremozhe-ukrajina-u-viyni-novini-ukrajini-50255405.html> [in Ukrainian].

Putin zahovoryv pro borot'bu “za vyzyhivannia derzhavnosti” ta pozhalivsia na Zakhid: “Vodyly za nis”. (2023, March 14). *TSN*. URL: https://tsn.ua/svit/putin-zagovoriv-pro-borotbu-za-vizhivannya-derzhavnosti-ta-pozhalivsia-na-zahid-vodili-za-nis-2285413.html?utm_medium=ref [in Ukrainian].

Putin zaiavyv, scho Rosiia zaklykaie Ukrainu «prypynyty vohon' ta povernutysia do perehovoriv». (2022, September 30). *LIGA.net*. URL: <https://news.liga.net/ua/politics/news/putin-zayavil-chto-rossiya-prizyvaet-ukrainu-prekratit-ogon-i-vernutsya-k-heregovoram> [in Ukrainian].

Putin ziznavsia, chomu ne pochav povnomasshtabnu vijnu v 2014 rotsi. (2023, March 19). *UNIAN*. URL: https://www.unian.net/war/putin-skazal-pochemu-nachal-polnomasshtabnoe-vtorzhenie-tolko-v-2022-godu-12184839.html?utm_medium=referral [in Ukrainian].

Rozbir. U SSHa zahovoryly pro perehovory Ukrainy z RF. Scho tse oznachaie i chy mozhlyvyj “shantazh zbroieiu”. (2022, November 15). *LIGA.net*. URL: <https://www.liga.net/ua/politics/articles/v-ssha-zagovorili-o-peregovorah-ukrainy-i-rf-chto-eto-znachit-i-vozmojen-li-shantaj-orujiem> [in Ukrainian].

Special'naja voennaja operacija na Ukraine kak perelomnaja tochka vneshnej politiki sovremennoj Rossii. (2022, November 30). *Rossija v global'noj politike*. URL: <https://globalaffairs.ru/articles/pereljmnyaya-tochka/> [in Russian].

Svitovi ZMI povidomliaiut' pro hotovnist' Rosii napasty na Ukrainu, obhovoriuiut' stsennarii vziattia Kyieva ta okupatsii. Chy varto im viryty ta khvyliuvatysia? (2022, February 7). *NV.UA*. URL: <https://nv.ua/world/geopolitics/budet-li-voina-rossii-s-ukrainoy-budet-li-voina-v-ukraine-2022-mnenie-expertov-50214562.html> [in Ukrainian].

Try misiatsi do vijny. Yak i koly Zelens'kyj diznavsia pro vtorhnennia? Velyke rozsliduvannia The Washington Post. (2022, August 18). *Texty.org.ua*. URL: <https://texty.org.ua/articles/107507/try-misyaci-do-vijny-yak-i-koly-zelenskyi-diznavsia-pro-vtorhnennya-velyke-rozsliduvannya-washington-post/> [in Ukrainian].

U Kremli zrobyly novu zaiavu pro perehovory z Ukrainoiu. (2023, March 10). *Informator Ukraina*. URL: https://informator.ua/uk/u-kremli-zrobili-novu-zayavu-pro-peregovori-z-ukrainoyu?utm_medium=referral&utm_campaign [in Ukrainian].

U rozvidtsi SSHa sprohnozuvaly, chy zmozhe Rosiia zakhopyty bil'she terytorij ts'oho roku. (2023, March 9). *Khvyliia*. URL: https://hvyliia.net/news/268836-v-razvedke-ssha-sprognozirovali-smozhet-li-rossiya-zahvatit-bolshe-territoriy-v-etom-godu?utm_medium=referral [in Ukrainian].

Vstrecha Lavrova i Blinkena: chto ej predshestvovalo i chego ot nee ozhidat? (2022, January 21). *BBC News. Russkaja sluzhba*. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-59964662> [in Russian].

Ya dosi viriu, scho Putin ne khoche povnomasshtabnoi vijny — Bajden. (2022, January 19). *Ukrains'ka pravda*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/01/19/7321030/> [in Ukrainian].

Zelens'kyj na zasidanni Henasamblei OON nazvav p'iat' peredumov myru. (2022, September 22). *Radio Svoboda*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-zelensky-oon/32045685.html> [in Ukrainian].

Vasyl Tkachenko

Doctor of Historical Sciences (Ph.D., Dr. hab.),
Professor, Corresponding Member
of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine,
Chief Researcher of the Institute of World History
of the NAS of Ukraine (Kyiv)
E-mail: Vasyl.Tkachenko@gmail.com
ORCID:

TO BE OR NOT TO BE: THE ANATOMY OF RUSSIAN AGGRESSION IN THE DISCOURSE OF POLITICIANS AND ANALYSTS

Abstract. *The article analyses the course of events related to the full-scale invasion of Ukraine by the Russian Federation. The author reveals the Kremlin's aggressive plans regarding a "final solution of the Ukrainian issue" and traces the evolution of the consolidated West's attitude to the Armed Forces of Ukraine. Ukraine is not perceived as asking for NATO's protection, but as standing up for occidental civilisational values. The level of degradation of Moscow's divide-and-conquer strategy is being revealed. The world media widely reported on Russia's plans to end this punitive action against Ukraine a few days after the aggression has started. However, as a result of the successes of the Ukrainian Armed Forces, Russia's failures at the front, and the loss of settlements in Kharkiv and Kherson regions captured by the aggressor, the Kremlin is now forced to avoid mentioning its previously stated goals. Russia's large-scale invasion of Ukraine provides a lot of material for analyzing both the causes of the aggression and the course of further events. It is stated that in 2021, there was a complex process of realization the threat of Russia's invasion of Ukraine.*

Keywords: *Russia, Ukraine, large-scale invasion, blitzkrieg, military conflict, war, ceasefire line, nuclear blackmail, negotiations, NATO.*

Сергій Падалка

доктор історичних наук, професор,
провідний науковий співробітник,
завідувач сектору новітньої історії та політики,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), E-mail: seriogap@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8478-5332>

ТОРГОВО-ЕКОНОМІЧНІ ІНТЕРЕСИ РФ В УКРАЇНІ ЯК ФАКТОР РОЗВ'ЯЗАННЯ ВІЙНИ

Анотація. У статті розглянута проблема місця і ролі торговельно-економічних інтересів РФ в Україні у розв'язанні війни. Показані масштаби присутності російського бізнесу в економіці України після 2014 р., підтверджено його вплив на розвиток галузей промисловості, що відігравали ключову роль на національній безпеці України. Особлива увага звернута на розгляд зусиль України по згортанню присутності російського фактора у вітчизняній економіці, розкрита дія механізму санкцій, міжнародних, політичних та правових інструментів.

Ключові слова: економіка, бізнес, олігархи, газ, нафта, капітал, інтерес, зброя, агресія.

Постановка проблеми. Експансіоністський характер торговельно — економічної політики РФ щодо України бере свій початок з 1991 р. Відразу після проголошення Україною державного суверенітету, РФ приступила до т.з. освоєння українського економічного простору, залучаючи для цього величезні адміністративні, політичні, фінансові, ділові ресурси. Наступ на українську економічну незалежність включав у себе: засоби тиску і примусу щодо українських політиків, посадовців, представників бізнесу; ігнорування прагнення Україною нарощувати темпи свого економічного зростання; наявність потужної системи захисту бізнесу придбаного в Україні; створення умов для непаритетного економічного співробітництва; нав'язування невігідних умов торгівлі та використання інструменту саботажу; постійне зміцнення в Україні позицій російського банківського капіталу з метою встановлення контролю над саме ефективними галузями економіки; нав'язування Україні невігідних і сепаративних форм і методів економічної співпраці регіонів.

Договірні відносини РФ з Україною у газотранспортному бізнесі використовувалися з метою нарощування власних обсягів продажу газу в

Європу. Політика «дешевого газу» була направлена на якомога повніше втягування України в енергетичну залежність від монополії. Протягом 1990–2000-х років традиційними стали такі політичні прийоми як провокування конфлікту навколо ціни на газ, об'ємів поставок газу, часті зміни умов укладання контрактів, саботаж і припинення поставок газу в Європу через територію України. Характер двосторонніх енергетичних стосунків виключав можливості для України якихось альтернативних варіантів закупівлі енергоносіїв. Її політичне керівництво мало в своєму арсеналі обмежену можливість варіантів протистояння наступу російського капіталу та руйнування виробничого потенціалу. Очевидним було і те, що переговорні позиції України з РФ послаблювалися внаслідок корумпованості держчиновників, потужного впливу бізнес — груп, загострення фінансових протиріч тощо. РФ, як додатковий засіб економічного тиску на Україну часто використовувала торгівельні санкції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографія проблеми торгово-економічних інтересів РФ в Україні та запобігання Україною їх просування після 2014 р. знаходиться у стані формуванні. Окремі аспекти політики примусу і шантажу РФ щодо України, дії факторів зближення і відчуження двох країн висвітлені в роботах В. Горбуліна, С. Пирожкова, А. Кудряченка, П. Гай-Нижника, О. Чалого. Економічні втрати України у гібридній війні розглядалися в дослідженнях економістів В. Горovenка, Ю. Касперовича, О. Галушко, М. Балмаседа. Практично маловивченими залишалися такі аспекти торгово-економічних відносин, як зміни в договірних засадах, способів запобігання Україною незаконній торгівлі, обмеження просування на український ринок російської продукції, з'ясування шляхів проникнення російського бізнесу в газотранспортній сфері.

Формулювання цілей статті. В роботі здійснено спробу з'ясувати роль торгово-економічних інтересів РФ в Україні в розв'язанні війни.

Виклад основного матеріалу дослідження. В умовах війни РФ проти України зазнав змін цілий ряд аспектів двосторонніх економічних відносин. Об'єктами агресії ставали конкретні сектори, галузі та підприємства української економіки. Російська війна завдала великих збитків українській енергетиці. Україна втратила ряд об'єктів в Криму та родовищ на шельфі Чорного моря. Були зруйновані енергетичні об'єкти в Донецькій і Луганській областях. Угода про асоціацію з ЄС, ухвалена в 2014 р., суттєво спростила для України умови торгівлі з країнами ЄС, що дозволило диверсифікувати торгівлю і зменшити її обсяг з Росією. Хоча Україні давалося це досить важко. На кінець 2018 р. Росія залишалася в числі найбільших торгових партнерів, незважаючи на торгові обмеження. Доля російського імпорту в Україну становила 6,2% від ВВП. Україн-

ський експорт до Росії склав 2,8%¹. Росією в Україну поставлялися міндобрива, нафта, дистиляти, ядерні реактори, бойлери, техніка. З України експортувалися до РФ переважно залізо і сталь, неорганічні хімічні речовини.

Успадкувавши від СРСР багато його виробничих потужностей інтегрованих до радянських ланцюгів поставок товарів і послуг Україна і надалі залишалася залежною від Росії. Особливо потужною така залежність була у галузі машинобудування, виробництві кольорових металів. У 2014 р. Росія запровадила мито на українську продукцію, розірвала з Україною Угоду про вільну торгівлю та заборонила імпорту української сільськогосподарської та продовольчої продукції, а також сировини. У відповідь Україною було накладено заборони до 2021 р. на імпорту тієї ж продукції з Росії. З того часу Україна також припинила торгівлю з Росією товарами військового призначення, що негативно позначилося на роботі 79 українських та 859 російських підприємств².

У 2016 р. Росія ввела заборону на транзит товарів з України через російську територію. У 2018 р. цей список товарів був розширений до 50 груп³. Україна відповіла запровадженням мита і заборонаю імпорту тих же груп товарів, наклавши ембарго на російський цемент, фанеру і труби. В 2019 р. Росія ввела заборони на ввезення на територію України вугілля, нафти та нафтопродуктів, що негативно позначилося на торгівлі, оскільки російське дизельне паливо, бітум та скраплений газ становив 32% українського ринку нафтопродуктів⁴. У відповідь Україна заборонила ввіз з Росії формаліну, електричних провідників, бляшанок для консервів, електричних перемикачів. В 2020 р. Україна також ввела мито на електроенергію та вугілля з РФ.

Всі вищезазначені обмежувальні заходи спонукали Україну подати позов на РФ до СОТ. Однак жоден із них не знайшов задоволення. РФ

¹ *Російський економічний слід в Україні. Аналітична записка* / Михайлишина Д., Прохоров Б., Савісько М., Літвінов В., Яблоновський Д. Центр економічної стратегії. 2020 р. URL: <https://ces.org.ua/wp-content/uploads/2020/09/Російський-економічний-слід-в-Україні-1.pdf>

² Від розриву кооперації постраждає 79 українських і 859 російських підприємств ОПК. *Інформаційне агентство УНІАН*, 2 червня 2014 р. URL: <https://www.unian.ua/economics/industry/924382-vid-rozrivu-kooperatsiji-postrajdae-79-ukrajinskih-i-859-rosiyskih-pidpriemstv-opk-ekspert.html>

³ Питання запровадження спеціального мита на окремі товари походження з Російської Федерації, що ввозяться на митну територію України. Електронний ресурс. URL: www.zakon.rada.gov.ua

⁴ *Ремажєвська Любомира, Вінокуров Ярослав*. Росія заборонила експорт нафти та бензину до України. *Громадське Телебачення*, 18 Квітня 2019 р. URL: www.hromadske.ua/posts/rosiya-zaboronila-eksport-nafti-ta-naftoproduktiv-do-ukrayini

обґрунтовувала власні торговельні обмеження заходами безпеки. В 2020 р. СОТ задовольнила єдину скаргу України щодо заходів, введених Росією щодо імпорту залізничного обладнання та його частин.

Незважаючи на те, що російські торговельні обмеження в коротко-строковій перспективі завдали шкоди українській економіці, мав місце і позитивний момент у їх діяльності, оскільки вони спонукали Україну провести часткову диверсифікацію шляхів торгівлі. Зазнавала суттєвих змін географія торговельних зв'язків України. В 2018 р. експорт в Європу склав 38,6%, Азію — 31,6%, СНД — лише 16,1%⁵. З початком функціонування зони вільної торгівлі між Україною і ЄС із 1 січня 2016 р. РФ запровадила продовольче ембарго на імпорт деяких видів продукції: м'яса птиці, яловичини, свинини, а також солоного, сушеного, копченого м'яса та субпродуктів; риби, ракоподібних і молюсків; молока та молочної продукції; овочів і фруктів; ковбас та деяких інших харчових готових продуктів.

З 1 січня 2016 р. РФ розірвала Договір про зону вільної торгівлі щодо України. Транзит через територію РФ українських товарів у треті країни зазнавав суттєвих обмежень. Згідно з новими правилами, усі авто-та залізничні перевезення з України до Казахстану мали відбуватися лише через пункти на російсько-білоруському кордоні і тільки в опломбованих ємкостях, оснащених засобами ідентифікації (пломбами) з використанням російської супутникової системи навігації. Крім того, українські водії мали при в'їзді на територію РФ з території Білорусії отримувати облікові талони в стаціонарних або пересувних контрольних пунктах, а при виїзді з території РФ були зобов'язані їх здати.

З 1 липня 2016 р. РФ ввела обмеження на транзитний рух автомобільними та залізничними шляхами з території України через територію Росії і до Киргизстану. Фінансові втрати України унаслідок торгової агресії лише в 2016 р. становили 1 млрд. дол. Україна втратила 40% експорту до Киргизстану та Казахстану⁶. РФ в порушення норм міжнародного права та законів України здійснювала торговельні відносини з тимчасово окупованими територіями Донецької та Луганської областей. Товарні потоки, що проходили на території ОРДЛО, майже не підлягали контролю, оскільки митні пости на цих територіях не працювали. Усе, що не

⁵ *Географічна структура зовнішньої торгівлі товарами у січні–травні 2019 р.* URL: https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2019/zd/ztt/ztt_u/ztt0519_u.htm

⁶ *Трансформація зовнішньоекономічних відносин України з Російською Федерацією: 2010–2020 роки: аналіз. доп.* / Веремій І. Г., Паламарчук М. О., Юлдашев Р. Е., Гавриленко Н. М., Широкий Г. М., Серебрянський Д. М. За заг. ред. О. В. Литвиненка та О. О. Сінайка. Київ. 2021. С. 49. Режим доступу: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-09/analytrep_05_2021.pdf.

проходило через них, вважалося неофіційними товарними потоками або контрабандою.

З року в рік зростали обсяги незаконної торгівлі. Вона розвивалася більшими темпами, ніж офіційна торгівля. Якщо в 2016 р. експорт РФ в ОРДЛО заборонених товарів становив 280,2 млн. дол., то в 2019 р. — 455,5 млн. дол.⁷ Контрабандна торгівля мала негативні наслідки не тільки для економіки (порушення конкуренції, закриття локальних виробництв, імпортозалежність), а й для фінансової системи: несплату мита, податків, зборів до бюджету країни. Наприкінці 2018 р. російська сторона запровадила нові обмеження на імпорт української промислової та харчової продукції. Постановою Уряду РФ «Про заходи з реалізації Указу Президента РФ від 22 жовтня 2018 р. № 592» вводилася заборона на експорт в Україну російської нафти і нафтопродуктів. Уряд визначив перелік товарів, вивезення яких з території РФ до України дозволялося з 1 червня 2019 р. виключно на підставі дозволів, що видавало Мінекономрозвитку РФ. Це зокрема: вугілля, кокс, окремі види бензину, дизпаливо, скраплений газ⁸. Незважаючи на відкриту військову та політичну агресію зі сторони РФ, Україна продовжувала залишатися для неї важливим ринком збуту товарів. Росія продавала Україні більше товарів, ніж купувала в неї. В 2017 р. продаж в Україні російських товарів на 3,3 млрд. був більшим, ніж нею закуплялися у РФ. Торгівля в Україні була вигідною передусім для РФ. Протягом 2013–2018 рр. торгівельний оборот між двома країнами скоротився на 226% або на 26,6 млрд. дол.⁹ Уряд України робив кроки по стримуванню імпорту з РФ мінеральних добрив. Хімічні підприємства України через те, що вартість природного газу була втричі вищою, ніж у Росії, не могли вільно конкурувати. Добрив не вистачало, а тому аграрії перебували в залежності від поставок добрив з РФ. В 2017–2018 рр. Кабмін України ухвалив рішення запровадивши мито на імпорт з РФ карбаміду, аміачної селітри та карбамідо-аміачної суміші. Лише з 2019 р. почали діяти заборони на ввезення російських добрив. Втім, Росія продовжувала поставки добрив в Україну через треті країни.

Присутність російського капіталу в Україні поглиблювало також проблеми корупції. Російський бізнес співпрацюючи з українськими олігархами, чинив лобістський тиск на органи державного управління. Після 2014 р. збереглися бізнес зв'язки українських олігархів з ФПГ Росії.

⁷ Там само. С. 19.

⁸ Там само. С. 54.

⁹ *Головнюк Сергій*. Як Росія веде проти України економічну війну. *БізнесЦензор*, 8 квітня 2021 р. URL: https://biz.censor.net/resonance/3258405/yak_rosya_vede_ekonomichnu_vyinu_protiv_ukrani

Більшість із них продовжували торгівлю з Росією, мали там підприємства, вели бізнес з російськими компаніями або брали позики в російських банках. За повідомленням журналістів видання «Бізнес Цензор», Р. Ахметов залишався власником кількох шахт в Росії¹⁰. Олігарх В. Пінчук, за даними Радіо Свобода, продовжував постачати труби в Росію¹¹, а О. Ярославський, за інформацією УНН, підтримував зв'язки з російським олігархом О. Дерипаскою¹². Тісні зв'язки українських олігархів із російським бізнесом та політикумом і їх збереження могло свідчити про те, що влада РФ продовжувала утримувати важелі впливу на них, і через них, коли потрібно, тиснула на Україну з тим, аби просувати російські економічні і інші інтереси. На думку авторів видання «Російський економічний слід в Україні», українські олігархи могли «вважати вигіднішим для себе мати зв'язки з Росією, ніж відповідати високим західним стандартам прозорості та дотримуватися верховенства права»¹³. Тому РФ не приховувала свого інтересу до того, аби Україна продовжувала залишатися корумпованою державою, зберігалася слабке управління політично впливовими олігархами. В 2015 р. Верховна Рада України ухвалила постанову «Про схвалення пропозицій щодо застосування персональних санкцій проти осіб, які створюють реальні та/або потенційні загрози національним інтересам, національній безпеці, суверенітету і територіальній цілісності України». 18 квітня 2019 р. Уряд РФ ввів постанову про посилення російських санкцій по відношенню до українських підприємств. Суть даного кроку російської влади полягала в намаганні обмежувати надходження російських товарів з доданою вартістю на ринки України. Передусім металу, електричних машин, пластмаси та полімерів. На попередження шкідницького впливу на економіку України російського капіталу були направлені санкції України та західних країн проти російських компаній. Вони виявилися частково ефективними, оскільки

¹⁰ Крупнейшая шахта ДТЭК Ахметова в России показала 2,2 млрд. рублей прибыли. *БізнесЦензор*, 21 серпня 2019 р. URL: https://biz.censor.net/news/3144108/krupneyishaya_shahta_dtek_ahmetova_v_rossii_pokazala_22_milliarda_rubleyi_pribyli

¹¹ За 5 місяців 2019 року компанія Пінчука експортувала до Росії труби та колеса на 1 млрд. гривень. *Радіо Свобода*, 29 липня 2019 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-schemes-pinchuk-rf/30080810.html>

¹² Українсько-російський союз: О. Ярославський. О. Дерепаска поділили Харківський тракторний завод. *Українські Національні Новини*, 10 травня 2016 р. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1569775-ukrayinsko-rosiyskiy-soyuz-o-yaroslavskiy-i-o-deripaska-podilili-kharkivskiy-traktorniy-zavod>

¹³ *Російський економічний слід в Україні. Аналітична записка* / Михайлишина Д., Прохоров Б., Савісько М., Літвінов В., Яблоновський Д. Центр економічної стратегії. 2020 р. URL: <https://ces.org.ua/wp-content/uploads/2020/09/Російський-економічний-слід-в-Україні-1.pdf>

російським бізнесом широко використовувалися офшори та інші засоби уникнення оподаткування. 19 березня 2019 р. РНБО України своїм рішенням «Про застосування, скасування та внесення змін до персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» ввела санкції щодо 294 юридичних та 848 фізичних осіб¹⁴. Україною вводилася заборона російським авіаперевізникам здійснювати польоти до України, оскільки ними здійснювалися рейси до Криму. У відповідь Росією були введені заборони всім українським авіаперевізникам використовувати її повітряний простір. Обмежувальні заходи України також стосувалися банків із російським капіталом, депутатів та певних посадових осіб РФ. Російським і офшорним компаніям заборонялося брати участь у приватизації українських підприємств. Компанії РФ втратили можливість викуповувати українські облігації, комплектуючі до військової техніки тощо.

Однак багатьом російським компаніям вдавалося знаходити прогалини в санкційному режимі та продовжувати працювати в Україні. Винаходилися відповідні способи, за допомогою яких компанії та бізнесмени ухилялися від санкцій. Внаслідок непрозорості приватизації та структури власності, та чи інша компанія мала змогу приховувати зв'язки з російськими власниками, які перебували під санкціями. Це відбувалося через процедуру подвійного громадянства чи його зміни, що використовувалося як підстава для уникнення санкцій. Багато власників російських компаній використовували процедуру ребрендингу, тобто продавали компанію фіктивно (на папері), змінювали її бренд, але при цьому зберігали над нею контроль. Найчастіше свої активи перереєстрували на членів своєї сім'ї чи близьких партнерів, які не підпадали під санкції. Деякі великі російські компанії через лобістів в Україні домагалися виключення з санкційного списку. Кожен десятий бізнесмен, занесений до антикремлівського санкційного списку США, мав бізнес чи його частку в Україні. На 2018 р. О. Деріпаска володів крім Миколаївського глиноземного заводу, сервісним центром «Металург»; В. Алікперов зберігав вплив на мережу заправок АМІК (колишній бренд компанії «Лукойл»); брати Ротенберги пов'язувалися зі столичним ТРЦ «Океан плаза»; В. Євтушенков мав частку в телекомунікаційній мережі «Vodafone»; Г. Юнбаєв був пов'язаний з молочною компанією «Вімм-Білл-Данн» (торгові марки «Чудо» і «Слов'яночка»). Власниками великої, яка поступалася лише ДТЕК Р. Ахметова, енергетичної компанії VS Energy зали-

¹⁴ Рішення РНБО України «Про застосування, скасування та внесення змін до персональних спеціальних та економічних та інших обмежувальних заходів». URL: www.zakon.rada.gov.ua

шалися О. Бабаков, М. Воеводін, Є. Гінер. Цій групі підпорядковано вісім енергопостачальних підприємств України.

«Перелицювали» свою роботу в Україні і деякі відомі торгові марки: «Carlo Pазolini», «Ostin» і «Спортмастер», формально змінивши власників на українських, або перевівши центри, що відповідали за просування міжнародних брендів в Україні, із Москви до третіх країн. Значна частина російського бізнесу продовжувала зберігати свою присутність в Україні у прихованій формі, через підставних бенефіціарних власників або компанії, які були зареєстровані в офшорах. Їх вагома роль зберігалась у хімічній промисловості України. Ключову роль у галузі продовжували відігравати російська компанія ЄвроХім. В 2017 р. Міністерство економічного розвитку України ввело проти неї санкції. У 2018 р. компанія, у свою чергу, повідомила про продаж дочірньої компанії в Україні. Підприємства, які належали олігарху Д. Фірташу, зберігали залежність від поставок з РФ дешевого газу, а також аміаку¹⁵. В 2019 р. Антимонопольний комітет України висунув вимогу до підприємств Д. Фірташ про проведення їх реорганізації з тим, аби позбутися статусу монополіста. Водночас в 2020 р. суд скасував рішення АМКУ¹⁶.

Інтерес великого російського бізнесу до приватизації майна в Україні продовжував бути високим. В 2020 р. ЗМІ повідомили, про гучну приватизацію готелю «Дніпро» у центрі Києва. Серед кінцевих бенефіціарів називався російський політик і бізнесмен О. Бабаков¹⁷. Вигідні для себе інвестиції в Україні російський бізнес продовжував вкладати у прихованій формі. Через підконтрольні структури він продовжував володіти майном і виробничими потужностями в Україні. Так, російському бізнесмену О. Бабакову вдавалося зберегти свою частку у низці енергогенеруючих компаній, мережі готелів. Компанії А. Ротенберга «Гіпротрансмост» належав торговельно-розважальний комплекс. Власником дистриб'ютора-монополіста тютюнової компанії «Мегаполіс-Україна» залишався громадянин Росії І. Кесаєв. Російські олігархи О. Бабаков і К. Григоришин володіли 19 українськими обленерго.

Після 2014 р. був започаткований болісний процес обмеження присутності російських банків в Україні. Як зазначав О. Устенко виконавчий директор Міжнародного фонду Блейзера: «... ціна “входу” на український

¹⁵ Еврoхим ушел с рынка Украины из-за эмбарго на поставки удобрения. URL: <https://www.rbc.ru/business/16/05/2018/5afc45039a794717991e33f8>.

¹⁶ Суд скасував рішення АМКУ про примусовий поділ азотного бізнесу Фірташа. *Новинарня*, 4 серпня 2020 р. URL: <https://novynarnia.com/2020/08/04/sud-firtash/>

¹⁷ Михайлишина Дарія. Реальна присутність Російського капіталу в Україні. *Центр економічної стратегії*, 18 серпня 2020 р. URL: <https://ces.org.ua/russian-economic-footprint-article/>

ринок у відносно благополучні роки середини 2000-х і початку 2010-х була набагато вищою, ніж може принести «вихід»¹⁸. Російські банки зіткнулися з труднощами при спробах продажу своїх українських дочірніх структур. Тому найчастіше приватні банківські установи намагалися пристосуватися до діяльності в Україні, переоформивши власність на третіх осіб. Так, «Альфа банк» лише формально провів переоформлення своїх активів в Україні. Фактичним власником залишалася РФ. За оцінкою фінансового аналітика групи ІСИ М. Демківа, за «великими російськими інвестиціями» в Україні «ховалися» кошти, витрачені на докапіталізацію російських банків їхніми материнськими структурами. Причому, зазвичай, йдеться не про надходження «живих» грошей, а про «переоформлення» коштів, зароблених в Україні. Це було не чим іншим, як бухгалтерськими операціями. В такий спосіб відбувалося деяке зменшення присутності російського банківського капіталу в Україні. Водночас частка російського капіталу в економіці України суттєвих змін не зазнавала. За даними Державного комітету статистики України на 1 липня 2017 р. сума російського акціонерного капіталу в економіці України становила 824 мільйони доларів¹⁹.

В березні 2017 р. уряд України ввів санкції проти російських банків з державним капіталом: «Сбербанку», «Промінвестбанку», «ВТБ-Банку», «ВіЕс Банку», «БМ Банку». Нацбанк України виніс заборону на фінансові операції пов'язаних із ними банків, юридичних осіб і материнських структур. Водночас зберігалися можливості розрахунків через ці банки українських вкладників. Банки могли проводити операції з докапіталізації своїх активів. Нацбанком України фактично було припинено діяльність в Україні російських платіжних систем. На березень 2017 р. українці тримали на депозитах російських банків 21 млрд. грн., а через рік обсяги скоротилися на третину. Найбільше коштів українці забрали з «Сбербанку» (5,3 млрд. грн.), «ВТБ-Банку» (1,3 млрд.), «Промінвестбанку» (1,2 млрд. грн.). зменшилися суми вкладів і у невеликих «БМ Банку» та «ВіЕс Банку»²⁰. Протягом 2014–2018 рр. в Україні відбувалося зменшення обсягів російського банківського капіталу в українській фінансовій системі.

¹⁸ Інвестиції «на крові». Росія «лідер» капіталовкладень в Україні. *Укрінформ*, 30 серпня 2018 р. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2527837-investicii-na-krovi-rosia-lider-kapitalovkladen-v-ukrainu.html>

¹⁹ Михайлишина Д. Там само.

²⁰ Інвестиції «на крові». Росія «лідер» капіталовкладень в Україні. *Укрінформ*, 30 серпня 2018 р. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2527837-investicii-na-krovi-rosia-lider-kapitalovkladen-v-ukrainu.html>

На 2018 р. в Україні діяльність проводили сім банків, кінцевими бенефіціарами яких так чи інакше були громадяни чи установи РФ або агенти російського впливу. Два банки мали російське фінансування — дочірня філія Сбербанку та Промінвестбанк («дочка» Зовнішекономбанку), один належав приватній транснаціональній корпорації — Альфа-Банк. Зберігав в Україні свої активи Перший Інвестиційний банк, який на 88% належав російському громадянину Є. Гінеру²¹. Активну проросійську позицію займав банк ЮНЕКС, бенефіціаром якого був В. Новинський. Лідером російських банків за часткою російського капіталу в Україні був Альфа-Банк Україна, глибоко вбудований у господарські зв'язки з Росією.

За даними Держкомстату України обсяги російських капіталовкладень в фінансову і страхову сферу України досягали 690,2 млн. дол., що дорівнювало майже 20% всіх іноземних інвестицій у дані сфери²². Намітилася тенденція скорочення прямих російських інвестицій у банківську і страхову систему України. Протягом 2014–2019 рр. воно відбулося з 2,7 млрд. дол. до близько 300 млн²³, або у дев'ять разів. Це свідчило про те, що російський капітал виводився з української економіки. На 2019 р. ця сума складала близько 1 млрд. дол. Російський капітал скоріше переходив на позиції, які б дозволяли більш або менше зберігати свою присутність в Україні, в тому числі шляхом використання інструментів лобіювання бізнес-інтересів. Присутність його в таких сферах економіки, як будівництво, металургія, фінанси і торгівля відкривала можливість ефективного просування політичних інтересів у вищих органах влади України. Продовжувало діяти галузеве фінансове лобі російського капіталу, яке зазвичай представлялося різного роду асоціаціями України. Проглядалася також і наявність інструментів особистих зв'язків і інсайдерських контрагентів.

Слід зазначити, що відхід російських банків із України супроводжувався наявністю серйозного ризику для її фінансової системи. Концентрація в руках російських банків в Україні значних валютних коштів (до 27% офіційних валютних резервів Нацбанку України) створювала передумови для монетарного тиску РФ на владу України. Чисельне скорочення російських банків в Україні відбувалося і тому, що після 2014 р. багато українських громадян забрали з них свої депозити з політичних причин. Крім того, банки зазнавали збитків і від збільшення

²¹ Самохвалова Лана. Інтерв'ю з фінансовим аналітиком Tanmeli Pamybyxeri. Електронний ресурс. Режим доступу. www.ukrinform.ua. 2019.

²² Там само.

²³ Там само.

частки т. зв. непрацюючих кредитів, зумовлених економічною та фінансовою кризою 2014–2015 рр. РНБО України ухвалила рішення «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)»²⁴, якою вводилася заборона державним підприємствам мати рахунки в п'яти російських банках, а також брати в них позики.

На 2019 р. в Україні діяло два банки з російським державним капіталом — Сбербанк та Промінвестбанк, активи яких становили 44,1 млрд. грн., що складало 3,2% загальних активів банківського сектору України²⁵.

Великі інвесткомпанії Росії, кредитуючи українську економіку, ставила їх в залежність від російської фінансової системи. В 2013 р. третину боргу «Укрзалізниця» сплачувала російським банкам²⁶. Ними найчастіше використовували Кіпр і Британські Віргінські острови як країни-інвестори в Україну. Такий інвестиційний «шлях» обирався з тим аби приховувати справжнє походження власних капіталів: ухилитись від санкцій та попередити падіння попиту на ринку російських товарів і послуг. За даними МВІ, саме через офшори в Україну росіянами було заведено інвестицій вдвічі більше, ніж тих що надходили напряму з Росії²⁷. В 2017 р. за даними Центрального банку РФ загальна сума російських інвестицій в Україні становила 3,6% від ВВП України, українського Держкомстату — менше 1%, а за даними МВІ — 5,6%²⁸.

В Україні, таким чином, працювало два види російських компаній: ті що вели справу відкрито, і ті, що намагалися приховувати свою присутність. Протягом 2014–2018 рр. склалась наступна тенденція в їх діяльності: з одного боку, мало місце зменшення їх присутності в українській економіці — частки активів з обороту та кількості найманих працівників, з іншого — російських компаній залишалося не так вже й мало: 1553 — це ті що подавали до статорганів фінансову звітність. Загальний обсяг їх активів становив 8,7 млрд. дол. (2,1% від активів усіх українських компаній), загальна виручка — 8,8 млрд. дол. (2,8% від усіх українських компаній), ними наймалося 103 тис. працівників (1,9% від усіх найманих компаніями працівників)²⁹.

²⁴ Рішення РНБО. Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій). URL: www.zakon.rada.gov.ua

²⁵ Зануда Анастасія. Російський бізнес в Україні: зменшився, «перефарбувався» і залишився. *BBC News Україна*, 27 березня 2019 р. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-47629479>

²⁶ Михайлишина Д. Вказана праця.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само.

Після 2014 р. Україна продовжувала залежати від імпорту скрапленого газу та дизельного палива з РФ. Російська приватна компанія «Лукойл» продала 240 своїх українських АЗС та шість нафтоскладів маловідомому австрійському інвестору АМЗС, який міг бути пов'язаний з попереднім російським власником³⁰. У 2016 р. російська державна компанія «Роснефть» продала свої автозаправні станції в Україні швейцарській компанії Clusco Energy SA. Втім, деякі експерти зазначали, що дана компанія могла належати В. Медведчуку. У 2014 р. компанія «Альянс Ойл Україна», яка працювала у партнерстві з Shell і була придбана «Незалежною нафтовою компанією», могла перебувати під впливом компанії «Роснефть», оскільки голова «Незалежної нафтової компанії» Е. Худайнатов був головою «Роснефті». В 2019 р. компаніям, пов'язаним із РФ, належало 8,1% українських АЗС³¹.

Зберігалася значна присутність російського капіталу в її електроенергетичних компаніях. Компанія VS Energy провела ребрендинг, внаслідок якого офіційними власниками стали громадяни Німеччини і Латвії, а реально вона перейшла у власність російського бізнесмена О. Бабакова. До 2019 р. компанія володіла 68,3% акцій Одеського та 94% Київського обленерго, однак пізніше продала їх компанії ДТЕК, яка належала Р. Ахметову³². В 2020 р. VS Energy володіла акціями у 4 з 24 українських обленерго³³. На 2019 р. у 19 із 24 обленерго була принаймні якась частка російських компаній або осіб, які були пов'язані з Росією. Ними контролювалося 75% загальних активів обленерго³⁴. Бізнес-основу компанії VS Energy складала т.зв. «Лужніковська» група.

Мали місце приклади, коли представниками великого російського бізнесу передавалися з рук в руки українські підприємства. Так, К. Григоришин вчинив з Сумським НПО ім. Фрунзе — великим європейським виробником газових компресорних станцій. Підприємство до цього в середині 1990-х років було приватизовано на партнерських засадах із колишнім директором В. Лук'яненком. До К. Григоришина перейшло 51% акцій, а В. Лук'яненко передав 10% своїх акцій бізнесмену В. Новінському. Лондонський комерційний арбітраж виніс рішення, за яким компанія «Енергетичний стандарт» (власник К. Григоришин) зобов'язувалася сплатити В. Лук'яненку (сину Володимира Лук'яненка) 320 млн.

³⁰ Поганий старт перефарбованого «Лукойла». *Deutsche Welle*, 17 липня 2015 р. URL: <https://www.dw.com/uk/a-18590602>

³¹ Російський економічний слід в Україні. Аналітична записка. С. 7.

³² ДТЭК Ахметова купив два обленерго у російського VS Energy. *Економічна правда*, 16 травня 2019 р. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2019/05/16/647858/>

³³ Власники крупних пакетів акцій. Електронний ресурс. URL: www.smida.com.ua

³⁴ Російський економічний слід в Україні. Аналітична записка.

дол. В 2019 р. власники уклали мирову угоду, після чого підприємство за відповідною правовою процедурою передавалося у власність іншого російського олігарха, основного бенефіціара російської машинобудівної групи «ГМС».

Великий російський бізнес в Україні продовжував перебувати внаслідок збереження традиції тісних особистих зв'язків українських політиків і представників великого бізнесу з російськими високопосадовцями та політиками. Прикладом російського впливу на економіку України був ланцюжок поставок, що нерозривно пов'язував деякі галузі України з Росією. Наприклад, окремі українські компанії могли не мати покупців своєї продукції деінде, окрім Росії, або потребували комплектуючих для свого виробництва, які можна було придбати лише в Росії. Вони могли перебувати під впливом бізнес-інтересів.

Після 2014 р. відбулося загострення російсько-українського конфлікту у газовій сфері. Він став урізноманітненим. НАК «Нафтогаз України» повністю відмовився купувати природний газ у РФ. Україна почала закуповувати його через реверсні поставки у європейських компаній, що суттєво послабило роль поставок газу як важеля російського економіко-політичного впливу. В 2016 р. відбувся розгляд взаємних позовів «Нафтогаз України» і «Газпрому» в Арбітражному інституті Торгової палати Стокгольму. ЗМІ повідомили, що позовні вимоги «Нафтогазу України» до «Газпрому» включали суму 28,3 млрд. дол. Україна вимагала від РФ компенсувати 18,1 млрд. дол. у зв'язку з її вимогою змінити і переглянути ціну на газ, який було закуплено з 20 травня 2011 р. по жовтень 2015 р., а також 10,2 млрд. дол. за невиконання контрактних зобов'язань із транзиту газу територією України у 2009–2015 рр. Позовні вимоги російського «Газпрому» до НАК «Нафтогаз України» пов'язувалися насамперед із невиконанням Україною принципу «бери або плати», закладеного в контракті на закупівлю газу, і обраховувалися в сумі 32 млрд. дол.³⁵ Ціна газу для України стала фактором європейської політики включала логістичну складову транспортування газу з РФ до європейських хабів та назад в Україну, тому утримувала його вартість.

Восени 2014 р. Україна та РФ за посередництва ЄС досягли домовленостей про тимчасову відмову від поставок газу в рамках т.зв. «зимового пакета» — до весни наступного року. Проте згодом, внаслідок запуску поставок газу в Україну з Європи, ці угоди були скасовані. Після анексії Криму Росія денонсувала «Харківські угоди» та скасувала знижки на газ. У 2016 р. Україна відмовилася купувати російський газ і перейшла

³⁵ Кулицький С. Економічна складова гібридної війни Росії проти України. URL: www.nbuvip.com.ua

на інші умови закупівель. Росія неодноразово намагалася завадити цим поставкам. Наприклад, у 2014 р. після масштабних поставок газу зі Словаччини в Україну «Газпром» обмежив постачання газу до Європи. Зміни, які мали місце в енергетичному комплексі України після 2014 р., дозволили відмовитися від закупівель природного газу у Росії та зламати російську газову монополію. У 2015 р. Україна підписала договір з угорським оператором про об'єднання транспортних газопроводів. Однак український оператор ПАТ «Укртрансгаз» не міг співпрацювати з операторами суміжних ГТС країн-членів ЄС через поточні схеми їх взаємодії з ВАТ «Газпром». Зокрема, російська компанія не надала Україні шиперкоди — інформації про окремі партії газу, який транспортувався територією України³⁶. Обсяги імпорту Україною газу з Росії хоча і зменшилися та становили 6,1 млрд. куб., тоді як у 2014 р. вони склали 14,5 млрд. куб.³⁷ Питання ціни на газ використовувалося Росією як ключовий інструменту тиску на Україну.

Україна перейшовши на нові умови поставки газу отримала додаткові козирі при політичному досягненні знижок ціни на нього. Закупівля газу в Європі за ціною 200 дол. за тисячу кубометрів змусили Росію піти на певні поступки в питанні ціни. За даними Міністерства енергетики та вугільної промисловості, Росія продавала газ для України по ціні у 227 дол.³⁸ Диверсифікація Україною постачання природного газу, стала важливим реформаторським кроком. Починаючи з 2016 р. українські теплогенеруючі компанії вперше за багаторічну історію стабільно забезпечувалися газом. В 2016 р. НАК «Нафтогаз України» та шість її дочірніх компаній відповідно до угоди між КМ України і урядом РФ про заохочення та взаємний захист інвестицій ініціювали арбітражне провадження проти РФ, в якому була вимога відшкодування збитків, завданих незаконним захопленням РФ українських активів у Криму. За несприятливих для України міжнародних умов, компенсувати зазначені збитки не вдалося.

Питання постачання РФ газу на окуповані території Донбасу було складовою російсько-української гібридної війни. В 2016 р. «Газпром» запропонував «Нафтогазу» оплатити 0,67 млрд. дол. за газ, поставлений російською компанією на непідконтрольні території Донецької і Луганської областей протягом лютого 2015 — квітня 2016 рр. НАК «Нафтогаз України» вважав, що Україна не повинна проводити оплату, оскільки не

³⁶ Російська «гібридна» агресія: цілі і наслідки, засоби протистояння. *Національна безпека і оборона України*. 2016. № 9–10. С. 13.

³⁷ Княжанський В. Вказана праця.

³⁸ Там само.

вела прийом газу за контрактом на станціях «Прохорівська» і «Платово», а тому не мала даних про обсяги поставленого газу. До того ж «Нафтогаз» не купував газу у «Газпрому» з листопада 2015 р.³⁹

Періодично мала місце і активізація такого компоненту протистояння, як дискусії на рівні господарюючих суб'єктів і окремих політиків щодо умов можливих поставок газу в Україну. В 2016 р. «Нафтогаз України» направив до ПАТ «Газпром» листа з пропозицією доповнити контракт 2009 р., що дало б можливість «Газпрому» повернутися до числа потенційних постачальників газу в Україну. Україна запевнила сторони, що буде купувати газ лише за умов конкуренції, а не за свідомо завищеними цінами. Як обґрунтовану ціну, вона бачила ту, яка визначалася «європейським ринком мінус вартість транспортування газу до ЄС». Але російська сторона цю пропозицію відхилила, очевидно з політичних міркувань необхідності ведення гібридної війни проти України.

Україною продовжували нараховуватися обсяги імпорту газу з Європи. В 2015 р. було закуплено 10,3 млрд. куб. м. газу, що дозволило в 2,3 рази скоротити закупівлі в Росії⁴⁰. 28 лютого 2018 р. арбітраж у Стокгольмі ухвалив рішення стосовно позову України, за який РФ мала виплатити «Нафтогазу України» 2,56 млрд. дол. Таким чином РФ, поставляючи газ в «ДНР» і «ЛНР», потрапила в фінансово-економічну пастку та понесла прямі збитки.

Газотранспортна політика РФ полягала в тому, аби домогтися повного виключення України з категорії транспортерів російського газу до Європи. Ціллю російської сторони було створення економічних проблем для роботи української газотранспортної системи, а отже, для України в цілому. В цьому контексті велося будівництво обхідних магістрального газопроводів. Були нараховані обсяги транзиту природного газу територією України з РФ до Європейських країн. НАК «Нафтогаз України», ТОВ «Оператор ГТС України» та ПАТ «Газпром» підписали угоди, за якими продовжувався транзит російського природного газу через газотранспортну систему України у 2020–2021 рр. Гарантовані мінімальні потужності на транзит в 2020 р. становили 65 млрд. м³ газу, а в 2021–2024р.р. — по 40 млрд. куб. м⁴¹. Зрозумівши те, що Україна буде обходитися без поставок російського газу, РФ почала використовувати інфраструктурний компонент — створення маршрутів транспортування газу в обхід України. Метою проєктів «Південний потік», «Турецький потік-1», «Північний

³⁹ Кулицький С. Вказана праця.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Трансформація зовнішньоекономічних відносин України з Російською Федерацією... С. 46.

потік-2» було послаблення репутації України як надійного транзитера газу.

В РФ Україна закуповувала коксівне вугілля, яке використовувалося українськими металургійними підприємствами для виробництва чавуну. Після втрати шахт, що його видобувають в Донбасі, дефіцит коксівного вугілля став зростати. На неконтрольованій території залишилась шахта «Краснодонвугілля». На 2018 р. з імпортованих близько 12 млн. т коксу, 2/3 цього обсягу (близько 8 млн. т) закуповувалося Україною у РФ. Поставками даного вугілля займалися приватні російські компанії. На окупованому Донбасі залишилися шахти «Комсомолец Донбасу», «Ровенькиантрацит», «Свердловантрацит», які займалися видобутком вугілля антрацитних марок, яким користувалися українські ТЕС. В 2018 р. Україна закупила 7 млн. т антрациту, з яких 2/3 обсягу або 66% на шахтах в РФ⁴². Росія використовувала цей економічний інструмент, наприклад, блокуючи відвантаження потрібних обсягів вугілля. Дефіцит вугілля ставав слабким місцем в економіці України. РФ неодноразово намагалася цим скористатися.

Україна продовжувала бути залежною від джерел надходження нафтопродуктів. В 2018 р. 38% загальних обсягів імпорту цієї продукції припадало на РФ. З 5,8 млн. т імпортованого дизпалива половина транспортувалася російською компанією «Роснефть». В 2019 р. Кабмін України, аби зменшити частку РФ у імпорті дизпалива, ввів 4% мито⁴³.

Після 2014 р. Україною було зроблено певні кроки у напрямку позбутися залежності українських атомних електростанцій від палива компанії «ТВЭЛ» із РФ. В 2018 р. Україна закупила в Росії ядерного палива на 375 млн. дол.⁴⁴ На підприємствах «Енергоатому» поступово зростала частка палива з Швеції. В цій сфері РФ демонструвала менше політичне втручання в роботу ядерно-енергетичного комплексу України, виходячи передусім з інтересів безпеки. Більше половини українських реакторів АЕС працювали на продукції російського виробництва. Диверсифікація постачань ядерного палива з інших країн ускладнювалася передусім необхідністю його адаптації для українських реакторів. В 2019 р. для АЕС було закуплено паливо російського виробництва на 240,91 млн. дол. (60,7% закупок)⁴⁵. В Україні дані російські товари займали значну час-

⁴² Головнюв С., Вінничук Ю. Вказана праця.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Трансформація зовнішньоекономічних відносин України з Російською Федерацією... С. 49.

тину на ринках цих товарів, що дозволяло Росії здійснювати шантаж України, періодично обмежуючи їх поставки.

Зберігалася присутність російського бізнесу в сільськогосподарській, текстильній, обробній, тютюновій галузях, роздрібній торгівлі, готельному секторі, нерухомості, нелегальному лотерейному бізнесі. Водночас Україна вже не залежала від російської економічної присутності у цих галузях. В Чорноморському регіоні РФ реалізувалася досить агресивна політика щодо захисту своїх економічних інтересів, концентрувалися зусилля на створення штучних бар'єрів для вільного торговельного судноплавства, а також залучення іноземних суден до незаконних морських перевезень до кримських портів. Росія здійснювала економічний тиск на Україну, вдаючись до постійних зупинок українських та іноземних суден, введення обмежень при проходженні їх під збудованим т.зв. «Кримським мостом». Часто вони не могли потрапити в порти України на Азовському морі.

Ще одним напрямом тиску, який РФ використовувала проти України, зокрема її енергосистеми, була кіберзброя. 23 грудня 2015 р. відбулася перша масштабна кібератака РФ, внаслідок якої постраждали переважно споживачі «Прикарпаттяобленерго». Зазнали вимкнення близько 30 підстанцій, 230 тис. мешканців регіону залишилися без світла протягом шести годин. Друга атака була проведена в ніч з 17 на 18 грудня 2016 р., унаслідок якої більш ніж на годину залишалася виведеною з ладу підстанція «Північна» енергокомпанії «Укренерго»: без струму залишалися споживачі північної частини правого берега Києва та прилеглих районів Київської області⁴⁶.

Таким чином, з моменту анексії Криму та початку збройного конфлікту РФ почала втрачати частину контролю за економікою країни. Скоротився обсяг торгівлі між двома країнами, Україна сформувала політичні інструменти з метою посилення власної економічної незалежності, ефективність яких ставала все більш очевидною.

REFERENCE

Chalyj, O.O. & Bedennikov H.V. (Ed.), Kolotilova L.M. (Comp.) (2001). *Ukraine — Rosiia, 1990–2000 rr.: Dokumenty i materialy*. Kyiv: Yurinkom Inter. [in Ukrainian].

DTEK Akhmetova kupyv dva oblenerho u rosijs'koho VS Energy. (2019). *Ekonomichna pravda*, 16 travnia 2019 r. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2019/05/16/647858/> [in Ukrainian].

⁴⁶ Горovenko B. K. Боротьба в економічній сфері як складова гібридної війни. Електронний ресурс. Режим доступу: www.niss.gov.ua

Haj-Nyzhnyk, P. P. (2017). *Rosiiia proty Ukrainy (1990–2016 rr.): vid polityky shantazhu i prymusu do vijny na pohlynannia ta sproby znyschennia*. Kyiv: MP Lesia. [in Ukrainian].

Heohrafichna struktura zovnishn'oi torhivli tovaramy u sichni–travni 2019. *Derzhstat Ukrainy*. URL: https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2019/zd/ztt/ztt_u/ztt0519_u.htm [in Ukrainian].

Holovn'ov, S. (2021). Yak Rosiia vede proty Ukrainy ekonomichnu vijnu. *BiznesTsenzor*, 8 kvitnia 2021 r. URL: https://biz.censor.net/resonance/3258405/yak_rosiya_vede_ekonomichnu_vyinu_prot_i_ukrani [in Ukrainian].

Horbulin, V. (2021). Yak peremohty Rosiiu u vijni majbutn'oho. Kyiv: Brajt Buks [in Ukrainian].

Horovenko, V.K. (2019). *Borot'ba v ekonomichnij sferi iak skladova hibrydnoi vijny*. Natsional'nyj instytut stratehichnykh doslidzhen' URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-07/Економічна%20боротьба.pdf> [in Ukrainian].

Investytsii “na krovi”. Rosiia “lider” kapitalovkladen' v Ukraini. (2018). *Ukrinform*, 30 serpnia 2018 r. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2527837-investicii-na-krovi-rosia-lider-kapitalovkladen-v-ukrainu.html> [in Ukrainian].

Klymchuk, O., & Tejze, Y. (2015). Pohanyj start perefarbovanoho "Lukoila" *Deutsche Welle*, 17 lypnia 2015 r. URL: <https://www.dw.com/uk/заправки-лукойл-в-україні-австрійська-вивіска-не-допомагає/a-18590602?maca=ukr-rss-ukrnet-ukr-all-3816-xml> [in Ukrainian].

Krupnejshaya shaxta DTE'K Axmetova v Rossii pokazala 2,2 mlrd. rublej pribili. *BiznesTsenzor*, 21 serpnia 2019 r. URL: https://biz.censor.net/news/3144108/krupneyishaya_shaxta_dtek_ahmetova_v_rossii_pokazala_22_milliarda_rublejyi_pribyli [in Russian].

Kudriachenko, A.I. (1998). Ukrains'ko-rosijs'ki vidnosyny: shliakh do rivnopravnogo partnerstva. *Nova polityka*, 1, 12–18. [in Ukrainian].

Lytvynenka, O. V. & Sinajka O. O. (Ed.) (2021). *Transformatsiia zovnishn'oekonomichnykh vidnosyn Ukrainy z Rosijs'koiu Federatsiieiu: 2010–2020 roky : analit. dop.* Kyiv: NISD, 94 s. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-09/analytrep_05_2021.pdf [in Ukrainian].

Mykhajlyshyna D., Prokhorov B., Savis'ko M., Litvinov V., Yablonovs'kyj D. (2020). *Rosijs'kyj ekonomichnyj slid v Ukraini. Analytychna zapyska / Tsentr ekonomichnoi stratehii*. <https://ces.org.ua/wp-content/uploads/2020/09/Російський-економічний-слід-в-Україні-1.pdf> [in Ukrainian].

Mykhajlyshyna D. (2020). Real'na prysutnist' Rosijs'koho kapitalu v Ukraini. *Tsentr ekonomichnoi stratehii*, 18 Serpnia 2020 r. URL: <https://ces.org.ua/russian-economic-footprint-article/> [in Ukrainian].

Pyrozhekov, S. I., Hubs'kyj, B.V., Sukhorukov, A. I., Burmistrov, M. P. & Shestopalov H. H. (2000). *Ukraina — Rosiia: problemy ekonomichnoi vzaємодii*. Kyiv. [in Ukrainian].

Remazhevs'ka L. & Vinokurov Y. Rosiia zaboronyla eksport nafty ta benzynu do Ukrainy. *Hromads'ke Telebachennia*, 18 Kvitnia 2019 r. URL: <https://hromadske.ua/posts/rosiya-zaboronila-eksport-nafti-ta-naftoproduktiv-do-ukrayini> [in Ukrainian].

Rosijs'ka “hibrydna” ahresiia: tsili i naslidky, zasoby protystoiannia (Interv'iu). (2016). *Natsional'na bezpeka i oborona Ukrainy*, 9–10, 17–38. [in Ukrainian].

Sud skasuvav rishennia AMKU pro prymusovyy podil azotnoho biznesu Firtasha. (2020). *Novynarnia*, 4 serpnia 2020 r. URL: <https://novynarnia.com/2020/08/04/sud-firtash/>

Ukrains'ko-rosijs'kyj soiuz: O. Yaroslavs'kyj. O. Derepaska podilyly Kharkivs'kyj traktornyj zavod. (2016). *Ukrains'ki Natsional'ni Novyny 10 travnia 2016 r.* <https://www.unn.com.ua/uk/news/1569775-ukrayinsko-rosiyskiy-soyuz-o-yaroslavskiy-i-o-deripaska-podilili-kharkivskiy-traktorniy-zavod> [in Ukrainian].

Vid rozryvu kooperatsii postrazhdaie 79 ukrains'kykh i 859 rosijs'kykh pidpriemstv OPK. (2014). *Informatsijne agentstvo UNIAN*, 2 chervnia 2014 r. URL: <https://www.unian.ua/economics/industry/924382-vid-rozryvu-kooperatsiji-postrajdae-79-ukrajinskih-i-859-rosiyskih-pidpriemstv-opk-ekspert.html> [in Ukrainian].

Za 5 misiatsiv 2019 roku kompaniia Pinchuka eksportovala do Rosii truby ta kolesa na 1 mlrd. hryven'. (2019). *Radio Svoboda*, 29 lypnia 2019 r. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-schemes-pinchuk-rf/30080810.html> [in Ukrainian].

Zanuda Anastasiia. Rosijs'kyj biznes v Ukraini: zmenshyvsia, «perefarbuvavsia» i zalyshyvsia. (2019). *BBC News Ukraina*, 27 bereznia 2019 r. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-47629479> [in Ukrainian].

Serhii Padalka

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Professor, Leading Research Fellow,
Department of Contemporary History and Politics,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), seriogap@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8478-5332>

TRADE AND ECONOMIC INTERESTS OF RUSSIA IN UKRAINE AS A FACTOR IN THE OUTBREAK OF WAR

Abstract: *The article examines the place and role of Russia's trade and economic interests in Ukraine in the outbreak of war. The extent of the presence of Russian business in the Ukrainian economy after 2014 is shown, confirming its influence on the development of industries that played a key role in Ukraine's national security. Particular attention is paid to Ukraine's efforts to curtail the presence of the Russian factor in the domestic economy, and the effect of the sanctions mechanism, international, political and legal instruments is revealed.*

Keywords: *economy, business, oligarchs, gas, oil, capital, interest, weapons, aggression.*

УДК 327.5:911.3]:316.776.23]

Дмитро Веденєєв

доктор історичних наук, професор
провідний науковий співробітник
науково-дослідного центру воєнної історії
Національного університету оборони України
(Київ, Україна), E-mail: voyen_ist@ukr.net
orcid.org/0000-0002-8929-9875

Сергій Сегеда

доктор історичних наук, професор
начальник науково-дослідного центру воєнної історії
Національного університету оборони України
(Київ, Україна), E-mail: voyen_ist@ukr.net
orcid.org/0000-0002-7763-1324

СТАНОВЛЕННЯ СТРУКТУР ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ПРОТИБОРСТВА ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ (1991–2021 рр.)

Анотація. Дослідницькою метою статті виступає воєнно-історична реконструкція процесу розвитку структур (частин) інформаційно-психологічних операцій (ІПСО) у контексті реформування Збройних Сил (ЗС) України та творення їх модерного компоненту — Сил спеціальних операцій (ССО). Уперше здійснюється спроба подати наскрізний воєнно-історичний аналіз організаційно-функціональної еволюції компоненту інформаційного протиборства у складі армії незалежної України. Методологічну основу роботи становить структурно-системний, структурно-функціональний та історико-компаративний методи. На основі узагальнення широкого кола науково-спеціальної літератури, автори зосереджуються на періодизації, розкритті формування нормативно-розпорядчої бази організаційно-штатних форм та визначенні функцій структур інформаційного протиборства, підготовці кадрів для таких структур. Йдеться про об'єктивні труднощі початкового етапу формування частин ІПСО. Розглядається перший досвід бойового застосування підрозділів ІПСО у складі українського миротворчого контингенту в Іраку. Докладно досліджується процес розбудови ССО як окремого компоненту ЗС України, визначення в їх складі компетенцій та структур ССО. Розкривається побудова компоненту ІПСО сучасних ССО ЗС України. Висвітлюються такі функції частин ІПСО як моніторинг суспільно-політичної обстановки, вивчення діяльності ЗМІ та медіасфери, джерел інформаційного впливу на особовий склад її військових формувань; відстеження діяльності різних політичних сил, здатних призвести до дестабі-

лізації обстановки, появи незаконних збройних формувань; зміцнення позитивного іміджу України шляхом розміщення (просування) відповідного контенту на інформаційних та аналітичних ресурсах; проведення інформаційно-психологічних акцій з метою демонстрації власної обороноздатності; інформаційна підтримка дій ЗС України, проведення силовими структурами спеціальних та антитерористичних операцій. Матеріали і висновки статті можуть бути використані у процесі професійної підготовки офіцерських кадрів для структур ІПсО ССО ЗС України.

Ключові слова: інформаційне протиборство, інформаційно-психологічні операції, військове будівництво, Збройні Сили України, Сили спеціальних операцій.

Постановка проблеми. Сучасні війни («безконтактні», «нетринітарні», «асиметричні», «гібридні») базуються на синергії застосування у багатодоменному вимірі власне військових, політичних, економічних, інформаційно-когнітивних важелів, ведуться з акцентом на дезорієнтацію населення противника за рахунок множини узгоджених впливів різної природи (мережеві війни), включаючи інформаційно-психологічний чинник¹. Одним із базових явищ сучасної політичної реальності та конфліктності стала *інформаційна боротьба (ІБ)* як комплекс різнорівневих заходів інформаційного характеру із впливу на світову спільноту, інститути міжнародної безпеки з метою дезорганізації державного управління та управління військами, підриву морально-психологічної стійкості особового складу військових формувань та населення противника, а також забезпечення захисту власних інформаційних ресурсів, інформаційної інфраструктури та інших складових інформаційного середовища².

Водночас, однією із особливостей «війн шостого покоління» стало і підвищення питомої ваги участі сил спеціальних операцій (ССО), котрі трансформувалися в самостійний компонент воєнної організації держави³. Нині структури ІПсО⁴ перетворилися на обов'язковий та результа-

¹ Див.: Бочарніков В. П., Свєшніков С. В. Погляди на характер сучасних воєнних конфліктів. Наука і оборона. 2017. № 1. С. 3–8; Пунда Ю. В., Мінеєв П. А., Шепіцен О. І. Деякі особливості підготовки держави до відсічі збройній агресії з урахуванням змін у характері збройних конфліктів. Наука і оборона. 2020. № 3. С. 3–7.

² Див. зокрема: Інформаційна безпека у військовій сфері. К.: НУОУ імені Івана Черняхівського, 2011. С. 87–90; Війни інформаційної епохи: міждисциплінарний дискурс: монографія / за ред. В. А. Кротюка. Харків: ФОП Федорко М. Ю., 2021. С. 10–76; Толубко В. Б., Рось А. О. Складові інформаційної боротьби. Наука і оборона. 2002. № 2. С. 23–28; Павловська С. Інформаційно-психологічний вплив як фактор досягнення мети в ході воєнних дій. Воєнна історія. 2008. № 5. С. 126–136.

³ Див.: Adams Thomas K. US Special Operations Forces in action: The challenge of unconventional warfare. London Frank Cast, 1998. 360 с.; Ведєнєєв Д. В., Биструхін Г. С., Семука А. І. Гострі кігті орла. Сили спеціальних операцій США: історія та сучасність. Монографія. К.: К.І.С., 2010. 400 с.; Ведєнєєв Д., Слюсаренко А. Етнологи з парашутом.

тивний інструмент війн та конфліктності нового концептуального типу, і входять до складу ССО провідних країн НАТО. Зокрема, це 4 та 8-а групи ПсО в ССО Сухопутних військ армії США; 15-а група ПсО ЗС Великої Британії, 950-й батальйон оперативної інформації Сил кібероперацій та інформаційного забезпечення Бундесверу; Групи оперативної інформації в ЗС Франції; Група інформаційних операцій ЗС Канади; Група інформаційних операцій ЗС Бельгії; Центральна група психологічних дій Війська Польського; 28-й окремий полк ПсО «Павія» СВ ЗС Італії; частини Центру ПсО Генштабу ЗС Румунії тощо⁵.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Плідні наукові напрями з проблем інформаційного протистояння та структур ІПсО іноземних армій та ЗС України склалися у Житомирському військовому інституті (ЖВІ) імені С. П. Корольова (здійснює підготовку військових фахівців для частин ІПсО ССО ЗС України); на кафедрі зарубіжної воєнної інформації Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка; на кафедрі Десантно-штурмових військ і Сил спеціальних операцій й на кафедрі застосування інформаційних технологій та інформаційної безпеки Національного університету оборони (НУО) України тощо.

З погляду проблематики нашого дослідження відзначимо (використані нами нижче) труди сучасних українських дослідників проблем інформаційного протистояння у військовій сфері та організації структур інформаційного протистояння В. Алещенка, М. Биченка, В. Горбуліна,

Еволюція структур інформаційно-психологічного протистояння сил спецоперацій армії США. Виклики і ризики. Безпековий огляд Центру дослідження армії, конверсії та роззброєння. 2019. № 7. С. 23–39; С. № 9. С. 29–43.

⁴ З червня 2010 р. в термінології ЗС США поняття «ПсО» замінено на «операції з інформаційного забезпечення дій військ» (MISO).

⁵ Див. докладніше: Данилюк І. А., Печорін О. М., Єзерський М. Р. Спеціальні операції провідних країн світу: навчальний посібник. К.: Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, 2017. 76 с.; Кацалана В. О. Аналіз світового досвіду залучення військ (сил) до ведення інформаційних операцій. Труди університету: збірник наукових праць Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського. 2015. № 1. С. 15–18; Слюсаренко А. В. Світовий досвід розбудови та застосування сухопутного компоненту Сил спеціальних операцій (друга половина ХХ — початок ХХІ ст.). Львів: НА СБУ, 2019. 420 с.; Анікеєнко О. Ф. Сили спеціальних операцій армій провідних зарубіжних країн та їх застосування. Інформаційно-аналітичний огляд ЦНДІ ЗС України. К., 2005. 28 с.; Веденєєв Д., Слюсаренко А. Організаційно-концептуальні моделі Сил спеціальних операцій Сухопутних військ провідних країн НАТО. Виклики і ризики. Безпековий огляд Центру дослідження армії, конверсії та роззброєння. 2018. № 1. С. 30–47; Жарков Я. М., Дзюба М. Т. Деякі аспекти становлення ІПсО країн, що межують із Україною. Вісник Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Сер. Військово-спеціальні науки. 2007. № 14–15. Вип. 14. С. 35–37.

Т. Дзюби, Я. Жаркова, І. Замаруєвой, О. Литвиненка, В. Остроухова, С. Павловської, І. Пампухи, В. Петрика, Г. Почепцова, М. Присяжнюка, Ю. Пунди, А. Рося, О. Сальнікової, В. Толубка, В. Шемаєва, дослідників розвитку сучасних ССО та їх ІПсО В. Вилка, І. Данилюка, Я. Жаркова, М. Єзерського, Ю. Серветника, А. Слюсаренка.

Разом тим, вивчення стану наукової розробки проблеми свідчить про відсутність ґрунтовних досліджень організаційно-функціонального становлення саме структур ІПсО ЗС України у контексті національного військового будівництва та розбудови Сил спеціальних операцій ЗС України.

Постановка завдання статті. Відтак дослідницькою метою статті виступає воєнно-історична реконструкція організаційно-функціональної еволюції компоненту інформаційного протиборства у складі армії незалежної України у контексті реформування Збройних Сил та творення їх модерного компоненту — Сил спеціальних операцій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Збройні Сили України успадкували апарати спецпропаганди (7-е управління Головного політичного управління Радянської Армії та Військово-Морського Флоту) Київського, Прикарпатського (ПрикВО) та Одеського військових округів Радянської Армії та досвідчені кадри спеціалістів у сфері інформаційного протиборства. При цьому спецпропагандисти ПрикВО мали досвід інформаційного забезпечення в операції «Вихор» (Угорщина, 1956 р.) та операції «Дунай» (Чехословаччина, 1968 р.)⁶.

Підрозділ (відділення) ІПсО ЗС України (начальник, старший офіцер, офіцер, перекладач) уперше застосували в бойових умовах для забезпечення діяльності українського миротворчого контингенту в Іраку у 2003–2005 рр.⁷ Діяльність відділення скеровувалася на формування серед населення та місцевої влади позитивного іміджу України та її військово-службовців; збір та аналіз відомостей про розвиток соціально-політичної,

⁶ Жарков Я. М. Історичні передумови виникнення системи інформаційно-психологічних операцій у ЗС України. Матеріали Всеармійської наук.-практич. конф. «Модернізація змісту морально-психологічного забезпечення діяльності військ (сил) в умовах переходу ЗС України на контрактну основу комплектування» від 26.04.2006. К.: НАОУ, 2006. С. 15–21.

⁷ Жарков Я. М., Беседіна Л. М. Досвід виконання завдань в Іраку підрозділами ІПсО ЗС України у складі багатонаціональних сил. Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету. 2009. Вип. 20. С. 178; Національний миротворчий контингент до Республіки Ірак прибув до цієї держави на основі Резолюції РБ ООН від 22 травня 2003 р. № 1483. Частини контингенту перебували у складі Багатонаціональної дивізії «Центр-Південь».

етнорелігійної обстановки, морально-психологічного стану населення; проведення заходів ІПсВ з метою підтримки миротворчої діяльності⁸.

На думку дослідників, до 2014 р. існували серйозні проблеми з організацією управління забезпеченням інформаційною безпеки держави та проведенням власних акцій ІПсВ. Зокрема, не існувало доктринального документу щодо захисту інтересів держави в інформаційній сфері як основи скоординованої діяльності державних органів⁹. Для розуміння ступеня невирішеності суттєвих організаційно-функціональних та кадрових проблем сфери підготовки ЗС України до сучасного інформаційно-психологічного протистояння (станом на 2007 рік) доцільно ознайомитися із пропозиціями сформульованими у дисертаційному дослідженні знаного фахівця-практика й дослідника профільних проблем Я. Жаркова: створити при Президентові України робочий орган для координації заходів ІПсВ; удосконалити нормативно-правову базу функціонування (управління) державної системи інформаційної безпеки; розгорнути наукові дослідження сучасних технологій моніторингу інформаційного простору; здійснити розробки дослідних зразків перспективного озброєння і військової техніки (в першу чергу, засобів ІПсВ в комп'ютерних і телекомунікаційних мережах, електромагнітної зброї та спеціальних засобів радіоелектроніки); визначити порядок надання ним розвідувальної інформації у сфері інформаційної безпеки розвідувальними органами України з метою створення позитивного іміджу держави та поширення позитивної інформації за межами України; створити державну систему підготовки профільних кадрів в рамках спеціальності «Інформаційна безпека держави»¹⁰.

Творення центрів ІПсО у ЗС України розгорнулося у першій половині першої декади 2000-х рр. на основі директиви Міністра оборони України від 2 грудня 2002 р. «Про проведення організаційних заходів у Збройних Силах України у 2003–2005 рр.». Зокрема, на основі директиви та на підставі наказу командувача військ Південного оперативного командування ЗС України (ПОК, січень 2004 р.) на основі «редакційно-видавничої

⁸ Жарков Я. М., Беседіна Л. М. Досвід виконання завдань в Іраку... С. 179–184; Попко С. М. Організація взаємодії з місцевими органами влади та надання допомоги місцевому населенню у контексті проведення інформаційно-психологічних операцій за досвідом виконання завдань українським миротворчим контингентом в Республіці Ірак у 2003–2005 рр. Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка. К.: ВІКНУ, 2009. Вип. № 21. С. 182.

⁹ Звіт за НДР «Захист-МПЗ» (заключний). К.: НУОУ, 2016. С. 197.

¹⁰ Жарков Я. М. Інформаційно-психологічний вплив на війська та населення противника (1939–2000 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Національна академія оборони України. К., 2007. С. 15–16.

групи (на іноземних мовах)» ПОК утворили 83-й центр ІПСО з підпорядкуванням Сухопутним військам. Днем створення частини встановлено дату 25 липня 2004 р.¹¹ Крім того, певні функції у цій царині покладалися на Головне управління розвідки (ГУР) МО України. Йдеться про підрозділ розвідувального забезпечення інформаційно-психологічної протидії 2-го Департаменту ГУР МО¹². Зазначимо, що принципово компетенція РО України в інформаційній та кіберсферах збережена і в чинному Законі України «Про розвідку» від 17 вересня 2020 р.¹³

Із початком творення сил спеціальних операцій як окремого компоненту ЗС України (2007 р.¹⁴), створили відділ ІПСО Управління спеціальних операцій (УСО) ГШ ЗС України. Зазначимо, що після виходу Указу Президента України від 12 грудня 2007 р. № 1209 «Про додаткові заходи щодо підвищення боєздатності Збройних Сил України» й створення Управління спеціальних операцій ГШ ЗС України, Генштаб розробив і 18 грудня 2009 р. міністр оборони затвердив відповідний документ із розвитку ССО, на які до 2011 р. мало бути асигновано 1,64 млрд. грн.¹⁵ Активно почали розвивалися дослідження світового й вітчизняного досвіду творення та застосування ССО, мистецтва спеціальної операції, новітнього досвіду творення ССО та їх застосування в антитерористичній операції (АТО) на Сході України. Згодом, у 2014 р. функції безпосереднього управління частинами ІПСО ЗС України передали Управлінню

¹¹ 83-й центр інформаційно-психологічних операцій сил спеціальних операцій України URL: <https://ukrsof.wordpress.com/83psyops>

¹² Закон України «Про розвідувальні органи» від 22 березня 2001 р. № 2331-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2331-14#Text>; Звіт за НДР «Система-В». К.: НУОУ, 2017. С. 55; Звіт за НДР «Захист-МПЗ». К.: НУОУ, 2016. С. 221; Головне управління розвідки Міністерства оборони України URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B5_%D1%83%D0%BF%D1%80%D0%.

¹³ Закон України «Про розвідку» від 17 вересня 2020 р. № 912-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/912-20#Text>; Звіт за НДР «Система-В» (заключний). К.: НУОУ, 2017. С. 55.

¹⁴ Серветник Ю. С. Роль, місце та завдання Сил спеціальних операцій Збройних Сил України у загальнодержавній системі боротьби з тероризмом. Системи озброєння і військова техніка. Харків, 2009. № 2. С. 151–155.

¹⁵ Матеріали науково-практичного семінару кафедри аеромобільних військ та сил спеціальних операцій за темою: «Перспективи та проблеми розвитку та застосування сил спеціальних операцій». 20 квітня 2011 р. К.: НУОУ імені Івана Черняхівського, 2011. С. 17; Скіпальський О., Груздь С. Сили спеціальних операцій Міноборони України в контексті українських реалій. Виклики і ризики. Безпековий огляд Центру дослідження армії, конверсії та роззброєння. 2016. 15 вересня 2016. С. 29–43; Рингис А. Сили спеціальних операцій. В плену інтриг и амбицій. URL: <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2015/12/16/7092684/>

інформаційних технологій МО України. На той час безпосередня реалізація завдань інформаційно-психологічного протистояння в системі МО та ЗС України покладалася на центри ІПСО: 72 (головний), 74-й центр та 16-й загін ІПСО (в оперативному підпорядкуванні Командуванню Сухопутних військ ЗС України), 83-й центр (в оперативному підпорядкуванні Командування ВМС ЗС України). До кола їх завдань відносили: проведення моніторингу інформаційного простору з метою виявлення фактів (ознак) деструктивного ІПСВ на особовий склад ЗС та населення України; оцінку стану суспільно-політичної обстановки, наслідків впливу на неї власних та ворожих заходів ІПСВ; підготовку відповідних аудіо, відеоматеріалів, друкованої продукції; роботу за призначенням у комп'ютерних мережах, соціальних мережах; підтримання технічної готовності та розробка матеріалів для звукового мовлення в особливий період (у польових умовах тощо)¹⁶.

Від частин ІПСО у польових умовах могли, зокрема, формуватися тактичні групи, оснащені пересувними радіо-телетрансляційними комплексами ПТРК-1М (по дві установки), станціями звукомовлення ЗС-88 «Делитель» (на базі БТР, здатні транслювати мовлення на відстань до 6 км¹⁷), іншою технікою та апаратурою для підготовки та поширення інформаційної продукції: друку пропагандистських матеріалів, листівок, монтажу аудіо та відеопроductції, трансляції телебачення та радіопередач тощо¹⁸.

Відбулися навчання «Осінній циклон-2013» з відпрацювання комплексного застосування й управління заходами ІПСО, в їх рамках створили позаштатний центр інформаційно-психологічних та кібернетичних дій Головного командного центру ЗС України, підпорядковані йому відділення інформаційно-психологічних та кібернетичних дій Оперативних командувань «Південь» та «Північ» й Командування ВМС ЗС України¹⁹. В рамках пошуку організаційно-функціональної структури органів ІПСО ЗС України, наприкінці 2013 р. пропонувалося створити «угруповання сил інформаційної безпеки», підпорядковане УСО ГШ. До нього мали увійти головний підрозділ ІПСО, центри ІПСО «Північ» (74-й центр), «Південь» (83-й центр), «Крим» (72-й центр ВМС України). Типова структура центру ІПСО мала складатися з управління, відділів: аналітичного; мультимедійних засобів; телекомунікаційних мереж та інформа-

¹⁶ Звіт за НДР «Система-В» (заключний). К.: НУОУ, 2017. С.64.

¹⁷ Редкая и очень громкая версия БТР-80 замечена в Сирии. URL: https://vpk.name/news/231049_redkaya_i_ochen_gromkaya_versiya_btr-80_zamechena_v_sirii.html

¹⁸ Луньов І. В. Сучасний стан, завдання та перспективи розвитку Сил спеціальних операцій Збройних Сил України. К.: НУОУ, 2019. С. 7.

¹⁹ Звіт про науково-дослідну роботу «Інфо-12» (заключний). К.: НУОУ, 2014. С. 19.

ційних систем; спеціальних інформаційно-психологічних дій та підрозділу забезпечення.

Судячи із наявних достовірних відомостей, типова структура центра ІПсО (станом на початок 2014 р.) включала: аналітичний відділ; відділ спостереження та спеціальних дій з групою інформаційного забезпечення; відділення друкованої пропаганди; відділення інформаційно-телекомунікаційних технологій²⁰. На підрозділи інформаційно-психологічного протиборства планували покласти моніторинг суспільно-політичної обстановки у регіоні відповідальності; вивчення джерел негативного інформаційного впливу на керівництво та населення держави, особовий склад її військових формувань; відстеження діяльності різних політичних сил, здатних призвести до дестабілізації обстановки, появи незаконних збройних формувань; зміцнення позитивного іміджу України шляхом розміщення (просування) відповідного контенту на інформаційних та аналітичних ресурсах; блокування й нейтралізація зовнішніх джерел деструктивного інформаційно-психологічного впливу на управлінські кола, людиність та персонал силових структур України; інформаційну підтримку дій ЗС України, проведення силовими структурами спеціальних та антитерористичних операцій²¹.

Показовим стали і пропозиції щодо створення у складі інфраструктури «органів ІПсО стратегічного рівня» Центру боротьби в кіберпросторі, до якого б увійшли такі компоненти: управління; *відділи*: оперативний; розвідки у кіберпросторі; спеціальних дій у кіберпросторі; розробки спеціальних програмних засобів; *групи*: соціальної інженерії; системних адміністраторів; забезпечення²².

Водночас розбудова й оснащення інформаційно-психологічного компоненту ССО ЗС України наражалася на значні управлінські та фінансові труднощі. До 2008 р. не існувало дієвої системи забезпечення інформаційної безпеки, належної нормативно-розпорядчої бази та спеціалізованих структур з комплексного інформаційного протиборства, спостерігалось значне відставання у темпах розвитку сил і засобів ІБ, не було налагоджено підготовки фахівців з ІБ оперативного й стратегічного рівнів²³. Як наслідок, наприкінці лютого — на початку березня 2014 р. спосте-

²⁰ 72-й центр інформаційно-психологічних операцій (Україна). URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/72%D0%B9_%D1%86%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%80_%D1%96%D0%BD%D1%84%D0%BE

²¹ Звіт про науково-дослідну роботу «Інфо-12» (заклучний). К.: НУОУ, 2014. С. 110–113.

²² Там саме. С. 113.

²³ Уроки збройного конфлікту на території Грузії в серпні 2008 року. Науково-практична конференція 28 жовтня 2008 року. К.: НУОУ, 2009. С. 57–58.

рігалася «безпорадність» на інформаційному театрі «гібридної війни», неготовності вести інформаційне протиборство у зоні конфлікту на Сході України, адекватно працювати із свідомістю місцевого населення²⁴.

Розглянемо основні організаційно-правові етапи ССО ЗС та визначення місця в них структур інформаційного протиборства. В умовах інтенсифікації бойових дій гібридного характеру на Сході України, Указом Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 28 серпня 2014 року “Про невідкладні заходи щодо захисту України та зміцнення її обороноздатності”» від 24 вересня 2014 р. № 744 було висунуто вимогу щодо прискорення формування Сил спеціальних операцій.

Вже перші кроки із осмислення нових викликів безпеці та обороні України, реалій конфлікту на Сході держави та радикальних змін у міжнародних факторах воєнно-політичного буття України, концептуальне реагування на них на макрорівні державного управління, призвели до ухвалення Президентом України 6 травня 2015 р. рішення Ради національної безпеки і оборони України про введення у дію нової редакції «Стратегії національної безпеки України»²⁵. Серед провідних завдань називався «розвиток Сил спеціальних операцій Збройних Сил України відповідно до доктрин і стандартів НАТО».

Визначення новітніх доктринальних засад забезпечення національної безпеки дозволило розробити нову Воєнну доктрину держави, ухвалену Указом Президента України від 24 вересня 2015 р. № 555 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року "Про нову редакцію Воєнної доктрини України»²⁶. З погляду визнання непересічного значення ССО у сучасних умовах конфліктності принциповим стало положення цього документу, де серед основних модерних чинників загроз безпеці у світі називалося «перенесення ваги у воєнних конфліктах на асиметричне застосування воєнної сили не передбаченими законом збройними формуваннями, зміщення акцентів у веденні воєнних конфліктів на комплексне використання воєнних і невоєнних інструментів (економічних, політичних, інформаційно-психологічних тощо), що принципово змінює характер збройної боротьби».

²⁴ Аleshkevich Д. Как Москва выигрывает информационную войну у Киева? URL: <http://www.belvpo.com/ru/42106.html>

²⁵ Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року № 287 «Про Стратегію національної безпеки України». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>.

²⁶ Указ Президента України від 24 вересня 2015 р. № 555 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року “Про нову редакцію Воєнної доктрини України”»: URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/555/2015>

Висувалося завдання «розроблення комплексного нормативного документа щодо проведення спеціальних інформаційних операцій, узгодження понятійного апарату, визначення профільних структурних підрозділів державних органів та їх завдань і повноважень у мирний, воєнний час». Прямо йшлося про важливість активізації розвідувальної діяльності в інтересах підготовки та проведення Україною інформаційно-психологічних операцій. Це дозволило МО та ГШ ЗС України у грудні 2015 р. затвердити Концепцію формування та розвитку ССО ЗС України²⁷. Серед основних і першочергових (до кінця 2017 р.) завдань розвитку сектору безпеки і оборони України, визначених у «Концепції розвитку сектору безпеки і оборони України» (затвердженої Указом Президента України від 14 березня 2016 р. № 92) передбачалося створення Сил спеціальних операцій як окремого роду військ за напрямками, визначеними «Концепцією формування та розвитку Сил спеціальних операцій». З поміж пріоритетних завдань сектору безпеки і оборони визначалося «забезпечення інформаційної та кібербезпеки»²⁸. Це дозволило сформулювати Командування ССО, а прийнятий 16 червня 2016 р. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України з питань оборони» закріпив статус ССО як «окремого роду сил» ЗС України²⁹.

Цілісну правову основу під розбудову «елітних військ» української армії підвів прийнятий 7 липня 2016 р. Верховною Радою (ВР) України Закон України № 4795 «Про внесення змін до деяких законів України щодо Сил спеціальних операцій Збройних Сил України». У пояснювальній записці до законопроекту нагальність творення ССО окремо аргументувалася «залученням широкого спектру інформаційно-пропагандистських засобів впливу та різноманітності інформаційно-психологічних операцій з боку противника»³⁰. Закріплювалася функція частин ЗС України щодо «*проведення військових інформаційно-психологічних операцій*»³¹.

²⁷ Луньов І. В. Сучасний стан, завдання та перспективи розвитку Сил спеціальних операцій... С. 3.

²⁸ <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/92/2016#Text>

²⁹ Закон України від 16 червня 2016 р. № 1420 «Про внесення змін до деяких законів України з питань оборони». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1420-19#Text>

³⁰ Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо Сил спеціальних операцій Збройних Сил України». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59372.

³¹ Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо Сил спеціальних операцій Збройних Сил України» від 7 липня 2016 року № 1437-VIII. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59372

Закон України «Про оборону України» (з доповненнями 2016–2017 рр.) визначив поняття «спеціальна операція» як «сукупність узгоджених і взаємопов'язаних за метою, завданнями, місцем та часом спеціальних дій підрозділів Сил спеціальних операцій Збройних Сил України, спрямованих на створення умов для досягнення стратегічних (оперативних) цілей, які проводяться за єдиним задумом самостійно або у взаємодії з військовими частинами, іншими підрозділами Збройних Сил України, інших військових формувань, правоохоронних органів України та інших складових сил оборони для виконання завдань». Таким чином, закладалася організаційно-правова передумова до взаємодії частин ІПСО із спорідненими за функціями підрозділами СБ та МВС України. Збройні Сили України разом з іншими військовими формуваннями уповноважувалися до ведення воєнних дій, до різновидів яких Законі відніс «спеціальні операції (розвідувальні, інформаційно-психологічні тощо) у кіберпросторі»³².

29 грудня 2016 р. Рада національної безпеки та оборони України (РНБО) ухвалила рішення «Про Державну програму розвитку Збройних Сил України на період до 2020 року», затверджену Указом Президента України (документ мав закритий характер)³³. У травні 2017 р. вийшов наказ ГШ ЗС України щодо затвердження Програми розвитку ССО на період до 2020 р. 3 березня 2018 р. був підписаний Указ Президента України № 52 «Про Положення про Сили спеціальних операцій Збройних Сил України» (Положення носило закритий характер).

Доцільно навести і вельми важливі для формування нормативно-функціонального поля діяльності структур ІПСО ССО положення новітньої Стратегії воєнної безпеки України «Воєнна безпека — всеохоплююча оборона», Серед наріжних властивостей «перспективної моделі організації оборони України, Збройних Сил України та інших складових сил оборони в частині визначених завдань з оборони України» визначалося проведенням «усіх видів спеціальних операцій, зокрема на території противника, для недопущення його просування вглиб території України та стримування подальшої ескалації воєнного конфлікту» (що надавало частинам ССО можливість проведення ІПСО на території противника. Йшлося про важливість спроможностей Сил оборони щодо

³² Закон України «Про оборону України» від 6 грудня 1991 р. № 1932. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12?find=1&text=%D0%BE%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%B9#Text>

³³ Указ Президента України від 22 березня 2017 р. № 73 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року “Про Державну програму розвитку Збройних Сил України на період до 2020 року”». URL: <https://www.rnbo.gov.ua/Ukazy/442.html?PRINT>

«ведення асиметричних, мережецентричних... і непрямих дій, які нівелюватимуть чисельну та технологічну перевагу противника в ...інформаційному просторі».

Після наведених трансформацій частини інформаційно-психологічного протиборства перетворилися на функціонально значущий компонент ССО. З 2016 р., у рамках розбудови ССО як компонента Збройних Сил (ЗС) України, до їх складу передали частини (Головний центр, 16, 74, 83-й центри) ІПсО, раніш підпорядковані Управлінню інформаційних технологій МО України³⁴. Як приклад можна навести 83-й центр, котрий з липня 2015 р. центр опинився в оперативному підпорядкуванні ССО, а з травня 2016 р. частина остаточно перейшла у підпорядкування Командуванню ССО ЗС України³⁵. У квітні 2019 р. вийшов настановний документ ГШ щодо порядку організації ІПсО у ЗС України. Станом на лютий 2022 р. основу інформаційно-психологічного компоненту ССО ЗС України становили центри ІПсО: 16-й центр (в/ч А1182, сел. Гуйва, Житомирська обл.); 72-й (в/ч А4398, Бровари, Київська обл.); 74-й (в/ч А1277, Львов) та 83-й центр (в/ч А2455, Одеса)³⁶. Утвердилася профільна організаційно-функціональна структура центрів. Зокрема, у 72-у (Головному центрі, ГЦ) ІПсО до неї входили відділи: аналітичний; інформаційного забезпечення; соціальної інженерії; спостереження і спеціальних заходів; розробки і захисту власних інформаційних ресурсів; роботи в соціальних мережах; розробки друкованої продукції; розробки телерадіопродукції³⁷.

³⁴ *Луньов І.В.* Сучасний стан, завдання та перспективи розвитку Сил спеціальних операцій... С. 3–4; *Перспективи, проблеми розвитку та застосування Сил спеціальних операцій Збройних Сил України. Тези науково-практичного семінару 14 листопада 2019 р.* К.: НУОУ, 2020. С. 62; *Жарков Я. М.* Історичні передумови виникнення системи інформаційно-психологічних операцій у ЗС України... С. 15–21; *Козлов С.* Силы специальных операций Украины на линии огня. *Независимое военное обозрение.* 2022. 10 февраля.

³⁵ 83-й центр інформаційно-психологічних операцій сил спеціальних операцій України URL: <https://ukrsof.wordpress.com/83psyops/>

³⁶ *Тарасов С. В., Замичковський В. П., Тимофєєв А. В.* Роль і місце інформаційних операцій в системі застосування Збройних Сил України. Проблемні питання і шляхи вирішення. *Збірник тез доповідей науково-практичної конференції «Актуальні проблеми підготовки і застосування Збройних Сил України»* (м. Київ, 27–28 вересня 2016 р.). К.: ЦНДІ ЗС України, 2016. С. 88–90; *Сили спеціальних операцій — вимога часу. Військо України.* 2015. Січень.

³⁷ Информационные войска Украины. URL: https://pikabu.ru/story/informatsionnyie_voyska_ukrainyi_kassad_7106221; Подведение итогов работы внештатной рабочей группы № 6 офицерами 72 ГЦИПсО в январе 2022 года по ПсАк «Смута». URL: <https://telegra.ph/Podvedenie-itogov-raboty-vneshtatnoj-rabochej-gruppy-6-oficerami-72-GCIPsO-v-yanvare-2021-goda-po-PsAk-Smuta-02-21>; Структура 83-го Центра ИПСО ССО.

В АТО-ООС на Сході України брали участь частини ІПСО ЗС України: Головний центр, 74 та 83-й центри, 16-й загін ІПСО. Було створено відділення ІПСО у розвідувальному відділі Штабу АТО. Зі складу військових частин ІПСО в підпорядкування керівника АТО направлялися зведені загони з їх розподілом по напрямкам дій в інтересах оперативно-тактичних угруповань. Як ілюстрацію, можна навести дії зведеного загону від Головного центру та 83-го центру ІПСО в інтересах захисту особового складу військ від негативного інформаційно-психологічного впливу противника. Центром здійснювалося збір та узагальнення інформації щодо ставлення місцевого населення до українських силових структур, органів місцевої влади та до дій НЗФ в АТО; виявлення каналів деструктивного інформаційно-психологічного впливу у регіоні; налагодження співпраці з громадськими організаціями, органами місцевої влади та ЗМІ з метою сприяння стабілізації суспільно-політичної обстановки в районі виконання завдань тощо³⁸.

Відповідно до визначених завдань та технічних особливостей сучасного інформаційного протиборства ускладнювалася організаційно-функціональна будова центрів ІПСО ССО. Так, структура 83-го центру ІПСО (Одеса, станом на кінець 2018 р.) складалася з підрозділів:

Інформаційно-аналітичний загін (10 штатних одиниць): інформаційно-аналітичне відділення; група збору та обробки інформації.

Загін підготовки та проведення інформаційних заходів (9): група розробки друкованої продукції; відділення розробки телерадіопродукції; група інформаційного забезпечення.

Загін підготовки та проведення інформаційних заходів (16): три відділення спостереження та спеціальних дій (у воєнний час — чотири); група роботи в соціальних мережах; у воєнний час до штату додавалася група розробки та захисту власних інформаційних ресурсів.

Підрозділи забезпечення: радіостанція (3) та відділення матеріально-технічного забезпечення (6), у воєнний час додавалася апаратна на автомобілі.

URL: <https://colonelcassad.livejournal.com/tag/83%D0%B9%20%D0%98%D0%9F%D0%A1%D0%9E>

³⁸ Огляд дано за: *Алещенко В. І.* Особливості сучасних психологічних операцій Російської Федерації в умовах гібридної війни. *Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони*. Київ. 2019. № 3. С. 160–164; *Морально-психологічне забезпечення у Збройних Силах України: у 2 ч. Ч. 1.* Бровари: ТОВ 7БЦ, 2020. С. 716–727; *Білошицький В. І., Гангал А. В., Стукан С. О., Бех С. М.* Морально-психологічне забезпечення у Збройних Силах України: навчально-методичний посібник. 2-ге видання, доповнене і перероблене. Київ: НТУУ “КПІ імені Ігоря Сікорського”, 2020. С. 128–132.

На озброєнні центру, крім автомобілів, ПЕОМ та засобів зв'язку і кодування, особистої стрілецької зброї перебувала спеціальна техніка частин ІпсО: засоби оперативної поліграфії (1), станція звукомовлення ЗС-88 на БТР-80 (1), пересувний радіо-телетрансляційний комплекс ПРТК-1 (1), редакційно-видавничий автоматизований комплекс (3), техніка психологічної боротьби (2 од.)³⁹. З метою формування якісного резерву на призначення на посади до підрозділів інформаційних та психологічних операцій, у серпні 2019 р. ЗС України вперше оголосили набір на тримісячний Кваліфікаційний курс інформаційних та психологічних операцій (навчання проведенню інформаційних та психологічних операцій, базові знання щодо інформаційно-аналітичної роботи, основ соціальних комунікацій)⁴⁰.

Допомогу з підготовки кадрів для структур ІпсО надавали спеціалісти 4-ї групи інформаційного забезпечення ССО армії США, інструктори з Великої Британії (ВБ), Канади, Бельгії, Польщі, Литви та Естонії. Зокрема, із особовими складом 72-го головного центру ІпсО працювала група інструкторів 77-ї бригади інформаційних військ ЗС ВБ⁴¹. Згадана бригада ЗС ВБ створена на початку 2015 р. у графстві Беркшир «як відповідь на події в Криму» та з урахуванням досвіду протидії «Ісламській державі», спеціалізується на ІпсО в глобальному медіа-просторі та соціальних мережах, веде їх постійний моніторинг⁴².

У сучасних умовах розробляються перспективні проекти застосування у «спеціальних діях в інтересах психологічних операцій» зведених тактичних груп спеціального призначення. На думку спеціалістів, під час організації подібних дій, перспективною видається інтеграція підрозділів ІпсО до складу зведених підрозділів ССО на базі бойових частин спецпризначення. При цьому підрозділ ІпсО може бути компонентом штабної ланки зведеної структури ССО (займатися плануванням й прогнозуванням обстановки, аналітичною роботою) або виступати елементом бойової підтримки. Типовими завданнями підрозділів ІпсО в алгоритмі таких комплексних дій могли б бути поглиблений аналіз проведення спеціальної операції з урахування факторів цивільного середовища; сприяння у пошуку та використанні лідерів суспільної думки в районі проведення

³⁹ 83-й центр інформаційно-психологічних операцій сил спеціальних операцій України URL: <https://ukrsof.wordpress.com/83psyops/>

⁴⁰ Вперше проводиться набір на Кваліфікаційний курс ІпсО. URL: <https://www.ukrmilitary.com/2019/06/ipso-sof.html>

⁴¹ Берков А. Силы специальных операций Вооруженных сил Украины. *Зарубежное военное обозрение*. 2020. № 7. С. 39, 40–41.

⁴² British army creates team of Facebook warriors URL: <https://www.theguardian.com/uk-news/2015/jan/31/british-army-facebook-warriors-77th-brigade>.

спецоперації; розвідка з відкритих джерел інформаційного простору; цілеспрямоване дезінформування противника; соціально-інформаційна робота з населенням в районі проведення операцій тощо⁴³.

Висновки з дослідження. У ході реформування й модернізації Збройних Сил України відбулося законодавче й відомче нормативно-розпорядче оформлення та безпосереднє організаційне творення Сил спеціальних операцій як окремого виду ЗС. При цьому було обрано поширену в арміях низки провідних країн світу модель ССО із включенням до їх структури структур (частин) інформаційно-психологічного протиборства, вжито заходів до формування компоненту кіберборотьби оборонного відомства України. Оформилася система підготовки офіцерських кадрів та науково-аналітичного супроводження сил ІПсО.

З урахуванням світового досвіду та зарубіжною допомогою здійснено розбудову організаційно-функціональної вертикалі сил ІПсО, налагоджено їх взаємодію із іншими компонентами ССО, військової розвідки, органами морально-психологічного забезпечення ЗС України тощо. Основною формою застосування стали центри ІПсО, функціональну структуру яких привели у відповідність до актуальних завдань.

Визначилася місія фахівців з інформаційної боротьби із забезпечення належних умов в інформаційному просторі для успішного виконання завдань Сил оборони України, пріоритетні завдання якої стали своєчасне виявлення інформаційних загроз власним військам та здійснення інформаційно-психологічного впливу на противника з метою примушення його до відмови від своїх намірів, введення його в оману, пригнічення бойового духу та волі до перемоги, а також розробка різноманітної медіапродукції (у т.ч. для в соціальних мереж) тощо. Частини ІПсО як інтегрований компонент військово-управлінської та інформаційної систем взяли участь в проведенні АТО та ООС на Сході України, було налагоджено їх взаємодію із відповідними органами (підрозділами) ГУР МО, СБ України, структурами військово-цивільної адміністрації.

REFERENCES

Adams Thomas K. (1998). *US Special Operations Forces in action: The challenge of unconventional warfare*. London: Frank Cast, 360 p. [in English].

Aleschenko V.I. (2019). Osoblyvosti suchasnykh psykhologichnykh operatsij Rosijs'koi Federatsii v umovakh hibrydnoi vijny. *Suchasni informatsijni tekhnologii u sferi bezpeky ta oborony*, 3. S. 160–164. [in Ukrainian].

⁴³ Перспективи, проблеми розвитку та застосування Сил спеціальних операцій Збройних Сил України. Тези науково-практичного семінару (25 листопада 2021 року). К.: НУО України імені Івана Черняхівського, 2021. С. 11–12.

Anikieienko O.F. (2005). *Syly spetsial'nykh operatsiy armij providnykh zarubizhnykh krain ta ikh zastosuvannia. Informatsijno-analitychnyj ohliad TsNDI ZS Ukrainy*. Kyiv. 28 s. [in Ukrainian].

Berkov A. (2020). Syly spetsyal'nykh operatsiy Vooruzhennykh syl Ukrainy. *Zarubezhnoe voennoe obozrenye*, 7. S. 37–43. [in Russian].

Biloshyts'kyj V.I., Hanhal A.V., Stukan S.O. & Bekh S.M. (2020). *Moral'no-psykholohichne zabezpechennia u Zbrojnykh Sylakh Ukrainy: navchal'no-metodychnyj posibnyk*. 2-he vydannia, dopovnene i pereroblene. Kyiv: NTUU “KPI imeni Ihoria Sikors'koho”. 138 s. [in Ukrainian].

Bocharnikov V.P., Svieshnikov S.V. (2017). Pohliady na kharakter suchasnykh voiennykh konfliktiv. *Nauka i oborona*, 1. S. 3–8. [in Ukrainian].

Danyliuk I.A., Pechorin O.M., Yezers'kyj M.R. (2017). *Spetsial'ni operatsii providnykh krain svitu: navchal'nyj posibnyk*. K.: Natsional'nyj universytet oborony Ukrainy imeni Ivana Cherniakhovs'koho. 76 s. [in Ukrainian].

Informatsijna bezpeka u vijs'kovij sferi. (2011). Kyiv: NUOU imeni Ivana Cherniakhovs'koho. 128 s. [in Ukrainian].

Katsalapa V.O. (2015). Analiz svitovoho dosvidu zaluchennia vijs'k (syl) do vedennia informatsijnykh operatsij. *Trudy universytetu: zbirnyk naukovykh prats' Natsional'noho universytetu oborony Ukrainy imeni Ivana Cherniakhovs'koho*, 1. S. 15–18. [in Ukrainian].

Kozlov S. (2022, February 10). Syly spetsyal'nykh operatsiy Ukrainy na lynyy ohnia. *Nezavysymoe voennoe obozrenye*. [in Russian].

Krotiuk V.A. (Ed). (2021). *Vijny informatsijnoi epokhy: mizhdystsypynarnyj dyskurs: monohrafiia*. Kharkiv: FOP Fedorko M. Yu. 558 s. [in Ukrainian].

Lun'ov I.V. (2019). *Suchasnyj stan, zavdannia ta perspektyvy rozvytku Syl spetsial'nykh operatsij Zbrojnykh Syl Ukrainy*. Kyiv: NUOU. 20 s. [in Ukrainian].

MacAskill, Ewen (2015, 31 January). British army creates team of Facebook warriors. *The Guardian*. URL: <https://www.theguardian.com/uk-news/2015/jan/31/british-army-facebook-warriors-77th-brigade>. [in English].

Materialy naukovo-praktychnoho seminaru kafedry aeromobil'nykh vijs'k ta syl spetsial'nykh operatsij za temoiu: «Perspektyvy ta problemy rozvytku ta zastosuvannia syl spetsial'nykh operatsij. 20 kvitnia 2011 r. (2011). Kyiv: NUOU imeni Ivana Cherniakhovs'koho. 256 s. [in Ukrainian].

Pavlovs'ka S. (2008). Informatsijno-psykholohichnyj vplyv iak faktor dosiahnennia mety v khodi voiennykh dij. *Voienno istoriia*. № 5. S. 126–136. [in Ukrainian].

Perspektyvy, problemy rozvytku ta zastosuvannia Syl spetsial'nykh operatsij Zbrojnykh Syl Ukrainy. Tezy naukovo-praktychnoho seminaru (25 lystopada 2021 roku). (2021). Kyiv: NUO Ukrainy imeni Ivana Cherniakhovs'koho. 56 s. [in Ukrainian].

Popko S. M. (2009). Orhanizatsiia vzaiemodii z mistsevymy orhanamy vlady ta nadannia dopomohy mistsevomu naselenniu u konteksti provedennia informatsijno-psykholohichnykh operatsij za dosvidom vykonannia zavdan' ukrains'kym myrotvorchym kontynhentom v Respublitsi Irak u 2003–2005 rr. *Zbirnyk naukovykh prats' Vijs'kovoho instytutu Kyivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*, 21. S. 179–185. [in Ukrainian].

Punda Yu. V., Minieiev P. A. & Shepitsen O. I. (2020). Deiaki osoblyvosti pidhotovky derzhavy do vidsichi zbroynij ahresii z urakhuvanniam zmin u kharakteri zbroynykh konfliktiv. *Nauka i oborona*, 3. S. 3–7. [in Ukrainian].

Redkaia y ochen' hromkaia versyia BTR-80 zamechena v Syryi. URL: https://vpk.name/news/231049_redkaya_i_ochen_gromkaya_versiya_btr-80_zamechena_v_sirii.html [in Ukrainian].

Rynhys A. (2015, December 16). Syly spetsial'nykh operatsij. U poloni intryh i ambitsij. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2015/12/16/7092684/> [in Ukrainian].

Servetnyk Yu. S. (2009). Rol', mistse ta zavdannia Syl spetsial'nykh operatsij Zbroynykh Syl Ukrainy u zahal'noderzhavnij systemi borot'by z teroryzmom. *Systemy ozbroiennia i vijs'kova tekhnika. Kharkiv*, № 2. S. 151–155. [in Ukrainian].

Skipal's'kyj O. & Hruzd' S. (2016). Syly spetsial'nykh operatsij Minoborony Ukrainy v konteksti ukrains'kykh realij. Vyklyky i ryzyky. *Bezpekovyj ohliad Tsentru doslidzhennia armii, konversii ta rozzbroiennia. 15 veresnia 2016*. S. 29–43. [in Ukrainian].

Sliusarenko A.V. (2019). *Svitovyj dosvid rozbudovy ta zastosuvannia sukhoputnoho komponentu Syl spetsial'nykh operatsij (druha polovyna XX — pochatok XXI st.)*. L'viv: NA SVU, 420 s. [in Ukrainian].

Stasiuk V. V. (Ed). (2020). *Moral'no-psykholohichne zabezpechennia u Zbroynykh Sylakh Ukrainy: u 2 ch.* Ch. 1. Brovary: TOV 7BTs, 754 s. [in Ukrainian].

Syly spetsial'nykh operatsij — vymoha chasu. (2015). *Vijs'ko Ukrainy. Sichen'*. [in Ukrainian].

Syly spetsial'nykh operatsij Zbroynykh Syl Ukrainy: URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/> [in Ukrainian].

Tarasov S.V., Zamyckovs'kyj V.P. & Timofieiev A.V. (2016). Rol' i mistse informatsijnykh operatsij v systemi zastosuvanniam Zbroynykh Syl Ukrainy. Problemni pytannia i shliakhy vyrishennia. *Zbirnyk tez dopovidej naukovo-praktychnoi konferentsii «Aktual'ni problemy pidhotovky i zastosuvannia Zbroynykh Syl Ukrainy (m. Kyiv, 27–28 veresnia 2016 r.)*. Kyiv: TsNDI ZS Ukrainy, pp. 88–90. [in Ukrainian].

Tolubko V.B., Ros' A.O. (2002). Skladovi informatsijnoi borot'by. *Nauka i oborona*. № 2. S. 23–28. [in Ukrainian].

Uroky zbrojnogo konfliktu na terytorii Hruzii v serpni 2008 roku. Naukovo-praktychna konferentsiia 928 zhovtnia 2008 roku. (2009). Kyiv: NUOU, 96 s. [in Ukrainian].

Viedenieiev D., Sliusarenko A. (2019). Etnolohy z parashutom. Evoliutsiia struktur informatsijno-psykholohichnoho protyborstva syl spetsoperatsij armii SShA. Vyklyky i ryzyky. *Bezpekovyj ohliad Tsentru doslidzhennia armii, konversii ta rozzbroiennia*. № 7. S. 23–39; № 9. S. 29–43. [in Ukrainian].

Viedenieiev D., Sliusarenko A. (2018). Orhanizatsijno-kontseptual'ni modeli Syl spetsial'nykh operatsij Sukhoputnykh vijs'k providnykh krain NATO. Vyklyky i ryzyky. *Bezpekovyj ohliad Tsentru doslidzhennia armii, konversii ta rozzbroiennia*. № 1. S. 30–47. [in Ukrainian].

Viedienieiev D.V., Bystrukhin H.S., Semuka A.I. (2010). *Hostri kihti orla. Syly spetsial'nykh operatsij SShA: istoriia ta suchasnist'. Monohrafiia*. K.: K.I.S., 400 s. [in Ukrainian].

Zharkov Ya. M. (2006). Istorychni peredumovy vynykennia systemy informatsijno-psykholohichnykh operatsij u ZS Ukrainy. *Materialy Vsearmijs'koi nauk.-praktych. konf. «Modernizatsiia zmistu moral'no-psykholohichnoho zabezpechennia diial'nosti vijs'k (syl) v umovakh perekhodu ZS Ukrainy na kontraktnu osnovu komplektuvannia» vid 26.04.2006*. K.: NAOU, S. 15–21. [in Ukrainian].

Zharkov Ya. M. (2007). *Informatsijno-psykholohichnyj vplyv na vijs'ka ta naseleennia protyvnyka (1939–2000 rr.)* [Information Psychological Influence on Troops and Populations of Enemy (1939–2000)] (Extended abstract of Candidate's thesis). ЛНШМ: Natsional'na akademiia oborony Ukrainy. 21 s. [in Ukrainian].

Zharkov Ya.M. & Besedina L.M. (2009). Dosvid vykonannia zavdan' v Iraku pidrozdilamy IPsO ZS Ukrainy u skladi bahatonatsional'nykh syl. *Zbirnyk naukovykh prats' Vijs'kovoho instytutu Kyivs'koho natsional'noho universytetu*, (20). S. 178–184. [in Ukrainian].

Zharkov Ya.M., Dziuba M.T. (2007). Deiaki aspekty stanovlennia IPsO krain, scho mezhuiut' iz Ukrainoiu. *Visnyk Kyiv. nats. un-tu imeni Tarasa Shevchenka. Ser. Vijs'kovo-spetsial'ni nauky*, 14. S. 35–37. [in Ukrainian].

Dmytro Viedienieiev

Doctor of Historical Sciences, Professor,
Leading Researcher of the Research Center for Military History
of the National Defence University of Ukraine
named after Ivan Cherniakhovskiy (Kyiv, Ukraine)
E-mail: voyen_ist@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8929-9875>

Serhii Seheda

Doctor of Historical Sciences, Professor,
Chief of the Research Center for Military History
of the National Defence University of Ukraine
named after Ivan Cherniakhovskiy (Kyiv, Ukraine)
E-mail: voyen_ist@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7763-1324>

ESTABLISHMENT OF STRUCTURES FOR INFORMATIONAL AND PSYCHOLOGICAL WARFARE BY THE ARMED FORCES OF UKRAINE (1991–2021)

Abstract. *The goal of the article is the military-historical reconstruction of the process of development of structures (units) for information and psychological operations (IPsO) in the context of the reform of the armed forces of Ukraine and the creation of their modern component — the Special Operations Forces (SOF). For the first time, the authors attempted to present a comprehensive military-historical*

analysis of the organizational and functional evolution of the information warfare component of the army of independent Ukraine. The structural-systemic, structural-functional and historical-comparative methods have been used in the research. Based on the analysis of a wide range of scientific and specialized literature, the authors have focused on the creation and periodization of the normative and administrative base of the organizational forms, definition of their functions within an information war, training of personnel for such structures. The difficulties on the initial stage of the formation of IPsO units have been studied. The first experience of the combat use of IPSO units as part of the Ukrainian peacekeeping contingent in Iraq has been studied. The process of development of the SOF as a separate component of the armed forces of Ukraine, determination of their competence and structures of the SOF has been analysed by the authors. The construction of the IPsO component of the modern SOF of the armed forces of Ukraine has been described. The authors have highlighted such functions of the IPsO units as monitoring the social and political situation, activities of mass media and sources of informational influence on the personnel of military formations, tracking the activities of various political forces capable of destabilizing the situation, the emergence of illegal armed formations, strengthening the positive image of Ukraine by promoting relevant content in information and analytical resources, conducting informational and psychological campaigns with the aim of demonstrating the defence capability, informational support for actions of the armed forces of Ukraine, conducting special and anti-terrorist operations by law enforcement agencies. The materials and conclusions of the article can be used in the professional training of officers for the IPsO units of SOF of the armed forces of Ukraine.

Keywords: *information warfare, information and psychological operations, military construction, armed forces of Ukraine, special operations forces.*

Сергій Соколюк

капітан 1 рангу,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри Військово-Морських Сил
Національний університет оборони України
імені Івана Черняхівського
(Київ, Україна), sergnavy@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-3182-8073>

БОРОТЬБА ЗА ОСТРІВ ЗМІЙНИЙ — ГЕРОЇЧНА СТОРІНКА ІСТОРІЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (лютий–липень 2022 року)

Мета статті — висвітлити перебіг дій Сил оборони України та зс рф у боротьбі за острів Зміїний у лютому–липні 2022 р.

Новизна роботи полягає у тому, що у вітчизняній історіографії ця тема не знайшла належного відображення. **Методологія** наукової розвідки ґрунтується на залученні низки відкритих джерел, застосуванні проблемно-хронологічного методу, аналізу та синтезу.

Основні результати. З початком широкомасштабної збройної агресії рф проти України 24 лютого 2022 р. противник — збройні сили рф — активно вів бойові дії на морі, у перший же день захопивши острів Зміїний, що посідав у його планах особливе місце. Оволодівши островом, ворог активно нарощував на ньому сили та засоби і з кінця лютого по середину квітня 2022 р. забезпечив панування стратегічно важливому районі Чорного моря, використовував його у якості пункту маневреного базування для своїх легких сил, здійснював ізоляцію району ведення бойових дій на лінії острів Зміїний — мис Херсонес із залученням кораблів — носіїв ударної зброї, блокував судноплавство та створював небезпеку висадки морських десантів. З метою позбавлення противника панування в цьому районі, Командування ВМС ЗС України спланувало низку рішучих заходів. Починаючи з потоплення ракетного крейсера «Москва» 13–14 квітня, угруповання Сил оборони України на Чорному морі регулярно завдавало ударів по силах і засобах противника в районі острова із застосуванням протикорабельних ракет і артилерії, БпЛА авіації ВМС ЗС України та авіації Повітряних сил ЗС України. У результаті, зазнавши значних втрат у живій силі, озброєнні і техніці, противник 30 червня був змушений залишити острів і перемістити райони дій сил до узбережжя Криму та Кавказу. Це дозволило відновити судноплавство з українських портів на Дунаї та Одещині. Наведені у роботі **результати** стали одним із перших підсумків досліджень боротьби за острів Зміїний і дозволили окреслити напрямки подальших розвідок, зокрема, детальніше вивчення збройного протистояння за острів та аналіз досвіду застосування родів сил (військ ВМС ЗС України у російсько-українській війні).

Ключові слова: збройна агресія, острів Зміїний, угруповання різнорідних сил, нарощування спроможностей, панування на морі, ракетні удари, звільнення острова.

Викладення основного матеріалу.

Тема боротьби за острів Зміїний з початку широкомасштабної збройної агресії росії проти України у лютому — травні 2022 року ще не посіла належного місця в **історіографії**, хоча окремі її аспекти висвітлювалися у низці публікацій, здебільшого репортажного і новинного характеру, як вітчизняних, так і зарубіжних, а також офіційних зведеннях військово-політичного керівництва держави. І хоча останні джерела містять значно менше подробиць, а перебіг подій відображають часто з певним запізненням, проте саме ці зведення слугують офіційним підтвердженням дій Сил оборони України. Їх посилюють деякі аналітичні матеріали окремих авторів, як вітчизняних^{1,2,3,4,5}, так і зарубіжних^{6,7,8,9}.

У вітчизняній історіографії першими узагальнюючими працями, в яких на підставі відкритих джерел проаналізовано перебіг російсько-української війни, стала започаткована у березні 2022 року серія щомісячних воєнно-історичних описів, підготовлених робочою групою фахів-

¹ Овсяний К., Єгошина В. Боротьба за острів Зміїний. Погляд із супутника. — «Схеми». Радіо Свобода, 1 травня 2022 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/skhemy-ostriv-zmiinyu-suputnyk/31829456.html>

² Назарчук І. Від захоплення до звільнення. Хроніка битви за острів Зміїний. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/deokupacia-ostriv-zmiinyi/31933571.html>. — 08 липня 2022.

³ Огнев О. «Василий Бех» уничтожен Харпоон: что это за судно Черноморского флота РФ и почему его уничтожение важно. УНИАН, 19 червня 2022 р. URL: <https://www.unian.ua/war/vasiliy-beh-znishcheniy-harpoon-shcho-ce-za-sudno-chornomorskogo-flotu-rf-i-chomu-yogo-znishchennya-vazhlivo-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-11871522.html>.

⁴ Романюк Р. Битва за Зміїний. Героїчна історія: як Україна втратила і повернула надважливий острів. Реконструкція. Українська правда, 7 листопада 2022 р. URL: [https://www.pravda.com.ua/articles/"022/11/7/7375232/](https://www.pravda.com.ua/articles/).

⁵ Романюк Р. Перша битва «Богдани». Як українська САУ примусила росіян до «жесту доброї волі» на Зміїному. Українська правда, 13 лютого 2023 р. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2023/02/13/7388834/>.

⁶ Вільямс Софі, Кірбі Пол. Острів Зміїний і битва за контроль у Чорному морі. BBC News, 11 травня 2022 р. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61412847>.

⁷ Gatopoulos Alex. Russia-Ukraine war: The struggle for Snake Island. Aljazeera.com 2022, June 30. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2022/6/30/russia-ukraine-war-the-struggle-for-snake-island>.

⁸ Купер Том. Українська війна, 7–8 травня 2022 р. URL: https://medium.com/@x_TomCooper_x/ukraine. — 8 травня 2022.

⁹ Купер Том. Українська війна, 10, 11, 12 травня 2022 року. URL: https://medium.com/@x_TomCooper_x/ukraine-war-10-11-12-may-2022-cfd65b518a4d. — 12 травня 2022.

ців Міністерства оборони України, Апарату Головнокомандувача Збройних Сил України, Генерального штабу Збройних Сил України та Центру досліджень воєнної історії Збройних Сил України, які ґрунтувалися на лаконічних щоденних і періодичних офіційних зведеннях Генерального штабу ЗС України, Військово-Морських Сил ЗС України, Сил оборони Півдня та інших відкритих джерел. У них, крім загального аналізу перебігу найбільшого збройного протистояння на території Європи у період після Другої світової війни, знайшли своє відображення епізоди боротьби Сил оборони України за острів Зміїний^{10,11,12,13}. Виключення склав Військово-історичний опис за липень 2022 року, в якому боротьбі за острів Зміїний присвячено окремий додаток¹⁴. Відтак, базовою основою для роботи стали матеріали, опубліковані у засобах масової інформації (ЗМІ), а також офіційних зведеннях, утім для останніх джерел характерна недостатня повнота, а публікації в ЗМІ часто наводять суперечливі дані, що вимагає ретельного критичного аналізу та зіставлення інформації.

Зазначимо, що острів Зміїний (Snake/Serpent Island — *англ.*, Insula Serpilor — *рум.*, Λευκός — *дав.-гр.*, Φιδονήσι — *грец.*, Yılan Adası — *тур.*) — невелика ізольована скеляста ділянка суходолу довжиною 662 м, шириною 560 м, максимальною висотою над рівнем моря 41 м і площею 0,214 км², розташована в акваторії північно-західної частини Чорного моря, за 38 км від узбережжя на схід від дельти Дунаю та близько 120 км на південний захід від Одеси. Площа острова складає 17 га, з крутосхилами берегів 20,5 га, довжина берегової лінії — 3,34 км¹⁵. Глибина в середній частині проходу між берегом та островом — 27,5 м¹⁶. Житлові споруди на острові утворюють селище Біле Вилківської міської громади Ізмайльського району Одеської області¹⁷.

¹⁰ Воєнно-історичний опис російсько-української війни (лютий–березень 2022 року). К.: МОУ, ГШ, НУОУ, 2022. 114 с.

¹¹ Воєнно-історичний опис російсько-української війни (квітень 2022 року). К.: МОУ, ГШ ЗСУ, НУОУ, 2022. 148 с.

¹² Воєнно-історичний опис російсько-української війни (травень 2022 року). К.: МОУ, ГШ ЗСУ, НУОУ, 2022. 131 с.

¹³ Воєнно-історичний опис російсько-української війни (червень 2022 року). К.: МОУ, ГШ ЗСУ, НУОУ, 2022. 128 с.

¹⁴ Воєнно-історичний опис російсько-української війни (липень 2022 року). К.: МОУ, ГШ ЗСУ, НУОУ, 2022. 165 с.

¹⁵ Зміїний (острів). Матеріал із Вікіпедії. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>.

¹⁶ Лоція Чорного та Азовського морів на води України. Київ: Держгідрографія, 2004. С. 16.

¹⁷ Зміїний (острів). Там же.

Прикметно, що острів, поряд з унікальним географічним положенням, має неабияке економічне, політичне, військове та природоохоронне значення¹⁸.

Економічне значення острова зумовлене тим, що навколо острова в межах територіального моря України шириною 12 морських миль та виключної (морської) економічної зони України (шириною до 200 морських миль) зосереджені численні морські ресурси, зокрема, рибні запаси та природні копалини — газ і нафта¹⁹. Морські транспортні шляхи (комунікації), що проходять повз нього, є найкоротшими між українськими портами Чорноморськ, Одеса, Південний, Миколаїв, Херсон та портами Румунії, Болгарії, Туреччини, дельтою річки Дунай, а через протоки Босфор і Дарданелли — зв'язують українські порти з портами Середземного та інших морів і океанів світу²⁰. Пов'язане з економічним, політичне значення острова характеризує здатність України як держави до володіння його територією й акваторією навколо нього та забезпечення суверенітету і територіальної цілісності держави.

Важливе військово-стратегічне значення Зміїного обумовлюється тим, що розміщені на острові засоби спостереження забезпечують додаткові спроможності з контролю морського та повітряного простору у північно-західній частині Чорного моря та розширюють межі дальнього радіолокаційного виявлення. По суті, за допомогою розміщених на острові технічних засобів можна контролювати обстановку у всій північно-західній частині Чорного моря. Відтак, у середині 2021 р., за інформацією Генштабу ЗС України, на острові було встановлено «отримане від іноземних партнерів обладнання контролю за надводними та підводними цілями»²¹.

Разом із тим, за оцінкою Головного управління розвідки Міноборони України, це єдиний район, через який росіяни можуть здійснити спробу висадити десант через Південну Бесарабію на територію Придністров'я²².

¹⁸ Воєнно-історичний опис російсько-української війни (липень 2022 року) / МОУ, ГШ ЗСУ. Київ, 2022. С. 143.

¹⁹ Острів Зміїний є важливим для контролю всього морського трафіку Чорного та Азовського морів — військовий експерт. *Українські національні новини*, 4 травня 2022 р. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/exclusive/1975336-ostriv-zmiyniy-ye-vazhlivim-dlya-kontrolyu-vsogo-morskogo-trafik-chornogo-ta-azovskogo-moriv-viyskoviy-ekspert>.

²⁰ Воєнно-історичний... (липень 2022 року). С. 143.

²¹ Назарчук І. Від захоплення до звільнення. Хроніка битви за острів Зміїний. *Радіо Свобода*, 08 липня 2022 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/deokupacia-ostriv-zmiyniy/31933571.html>

²² Стратегічно важлива точка: глава розвідки розповів про значення острова Зміїний. *Слово і Діло*, 13 травня 2022 р. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/05/13/>

На думку воєнних експертів, розмістивши на острові протикорабельні крилаті ракети, можна контролювати усю північно-західну частину Чорного моря²³. Відтак, острів має і стратегічне значення.

Пригадаймо, що провівши на початку серпня 2008 року за мовчазної згоди Заходу успішну «5-денну війну» — операцію з «примушення до миру» проти Грузії, а по-суті, репетицію майбутнього вторгнення в Україну, — російська федерація протягом лютого–травня 2014 року, здійснивши підступну збройну агресію проти України, анексувала територію Автономної республіки Крим й окупувала частину території Донецької та Луганської областей. Разом із тим, агресія була поширена і на морську акваторію, під час якої військовими кораблями чф рф у пунктах базування Севастополь, Новоозерне, Балаклава були заблоковані кораблі та катери ВМС ЗС України і Морської охорони Державної прикордонної служби України. Одночасно підрозділами спецпризначення зс рф були захоплені морські стаціонарні платформи України поблизу півострова Тарханкут і острова Зміїний, який, утім, залишився під контролем України.

З початком повномасштабного вторгнення рф в Україну 24 лютого 2022 року острів Зміїний опинився у вирі подій, за нього розпочалася запекла боротьба. Отримавши від українських захисників категоричну відмову капітулювати²⁴, кораблі чорноморського флоту російської федерації (чф рф) — ракетний крейсер (ркр) проєкту (пр.) 1164 «Москва», патрульний корабель (пк) проєкту 22160 «Василий Быков» та фронтовий бомбардувальник Су-24М військово-космічних сил рф завдали артилерійсько-бомбових ударів по Зміїному, у результаті чого на ньому була пошкоджена інфраструктура, а сам острів — захоплений противником²⁵. Захисники острова — військовослужбовці морської піхоти ВМС ЗС України, Державної прикордонної служби України та підрозділів Сил спеціального призначення — потрапили у ворожий полон²⁶.

З метою евакуації з острова українських воїнів, які вважалися загиблими, 26 лютого з порту Одеса до острова було спрямоване пошуково-рятувальне судно «Сапфір» Морської пошуково-рятувальної служби, до складу екіпажу якого входили цивільні моряки, військові капелани, лікар.

novyna/bezpeka/strategichno-vazhlyva-tochka-hlava-rozvidky-rozpoviv-pro-znachennya-ostrova-zmiynij.

²³ Острів Зміїний є важливим для контролю...

²⁴ «Русский корабль, иди нах.й!»: захисники Зміїного відповіли ворогові. *Українська правда*, 25 лютого 2022 р. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/02/25/7325592/>.

²⁵ Назарчук І. Там же.

²⁶ Воєнно-історичний опис... (липень 2022 року). С. 143–144; «Русский корабль, иди нах.й!»: захисники Зміїного відповіли ворогові. *Українська правда*, 25 лютого 2022 р. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/02/25/7325592/>.

Утім, судно було захоплене противником і тільки через місяць цивільних моряків удалось повернути в результаті обміну в Україну, а капелани Леонід Болгаров і Олександр Чоков знаходилися в російському полоні 43 дні; священника Одеської єпархії ПЦУ отця Василя Вирозуба звільнили значно пізніше — аж на початку травня²⁷.

Відтак, для убезпечення всіх цивільних суден від загроз, від злочинних дій держави-агресора та створення умов для діяльності ВМС ЗС України з реагування на незаконне перебування у територіальному морі України кораблів військово-морського флоту рф, які завдали ракетних ударів по об'єктах на території України, у тому числі по цивільних, Україна з 24 лютого оголосила про закриття району в північно-західній частині Чорного моря²⁸.

Перші ознаки використання острова Зміїний російськими військовими були зафіксовані супутником «Planet» 14 березня, коли на острів прилетів російський військовий гелікоптер Мі-8, який доставив обладнання та розвідувальну групу рф, у т.ч., можливо, для вилучення технічних засобів і документації, залишені українськими військовими й прикордонниками. Згодом на острові були розміщені підрозділи радіоелектронної розвідки, протиповітряної оборони, 810-ї окремої бригади морської піхоти та розвідувальний загін сил спецпризначення чорноморського флоту рф²⁹.

У подальшому, противник здійснював ізоляцію району ведення бойових дій на лінії острів Зміїний — мис Херсонес із залученням ракетного крейсера (ркр) проєкту 1164 «Москва», малого ракетного корабля (мрк) проєкту 1234 «Буря» та ракетного катера (рка) проєкту 1241.1 «Івановець». Також поблизу острова виконував завдання з ведення розвідки та висвітлення обстановки у північно-західній частині Чорного моря й об'єктів на українському узбережжі середній розвідувальний корабель (срзк) чф рф проєкту 18280 «Іван Хурс»³⁰.

Таким чином, за оцінкою фахівців британської ВВС, «Захоплений Росією цей нічим не примітний скелястий виступ у Чорному морі став полем битви стратегічного значення»³¹.

²⁷ Назарчук І. Від захоплення...

²⁸ Україна закрила морський район в північно-західній частині Чорного моря для відсічі збройній агресії РФ, — МЗС. *Цензор.нет*, 27 лютого 2022 р. URL: https://censor.net/ua/news/3319579/ukrayina_zakryla_morskyyi_rayon_v_pivnichnozahidniyi_chastyni_chornogo_morya_dlya_vidsichi_zbroyniniyi.

²⁹ Овсяний К., Єгошина В. Боротьба за острів...; Воєнно-історичний опис... (травень 2022 року)... С. 95; Воєнно-історичний опис... (липень 2022 року)... С. 144.

³⁰ Воєнно-історичний опис (березень 2022 року) / МОУ, ГШ ЗСУ. Київ, 2022. С. 98.

³¹ Вільямс Софі, Кірбі Пол. Там же.

У період з кінця лютого по квітень 2022 р. противник активно використовував острів у якості пункту маневреного базування для легких сил — бойових катерів. Зазвичай, з настанням темного часу доби швидкісні катери противника розгорталися з пунктів базування Севастополь, Новоозерне до газодобувних платформ Голіцинського та Одеського газових родовищ, а у подальшому — до о-ва Зміїний, звідки вони регулярно здійснювали рейди до українського узбережжя, де вели диверсійно-розвідувальні дії у гирлі річки Дунай, на підходах до населених пунктів Затока, Кароліно-Бугаз, Чорноморськ³².

Із середини березня поблизу острова космічна розвідка партнерів регулярно фіксувала великі військові кораблі, у тому числі систематично флагман чф рф ркр пр. 1164 «Москва». Разом із тим, противником здійснювалися перевезення на острів матеріальних засобів, у т. ч. боєприпасів, зброї, майна на острів із застосуванням одного з великих десантних кораблів (вдк) проєкту 775 та суден забезпечення чф рф³³.

Таким чином, противник створив зону контролю над акваторією північно-західної частини Чорного моря, яку складали кілька важливих елементів. По-перше, так звані «вишки Бойка» (українські морські стаціонарні платформи «Петро Годованець» і «Україна» державної компанії «Чорноморнафтогаз» у північно-західній частині Чорного моря за 100 км від Одеси і 150 км від Криму), які росіяни передислокували ближче до узбережжя Криму і перетворили з промислових об'єктів на військові, розмістивши на них засоби системи висвітлення обстановки, зброю і засоби ППО, і разом із захопленням Зміїним створили рубіж блокування узбережжя України, що забезпечувало росії повний контроль за судноплавством. Другим важливим елементом забезпечення панування противника в цьому районі Чорного моря став флагман чорноморського флоту рф — ракетний крейсер пр.1164 «Москва», який виконував ще дві критично важливі функції — з протиповітряного прикриття розгорнутих сил у північно-західній частині Чорного моря та пункту управління ними³⁴.

Отже, противник, забезпечивши панування в північно-західній частині Чорного моря, повністю контролював обстановку в цьому районі, заблокував українські порти та заборонив судноплавство, створював небезпеку висадки морських десантів. Виходячи з цього, з метою позбавити противника панування або, щонайменше, переваги в цьому районі,

³² Воєнно-історичний опис... (липень 2022 року) / МОУ, ГШ ЗСУ. Київ, 2022. С. 144.

³³ Там само.

³⁴ Романюк Роман. Там же.

командування ВМС ЗС України спланувало низку заходів, найбільш важливим із яких стало завдання ударів по кораблях противника.

Виявивши у районі Зміїного ворожий крейсер, командування Сил оборони України надіслало запит до європейського розвідпункту НАТО про необхідність підтвердження перебування в певному квадраті певного об'єкта, не називаючи його. Патрульний протичовновий літак-розвідник «Р-8 Посейдон», залучений зі складу сил НАТО, підтвердив координати ркр «Москва»³⁵. Імовірно, на думку деяких експертів, поки кілька БпЛА «Bayraktar TB2» ВМС ЗС України відволікали на себе ППО противника (на думку деяких експертів), береговим ракетним дивізіоном ВМС ЗС України о 14.10 13 квітня протикорабельним ракетним комплексом (ПКРК) РК-360МЦ «Нептун» було завдано ракетного удару двома ракетами Р-360 по ркр «Москва», що маневрував у районі за 10–12 миль на північний схід від Зміїного. О 14.17 ракети вразили крейсер³⁶. У результаті отриманих важких ушкоджень та пожежі крейсер втратив хід³⁷. Надвечір екіпаж припинив боротьбу за живучість і залишив корабель³⁸.

Незважаючи на вжиті командуванням противника заходи з його порятунку із залученням пошуково-рятувальних сил чф рф та спроби відбуксирувати корабель до пункту базування, унаслідок детонації боєзапасу 14 квітня у точці за 50 морських миль від узбережжя України та 80 морських миль від Одеси близько 18.00 (за іншими даними — зранку³⁹) унаслідок детонації боєзапасу та втрати остійності він затонув на глибині 65 м⁴⁰.

До кінця квітня на місці загибелі корабля силами аварійно-рятувальної служби чф рф проводилися пошукові роботи, до яких залучалося навіть найстаріше пошуково-рятувальне судно вmf рф «Коммуна» (колишній «Волхов»), побудоване у 1915 р. Отримані начебто під час гідроакустичного обстеження зображення затонулого крейсера на дні, які продемонстрували, що від удару унаслідок вибуху і пошкодження силового набору в районі надбудови корпус розламався на дві частини і корабель ліг на дно лівим бортом, а також начебто виявлений поряд на

³⁵ Романюк Роман. Там же.

³⁶ Бутусов Юрій. Історичний пуск двох ракет Нептун, які потопили російський крейсер «Москва». Відео. *Цензор.нет*, 13 квітня 2023 р. URL: https://censor.net/ua/video_news/3411979/istorychnyyi_pusk_dvoh_raket_neptun_yaki_potopyly_rosiyiskyyi_kreyiser_moskva_video.

³⁷ Воєнно-історичний опис... (квітень 2022 року) / МОУ, ГШ ЗСУ. Київ, 2022. С. 93.

³⁸ Бутусов Юрій. Там же.

³⁹ Бутусов Юрій. Там же.

⁴⁰ Там же. С. 93.

дні вертоліт Ми-26, за допомогою якого, вочевидь, намагалися загасити пожежу на борту крейсера^{41,42}, виявилися підробкою⁴³.

Отже, командування ВМС ЗС України провело одну з найблискучіших операцій у своїй історії, результатом якої стало знищення найбільш потужного за своєю ударною міццю корабля, флагмана чорноморського флоту рф — ракетного крейсера проєкту 1164 «Москва», одного із трьох наявних у вmf рф, та завдання морально-психологічної і військової поразки росії стратегічного значення.

На думку британських фахівців, втрата «Москви» означала, що російські кораблі, які забезпечували постачання острова, відтепер мали мінімальний захист, хоча, якщо Росії вдасться посилити свої спроможності, то вона могла б знову домінувати у північно-західній частині Чорного моря⁴⁴.

У результаті знищення крейсера з урахуванням загрози подальших ударів противником переміщено райони маневрування своїх сил з району острова Зміїний за межі радіусу дії ракет (близько 150 км) від узбережжя України в Одеській області до 12-мильної зони біля узбережжя Криму, чим було суттєво знижено спроможності до ведення активних дій на морі та ускладнило поповнення запасів окупаційних сил на острові морем⁴⁵.

На цьому завершився **перший етап (24 лютого — 14 квітня)** боротьби за острів Зміїний, що характеризувався активним розгортанням сил і засобів, нарощуванням спроможностей противника у районі острова з метою встановлення панування у північно-західній частині Чорного моря, і завершився знищенням ракетного крейсера «Москва» та переміщення районів маневрування ворожих сил з району острова Зміїний за межі радіусу дії ракет до узбережжя Криму і, у підсумку, втрати панування у північно-західній частині Чорного моря, що, у свою чергу, призвело до ускладнення логістичного забезпечення морем окупаційних сил на острові.

Противник з метою відновлення своїх спроможностей та ротації підрозділів, розташованих на острові, почав використовувати здебільшого

⁴¹ Появились первые эхолокационные снимки крейсера «Москва» со дна Черного моря (фото). *Фокус*, 25 апреля 2022 г. URL: <https://focus.ua/voennye-novosti/513332-rozavilis-pervye-eholokacionnye-snimki-kreysera-moskva-so-dna-chernogo-morya-foto>.

⁴² Воєнно-історичний опис... (квітень 2022 року). С. 94.

⁴³ «Эхолокационные снимки» крейсера Москва на дне Черного моря оказались фейком. *NV*, 25 апреля 2022 г. URL: <https://nv.ua/ukraine/events/kreyser-moskva-smi-pokazali-pervye-eholokacionnye-snimki-zatonuvshego-korablya-novosti-ukrainy-50236740.html>.

⁴⁴ *Вільямс Софі, Кірбі Пол*. Там же.

⁴⁵ *Gatopoulos Alex*. Там же.

швидкісні катери зі складу чф рф⁴⁶. Так, 25 квітня у район острова здійснили перехід з пункту базування Севастополь два десантних катери (дка) пр. 11770 типу «Серна» та один патрульний катер (пка) пр. 03160 типу «Раптор»⁴⁷, якими було доставлено засоби посилення — зенітні артилерійські установки, зенітно-ракетні комплекси ближньої дії, засоби радіоелектронної боротьби, радіоелектронної розвідки, зв'язку і підрозділ охорони, а натомість — евакуйовано вбитих і поранених⁴⁸. За інформацією партнерів, отриманою за допомогою супутника, на острові було зафіксовано переміщення вантажної техніки, яка, вочевидь, здійснювала перевезення обладнання ППО⁴⁹.

З цього випливає, що російське командування побоювалося чергового ураження українськими ракетами, для чого і почало використовувати невеликі маневрені катери, в які набагато складніше влучити. І недаремно. Так, з метою ускладнення висвітлення противником повітряної та морської обстановки у визначеному районі моря, а також підготовки та здійснення диверсійно-розвідувальних дій з морського напрямку, 27 квітня артилерією берегових ракетно-артилерійських військ (БРАВ) ВМС ЗС України було здійснено вогневе ураження позицій противника на о. Зміїний, у результаті чого був знищений один самохідний зенітно-ракетний комплекс, імовірно «Стрела-10», та завдані втрати в живій силі⁵⁰.

Противник, прагнучи утримати контроль за морськими комунікаціями, які проходять повз острів Зміїний, починаючи з другої половини квітня, намагався вести дії з відновлення панування у районі навколо острова⁵¹ та підтримання сприятливого оперативного режиму, для чого активно використовувалися катери пр. 03160 типу «Раптор», які несли дозорну службу і здійснювали патрулювання в районі⁵².

Разом із тим, на думку британських фахівців, встановлення на острові системи протиповітряної оборони великої дальності забезпечувало б росіянам захист своїх сил, які були б спроможні досягти берегової лінії України. Це, у свою чергу, сприяло б можливій висадці ворожого морського та повітряного десантів у Південній Бесарабії та прориву до

⁴⁶ Овсяний К., Єгошина В. Там же.

⁴⁷ Воєнно-історичний опис... (квітень 2022 року). С. 95.

⁴⁸ Воєнно-історичний опис... (липень 2022 року). С. 144.

⁴⁹ Овсяний К., Єгошина В. Там же.

⁵⁰ ЗСУ нанесли удар по позиціях окупантів на острові Зміїний. *LB.UA*. 1 травня 2022. URL: https://lb.ua/society/2022/05/01/515332_zsu_nanesli_udar_pozitsiyah.html; Воєнно-історичний опис... (липень 2022 року). С. 144.

⁵¹ Воєнно-історичний опис... (квітень 2022 року). С. 96.

⁵² Воєнно-історичний опис... (липень 2022 року). С. 144.

Придністров'я і оточення українського угруповання на Одещині⁵³, що у поєднанні з активними діями у приморських районах Миколаївської області призвело б до повної окупації Півдня України і позбавлення її виходу до морських портів з усіма можливими наслідками.

З метою недопущення відновлення противником панування у північно-західній частині Чорного моря та зриву його діяльності в районі острова командування ВМС ЗС України вжило низку заходів. Так, 30 квітня внаслідок удару безпілотним авіаційним комплексом (БпЛАК) «Bayraktar TB2» ВМС ЗС України керованими високоточними бомбами⁵⁴ було знищено російський ЗРК «Стрела-10»⁵⁵, три зенітні артилерійські установки, командно-штабну машину зв'язку (серверну з телекомунікаційним обладнанням), станцію РЕБ «Репелент-1» та 42 військовослужбовця ЗС РФ⁵⁶, а 1 травня було знищено обладнання супутникового зв'язку та склад боєприпасів⁵⁷. До Севастополя катером було здійснено евакуацію 8 поранених військовослужбовців⁵⁸.

Зважаючи на успішні дії БпЛАК ВМС ЗС України, противник посилив контроль за повітряним простором, зокрема над островом Зміїний та прилеглою акваторією. Так, до цілодобового чергування з ППО було залучено пару винищувачів Су-30СМ морської авіації чф рф з аеродрому Саки.

На світанку 2 травня, незважаючи на вжиті противником заходи, ударом БпЛАК «Bayraktar TB2» ВМС ЗС України було знищено два російські катери пр. 03160 типу «Раптор», які додатково виконували завдання з ведення розвідки в районі між островом і гирлом р. Дунай⁵⁹.

⁵³ Вільямс С., Кірбі П. Там же.

⁵⁴ Ще два катери «Раптор» відправлено на дно: Bayraktar TB2 рве рашистів. *Defense Express*, 08 травня 2022 р. URL: https://defence-ua.com/weapon_and_tech/sche_dva_kateri_raptor_vidpravleno_na_dno_bayraktar_tb2_rve_rashistiv_video-7271.html.

⁵⁵ ВМС показали, як Bayraktar знищив ЗРК «Стрела-10» на Зміїному. *Український мілітарний центр*, 3 травня 2022 р. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/vms-pokazaly-yak-bayraktar-znyshhyv-zrk-strela-10-na-zmiynomu/>.

⁵⁶ Сили оборони України знищили техніку та живу силу на острові Зміїний. *Український мілітарний центр*, 1 травня 2022 р. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/syly-oborony-ukrayiny-znyshhyly-tehniku-ta-zhyvu-sylu-na-ostrovi-zmiinyj>.

⁵⁷ ЗСУ знову завдали удару по позиціях окупантів на окупованому острові Зміїний. *Слово і Діло*, 1 травня 2022 р. URL: https://www.slovoidilo.ua/2022/05/01/novyna/bezpeka/zsu-znovu-zavdaly-udaru-po-pozyciyah-okupantiv-okupovanomu-ostrovi-zmiinyj?_gl=1*mth66r*_ga*andGZkE3YXJV Y0ZDRmlfcFj.

⁵⁸ Воєнно-історичний опис... (травень 2022 року). С. 96.

⁵⁹ Воєнно-історичний опис... (травень 2022 року). С. 97; Біля острова Зміїний знищено два російські катери. *Слово і Діло*, 2 травня 2022 р. URL: https://www.slovoidilo.ua/2022/05/02/novyna/bezpeka/ostrova-zmiinyj-znyshheno-dva-rosijski-katery?_gl=1*dksl3n*_ga*andGZkE3YXJVY0ZD.

У результаті чергового удару, завданого БпЛА «Bayraktar TB2» ВМС ЗС України 3 травня, по силах і засобах противника на острові, було знищено антени РЛС, ЗРК «Тор М2» та знищено склад боєприпасів⁶⁰.

Виходячи із ситуації, що склалася, командування сил противника для відновлення забезпечення підрозділів на о. Зміїний розгорнуло із пункту базування (ПБ) Севастополь до ПБ Новоозерне додатково три патрульних катери типу «Раптор» та один десантний катер типу «Серна». 5 травня катери здійснили перехід із ПБ Новоозерне до району Одеського газового родовища, де морські стаціонарні платформи виконували функцію маневреного пункту базування кораблів і катерів, а 6 травня — до о. Зміїний⁶¹.

За даними британської розвідки, з метою посилення ППО з прикриття сил, які діють в цьому районі, на острові були встановлені всепогодний тактичний зенітно-ракетний комплекс «Тор» (за класифікацією НАТО — «SA-15») та зенітний ракетно-гарматний комплекс «Панцирь С1» («SA-22»)⁶².

Натомість, з метою подальшого послаблення ППО противника на острові 6 травня БпЛАК «Bayraktar TB2» ВМС ЗС України знову здійснили успішний удар по Зміїному, уразивши ЗРК «Тор М2»⁶³. У результаті суттєве зниження спроможностей ППО противника на острові дозволило ВМС ЗС України 7 травня із застосуванням БпЛАК «Bayraktar TB2» знищити три російські бойові одиниці — десантний катер (дка) проєкту 11770 типу «Серна» біля причалу острова із 2-ма ЗРК «Тор М2» на борту та 2 патрульних катери (пка) проєкту 03160 типу «Раптор», а ще один типу «Раптор» — пошкодити⁶⁴.

⁶⁰ Чергове «відвідування» ворожих позицій на острові Зміїному. URL: <https://www.facebook.com/watch/?v=702466361067827&ref=sharing>. — 03 травня 2022 р.

⁶¹ Воєнно-історичний опис... (травень 2022 року). С. 97.

⁶² Процепова Ксенія. На Зміїному в Одеській області росіяни могли встановити ЗРК «Тор» та «Панцирь-С1» — британська розвідка. *Суспільне. Новини*, 6 червня 2022 р. URL: <https://suspilne.media/247049-na-zmiinomu-v-odeskij-oblasti-rosiani-mogli-vstanoviti-zrk-tor-ta-pancir-s1-britanska-rozvidka/>.

⁶³ Журавель Д. Bayraktar продовжує нищити техніку РФ на острові Зміїний. URL: <https://shotam.info/bayraktar-prodovzhuie-nyshchyty-tekhniku-rf-na-ostrovi-zmiinyu-video/>.

⁶⁴ Відразу три російських катери потонули біля острова Зміїний після удару ЗСУ. *Слово і Діло*, 8 травня 2022 р. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/05/08/novyna/bezpeka/vidrazu-try-rosijskix-katery-potonuly-ostrova-zmiinyj-pislya-udaru-zsu>; Росія заявила про знищення українського корвета. ВМС твердить, що такого корабля не було. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61371902>; «Bayraktar» ЗСУ уразив склад боєприпасів та зв'язок РФ на Зміїному. *Український мілітарний центр*, 7 травня 2022 р. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/bayraktar-zsu-urazyv-sklad-bl-oyeprypasiv-ta-suputnyky-rf-na-zmiynomu/>.

У підсумку, унаслідок ударів українських БпЛАК по противнику майже всі об'єкти на острові були зруйновані. Затоплений десантний катер створив суттєву перешкоду для підходу до малого бетонного причалу (сліпового типу, що має пологий спуск до води). Утім, неушкодженим залишився великий причал, що надавало можливість здійснювати вивантаження/завантаження (за допомогою плаваючого крану) суден середнього і великого розмірів, та дозволяло підходити малорозмірним плавзасобам (до катера типу «Раптор» включно) до узбережжя в районі пляжу⁶⁵.

Після завдання результативних ударів по Зміїному головною метою українського командування було визначено вибити противника з острова, або ж щонайменше зробити острів непридатним для використання його росіянами у якості центру контролю обстановки у північно-західній частині Чорного моря та маневреного пункту базування. Для цього була спланована операція, задумом якої передбачалося висадити повітряний і морський десант на острів, знищити всю ворожу техніку росіян, і, що не менш важливо, блокувати всі бухти і причали, спроможні приймати російські кораблі та катери. Для підготовки до висадки десантів основним завданням було остаточне знищення на острові російських комплексів ППО. У результаті завданого удару і знищення зенітного ракетного комплексу «Панцирь-С1» та інших засобів ППО шлях до острова видавався відкритим. Відтак, 7 травня у напрямку Зміїного вилетіли 8 українських вертольотів: по чотири Мі-24 вогневої підтримки і Мі-8 з десантом. Одночасно морем до острова висунулися кілька малих броньованих артилерійських катерів проєкту 85155 «Гюрза-М». Ще один вертоліт Ми-14 курсував у районі дельти р. Дунай із завданням забезпечити за необхідності евакуацію, якщо хтось із учасників штурму її потребуватиме. При наближенні вертольотів до острова виявилося, що один із зенітно-ракетних комплексів (ЗРК) «Тор-М2», розташований на одному з десантних катерів, був дієздатним і відкрив вогонь⁶⁶, його активно підтримала авіація з аеродромів Криму. Відтак, того дня знищити всю техніку противника на Зміїному не вдалося, як і заблокувати бухти, і в підсумку висадка десанту була зірвана.

За даними іноземних експертів, що базуються на підставі заяв офіційних представників військово-політичного керівництва противника, у результаті спроби 7 травня висадити український десант для повернення острова, авіація противника, маючи перевагу в повітрі, збила два українські Су-24, гелікоптер Ми-24 і три «Bayraktar TB2» — загалом чотири

⁶⁵ Воєнно-історичний опис... (липень 2022 року). С. 145.

⁶⁶ Романюк Роман. Там же.

українських літаки, чотири гелікоптери, три БПЛАК⁶⁷, що є сумнівним. За іншими даними, втрати української сторони під час операції склали один катер та один вертоліт Ми-14 ВМС ЗС України⁶⁸ та близько 10 військово-службовців. Крім того, усі вертольоти, які штурмували острів, повернулися на аеродроми. За гіркою іронією долі, вертоліт, який був на підстраховці, і яким кермував заступник командувача ВМС ЗС України з авіації полковник Ігор Бедзай (який 1 березня 2014 року організував виведення вертольотів і літаків на материк з аеродрому в Новофедорівці в Криму з-під носа у російських окупантів), був збитий російським літаком Су-30СМ, що базувався на тому ж аеродромі, над узбережжям Одеської області⁶⁹.

У ніч із 7 на 8 травня уперше по острову Зміїний було застосовано бойові літаки Повітряних Сил ЗС України — пару винищувачів-бомбардувальників Су-27, які завдали бомбового удару по вцілілих об'єктах інфраструктури противника⁷⁰.

8 травня противником була здійснена спроба провести ротацію особового складу та поповнити запаси вертольотами типу Ми-8/17 (за іншими даними — Ми-8АМТШ⁷¹), утім, невдало, оскільки під час посадки для вивантаження припасів та особового складу на острів один із них був знищений ударом БпЛАК «Bayraktar TB2» ВМС ЗС України⁷². Надвечір того ж дня, для евакуації поранених та загиблих російських військово-службовців до острова було спрямовано два патрульні катери проєкту 03160 типу «Раптор» і рятувальне буксирне судно (рбс) «СБ-742»⁷³.

Загалом, результатом завданих систематичних ударів силами і засобами Сил оборони України по противнику на о. Зміїний та його прилеглий акваторії стало знищення: 26 квітня — БРАВ ВМС ЗС України — ЗРК «Стрела-10»; 30 квітня — БпЛАК «Bayraktar TB2» ВМС ЗС України — ЗРК «Стрела-10», три ЗУ-23-2, машину зв'язку, станцію РЕБ; 2 травня — БпЛА «Bayraktar TB2» ВМС ЗС України — два патрульні катери пр. 03160 типу «Раптор»; 7 травня — БпЛАК «Bayraktar TB2» ВМС ЗС України — десантний катер пр. 11770 «Серна», два ЗРК «Тор», два

⁶⁷ Купер Том. Українська війна, 7–8 травня 2022 р. ...

⁶⁸ Купер Т. Там же.

⁶⁹ Романюк Роман. Там же.

⁷⁰ Українські Су-27 розбомбили рашистів на острові Зміїний. *Український мілітарний центр*, 7 травня 2022 р. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/ukrayinski-su-27-rozbombyly-rashystiv-na-ostrovi-zmiyniy/>.

⁷¹ Купер Том. Українська війна, 7–8 травня 2022 р. ...

⁷² Авіаційні баталії біля Зміїного. Росіяни знову зазнали втрат. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-61369942>.

⁷³ Воєнно-історичний опис... (липень 2022 року). С. 146.

патрульні катери пр. 03160 типу «Раптор»; 8 травня — БПЛАК «Bayraktar TB2» ВМС ЗС України — вертоліт Ми-8 і того ж дня, — двома літаками Су-27 ПС ЗС України — кілька об'єктів інфраструктури та системи висвітлення обстановки. До втрат противника, на думку західних експертів, припустимо додати десантний катер «Отаман Платов» проєкту 21820 типу «Дюгонь»⁷⁴. У грошовому еквіваленті загальні втрати озброєння і військової техніки противника, що знаходилася на о. Зміїний та його прилеглий акваторії, склали орієнтовно понад 78 млн. доларів⁷⁵, без урахування вартості ракетного крейсера «Москва». До цієї умовної вартості слід додати втрати у живій силі, озброєнні та боєприпасах унаслідок бомбового удару, завданого літаками Су-27 ПС ЗС України у ніч із 7 на 8 травня.

Таким чином, завдання результативних ударів БПЛАК «Bayraktar TB2» ВМС ЗС України по катерах і позиціях противника на о-ві Зміїний засвідчив ефективність їх застосування в умовах протидії ППО флоту і сухопутних військ⁷⁶.

На цьому активний період застосування БПЛАК «Bayraktar TB2» ВМС ЗС України із завдання ударів по об'єктах противника в районі острова Зміїний припинився, продовжувалося їх застосування в розвідувальному режимі та для надання цілевказівки. Утім, на завершальному етапі боротьби за острів було відмічено ще кілька епізодів застосування цих високоефективних комплексів.

Отже, **другий етап (15 квітня — 8 травня)** змагань за острів Зміїний був відзначений спробами противника повернути й утримати перевагу у Північно-західній частині Чорного моря, продовжувати здійснювати блокування судноплавства з українських портів з використанням патрульних катерів та нарощуванням активності Сил оборони України у завданні ударів противнику із застосуванням БПЛАК «Bayraktar TB2» ВМС ЗС України й авіації Повітряних Сил ЗС України, а також невдалою спробою Сил оборони України повернути острів шляхом висадження повітряно-морського десанту 7–8 травня 2022 року.

Наступний місяць після безуспішного штурму пішов на розробку та реалізацію іншого плану відвоювання острова українськими силами з урахуванням нових можливостей.

Противник з метою відновлення спроможностей гарнізону острова, починаючи із 10 травня, провів передислокацію необхідних сил і засобів на острів десантно-катерною групою (два пка пр. 03160 типу «Раптор»,

⁷⁴ Кутер Том. Українська війна, 10, 11, 12 травня 2022 року...

⁷⁵ Воєнно-історичний опис... (травень 2022 року). С. 109.

⁷⁶ Воєнно-історичний опис... (травень 2022 року). С. 112.

один дка пр. 11770 типу «Серна» та рятувальне буксирне судно «СБ-742») під повітряним прикриттям групи винищувачів Су-30СМ та Су-35С з аеродромів Саки, Бельбек, а також кількох перекинутих з аеродрому Ахтубінськ, і трьох вертольотів з аеродрому Джанкой. Невдовзі до острова були розгорнуті самохідний плавучий кран (спк) «СПК-54150» та морський буксир (мб) «МБ-304». Причому, на борту всіх суден забезпечення були розміщені або зенітно-ракетно-гарматний комплекс (ЗРГК) «Панцирь-ІС», або зенітно-ракетний комплекс (ЗРК) «Тор-М2»⁷⁷.

Для перевезень озброєння і військової техніки на острів противник використовував також судно комплексного тилового забезпечення проекту 23120 «Всеволод Бобров» — новий корабель, який був спущений на воду у 2016 році і прибув із балтійського флоту до Севастополя 7 січня 2022 року⁷⁸. У ніч на 12 травня під час чергового рейсу на острів по кораблю було завдано удар береговим ракетним комплексом РК-360МЦ «Нептун» ВМС ЗС України⁷⁹. У результаті ракетного удару судно отримало пошкодження, на борту виникла пожежа і воно було змушене повернутися до пункту базування Севастополь⁸⁰ і більше до Зміїного не поверталось.

Утім, 12 і 15 травня для очищення проходу до малого бетонного (сліпового) причалу були здійснені спроби підняти затоплений під час удару БпЛАК “Bayraktar TB2” ВМС ЗС України 7 травня десантний катер пр. 11770 типу «Серна» із залученням самохідного плавкрану «СПК-54150» і водолазної групи, утім невдало. У подальшому було здійснено спробу підриву катера⁸¹.

У подальшому, протягом травня для відновлення своїх спроможностей із використанням суден тилового забезпечення та десантних катерів на о. Зміїний противником постійно здійснювалися перевезення озброєння і матеріальних засобів до неушкодженого великого причалу суднами середнього і великого розмірів та малорозмірними плавзасобами (до

⁷⁷ Воєнно-історичний опис... (травень 2022 року). С. 98.

⁷⁸ Орлова В. Таких у Росії всього два: російський корабель був підбитий «Нептуном» біля Зміїного. *УНІАН*, 12 травня 2022 р. URL: <https://www.unian.ua/war/neptunom-pidbito-shche-odin-rosiyskiy-korabel-detali-operaciji-zsu-novini-vtorgnenniya-rosiji-v-ukrajinu-11823789.html>.

⁷⁹ На судні спалахнула пожежа. Росія втратила ще один корабель у Чорному морі. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/rosiya-vtratila-korabel-vsevolod-bobrov-abo-elbrus-u-chornomu-mori-novini-ukrajini-50241555.html>.

⁸⁰ У Севастополі помітили судно «Всеволод Бобров», про удар по ньому заявляли в Одесі. *Радіо Свобода*, 14 травня 2022 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-sudno-vsevolod-bobrov-krym/31849697.html>

⁸¹ Там же. С. 97.

катера типу «Раптор» включно) до узбережжя в районі пляжу⁸², зокрема було доставлено три ЗРГК «Панцирь-С1», два ЗРК «Тор-М2» та по одній транспортно-заряджаючій машині (ТЗМ) до ЗРГК та ЗРК, а також імовірно комплекс РЕБ Р-330 та близько 5 одиниць автомобільної техніки. Для здійснення контролю за повітряним простором довкола острова до чергування з ППО залучалися по два винищувачі-бомбардувальники Су-30/35 43-го окремого морського штурмового авіаполку (Саки) морської авіації ЧФ⁸³.

За станом на 26 травня у районі Зміїного перебували: рятувальне буксирне судно (рбс) «СБ-742» (із ЗРГК «Панцирь-С1» на борту), протидиверсійний катер (пдрка) пр. 21980 типу «Грачонок», два дка пр.11770 типу «Серна», самохідний плавкран «СПК-54150»⁸⁴.

З метою нарощування сил і засобів та черговою спробою підняття затонулого катера, 27 травня до острова здійснили перехід дка пр. 21820 типу «Дюгонь» та два пка пр. 03160 типу «Раптор». За допомогою самохідного плавкрану «СПК-54150» та двох пка типу «Раптор» 28 травня було все ж здійснено підняття та подальше транспортування до району газодобувної платформи Голіцинського родовища затопленого дка типу «Серна», що відтепер надавало змогу противнику використовувати як основний, так і малий (сліповий) причали. Вивільнивши підхід до причалу та задіявши два пка типу «Раптор», один дка пр.11770 типу «Серна», один дка типу «Дюгонь», спк «СПК-54150», мб «МБ-304» та рбс «СБ-742», противник вивантажив на берег два зенітно-ракетних гарматних комплекси (ЗРГК) «Панцир-С1» і зенітно-ракетний комплекс (ЗРК) «Тор-М2», що дозволило наростити систему ППО в районі острова⁸⁵.

Нарощування засобів ППО на острові було підтверджено даними космічної розвідки партнерів, згідно яких 28 травня на острові було виявлено розгортання трьох ЗРГК «Панцирь-С1» із транспортно-заряджальною машиною (ТЗМ), один ЗРК «Тор-М2» з ТЗМ, двох РСЗВ «Град», один бронетранспортер МТ-ЛБ (ймовірно, станція РЕБ), одна одиниця інженерної техніки та п'ять військових автомобілів. В акваторії поблизу острова було виявлено ще шість легких катерів. У його східній та західній частинах були облаштовані укриття та вогневі позиції для особового складу й техніки, а до центральної — переміщено боєзапас⁸⁶.

⁸² Воєнно-історичний опис... (травень 2022 року)... С. 96).

⁸³ Там же. С. 99.

⁸⁴ Там же. С. 100.

⁸⁵ Воєнно-історичний опис... (травень 2022 року). С. 97.

⁸⁶ Воєнно-історичний опис... (липень 2022 року). С. 148.

Якщо за станом на 3 червня на Зміїному перебувало 22 одиниці техніки й озброєння, то на 5 червня — уже 29 одиниць (більше на 7 од.)⁸⁷, зокрема: 3 РСЗВ «Град», 2 ЗРК «Тор-М2» із транспортно-заряджальною машиною (ТЗМ), 4 комплекси ППО «Панцирь-С1», також із ТЗМ⁸⁸.

Особливістю стало те, що противник для підвозу та ротації особового складу на Зміїний замість десантно-штурмових катерів типу «Раптор» почав використовувати більш маневрені гумові човни на металевому каркасі типу БК-10⁸⁹, які здійснювали рейси від газодобувних платформ Одеського газоконденсатного родовища, що використовувалося у якості системи маневреного базування для логістичного забезпечення о. Зміїний⁹⁰.

Тим часом противник продовжував нарощувати сили на окупованому острові. Станом на 10 червня противник з використанням катерів БК-10, десантних катерів та суден забезпечення додатково перекинув кілька десят військовослужбовців, ОВТ та боєприпаси. Загальний склад зведеного гарнізону, на який було покладено завдання оборони о. Зміїний, налічував близько 90 військовослужбовців зі складу морської піхоти, сил спеціального призначення та ППО. Оборона острова здійснювалось силами ротної тактичної групи (РТГр) за підтримки РСЗВ, під прикриттям ЗГРК та ЗРК. Логістичне забезпечення здійснювалось, спираючись на систему маневреного базування, створену противником на газодобувних платформах⁹¹, а також авіацією. Так, із метою забезпечення зведеного підрозділу ЗС РФ, на який було покладено завдання з оборони острова, 21 червня на Зміїний було здійснено переліт з ТОТ АР Крим та у зворотному напрямку до чотирьох вертольотів Ми-8, імовірно зі складу 39 овп (Джанкой) 27 змад 4 А ВПС і ППО Південного ВО рф⁹².

З метою позбавлення противника панування у північно-західній частині Чорного моря — створення т.зв. зони заборони доступу⁹³, — коман-

⁸⁷ Окупанти вирішили більше не використовувати «Раптори» для рейдів на Зміїний. *Defense Express*, 6 червня 2022 р. URL: https://defence-ua.com/news/okupanti_virishili_bilshe_ne_vikoristovuvati_raptori_dlja_rejdiv_na_zmijinij-7684.html.

⁸⁸ Воєнно-історичний опис... (липень 2022 року). С. 148.

⁸⁹ Окупанти вирішили... Там же.

⁹⁰ Воєнно-історичний опис російсько-української війни (червень 2022 року) / МОУ, ГШ ЗСУ. Київ: НУОУ, 2022. С. 91.

⁹¹ Воєнно-історичний опис... (червень 2022 року). С.92–93.

⁹² Воєнно-історичний опис... (липень 2022 року). С. 149.

⁹³ Огнев О. «Василий Бех» уничтожен Нагрооп: что это за судно Черноморского флота РФ и почему его уничтожение важно. *УНИАН*, 19 червня 2022 р. URL: <https://www.unian.ua/war/wasilij-beh-znishcheniy-harpoon-shcho-ce-za-sudno-chornomorskogo-flotu-rf-i-chomu-yogo-znishchennya-vazhlivo-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-11871522.html>.

дування ВМС ЗС України спланувало спеціальну операцію, в основу якої було покладено завдання ракетних ударів по критичних об'єктах — найбільш важливих цілях. Для цього було здійснено нарощування сил з ведення розвідки та висвітлення обстановки в районі проведення операції, зокрема, використання БпЛАК «Bayraktar TB2» у розвідувальному варіанті та переведено в готовність до застосування берегові протикорабельні ракетні комплекси.

17 червня 2022 р. Силами оборони України за допомогою БпЛАК «Bayraktar TB2» було виявлено рятувальне буксирне судно проєкту 22870 «Спасатель Василий Бех» із ЗРК «Тор-М2КМ» (у якості додаткового засобу ППО) та боєприпасами на борту, що здійснював перехід до острова Зміїний. Це судно водотоннажністю 1605 т із 4-х наявних на чф та шести у складі вмф рф (2 — на Каспійському морі), призначене для надання допомоги аварійним кораблям і порятунку особового складу, забезпечення водолазних робіт на глибинах до 60 м, здатне розвивати швидкість до 14 вузлів і має власне кранове обладнання⁹⁴, яке дозволяє оперативно здійснювати завантажувально-розвантажувальні роботи, що в умовах острова було особливо актуальним.

Завдячуючи допомозі партнерів — Данії, ВМС ЗС України отримали на озброєння БРАВ береговий ракетний комплекс «Нагрооп», що дозволило не економити протикорабельні ракети, які до цього були в обмеженій кількості для вітчизняного протикорабельного ракетного комплексу (ПКРК) РК-360МЦ. Виходячи з цього, командуванням угруповання різномірних сил ВМС ЗС України було прийнято рішення завдати по судну ракетного удару двома протикорабельними ракетами RGM-84 «Нагрооп». Унаслідок ракетного удару судно зазнало суттєвих ушкоджень та затонуло разом з військовим вантажем. За даними оперативного командування «Південь», було знищено 70% екіпажу, доля решти — невідома. Російська сторона офіційно не прокоментувала цю подію. Після цього ворожі кораблі були відведені у райони, наближені до узбережжя АР Крим, а логістичне забезпечення та підтримка боєздатності російського гарнізону на о. Зміїний почали здійснюватися обмежено, силами морської авіації і малими швидкісними катерами БК-10⁹⁵.

З надходженням в Україну від партнерів новітніх артилерійських систем значно розширився діапазон спроможностей ЗС України. Західна 155-мм артилерія могла упевнено дістати до острова з найближчих точок узбережжя на крайньому півдні Одеської області, у плавнях нижньої частини дельти р. Дунай, звідки відстань до Зміїного складає менше

⁹⁴ Огнев О. «Василий Бех» уничтожен...

⁹⁵ Воєнно-історичний опис... (червень 2022 року). С. 93.

40 кілометрів. Витіснити росіян з острова було вирішено шляхом завдання масованих ракетних і артилерійських ударів⁹⁶.

Відтак, 19 червня із плавнів у дельті р. Дунай розпочали свою бойову діяльність українська самохідна артилерійська установка (САУ) «Богдана» і французька САУ «CAESAR» («ЦЕЗАР»), які були завантажені на понтони, відбуксировані на острови у нижніх плавнях дельти р. Дунай і здійснили успішну стрільбу по цілях противника на острові Зміїний⁹⁷.

Слід зазначити, що захоплення у лютому–березні 2014 року під час операції з окупації Криму силами підрозділів спецпризначення зс рф українських морських стаціонарних платформ української державної компанії «Чорноморнафтогаз» у північно-західній частині Чорного моря, стало, як показала історія, підготовкою до широкомасштабної збройної агресії рф проти України, розпочатої 24 лютого 2022 року. Ці платформи стали зручними майданчиками для опрацювання форм і способів ведення радіо- та радіотехнічної розвідки ЧФ РФ з використанням можливостей об'єктів цивільної морської інфраструктури. На них була розгорнута комплексна система моніторингу надводної та підводної обстановки з метою виявлення і класифікації надводних, підводних та низько літаючих повітряних цілей. Система спостереження за надводною обстановкою, зокрема, радіолокаційна станція (РЛС) сантиметрового діапазону типу «Нева-БС» була розгорнута на самопідйомній плавучій буровій установці (СПБУ) «Таврида» Одеського родовища, морській стаціонарній платформі МСП-17 родовища «Штормове», МСП-4 родовища «Голіцинське» у кількості трьох комплектів. Можливості РЛС «Нева-БС» дозволяють здійснювати автоматичне захоплення та супроводження до 200 цілей одночасно з дальністю їх виявлення в залежності від розмірів та умов розповсюдження радіохвиль — до 30 морських миль (55,5 км) для великих (крейсер, танкер), до 15–20 миль (28–37 км) для середніх (ракетні та патрульні катери, лоцманські судна), до 8 миль (15 км) для надмалих цілей типу малий катер, човен⁹⁸.

Крім того, додатково на СПБУ «Таврида» було встановлено комплект РЛС «Нева-Б» міліметрового діапазону та комплект телевізійно-оптичної системи. Зазначена РЛС спроможна виявити цілі на віддаленні: голова бойового плавця — до 0,5 миль (1 км), надмалі цілі — до 4,3 милі (8 км),

⁹⁶ Романюк Р. Битва за Зміїний...

⁹⁷ Романюк Р. Перша битва «Богдани». Як українська САУ примусила росіян до «жесту доброї волі» на Зміїному. *Українська правда*, 13 лютого 2023 р. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2023/02/13/7388834/>.

⁹⁸ Воєнно-історичний опис... (червень 2022 року). С. 94.

малі цілі — до 8 миль (15 км), середні цілі — до 13,5 миль (25 км), великі цілі — до 24,3 миль (45 км)⁹⁹.

Відтак, нарощування потенціалу системи висвітлення надводної обстановки шляхом розміщення навігаційних РЛС на стаціонарних та мобільних об'єктах морської інфраструктури дозволяло не лише збільшити радіолокаційне поле та забезпечити охорону об'єктів, але й здійснювати противником моніторинг міжнародного судноплавства та дій кораблів ВМС ЗС України й інших країн у північно-західній частині Чорного моря та забезпечувати необхідну інформацію силам ЧФ РФ під час ведення бойових дій.

Для зриву виконання противником зазначених завдань 20 червня Сили оборони України протикорабельним ракетним комплексом RGM-84 «Нагрооп» завдали ракетного удару по «вишках Бойка» (бурових платформах «Петро Годованець» і «Україна», розташованих за 100 км від Одеси і 150 км від Криму). 26 червня було завдано удару по самопідйомній плавучій буровій установці «Таврида»¹⁰⁰. У результаті ударів три з чотирьох платформ разом із зброєю на них, були знищені¹⁰¹, значна частина із 109 російських військових, які перебували на цих, загинули, отримали поранення або пропали безвісти¹⁰².

Активними спробами відновлення контролю противника за обстановкою в районі острова Зміїний шляхом посилення ударних спроможностей та посилення ППО, налагодженням логістики за допомогою суден забезпечення, а після їх знищення (пошкодження) — із використанням мало-розмірних швидкісних катерів з одного боку та нарощування ракетних ударів по цілях противника протикорабельними ракетними комплексами вітчизняного та іноземного виробництва як зі зриву комунікацій, так і знищення системи висвітлення обстановки противника, що сприяло створенню умов для подальшого розблокування українських портів і відновлення судноплавства — з іншого боку — характеризувався **третій етап (8 травня — 20 червня)** боротьби за острів Зміїний.

Для відновлення контролю над островом Зміїний визначеним складом Сил оборони України 21–30 червня було завдано ракетно-артилерійських

⁹⁹ Морська газова інфраструктура в протидії Росії НАТО на східному фланзі: потенціал для гібридного використання в Чорному та Балтійському морях / А. Бургомістренко, С. Гайдук, М. Гончар, П. Лакійчук. Чорноморська безпека. 2018. № 2 (32). С. 4–22.

¹⁰⁰ Воєнно-історичний опис... (червень 2022 року). С. 96.

¹⁰¹ Романюк Р. Битва за Зміїний...

¹⁰² Воронцова О. У Чорному морі досі горять «вишки Бойка»: фото з космосу. *Главком*, 8 липня 2022 р. URL: <https://glavcom.ua/country/incidents/u-chornomu-mori-dosigoryat-vishki-boyka-foto-z-kosmosu--859008.html>.

ударів по силах і засобах противника на острові. Причому, для обстрілу об'єктів противника на острові були знову успішно використані отримані від Франції САУ «CAESAR» та вітчизняна САУ «Богдана» з радіусом дії 40 кілометрів, які за допомогою понтонів і плакрану були розгорнуті на острови у нижній частині дельти Дунаю, звідки ними можна було б влучити в цілі, які знаходилися у зоні досяжності з цих позицій¹⁰³.

Особливістю стало те, що із самого початку операції для забезпечення стійкості артустановок від вогню противника їх позиції були рознесені на достатню відстань і ретельно замасковані та постійно змінювали своє розташування. Потужність вогневого впливу посилювалася доданою РСЗВ «Ураган». Крім того, працювали САУ тільки по черзі: кілька пострілів робив «CAESAR», потім стріляв «Ураган», а після нього «Богдана», змінюючи позиції на приховані і добре замасковані. Всі залишки від снарядів і пострілів одразу збирали і ретельно ховали, щоб не видати місце розташування¹⁰⁴.

У результаті було знищено зенітно-ракетно-артилерійський комплекс «Панцирь-С1», радіолокаційну станцію та декілька одиниць автотехніки, а також завдано значних руйнувань ворожій інфраструктурі. За оцінками противника, його втрати склали до 30% сил і засобів¹⁰⁵.

Протягом 27, 28 та 29 червня у результаті дій угруповання різно-рідних сил ВМС спільно із військами ОК «Південь» та Повітряними Силами ЗС України на о. Зміїний було знищено 4 зенітно-артилерійських комплекси «Панцирь-С1», радіолокаційну станцію та укриття особового складу противника. Коригування ударів артилерії здійснювалося з використанням БпАК «Bayraktar TB2»¹⁰⁶. У результаті ударів система ППО противника на острові була знищена. Після цього до ураження сил противника на острові підключили українську модифікацію РСЗВ «Град» — РСЗВ «Верб»¹⁰⁷.

Незважаючи на потужну оборону та спроби противника протягом травня–червня посилити гарнізон на острові, у результаті завданих успішних ракетно-артилерійських і бомбових ударів Сил оборони України по Зміїному, перебування та діяльність російського контингенту на ост-

¹⁰³ Романюк Р. Перша битва «Богдани»...; Роціна Олена. Українці проявили винахідливість при ударах по Зміїному і крейсеру «Москва». *Українська правда*, 26 листопада 2022 р. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/11/26/7378141/>.

¹⁰⁴ Романюк Р. Перша битва «Богдани»...

¹⁰⁵ Военно-історичний опис... (липень 2022 року). С. 149.

¹⁰⁶ Там же.

¹⁰⁷ Романюк Р. Перша битва «Богдани»...

рові стали неможливими¹⁰⁸ і 30 червня 2022 року командування противника вирішило здійснити евакуацію сил з острова, яка й була здійснена двома швидкісними катерами типу «Раптор» під виглядом фейкового «жесту доброї волі»¹⁰⁹.

Після залишення острова противником російські пропагандистські канали почали висувати різноманітні версії щодо цього, зокрема: «зрада», «гарнізон з острова вивели як жест доброї волі зі сприяння зусиллям ООН з організації гуманітарного коридору для вивезення зерна України», «збереження особового складу», «свою роль об'єкт виконав», «на його утримання йшли великі ресурси» тощо¹¹⁰. Втім, фактом залишається одне — ЗС України вибили росіян з острова Зміїний, чим повністю звільнили від окупанта Одеську область. А залишення острова Зміїний, на думку деяких іноземних експертів, стало серйозним поворотом у боротьбі росії за контроль над Чорним морем і продемонструвало, що, незважаючи на успіхи Росії на інших напрямках, фінал війни стве невизначеним¹¹¹.

Евакуацією сил противника з острова у якості «жесту доброї волі» з використанням патрульних катерів завершився **четвертий етап (21–30 червня)** боротьби за острів Зміїний. У цей період Силами оборони України були завдані ракетні, артилерійські та авіаційні удари по силах і засобах противника, у результаті чого була знищена його система ППО та ударна зброя, що призвело до повної втрати ним переваги і контролю у районі острова, втечі і визволення Одеської області.

Прагнучи знищити залишену техніку, 1 липня спершу літаками Су-24М, а потім парою літаків Су-30СМ вкс зс рф з кримських аеродромів противником було завдано авіаційні удари по острову фосфорними бомбами¹¹².

Того ж дня, БпЛАК «Bayraktar TB2» морської авіації ВМС ЗС України керованими боєприпасами знищив декілька вантажівок против-

¹⁰⁸ Gatopoulos Alex. Russia-Ukraine war: The struggle for Snake Island. Aljazeera.com 2022, June 30. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2022/6/30/russia-ukraine-war-the-struggle-for-snake-island>.

¹⁰⁹ Воєнно-історичний опис... (червень 2022 року). С. 96.

¹¹⁰ День «жестів доброї волі»: дайджест пропаганди РФ за 30 червня. *Детектор Медіа*, липень 2022 р. <https://detector.media/infospace/article/200646/2022-07-01-den-zhestiv-dobroi-voli-daydzhest-propagandy-rf-za-30-cherwnya/>.

¹¹¹ Gatopoulos A. Там же.

¹¹² Кравченко О. Росіяни скинули на острів Зміїний фосфорні бомби, — Залужний. URL: https://lb.ua/society/2022/07/01/521885_rosiyani_skinuli_ostriv_zmiiniy.html; Російські військові завдали удар по острову Зміїний. *Український мілітарний центр*, 1 липня 2022 р. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/rosijski-vijskovi-zavdaly-udar-po-ostrovu-zmiinyj/>.

ника та РСЗВ (імовірно, 9К51М «Торнадо-Г») з боекомплектom, що знаходилися на причалі острова¹¹³.

4 липня на острові уперше після його залишення висадилися українські військові та доставили Державний прапор України¹¹⁴. У ніч із 7 на 8 липня до острова на підводних носіях підійшли бойові плавці 73 морського центру ССП ім. Кошового отамана Антіна Головатого і виконали завдання із зачищення острова. За допомогою спеціального обладнання було обстежено прибережну зону на наявність протичовнових та протидесантних мін для проходу швидкісних катерів основної групи висадки. На острові бойові плавці здійснили розмінування проходів та знешкодження мінних пасток. З виходом на острів зведена група провела огляд місцевості, фіксацію та збір даних щодо наявного озброєння та військової техніки противника, зокрема, підтверджено знищення близько тридцяти її одиниць¹¹⁵. На завершення виконання завдання було встановлено українські прапори у різних частинах острова¹¹⁶.

Утім, противник прагнув знищити залишки своєї військової техніки, для чого завдав ще кілька авіаційних ударів по Зміїному, зокрема 14 та 17 липня¹¹⁷.

Підсумовуючи битву за острів Зміїний, спираючись на опубліковані дані одного із найбільш впливових видань у світі «Forbes», найбільшою втратою окупантів став флагман чорноморського флоту — ракетний крейсер «Москва» вартістю \$750 млн. Загальна вартість щонайменше восьми знищених зенітних комплексів типів «Тор-М2», «Панцирь-С1» і «Стрела-10» складає понад \$100 млн. а ще чотирьох плавзасобів різних класів загальною вартістю близько \$50 млн. Загальна оцінка вартості знищеної на Зміїному та в навколишніх водах техніки сягає \$915 млн. з урахуванням лише відомих і підтверджених втрат¹¹⁸.

¹¹³ ВМС України «прибрали» за окупантами на Зміїному за допомогою Bayraktar TB2 (відео). *Defense Express*, 2 липня 2022 р. URL: <https://tinyurl.com/uckjj5pm>.

¹¹⁴ ЗСУ встановили прапор України на острові Зміїному — військова операція успішно завершена. *Український мілітарний центр*, 4 липня 2022 р. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/na-zmiynomu-pidnyaly-ukrayinskyj-prapor-vijskovu-operatsiyu-na-ostrovi-zaversheno/>.

¹¹⁵ Воєнно-історичний опис... (липень 2022 року). С. 150.

¹¹⁶ У ЗСУ розповіли подробиці висадки на Зміїний. *Український мілітарний центр*, 8 липня 2022 р. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/u-zsu-rozpovily-podrobytsi-vysadky-na-zmiyniy/>.

¹¹⁷ В ЗСУ пояснили, навіщо росіяни продовжують бити по острову Зміїний. URL: <https://espreso.tv/rosiyani-zavdali-novogo-udaru-po-ostrovu-zmiyniyi>. — 17 липня 2022 р.

¹¹⁸ Ланда В., Гненний К. Ганьба доброї волі. На Зміїному острові та в навколишніх водах Росія втратила техніки на понад \$900 млн. *Forbes Ukraine*. URL: <https://forbes.ua/>

У подальшому, 19 липня військовослужбовцями Сил оборони України було додатково виконано інженерні роботи з розмінування території та підземних укріплень острова. Під час робіт було виявлено та вилучено зразки ОВТ противника, зокрема систем наведення та керування, безпілотний літальний апарат (БпЛА) «Орлан-10», ПЗРК, гранатомети, вогнемети, інше стрілецьке озброєння, журнали ведення бойових дій, особисті документи військових рф, електронні носії інформації¹¹⁹. Таким чином, острів був повністю очищений від сил і засобів противника.

Зі звільненням Силами оборони України острова Зміїний постала можливість зі здійснення безпечного судноплавства гирлом Бистре у дельті річки Дунай, зокрема для суден, залучених до перевезення українського зерна у порти Румунії¹²⁰, а також для відновлення судноплавства з портів Одещини.

Таким чином, **п'ятий етап (1–19 липня)** російсько-українського протистояння навколо острова Зміїний завершився відновленням контролю України за обстановкою в районі острова та остаточним витісненням противника до узбережжя Криму і створенням умов для відновлення судноплавства та відновлення діяльності українських портів.

Надалі, виконуючи завдання щодо забезпечення безпеки судноплавства у визначених районах, безпеки портової діяльності й важливих перевезень на морі та річках, командування ВМС ЗС України спільно з українською дипломатією протягом липня вжило низки заходів щодо розблокування портів Одещини та створення «коридорів» у Чорному морі для вивезення продукції агропромислового комплексу до іноземних портів, причому, ці маршрути проходять безпосередньо повз острів Зміїний. Результатом цієї роботи стало підписання 22 липня у Стамбулі двох дзеркальних угод: «Ініціатива щодо безпечного транспортування зерна та продуктів харчування з українських портів», сторонами яких виступили Україна — ООН — Туреччина та РФ — ООН — Туреччина. Угодою було передбачено, що українське зерно відвантажуватиметься з трьох портів на

inside/ganba-dobroi-voli-na-zmiinomu-ostrovi-ta-v-navkolishnikh-vodakh-rosiya-vtratilatekhniki-na-ponad-900-mln-infografika-01072022-6925. — 1 липня 2022 р.

¹¹⁹ На Зміїному острові відбуваються роботи з розмінування території. *Інтерфакс-Україна*, URL: <https://interfax.com.ua/news/general/847231.html> — 20 липня 2022 р.

¹²⁰ Звільнення Зміїного «відкрило» гирло Бистре для суден з агропродукцією. *Вікна*, 10 липня 2022 р. URL: <https://vikna.if.ua/news/category/all/2022/07/10/134983/view>.; Після звільнення острова Зміїний від окупантів Україна дозволила відкрити гирла річки Дунай для проходження цивільних суден. *0512.com.ua* — *Сайт міста Миколаєва*, 10 липня 2022 р. URL: <https://www.0512.com.ua/news/3422631/pisla-zvlnenna-ostrova-zmiinij-vid-okupativ-ukraina-dozvolila-vidkriti-girlla-ricki-dunaj-dla-prohodzenna-civilnih-suden>

Одешині: Південний, Чорноморськ та Одеса¹²¹, а РФ зобов'язалася не здійснювати ударів по цивільних суднах, які йтимуть спеціальним коридором, а також по трьох визначених портах. Україна погодилася за можливої участі протимінних кораблів іншої країни частково розмінувати акваторію та облаштувати безпечний прохід за маршрутами, розробленими спільно з українськими військовими та узгодженими з усіма сторонами перемовин¹²².

26 липня для забезпечення «зернового коридору» та супроводження суден із зерном у Чорне море увійшли бойові кораблі ВМС Туреччини: фрегати «Явуз» («Yavuz», F-240) та «Йлдірим» («Yıldırım», F-243)¹²³, а також підводний човен ВМС Туреччини «Гюр» однойменного класу типу 209/1400¹²⁴.

Прибережним попередженням № 136/22 від 26/07/2022¹²⁵ Україна офіційно оголосила межі коридорів у безпосередній близькості до о. Зміїного для проходження суден із агропродукцією.

Таким чином, у результаті боротьби за острів Зміїний силами і засобами ВМС ЗС України спільно з частинами і підрозділами інших складових Сил оборони держави, а також зусиллями української дипломатії було забезпечено відновлення безпеки портів та судноплавства у водах України для експорту продукції агропромислового комплексу та забезпечення продовольством населення країн Азії, Африки та Європи. Разом із тим, були створені умови для усунення загрози висадки морських десантів на узбережжя України в Одеській і Миколаївській областях та подальшого визволення території України від агресора.

¹²¹ У зв'язку з підписанням «зернової угоди» у Чорному морі відновлено роботу трьох українських портів. *Цензор.нет*, 27 липня 2022 р. URL: https://censor.net/ua/news/3356821/u_zvyazku_z_pidpysanniam_zernovoyi_ugody_u_chornomu_mori_vidnovleno_robotu_troh_ukrayinskyh_portiv_vms.

¹²² Клименко А. Про «розблокування» українських портів. *Цензор.нет*, 19 липня 2022 р. URL: https://censor.net/ua/blogs/3355118/pro_rozblokuvannya_ukrainskih_portiv.

¹²³ Туреччина відправила у Чорне море військові кораблі. Укрінформ. *Укрінформ*, 26 липня 2022 р. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3537051-tureccina-vidpravila-u-corne-more-vijskovi-korabli.html?fbclid=IwAR0ADlarAahmv38F83xii6uaG-AwnlirT7zqSN3TxYoSZy_zpq6k6ugbqux0.

¹²⁴ У Чорне море разом із двома турецькими фрегатами зайшов і підводний човен. *Укрінформ*, 28 липня 2022 р. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/3538569-u-corne-more-zajšli-dva-turecki-fregati-ta-pidvodnij-coven.html>.

¹²⁵ Україна офіційно оголосила коридори для проходження суден із зерном у Чорному морі. *Центр транспортних стратегій*, 28 липня 2022. URL: https://cfts.org.ua/news/2022/07/28/ukrana_ofitsiyno_ogolosila_koridori_dlya_prokhozheniya_suden_s_zer_nom_u_chornomu_mori_71236.

Висновки.

Боротьба за острів Зміїний, що розпочалася з 24 лютого і продовжувалась до середини липня 2022 року, характеризувалася значною динамікою та була обумовлена особливою його важливістю в діях на морі. Відновлення Україною контролю над островом, досягнуте у непримиренній боротьбі з противником у квітні–липні 2022 року, засвідчило не тільки про безмежну відвагу і мужність українських захисників, але й про постійно зростаючий рівень військового мистецтва та управлінських якостей командного складу. Завдяки цьому підрозділи Сил оборони України в умовах багаторазової переваги сил противника досягли значної перемоги у воєнних діях на морі.

Незважаючи на те, що противник протягом тривалого часу нарощував військову присутність на острові, розміщував і застосовував значну кількість засобів ППО, РЕР, РЕБ, РСЗВ та прагнув утримати острів за будь-яку ціну, підрозділи Сил оборони України методично і послідовно здійснювали ураження сил і засобів противника на острові та у прилеглих морських районах, знижуючи його спроможності та здатність до опору.

Незважаючи на величезну протидію з боку ворога, унаслідок бойових дій за острів Зміїний йому було завдано значних втрат в особовому складі, бойовій та іншій техніці, матеріальних засобах та багатомільйонні збитки у грошовому еквіваленті близько \$915 млн. Багаторазові і безуспішні спроби противника щодо захоплення і утримання острова, який знаходиться на значному віддаленні від тимчасово окупованої території Криму та, відповідно, від пунктів базування його сил, а також зазанані ним значні втрати засвідчили про суттєві прорахунки військового керівництва РФ у плануванні операцій, зокрема в оцінюванні обстановки та управлінні силами, і стали яскравим прикладом недолугого виконання завдань чорноморським флотом та міжвидовими угрупованнями військ Південного військового округу ЗС РФ.

Незважаючи на значні спроможності противника з протиповітряної оборони острова і ведення ним активних дій у прилеглих морських районах, комплексним застосуванням Сил оборони України, сил і засобів різних видів та окремих родів сил (військ) ЗС України, особливо новітніх зразків озброєння, зокрема БпАК «Bayraktar TB2», було забезпечено своєчасне викриття обстановки в районі бойових дій та ефективне ураження важливих об'єктів у складі сил противника, що залучалися до боротьби за острів Зміїний.

Знищення швидкісних катерів противника типу «Раптор» БпЛАК «Bayraktar TB2» ВМС ЗС України стало першим у світі успішним бойовим досвідом ураження морських цілей таким видом озброєння, що доводить перспективність його застосування у збройній боротьбі на морі.

Під час боротьби за острів Зміїний Силами оборони України активно і нестандартно застосовувалася далекобійна артилерія, зокрема, ствольна 155-мм французька САУ «CAESAR», та 155-мм вітчизняна САУ «Богдана», а також РСЗВ «Ураган» та «Верба», що дозволило влучно і на максимальній дальності уразити цілі противника на острові.

Разом і з тим, весь період боротьби за острів супроводжувався активним інформаційно-психологічним впливом противника, який, утім, був ефективним тільки відносно внутрішньоросійського споживача інформації.

Досягнуті результати стали можливим завдяки правильній оцінці українським командуванням обстановки, передусім, складу та характеру дій угруповань противника на морі, спроможності своїх сил і засобів та врахування умов району виконання визначених завдань.

Звільнення Силами оборони України острова Зміїний створило умови для відновлення судноплавства гирлом Бистре у дельті річки Дунай, зокрема для суден, що експортували українське зерно у порти Румунії, та подальшому укладанню угоди щодо експорту українського збіжжя із трьох вітчизняних портів Чорного моря маршрутами, що безпосередньо пролягають повз острів, а також зміцненню національної економіки України в умовах триваючої російсько-української війни.

У підсумку, перемога України у боротьбі за острів Зміїний сприяла визволенню тимчасово окупованих територій Миколаївської та Одеської областей і створила умови для подальшого визволення окупованих територій Миколаївської та Херсонської областей і Криму.

На підставі аналізу подій і фактів, можна виокремити чотири етапи боротьби за острів Зміїний, а саме:

перший етап (24 лютого — 14 квітня) — нарощування противником спроможностей у районі острова, встановлення повного панування у північно-західній частині Чорного моря, знищення ракетного крейсера «Москва» та у результаті — переміщення районів маневрування сил з району острова Зміїний за межі радіусу дії ракет до узбережжя Криму, що призвело до втрати панування у північно-західній частині Чорного моря та ускладнення логістичного забезпечення окупаційних сил на острові морем;

другий етап (15 квітня — 7 травня) — прагнення противника повернути й утримати перевагу у Північно-західній частині Чорного моря, продовжувати здійснювати блокування судноплавства з українських портів з використанням легких сил, нарощування активності Сил оборони України у завданні ударів противнику із застосуванням БПЛАК «Bayraktar TB2» ВМС ЗС України й авіації Повітряних Сил ЗС України, невдала спроба українських сил повернути острів шляхом висадження повітряно-морського десанту;

третій етап (8 травня — 21 червня) — активні спроби противника відновити контроль за обстановкою в районі острова шляхом посилення ударних спроможностей та нарощування ППО, налагодженням логістики за допомогою суден забезпечення, а після їх знищення (пошкодження) — із використанням малорозмірних швидкісних катерів; нарощування ракетно-артилерійських ударів по цілях противника протикорабельними ракетними комплексами і далекобійними артилерійськими системами вітчизняного та іноземного виробництва як із метою зриву комунікацій, так і знищення системи висвітлення обстановки противника, що сприяло створенню умов для визволення окупованих приморських територій;

четвертий етап (21–30 червня) — Силами оборони України були завдані ракетні, артилерійські та авіаційні удари по силах і засобах противника, у результаті чого була знищена його система ППО, система висвітлення обстановки та ударна зброя, що призвело до повної втрати переваги і контролю у районі острова та його втечі, визволення території Одеської області;

п'ятий етап (1–19 липня) — відновлення контролю України за обстановкою в районі острова та остаточне витіснення противника до узбережжя Криму і створення умов для відновлення судноплавства та діяльності українських портів, а також для подальшого визволення окупованих територій Миколаївської та Херсонської областей і Криму.

Дане дослідження може отримати продовження у подальших наукових розвідках, присвячених, зокрема, вивченню досвіду застосування БпЛАК «Bayraktar TB2» ВМС ЗС України; висновкам і урокам із дій ВМС ЗС України, результатом яких стало потоплення ракетного крейсера «Москва»; досвіду застосування морської авіації сторін у боротьбі за острів Зміїний; досвіду використання легких сил в ході збройного протистояння за острів; особливостям логістичного забезпечення та інших видів підтримки тощо.

REFERENCES

1. Aviatyini batalii bilia Zmiinoho. Rosiiany znovu zaznaly vtrat. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-61369942> [in Ukrainian]. [Авіаційні баталії біля Зміїного. Росіяни знову зазнали втрат. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-61369942> (дата звернення: 18.08.2022)].
2. Bilia ostrova Zmiinyi znyshcheno dva rosiyski katery. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/05/02/novyna/bezpeka/ostrova-zmiyinyj-znyshcheno-dva-rosijski-katery> [in Ukrainian]. [Біля острова Зміїний знищено два російські катери. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/05/02/novyna/bezpeka/ostrova-zmiyinyj-znyshcheno-dva-rosijski-katery> (дата звернення: 6.04.2023)].

3. Butusov Yurii. Istorychnyi pusk dvokh raket Neptun, yaki potopyly rosiisky kreiser "Moskva". VIDEO. URL: https://censor.net/ua/video_news/3411979/istorychnyyi_pusk_dvoh_raket_neptun_yaki_potopyly_rosiyiskyyi_kreyiser_moskva_video [in Ukrainian]. [Бутусов Юрій. Історичний пуск двох ракет Нептун, які потопили російський крейсер «Москва». Відео. URL: https://censor.net/ua/video_news/3411979/istorychnyyi_pusk_dvoh_raket_neptun_yaki_potopyly_rosiyiskyyi_kreyiser_moskva_video (дата звернення 13.04.2023)].

4. VMS pokazaly, yak Bayraktar znyshchyy ZRK «Strela-10» na Zmiinomu. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/vms-pokazaly-yak-bayraktar-znyshchyy-zrk-strela-10-na-zmiinomu/> [in Ukrainian]. [ВМС показали, як Байрактар знищив ЗРК «Стрела-10» на Зміїному. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/vms-pokazaly-yak-bayraktar-znyshchyy-zrk-strela-10-na-zmiinomu/> (дата звернення: 18.08.2022)].

5. “Bayraktar” ZSU urazyv sklad boieprypasiv ta zviazok RF na Zmiinom. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/bayraktar-zsu-urazyv-sklad-bloieprypasiv-ta-suputnyku-rf-na-zmiinomu/> [in Ukrainian]. [“Байрактар” ЗСУ уразив склад боєприпасів та зв'язок РФ на Зміїному. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/bayraktar-zsu-urazyv-sklad-bloieprypasiv-ta-suputnyku-rf-na-zmiinomu/> (дата звернення 18.08.2022)].

6. V ZSU poiasnyly, navishcho rosiiany prodovzhuiut byty po ostrovu Zmiinyi. URL: <https://espreso.tv/rosiyani-zavdali-novogo-udaru-po-ostrovu-zmiinyi> [in Ukrainian]. [В ЗСУ пояснили, навіщо росіяни продовжують бити по острову Зміїний. URL: <https://espreso.tv/rosiyani-zavdali-novogo-udaru-po-ostrovu-zmiinyi> (дата звернення: 04.04.2023)].

7. Vorontsova O. U Chornomu mori dosi horiat «vyshky Boika»: foto z kosmosu. Hlavkom. URL: <https://glavcom.ua/country/incidents/u-chornomu-mori-dosi-goryat-vishki-boyka-foto-z-kosmosu--859008.html> [in Ukrainian]. [Воронцова О. У Чорному морі досі горять «вишки Бойка»: фото з космосу. Главком. URL: <https://glavcom.ua/country/incidents/u-chornomu-mori-dosi-goryat-vishki-boyka-foto-z-kosmosu--859008.html> (дата звернення: 12.04.2023)].

8. Den «zhestiv dobroï voli»: daidzhest propahandy RF za 30 chervnia. Detektor Media. URL: <https://detector.media/infospace/article/200646/2022-07-01-den-zhestiv-dobroi-voli-daydzhest-propagandy-rf-za-30-chervnya/> [in Ukrainian]. [День «жестів доброї волі»: дайджест пропаганди РФ за 30 червня. Детектор Медіа. URL: <https://detector.media/infospace/article/200646/2022-07-01-den-zhestiv-dobroi-voli-daydzhest-propagandy-rf-za-30-chervnya/> (дата звернення: 10.04.2023)].

9. Vidrazu try rosiiskyykh katery potonuly bilia ostrova Zmiinyi pislia udaru ZSU. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/05/08/novyna/bezpeka/vidrazu-try-rosiiskyykh-katery-potonuly-ostrova-zmiinyi-pislya-udaru-zsu> [in Ukrainian]. [Відразу три російських катери потонули біля острова Зміїний після удару ЗСУ. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/05/08/novyna/bezpeka/vidrazu-try-rosiiskyykh-katery-potonuly-ostrova-zmiinyi-pislya-udaru-zsu> (дата звернення: 06.04.2023)].

10. Viliams Sofi, Kirbi Pol. Ostriv Zmiinyi i bytva za kontrol u Chornomu mori. BBC News. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61412847> [in Ukrainian]. [Вільямс Софі, Кірбі Пол. Острів Зміїний і битва за контроль у Чорному морі. BBC News. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61412847> (дата звернення: 13.04.2023)].

11. VMS pokazaly, yak Bayraktar znyshchyy ZRK «Strela-10» na Zmiinomu. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/vms-pokazaly-yak-bayraktar-znyshchyy-zrk-strela-10-na-zmiinomu/> [in Ukrainian]. [BMC показали, як Bayraktar знищив ЗРК «Стрела-10» на Зміїному. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/vms-pokazaly-yak-bayraktar-znyshchyy-zrk-strela-10-na-zmiinomu/> (дата звернення: 13.04.2023)].

12. VMS Ukrainy “prybraly” za okupantamy na Zmiinomu za dopomohoiu Bayraktar TB2 (video). Defense Express. URL: <https://tinyurl.com/ycckjj5pm> [in Ukrainian]. [BMC України “прибрали” за окупантами на Зміїному за допомогою Bayraktar TB2 (відео). Defense Express. URL: <https://tinyurl.com/ycckjj5pm> (дата звернення: 13.04.2023)].

13. Voienno-istorychnyi opys rosiisko-ukrainskoi viiny (liutyi — berezen 2022 roku). K.: MOU, HSh, NUOU, 2022 [in Ukrainian]. [Воєнно-історичний опис російсько-української війни (лютий–березень 2022 р.). Київ, 2022. 114 с.].

14. Voienno-istorychnyi opys rosiisko-ukrainskoi viiny (kviten 2022 roku). K.: MOU, HSh ZSU, NUOU, 2022 [in Ukrainian]. [Воєнно-історичний опис російсько-української війни (квітень 2022 р.). Київ, 2022. 148 с.].

15. Voienno-istorychnyi opys rosiisko-ukrainskoi viiny (traven 2022 roku). K.: MOU, HSh ZSU, NUOU, 2022 [in Ukrainian]. [Воєнно-історичний опис російсько-української війни (травень 2022 р.). Київ, 2022. 131 с.].

16. Voienno-istorychnyi opys rosiisko-ukrainskoi viiny (cherven 2022 roku). K.: MOU, HSh ZSU, NUOU, 2022 [in Ukrainian]. [Воєнно-історичний опис російсько-української війни (червень 2022 р.). Київ, 2022. 128 с.].

17. Voienno-istorychnyi opys rosiisko-ukrainskoi viiny (lypen 2022 roku). K.: MOU, HSh ZSU, NUOU, 2022 [in Ukrainian]. [Воєнно-історичний опис російсько-української війни (липень 2022 р.). Київ, 2022. 165 с.].

18. HUR: Zmiinyi maie stratehichne znachennia, Ukraina borotymetsia za noho, «skilky bude potrebno». URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-gur-zmiinyi/31847869.html> [in Ukrainian]. [ГУР: Зміїний має стратегічне значення, Україна боротиметься за нього, «скільки буде потрібно». URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-gur-zmiinyi/31847869.html> (дата звернення: 14.08.2022)].

19. Zhuravel D. Bayraktar prodovzhuie nyschchyty tekhniku RF na ostrovi Zmiinyi. URL: <https://shotam.info/bayraktar-prodovzhuie-nyschchyty-tekhniku-rf-na-ostrovi-zmiinyu-video/> [in Ukrainian]. [Журавель Д. Bayraktar продовжує нищити техніку РФ на острові Зміїний. URL: <https://shotam.info/bayraktar-prodovzhuie-nyschchyty-tekhniku-rf-na-ostrovi-zmiinyu-video/> (дата звернення: 04.04.2023)].

20. Zvilnennia Zmiinoho "vidkrylo" hyrlo Bystre dla suden z ahroproduktiiei. URL: <https://vikna.if.ua/news/category/all/2022/07/10/134983/view> [in Ukrainian]. [Звільнення Зміїного «відкрило» гирло Бистре для суден з агропродукцією. URL: <https://vikna.if.ua/news/category/all/2022/07/10/134983/view> (дата звернення: 16.08.2022)].

21. Zmiinyi (ostriv) // Material iz Vikipedii. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/> [in Ukrainian]. [Зміїний (острів) // Матеріал із Вікіпедії. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/> (дата звернення: 03.08.2022)].

22. ZSU vstanovyly prapor Ukrainy na ostrovi Zmiinomu — viiskova operatsiia uspishno zavershena. Defense Express. URL: https://defence-ua.com/news/zsu_

vstanovili prapor ukrajini na ostrovi zmiijnomu vijskova operatsija uspishno zavershena-8037.html [in Ukrainian]. [ЗСУ встановили прапор України на острові Зміїному — військова операція успішно завершена. Defense Express. URL: https://defence-ua.com/news/zsu_vstanovili_prapor_ukrajini_na_ostrovi_zmiijnomu_vijskova_operatsija_uspishno_zavershena-8037.html (дата звернення: 05.08.2022)].

23. ZSU znovu zavdaly udaru po pozytsiiakh okupantiv na okupovanomu ostrovi Zmiinyi. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/05/01/novyna/bezpeka/zsu-znovu-zavdaly-udaru-po-pozycziyah-okupantiv-okupovanomu-ostrovi-zmiinyj> [in Ukrainian]. [ЗСУ знову завдали удару по позиціях окупантів на окупованому острові Зміїний. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/05/01/novyna/bezpeka/zsu-znovu-zavdaly-udaru-po-pozycziyah-okupantiv-okupovanomu-ostrovi-zmiinyj> (дата звернення: 04.08.2022)].

24. ZSU nanesly udar po pozytsiiakh okupantiv na ostrovi Zmiinyi. LB.UA. URL: <https://tinyurl.com/yck9xnv5> [in Ukrainian]. [ЗСУ нанесли удар по позиціях окупантів на острові Зміїний. LB.UA. URL: <https://tinyurl.com/yck9xnv5> (дата звернення: 05.08.2022)].

25. Klymenko A. Pro "rozblokuvannia" ukraïnskikh portiv. URL: https://censor.net/ua/blogs/3355118/pro_rozblokuvannya_ukrainskih_portiv [in Ukrainian]. [Клименко А. Про «розблокування» українських портів. URL: https://censor.net/ua/blogs/3355118/pro_rozblokuvannya_ukrainskih_portiv (дата звернення: 10.04.2023)].

26. Kravchenko O. Rosiiany skynuly na ostriv Zmiinyi fosforni bomby, — Zalzuzhnyi. URL: https://lb.ua/society/2022/07/01/521885_rosiyan_i_skinuli_ostri_v_zmiinyi.html [in Ukrainian]. [Кравченко О. Росіяни скинули на острів Зміїний фосфорні бомби, — Залужний. URL: https://lb.ua/society/2022/07/01/521885_rosiyan_i_skinuli_ostri_v_zmiinyi.html (дата звернення: 08.08.2022)].

27. Kuper T. Ukraïnska viina, 7–8 travnia 2022 r. URL: https://medium.com/@x_TomCooper_x/ukraine [in Ukrainian]. [Купер Т. Українська війна, 7–8 травня 2022 р. URL: https://medium.com/@x_TomCooper_x/ukraine (дата звернення: 05.04.2023)].

28. Kuper Tom. Ukraïnska viina, 10, 11, 12 travnia 2022 roku. URL: https://medium.com/@x_TomCooper_x/ukraine-war-10-11-12-may-2022-cfd65b518a4d [in Ukrainian]. [Купер Том. Українська війна, 10, 11, 12 травня 2022 року. URL: https://medium.com/@x_TomCooper_x/ukraine-war-10-11-12-may-2022-cfd65b518a4d (дата звернення: 05.04.2023)].

29. Landa Volodymyr, Hnennyi Kostiantyn. Hanba dobroï voli. Na Zmiinomu ostrovi ta v navkolyshnikh vodakh Rosiia vtratyła tekhniki na ponad \$900 mln. URL: <https://forbes.ua/inside/ganba-dobroi-voli-na-zmiinomu-ostrovi-ta-v-navkolishnikh-vodakh-rosiya-vtratila-tekhniki-na-ponad-900-mln-infografika-01072022-6925> [in Ukrainian]. [Ланда Володимир, Гненний Костянтин. Ганьба доброї волі. На Зміїному острові та в навколишніх водах Росія втратила техніки на понад \$900 млн. URL: <https://forbes.ua/inside/ganba-dobroi-voli-na-zmiinomu-ostrovi-ta-v-navkolishnikh-vodakh-rosiya-vtratila-tekhniki-na-ponad-900-mln-infografika-01072022-6925> (дата звернення: 02.08.2023)].

30. Lotsiia Chornoho ta Azovskoho moriv na vody Ukrainy. — К.: Derzhhidrohrafiia, 2004. — 318 s. [in Ukrainian]. [Лотція Чорного та Азовського морів на води України. — К.: Держгидрографія, 2004. — 318 с.].

31. Morska hazova infrastruktura v protydii Rosii NATO na skhidnomu flanzi: potentsial dlia hibrydnogo vykorystannia v Chornomu ta Baltiiskomu moriakh / A. Burhomistrenko, S. Haiduk, M. Honchar, P. Lakiichuk. Chornomorska bezpeka. 2018. № 2 (32). S. 4–22 [in Ukrainian]. [Морська газова інфраструктура в протидії Росії НАТО на східному фланзі: потенціал для гібридного використання в Чорному та Балтійському морях / А. Бургомістренко, С. Гайдук, М. Гончар, П. Лакійчук. Чорноморська безпека. 2018. № 2 (32). С. 4–22].

32. Nazarchuk I. Vid zakhoplennia do zvilnennia. Khronika bytvu za ostriv Zmiinyi. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/deokupacia-ostriv-zmiinyi/31933571.html> [in Ukrainian]. [Назарчук І. Від захоплення до звільнення. Хроніка битви за острів Зміїний. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/deokupacia-ostriv-zmiinyi/31933571.html> (дата звернення: 04.04.2023)].

33. Na Zmiinomomu ostrovi vidbuvaitsia roboty z rozminuvannia terytorii. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/847231.html> [in Ukrainian]. [На Зміїному острові відбуваються роботи з розмінування території. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/847231.html> (дата звернення: 14.08.2022)].

34. Na sudni spalahnula pogega. Rosia vtrabila shche odin korabel u Chornomu mori. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/rosiya-vtrabila-korabel-vsevolod-bobrov-abo-elbrus-u-chornomu-mori-novini-ukrajini-50241555.html> [in Ukrainian]. [На судні спалахнула пожежа. Росія втратила ще один корабель у Чорному морі. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/rosiya-vtrabila-korabel-vsevolod-bobrov-abo-elbrus-u-chornomu-mori-novini-ukrajini-50241555.html> (дата звернення: 14.08.2022)].

35. Ovsiani K., Yehoshyna V. Borotba za ostriv Zmiinyi. Pohliad iz sputnyka. — «Skhemy». URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/skhemy-ostriv-zmiinyu-suputnyk/31829456.html> [in Ukrainian]. [Овсяний К., Єгошина В. Боротьба за острів Зміїний. Погляд із супутника. — «Схеми». URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/skhemy-ostriv-zmiinyu-suputnyk/31829456.html> (дата звернення: 07.04.2023)].

36. Ohnev Oleh. "Vasylyi Bekh" unychtozhen Harpoon: chto eto za sudno Chernomorskoho flota RF y pochemu eho unychtozhenye vazhno. URL: <https://www.unian.ua/war/vasiliy-beh-znishcheniy-harpoon-shcho-ce-za-sudno-chornomorskogo-flotu-rf-i-chomu-yogo-znishchennya-vazhlivo-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-11871522.html> [in Russian]. [Огнев Олег. «Василий Бех» уничтожен Harpoon: что это за судно Черноморского флота РФ и почему его уничтожение важно. URL: <https://www.unian.ua/war/vasiliy-beh-znishcheniy-harpoon-shcho-ce-za-sudno-chornomorskogo-flotu-rf-i-chomu-yogo-znishchennya-vazhlivo-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-11871522.html> (дата звернення: 08.04.2023)].

37. Okupanty vyrishyly bilshe ne vykorystovuvaty "Raptory" dlia reidiv na Zmiinyi. URL: https://defence-ua.com/news/okupanti_virishili_bilshe_ne_vikoristovuvati_raptori_dlja_rejdiv_na_zmijinij-7684.html [in Ukrainian]. [Окупанти вирішили більше не використовувати «Раптори» для рейдів на Зміїний. URL: https://defence-ua.com/news/okupanti_virishili_bilshe_ne_vikoristovuvati_raptori_dlja_rejdiv_na_zmijinij-7684.html (дата звернення: 14.08.2022)].

38. Orlova Violetta. Takykh u Rosii vsoho dva: rosiiskiy korabel buv pidbytyi "Neptunom" bilia Zmiinoho. URL: <https://www.unian.ua/war/neptunom-pidbito>

shche-odin-rosiyskiy-korabel-detali-operacii-zsu-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-11823789.html [in Ukrainian]. [Орлова Віолетта. Таких у Росії всього два: російський корабель був підбитий «Нептуном» біля Зміїного. URL: <https://www.unian.ua/war/neptunom-pidbito-shche-odin-rosiyskiy-korabel-detali-operacii-zsu-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-11823789.html> (дата звернення: 06.04.2023)].

39. Ostriv Zmiinyi je vaglivim dlia kontrolyu vsjogo morskogo trafiku Chornogo ta Asovskogo moriv — vijskoviy expert [in Ukrainian]. [Острів Зміїний є важливим для контролю всього морського трафіку Чорного та Азовського морів — військовий експерт. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/exclusive/1975336-ostriv-zmiinyi-ye-vazhlyvim-dlya-kontrolyu-vsogo-morskogo-trafiku-chornogo-ta-azovskogo-moriv-viyskoviy-ekspert> (дата звернення: 06.04.2023)].

40. Pislia zvlennia ostrova Zmiinyi vid okupantiv Ukraina dozvolila vidkryty hyrly richky Dunai dlia prokhodzhennia tsyvilnykh suden. URL: <https://www.0512.com.ua/news/3422631/pisla-zvlennia-ostrova-zmiinyi-vid-okupantiv-ukraina-dozvolila-vidkriti-girly-richky-dunaj-dlia-prokhodzhennia-tsivilnih-suden> [in Ukrainian]. [Після звільнення острова Зміїний від окупантів Україна дозволила відкрити гірля річки Дунай для проходження цивільних суден. URL: <https://www.0512.com.ua/news/3422631/pisla-zvlennia-ostrova-zmiinyi-vid-okupantiv-ukraina-dozvolila-vidkriti-girly-richky-dunaj-dlia-prokhodzhennia-tsivilnih-suden> (дата звернення: 15.08.2022)].

41. Pojavilis pervije radiolokatsionnye snimki kreysera "Moskva" so dna Chernogo moray. URL: <https://focus.ua/voennye-novosti/513332-poyavilis-pervye-eholokacionnye-snimki-kreysera-moskva-so-dna-chernogo-morya-foto>. [in Russian]. [Появились первые эхолотационные снимки крейсера «Москва» со дна Черного моря (фото). URL: <https://focus.ua/voennye-novosti/513332-poyavilis-pervye-eholokacionnye-snimki-kreysera-moskva-so-dna-chernogo-morya-foto> (дата звернення: 15.08.2022)].

42. Protsepova Kseniia. Na Zmiinomu v Odeskii oblasti rosiiany mohly vstanovyty ZRK "Tor" ta "Pantsyr-S1" — brytanska rozvidka. URL: <https://suspilne.media/247049-na-zmiinomu-v-odeskij-oblasti-rosiiani-mogli-vstanoviti-zrk-tor-ta-pancir-s1-britanska-rozvidka/> [in Ukrainian]. [Процєпова Ксенія. На Зміїному в Одеській області росіяни могли встановити ЗРК «Тор» та «Панцирь-С1» — британська розвідка. URL: <https://suspilne.media/247049-na-zmiinomu-v-odeskij-oblasti-rosiiani-mogli-vstanoviti-zrk-tor-ta-pancir-s1-britanska-rozvidka/> (дата звернення: 06.04.2023)].

43. Rosiiski viiskovi zavdaly udar po ostrovu Zmiinyi. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/rosiyski-viyskovi-zavdaly-udar-po-ostrovu-zmiinyi/> [in Ukrainian]. [Російські військові завдали удар по острову Зміїний. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/rosiyski-viyskovi-zavdaly-udar-po-ostrovu-zmiinyi/> (дата звернення: 08.04.2023)].

44. Rosiiski Su-24M dobyly svoiu zh tekhniku, yaku "zabuly" na Zmiinomu. Defense Express. URL: https://defence-ua.com/news/rosiyski_su_24m_dobili_svoju_zh_tekhnikujaku_zabuli_na_zmiinomu-7995.html [in Ukrainian]. [Російські Су-24М добили свою ж техніку, яку «забули» на Зміїному. Defense Express (дата звернення: 14.08.2022)].

45. Rosiia zaiavyla pro znyshchennia ukrainskoho korveta. VMS tverdyt, shcho takoho korablia ne bulo. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61371902>. [in

Ukrainian]. [Росія заявила про знищення українського корвета. ВМС твердить, що такого корабля не було. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61371902>. (дата звернення: 14.08.2022)].

46. Romaniuk Roman. Bytva za Zmiinyi. Heroichna istoriia: yak Ukraina vtratyła i povernula nadvazhlyvyi ostriv. Rekonstruktsiia. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/11/7/7375232/> [in Ukrainian]. [Романюк Роман. Битва за Зміїний. Героїчна історія: як Україна втратила і повернула надважливий острів. Реконструкція. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/11/7/7375232/> (дата звернення: 07.04.2023)].

47. Romaniuk Roman. Persha bytva "Bohdany". Yak ukrainska SAU prymusyla rosiian do "zhestu dobroї voli" na Zmiinomu. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2023/02/13/7388834/> [in Ukrainian]. [Романюк Роман. Перша битва «Богдани». Як українська САУ примусила росіян до «жесту доброї волі» на Зміїному. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2023/02/13/7388834/> (дата звернення: 08.04.2023)].

48. Roshchina Olena. Ukraintsi proiavlyu vynakhidlyvist pry udarakh po Zmiinomu i kreiseru "Moskva" — NYT. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/11/26/7378141/> [in Ukrainian]. [Рощіна Олена. Українці проявили винахідливість при ударах по Зміїному і крейсеру «Москва» — NYT. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/11/26/7378141/> (дата звернення: 08.04.2023)].

49. "Russkyi korabl, ydy nakh.i!": zakhysnyky Zmiinoho vidpovily vorohovi. Ukrainska pravda (ukr.) [in Ukrainian]. [«Русский корабль, иди нах.й!»: захисники Зміїного відповіли ворогові. Українська правда (укр.). URL: <https://web.archive.org/web/20220225021042/https://www.pravda.com.ua/news/2022/02/25/7325592/> (дата звернення: 18.08.2022)].

50. Syly oborony Ukrainy znyshchyly tekhniku ta zhyvu sylu na ostrovi Zmiinyi. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/syly-oborony-ukrayiny-znyshchyly-tehniku-ta-zhyvu-sylu-na-ostrovi-zmiinyj/> [in Ukrainian]. [Сили оборони України знищили техніку та живу силу на острові Зміїний. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/syly-oborony-ukrayiny-znyshchyly-tehniku-ta-zhyvu-sylu-na-ostrovi-zmiinyj/> (дата звернення: 17.08.2022)].

51. Stratehichno vazhlyva tochka: hlava rozvidky rozpoviv pro znachennia ostrova Zmiinyi. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/05/13/novyna/bezpeka/stratehichno-vazhlyva-tochka-hlava-rozvidky-rozpoviv-pro-znachennya-ostrova-zmiinyj> [in Ukrainian]. [Стратегічно важлива точка: глава розвідки розповів про значення острова Зміїний. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/05/13/novyna/bezpeka/stratehichno-vazhlyva-tochka-hlava-rozvidky-rozpoviv-pro-znachennya-ostrova-zmiinyj> (дата звернення: 07.04.2023)].

52. Turechchyna vidpravyla u Chorne more viiskovi korabli. Ukrinform. 26 lypnia 2022 roku, URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3537051-tureccina-vidpravila-u-corne-more-vijskovi-korabli.html> [in Ukrainian]. [Туреччина відправила у Чорне море військові кораблі. Укрінформ. 26 липня 2022 року, URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3537051-tureccina-vidpravila-u-corne-more-vijskovi-korabli.html> (дата звернення: 14.08.2022)].

53. U zviazku z pidpysanniam "zernovoї uhody" u Chornomu mori vidnovleno robotu trokh ukrainskykh portiv, — VMS. URL: <https://censor.net/ua/news/3356821/>

u zvyazku z pidpysannyam zernovoyi ugody u chornomu mori vidnovleno robotu troh ukrayinskykh portiv vms [in Ukrainian]. [У зв'язку з підписанням «зернової угоди» у Чорному морі відновлено роботу трьох українських портів, — BMC. URL: https://censor.net/ua/news/3356821/u_zvyazku_z_pidpysannyam_zernovoyi_ugody_u_chornomu_mori_vidnovleno_robotu_troh_ukrayinskykh_portiv_vms (дата звернення: 14.08.2022)].

54. U ZSU rozpovily podrobytsi vysadky na Zmiinyi. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/u-zsu-rozpovily-podrobytsi-vysadky-na-zmiyinyj/> [in Ukrainian]. [У ЗСУ розповіли подробиці висадки на Зміїний. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/u-zsu-rozpovily-podrobytsi-vysadky-na-zmiyinyj/> (дата звернення: 14.08.2022)].

55. Ukraina zakryla morskyyi rayon v pivnichno-zakhidniy chastyini Chornoho moria dlia vidsichi zbroynii ahresii RF, — MZS. URL: https://censor.net/ua/news/3319579/ukrayina_zakryla_morskyi_rayon_v_pivnichnozakhidnyi_chastyini_chornogo_morya_dlya_vidsichi_zbroyniyi [in Ukrainian]. [Україна закрила морський район в північно-західній частині Чорного моря для відсічі збройній агресії РФ, — МЗС. URL: https://censor.net/ua/news/3319579/ukrayina_zakryla_morskyi_rayon_v_pivnichnozakhidnyi_chastyini_chornogo_morya_dlya_vidsichi_zbroyniyi (дата звернення: 14.08.2022)].

56. Uraina ofitsiino oholosyla korydory dlia prokhozheniya suden iz zernom u Chornomu mori. URL: https://cfts.org.ua/news/2022/07/28/ukrana_ofitsiyno_ogolosila_koridori_dlya_prokhozheniya_suden_s_zernom_u_chornomu_mori_71236 [in Ukrainian]. [Україна офіційно оголосила коридори для проходження суден із зерном у Чорному морі. URL: https://cfts.org.ua/news/2022/07/28/ukrana_ofitsiyno_ogolosila_koridori_dlya_prokhozheniya_suden_s_zernom_u_chornomu_mori_71236 (дата звернення: 17.08.2022)].

57. U Sevastopoli pomityly sudno “Vsevolod Bobrov”, pro udar po nomu zaiavlyaly v Odesi. URL: Krym. Realii. URL: <https://ua.krymr.com/a/news-sevastopol-vsevolod-bobrov/31849559.html> [in Ukrainian]. [У Севастополі помітили судно «Всеволод Бобров», про удар по ньому заявляли в Одесі. URL: Крим. Реалії. URL: <https://ua.krymr.com/a/news-sevastopol-vsevolod-bobrov/31849559.html> (дата звернення: 12.08.2022)].

58. Ukrainskyi Bayraktar znyshchyy dva rosiyskykh katery bilia ostrova Zmiinyi. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/ukrayinskyj-bayraktar-znyshchyy-dva-rosijskykh-katery-bilya-ostrova-zmiyinyj/> [in Ukrainian]. [Український Bayraktar знищив два російських катери біля острова Зміїний. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/ukrayinskyj-bayraktar-znyshchyy-dva-rosijskykh-katery-bilya-ostrova-zmiyinyj/> (дата звернення: 14.08.2022)].

59. Ukrainski Su-27 rozbombyly rashystiv na ostrovi Zmiinyi. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/ukrayinski-su-27-rozbombyly-rashystiv-na-ostrovi-zmiyinyj/> [in Ukrainian]. [Українські Су-27 розбомбили рашистів на острові Зміїний. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/ukrayinski-su-27-rozbombyly-rashystiv-na-ostrovi-zmiyinyj/> (дата звернення: 14.08.2022)].

60. U Chorne more razom iz dvoma turetskymy frehatamy zaishov i pidvodnyi choven. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/3538569-u-corne-more-zajslidva-turecki-fregati-ta-pidvodnij-coven.html> [in Ukrainian]. [У Чорне море разом із

двома турецькими фрегатами зайшов і підводний човен. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/3538569-u-corne-more-zajsli-dva-turecki-fregati-ta-pidvodnij-coven.html> (дата звернення: 16.08.2022)].

61. Cherhove «vidviduvannia» vorozhykh pozytsii na ostrovi Zmiinomu. URL: <https://www.facebook.com/watch/?v=702466361067827&ref=sharing> [in Ukrainian]. [Чергове «відвідування» ворожих позицій на острові Зміїному. URL: <https://www.facebook.com/watch/?v=702466361067827&ref=sharing> (дата звернення: 13.08.2022)].

62. Shche dva katery "Raptor" vidpravleno na dno: Bayraktar TB2 rve rashystiv. URL: https://defence-ua.com/weapon_and_tech/sche_dva_kateri_raptor_vidpravleno_na_dno_bayraktar_tb2_rve_rashistiv_video-7271.html [in Ukrainian]. [Ще два катери «Раптор» відправлено на дно: Bayraktar TB2 рве рашистів. URL: https://defence-ua.com/weapon_and_tech/sche_dva_kateri_raptor_vidpravleno_na_dno_bayraktar_tb2_rve_rashistiv_video-7271.html (дата звернення: 14.08.2022)].

63. «Eholokatsionnie snimki» kreisera Moskva na dne Chernogo moria okasalis feikom. URL: <https://nv.ua/ukraine/events/kreyser-moskva-smi-pokazali-pervye-eholokacionnye-snimki-zatonuvshogo-korablya-novosti-ukrainy-50236740.html> [in Russian]. [«Эхолокационные снимки» крейсера Москва на дне Черного моря оказались фейком. URL: <https://nv.ua/ukraine/events/kreyser-moskva-smi-pokazali-pervye-eholokacionnye-snimki-zatonuvshogo-korablya-novosti-ukrainy-50236740.html> (дата звернення: 14.08.2022)].

64. Gatopoulos Alex. Russia-Ukraine war: The struggle for Snake Island. June, 30. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2022/6/30/russia-ukraine-war-the-struggle-for-snake-island>.

Serhii Sokoliuk

Captain of the 1st rank,

Candidate of Historical Sciences (Ph.D.),

Associate Professor, Associate Professor of the Military and Naval Forces

Department, National Defense University of Ukraine

named after Ivan Cherniakhovskyi (Kyiv, Ukraine)

sergnavy@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-3182-8073>

THE STRUGGLE FOR SNAKE ISLAND IS A HEROIC PAGE OF HISTORY RUSSIAN-UKRAINIAN WAR (February — July 2022)

The purpose of the article is to highlight the actions of the Defense Forces of Ukraine and the Soviet Union in the fight for Snake Island, which lasted from February 24 to mid-July 2022.

The novelty of the article lies in the fact that this topic has not been disclosed in domestic historiography.

The methodology of scientific intelligence is based on the involvement of a number of open sources, the application of the problem-chronological method, analysis and synthesis.

Main results. *With the beginning of the large-scale armed aggression of the Russian Federation against Ukraine on February 24, 2022, the enemy — the armed forces of the Russian Federation — actively conducted combat operations at sea, capturing the Snake Island, which occupied a special place in its plans.*

Having mastered the island, the enemy actively built up forces and resources on it. From the end of February to the middle of April 2022, ensured dominance in the northwestern part of the Black Sea, used the island as a maneuverable base point for its light forces, isolated the area of hostilities on the line Snake Island — Cape Chersonese with the involvement of ships — carriers of striking weapons, blocked shipping and created a danger for the landing of marine landings. In order to deprive the enemy of dominance in this area, the Command of the Navy of the Armed Forces of Ukraine planned a number of decisive measures. Starting with the sinking of the missile cruiser "Moskva" on April 13–14, the group of the Defense Forces of Ukraine in the Black Sea regularly struck enemy forces and assets in the area of the island using anti-ship missiles and artillery, UAVs, aircraft of the Navy and Air Forces of the Armed Forces of Ukraine. As a result, having suffered significant losses in manpower, weapons and equipment, the enemy was forced to leave the island on June 30 and move the areas of operations to the coast of Crimea and the Caucasus. This made it possible to resume shipping from Ukrainian ports on the Danube river and Odesa region.

The results presented in the work became the first summary of the struggle study for the Snake Island and allowed to outline the directions of further exploration, in particular, a more detailed study of the armed confrontation for the island and the analysis of the experience of the use of forces (armies).

Keywords: *armed aggression, Snake Island, grouping of disparate forces, capacity-building, domination of the sea, missile strikes, liberation of the island.*

УДК 34.096

Валерій Грицюк

доктор історичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник,
навчально-науковий центр воєнної історії,
Національний університет оборони України
(Київ, Україна), E-mail: skifwo@email.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9877-1900>

Юрій Руснак

кандидат юридичних наук, заслужений юрист України,
заступник начальника центру — начальник науково-дослідного управління
проблем ресурсного забезпечення у воєнній сфері,
сфері оборони та військового будівництва,
Національний університет оборони України
(Київ, Україна), E-mail: rusnakui@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1418-5793>

Максим Каптан

старший науковий співробітник науково-дослідного відділу
правових проблем у сфері міжнародного співробітництва
науково-дослідного управління проблем ресурсного забезпечення
у воєнній сфері, сфері оборони та військового будівництва
Центру воєнно-стратегічних досліджень
Національного університету оборони України
(Київ, Україна), E-Mail: kaptan.maks@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-3610-4633>

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ВРЕГУЛЮВАННЯ МАТЕРІАЛЬНОГО СТИМУЛЮВАННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОЦІВ ДО ВЕДЕННЯ БОЙОВИХ ДІЙ З РОСІЙСЬКИМИ ОКУПАНТАМИ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ АТО І ООС (квітень 2014 — лютий 2022)

Анотація. Метою запропонованої громадськості історико-правової наукової розвідки є акумуляція набутого в АТО та ООС досвіду нормативно-правового врегулювання додаткових виплат особовому складу та вироблення пропозицій для удосконалення стимуляції військовослужбовців до виконання бойових завдань. **Методологія дослідження.** Специфіка предмету дослідження зумовила поєднання правового та історичного інструментарію наукового пізнання. Зокрема за допомогою історико-правового та формально-юридичного методів

було досліджено генезу нормативно-правового врегулювання, матеріального стимулювання військовослужбовців до ведення бойових дій. **Наукова новизна** запропонованому увазі громадськості дослідженні вперше на широкий загал висвітлюється питання фінансових виплат учасникам АТО та ООС за ведення бойових дій, знищення та захоплення бойової техніки противника та інші аспекти матеріального стимулювання військовослужбовців. **Висновки.** Таким чином важливу роль у формуванні морально-психологічного військ стану (сил) відіграють матеріальні чинники. У військово-соціальній сфері матеріальне забезпечення є аналогом системи мінімальних соціальних гарантій в системі соціального захисту населення і включає в себе професійні винагороди та премії тим військовослужбовцям, які беруть безпосередню участь у бойових діях або забезпечують здійснення заходів з національної безпеки й оборони, відсічі й стримування збройної агресії, перебуваючи безпосередньо в районах у період здійснення зазначених заходів (у тому числі військовослужбовцям строкової служби). Безперечно система матеріального забезпечення військовослужбовців виконує стимулюючу функцію, що крім патріотизму, це дуже потужна мотивація і адекватна відповідь держави, яка піклується про своїх військовослужбовців під час дії воєнного стану.

Ключові слова: АТО, ООС, трансформація, матеріальне стимулювання, соціальні гарантії.

Розпочата 20 лютого 2014 року гібридна збройна агресія Російської Федерації призвела до окупації Криму та збройного конфлікту на Сході України. У відповідь на загрозу втрати суверенітету та територіальної цілісності Україна застосувала Сили оборони. Формою цього застосування стала антитерористична операція (14 квітня 2014 рік — 30 квітня 2018 рік) та операція Об'єднаних сил (30 квітня 2018 рік — 24 лютого 2022 рік).

Високий морально-психологічний стан особового складу Сил оборони України ґрунтується на патріотизмі та свідомому виконанню військового обов'язку щодо захисту незалежності, територіальної цілісності та державного суверенітету України.

Однак крім патріотизму система матеріального забезпечення військовослужбовців також виконує стимулюючу функцію. Це дуже потужна мотивація і адекватна відповідь держави, яка піклується про своїх військовослужбовців під час дії воєнного стану. З метою матеріального стимулювання військовослужбовців АТО та ООС був запроваджено дієвий механізм фінансової винагороди особам, які беруть активну участь у захисті батьківщини,

Поряд з цим питання трансформації нормативно-правового врегулювання матеріального стимулювання до ведення бойових дій в період АТО та ООС належним чином ще не простудійовані вітчизняними науковцями істориками та правознавцями. Публікацій за цією актуальною проблема-

тикою авторами не виявлено. Метою запропонованої громадськості історико-правової наукової розвідки є акумуляція набутого в АТО та ООС досвіду нормативно-правового врегулювання додаткових виплат особовому складу та вироблення пропозицій для удосконалення стимуляції військовослужбовців до виконання бойових завдань.

Виклад основного матеріалу дослідження. Все почалось 14 квітня 2014 року указом виконуючого обов'язки президента України Олександра Турчинова було введено рішення Ради національної безпеки України про проведення антитерористичної операції. Це рішення стало відповіддю на масове проникнення в східні області України озброєних російських терористичних банд-угруповань і захоплення ними органів місцевої влади¹.

31 січня 2015 року у Комітеті з питань національної безпеки і оборони відбулися слухання на тему: «Шляхи підвищення мотивації громадян до проходження ними військової служби в складі підрозділів, які беруть участь в антитерористичній операції на Сході України»².

Під час заходу обговорювалися питання, пов'язані з визначенням чинників, які стимулювали б громадян добровільно вступати на військову службу, а також усували фактори, що сьогодні перешкоджають проведенню мобілізації військовозобов'язаних.

Секретар Комітету Іван Вінник, відкриваючи слухання, повідомив, що учора Президент України підписав Указ № 40/2015 «Про додаткові заходи щодо забезпечення проведення часткової мобілізації у 2015 році», яким Кабінету Міністрів доручається невідкладно забезпечити встановлення порядку застосування норм і положень низки норм законів «Про військовий обов'язок і військову службу», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення оборонно-мобілізаційних питань під час проведення мобілізації», «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», «Про Національну гвардію України», а також опрацювати питання щодо законодавчого врегулювання порядку виїзду за кордон громадян України, які підлягають

¹ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України»: Указ Президента України від 14.04.2014 р. № 405/2014 *Президент України. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4052014-16886> (дата звернення: 05.04.2023).

² У Комітеті з питань національної безпеки і оборони відбулися слухання на тему: «Шляхи підвищення мотивації громадян до проходження ними військової служби в складі підрозділів, які беруть участь в антитерористичній операції на Сході України»: Верховна Рада України. *Верховна Рада України. Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/102755.html> (дата звернення: 05.04.2023).

призову на військову службу під час мобілізації, на особливий період, та за результатами внести в установленому порядку відповідні пропозиції.

Перший заступник Міністра оборони Іван Руснак, доповідаючи на слухання, зазначив, що формування сприятливих соціально-психологічних умов залучення громадян до військової служби неможливе без врегулювання на державному рівні інформаційної політики у сфері національної безпеки і оборони. За його словами, «не відбулося повного усвідомлення обов'язків місцевих органів державної влади та самоврядування за виконання мобілізаційних завдань, а також необхідності підтримання серед регіональних громад солідарної відповідальності за долю суверенітету і територіальної цілісності держави. На якість виконання військовими частинами завдань за призначенням та хід проведення мобілізації також негативно впливає наявна в чинному законодавстві невідповідність суворості покарання за скоєння військових правопорушень рівню їх суспільної небезпеки в умовах особливого періоду».

Іван Руснак зазначив, що в Міністерстві розуміють, що комплекс заходів матеріального та морального стимулювання військовослужбовців, систематичне підвищення рівня соціального захисту їх сімей, турбота про військових пенсіонерів, належний інформаційний супровід та формування сприятливої суспільної думки мають забезпечити належну мотивацію до проходження військової служби та захисту Батьківщини.

За словами Першого заступника Міністра оборони, такі потреби вимагають кардинального перегляду застарілих принципів та підходів до уявлення про побут і життєдіяльність солдата, сержанта та офіцера. Однак, розв'язати ці актуальні проблеми неможливо без належного фінансового забезпечення Збройних Сил України, а також здійсненні парламентського і громадського контролю за їх діяльністю.

Учасники слухань наголошували на тому, що проблема підвищення мотивації громадян та комплектування Збройних Сил України, інших військових формувань має дві взаємопов'язані і взаємодоповнюючі складові: моральну та матеріальну.

У виступах також наголошувалося на тому, що ефективне виконання завдань Збройними Силами України та іншими військовими формуваннями на Сході України неможливе без своєчасного та повного укомплектування їх особовим складом. Промовці зазначали: «здійснювати комплекс заходів з комплектування Збройних Сил України та інших військових формувань необхідно за принципом роботи на упередження та своєчасного усунення негативних чинників, що впливають на процес комплектування, а також впровадження механізмів і умов, які стимулюють цей процес.

Питання матеріального та морального стимулювання військовослужбовців які брали участь у заходах АТО, було врегульовано постановою

Кабінету Міністрів України від 4 червня 2014 року № 158 «Про перерозподіл деяких видатків державного бюджету, передбачених Міністерству фінансів на 2014 рік, та виділення коштів з резервного фонду державного бюджету», відповідно до пункту 2 якої встановлено, що на об'єкти, що охороняються військовослужбовцями, звільнення цих об'єктів у разі захоплення або спроби насильного заволодіння зброєю, бойовою та іншою технікою військовослужбовцям, у тому числі строкової військової служби, особам рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації, резервістам та працівникам (не військовослужбовцям) льотного, льотно-підйомного, інженерно-технічного складу авіації Національної гвардії і Державної прикордонної служби, водіям автотранспортних засобів Національної гвардії і Державної прикордонної служби починаючи з 1 травня 2014 року виплачується винагорода в розмірі 100 відсотків місячного грошового забезпечення та заробітної плати, але не менш ніж 3 000 гривень, у розрахунку на місяць. Виплата винагороди здійснюється також під час перебування на стаціонарному лікуванні в закладах охорони здоров'я у зв'язку з пораненнями (контузіями, травмами, каліцтвами), отриманими під час участі у зазначених операціях і заходах³.

У 2015 році виплата винагороди за участь в антитерористичній операції та її розмір установлені постановою Кабінету Міністрів України від 31 січня 2015 року № 24 «Про особливості виплати винагород військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу в особливий період та під час проведення антитерористичних операцій» (далі — постанова КМУ № 24), виплачувалася в особливий період або під час проведення антитерористичної операції військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів військових формувань, правоохоронних органів, Державної служби з надзвичайних ситуацій, Головного управління розвідки Міністерства оборони, Державної прикордонної служби, Управління державної охорони, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації, Державної спеціальної служби транспорту за безпосередню участь у воєнних конфліктах чи антитерористичній операції, інших заходах в умовах особливого періоду⁴.

³ Про перерозподіл деяких видатків державного бюджету, передбачених Міністерству фінансів на 2014 рік, та виділення коштів з резервного фонду державного бюджету: Постанова Кабінету Міністрів України від 04.06.2014 р. № 158. Дата оновлення: 31.01.2015. *Верховна Рада України, Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/158-2014-%D0%BF#Text> (дата звернення: 05.04.2023).

⁴ Про особливості виплати винагород військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу в особливий період та під час проведення антитерористичних

Розмір винагороди визначався виходячи з розміру посадового окладу, оклад за військовим (спеціальним) званням, щомісячних додаткових видів місячного грошового забезпечення постійного характеру, премії та повинен становити не менш як 3 000 гривень на місяць. У разі коли військовослужбовець, особа рядового або начальницького складу, що брали безпосередню участь у воєнних конфліктах чи антитерористичній операції, інших заходах в умовах особливого періоду менше одного календарного місяця, розмір винагороди визначається пропорційно дням участі виходячи з її розміру, що становить не менш як 3 000 гривень.

Розмір винагороди військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу за безпосередню участь у воєнних конфліктах чи антитерористичній операції, інших заходах в умовах особливого періоду:

Безпосередня участь військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу у воєнних конфліктах чи антитерористичній операції, здійсненні заходів із забезпечення правопорядку на державному кордоні, відбитті збройного нападу на об'єкти, що охороняються військовослужбовцями, особами рядового і начальницького складу, звільненні таких об'єктів у разі їх захоплення або спроби насильного заволодіння зброєю, бойовою та іншою технікою — 100%.

Безпосередня участь військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу в здійсненні спеціальних заходів (пошук диверсійно-розвідувальних груп, незаконних озброєних формувань (осіб), попередження, виявлення і припинення терористичної діяльності, забезпечення правопорядку на державному кордоні) — 150%.

Безпосередня участь військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу в бойових діях у воєнний час (з моменту оголошення стану війни чи фактичного початку воєнних дій до дати припинення стану війни) — 200%.

За успішне виконання бойового завдання, визначеного розпорядчим документом вищого органу військового управління (виплачується на з'єднання, окрему військову частину, установу): бригадою — 365 400 гривень, полком, батальйонно-тактичною групою — 243 600 гривень, батальйоном, дивізіоном, прирівняними до них військовими частинами (підрозділами) — 121 800 гривень, ротою, батареєю, ескадрильєю, взводом, групою, прирівняними до них підрозділами — 60 900 гривень. За безпосередню участь в бойових діях (виплачується особі після видання бойового наказу) — 1 000 гривень (на добу). За успішне виконання зав-

дання (виплачується на підрозділ, екіпаж, прирівняні до них підрозділи або особі (у разі самотійного виконання завдання) із знищення (захоплення): корабля 1 рангу — 243 600 гривень, корабля 2 рангу — 182 700 гривень, корабля 3 рангу — 121 800 гривень, корабля 4 рангу — 97 440 гривень. Бойового літака (винищувальної та штурмової авіації), зенітного ракетного комплексу — 121 800 гривень. Реактивної системи залпового вогню — 60 900 гривень. Тактичного ракетного комплексу, військового літака — 54 810 гривень. Танка, наземної артилерії (самохідної), бойового вертольота — 48 720 гривень. Наземної артилерії (іншої), військового вертольота, протитанкового ракетного комплексу — 42 630 гривень. Бойової машини піхоти (десанту), бронетранспортера, броньованої розвідувально-дозорної машини — 42 630 гривень. Іншого літального апарата (об'єкта), оснащеного засобами ураження або спостереження (у тому числі безпілотного) — 36 540 гривень. Переносного зенітно-ракетного комплексу — 30 450 гривень. Судна військового (допоміжного) забезпечення водотоннажністю понад 5 тис. тонн — 30 450 гривень. Судна військового (допоміжного) забезпечення водотоннажністю до 5 тис. тонн включно — 24 360 гривень. Військового автомобіля (вантажного, спеціалізованого), малогабаритного судна бойового (розвідувального) призначення, військового тягача — 12 180 гривень.

На виконання пункту 4 постанови КМУ № 24 Міністерством оборони України видано Наказ від 2 лютого 2015 року № 49, яким затверджено Порядок та умови виплати винагород військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу та резервістам, механізм підтвердження виконання окремих завдань під час безпосередньої участі у воєнних конфліктах чи антитерористичній операції, інших заходах в умовах особливого періоду (далі — Порядок № 49)⁵.

Відповідно до пункту 4 Порядку № 49 виплата винагород та додаткових винагород здійснюється військовослужбовцям за місцем проходження служби на підставі наказів командирів (начальників) органів військового управління (військових частин, закладів, установ, організацій), керівництва військових формувань та органів державної влади. Командирам (начальникам) військових частин (закладів, установ, організацій) — наказами вищих командирів (начальників, керівників).

⁵ Постанова Кабінету Міністрів України : Питання деяких виплат військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу, поліцейським та їх сім'ям під час дії воєнного стану від 28.02.2022 р. № 168. Дата оновлення: 20.01.2023. *Верховна Рада України, Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 05.04.2023).

Розділом II Порядку № 49 визначено механізм та умови виплати винагороди військовослужбовцям (крім резервістів) за безпосередню участь у воєнних конфліктах чи в АТО, інших заходах в умовах особливого періоду.

Так, військовослужбовцям (крім резервістів) у період мобілізації (у тому числі часткової) або з моменту введення воєнного стану та до дати завершення демобілізації або закінчення (скасування) воєнного стану, у період проведення АТО за безпосередню участь у воєнних конфліктах чи АТО, здійсненні заходів із забезпечення правопорядку на державному кордоні, відбитті збройного нападу на об'єкти, що охороняються військовослужбовцями, звільненні таких об'єктів у разі їх захоплення або спроби насильного заволодіння зброєю, бойовою та іншою технікою виплачується винагорода у розмірі 100 відсотків місячного грошового забезпечення.

Розмір винагороди визначається, виходячи з розміру посадового окладу (у тому числі посадового окладу за посадою, до тимчасового виконання обов'язків (завдань) за якою допущено військовослужбовця), окладу за військовим (спеціальним) званням, щомісячних додаткових видів місячного грошового забезпечення постійного характеру, премії, та повинен становити не менш як 3000 гривень на місяць. У разі участі у воєнних конфліктах чи АТО, інших заходах в умовах особливого періоду менше одного календарного місяця розмір винагороди визначається пропорційно дням участі, виходячи з її розміру, що становить не менш як 3000 гривень.

Винагорода виплачується за час, обрахований з дня фактичного початку участі військовослужбовців (крім резервістів) у заходах, зазначених у пункті 1 цього розділу, до дня завершення такої участі, про що зазначається у відповідних наказах командирів (штабу АТО).

Винагорода виплачується також під час безперервного перебування на стаціонарному лікуванні в закладах охорони здоров'я після отриманих під час безпосередньої участі у воєнних конфліктах чи АТО, інших заходах в умовах особливого періоду поранень (контузії, травми, каліцтва).

Військовослужбовці вважаються такими, що беруть безпосередню участь в АТО, у разі одночасного дотримання таких умов:

- залучені до проведення АТО;
- перебувають у підпорядкуванні (виконують завдання) керівництва штабу АТО (крім військовослужбовців військових прокуратур та розвідувальних органів України); перебувають у районі проведення АТО.

Аналіз наведених норм постанови КМУ № 158, постанови КМУ № 24 та Порядку № 49 дозволяє дійти висновку, що винагорода за участь в антитерористичній операції є додатковою виплатою військовослуж-

бовцям, яких залучено до участі у ній. При цьому, виплата винагороди залежить від певних умов та лише в означений період, а також під час безперервного перебування на стаціонарному лікуванні після отриманих у такий період поранень (контузії, травми, каліцтва).

Тобто, така виплата не є постійною і не має систематичний характер, а її розмір залежить як від днів участі в антитерористичній операції так і від виконаних завдань, що визначається наказом командира.

Постанова КМУ № 24 втратила чинність 21 січня 2016 року на підставі постанови Кабінету Міністрів України від 20 січня 2016 року № 18 «Деякі питання грошового забезпечення військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу та поліцейських» (далі — постанова КМУ № 18)⁶.

Пунктом 1 постанови КМУ № 18 було встановлено, що в особливий період або під час проведення антитерористичної операції військовослужбовцям Збройних Сил, Служби безпеки, Служби зовнішньої розвідки, Головного управління розвідки Міністерства оборони, Національної гвардії, Державної прикордонної служби, Управління державної охорони, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації, Державної спеціальної служби транспорту, військовим прокурорам Офісу Генерального прокурора, особам рядового і начальницького складу Державної кримінально-виконавчої служби, Державної служби з надзвичайних ситуацій, співробітникам Служби судової охорони, особам начальницького складу Національного антикорупційного бюро та поліцейським за безпосередню участь у воєнних конфліктах чи антитерористичній операції, інших заходах в умовах особливого періоду виплачується винагорода у розмірах, визначених керівниками відповідних державних органів за погодженням з Міністерством фінансів та Міністерством соціальної політики, у межах бюджетних призначень.

На виконання зазначеної постанови КМУ № 18 Міністерством оборони України прийнято Наказ від 10 лютого 2016 року № 67, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 24 лютого 2016 року за № 283/28413, яким було затверджено Інструкцію про розміри і порядок виплати винагороди військовослужбовцям Збройних Сил України та Державної спеціальної служби транспорту за безпосередню участь у воєнних конфліктах, в заходах із забезпечення національної безпеки і оборони,

⁶ Деякі питання грошового забезпечення військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу та поліцейських : Постанова Кабінету Міністрів України від 20.01.2016 р. № 18. Дата оновлення: 28.02.2022. *Верховна Рада України, Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/18-2016-%D0%BF#Text> (дата звернення: 05.04.2023).

відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації чи в анти-терористичній операції, інших заходах в умовах особливого періоду (далі — Інструкція № 67), що набула чинності 18 березня 2016 року. При цьому в п. 3 Наказу Міністерства оборони України від 10 лютого 2016 року № 67 зазначено, що він застосовується з дня набрання чинності постановою № 18, тобто з 21 січня 2016 року⁷.

Згідно з п. 1 Глави 3 Інструкції № 67 за безпосередню участь у бойових діях військовослужбовцям військових частин збільшується винагорода на 1000 гривень за кожен добу такої участі. Безпосередня участь у бойових діях визначається зокрема в разі виконання військовою частиною бойових завдань під час ведення рейдових (штурмових) дій, відбиття штурмових дій противника в умовах безпосереднього взаємного вогневого контакту; ведення оперативної (військової, спеціальної) розвідки на території противника (території між позиціями військ противника та своїх військ) або в умовах безпосереднього зіткнення взаємного вогневого контакту) з противником.

Так, відповідно до пункту 1 розділу II Інструкції № 67, розмір винагороди військовослужбовцям за безпосередню участь у воєнних конфліктах, в заходах із забезпечення національної безпеки і оборони чи в АТО, інших заходах в умовах особливого періоду у граничних розмірах на місяць визначено у додатку 1 до цієї Інструкції № 67, та складає:

- на лінії бойового зіткнення на глибину ротних опорних пунктів першого ешелону оборони; виконання бойових завдань на території противника (території між позиціями противника та своїх військ), в акваторії Азовського моря;

- участь у заходах з відбиття збройного нападу на об'єкти, що охороняються військовослужбовцями, звільнення таких об'єктів у разі їх захоплення або спроби насильного заволодіння зброєю, бойовою та іншою технікою — 17 000 гривень;

- в інших місцях дислокації в межах визначеного району воєнного конфлікту, заходів із забезпечення національної безпеки і оборони чи АТО — 6 500 гривень.

⁷ Про затвердження Інструкції про розміри і порядок виплати винагороди військовослужбовцям Збройних Сил України та Державної спеціальної служби транспорту за безпосередню участь у воєнних конфліктах, в заходах із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації чи в антитерористичній операції, інших заходах в умовах особливого періоду: Наказ Міністерства оборони України від 10.02.2016 р. № 67. Дата оновлення: 07.05.2019. *Верховна Рада України, Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0283-16#Text> (дата звернення: 05.04.2023).

Поряд з тим, відповідно до пункту 2 Інструкції № 67, винагорода виплачується пропорційно часу участі у воєнних конфліктах, в заходах із забезпечення національної безпеки і оборони чи в АТО, інших заходах особливого періоду, який обраховується з дня фактичного початку участі військовослужбовців у цих заходах до дня завершення такої участі, про що зазначається у відповідних наказах командирів.

Відповідно до пункту 5 Інструкції № 67, підтвердження залучення до участі в заходах із забезпечення національної безпеки і оборони (далі — ЗНБО) чи в АТО є витяг із наказу органу військового управління (штабу ООС чи штабу АТО, штабу оперативно-тактичного угруповання) про включення військовослужбовця до складу (виключення зі складу) сил та засобів, що беруть безпосередню участь в заходах ЗНБО чи в АТО (крім військовослужбовців Головного управління розвідки Міністерства оборони України, які ведуть оперативну (військову, спеціальну) розвідку на території противника (території між позиціями військ противника та своїх військ) та не перебувають у підпорядкуванні керівництва штабу ООС чи штабу АТО, облік яких здійснюється окремо).

Збільшення розміру винагороди за успішне виконання бойового завдання здійснюється в разі виконання цього завдання на території противника, в акваторії Азовського моря.

Виконання бойового завдання підтверджується:

- розпорядчим документом вищого органу військового управління (ОКП ОС чи штабу АТО, штабів оперативно-тактичних угруповань) про постановку бойового завдання військовій частині;
- бойовим наказом (бойовим розпорядженням) командира військової частини;
- журналом бойових дій (журналом ведення оперативної обстановки);
- бойовим донесенням (підсумковим, терміновим, позатерміновим);
- рапортом командира підрозділу (групи), який виконував бойове завдання, за підпорядкованістю.

Також збільшення винагороди за безпосередню участь у бойових діях здійснюється за ті дні, коли військовослужбовці в районі ведення бойових дій (районі проведення заходів ЗНБО АТО) беруть участь у:

- здійсненні польотів у зоні ураження зенітними ракетними комплексами (зенітно-артилерійськими комплексами) противника ближньої дії (до 10 км від лінії зіткнення з противником) в умовах: використання в польоті озброєння та обладнання повітряного судна для ураження наземних (морських), повітряних цілей або вирішення інших бойових і спеціальних завдань (коригування вогню артилерії з вертольотів, цілеспрямовування, наведення пошуково-рятувальних сил і засобів, рятування

(евакуація) особового складу, виконання протичовнових завдань, десантування, ведення повітряної і радіаційної розвідок, фотографування, застосування засобів радіоелектронної боротьби, перевезення військ, бойової техніки і вантажів, визначення умов десантування, забезпечення управління військами та ретрансляції); веденні повітряного, морського бою.

За знищення (захоплення) техніки військовослужбовцям збільшується винагорода в розмірі: корабля 1 рангу — 243 600 гривень, корабля 2 рангу 182 700 гривень, корабля 3 рангу 121 800 гривень, корабля 4 рангу 97 440 гривень. Бойового літака (винищувальної та штурмової авіації), зенітного ракетного комплексу — 121 800 гривень. Реактивної системи залпового вогню — 60 900 гривень. Тактичного ракетного комплексу, військового літака — 54 810 гривень. Танка, наземної артилерії (самохідної), бойового вертольота — 48 720 гривень. Наземної артилерії (іншої), військового вертольота, протитанкового ракетного комплексу — 42 630 гривень. Бойової машини піхоти (десанту), бронетранспортера, броньованої розвідувально-дозornoї машини — 42 630 гривень. Іншого літального апарата (об'єкта), оснащеного засобами ураження або спостереження (у тому числі безпілотного) — 36 540 гривень. Переносного зенітно-ракетного комплексу — 30 450 гривень. Судна військового (допоміжного) забезпечення водотоннажністю понад 5 тис. тонн — 24 360 гривень. Військового автомобіля (вантажного, спеціалізованого), малогабаритного судна бойового (розвідувального) призначення, військового тягача, військових інженерних машин: розвідки, розмінування, мінного загородження, мостоукладних, розгородження, для прокладання шляхів, для здійснення земляних робіт, для подолання водних перешкод — 12 180 гривень.

1 квітня 2022 року Верховна Рада України прийняла Закон України «Про встановлення винагороди за добровільно передану Збройним Силам України придатну для застосування бойову техніку держави-агресора» № 2172-XI, який набрав чинності 17 квітня 2022 року, згідно якого запроваджено винагороду за добровільно передану Збройним Силам України придатну для застосування бойову техніку держави-агресора⁸.

Аналізуючи положення частини 1 статті 1 вказаного Закону з метою зменшення негативних наслідків збройної агресії Російської Федерації проти України та зниження бойового потенціалу ворога, запроваджуються стимулюючі заходи для припинення воєнних (бойових) дій встановлюється винагорода військовослужбовцям Збройних Сил України та

⁸ Про встановлення винагороди за добровільно передану Збройним Силам України придатну для застосування бойову техніку держави-агресора: Закон України від 01.04.2022 р. № 2172-XI. *Верховна Рада України, Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2172-20#top> (дата звернення: 05.04.2023).

інших структур сектору безпеки і оборони України, за добровільно передану Збройним Силам України придатну для застосування бойову техніку держави-агресора:

Бойовий літак (винищувальної, бомбардувальної або штурмової авіації) — 1 млн доларів США. Бойовий вертоліт — 500 тис. доларів США. Реактивна система залпового вогню калібру до 122 мм включно 25 тис. доларів США. Реактивна система залпового вогню калібру більше 122 мм — 35 тис. доларів США. Танк, наземна артилерія (самохідна) — 100 тис. доларів США. Бойова машина піхоти (десанту), бронетранспортер, броньована розвідувально-дозорна машина, бойова броньована машина, машина із захистом від мін і засідок (MRAP) 50 тис. доларів США. Військовий автомобіль (вантажний, спеціалізований), військовий тягач, військова інженерна машина (розвідки, розмінування, подолання мінно-вибухових загороджень, мостовкладальна, розгородження, для прокладання шляхів, здійснення землерийних робіт, подолання водних перешкод) — 10 тис. доларів США. Корабель 1 або 2 рангу — 1 млн доларів США. Корабель 3 або 4 рангу — 500 тис. доларів США. Судно військового (допоміжного) забезпечення 200 тис. доларів США. Судно малогабаритного бойового (розвідувального) призначення — 50 тис. доларів США.

Реалізація Закону України «Про встановлення винагороди за добровільно передану Збройним Силам України придатну для застосування бойову техніку держави-агресора» сприяє зменшенню негативних наслідків збройної агресії Російської Федерації проти України та загального зменшенню бойового потенціалу держави-агресора, що в свою чергу забезпечує стимулюючі заходи для особового складу військовослужбовців Збройних Сил України та інших силових структур сектору безпеки і оборони України.

З 24 лютого 2022 року відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» в Україні введено режим воєнного стану⁹.

Окрему увагу варто приділити постанові Кабінету Міністрів України «Питання деяких виплат військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу, поліцейським та їх сім'ям під час дії воєнного стану» від 28 лютого 2022 року № 168 (далі — постанова № 168), якою на період дії воєнного стану запроваджено виплату додаткової винагороди військовослужбовцям¹⁰.

⁹ Про правовий режим воєнного стану: Закону України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. Дата оновлення: 13.12.2022. *Верховна Рада України, Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 05.04.2023).

¹⁰ Постанова Кабінету Міністрів України : Питання деяких виплат військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу, поліцейським та їх сім'ям під час дії воєнного стану від 28.02.2022 р. № 168. Дата оновлення: 20.01.2023. *Верховна Рада*

Аналізуючи постанову № 168 визначено, що на період дії воєнного стану військовослужбовцям Збройних Сил, Служби безпеки, Служби зовнішньої розвідки, Головного управління розвідки Міністерства оборони, Національної гвардії, Державної прикордонної служби, Управління державної охорони, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації, Державної спеціальної служби транспорту, військовим прокурорам Офісу Генерального прокурора, особам рядового і начальницького складу Державної служби з надзвичайних ситуацій, співробітникам Служби судової охорони, особам начальницького складу Управління спеціальних операцій Національного антикорупційного бюро та поліцейським виплачується додаткова винагорода в розмірі 30 000 гривень щомісячно (крім військовослужбовців строкової служби), а тим з них, які беруть безпосередню участь у бойових діях або забезпечують здійснення заходів з національної безпеки й оборони, відсічі й стримування збройної агресії, перебуваючи безпосередньо в районах у період здійснення зазначених заходів (у тому числі військовослужбовцям строкової служби), — розмір цієї додаткової винагороди збільшується до 100 000 гривень в розрахунку на місяць пропорційно часу участі у таких діях та заходах.

Виплата такої додаткової винагороди здійснюється на підставі наказів командирів, начальників.

Постановою Кабінету Міністрів України від 07 березня 2022 року № 217, внесені зміни до пункту 1 постанови № 168, виключивши з абзацу першого слова «(крім військовослужбовців строкової служби)». Вказана постанова набрала чинності з дня її опублікування та застосовується з 24 лютого 2022 року. Постановою Кабінету Міністрів України від 22 березня 2022 року № 350 внесені зміни до пункту 1 постанови № 168, доповнивши абзац перший після слів «та поліцейським» словами, «а також особам рядового і начальницького складу Державної кримінально-виконавчої служби, які несуть службу в органах і установах зазначеної Служби, що розташовані в межах адміністративно-територіальних одиниць, на території яких надається допомога в рамках Програми «Підтримка». Ця постанова набрала чинності з дня її опублікування та застосовується з 24 лютого 2022 року. Змінами від 1 липня 2022 року, внесеними до пункту 1 постанови № 168, встановлено, що на період дії воєнного стану військовослужбовцям Збройних Сил, Служби безпеки, Служби зовнішньої розвідки, Головного управління розвідки Міністерства оборони, Національної гвардії, Державної прикордонної служби, Управління державної охорони, Державної служби спеціального зв'язку

та захисту інформації, Державної спеціальної служби транспорту, військовим прокурорам Офісу Генерального прокурора, особам рядового і начальницького складу Державної служби з надзвичайних ситуацій, співробітникам Служби судової охорони, особам начальницького складу управління спеціальних операцій Національного антикорупційного бюро та поліцейським, а також особам рядового і начальницького складу Державної кримінально-виконавчої служби, які несуть службу в органах і установах зазначеної Служби в межах територіальних громад, які розташовані в районі проведення воєнних (бойових) дій або перебувають в тимчасовій окупації, оточенні (блокуванні), виплачується додаткова винагорода в розмірі 30 000 гривень щомісячно (крім осіб рядового і начальницького складу Державної кримінально-виконавчої служби, яким така винагорода виплачується пропорційно часу проходження служби в розрахунку на місяць), а тим з них, які беруть безпосередню участь у бойових діях або забезпечують здійснення заходів з національної безпеки й оборони, відсічі й стримування збройної агресії, перебуваючи безпосередньо в районах у період здійснення зазначених заходів (у тому числі військовослужбовцям строкової служби), — розмір цієї додаткової винагороди збільшується до 100 000 гривень в розрахунку на місяць пропорційно часу участі у таких діях та заходах. Указані зміни застосовуються з 1 червня 2022 року¹¹.

Крім того, належить враховувати, що частинами першою та другою статті 9 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 року № 389-VIII встановлено, що в умовах воєнного стану Президент України та Верховна Рада України діють виключно на підставі, в межах повноважень та в спосіб, визначені Конституцією та законами України. Кабінет Міністрів України, інші органи державної влади, військове командування, військові адміністрації, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування здійснюють повноваження, надані їм Конституцією України, цим та іншими законами України. Вказане є не єдиною проблемою у правозастосуванні постанови № 168, окремому дослідженню підлягають прийняті суб'єктами владних повноважень порядки, які визначають умови виплати такої додаткової винагороди¹².

¹¹ Про внесення зміни до пункту 1 постанови Кабінету Міністрів України від 28.02.2022 р. № 168 : Постанова Кабінету Міністрів України від 07.03.2022 р. № 217. *Верховна Рада України, Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/217-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 05.04.2023).

¹² Про правовий режим воєнного стану : Закону України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. Дата оновлення: 13.12.2022. *Верховна Рада України, Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#top> (дата звернення: 05.04.2023).

31 січня 2023 року Міноборони надали інформацію щодо нового порядку нарахування грошового забезпечення. Рішення про зміни та підходу нарахування додаткової грошової винагороди стосуються тилових підрозділів та військовослужбовців, які перебувають поза зоною бойових дій, з метою дотримання принципів справедливості щодо стимулювання воїнів Сил безпеки і оборони України. Зазначені зміни у стимулюючих виплатах напряду залежатимуть від районів перебування військовослужбовців, складності і специфіки бойових чи спеціальних завдань, які вони виконують¹³.

У Міноборони наголосили: «що бойові виплати у 100 000 гривень на місяць будуть збережені українським бійцям, які воюють з противником на передньому краї. Те ж саме стосується сімей полонених та зниклих безвісти — виплати винагороди у розмірі 100 000 гривень для них також зберігаються. Анонсовані зміни торкнуться винятково військовослужбовців та співробітників системи МВС, які перебувають поза зоною бойових дій у різних регіонах України, строковиків і курсантів ВВНЗ, офіцерів управлінь і штабів, а також деяких інших категорій. Для прикладу: станом на зараз усі військовослужбовці, включно зі строковиками та курсантами, у різних регіонах України отримують додаткову грошову винагороду у фіксованому розмірі 30 000 гривень. Водночас бійці, які, ризикуючи життям, виконують завдання в районах бойових дій, але не беруть безпосередньої участі в боях з противником, отримують абсолютно такі ж самі додаткові виплати — 30 000 гривень. У зв'язку з цим назріло питання диференціації розмірів винагороди залежно від місця, умов та особливостей проходження служби у формуваннях Сил безпеки і оборони України»¹⁴.

Так, постановою Кабінету Міністрів України від 20 січня 2023 року № 43 внесені зміни до пункту 1 постанови № 168, виключивши у першому реченні абзацу першого слова («військовим прокурорам Офісу Генерального прокурора», «співробітникам Служби судової охорони»), після слів («перебуваючи безпосередньо в районах» доповнити словами «їх ведення (здійснення), зокрема на тимчасово окупованій Російської Федерації території України, на території між позиціями Сил оборони та

¹³ Сили безпеки і оборони інформують щодо нового порядку нарахування грошового забезпечення: *Міністерство оборони України. Офіційний веб сайт*, 31 січня 2023 р. URL: <https://www.mil.gov.ua/news/2023/01/31/sili-bezpeki-i-oboroni-informuyut-shhodo-novogo-poryadku-narakhuvannya-groshovogo-zabezpechennya/> (дата звернення: 05.04.2023).

¹⁴ Розмір додаткової грошової винагороди військовим, які беруть безпосередню участь у бойових діях, не змінюється. *Юридична Газета*, 31 січня 2023 р. URL: <https://yur-gazeta.com/golovna/rozmir-dodatkovoyi-groshovoyi-vinagorodi-viyskovim-yaki-berut-bezposerednyu-uchast-u-boyovih-diyah-n.html> (дата звернення: 05.04.2023).

позиціями військ держави-агресора») доповнити пункт після абзацу першого новим абзацом такого змісту: «Особам, зазначеним в абзаці першому цього пункту, які виконують бойові (спеціальні) завдання у складі органу військового управління, штабу угруповання військ (сил) або штабу тактичної групи до пункту управління оперативно-стратегічного угруповання військ включно (у тому числі поза районами ведення бойових (воєнних) дій), який здійснює оперативне (бойове) управління військовими частинами та підрозділами, що ведуть воєнні (бойові) дії на лінії бойового зіткнення на відстані виконання бойових (спеціальних) завдань військовою частиною (підрозділом, зокрема зведеним) першого ешелону оборони або наступу (контрнаступу, контратаки), розмір додаткової винагороди може бути збільшений відповідно до умов та розмірів, визначених Міністерством оборони, але не більше ніж до 50 000 гривень».

Пункт²⁻¹ викладено в такій редакції: «Установити, що керівники відповідних міністерств та державних органів визначають порядок і умови виплати додаткової винагороди, одноразової грошової допомоги, розміри виплати додаткової винагороди в розмірі до 30 000 гривень». Вказана постанова набрала чинності з дня її опублікування та застосовується з 20 січня 2023 року.

Ці урядові заходи стосувалися в нагальній необхідності оптимізувати видатки Державного бюджету України щодо формування єдиного підходу у визначенні порядку та умов здійснення виплат, передбачених постановою КМУ № 168.

Водночас, щоб підвищити рівень соціального захисту військовослужбовців та членів їхніх сімей, вже з 1 лютого 2023 року збільшені розміри щомісячного (основного) грошового забезпечення (без додаткової винагороди) військовослужбовців так, щоб мінімальний його рівень для Збройних Сил України, Національної гвардії та Державної прикордонної служби України, становив не менше ніж 20 100 гривень, також для осіб рядового і начальницького складу Державної служби України з надзвичайних ситуацій та поліцейських Національної поліції України — на рівні не менше ніж 17 000 гривень.

Ведучі мову про тенденції трансформації законодавчих засад нормативно-правового врегулювання матеріального стимулювання військовослужбовців, з підтримання миру і безпеки, відсічі та стримування збройної агресії Російської Федерації проти України, найбільш значущою подією став запропонований 2 березня 2023 року Верховною Радою України, проект Закону України № 9071 «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення гідного рівня оплати праці осіб, які виконують обов'язок із захисту Вітчизни, незалежності та територіальної

цілісності України», авторами законопроекту № 9071 є Дмитро Разумков, Аліна Загоруйко та інші народні депутати України 9-го скликання¹⁵.

З огляду на це, у поданому законопроекті № 9071, основним завданням якого є «забезпечення високої мотивації та належного рівня оплати праці осіб, які виконують обов'язок із захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України» (п. 2 пояснювальної записки), пропонується внести зміни до Кодексу цивільного захисту України, а також законів України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» та «Про Національну поліцію». Зокрема, у законопроекті № 9071 пропонується на період дії воєнного стану військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, поліцейським щомісячно виплачувати додаткову винагороду в розмірі 30 000 гривень не залежно від покладених на таких осіб завдань чи районів виконання обов'язків. Водночас, для зазначених вище категорій осіб, за умови їх безпосередньої участі у бойових діях або забезпеченні здійснення заходів з національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії, перебуваючи безпосередньо в районах їх ведення (здійснення), зокрема на тимчасово окупованій Російської Федерації території України, на території між позиціями Сил оборони та позиціями військ держави-агресора, у період здійснення зазначених заходів (у тому числі військовослужбовцям строкової служби), розмір цієї додаткової винагороди збільшується до 100 000 гривень в розрахунку на місяць пропорційно часу участі у таких діях та заходах. При цьому у проекті передбачено, що запропоновані положення, які стосуються зазначених вище виплат, не поширюються на курсантів і слухачів закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання.

Основною метою і завданням даного законопроекту № 9071 є забезпечення високої мотивації та належного рівня оплати праці осіб, які виконують обов'язок із захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України.

Разом з тим слід зазначити, що законопроект № 9071 на момент наукового дослідження, не включений до Плану законопроектної роботи Верховної Ради України на 2023 рік, затвердженого постановою Верховної Ради України від 7 лютого 2023 року № 2910-IX.

¹⁵ Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення гідного рівня оплати праці осіб, які виконують обов'язок із захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України: пояснювальна записка проекту Закону України від 02.03.2023 № 9071. *Верховна Рада України, Законодавство України*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1674918> (дата звернення: 05.04.2023).

У даному контексті слід також зауважити, що правові та соціальні наслідки прийняття законопроекту № 9071 та його реалізація забезпечить високу мотивацію, морально-психологічний стан та належний рівень виконання службових обов'язків військовослужбовцями, поліцейськими, особами рядового і начальницького складу, що входять до складу Сил безпеки і Сил оборони України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань, щодо захисту незалежності, територіальної цілісності та державного суверенітету України.

Висновки. Таким чином важливу роль у формуванні морально-психологічного військ стану (сил) відіграють матеріальні чинники.

У військово-соціальній сфері матеріальне забезпечення є аналогом системи мінімальних соціальних гарантій в системі соціального захисту населення і включає в себе професійні винагороди та премії тим військовослужбовцям, які беруть безпосередню участь у бойових діях або забезпечують здійснення заходів з національної безпеки й оборони, відсічі й стримування збройної агресії, перебуваючи безпосередньо в районах у період здійснення зазначених заходів (у тому числі військовослужбовцям строкової служби).

Безперечно система матеріального забезпечення військовослужбовців виконує стимулюючу функцію, що крім патріотизму, це дуже потужна мотивація і адекватна відповідь держави, яка піклується про своїх військовослужбовців під час дії воєнного стану.

REFERENCES

Deiaki pytannia hroshovoho zabezpechennia vijs'kovosluzhbovtziv, osib riadovoho i nachal'nyts'koho skladu ta politsejs'kykh: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 20.01.2016 r. № 18. *Verkhovna Rada Ukrainy, Zakonodavstvo Ukrainy*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/lavs/shov/18-2016-%D0%BF#Tekht>. [in Ukrainian].

Pro rishennia Rady natsional'noi bezpeky i oborony Ukrainy vid 13 kvitnia 2014 roku «Pro nevidkladni zakhody schodo podolannia terorystychnoi zahrozy i zberezhenntia terytorial'noi tsilisnosti Ukrainy»: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 14.04.2014 r. № 405/2014 *Prezydent Ukrainy. Ofitsijne internet-predstavnytstvo*. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4052014-16886> [in Ukrainian].

Pro pererozpodil deiakykh vydatkiv derzhavnoho biudzhetu, peredbachenykh Ministerstvu finansiv na 2014 rik, ta vydilennia koshtiv z rezervnoho fondu derzhavnoho biudzhetu: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 04.06.2014 r. № 158. *Verkhovna Rada Ukrainy, Zakonodavstvo Ukrainy*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/lavs/shov/158-2014-%D0%BF#Tekht>. [in Ukrainian].

Pro osoblyvosti vyplaty vynahorod vijs'kovosluzhbovtziam, osobam riadovoho i nachal'nyts'koho skladu v osoblyvyj period ta pid chas provedennia antyterorystychnykh operatsij: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 31.01.2015 r. № 24. *Verkhovna Rada Ukrainy, Zakonodavstvo Ukrainy*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/lavs/shov/24-2015-%D0%BF#Tekht>. [in Ukrainian].

Pro osoblyvosti vyplaty vynahorod vijs'kovosluzhbovtsiam, osobam riadovoho i nachal'nyts'koho skladu v osoblyvyj period ta pid chas provedennia antyterorystychnykh operatsij: Nakaz Ministerstva oborony Ukrainy vid 02.02.2015 r. № 49. *Verkhovna Rada Ukrainy, Zakonodavstvo Ukrainy*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/lavs/show/z0135-15#Tekht>. [in Ukrainian].

Pro zatverdzhennia Instruksii pro rozmyry i poriadok vyplaty vynahorody vijs'kovosluzhbovtsiam Zbrojnykh Syl Ukrainy ta Derzhavnoi spetsial'noi sluzhby transport za bezposeredniu uchast' u voiennykh konfliktakh, v zakhodakh iz zabezpechennia natsional'noi bezpeky i oborony, vidsichi i strymuvannia zbrojnoiahresii Rosijs'koi Federatsii chy v antyterorystychnij operatsii, inshykh zakhodakh v umovakh osoblyvoho periodu: Nakaz Ministerstva oborony Ukrainy vid 10.02.2016 r. № 67. *Verkhovna Rada Ukrainy, Zakonodavstvo Ukrainy*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/lavs/show/z0283-16#Tekht>. [in Ukrainian].

Pro vstanovlennia vynahorody za dobrovil'no predanu Zbrojnym Sylam Ukrainy prydatnu dlia zastosuvannia bojovu tekhniku derzhavy-ahresora: Zakon Ukrainy vid 01.04.2022 r. № 2172-KhI. *Verkhovna Rada Ukrainy, Zakonodavstvo Ukrainy*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/lavs/show/2172-20#top>. [in Ukrainian].

Pro pravovyj rezhym voiennoho stanu: Zakonu Ukrainy vid 12.05.2015 r. № 389-VIII. *Verkhovna Rada Ukrainy, Zakonodavstvo Ukrainy*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/lavs/show/389-19#Tekht>. [in Ukrainian].

Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy: Pytannia deiakykh vyplat vijs'kovosluzhbovtsiam, osobam riadovoho i nachal'nyts'koho skladu, politsejs'kym ta ikhsim pid chas dii voiennoho stanu vid 28.02.2022 r. № 168. *Verkhovna Rada Ukrainy, Zakonodavstvo Ukrainy*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/lavs/show/168-2022-%D0%BF#Tekht>. [in Ukrainian].

Pro vnesennia zminy do punktu 1 postanovy Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 28.02.2022 r. № 168: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 07.03.2022 r. № 217 *Verkhovna Rada Ukrainy, Zakonodavstvo Ukrainy*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/lavs/show/217-2022-%D0%BF#Tekht>. [in Ukrainian].

Pro pravovyj rezhym voiennoho stanu: Zakon Ukrainy vid 12.05.2015 r. № 389-VIII. *Verkhovna Rada Ukrainy, Zakonodavstvo Ukrainy*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/lavs/show/389-19#top>. [in Ukrainian].

Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy schodo zabezpechennia hidnoho rivnia oplaty pratsi osib, iaki vykonuiut' obov'iazok iz zakhystu Vitchyzny, nezalezhnosti ta terytorial'noi tsilisnosti Ukrainy: poiasniuval'na zapyska proektu Zakonu Ukrainy vid 02.03.2023 № 9071. *Verkhovna Rada Ukrainy, Zakonodavstvo Ukrainy*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1674918>. [in Ukrainian].

Rozmir dodatkovoi hroshovoi vynahorody vijs'kovym, iaki berut' bezposeredniu uchast' u bojovykh diiak, ne zminiuiet'sia. (2023, January 31). *Iurydychna Hazeta* URL: <https://iur-gazeta.tsom/golovna/rozmir-dodatkovoyi-groshovoyi-vinagorodi-viyskovim-iaki-berut-bezposeredniu-uchast-u-boyovih-diih-n.html>. [in Ukrainian].

Syly bezpeky i oborony informuiut' schodo novoho poriadku narakhuvannia hroshovoho zabezpechennia: *Ministerstvo oborony Ukrainy. Ofitsijnyj website*. URL: <https://vvv.mil.gov.ua/neys/2023/01/31/sili-bezpeki-i-oboroni-informuiut-shhodo-novogo-poriadku-narahuvannia-groshovogo-zabezpechennia/>. [in Ukrainian].

U Komiteti z pytan' natsional'noi bezpeky i oborony vidbulysia slukhannia na temu: «Shliakhy pidvyschennia motyvatsii hromadian do prokhodzhennia nymy vijs'kovoï sluzhby v skladi pidrozdiliv, iaki berut' uchast' v antyterorystychnij operatsii na Skhodi Ukrainy»: *Verkhovna Rada Ukrainy. Ofitsijnyj webportal parlamentu Ukrainy*. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4052014-16886> [in Ukrainian].

Valerii Hrytsiuk

Doctor of Historical Sciences (Ph.D., Dr. hab.), Associate Professor, Leading Researcher,
Educational and Scientific Center of Military History,
The National Defence University of Ukraine
named after Ivan Cherniakhovskyi (Kyiv, Ukraine),
E-mail: skifwo@email.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9877-1900>

Yurii Rusnak

Candidate of Legal Sciences, Honored Lawyer of Ukraine,
Deputy Head of the Center - Head of the Scientific and Research Administration
for Resource Provision Problems in the Military Field, in the Field
of Defense and Military Construction,
The National Defence University of Ukraine
named after Ivan Cherniakhovskyi (Kyiv, Ukraine),
E-mail: rusnakui@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1418-5793>

Maksym Kaptan

Senior Research Associate of the Research Department of Legal Problems in
the Field of International Cooperation of the Scientific and Research
Administration for Resource Provision Problems in the Military Field, in
the Field of Defense and Military Construction,
Center for Military and Strategic Research of
the National Defence University of Ukraine
named after Ivan Cherniakhovskyi (Kyiv, Ukraine),
E-Mail: kaptan.maks@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-3610-4633>

REGULATORY AND LEGAL REGULATION OF FINANCIAL INCENTIVES OF SERVICEMEN TO CONDUCT COMBAT ACTIONS WITH THE RUSSIAN OCCUPIERS DURING THE CONDUCT OF ATO AND OCF (APRIL 2014 — FEBRUARY 2022)

Abstract. *The purpose of the proposed public historical and legal scientific intelligence is the accumulation of the experience gained in the ATO and the OCF in the regulatory and legal regulation of additional payments to military personnel and the development of proposals for improving the stimulation of military personnel to*

conduct combat tasks. **Research methodology.** The specificity of the research subject determined the combination of legal and historical tools of scientific knowledge. In particular, with the help of historical and legal, formal and legal methods, the genesis of regulatory and legal regulation, financial incentives of military personnel to conduct combat operations were studied. **Scientific novelty** of the research proposed to the public for the first time is that the issue of financial payments to the participants of the ATO and the OCF for conducting combat actions, destroying and capturing the enemy's military equipment and other aspects of financial incentives of military personnel is covered. **Conclusions.** Thus, financial factors play an important role in the formation of moral and psychological state of the armed forces (forces). In the military and social sphere, financial incentives are an analogue of the system of minimum social guarantees in the system of social protection of the population and includes professional rewards and bonuses for those military personnel which take direct part in military actions or ensure the implementation of national security and defense measures, repulsion and deterrence of armed forces aggression, being directly in the districts during the implementation of the specified measures (including military conscripts). Undoubtedly, the system of financial incentives for military personnel has a stimulating function, which, in addition to patriotism, is a very powerful motivation and an adequate response of the state, which takes care of its military personnel during martial law.

Keywords: ATO, OCF, transformation, financial incentives, social guarantees.

Тарас Шульга

Інститут історії України НАН України
молодший науковий співробітник
(Київ, Україна), e-mail: shulhatar@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7180-4610>

УЧАСТЬ КОНФЕСІЙНИХ СТРУКТУР У ДОПОМОЗІ ВПО ТА ЖЕРТВАМ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ у 2014–2023 рр.

Анотація. У статті розглядається питання ролі конфесійних структур (КС) у подоланні наслідків гуманітарної кризи, спричиненої російсько-українською війною. Метою автора було з'ясувати масштаб залучення церковних та навколоцерковних організацій до надання соціальних послуг ВПО та жертвам російської агресії, виявити характерні риси допомогової діяльності окремих КС, простежити механізми фінансування цієї роботи. У процесі виконання дослідження використовувалися передусім історико-порівняльний та історико-типологічний методи. Вдалося встановити, що загальний обсяг соціальної допомоги, що надавалася ВПО та жертвам війни, є суттєвим (щонайменше десятки мільйонів гривень) із першого року бойових дій (2014), хоча й багатократно поступається допомозі з боку національного уряду та іноземних держав. Гуманітарна катастрофа, яку спричинило широкомасштабне вторгнення військ Російської Федерації 2022 року, викликала різке збільшення розмаху допомогової діяльності КС, особливо закордонних, на території України. Соціальні послуги, які надають КС, часто є більш адресними, ніж подібні послуги з боку держав і міждержавних організацій, що робить їх особливо ефективними. КС (передусім міжнародні) розгортають потужні мережі спеціалізованих центрів соціальної роботи. Джерела фінансування діяльності КС є досить різноманітними (особливо з 2022 року), і включають не лише споріднені релігійні організації та приватних жертводавців, а й урядові, міжнародні та загалом світські організації. Архаїчною рисою є активне надання натуральної допомоги, особливо характерне для вітчизняних КС. Використання соціальних послуг для конфесійної пропаганди є нетиповим явищем. Позитивний досвід конфесійної харитативної діяльності заслуговує на запозичення державними та світськими недержавними структурами. Тема гуманітарної діяльності КС під час російсько-української війни становить значний дослідницький інтерес, зокрема варто детальніше вивчити територіальний розподіл допомогових зусиль різних КС та проблеми, з якими стикався процес формування організаційної спроможності КС.

Ключові слова: Російсько-українська війна, широкомасштабне вторгнення, конфесійні організації, соціальні послуги, організаційна спроможність, джерела фінансування.

Постановка проблеми. Російська агресія проти України, що розпочалася 2014 року і переросла в широкомасштабне вторгнення 2022 року, спричинила одну з найбільших гуманітарних і міграційних криз в новітній історії. Мільйони українців стали біженцями та внутрішньо переміщеними особами (ВПО), десятки (за деякими оцінками, сотні) тисяч мирних жителів загинули чи зазнали поранень, фактично все населення зазнало важкої психологічної травми. Унаслідок цих процесів багатократно збільшилася потреба в соціальних послугах, а можливості держави із задоволення цієї потреби суттєво скоротилися, що створило умови для масованого залучення недержавних організацій до надання соціальних послуг. Важливими надавачами недержавних соціальних послуг стали конфесійні структури (тобто як власне релігійні громади, так і їхні керівні органи, пов'язані з ними освітні й благодійні організації та спільноти вірних). Соціальне служіння традиційно є важливою складовою діяльності конфесійних структур (КС), у тому числі в Україні, але обсяги такого служіння, особливо після початку широкомасштабного вторгнення, стали безпрецедентно значними.

Характер соціального служіння визначається як потребами обслуговуваних груп населення, так і особливостями самих КС, зокрема рівнем їх забезпеченості ресурсами, централізованістю чи децентралізованістю внутрішнього устрою, ступенем залученості до наддержавних КС.

Мета дослідження. У цій роботі ми спробуємо визначити місце та роль КС у допомозі ВПО та жертвам російсько-української війни, простежити спільні та відмінні риси соціального служіння різних КС та визначити причини появи таких рис.

Стан вивчення проблеми. Питання участі КС у допомозі ВПО та жертвам російсько-української війни перебуває на перетині кількох гуманітарних дисциплін (воєнна історія, соціальна історія, церковна історія, методологія соціальної роботи), але досліджене воно явно недостатньо: науковці цікавилися переважно роллю КС у військово-політичному протистоянні та впливом війни на динаміку релігійної структури населення України, а соціальне служіння отримало менше уваги з боку дослідників. Утім, певні напрацювання як вітчизняних, так і зарубіжних учених усе ж наявні. Ірина Мякінченко дослідила харитативну діяльність релігійних організацій (передусім православних) на ранньому етапі війни (2014–2017)¹, Тетяна Калініченко розглянула в своїй праці проблему комунікаційних стратегій католицьких благодійних організацій за умов зброй-

¹ *Myakinchenko I.* Charity activity of church and religion organizations during the military conflict in the east of Ukraine. Інтермарум: історія, політика, культура. 2019. Вип. 6. С. 157–173.

ного конфлікту², Оксана Панько спробувала поставити соціальну роботу КС в ширший контекст постсекуляризації³, а Люсьєн Леустян порівняв роль православних церков України та Сербії у допомозі жертвам війни та наслідки такої діяльності для відповідних КС⁴ (зокрема, він вважає політизацію церков негативним наслідком їхньої залученості до допомогової діяльності).

Основними **джерелами** з цього питання є повідомлення засобів масової інформації, прес-служб КС, органів державної влади, у тому числі в мережі Інтернет, а також звітна документація КС.

Виклад основного матеріалу. Ще до початку російської агресії проти України (лютий 2014 року) як вітчизняні, так і міжнародні КС відігравали важливу роль у наданні соціальних послуг вразливим групам населення України. Попит на ці послуги зумовлювався недостатністю державних ресурсів, які виділялися на соціальні потреби, та відносно низьким рівнем економічного розвитку нашої держави, а відтак і низьким рівнем життя більшості українців (так, за оцінкою МВФ у 2013 році Україна належала до найбідніших держав Європи, випереджаючи за рівнем ВВП на душу населення лише Молдову та Албанію, хоча в світовому масштабі була країною середнього рівня розвитку). З іншого боку, українська влада періоду незалежності (на відміну від радянського періоду) переважно дотримувалася конституційних положень про свободу совісті та свободу самоорганізації громадян (статті 35-36 Конституції України) і тим самим забезпечувала сприятливі умови для діяльності КС, що дозволило цим структурам розгорнути розгалужені мережі надання соціальної допомоги.

У довоєнний час ця допомога включала як пряму матеріальну допомогу малозабезпеченим громадянам, так і роботу соціальних центрів для дітей і молоді, центрів для людей із особливими потребами (осіб із інвалідністю), догляд та покращення якості життя самотніх людей похилого віку на дому, адресне фінансування закупівлі ліків (зокрема для онкохворих), боротьбу з торгівлею людьми (передусім за рахунок просвіт-

² *Калініченко Т.* Розробка комунікаційної стратегії релігійної організації під час війни та повоєнний період на прикладі РМ «Карітас-Спес Україна»: магістерська робота. Український католицький університет. Інститут лідерства та управління. Львів, 2023. 78 с.

³ *Панько О.* Особливості соціальної роботи релігійних організацій: соціально-філософський аналіз. Епістемологічні дослідження в філософії, соціальних і політичних науках. 2022. Т. 5, № 2. С. 65–75.

⁴ *Leustean L. N.* When States Fail: The Politics of Orthodox Churches, Forced Displacement and Humanitarian Structures in Serbia and Ukraine. *Journal of Refugee Studies*. 2021. Volume 34, Issue 2. P. 1923–1945.

ницької роботи серед її потенційних жертв), заходи реінтеграції трудових мігрантів до українського суспільства.

Утім, загальні обсяги соціальної допомоги конфесійного походження були все ж незначними: так, у 2013 році католицький фонд «Карітас України» (один із найбільших недержавних надавачів соціальних послуг) витратив із благодійною метою менше 1,2 млн євро⁵, а такі провідні протестантські допомогові організації, як DanChurchAid чи Finn Church Aid, тоді ще взагалі не вели діяльності в Україні. Це було наслідком передусім структури пріоритетів в роботі конфесійних благодійників: гуманітарна ситуація в Україні до 2014 року не мала ознак гострої кризи (на відміну, скажімо, від охоплених громадянськими війнами країн Західної та Центральної Африки, країн Південної Азії, що страждали від масового недоїдання, чи країн, що зазнавали катастрофічних стихійних лих, як-от Індонезія 2004 року), чисельність груп населення, що потребували соціальної допомоги, була відносно стабільною, а соціальні проблеми українців не породжували спалахів смертності чи раптових міграційних хвиль. Через це основна увага міжнародних КС була звернута на значно бідніші та менш стабільні за Україну країни Африки, Азії та деякі країни Латинської Америки. Власне українські ж КС мали відносно незначні фінансові ресурси, слабкі традиції харитативної діяльності та недостатню організаційну спроможність для широкомасштабного надання соціальної допомоги.

Уже на довоєнному етапі можна простежити більшу схильність міжнародних КС до створення мереж центрів надання соціальних послуг, а національних КС — до надання прямої матеріальної допомоги. У деяких випадках соціальні проекти КС отримували цільове фінансування від визначених жертводавців: так, в 2013 році Українська католицька церква в Австралії спонсорувала придбання фондом «Карітас України» ліків для онкохворих дітей⁶, в 2012 році німецька Фундація «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» частково оплачувала послуги догляду за літніми людьми, що надавалися тим же фондом⁷, а в 2011–2014 роках уряд Бельгії співфінансував проєкт реінтеграції трудових мігрантів, що поверталися до України⁸. Таким чином, КС не лише самі ініціювали та здійснювали заходи соціальної допомоги, а й виступали каналами надання такої допомоги з боку інших структур (як конфесійних, так і світських), які не мали власної мережі в Україні.

⁵ Карітас України на службі людям. Київ, 2015. С. 58.

⁶ Ibid. С. 20.

⁷ Ibid. С. 26.

⁸ Ibid. С. 32.

Першим етапом російсько-української війни стала анексія Криму (лютий-березень 2014 року), але вона не викликала суттєвої активізації допомогової діяльності з боку КС. Таку активізацію ми бачимо лише з літа 2014 року, коли активні бойові дії в Донецькій і Луганській областях спричинили значні жертви серед мирного населення, перші потоки ВПО та руйнування інфраструктури — Україна входила в найбільшу за сім десятиліть гуманітарну кризу. Слід відзначити відносно швидку реакцію міжнародних КС: так, благодійні витрати фонду «Карітас України» більш ніж подвоїлися в 2014 році, а в 2015 році зросли ще в п'ять разів, досягли понад 13 млн євро (тобто майже в 11 разів більше за довоєнний рівень)⁹. Радикально змінилася структура витрат цього фонду: замість відносно збалансованого надання незначних обсягів різних соціальних послуг дітям, молоді та людям літнього віку кошти почали спрямовуватися майже виключно на допомогу ВПО та жертвам війни (ця стаття витрат склала майже 60% в 2014 році та понад 80% в 2015 році). Це не означало припинення традиційних соціальних програм мирного часу: загальне зростання витрат дозволило профінансувати їх на довоєнному рівні. Суттєво змінилася структура фінансування «Карітас України»: якщо в мирний час основні ресурси надходили від інших національних організацій мережі «Карітас» (передусім із Німеччини та Австрії), то з початком війни провідними жертводавцями стали також північноамериканські католицькі організації й Ватикан, які забезпечили до половини витрат протягом 2014–2015 років. Крім того, серед значних жертводавців уперше за час функціонування цього фонду з'явилися північноамериканські та західно-європейські урядові структури¹⁰. Можна припустити, що гуманітарна криза в Україні змусила державних службовців Заходу менш суворо дотримуватися політики відокремлення церкви від держави.

Нові потреби населення України викликали й нові способи надання йому соціальних послуг. Так, у липні 2014 року силами міжнародних КС понад 15 000 мешканців Слов'янська та Краматорська було забезпечено більш як 110 тоннами питної води, а для закладів освіти та медицини у звільненому від окупації Слов'янську було надано дезінфекційні засоби. На початку жовтня 2014 року було організовано доставку більш як 19 тонн питної води до Вугледара для ще 800 людей. Було надано допомогу на суму 9 600 доларів США 70 самотнім людям похилого віку, які проживали в геріатричному пансіонаті в Донецьку: придбано гігієнічні засоби, медикаменти, обладнання. У Святогірську переселенці отримали підгузки (500 упаковок для дітей та 100 для дорослих); теплу білизну

⁹ Карітас України. Фінансові звіти. 2023–01–31. URL: <https://caritas.ua/finrep/>

¹⁰ Ibid.

(1000 комплектів для дітей та дорослих), гігієнічні набори (200 сімей), 800 ковдр та 360 комплектів шкільного приладдя для дітей, пральний порошок (814 переселенців і пральні у місцях компактного проживання). Уперше за час незалежності України виникла потреба в відбудові значних обсягів зруйнованого житла та інфраструктури, і міжнародні КС відгукнулися на цю потребу. Так, з вересня 2014 по березень 2015 року було встановлено 1204 вікна (скло та склопакети) у 367 будинках/квартирах для мешканців Слов'янська та передмість. Ця діяльність здійснювалась за підтримки Агентства Сполучених Штатів з міжнародного розвитку, а загальний бюджет проєкту становив 240 081 долар США. «Карітас Австрії» надав фінансову підтримку в розмірі 30 000 євро для виконання відновлювальних робіт у навчальних закладах Слов'янська¹¹.

Загалом можна сказати, що спричинена війною гуманітарна криза змусила міжнародні КС до певної міри перейти до надання прямої матеріальної (у тому числі натуральної) допомоги постраждалим замість традиційної для цих структур розбудови спеціалізованих допомогових центрів. Таким чином, ці КС за характером своєї діяльності дещо наблизилися до національних КС, які і в мирний час віддавали перевагу такому підходу. Припускаємо, що різке зростання кількості осіб, що потребували допомоги, перевищило організаційну спроможність наявних допомогових осередків, а швидка розбудова мережі таких осередків за умов війни була ускладнена або й унеможливлена (якщо говорити про прифронтову зону), і це пояснює спрощення механізмів надання соціальних послуг. Оскільки обсяги державної соціальної допомоги протягом 2014–2015 років зросли незначно, а в валютному еквіваленті навіть скоротилися, а соціальна допомога з боку міжнародних КС зросла приблизно на порядок, їхня роль у цій роботі суттєво зросла. Благодійні витрати національних КС оцінити в грошовому вимірі важко через низьку документованість їхньої діяльності та високий ступінь натуралізації надаваної ними допомоги, але загалом їхня роль в соціальній допомозі після початку війни зросла, хоча й не так радикально, як роль міжнародних КС.

У 2016–2020 роках обсяги соціальної допомоги з боку КС скорочувалися на тлі відносного затишшя в бойових діях та поступової інтеграції ВПО в місцях нового розселення, але залишалися значно вищими за довоєнний рівень (так, для «Карітас Україна» цифри виглядають так: 1,2 млн євро в останній мирний рік (2013), понад 13 млн євро в 2015 році, понад 9 млн євро в 2020 році)¹². Частка програм допомоги ВПО та жертвам війни у витратах міжнародних КС знижувалася, але залишалася

¹¹ Карітас України на службі... С. 42–45.

¹² Карітас України. Фінансові...

вищою за 60%. Збереження підвищеної уваги до України (а відтак і підвищеного фінансування) дозволило різко розширити довоєнні програми розбудови спеціалізованих соціальних центрів, обсяг яких зріс у понад два рази протягом 2013–2019 років. Структура жертводавців наблизилася до довоєнного часу (на перші ролі знову вийшли західноєвропейські католицькі організації). Загалом міжнародні КС почали повільно повертатися до довоєнних підходів до харитативної діяльності, але на значно ширшій фінансовій базі. Національні КС так само поступово знижували рівень свого залучення до допомоги ВПО й жертвам війни, оскільки проблеми цих груп населення поступово ставали менш гострими, а ВПО дедалі більше інтегрувалися до своїх нових локальних спільнот.

Цей процес поступової нормалізації соціальної ситуації та врегулювання гуманітарної кризи (а відтак зниження гуманітарної активності КС) було обіграно широкомасштабним вторгненням російських військ 24 лютого 2022 року. Замість сотень тисяч більш-менш інтегрованих ВПО Україна та міжнародна спільнота тепер мали допомагати мільйонам нових біженців, ВПО та жертв війни, яка охопила всю країну. Найбільша гуманітарна криза пострадянської України стала однією з найбільших гуманітарних криз модерного світу, і це не могло не відбитися на допомогівій діяльності КС.

Структури з великим досвідом надання соціальних послуг на порядок збільшили обсяг своєї роботи (так, 15 червня 2022 року лише європейські організації мережі «Карітас» ухвалили план надання 100 млн євро на допомогу Україні, що в 11 разів перевищило річний бюджет «Карітас Україна» на 2020 рік)¹³, але до харитативної діяльності підключилися також і цілком нові організації. Так, з березня 2022 року в Україні працюють DanChurchAid (DCA)¹⁴ та Finn Church Aid (FCA)¹⁵ (допомогові структури відповідно Данської та Фінської лютеранських церков), а також різні підрозділи світової Церкви Ісуса Христа Святих Останніх Днів (мормони)¹⁶.

¹³ Caritas Europa pomaga Ukrainie. Na pomoc przeznaczyła już 100 mln euro. 2023–01–29. URL: <https://www.gosc.pl/doc/7628754.Caritas-Europa-pomaga-Ukrainie-Na-pomoc-przeznaczyła-juz-100>

¹⁴ Ukraine: This Is How We Help — DanChurchAid. 2023–02–20. URL: <https://www.danchurchaid.org/ukraine-this-is-how-we-help>

¹⁵ Ukraine — Finn Church Aid — Action for Human Dignity. 2023–02–20. URL: <https://www.kirkonulkomaanapu.fi/en/where-we-work/ukraine/>

¹⁶ Aid to Ukrainians in a year of conflict. 2023–02–26. URL: <https://www.thechurchnews.com/global/2023/2/24/23613092/ukraine-conflict-anniversary-church-help-donations-aid-refugees>

FCA розпочала свою роботу в Україні майже одразу після початку нової фази війни. Спочатку вона зосереджувалася на підтримці українців-переселенців на українсько-угорському кордоні та в Західній Україні. У перші місяці підтримка FCA досягала тих, хто її потребував, через її партнерську організацію Hungarian Interchurch Aid, яка розподіляла екстрену допомогу, як-от їжу, воду та притулок, для найбільш уразливих біженців і внутрішньо переміщених осіб. Поступово FCA розбудувала власну мережу соціальних послуг і змінила фокус своєї діяльності. У 2022 році FCA створила свій офіс в Україні та робочі центри з освіти.

За станом на грудень 2022 року робота FCA в Україні була зосереджена на освіті, психосоціальній підтримці та реабілітації шкільних структур. Це важливо, оскільки широкомасштабне вторгнення завдало шкоди тисячам шкіл, сотні з яких повністю зруйновані. Бойові дії та обстріли пошкодили та зруйнували школи по всій Україні, а також призвели до перерв у навчанні дітей та молоді. Війна серйозно вплинула на психосоціальний стан як учнів, так і педагогів. Через перебої з електроенергією зривалися уроки, частина шкіл залишалася опалення.

FCA ремонтує школи, замінюючи розбиті вікна та усуваючи інші пошкодження. Вона також готує та обладнує бомбосховища, щоб забезпечити продовження навчання та іншої діяльності в укриттях під час повітряної тривоги. Програми цієї організації навчають вчителів і шкільних психологів надавати психосоціальну підтримку учням, і підтримка також доступна для самих вчителів. FCA забезпечує школи такими необхідними речами, як навчальні матеріали, спортивне та інше обладнання для відпочинку, біотуалети та генератори.

45 299 дітей та молодих людей взяли участь в освітніх програмах FCA та її партнерів, що частково фінансуються ЄС. Так, 5 872 осіб узяли участь у літніх клубах FCA в Чернігові влітку 2022 року. Клуби надавали цінну психосоціальну підтримку після весняної облоги міста. 71 учитель та шкільний психолог узяв участь у тренінгу з психосоціального супроводу влітку 2022 року. FCA працює в консорціумі з Save the Children International і People in Need. Частка FCA у фінансуванні становить 5,6 млн євро, а організацій Save the Children і People in Need — 4,2 млн євро. War Child Holland також бере участь у цьому проєкті зі внеском 50 000 євро. Основний акцент FCA робить на Чернігівській області, але проєкт також охоплює дітей та молодь у Києві, на Київщині, Сумщині, Полтавщині, Харківщині та Донеччині¹⁷.

Робота FCA в Україні є прикладом переходу від прямої матеріальної допомоги постраждалим особам із використанням інших організацій як

¹⁷ Ukraine — Finn Church Aid...

каналів доставки допомоги до створення власної високоспеціалізованої мережі допомогових осередків.

Харитативна діяльність мормонів є менш спеціалізованою та більш різноманітною. Церква Ісуса Христа Святих Останніх Днів надає пряму матеріальну допомогу біженцям і ВПО та спрямувала 4 млн доларів США на адресу Всесвітньої продовольчої програми ООН та Управління Верховного комісара ООН у справах біженців для фінансування їхніх зусиль із допомоги Україні. Деякі церковні споруди мормонів в Україні використовуються як центри розміщення ВПО. У грудні 2022 та січні 2023 року ця церква організувала онлайн-семінари зі збереження емоційного здоров'я за умов війни¹⁸.

Оскільки церкви відіграють значну роль у наданні соціальних послуг, забезпечення нормального функціонування самих релігійних громад за умов війни можна вважати складовою допомогової діяльності. Світова Католицька церква має спеціалізовану організацію для такої внутрішньоцерковної роботи — «Допомога Церкві в потребі». Ця організація виділила 1 млн євро на екстрену допомогу для підтримки роботи Католицької церкви в Україні. Це допомогло 6229 священикам і членам наших згромаджень продовжувати свою роботу, а також дозволило надати підтримку чотирьом греко-католицьким екзархатам і двом латинським єпархіям на сході України, які охоплюють Харківську, Запорізьку, Донецьку, Одеську області та Крим¹⁹.

Національні українські КС також не лише розширили масштаб своєї харитативної діяльності після лютого 2022 року, а й подеколи змінили характер цієї роботи.

Українська православна церква використовує переважно традиційні підходи, знайомі ще з довоєнного часу. Так, у жовтні 2022 року в Київській єпархії благодійний фонд «Фавор» у межах місії «Любов перемагає» закупив і доправив до трапезної при Успенському соборі у місті Дніпро картоплю, буряк, моркву, цибулю та помідори для приготування гарячих обідів нужденним, а завдяки співпраці БФ «Фавор» з волонтерами близько 50 родин у місті Дніпро отримали адресну допомогу. Волонтери православного молодіжного руху «Парасолька» передали шість печей-буржуйок до міста Вугледар на Донеччині. 4 жовтня 2022 року митрополит Харківський і Богодухівський Онуфрій передав продуктові набори та засоби гігієни парафіям Ізюмської єпархії, які розташовані на деокупованій території. Священики Ізюмської єпархії передали цю

¹⁸ Aid to Ukrainians in a year...

¹⁹ Kyrke-Smith N. Christ's Light Dispels the Shadows. 2023–02–20. URL: <https://acnuk.org/wp-content/uploads/2022/04/ACN-2022-Ukraine-8pp-WEB.pdf>

гуманітарну допомогу мешканцям сіл Харківської області, які найбільше постраждали від воєнних дій. У Кіровоградській єпархії в рамках проведення благодійної акції «Шкільний портфелік» місцеві клірики вручили десяти дітям із сімей переселенців зошити, олівці, фломастери, кольоровий папір і картон, папки, пензлики, фарби та інші канцтовари. Соціальний відділ Одеської єпархії організував роздачу гуманітарної допомоги особам з інвалідністю, багатодітним сім'ям і вимушеним переселенцям. Завдяки проведеній роботі у Гуманітарному центрі Одеської єпархії близько 300 осіб отримали продуктові набори²⁰.

Православні КС виступають каналами поширення допомоги не лише від місцевих благодійників, а й від міжнародних організацій. Так, у травні 2022 року Міжнародна організація з міграції передала 1200 ковдр і 2400 рушників (наданих урядом Канади) Православній церкві України, яка надалі розподілила їх серед вразливих ВПО та людей, що повернулися на деокуповану територію на півночі та сході України²¹.

Українська греко-католицька церква теж надає пряму матеріальну допомогу ВПО та жертвам війни, але намагається впроваджувати також і нові способи допомоги цим групам населення. Наприклад, Місійне згромадження святого апостола Андрія надало свій реколекційний дім в селі Заріччя (Івано-Франківська область) для розміщення 44 ВПО. Окрім підтримки з боку самого місійного згромадження, проживання цих переселенців забезпечує також Івано-Франківська архиєпархія та місцеві й іноземні благодійники (з Італії, Німеччини, Польщі). УГКЦ забезпечує також духовну підтримку для мешканців дому (серед яких немає католиків), виділивши для цього окремого священника, який забезпечує організацію життя цієї громади та проводить для неї молитви в екуменічному дусі²².

Висновки. Обсяг допомоги ВПО та жертвам російсько-української війни вимірюється сотнями мільйонів доларів (до мільярда) лише від міжнародних КС. Точний підрахунок навряд чи можливий через натуральний характер значної частини допомоги (особливо натуралізація допомоги характерна для українських КС).

²⁰ У єпархіях УПЦ допомагають біженцям, нужденним, захисникам і лікарням — Репортаж. Ч. 92. 2023–02–20. URL: <https://news.church.ua/2022/10/08/u-jeparxiyah-upc-dopomogayut-bizhencyam-nuzhdennim-zaxisnikam-i-likarnyam-reportazh-ch-92/>

²¹ Допомога з Канади надходить до переміщених та постраждалих від війни людей в Україні. 2023–02–20. URL: <https://ukraine.iom.int/uk/news/dopomoha-z-kanady-nadkhodyt-do-peremishchenykh-ta-postrazhdalikh-vid-viyny-lyudey-v-ukrayini>

²² Духович С. Допомога Церкви переселенцям: спільнота, що стає цілющим бальзамом. 2023–02–20. URL: <https://www.vaticannews.va/uk/church/news/2022-05/dopomoga-cerkvy-pereselencyam-zarichchya.html>

Ці цифри на порядок менші за допомогу від іноземних держав та міждержавних організацій (до 1 мільярда доларів гуманітарної допомоги від міжнародних КС в порівнянні з близько 20 мільярдами доларів гуманітарної допомоги від іноземних держав та міждержавних організацій). Тим не менше, оскільки можливості КС є так само щонайменше на порядок нижчими за можливості держав та міждержавних організацій, відносна інтенсивність допомоги з боку КС є чи не вищою, ніж державної/міждержавної допомоги.

Динаміку надання допомоги можна описати як різке зростання в 2014–2015 роках, повільний спад у 2016–2021 роках та новий (на порядок вищий) пік у 2022–2023 роках.

Слід відзначити високий ступінь адресності конфесійної допомоги (вищий, ніж у держав та міждержавних і міжнародних організацій), оскільки КС часто мають місцеву мережу розподілу допомоги, в той час як іноземні державні/міжнародні донори змушені діяти, як правило, через українські державні органи та допомагати цілим групам населення, а не окремим особам із конкретними потребами.

Українські КС допомагають за рахунок ресурсів національних благодійників та виступають каналами передачі допомоги ззовні, у т.ч. навіть від установ ООН, міжнародні ж КС часто шукають місцевих партнерів — як споріднені КС, так і неконфесійні недержавні та державні організації.

Українські КС часто допомагають прямо через парафії та єпархії, але також і через благодійні фонди, молодіжні організації тощо. Міжнародні КС допомагають переважно через спеціалізовані фонди — «Карітас», «Допомога Церкві в потребі», DCA, FCA. Частково така допомога надходить власне церковним же організаціям. Фінансування за кордоном мобілізується переважно за рахунок спеціальних зборів саме на потреби України як із конфесійних, так і світських джерел.

Допомогова діяльність міжнародних КС є більш організованою, централізованою, формалізованою та документованою, ніж аналогічна діяльність національних КС.

Допомога ВПО та жертвам війни подеколи використовується як можливість для релігійної пропаганди та екуменічної діяльності (останнє — переважно католиками та протестантами).

Перспективи подальших розвідок. Із практичної точки зору необхідно вивчити можливість перенесення успішних харитативних практик КС (зокрема адресної допомоги) до діяльності державних та міждержавних організацій. Значний науковий інтерес становить вивчення територіального розподілу допомогових зусиль різних КС та процесу формування організаційної спроможності КС.

REFERENCES

- Kalinichenko T. (2023). *Rozrobka komunikatsijnoi stratehii relihijnoi orhanizatsii pid chas vijny ta povoiennyj period na prykladi RM "Karitas-Spes Ukraina": mahisters'ka robota*. L'viv. Ukrainian Catholic University. [in Ukrainian].
- Karitas Ukrainy na sluzhbi liudiam (2015). Kyiv. Caritas Ukraine. [in Ukrainian].
- Leustean L.N. (2021). When States Fail: The Politics of Orthodox Churches, Forced Displacement and Humanitarian Structures in Serbia and Ukraine. *Journal of Refugee Studies*. Volume 34, Issue 2. P. 1923–1945. [in English].
- Myakinchenko I. (2019). Charity activity of church and religion organizations during the military conflict in the east of Ukraine. *Intermarum: istoriia, polityka, kul'tura*. 6. [in English].
- Pan'ko O. (2022). Osoblyvosti sotsial'noi roboty relihijnykh orhanizatsij: sotsial'no-filosofs'kyj analiz. *Epistemolohichni doslidzhennia v filosofii, sotsial'nykh i politychnykh naukakh*. Vol. 5, No. 2. [in Ukrainian].

Taras Shulha

Institute of History of Ukraine,
National Academy of Sciences of Ukraine
Junior Research Fellow (Kyiv, Ukraine)

e-mail: shulhatar@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7180-4610>

**THE PARTICIPATION OF DENOMINATIONAL ENTITIES IN PROVIDING
RELIEF TO THE IDPs AND THE VICTIMS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN
WAR 2014–2023**

Abstract. *In the article, the author examines the role of denominational entities (DE) in dealing with the consequences of the humanitarian crisis caused by the Russian-Ukrainian war. The scholar aimed to find out the extent of the involvement of church and para-church organizations in the provision of social services to IDPs and victims of Russian aggression, to identify the characteristic features of the aid activities of individual DEs, and to trace funding mechanisms of this work. The study relied on the historical-comparative and historical-typological methods. It has established that the total amount of social assistance provided to IDPs and war victims has been substantial (at least tens of millions of hryvnias) since the first year of hostilities (2014), although it is many times inferior to the assistance from the national government and foreign nations. The humanitarian catastrophe caused by the large-scale Russian invasion in 2022 caused a sharp increase in the scope of the relief activities of the DEs, especially foreign ones, on the territory of Ukraine. Social services provided by the DEs are often more targeted than similar services provided by states and intergovernmental organizations, which makes them particularly effective. The DEs (primarily international ones) deploy powerful networks of specialized social work centers. The sources of funding for the DE activities have been quite diverse (especially from 2022), and include not only related religious*

organizations and private donors, but also governmental, international and other secular organizations. An archaic feature is the active provision of in-kind assistance, which is especially characteristic of the domestic DEs. The use of social services for religious propaganda has remained an atypical phenomenon. The positive experience of church-based charitable activities deserves to be emulated by government agencies and secular NGOs. Humanitarian activities of the Des during the Russian-Ukrainian war hold significant potential for further research; in particular, it is worth studying in more detail the territorial distribution of aid efforts of various DEs and the problems faced by them in the process of developing their organizational capacity.

Keywords: *Russian-Ukrainian war, large-scale invasion, denominational entities, social services, organizational capacity, funding sources.*

УДК 94(477)

Ігор Коляда

доктор історичних наук, професор кафедри методології
та методики суспільних дисциплін,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова
Україна (Київ), kolyadaia1968@gmail.com.

Тимофій Герасимов

доктор історичних наук, доцент кафедри суспільно-політичних наук,
Вінницький національний технічний університет
Україна (м. Вінниця), gerasymov@vntu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4861-9825>

Іван Романюк

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії України,
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського
Україна (м. Вінниця), ivanvin811@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6427-9227>

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО У ВЕЛИКІЙ ВІЙНІ ТА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ (2014–2022 рр.): МОДЕЛІ ПОВЕДІНКИ

Анотація. Мета дослідження — провести порівняльний аналіз моделей поведінки населення України під час Першої світової та нинішньої україно-російською війни на основі використання матеріалів засобів масової інформації, статистичних даних, свідчень сучасників у різних формах та науково-популярних праць, опублікованих напередодні та під час зазначених збройних конфліктів. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, об'єктивності, системності та використанні універсальних загальнонаукових методів дослідження (аналізу, синтезу, індукції, дедукції) та спеціально-історичних і міждисциплінарних методів (історико-порівняльного, історико-генетичного, статистичного). **Основні результати дослідження.** Світ на початку ХХ і ХХ ст. переживав бурхливий науково-технічний і економічний розвиток, під впливом якого в суспільствах сформувалося помилкове уявлення про лінійний характер плину історії, де війна як засіб досягнення політичних цілей, начебто відходила в минуле. В 1914 р. військове командування та політичне керівництво воюючих країн зробило помилкову ставку на нетривалу переможну війну шляхом швидкого розгрому ворога з максимальними політичними дивідендами. У 2022 р. внаслідок успішних оборонних та контрнаступальних дій українських військ та чітких сигналів з боку США та європейських держав щодо повної підтримки

України, матеріалізованих у фінансовій та збройній допомозі, в нашому суспільстві з'явилися сподівання на швидку перемогу над агресором. Проте наприкінці року стало зрозумілим, що бажана перемога не буде досягнута в найближчій перспективі. Відтак, запорукою захисту Української держави є загальнонаціональне стратегічне терпіння. Отже, подібно до війни 1914–1918 рр. результат нинішнього збройного конфлікту значною мірою вирішиться на «внутрішньому фронті». **Перспективи подальших студійовань** вбачаються в компаративному аналізі моделей поведінки в умовах війни в цивілізаційних вимірах модерну і постмодерну. **Практичне значення досягнутих результатів** полягає у виявленні закономірностей поведінки соціуму під впливом воєнної доби. **Оригінальність дослідження** зумовлена першим у вітчизняній історіографії проведенням історичних паралелей між Першою світовою та теперішньою україно-російською війнами в міжнародному та внутрішньому українському контексті.

Ключові слова: Перша світова війна, україно-російська війна, Україна, Європа, суспільство, «внутрішній фронт».

Постановка проблеми. У науковій і публіцистичній літературі Першу світову війну іноді називають «забутою», тобто такою, що займає несправедливо скромне місце в загальнолюдській історичній пам'яті. Вона й досі перебуває в тіні глобальної катастрофи 1939–1945 рр. з десятками мільйонами жертв і безпрецедентними за масштабами й жорстокістю кампаніями із винищення цивільного населення. Свідчення її глибокого проникнення в масову свідомість — промовисті гасла «ніколи знову» та «можемо повторити», які ділять світ на тих, хто не бажає настання подібних лихих часів, і на тих, для кого ця війна є предметом національної гордості без огляду на величезну заплачену ціну за здобуту перемогу. Втім, реалії сьогодення дають нам куди більше підстав проводити історичні паралелі саме з подіями 1914–1918 рр., як в українському, так і у всесвітньому контексті.

Те, що історія має здатність повторюватися у вигляді «колективної очікуваної несподіванки», добре видно при порівнянні початків двох століть — XX і XXI. Насамперед — у зовнішньополітичному, соціокультурному та світоглядному аспектах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проведення історичних паралелей між зазначеними вище періодами актуалізувалося в 2014 р., коли в західних країнах із помпезністю відзначили соті роковини від початку Великої війни. Тоді європейською інтелектуальною елітою були зроблені спроби переосмислення впливу і наслідків подій 1914–1918 рр. для сучасної Європи. Однією з них стала стаття відомого фахівця з міжнародних відносин Ф. Кемерона. На його думку, між 1914 і 2014 рр. існувало багато паралелей. Так, з одного боку на початку XX ст., як і через 100 років, люди дивилися в швидко мінливе майбутнє з новими

засобами пересування (наприклад, автомобілями), новими медіа (кіно) і новими засобами зв'язку (телефон). Люди вірили в сучасність — епоху нових відкриттів, перших хвиль глобалізації та міжнародних подорожей. З другого боку, і кривавий конфлікт на Балканах в 1990-ті рр., і Балканські війни 1912–1913 рр. показували, що війна як засіб досягнення політичних цілей нікуди не поділася. Крім того, військова інтервенція Російської Федерації в Абхазії та Південній Осетії в 2008 р. і анексія Криму в 2014 р. засвідчували готовність «російського ведмедя» застосувати силу для відстоювання своїх імперських інтересів на теренах європейського континенту¹.

У нашумілій книзі ізраїльського історика Ю. Харарі «21 урок для ХХІ століття» йдеться про масовий страх серед учених та звичайних людей перед третьою світовою війною, подібно до історії сторічної давнини. Підставами для занепокоєння є зростаюча напруженість між великими державами в поєднанні з нерозв'язаними глобальними проблемами².

Попри зростаючий останніми роками інтерес вітчизняних науковців до історії Першої світової війни, на сьогодні вкрай обмаль публікацій, безпосередньо та, навіть опосередковано, пов'язаних із досліджуваною нами проблематикою. Серед них можна назвати статтю О. Реєнта наслідки геополітичних катаклізмів початку ХХ ст. для українських земель³, та монографію Т. Герасимова, де проведені певні історичні паралелі між «Великою війною» та військово-політичною ситуацією в Україні в 2014–2017 рр.⁴

Для висвітлення теми авторами залучено широкий спектр джерел: матеріали засобів масової інформації, статистичні дані, свідчення сучасників, науково-популярні праці, видані напередодні та під час Першої світової та теперішньої україно-російської війни.

Мета статті — провести компаративний аналіз Першої світової та нинішньої україно-російської війни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Переконаність багатьох представників інтелектуальної і політичної еліти, а також широких верств населення в тому, що масштабні військові конфлікти назавжди відійдуть

¹ *Cameron F.* The Impact of the First World War and Its Implications for Europe Today. URL.: <https://www.boell.de/en/2014/07/08/impact-first-world-war-and-its-implications-europe-today>

² *Harari Y. N.* 21 lessons for the 21st century. London, 2019. P. 209–210.

³ *Реєнт О. П.* Перша світова війна і наслідки геополітичних катаклізмів початку ХХ століття для України // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2015. № 26. С. 3–8.

⁴ *Герасимов Т. Ю.* Міста Правобережної України і Перша світова війна: повсякденна історія : монографія. Вінниця, 2017. С. 5.

у минуле сформувалася завдяки стрімким темпам науково-технічного розвитку. Зокрема, через упровадження найновіших технічних досягнень у військово-промисловий комплекс і створення зброї масового ураження (на початку XX ст. — сухопутної та морської артилерії безпрецедентно великого калібру) війна як спосіб досягнення політичних цілей унеможливується неминучим приведенням до масових людських жертв. Багато людей наївно вірило, що науково-технічний прогрес йде в ногу з гуманізмом, а нові засоби комунікації призводять до повного взаєморозуміння.

У середовищі інтелектуалів оптимістичні погляди на майбутнє були виражені у відповідній літературі, яка водночас і слугувала популяризатором таких ідей. У 1911 р. вийшла у світ резонансна книга англійського публіциста Р. Енджелла «Велика омана», згідно з якою «військова і політична влада не приносять нації жодної комерційної вигоди, економічно неможливо одній нації підкорити чи знищити багатство іншої або одній нації нажитися за рахунок підкорення іншої». Іншими словами, в умовах економічної взаємозалежності війна, яка збагачує агресора, загрожує як переможцям, так і переможеним⁵. Натомість, серед українських інтелектуалів напередодні Першої світової війни значного поширення набула релігійна брошура М. Драгоманова «Рай і поступ». На підставі зниження кількості й характеру військових конфліктів у Європі в останні десятиліття XIX ст., він дійшов висновку, що «поступ у відносинах між народами» зробив війну непотрібною, а національного визволення можна досягнути в мирний спосіб — унаслідок «переміни державних порядків»⁶. Ідеї М. Драгоманова тісно перегукувалися з тогочасним пацифістським рухом, який поєднував гуманістичні цінності лібералізму та світових релігій і прагнув викоринити насилля та війни міжнародно-правовим або етичним шляхом. У Російській імперії одним із напрямків пацифізму було толстовство, створене послідовниками вчення Л. Толстого про «непротивлення злу насильством». Російський письменник навіть вважав, що XX ст. може стати століттям без воєн, оскільки війна суперечила людській природі⁷.

У 1990-ті рр. справжнім бестселером стала книга американського філософа і політолога Ф. Фукуями «Кінець історії та остання людина». Її історико-оптимістичний характер був зумовлений закінченням «Холодної війни» внаслідок припинення існування Організації Варшавського

⁵ Angel N. The great illusion: A study of the relation of military power in nations to their economic and social advantage. New York & London, 1911. P. 1.

⁶ Драгоманов М. Рай і поступ. Київ, 1906. С. 35–36.

⁷ Рокина Г. Словаки и толстовский пацифизм в период Первой мировой войны // «Запад-восток». Научно-практический ежегодник. 2014. № 7. С. 48.

договору та біполярної системи. На його думку, на зміну біполярному світу мав прийти світ, «побудований із ліберальних демократій, який повинен бути набагато менше схильний до воєн, оскільки всі держави взаємно визнають легітимність одна одної»⁸. Можна навести багато прикладів, які вказують на очевидний поспіх зроблених Ф. Фукуямою висновків. У нашому дослідженні ми обмежимося хоча б тим, що сьогодні світ переходить до нової біполярності внаслідок загострення стосунків між двома найпотужнішими на сьогоднішній день економіками планети — КНР та США, в рамках якого економічний злет Китаю супроводжується стрімкою модернізацією його збройних сил.

Сьогоднішній український контекст проблеми значною мірою зумовлений також тим, що впродовж 1991–2014 рр. переважна більшість представників вітчизняного політичного істеблішменту, інтелектуальної еліти й суспільства загалом повністю виключала ймовірність війни з сусідніми державами, зокрема з Російською Федерацією. Носіння «рожевих окулярів» передусім пояснювалося глибоко вкоріненим у масовій свідомості міфом про «братні народи», який затьмарював увесь наш не зовсім мирний досвід українсько-російських стосунків. Прикметно, що в цьому в серпні 2021 р. зізнався журналістам видання «Лівий берег» перший всенародно обраний Президент України Л. Кравчук. В інтерв'ю він назвав «віру в Росію» своєю найбільшою політичною помилкою. Далі — пряма мова: «Я не мав права це робити. Коли я вчився в Москві (це було з 1967 по 1970 рік), мені вже було за 30. Я мав доступ до Ленінської бібліотеки, до архівів, до яких ніхто не мав. І знав настільки багато про Росію, про Леніна, про всіх, що ніхто ще тоді не знав. Я думав, що вона також змінюється. І зміниться врешті-решт. Що Росія застосовуватиме до інших держав, своїх сусідів не силовий компонент, а дипломатичний — домовлятиметься з ними. Вона ж залишилася такою, якою була. А я знав багато того, з чого повинен був робити висновки. Не зробив»⁹ (Демченко, 2021).

Загалом аналіз подій минулих десятиліть чітко окреслює циклічний характер історії, що нівелює як досить поширені уявлення, так і наукові рефлексії, про її лінійність. І якщо сьогоднішній світ все ще не перетнув червоної лінії, як він це зробив понад 100 років тому, в Україні в 2014 р. і в 2022 р. відчувався гіркий присмак трагічного серпня 1914 р.

Варто при цьому зазначити, що переломні події столітньої давнини й недалекого минулого збіглися з відзначенням 100 і 200 років від дня

⁸ Fukuyama F. The end of history and the last man. New York, 1992. P. 21.

⁹ Леонід Кравчук. Моя найбільша помилка — те, що я вірив Росії. URL: https://lb.ua/world/2021/08/05/490822_leonid_kravchuk_moya_naybilsha.html.

народження Т. Г. Шевченка — уособленого образу української ідентичності.

Оскільки, в 1914 р. масові заходи із вшанування Кобзаря лише планувалися за п'ять місяців до початку Першої світової війни, в них уже можна було помітити передвоєнні настрої. Так, наприклад, згідно із жандармським зведенням, під час проведення «шевченківських днів» у Києві десятки демонстрантів разом із антимонархічними гаслами вигукували: «Геть Росію! Нехай живе Австрія та вільна Україна!»¹⁰. Поєднання австрофільських і національно-визвольних мотивів безперечно зумовлювалося розумінням частини українського суспільства неминучості початку австро-російської війни та сподіванням на отримання можливості звільнення від імперського гніту Романових через поразку останніх. Утім, відчуття «подиху» майбутньої глобальної війни (не останньою чергою, через відкритий антиросійський і антиавстрійський зміст засобів масової інформації по обидва боки кордону між імперіями Габсбургів і Романових в останні мирні місяці 1914 р.) українському соціумі ще не означало його психологічної готовності до усвідомлення факту її фактичного початку. Невипадково, наприклад, один з тогочасних жителів Києва охарактеризував 1 серпня 1914 р. «падінням снігу посеред літа»¹¹. Слова подібного змісту можна було вжити щодо настроїв українства на початку російської збройної агресії в лютому-березні 2014 р.

Між іншим, «шевченківські дні» в Севастополі у 2014 р. значною мірою повторили сумнозвісні події в Києві в березні 1914 р. У вже не підконтрольному тоді українській владі кримському місті учасників, котрі організували ходу на честь 200-річчя з дня народження Т. Шевченка, побили проросійські активісти та козаки. Як і 100 років тому, проти мирних демонстрантів застосовувалися нагайки¹².

Оголошення Німеччиною війни Росії 1914 р. викликало в українських містах сильне почуття спільності. Воно насамперед зумовлювалося колективним «першим переляком від війни», який, власне кажучи, і слугував потужним об'єднуючим чинником, посилюючи загальний ентузіазм. Це проявлялося в чисельних проурядових акціях за участі представників усіх соціальних верств. Масова ейфорія, будучи вираженням безпрецедентної масової тривоги, навіть масового психозу¹³, породила надзвичайну емо-

¹⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 317. Оп. 1. Спр. 5753. Арк. 3–5.

¹¹ Інститут рукопису НБУВ. Ф. 36, № 6, Арк. 25.

¹² https://www.bbc.com/ukrainian/news/2014/03/140309_shevchenko_anniversary_sx.

¹³ Дегтярев С., Романюк И., Гут Я., Полякова Л. Неврастения и «дух 1914 года»: причинно-следственная связь (по материалам Правобережной Украины) // Былые годы. 2021. Вып. 16 (2). С. 1002.

ційно-патріотичну атмосферу, за якої відправлення на фронт стало нав'язливим бажанням для значної частини населення.

Одразу після того, як 1 березня 2014 р. Рада Федерації Росії підтримала звернення президента В. Путіна про дозвіл на застосування збройних сил на території України, центральні площі багатьох українських міст заповнили сотні тисяч громадян. Це пояснювалося тим, що такий крок «північного сусіда» були однозначно розцінені як оголошення війни. До місцевих військкоматів надходили масові звернення щодо призову на військову службу.

Варто сказати, що так званий «дух 1914 р.» тримався за рахунок впевненості політикуму і широкого загалу в тому, що світовий військовий конфлікт не матиме довготривалого характеру. В Німеччині, наприклад, сподівалися на повторення блицкригу часів франко-пруської війни, завдяки якому можна було б одним потужним ударом змусити Францію капітулювати. Подібними ілюзіями тішила себе й Російська імперія. За спогадами С. Русової, в серпні 1914 р. «тогочасна інтелігенція легковажно висловлювала певність, що, мовляв, війна при сучасних великих засобах військової техніки не може тривати довше, як три тижні, бо інакше це була б надто жорстока бойня людей. Тиждень пізніше можна було вже бачити, як помилялись ті, хто так гадав¹⁴). Таким же хибним виявилось очікування частини соціуму на мирне врегулювання ситуації в Криму в лютому 2014 р., де до останнього трималася віра в неможливість збройної агресії з боку Росії. В цьому сенсі була показовою реакція російського опозиційного політтехнолога С. Белковського на появу на Кримському півострові російської військової техніки без розпізнавальних знаків. Під час прямого ефіру на «Громадському ТБ» він переконував українського журналіста в тому, що ситуація в Криму «закінчиться нічим» і навіть готовий через це побитися об заклад.

Оскільки Перша світова війна набула добре відомого затяжного характеру, її результат вирішувався не стільки на полях битв, скільки в здатності тилового населення винести на свої плечах важкий воєнний тягар, однаковою мірою — в соціально-економічному і морально-психологічному аспектах. В інакшому разі, воюючі держави були приречені на революційні потрясіння. Між фронтом і тилом виник глибокий взаємобумовлений зв'язок, який в колективному уявленні про війну був позбавлений чіткого розмежування та раціонального розуміння дійсності.

Останнє створювало сприятливе підґрунтя для поширення чуток, які з блискавичною швидкістю оволодівали настроями збентежених війною мас. Так, наприклад, уже на початку серпня 1914 р. у Житомирі в лавах

¹⁴ Русова С. Мемуари. Щоденник. Київ, 2004. С. 169.

демонстрантів спостерігалися панічні розмови про ймовірну військову загрозу місту. Місцева преса писала, що нібито чутка була запущена німецькою агентурою¹⁵. Отже, можемо говорити про проведення інформаційно-психологічної спецоперації (ІПСО), направленої на зміну суспільних настроїв. В нинішній війні ІПСО через різні активно використовується росіянами для поширення паніки та підриву єдності української нації.

Продовжуючи пошук паралелей між сьогоденням і подіями Першої світової війни, відзначимо факт існування порівняно меншої частини окупованої території та величезного тилу. Тогочасні українські землі, які станом на 1 серпня 1914 р. входили до складу Російської імперії, певною мірою нагадують Україну теперішню. Так, якщо в 1915–1917 рр. під контролем іноземних військ перебувала частина Західної Волині, то нині — Кримський півострів та окремі райони Херсонської, Запорізької, Донецької, Луганської та Харківської областей. Отже, зараз, як і 100 років тому (йдеться про землі Підросійської України), переважна більшість українського соціуму мешкає за сотні кілометрів від лінії військового зіткнення, щоправда залишаючись ураженою для російських ракет та безпілотників. Після запуску «Мінського процесу», який призупинив гарячу фазу бойових дій, надавши їй позиційного характеру, а також після активних наступальних і контрнаступальних дій з боку Збройних Сил України та загарбників у 2022 р. з поступовою стабілізацією лінії фронту в перші місяці 2023 р., ситуація деякою мірою стала нагадувати західноєвропейський театр воєнних дій доби Першої світової війни. До того ж, росіяни все частіше здійснюють атакуючі дії з масовим використанням піхоти, подібно до поширеної тактики 1914–1918 рр.

Все це дозволяє говорити про те, що сьогоденні військово-політичні реалії приховують в собі таку ж низку загроз для держави і суспільства, як і сто років тому, коли доля війни переважно вирішувалася на внутрішньому фронті, запорукою міцності якого слугувала консолідація суспільства, мобілізація не лише військових, а й економічних і, не менш важливо, психологічних ресурсів країни.

Одна з таких небезпек полягає в трансформації екстраординарності в нову норму повсякденності. Це трапилося 100 років тому, коли війна, ставши рушієм повсякденного життя, досить швидко в ньому ж і розчинилася. Вже восени 1914 р. письменник О. Толстой, пройшовшись київськими вулицями, зазначив у спогадах наступне: «Дивлячись на веселий, нарядний, легковажний натовп, я зовсім забув, що за триста верст йде небачена ще битва народів, де два мільйони солдатів вибивають один

¹⁵ Герасимов Т. Вказ. праця. С. 104.

одного кулями й штиками з лісів та ярів, де ревуть шість тисяч гармат, носяться й падають розбиті аероплани. Кажуть, що в Києві в перші дні була паніка, потім багато поранених, повернувшись, порозповідали про події, і суспільство заспокоїлося»¹⁶. На жаль, від початку україно-російської війни в нашій столиці, як і в переважній більшості населених пунктів, подібні картини стали нормою. Про це, зокрема, написала в квітні 2019 р. у популярній соціальній мережі сучасна українська журналістка О. Максименко: «Місто живе своїм життям — весною, передвиборчими істериками, кінофестивалями, екзистенційними кризами, застудами, необхідністю влаштувати дитину в садочок, оплатити комуналку, виплатити кредит за авто тощо. Сюди не “долітає”, і чималий відсоток населення вірить, що війни немає або ж просто не переймається такими “дрібницями”». (немає посилання)

По мірі звикання українського соціуму до Першої світової війни, яка перетворила його життя на тяжку рутину, в тогочасній суспільній свідомості майже не залишилося місця для патріотичного ентузіазму зразка серпня 1914 р. Невід’ємними атрибутами нової, породженої війною, реальності стали публікації в пресі списків вбитих, поранених та пропалих безвісти нижніх чинів. На тлі регулярних повідомлень цензурованих засобів масової інформації про успіхи російської армії та союзних держав вони ніби давали місцевому населенню розуміти, яку ціну їм за це доводилося платити. Але тут була й інша сторона медалі. Регулярне ознайомлення соціуму з фактами смертей і каліцтв серед фронтовиків у вигляді сухої статистики рано чи пізно призводило до сприйняття тисяч людських трагедій, як чогось природного й буденного.

Після початку неоголошеної україно-російської війни в 2014 р. наша громадськість була на деякий час прикута до екранів телевізорів, комп’ютерів та телефонів, пильно спостерігаючи за діями українських регулярних частин і добровольчих підрозділів на Сході України. Особливе занепокоєння викликало загострення бойових дій влітку-восени та збільшення числа втрати військовослужбовців. Втім, як тільки лінія фронту стабілізувалася і війна перейшла у стадію замороженого конфлікту, інтерес населення до подій на Донбасі різко впав. Так само різко він зріс після 24 лютого 2022 р., коли масштаби бойових дій значно зросли, колони ворожої бронетехніки рухалися через Херсон і Суми, лінія фронту дійшла до околиць Києва, Миколаєва, Харкова. До того ж українці всіх без винятку регіонів чули й сьогодні майже щодня продовжують чути звуки війни — сирени повітряної тривоги. На жаль, не обходиться без жертв «прильотів».

¹⁶ Толстой А. Н. По Волини // Первая мировая. Москва, 1989. С. 371.

Утім, закономірності людської психіки, соціальної психології чи то психології мас дають підстави знову згадувати про особливості адаптації суспільства до нової реальності, коли її екстраординарний характер із часом трансформується в звичний. Ситуація з пандемією COVID-19 це чітко продемонструвала, оскільки через низку психологічних чинників в українців поступово зник страх перед хворобою, попри її ще більше поширення. Тривалі добровільні самообмеження, пов'язані з ізоляцією, та наполегливі рекомендації влади щодо їхнього дотримання призвели до накопичення в соціумі втоми, яка нерідко переходила в соціальний стрес, і протестну поведінку у вигляді принципової відмови від носіння масок і вакцинації.

Упродовж Першої світової війни як індикатор суспільних настроїв були благодійницький і волонтерський рухи. Із самого початку вони, з одного боку, підживлювалися ура-патріотичним піднесенням населення та, з другого боку, усвідомленням його прогресивної частини в неспроможності громіздкого державного апарату надавати адекватну допомогу постраждалим від воєнних дій¹⁷. Тому ці рухи охопили як представників різних соціальних верств і прошарків, так і станові й державні установи. На початку війни всі вони з великою енергійністю приступили до організації в кожному місті різноманітних благодійних товариств, комітетів зі збору пожертвуваль, попечительств з опіки постраждалих на фронті військовослужбовців та їхніх родин тощо¹⁸.

Поряд із діяльністю Червоного Хреста, куди записувалися тисячі українок, ще однією формою допомоги пораненим військовим стало добровільне надання приміщень для лазаретів у приватних квартирах. Деякі заможні люди брали поранених до себе додому¹⁹. Іншими формами благодійності були щомісячні відрахування із зарплати, лотереї-алеґрії²⁰, «кружкові збори»²¹ тощо. Усе це проводилося як для надання допомоги військовослужбовцям і їхнім родинам, так і постраждалому від бойових

¹⁷ *Загребельна Н. І.* Роль Комітету її імператорської величності великої княжни Тетяни Миколаївни в організації надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій у роки Першої світової війни // *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* 2005. Вип. 9. С. 81.

¹⁸ *Донік О. М.* Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни // *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* 2005. Вип. 9. С. 61.

¹⁹ Державний архів Вінницької області. Ф. Р-5257. Оп. 1. Спр. 90. Арк. 16 зв.

²⁰ От Начальника Киевского военного округа... // *Юго-Западный край.* 1915. 25 июля. С. 2.

²¹ С надлежайшего разрешения... // *Юго-Западный край.* 1915. 8 января. С. 2.

дій населенню, зокрема біженцям. Окрім того, кошти збиралися для підтримки мешканців Сербії²² та Бельгії²³.

Місцеве населення ставилося до таких акцій здебільшого зі зрозумінням, оскільки ці країни сприймалися невинними жертвами австро-угорської та німецької експансії. Щоправда, організації зі збору пожертвувань не завжди користувалися стовідсотковою довірою суспільства. Це, наприклад, проявилось вже в 1914 р., коли було створено комітет «Київ — Польщі». Місцеві студенти, підбурені київською групою партії есерів, звинувачували його в несправедливому розподілі розданої допомоги, називали «комітетом польської буржуазії та літераторів», які «нещодавно ще бойкотували усіх неполяків й здійснювали дику травлю євреїв», та під час війни об'єдналися з «російськими чиновниками-казнокрадами». Це не був єдиний вияв недовіри суспільства до царської бюрократії. Згідно з даними Київського губернського жандармського управління, в січні 1915 р. серед населення циркулювали чутки про поширення корупції в середовищі царської бюрократії. Їх небезпідставно називали «зłodіями народних грошей»²⁴.

Оскільки організація благодійності потребувала від її провідників та учасників багато зусиль і часу, не всім їм вдавалося пройти нелегкий іспит на витривалість. Уже в 1915 р. у тогочасному суспільстві простежувалася поступова втрата інтересу до жертвувань на користь нужденним й охолодження філантропічних почуттів. Неодноразові повідомлення газетами про прояви місцевим населенням індиферентності доводили її системний характер. Наприклад, 1 лютого 1917 р. бердичівське «Южное слово», констатуючи спад благодійності в місті, писало: «Збіднів наш Бердичів, зовсім збіднів... людьми. (...) Раніше були люди, грошей було менше, нині грошей стало більше, зате людей — менше»²⁵. Водночас, варто відзначити, що спад благодійницького руху був притаманний навіть державам з більш розвинутими громадськими інститутами. Наприклад, у Парижі в 1915 р. зменшення військової загрози супроводжувалося зменшенням внесків його жителів в благодійницькі організації²⁶.

Аналогічні процеси траплялися і в сучасній Україні. Одним із найбільш показових прикладів був конфлікт у Харкові в травні 2019 р. у зв'язку з наміром місцевої влади знести волонтерський пункт «Все для

²² Каменец – Сербии и Черногории // Подолянин. 1915. 28 февраля. С. 1.

²³ Бельгийский консул... // Подолянин. 1915. 24 февраля. С. 3.

²⁴ ЦДІАК. Ф. 274. Оп. 4. Спр. 352. Арк. 47.

²⁵ Негативы // Южное слово. 1917. 19 января. С. 3–4.

²⁶ Winter J., J.-L. Robert. Capital cities at war : Paris, London, Berlin, 1914–1919. Cambridge, 1997. P. 90.

перемоги», встановлений на головному майдані міста. Підставою стала петиція до міської ради, яку підписали понад 5 тис. харків'ян, у якій йшлося про перешкоджання пункту рухові громадського транспорту²⁷.

Ще однією паралеллю між сьогоднішнім і добою Першої світової війни стала політика урядів щодо зменшення політичного, і, що важливо, культурного впливу ворожих країн. У Російській імперії цей процес називався дегерманізацією, в рамках якого здійснювалося перейменування населених пунктів, вулиць, назв підприємств — усього, що тією чи іншою мірою асоціювалося з «германським світом». Першим змінила назва столиця — 31 серпня 1914 р. Санкт-Петербург змінив назву на Петроград. Місцеві адміністрації демонстрували повну солідарність з рішенням найвищої влади. Так, одразу після зміни назви столиці, київський губернатор М. Суковкін звернувся до повітових земських управ за наданням інформації про наявність у регіоні німецьких назв і запропонував подати пропозиції щодо їхнього перейменування²⁸.

У сучасній Україні зменшення історичного російського (радянського) впливу здійснюється шляхом так званої декомунізації, яка, згідно з її головним ініціатором — Українським інститутом національної пам'яті, полягає в переосмисленні спадщини комуністичного режиму та вилученні елементів комуністичної ідеології з символічного простору держави. Відповідний закон під назвою «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів та заборону пропаганди їхньої символіки» було ухвалено Верховною Радою 9 квітня 2015 р. Виконання декомунізаційного законодавства передбачало ухвалення та реалізацію рішень, зокрема, заміну назв об'єктів, які складають систему адміністративно-територіального устрою України, інших географічних об'єктів, юридичних осіб тощо у разі, якщо вони містять символіку комуністичного тоталітарного режиму. Лише в 2016 р. у державі було перейменовано понад 50 тис. вулиць²⁹. Процес декомунізації нагтовхується на низку перешкод, як з боку регіональної влади (здебільшого східних і південних областей), так і з боку значної частини громадськості через причини ідеологічного, ментального чи побутового характеру. З подібних причини далеко не все населення українських губерній вітало дегерманізацію періоду Першої світової війни, однак, цілком зрозуміло, в умовах воєнного стану навіть найменший опір міг загрожувати неспівмірно жорстким покаранням. Після того, як українсько-російська війна з

²⁷ Ковальчук Н. Повернутися спиною до війни? URL: <https://khp.org/1557818343>.

²⁸ Вільшанська О. Повсякденне життя міст України кін. XIX — поч. XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості: монографія. Київ, 2009. С. 59.

²⁹ <https://uinp.gov.ua/dekomunizaciya-ta-reabilitaciya/dekomunizaciya>.

гібридної фази перейшла в повномасштабну, декомунізацію замінила дерусифікація, спрямована на ліквідацію в державі будь-яких символів російської імперської ідентичності.

Одним із супутніх явищ фактично будь-якої війни є погіршення загального рівня добробуту. Внаслідок переорієнтації російської економіки на першочергове задоволення військових потреб зростання цін на основні продовольчі товари не змусили себе довго чекати. Загальноімперська статистика зазначала, що в зв'язку з воєнними витратами народне споживання скоротилося за перший рік війни на 25%, за другий — на 43%, за третій — на 52%. Тоді ж знизилася купівельна спроможність російського рубля — до 27% станом на 1 березня 1917 р.³⁰ Останній факт, зокрема, підтверджувався підрахунками волинського губернського земства, оприлюдненими напередодні Лютневої революції. Згідно з ними у 1915 р., порівняно з 1914 р., ціни на найнеобхідніші продукти в середньому зросли на 74% у 1916 р., порівняно з 1915 р., — на 157%, а в 1916 р., порівняно з довоєнним часом, — на 339%³¹. На тлі цього спостерігався небувалий ріст банківських вкладів. Так, наприклад, протягом двох воєнних років в одній із фінансових установ Черкас кількість обігових грошей збільшилася в 2–2,5 рази. Це жодним чином не означало збільшення рівня доходів містян: більшість грошових вкладів мали напівкримінальну історію виникнення³².

Різкий перерозподіл соціальних благ у суспільстві і зубожіння народних мас прискорило падіння авторитету царської влади, зазнавали руйнування ті принципи, на якому базувалися соціальні відносини³³.

Зростання цін після початку українсько-російської війни мало інші причини. По-перше, через швидке знецінення національної грошової одиниці — впродовж 2014 р. курс гривні щодо американського долара зріс удвічі — з 8 до 16 грн., а в 2022 р. він стабілізувався на рівні майже 40 грн. за 1 дол. США. Така тенденція призвела до зростання цін на імпортовані споживчі товари, витрат на енергоносії, а також цін на інші імпортовані фактори виробництва³⁴. По-друге, на тлі величезних економічних втрат унаслідок окупації частини України уряд неодноразово вдавався до не зовсім обґрунтованого підвищення мінімальних зарплат і пенсій, що автоматично прискорювало інфляційні процеси. Згідно з ін-

³⁰ Ресетт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. Київ : Генеза, 2004. С. 371.

³¹ Дороговизна продуктов // Жизнь Волыни. 1917. 15 февраля. С. 3.

³² По нашему краю // Киевская мысль. 1916. 15 сентября. С. 4.

³³ Winter J., J.-L. Robert. Capital cities at war. Р. 105.

³⁴ 2014 рік: Економічні підсумки для України // Інститут економічних досліджень та політичних консультацій. С. 30–31.

дексом споживчих цін упродовж 2014–2021 рр. інфляція становила майже 300%³⁵, тобто не набагато менше, ніж упродовж 1914–1917 рр. — 349%.

Після 2014 р. в Україні почала зростати соціальна напруга, невдоволення. відторгнення суспільством влади та владних інституцій³⁶. І хоча після 24 лютого 2022 р. українське суспільство вкотре продемонструвало світові приклад консолідації та монолітності, підвищення цін, зростаюче безробіття, втрата житла внаслідок воєнних дій та інші викликані війною матеріально-побутові негаразди несуть потенційну загрозу суспільної дезінтеграції. Цього можна уникнути завдяки своєчасно отриманій фінансовій допомозі «колективного заходу» та стратегічного підходу влади щодо розв'язання ключових внутрішньополітичних проблем.

Висновки. Отже, є підстави стверджувати, що наше сьогодення і події недалекого минулого є проекцією Першої світової війни? Світ на початку XX і XX ст. переживав бурхливий науково-технічний і економічний розвиток, під впливом якого в суспільствах сформувалося помилкове уявлення про лінійний характер плину історії, де війна як засіб досягнення політичних цілей, начебто відходила в минуле. В 1914 р. військове командування та політичне керівництво воюючих країн робило ставку на нетривалу переможну війну шляхом швидкого розгрому ворога з максимальними політичними дивідендами. Однак, ставка на такий розвиток подій не зіграла. Натомість результат залежав значною мірою від подій на внутрішньому фронті. Він потребував колосального напруження всіх економічних, політичних та психологічних ресурсів краї-учасниць, населення яких потрібно було переорієнтувати з першочергового сприйняття характеру війни як швидкоплинної події, на чому базувалися проурядові настрої в перші воєнні місяці, на довготривалі протистояння.

У 2022 р. внаслідок успішних оборонних та контрнаступальних дій українських військ та чітких сигналів з боку США та європейських держав щодо повної підтримки України, матеріалізованих у фінансовій та збройній допомозі, в нашому суспільстві з'явилися сподівання на швидку перемогу над агресором без огляду на його величезні матеріальні та людські ресурси. Проте наприкінці року стало зрозумілим, що бажана перемога не буде досягнута в найближчій перспективі. Події сучасної російсько-української війни багато в чому проектується на ті процеси що мали місце під час першої світової війни, це вимагає від українського

³⁵ Індекс інфляції в Україні 2021. Міністерство фінансів України. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/index/inflation>.

³⁶ Фоміна О. О., Гоголева Н. Ф. Нерівність доходів населення в Україні: особливості економічної поведінки домогосподарств // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Економічні науки. 2021. Вип. 42. С. 9–10.

суспільства консолідації та терпіння. Втім, на відміну від Першої світової війни, де попри активні зусилля військової цензури для населення України не було сформовано загальнозрозумілу ідеологію війни, нинішнє українсько-російське протистояння проблеми з цим не має.

Перспективи подальших розвідок полягають у проведенні компаративного аналізу моделей поведінки в умовах війни в цивілізаційних вимірах модерну і постмодерну, на початку XX і XXI ст., відповідно.

REFERENCES

2014 rik: Ekonomichni pidsumky dlia Ukrainy. Kyiv: Instytut ekonomichnykh doslidzhen ta politychnykh konsultatsii. [in Ukrainian].

Angel, N. (1911). *The great illusion: A study of the relation of military power in nations to their economic and social advantage*. New York & London: G.P. Putnam's & Sons. [in English].

BBC News Ukraina. (2014). Retrieved December 8, 2022, from https://www.bbc.com/ukrainian/news/2014/03/140309_shevchenko_anniversary_sx. [in Ukrainian].

Belgiyskiy konsul... (1915, February 24). *Podolyanin*, p. 3. [in Russian].

Cameron, F. (2014). *The impact of the First world war and its implications for Europe today*. Retrieved January 21, 2023, from <https://www.boell.de/en/2014/07/08/impact-first-world-war-and-its-implications-europe-today>. [in English].

Degtyarev, S., Romanyuk, I., Gut, Zh., & Polyakova, L. (2021). Nevrasteniya i «duh 1914 goda»: prichinno-sledstvennaya svyaz (po materialam Pravoberezhnoy Ukrainyi) [Neurasthenia and the "spirit of 1914": a causal relationship (based on materials from the Right-Bank Ukraine)]. *Byilyie godyi — Bygone years*, 16 (2), 1000–1007. [in Russian].

Demchenko, O. (2021). *Leonid Kravchuk: «Moia naibilsha pomyłka — te, shcho ya viryv Rosii»*. Retrieved November 11, 2022, from https://lb.ua/world/2021/08/05/490822_leonid_kravchuk_moya_naybilsha.html [in Ukrainian].

Donik, O. M. (2005). Hromadska blahodiinist v Ukraini v roky Pershoi svitovoi viiny [Public charity in Ukraine during the First World War.]. *Problemy istorii Ukrainy XIX — pochatku XX st. — Problems of the history of Ukraine in the 19th and early 20th centuries*, 9, 61–86. [in Ukrainian].

Dorogovizna produktov (1917, February 15). *Zhizn Volyini*, p. 3. [in Russian].

Drahomanov, M. (1906). *Rai i postup*. Kyiv: Drukarnia P. Barskoho. [in Ukrainian].

Fomina, O. O. & Hoholieva, N. F. (2021). Nerivnist dokhodiv naseleennia v Ukraini: osoblyvosti ekonomichnoi povedinky domohospodarstv. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Serii: Ekonomichni nauky — Scientific Bulletin of Kherson State University. Series: Economic Sciences*, 42, 5–11. [in Ukrainian].

Fukuyama, F. (1992). *The end of history and the last man*. New York: Free press. [in English].

Harari, Yuval N. (2019). *21 lessons for the 21st century*. London: Vintage. [in English].

Gerasymov, T. Yu. (2017). *Mista Pravoberezhnoi Ukrainy i Persha svitova viina: povsiakdenne istoriia: monohrafiia*. Vinnytsia: TOV Merkiuri-Podillia. [in Ukrainian].

Indeks inflatsii v Ukraini (2021). Retrieved November 12, 2022 from <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/index/inflation> [in Ukrainian].

Kamenets — Serbii i Chernogorii. (1915, February 28). *Podolyanin*, p. 1. [in Russian].

Kovalchuk, N. (2019). *Povernutysia spynoiu do viiny?* Retrieved December 7, 2022 from <https://khp.org/1557818343> [in Ukrainian].

Negativyi (1917, January 19). *Yuzhnoe slovo*, p. 3–4. [in Russian].

Ot Nachalnika Kievskogo voennogo okruga... (1915, July 25). *Yugo-Zapadnyi kray*, p. 2. [in Russian].

Po nashemu krayu (1916, September 4). *Kievskaya myisl*, p. 4. [in Russian].

Reient, O. & Serdiuk, O. (2004). *Persha svitova viina i Ukraina*. Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].

Reient, O. P. (2015). Persha svitova viina i naslidky heopolitychnykh kataklizmiv pochatku XX stolittia dlia Ukrainy. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 26, 3–8. [in Ukrainian].

Rokina, G. (2014). Slovaki i tolstvovskiy patsifizm v period Pervoy mirovoy voyni. «Zapad-vostok». *Nauchno-prakticheskiy ezhegodnik — "West East". Scientific and Practical Yearbook*, 7, 48–55. [in Russian].

Rusova, S. (2004). *Memuary. Shchodennyk* [Memoirs. Diary]. Kyiv: Polihrafknyha. [in Ukrainian].

S nadlezhayshego razresheniya... (1915, January 8). *Yugo-Zapadnyi kray*, p. 2. [in Russian].

Tolstoy, A. N. (1989). Po Volyini. In *Pervaya mirovaya (pp. 370–374)*. Moskva: Molodaya gvardiya. [in Russian].

Ukrainskyi instytut natsionalnoi pamiaty. Retrieved December 8, 2022, from <https://uinp.gov.ua/dekomunizaciya-ta-reabilitaciya/dekomunizaciya>. [in Ukrainian].

Vilshanska, O. (2004). Povsiakdenne zhyttia naselennia Ukrainy pid chas Pershoi svitovoi viiny. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal — Ukrainian Historical Journal*, 4, 56–70. [in Ukrainian].

Winter, J., & Robert, L. (1997). *Capital cities at war: Paris, London, Berlin, 1914–1919*. Cambridge: Cambridge University Press. [in English].

Zahrebelna, N. I. (2005). Rol Komitetu yii imperatorskoi velychnosti velykoi kniazyni Tetiany Mykolaivny v orhanizatsii nadannia tymchasovoi dopomohy postrazhdalym vid voiennykh dii u roky Pershoi svitovoi viiny. *Problemy istorii Ukrainy XIX — pochatku XX st. — Problems of the history of Ukraine in the 19th and early 20th centuries*, 9, 87–91. [in Ukrainian].

Ihor Koliada

Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department
of Methods of Teaching Social Disciplines and Gender Education,
Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University
(Kyiv), Ukraine
kolyadaia1968@gmail.com.

Tymofii Herasymov

Doctor of Historical Sciences (Ph.D., Dr. hab.),
Associate Professor of the Department of Social and Political Sciences,
Vinnytsia National Technical University
(Vinnytsia), Ukraine
gerasymov@vntu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4861-9825>

Ivan Romaniuk

Doctor of Historical Sciences (Ph.D., Dr. hab.), Professor,
Head of the Department of History of Ukraine,
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
(Vinnytsia), Ukraine
ivanvin811@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6427-9227>

UKRAINIAN SOCIETY IN THE GREAT WAR AND IN THE RUSSIAN- UKRAINIAN WAR (2014–2022): BEHAVIOUR PATTERNS

Annotation. *The purpose of the research is to conduct a comparative analysis of models of the behavior of the population of Ukraine during the First World War and the current Ukrainian-Russian war based on the using of mass media materials, statistical data, testimonies of contemporaries in various forms and popular scientific works published on the eve and during these armed conflicts. The research methodology is based on the principles of historicism, objectivity, systematicity and the usage of universal general scientific research methods (analysis, synthesis, induction and deduction) and special-historical and interdisciplinary methods (historical-comparative, historical-genetic, statistical). The main results of the research. The world at the beginning of the 20th and in the 20th centuries was experiencing rapid scientific, technical and economic development, under the influence of which societies formed a false idea of the linear nature of the course of history, where war as means of achieving political goals seemed to be a thing of the past. In 1914, the military command and political leadership of the warring countries made a false bet on a short victorious war by quickly defeating the enemy with maximal political dividends. In 2022, as a result of the successful defensive and counter-offensive actions of the Ukrainian troops and clear signals from the USA and European states regarding the full support of Ukraine, materialized in financial and armed aid, hopes for a quick victory over the aggressor appeared in our society. However, at the end of the year it became clear that the desired victory would not be achieved in the near future. Therefore, national strategic patience is the key to the protection of the Ukrainian state. So, similar to the war of 1914–1918, the result of the current armed conflict will mostly be decided on the "internal front". The prospects for the further studies can be seen in the comparative analysis of the models of behavior in the conditions of war in the civilizational dimensions of modernity and postmodernity. The practical significance of the achieved results lies in revealing patterns of social behavior under*

the influence of wartime. The originality of the study is due to the first in domestic historiography drawing of historical parallels between the First World War and the current Ukrainian-Russian wars in the international and domestic Ukrainian context.

Keywords: *The First World War, the Ukrainian-Russian war, Ukraine, Europe, society, "internal front".*

УДК 94(477)''2014/2016''

Олександр Коляструк

кандидат історичних наук, науковий співробітник,
сектор новітньої історії та політики
Інституту історії України НАН України
м. Київ, Україна
e-mail: york223@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7520-9157>

ВПЛИВ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ НА УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ІДЕНТИЧІСНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗМІНИ (2014–2016 рр.)

***Анотація.** У статті аналізується, як російсько-українська війна вплинула на соціально-психологічний стан українського суспільства та його громадянську ідентичність у перші роки російської агресії (2014–2016). Простежується шлях соціально-психологічних трансформацій, який пройшло українське суспільство від пострадянської амбівалентності до єдності в національній самоідентифікації. Досліджується поява (збільшення чисельності) нових соціальних груп в українському суспільстві: внутрішньо переміщені особи (ВПО), учасники АТО. Розглядається, яким чином поява нових груп вплинула на здатність українського суспільства відповідати на виклики, з якими зіткнулась держава в контексті збереження територіальної цілісності і державного суверенітету. Складні події початкового етапу війни, крім суто політичного й силового протистояння, супроводжувалися також різким загостренням суспільного життя. Руйнування або призупинення налагоджених соціальних і культурних порядків, тимчасове скасування раніше чинних правил, з одного боку, зумовили різні людські реакції, почасти гострі і болісні, ворожі і нетерпимі, а з іншого — набуття людьми травматичного досвіду. Різні соціальні групи, організації, інститути по-різному зустрілись з екзистенційними викликами на початку війни, але поступово доходили усвідомлення своєї спільної історико-культурної спорідненості з європейською цивілізацією, що дозволило суспільству не лише об'єднатися навколо спільних, колективних ідеалів / цінностей, а й виробити основу для подальшого збереження українським суспільством можливості чинити опір діям агресора в усіх його проявах. Навантаження, яких зазнала соціальна сфера: проблема розміщення і вирішення соціально-економічних питань ВПО, соціальний захист та психологічна допомога і підтримка учасників АТО/ООС — стали викликом для соціальної сфери, до якого вона не була готовою в повній мірі. Це запустило ряд механізмів трансформації як в державі, так і в суспільстві, покликаних на подолання кризових ситуацій: поява волонтерського руху, розробка державних соціальних, підтримуючих програм, що дозволило зберегти стійкість до викликів для державної незалежності*

країни з боку агресора. Аналіз суспільних реакцій і змін здійснювався на поєднанні методів історичного, соціологічного, культурно-антропологічного дослідження.

Ключові слова: російсько-українська війна, суспільство, соціально-психологічний стан, трансформація.

Постановка проблеми. Сучасна війна є екзистенційною для України. Це війна за нашу державну й національну Незалежність¹. Трансформаційні процеси, яких зазнає українське суспільство, характеризуються соціально-структурними перетвореннями, формуванням нових верств, груп, зміною їх місця в існуючій системі та зміною соціальної ідентифікації. Існує потреба пізнавати соціально-психологічні явища та визначати їх вплив на суспільство в цілому та роль в історичному процесі. Оскільки українське суспільство перебуває в стані перманентної трансформації, його соціально-психологічний стан потрібно враховувати, по-перше, для подолання травматичних подій, а по-друге, для прогнозування ймовірних ситуацій та підготовки до конкретних дій у випадку їх настання. Російська агресія вплинула на загальний стан справ в державі, охопивши усі сфери суспільного, державного, економічного життя. При цьому для нас важливим є дослідити, яких впливів зазнала соціальна структура українського суспільства: поява нових соціальних груп (біженці, ВПО, учасники АТО, ветерани АТО/ООС) та яким чином війна вплинула на загальний психологічний стан населення України. Оскільки, на нашу думку, психологічний стан є тим фактором, що багато в чому визначає функціональні можливості кожного із суспільств і впливає на те, як у майбутньому суспільство буде готове відповідати на виклики, що перед ним постануть.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Події сучасної російсько-української війни від самого початку знаходяться в центрі уваги науковців. 2014 року фаховий цех українських істориків оперативно відгукнувся на виклики гібридної війни. Ворог активно атакує інформаційну, медійну, культурну, освітній та інших сферах. Проведення фахових досліджень, професійна комунікація з іноземними колегами дозволять поширювати об'єктивну і коректну інформацію про Україну та її минувшину попри намагання зі сторони путінською росії розповсюджувати в інформаційному, медійному та культурному просторах проросійські ідеологеми й відверті фальсифікації. В діалоговому форматі відповідей на

¹ Парахонський Б.О., Яворська Г.М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл. Київ: НІСД, 2022.

гострі питання сучасної історії вийшли видання «Перелом»² та «За Ідентичність і Незалежність»³. В аналітичній доповіді, підготовленій в Інституті історії України НАН України С. В. Віднянський, О. Є. Лисенко, А. Ю. Мартинов розглядають сучасну війну через призму ціннісного виклику, відтак визначають їх як фронтірні в цивілізаційній історії Європи в цілому і України, зокрема⁴.

В аналітичній доповіді ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України «Виклики й інтеграційні перспективи України в контексті російської агресії в Криму та Донбасі» (2017) автори розглядають «українську кризу», «донбаський розлам» та «суверенізацію» Криму через оцінки зарубіжних аналітиків і експертів.

Важливими для відстеження соціально-психологічного стану українського суспільства та його настроїв є напрацювання соціологів, які регулярно здійснюють моніторинг. Українські соціологи Є. Головаха, Н. Паніна ще у середині 1990-х років обґрунтували інституціоналізацію в процесі посткомуністичної трансформації та вплив масових соціально-психологічних «патологій» на характер трансформаційного процесу.

Міжнародний досвід щодо формування державної політики стосовно ВПО, підходи до оцінки їх інтеграції й адаптації, функції й можливості державних органів влади, органів місцевого самоврядування, приватного та громадського секторів, сільських громад у процесах вирішення проблем ВПО в Україні розглянуто у доповіді, підготовленій в Інституті економіки і прогнозування НАН України за редакцією Ольги Балакіревої⁵.

Мета статті: дослідити, яким чином війна вплинула на соціально-психологічний стан українського суспільства та його громадянську ідентичність у 2014–2016 роках.

Виклад основного матеріалу дослідження. Будь-яке суспільство завжди перебуває під впливами різноманітних факторів, які прямо чи опосередковано визначають його соціальну зрілість і цілісність, сталість і

² Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. У 2-х кн. / Відп. ред. В. Смолій; Упоряд.: Г. Боряк, О. Ясь. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2022.

³ За Ідентичність і Незалежність. Війна Росії проти України: історичні передумови, геополітичні паралелі. У 2-х кн. Кн. 2 / Відп. ред. В. Смолій; Упоряд.: Г. Боряк, О. Ясь. Київ: ТОВ «Видавництво "Кліо"», 2022.

⁴ Віднянський С. В., Лисенко О. Є., Мартинов А. Ю. Український проект. Цивілізаційні фронтіри та соціокультурні екстремі ХХ — початку ХХІ століть. Київ: Ін-т історії України, 2022. 128 с.

⁵ Вимушені переселенці та приймаючі громади: уроки для ефективної суспільної адаптації й інтеграції: наукова доповідь / за ред. канд. соціол. наук О. М. Балакіревої; НАН України, ДУ Ін-т екон. та прогноз. НАН України. Київ, 2016. 140 с.

мобільність його структур, її витривалість і життєздатність при розв'язуванні екстраординарних викликів і проблем. Водночас, далеко не кожне суспільство здатне до викликів, з якими воно зустрічається. Революційні події осені 2013 — зими 2014 рр., що увійшли в історію як Євромайдан та Революція Гідності, стали одними з визначальних в сучасній історії України. Саме вони зумовили якісні зміни в українському соціумі, а саме: нові актори і нові моделі соціальної організації, нові форми соціальної взаємодії і комунікації, нові стосунки суспільства і держави. Наслідком Майдану став поділ за лінією «авторитаризм» і «демократія». Як результат дорослішання громадянського суспільства, за визначенням Я. Верменич і О. Яся, недавню ідентифікацію «Україна — не Росія», сформульовану другим президентом України Л. Кучмою в однойменній книзі 2003 р., заступила, новітня формула, висунута на Євромайдані наприкінці 2013 р., «Україна — це Європа»⁶. Завдяки суспільним змінам під час Євромайдану і російської агресії 2014–2022 рр. Україна перетворилася на цивілізаційний фронтір між глобальною демократією та авторитарно-тоталітарними режимами. Але для українського суспільства це був складний, суперечливий, болісний і героїчний досвід боротьби.

За результатами соціального моніторингу Інституту соціології НАН України «Українське суспільство», після 2014 р. спостерігається зростання і стабілізація рівня громадської активності, яка сприяла цивілізаційно-ціннісному вибору українського суспільства на користь демократичних прав і свобод.

Анексія АР Крим і початок захоплення частини Донецької і Луганської областей росіянами з опертям на проросійські сепаратистські сили створили загрозу для процесу інтеграції України до ЄС. Як протидія з середини квітня 2014 р. розпочалась Антитерористична операція Збройних Сил України. Окупація частини територій держави, нарочито нахабне втручання у внутрішні справи держави зі сторони рф стали викликом для українського суспільства як для спільноти. Викликом у контексті випробування життєздатності, стійкості суспільства, його здатності чинити опір та зберігати іманентні йому цінності. Такого роду виклики ми можемо відносити до специфічних екстремальних випробувань. Мова йде про так звані екзистенційні виклики. Екзистенційні загрози для суспільства — це ті загрози, які несуть небезпеку існуванню чи можуть навіть призвести до загибелі самого суспільства як такого. Ці загрози можуть бути різних видів, таких як війна, глобальні екологічні кризи, епідемії, техногенні

⁶ Верменич Я., Ясь О. Український проєкт на перехресті культур та ідентичностей: українсько-російське пограниччя як простір «зіткнення цивілізацій» / За ред. В. Смолія. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2022. 78 с.

аварії, соціальні революції, терористичні акти тощо. Загрози такого роду можуть мати важкі наслідки для суспільства, оскільки вони несуть у собі небезпеку втрати людських життів, руйнування інфраструктури та економічного занепаду, порушення соціального порядку та політичної стабільності. Тому важливо розуміти, які загрози існують та як з ними боротися, щоб зберегти життя та здатність суспільства існувати, продовжувати розвиток. Війна — це критична загроза суверенітету, критичні екзистенційні загрози та ризики як національній, так і економічній безпеці.

З початку російсько-української війни українське суспільство опинилося в стані критичної надзвичайності («emergency») — призупинення налагоджених соціальних і культурних порядків, тимчасового скасування раніше чинних правил. Для суспільства є важливими факторами з якими характеристиками воно входить до стану війни, як функціонує/перебуває і як буде жити суспільство по виході із цього стану. Така ситуація є доволі специфічною з огляду на варіативність можливих траєкторій подальших суспільних змін і відзначається складним прогнозуванням та непередбачуваністю того, який з цих варіантів стане реальністю.

Розглянемо, яким чином відреагували на виклики для суверенітету України представники політичного естаблішменту та суспільство. Частина політикуму, орієнтованого на співпрацю з рф, віддали перевагу суверенітету України замість підтримки ворога (за деякими винятками). На Сході України внаслідок пасивності більшої частини суспільства та вагання місцевих еліт основний конфлікт розгорнувся між проукраїнськими активістами та сепаратистами, яких підтримувала рф. Результати усно-історичних інтерв'ю, проведених донецьким істориком Д. І. Титаренком упродовж 2014–2019 рр. на Донбасі по обидві сторони лінії розмежування, говорять про поширену тенденцію покладати відповідальність за ситуацію, що склалася, в основному на офіційний Київ і українських політичних лідерів, які прийшли до влади після Майдану 2013–2014 рр., країни Заходу, що підтримали протести на Майдані, передусім США. А не на російську федерацію, яка була ініціатором вторгнення в Україну. У низці випадків стійкий образ ворога в особі представників української політичної еліти зумовлювався, на переконання опитаних, нібито поставленою метою фізично знищити Донбас та його мешканців⁷.

⁷ Титаренко Д. «Детство пришлось на войну — видать, в войну придется и умереть...»: свідки Другої світової/Великої Вітчизняної війни в умовах воєнного конфлікту на Донбасі. Слухати, чути, розуміти: усна історія України ХХ–ХХІ століть: зб. наук. праць / за наук. ред. докторки істор. наук Г. Грінченко. Київ: ТОВ «АРТ КНИГА», 2021. С. 174.

Водночас, ці свідчення показують певну еклектичність і розмаїття уявлень про ворога. На їх формування вплинув передусім наявний на підконтрольній та на непідконтрольній території пропагандистський дискурс, чутки, особисті суб'єктивні спостереження тощо. На ставлення респондента істотно впливала також позиція рідних (передусім дітей та онуків), наявність чи відсутність для них ризиків із тієї чи тієї сторони. Демонстрація респондентами гранично високого рівня недовіри до українських політиків зумовлена не лише невідповідністю їх дій канону відповідального та чесного політика (загалом традиційно для українського політичного класу, у цьому, на думку респондентів, значною мірою криються витоки сьогоденних подій). Не меншу роль відіграла впевненість в їхній нездатності знайти шляхи завершення війни, в штучності цього воєнного конфлікту і навіть провокуванні його затягування. Певною амбівалентністю характеризується сприйняття образу В. Путіна. На думку частини респондентів, він виступає як особа, дії якої спричинили якщо не виникнення, то принаймні ескалацію конфлікту. З точки зору інших респондентів, він є політиком, який має «сильну руку» і здатний протистояти загрозі, що існує для «народу Донбасу». Натомість у частини респондентів (зокрема в тих, хто перебував у районах, що найбільше потерпіли від бойових дій як на підконтрольній, так і на непідконтрольній території, в тих, у кого родичі в українській армії або є волонтерами, в тих, у кого діти через війну були змушені залишити свої домівки, переїхати на територію України, зіткнувшись там із поневіряннями), сформувалося уявлення про відповідальність іншої сторони (росії) і особисто президента росії В. Путіна в ескалації конфлікту на Донбасі⁸. Фінансово, військово, політично луганські і донецькі сепаратисти були підтримані з рф, крім того вони не обмежували себе у діях коли справа торкалась насильства, провокацій щодо опонентів, їм вдалося захопити ініціативу на Сході.

На Півдні України також була помітна діяльність окремих сепаратистських угруповань, однак значної підтримки вони не набули, оскільки ті представники місцевих владних та економічних еліт, що стали підтримувати сепаратистський рух, не знайшли значної підтримки серед місцевого населення, а ресурсів і потужностей для захоплення влади їм забракло, не зважаючи на те, що насильство і провокації вони використовували також як і на Сході України⁹.

⁸ Титаренко Д. «Детство пришлось... С. 175.

⁹ Під час заворушень у Одесі загинуло 42 людини. Головного міліціонера звільнили <http://www.pravda.com.ua/news/2014/05/3/7024232/>

Центральні, Північні і Західні регіони не відчули, на відміну від Півдня і Сходу, значних проявів сепаратизму, оскільки тут вони були нечисельними і відверто маргінальними.

Окупація російською армією Кримського півострова та спроба через створення маріонеткових квазідержавних утворень на Донбасі продовжити анексію українських територій, призвела до системної зміни у ставленні до рф в Україні: «Захопивши Крим — Путін втратив Україну. В ситуації російської агресії, коли постало питання чи буде чи не буде існувати Україна як незалежна держава, значна частина українських громадян, що раніше не усвідомлювали своє ставлення до Незалежності України, свою національну ідентичність та багато інших проблем, почали відчувати себе українцями»¹⁰. Загальнонаціональна ідентифікація істотно зросла (з 54% у грудні 2013 р. до, 73% — грудні 2014 р.). За відомостями загальнонаціонального дослідження, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова з 13 по 18 грудня 2019 р. в усіх регіонах України, за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей, абсолютна більшість населення України (75%) вважає себе насамперед громадянами України, регіональну ідентифікацію (належність до регіону, області, міста чи села) як основну обрали значно менше — 16% громадян. Причому загальнонаціональна ідентифікація переважає в усіх регіонах України: Південному (84%), Центральному (78%), Західному (76%) та Східному (66%). Щоправда, в Східному регіоні 7% вважають себе насамперед громадянами колишнього СРСР¹¹.

Окрім змін в ідентичнісних характеристиках українського суспільства, показовими є соціологічні дані стосовно геополітичних уподобань громадян України, які також зазнали значних змін з початком з початком російсько-української війни. Головні перемини торкнулися співвідношення груп проросійськи та проєвропейськи орієнтованих громадян на зламі 2013–2014 рр.: було характерним мінливе кількісне переважання 55–60% проросійськи зорієнтованих громадян над 40–44% проєвропейськи налаштованими громадянами. Впродовж 2002–2013 рр. відбулися зміни: з'явилося стале чисельне переважання 60% проєвропейськи зорієнтованих громадян над 40% проросійськи зорієнтованих громадян з 2014 р. Ця зміна масової цивілізаційної зорієнтованості в Україні потребує уточнень, передусім, соціологічна вибірка стала неможливою на певних територіях,

¹⁰ *Bekeshkina Iryna. Decisive 2014: Did It Divide or Unite Ukraine? Constructing a Political Nation: Changes in the Attitudes of Ukrainians during the War in the Donbas / Edited by Olexiy Haran and Maksym Yakovlyev. Kyiv: Stylos Publishing, 2017. XVI, 223 p. P. 10.*

¹¹ Патріотизм, мова та зовнішньополітичні пріоритети — громадська думка України. URL: <https://www.slideshare.net/mResearcher/ss-222565146>

коли РФ анексувала АР Крим, а організовані й підтримані нею сепаратисти захопили окремі райони Донецької та Луганської областей (ОРДЛО). Населення цих регіонів характеризувалося проросійським сентиментом стало недосяжним для вибірок соціологічного моніторингу з 2014–2015 рр. У підсумку, масові настрої цих громадян не репрезентувалися у відповідних моніторингових опитуваннях. Себто втрата Україною контролю над частиною своїх територій та населення змінила співвідношення уподобань у масовій свідомості, досяжних для спостережень з тих років.

Війна рф проти України та анексія Криму призвели до того, що чимало людей покинули свої домівки та переїхали у безпечніші місця України або в інші держави. Число цих внутрішньо переміщених осіб (далі — ВПО) суттєво зросло дуже стрімко: якщо у серпні 2014 р. було офіційно зареєстровано 135 тис. ВПО, то в лютому 2015 р. їх налічувалося понад мільйон, третина з них — діти; 98% з цієї кількості становлять переселенці з Донецької та Луганської областей, 2% — з Криму¹². За даними Міністерства соціальної політики станом на кінець лютого 2016 р., в Україні нараховувалося 1 735 тис. ВПО. З них, за приблизними оцінками, 22 тис. з Криму та понад 1 700 тис. — зі Сходу України. Близько 60% ВПО — це пенсіонер(к)и, 23,1% — працездатні особи, 12,8% — діти та 4,1% — неповносправні особи. Частка зареєстрованих ВПО складала 4% від загальної кількості населення країни¹³. Щодо числа ВПО, наявною також є проблема визначення реальної точної кількості ВПО через проблеми з їх реєстрацією. Значна частина ВПО у 2014–2015 рр. оселились у районах, близьких до зони конфлікту, зупинившись у рідних чи знайомих, винаймаючи житло, або в спеціально облаштованих місцях для переселенців¹⁴. Слід зазначити відмінність у методології реєстрації вимушено переміщених осіб. Міжвідомчий координаційний штаб фіксував осіб, які звернулися за допомогою в переселенні та розміщенні. При цьому інформація вводилася до реєстру громадян України, які переміщуються з тимчасово окупованої території та районів проведення АТО. Мінсоцполітики обліковує осіб, які звернулися з питань виплати належної їм пенсії або соціальної допомоги за новим місцем проживання. Реально облік Мінсоцполітики охоплює не лише переселенців, але й тих, хто фактично живе на окупованій території і

¹² Семигіна Т. В., Гусак Н. Є., Трухан С. О. Соціальна підтримка внутрішньо переміщених осіб. *Український соціум*. 2015. № 2 (53). С. 65.

¹³ Смаль В., Позняк О. Внутрішньо переміщені особи: соціальна та економічна інтеграція в приймаючих громадах. Київ, 2016. С. 9.

¹⁴ Семигіна Т. В., Гусак Н. Є., Трухан С. О. Соціальна підтримка... С. 65.

періодично приїздить для отримання пенсії чи соціальної допомоги на контрольовані центральною владою території (т.з. пенсійний туризм)¹⁵.

Війна створила навантаження на соціальну інфраструктуру регіонів України. Для системи соціальних служб та соціальних працівників такі виклики виявилися вкрай складними: робота з такою великою масою людей не передбачалася, соціальним працівникам подекуди бракувало методологічного інструментарію для роботи з ВПО.

Психологічний стан людей, які змушені були покинути власні домівки прогнозовано також викликає занепокоєння. Оцінка емоційного стану ВПО показала, що незважаючи на заперечення особами, у переважній кількості випадків, будь-яких емоційних проблем, при детальному обстеженні виявлено переважання негативного афекту у 43% респондентів. Разом з цим, в групі ВПО, в якій переважали позитивні емоційні характеристики, були суттєво представлені такі характеристики як: тривожний, роздратований, неспокійний, що свідчить про нестабільний емоційний стан ВПО. Незважаючи на переважання серед анкетованих ВПО осіб молодого та середнього віку, у них відзначалась висока представленість супутньої сомато-неврологічної та іншої патології, що у комплексі з емоційною нестабільністю та багаторічними стресогенними обставинами — несподіваної зміни життєвих умов та невизначеністю щодо теперішнього та майбутнього — є суттєвим чинником розвитку психічних розладів, а також важкої соматичної патології¹⁶.

Війна рф проти України призвела до значного збільшення людей зі статусом учасника бойових дій. Станом на 01.02.2021 р., до Єдиного реєстру учасників антитерористичної операції та осіб, які брали участь у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії рф в Донецькій та Луганській областях, забезпеченні їх здійснення — внесена інформація про 405 711 учасників бойових дій (серед них жінок — 19 402)¹⁷. З огляду на світову статистику, можливо зазначити, що кожен п'ятий учасник бойових дій за відсутності будь-яких фізичних ушкоджень страждає нервово-психічними розладами¹⁸.

¹⁵ Смаль В., Позняк О. Внутрішньо переміщені... С. 9.

¹⁶ Семікіна О. Є., Федченко В. Ю., Явдак І. О., Череднякова О. С., Волкова С. О. Особливості емоційного стану у внутрішньо переміщених осіб. *Психіатрія, наркологія*. 2020. Вип. 13. С. 25–27.

¹⁷ У Мінветеранів назвали кількість людей в Україні зі статусом учасника бойових дій / АрміяInform, 18 лютого 2021 р. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/02/18/u-minveteraniv-nazvaly-kilkist-lyudej-v-ukrayini-zi-statusom-uchasnyka-bojovyh-dij/>

¹⁸ Наумов В. Л. Схильність до аддиктивної поведінки учасників АТО з розладами адаптації, посттравматичними стресовими розладами та постстресовим розладом особистості. *Український вісник психоневрології*. 2018. Т. 26. Вип. 4 (97). С. 73.

Досвід 2014–2016 рр. засвідчив, що в державі відсутня ефективна система надання реабілітаційних послуг і послуг з реадaptaції особам, які брали участь в антитерористичній операції чи здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони. Існуючі для цього заклади охорони здоров'я, реабілітаційні установи та адаптаційні центри не були готові до повноцінного виконання завдань, пов'язаних із зазначеними проблемами¹⁹.

З 2015 р. в Україні надається бюджетне фінансування заходів психологічної реабілітації, реадaptaції учасників антитерористичної операції та забезпечення постраждалих учасників антитерористичної операції санаторно-курортним лікуванням. Так, за 2015 та 2016 рр. за кошти державного бюджету психологічну реабілітацію пройшли понад 10 400 учасників антитерористичної операції; у заходах реадaptaції взяли участь понад 7 300 учасників антитерористичної операції. Крім того, центри соціально-психологічної реабілітації надали соціальну та психологічну допомогу у відповідь на більш як 14,5 тис. звернень учасників антитерористичної операції та 14,9 тис. звернень членів сімей учасників антитерористичної операції²⁰.

Однак потрібно враховувати вищевказану кількість учасників бойових дій та можливу кількість запитів на реабілітацію та реадaptaцію. Кабінет міністрів України розробив Концепцію Державної цільової програми з фізичної, медичної, психологічної реабілітації і соціальної та професійної реадaptaції учасників антитерористичної операції та осіб, які брали участь у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях, забезпеченні їх здійснення, на період до 2022 року. За очікуваннями, протягом дії Програми понад 350 тис. учасників пройдуть обов'язкову психологічну реабілітацію²¹.

Специфікою агресії рф проти України є те, що це війна нового типу. Її з особливістю є одночасне застосування різних методів і технологій, поєднання використання військової агресії та «м'якої сили». Потрібно

¹⁹ Про схвалення Концепції Державної цільової програми з фізичної, медичної, психологічної реабілітації і соціальної та професійної реадaptaції учасників антитерористичної операції та осіб, які брали участь у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях, забезпеченні їх здійснення, на період до 2022 року. Розпорядження КМУ від 12 липня 2017 р. № 475-р. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475-2017-%D1%80#Text>

²⁰ Там само.

²¹ Там само.

зауважити, що у використанні цих методів і технологій агресор досяг високого рівня. Боротьба проти України ведеться на усіх рівнях: розвідка і контррозвідка; інформаційна, дезінформаційна і пропагандистська війна; кібер-війна; спецпідрозділи; неурядові учасники (бізнес, неурядові організації, релігійні організації, криміналітет, приватні особи), які діють незалежно, але під загальним керівництвом і централізованим управлінням; підривні дії; тактика терористів (використання жінок і дітей як живого щита під час нападу на військові і цивільні об'єкти); енергетична війна; економічна війна (торгові, санітарні, фінансові та інші інструменти); «оптова закупівля», підкуп політичного і військового керівництва в Україні; «п'ята колона» в Україні, інших пострадянських державах, в Європі та США²².

Застосування такого професійного та різноманітного інструментарію агресором призводить до того, що усі прошарки населення України зазнають впливу війни. Поява нової більш технологічної і потужнішої зброї та широке висвітлення війни у ЗМІ та соціальних мережах значно підвищили рівень тривоги та страху серед цивільного населення. У підсумку військове насильство перманентно впливає навіть на тих цивільних осіб, що не проживають безпосередньо у зоні бойових дій. Тому говорячи про ті категорії людей, що зіштовхнулися з проявами війни особисто/безпосередньо, ми не повинні забувати про те, який вплив чинить війна на суспільство в цілому.

У психологічному аспекті війна підірвала упевненість в базових почуттях безпеки, захищеності, стабільності. Змінились процеси життєдіяльності, як безпосередніх учасників військових дій та людей постраждалих від війни, так і на опосередкованих учасників. Таке порушення рівноваги існування життєвого середовища спричинило виникнення різного роду конфліктів та життєвих криз²³. Шок, злість, засмучення поєднанні зі значним психологічним стресом, потіснили або замінили у масовій свідомості українців їхні попередні занепокоєння, пов'язані зі соціальними проблемами: страхом безробіття, цінами на товари, комунальними тарифами, фінансовими та економічними проблемами. Соціальний простір країни і окремих її регіонів тісно пов'язані між собою, постійно зазнають руйнівних впливів від війни. Російська агресія змінила перспективу сприйняття соціальної дійсності. Україна втратила 44 позиції

²² Близнюк А. Гібридна війна XXI століття. Пропаганда як основна складова у політичних, соціальних та етнічних протистояннях. *INTERMARUM: історія, політика, культура*. 2015. Вип. 2. С. 393.

²³ Арістов М.А. Соціально-психологічні детермінанти війни та їх вплив на особистість і суспільство в цілому. *Особистість, суспільство, війна*. Харків, 2022. С. 16.

в загальному рейтингу щастя країни (з 87-го місця в 2010–2012 рр. до 132-го місця в 2014–2016). Натомість рф за цей же період підскочила з 68 місця навіть на 49, хоча конфлікт призвів до погіршення економічного становища росії та зламав соціальні зв'язки між двома сусідніми країнами²⁴. З іншого боку, незважаючи на падіння задоволеністю від життя та пониження у рейтингу щастя країн, збільшилась кількість респондентів, які пишалися належністю до громадян України. У відповіді на питання, наскільки ви пишаєтесь чи не пишаєтесь тим, що ви є громадянином України, у 2012 ствердно відповіли 43%, а в 2015 р. — 67%.

Для збереження цілісності соціуму необхідна наявність потужного консолідуючого потенціалу, а саме наявності спільного досвіду, який охоплює провідні сфери життєдіяльності суспільства та допомагає зберігати самоідентифікацію під час соціальних потрясінь, проявляти гнучкість і активність для стабілізації перед викликами. У широкому сенсі йдеться про наявність минулого колективного досвіду, що допомагає збереженню самоідентифікації під час соціальних зрушень, здійснювати переорієнтацію свідомості соціальних суб'єктів на ті чи інші стабілізуючі та дестабілізуючі зміни у соціумі. Опертя на універсальну систему колективних уявлень, образів, стилів поведінки знижує ризик руйнування соціальної системи. Більше того, як показують дослідження, трансформаційні процеси (у тому числі ті, що відбуваються в Україні) поширюють свій вплив на всі сфери суспільного життя, але чи не найбільше — на свідомість людини. Це кардинально змінює системотворчий чинник життєдіяльності суспільства. Психосоціальні культурні чинники суспільного життя стають визначальним, системотворчим началом, що визначає «долю» зовнішніх, соціально-матеріальних, інституціональних практик розвитку суспільства в цілому²⁵.

Українському суспільству потрібно готуватися до подолання невідворотних соціально-культурних і психологічних наслідків війни. Крім прямих і непрямих втрат населення та шкоди стану його здоров'я, негативними наслідками війни є зниження життєвого рівня; обмеження прав і

²⁴ Osiichuk M., Shepotylo O. Conflict and well-being of civilians: The case of the Russian-Ukrainian hybrid war, *Economic Systems Economic Systems*, 2020, Vol. 44, Issue 1. P. 6. URL: <https://reader.elsevier.com/reader/sd/pii/S0939362518303960?token=A9DAB357D138B6640095510BF83EE9A76B578F27CD6094182AA876CA04BAEB87D97B9E960012094B299221C607853AED&originRegion=eu-west-1&originCreation=20230421111352>

²⁵ Сушиий О.В. Соціальна архетипіка як методологічний підхід до пізнання масового (колективного) несвідомого. *Соціально-психологічне мислення: генеза, основні форми та перспективи розвитку*: кол. монограф. / за наук. ред. М. М. Слюсаревського. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2018. С. 114.

свобод громадян, переміщення великих мас людей; мілітаризація та посилення втручання держави в усі сфери життя громадян. Йдеться і про необхідність повоєнного подолання таких руйнівних для демократичного суспільства феноменів, як політична радикалізація, мілітаризація свідомості, зростання тривожності, ворожості та агресії, чорно-біле сприйняття, атмосфера підозрілості, «полювання на відьом». Потрібно також зауважити, що попри невідворотність таких наслідків, їх не слід безапеляційно відносити до категорії неподоланих, для українського суспільства.

Висновки. Збройна агресія рф проти України стала важким викликом для України як для держави, так і для суспільства. Війна справила потужний вплив на українське суспільство, вона обумовила суттєвий злам соціокультурних / цивілізаційних уявлень. Збереження демократичних цінностей, захист суверенітету держави стали домінуючими для більшої частини суспільства.

Війна призвела до появи нових соціальних груп: ВПО, ветерани / учасники АТО/ООС. Соціальна інфраструктура держави зазнала таких навантажень у питанні розміщенні та забезпеченні вимушених переселенців, що подекуди виявилася не ефективною у повній мірі для розв'язання нагальних завдань. На суспільному рівні українці проявили почуття емпатії і солідарності, що дало можливість уникнути колапсу в соціальній сфері. На нашу думку є взаємопов'язаними зміна ідентичнісних та геополітичних уподобань українського суспільства на користь збереження незалежної держави та рух до об'єднаної Європи і прояв емпатії та солідарності в середині українського суспільства для тих груп людей, які потребують допомоги.

При цьому, поява нових соціальних груп не лише стала свого роду тестом як для державних інституцій, так і для суспільства, від того, як надалі буде відбуватися процес вирішення соціальних питань ВПО та учасників АТО/ООС, багато в чому залежить внутрішня стабільність в державі.

Хоча війна у 2014–2016 роках вплинула більше на життя цивільного населення, яке проживало безпосередньо у зоні бойових дій, в психологічному плані, ми можемо говорити, про те, що вона зачепила фактично все суспільство. Широке освітлення подій війни у ЗМІ, наявність великої кількості мобілізованих з різних регіонів України, масштабність волонтерського руху та допомоги армії зі сторони суспільства свідчать про те, що війна стала центральною подією для більшості громадян держави. Війна погіршила фінансові очікування більшої частини суспільства, знизила задоволеність від життя, стала викликом для психічного здоров'я суспільства. Опірність її наслідкам стане викликом як для гармонійного функціонування українського суспільства, так і для ефективної роботи державно-владних інституцій у майбутньому.

REFERENCES

- Bekeshkina Iryna. (2017). *Decisive 2014: Did It Divide or Unite Ukraine? Constructing a Political Nation: Changes in the Attitudes of Ukrainians during the War in the Donbas* / Edited by Olexiy Haran and Maksym Yakovlyev. Kyiv: Stylos Publishing. 223 p. [in English].
- Osiichuk M., Shepotylo O. (2020). Conflict and well-being of civilians: The case of the Russian-Ukrainian hybrid war. *Economic Systems*, Vol. 44, Issue 1. <https://doi.org/10.1016/j.ecosys.2019.100736> [in English].
- Aristov M. A. (2022). Sotsialno-psykholohichni determinanty viiny ta yikh vplyv na osobystist i suspilstvo v tsilomu. *Osobystist, suspilstvo, viyna*. Kharkiv [in Ukrainian].
- Blyzniuk A. (2015). Hibrydna viina 20 stolittia. Propahanda yak osnovna skladova u politychnykh, sotsialnykh ta etnichnykh protystoianniakh. *INTERMARUM: istoriia, polityka, kultura*. Vyp. 2. S. 390–399. [in Ukrainian].
- Vermenych Ya. & Yas O. (2022). *Ukrainskyi proiekt na perekhresty kultur ta identychnosti: ukrainsko-rosiiske pohranychchia yak prostir «zitkennia tsyvilizatsii»* / Smolii V. (Ed). Kyiv: NAN Ukrainy. In-t istorii Ukrainy, 78 s. [in Ukrainian].
- Vymusheni pereselentsi ta pryimaiuchi hromady: uroky dlia efektyvnoi suspilnoi adaptatsii y intehtatsii* (2016) naukova dopovid / Balakirieva O.M. (Ed); Kyiv: NAN Ukrainy, DU In-t ekon. ta prohnozuv NAN Ukrainy. 140 s. [in Ukrainian].
- Vidnianskyi S. V., Lysenko O. Ye. & Martynov A. Yu. (2022). *Ukrainskyi proiekt. Tsyvilizatsiini frontyry ta sotsiokulturni ekstremy 20 — pochatku 21 stolit.* Kyiv: In-t istorii Ukrainy. 128 s. [in Ukrainian].
- Za Identychnist i Nezalezhnist. Viina Rosii proty Ukrainy: istorychni peredumovy, heopolitychni paraleli.* (2022). U 2-kh kn. Kn. 2 / Smolii V. (Ed.); Boriak H. & Yas O. (Comps.). Kyiv: Klio. [in Ukrainian]
- Naumov V. L. (2018). Skhylnist do addyktivnoi povedinky uchashchiv ATO z rozladamy adaptatsii, posttravmatychnymy stresovymy rozladamy ta poststresovym rozladom osobystosti. *Ukrainskyi visnyk psykhonevrolohii*. T. 26. Vyp. 4 (97). [in Ukrainian].
- Parakhonskyi B.O. & Yavorska H.M. (2022). *Ontolohiia viiny i myru: bezpeka, stratehiia, smysl*. Kyiv: NISD. [in Ukrainian].
- Patriotyzm, mova ta zovnishnopolitychni priorytety — hromadska dumka Ukrainy* (2019). URL: <https://www.slideshare.net/mResearcher/ss-222565146> [in Ukrainian].
- Perelom: Viina Rosii proty Ukrainy u chasovykh plastakh i prostorakh mynuvshyny. Dialohy z istorykamy* (2022). U 2-kh kn. / Smolii V. (Ed.); Boriak H. & Yas O. (Comps.). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Pid chas zavorushen u Odesi zahynulo 42 liudyny. Holovnoho militsionera zvilnyly* (2014, May 3). *Ukrains'ka pravda*. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/05/3/7024232/> [in Ukrainian].
- Semyhina T.V., Husak N.Ie. & Trukhan S.O. (2015). Sotsialna pidtrymka vnutrishno peremishchenykh osib. *Ukrainskyi sotsium*. № 2 (53). S. 65. [in Ukrainian].
- Semikina O. Ye., Fedchenko V. Yu., Yavdak I. O., Cheredniakova O. S. & Volkova S. O. (2020). Osoblyvosti emotsiinoho stanu u vnutrishno peremishchenykh osib. *Psykhiatriia, narkolohiia*. Vyp. 13. S. 25–27. [in Ukrainian].

Smal V. & Pozniak O. (2016). *Vnutrishno peremishcheni osoby: sotsialna ta ekonomichna intebratsiia v pryimaiuchykh hromadakh*. Kyiv. [in Ukrainian].

Sushyi O.V. (2018). Sotsialna arkhetytika yak metodolohichni pidkhd do piznannia masovoho (kolektyvnoho) nesvidomoho. *Sotsialno-psykholohichne myslennia: heneza, osnovni formy ta perspektyvy rozvytku*: kol. monohraf. / Sliusarevskyi M. M. (Ed.). Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. 296 s. [in Ukrainian].

Tytarenko D. (2021). "Detstvo pryshlos na voinu — vydat, v voinu prydetisia y umeret...": svidky Druhoi svitovoi/Velykoi Vitchyznianoï viiny v umovakh voiennoho konfliktu na Donbasi. Slukhaty, chuty, rozumity: usna istoriia Ukrainy 20–21 stolit: zb. nauk. prats / Hrinchenko H. (Ed.). Kyiv: ART KNYHA. 352 s. [in Ukrainian].

U Minveteraniv nazvaly kilkist liudei v Ukraini zi statusom uchasnyka boiovykh dii (2021, February 18). *ArmiyaInform*. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/02/18/u-minveteraniv-nazvaly-killist-lyudej-v-ukrayini-zi-statusom-uchasnyka-bojovyh-dij/> [in Ukrainian].

Oleksandr KOLIISTRUK

Candidate of Historical Sciences (Ph.D.), Research Fellow

Institute of History of Ukraine,

National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

e-mail: york223@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7520-9157>

THE IMPACT OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR ON UKRAINIAN SOCIETY: IDENTITY, SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL CHANGES (2014–2016)

Abstract. *The article analyzes how the Russian-Ukrainian war affected the socio-psychological state of Ukrainian society and its civic identity in the first years of Russian aggression (2014-2016). The path of socio-psychological transformations that Ukrainian society has undergone from post-Soviet ambivalence to unity in national self-identification is traced. The emergence (increase in numbers) of new social groups in Ukrainian society is being investigated: internally displaced persons (IDPs), participants in anti-terrorist operations. It is considered how the emergence of new groups affected the ability of Ukrainian society to respond to the challenges faced by the state in the context of preserving territorial integrity and state sovereignty. The complex events of the initial stage of the war, in addition to purely political and force confrontation, were also accompanied by a sharp aggravation of social life. The destruction or suspension of established social and cultural orders, the temporary cancellation of previously valid rules, on the one hand, led to various human reactions, sometimes acute and painful, hostile and intolerant, and on the other hand, the acquisition of traumatic experiences by people. Different social groups, organizations, institutions met existential challenges in different ways at the beginning of the war, but gradually came to the realization of their common historical and cultural*

kinship with European civilization, which allowed society not only to unite around common, collective ideals / values, but also to develop a basis for the further preservation of Ukrainian society's ability to resist the actions of the aggressor in all its manifestations. The burdens experienced by the social sphere: the problem of accommodation and solution of socio-economic issues of IDPs, social protection and psychological assistance and support of the participants of ATO/OOS — became a challenge for the social sphere, for which it was not fully prepared. This launched a number of mechanisms of transformation both in the state and in society, designed to overcome crisis situations: the emergence of the volunteer movement, the development of state social, supporting programs, which made it possible to maintain resistance to challenges to the state independence of the country from the aggressor. The analysis of social reactions and changes was carried out using a combination of methods of historical, sociological, cultural and anthropological research.

Keywords: *Russian-Ukrainian war, society, socio-psychological state, transformation.*

УДК 327:355.4(5-191.2+477)

Олег Цапко

кандидат історичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник відділу історії
нових незалежних держав Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України»
(Київ), gta.sa@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7169-0139>

Людмила Хойнацька

кандидат історичних наук, доцент,
старший науковий співробітник відділу історії
нових незалежних держав Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України»
(Київ), L.Khoynatska@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7324-5461>

ОСНОВНІ ВЕКТОРИ ЕВОЛЮЦІЇ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

***Анотація.** В пропонованій статті автори поставили за мету дослідити основні напрямки еволюції зовнішньої політики країн Центральної Азії в контексті сучасної російсько-української війни. Російське повномасштабне вторгнення на територію України, яке розпочалося 24 лютого 2022 р., стало для країн Центральної Азії не лише значним випробуванням, але й своєрідним тестом на їхню зовнішньополітичну зрілість. На сьогоднішній день, від позиції цих країн значною мірою залежить, з одного боку ступінь зовнішньополітичної підтримки російської агресії щодо України, з другого — ефективність західних санкцій проти Росії, що зрештою напряду впливає і на хід самої російсько-української війни.*

*На виконання поставленої мети автори статті намагалися **вирішити наступні завдання:** з'ясувати ставлення керівництва країн Центральної Азії до російського повномасштабного вторгнення на територію України; визначити основні вектори подальшої еволюції зовнішньої політики країн Центральної Азії після російського повномасштабного вторгнення; дослідити основні внутрішні та зовнішньополітичні чинники, які впливають на цю політику.*

***Методологія дослідження** спирається на принципи історизму, системності, науковості, об'єктивності та поміркованого конструктивізму, а також на використання загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний) методів.*

Основні результати дослідження полягають у наступному:

– на сьогоднішній день кожна з держав Центральної Азії змушена боротися з негативними наслідками російської агресії проти України, намагаючись віднайти свою власну зовнішньополітичну нішу і тим самим, по можливості, максимально відмежуватися від російського впливу і російської залежності;

– наразі є підстави констатувати кризу політики нейтралітету та багатовекторності країн Центральної Азії, яка перетворилася на політику замовчування і лавирування;

– на еволюцію зовнішньої політики країн Центральної Азії після початку російського повномасштабного вторгнення суттєво вплинули результати нинішніх військових дій в Україні, які загалом склалися не на користь Росії.

Перспективи подальшого дослідження обраної теми вбачаються у:

– здійсненні більш глибокого та виваженого аналізу зовнішньополітичних стратегій Росії та Китаю стосовно країн Центральної Азії, оскільки обидві держави мають спільне бачення стосовно важливих геополітичних питань, схильні підтримувати політичну стабільність, віддають перевагу авторитарним системам, вороже сприймають спроби Заходу просувати демократію;

– дослідженні процесу становлення економічної структури незалежних країн Центральної Азії;

– вивченні зовнішньої політики сучасної Туреччини щодо країн Центральної Азії. На сьогоднішній день, висунута турецьким керівництвом ідея єднання тюркських народів у довгостроковій перспективі може сприяти інтеграційним процесам у середині регіону й привести до створення економічного та оборонного союзу під егідою Анкари.

Практичне значення досягнутих результатів. Виходячи з результатів дослідження, автори статті вважають за необхідне рекомендувати органам державної влади та дипломатичним відомствам дотримуватися селективного підходу та вести з політичним керівництвом кожної країни центральноазійського регіону наполегливу та системну роботу щодо більш чіткого їх проукраїнського визначення уже в найближчий час.

Ключові слова: країни Центральної Азії, Російська Федерація, російсько-українська війна, нейтралітет, балансування, дистанціювання, економічна співпраця, Китай.

Постановка проблеми. Питання зовнішньополітичної орієнтації країн Центральної Азії (далі — ЦА), починаючи з моменту проголошення їхньої незалежності в період 1990–1991 рр., завжди були в об'єктиві прискіпливої уваги з боку провідних гравців сучасної світової геополітики. Пояснення цьому ми знаходимо перш за все у тому, що зазначені країни, до числа яких відносимо Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Узбекистан і Туркменістан мають важливе стратегічне значення як для євразійського регіону, так і всієї світової геополітики. В силу свого географічного положення країни ЦА завжди були своєрідним об'єднуючим ланцюгом між Заходом і Сходом. Особливо їх значення зросло на початку

2000-х років, коли перед світовою спільнотою гостро постала проблема боротьби з ісламізмом, накроторгівлею, міжнародним тероризмом, вирішення якої значною мірою залежало від зовнішньополітичної активності вищезазначених країн. Окрім того, країни Центральної Азії володіють величезними запасами природних ресурсів, зокрема нафтою і газом, що посилює їхнє зовнішньополітичне та економічне значення.

Російське повномасштабне вторгнення на територію України, яке розпочалося 24 лютого 2022 р., стало для країн ЦА своєрідним тестом на їхню зовнішньополітичну зрілість. Від позиції цих країн значною мірою залежать ступінь зовнішньополітичної підтримки російської агресії щодо України та ефективність західних санкцій проти Росії, що зрештою напряму впливає на хід самої російсько-української війни.

Все це загалом, спонукає сучасних вітчизняних дослідників по новому підійти до вивчення зовнішньої політики країн Центральної Азії, з метою вироблення найоптимальніших моделей побудови відносин України із цими державами.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання зовнішньої політики країн Центральної Азії висвітлювалися у роботах вітчизняних науковців Б. Парахонського, Ю. Павленка, А. Гончарука, Т. Лашенко, В. Гончарука, І. Ткаченка тощо. Серед зазначених праць в першу чергу слід виділити колективну монографію «Центральна Азія: геостратегічний аналіз та перспективні можливості для України» за редакцією професора Б. Парахонського¹. В цій роботі, яка відрізняється комплексним характером та системним підходом до досліджуваних проблем, особливу увагу приділено національним інтересам України в регіоні та розвитку її зв'язків з центральноазіатськими державами.

Значний внесок у дослідження теми зробили також науковці Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України». В 2020 р. ними була видана колективна монографія «Інтеграційні виміри трансформації пострадянського простору» за редакцією А. Бульвінського², п'ятий розділ якої присвячено трансформаційним процесам в країнах ЦА. В цьому ж розділі значне місце відводилося дослідженню зовнішньоекономічної діяльності країн Центральної Азії, особливо в енергетичній сфері.

Серед досліджень привертає увагу монографія Т. Лашенко «Трансформація політичних систем в країнах Центральної Азії: національний та

¹ *Парахонський Б.* Центральна Азія: геостратегічний аналіз та перспективні можливості для України: монографія / [Б. Парахонський, Ю. Павленко, А. Гончарук та ін.]; за ред. Б. Парахонського. К.: НІСД, 2001. 148 с.

² *Інтеграційні виміри трансформації пострадянського простору: монографія / за заг. ред. А. Г. Бульвінського.* К.: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2020. 560 с.

регіональний аспекти», яка побачила світ 2011 р. У цій роботі авторка приділяє значну увагу вивченню основних цивілізаційно-культурних чинників, які впливали на процес формування і подальшої трансформації державно-політичних інституцій країн Центральної Азії, а також визначали вектори їхньої подальшої зовнішньої політики.

Проблеми зовнішньополітичної співпраці України і країн Центральної Азії розкриваються у дослідженні «Азійський напрям зовнішньої політики України: проблеми та перспективи» за загальною редакцією В. Шведа³.

Питання перспектив розвитку центральноазійського регіону в нинішніх умовах знайшли відображення у низці праць представників українського науково-експертного середовища, які аналізують відповідні політико-економічні аспекти у процесах міжнародного співробітництва на центральноазійських теренах. Зокрема, в аналітичній записці Національного інституту стратегічних досліджень «Суперництво Росії та Китаю за вплив у регіоні. Висновки для України» аналізуються основні напрямки розвитку інтеграційних проєктів Росії та Китаю в центральноазійському регіоні. Як на нашу думку, досить обґрунтованим виглядає висновок авторів зазначеної записки, який стосується активізації Україною економічного співробітництва з країнами ЦА та використання для цього можливостей китайської ініціативи «Один пояс, один шлях»⁴.

Дослідженню зовнішньої політики основних геополітичних гравців, зокрема США, Росії, КНР та Індії стосовно країн Центральної Азії присвятив свою статтю І. Ткаченко⁵. В контексті нашого дослідження важливим є висновок автора про перетворення країн Центральної Азії на важливий об'єкт як євразійської так і світової політики.

Однак, на сьогоднішній день, незважаючи на значний науковий та аналітичний доробок вітчизняних науковців, проблема основних векторів розвитку сучасної зовнішньої політики країн Центральної Азії залишається недослідженою. Тут слід мати на увазі, що переважна більшість досліджень з зазначеної теми здійснювалася ще до російського повномасштабного вторгнення на територію України і тому значною мірою втратили свою актуальність у зв'язку із кардинальною зміною зовнішньополітичних умов.

³ Азійський напрям зовнішньої політики України: проблеми та перспективи. Аналітичні оцінки [Текст] / за ред. В.О. Шведа. К.: НІСД, 2008. 222 с.

⁴ Гончарук А. Суперництво Росії та Китаю за вплив у регіоні Центральної Азії. Висновки для України. Аналітична записка. К.: НІСД, 2017. 19 с.

⁵ Ткаченко І. Центральна Азія як зона перетину інтересів конкуруючих держав. *Політичний менеджмент*. 2004. № 5. С. 114–121.

Виходячи і з вищезазначеного, автори статті поставили перед собою мету, дослідити основні напрямки еволюції зовнішньої політики країн Центральної Азії в контексті сучасної російсько-української війни.

Задля досягнення зазначеної мети, ми намагатимемося **вирішити наступні завдання:**

- з'ясувати ставлення керівництва країн Центральної Азії до російського повномасштабного вторгнення на територію України;
- визначити основні вектори подальшої еволюції зовнішньої політики країн Центральної Азії;
- дослідити основні внутрішні та зовнішньополітичні чинники, які впливають на цю політику.

Виклад основного матеріалу. В той час, коли майже вся прогресивна світова спільнота рішуче засуджує російське вторгнення в Україну, серед держав пострадянського простору дана подія викликала неоднозначну реакцію. Особливо це стосується країн Центральної Азії. Слід зазначити, що зважаючи на закритість політичних систем вказаних країн, про ставлення їхніх суспільств до російської агресії щодо України ми можемо судити лише із соціальних мереж. Зокрема, в Казахстані та Киргизстані відразу після початку російського вторгнення в Україну, відбувалися протести та демонстрації, спрямовані на рішучий осуд російської агресії та підтримку України.

В Узбекистані, в перші дні після початку війни, мешканці Ташкента приходили до посольства України та висловлювали підтримку Україні⁶.

Однак, на офіційному рівні позиція керівників країн регіону залишається досить невизначеною.

Так, керівництво Таджикистану на наступний день після російського вторгнення в Україну, а саме 25 лютого 2022 р. прийняло на найвищому офіційному рівні голову Ради Федерації Росії В. Матвієнко, яка прибула туди для участі у міжпарламентському форумі. Як видно із офіційних ЗМІ, на зустрічі зі спікером Меджилісу Таджикистану Рустамом Емомалі, російська політикиня зазначила, що вона «проінформувала керівництво країни про кризу в Україні». Однак таджицький спікер у відповідь лише обмежився коментарем, що керівництво країни «уважно сліdkує і все знає...»⁷.

В ході зустрічі В. Матвієнко з президентом Таджикистану Е. Рахмоном про ситуацію в Україні теж не було сказано жодного слова. В офі-

⁶ Кулик В. Центральная Азия и война в Украине-3. Узбекистан и Таджикистан. URL: <https://hvylyya.net/analytics/251973-centralnaya-aziya-i-voyna-v-ukraine-3-uzbekistan-i-tadzhikistan>

⁷ Там само.

ційній заяві прес-служби президента країни, лише зазначається, що в ході зустрічі «сторони обмінялися думками про політичну ситуацію в світі, яка швидко змінюється, ескалацію конфліктів в окремих регіонах, політичну ситуацію в Афганістані і боротьбу проти загроз і викликів сучасного світу»⁸.

Ніяких офіційних заяв не було зроблено і від таджицьких політиків та депутатів парламенту щодо подій в Україні. Більш того, керівництво країни доклало всіх зусиль, щоб інформація про російське вторгнення в Україну не розповсюджувалася в інформаційному просторі держави. Так, 24 лютого 2022 р. державна інформаційна агенція «Ховар» розмістила на своєму сайті заяву генерального секретаря ООН Антоніу Гутерріша, в якій зазначається, що воєнна операція Росії в Україні порушує принципи ООН, але невдовзі текст цієї заяви був видалений.

Пояснення такої політиці з боку Таджикистану ми знаходимо в тому, що політичне керівництво країни розуміє всі ризики, з якими воно може зіткнутися у разі перемоги РФ в Україні, небезпідставно вважаючи, що це може призвести до неконтрольованого розширення території Росії за рахунок держав Центральної Азії⁹. З іншого боку, Таджикистан знаходиться в прямій військово-стратегічній залежності від Росії, оскільки на території країни розміщені російські військові бази для контролю кордону з Афганістаном.

Щодо Туркменістану, то його керівництво повністю замовчувало наявність російського вторгнення в Україну. Зазначена подія також не висвітлюється у туркменських ЗМІ. На думку міжнародних експертів, туркменська зовнішня політика позитивного нейтралітету в перші дні російського повномасштабного вторгнення в Україну, нагадує поведінку типового радянського чиновника — «зайвий раз не висовуватись». 7 квітня 2022 р. відбулася телефонна розмова новообраного президента Туркменістану С. Бердимухамедова з В. Путіним, в якій черговий раз було наголошено на необхідності «подальшого укріплення туркмено-російського співробітництва, особливо в рамках «каспійської п'ятірки»¹⁰.

Відсутність будь-якої реакції на російське вторгнення в Україну негативно відобразилося і на діях посольства Республіки Туркменістан в

⁸ Встреча с Председателем Совета Федерации Федерального Собрания Российской Федерации Валентиной Матвиенко. URL: <https://mfa.tj/ru/moscow/view/9727/vstrecha-s-predsdatelem-soveta-federatsii-federalnogo-sobraniya-rossiiskoi-federatsii-valentinoi-matvienko>

⁹ Матвиенко В. Каждая страна будет делать свой выбор о признании независимости «ДНР» и «ЛНР». URL: <https://rus.ozodi.org/a/31723229.html>

¹⁰ Сердар Бердымухамедов и Владимир Путин обсудили сотрудничество в энергетике. URL: <https://russia.tmembassy.gov.tm/ru/news/109041>

Україні. Працівники посольства фактично залишили своїх громадян, що на момент російського вторгнення перебували в Україні, напризволяще, не надавши їм ніякої допомоги.

Дещо іншої позиції у формуванні ставлення до російського повномасштабного вторгнення в Україну дотримувалося керівництво Узбекистану і Киргизстану. Тут чітко прослідковується невідповідність в офіційних заявах президентів зазначених країн із заявами російського керівництва.

Так, 25 лютого 2022 р. прес-служба Росії повідомляла, що в телефонній розмові з В. Путіним президент Узбекистану Ш. Мірзієєв, заявив, що він «розуміє і підтримує дії Росії щодо України». Однак, цю інформацію заперечив прес-секретар президента Узбекистану Ш. Асадов, зазначивши у своєму телефонному інтерв'ю наступне: «щодо воєнної операції Росії в Україні, Узбекистан проводить виважену і нейтральну політику»¹¹, «вся конфліктна ситуація має вирішуватися за нормами міжнародного права»¹².

Згодом, а саме 17 березня 2022 р., тодішній міністр закордонних справ Узбекистану Абдулазіз Камілов, виступаючи в Сенаті заявив, що Узбекистан вважає за необхідне негайно припинити військові дії в Україні та врегулювати конфлікт політико-дипломатичними засобами. «Узбекистан визнає незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України. Ми не визнали Луганську та Донецьку народні республіки», — наголосив глава МЗС Узбекистану¹³.

Окрім того, як зазначається у ЗМІ, один із найбільших узбецьких банків заявив про призупинення грошових переказів з Росії.

Щодо Киргизстану, то 26 лютого цього ж року в офіційному повідомленні Кремля, яке стосувалося телефонної бесіди В. Путіна з президентом країни С. Жапаровим наголошувалося, що киргизький керманіч підтримує «операцію Росії на Україні». Зокрема, як зазначалося в повідомленні, «Садир Жапаров наголосив на відповідальності Києва за зрив мінських домовленостей і виразив підтримку рішучих дій російської сторони по захисту мирного населення Донбасу»¹⁴.

¹¹ Цапко О. Мовчання — не завжди золото! Ставлення країн Центральної Азії до російського вторгнення в Україну. URL: <https://ivinas.gov.ua/viina-rf-proty-ukrainy/movchannia-ne-zavzhdy-zoloto-stavlennia-krajin-tsentralnoi-azii-do-rosiiskoho-vtorhnennia-v-ukrainu.html>

¹² Кулик В. Центральная Азия и война в Украине-3. Узбекистан и Таджикистан. URL: <https://hvylya.net/analytics/251973-centralnaya-aziya-i-voyna-v-ukraine-3-uzbekistan-i-tadzhikistan>

¹³ Там само.

¹⁴ Цапко О. Мовчання — не завжди золото! Ставлення країн Центральної Азії до російського вторгнення в Україну. URL: <https://ivinas.gov.ua/viina-rf-proty-ukrainy/>

Однак, прес-служба президента Киргизстану у своєму короткому звіті про цю телефонну бесіду лише зазначила, що президенти обох держав «обмінялися думками по міжнародних та регіональних питаннях безпеки, в тому числі і стосовно ситуації щодо України»¹⁵.

Стосовно Казахстану, то його, поряд з Білоруссю, вважають тісним союзником Росії, оскільки він є членом низки створених за ініціативи РФ інтеграційних об'єднань: СНД, Євразійського економічного союзу (ЄАЕС) та Організації договору про колективну безпеку (ОДКБ). Ще напередодні вторгнення російських військ в Україну, а саме 22 лютого 2022 р., між президентом Казахстану К.-Ж. Токаєвим і В. Путіним відбулася телефонна розмова, в ході якої казахстанський лідер був проінформований про «позицію російського керівництва щодо України»¹⁶. Однак, на сайті президента Казахстану містилися лише повідомлення, які стосувалися зниження негативного впливу української кризи на економіку Казахстану та висвітлювалися відносини між обома країнами та їхніми лідерами.

За інформацією низки американських та європейських ЗМІ, Росія просила керівництво Казахстану відправити військових на допомогу російським окупаційним військам в Україні, але останній відмовив. Спікер сенату Казахстану М. Ашімбаєв, з цього приводу зазначив, що у відповідності зі статутом ОДКБ, Казахстан може відправляти свої збройні сили лише у якості миротворців виключно на територію країн-учасниць цієї організації. Зважаючи на те, що Україна, на території якої ведуться військові дії, не є членом ОДКБ, Казахстан вважає себе вільним від будь-яких зобов'язань щодо військової підтримки Росії¹⁷.

Поряд з цим, уряд Казахстану заявив, що не визнає т. зв. «республіки» на Донбасі та виключив можливість перекидання своїх збройних сил туди за проханням Москви¹⁸. Згодом К. Ж. Токаєв у своїй статті для видання *The National Interest* написав, що Казахстан і Росія підтримують особливі відносини двостороннього співробітництва, але разом з тим Казахстан, як

movchannia-ne-zavzhdy-zoloto-stavlennia-krain-tsentralnoi-azii-do-rosiiskoho-vtorhnennia-v-ukrainu.html

¹⁵ Там само.

¹⁶ Більше не друзі? Як війна в Україні відбилася на стосунках Казахстану з РФ. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/news/bolshe-druzya-voyna-ukraine-otrazilas-otnosheniyah-1663257926.html>

¹⁷ Там само.

¹⁸ *Тургаєв Шавкат*. Как власти стран Центральной Азии высказываются о войне в Украине и почему — поясняет политолог. URL: <https://www.currenttime.tv/a/31865852.html>

і переважна більшість країн світу, визнає територіальну цілісність України¹⁹.

1 березня 2022 р., на шосту добу повномасштабної війни Росії проти України, президент Казахстану К. Ж. Токаєв запропонував своє посередництво в перемовинах щодо перемир'я. Він також провів розмову з В. Путіним і закликав його знайти компроміс з Україною. Окрім того, казахстанське керівництво заявило, що держава надішле Україні гуманітарну допомогу через Польщу.

Таким чином, реакція країн Центральної Азії щодо початку російського повномасштабного вторгнення на територію України, черговий раз засвідчила їхню зовнішньополітичну несаможиттєвість, значну економічну і політичну залежність політичних режимів цих країн від зовнішньої підтримки Росії. Керівництво жодної з вищезазначених країн не виступило з осудом російського вторгнення в Україну, ними також не була дана принципова політична оцінка трагічним подіям в Маріуполі, Бучі, Бородянці, Ірпіні тощо.

Тут слід також зазначити, що російська агресія проти України стала справжнім зовнішньополітичним випробуванням для країн Центральної Азії, які і без того протягом останнього часу пережили чимало внутрішніх потрясінь. Держави регіону тісно пов'язані з Росією як у плані політичному, так і економічному та безпековому. Для Москви регіон і досі виглядає як продовження Росії, таке собі «м'яке підбрюшшя», над яким вона прагне домінувати, закріпивши свою присутність з допомогою двох організацій — Євразійського економічного союзу та Організації договору про колективну безпеку²⁰.

Окрім того, російська агресія проти України породила низку проблем для держав регіону, пов'язаних з їхнім виживанням в умовах економічного спаду в РФ, вразливістю їхньої безпекової сфери, необхідністю подальшої диверсифікації міжнародних зв'язків тощо. На сьогоднішній день, надмірна залежність економік країн ЦА від трудової міграції, сировинних ринків РФ і китайських кредитів робить ці виклики ще глибшими. В разі послаблення Росії для багатьох країн виникає небезпека потрапити під значний економічний та політичний вплив Китаю. На практиці, це

¹⁹ Тургаєв Шавкат. Как власти стран Центральной Азии высказываются о войне в Украине и почему — поясняет политолог. URL: <https://www.currenttime.tv/a/31865852.html>

²⁰ Лосовський І. Азійський нейтралізм щодо російсько-української війни: висновки для України. Актуальні проблеми міжнародних відносин і дипломатії: український контекст. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні проблеми міжнародних відносин і дипломатії», 21 грудня 2022. К.: КиМУ, 2023. 234 с.

виглядає так, що Москва є некомфортним партнером, але на тлі Пекіна більш зрозумілим з погляду взаємодії політичних еліт і простого населення²¹.

Як наслідок, пропагований керівництвами країн Центральної Азії нейтралітет щодо оцінки російського повномасштабного вторгнення, еволюціонував у політику обережного балансування та поступового дистанціювання від Росії²². Так, зокрема Казахстан, який вважається найбільш потужною, як за територією, так і за своїм ресурсним потенціалом державою Центральної Азії змушений був посісти обережну позицію щодо російського вторгнення, з одного боку, підтримуючи незалежність і територіальну цілісність України, а з іншого — керівництво цієї країни заявляє, що воно поважає геополітичні інтереси Росії як союзника і важливого геополітичного партнера. Така позиція пояснюється намаганням зберегти економічні відносини з Росією і в той же час розвивати прагматичні відносини з країнами Заходу. На сьогодні влада Казахстану опинилася у складній внутрішньополітичній ситуації і змушена на зовнішньополітичному рівні дотримуватися нейтралітету, щоб відповідати вимогам значної частини населення своєї країни, яке симпатизує Україні і вважає, що Казахстан повинен більш жорстко реагувати на агресію Росії²³.

Особливо це стало очевидним 6 березня 2022 р., коли в м. Алмати відбувся мітинг, учасники якого засудили російську агресію щодо України і висловили підтримку українському народу. Зважаючи на значний резонанс, який мав мітинг в середовищі казахського суспільства, керівництво країни у своїй зовнішній політиці намагалось викистовувати методику «подвійних стандартів». Так, казахстанська влада, продовжуючи публічно заявляти про нейтралітет, визнала, що Казахстан «не має наміру порушувати західні санкції проти Росії» і тим самим, приєднався до них.

Наступним кроком Казахстану проти російської зовнішньої політики стала промова президента країни К. Ж. Токаєва на Санкт-Петербурзькому економічному форумі 18 червня 2022 р., в якій він наголосив, що його

²¹ *Тургаев Шавкат*. Как власти стран Центральной Азии высказываются о войне в Украине и почему — поясняет политолог URL: <https://www.currenttime.tv/a/31865852.html>.

²² *Лосовський І.* Азійський нейтралізм щодо російсько-української війни: висновки для України. Актуальні проблеми міжнародних відносин і дипломатії: український контекст. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні проблеми міжнародних відносин і дипломатії», 21 грудня 2022. К.: КиМУ, 2023. 234 с.

²³ Там само.

країна не визнаватиме квазідержавних утворень, а саме ЛНР та ДНР, поряд з Абхазією та Південною Осетією²⁴.

Лідер Казахстану заявив, якщо право націй на самовизначення буде реалізовано по всьому світу, замість 193 держав, які входять до складу ООН, на планеті таких виявиться понад 500, і це буде хаос. «Із цієї причини ми не визнаємо ні Тайвань, ні Косово, ні Південну Осетію, ні Абхазію. Очевидно, цей принцип буде застосовано і щодо квазідержавних територій, якими, на наш погляд, є Луганськ і Донецьк», — зазначив Токаєв²⁵.

Такий демарш казахстанського президента викликав негайну реакцію Москви, що полягала у перекритті головного нафтогону Каспійського трубопровідного консорціуму (КТК), яким перекачуються дві третини казахстанського експорту нафти через порт Новоросійська²⁶.

Незабаром цей же трубопровід було перекрито вдруге під приводом екологічних порушень, якраз після того, як президент Казахстану пообіцяв представникам ЄС використати свій вуглецевий потенціал, аби стабілізувати ситуацію на світовому та європейському ринках²⁷.

Таким чином, на сьогоднішній день, незважаючи на всі складнощі, керівництво Казахстану намагається у своїй зовнішній політиці максимально дистанціюватися від путінської Росії і проводити власну внутрішню та зовнішню політику, спрямовану на побудову багатовекторної зовнішньої політики та диверсифікацію ринків постачання власних товарів та ресурсів.

Подальшому унезалеженню зовнішньополітичного курсу Узбекистану заважає його більша ніж Казахстану залежність від Росії, особливо в економічних питаннях. Так, у 2020 році на гроші заробітчан, які працюють в Росії припадало трохи менше 12% від ВВП Узбекистану²⁸. В 2022 р. російські компанії стали другими за значенням інвесторами в економіку Узбекистану із загальним обсягом близько \$2 млрд (понад 20%

²⁴ Більше не друзі? Як війна в Україні відбилася на стосунках Казахстану з РФ. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/news/bolshe-druzya-voyna-ukraine-otrazilas-otnosheniyah-1663257926.html>

²⁵ Козуб Т. Між крапельками. Як країни Центральної Азії ставляться до війни в Україні. URL: <https://vesti.ua/uk/mir-uk/mezhdu-kapelkami-kak-strany-tsentralnoj-azii-otnosyatsya-k-vojne-v-ukrainec>

²⁶ Бутирська Н. Центральна Азія під дулом російсько-української війни. URL: <https://zn.ua/ukr/international/tsentralna-azija-pid-dulom-rosijsko-ukrajinskoji-vijni.html>

²⁷ Для России могут назреть проблемы в Центральной Азии. URL: <https://www.bloomberg.com/news/newsletters/2022-06-11/for-russia-trouble-could-be-brewing-in-central-asia-new-economy-saturday>

²⁸ Бутирська Н. Центральна Азія під дулом російсько-української війни. URL: <https://zn.ua/ukr/international/tsentralna-azija-pid-dulom-rosijsko-ukrajinskoji-vijni.html>

від іноземних інвестицій загалом) і сукупним обсягом вкладень у \$13 млрд²⁹. Окрім того, РФ залишається головним торговим партнером республіки.

Проте вже у березні 2022 р., керівництво Узбекистану відкрито виступило проти російського вторгнення в Україну. Про це заявив глава МЗС Узбекистану Абдулазиз Камілов на XXIV пленарному засіданні Сенату Олій Мажліса Узбекистану. Керманич зовнішньополітичного відомства Узбекистану також зазначив, що Узбекистан не визнавав і не збирається визнавати «ЛНР» та «ДНР», оскільки «ситуація навколо України викликає серйозне занепокоєння» і вирішення її узбецьким керівництвом вбачається тільки дипломатичними засобами. Для цього, передусім мають бути негайно припинені військові дії та насильство³⁰.

На завершення він зазначив, що Узбекистан і надалі продовжуватиме надавати гуманітарну допомогу Україні³¹.

Влада Узбекистану також закликала громадян країни, що проживають у Росії, не погоджуватися на роботу, яка передбачає відправку на війну в Україну через приватну компанію «Вагнер». Агентство із зовнішньої трудової міграції країни попередило, що за законодавством Узбекистану найманство карається позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років³².

Російське повномасштабне вторгнення на територію України активувало внутрішні проблеми Узбекистану, пов'язані з автономією Каракалпакустану. За свідченнями спостерігачів, саме агресія Росії проти України вплинула на рішення чиновників адміністрації Мірзійоева прибрати в новій редакції Конституції Узбекистану розділ про суверенітет Каракалпакустану, що викликало масові заворушення в столиці автономії м. Нукусі в червні 2022 р.³³

За таких обставин, керівництво Узбекистану в липні 2022 р. підписало Угоду про розширене партнерство та співпрацю з ЄС.

²⁹ Там само.

³⁰ Данилов С. Агресія Росії проти України вплинула на кризу в Узбекистані, — експерт. URL: <https://texty.org.ua/fragments/107205/ahresiya-rosiyi-protiv-ukrayiny-vplynula-na-kryzu-v-uzbekystani-ekspert/>

³¹ Дем'яник Д. Узбекистан не підтримує Росію у війні проти України. URL: <https://glavcom.ua/ru/news/uzbekistan-ne-podderzhivaet-rossiya-u-v-voynе-protiv-ukrainy-830653.html>.

³² Узбекистан напав на мігрантів о забороні участі в війні з Україною. URL: <https://www.golosameriki.com/a/uzbekistan-reminded-to-migrants-about-ban-to-participate-in-war-with-ukraine/6695761.html>

³³ Заворушення в Узбекистані: що стало причиною протестів у регіоні Каракалпакустану. URL: <https://fakty.com.ua/ua/svit/svitovi-novyny/20220702-zavorushennya-v-uzbekystani-shho-stalo-prychynoyu-protiv-u-regioni-karakalpakstan>.

Загалом, у зовнішній політиці Узбекистан все активніше використовує інструменти «м'якої сили», що дозволило значно підвищити рівень взаємної довіри зі своїми сусідами, а саме країнами ЦА та Афганістаном. Зокрема, у відносинах з Афганістаном узбецьке керівництво запровадило ліберальніший ніж у попередні роки візовий режим.

В останній період ми також помічаємо розширення діалогу Узбекистану з міжнародними правозахисними структурами, що є новою складовою зовнішньої політики країни. На сьогоднішній день Узбекистан активно співпрацює з Управлінням Верховного комісара ООН з прав людини, Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів та прав людини, представником ОБСЄ зі свободи ЗМІ та іншими організаціями. В країні регулярно проводяться міжнародні форуми та конференції, присвячені правам людини та свободі ЗМІ.

Також, різко зросло значення гуманітарних аспектів у зовнішній політиці Узбекистану. При цьому основний наголос робиться на підтримку громадян країни та захист їхніх інтересів.

Формування нової зовнішньої політики Узбекистану виявляється, з одного боку, у появі нових напрямів та трансформації традиційних секторів, а з іншого, у застосуванні моделі багатогалузевої збалансованої системи стратегічного співробітництва. На сьогоднішній день вся зовнішньополітична діяльність Узбекистану направлена на пошук і розширення можливостей подальшої співпраці з країнами Європи. Так, 16 березня 2022 р. у рамках програми основного дня позачергового саміту Організації тюркських держав Президент Узбекистану Ш. Мірзієєв провів зустріч із Прем'єр-міністром Угорщини В. Орбаном, під час якої обговорювалися питання підтримки та прискорення спільних інвестиційних проєктів за участю провідних компаній двох країн. Особливу увагу приділено налагодженню прямого авіасполучення та створення виробничого майданчика для ефективної кооперації підприємств Узбекистану та Угорщини³⁴.

Стосовно зовнішньополітичної позиції Таджикистану, то перший офіційний коментар пролунав у лютому 2023 р. з боку глави МЗС країни С. Мухріддіна за тиждень до річниці російського повномасштабного вторгнення в Україну. Зокрема міністр закордонних справ зазначив, що Таджикистан має традиційно добрі відносини як з Росією, так і з Україною, і тому виступає за якнайшвидше припинення конфлікту³⁵.

³⁴ Президент Узбекистана и премьер-министр Венгрии подчеркнули важность развития полномасштабного партнерства. URL: <http://www.uzbekistan.org.ua/tu>

³⁵ «Хочемо, щоб нас поважали». Президент Таджикистану звернувся до Путіна і нагадав про СРСР. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-tadzhikystan-povaha-putin/32084698.html>.

Друге уточнення, зроблене главою МЗС Таджикистану, важливіше: він зазначив, що влада виступає проти участі громадян Таджикистану, які перебувають на території РФ, у бойових діях. Таке ставлення до війни в Україні місцеві експерти вважають оптимальним. Зокрема таджицький політолог Ш. Різойон назвав нейтралітет Таджикистану «найкращою позицією», зазначивши: «Нам потрібно уважно стежити за ситуацією, не створювати штучних проблем на порожньому місці»³⁶.

Щодо Киргизстану, то у квітні 2022 р., президент країни С. Жапаров визнав російське повномасштабне вторгнення «війною» всупереч позиції РФ. Однак, вже восени цього ж року С. Жапаров де-факто підтримав визнання «ЛНР» та «ДНР», висловившись у дусі «можливо, це було вимушеним заходом для захисту мирного населення територій Донбасу»³⁷. Коментуючи таку позицію киргизстанського керманіча, політолог А. Гладилов зазначає, що Таджикистан не є в змозі засудити Росію через міграційне питання та пряму залежність економіки країни від ресурсів, що постачаються з Росії (енергоносії, продукти харчування, фінансові ресурси тощо)³⁸.

Українське питання розділило суспільство Киргизстану на дві соціальні групи. До першої переважно входять громадяни країни, яким на сьогодні виповнилося понад 40 років, що зазвичай черпають інформацію з російських телеканалів і тим самим підтримують у російсько-українській війні РФ. Другу групу складають переважно громадяни молодого віку, які користуються альтернативними джерелами інформації, зокрема інтернетом і тому здебільшого підтримують Україну.

Стосовно Туркменістану, то показово, що замість терміну «війна» місцеве інформагентство «ТДХ» винайшло власне формулювання, а саме «складні обставини, які виникли в Україні»³⁹. У жовтні 2022 р. посольство Туркменістану в Україні виступило із заявою, в якій заклиало своїх громадян залишити територію країни «у зв'язку з воєнним станом, що продовжується на території України, а також посиленою загрозою

³⁶ Козуб Т. Між крапельками. Як країни Центральної Азії ставляться до війни в Україні. URL: <https://vesti.ua/uk/mir-uk/mezhdu-kapelkami-kak-strany-tsentralnoj-azii-otnosyatsya-k-vojne-v-ukraine>

³⁷ Бутирська Н. Центральна Азія під дулом російсько-української війни URL: <https://zn.ua/ukr/international/tsentralna-azija-pid-dulom-rosijsko-ukrajinskoji-vijni.html>.

³⁸ Козуб Т. Між крапельками. Як країни Центральної Азії ставляться до війни в Україні. URL: <https://vesti.ua/uk/mir-uk/mezhdu-kapelkami-kak-strany-tsentralnoj-azii-otnosyatsya-k-vojne-v-ukraine>.

³⁹ Слабкість Китаю та Росії на прикладі Туркменістану. URL: <https://glavcom.ua/columns/pyrkalo/slabkist-kitaju-ta-rosiji-na-prikladi-turkmenistanu-876508.html>.

ракетного обстрілу»⁴⁰. Втім, це повідомлення провисіло на сайті посольства недовго — вже за 4 дні воно було безповоротно видалено разом зі сторінкою сайту.

Проте в публікаціях прес-служб іноземних урядів і незалежних ЗМІ за кордоном туркменські чиновники та президент регулярно обговорюють російсько-українську війну, зустрічаючись зі своїми іноземними колегами. З яких позицій відбувається це обговорення, залишається лише здогадуватися. Показовим є випадок під час засідання Ради міністрів ОБСЄ на початку грудня 2022 р., коли на трибуну вийшов глава МЗС України Дмитро Кулеба, його туркменський колега Хемра Аманназаров залишив зал і повернувся до нього тільки після того, як Кулеба завершив виступ.

Висновки з дослідження та перспективи подальших розвідок. Підсумовуючи вищезазначене, автори статті констатують, що на сьогоднішній день кожна з держав ЦА змушена боротися з негативними наслідками російської агресії проти України, намагаючись віднайти свою власну зовнішньополітичну нішу і тим самим, по можливості, максимально відмежуватися від російського впливу і російської залежності. Ми погоджуємося з думкою професора Американського університету в Центральній Азії Е. Джураєва, який справедливо зазначає, що ці країни у дійсності розуміють всю «безпідставність і несправедливість розпочатої Росією війни проти України, однак їхня велика залежність від РФ не дозволяє їм негативно висловлюватися про цю ситуацію». Слід лише додати, що тут спостерігається спільна позиція правителів центрально-азійських країн зберегти відносини з Росією, від якої їхні економіки і політичні режими залежні і одночасно, в умовах накладання жорстких антиросійських санкцій, не завдати шкоди своїм відносинам із країнами Заходу.

Нинішня ситуація дає підстави констатувати кризу політики нейтралітету та багатовекторності, що намагаються проводити країни Центральної Азії, яка перетворилася у політику замочування і лавірування. Наслідком стала відсутність чіткої зовнішньополітичної позиції, адже на сьогодні жодна з цих країн не засудила російську агресію стосовно України, не дала чіткої політичної та правової оцінки злочинам, які чинять російські окупанти на тимчасово окупованій українській території.

⁴⁰ Дмитро Кулеба закликав ОБСЄ підтримати створення спеціального трибуналу щодо злочину агресії РФ проти України. URL: <https://mfa.gov.ua/news/dmitro-kuleba-zaklikav-obsye-pidtrimati-stvorennya-specialnogo-tribunalu-shchodo-zlochinu-agresiyi-proti-ukrayini>

Необхідно також зазначити, що всі заклики і «миролюбиві ініціативи» лідерів країн ЦА стосовно вирішення питання російсько-української війни шляхом дипломатичних переговорів, як підказує політична практика, є абсолютно безперспективними. Більше того, вони грають на руку путінському режиму, оскільки тоді українській стороні необхідно буде погоджуватися на російські умови миру, що стане початком повного знищення української державності.

Говорячи про еволюцію зовнішньої політики країн ЦА після початку російського повномасштабного вторгнення, слід визнати, що на неї вплинули і результати нинішніх військових дій в Україні, які загалом склалися не на користь Росії. Припускаючи поразку РФ у війні та зважаючи на її нинішню міжнародну ізоляцію з боку прогресивних і економічно найрозвиненіших країн світу, керівництво країн ЦА намагається максимально відмежуватися від Росії та шукати нових союзників та економічних партнерів в особі Туреччини, ЄС, країн Близького Сходу тощо.

Агресія Росії проти України досить чітко проілюструвала, що будь-які спроби вільної зовнішньої та навіть внутрішньої політики можуть стати для РФ приводом, щоб застосувати силу або дестабілізувати ситуацію в будь-якій республіці колишнього СРСР, у тому числі і в республіках Центральної Азії.

Окрім того, опинившись в міжнародній ізоляції, під значним санкційним тиском, російське керівництво буде вимагати від центрально-азійських «союзників» більш відкритої підтримки своєї агресивної політики. Подальше дотримання керівництвом країн ЦА політики байдужості та замовчування, прикрите нейтралітетом та невтручанням, напевно чи допоможе побудувати в майбутньому сильні і процвітаючі держави. Історичний досвід переконливо доводить, що будь-яка безпринципна політика у стратегічній перспективі призводить до однозначного програшу.

На сьогоднішній день, висунута турецьким керівництвом ідея єднання тюркських народів у довгостроковій перспективі може сприяти інтеграційним процесам у середині регіону й привести до створення економічного та оборонного союзу під егідою Анкари.

Таким чином, підсумовуючи все вищезазначене, українській державі та вітчизняній дипломатії слід дотримуватися селективного підходу та вести з політичним керівництвом кожної країни центральноазійського регіону наполегливу та системну роботу щодо їх чіткого проукраїнського визначення в найближчий час.

REFERENCES

Bil'she ne druzi? Yak vijna v Ukraini vidbylasia na stosunkakh Kazakhstanu z RF.(2022). [No longer friends? How the war in Ukraine has affected Kazakhstan's relations with Russia]. Retrieved from <https://www.rbc.ua/ukr/news/bolshe-druzya-voyna-ukraine-otrazilas-otnosheniyah-1663257926.html> [in Ukrainian].

Bul'vins'kyi, A.H. (Ed.). (2020). *Intehratsijni vymiry transformatsii postradians'koho prostoru* [Integrative dimensions of the transformation of the post-Soviet space]: monohrafiia. КННМ: DU «Instytut vsesvitn'oi istorii NAN Ukrainy», 560 s. [in Ukrainian].

Butyrs'ka N. (2022). *Tsentral'na Aziia pid dulom rosijs'ko-ukrains'koi vijny*. [Central Asia is under the gun of the Russian-Ukrainian war]. Retrieved from <https://zn.ua/ukr/international/tsentralna-azija-pid-dulom-rosijsko-ukrajinskoji-vijni.html> [in Ukrainian].

Danylov S. (2022). *Ahresiia Rosii proty Ukrainy vplynula na kryzu v Uzbekystani, — ekspert*. [Russia's aggression against Ukraine has influenced the crisis in Uzbekistan — expert]. Retrieved from <https://texty.org.ua/fragments/107205/ahresiya-rosiyi-proty-ukrayiny-vplynula-na-kryzu-v-uzbekystani-ekspert/> [in Ukrainian].

Dem'ianyk D. (2022). *Uzbekystan ne pidtrymuie Rosiiu u vijni proty Ukrainy*. [Uzbekistan does not support Russia in its war against Ukraine]. Retrieved from <https://glavcom.ua/ru/news/uzbekistan-ne-podderzhivaet-rossiyu-v-voyne-protiv-ukrainy-830653.html> [in Ukrainian].

Dlya Rossii mogut nazrevat' problemy v Central'noj Azii. (2022). [Problems may loom for Russia in Central Asia]. Retrieved from <https://www.bloomberg.com/news/newsletters/2022-06-11/for-russia-trouble-could-be-brewing-in-central-asia-new-economy-saturday> [in Russian].

Dmytro Kuleba zaklykav OBSYe pidtrymaty stvorennia spetsial'noho trybunalu schodo zlochynu ahresii RF proty Ukrainy. (2022). [Dmytro Kuleba called on the OSCE to support the creation of a special tribunal on the crime of Russian aggression against Ukraine]. Retrieved from <https://mfa.gov.ua/news/dmitro-kuleba-zaklikav-obsye-pidtrimati-stvorennia-specialnogo-tribunalu-shchodo-zlochynu-agresiyi-rf-proti-ukrayini> [in Ukrainian].

Honcharuk A. (2017). *Supernytstvo Rosii ta Kytaiu za vplyv u rehioni Tsentral'noi Azii. Vysnovky dlia Ukrainy. Analychna zapyska*. [Rivalry between Russia and China for influence in the Central Asian region. Conclusions for Ukraine. Analytical note]. КННМ: NISD, 19 s. [in Ukrainian].

“Khochemo, schob nas povazhaly”. Prezydent Tadzhikystanu zvernuvsia do Putina i nahadav pro SRSR. (2022). [“We want to be respected”. The President of Tajikistan addressed Putin and reminded him of the USSR]. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/news-tadzhikystan-povaha-putin/32084698.html>. [in Ukrainian].

Kozub T. (2023). *Mizh krapel'kamy. Yak krainy Tsentral'noi Azii stavliat'sia do vijny v Ukraini*. [Between the drops. How Central Asian countries view the war in Ukraine]. Retrieved from <https://vesti.ua/uk/mir-uk/mezhdu-kapelkami-kak-strany-tsentralnoj-azii-otnosyatsya-k-vojne-v-ukrainee> [in Ukrainian].

Kulik V. (2022). *Central'naya Aziya i vojna v Ukraine-3. Uzbekistan i Tadzhikistan*. [Central Asia and the war in Ukraine-3. Uzbekistan and Tajikistan]. Retrieved from <https://hvylya.net/analytics/251973-centralnaya-aziya-i-voyna-v-ukraine-3-uzbekistan-i-tadzhikistan> [in Russian].

Losovs'kyj I. (2023). Azijs'kyj nejtralizm schodo rosijs'ko-ukrains'koi vijny: vysnovky dlia Ukrainy / aktual'ni problemy mizhnarodnykh vidnosyn i dyplomatii ukrains'kyj kontekst [Asian Neutrality on the Russian-Ukrainian War: Conclusions for Ukraine / Current Issues in International Relations and Diplomacy Ukrainian Context]: *zbirnyk materialiv Vseukrains'koi naukovo-praktychnoi konferentsii «Aktual'ni problemy mizhnarodnykh vidnosyn i dyplomatii»*, 21 hrudnia. 2022. Kyiv: KyMU, 234 s. [in Ukrainian].

Matvienko V. (2022). Kazhdaya strana budet delat' svoj vybor o priznanii nezavisimosti «DNR» i «LNR». [Each country will make its own choice about recognizing the independence of the "DPR" and "LPR"]. Retrieved from <https://rus.ozodi.org/a/31723229.html> [in Russian].

Parakhons'kyj B, Pavlenko Yu. & Honcharuk A. (2001). *Tsentral'na Aziia: heostratehichnyj analiz ta perspektyvni mozhlyvosti dlia Ukrainy* [Central Asia: geostrategic analysis and promising opportunities for Ukraine]: monohrafiia. K.: NISD, 148 s. [in Ukrainian].

Prezident Uzbekistana i prem'er-ministr Vengrii podcherknuli vazhnost' razvitiya polnomasshtabnogo partnerstva. (2023). [The president of Uzbekistan and the prime minister of Hungary stressed the importance of developing a full-scale partnership]. Retrieved from <http://www.uzbekistan.org.ua/ru> [in Russian].

Serdar Berdymuxamedov i Vladimir Putin obsudili sotrudnichestvo v e'nergetike. (2023). [Serdar Berdymukhamedov and Vladimir Putin discussed cooperation in the energy sector]. Retrieved from <https://russia.tmembassy.gov.tm/ru/news/109041> [in Russian].

Shved, V.O. (2008). *Azijs'kyj napriam zovnishn'oi polityky Ukrainy: problemy ta perspektyvy. Analitychni otsinky* [The Asian direction of Ukraine's foreign policy: problems and prospects. Analytical evaluations]. K.: NISD, 222 s. [in Ukrainian].

Slabkist' Kytaiu ta Rosii na prykladi Turkmenistanu. (2022). [The Weakness of China and Russia on the Example of Turkmenistan]. Retrieved from <https://glavcom.ua/columns/pyrkalo/slabkist-kitaju-ta-rosiji-na-prikladi-turkmenistanu-876508.html> [in Ukrainian].

Tkachenko I. (2004). *Tsentral'na Aziia iak zona peretynu interesiv konkuruiuchykh derzhav* [Central Asia as a zone of intersection of the interests of competing states]. *Politychnyj menedzhment — Political management*, 5. S. 114–121. [in Ukrainian].

Tsapko O. (2022). Movchannia — ne zavzhdy zoloto! Stavlennia krain Tsentral'noi Azii do rosijs'koho vtorhnennia v Ukrainu. [Silence is not always golden! Central Asian countries' attitude to Russia's invasion of Ukraine]. Retrieved from <https://ivinas.gov.ua/viina-rf-proty-ukrainy/movchannia-ne-zavzhdy-zoloto-stavlen-nia-krain-tsentralnoi-azii-do-rosiiskoho-vtorhnennia-v-ukrainu.html> [in Ukrainian].

Turgaev S. (2022). Kak vlasti stran Central'noj Azii vyskazyvayutsya o vojne v Ukraine i pochemu — po yasnyaet politolog. [A political scientist explains how the

authorities in Central Asia are speaking out about the war in Ukraine and why]. Retrieved from <https://www.currenttime.tv/a/31865852.html> [in Russian].

Uzbekistan napomnil migrantam o zaprete uchastvovat' v vojne s Ukrainoj. (2022). [Uzbekistan reminded migrants not to participate in the war with Ukraine]. Retrieved from <https://www.golosameriki.com/a/uzbekistan-reminded-to-migrants-about-ban-to-participate-in-war-with-ukraine/6695761.html> [in Russian].

Vstrecha c Predsedatelem Soveta Federacii Federal'nogo Sobraniya Rossijskoj Federacii Valentinoj Matvienko. (2022). [Meeting with the Chairman of the Federation Council of the Federal Assembly of the Russian Federation Valentina Matvienko]. Retrieved from <https://mfa.tj/ru/moscow/view/9727/vstrecha-c-predsedatelem-soveta-federatsii-federalnogo-sobraniya-rossiiskoi-federatsii-valentinoi-matvienko> [in Russian].

Zavorushennia v Uzbekystani: scho stalo prychynoiu protestiv u rehioni Karakalpaksta. (2022). [Unrest in Uzbekistan: what caused the protests in the Karakalpakstan region]. Retrieved from <https://fakty.com.ua/ua/svit/svitovi-novyny/20220702-zavorushennya-v-uzbekystani-shho-stalo-prychynoyu-protestiv-u-regioni-karakalpakstan> [in Ukrainian].

Oleh Tsapko

Candidate of Historical Sciences (Ph.D.), Associate Professor,
Leading Researcher of the Department of
the History of Newly Independent States of the
State Institution "Institute of World History of
The National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv),
gta.sa@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-7169-0139>

Liudmyla Khoynatska

Candidate of Historical Sciences (Ph.D.), Associate Professor,
Senior Researcher of the Department of
the History of Newly Independent States of the
State institution "Institute of World History of
The National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)
L.Khoynatska@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-7324-5461>

MAIN VECTORS OF THE FOREIGN POLICY EVOLUTION OF CENTRAL ASIA COUNTRIES IN THE CONTEXT OF THE CURRENT RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

Annotation. In the proposed article, the authors set the goal of researching the main directions of the foreign policy evolution of the countries of Central Asia in the context of modern Russian-Ukrainian war. Russia's full-scale invasion of the territory of Ukraine, which began on February 24, 2022, became not only a significant test for the countries of Central Asia, but also a kind of test of their foreign policy maturity.

Today, the degree of foreign policy support for Russian aggression against Ukraine largely depends on the position of these countries, on the one hand, and on the other, that's the effectiveness of Western sanctions against Russia, ultimately directly affecting the course of the Russian-Ukrainian war itself.

In order to fulfill the goal, the authors of the article tried to solve the following tasks: to find out the attitude of the leadership of the countries of Central Asia to the Russian full-scale invasion of the territory of Ukraine; determine the main vectors of the further foreign policy evolution of the countries of Central Asia after the Russian full-scale invasion; to investigate the main domestic and foreign political factors that influence the policy.

The research methodology is based on the principles of historicism, systematicity, scientificity, objectivity and moderate constructivism, as well as the use of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special historical (historical and comparative, historical and typological, historical and systemic) methods.

The main results of the investigation underlie in the following:

– today, each of the states of Central Asia is forced to struggle with the negative consequences of Russian aggression against Ukraine, trying to find its own foreign policy niche, and thereby distance itself as much as possible from Russian influence and Russian dependence;

– currently, there are reasons to state the crisis of the neutrality and multivector policy of Central Asian countries, as it has turned into a policy of silence and maneuvering;

– the results of the current military actions in Ukraine significantly influenced the evolution of the foreign policy of the countries of Central Asia after the beginning of the Russian full-scale invasion, that generally turned out not in favor of Russia.

Prospects for further research of the topic can be seen in:

– carrying out a more in-depth and balanced analysis of the foreign policy strategies of Russia and China in relation to the countries of Central Asia, since both states have a common vision regarding important geopolitical issues, tend to support political stability, prefer authoritarian systems, and are hostile to Western attempts to promote democracy;

– studying the process of economic structure formation of the independent countries of Central Asia;

– investigating the foreign policy of modern Turkey towards the countries of Central Asia. Nowadays, the idea of the unity of the Turkic peoples put forward by the Turkish leadership in the long term can contribute to the integration processes in the middle of the region and lead to the creation of an economic and defense union under the auspices of Ankara.

Practical significance of the achieved results. Based on the results of the research, the authors of the article consider it necessary to recommend to the state authorities and diplomatic agencies to adhere to a selective approach and to conduct persistent and systematic work with the political leadership of each country of the Central Asian region to clarify their pro-Ukrainian definition in the near future.

Keywords: *Central Asian countries, the Russian Federation, Russian-Ukrainian war, neutrality, balancing, distancing, economic cooperation, China.*

УДК: 94(477)«20»:327.51

Алла Киридон

доктор історичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
директор ДНУ «Енциклопедичне видавництво»
(Київ), E-mail: akyrydon@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4375-5350>

Сергій Троян

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри міжнародних відносин,
інформації та регіональних студій
Національного авіаційного університету
(Київ), E-mail: kattis@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3053-6530>

ВІЙСЬКОВО-ТЕХНІЧНА ДОПОМОГА УКРАЇНІ: РІК ПРОТИДІЇ ПОВНОМАСШТАБНІЙ РОСІЙСЬКІЙ АГРЕСІЇ

***Анотація.** Мета дослідження полягає у вивченні характеру і особливостей загальної військово-технічної допомоги Україні з боку союзників і партнерів упродовж року протидії повномасштабній російській агресії, аналізі цілей і формату зустрічей Контактної групи з питань оборони України. Відзначена проблематика лише фрагментарно була предметом наукових рефлексій і потребує комплексного міждисциплінарного аналізу. Методологія дослідження ґрунтується на принципах науковості, історизму, системності, багатфакторності, об'єктивності, а також використанні системного і компаративного підходів. У ході наукового пошуку аналіз проблеми здійснювався за допомогою як загальнонаукових методів аналізу і синтезу, так і спеціальних методів — історичного, історико-порівняльного, статистичного тощо.*

Російсько-український збройний конфлікт 2014–2023 рр. триває десятий рік. Він став одним із найкривавіших за останні 200 років, а за темпами втрат випереджає типову війну сучасності. З 24 лютого 2022 р. російська гібридна агресія переросла у фазу повномасштабної війни. Активний і успішний спротив України неспровокованому російському нападу викликав комплексну антикремлівську реакцію у всьому світі. Понад 140 країн-членів ООН проголосували за резолюцію Генеральної асамблеї, у якій засудили агресію Росії і виступили з вимогою негайного виведення військ і відновлення територіальної цілісності та суверенітету України в міжнародно визнаних кордонах 1991 року. Продовження російської агресії мало своїм наслідком введення проти неї економічних і політичних санкцій, а також надання гуманітарної, економічної, фінансової і

військово-технічної допомоги Україні. Рівень військової допомоги за рік повномасштабної війни охопив значні сфери постачання зброї, боєприпасів, техніки на десятки мільярдів доларів. З цією метою союзники і партнери України прийняли низку рішень і розробили спеціальні програми військової допомоги. Прикладом можуть служити програми США PDA (Presidential Drawdown Authority), USAI (Ukraine Security Assistance Initiative), FMF (Foreign Military Financing) і підписаний президентом США Джо Байденом 09 травня 2022 р. закон про ленд-ліз. Потужним чинником підтримки України стало створення нової міжнародної коаліції на підтримку України. 26 квітня 2022 р. відбулася перша зустріч Контактної групи з питань оборони України (Ukraine Defense Contact Group), або ж зустріч у форматі Рамштайн (за назвою американської військової бази в Німеччині). Зустрічі у форматі Рамштайн — серія дипломатичних зустрічей міністрів оборони та представників вищого військового керівництва кількох десятків країн світу для узгодження надання військової допомоги Україні. Станом на кінець березня 2023 року відбулося десять зустрічей. Висхідна динаміка кількості країн-учасниць і характер прийнятих рішень свідчать про поступове перетворення коаліції з військової на політичну.

Рівень підтримки й допомоги Україні сьогодні став визначальним маркером протидії західних країн зовнішнім загрозам. Військова допомога Україні з боку країн Заходу і партнерів у всіх частинах світу дозволила зупинити російську агресію і розпочати деокупацію українських територій. Поточний і незавершений характер російсько-української війни, необхідність врахування вагомості для України західної військової допомоги, а також аналіз її воєнно-технічного і воєнно-політичного впливу на хід війни визначають перспективи подальших досліджень у контексті порушеної проблематики.

Ключові слова: російсько-українська війна 2014–2023, повномасштабна фаза війни, протидія агресії, країни-партнери, військово-технічна допомога, Рамштайн, санкції.

Постановка проблеми. Десятий рік триває російська агресія проти України, яка з 24 лютого 2022 року перетворилася на повномасштабну війну. При цьому російсько-український збройний конфлікт уже став одним із найкривавіших за останні 200 років, а за темпами втрат випереджає типову війну сучасності. За підрахунками експертів наукового проекту Correlates of War, 25% найінтенсивніших воєн тривали 13 місяців і довше, і російсько-українська війна не є винятком¹. У плані протидії російським окупаційним збройним силам визначальну роль відіграє західна військова допомога Україні та західна санкційна політика проти Росії.

¹ Війна в Україні може стати однією із найкривавіших у сучасній історії, не рахуючи двох світових. Розбір *Washington Post*. URL: <https://forbes.ua/inside/viy-na-v-ukraini-mozhe-stati-odnieyu-iz-naykrivavishikh-usuchasniy-istorii-ne-rakhuyuchi-dvokh-svitovikh-rozbir-washington-post-26062022-6803> (дата звернення: 27.03.2023).

Російсько-українська війна оприявнила нинішню кризу європейської системи безпеки. Лідери країн НАТО і провідні європейські політики також несуть свою долю відповідальності за послаблення безпекової ситуації і допущення повномасштабної війни в Європі. Дослідження цих помилок потребує глибокого міждисциплінарного аналізу, позаяк на їхню появу вплинула низка чинників різного походження. Водночас увиразнюється базова хиба європейської ліберальної демократії, яка полягає в надмірній довірливості до Росії та її політичних і економічних еліт. Політика «заплющених очей», яка дещо скидається на Мюнхенську угоду 1938 р, потурання брутальному порушникові норм міжнародного права з огляду на відомі події в Молдові, Грузії, а згодом і в Україні (початок збройної агресії 2014 р. і млява реакція ЄС та НАТО) — усе це призвело до віри Росії у власну безкарність і можливість вдаватися до дій, що не корелюють ні з міжнародними угодами, підписантом яких вона є, ні навіть зі здоровим глуздом. Звідси, особливо заслуговує привернення уваги до нового формату антикремлівської коаліції, окреслення мети та характеру зустрічей Контактної групи з питань оборони України і її загальної військово-технічної допомоги в умовах повномасштабної російської агресії.

Формулювання цілей статті. У роботі здійснено спробу проаналізувати характер і особливості надання загальної військово-технічної допомоги Україні з боку союзників і партнерів упродовж року протидії повномасштабній російській агресії, при цьому сфокусовано увагу на аналізові цілей і формату зустрічей Контактної групи з питань оборони України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження у сфері розв'язання тих чи інших аспектів проблеми військово-технічного співробітництва започатковане такими дослідниками: А. Андрієнко, В. Бадрак, В. Бегма, В. Білетов, Р. Боднарчук, Ю. Бровченко, О. Величко, І. Вінник, Т. Ворона, В. Горбулін, Б. Демидов, О. Джус, С. Дидинський, О. Дмитренко, М. Закалад, С. Згурець, О. Коростельов, В. Маліков, Р. Момот, В. Муратов, О. Пивненко, О. Пивовар, О. Покотило, В. Прис тайко, І. Савула, О. Свергунов, С. Сидоренко, О. Софронов, О. Стеценко, О. Таран, А. Терещенко, Р. Терлецький, В. Ткачук, А. Харук, І. Харченко, А. Шевцов, М. Шевцов, В. Шемаєв, В. Шеховцов, Ю. Шимов та ін.

Питання допомоги країн-партнерів Україні у військово-технічній галузі безпосередньо в умовах повномасштабної війни точково викликало наукові рефлексії та узагальнення² і потребує подальшого комплексного міждисциплінарного вивчення.

² Відносини між Україною і НАТО на сучасному етапі: досягнення та виклики: зб. наук. праць (за матеріалами Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 2 червня 2022 р.). Київ,

Методологія наукового дослідження ґрунтується на принципах науковості, історизму, системності, поліфакторності, об'єктивності та виокремленні системного і компаративного підходів. У ході наукового пошуку аналіз проблеми здійснювався за допомогою як загальнонаукових методів аналізу і синтезу, так і спеціальних методів (історичного, історико-порівняльного, статистичного тощо).

Виклад основного матеріалу дослідження. Для розуміння характеру, еволюції та порівняльного аналізу надання політичної й військової допомоги Україні від початку російсько-української війни, наведемо кілька показників отриманої з 2014 р. по січень 2017 р. матеріально-технічної допомоги (МТД) від країн-партнерів:

США — на загальну суму 161 879 538 дол. США, зокрема: радіолокаційні станції контрбатареїної боротьби AN/TPQ-48 — 20 к-тів; радіолокаційні станції контрбатареїної боротьби AN/TPQ-49 — 10 к-тів; радіолокаційні станції контрбатареїної боротьби AN/TPQ-36 — 6 к-тів; безпілотні літальні апарати RQ-11B Raven із запасними частинами — 24 к-ти (72 БПЛА); автомобілі на базі HMMWV різних типів — 135 од.; радіостанції HarrisFalcon III різних типів; прилади нічного бачення різних типів; польовий шпиталь EMEDS; речове, продовольче та медичне майно та обладнання;

2022. 245 с.; *Віднянський С.В.* Україна — Європейський Союз: новий етап взаємовідносин в умовах російсько-української війни 2014–2022 рр. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Вип. 31. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2022. С. 10–37; *Горбулін В., Бадрак В.* Над прірвою. 200 днів російської війни. Київ: Брайт Букс, 2022. 275 с.; *Гуменюк Б.* Війна Росії проти України: її вплив на регіональні та глобальні процеси // Україна дипломатична. Вип. XXIII. Київ, 2022. С. 18–30; *Киридон А. М., Троян С. С.* Захід і російсько-українська війна: аспект військово-технічної допомоги // Україна і світ в умовах воєнних викликів./за заг. ред. к.і.н., доц. Подрез Ю. В. Суми: Сум ДПУ імені А. С. Макаренка, 2023. С. 31–45; ПЕРЕЛОМ: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. У 2-х кн. / Відп. ред. В. Смолій; Упоряд.: Г. Боряк, О. Ясв. Київ: Ін-т історії України, 2022. Кн. 1. С. 1–802 с.; Кн. 2. С. 803–1526 с.; *Потехін О.* НАТО та повномасштабне вторгнення РФ до України // Україна дипломатична. Вип. XXIII. Київ, 2022. С. 66–83; Російсько-українська війна: право, безпека, світ [Матеріали VI Міжн. наук.-практ. конф., м. Тернопіль, Західноукраїнський нац. ун-т, 29–30 квітня 2022 р.]. Тернопіль: ЗУНУ, 2022. 364 с.; *Чеховська М.* Європейський вектор військово-технічного співробітництва України // Економіка і суспільство. 2022. Вип. 41. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1584/1524>; *Шевченко М. М., Зозуля О. С., Храпач Г. С., Леніхов А. В.* Російсько-українська війна: особливості реалізації загроз державному суверенітету України та перспективи виходу з війни // 36. наук. праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Нац. ун-ту оборони України імені Івана Черняховського. 2022. № 2 (75). С. 6–15; The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects: Scientific monograph. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2022. 1421 p.

Канада — 32 тонни гуманітарної допомоги (шоломи, бронежилети, балістичні окуляри, медичні аптечки, спальні мішки, намети на суму 5 000 000 канадських доларів (\$ 4,5 млн);

Німеччина — 50 міношукачів та інше інженерне обладнання на суму 100 000 євро;

Велика Британія — 2000 шоломів марки 6, 150 шоломів з вмонтованими приладами нічного бачення, 200 GPS-навігаторів, 220 захищених ноутбуків, 1000 пакетів першої медичної допомоги на суму 800 000 фунтів стерлінгів (1 300 000 доларів США);

Литва — елементи озброєння: 150 тонн боєприпасів для АК-47 на суму 50 000 000 літів (17,8 млн доларів США);

Словаччина — електрогенератори і комплекси освітлення, медичні матеріали на суму 380 000 євро.

Крім того, до України від США, Канади та Нідерландів з 2014 до початку 2017 р. поставлено не менше, ніж на 10 000 000 доларів інженерного обладнання (сигнальні міни, телескопічні маніпулятори, індивідуальне захисне спорядження, міношукачі, водолазне обладнання, системи дистанційного розмінування та керування підриванням, генератори). Загалом, за три роки Україна отримала близько 3 млрд. гривень військової допомоги.

Від 2014 р. й інші країни світу постачали Україні техніку, обмундирування і медичне обладнання, необхідні для протидії російській агресії. Так, Китай надав Україні медичне обладнання; Туреччина — індивідуальне спорядження і обмундирування, а також медичне обладнання; Нідерланди — електрогенератори, індивідуальне спорядження і обмундирування. Від Іспанії Україна отримала бронежилети і кевларові шоломи; від Чехії й Албанії — індивідуальне спорядження і обмундирування; від Литви — медичне обладнання та обмундирування. Норвегія, Латвія, Японія і Данія допомогли Україні медичним обладнанням. Допомогу також надавала й низка інших країн (однак частина інформації є конфіденційною і не підлягає оприлюдненню)³.

Кардинальні зміни в питанні воєнно-політичної підтримки (в тому числі з постачання зброї, важкого озброєння, далекобійної артилерії, систем протиповітряної оборони тощо) спостерігаються з кінця лютого весни 2022 р. Цьому сприяло засвідчення суб'єктності України у військовій сфері, фахова та ефективна боротьба Збройних сил України з російським агресором, зміни на користь України в перебігу подій і характеру

³ Момот Р. М., Терещенко А. М., Андрієнко А. М. Україна та міжнародна матеріально-технічна допомога країн-партнерів у військово-технічній галузі // Зб. наук. праць Харківського нац. ун-ту Повітряних Сил. 2018. № 1 (55). С. 32.

війни (поступово з суто оборонної в початковий період перейшла в фазу частково контрнаступальну через 4–6 місяців після розгортання широко-масштабного збройного конфлікту) тощо. Перелік отриманих видів зброї і систем (йдеться про кількісні та якісні показники), боєкомплектів до них і військового спорядження (попри певну затримку з прийняттям рішень або незначними масштабами) доволі переконливий. Найпотужнішим у всіх відношеннях союзником України в протидії тотальній російській агресії є США. Саме США ініціювали створення коаліції на підтримку України для протистояння російській агресії.

22.04.2022 р. Пентагон оголосив про скликання масштабного саміту з питань довгострокової безпеки України. На зустріч були запрошені представники 43 країн, включно з 14 країнами, які не є членами НАТО. Звернемо увагу на ще один нюанс: формат Контактної групи з питань оборони України був ініційований саме Сполученими Штатами, а не НАТО⁴. Тобто, не йшлося навіть про формальне обмеження рамок допомоги Україні та діяльності коаліції держав у строгій відповідності з принципами і нормами Статуту Північноатлантичного Альянсу.

26.04.2022 р. було закладено основи нової міжнародної коаліції на підтримку України — відбулася перша зустріч Контактної групи з питань оборони України (Ukraine Defense Contact Group), або ж зустріч у форматі Рамштайн, чи просто Рамштайн (найпоширеніша в ЗМІ, іноді — зі зазначенням порядкового номера зустрічі). Назва пов'язана з місцем проведення перших обговорень, що відбувалися на базі Повітряних сил США «Рамштайн» (у м. Рамштайн-Мізенбах, Німеччина) — один із найбільших військових об'єктів НАТО в Європі⁵. Формально організатором та господарем цієї зустрічі були Сполучені Штати Америки, однак вибір німецького міста як локації її проведення не був випадковим: це мало б посилити вже й так значний міжнародний тиск на ФРН, щоб переконати її уряд дозволити постачання важких озброєнь Україні. Врешті керівництво офіційного Берліна змінило свою позицію.

Зустрічі у форматі Рамштайн — серія дипломатичних зустрічей міністрів оборони та представників вищого військового керівництва кількох десятків країн світу для узгодження надання військової допомоги Україні. Основна мета Рамштайну — обговорення, синхронізація та прискорення надання військової допомоги, зброї та спорядження Україні для швидшого досягнення успіху і закінчення війни; координація зусиль союзників

⁴ Рій Г. Чи може «Рамштайн» перетворитися на нову ООН? URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/istorik-rozpoviv-chi-mozhe-ramshtayn-zamititi-onn-viyna-rosiji-ostanni-novini-50271980.html> (дата звернення: 29.03.2023).

⁵ Там само.

щодо як короткострокової, так і середньо- та довгострокової оборонної підтримки України для перемоги над ворогом. Також на зустрічах обговорюють питання, пов'язані з підтримкою України після перемоги (в повоєнний час). Водночас це є способом оприсутнення ролі й позиціонування Сполучених Штатів та НАТО. «Рамштайн» став реальністю на фоні поразки російських військ у перший період війни.

На першій зустрічі у форматі «Рамштайн» більшість учасників була представлена міністрами оборони або високопоставленими чиновниками з оборонної політики. Також в обговоренні взяв участь генсек НАТО Єнс Столтенберг. Серед країн, які не є членами НАТО, були запрошені ключові для США тихоокеанські партнери: Японія, Південна Корея, Австралія і Нова Зеландія, представники Близького Сходу — Ізраїль, Катар та Йорданія, квартет з Африки — Кенія, Ліберія, Марокко і Туніс, а також Фінляндія, Швеція і, звісно, сама Україна. Українську делегацію очолив міністр оборони Олексій Резніков, який за столом переговорів зайняв місце поруч із головуючим — міністром оборони США Ллойдом Остіном.

Зустріч відбулася з метою координації військової допомоги та підтримки України у війні проти Росії. Фактично був оголошений новий політичний курс США (і низки союзних країн) щодо війни РФ проти України. Учасники домовилися про створення «Коаліції на підтримку України для протистояння російській агресії» (антикремлівська коаліція), обговорювалися питання передання Україні новітнього озброєння, налагодження логістичних ланцюжків, домовленості про ремонт військової техніки та підготовку українських військових на території держав-партнерів. Ухвалено рішення про щомісячне проведення зібрань Контактної групи з оборони України (формати: за присутності сторін, віртуально або у змішаному режимі). Ця установча зустріч 26.04.2023 р. поклала початок безкомпромісній підтримці України до переможного закінчення війни посередництвом безперебійного постачання зброї західних зразків в Україну⁶.

Створення «Коаліції на підтримку України для протистояння російській агресії» («Рамштайн») порівнюють зі створенням Антигітлерівської коаліції в роки Другої Світової війни (військово-політичний союз держав, у якому на 01.1942 р. було 26 країн) проти Німеччини та її союзників у Другій світовій війні. Станом на кінець березня 2023 р. відбулося вже десять зустрічей:

⁶ Клімкін П. Війна з Росією: п'ять важливих висновків після Рамштайна // *Дзеркало тижня*, 3 травня 2022 р. URL: <https://zn.ua/ukr/international/vijna-z-rosijeju-pjat-vazhlikh-visnovkiv-pislja-ramshtajna.html> (дата звернення: 29.03.2023).

Рамштайн-1 (26.04.2022, База ПС США «Рамштайн»; 42 держави);
Рамштайн-2 (23.05.2022, онлайн; 45 держав-членів ООН і Косово);
Рамштайн-3 (15.06.2022, Брюссель; 48 держав-членів ООН, Косово, ЄС і НАТО);
Рамштайн-4 (20.07.2022, онлайн; 50 держав-учасниць);
Рамштайн-5 (08.09.2022, База ПС США «Рамштайн»);
Рамштайн-6 (12.10.2022, Брюссель);
Рамштайн-7 (16.11.2022, онлайн);
Рамштайн-8 (20.01.2023, База ПС США «Рамштайн»);
Рамштайн-9 (14.02.2023, Брюссель, 54 держави-учасниці).
Рамштайн-10 (15.03.2023, онлайн, за участі 51 держави).

Лютнева і березнева (2023 р.) зустрічі Контактної групи з питань оборони України стали з поміж десяти найрепрезентативнішими за кількістю учасників: у «Рамштайні-9» брали участь представники 54 держав⁷, в «Рамштайні-10» — 51 держава з різних частин світу (свідчення зміцнення антикремлівської коаліції). Серед ключових рішень: сформована танкова коаліція з восьми держав, яка постачатиме, обслуговуватиме машини «Leopard-1» і «Leopard-2» і надаватиме боєприпаси до них; продовження передачі Україні радянських танків від трьох держав; вирішувалося питання постачання боєприпасів для української артилерії як потреби номер один⁸. «Рамштайн-10» характеризувався спрямованістю насамперед на посилення протиповітряної оборони, постачання боєприпасів, тренування і формування «броньованого кулака»⁹ не лише з метою протидії наступальним спробам російського агресора, але й з точки зору подальшого накопичення ЗСУ необхідних ресурсів для наступу і деокупації всіх українських територій.

«Рамштайн» — це також і нова позиція, нова конфігурація сучасного світу. Фактично «Рамштайн» зараз виконує функції тих міжнародних організацій, які не можуть чи не хочуть ефективно працювати (ООН, НАТО, Червоний хрест, Всесвітня організація охорони здоров'я, Все-

⁷ Резніков О. «Антикремлівська коаліція вже складається з 54 країн, які вірять у перемогу України». URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/02/21/7390233/> (дата звернення: 29.03.2023).

⁸ Танкова коаліція і ще більше снарядів — підсумки «Рамштайну-9» підбив експерт Лакійчук. 15.02.2023. URL: <http://www.nrcu.gov.ua/news.html?newsID=100738> (дата звернення: 25.03.2023).

⁹ «Рамштайн-10»: Україну посилять танками та системами ППО. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/ramshtajn-10-ukrayinu-posylyat-tankamy-ta-systemamy-ppo/> (дата звернення: 30.03.2023).

світня організації торгівлі, МАГАТЕ тощо)¹⁰. Хоча поки не існує жодних підписаних та ратифікованих міжнародних документів (статуту чи договору) на найвищому рівні між країнами-учасниками «Рамштайну», зустрічі у форматі «Рамштайн» (як координаційної групи держав для протидії Російській Федерації) на перспективу можуть стати своєрідним майданчиком для створення майбутнього союзу країн задля зміцнення регіональної та глобальної колективної безпеки.

Загалом від початку повномасштабного вторгнення станом на кінець лютого 2023 р. обсяги міжнародної допомоги перевищили 38 млрд дол. Завдяки надходженням міжнародної фінансової допомоги міжнародні резерви зростали, починаючи з жовтня 2022 р.; станом на кінець січня 2023 р. досягли 29,9 мільярда дол. Крім того, якщо з 24 лютого по 20 листопада 2022 р. міжнародні партнери зобов'язалися надати Україні 113,1 млрд євро, за підрахунками Кільського інституту світової економіки, то станом на січень 2023 р. ця цифра підвищилася до понад 141 млрд євро. У період з 24 січня 2022 р. по 15 січня 2023 р. найбільшу військову допомогу надіслали США — 44,3 млрд. дол.¹¹ Американська військово-технічна допомога здійснюється в рамках реалізації трьох програм: PDA (Presidential Drawdown Authority) — вилучення озброєння з запасів ЗС США, USAI (Ukraine Security Assistance Initiative) та FMF (Foreign Military Financing) середньо- та довгострокові постачання. 09 травня 2022 р. президент США Джо Байден підписав закон про ленд-ліз для оборони демократії Україною від 2022 р.¹² (однак по цій лінії озброєння Україна ще не отримувала). Важлива відмінність програм PDA, USAI, FMF від ленд-лізу полягає в тому, що озброєння передають Україні на безоплатній основі. За повідомленнями CNN, Пентагон терміново розглянув 1300 пропозицій від 800 американських компаній щодо інноваційної зброї (засоби ППО, протитанкові системи, БПЛА, контрбатарейні РЛС та захищений зв'язок), яку вони могли б розробити та виготовити у стислі терміни для використання ЗСУ на фронті.¹³

¹⁰ Федуняк С. (2022). Вплив російсько-української війни на діяльність провідних інститутів безпеки в контексті формування нової моделі міжнародних відносин // Медіафорум. 2022. Вип. 11. С. 131–140.

¹¹ Городицька В. Військова техніка та мільярди доларів: що отримала Україна від партнерів за рік війни. URL: https://24tv.ua/economy/mizhnarodna-dopomoga-2023-skilki-viyskovoyi-finansovoyi-dopomogi_n2270406 (дата звернення: 29.03.2023).

¹² Ленд-ліз для України підписано: яку зброю отримаємо та коли оплачувати. URL: https://defence-ua.com/minds_and_ideas/lend_liz_dlja_ukrajini_pidpisano_jaku_zbroju_otrimajemo_ta_koli_oplachuvati-7294.html (дата звернення: 30.03.2023).

¹³ Яке саме озброєння і в якій кількості отримує Україна від союзників. URL: https://defence-ua.com/army_and_war/jake_same_ozbrojennja_i_v_jakij_kilkosti_otrimuje_ukrajina_vid_sojuznikiv-8521.html (дата звернення: 31.03.2023).

Провідне місце у постачанні Україні зброї, боєприпасів, протиповітряних оборонних систем, дронів тощо належить країнам Євроспільноти. Одним з найголовніших наших союзників виступає Республіка Польща. Упродовж року повномасштабної російської агресії вона надала Україні військової допомоги на суму 5,18 млрд. дол.¹⁴ Офіційна Варшава вбачає у військовій допомозі Україні також і гарантію власної безпеки, і безпеки Європи. Посол України в Польщі В. Зварич підкреслив вагомість допомоги Польщі Україні у військовому плані. Йдеться, зокрема, про 240 модернізованих танків Т-72, ПЗРК Piorun, САУ Krab, а також гранатомети, артилерійські снаряди тощо: «Так, польські гаубиці «Krab», переносні зенітні установки «Piorun», польські танки (зокрема, РТ-91 Twardy — основний бойовий танк) та інша зброя польського виробництва успішно зупиняє ворога на всіх фронтах»¹⁵.

Суттєву військову допомогу надали Україні також дві інші держави Вишеградської групи — Чехія і Словаччина. Міністерство оборони Чехії у 2022 р. передало Україні зі свого майна 38 танків, 55 БМП, 4 одиниці авіаційної техніки та 13 самохідних гаубиць. Офіційна Прага також передала 47 автомобілів, 27 518 артилерійських снарядів, 12 пускових установок, 4 900 ракет для них, 8 022 гранатометів, 128 мінометів, 17 400 снарядів для мінометів 291 засіб ППО, 30 025 пістолетів, 11 233 гвинтівок та автоматів, 4 263 000 набоїв для стрілецької зброї. Загальна сума поставок склала близько 417 млн євро¹⁶. Чехія розгорнула на своїй території кілька підприємств із ремонту та виробництва зброї для України, в тому числі із залученням українських спеціалістів.

Словаччина передала у 2022 р. Україні військову техніку та боєприпаси на 168 млн євро. За даними Кільського інституту світової економіки, Словаччина посідає п'яте місце у світі за обсягом військової допомоги Україні відносно ВВП і чотирнадцяте — за абсолютним значенням підтримки¹⁷.

¹⁴ *Городинська В.* Військова техніка та мільярди доларів: що отримала Україна від партнерів за рік війни. URL: https://24tv.ua/economy/mizhnarodna-dopomoga-2023-skilki-viyskovoyi-finansovoyi-dopomogi_n2270406 (дата звернення: 29.03.2023).

¹⁵ Польща вбачає у військовій допомозі Україні також і гарантію власної безпеки. URL: <https://www.ukrinform.ua/amp/rubric-polytics/3530388-polsa-vbacaе-u-viyskovij-dopomoz-i-ukraini-garantiu-svoei-bezpeki-zvaric.html> (дата звернення: 25.03.2023).

¹⁶ Країни Вишеградської групи домовилися підтримувати Україну. Угорщина також виділить гроші. URL: <https://ukrainian.voanews.com/amp/vyshehradski-krajiny-pidtrymaly-dopomohu-ukrajini/6848704.html> (дата звернення: 25.03.2023).

¹⁷ Країни за розміром наданої військової допомоги Україні. URL: <https://thepage.ua/ua/economy/viyskova-dopomoga-ukrayini-vid-riznih-krayin-rejting#anchor-13> (дата звернення: 25.03.2023).

Важливу роль у наданні військової допомоги Україні відіграють Велика Британія, Франція, Канада, ФРН і низка інших держав-членів ЄС. Європа підтримала Київ на загальну суму 52 млрд. євро¹⁸. Надану вже військову допомогу та відкриті ще зобов'язання (наприклад ФРН) оцінено у понад 2,3 млрд. євро. У 2023 р. ця сума німецької допомоги Україні має зрости до понад 5,4 млрд євро, а надалі (упродовж кількох років) — до 15 млрд. євро¹⁹. Офіційно відомо про надання Великою Британією десятків різноманітних бронеавтомобілів, тисяч протитанкових гранатометів; з-поміж іншого — ПЗРК Starstreak, ракети Harpoon та Brimstone, гаубиці М 109 калібром 155 мм і 105 мм тощо. Крім того, у Великій Британії проходять підготовку українські військові: майже за 8 років у рамках операції Orbital було підготовлено 25 тис. військових. Також Лондон почав серйозне постачання зброї до Києва ще до 24.02.2022 р. (зокрема надав ракети NLAW)²⁰.

Помітна роль у військово-технічній підтримці України належить низці інших держав, з-поміж яких — держави Балтії і Скандинавії, Австралія, Італія, Хорватія та ін. Показовим у контексті зміцнення антиросійської коаліції та розуміння важливості надання військової допомоги Україні є рішення Конституційного суду Болгарії, який 07.03.2023 р. визнав військово-технічну допомогу Україні конституційною. При цьому суд відхилив прийняте 03.11.2022 р клопотання 50 представників Народних зборів Болгарії про визнання неконституційним рішення про надання військової та військово-технічної допомоги Україні та зміцнення обороноздатності Болгарії²¹. У серпні 2022 р. в.о. міністра економіки Болгарії А. Михайлов повідомив про передачу Україні 4 200 т зброї. За даними ЗМІ, упродовж останніх двох років Болгарія передала Україні через посередників озброєння на суму понад 1 млрд. дол.²².

У цілому ЄС від 28.02.2022 р. до 23.01.2023 р. виділив сім траншів військової допомоги Україні по 500 млн євро. 08.03.2023 р. стало відомо про погодження ЄС виділення додаткових 2 млрд євро для Європейського

¹⁸ Гофманн Ф. Військова допомога для України: скільки вже витратив Захід? URL: <https://www.dw.com/uk/vijskova-dopomoga-dla-ukraini-skilki-vze-vitrativ-zahid/a-64148930> (дата звернення: 30.03.2023).

¹⁹ Німеччина хоче в найближчі роки збільшити військову допомогу Україні до понад 15 млрд євро — ЗМІ. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/03/27/7395311/> (дата звернення: 30.03.2023).

²⁰ Як зброя Заходу б'є по російській армії. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/yak-zbroya-zahodu-be-ro-rosiiskiy-armii/31947350.html> (дата звернення: 31.03.2023).

²¹ Жерновська Л. У Болгарії визнали військово-технічну допомогу Україні конституційною. URL: <https://www.unian.ua/world/u-bolgariji-viznali-vijskovovo-tehnichnu-dopomogu-ukrajini-konstituciynou-12171279.html> (дата звернення: 31.03.2023).

²² Там само.

фонду миру, з якого фінансують військову допомогу країн-членів для України, а наступного дня підтримав спільну купівлю боєприпасів для допомоги Україні на 1 млрд. євро²³. Міністри оборони країн-членів ЄС 20.03.2023 р. винесли пропозицію збільшити Європейський фонд миру, який використовується для компенсацій за передану Україні військову техніку й боєприпаси, на 3,5 млрд. євро. Рада ЄС остаточно затвердила збільшення фінансування Європейського фонду миру (з якого виділяються кошти для купівлі зброї Україні) до 7,979 млрд. євро до 2027 р. Це уможливить покриття додаткових фінансових потреб. На початок лютого 2023 р. у ЄС оцінювали загальну військову допомогу країн-членів для України у 12 млрд. євро (як через Європейський фонд миру, так і на двосторонній основі)²⁴.

Загалом від початку повномасштабного вторгнення 24.02.2022 р. ЗСУ отримали від США та інших союзників такі види озброєнь: протитанкові керовані ракетні комплекси Javelin (США); переносні ЗРК Stinger (США); тактичні безпілотні літальні системи Switchblade (США); 155-мм гаубиці M777 (США); безпілотні повітряні системи Phoenix Ghost (США); ракетні установки HIMARS (США); зенітні керовані ракети класу «земля-повітря» Sea Sparrow (США); переносні зенітно-ракетні комплекси «Перун» (Польща); танки Т-72М/М1 (Польща); реактивна система залпового вогню БМ-21 «Град» (Польща); протитанкові комплекси NLAW (Велика Британія); переносні зенітно-ракетні комплекси Starstreak (Велика Британія); переносні ракетно-зенітні комплекси LMM Marlet (Велика Британія); мобільні зенітно-ракетні комплекси Stormer HVM (Велика Британія); ракети Brimstone (Велика Британія); зенітні самохідні установки FlakPz Gepard (Німеччина); 155-мм колісні самохідні артилерійські установки Caesar (Франція); протитанкові комплекси MILAN (Франція); самохідні артилерійські установки PzH 2000 (155-мм калібр) (Нідерланди); системи протиповітряної оборони C-300 (Словаччина); самохідна артилерійська установка Zuzana 2 калібром 155 мм (Словаччина); самохідні артилерійські установки DANA та DANA M2 (Чехія); реактивні системи залпового вогню RM-70 Vampire (Чехія); переносні зенітно-ракетні комплекси Mistral (Норвегія); буксирувана гаубиця FH70

²³ Gray A., Siebold S. EU agrees to push ahead on joint arms buying to aid Ukraine. URL: <https://www.reuters.com/world/europe/ukraine-urges-eu-ministers-back-joint-ammunition-buying-plan-2023-03-08/> (дата звернення: 31.03.2023).

²⁴ ЄС збільшив на 2 млрд євро фонд, з якого фінансує зброю для України. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/03/14/7157949/> (дата звернення: 31.03.2023).

(Італія)²⁵. Все це озброєння вкрай необхідне для ефективної протидії російській агресії та деокупації української території.

Також Україна повинна отримати найближчим часом БМП (бойову машину піхоти) Bradley, ЗРК (зенітно-ракетні комплекси) Patriot, броневий автомобіль AMX-10RC, багатоцільовий БТР Bastion, танки Leopard 2, САУ Archer, артилерійські установки Caesar, САУ Paladin зі 155-мм гарматою, ЗРК Hawk та ПЗРК Stinger, танки Challenger 2 від Великої Британії та Abrams від США²⁶. Міністр оборони України О. Резніков заявив, що Україна планує сформувати щонайменше два батальйони з танків Leopard 2 і шість-сім батальйонів — із Leopard 1²⁷. Тривалий час українська сторона веде перемовини про отримання на перспективу західних зразків військової авіації — як літаків, так і ударних гелікоптерів, насамперед із США, Великої Британії, Франції, ФРН.

Однак (попри розуміння Заходом і нашими партнерами на всіх континентах небезпеки російської загрози для міжнародного порядку і демократії) у частини політикуму все ще залишаються ілюзії щодо необхідності «зберегти обличчя Путіну». Опосередкованим доказом цього є актуальний звіт (створеного ще в 1831 р. за ініціативою герцога А. У. Веллінгтона) британського аналітичного центру з питань оборони — Королівського Об'єднаного інституту оборонних досліджень (Royal United Services Institute). За даними експертів центру (серпень, 2022 р.), у російській зброї, яку було вилучено в Україні, виявили понад 450 компонентів іноземного виробництва. З цих 450 компонентів 318 були виготовлені американськими компаніями. Решта комплектуючих — в Японії (34), Тайвані (30), Швейцарії (18), Нідерландах (14), Німеччині (10), КНР (6), Південній Кореї (6), Великій Британії (5), Австрії (2) та інших державах²⁸.

Розглядаючи перспективи співпраці з партнерами із постачання Україні озброєння, Головнокомандувач Збройних сил України, член Ради національної безпеки і оборони України, генерал В. Залужний та перший заступник Голови Комітету Верховної Ради України з питань націо-

²⁵ Мележик Т. Яку зброю ЗСУ отримали від країн Заходу: перелік. URL: <https://tsn.ua/ato/yaku-zbroyu-zsu-otrimali-vid-krayin-zahodu-perelik-2074318.html> (дата звернення: 31.03.2023).

²⁶ Там само.

²⁷ Заступник міністра оборони України приїхав до українських військових у Польщі і проїхався на танку Leopard 2. URL: <https://gordonua.com/ukr/news/war/zastupnik-ministra-oboroni-ukrajini-prijhav-do-ukrajinskih-vijskovih-u-polshchi-ta-projihavsja-na-tanku-leopard-2-1657187.html> (дата звернення: 31.03.2023).

²⁸ Як Захід допомагає Росії створювати зброю. URL: https://lb.ua/world/2022/08/17/526555_yak_zahid_dopomagaie_rosii_stvoryuvati.html (дата звернення: 31.03.2023).

нальної безпеки, оборони і розвідки, генерал-лейтенант М. Забродський увиразнили два суттєвих фактори, які від початку агресії мають неабиякий вплив на прийняття відповідних рішень, строки і обсяги надходжень²⁹.

Перший з них — хибне уявлення про масштаби російсько-української війни. Незважаючи на достатню кількість широкодоступної інформації, сучасному поколінню, світу, і європейцям, перш за все, важко уявити собі в реальності бойові дії в стилі Другої світової війни. По залученню особового складу і техніки протистояння України російській агресії вже перевищило окремі показники бойових дій на її території в ході Другої світової війни. Розгортання ефективного спротиву більш як 300-тисячному угрупованню ЗС РФ потребувало мобілізації до ЗС України сотень тисяч людей і оснащення їх десятками тисяч зразків військової техніки. А щоденні витрати боєприпасів ЗС України, наприклад, артилерійських снарядів з розрахунку на одну гармату, в середньому втричі перевищують показники Королівської артилерії Британської армії в часи Першої світової війни. З урахуванням тривалості війни і перспектив на кампанію 2023 р., навряд чи ці показники будуть зменшуватись.

Відтак, відбиття Україною агресії з боку супердержави потребує і ще довго потребуватиме значних матеріальних ресурсів і грошових витрат. У 2023 р. матеріальною основою українського спротиву повинна залишатися значна за обсягами військово-технічна допомога країн-партнерів.

Другим фактором є пряма загроза застосування, за певних обставин, ЗС РФ тактичної ядерної зброї. Бойові дії на території України вже продемонстрували, наскільки РФ нехтує питаннями світової ядерної безпеки навіть у війні зі застосуванням звичайних засобів. Чорнобильська АЕС знаходилася під контролем російських військ з 24.02. по 02.04.2022 р. Запорізька АЕС знаходиться під контролем російських військ з 4 березня 2022 року. Зокрема, з липня 2022 р. на території Запорізької АЕС російські війська облаштували військову базу, розмістивши важку артилерію (зокрема, реактивні системи залпового вогню БМ-30 «Смерч»³⁰.

Саме з урахуванням такої складної і неоднозначної комбінації факторів повинні розглядатися перспективи військової кампанії 2023 р. Основою українського спротиву залишається значна військова допомога

²⁹ Залужний В., Забродський М. Перспективи забезпечення воєнної кампанії 2023 року: український погляд (07.09.2022). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3566162-ak-zabezpeciti-voennu-kampaniu-u-2023-roci-ukrainskij-poglad.html> (дата звернення: 29.03.2023).

³⁰ Hinshaw D., Parkinson J. (2022). Russian Army Turns Ukraine's Largest Nuclear Plant into a Military Base. *The Wall Street Journal*. July 5.

партнерів. Лише повне і комплексне врахування окреслених чинників дозволить створити передумови для завдання Україною поразки збройним силам країни-агресора і припинення руйнівної війни всередині Європи³¹. Тому, безумовно, на перспективу важливим аспектом не лише успіхів України у війні проти Росії, але й відновлення мирного безпечового середовища на регіональному і глобальному рівнях треба розглядати подальшу військову допомогу з боку союзників і партнерів України, посилення антиросійських санкцій і нівелізацію можливості їх уникнення чи зменшення впливу на російську економіку, оборонну сферу і суспільство. Забезпечення Збройних Сил сучасними зразками озброєння та військової техніки вимагає нової ідеології військово-технічного співробітництва України з іноземними державами, яка базуватиметься на досвіді ЄС і НАТО, що передбачає гнучкішу систему міжнародних передач товарів військового призначення та подвійного використання³².

Висновки. З розгортанням російської воєнної агресії проти України одним з пріоритетів національної оборонної промисловості стало забезпечення Збройних сил України, інших військових формувань та правоохоронних органів держави озброєнням та військовою технікою. Якщо від лютого 2014 р. наша держава понад вісім років практично не отримувала належної політичної та військової допомоги від країн-гарантів Будапештського меморандуму і західних країн-стратегічних партнерів, то повномасштабна агресія Російської Федерації проти України вплинула на поглиблення зокрема військово-технічного співробітництва. Станом на 2023 р. рівень підтримки й допомоги Україні став визначальним маркером протидії західних країн зовнішнім загрозам. Допомога ця здійснюється за кількома напрямками: військово-технічна (постачання озброєння), фінансово-гуманітарна (надання коштів і товарів для підтримки населення та економіки), санкційна допомога (впровадження санкцій для ізоляції РФ та послаблення/виснаження її економіки).

В умовах повномасштабної війни західна військово-технічна підтримка України (зокрема й кількість проведених зустрічей у форматі Рамштайн) є показником важливості українського питання для світу. Висхідна динаміка кількості країн-учасниць і характер прийнятих рішень свідчать про поступове перетворення коаліції з військової на політичну.

³¹ Залужний В., Забродський М. Перспективи забезпечення воєнної кампанії 2023 року: український погляд (07.09.2022). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3566162-ak-zabezpeciti-voennu-kampaniu-u-2023-roci-ukrainskij-poglad.html> (дата звернення: 29.03.2023).

³² Шемаєв В. М., Бегма В. М., Сидоренко С. М. Пріоритети нової ідеології військово-технічного співробітництва України з іноземними державами // *Наука і оборона*. 2018. № 4. С. 51–52.

З огляду на це можна констатувати наявність взаємоспрямованих процесів: з одного боку, результати війни впливають на провідних гравців, що шукають обрис оновленого світового порядку, з іншого — бачення цими гравцями перспектив світового порядку визначатиме обсяги та темпи допомоги Україні, потужність тиску на Росію, а отже — впливатиме на результати війни. Колективна протидія Росії уже перетворилася на один із символів оновленої західної єдності.

Поточний і незавершений характер російсько-української війни як нашого предмету вивчення, необхідність врахування значення західної військової допомоги для України, а також аналіз її воєнно-технічного і воєнно-політичного впливу на хід війни визначають перспективи подальших досліджень у контексті порушеної в науковій розвідці проблематики.

REFERENCES

Borel' Z. (2022). *Yak diyut' sanktsiyi ta koly vony vplynut' na Putina: stattya holovnoho dyplomata YES*. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/07/5/7142583/index.amp> (access date: 30.03.2023). [in Ukrainian].

Chekhovs'ka M. (2022). *Yevropejs'kyj vektor vijs'kovo-tekhnichnoho spivrobitnytstva Ukrainy*. *Ekonomika i suspil'stvo*. Vyp. 41. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1584/1524> [in Ukrainian].

Danylenko Y. (2022). *Yak zupynyty potraplyannya zakhidnykh komponentiv do rosiys'kykh raket*. *Holovne z dyskusiyi Atlantic Council*. URL: <https://speka.media/yak-zupiniti-potraplyannya-zaxidnix-komponentiv-do-rosiiskix-raket-golovne-z-diskusiyi-atlantic-council-9d4519> (access date: 29.03.2023). [in Ukrainian].

Fedunyak S. (2022). *Vplyv rosiys'ko-ukrayins'koyi viyny na diyal'nist' providnykh instytutiv bezpeky v konteksti formuvannya novoyi modeli mizhnarodnykh vidnosyn*. *Mediaforum*. Vyp. 11. S. 131–140. [in Ukrainian].

Gray A., Siebold S. (2023). *EU agrees to push ahead on joint arms buying to aid Ukraine*. URL: <https://www.reuters.com/world/europe/ukraine-urges-eu-ministers-back-joint-ammunition-buying-plan-2023-03-08/> (access date: 31.03.2023). [in English].

Hinshaw D., Parkinson J. (2022). *Russian Army Turns Ukraine's Largest Nuclear Plant into a Military Base*. *The Wall Street Journal*. July 5. [in English].

Hofmann F. (2023). *Viys'kova dopomoha dlya Ukrayiny: skil'ky vzhe vytratyv Zakhid?* URL: <https://www.dw.com/uk/vijskova-dopomoga-dla-ukraini-skilki-vze-vitrativ-zahid/a-64148930> (access date: 30.03.2023). [in Ukrainian].

Horbulin V., Badrak V. (2022). *Nad prirvoyu. 200 dniv rosiys'koyi viyny*. Kyiv: Brayt Buks. [in Ukrainian].

Horodyns'ka V. (2023). *Viys'kova tekhnika ta mil'yardy dolariv: shcho otrymala Ukrayina vid partneriv za rik viyny*. URL: https://24tv.ua/economy/mizhnarodna-dopomoga-2023-skilki-viyskovoyi-finansovoyi-dopomogi_n2270406 (access date: 29.03.2023). [in Ukrainian].

Humenyuk B. (2022). *Viyna Rosiyyi proty Ukrayiny: yiyi vplyv na rehional'ni ta hlobal'ni protsesy. Ukrayina dyplomatychna. Vyp. XXIII*. Kyiv, S. 18–30. [in Ukrainian].

Ivanova K. (2023). *Rosiya dosi otrymuje zakhidni komponenty dlya raket cherez Honkonh ta Turechchynu*. URL: <https://speka.media/rosiya-dosi-otrimuye-zahidni-komponenti-dlya-raket-cherez-gonkong-ta-turechchinun6776-vroe2v> (access date: 29.03.2023). [in Ukrainian].

Klimkin P. (2022). *Viyna z Rosiyyeyu: p'yat' vazhlyvykh vysnovkiv pislya Ramshtayna*. ZN. UA. 03.05. URL: <https://zn.ua/ukr/international/vijna-z-rosiyeju-pjat-vazhlyvykh-visnovkiv-pislja-ramshtajna.html> (access date: 29.03.2023). [in Ukrainian].

Krayiny NATO prodavut' Rosiyyi viys'kovu elektroniku vsuperech sanktsiyam — Instytut Lansinha. URL: <https://focus.ua/uk/amp/digital/518164-strany-nato-prodavut-rosii-voennuyu-elektroniku-vopreki-sankciyam-institut-lansinga> (access date: 31.03.2023). [in Ukrainian].

Krayiny Vyshehrads'koyi hrupy domovylysya pidtrymuvaty Ukrayinu. Uhorschchyna takozh vydilyt' hroshi. URL: <https://ukrainian.voanews.com/amp/vyshehradski-krajiny-pidtrymaly-dopomohu-ukrajini/6848704.html> (access date: 25.03.2023). [in Ukrainian].

Krayiny za rozmirom nadanoyi viys'kovoyi dopomohy Ukrayini. URL: <https://thepage.ua/ua/economy/vijskova-dopomoga-ukrayini-vid-riznih-krayin-rejting#anchor-13> (access date: 25.03.2023). [in Ukrainian].

Kyrydon A.M. & Troyan S.S. (2023). *Zakhid i rosiys'ko-ukrayins'ka viyna: aspekt viys'kovo-tekhnichnoyi dopomohy*. *Ukrayina i svit v umovakh voyennykh vyklykiv: kolektyvna monohrafiya.* Podryez YU.V. (Ed.) Sumy: SumDPU imeni A.S. Makarenka, S. 31–45. [in Ukrainian].

Lend-liz dlya Ukrayiny pidpysano: yaku zbroyu otrymajemo ta koly oplachuvaty. URL: https://defence-ua.com/minds_and_ideas/lend_liz_dlja_ukrajini_pidpisano_jaku_zbroju_otrimajemo_ta_koli_oplachuvati-7294.html (access date: 30.03.2023). [in Ukrainian].

Melezhyk T. *Yaku zbroyu ZSU otrymaly vid krayin Zakhodu: perelik*. URL: <https://tsn.ua/ato/yaku-zbroyu-zsu-otrimali-vid-krayin-zahodu-perelik-2074318.html> (access date: 31.03.2023). [in Ukrainian].

Momot R.M., Tereschenko A.M., Andriienko A.M. (2018). *Ukraina ta mizhnarodna material'no-tekhnichna dopomoha krain-partneriv u viys'kovo-tekhnichnij haluzi. Zbirnyk naukovykh prats' Kharkivs'koho natsional'noho universytetu Povitrianykh Syl. 2018. № 1 (55)*. S. 30–36. [in Ukrainian].

Nimechchyna khoche v nayblyzhchi roky zbil'shyty viys'kovu dopomohu Ukrayini do ponad 15 mlrd yevro — ZMI. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/03/27/7395311/> (access date: 30.03.2023). [in Ukrainian].

Perelom: Viyna Rosiyyi proty Ukrayiny u chasovykh plastakh i prostorakh mynuvshyny. Dialohy z istorykamy. U 2-kh kn. (2022). Smolii V. (Ed.); Boryak H. & Yas' O. (Comps.). Kn. 1–2. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny. [in Ukrainian].

Pol'shcha vbachaye u viys'koviy dopomozi Ukrayini takozh i harantiyu vlasnoyi bezpeky. URL: <https://www.ukrinform.ua/amp/rubric-polytics/3530388-polsa-vbacae>

u-vijskovij-dopomozi-ukraini-garantiu-svoei-bezpeki-zvaric.html (access date: 25.03.2023). [in Ukrainian].

Potyekhin O. (2022). NATO ta povnomasshtabne vtorhnnennya RF do Ukrainy. *Ukrayina dyplomatychna. Vyp. 23*. S. 66–83. [in Ukrainian].

Reznikov O. (2023). *Antykremlivs'ka koalitsiya vzhe skladayet'sya z 54 krayin, yaki viryat' u peremohu Ukrainy*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/02/21/7390233/> (access date: 29.03.2023). [in Ukrainian].

«Ramshtayn-10»: Ukrainu posylyat' tankamy ta systemamy PPO. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/ramshtajn-10-ukrainu-posylyat-tankamy-ta-systemamy-ppo/> (access date: 30.03.2023). [in Ukrainian].

Riy H. (2022). *Chy mozhe «Ramshtayn» peretvorytysya na novu OON?* URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/istorik-rozpoviv-chi-mozhe-ramshtayn-zamititi-oon-viyna-rosiji-ostanni-novini-50271980.html> (access date: 29.03.2023). [in Ukrainian].

Rosiys'ko-ukrayins'ka viyna: pravo, bezpeka, svit [Materialy VI Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi, m. Ternopil', Zakhidnoukrayins'kyy natsional'nyy universytet, 29–30 kvitnya 2022 r.]. Ternopil': ZUNU, 2022. 364 s. [in Ukrainian].

Shemaiev V. M., Behma V. M. & Sydorenko S. M. (2018). Prioritytety novoi ideolohii vijs'kovo-tekhnichnoho spivrobitnytstva Ukrainy z inozemnyimi derzhavami. *Nauka i oborona. № 4*. S. 49–52. [in Ukrainian].

Shevchenko M.M., Zozulya O.S., Khrapach H.S. & Lepikhov A.V. (2022). *Rosiys'ko-ukrayins'ka viyna: osoblyvosti realizatsiyi zahroz derzhavnomu suverenitetu Ukrainy ta perspektyvy vykhodu z viyny. Zbirnyk naukovykh prats' Tsentru voyenno-stratehichnykh doslidzhen' Natsional'noho universytetu oborony Ukrainy imeni Ivana Chernyakhovs'koho. No 2 (75)*. S. 6–15. [in Ukrainian].

Spivuchasnyky viyny. Yak Rosiya obkhodyt' zakhidni sanktsiyi ta prodovzhuye import zbroiy y komplektuyuchykh. URL: <https://daily.rbc.ua/ukr/show/souchastniki-voyny-rossiya-obhodit-zapadnye-1654581163.html/amp> (access date: 30.03.2023). [in Ukrainian].

Tankova koalitsiya i shche bil'she snaryadiv — pidsumky «Ramshtaynu-9» pidbyv ekspert Lakiychuk (2023). URL: <http://www.nrcu.gov.ua/news.html?newsID=100738> (access date: 25.03.2023). [in Ukrainian].

The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects: Scientific monograph (2022). Riga, Latvia: Baltija Publishing. [in English].

UE zbil'shyv na 2 mlrd yevro fond, z yakoho finansuye zbroyu dlya Ukrainy. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/03/14/7157949/> (access date: 31.03.2023). [in Ukrainian].

Vidnosyny mizh Ukrainoyu i NATO na suchasnomu etapi: dosyahnennya ta vyklyky: zb. nauk. prats' (za materialamy Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi, Kyiv, 2 chervnya 2022 r.). Kyiv, 2022. 245 s. [in Ukrainian].

Vidnyans'kyy S.V. (2022). *Ukrayina — Yevropeys'kyy Soyuz: novyy etap vzayemovidnosyn v umovakh rosiys'ko-ukrayins'koyi viyny 2014–2022 rr. Mizhnarodni zv'yazky Ukrainy: naukovy poshuky i znakhidky. Vyp. 31*. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy, S. 10–37. [in Ukrainian].

Viyna v Ukrayini mozhe staty odniyeyu iz naykryvavishykh u suchasniy istoriyi, ne rakhuyuchy dvokh svitovykh. Rozbir Washington Post. URL: <https://forbes.ua/inside/viyna-v-ukraini-mozhe-stati-odniyeyu-iz-naykrivavishikh-usuchasniy-istorii-ne-rakhuyuchi-dvokh-svitovykh-rozbir-washington-post-26062022-6803> (access date: 27.03.2023). [in Ukrainian].

Yak sanktsiyi vplyvayut' na rosiys'ku oboronku. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/08/23/yak-sankeziyi-vplyvayut-na-rosijsku-oboronku/> (access date: 30.03.2023). [in Ukrainian].

Yak Zakhid dopomahaye Rosiyi stvoryuvaty zbroyu. URL: https://lb.ua/world/2022/08/17/526555_yak_zahid_dopomagaie_rosii_stvoryuvati.html (access date: 31.03.2023). [in Ukrainian].

Yak zbroya Zakhodu b"ye po rosiys'kiy armiyi. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/yak-zbroya-zahodu-be-po-rosiiskiy-armii/31947350.html> (access date: 31.03.2023). [in Ukrainian].

Yake same ozbrojennya i v yakiy kil'kosti otrymuye Ukrayina vid soyuznykiv. URL: https://defence-ua.com/army_and_war/jake_same_ozbrojennja_i_v_jakij_kilkosti_otrimuje_ukrajina_vid_sojuznikiv-8521.html (access date: 31.03.2023). [in Ukrainian].

Zaluzhnyj V. & Zabrods'kyj M. (2022). *Perspektyvy zabezpechennia voiennoi kampanii 2023 roku: ukrains'kyj pohliad.* URL: <https://vvv.ukrinform.ua/rubrits-ato/3566162-ak-zabezpetsiti-voennu-kampaniu-u-2023-rotsi-ukrainskij-poglad.html> (access date: 29.03.2023). [in Ukrainian].

Zastupnyk ministra oborony Ukrayiny pryikhav do ukrayins'kykh viys'kovykh u Pol'shchi i proyikhavsya na tanku Leopard 2. URL: <https://gordonua.com/ukr/news/war/zastupnik-ministra-oboroni-ukrajini-prijihav-do-ukrajinskih-vijskovih-u-polshchi-ta-projihavsja-na-tanku-leopard-2-1657187.html> (access date: 31.03.2023). [in Ukrainian].

Zhernovs'ka L. (2023). *U Bolhariyi vyznaly viys'kovo-tehnichnu dopomogu Ukrayini konstytutsiynoyu.* URL: <https://www.unian.ua/world/u-bolhariji-viznali-viyskovo-tehnichnu-dopomogu-ukrajini-konstituciynoyu-12171279.html> (access date: 31.03.2023). [in Ukrainian].

Alla Kyrydon

Doctor of Historical Sciences (Ph.D., Dr. hab.), Professor,
Director of the State Research Institution
«Encyclopedia Press» (Kyiv, Ukraine)
E-mail: akyrydon@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4375-5350>

Serhiy Troyan

Doctor of Historical Sciences (Ph.D., Dr. hab.), Professor,
Professor of the Department of International Relations,
Information and Regional Studies
of the National Aviation University (Kyiv, Ukraine)
Professor of the University of Rzeszov (Rzeszov, Poland)
E-mail: kattis@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3053-6530>

MILITARY TECHNICAL ASSISTANCE TO UKRAINE: A YEAR OF REPETITION TO FULL-SCALE RUSSIAN AGGRESSION

Abstract. *The purpose of the study is to study the nature and features of general military-technical assistance to Ukraine from allies and partners during the year of countering full-scale Russian aggression, to analyze the goals and format of meetings of the Contact Group on Defense of Ukraine. The noted problems were only fragmentarily the subject of scientific reflections and require a comprehensive interdisciplinary analysis. The research methodology is based on the principles of scientificity, historicism, systematicity, multifactoriality, objectivity, as well as the use of systematic and comparative approaches. In the course of scientific research, the analysis of the problem was carried out with the help of general scientific methods of analysis and synthesis, as well as special methods-historical, historical-comparative, statistical.*

The Russian-Ukrainian armed conflict of 2014–2023 has been going on for more than nine years. It is one of the bloodiest in the last 200 years, and in terms of casualties, it is ahead of the typical modern war. From February 24, 2022, the Russian hybrid aggression turned into a full-scale war phase. Ukraine's active and successful resistance to the unprovoked Russian attack caused a complex anti-Kremlin reaction all over the world. More than 140 UN member states voted for the General Assembly resolution, which condemned Russia's aggression and demanded the immediate withdrawal of troops and the restoration of Ukraine's territorial integrity and sovereignty within the internationally recognized borders of 1991. The continuation of Russian aggression resulted in the introduction of economic and political sanctions against it, as well as the provision of humanitarian, economic, financial, and military-technical assistance to Ukraine. The level of military aid during the year of the full-scale war covered significant areas of supply of weapons, ammunition, equipment worth tens of billions of dollars. To this end, Ukraine's allies and partners adopted a number of decisions and developed special programs of military assistance. Examples include the US PDA (Presidential Drawdown Authority), USAI (Ukraine Security Assistance Initiative), FMF (Foreign Military Financing) programs and the Lend-Lease law signed by US President Joe Biden on May 9, 2022. A powerful factor in supporting Ukraine was the creation of a new international coalition in support of Ukraine. On April 26, 2022, the first meeting of the Contact Group on Defense of Ukraine (Ukraine Defense Contact Group), or a meeting in the Ramstein format (after the name of the American military base in Germany), took place. Meetings in the Ramstein format are a series of diplomatic meetings of ministers of defense and representatives of the top military leadership of several dozen countries of the world to coordinate the provision of military assistance to Ukraine. As of the end of March 2023, ten meetings have taken place. The upward dynamics of the number of participating countries and the nature of the adopted decisions indicate that the coalition is gradually turning from a military one into a political one.

The level of support and assistance to Ukraine today has become a defining marker of Western countries' resistance to external threats. Military aid to Ukraine from Western countries and partners in all parts of the world made it possible to stop

Russian aggression and begin the de-occupation of Ukrainian territories. The current and unfinished nature of the Russian-Ukrainian war, the need to take into account the very important importance for Ukraine of Western military aid, as well as the analysis of its military-technical and military-political influence on the course of the war determine the prospects for further research in the context of the problem.

Keywords: *Russian-Ukrainian war 2014–2023, full-scale war phase, countering aggression, partner countries, military-technical assistance, Ramstein, sanctions.*

Наукове видання

«ВІЙНА: ДЕРЖАВА, СУСПІЛЬСТВО, ОСОБА»

Комп'ютерна верстка *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 07.09.2023 р. Формат 70х100/16.

Ум. друк. арк. 65,57. Обл. вид. арк. 63,85.

Тираж 300. Зам. 9. 2023.

Редакційно-видавничий відділ Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

Свідоцтво

про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції

Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.